ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ

1980

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

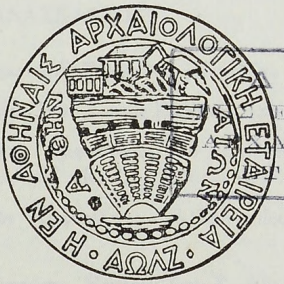

ΔΩΡΕΑ
ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1982

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σελ.

Εὐεργέται

Διοικητικὸν Συμβούλιον διὰ τὴν τριετίαν 1978 - 1980

Ἐπίτιμοι ἀντιπρόεδροι

Ἐπίτιμοι σύμβουλοι

Ἐπίτιμοι ἑταῖροι

Ἀντεπιστέλλοντες ἑταῖροι

Τακτικοὶ ἑταῖροι

Ἔκθεσις τοῦ Γεν. Γραμματέως τῆς Ἑταιρείας περὶ τοῦ ἔργου αὐτῆς κατὰ τὸ ἔτος 1980

Α' ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΕΩΝ

1. Ἀνασκαφὴ Μαρωνείας ὑπὸ Εὐαγγέλου Πεντάζου (πίν. 1) 1 - 2
2. Ἀνασκαφὴ Μεσημβρίας ὑπὸ Ἀνδρέα Βαβρίτσα (πίν. 2 - 12) 3 - 7
3. Ἀνασκαφὲς καὶ ἔρευνες Ἀμφιπόλεως ὑπὸ Δημητρίου Λαζαρίδη (παρένθ. πίν. Α' καὶ πίν. 13 - 27) 8 - 13
4. Ἀνασκαφὴ βασιλικῶν Ἀμφιπόλεως ὑπὸ Εὐσταθίου Γ. Στίκα (πίν. 28 - 34) 14 - 20
5. Ἀνασκαφὴ στὴν Κασσώπη Ἠπείρου ὑπὸ Σ. Δάκαρη (πίν. 35 - 39) 21 - 32
6. Ἀνασκαφὴ Ἐφύρας ὑπὸ Θανάση Ι. Παπαδόπουλου (πίν. 40 - 41) 33
7. Ἀνασκαφὴ βασιλικῆς Ἁγίας Σοφίας Μύτικα ὑπὸ Παναγιώτου Λ. Βοκοτοπούλου (πίν. 42 - 46) 34 - 36

Σελ.

8. Ἀνασκαφὴ Νέας Ἀγχιάλου ὑπὸ Παύλου Ἡρ. Λαζαρίδη (παρένθ. πίν. Β′ καὶ πίν. 47 - 54) 37 - 49

9. Ἀνασκαφὴ Μυκηναϊκῆς Τανάγρας ὑπὸ Θεοδώρου Γ. Σπυροπούλου (πίν. 55 - 56) 50 - 60

10. Ἀνασκαφὴ Ἐλευσίνας ὑπὸ Γεωργίου Μυλωνᾶ καὶ Ἰωάννη Τραυλοῦ (πίν. 57) 61 - 63

11. Ἀνασκαφὴ θέατρου στοὺς Τράχωνες Ἀττικῆς ὑπὸ Ὄλγας Τζάχου-Ἀλεξανδρῆ (πίν. 58 - 59) 64 - 67

12. Ἀνασκαφὴ Ραμνοῦντος ὑπὸ Βασιλείου Χ. Πετράκου (παρένθ. πίν. Γ′ καὶ πίν. 60 - 64) 68 - 77

13. Ἀνασκαφὴ Ἐρετρίας ὑπὸ Πέτρου Θέμελη (πίν. 65 - 85) 78 - 102

14. Ἀνασκαφὴ ἱεροῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα ὑπὸ Β.Κ. Λαμπρινουδάκη (πίν. 86) 103

15. Ἱερὸν καὶ Μαντεῖον Ἀφροδίτης Ἐρυκίνης ὑπὸ Χρυσούλας Καρδαρᾶ (πίν. 87 - 88) 104 - 105

16. Ἀνασκαφὴ Καλλιθέας Πατρῶν ὑπὸ Θανάση Ι. Παπαδοπούλου (πίν. 89 - 94) 106 - 110

17. Ἀνασκαφὴ Ὄλιδος ὑπὸ Νικολάου Γιαλούρη (πίν. 95 - 98) 111 - 114

18. Ἀνασκαφὴ ναοῦ στὸ Μάζι Ἠλείας ὑπὸ Ἀλίκης Τριάντη (παρένθ. πίν. Δ′ - Ε′ καὶ πίν. 99 - 102) 115 - 119

19. Ἀνασκαφαὶ ἀνὰ τὴν Πυλίαν ὑπὸ Γεωργίου Στυλ. Κορρὲ (παρένθ. πίν. ΣΤ′ - Ζ′ καὶ πίν. 103 - 130) 120 - 187

20. Ἔρευνα στὴ Μεσσηνιακὴ Μάνη ὑπὸ Ν. Δρανδάκη - Σ. Καλοπίση - Μ. Παναγιωτίδη (πίν. 131 - 147) 188 - 246

21. Ἀνασκαφὴ στὸ Τηγάνι Μάνης ὑπὸ Ν. Δρανδάκη - Ν. Γκιολὲ (παρένθ. πίν. Η′ καὶ πίν. 148 - 149) 247 - 258

22. Ἀνασκαφὴ Νάξου ὑπὸ Β. Κ. Λαμπρινουδάκη (πίν. 150 - 158) 259 - 262

23. Ἀνασκαφὲς καὶ ἐπιφανειακὲς ἔρευνες στὴν Πάρο ὑπὸ Δημ. Σκιλάρντι (παρένθ. πίν. Θ′ - Ι′ καὶ πίν. 159 - 170) 263 - 286

24. Ἀνασκαφὴ ἀκροπόλεως Ἁγίου Ἀνδρέου Σίφνου ὑπὸ Βαρβάρας Φιλιππάκη (πίν. 171 - 172) 287 - 288

Σελ.

25. Ἀνασκαφὴ Θήρας ὑπὸ Χρίστου Ντούμα (παρένθ. πίν. ΙΑ′ καὶ πίν. 173 - 180) 289 - 296

26. Ἀνασκαφὴ Ζάκρου ὑπὸ Νικολάου Πλάτωνος (πίν. 181 - 202) 297 - 330

27. Ἀνασκαφὴ εἰς Βασιλικὴν Ἱεραπέτρας ὑπὸ Ἀντωνίου Ζώη (παρένθ. πίν. ΙΒ′ - ΙΓ′) 331 - 336

28. Τὸ ἱερὸ κορυφῆς Γιούχτα ὑπὸ Ἀλεξάνδρας Καρέτσου (παρένθ. πίν. ΙΔ′ καὶ πίν. 203 - 215) 337 - 363

29. Ἀνασκαφὴ Ἀρχανῶν ὑπὸ Γιάννη καὶ Ἔφης Σακελλαράκη (πίν. 216 - 223) 354 - 401

30. Ἀνασκαφὴ στὸ Καστέλλι Χανίων (Μινωικὴ Κυδωνία) ὑπὸ Γιάννη Τζεδάκι (παρένθ. πίν. ΙΕ′ καὶ πίν. 224 - 229) 402 - 407

31. Περισυλλογὴ ἀρχαιοτήτων στὴν Πραισὸ ὑπὸ Κωστῆ Δαβάρα (πίν. 230 - 231) 408 - 411

Β′ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΟΡΦΩΤΙΚΗ ΔΡΑΣΙΣ

Γ′ Α′ ΤΑΚΤΙΚΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΙΣ

Δ′ ΕΚΘΕΣΙΣ ΤΗΣ ΕΞΕΛΕΓΚΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΠΙ ΤΟΥ ΠΡΟΥΠΟΛΟΓΙΣΜΟΥ ΕΠΙΤΡΟΠΕΙΑΣ

Ε′ ΚΙΝΗΣΙΣ ΤΩΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1980

ΣΤ′ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΕΥΕΡΓΕΤΑΙ

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΟΘΩΝ
ΤΟ ΕΘΝΙΚΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ
Η ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΦΙΛΑΡΧΑΙΩΝ
Η ΕΝ ΛΟΝΔΙΝΩ ΕΛΛ. ΚΟΙΝΟΤΗΣ
Ο ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ
Ο ΔΗΜΟΣ ΠΕΙΡΑΙΕΩΝ
Ο ΔΗΜΟΣ ΕΡΜΟΥΠΟΛΙΤΩΝ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΙΩΝΙΔΗΣ
DUC DE LUYNES
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΜΠΕΝΑΡΔΑΚΗΣ
ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΑΡΣΑΚΗΣ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΣΤΟΥΡΝΑΡΑΣ
ΣΙΜΩΝ Γ. ΣΙΝΑΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΡΩΜΑΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΑΤΖΗΠΕΤΡΟΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΓΡ. ΣΟΥΤΣΟΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ
ΑΝΔΡΕΑΣ ΣΥΓΓΡΟΣ
ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ
ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΠΑΤΡΩΝ
ΙΩΑΝΝΗΣ Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΛΑΔΟΠΟΥΛΟΣ
HILARION ROUX

ΟΔΥΣΣΕΥΣ ΝΕΓΡΟΠΟΝΤΗΣ
ΜΕΝΕΛΑΟΣ ΝΕΓΡΟΠΟΝΤΗΣ
HEINRICH SCHLIEMANN
ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ ΒΑΛΛΙΕΡΗΣ
ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΧΡΗΣΤΑΚΗΣ ΖΩΓΡΑΦΟΣ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΑΧΙΛΛΟΠΟΥΛΟΣ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΗΦΑΙΣΤΙΔΗΣ
ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΣ
ΣΟΛΩΝ ΧΡΗΣΤΑΚΗ ΖΩΓΡΑΦΟΣ
ΣΤΑΜΑΤΙΟΣ Ι. ΠΡΩΙΟΣ
ΟΘΩΝ Α. ΚΟΝΤΟΣΤΑΥΛΟΣ
ΠΑΥΛΟΣ ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ
BENIAMIN ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΗΣ
ΘΕΟΔΩΡΟΣ Π. ΔΕΛΙΓΙΑΝΝΗΣ
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΑΡΙΦΗΣ
ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΤΣΙΒΑΝΟΠΟΥΛΟΣ
ΧΑΡΙΛΑΟΣ ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ
GEORGES CLEMENCEAU
Α. Ε. Η. GOEKOOP
ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΦΟΙΒΟΣ ΦΑΡΜΑΣ

ΔΩΡΗΤΑΙ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΩΝ

WILLIAM PATON
ΜΙΧΑΗΛ Π. ΒΛΑΣΤΟΣ
ΠΕΤΡΟΣ ΣΤ. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΔΙΑ ΤΗΝ ΤΡΙΕΤΙΑΝ 1978 - 1980

ΠΡΟΕΔΡΟΙ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΝΙΚ. ΒΕΛΤΣΟΣ (†1980)
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΖΕΠΟΣ

ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΙ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. ΜΥΛΩΝΑΣ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΖΕΠΟΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΡΑΥΛΟΣ

ΓΕΝ. ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΣ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ (†1979)
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. ΜΥΛΩΝΑΣ

Σ Υ Μ Β Ο Υ Λ Ο Ι

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΟΝΤΑΣ
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΑΛΛΙΠΟΛΙΤΗΣ
ΠΑΥΛΟΣ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΠΑΠΑΣΤΑΜΟΣ
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΛΑΤΩΝ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΙ

Einar Gjerstad. — Filippavägen 4A 22241, Lund. Σουηδία.

Doro Levi. — Βεΐκου 64. 'Εναῦθα.

Louis Robert. — 31 Av. du Parc Montsouris, Paris XIVe. Γαλλία.

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

Pierre Amandry. — Διδότου 6, Γαλλικὴ 'Αρχαιολογικὴ Σχολή. 'Αθῆναι.

Bernard Ashmole. — 5 Tweeded Green Peebles. Σκωτία.

Oscar Broneer. — Παλαιὰ Κόρινθος.

Ward M. Canaday. — 500 Security Bldg., Toledo 4, Ohio. Η.Π.Α.

Georges Daux. — 6 Av. Paul - Appell, 75 - Paris XIVe. Γαλλία.

Pierre Demargne. — 120 B^rd^ de Montparnasse, Paris. Γαλλία.

† **Pierre Devambez.** — Direction des Musées de France — Arts et Lettres — Palais du Louvre, Paris. Γαλλία.

André Grabar. — 2 Av. Dode de la Brunerie, Paris XVIe. Γαλλία.

Βάσος Καραγιώργης. — Κυπριακὸν Μουσεῖον, Λευκωσία. Κύπρος.

Emil Kunze. — D - 8023 Immergrünstraße 1, Großhesselohe/B München. 'Ομ. Δ. Γερμανίας.

Paul Lemerle. — 84 rue Vergniand 70013, Paris. Γαλλία.

Benjamin Dean Meritt. — Institute for Advanced Study, Princeton, N.J. Η.Π.Α.

Charles H. Morgan. — Amherst College, Amherst, Mass. Η.Π.Α.

Werner Peek. — Am Krähenberg 21, DDR - 403 Halle (Saale). Λ. Δ. Γερμανίας.

Karl Schefold. — 4051 Basel Spalentorweg 52. 'Ελβετία.

Homer Thompson. — Institute for Advanced Study, Princeton, N.J. Η.Π.Α.

Eugene Vanderpool. — 'Αμερικανικὴ Σχολὴ Κλασσικῶν Σπουδῶν, Σουηδίας 54. 'Αθῆναι.

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΕΤΑΙΡΟΙ

Äke Äkerström. — Eklandagatan 10, 412 55 Göteborg. Σουηδία.

Emmett L. Bennett Jr. — Institute for Research in the Humanities University of Wisconsin, Madison, WI 53706, Η.Π.Α.

Helmuth Berve. — Rainweg 9, Hechendorf (Pilsensee).

W. C. Brice. — Cherry Tree Cottage, 14 Barlow Moor Road, Manchester M20 8GJ. Ἀγγλία.

Hans Gunter Buchholz. — Espenstr. 10 D-6306 Lang-Göns über Gießen. Ὁμ. Δ. Γερμανίας.

Veselin Čaikanović. — Gledstonova 22, Beograd. Γιουγκοσλαβία.

Rhys Carpenter. — "Jerry Run", R. D. 2, Downington, Pa. Η.Π.Α.

John Caskey. — University of Cincinnati, Cincinnati, Ohio. Η.Π.Α.

Hector W. Catling. — Ἀγγλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολή, Σουηδίας 52. Ἀθῆναι.

John Chadwick. — Downing College, Cambridge. Ἀγγλία.

Otto Demus. — 1 Hofburg (Schweizerhof), Wien. Αὐστρία.

Hubert Gallet de Santerre. — Université de Dijon. Γαλλία.

Stanislaw J. de Gasiorowski. — Ul. Jozefa Pilsudskiego 6, Krakow. Πολωνία.

Roland Hampe. Archäologisches Institut der Universität, Marstallhof 4, D-6900 Heidelberg. Ὁμ. Δ. Γερμανίας.

Ulrich Hausmann. — Ob dem Viehweidle 8 D-7400 Tübingen. Ὁμ. Δ. Γερμανίας.

Herbert Hunger. — 40 Weißgerberländе, Wien III. Αὐστρία.

Ulf Jantzen. — Γερμανικὸν Ἀρχαιολογικὸν Ἰνστιτοῦτον, Φειδίου 1. Ἀθῆναι.

Hamit Zübeyr Koşay. — T. K. Kültür Bakanlingi, Ancara. Τουρκία.

James McCredie. — Ἀμερικανικὴ Σχολὴ Κλασσικῶν Σπουδῶν, Σουηδίας 54. Ἀθῆναι.

Kazimierz Michalowski. — Brzozowa 12, Warszawa. Πολωνία.

Jean Pouilloux. — Université de Lyon. Γαλλία.

Jeanne Robert. — 31 Av. du Parc Montsouris, Paris XIVe. Γαλλία.

Georges Roux. — Maison de l'Orient, Rue Raulin 1, Lyon 61007. Γαλλία.

Fritz Schachermeyr. — Liechtensteinstr. 59, Wien IX. Αὐστρία.

Hidenaka Tanaka. — Imperial University, Kyoto. Ἰαπωνία.

A. D. Trendall. — Menzies College, La Trobe University, Bundoora, Vic. 3083. Αὐστραλία.

Walther Wrede. — Allmandweg 54 D - 7270 Nagold 1. Ὁμ. Δ. Γερμανίας.

ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΕΣ ΕΤΑΙΡΟΙ

Richard David Barnett. — British Museum, London, W.C. I. Ἀγγλία.

Henri Ducoux. — 37 Av. de Versailles, Paris. Γαλλία.

P. M. Fraser. — Oxford University. Ἀγγλία.

Ernest Jos. Goerlich. — Wien, III/40, Arsenal, Objekt V III, Stlege III 8. Αὐστρία.

Karl Kübler. — Linsenbergstraße 25, D - 7400 Tübingen. Ὁμ. Δ. Γερμανίας.

Αἰκατερίνη Melrose. — 7135 Aberdeen Av. Dallas,Texas. H.Π.Α.

Ibraim Noshy. — Egyptian University of Cairo. Αἴγυπτος.

Asher Ovadiah. — 10, Ben - Tabbai Str. Ranot – Gonen (San - Simon) Jerusalem. Ἰσραήλ.

Jerome W. Sperling. — Ἀμερικανικὴ Σχολὴ Κλασικῶν Σπουδῶν. Archaeometry Laboratory, University of Minnesota, U.S.A.

Iwan Velkoff. — Musée National, Sofia. Βουλγαρία.

ΕΚΛΟΓΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΕΤΑΙΡΩΝ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ 1980

Σημ. Οἱ δι' ἀστερίσκου σημειούμενοι ἑταῖροι εἶναι ἰσόβιοι.

1. *'Αγγελόπουλος Θεόδωρος
2. 'Αδαμίδης Κωνσταντῖνος
3. 'Αλεξανδρῆ - Τζάχου Ὄλγα
4. *'Αλεξίου Στυλιανὸς
5. *'Αναστασιάδης 'Αναστάσιος
6. 'Ανδρειωμένου 'Αγγελικὴ
7. *'Ανδρόνικος 'Εμμανουὴλ
8. 'Αντουράκης Γεώργιος
9. 'Απέργης Μάκης
10. 'Αχειμάστου-Ποταμιάνου Μυρτάλη
11. * Βαβρίτσας 'Ανδρέας
12. Βαγιακάκος Δικαῖος
13. * Βαλάσης Θωμᾶς
14. Βάλδκιρχ-Κοτιώνη 'Αλεξάνδρα
15. Βάλτερ - Καρύδη 'Ελένη
16. * Βασιλείου 'Ιωάννης
17. * Βασσενχόβεν Λουδοβῖκος
18. * Βελουδίου Μαρία
19. * Βέλτσος Γεώργιος Νικολ.
20. Βλαχάκη Καίτη
21. Βοβολίνης Σπυρίδων
22. Βοκοτόπουλος Παναγιώτης
23. Βορίδης Κίμων
24. Βότση - Κρυστάλλη Καλλιόπη
25. Βουκίδης Τιμολέων
26. Βρανούσης Λέανδρος
27. Γαλλῆς Κωνσταντῖνος
28. * Γιαλούρης Νικόλαος
29. * Γιαννακόπουλος Γεώργιος
30. Γιαννουλίδου Καλλιόπη
31. Γκόφας Δημήτριος
32. Γουλανδρῆ Αἰκατερίνη Ν.
33. * Γουλανδρῆ Ν.
34. Δαβάρας Κωνσταντῖνος
35. * Δάκαρης Σωτήριος
36. Δασκαρόλης 'Αθανάσιος
37. Δεκουλάκου 'Ιφιγένεια
38. Δεληβοριᾶς Ἄγγελος
39. Δημακόπουλος 'Ιορδάνης
40. Δημητροκάλλης Γεώργιος
41. * Διαμαντοπούλου 'Αγνὴ
42. Διαπούλης Χαράλαμπος
43. * Δοντᾶς Γεώργιος Σπ.
44. Δοξιάδης 'Απόστολος
45. * Δρανδάκης Νικόλαος
46. Δροσογιάννη-Κουτσοκώστα Φανὴ
47. Ζαφειρόπουλος 'Ιωάννης
48. * Ζαφειρόπουλος Νικόλαος
49. * Ζέπος Παναγιώτης
50. Ζερβουδάκη 'Ηὼ
51. Ζίας Νικόλαος
52. Ζώης 'Αντώνιος
53. Ζώρα Καλλιόπη
54. *'Ηλιόπουλος Γεώργιος
55. Θέμελης Πέτρος
56. Θεοχάρη Μαρία
57. Θεοχάρη Μαρία Δ.
58. Θρεψιάδη 'Αντιγόνη
59. *'Ιακωβίδης Σπυρίδων
60. 'Ιακωβίδου 'Αθηνᾶ
61. Καββαδίας Γεώργιος
62. * Καλλίας Κωνσταντῖνος
63. Καλλιγᾶ Εἰρήνη
64. * Καλλιγᾶς Μαρῖνος
65. Καλλιγᾶς Πέτρος
66. * Καλλιπολίτης Βασίλειος

67. Καλογεροπούλου Ἀθηνᾶ
68. * Καλοκύρης Κωνσταντῖνος
69. Καμπίτογλου Ἀλέξανδρος
70. * Κανελλόπουλος Παναγιώτης
71. Κανελλόπουλος Παῦλος
72. Καπετανάκης Ροῦσος
73. Καπετανόπουλος Ἡλίας
74. Καράγιωργα-Σταθακοπούλου Θεοδ.
75. * Καραμανώλη-Σιγανίδου Μαρία
76. * Καρανδρέας Ἀπόστολος
77. Καρδαρᾶ Χρυσούλα
78. Καρέτσου - Ἰωαννίδου Ἀλεξάνδρα
79. * Καρούζου-Παπασπυρίδη Σέμνη
80. Καψῆς Ἀντ.
81. Κεραμόπουλλος Δημήτριος Ἀ.
82. Κοκολάκης Μίνως
83. Κόκκινος Δημήτριος
84. Κοκκολιάδης Σπύρος
85. Κόλλιας Ἡλίας
86. Κομίνης Ἀθανάσιος
87. Κονιδάρης Γεράσιμος
88. * Κονοφάγος Κ.
89. * Κοντολέοντος Εὐρυδίκη
90. Κοντὸς Παναγιώτης
91. Κοντοῦ-Θεοφανοπούλου Δήμητρα
92. Κορρὲς Γεώργιος
93. * Κορρὲς Στυλιανὸς
94. * Κορωναῖος Δημήτριος
95. Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χάιδω
96. Κουλεϊμάνη-Βοκοτοπούλου Ἰουλία
97. Κουμανούδης Ἰωάννης
98. Κούμουλος Γεώργιος
99. Κουνουπιώτου-Μανωλέσου Ἑλένη
100. Κουρέτας Δημήτριος
101. Κρανιδιώτης Νικόλαος
102. * Κριεζῆς Ἀντώνιος
103. * Κριμπᾶς Ἡλίας
104. Κριμπᾶς Κωνσταντῖνος
105. Κριτζᾶς Χαράλαμπος
106. Κυριαζόπουλος Βασίλειος
107. Κύρου Ἄδωνις Κ.
108. * Κωνσταντινόπουλος Γρηγόριος
109. Κωνσταντίνου Θεόδωρος
110. * Κωνσταντίνου Ἰωάννα
111. Κωστόπουλος Ἰωάννης
112. Λαζαρῆς Ἀνδρέας
113. * Λαζαρίδης Δημήτριος
114. * Λαζαρίδης Παῦλος Ἡρ.
115. Λαμπρινουδάκης Βασίλειος
116. * Λάππας Γεώργιος
117. Λεμπέση Ἀγγελικὴ
118. Λούβαρης Νικόλαος
119. Λουκάκης Θεόδωρος
120. Μανάφης Κωνσταντῖνος
121. * Μανούσακας Μανοῦσος
122. * Μαντζούφας Γεώργιος
123. Μαραγκοῦ Λίλα
124. * Μαρκεζίνης Σπυρίδων
125. * Μαστροκώστας Εὐθύμιος
126. Μαυρομμάτη Μαρία Ἀ.
127. * Μερτικόπουλος Θεόδωρος
128. Μεταξᾶς Ἰωάννης
129. Μεταξᾶς-Μεσσηνέζης Διον.
130. Μιράσγεζη Μαρία
131. * Μιράσγεζης Δημοσθένης
132. * Μιτσὸς Μάρκελλος
133. * Μιχαηλίδης - Νουάρος Γ.
134. Μιχαηλίδου - Νουάρου Β.
135. Μουρίκη Ντούλα
136. Μουτσόπουλος Νικόλαος
137. * Μπακαλάκης Γεώργιος
138. Μπαμπινιώτης Γεώργιος
139. Μπέζη Ἑλένη
140. * Μπόνης Κωνσταντῖνος
141. Μπορμπουδάκης Ἐμμαν.
142. Μπουντῆς Γεώργιος
143. Μπούρα - Φιλιππίδου Λασκαρῖνα
144. Μπούρας Χαράλαμπος
145. * Μπουφίδης Νικόλαος
146. Μπρούμης Ἰωάννης

147. Μπρούσκαρη Μαρία
148. * Μυλωνᾶς Γεώργιος
149. * Μυλωνᾶς Παῦλος Κ.
150. Νικολαΐδου-Κουρκουτίδου Εὐτυχία
151. Νικολάου Ἰνὼ
152. Νικολάου Κυριάκος
153. Νικολόπουλος Παναγιώτης
154. Νικονᾶνος Νικόλαος
155. * Νομικὸς Μᾶρκος
156. * Νταῆς Ἀστέριος
157. Ντεγιάννης Ἰωάννης
158. Ντούμας Χρίστος
159. Oekland - Παπαδάκη Στυλιανὴ
160. * Οἰκονομίδου Ἀδαμαντία
161. Οἰκονομόπουλος Ἀθανάσιος
162. * Πάλλας Δημήτριος
163. * Παμπούκας Ἀπόστολος
164. Παναγιωτίδη Μαρία
165. Παναγιωτόπουλος Γεώργιος
166. * Πανταζόπουλος Νικόλαος
167. Παντελίδου - Γκόφα Μαρία
168. Παπαδόπουλος Ἀθανάσιος
169. * Παπαδόπουλος Θωμᾶς
170. Παπαδόπουλος Στυλιανὸς
171. Παπαδοπούλου-Ζαφειροπούλου Φωτεινὴ
172. * Παπαθανασόπουλος Γεώργιος
173. Παπαϊωάννου Ἄγγελος
174. * Παπαϊωάννου Κωνσταντῖνος
175. * Παπαντωνίου Γεώργιος
176. Παπαντωνίου Ροζαλίνδη
177. Παπαπάνος Κωνσταντῖνος
178. Παπαποστόλου Ἰωάννης
179. Παπαστάμου Δημήτριος
180. Παπαστάμου Μαρία
181. * Παπαφλέσσας Κωνσταντῖνος
182. Παπαχριστοδούλου Ἰωάννης
183. Παρλαμᾶ Στυλιανὴ
184. Πασαδαῖος Ἀριστείδης
185. * Πελεκίδης Χρύσης Εὐστρ.
186. Πέππα-Δελμούζου Κωνσταντῖνα
187. Περαντινὸς Νικόλαος
188. * Πεσματζόγλου Γεώργιος
189. * Πετράκος Βασίλειος
190. Πετρονώτης Ἀργύρης
191. * Πέτσας Φώτιος
192. * Πλάτων Νικόλαος
193. * Πολίτης Λῖνος Ν.
194. Πουλιανὸς Ἄρης
195. Πουρναρόπουλος Γεώργιος
196. * Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη Εὐαγγελία
197. * Ρουμπάνης Γεώργιος
198. Ρωμιοπούλου Αἰκατερίνη
199. Σακελλαράκη-Σαπουνᾶ Ἔφη
200. Σακελλαράκης Ἰωάννης
201. * Σακελλαρίου Ἁγνὴ
202. * Σακελλαρίου Μιχαὴλ Β.
203. Σαραντόπουλος Κωνσταντῖνος
204. * Σεργόπουλος Γεώργιος
205. Σῖνος Στέφανος
206. Σκιαδᾶς Ἀριστόξενος
207. Σκιλάρντι Δημήτριος
208. Σολομωνίδης Γεώργιος
209. Σταθᾶτος Κωνσταντῖνος
210. * Σταθάτου Ἑλένη
211. * Σταθάτου Χριστίνα
212. Στασινοπούλου-Τουλούπα Ἔβη
213. * Σταυρόπουλος Κωνσταντῖνος
214. * Στίκας Εὐστάθιος
215. Στράτου Δώρα
216. * Συνοδινὸς Ἐλευθέριος
217. Συριόπουλος Κωνσταντῖνος
218. * Τεγοπούλου-Ἡλιοῦ Ἀλεξάνδρα
219. Τζαβέλλα Τερψιχόρη-Χαρὰ
220. Τζαννετᾶτος Θησεὺς
221. Τζεδάκις Ἰωάννης
222. * Τοὺλ Χάρης
223. Τουράτσογλου Ἰωάννης
224. * Τραυλὸς Ἰωάννης Μ.
225. * Τριανταφυλλίδης Περικλῆς
226. Τριανταφυλλόπουλος Ἰωάννης

227. Τσάκος Κωνσταντῖνος
228. Τσαντίλας Ἰωάννης
229. * Τσάτσος Κωνσταντῖνος
230. Τσιμπίδης - Πεντάζος Εὐάγγελος
231. * Τωμαδάκης Νικόλαος
232. Φαράκλας Νικόλαος
233. * Φατούρου-Ἡσυχάκη Κάντω
234. * Φιλιππάκη Βαρβάρα
235. Φυλακτόπουλος Φ.
236. Φωτίου Κωνσταντῖνος
237. Χαρλαύτης Νικόλαος
238. Χατζῆ Δέσποινα
239. Χατζηαναστασίου Γεώργιος
240. * Χατζηδάκης Ἐμμανουὴλ
241. * Χατζηκακίδης Ἀθανάσιος
242. Χατζημιχάλη - Σβορώνου Ἰωάννα
243. Χατζημιχάλης Ἰωάννης
244. * Χατζηνικολάου Ἄννα
245. Χλωρὸς Ἀλέξανδρος
246. Χουρμουζιάδης Γεώργιος
247. * Χρήστου Χρύσανθος
248. * Χριστόπουλος Μιχαὴλ
249. Χριστόπουλος Παναγιώτης

ΕΚΘΕΣΙΣ

ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΑΥΤΗΣ

ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1980

Ἀγαπητοὶ Ἑταῖροι, Κυρίαι καὶ Κύριοι,

Τὸ Διοικητικὸν Συμβούλιον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, τοῦ ὁποίου ἡ τριετὴς θητεία λήγει τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1981, παρουσιάζει σήμερον τὴν πραγματοποιηθεῖσαν καὶ κατὰ τὸ 1980 ἐθνικὴν καὶ μορφωτικὴν δραστηριότητα τῆς Ἑταιρείας, ἡ ὁποία ὄχι μόνον δὲν ὑστέρησεν εἰς ἔντασιν καὶ ἔκτασιν τῆς τῶν προηγουμένων ἐτῶν, ἀλλ' ἐπεξετάθη εἰς σύμπασαν τὴν Ἑλλάδα.

Πρὶν ἢ ἐκτεθῇ ὅμως τὸ Ἔργον τῆς Ἑταιρείας θὰ ἀποδοθῇ ἡ προσήκουσα τιμὴ πρὸς τοὺς ἐκλιπόντας συναδέλφους καὶ ἑταίρους, οἱ ὁποῖοι μὲ ἀφοσίωσιν καὶ πίστιν συνετέλεσαν εἰς τὴν εὐόδωσιν τοῦ ἔργου τοῦ ὑπεραιωνοβίου τούτου πνευματικοῦ ἱδρύματος τῆς Χώρας.

Ἐπένθησεν ἐφέτος ἡ Ἑταιρεία τὸν θάνατον τοῦ Ἐπιτίμου αὐτῆς Ἑταίρου, διακεκριμένου ἀρχαιολόγου καὶ θερμοῦ φιλέλληνος *Pierre Devambez*. Ὁ Devambez, μύστης καὶ ἱεροφάντης τῆς ἀρχαιολογίας, τοῦ ὁποίου ἡ δρᾶσις ἐξετείνετο ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, ἀπὸ τὴν Θάσον εἰς τὴν Ξάνθον τῆς Λυκίας, ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Λούβρου, ἦτο μέλος τῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημίας, ὁ δὲ σύνδεσμός του μὲ τὴν ἑλληνικὴν γῆν ὑπῆρξεν ἰδιαιτέρως συγκινητικός. Ὡς Ἔφορος τῆς συλλογῆς τῶν ἑλληνικῶν ἀγγείων εἰς τὸ Λοῦβρον ἐπροχώρησεν εἰς τὴν νέαν διαρρύθμισιν τῶν ἑλληνικῶν καὶ ἐτρουσκικῶν μνη-

μείων· τὰ ἔργα του διὰ τὴν ἑλληνικὴν πλαστικήν, τὴν τέχνην τῆς ἐποχῆς τοῦ Περικλέους, τὴν ἑλληνικήν, ἐτρουσκικὴν καὶ ρωμαϊκὴν τέχνην θὰ διδάσκουν ἐπὶ πολλὰ ἔτη τὰς νεωτέρας γενεὰς τῶν ἀρχαιολόγων.

Δεινὸν ἦτο τὸ πλῆγμα καὶ εἰς αὐτὸ τὸ Διοικητικὸν Συμβούλιον μὲ τὴν ἀπώλειαν τοῦ Προέδρου αὐτοῦ *Γεωργίου Ν. Βέλτσου*. Ἐπίλεκτον ἀρχαῖον μέλος τῆς Ἑταιρείας, νομικός, ἀρχαιόφιλος καὶ ἀρχαιολάτρης, ἀφωσιώθη εἰς τὴν προώθησιν τῶν εὐγενῶν σκοπῶν τοῦ Ἱδρύματος, διατελέσας μέλος τοῦ Συμβουλίου του ἐπὶ ἥμισυ καὶ πλέον αἰῶνα, ἀντιπρόεδρος καὶ πρόεδρος αὐτοῦ. Ἡ Ἑταιρεία ἀποτίει φόρον τιμῆς εἰς τὸν δίκαιον, σώφρονα καὶ ἀφωσιωμένον ἄνδρα, ὁ ὁποῖος ἐτίμησε τὸ προεδρικὸν λειτούργημα καὶ ἀφιέρωσε τὴν ζωήν του εἰς τὴν Ἑταιρείαν, τὴν ὁποίαν ὑπηρέτησε μὲ ἐνθουσιασμόν, ἀγάπην καὶ ὁλόψυχον ἀφοσίωσιν.

Ἐξέλιπε καὶ ὁ ἐκλεκτὸς συνάδελφος, ὁμότιμος καθηγητὴς τῆς Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, *Στυλιανὸς Πελεκανίδης*. Ὁ θάνατός του ἐστέρησε τὴν ἑλληνικὴν ἐπιστήμην μιᾶς προσωπικότητος μὲ πολύπλευρον δραστηριότητα, ἡ ὁποία ἐξετάθη εἰς ἀνασκαφάς, ἀναστηλώσεις, ἐρεύνας ἐπὶ μέρους καὶ δημοσιεύματα εἰς ὅλους τοὺς τομεῖς καὶ κλάδους τῆς Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας ἀπὸ τοῦ 3ου μέχρι τοῦ 18ου αἰ. Ὁ συνδυασμὸς τοῦ Θεολόγου, τοῦ Ἀρχαιολόγου, τοῦ Ἱστορικοῦ τῆς Τέχνης, ὡς ἐπίσης καὶ τοῦ ἀνασκαφέως ἀπέδωσεν ἀγλαοὺς καρποὺς εἰς Θεσσαλονίκην, Βέροιαν, Καστοριὰν καὶ Φιλίππους, μὲ τὴν ἀνακάλυψιν, τὴν ἐπιστημονικὴν διερεύνησιν καὶ τὴν διεξοδικὴν παρουσίασιν βυζαντινῶν μνημείων τὰ ὁποῖα ἐπλούτισαν παντοειδῶς τὴν ἀρχαιολογικὴν ἐπιστήμην.

Κενὸν καὶ θλῖψιν ἐδημιούργησεν ὁ θάνατος τοῦ πρώην Ὑπουργοῦ καὶ θερμοῦ φιλαρχαίου *Δημ. Τ. Ν. Μπότσαρη*, τοῦ *Φιλίππου Σ. Δραγούμη*, παλαιοῦ Ὑπουργοῦ, Γεν. Διοικητοῦ Μακεδονίας καὶ μετέπειτα κατ' ἐπανάληψιν Ὑπουργοῦ Ἐθνικῆς Ἀμύνης, μέλους δὲ τῶν Ἐπιτροπῶν αἱ ὁποῖαι συνέταξαν τὰ Συντάγματα τοῦ 1927 καὶ τοῦ 1949 ὡς καὶ τοῦ ἀφοσιωμένου θιασώτου τῆς Ἑταιρείας, πρώην Γυμνασιάρχου, *Κωνστ. Καλίτση*.

Ἀφ' οὗ ἀναπέμψωμεν τὸ πατροπαράδοτον «Αἰωνία των ἡ μνήμη» ἂς στρέψωμεν τὴν προσοχήν μας πρὸς τὴν ζωὴν καὶ τὸ ἐπιτελεσθὲν κατὰ τὸ 1980 ἔργον.

Προτοῦ ἀπαριθμήσω τὰς γενομένας ἀνασκαφὰς θὰ ἐπισημάνω ἰδιαιτέρως καὶ θὰ ἐξάρω τὴν ἀρξαμένην συνεργασίαν τῆς Ἑταιρείας μὲ τὴν Ἐπιτροπὴν τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν καὶ μὲ τοὺς διευθύνοντας τὰς ἀνασκαφὰς τῆς Βεργίνας, τοῦ Δίου, τῆς Πέλλας καὶ τῆς Σίνδου. Τὸ μέλλον τῆς συνεργασίας καὶ τῶν ἀνασκαφῶν αὐτῶν κατέστη δυνατὸν καὶ κατωχυρώθη ὑπὸ τοῦ ἐμπράκτου ἐνδιαφέροντος τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας κυρίου Κωνσταντίνου Καραμανλῆ, ὑπὸ τὴν ἐμπνευσμένην ἐποπτείαν καὶ τὴν συνεχῆ συμπαράστασιν τοῦ ὁποίου θὰ συντελεσθοῦν μὲ ἐπιτυχῆ, ὁμαλὸν καὶ ταχὺν ρυθμὸν αἱ ἐργασίαι αὐταί. Ἁπλαῖ καὶ μόνον εὐχαριστίαι δὲν ἀρκοῦν διὰ νὰ ἐκφράσουν εἰς τὸν Πρόεδρον τῆς Δημοκρατίας τὴν εὐγνωμοσύνην ὄχι μόνον τῆς Ἑταιρείας καὶ τῶν Ἑλλήνων ἐπιστημόνων, ἀλλὰ καὶ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐπιστήμης. Ἡ πραγματοποίησις τοῦ σκοποῦ θὰ ἀποδείξῃ τὴν ἀναγνώρισιν τῆς συμβολῆς του, εἰς ταύτην δὲ θὰ συμβάλῃ ἡ Ἑταιρεία δι' ὅλων τῶν δυνάμεών της.

Ἐγκάρδιοι πρὸς τούτοις εὐχαριστίαι ὀφείλονται εἰς τὸ Ὑπουργεῖον Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν καὶ ἰδίᾳ εἰς τὸν Ὑπουργὸν κύριον Α. Ἀνδριανόπουλον διὰ τὴν παρεχομένην οἰκονομικὴν ἐνίσχυσιν, ἡ ὁποία κατὰ πολὺ κατέστησε δυνατὴν τὴν ἐπιτυχῆ συνέχισιν τοῦ ἔργου τῆς Ἑταιρείας. Δυστυχῶς δὲν κατωρθώθη, παρὰ τὰς πολλαπλᾶς ἐνεργείας μας, νὰ ἀναγνωρισθοῦν αἱ δίκαιαι αἰτήσεις τῆς Ἑταιρείας διὰ τὴν αὔξησιν τῆς ἐκ τοῦ Κρατικοῦ Λαχείου ὁρισθείσης τὸ 1957 παροχῆς, ἀνερχομένης εἰς τὸ ποσὸν τῶν 4.000.000 δραχμῶν. Σημειωτέον ὅτι τότε τὰ ἡμερομίσθια τῶν ἐργατῶν, τὰ ὁποῖα θὰ ἐκαλύπτοντο ὑπὸ τῆς παροχῆς, ἐκυμαίνοντο μεταξὺ τῶν 45 καὶ 50 δραχμῶν ἡμερησίως, ἐνῷ τώρα πλησιάζουν τὰς 1000. Πρὸς τούτοις ἔκτοτε τὸ ἔργον τῆς Ἑταιρείας ηὐρύνθη καὶ περιλαμβάνει ὁλόκληρον τὴν Ἑλλάδα, ἐνῷ τὰ ἐκ τοῦ Λαχείου εἰσπραττόμενα ὑπὸ τοῦ Κράτους ποσὰ ηὐξήθησαν ἀλματωδῶς καὶ κατὰ πολύ.

Ἂς ἐλπίσωμεν ὅτι εἰς τὸ ἐγγὺς μέλλον θὰ ἀναγνωρισθοῦν καὶ ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν τὰ δίκαια αἰτήματα τῆς Ἑταιρείας καὶ ὅτι θὰ θελήσουν οἱ ἁρμόδιοι νὰ συμβάλουν, ὡς ἁρμόζει, εἰς τὸ ἔργον τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς Ἀρχαιολογίας.

Ἤδη ἂς προβῶμεν εἰς τὴν παρουσίασιν τῶν ἀνασκαφῶν τῶν γενομένων ὑπὸ τῆς Ἑταιρείας τὸ 1980, ἀρχόμενοι ἀπὸ Βορρᾶ:

(Ἕπεται ἡ ἔκθεσις περὶ τῆς ὁποίας βλ. τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ ἔτος 1980.)

.....

.....

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. ΜΥΛΩΝΑΣ

1. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΑΡΩΝΕΙΑΣ

(Πίν. 1)

Ἐξακολούθησε ἡ ἔρευνα στὸ ἑλληνιστικὸ κτίριο στὴ θέση Παλαιοπηγάδα Μαρώνειας ἀπὸ τὸν ὑπογράφοντα μὲ τὴ συνεργασία τοῦ καθηγητῆ τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Γ. Λάββα, τοῦ βοηθοῦ ἕδρας ἀρχιτέκτονα-ἀρχαιολόγου κ. Γ. Καραδέδου καὶ τὴ συμμετοχὴ τῆς ἀρχαιολόγου Σαρλᾶ-Πεντάζου.

Φέτος ἔγιναν μερικὲς παρατηρήσεις στὰ Δ τοῦ κτιρίου, ὅπου τὸ 1978 εἶχε ἀποκαλυφθεῖ πλακόστρωτη ὑπαίθρια αὐλὴ καὶ ἐρευνήθηκε κυρίως ὁ χῶρος στὰ Ν τοῦ κτιρίου. Ὁ χῶρος αὐτὸς καλυπτόταν ἀπὸ λιθόστρωση (πίν. 1), ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ μικρὲς ἀδούλευτες πέτρες. Πάνω σ' αὐτὸ τὸ δάπεδο (εἰκ. 1) πατοῦσε τοῖχος ἀπὸ ἀργοὺς λίθους ποὺ ἐμφανίζει ἐξαιρετικὰ καλοχτισμένες παρειές. Στὰ Β τοῦ τοίχου βρέθηκε ἀβαθὴς βόθρος (βάθος 0.35 μ.) ποὺ τὰ τοιχώματά του εἶχαν ἐπένδυση ἀπὸ πέτρες μὲ ἐπάλειψη ὑδραυλικοῦ κονιάματος. Λίγο βορειότερα βρέθηκε πάνω στὸ λιθόστρωτο τμῆμα μαρμάρινου περιρραντηρίου.

Στὸ ὕψος ποὺ καταλήγει ὁ πήλινος ἀγωγὸς ποὺ ξεκινάει ἀπὸ τὸ δωμάτιο μὲ τὸ ψηφιδωτὸ ἀποκαλύφθηκε ὑποθεμελίωση κιονοστοιχίας ποὺ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ ἕξι πιθανὸν κίονες.

Ἀνάμεσα στὰ εὑρήματα ἀναφέρονται κομμάτια ἀπὸ ἐννιὰ πήλινα εἰδώλια καὶ εἰκοσιτρία χάλκινα νομίσματα ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 5ου μέχρι τὰ μέσα τοῦ 2ου π.Χ. αἰ.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΠΕΝΤΑΖΟΣ

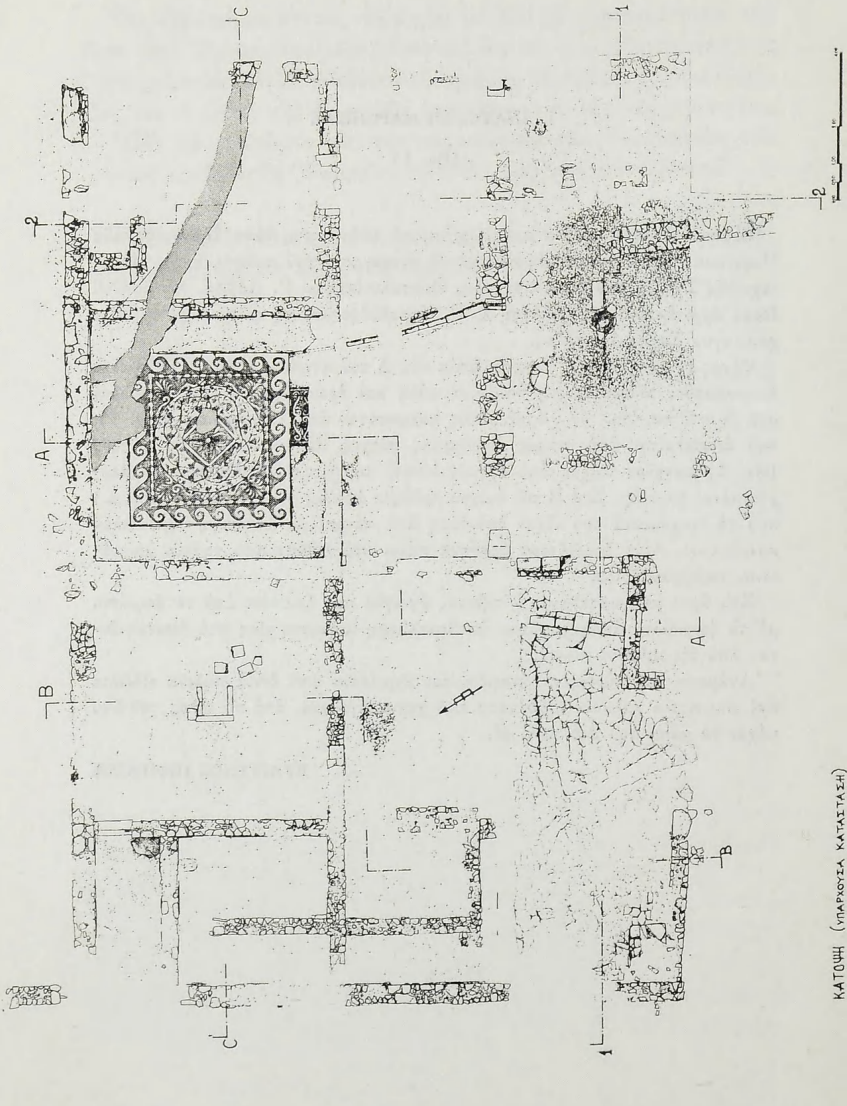
ΚΑΤΟΨΗ (ΥΠΑΡΧΟΥΣΑ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ)

2. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΗΜΒΡΙΑΣ

(Πίν. 2 - 12)

Συνεχίσθη καὶ ἐφέτος ἡ ἀνασκαφὴ εἰς τὴν ἀρχαίαν Μεσημβρίαν τῆς Θράκης*, βορείως τοῦ περιτειχισμένου οἰκισμοῦ καὶ μέχρι τῆς περιφράξεως (Ἔργον 1979, εἰκ. 19), ἔνθα ὁ προσωρινὸς ἀγροτικὸς δρόμος, εἰς ἀρκετὰ μεγάλην ἔκτασιν, ὡς καὶ εἰς μικροτέραν ἔκτασιν, ἐξωτερικῶς, τόσον τῆς δυτικῆς ὅσον καὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τούτου (πίν. 2α).

Ἐντατικωτέρα ἔρευνα ἐγένετο ἐφέτος εἰς τὸ παρακείμενον πρὸς Δ τῆς πόλεως νεκροταφεῖον μὲ ἀνάλογα ἀποτελέσματα.

Εἰς τὴν ἀνατολικὴν τέλος πλευρὰν τῆς πόλεως, ἔνθα καὶ τὸ Ἱερὸν τῆς Δήμητρος (ΠΑΕ 1973, 80, εἰκ. 90), ἐγένετο καθαρισμὸς ἐκ τῆς ἀγρίας βλαστήσεως καὶ τῶν χόρτων, τόσον κατὰ μῆκος τοῦ τείχους τῆς πόλεως, ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς, ὅσον καὶ εἰς ὅλην τὴν ἔκτασιν (πέντε στρέμματα περίπου), ἀπὸ τὸν παρὰ τὴν θάλασσαν Πύργον «Φυλακές», μέχρι τοῦ προσωρινοῦ ἀγροτικοῦ δρόμου πρὸς Βορρᾶν, διὰ τὴν καλυτέραν προστασίαν καὶ ἐμφάνισιν τούτου, ἀλλὰ καὶ πρὸς διευκόλυνσιν τῆς ἀνασκαφῆς, κατὰ τὴν προσεχῆ περίοδον.

Εἰδικώτερον: εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ περιτειχισμένου οἰκισμοῦ (ΠΟ) ἡ ἔρευνα ἐξετάθη καθ' ὅλον τὸ μῆκος ταύτης, ἐξωτερικῶς, μέχρι τοῦ πρὸς τὴν θάλασσαν κρημνοῦ, ἐπὶ πλάτους 12 μ. καὶ βάθ. 0.40 μ. περίπου, ὡς καὶ πρὸς Βορρᾶν καὶ Ἀνατολὰς τοῦ Πύργου (Π), ἔνθα ἀπεκαλύφθησαν θεμέλια κτισμάτων, διαφόρων διαστάσεων, ἐκ μικρῶν πελεκητῶν λίθων, ἀνήκοντα εἰς τὴν β' φάσιν τοῦ οἰκισμοῦ (πίν. 2β).

Εὑρήματα: ἀρκετὰ ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα μελαμβαφῆ, ἀβαφῆ, προϊστορικά, μεγαρικά, κονιάματα μὲ ἐρυθρὸν χρῶμα, ἀρκεταὶ λατύπαι, τμῆμα χείλους μελανομόρφου κρατῆρος, χαλκᾶ νομίσματα, τεμάχιον ἐκ πηλίνου εἰδωλίου γυναικείας μορφῆς, ἐπὶ θρόνου καθημένης, μὲ μικρὸν ζῶον εἰς τὴν ἀγκάλην της, δύο μαρμάρινα θραύσματα ἐκ μηροῦ μικροῦ ἀγάλματος, χείλη ἐκ πηλίνης σαρκοφάγου μὲ ἰωνικὸν κυμάτιον, τεμάχια κεράμων στέγης λακωνικοῦ τύπου.

* Μὲ ἐξαιρετικὸν ζῆλον καὶ ἐνθουσιασμὸν εἰργάσθη εἰς τὴν ἀνασκαφὴν ἡ ἐπιστημονικὴ βοηθὸς δ. Πολυξένη Τσατσοπούλου, καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν ταύτης, ἐνῷ λίαν σημαντικὴ ἦτο ἡ βοήθεια τῶν ἀρχαιοφυλάκων τῆς περιφερείας Μάκρης καὶ Μεσημβρίας, κ.κ. Ἀποστόλου Πλιάου καὶ Βασιλείου Χατζηστεφάνου ἀντιστοίχως.

Εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ Π. Οἰκισμοῦ καὶ ἐξωτερικῶς, μεταξὺ τῶν δύο Πύργων, τοῦ ΝΔυτικοῦ καὶ τῆς Μυρσίνης, ἐγένετο ἔρευνα εἰς τὸ πρὸς τὴν θάλασσα (Νότον) ἥμισυ τοῦ χώρου τούτου, εἰς τρόπον ὥστε καὶ ἡ προσπέλασις νὰ εἶναι εὐχερεστέρα, ἀλλὰ καὶ ἡ ὅλη ἐμφάνισις τῆς πλευρᾶς ταύτης νὰ εἶναι καλυτέρα.

Εὑρήματα: ὀλίγα ὄστρακα ἀπὸ μελανόμορφα, μελαμβαφῆ καὶ ἀβαφῆ ἀγγεῖα, ὡς καὶ χαλκᾶ νομίσματα.

Εἰς τὴν βορείαν πλευρὰν τοῦ Π. Οἰκισμοῦ καὶ ἔτι βορειότερον τῶν πέρυσι εὑρεθέντων, ἀπεκαλύφθησαν θεμέλια πέντε κτισμάτων, ἐκ μικρῶν καλῶς πελεκημένων λίθων, ἐπὶ μιᾶς εὐθείας ἐξ 'Ανατολῶν πρὸς Δυσμάς, μὲ ἐπεκτάσεις τοίχων τινῶν καὶ πρὸς Νότον, μὴ ἐρευνηθέντων πλήρως κατὰ τὴν περίοδον ταύτην (πίν. 3α). Προφανῶς καὶ αὐτὰ ἀνάγονται εἰς τὴν β' φάσιν τοῦ οἰκισμοῦ, ἐνῷ εἴς τινα σημεῖα ἔχομεν κατάλοιπα τῆς α' καὶ τῆς γ' φάσεως τούτου.

Εὑρήματα: ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα μελανόμορφα, ἐρυθρόμορφα, μελαμβαφῆ, πολλὰ ἀβαφῆ, ἀγνῦθες, λύχνοι, πήλινα σφονδύλια, ὄστρακα προϊστορικῶν ἀγγείων, λεκανὶς ἐκ μαρμάρου, κονιάματα μὲ ἐρυθρὸν χρῶμα, ἐνσφράγιστοι λαβαὶ ἀμφορέων, διάφορα χαλκᾶ καὶ σιδηρᾶ μικροαντικείμενα.

'Ανατολικῶς τοῦ Νέου Πύργου, βορείως πάντοτε τοῦ Π.Ο. καὶ συνεχομένως πρὸς τὴν πέρυσιν ἀνευρεθεῖσαν κατασκευὴν εἰς σχῆμα πεῖ, ἐγένετο ἔρευνα εἰς μεγάλην ἔκτασιν καὶ κατὰ μῆκος τῆς πρὸς Β προσωρινῆς περιφράξεως, μέχρι βάθους 2 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ παρακειμένου ἀγροτικοῦ δρόμου, ἐνῷ ἐξ ἄλλου ἐξεκαθαρίσθη ἅπας ὁ χῶρος ἐκ τῶν πρίνων καὶ τῆς ἀγρίας βλαστήσεως καὶ ἔτι ἀνατολικώτερον, μέχρι τῆς πρὸς Α εἰσόδου τοῦ ἀνεσκαμμένου τμήματος τῆς πόλεως (πίν. 3β).

'Απεκαλύφθησαν θεμέλια ἐκ μικρῶν πελεκητῶν λίθων, κτισμάτων διαφόρων διαστάσεων, ἀνηκόντων εἰς τὴν β' φάσιν τοῦ οἰκισμοῦ, διακρίνονται δὲ δύο τετράγωνα κτίσματα, πρὸς τὸ μέσον τῆς ὅλης ἐκτάσεως, διὰ τὴν λίαν ἐπιμελημένην τοιχοδομίαν των (πίν. 4α - β, 5α - β), ἐνῷ εἰς τινα σημεῖα τὰ θεμέλια ἐκτείνονται καὶ πέραν τῆς περιφράξεως, δηλ. ὑπὸ τὸν προσωρινὸν ἀγροτικὸν δρόμον, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον, σχετιζόμενον καὶ πρὸς τὴν ἀποκαλυφθεῖσαν πρὸ ἐτῶν τετράγωνον οἰκοδομήν, ἔτι ἀνατολικώτερον τοῦ σημείου τούτου (ΠΑΕ 1976, 144, εἰκ. 111α καὶ 111β), ἐπιτρέπει ἀπὸ τοῦδε τὸ συμπέρασμα, ὅτι εἰς ὅλην τὴν ὑπόλοιπον πρὸς Βορρᾶν ἔκτασιν ὑπάρχουν κατοικίαι καὶ ἄλλα δημόσια ἴσως οἰκήματα.

Εἰς τὸ κέντρον περίπου τῆς ἀνασκαφείσης ἐκτάσεως ἀπεκαλύφθησαν δύο ταφαὶ ἐκ σχιστολιθικῶν πλακῶν, ἐντὸς τῶν ὁποίων εὑρέθησαν σκελετοὶ περισσότεροι τοῦ ἑνὸς [(4) εἰς τὸν ἕνα καὶ (3) εἰς τὸν ἄλλον] καὶ διάφορα κτερίσματα.

'Ιδιαιτέραν ἐντύπωσιν προκαλεῖ ὁ ἀνευρεθείς, πλησίον τῶν δύο προηγουμένων, τάφος-μνημεῖον (πίν. 6α), ἐκ μεγάλων μαρμαρίνων δόμων, τοῦ ὁποίου

ὅμως ἡ ἀνωδομὴ καὶ ἡ ἐπικάλυψις ἔχουν καταστραφῆ ἐκ πυρᾶς εἰς παλαιοτέρους χρόνους, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν μερικὴν ἐπιφανειακὴν ἀποσάθρωσιν τῶν δόμων, ὡς ἐκ τούτου δὲ εἶναι ἀδύνατος καὶ ὁ ἀκριβὴς προσδιορισμὸς τοῦ ὕψους τούτου. Ἡ ταφὴ εἰς τὸ ἐσωτερικόν του (διαστ. 2 × 0.60 μ.), ἡ ὁποία εὑρέθη συλημένη, ἦτο κατασκευασμένη ἐξ ἀργῶν λίθων, ἐκαλύπτετο δὲ διὰ μεγάλων σχιστολιθικῶν πλακῶν, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐπεκάθητο παχὺ στρῶμα ἐξ ἀμμοκονιάματος, καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν καὶ ἐπιφάνειαν, προφανῶς δὲ πρόκειται περὶ τάφου τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι αἱ ὡς ἄνω ταφαὶ καὶ τὸ μνημεῖον εὑρέθησαν ἐντὸς χώρου πλήρους διαμορφωμένου, ἔνθα ὑπάρχει θεμελίωσις ἐκ μαρμαρίνων δόμων, λίαν καλῶς εἰργασμένων, προφανῶς βάσεως ἀρχαιοτέρου μνημείου ἢ ἄλλης σχετικῆς οἰκοδομῆς, ἐκτεινομένης, πρὸς Β φυσικὰ καὶ ὑπὸ τὸν προσωρινὸν ἀγροτικὸν δρόμον.

Εὑρήματα: ἀρκετὰ ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα μελανόμορφα, μελαμβαφῆ καὶ πολλὰ ἀβαφῆ, χεῖλος πηλίνης σαρκοφάγου μὲ ἰωνικὸν κυμάτιον, ἀβαφὴς τριφυλλόσχημος οἰνοχόη, μικρὰ προχοΐσκη, λύχνος, πηλίνη κεφαλὴ εἰδωλίου γυναικός, πολλὰ χαλκᾶ νομίσματα, ὡς καὶ διάφορα χαλκᾶ μικροαντικείμενα, στελέχη, ἐλάσματα, κ.ἄ.

Ἐκ τοῦ ἑνὸς τάφου προέρχονται μικρὰ τριφυλλόσχημος οἰνοχόη, ἀβαφὲς ἀγγεῖον χυτροειδές, λύχνος μὲ ἀνάγλυφον ἱπποκένταυρον ἐπάνω.

Νεκροταφεῖον. Εἰς τὸ πρὸς Δ τῆς πόλεως νεκροταφεῖον ἐγένοντο ἀρκεταὶ τομαὶ διὰ μηχανικοῦ ἐκσκαφέως καὶ εἰς μεγάλο βάθος (2 - 3 μ.) διὰ τὴν ἀνεύρεσιν τάφων. Εὑρέθησαν τάφοι ὀρθογώνιοι ἐκ τοπικῶν λίθων ἢ ταφικοὶ πίθοι διαφόρων μεγεθῶν, ἀλλὰ καὶ σαρκοφάγοι ἐκ τοπικοῦ μαρμάρου, ὡς καὶ κεραμοσκεπεῖς, ἰδίᾳ πρὸς τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ νεκροταφείου, δηλ. πρὸς τὴν θάλασσαν, ἐντὸς τοῦ ἀμμώδους καὶ τῆς παραλίας, συλημένοι ὅμως οἱ πλεῖστοι ἐκ τούτων. Ἐξ ἄλλου διεπιστώθη καὶ ἐφέτος ὅτι οἱ τάφοι ἦσαν τοποθετημένοι εἰς παραλλήλους σειράς, ἀπεχούσας ἀπ' ἀλλήλων ἀνὰ πέντε μέτρα, ἐνῷ ἀνὰ τέσσαρα μέτρα ἀπέχουν ὁ εἷς τάφος ἐκ τοῦ ἄλλου, συνήθως.

Εὑρήματα: ἐκτὸς τῶν διαφόρων κτερισμάτων τῶν προερχομένων ἐκ τῶν συλημένων τάφων, ἐντὸς τῶν ἄλλων τάφων καὶ ταφῶν εὑρέθησαν:

Ταφικὸς πίθος (1). Δίωτος ἀμφορίσκος μετὰ καλύμματος (πίν. 6β), τρία μελαμβαφῆ ληκύθια διαφόρων διαστάσεων, μὲ διακόσμησιν ἀνθέμια, ρόμβους, κλπ., δύο μικρὰ κύπελλα, τμῆμα πηλίνου εἰδωλίου γυναικός, χαλκοῦν κάτοπτρον, διάφορα χαλκᾶ ἀντικείμενα (στελέχη κυλινδρικά, κρίκοι, ἐλάσματα, ἐφηλίδες), ἐννέα μικραὶ χάνδραι ἐκ πηλοῦ, ἀργυροῦς δακτύλιος μετὰ συμφυοῦς σφενδόνης, ζεῦγος ἀργυρῶν στρεπτῶν βραχιολίων (πίν. 6γ), ἀπὸ συμπαγῆ στελέχη ἀπολήγοντα εἰς καλῆς ἐργασίας κεφαλὰς κριῶν, χρυσοῦς δακτύλιος μετὰ συμφυοῦς σφενδόνης, κόσμημα κυλινδρικὸν ἐξ ἐλάσματος χρυσοῦ, μὲ συμφυεῖς παραλλήλους κοκκιδωτοὺς δεσμούς εἰς τὴν περιφέρειαν καὶ ὁμοίως

συμφυῆ ρόδακα εἰς τὸ σημεῖον ἀναρτήσεως (πίν. 7α), δύο χρυσᾶ ἐνώτια εἰς σχῆμα ὄφεως μὲ ἐλεύθερα ἄκρα, περιδέραιον ἀπὸ (64) ὅρμους ἐκ χρυσοῦ, ἐκ τῶν ὁποίων ἄλλοι σφαιρικοὶ καὶ ἄλλοι εἰς σχῆμα διπλοῦ ρόδακος, δύο χρυσᾶ ἐλάσματα μὲ παραλλήλους ἐγχαράκτους νευρώσεις, ἀπολήξεις ἴσως τοῦ περιδεραίου, καὶ ἀργυροῦν νόμισμα δυσδιάκριτον.

Ταφικὸς πίθος (2) (πίν. 7β). Ἐνώτιον ἐκ χρυσοῦ ἐλάσματος εἰς σχῆμα ἀσκοῦ, μετὰ συμφυοῦς δεσμοῦ εἰς τὸ μέσον.

Ταφὴ (3). Λιθίνη σαρκοφάγος συλημένη (πίν. 7γ). Μελαμβαφὴς δίωτος σκύφος, θραύσματα ἀπὸ πέντε διάφορα ληκύθια, ὄστρακα ἀπὸ μελανόμορφα ἀγγεῖα μὲ διακόσμησιν ἐξ διαφόρων σχεδίων καὶ σχημάτων.

Πέριξ τῆς ταφῆς (3) εὑρέθησαν: μελαμβαφῆ ὄστρακα ἀπὸ κρατῆρες, κύπελλα, σκυφίδια, ληκύθια, κανθάρους, κάτω τμῆμα μελαμβαφοῦς κανθάρου μὲ διάφορα ἐγχάρακτα γραμμικὰ στοιχεῖα εἰς τὴν βάσιν του, ὄστρακον ἐρυθρομόρφου ἀγγείου μὲ παράστασιν ἀνδρικῆς μορφῆς φερούσης χιτῶνα, ὄστρακον μελανομόρφου ἀγγείου μὲ διακόσμησιν ἰωνικὸν κυμάτιον, ὄστρακα ἀπὸ διάφορα ἀβαφῆ ἀγγεῖα, κ.ἄ.

Ταφικὸς πίθος (4). Πηλίνη δακρυδόχος μὲ ἐλαφρὸν κοκκινωπὸν γάνωμα, τρία μελαμβαφῆ ληκύθια μὲ διακόσμησιν ἀνθέμιον, ρόμβους μὲ μελανὰς γραμμὰς καὶ λευκωποὺς ἐπιθέτους κόκκους εἰς τὰς ἀκμάς των, ἀσκοειδὲς ἀγγεῖον μὲ δύο λαβὰς καὶ διακόσμησιν κυκλικὰς ταινίας ὁμοκέντρους (πίν. 8α).

Πέριξ τῆς ταφῆς (4). Ὄστρακα ἀπὸ διάφορα μελαμβαφῆ ἀγγεῖα, τμῆμα ἀδιακοσμήτου ἐπιτυμβίας ἀετωματικῆς στήλης ἐκ μαρμάρου, ἄνω τμῆμα ἐπιτυμβίας στήλης ἐκ μαρμάρου (διαστ. ὕψ. 0.25, πλάτ. 0.22, πάχ. 0.06 μ.), μὲ τὴν γνωστὴν καὶ ἐκ τοῦ Πύργου τῆς Μυρσίνης (ΠΑΕ 1977, 136, εἰκ. 1) ἐπιγραφήν: *ΑΔΑΒΟΣΤΑΔΟΣ* (πίν. 8β).

Ταφικὸς πίθος (5). Δύο χρυσᾶ ἐνώτια ἀσκοειδῆ μετὰ συμφυοῦς δεσμοῦ εἰς τὸ μέσον, κόσμημα ἐκ φύλλων χρυσοῦ σχήματος μικρᾶς σφαίρας, μὲ συμφυεῖς μικροσκοπικοὺς κόκκους καὶ συμφυοῦς σημείου ἀναρτήσεως (πίν. 9γ), τρεῖς μικροὶ δακτύλιοι ἐξ ἀργύρου μετὰ συμφυοῦς σφενδόνης, τρία μικρὰ σκυφωτὰ ἐλάσματα ἐξ ἀργύρου, ἴσως ἐφηλίδες, μικρὸς κρίκος ἐκ χαλκοῦ, τρία μελαμβαφῆ ληκύθια μὲ διακόσμησιν ἀνθέμιον καὶ κλαδίσκον μετὰ φύλλων λογχωτῶν (πίν. 9α-β), δύο ἐρυθρόμορφοι σκύφοι μετὰ λαβῶν καὶ παράστασιν γυναικείας μορφῆς ἐπὶ τοῦ ἑνὸς καὶ κεφαλῆς γυναικὸς ἐπὶ τοῦ ἑτέρου, πηλίνη πλαγγὼν μὲ πόλον εἰς τὴν κεφαλήν, εἰδώλιον καθημένης γυναικείας μορφῆς μὲ ἐζωσμένον χιτῶνα καὶ πέπλον καλύπτοντα καὶ τὴν κεφαλήν, μὲ τὰς χεῖρας ἐπὶ τῶν γονάτων, μελαμβαφὴς κύλιξ μὲ δύο λαβάς, σκύφος ἐρυθρόμορφος δίωτος μὲ παράστασιν ἀνδρικῆς μορφῆς ἐν τῷ μέσῳ δύο ἐλίκων καὶ ἀνθέμιον ὑπὸ λαβάς, ληκύθιον ἀκρωτηριασμένον μὲ διακόσμησιν κλάδον μὲ φύλλα γλωσσοειδῆ (πίν. 11α).

Πέριξ τῆς ταφῆς (5). Εἰδώλιον καθημένου ἐπὶ ἐξάρματος ἐδάφους γυμνοῦ

Πανός, μὲ δίδυμον αὐλόν (πίν. 9δ), μελαμβαφῆ ληκύθια μὲ διακόσμησιν ἀνθέμιον, μικρὸν ἐνώτιον ἐκ χρυσοῦ εἰς σχῆμα πετάλου, μὲ συμφυεῖς δεσμοὺς εἰς τὸ μέσον καὶ τὰ ἄκρα.

Ταφικὸς πίθος (6) (πίν. 10α). 'Αβαφὴς δίωτος ἀμφορίσκος, τρία μελαμβαφῆ ληκύθια μὲ διακόσμησιν ἀνθέμιον, μικρὸν θήλαστρον ἐλλιπές, μελαμβαφὴς πυξὶς ἐπὶ τοῦ καλύμματος τῆς ὁποίας διακόσμησις ζώνη μὲ πτηνὰ ζωηρότατα εἰς τὴν ὁριζοντίαν ἐπιφάνειάν του (πίν. 10β, 10γ), τεμάχια ἀπὸ πλαγγόνες, δύο ἐρυθρόμορφοι ἰσομεγέθεις σκύφοι δίωτοι, μὲ διακόσμησιν: α) ἀνδρικὴ μορφὴ μὲ ἱμάτιον, ἐν τῷ μέσῳ ἑλίκων καὶ ἀνθέμια ὑπὸ τὰς λαβάς, ἐπὶ τοῦ ἑνός, καὶ β) γυναικεία κεφαλὴ μὲ καλύπτραν καὶ ἀνθέμια ὑπὸ τὰς λαβάς, ἐπὶ τοῦ ἑτέρου.

Εἰδώλιον γυναικείας μορφῆς, μέχρι τοῦ μέσου της, μὲ χιτῶνα καὶ πέπλον, μόνωτον μικρὸν κύπελλον μὲ ἐρυθρόχρουν γάνωμα καὶ διακόσμησιν ἀναγλύφους πλαγίας νευρώσεις (πίν. 11β), δύο ἀργυρᾶ ἐνώτια μὲ κεφαλὴν ὄφεως κατὰ τὰ ἀνοικτὰ ἄκρα των, μικρὰ πόρπη ἐξ ἀργύρου, δύο ἀργυρᾶ δακτυλίδια μετὰ συμφυοῦς σφενδόνης, τρία ἀργυρᾶ σκυφωτὰ ἐλάσματα, ἐφηλίδες ὕσως.

Κεραμοσκεπὴς τάφος (7). Μελαμβαφὴς σκύφος-κύλιξ μὲ δύο λαβάς, ἀβαφὴς ἀκόσμητος λύχνος, μελαμβαφὲς ληκύθιον μὲ διακόσμησιν ἀνθέμιον, μελαμβαφὲς κυάθιον μὲ δύο ἐγχάρακτα γράμματα *ΑΠ*, εἰς τὸ ἐσωτερικόν του (πίν. 12α), χαλκοῦν νόμισμα δυσδιάκριτον, χρυσοῦν νόμισμα-δανάκη, εἰς τὴν κοιλότητα τοῦ στόματος τοῦ νεκροῦ.

Σποραδικὰ εὑρήματα ἐκ τοῦ χώρου τῶν δοκιμαστικῶν τομῶν εἰς τὸ νεκροταφεῖον, ὡς καὶ τῶν συλημένων τάφων τῆς περιοχῆς (πίν. 12β - γ). Ὄστρακα ἀπὸ μελαμβαφῆ ἀγγεῖα, ὄστρακα ἀπὸ ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα, μὲ διακόσμησιν ἀνθέμια καὶ ἕλικες, ἀβαφὲς πινάκιον, ἀβαφὴς μόνωτος μικρὰ οἰνοχόη, μικρὸν ληκύθιον μὲ διακόσμησιν ρόμβους ἐκ μελανῶν γραμμῶν καὶ λευκωποὺς ἐπιθέτους κόκκους εἰς τὰς ἀκμὰς τῶν ρόμβων.

Σημαντικὰ εἶναι καὶ τὰ ἀνευρεθέντα εἰς διάφορα σημεῖα χαλκᾶ νομίσματα, ἄτινα, χρονολογούμενα ἀπὸ τὸν 4ον αἰ. π.Χ., ἕως τὸν 4ον αἰ. μ.Χ., ἐπὶ συνόλου 136 κατανέμονται, ὡς ἀκολούθως: 40 Μαρωνείας (4ος αἰ. π.Χ.), 48 Ζώνης (4ος αἰ. π.Χ.), 14 Φιλίππου Β', 6 'Αλεξάνδρου Γ', 1 'Απολλωνίας Πόντου (Μυσίας), 3 Θάσου, 2 Αἴνου, 1 Χερσονήσου (Θράκης), 1 'Αβδήρων, 4 ἑλληνικῶν πόλεων (ἀπροσδιόριστα), 1 Γαλλιηνοῦ (260 - 268 μ.Χ.), ἀσσάριον Κωνσταντίνου Β' (340 μ.Χ.), 1 χαλκῆ ὑποδιαίρεσις (4ος αἰ. μ.Χ.), 1 χαλκοῦν ἀσσάριον (4ος αἰ. μ.Χ.).

ΑΝΔΡΕΑΣ Κ. ΒΑΒΡΙΤΣΑΣ

3. ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΕΣ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ

(Παρένθ. πίν. Α΄ καὶ πίν. 13 - 27)

Συνεχίστηκαν κατὰ τὸ 1980 στὴν Ἀμφίπολη οἱ ἀνασκαφὲς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τὸν ὑπογράφοντα μὲ τὴ βοήθεια τῶν ἀρχαιολόγων-ἐπιστημονικῶν βοηθῶν δ. Αἰκ. Περιστέρη καὶ κ. Μ. Ὀτατζῆ, τοῦ ἐνθουσιώδους καὶ πολὺ ἱκανοῦ ἀρχιφύλακα τοῦ χώρου κ. Ἀλ. Κοχλιαρίδη καὶ τοῦ ἀκαταπόνητου φύλακα ἀρχαιοτήτων κ. Νικ. Κοχλιαρίδη. Ἡ ἀρχαιολόγος δ. Ἕλση Σπαθάρη ἔκανε καὶ τὸ χρόνο αὐτὸ τὰ σχέδια τῶν ἀνασκαφῶν[1]. Στὴν ἀντιμετώπιση τῶν ἐξόδων τῶν ἐρευνῶν, ποὺ διάρκεσαν ἀπὸ 28 Αὐγούστου ἕως 2 Ὀκτωβρίου, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία συνέβαλε καὶ τὸ Ἵδρυμα Ψύχα[2].

Ὁ κύριος τομέας τῶν ἀνασκαφῶν ἦταν ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ «μακροῦ τείχους» τοῦ Θουκυδίδη. Οἱ ἔρευνες ποὺ ἔγιναν ἐδῶ σὲ ἔκταση μήκους 400 μ. περίπου, ἀποκάλυψαν ἀξιόλογα τμήματα τῶν ὀχυρώσεων, ποὺ θὰ συμπληρώσουν τὸ γενικὸ τοπογραφικὸ σχέδιο τῆς Ἀμφιπόλεως.

1. Νότια ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ χωριοῦ, στὰ πρανῆ τοῦ λόφου ποὺ δεσπόζει ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ κοινοτικοῦ δρόμου, ἀποκαλύφθηκε τμῆμα τείχους μήκους 90 μ. περίπου, πλάτους 2.45 μ. καὶ ὕψους ποὺ ποικίλλει ἀπὸ 0.60 μ. ἕως 2.15 μ. (πίν. 13α - β, 14α), ἐνῶ σὲ μερικὰ σημεῖα εἶναι ὁλότελα κατεστραμμένο.

Ἀνατολικὰ ἀπὸ τὸ νότιο σωζόμενο ἄκρο τοῦ τμήματος αὐτοῦ, ἀνασκάφηκε ὁ κυκλικὸς πύργος, ποὺ μικρὸ τμῆμα του εἶχαν ἐντοπίσει οἱ ἔρευνες τοῦ 1979[3]. Ὁ πύργος ἔχει ἐξωτερικὴ διάμετρο 10.30 μ., πλάτος τοίχου 1.80 μ. καὶ μέγιστο σωζόμενο ὕψος 3.20 μ. (πίν. 14β, 15α). Μὲ τὴν ἐπέκταση τῶν ἐρευνῶν διαπιστώθηκε πὼς ὁ πύργος βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὴ γραμμὴ τοῦ τείχους καὶ

1. Εὐχαριστῶ θερμὰ τοὺς πιὸ πάνω συνεργάτες μου, καθὼς καὶ τοὺς ἔμπειρους καὶ προσεκτικοὺς ἐργάτες τῆς ἀνασκαφῆς, ποὺ μὲ τὴν ἐργασία καὶ τὸ ζῆλο τους συνέβαλαν στὴν ἐπιτυχία της.

2. Ἐπιθυμῶ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ νὰ εὐχαριστήσω θερμότατα τὴν Πρόεδρο τοῦ Δ.Σ. τοῦ Ἱδρύματος Ψύχα κ. Χριστίνα Σταθάτου γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τῆς ἀνασκαφῆς μὲ τὸ ποσὸ τῶν 250.000 δραχμῶν.

3. ΠΑΕ 1979, πίν. 52β.

πὼς ἑνώνεται μ'αὐτὸ μὲ δυὸ παράλληλα σκέλη, ποὺ τὸ τέμνουν κάθετα (παρένθ. πίν. Α', α, εἰκ. 1, πίν. 15β). Τὰ δυὸ αὐτὰ σκέλη, μήκους 17.70 μ. τὸ βόρειο καὶ 14.70 μ. τὸ νότιο, ἀπέχουν μεταξύ τους 3.98 μ., ἐνῶ τρεῖς διαχωριστικοὶ τοῖχοι, κάθετοι στὶς ἐσωτερικὲς ὄψεις τῶν σκελῶν, σχηματίζουν τρεῖς ἀνισο-

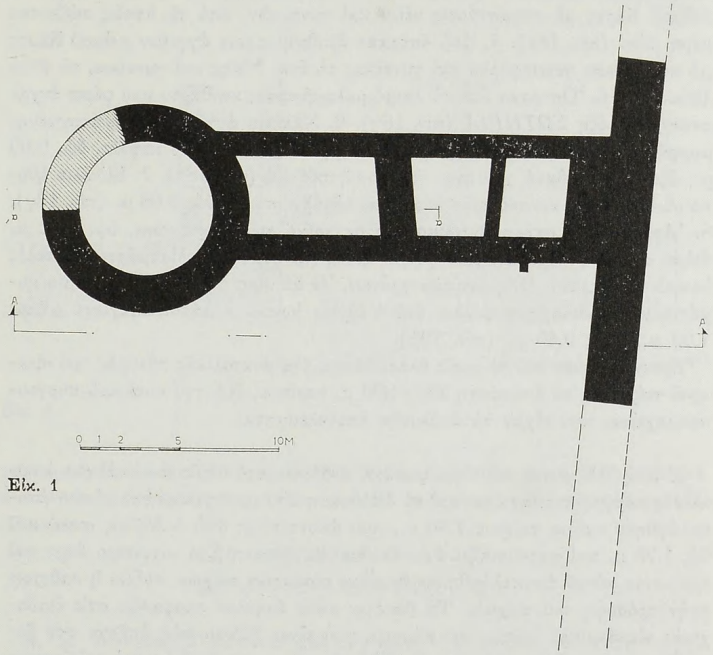

Εἰκ. 1

μεγέθεις ὀρθογώνιους χώρους (εἰκ. 1). Ἡ ἀποκάλυψη ὁλόκληρου τοῦ τμήματος αὐτοῦ τῶν ὀχυρώσεων ἔδειξε πὼς πρόκειται γιὰ ἰσχυρὸ προμαχώνα, σὲ θέση φυσικὰ ὀχυρὴ καὶ μὲ ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴν ἄμυνα τῆς πόλης, ποὺ δεσπόζει σὲ ὁλόκληρη τὴν περιοχή.

Κατὰ τὶς ἔρευνες στὸ χῶρο αὐτὸ βρέθηκαν πολλὰ καὶ ἀξιόλογα ὄστρακα ἐρυθρόμορφων ἀγγείων μὲ διάφορες παραστάσεις, ὄστρακα μελαμβαφῶν ἀγγείων, συχνὰ μὲ ἐμπαιστὴ διακόσμηση ἀνθεμίων (πίν. 16α-β), ἀποτμήματα εἰδωλίων καὶ μελαμβαφῶν λύχνων (πίν. 16δ), ἐνσφράγιστες λαβὲς ἀμφορέων ἀπὸ διάφορα ἐργαστήρια, χάλκινα νομίσματα καὶ διάφορα μικροαντικείμενα. Ἀπὸ τὰ πιὸ ἀξιόλογα εὑρήματα εἶναι τὰ πιὸ κάτω:

1. Μισὸ περίπου κάλυμμα ἐρυθρόμορφης λεκανίδας μὲ σκηνὴ γυναικωνίτη (πίν. 17β). 2. Ὄστρακο ἐρυθρόμορφου ἀγγείου τοῦ «πλούσιου ρυθμοῦ» μὲ παράσταση στεφανηφόρων νέου καὶ νέας. Ἡ νέα, ἀπὸ τὴν ὁποία σώζεται μόνο τὸ ὄμορφο κεφάλι, ἔχει σκουλαρίκια καὶ πλούσια κόμμωση διευθετημένη σὲ κεκρύφαλο. Κοντὰ στὸ νέο ἡ λέξη *ΠΟΘΟΣ* (πίν. 17γ). 3. Δυὸ ὄστρακα ἀγγείων ρυθμοῦ Κέρτς μὲ παραστάσεις νέων καὶ γυναικῶν, ἀπὸ τὶς ὁποῖες σώζονται μέρη μόνο (πίν. 18α). 4. Δυὸ ὄστρακα ἐρυθρόμορφων ἀγγείων ρυθμοῦ Κέρτς μὲ παράσταση γενειοφόρου καὶ γυναίκας τὸ ἕνα, Νίκης καὶ γυναίκας τὸ ἄλλο (πίν. 17α). 5. Ὄστρακο ἀπὸ τὸ λαιμὸ μελαμβαφοῦς κανθάρου ποὺ φέρει ἐγχάρακτη τὴ λέξη *ΣΩΤΗΡΙΑ* (πίν. 16γ). 6. Χάλκινο ἀγαλμάτιο συμπτυγμένης μορφῆς ὀκλαδία, μὲ διασταυρωμένα τὰ χέρια καὶ σκυμμένο κεφάλι, ὕψ. 0.03 μ., ἐξάρτημα πιθανά, χάλκινου ἀγγείου ἢ σκεύους (πίν. 18β). 7. Εἰδώλιο ἠθοποιοῦ-δούλου μὲ κωνικὸ πίλο ἐπάνω σὲ ὑδρόβιο πουλί, ὕψ. 0.08 μ. (πίν. 18γ). 8. Ἀετωματικὴ στήλη ἐντοιχισμένη σὲ τοῖχο τοῦ προμαχώνα, ὕψ. 0.62 μ. Φέρει ἀνάγλυφο στεφάνι ἀπὸ φύλλα δρυὸς (πίν. 19α). 9. Μαρμάρινο ἡμιτελὲς ἰωνικὸ κιονόκρανο ἑλληνιστικῶν χρόνων. Ὁ ἄβακας φέρει ὄμορφο λέσβιο κυμάτιο μὲ καρδιόσχημα φύλλα, ἐνῶ ὁ ἐχῖνος ἰωνικὸ κυμάτιο. Μέγιστο μῆκος 1.09 μ., ὕψος 0.45 μ. (πίν. 19β).

Ἔρευνες ἔγιναν καὶ σὲ τρεῖς ἄλλες θέσεις τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ «μακροῦ τείχους», σὲ ἀπόσταση 230 - 300 μ. περίπου, ΝΑ τοῦ κυκλικοῦ πύργου-προμαχώνα, ποὺ εἶχαν τὰ ἀκόλουθα ἀποτελέσματα:

2. Στὴ ΝΑ γωνιὰ τοῦ ἴδιου φυσικοῦ ἀνδήρου, στὸ ὁποῖο ἀνασκάφηκε ὁ κυκλικὸς πύργος-προμαχώνας καὶ σὲ ἀπόσταση 230 μ. περίπου ἀπὸ αὐτόν, ἀποκαλύφθηκε τμῆμα τείχους 7.80 μ., ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ 4 δόμους συνολικοῦ ὕψ. 1.75 μ. καὶ παρουσιάζει δυὸ οἰκοδομικὲς φάσεις. Στὸ νοτιότερο ἄκρο τοῦ τμήματος αὐτοῦ ἀποκαλύφθηκαν θεμέλια τεσσάρων τοίχων, λοξῶν ἢ κάθετων στὴν πρόσοψη τοῦ τείχους. Τὰ θεμέλια αὐτὰ ἀνήκουν προφανῶς στὶς διαδοχικὲς οἰκοδομικὲς φάσεις τοῦ πύργου, ποὺ εἶναι βέβαιο πὼς ὑπῆρχε στὴ δεσπόζουσα αὐτὴ θέση (πίν. 20α): Ἐδῶ τὸ τεῖχος σχημάτιζε γωνιὰ καὶ ἔπαιρνε ἔπειτα δυτικὴ κατεύθυνση.

3. Ἑβδομήντα περίπου μέτρα δυτικὰ ἀπὸ τὸ χῶρο αὐτό, κατὰ τὶς ἀνασκαφὲς τοῦ 1979, εἶχε ἐπισημανθεῖ θέση τοῦ τείχους τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, στὴν ὁποία ἦταν πολὺ πιθανὴ ἡ ὕπαρξη πύλης. Μὲ τὶς ἔρευνες τοῦ 1980 ἐξακριβώθηκε ἡ θέση τῆς πύλης (πύλη Ε) στὸ τεῖχος νεώτερης οἰκοδομικῆς φάσης, πιθανὰ ρωμαϊκῶν χρόνων (εἰκ. 2, πίν. 20β-γ, 21α). Ὑπάρχει ὅμως στὴ θέση τῆς πύλης τμῆμα τείχους κλασικῶν ἢ ἑλληνιστικῶν χρόνων, κάθετο στὴ γραμμὴ τοῦ τείχους, ποὺ δείχνει πὼς στὴν ἴδια αὐτὴ θέση βρισκόταν καὶ ἡ ἀρχαιότερη πύλη, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴ μορφολογία τοῦ ἐδάφους καὶ τὴ

λάξευση τοῦ βράχου. Ὅμως τὸ τμῆμα αὐτὸ τοῦ κλασικοῦ τείχους ἔχει καταστραφεῖ ἕως τὰ θεμέλια ἀπὸ τὶς μεταγενέστερες ἐπισκευές. Στὸ ἄνοιγμα τῆς πύλης ἀποκαλύφθηκε ἐπίμηκες μάρμαρο (πίν. 20β), ποὺ φαίνεται νὰ χρησιμοποιήθηκε σὲ δεύτερη χρήση σὰν κατώφλι, ἐνῶ μπροστὰ στὴν πύλη βρέθηκε λιθόστρωτο, ποὺ τὸ ἀποτελοῦν ἀργοὶ λίθοι, λιθόπλινθοι πωρολίθου, μαρμάρινο

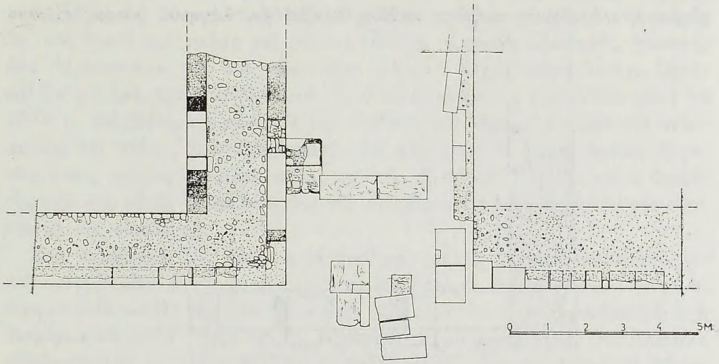

Εἰκ. 2

γεῖσο καὶ θραύσματα ἐπιγραφῶν (πίν. 21β). Στὴν ἴδια αὐτὴ θέση βρέθηκε ἀπότμημα βάσης ἀγάλματος, σπασμένο δεξιά, ποὺ φέρει τὴ δίγλωσση ἐπιγραφή:

SER AEBUTIUS. C - - - -
ΣΕΡΟΥΙΟΣ ΑΙΒΟΥΤΙΟΣ - - - -

4. Σὲ ἀπόσταση 23 μ. νότια ἀπὸ τὴν πύλη Ε οἱ ἔρευνες τοῦ 1976[1] εἶχαν ἀποκαλύψει μικρὸ τμῆμα τείχους κλασικῶν χρόνων, ἄριστης ἐργασίας (πίν. 20γ). Κατὰ τὶς ἀνασκαφὲς τοῦ 1980 ἔγινε ἐκτεταμένη ἔρευνα νότια ἀπὸ τὸ τμῆμα αὐτό, ποὺ εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα τὴν ἀποκάλυψη τμήματος τείχους, μήκους 43.50 μ., καθὼς καὶ ἡμικυκλικοῦ πύργου μὲ διάμετρο 7.40 μ. καὶ μέγιστο σωζόμενο ὕψος 2.80 μ. (παρένθ. πίν. Α΄, β, γ, πίν. 22α-γ). Τὸ τεῖχος βόρεια καὶ νότια τοῦ πύργου σώζεται σὲ ὕψος ποὺ ποικίλλει ἀπὸ 0.50 μ. ἕως 2 μ.

Σὲ ἀπόσταση 8.50 μ. ΒΑ τοῦ ἡμικυκλικοῦ πύργου βρέθηκε κιβωτιόσχημος τάφος ρωμαϊκῶν χρόνων. Στὴν οἰκοδομὴ τοῦ τάφου, ποὺ κάλυπταν δυὸ τετράγωνες ἀσβεστολιθικὲς πλάκες, χρησιμοποιήθηκαν λιθόπλινθοι, λίθοι, κερα-

1. ΠΑΕ 1976, 89, πίν. 56β.

μίδια καὶ ἀσβεστοκονίαμα (πίν. 23α). Μέσα στὸν τάφο βρέθηκαν ἕνα γυάλινο ἀγγεῖο μὲ σχῆμα κύβου, 17 χάλκινα νομίσματα καὶ πολλὰ σιδερένια καρφιά.

Ἕξι ἄλλοι κεραμοσκεπεῖς τάφοι ρωμαϊκῶν χρόνων, καταστραμμένοι κατὰ τὸ πλεῖστον, βρέθηκαν ΒΑ ἀπὸ τὴ θέση αὐτή, κοντὰ στὸ δημόσιο δρόμο, στὸ παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Νικολάου (πίν. 23β - γ, 24δ). Κατὰ τὴν ἔρευνά τους βρέθηκαν εἰδώλια γυναικῶν, πουλιῶν καὶ ταύρων (πίν. 24α, γ), χάλκινα νομίσματα, κυλινδρικὲς πυξίδες, κυάθιο, δακρυδόχα, λάγηνοι, χύτρα, χάλκινο

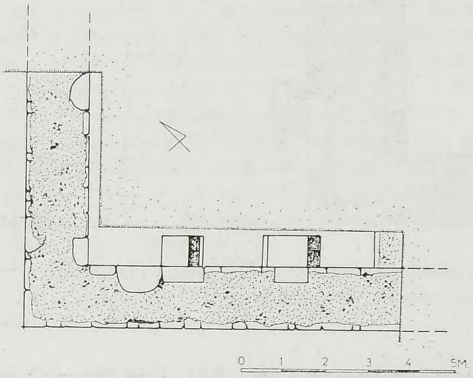

Εἰκ. 3

βραχιόλι, στλεγγίδα καὶ χρυσὸ κυκλικὸ ἔλασμα, μὲ ἔκτυπη παράσταση ἐπιτραγίας Ἀφροδίτης. Στὴ θέση τῶν τάφων αὐτῶν, ἀλλὰ σὲ ἐπιφανειακὸ στρῶμα, βρέθηκε καὶ τὸ ὡραῖο κεφάλι ταναγραίας (πίν. 24β). Τὸ κεφάλι αὐτὸ προέρχεται πολὺ πιθανὰ ἀπὸ ἕνα ἀρχαιότερο κιβωτιόσχημο τάφο ἐπιμελοῦς κατασκευῆς, ποὺ βρέθηκε στὴν ἴδια θέση συλημένος καὶ καταστραμμένος.

5. Ἔρευνες σὲ περιορισμένη ἔκταση ἔγιναν καὶ σὲ δυὸ σημεῖα τῆς νοτιοδυτικῆς πλευρᾶς τοῦ τείχους τῆς ἀκρόπολης. Ἐδῶ ἀποκαλύφθηκε τμῆμα τείχους μήκους 10.25 μ., δυστυχῶς πολὺ καταστραμμένο, ποὺ παρουσιάζει ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς γραμμῆς ποὺ ἀκολουθοῦσε τὸ νότιο τεῖχος τῆς ἀκρόπολης.

Δυτικὰ ἀπὸ τὴ θέση αὐτή, στὸ χῶρο ὅπου εἰκάζεται ὅτι ὑπῆρχε ἡ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ τείχους τῆς ἀκρόπολης, διαπιστώθηκαν δυὸ τοῖχοι, πλ. 1.50 μ., ποὺ σχηματίζουν ὀρθὴ γωνία. Ὁ δυτικὸς ἔχει μῆκος 5.90 μ., ἐνῶ ὁ νότιος διαπιστώθηκε σὲ μῆκος 8.70 μ. (εἰκ. 3, πίν. 25α). Στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ

νότιου τοίχου διαπιστώθηκαν τρεῖς πεσσοὶ τετράγωνης τομῆς. Ἡ ἔρευνα ἀνάμεσα στὸν α' καὶ β' πεσσὸ ἔφτασε σὲ βάθος 2.70 μ. ἀπὸ τὴν πάνω ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου, ὅπου ἐμφανίστηκε τὸ φυσικὸ ἔδαφος (πίν. 25β). Δὲν εἶναι ἀκόμη βέβαιο ἂν πρόκειται γιὰ τὴ ΝΔ γωνία τοῦ τείχους τῆς ἀκρόπολης ἢ γιὰ κάποια οἰκοδομὴ στὴν περιοχή της.

6. Τέλος στὸ βόρειο τομέα τοῦ τείχους συνεχίστηκε ἡ ἔρευνα στὸ τεῖχος 2α, στὸ βορειότερο τμῆμα τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς κλασικῆς οἰκοδομῆς, γνωστῆς ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τῶν δυὸ τελευταίων χρόνων [1], μέχρι βάθους 5.90 μ. Ἀποκαλύφθηκε τμῆμα τοῦ λιθόστρωτου, ποὺ τὸ ὁλικὸ μῆκος του φτάνει τώρα τὰ 18.60 μ. καὶ βρέθηκε ἡ συνέχεια τῆς στρώσης τῶν κεραμιδιῶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς στέγης ποὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ καὶ κατὰ τὶς προηγούμενες ἐργασίες στοὺς χώρους ἀνάμεσα στοὺς πεσσοὺς Α, Β καὶ Γ. Οὔτε καὶ ἡ ἔρευνα τῆς περιόδου αὐτῆς ἔδωσε στοιχεῖα γιὰ τὸ σχῆμα, τὶς διαστάσεις καὶ τὸν προορισμὸ τῆς οἰκοδομῆς.

Στὰ στρώματα τῶν ἐπιχώσεων βρέθηκαν πολλὰ ὄστρακα ἐρυθρόμορφων καὶ μελαμβαφῶν ἀγγείων μὲ ἐμπαιστὴ διακόσμηση ἀνθεμίων στὸν πυθμένα, ἐνσφράγιστες λαβὲς ἀμφορέων, ἀγνύθες, φθαρμένα νομίσματα καὶ ἀποτμήματα διαφόρων εἰδωλίων. Ἀπὸ τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα εὑρήματα εἶναι: 1. Ἀκέφαλο εἰδώλιο γυμνοῦ νέου, ποὺ στηρίζει τὸ δεξὶ χέρι σὲ στήλη (πίν. 26γ). 2. Μέρος τοῦ κορμοῦ καὶ τὰ πόδια γυμνοῦ εἰδωλίου γυναίκας (Ἀφροδίτης;) (πίν. 27γ). 3. Τὸ ἐπάνω μέρος εἰδωλίου κόρης, ποὺ κρατεῖ πουλὶ στὸ στῆθος (πίν. 26α). 4. Κεφάλι καὶ μέρος τοῦ κορμοῦ σιληνοῦ, ποὺ κρατάει στὸ ἀριστερὸ χέρι κάνθαρο (πίν. 26β). 5. Κεφάλι ἀπὸ προτομὴ γυναίκας (πίν. 27α). 6. Κεφάλι εἰδωλίου ἐφήβου (πίν. 27β). 7. Τὰ πόδια καὶ ἡ βάση εἰδωλίου χορεύτριας (πίν. 27δ) καὶ 8. Δυὸ συμπαγὴ εἰδώλια πετεινῶν (πίν. 26δ).

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

1. ΠΑΕ 1978, 53 κέ., εἰκ. 2α, β καὶ πίν. 42 ἕως 49.

4. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ ΒΑΣΙΛΙΚΩΝ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ

(Πίν. 28 - 34)

Κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1980 συνεχίσθη ἡ ἀνασκαφὴ τῶν εἰς τὸν ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῆς ἀρχαίας Ἀμφιπόλεως χριστιανικὸν συνοικισμὸν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν καὶ μάλιστα τοῦ προσφάτως ἀποκαλυφθέντος μεγάλου περικέντρου χριστιανικοῦ κτίσματος.

Κατὰ τὸ παρελθὸν εἶχεν ἀνασκαφῆ τὸ κεντρικὸν ἑξάγωνον τοῦ περικέντρου κτιρίου, τὸ ὁποῖον περιβάλλεται ἀπὸ μεγάλον κύκλον ἀκτῖνος 12 μ. καὶ τὸ πρὸς Ἀνατολὰς ἱερὸν μὲ τὴν πεντάπλευρον κόγχην ὡς καὶ μὲ δύο παράπλευρα δωμάτια.

Ἡ ἐφετινὴ ἔρευνα ἐστράφη κυρίως εἰς τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ δυτικοῦ χώρου τοῦ ἐν λόγω σημαντικοῦ κτιρίου (πίν. 28α). Οὕτω ἦλθεν εἰς τὸ φῶς τὸ αἴθριον τοῦ κτιρίου, τὸ ὁποῖον ἐσχημάτιζε γύρωθεν τῆς ὑπαίθρου αὐλῆς περιφερειακὸν διάδρομον (στοὰν) πλάτους 4 μ. (εἰκ. 1). Τὸ μῆκος τῆς μὲν ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς στοᾶς ἦτο 17.50 μ., τῆς δὲ βορείου καὶ νοτίας στοᾶς 19.90 μ.

Τὸ σχέδιον τοῦ αἰθρίου ἦτο ὀρθογώνιον διαστάσεων 9.45×12.20 μ. Αἱ περιβάλλουσαι τὸ αἴθριον στοαὶ ἦσαν στεγασμέναι διὰ μονοκλινῶν (μονορρίκτων) ξυλίνων στεγῶν μὲ κλίσιν πρὸς τὸ αἴθριον (αὐλήν), ἔφερον δὲ ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου ἰωνικὰς βάσεις καὶ ἐπ' αὐτῶν κίονας μὲ ἰωνικὰ κιονόκρανα, καὶ ἡ μὲν ἀνατολικὴ καὶ δυτικὴ πλευρὰ εἶχε δύο κίονας, οἱ ὁποῖοι ἐσχημάτιζον τρίβηλα, ἡ δὲ βορεία καὶ νοτία πλευρὰ ἔφερε τρεῖς κίονας (εἰκ. 1, πίν. 28β, 29α).

Κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας τῶν στυλοβατῶν τοῦ τετραστώου αἰθρίου ὑπῆρχον πεσσοὶ ἐκ τοιχοποιίας ἐν σχήματι Γ (εἰκ. 1, πίν. 29α).

Αἱ κιονοστοιχίαι τῶν στοῶν ἔβαινον ἐπὶ στυλοβάτου ἐπενδεδυμένου διὰ λευκῶν μαρμαρίνων πλακῶν, ὅστις ἐξωτερικῶς μὲν ἦτο κατὰ 0.58 μ. ὑψηλότερον τῆς στάθμης τοῦ δαπέδου τοῦ περιφερειακοῦ διαδρόμου (στοᾶς) τοῦ αἰθρίου, ἐσωτερικῶς δὲ ἦτο κατὰ 0.15 μ. ὑψηλότερον τοῦ δαπέδου τοῦ αἰθρίου, ὡς τοῦτο συμβαίνει εἰς πολλὰς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς[1] (πίν. 28β, 29α).

1. Τὸ δάπεδον τῶν στοῶν ἦτο συνήθως κατὰ μία βαθμίδα ὑψηλότερον τοῦ δαπέδου τοῦ αἰθρίου, ἐνῷ ἐδῶ ἔχομεν τὸ ἀντίθετον διότι τὸ δάπεδον τῶν στοῶν τοῦ περικέντρου κτιρίου ἦτο κατὰ 0.43 μ. (0.58 - 0.15) χαμηλότερον τοῦ δαπέδου τοῦ αἰθρίου. Βλ. Α. Κ. Ορλανδου, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Μεσογειακῆς Λεκάνης, τόμ. Α' 106 (Ἀθῆναι 1952).

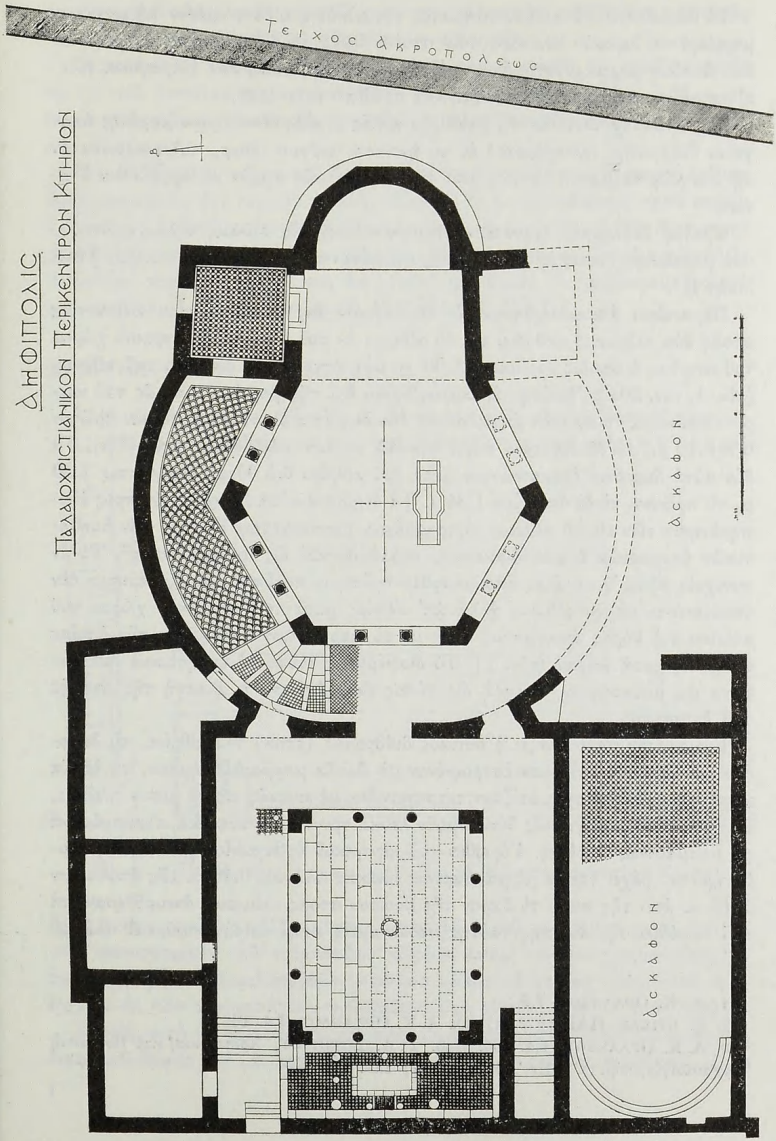

Εἰκ. 1. Κάτοψις τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ περικέντρου κτιρίου.

Τὸ δάπεδον τοῦ ὑπαίθρου τμήματος τῆς αὐλῆς ἦτο ἐστρωμένον διὰ μεγάλων μαρμαρίνων λευκῶν πλακῶν, τῶν στοῶν ὅμως τὸ δάπεδον ἦτο ἐστρωμένον διὰ ὡραίων μαρμαροθετημάτων μὲ ἔγχρωμα ρομβοειδῆ καὶ τετράγωνα πλακίδια μὲ ποικίλα ὡραῖα διακοσμητικὰ σχέδια[1] (πίν. 29β).

Εἰς τὸ μέσον περίπου τῆς ὑπαίθρου αὐλῆς εὑρέθη τὸ στόμιον μεγάλης ὑπογείου δεξαμενῆς (κινστέρνας) ἐξ οὗ ἤντλουν ὄμβριον ὕδωρ, συλλεγόμενον ἐν τῇ ὑπογείῳ δεξαμενῇ ἐκ τῶν ἀπὸ τῆς στέγης τῶν στοῶν καταρρεόντων ὑδάτων.

Ὁμοίας δεξαμενὰς (κινστέρνας) συναντῶμεν εἰς πολλὰς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικάς, ὅπως καὶ εἰς τὴν παρακειμένην τοῦ περικέντρου κτιρίου βασιλικὴν Β[2].

Περαιτέρω ἀπεκαλύφθησαν εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τῆς βορείου καὶ νοτίας στοᾶς δύο κλίμακες καθόδου εἰς τὸ αἴθριον ἐκ τοῦ δυτικοῦ ἐξωτερικοῦ χώρου τοῦ κτιρίου, ὁ ὁποῖος εὑρίσκετο 1.80 μ. ὑψηλότερον τοῦ δαπέδου τοῦ αἰθρίου (εἰκ. 1, πίν. 30α). Ἐπίσης ἀπεκαλύφθησαν ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ κτιρίου καὶ παρὰ τὸ δυτικὸν ἄκρον αὐτῆς δύο δωμάτια διαστάσεων τὸ μὲν πρῶτον 6×6.10 μ., τὸ δὲ δεύτερον παρὰ τὴν ΒΔ γωνίαν 5.10×7 μ. (πίν. 30β). Τὰ δύο αὐτὰ δωμάτια ἐπεκοινώνουν μετὰ τοῦ αἰθρίου διὰ θύρας ἀνοίγματος 1.20 μ. τὸ πρῶτον, τὸ δὲ δεύτερον 1.34 μ. Τὰ δωμάτια αὐτὰ ἐχρησίμευον πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν εἰς τὸ αἴθριον εὑρισκομένων προσκυνητῶν ἢ χάριν τῶν βοηθητικῶν ὑπηρεσιῶν ἢ τῶν διακόνων, συχνὰ δὲ καὶ ὡς σκευοφυλάκια[3]. Τὸ ἐν συνεχείᾳ πρὸς Ἀνατολὰς ἀποκαλυφθὲν πρότερον πολύπλευρον διαμέρισμα δὲν ἐπεκοινώνει μὲ τὸ αἴθριον ἀλλὰ ἀπ' εὐθείας μετὰ τοῦ κεντρικοῦ χώρου τοῦ κτιρίου διὰ θύρας ἀνοίγματος 1.60 μ. τὸ μαρμάρινον κατώφλιον τῆς ὁποίας ἀνευρέθη κατὰ χώραν (εἰκ. 1). Τὸ διαμέρισμα τοῦτο θὰ ἐχρησίμευε πιθανώτατα ὡς μυτατώριον, δηλαδὴ ὡς τόπος ἔνθα ἐγίνετο ἡ ἀλλαγὴ τῆς στολῆς τοῦ ἐπισκόπου.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὁ δυτικὸς διάδρομος (στοὰ) τοῦ αἰθρίου, τὸ δάπεδον τοῦ ὁποίου ἀνεύρομεν ἐστρωμένον μὲ ὡραῖα μαρμαροθετήματα, τὰ ὁποῖα κατὰ κύριον λόγον σχηματίζουν τετραγωνίδια μὲ κυανᾶς εἰς τὸ μέσον πλάκας, ἐνῷ τὰς τέσσαρας γωνίας διακοσμοῦν λευκὰ τριγωνικὰ πλακίδια πλαισιούμενα μὲ μαρμαρίνας λωρίδας. Γύρωθεν τοῦ κεντρικοῦ ὀρθογωνίου μὲ τὰ μαρμαροθετήματα τρέχει ταινία μὲ μαρμαρίνας πλάκας πλάτους 0.46 μ. Εἰς ἀπόστασιν 2.15 μ. ἀπὸ τῆς παρὰ τὸ ἄκρον τῆς βορείου στοᾶς κλίμακος ἀνευρέθησαν ἐπὶ τοῦ δαπέδου τῆς δυτικῆς ταύτης στοᾶς τρεῖς κατὰ σειρὰν κυκλικαὶ πλάκες,

1. Α. Κ. Ορλανδου, ἔ.ἀ.
2. Ε. Στικας, ΠΑΕ 1973, 37, βλ. Α. Κ. Ορλανδου, ἔ.ἀ. 106.
3. Α. Κ. Ορλανδου, ἔ.ἀ. 106. Πρβ. Γ. Α. Σωτηριου, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία, τόμ. Α' (Ἐν Ἀθήναις 1942) 234.

ἐν συνεχείᾳ ὑπάρχουν ἄλλαι τρεῖς κυκλικαὶ πλάκες ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς καὶ ἄλλαι δύο ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς στοᾶς.

Περαιτέρω εἰς τὸ μέσον περίπου τοῦ ὀρθογωνίου χώρου τῆς στοᾶς ἀνευρέθη ἐπὶ τοῦ δαπέδου μεγάλη μαρμαρίνη πλάξ διαστάσεων 1.04 × 3.91 μ., ἡ ὁποία πλαισιοῦται γύρωθεν διὰ μαρμαρίνων πλακῶν πλάτους 0.30 μ. (εἰκ. 1, πίν. 31α).

Ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ διαδρόμου (στοᾶς) τούτου εὑρέθη κατὰ χώραν ὀρθομαρμάρωσις διὰ λευκῶν πλακῶν ὕψους 0.73 μ. καὶ πλάτους κατὰ σειρὰν 0.25, 0.42, 1, 0.42 μ. Ἄνωθεν τῶν πλακῶν τούτων εὑρέθη ὡραία διακοσμητικὴ ἐπένδυσις τοῦ τοίχου διὰ ραβδωτῶν μαρμαρίνων πλακῶν καὶ ρομβοειδῶν πλακιδίων ποικίλων χρωμάτων, ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, ἐκ μαρμάρου Σκύρου καὶ πρασίνου Λαρίσης (χασάμπαλι Γ) (πίν. 31β, 32α).

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΜΕΛΗ

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ αἰθρίου τοῦ περικέντρου κτιρίου ἀνευρέθησαν:

1) Δύο ἀκέραιοι κίονες μὲ ἄνω διάμετρον 0.31 μ. καὶ κάτω 0.43 μ. καὶ

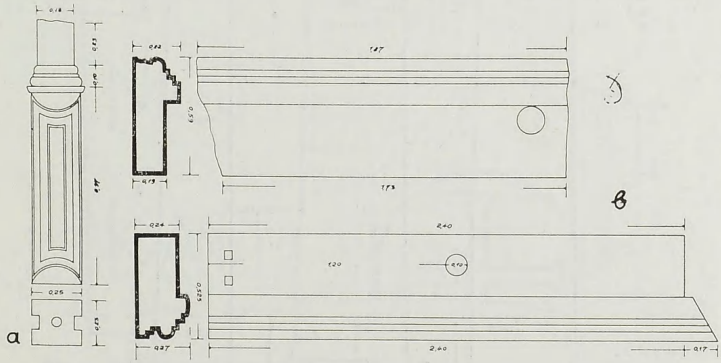

Εἰκ. 2. α. Πεσσὸς τέμπλου μὲ συμφυῆ κίονα. β. Κυματιοφόρα πλαίσια θύρας.

ὕψος 2.58 μ. καὶ ἕνας ὀλίγον θραυσμένος τοῦ αὐτοῦ μήκους προερχόμενοι ἐκ τῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ τετραστύλου αἰθρίου καθὼς καὶ ἕνας μικρότερος μὲ ἄνω διάμετρον 0.23 καὶ σωζόμενον μῆκος 1.52 μ., ὁ ὁποῖος πιθανῶς νὰ προέρχεται ἐκ τῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ ὀρόφου τοῦ αἰθρίου (εἰκ. 3, πίν. 32β).

Ἐπειδὴ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ αἰθρίου ἀνευρέθηκαν οἱ ὡς ἄνω κίονες δύο διαφόρων διαμέτρων καὶ μεγεθῶν τὸ αἴθριον πιθανῶς νὰ ἦτο διώροφον, ἀλλὰ

τοῦτο δὲν δυνάμεθα νὰ ὑποστηρίξωμεν μετὰ βεβαιότητος, διὰ τὸν λόγον αὐτὸν θὰ ἐπιχειρήσωμεν τὴν ἀναπαράστασιν τούτου εἰς δύο λύσεις.

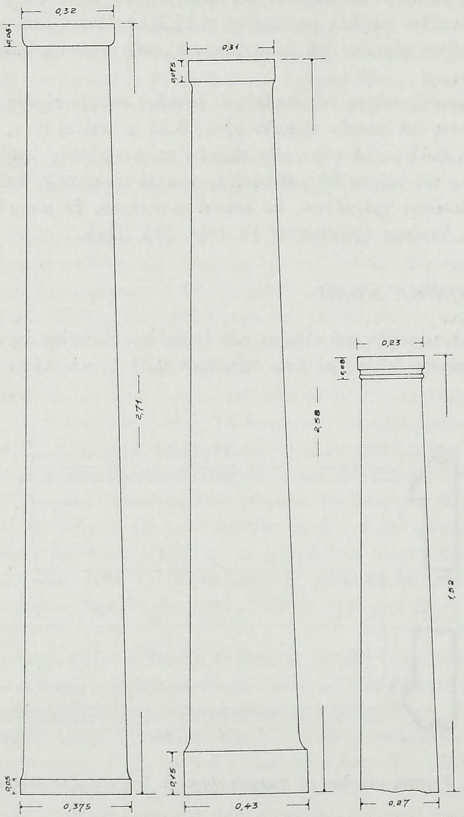

Εἰκ. 3. Κίονες εὑρεθέντες κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ αἰθρίου τοῦ περικέντρου κτιρίου.

2) Παρὰ τὴν ΒΔ γωνίαν τοῦ στυλοβάτου τοῦ αἰθρίου ἀνευρέθη μαρμάρινος πεσσὸς τέμπλου μὲ συμφυῆ κίονα μετὰ γλυφῶν καὶ ἐγκοπῶν εἰς τὰ πλάγια (εἰκ. 2α, πίν. 33α).

3) Εἰς τὴν δυτικὴν στοὰν τοῦ αἰθρίου εὑρέθησαν δύο μεγάλα μαρμάρινα

κυματιοφόρα πλαίσια θύρας, ἤτοι ἐν ὑπέρθυρον μήκους 1.87 μ. καὶ πλάτους 0.59 μ. καὶ τὸ ἄλλο ἕνας ὀρθοστάτης θύρας ὕψους 2.40 μ. μὲ λοξὴν διατομὴν εἰς τὸ ἄνω μέρος ἔνθα συναντᾶται μὲ τὸ ὑπέρθυρον (εἰκ. 2β, πίν. 33β, 34α).

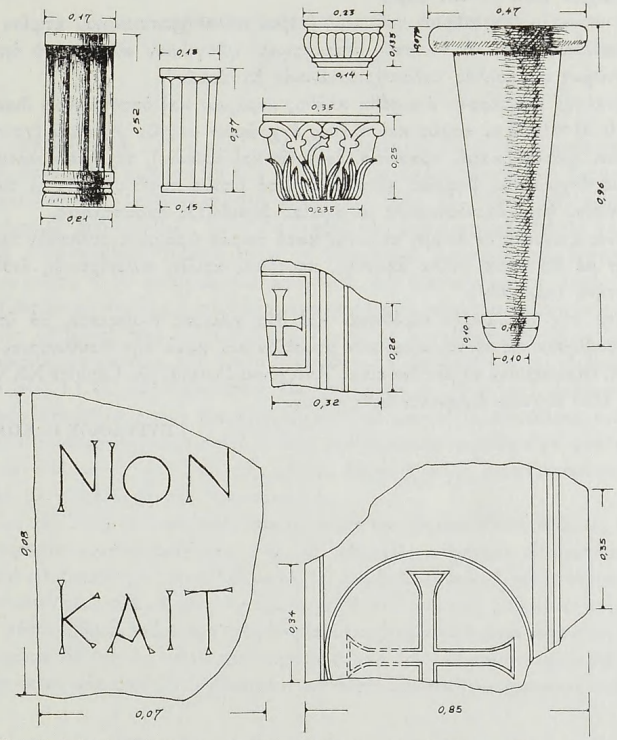

Εἰκ. 4. Διάφορα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη εὑρεθέντα κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ αἰθρίου τοῦ περικέντρου κτιρίου.

4) Ἀνευρέθησαν ἐπίσης τρία μικρὰ περιρραντήρια μὲ ραβδώσεις, μαρμάρινον ἐπίκρανον παραστάδος τοίχου μὲ φύλλα ἀκάνθης καὶ λωτούς, μία μαρμαρίνη τράπεζα προσφορῶν, λίθινον ἀγγεῖον, τὸ ἄνω μέρος ἀρχαίας μαρμαρίνης ἀναθηματικῆς στήλης μὲ διακοσμητικὰ φύλλα καὶ καραβόλους, τεμάχια θωρακίων μὲ σταυρούς, ἐνεπίγραφον μαρμάρινον τεμάχιον πλακός, πλῆθος μαρμαρίνων ζεύξεων καὶ μικρῶν μαρμαρίνων πλακιδίων στρογγύλων ἀπὸ τὴν μίαν

πλευρὰν πάχους 2 ἑκ. τὰ ὁποῖα ἐτίθεντο πέριξ τῆς ὀρθομαρμαρώσεως καὶ πολλὰ μαρμάρινα πλακίδια ρομβοειδῆ μὲ διαμέσους 9 καὶ 14 ἑκ. ἀπὸ ἔγχρωμον μάρμαρον Σκύρου καὶ πράσινον Λαρίσης προερχόμενα ἀπὸ τὴν ὀρθομαρμάρωσιν τῶν τοίχων (εἰκ. 4, πίν. 34β).

Τὸ ἀποκαλυφθὲν ἄθριον τοῦ περικέντρου παλαιοχριστιανικοῦ κτιρίου τῆς Ἀμφιπόλεως εἶναι τὸ γνωστὸν τετράστῳον ὀρθογώνιον ἄθριον, τὸ ὁποῖον συναντῶμεν εἰς πολλὰς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικάς[1].

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν ἀνευρέθη πλῆθος κεράμων καὶ ὀπτοπλίνθων διαστάσεων 0.30 × 0.32 μ. καθὼς καὶ πλῆθος ἐγχρώμων μικρῶν ψηφίδων (χρυσῶν, ὑαλίνων, κυανῶν, καφέ, πρασίνων, ἐρυθρῶν καὶ λευκῶν), τεμαχίων κονιαμάτων μὲ ἐγχρώμους ψηφῖδας (ἐντοιχίων), τὰ ὁποῖα προδίδουν ὅτι οἱ τοῖχοι τοῦ κτιρίου ἦσαν ἐπενδεδυμένοι μὲ ὡραίας ψηφιδωτὰς παραστάσεις.

Τέλος ἀνευρέθη ἐν ἀκόμη πέμπτον κατὰ σειρὰν ὡραῖον κορινθιακὸν κιονόκρανον μὲ διάτρητα φύλλα ἀκάνθης, προτομὰς κριῶν, κυλινδροειδῆ ἀνθέμια καὶ πτηνὰ (πίν. 33γ).

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν εὑρέθησαν καὶ δύο χάλκινα νομίσματα, τὰ ὁποῖα ἐκαθαρίσθησαν εἰς τὸ νομισματικὸν μουσεῖον καὶ κατὰ τὴν διευθύντριαν κυρίαν Μ. Οἰκονομίδου τὸ μὲν ἕνα εἶναι Ἀντιγόνου Γονατᾶ, βλ. Caebler XXXIV, τὸ δὲ ἄλλο ἀρχαῖον ἑλληνικὸν ἐφθαρμένον.

ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ Γ. ΣΤΙΚΑΣ

1. Περὶ τῆς ἐν γένει μορφῆς τῶν ἀθρίων τῶν παλαιοχρ. βασιλικῶν βλ. Α.Κ. Ορλανδου, ἔ.ἀ. 94 - 109. Πρβ. Γ. Α. Σωτηριου, ἔ.ἀ. 216.

5. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗΝ ΚΑΣΣΩΠΗ ΗΠΕΙΡΟΥ

(Πίν. 35 - 39)

Συνεχίσαμε ἀπὸ 23 Ἰουνίου μέχρι 14 Αὐγούστου 1980 τὴν ἀνασκαφὴ στὴν Κασσώπη, μὲ τὴ συνεργασία τῶν ἀρχαιολόγων-ἀρχιτεκτόνων τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου τοῦ Βερολίνου, δρος W. Hoepfner, ὑφηγητῆ, καὶ δρος L. Schwandner. Στὴν ἀνασκαφή, ποὺ ἐνίσχυσαν μὲ γενναία χορήγηση τὸ Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων καὶ τὸ Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο, πῆραν μέρος ὀχτὼ φοιτητὲς καὶ ἀπόφοιτοι τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων*.

Ἡ ἀνασκαφὴ ἀπέβλεψε στὴν ἀπομάκρυνση ὡς τὸ λιθόστρωτο τῶν ἐπιχώσεων σὲ ὅλο τὸ μῆκος τῶν δρόμων 6 καὶ 7, ποὺ μὲ κατεύθυνση Β - Ν ὁρίζουν τὸ οἰκοδομικὸ τετράγωνο, στὸ ὁποῖο βρίσκονται τὰ σπίτια 1 - 4 καὶ τὸ Καταγώγιον (εἰκ. 1) καὶ στὴ διερεύνηση τῶν ἐπιχώσεων ὡς τὸ στερεό, κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ ἑλληνιστικοῦ Καταγωγίου καὶ τοῦ σπιτιοῦ 5, ἀνατολικὰ τοῦ δρόμου 6. Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ σπίτι 5 κατὰ τὴν περυσινὴ περίοδο εἶχε φτάσει στὸ δάπεδο τοῦ τέλους τοῦ 1ου π.Χ. αἰώνα, ὁπότε ἡ πόλη ἐγκαταλείφθηκε ὁριστικὰ μὲ τὴν ἵδρυση τῆς Νικοπόλεως[1].

Γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν ἐπιφανειακῶν ἐπιχώσεων στοὺς δρόμους 6 καὶ 7 χρησιμοποιήσαμε ἐκσκαφέα, ἐνῶ τὶς βαθύτερες ἐπιχώσεις ἀφαιρέσαμε κανονικὰ μὲ σκαπάνη ὡς τὸ λιθόστρωτο. Οἱ ἀνωφερικοὶ δρόμοι καλύπτονται στὴν ἀνατολική τους πλευρὰ μὲ λιθόστρωτο, μὲ ἀραιὲς χαμηλὲς βαθμίδες, καὶ ἔχουν στὸ μέσον αὐλάκι λαξευμένο στὸν ἀνώμαλο βράχο γιὰ τὰ ὄμβρια νερὰ (πίν. 35α). Σύμφωνα μὲ τὶς ὡς τώρα παρατηρήσεις μας, τὸ λιθόστρωτο χρονολογεῖται στὴν τελευταία φάση τοῦ οἰκισμοῦ, μετὰ τὴ ρωμαϊκὴ καταστροφὴ τοῦ 167

* Στὴν ἀνασκαφὴ πῆραν μέρος οἱ πτυχιοῦχοι Νέστωρ Μπαμίδης, Βάσω Παπᾶ καὶ Γεωργ. Τεμπέλη καὶ οἱ τριτοετεῖς φοιτήτριες τοῦ νεοσύστατου Ἀρχαιολογικοῦ Τμήματος τοῦ Ἠπειρωτικοῦ Πανεπιστημίου, Χριστ. Παπασταμάτη, Ζηνοβ. Χατζηιωαννίδου, Βιργ. Χρηστούλα, Κρυστ. Μαντζανᾶ καὶ Ἑλ. Κονῆ. Ἐπίσης συνεργάστηκαν μαζί μας ὁ σπουδαστὴς τῆς Ἀνώτερης Σχολῆς Σχεδίου τοῦ Βερολίνου καὶ Trier, Jan Steinhöfer καὶ δύο βδομάδες ἡ Ἐπιμελήτρια τοῦ Πανεπιστημίου Χρ. Σούλη, τοὺς ὁποίους εὐχαριστοῦμε θερμὰ γιὰ τὸ ἀκούραστο ἐνδιαφέρον τους καὶ τὴ βοήθειά τους. Πολύτιμη ἦταν ἡ ἐνεργὸ συμμετοχὴ τῆς συναδέλφου καθηγ. κας Λίλας Μαραγκοῦ στὴν ἀνασκαφὴ καὶ στὶς συζητήσεις ποὺ ἐπακολουθοῦσαν μεταξὺ τῶν συνεργατῶν καὶ τῶν φοιτητῶν.

1. Σχετικὰ ΠΑΕ 1979, 116 - 117.

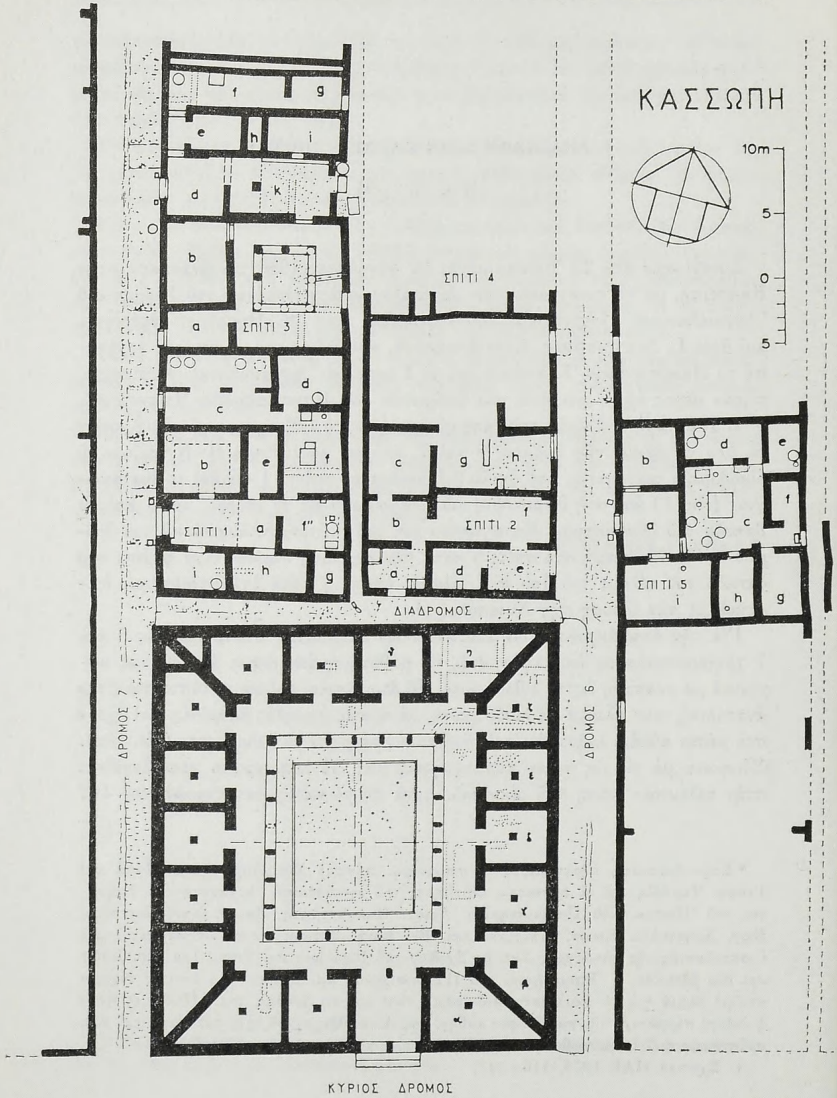

Εἰκ. 1. Κασσώπη. Κάτοψη τοῦ οἰκοδομικοῦ τετραγώνου 6/7.

π.Χ., ἐκτὸς ἀπὸ τὸ λιθόστρωτο τῶν δρόμων 6 καὶ 7 στὸ ὕψος τοῦ Καταγωγίου, ποὺ φαίνεται σύγχρονο μὲ τὸ οἰκοδόμημα.

Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ ἑλληνικὸ Καταγώγιο ἔφτασε ὡς τὸ στερεό, σὲ βάθος

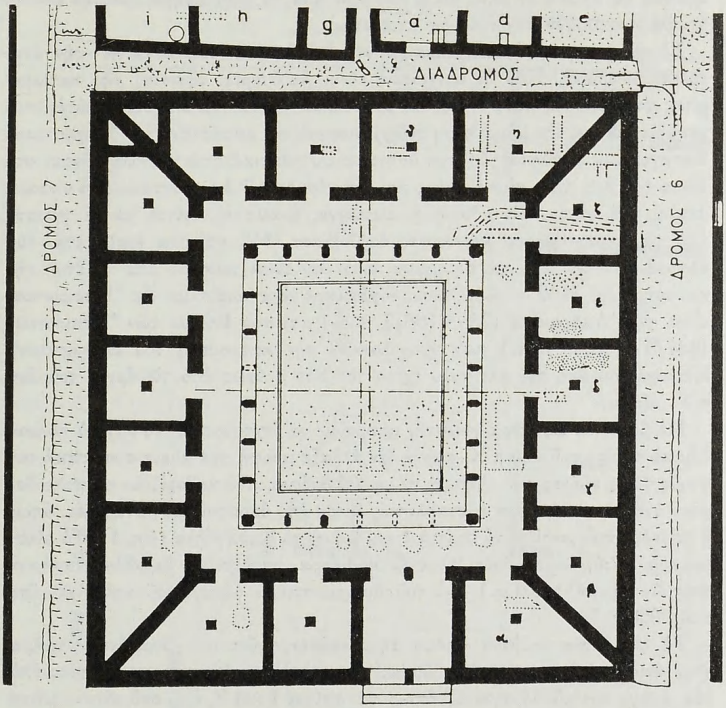

Εἰκ. 2. Κασσώπη. Τὰ οἰκοδομικὰ λείψανα κάτω ἀπὸ τὸ ἑλληνιστικὸ Καταγώγιον.

1 - 1.50 μέτρο. Ἡ ἀνασκαφὴ ἐπιδίωξε τὴν ἔρευνα τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων ποὺ εἴχαμε διαπιστώσει καὶ πέρυσι κάτω ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ καὶ βόρεια πλευρὰ τοῦ οἰκοδομήματος[1]. Ἐφέτος ἀνασκάψαμε τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς αὐλῆς καὶ τὸ νότιο τμῆμα μὲ τὶς γύρω στοὲς καὶ τὰ δωμάτια, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πρόπυλο (εἰκ. 2).

1. Ὅ.π. 118.

Τὰ περισσότερα λείψανα τῶν θεμελίων ἔχουν ἐξαφανισθεῖ κατὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἑλληνιστικοῦ Καταγωγίου καὶ τὰ διατηρούμενα δὲν εἶναι ἀρκετὰ γιὰ νὰ μᾶς δώσουν μιὰ σαφῆ εἰκόνα τοῦ κτιρίου. Θὰ χρειαστεῖ συνέχιση τῆς ἔρευνας σὲ καίρια σημεῖα, μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ οἰκοδόμημα, μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ προκύψουν περισσότερα στοιχεῖα.

Σὲ καλύτερη κατάσταση διατηροῦνται τὰ θεμέλια στὴ νότια καὶ τὴν ἀνατολικὴ πτέρυγα, ὅπου οἱ ἐπιχώσεις εἶναι βαθύτερες, ἐξαιτίας τῆς κατωφέρειας τοῦ ἐδάφους πρὸς Νότο καὶ ἀνατολικά. Μέσα στὶς ἐπιχώσεις αὐτές, ποὺ χρησίμεψαν γιὰ τὴν ἰσοπέδωση τοῦ χώρου καὶ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἑλληνιστικοῦ Καταγωγίου, βρέθηκαν ἄφθονα ὄστρακα ἑλληνιστικὰ ποὺ χρονολογοῦνται στὸ τέλος τοῦ 3ου π.Χ. αἰώνα, ἴσως καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 2ου, ὄστρακα ἀπὸ οἰκιακὰ σκεύη, τοῦ τύπου τῶν «δυτικῶν κλιτύων», φιαλίσκες, ἐνίοτε μὲ τὰ γνωστὰ ἀπὸ τὶς προηγούμενες ἀνασκαφὲς ἐμβλήματα, 112 χάλκινα νομίσματα, δύο ἀργυρά. Κανένα ἀπὸ τὰ εὑρήματα αὐτὰ δὲν εἶναι νεώτερο ἀπὸ τὸ ἔτος τῆς καταστροφῆς (167 π.Χ.). Ὅσα νομίσματα ἀναγνωρίσαμε ὡς Ἠπειρωτικὰ εἶναι τῆς Ἀμβρακίας (238 - 168/7 π.Χ.) καὶ τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἠπειρωτῶν (234/3 - 168/7 π.Χ.) ποὺ χρονολογοῦν τὴν κατασκευὴ τοῦ ἑλληνιστικοῦ Καταγωγίου ἀπὸ τὸ τελευταῖο τρίτο τοῦ 3ου ἢ ἴσως ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 2ου π.Χ. αἰώνα.

Μὲ βάση τὰ ὡς τώρα γνωστά, μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε ὅτι τὸ ἀρχικὸ πολεοδομικὸ σχέδιο τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα δὲν ἄλλαξε μορφὴ στὰ κύρια συστατικά του στοὺς τρεῖς αἰῶνες ποὺ ἔζησε ἡ πόλη. Οἱ δρόμοι, ποὺ καθορίζουν τὸ πολεοδομικὸ σχέδιο, παρέμειναν ἀμετάβλητοι, ἐκτὸς ἀπὸ ἐπουσιώδεις μεταβολές, ὅπως ἡ πάροδος ποὺ χωρίζει τὰ σπίτια 1 καὶ 2 ἀπὸ τὸ Καταγώγιο (εἰκ. 1). Τὸ οἰκοδόμημα αὐτό, διαστάσεων 30×32.50 μέτρα, κατέχει τὸ ἐμβαδὸν τεσσάρων σπιτιῶν (14.50×16 μ.) καὶ τοῦ διαχωριστικοῦ ὑδραγωγοῦ καὶ εἶναι ἴσο πρὸς 960 μ.²

Τὰ σωζόμενα λείψανα δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι στὸ βορειότερο τμῆμα (δωμάτια δ-ι) ἦταν χτισμένα δύο σπίτια, ποὺ θὰ χωρίζονταν μεταξύ τους ἀπὸ τὸν ἀποχετευτικὸ ὑδραγωγό, ὅπως τὰ σπίτια 1 καὶ 2, ἐνῶ στὸ νότιο τμῆμα τὰ λείψανα ποὺ βρέθηκαν κάτω ἀπὸ τὰ δωμάτια τῆς δυτικῆς καὶ τῆς νότιας πλευρᾶς, μπορεῖ νὰ ἀνήκουν σὲ ἕνα δημόσιο οἰκοδόμημα, μὲ μιὰ στοὰ στὴ βόρεια πλευρά, πρὸς τὸ μέρος τῆς αὐλῆς (εἰκ. 2). Ἀλλὰ ἡ ἑρμηνεία αὐτὴ παρουσιάζει περισσότερες δυσκολίες. Πιθανότερη μοῦ φαίνεται ἡ ἄποψη ὅτι πρόκειται γιὰ ἕνα ἐνιαῖο δημόσιο οἰκοδόμημα, ποὺ εἶχε τὶς διαστάσεις τοῦ ἑλληνιστικοῦ Καταγωγίου, βόρεια τῆς κεντρικῆς ὁδοῦ καὶ τῆς Ἀγορᾶς.

Ἂν δεχτοῦμε ὅτι οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι τοῦ ἀρχαιότερου οἰκοδομήματος βρίσκονταν περίπου στὴ θέση ποὺ κατέχουν οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι τοῦ Καταγωγίου, ἄποψη μάλλον βέβαιη, ἀφοῦ ἡ οἰκοδομικὴ γραμμὴ ποὺ τὴν ὁρίζουν οἱ δρόμοι 5 καὶ 7 δὲν ἔχει ἀλλάξει, τότε, μὲ βάση τὰ σωζόμενα λείψανα, μποροῦμε νὰ

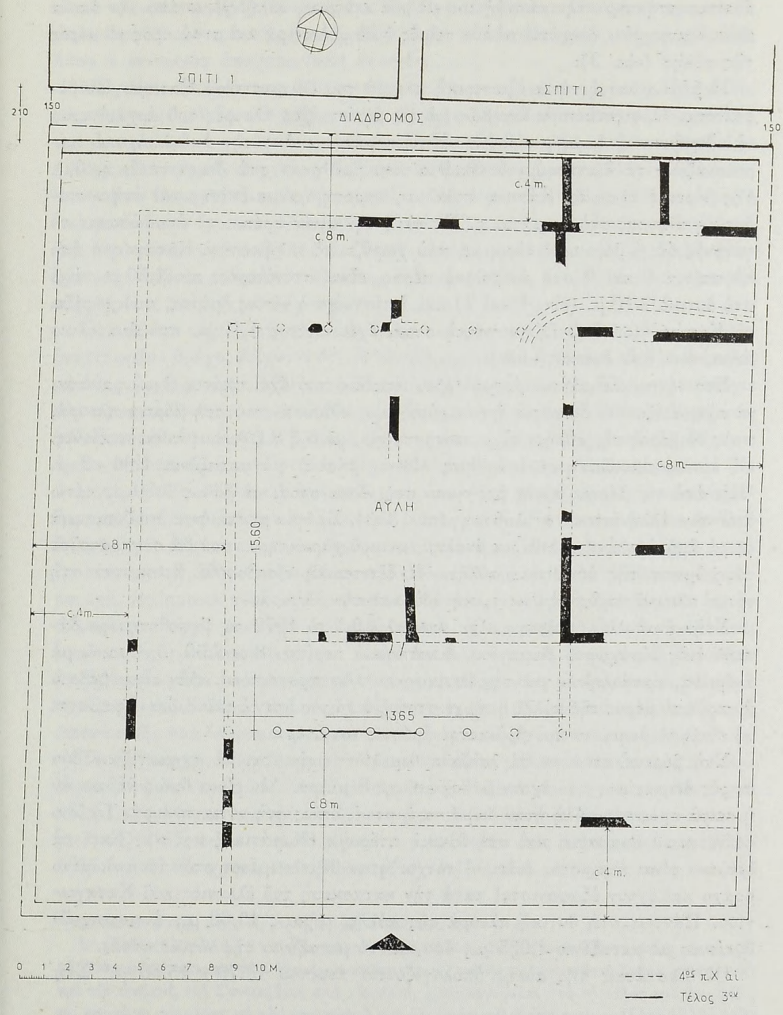

Εἰκ. 3. Πιθανὴ συμπλήρωση τῆς κάτοψης τοῦ ἀρχαιότερου οἰκοδομήματος, κάτω ἀπὸ τὸ ἑλληνιστικὸ Καταγώγιον.

ἀναπαραστήσουμε τὴν κάτοψή του μὲ μία κεντρικὴ αὐλή, γύρω ἀπὸ τὴν ὁποία εἶναι διαταγμένα δωμάτια σὲ δύο σειρὲς ἢ σὲ μιὰ σειρὰ καὶ στοὰ πρὸς τὸ μέρος τῆς αὐλῆς (εἰκ. 3).

Ἡ βόρεια καὶ ἡ νότια ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ἑλληνιστικοῦ Καταγωγίου δὲν φαίνεται νὰ συμπίπτουν ἀκριβῶς μὲ τὶς ἀντίστοιχες πλευρὲς τοῦ ἀρχαιότερου οἰκοδομήματος, ὅπως μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ἀπὸ τὴν ἀπόκλιση ποὺ παρουσιάζουν τὰ διατηρούμενα θεμέλια ποὺ βρέθηκαν στὰ δωμάτια ζ, η, θ, ι τῆς βόρειας πλευρᾶς. Κάποια ἀπόκλιση παρατηρήσαμε ἐπίσης καὶ στὴ νοτιοδυτικὴ πλευρά, στὸ δωμάτιο π. Σὲ αὐτὴ τὴν αἰτία πρέπει νὰ ἀποδώσουμε τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ βόρειος διάδρομος, ποὺ χωρίζει τὸ ἑλληνιστικὸ Καταγώγιο ἀπὸ τὰ σπίτια 1 καὶ 2 στὸ ἀνατολικὸ πέρας, εἶναι στενότερος, πλ. 1.50 μ., ἐνῶ στὸ δυτικὸ 2.10 μ. (εἰκ. 1 καὶ 2) καὶ ἀντίστοιχα ὁ νότιος δρόμος, ποὺ χωρίζει τὸ Καταγώγιον ἀπὸ τὴ γειτονικὴ στοά, ἔχει πλάτος 4.10 μ. στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο, ἐνῶ στὸ δυτικὸ 3.55 μ.

Στὴ νότια πλευρὰ τοῦ ἀρχαιότερου κτιρίου, ποὺ ἔχει πλάτος 8 μ., φαίνεται νὰ σχηματίζονταν δωμάτια ἢ μία εὐρύχωρη αἴθουσα, ποὺ στὴ βόρεια πλευρά, πρὸς τὸ μέρος τῆς αὐλῆς, εἶχε κιονοστοιχία, μὲ 6 ἢ 8 ξύλινους πιθανὸν κίονες. Οἱ κίονες πατοῦσαν σὲ ἰσάριθμες λίθινες βάσεις, μὲ μεταξόνιο 1.90 - 2 μ. Ἔξι ἀπὸ τὶς βάσεις αὐτὲς βρέθηκαν στὴ νότια στοά, σὲ βάθος 1.30 μ. κάτω ἀπὸ τὸν ἑλληνιστικὸ στυλοβάτη (πίν. 35β). Σὲ τρία μετακιόνια σώζεται μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἀπελέκητα λιθάρια ἀναλημματικοῦ χαρακτήρα, ποὺ θὰ συγκρατοῦσε τὰ χώματα τῆς ὑπαίθριας αὐλῆς. Ἡ ἐξωτερικὴ εἴσοδος θὰ βρισκόταν στὴ νότια πλευρά, πρὸς τὴν κεντρικὴ ὁδὸ καὶ τὴν Ἀγορά.

Στὴν ἀνατολικὴ πτέρυγα εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1979 τὸ ψηφοθετημένο δάπεδο ἑνὸς εὐρύχωρου δωματίου, διαστάσεων περίπου 8 × 7.50 μ., ὅμοιου μὲ ἀνδρώνα, κατάλληλου γιὰ τὴν ἑστίαση πολλῶν προσώπων[1]. Δὲν εἶναι βέβαιο ἂν πρὸς τὸ μέρος τῆς αὐλῆς ὑπῆρχε στοὰ ἢ ὁ χῶρος ἦταν ἐνιαῖος, ὅπως φαίνεται νὰ εἶναι τὸ δωμάτιο ποὺ βρίσκεται ἀμέσως νοτιότερα.

Στὴ βόρεια πτέρυγα τὰ λείψανα θεμελίων φαίνονται νὰ σχηματίζουν δύο σειρὲς δωματίων, ποὺ ἔχουν βάθος ἐπίσης 8 μέτρα. Δὲν εἶναι ὅμως βέβαιο ἂν ἡ σειρὰ πρὸς τὴν αὐλὴ ἦταν δωμάτια ἢ στοά, ὅπως στὴ νότια πλευρά. Τὸ ἴδιο φαίνεται νὰ συμβαίνει καὶ στὴ δυτικὴ πτέρυγα (δωμάτια ξ καὶ ο). Ἐκεῖ τὰ λείψανα εἶναι ἐλάχιστα, διότι οἱ τοῖχοι ἦταν θεμελιωμένοι στὸν ἰσοπεδωμένο βράχο καὶ ἔχουν ἐξαφανιστεῖ κατὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἑλληνιστικοῦ Καταγωγίου. Πάντως στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς αὐλῆς, μήκους 15.60 μ., ἀντιστοιχοῦν 9 κίονες μὲ μεταξόνιο 1.955 μ., ὅσο καὶ τὸ μεταξόνιο τῆς νότιας στοᾶς.

Οἱ διαστάσεις τῆς αὐλῆς ὑπολογίζονται περίπου 13.70 × 15.60 μ.[2] Στὴ

1. Ὅ.π. 118.
2. Οἱ διαστάσεις τῆς αὐλῆς τοῦ ἑλληνιστικοῦ Καταγωγίου εἶναι 14.50 × 14 μ.

νότια πλευρά της βρέθηκαν λείψανα ἀπὸ ἕνα τοιχάριο μὲ ἀποχέτευση, ποὺ θὰ ἀπομάκρυνε τὰ νερὰ τῆς βροχῆς ἔξω ἀπὸ τὸ οἰκοδόμημα, στὴν κύρια ὁδό, ὅπου ὁ κεντρικὸς ἀποχετευτικὸς ἀγωγός.

Μία ἄλλη ἀποχέτευση διαπιστώθηκε, ὅπως σημειώσαμε, στὴ ΒΑ γωνία τῆς νεώτερης αὐλῆς. Ὁ λιθόχτιστος ἀγωγὸς περνᾶ κάτω ἀπὸ τὸ δωμάτιο ζ καὶ ἀποχέτευε τὰ νερὰ στὸ δρόμο 6. Ἡ ὕπαρξη δύο ἀποχετεύσεων δικαιολογεῖται καλύτερα, ἂν δεχτοῦμε δύο ξεχωριστὰ οἰκοδομήματα. Τὸ γεγονὸς ὅμως ὅτι καὶ οἱ τέσσερις πλευρὲς παρουσιάζουν ὁμοιομορφία, μὲ σειρὰ δωματίων ἢ καὶ στοῶν, ποὺ ἔχουν τὸ ἴδιο βάθος (8 μέτρα) συνηγορεῖ γιὰ τὴν πρώτη ἄποψη, ὅτι πρόκειται δηλαδὴ γιὰ ἕνα ἐνιαῖο οἰκοδόμημα (εἰκ. 3). Τὴ διπλὴ ἀποχέτευση ἐπέβαλε πιθανὸν ἡ ὑψομετρικὴ διαφορὰ ἑνὸς μέτρου περίπου, μεταξὺ τῆς βόρειας καὶ τῆς νότιας πτέρυγας.

Τὰ λείψανα τοίχων τῆς βορειοδυτικῆς πλευρᾶς ποὺ εἶναι θεμελιωμένοι στὸν ἰσοπεδωμένο βράχο, δείχνουν ὅτι τὸ οἰκοδόμημα ἦταν χτισμένο σὲ δύο ἐπίπεδα, μὲ ὑπερυψωμένο κατὰ 0.80 μ. τὸ δάπεδο στὴ βόρεια πλευρά. Ὅταν χρειάστηκε νὰ κατασκευάσουν τὸ ἑλληνιστικὸ οἰκοδόμημα στὸ τέλος τοῦ 3ου π.Χ. αἰώνα, κάλυψαν τὴν ὑψομετρικὴ διαφορὰ μὲ ἐπιχώσεις, μέσα στὶς ὁποῖες βρέθηκαν, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ εὑρήματα ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, κεραμίδια στέγης καὶ δύο ἢ τρία κομμάτια ὀπτοπλίνθων ποὺ μαρτυροῦν ὅτι ἡ χρήση τῶν ὀπτοπλίνθων ἦταν παλαιότερη ἀπὸ τὸ ἑλληνιστικὸ Καταγώγιον. Κάτω καὶ ἐπάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ ἀρχαιότερου οἰκοδομήματος, ποὺ ἦταν στρωμένο μὲ ὠχρὸ πηλὸ ἢ καὶ μωσαϊκό, ὅπως στὴν αἴθουσα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, βρέθηκαν ὄστρακα καὶ νομίσματα τῶν ὑστεροκλασικῶν χρόνων, ποὺ τοποθετοῦν τὴν κατασκευή του στὸ β΄ μισὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα. Κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο ἐκτείνεται στρῶμα ἀπὸ κοκκινωπὴ ἄργιλο. Στὴν ἀνατολικὴ στοά, δυτικὰ τοῦ δωματίου δ, βρέθηκαν μέσα στὸ στρῶμα αὐτὸ ὠμὲς πλίθρες ἀπὸ κόκκινο πηλὸ μὲ ὠχρὸ συνδετικὸ πηλὸ στοὺς ἁρμούς, λείψανα τοίχων μιᾶς παλαιότερης πρόχειρης κατασκευῆς καὶ ὄστρακα κλασικὰ καὶ ἐγχώρια τῆς χειροποίητης κεραμεικῆς.

Τὸ ἀρχαιότερο οἰκοδόμημα φαίνεται ὅτι εἶναι μάλλον ὁ πρόδρομος τοῦ ἑλληνιστικοῦ Καταγωγίου. Ἀπὸ τὸ οἰκοδόμημα αὐτὸ προέρχονται πιθανῶς τὰ ἀνθεμωτὰ μέτωπα κορυφαίων τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ.[1] καὶ ἡγεμόνων καλυπτήρων τοῦ τέλους τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα[2] ποὺ βρέθηκαν στὶς ἀνασκαφὲς τοῦ 1952 - 1955, τὰ ὁποῖα χρησιμοποιήθηκαν εἴτε τὰ ἴδια εἴτε οἱ μῆτρες τους γιὰ τὴν

1. ΠΑΕ 1952, 349, εἰκ. 27, 1 καὶ 3 καὶ εἰκ. 28.

2. ΠΑΕ 1952, 348 - 349, εἰκ. 26 καὶ 27, 2, 1954, 207, εἰκ. 8. Οἱ γραπτὲς σίμες καὶ τὰ ἑλληνιστικὰ μέτωπα τῶν ἡγεμόνων καλυπτήρων, ποὺ παριστάνουν ἀετὸ ἐπάνω σὲ κεραυνὸ καὶ τὴν ἁρπαγὴ τοῦ Γανυμήδους ἀπὸ τὸν ἀετό, χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. καὶ εἶναι σύγχρονα μὲ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἑλληνιστικοῦ Καταγωγίου, ΠΑΕ 1952, 350, εἰκ. 29 - 30, 1954, 208, εἰκ. 9, E.A.A. Suppl. (1970) 390, εἰκ. 387, P. R. Franke, Die antiken Münzen von Epirus (Wiesbaden 1961) πίν. 58, 1 - 2.

κεράμωση τοῦ νεώτερου Καταγωγίου. Μὲ βάση τὰ κεραμεικὰ αὐτά, εἴχαμε χρονολογήσει τότε τὸ νεώτερο Καταγώγιο στὸ α΄ μισὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα[1].

Ἐνδιαφέρουσα ὑπῆρξε ἡ διαπίστωση ὅτι οἱ λίθινες βάσεις, ποὺ βρίσκονται στὸ κέντρο τῶν 17 δωματίων τοῦ ἑλληνιστικοῦ Καταγωγίου, δὲν ἦταν βάσεις γιὰ τὴ στήριξη ξύλινων τραπεζιῶν, ὅπως εἴχαμε ὑποστηρίξει παλαιότερα[2], ἀλλὰ βάσεις γιὰ τὴν ὑποστύλωση τοῦ πατώματος τοῦ ἄνω ὀρόφου, διότι εἶναι βαθιὰ θεμελιωμένες, ὅσο περίπου καὶ τὰ θεμέλια τῶν τοίχων. Οἱ στρωματογραφικὲς ὅμως παρατηρήσεις ἔδειξαν ὅτι ἡ ὑποστύλωση αὐτὴ δὲν εἶναι σύγχρονη μὲ τὴν κατασκευὴ τοῦ Καταγωγίου, ἀλλὰ ὀφείλεται πιθανότερα στὴν ἀνοικοδόμησή του μετὰ τὴ ρωμαϊκὴ καταστροφὴ τοῦ 167 π.Χ., γιὰ λόγους βέβαια οἰκονομικούς. Οἱ βάσεις αὐτές, ποὺ βρίσκονται στὸ κέντρο ὅλων τῶν δωματίων, βεβαιώνουν ὅτι τὸ ἑλληνιστικὸ Καταγώγιο εἶχε σὲ ὅλες τὶς πλευρὲς καὶ ὑπερῶον μὲ λιακωτὰ ἢ ἐξέδρες ἐπάνω ἀπὸ τὶς τέσσερις στοές.

Παρατηρήθηκαν ἐπίσης σοβαρὰ ρήγματα στὰ θεμέλια, ἰδίως τῆς νότιας πτέρυγας τοῦ Καταγωγίου, ποὺ ὀφείλονται στὴν καθίζηση τοῦ βράχου, ὅπου ἑδράζονται τὰ θεμέλια. Οἱ καθιζήσεις αὐτὲς φαίνονται μεταγενέστερες. Τέτοιες καθιζήσεις συνέβηκαν πολλὲς φορὲς στὸ βουνὸ τοῦ Ζαλόγγου μὲ τὸ σαθρὸ ἀσβεστόλιθο, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐξαφανισθεῖ ὁλόκληρο τὸ νότιο τεῖχος μὲ μέρος τοῦ οἰκισμοῦ, τῆς Ἀγορᾶς καὶ τοῦ μικροῦ θεάτρου.

Τὸ σπίτι 5, διαστάσεων 14.50×16 μέτρα, ἀνασκάφηκε κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος ὡς τὸ φυσικὸ κοκκινόχωμα τοῦ βράχου, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς χώρους b, d, f, g, τῶν ὁποίων ἡ ἀνασκαφή τους ἔφτασε ὡς τὸ δάπεδο τῆς ρωμαϊκῆς καταστροφῆς (εἰκ. 1 καὶ 4). Οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι, μὲ ἐπιμελημένη πολυγωνικὴ τοιχοδομία, διατηροῦνται σχεδὸν ὡς τὸ ἀρχικό τους ὕψος (1.50 μ. περίπου) ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πλευρά, ποὺ ἔχει ἐπισκευασθεῖ πρόχειρα, καὶ τὴ δυτική, τὴν πρόσοψη, ποὺ ἐπισκευάστηκε μετὰ τὸ 167 π.Χ. στὰ ἀνώτερα σημεῖα μὲ ὀρθογώνια λιθάρια σὲ ἰσοδομικὲς στρώσεις, ποὺ προέρχονται ἀπὸ ἄλλα δημόσια οἰκοδομήματα ποὺ εἶχαν ἐγκαταλειφθεῖ. Ἡ λίθινη τοιχοδομία ἀποτελοῦσε τὴν κρηπίδα τοῦ σπιτιοῦ, ἐπάνω ἀπὸ τὴν ὁποία ἦταν χτισμένη ἡ ἀνωδομία μὲ ὠμὰ πλιθάρια ἀπὸ ὠχρὸ πηλὸ καὶ ξυλοδεσιές.

Ἡ θέση τοῦ σπιτιοῦ σὲ ἐπίπεδο χῶρο συνετέλεσε στὸ νὰ διατηρηθοῦν οἱ βαθιὲς ἐπιχώσεις ἀπὸ τὶς ἀλλεπάλληλες μεταβολὲς καὶ καταστροφές, μέσα στὶς ὁποῖες διακρίνονται τρία στρώματα μὲ 4 ἢ 5 οἰκοδομικὲς φάσεις τοῦ 4ου - 1ου

1. ΠΑΕ 1952, 358 κέ., 1953, 173 - 174, S. Dakaris, Cassopaia and the Elean Colonies (Ancient Greek Cities, ἀρ. 4, Athens), 131 - 132, Ὀρθὰ ὑπέθεσε ὁ N.G.L. Hammond, Epirus (Oxford 1967) 488 καὶ ἰδίως 665 - 666, ὅτι τὸ Καταγώγιον εἶναι σύγχρονο μὲ τὴ γειτονικὴ βόρεια στοά, ποὺ χρονολογήσαμε ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 3ου π.Χ. αἰ., καὶ ὅτι τὰ κλασικῶν χρόνων ἀνθεμωτὰ μέτωπα θὰ προέρχονται ἀπὸ κάποιο ἀρχαιότερο οἰκοδόμημα.

2. ΠΑΕ 1952, 340, εἰκ. 18, 1953, 167.

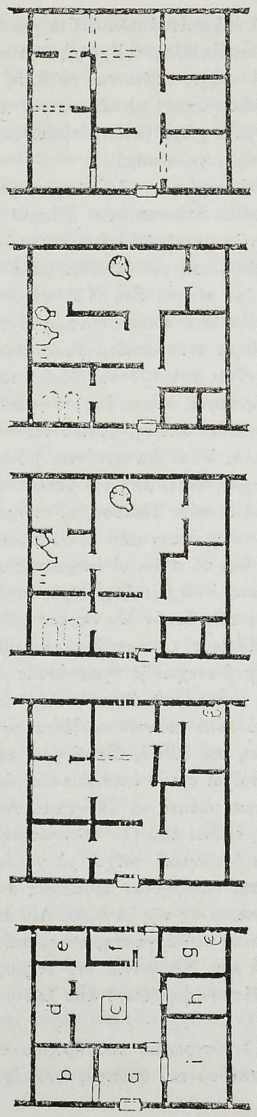

Εἰκ. 4. Κατόψεις τοῦ σπιτιοῦ 5 στὸν 4ο - 1ο π.Χ. αἰ.

π.Χ. αἰώνα (εἰκ. 4, πίν. 36α). Τὸ σπίτι ἀκολουθεῖ τὸ γνωστὸ στὴ δυτικὴ Ἑλλάδα τύπο τοῦ σπιτιοῦ (Ἀμβρακία, Καλλίπολις) χωρὶς παστάδα, μὲ κεντρικὴ αὐλή. Δύο παράλληλοι ἐσωτερικοὶ τοῖχοι τέμνονται σὲ ὀρθὴ γωνία μὲ ἄλλους δύο κάθετους, σχηματίζοντας ἐννέα χώρους, μὲ κέντρο τὴν αὐλὴ (c-f) προσιτὴ ἀπὸ τὴν ἐξώθυρα καὶ ἕνα στεγασμένο χῶρο (α), τὸ προαύλιο, ὅμοιο μὲ τὸ σημερινὸ χαγιάτι τῆς παραδοσιακῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

Παραθέτουμε ἐδῶ τὴν ἔκθεση, ποὺ μᾶς κοινοποίησαν οἱ συνάδελφοι καὶ συνεργάτες W. Hoepfner καὶ L. Schwandner, ἡ ὁποία μὲ ἀκρίβεια καὶ συντομία δίνει μιὰ σαφῆ εἰκόνα τῶν μεταβολῶν τοῦ σπιτιοῦ.

«Στὸν 3ο αἰ. ἀκολουθεῖ ἀνύψωση τοῦ δαπέδου μὲ ἀλλαγὲς στὴν ἐσωτερικὴ διαίρεση ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 1ου αἰώνα. Στὸ ΝΔ τμῆμα ἰδιαίτερα κατασκευάζονται δύο χῶροι καὶ γιὰ τὴν ἴδια αἰτία δημιουργοῦνται μεγαλύτεροι χῶροι στὴ ΒΑ πλευρά. Ἐδῶ βρέθηκε ἕνας ἀπιδόμορφος κεραμεικὸς κλίβανος ἀπὸ πηλὸ (πίν. 37α) ποὺ διατηρεῖται στὸ 1/3 τοῦ ὕψους του (κάτω ἀπὸ τὸ μετέπειτα χῶρο f). Ἄλλες τρεῖς πυρές, κάτω ἀπὸ τὸν μετέπειτα χῶρο d, ποὺ ἡ χρήση τους δὲν ἔχει ἐξακριβωθεῖ ἀκόμη, ὀφείλονται σὲ ἕνα ἀπιδόμορφο καὶ ἕνα κυκλοτερὴ ἱπνὸ ἀπὸ πηλό, διότι διατηροῦνται μόνον τὰ καμένα δάπεδα. Δύο ἄλλες θέσεις μὲ ἴχνη πυρᾶς, κάτω ἀπὸ τὸν μετέπειτα χῶρο b, δὲν ἐπιτρέπουν ἀκόμη τὴ συσχέτιση μὲ ἱπνούς. Ὡστόσο, οἱ σιδηροῦχες μάζες σκουριᾶς, γύρω ἀπὸ τὰ ἴχνη φωτιᾶς, ὑποδηλώνουν κάτι κυκλικὸ καὶ ὅτι ἐδῶ γινόταν ἐπεξεργασία τοῦ μετάλλου. Σὲ ὅλο τὸ σπίτι οἱ ἐπιχώσεις αὐτῆς τῆς φάσης εἶναι πλούσιες σὲ στάχτη, ἄνθρακες, σιδηρόμαζες, κεραμοποιημένο πηλὸ καὶ κομμάτια κεραμιδιῶν. Οἱ θέσεις τῶν ἱπνῶν δὲν ἔπρεπε νὰ ἀνασκαφοῦν τὸ 1980, γιὰ νὰ γίνει τὸ 1981 ἀπὸ εἰδικούς, μὲ κατάλληλες μεθόδους τεχνικῆς ἐμπειρίας ἡ διερεύνηση αὐτῆς τῆς βιοτεχνικῆς ἐγκατάστασης.

Στὸ 2ο αἰώνα ἀκολουθεῖ μιὰ ριζικὴ ἀλλαγὴ στὴν κατασκευὴ τοῦ σπιτιοῦ καὶ τῆς λειτουργίας του, ποὺ πολὺ πιθανὸν συνδέεται μὲ τὴ ρωμαϊκὴ ἀνάμιξη στὴν Ἠπειρωτικὴ κατάσταση τοῦ 168/7. Σαφῆ ἴχνη καταστροφῆς δὲν παρατηρήθηκαν. Ὅμως ὅλοι οἱ τοῖχοι ἔχουν ἐπισκευασθεῖ ὡς χαμηλὰ καὶ μερικοὶ νέοι ἔχουν χτιστεῖ. Ἰδιαίτερα πρέπει νὰ ὑπογραμμισθεῖ ἡ δυτικὴ πρόσοψη πρὸς τὸ δρόμο 6 τοῦ σπιτιοῦ, ἐπάνω ἀπὸ τὴν πολυγωνικὴ βάση, ποὺ ἔχει κατασκευασθεῖ πιὸ ψηλὰ μὲ ἕνα ἰσοδομικὸ τοῖχο, μὲ χωρὶς ἔνταση λιθάρια. Τὸ ὑλικό, ἐδῶ σὲ δεύτερη χρήση, προέρχεται προφανῶς ἀπὸ ἕνα κατεδαφισμένο δημόσιο(;) οἰκοδόμημα τῆς περιοχῆς τῆς Ἀγορᾶς. Δὲν ἀπαντοῦν πιὰ στὸ σπίτι κλίβανοι, τὰ παλαιότερα δάπεδα τοῦ ἐργαστηρίου σκεπάστηκαν μὲ ἕνα καθαρὸ στρῶμα ἀπὸ ὠχρὸ πηλὸ καὶ στὴ ΝΑ γωνία τοῦ κτιρίου χτίζεται ἕνα λουτρὸ (g) μὲ πήλινη λεκάνη καὶ δάπεδο ψηφιδωτὸ ἀπὸ λεπτοκομμένα κεραμίδια σὲ κονίαμα.

Μὲ τὴν κατασκευὴ τοῦ λιθόστρωτου τοῦ δρόμου 6 (ἀρχὲς 1ου;) ἔγινε ἀναγκαία ἡ ἀνύψωση τοῦ δαπέδου τοῦ σπιτιοῦ, ποὺ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα μιὰ

τελευταία μεταβολή. Οἱ χῶροι τῆς βόρειας καὶ ἀνατολικῆς πλευρᾶς περιορίστηκαν γιὰ νὰ μεγαλώσει σημαντικὰ ἡ ἐσωτερικὴ αὐλή. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ ἀπὸ τὸν διαχωριστικὸ ὑδραγωγὸ κατασκευάστηκε μιὰ εἴσοδος καὶ συγχρόνως ἕνα πέρασμα ἀπὸ τὸ γειτονικὸ σπίτι, ἀνατολικά. Οἱ πλίθρες τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων ἀντικαταστάθηκαν μὲ διάφορα λιθάρια. Οἱ τοῖχοι του ἦταν ἐπιχρισμένοι μὲ στρῶμα πηλοῦ, ἀστρακωμένοι μὲ κομμάτια κεραμιδιῶν καὶ ἀσβεστωμένοι. 'Η ἀρκετὰ εὐρύχωρη διαίρεση δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκρύψει τὸ φτωχικὸ καὶ τὸν ἐφήμερο χαρακτήρα αὐτοῦ τοῦ κτιρίου, ποὺ πρέπει νὰ βρίσκεται στὸ τέλος τῆς οἰκιστικῆς ἱστορίας τῆς Κασσώπης».

Οἱ βαθιὲς καὶ ἀδιατάρακτες ἐπιχώσεις μᾶς ἐπέτρεψαν τὴ μελέτη τῆς στρωματογραφίας, ποὺ θὰ μᾶς δώσει τὴ δυνατότητα νὰ χρονολογήσουμε μὲ μεγαλύτερη ἀκρίβεια τὴν τοπικὴ καὶ εἰσηγμένη κεραμεικὴ ἀπὸ τὸν 4ο ὡς τὸν 1ο π.Χ. αἰώνα. Μέσα στὶς ἐπιχώσεις, ποὺ κάλυψαν στὸ τέλος τοῦ 3ου π.Χ. αἰώνα τὸ ἀρχαιότερο οἰκοδόμημα γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἑλληνιστικοῦ Καταγωγίου, βρέθηκαν πολυάριθμα ὄστρακα, ὀλίγα τῶν «δυτικῶν κλιτύων» καὶ νομίσματα, 112 χάλκινα καὶ 2 ἀσημένια, ποὺ χρονολογοῦν τὴν ἐπίχωση καὶ ἑπομένως τὴν κατασκευὴ τοῦ νεώτερου Καταγωγίου ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 3ου π.Χ. αἰώνα.

'Απὸ τὰ εὑρήματα αὐτὰ περιγράφουμε ἐνδεικτικὰ τὰ ἑπόμενα:

— Πήλινη μήτρα μὲ ἀνάγλυφη μορφὴ νέγρου (πίν. 38α) μὲ ἔντονα καὶ ρεαλιστικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου (3ου π.Χ. αἰ.).

— Πήλινο ἔμβλημα φιαλίσκης (πίν. 38γ). Παριστάνεται ἀριστερὰ ἡμίγυμνη γυναίκα (νύμφη;) καθισμένη σὲ βράχο, ἡ ὁποία προτείνει μὲ τὸ δεξί της χέρι κανθαρόσχημο κρατήρα σὲ ἄγριο ζῶο γιὰ νὰ πιεῖ, ποὺ ἀνακάθεται στὰ πισινά του πόδια σὲ βράχο. Μὲ τὸ ἀριστερό της χέρι ὑψωμένο ἡ γυναικεία μορφὴ κρατεῖ ἕνα ἄλλο ἀγγεῖο. 'Ανάμεσα ἀπὸ τὴ γυναίκα καὶ τὸ ζῶο ὑψώνεται κορμὸς δένδρου μὲ γυμνὰ κλαδιὰ (τέλος 3ου π.Χ. αἰ.)[1].

— Δύο πήλινα εἰδώλια, μὲ ἀκρωτηριασμένα τὰ χέρια. Σώζονται ὡς τὴ μέση (ὕψ. 3.9 καὶ 4.9 ἑκ.). Παριστάνουν ἀντρικὴ μορφὴ πωγωνοφόρα μὲ ψηλὸ πίλο. 'Απὸ τὰ σωζόμενα λείψανα τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ φαίνεται ὅτι ἡ μορφὴ ἐκτείνει ζωηρὰ τὰ χέρια (πίν. 38β).

Ποικίλα ἦταν τὰ εὑρήματα ἀπὸ τὸ σπίτι 5, ἰδίως οἰκιακὰ σκεύη, πιθάρια, ἀμφορεῖς ὀξυπύθμενοι καὶ ἀγγεῖα (πίν. 37β) τὰ ὁποῖα ἐγκατέλειψαν οἱ ἔνοικοι τοῦ σπιτιοῦ, ὅταν οἱ κάτοικοι τῆς Κασσώπης ὑποχρεώθηκαν νὰ συνοικισθοῦν στὴ Νικόπολη, ποὺ ἵδρυσε ὁ 'Οκταβιανὸς μετὰ τὴ νίκη του στὸ "Ακτιο (31 π.Χ.).

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ δωματίου i ἀποκαλύφθηκε στὸ στρῶμα ἀργίλου Β, κάτω ἀπὸ κατώφλι καὶ ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς ρωμαϊκῆς καταστροφῆς τοῦ ἔτους 167 π.Χ., μιὰ περίεργη κιβωτιόσχημη θήκη (πίν. 36β). Εἶναι κατασκευασμένη μὲ ἕξι κορινθιακὲς κεραμίδες τῶν πρώιμων ἑλληνιστικῶν χρόνων διαστά-

1. S. Reinach, Pierres gravées (1895) 46, πίν. 44, 92 καὶ 76, 55.

σεων 0.95 × 0.60 μ. Ἡ θήκη βρέθηκε κενή. Μιὰ ἀπὸ τὶς κεραμίδες φέρει δύο ἔντυπες ὀρθογώνιες σφραγίδες μὲ τὸ ὄνομα ἄρχοντος, *ΕΠΙ ΚΕΡΚΙΩΝΟΣ*, ποὺ χρονολογεῖται, σύμφωνα μὲ τὴ μορφὴ τῶν γραμμάτων (πίν. 39β-γ) ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 4ου ἢ ἀπὸ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 3ου π.Χ. αἰώνα[1]. Τὸ ὄνομα *Κερκίων* δὲν εἶναι μαρτυρημένο, ὅσο γνωρίζω. Πιθανὸν πρόκειται γιὰ κρύπτη, στὴν ὁποία οἱ ἔνοικοι εἶχαν κρύψει μετὰ τὴ ρωμαϊκὴ ὑποδούλωση τῆς Ἠπείρου (168 π.Χ.) πολύτιμα ἀντικείμενα, ποὺ τὰ παρέλαβαν μετὰ τὴ ρωμαϊκὴ καταστροφὴ τοῦ 167 π.Χ.

Ὅπως σημειώσαμε, στὸ σπίτι 5 βρέθηκαν 140 χάλκινα νομίσματα, δύο ἀσημένια καὶ ἕνα χρυσὸ τριώβολο τοῦ Πτολεμαίου τοῦ Α' Σωτῆρος (305 - 285 π.Χ.). Στὸν ἐμπροσθότυπο παριστάνεται ἡ προτομὴ τοῦ Πτολεμαίου δεξιά, στὸν ὀπισθότυπο ἀετὸς μὲ ἀνοιχτὰ φτερὰ πρὸς ἀριστερὰ ἐπάνω σὲ κεραυνὸ καὶ ἐπιγραφή, *ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ-ΒΑΣΙΛΕΩΣ*, ἀπὸ ἀριστερὰ πρὸς δεξιά, μὲ τὸ μονογράφημα (πίν. 39δ - ε)[2].

Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ

1. Οἱ διαστάσεις τῆς ἐνεπίγραφης κεραμίδας εἶναι 0.83 × 0.53 μ.

2. Ι. Σβορωνου, Τὰ νομίσματα τοῦ Κράτους τῶν Πτολεμαίων (ἐν Ἀθήναις 1904) 34, ἀριθμ. 197, πίν. VII. 13.

6. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΕΦΥΡΑΣ

(Πίν. 40 - 41)

Συνεχίσθη διὰ τοῦ ὑπογραφομένου ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου τῶν προϊστορικῶν τύμβων εἰς τὴν προϊστορικὴν ἀκρόπολιν τῆς Ἐφύρας ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ μὲ χρηματοδότησιν τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων καὶ τοῦ Ἱδρύματος «Ἀλέξανδρος Ὠνάσης».

Πρῶτον ἐγένοντο ἐργασίαι τελικοῦ καθαρισμοῦ, συντηρήσεως καὶ ἀναστηλώσεως τῶν σωζομένων τμημάτων τοῦ κατὰ τὴν περυσινὴν περίοδον ἀνασκαφέντος τύμβου Β (πίν. 40α).

Παραλλήλως ἠρευνήθησαν τρία τετράγωνα (XXII, XXIII, XIV) συνολικῆς ἐκτάσεως 12 × 3.50 μ. ἀνατολικῶς τῶν ἀνασκαφέντων πέρυσι (πίν. 41). Ἐκ τῆς ἐπιχώσεως προέρχονται ὄστρακα ἐγχωρίου χειροποιήτου κεραμεικῆς μὲ πλαστικὴν καὶ ἐμπίεστον διακόσμησιν, ἄφθονα τῶν ἱστορικῶν χρόνων καὶ ἐλάχιστα μυκηναϊκά, ἀνήκοντα εἰς κύλικας καί, διὰ πρώτην φοράν, ἓν εἰς ἀρτόσχημον ἀλάβαστρον τῶν ΥΕ ΙΙΙΑ - Β χρόνων. Εὑρέθησαν ἐπίσης πήλινα σφονδύλια, λίθινοι τριπτῆρες καὶ πήλιναι κουβαρίστραι.

Διὰ δοκιμαστικῆς τάφρου (διαστ. 5 × 1.50 μ.) ἀνοιγείσης κατὰ μῆκος τοῦ σωζομένου ἀναλημματικοῦ κυκλωπείου τείχους (Δ τοῦ τύμβου Α) ἀπεδείχθη ὅτι οἱ κατώτατοι δόμοι ἐδράζονται ἀπευθείας ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ βράχου.

Τέλος, εἰς ἀπόστασιν 18.50 μ. ΒΑ τοῦ τύμβου Α ἐνετοπίσθη καὶ ἀνεσκάφη κιβωτιόσχημος τάφος διαστ. 1.84 × 0.60 × 0.42 μ. μὲ διεύθυνσιν ἀπὸ Β - Ν (πίν. 40β). Περιεῖχε ἕνα σκελετὸν ἐνηλίκου κακῶς διατηρούμενον λόγῳ τῆς ἀφαιρέσεως ἀπὸ ἀγνώστων χρόνων τῶν καλυπτηρίων πλακῶν τοῦ τάφου. Τὰ εὑρήματα, 2 χαλκοῖ δακτύλιοι ἀκέραιοι καὶ τρία ὄστρακα χειροποιήτου ἐγχωρίας κεραμεικῆς, χρονολογοῦν πιθανῶς τὸν τάφον εἰς τὴν ΜΕ ἐποχήν.

ΘΑΝΑΣΗΣ Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

7. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ ΜΥΤΙΚΑ

(Πίν. 42 - 46)

Συνεχίσθηκε τὸ 1980 γιὰ τρίτη περίοδο ἡ ἀνασκαφὴ τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τῆς Ἁγίας Σοφίας, 2 χλμ. ἀνατολικὰ τοῦ Μύτικα Ἀκαρνανίας. Κατὰ τὶς προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους εἶχαν ἐρευνηθεῖ ὁ κυρίως ναὸς καὶ μεγάλο μέρος τοῦ νάρθηκα[1]. Τὸ 1980 ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ νάρθηκα καὶ ἐρευνήθηκαν τὰ προσκτίσματα τῆς βόρειας πλευρᾶς.

Στὸ νάρθηκα, τοῦ ὁποίου τὸ δάπεδο ἀποτελεῖται ἀπὸ συμπιλητὸ χῶμα, διαπιστώθηκε ἡ ὕπαρξη δύο βαθμίδων πλάτους 0.60 μ. καὶ ὕψους περ. 0.20 μ. στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία, καὶ βρέθηκαν σπαράγματα τοιχογραφιῶν μὲ γεωμετρικὰ σχέδια σὲ κόκκινο καὶ ὤχρα.

Βορείως τοῦ κυρίως ναοῦ ἀνασκάφηκαν τρία συνεχόμενα δωμάτια. Ἡ θύρα ποὺ εἶχε ἀναφανεῖ τὸ 1979 στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ βορείου τοίχου τοῦ κυρίως ναοῦ ὁδηγεῖ σὲ δωμάτιο ἐσωτ. διαστάσεων 4.70 × 5.20 μ., στρωμένο κατὰ τὸ μεγαλύτερο τμῆμα του μὲ πήλινες πλάκες, διαστ. 0.31 × 0.26 μ., καὶ μὲ τεμάχια μαρμαρίνων πλακῶν, ἀκανόνιστα τοποθετημένα σὲ δεύτερη χρήση (πίν. 42α). Ἀνάμεσά τους ξεχωρίζει ἀνάγλυφη μαρμάρινη πλάκα ἀπὸ τὴν ἐπένδυση ἐπικράνου, ἡ ὁποία κοσμεῖται μὲ ἡμίφυλλα ἄκανθας ποὺ πλαισιώνουν ἀνθέμιο (πίν. 42β). Στὸ δυτικὸ τοῖχο τοῦ δωματίου χαμηλὸ ἄνοιγμα, πλάτους 0.78 μ., ὁδηγεῖ σὲ ἐπιμήκη χῶρο διαστάσεων 1.15 × 5.20 μ., στρωμένο μὲ συμπιλητὸ χῶμα καὶ σκεπασμένο ἄλλοτε μὲ πλίνθινη καμάρα, τῆς ὁποίας σώζεται ἡ γένεση στὴ νοτιοανατολικὴ καὶ τὴ νοτιοδυτικὴ γωνία. Ἡ τοιχοποιία εἶναι στὰ δύο αὐτὰ δωμάτια ὅμοια μὲ τῆς βασιλικῆς, πρὸς τὴν ὁποία εἶναι σύγχρονα: ἀποτελεῖται ἀπὸ στρώσεις ἀργῶν λίθων, τοποθετημένων σὲ ἄφθονο κονίαμα, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες παρεμβάλλονται κατὰ διαστήματα τριπλὲς σειρὲς πλίνθων πάχους 0.03 μ. (πίν. 43α).

1. Ἐκθέσεις γιὰ τὶς προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους δημοσιεύθηκαν στὰ ΠΑΕ 1972, 109 - 113, καὶ στὰ ΠΑΕ 1979, 121 - 126. Στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1980, ποὺ κράτησε ἀπὸ τὶς 23 Αὐγούστου μέχρι τὶς 4 Σεπτεμβρίου, ἔλαβαν μέρος οἱ Ἐπιμελητὲς τῆς ἕδρας Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Γεώργιος Γούναρης καὶ δ. Ἄννα Τσιτουρίδου. Ἂς σημειωθεῖ ὅτι λίγες ἑβδομάδες προηγουμένως ἡ ἁρμόδια Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Ἰωαννίνων εἶχε περιφράξει καὶ καθαρίσει τὸ χῶρο τοῦ μνημείου, ποὺ ἔχει ἀπαλλοτριωθεῖ ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία.

Ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ δυτικότερου ἀπὸ τὰ τρία δωμάτια εἶναι κτισμένος μὲ μικρότερους λίθους, τὸ ἁρμολόγημα εἶναι πρόχειρο, καὶ δὲν συνεχίζονται ἐδῶ οἱ τριπλὲς στρώσεις πλίνθων. Ὁ ἁρμὸς ἀνάμεσα στὰ δύο εἴδη τοιχοποιίας εἶναι ἀκανόνιστος καὶ ἡ τοιχοποιία μὲ τὴν τριπλὴ σειρὰ πλίνθων συνεχίζεται γιὰ μικρὸ διάστημα καὶ στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ δυτικότερου δωματίου (πίν. 43β)· φαίνεται λοιπὸν ὅτι ὁ τοῖχος αὐτὸς ξανακτίσθηκε μεταγενεστέρως. Μία μόνο θύρα, πλάτους 1.05 μ., ἀνοίγεται στὸ δυτικὸ τοῖχο τοῦ δωματίου αὐτοῦ, ποὺ ἔχει διαστάσεις 8.40 × 5.20 μ. Στὴ νοτιοδυτική του γωνία ἀποκαλύφθηκε καμαροσκεπὴς τάφος, διαστ. 2.70 × 1.40 μ., μὲ εἴσοδο πλάτους 0.55 μ. στὴν ἀνατολικὴ πλευρά, κτισμένος μὲ πλακοειδεῖς λίθους χωρὶς κονίαμα καὶ σκεπασμένος ἄλλοτε μὲ πλίνθινη καμάρα (πίν. 44α). Οἱ διαστάσεις τῶν τούβλων ποικίλλουν: 26.5 × 28 × 3.2 ἑκ., 26.5 × 15.5 × 3.2 ἑκ. ἢ 31 × 28.5 × 2.6 ἑκ. Ἡ κάθοδος γίνεται μὲ ἕνα σκαλοπάτι. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τάφου βρέθηκαν ὀστὰ ποὺ εἶχαν διαταραχθεῖ. Μπροστὰ στὴ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ τάφου ἦταν τοποθετημένο ἀνάποδα μαρμάρινο ἐπίθημα, ποὺ κοσμεῖται στὶς δύο πλευρὲς μὲ λογχοειδὴ φύλλα· ἴσως χρησίμευε σὰν βάση δοκοῦ. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ἴδιου δωματίου βρέθηκαν τρεῖς κιβωτιόσχημοι τάφοι. Ὁ τάφος Β, στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία, εἶναι πλινθόκτιστος. Μέσα του ἔχει τοποθετηθεῖ, σὲ δεύτερη χρήση, μαρμάρινη σαρκοφάγος μήκους 2.05, πλάτους 0.60 καὶ ἐσωτερικοῦ βάθους 0.35 μ. (πίν. 44β). Τὸ σαμαρωτό της κάλυμμα κοσμεῖται μὲ ἕναν ἀνάγλυφο σταυρὸ σὲ κάθε πλευρὰ καὶ ἀπολήγει σὲ ἀκρωτήρια. Τὸ κάλυμμα ἦταν σπασμένο καὶ ἔλειπε τμῆμα του[1], στὴ θέση τοῦ ὁποίου εἶχαν τοποθετηθεῖ πρόχειρα δύο θραύσματα θωρακίων, ποὺ κοσμοῦνται ἐπίσης μὲ ἀνάγλυφους σταυρούς. Οἱ τάφοι Γ καὶ Δ, κατασκευασμένοι μὲ κάθετες λίθινες πλάκες, ἦταν σκεπασμένοι μὲ διπλὴ σειρὰ λιθίνων πλακῶν, ἡ μία ἀπὸ τὶς ὁποῖες φέρει ἀναθύρωση (πίν. 45α). Ἀνάμεσα στὶς δύο σειρὲς πλακῶν ὑπῆρχε ἀμμοχάλικο πάχους 0.12 μ. Μερικὲς ἀπὸ τὶς πλάκες τῶν τάφων Γ καὶ Δ, ποὺ ἔχουν λαξευθεῖ μὲ βελόνι καὶ ἔχουν περιτένεια, προέρχονται προφανῶς ἀπὸ τὰ ἐρείπια τῆς γειτονικῆς Ἀλυζίας. Ὁ τάφος Β περιεῖχε ἐλάχιστα ὀστά, ποὺ βρέθηκαν ταραγμένα. Στὸν τάφο Δ — στὴ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ δωματίου — εἶχαν τοποθετηθεῖ δύο σκελετοί, στραμμένοι πρὸς τ' ἀνατολικά, ἐνῶ στὸν διπλανὸ τάφο Γ ἕνας. Κτερίσματα δὲν βρέθηκαν.

Τὰ τοῦβλα, καθὼς καὶ κομμάτια σπασμένων κεράμων, ποὺ βρέθηκαν στὴν ἐπίχωση τοῦ δωματίου μὲ τοὺς τάφους, ἦταν μαυρισμένα ἀπὸ φωτιά. Στὴν ἐπίχωση καὶ τῶν τριῶν χώρων βρέθηκαν τμήματα μαρμάρινων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, κομμάτια γυαλιοῦ ἀπὸ καντήλια καὶ παράθυρα, καθὼς καὶ λίγα ὄστρακα καὶ καρφιά. Εἰδικῶς στὸν μεσαῖο ἐπιμήκη χῶρο ὑπῆρχαν πεσμένα κονιάματα μὲ ἀποτυπώματα ἀπὸ καλάμια.

1. Σωζόμενες διαστάσεις: 1.40 × 0.60 × 0.06 μ.

Μπροστὰ στὴ βόρεια πύλη τοῦ νάρθηκα, ποὺ ἔχει σχῆμα ἐξέδρας[1], ἀνασκάφηκαν δύο γαμματιζόμενοι πεσσοί, διαστάσεων περίπου 1.30 × 1.05 μ., ποὺ θὰ στήριζαν τὴν ὀροφὴ προπύλου (πίν. 45β). Ἀνάλογη μνημειώδης διάταξη ἀπαντᾶ στὸ αἴθριο τοῦ ὀκταγώνου τῶν Φιλίππων[2]. Εἶναι ἀξιοσημείωτη ἡ μίμηση σὲ μικρῶν σχετικὰ διαστάσεων οἰκοδόμημα, κτισμένο σὲ ἀπόμερη περιοχή, μορφῶν ποὺ ἀπαντοῦν σὲ μνημειακὰ κτίρια μεγάλων κέντρων, ὅπως οἱ Φίλιπποι.

Μεταξὺ τῶν κινητῶν εὑρημάτων περιλαμβάνονται δύο κολουροπυραμιδοειδὴ ἐπιθήματα τῶν ἰωνικῶν κιονοκράνων τῶν κιονοστοιχιῶν. Κοσμοῦνται στὶς στενὲς πλευρὲς τὸ ἕνα μὲ ἀνάγλυφο μονογραμματικὸ σταυρὸ καὶ μὲ τὰ γράμματα Α καὶ Ω μέσα σὲ κύκλο (πίν. 46α), τὸ ἄλλο μὲ ἐγχάρακτο φύλλο ὑδροχαροῦς φυτοῦ, ἀπὸ ὅπου ἐκφύονται ἑλικοειδεῖς βλαστοὶ (πίν. 46β).

Ἡ ἀνασκαφὴ ἀπέδωσε ἕνα μόνο μικρὸ χάλκινο νόμισμα, ποὺ βρέθηκε πάνω στὸ δάπεδο τοῦ ἀνατολικότερου ἀπὸ τοὺς χώρους ποὺ ἐρευνήθηκαν στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ μνημείου. Εἶναι πολὺ ἐφθαρμένο καὶ χρονολογεῖται στὴ δεύτερη πενηνταετία τοῦ 4ου ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ.[3]

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

1. Βλ. ΠΑΕ 1972, 111, εἰκ. 1.

2. Στ. Πελεκανίδης, ΠΑΕ 1968, 78, εἰκ. 1· ΠΑΕ 1969, 49· ΠΑΕ 1970, 59, εἰκ. 2, πίν. 84β, 85α.

3. Εὐχαριστῶ τὴν κ. Ἀδ. Οἰκονομίδου, ποὺ ἔκανε τὴν ταύτιση.

8. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΝΕΑΣ ΑΓΧΙΑΛΟΥ

(Παρένθ. πίν. Β΄ καὶ πίν. 47 - 54)

Οἱ ἰσχυροὶ σεισμοὶ τῆς 9ης Ἰουλίου 1980 προξένησαν σοβαρὲς ζημιὲς καὶ στὰ ἀνασκαμμένα μνημεῖα τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν, ἀλλὰ καὶ στὰ εὑρήματα τῶν ἀνασκαφῶν, τὰ ὁποῖα φυλάσσονταν μέσα σὲ ἔντεκα οἰκήματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα κατέρρευσαν τὰ ἐννέα.

Τὰ συνεργεῖα λοιπὸν ποὺ ἀπασχολοῦνται στὴ Νέα Ἀγχίαλο ἔστρεψαν ὅλες τὶς προσπάθειές τους στὴ διάσωση, μεταφορὰ καὶ διασφάλιση τῶν εὑρημάτων καὶ στὴν ἀποκατάσταση τῶν ζημιῶν τῶν μνημείων. Παράλληλα, ἐξοικονομήθηκε καὶ χρόνος ἀρκετὸς γιὰ τὴ συνέχιση καὶ τοῦ ἀνασκαφικοῦ ἔργου, τὸ ὁποῖο ὅμως, λόγω τῶν δυσμενῶν συνθηκῶν ποὺ δημιουργήθηκαν ἀπὸ τοὺς σεισμούς, περιορίστηκε μόνο στὴ βασιλικὴ τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου.

Οἱ ἀνασκαφὲς ἔγιναν κάτω ἀπὸ τὴ διεύθυνσή μου μὲ τὴ συνεργασία τῆς ἀρχαιολόγου Ἀσπασίας Ντίνα.

Ἡ σύντομη ἔκθεση τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἀνασκαφῆς ποὺ ἀκολουθεῖ, ἀρχίζει ἀπὸ τὰ δυτικὰ τμήματα τῆς βασιλικῆς, δηλαδὴ τὸ ἄθριο καὶ προχωρεῖ πρὸς τὰ ἀνατολικὰ (παρένθ. πίν. Β΄ κάτοψη).

ΤΟΜΕΙΣ: ΤΜ - Βα
ΤΜ - Κ καὶ
ΤΜ - Ρ

Στοὺς τομεῖς ΤΜ-Βα, ΤΜ-Κ καὶ ΤΜ-Ρ, οἱ ὁποῖοι καταλαμβάνουν τὰ δυτικὰ τμήματα τοῦ κτηριακοῦ συγκροτήματος, ἀποκαλύφθηκε πλήρως τὸ ἄθριο τῆς βασιλικῆς. Οἱ τρεῖς τοξοστοιχίες πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ εἶχαν ἀπὸ ἕξι κίονες ἡ καθεμιά. Ἀπὸ τὶς ἀρχικὲς βάσεις τῶν κιονοστοιχιῶν σώθηκαν στὶς θέσεις τους μόνο οἱ ἕξι τοῦ νότιου στυλοβάτη καὶ μιὰ ἡ Δ/Β5 τοῦ δυτικοῦ, ἐνῶ οἱ ἄλλες εἶναι σὲ δεύτερη χρήση (πίν. 47α καὶ 48β). Κατὰ τὴν τελευταία περίοδο τῆς ζωῆς τῆς βασιλικῆς, στὴ νότια πτέρυγα τοῦ αἰθρίου ἔγιναν μετατροπές. Ἡ νότια ἀνοικτὴ τοξοστοιχία ἀντικαταστάθηκε μὲ συμπαγὴ τοῖχο, στὸν ὁποῖο ἐνσωματώθηκαν καὶ οἱ κίονες μὲ τὶς βάσεις, ἡ πτέρυγα διευρύνθηκε καὶ γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῆς στέγης προστέθηκαν στὸ ἐσωτερικὸ ἀπὸ τρεῖς ἀντηρίδες σὲ κάθε πλευρά, ποὺ στὴν ἀνωδομή τους θὰ γεφυρώνονταν μὲ τόξα πάνω στὰ ὁποῖα θὰ στηριζόταν ἡ στέγη. Τὸ ὅτι οἱ τρεῖς κιονοστοιχίες τοῦ αἰθρίου εἶχαν τόξα ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὰ τμήματα τόξων μὲ πλίνθους ποὺ βρέθηκαν πάνω στὸ δάπεδο.

Ἡ μὴ συμμετρικὴ τοποθέτηση τοῦ αἰθρίου στὸν ἄξονα τῆς βασιλικῆς τῆς τελευταίας περιόδου, ἀποδεικνύει ὅτι αὐτὸ δὲν εἶναι σύγχρονης κατασκευῆς μὲ τὴ βασιλική, ἀλλὰ διαμορφώθηκε μὲ τὴ χρησιμοποίηση ἢ τὴν τροποποίηση τμημάτων τοῦ αἰθρίου τῶν προγενέστερων φάσεων τοῦ κτηρίου.

Τέτοια τμήματα τῶν φάσεων αὐτῶν βρέθηκαν καὶ ἐφέτος στὴν τομὴ Κ/Γ, εἶχαν ὅμως ἐπισημανθεῖ καὶ κατὰ τὶς ἔρευνες προηγούμενων ἐτῶν στὸν ἐξωνάρθηκα (ΤΜ-Β καὶ V) καὶ τὴ νότια πτέρυγα τοῦ αἰθρίου (IV), ὅταν ἔγινε συντήρηση τῶν ψηφιδωτῶν τῶν χώρων αὐτῶν. Στὴν κάτοψη τὰ τμήματα αὐτὰ δηλώνονται μὲ σκιὰ (παρένθ. πίν. Β′, κάτοψη).

Στὴν τομὴ Κ/Γ βρέθηκε λάκκος μήκους 8.05 μ. ὅπου προετοιμαζόταν ἀσβέστης γιὰ τὴν τοιχοποιία τῶν κτισμάτων τῆς δεύτερης ἢ καὶ τῆς τρίτης περιόδου. Ὁ ἀγωγὸς Αγ.2 ἔπαιρνε τὰ νερὰ ἀπὸ τὸ πηγάδι (φρεάτιο 1) ποὺ βρίσκεται στὴ ΝΑ γωνία τοῦ αἰθρίου. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ αἰθρίου ἔχει πατήσει πάνω σὲ προγενέστερη κατασκευή, χωρὶς νὰ συνδεθεῖ μαζί της (πίν. 48α). Σὲ βάθος 0.80 μ. ἀπὸ τὸ ψηφιδωτὸ τοῦ ἐξωνάρθηκα βρέθηκε στὸ αἴθριο νερό.

Ἡ βόρεια πτέρυγα τοῦ αἰθρίου εἶναι στρωμένη μὲ πήλινες πλάκες, διαστάσεων 0.50 × 0.50 × 0.025 μ. τοποθετημένες κατὰ τρόπο, ποὺ οἱ μεταξύ τους ἁρμοὶ νὰ ἔχουν πλάτος 0.015 - 0.025 μ. Δὲν βρέθηκαν ἴχνη ἀπὸ τὸ πάτωμα τῆς δυτικῆς πτέρυγας, ποὺ ὅπως φαίνεται ξηλώθηκε τελείως (πίν. 48β). Κοντὰ στὸ δυτικὸ στυλοβάτη βρέθηκε λακκοειδὴς τάφος (τάφ. 1) χωρὶς σημασία.

Ἡ εἴσοδος στὸ χῶρο τοῦ αἰθρίου γινόταν μὲ τέσσερεις θύρες, ποὺ τὰ μήκη τους εἶναι διάφορα: τῆς θύρας Α εἶναι 1.16 μ., τῆς Β 1.30 μ., τῆς Γ 1.16 μ. καὶ τῆς θύρας Δ 1.20 μ.

Λείψανα τοιχοποιίας ἐπισημάνθηκαν καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ αἴθριο, ποὺ συνεχίζονται πρὸς Δυσμὰς (Ρ/80-Τ5).

Στὴ ΒΔ γωνία τῆς δυτικῆς πτέρυγας τοῦ αἰθρίου καθὼς καὶ μεταξὺ τῶν ἀνοιγμάτων Γ καὶ Δ βρέθηκαν τὰ κάτω τμήματα ἀπὸ κτιστὲς κλίμακες (κλίμ. 1 καὶ κλίμ. 2). Ἔτσι διαπιστώνεται ὅτι τὸ αἴθριο εἶχε ὄροφο (παρένθ. πίν. Β′, κάτοψη).

Ἀπὸ τὰ εὑρήματα ποὺ συγκεντρώθηκαν κατὰ τὴν ἔρευνα τοῦ αἰθρίου, ἀναφέρονται ἐδῶ τὰ κυριότερα: τέσσερα ἰωνικὰ κιονόκρανα, ἕνα πήλινο ἀγγεῖο μὲ δύο λαβές, ὕψους 0.11 μ., ἕνα ἐπίθημα, ἕνας μαρμάρινος κιλλίβαντας, ἕνας κιονίσκος, ὕψους 1.745 μ. μὲ στρεπτὲς ραβδώσεις στὸ ἄνω μισό, δύο μαρμάρινοι ἀράβδωτοι κίονες, ὕψους 1.765 μ. καὶ 1.83 μ. κ.ἄ.

ΤΜ - Γ

Ὁ Τομέας ΤΜ-Γ καταλαμβάνει τὸν ἐσωνάρθηκα τῆς βασιλικῆς τῆς τρίτης περιόδου. Σ' αὐτὸ τὸ χῶρο ἔγιναν ἔρευνες σὲ βάθος, ὅπου τὸ ἐπέτρεπαν οἱ καταστροφὲς ἀπὸ τὸ μαρμαρόστρωτο πάτωμα (παρένθ. πίν. Β′, κάτοψη).

Στὴν τομὴ Γ/Β/80, ποὺ ἔγινε στὴ ΒΑ γωνία τοῦ ἐσωνάρθηκα, ἐπισημάν-

θηκε, κάτω ἀπὸ τὸ βόρειο τοῖχο, τμῆμα τοίχου τῆς βασιλικῆς τῆς δεύτερης περιόδου μὲ ἴχνη ἀπὸ ζωγραφικὸ διάκοσμο στὴ νότια πλευρά του. Σὲ βάθος 0.75 μ. ἀπὸ τὸ μαρμαρόστρωτο πάτωμα τοῦ ἐσωνάρθηκα βρέθηκε ἄλλο πάτωμα, τὸ Δβ, μὲ πήλινες πλάκες, διαστάσεων 0.50 × 0.50 μ. Οἱ ἁρμοὶ μεταξὺ τῶν πλακῶν εἶναι ἀπὸ κουρασάνι καὶ ἔχουν πλάτος 0.02 μ. Τὸ πάτωμα αὐτὸ εἶναι ἴδιο μὲ τὸ πάτωμα ποὺ βρέθηκε παλαιότερα στὸ νότιο κλίτος τῆς βασιλικῆς (ΤΜ-Θ), μεταξὺ τῶν δύο ψηφιδωτῶν δαπέδων. Ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ βόρειου κλίτους κατὰ τὴν κατασκευή του κατέστρεψε τὸ πάτωμα Δβ.

Ἀκόμη χαμηλότερα, σὲ βάθος 1.08 μ. ἀπὸ τὸ μαρμαρόστρωτο πάτωμα τοῦ ἐσωνάρθηκα, βρέθηκε τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο Δγ, καταστραμμένο καὶ αὐτὸ ἀπὸ τὸ δυτικὸ τοῖχο τοῦ κλίτους.

Στὸ νότιο τμῆμα τοῦ ἐσωνάρθηκα κατὰ τὴν ἔρευνα ποὺ ἔγινε στὴν τομὴ Γ/Δ/80, ἐπισημάνθηκε ἡ ὕπαρξη τοίχου (Γ/Δ - Τ1) κάτω ἀπὸ τὸ νότιο τοῖχο τῆς βασιλικῆς τῆς τρίτης περιόδου καὶ σὲ βάθος 0.80 μ. τὸ ὑπόστρωμα τοῦ πατώματος Δβ, ποὺ βρέθηκε καὶ στὴν τομὴ Γ/Β/80. Ἐπίσης σὲ ἀπόσταση 0.87 μ. βόρεια τοῦ Γ/Δ - Τ1 ἀποκαλύφθηκε τμῆμα τοίχου, τοῦ Γ/Δ - Τ2, πλάτους 0.71 μ. Ἀποτελεῖ τὴν πρὸς Δυσμὰς συνέχεια τοῦ τοίχου Τθ-1, ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὸν τομέα ΤΜ-Θ, τοῦ νότιου κλίτους.

ΤΜ - Θ Τομὴ Θ/Α/80

Στὴ ΝΔ γωνία τοῦ νότιου κλίτους τῆς βασιλικῆς ἀποκολλήθηκε τὸ δυτικὸ μισό, μήκους 3.30 μ., τῆς στενῆς λωρίδας τοῦ ψηφιδωτοῦ μεταξὺ τῶν τοίχων ΤΘ-1 καὶ ΤΘ-4. Τὸ τμῆμα ποὺ ἀποκολλήθηκε, ἀνήκει στὸ διάχωρο 1 τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου, διαφέρει τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ εἶναι μεταγενέστερό του. Ἡ δομὴ τοῦ ψηφιδωτοῦ ποὺ ἀποκολλήθηκε εἶναι ἡ ἑξῆς: α) στρῶμα, πάχους 0.014 μ., ἀπὸ λεπτὸ κουρασάνι, πάνω στὸ ὁποῖο ἔχουν προσαρμοστεῖ οἱ ψηφίδες. β) Στρῶμα, κάτω ἀπὸ τὸ προηγούμενο, ἀπὸ ροδόχροο χοντρόκοκκο κουρασάνι, πάχους 0.035 - 0.05 μ. γ) Στρῶμα ἄμμου, ἀκανόνιστου πάχους, γιατὶ ἔχει χρησιμοποιηθεῖ γιὰ νὰ ἰσοπεδώσει τὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ κατώτερου στρώματος τῆς λιθορριπῆς. δ) Στρῶμα τῆς λιθορριπῆς, πάχους 0.155 μ., ἀπὸ ἀκατέργαστες καὶ ἄμορφες πέτρες, τοποθετημένες χωρὶς τάξη. Ἀπὸ τὰ ἴχνη ἀσβεστοκονίας πάνω σ' αὐτὲς τὶς πέτρες συμπεραίνεται ὅτι προέρχονται ἀπὸ τοιχοποιία ποὺ διαλύθηκε.

Ἐπίσης ἀποκαλύφθηκε ὁ τοῖχος ΤΘ-ΤΘ1 σ' ὅλο του τὸ μῆκος ἀπὸ τὴ συνάντησή του μὲ τὸν τοῖχο ΤΘ-2 ὡς τὸ δυτικὸ τοῖχο τοῦ κλίτους, κάτω ἀπὸ τὸν ὁποῖο συνεχίζεται πρὸς τὰ δυτικὰ μέσα στὸν ἐσωνάρθηκα (Γ/Δ - Τ2). Ὁ ΤΘ-ΤΘ1 ἔχει πατήσει πάνω σὲ προγενέστερη τοιχοποιία, ἰσχυρῆς κατασκευῆς ἀπὸ ἀκατέργαστες πέτρες καὶ ἀσβεστοκονία μὲ ὁμαλὴ τὴν πάνω ἐπιφάνειά της.

Ἀκόμα ἀποκαλύφθηκε, κάτω ἀπὸ τὸ ψηφιδωτὸ ποὺ ἀποκολλήθηκε, ὁ τοῖχος

ΤΘ-5 πλάτους 0.50 μ. κάθετος στὸν ΤΘ-ΤΘ1 καὶ προγενέστερός του, γιατὶ ἔχει καταστραφεῖ ἀπ' αὐτόν.

Τὰ συμπεράσματα τῆς ἔρευνας στὴν τομὴ Θ/Α/80 τοῦ τομέα ΤΜ-Θ εἶναι τὰ ἑξῆς: α) Τὸ κτήριο στὸ ὁποῖο ἀνήκει τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο κτίστηκε πάνω στὰ ἐρείπια προγενέστερου κτίσματος (τοῖχος ΤΘ-5, τοιχοποιία κάτω ἀπὸ τὸν ΤΘ-ΤΘ1 κλπ.), β) τὰ διάχωρα τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ ΤΜ-Θ, δὲν εἶναι σύγχρονης κατασκευῆς, οὔτε τῆς ἴδιας τεχνικῆς, γ) ὁ ΤΘ-2 εἶναι προγενέστερος τοῦ ΤΘ-ΤΘ1, γιατὶ στὸ τμῆμα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς του, ὅπου ἀκουμπᾶ τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ ΤΘ-ΤΘ1 σώζεται ζωγραφικὸς διάκοσμος, δ) ἡ κατασκευὴ τοῦ τοίχου ΤΘ-ΤΘ1 κατέστρεψε τὰ ψηφιδωτὰ τῶν διαχώρων 1 καὶ 4, καὶ τὸν τοῖχο ΤΘ-5, ε) ὁρισμένα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ χρησιμοποιήθηκαν ἀπὸ τὴν πρώτη βασιλικὴ τοῦ 4ου αἰ., ποὺ ἀνοικοδομήθηκε στὸ χῶρο, στ) ἡ κατασκευὴ τῶν βασιλικῶν τῆς δεύτερης καὶ τρίτης περιόδου κατέστρεψε μερικῶς ἢ κατέχωσε τὰ λείψανα τῶν προγενέστερων κατασκευῶν, ζ) ὁ Τ0-5 καταστράφηκε καὶ ἀπὸ τὸν Τθ-4, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ κατώτερο τμῆμα τοῦ νότιου τοίχου τῆς βασιλικῆς.

ΤΜ - Ξ. Τομὴ Ξ/Α καὶ τομὴ Ξ/Β

Κατὰ μῆκος τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ βόρειου τοίχου τῆς βασιλικῆς τῆς τρίτης περιόδου, ἔγιναν δύο ἐρευνητικὲς τομές, ἡ Ξ/Α δυτικὰ καὶ ἡ Ξ/Β ἀνατολικά. Ἀποκαλύφθηκαν λείψανα τοιχοποιίας, ποὺ ἀνήκουν σὲ κτήρια τριῶν τουλάχιστον περιόδων, καὶ σὲ βάθος 1.80 μ. ἀπὸ τὸ σωζόμενο σήμερα ὕψος τοῦ βόρειου τοίχου, ψηφιδωτὸ δάπεδο (Δε) μὲ γεωμετρικὰ σχέδια σὰν διάκοσμο (εἰκ. 1 καὶ πίν. 49α). Τὸ ψηφιδωτὸ αὐτό, καθὼς καὶ ὁ τοῖχος Ξ/80-Τ3 ἀνήκουν σὲ κτήριο μεγάλων διαστάσεων ὅπως συμπεραίνεται, προγενέστερο καὶ ἀπὸ τὴ βασιλικὴ τοῦ 4ου αἰώνα. Ἀπὸ τοὺς ἀγωγούς, τὰ φρεάτια καὶ τὶς δεξαμενὲς ποὺ ἀποκαλύπτονται μὲ ἐπιχρίσματα ἀπὸ κουρασάνι καὶ ὀρθομαρμάρωση, βγαίνει τὸ συμπέρασμα ὅτι πρόκειται γιὰ λουτρικὸ κτίσμα. Μὲ τὴ μικρὴ σὲ ἔκταση ὅμως ἔρευνα ποὺ ἔγινε ἐφέτος δὲν εἶναι δυνατὸ πρὸς τὸ παρὸν νὰ δοθοῦν περισσότερες λεπτομέρειες γιὰ τὴ μορφὴ καὶ τὸν προορισμὸ τῶν παλαιότερων κτηρίων.

Ἐπισημαίνεται ἡ καταφανὴς διαφορὰ ποὺ παρατηρεῖται στὴν τοιχοποιία τοῦ βόρειου τοίχου τῆς βασιλικῆς. Σὲ ὕψος 0.78 μ. ἀπὸ τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο Δε ἡ τοιχοποιία εἶναι πολὺ ἐπιμελημένη, ἰσχυρή, μὲ ἀκατέργαστες πέτρες καὶ ἀσβεστοκονία, ποὺ καλύπτει ὄχι μόνο τοὺς ἁρμοὺς ἀλλὰ καὶ τμῆμα ἀπὸ τὶς πέτρες καὶ πάνω στὴν ὁποία ἔχουν χαραχθεῖ γραμμὲς μὲ μυστρί. Πάνω σ' αὐτὴ τὴν τοιχοποιία ἔχει πατήσει ἄλλη, μεταγενέστερη καὶ πλατύτερη κατὰ 0.08 μ., ὕψους 1.27 μ., σύμφωνα μὲ τὸ μεικτὸ σύστημα δόμησης. Κοινὴ δηλαδὴ τοιχοποιία, διακοπτόμενη ἀπὸ τρεῖς ἐπάλληλες σειρὲς ὀπτῶν πλίνθων.

ΦΘΙΩΤΙΔΕΣ ΘΗΒΑΙ
Νέα Ἀγχίαλος 1980

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΑΡΧΙΕΡΕΩΣ ΠΕΤΡΟΥ

ΚΑΤΟΨΗ ΑΝΑΣΚΑΦΕΝΤΩΝ ΧΩΡΩΝ

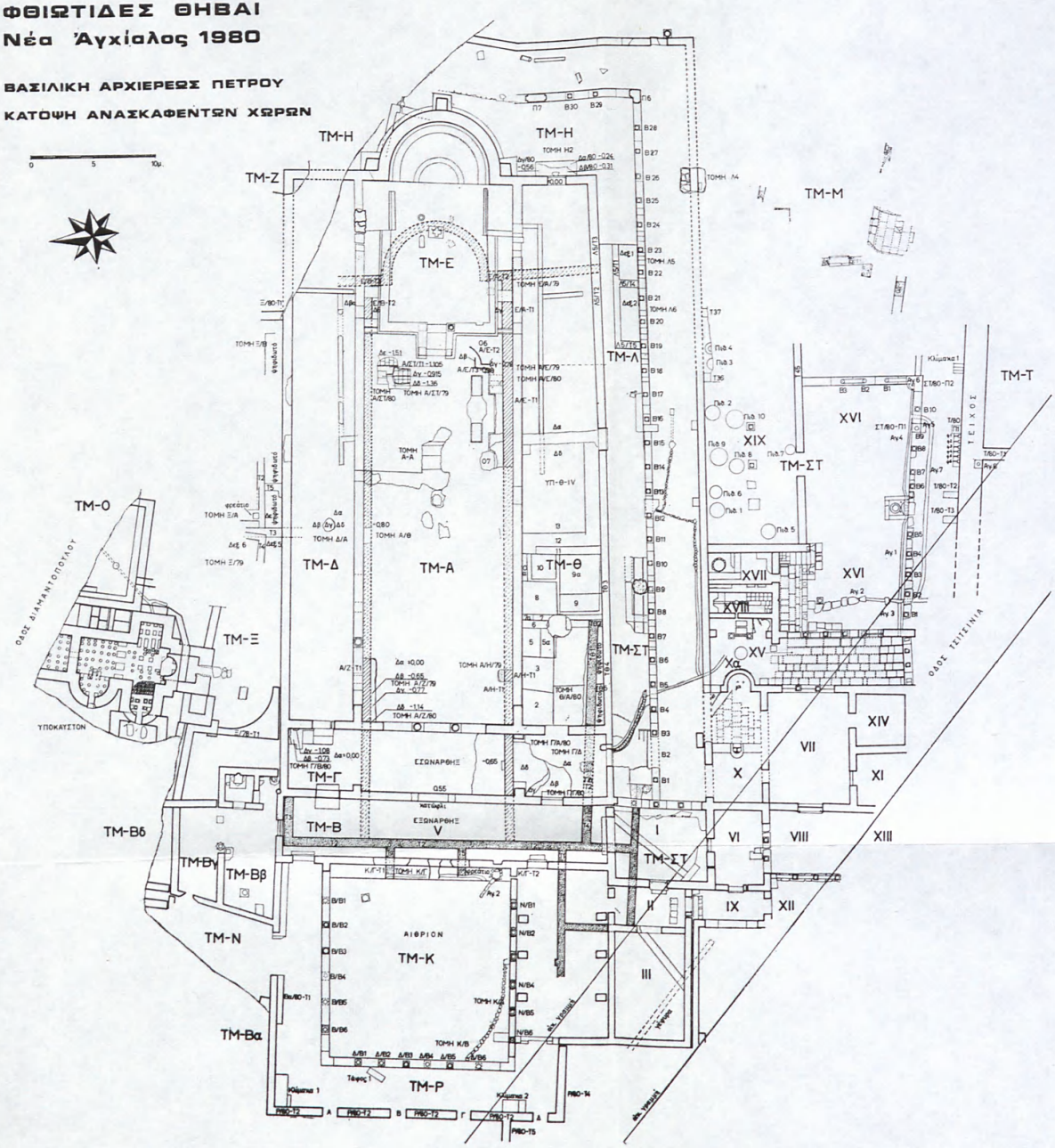

ΤΜ - Α

Συνεχίστηκε καὶ ἐφέτος ἡ ἔρευνα στὸ κεντρικὸ κλίτος, μπροστὰ ἀπὸ τὸ δυτικὸ στυλοβάτη τοῦ πρεσβυτερίου γιὰ τὴν ἀποκάλυψη καὶ ἄλλων λειψάνων τῶν δύο προηγούμενων βασιλικῶν, πέραν ἐκείνων ποὺ ἀποκαλύφθηκαν πέρυσι.

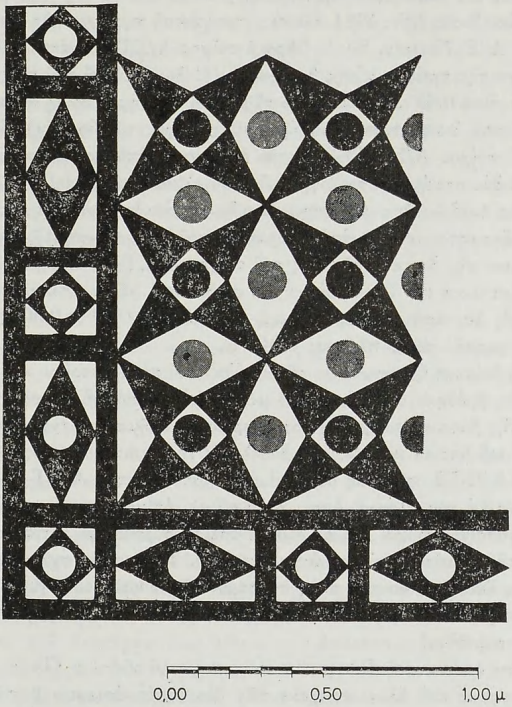

Εἰκ. 1. Βασιλικὴ ἀρχιερέως Πέτρου. Τομὴ Ξ/Α. Σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση ψηφιδωτοῦ δαπέδου (Δε).

Οἱ θέσεις ὅπου ἔγινε ἡ ἔρευνα εἶναι ἡ Τομὴ Α/ΣΤ/80, ἡ Τομὴ Α/Ε/80 καὶ στὴ ΒΔ γωνία τοῦ κλίτους ἡ Τομὴ Α/Ζ/80, σὲ συνολικὴ ἔκταση 11 μ.² (εἰκ. 1 κάτοψη).

Στὴν πρώτη περίπτωση, βόρεια τῆς εἰσόδου τοῦ πρεσβυτερίου (Τομὴ Α/ΣΤ/80), ὅπου πέρυσι εἶχε βρεθεῖ σὲ βάθος 0.80 μ. τὸ δάπεδο Δβ, ποὺ ἀνήκει στὴ βασιλικὴ τῆς δεύτερης περιόδου (5ου αἰ. μ.Χ.), ἡ ἔρευνα ἀποκάλυψε τὰ ἑξῆς:

α) Σὲ βάθος 0.915 μ. τὸ πάτωμα Δγ ἀπὸ μαρμάρινες πλάκες, πλάτους 0.44 - 0.45 μ., μὲ τὸν κατὰ μῆκος ἄξονά τους ἀπὸ Β - Ν· ἐδῶ σώζονται οἱ ἀποτυπώσεις τῶν πλακῶν πάνω στὸ ὑπόστρωμα. Τὸ πάτωμα αὐτὸ εἶναι ὅμοιο μὲ ἐκεῖνο ποὺ βρέθηκε πέρυσι στὴν τομὴ Α/Ε/79. β) Σὲ βάθος 1.105 μ. ἀποκαλύφθηκε ὁ τοῖχος Α/ΣΤ-Τ1 καὶ τμῆμα τῆς βόρειας γένεσης τῆς ἀψίδας τῆς πρώτης χρονολογικὰ βασιλικῆς (πίν. 49β), ἐνῶ ἡ νότια γένεσή της ἔχει ἤδη ἀποκαλυφθεῖ στὴν τομὴ Α/Ε/79 (πίν. 50α). Ἄρα ὁ τοῖχος Α/ΣΤ-Τ1 ἀποτελεῖ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς πρώτης αὐτῆς βασιλικῆς. Ἡ δομὴ αὐτοῦ τοῦ τοίχου, ποὺ τὸ πλάτος του εἶναι 0.65 μ., εἶναι κατὰ τὸ μεικτὸ σύστημα, κοινὴ δηλαδὴ ἰσχυρὴ τοιχοποιία ποὺ διακόπτεται ἀπὸ ὁριζόντιες σειρὲς πλίνθων. γ) Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ τοίχου Α/ΣΤ-Τ1 σώζεται ἐπίχρισμα ἀπὸ ἀσβεστοκονία, πάχους 0.02 μ. καὶ δύο στρώματα τοιχογραφιῶν, συνολικοῦ πάχους 0.01 μ. (πίν. 49β). δ) Σὲ βάθος 1.36 μ. ἀποκαλύφθηκε ψηφιδωτὸ δάπεδο (Δδ), μὲ διάκοσμο ζατρίκιο. Λοξότμητο μεῖγμα ἀπὸ κουρασάνι καλύπτει τὸ σημεῖο ἐπαφῆς τῶν ἐπιχρισμάτων τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ τοίχου Α/ΣΤ-Τ1 καὶ τοῦ ψηφιδωτοῦ Δδ. ε) Ἀνατολικὰ τοῦ ἴδιου τοίχου καὶ σὲ βάθος 1.51 μ. ἀποκαλύφθηκε ἄλλο πάτωμα, τὸ Δε, ἀπὸ πήλινες πλάκες, διαστάσεων $0.30 \times 0.30 \times 0.037$ μ., μὲ ἁρμοὺς μεταξύ τους, πλάτους 0.045 μ.

Κατὰ τὴ δεύτερη ἔρευνα, νότια τῆς εἰσόδου τοῦ πρεσβυτερίου, καὶ ἀνατολικὰ τοῦ ἄμβωνα, βρέθηκε σὲ βάθος 0.98 μ. καὶ κάτω ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο πάτωμα Δγ τῆς βασιλικῆς τῆς δεύτερης περιόδου, τμῆμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (Α/Ε-Τ2) τοῦ νότιου κλίτους τῆς βασιλικῆς τῆς πρώτης περιόδου (πίν. 50α). Ὁ τοῖχος Α/Ε-Τ2, πλάτους ὅσο καὶ ὁ ἀντίστοιχός του Α/ΣΤ-Τ1, 0.65 μ., ἔχει στὴ δυτική του πλευρά, ὅπως καὶ ἐκεῖνος, ἐπίχρισμα πάχους 0.01 μ.

Ἔτσι προσδιορίστηκαν καὶ οἱ δύο γενέσεις, βόρεια καὶ νότια, τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ τῆς βασιλικῆς τῆς πρώτης περιόδου. Τὸ ἀκριβὲς σχῆμα καὶ οἱ διαστάσεις της δὲν εἶναι δυνατὸ πρὸς τὸ παρὸν νὰ καθορισθοῦν, γιατὶ ἐκτείνεται κάτω ἀπὸ τὴν εἴσοδο καὶ τὸ στυλοβάτη τοῦ πρεσβυτερίου τῆς βασιλικῆς τῆς τελευταίας περιόδου.

Κατὰ τὴν ἔρευνα στὴ ΒΔ γωνία τοῦ κεντρικοῦ κλίτους (Τομὴ Α/Ζ/80), προσδιορίστηκαν καὶ ἄλλα στοιχεῖα τῶν δύο προγενέστερων βασιλικῶν. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἶναι τὰ ἑξῆς: α) Ὁ τοῖχος Α/Ζ-Τ1 ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ βόρειο στυλοβάτη τῆς βασιλικῆς τῆς δεύτερης περιόδου ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 5 μ. περίπου (παρένθ. πίν. Β′). Ἀπὸ ἴχνη πάνω στὸ συνδετικὸ μεῖγμα συμπεραίνεται ὅτι στὴν κατασκευή του εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ μεγάλα μαρμάρινα μέλη μὲ γλυπτὰ κυμάτια. β) Σὲ βάθος 0.67 μ. ἀπὸ τὸ πάτωμα Δα τῆς βασιλικῆς τῆς τρίτης περιόδου βρέθηκε τὸ ὑπόστρωμα Δβ πατώματος ἀπὸ ἀσβεστοκονία, πάχους 0.025 μ. γ) Σὲ βάθος 0.77 μ. ἐπισημάνθηκε τὸ πάτωμα Δγ, καὶ αὐτὸ ἀπὸ ἀσβεστοκονία, πάχους 0.065 μ. δ) Σὲ βάθος 1.14 μ. βρέθηκε ψηφιδωτὸ δάπεδο, τὸ Δδ. ε) Διαπιστώθηκε ὅτι ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ κεντρικοῦ κλίτους

τῆς βασιλικῆς τῆς τελευταίας περιόδου ἔχει πατήσει πάνω στὸ ψηφιδωτὸ Δδ καὶ ἔχει διακόψει τὸν τοῖχο Α/Ζ-Τ1.

ΤΜ - Η. Τομὴ Η2

Μικρὴ ἔρευνα στὴν ἀνατολικὴ θύρα τοῦ νότιου κλίτους τῆς βασιλικῆς τῆς τρίτης περιόδου ἔδειξε ὅτι ἡ θύρα αὐτὴ πέρασε τρία στάδια (παρένθ. πίν. Β′ καὶ πίν. 50β): κατὰ τὸ πρῶτο, τὸ κατώφλι θὰ ἦταν κατὰ 0.56 μ. χαμηλότερα τοῦ σημερινοῦ. Αὐτὸ βεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὰ ἐπιχρίσματα στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν σταθμῶν, ποὺ σώζονται μέχρι τοῦ βάθους αὐτοῦ. Κατὰ τὸ δεύτερο στάδιο τὸ κατώφλι ἀνυψώθηκε κατὰ 0.29 - 0.30 μ., καὶ κατὰ τὸ τρίτο τοποθετήθηκε τὸ μαρμάρινο κατώφλι ποὺ σώζεται καὶ σήμερα *in situ*. Τὶς ἀνυψώσεις τοῦ κατωφλιοῦ αὐτῆς τῆς θύρας ἀκολούθησε καὶ τὸ ἔδαφος μπροστὰ ἀπὸ αὐτή, ποὺ συνεχῶς ὑψώνοταν, καθὼς ἀποδεικνύουν τὰ ἐπάλληλα στρώματα ποὺ προσδιόρισε ἡ ἔρευνα. Τὰ στρώματα αὐτὰ ἢ εἶναι τεχνητὰ ἢ σχηματίστηκαν φυσιολογικὰ μὲ τὴν πολύχρονη χρήση.

ΤΟΜΕΑΣ Λ (ΤΜ-Λ)

Βρίσκεται μεταξὺ τοῦ νότιου τοίχου τῆς βασιλικῆς καὶ τοῦ στυλοβάτη τῆς μακρᾶς στοᾶς (παρένθ. πίν. Β′). Σ' αὐτὸν τὸν τομέα ἔγιναν δύο διερευνητικὲς τομὲς συνολικῆς ἔκτασης 37 μ²: ἡ Τομὴ Λ5 καὶ ἡ Τομὴ Λ6, μὲ σκοπὸ νὰ διαπιστωθεῖ ἡ ὕπαρξη στοιχείων τῶν δύο προγενέστερων βασιλικῶν.

Πράγματι σὲ βάθος 1.45 μ. ἀπὸ τὸ σημερινὸ ὕψος τοῦ νότιου τοίχου τῆς βασιλικῆς ἡ τοιχοποιία διαχωρίζεται σαφῶς μὲ ἕναν εὐρὺ ἁρμὸ σὲ δύο διάφορα τμήματα ποὺ στὸ σχέδιο τῆς κάτοψης χαρακτηρίζονται σὰν Λ5/Τ2 καὶ Λ5/Τ3. Ὁ ἁρμὸς αὐτὸς κατέρχεται σὲ βάθος 2.35 μ., μέχρι δηλαδὴ τῆς ἰσχυρῆς κατασκευῆς πάνω στὴν ὁποία ἔχει ἐδρασθεῖ ὅλο τὸ κτηριακὸ συγκρότημα (πίν. 51α). Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ τοίχου Λ5/Τ2 ἔχει τοποθετηθεῖ ἡφαιστειογενὴς λίθος, μήκους 0.54 μ. καὶ ὕψους 0.36 μ., ὁ ὁποῖος ἐδράζεται σὲ ἰσχυρὴ κοινὴ τοιχοποιία, ἀπὸ ἀκατέργαστους λίθους καὶ ἀσβεστοκονία, ἀνάμεικτη μὲ θαλάσσια ἄμμο καὶ θραύσματα κεράμων καὶ ὀπτῶν πλίνθων. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ ἡφαιστειογενὴς αὐτὸς λίθος ἀποτελεῖ τὸν ΝΑ ἀκρογωνιαῖο λίθο τῆς βασιλικῆς τῆς δεύτερης περιόδου, ἀρκετὰ λείψανα ἀπὸ τὴν ὁποία ὅπως εἴδαμε βρέθηκαν καὶ σὲ ἄλλες διερευνητικὲς τομὲς ποὺ ἔγιναν ἐφέτος καὶ πέρυσι (πίν. 51α).

Ὁ τοῖχος Λ5/Τ3 ἀποτελεῖ σαφῶς μεταγενέστερη προσθήκη πρὸς τὰ ἀνατολικὰ τοῦ Λ5/Τ2, μήκους 7.40 μ. Ἡ τοιχοποιία του εἶναι ἀπὸ ἀκατέργαστους λίθους καὶ συνδετικὸ μεῖγμα ἀπὸ κουρασάνι, ἀνάμεικτο μὲ ποτάμια ἄμμο. Ἡ τοιχοποιία αὐτὴ συνεχίζεται σ' ὅλο τὸ μῆκος καὶ τὸ σωζόμενο ὕψος τοῦ νότιου τοίχου τῆς βασιλικῆς τῆς τρίτης περιόδου. Στὸ σημεῖο ἐπαφῆς τῶν τοίχων Λ5/Τ2 καὶ Λ5/Τ3 ἔχει τοποθετηθεῖ γιὰ τὴν ἰσχυροποίηση τῆς σύνδεσής τους

ἡφαιστειογενὴς λίθος ὀρθογώνιου παραλληλόγραμμου σχήματος, μήκους 1.19 μ. καὶ ὕψους 0.43 μ. (πίν. 51α).

Σὲ ἀπόσταση 8.50 μ. δυτικὰ τοῦ ἀκρογωνιαίου λίθου τῆς βασιλικῆς τῆς δεύτερης περιόδου ἡ τοιχοποιία, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν ὑποθεμελίωση τοῦ νότιου τοίχου, πάλι μὲ ἕνα κατακόρυφο εὐρὺ ἁρμό, διαχωρίζεται σαφῶς σὲ δύο τμήματα (πίν. 51β). Ἡ δομὴ τῶν δύο αὐτῶν τμημάτων εἶναι περίπου ἡ ἴδια: ἀποτελεῖται δηλαδὴ ἀπὸ ἀκατέργαστους λίθους καὶ ἀσβεστοκονία.

Τὸ ὅτι δὲν ὑπάρχει διαφορὰ τοιχοποιίας εἶναι φυσικό, ἀφοῦ τὰ δύο αὐτὰ τμήματα ἀποτελοῦσαν τὴν ὑποθεμελίωση τῶν δύο προγενέστερων βασιλικῶν καὶ ἑπομένως δὲν ἦταν ὁρατά. Εἶναι φανερὸ ὅτι τὸ τμῆμα τῆς τοιχοποιίας δυτικὰ τοῦ ἀνωτέρω ἁρμοῦ, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ βρέθηκαν στὸ κεντρικὸ κλίτος, στὶς τομὲς Α/Ε/79 καὶ Α/Ε/80, μπροστὰ ἀπὸ τὸ στυλοβάτη τοῦ πρεσβυτερίου, ἀνήκει στὴ ΝΑ γωνία τῆς βασιλικῆς τῆς πρώτης περιόδου. Στὸ σημεῖο ἐπαφῆς τῶν δύο τμημάτων τῆς τοιχοποιίας, δηλαδὴ τῆς πρώτης καὶ δεύτερης περιόδου, τοποθετήθηκε γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς σύνδεσής τους πλακοειδὴς ἡφαιστειακὸς λίθος, μήκους 1.47 μ. καὶ ὕψους 0.17 μ., πράγμα ποὺ ὅπως εἴδαμε ἔγινε καὶ στὸ σημεῖο ἐπαφῆς τῶν τοίχων Λ5/Τ2 καὶ Λ5/Τ3. Ὅμοιοι ἡφαιστειακοὶ λίθοι ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ σὲ πολλὰ σημεῖα τῆς τοιχοποιίας τοῦ συγκροτήματος.

Σημειώνεται ὅτι σ' αὐτὴ τὴν ἔρευνα, στὴν ὁποία καθορίστηκαν οἱ τρεῖς οἰκοδομικὲς φάσεις τοῦ νότιου τοίχου, διαπιστώθηκε συγχρόνως καὶ ἡ διαμόρφωση τοῦ ἐπιπέδου τοῦ ἔξω τοῦ κτηρίου χώρου. Παρατηρήθηκαν στρώματα τοῦ ἐδάφους διαφορετικῆς στάθμης ποὺ σχηματίστηκαν ἢ τεχνητὰ μὲ θαλάσσια ἄμμο καὶ τεμάχια ἀπὸ λίθους ἢ πλάκες, μαζὶ μὲ θραύσματα κεράμων καὶ πλίνθων, ἢ φυσιολογικὰ μὲ τὴ μακρόχρονη χρήση. Ἡ στάθμη τῶν στρωμάτων αὐτῶν ἀνέβαινε ἐφόσον ἀνέβαινε καὶ ἡ στάθμη τῶν πατωμάτων τῶν τριῶν ἐπάλληλων βασιλικῶν.

Σημειώνεται ἀκόμη ὅτι σὲ βάθος 1.60 μ. καὶ πιὸ κάτω παρατηρήθηκαν ὑπολείμματα καύσης, ποὺ προφανῶς δηλώνουν ὅτι ἡ καταστροφὴ τοῦ ἀρχικοῦ κτηρίου ποὺ ἀνοικοδομήθηκε στὸ χῶρο εἶχε σὰν αἰτία τὴ φωτιά.

Ὑπενθυμίζεται ἐπίσης ὅτι σὲ βάθος 2.27 μ. ἀπὸ τὸ σημερινὸ ὕψος τοῦ νότιου τοίχου τῆς βασιλικῆς ὑπάρχει νερό, μὲ σταθερὴ τὴ στάθμη του τὸ καλοκαίρι, ἐνῶ σὲ βάθος 2.35 μ. ὑπάρχει ἡ ἰσχυρὴ ὁριζόντια κατασκευὴ ἀπὸ θαλάσσια ἄμμο καὶ πορσελάνη, πάνω στὴν ὁποία ὅπως εἶναι γνωστὸ ἀπὸ ἔρευνες καὶ σὲ ἄλλες θέσεις ἔχει ἑδρασθεῖ ὅλο τὸ κτηριακὸ συγκρότημα.

Τέλος στὸ χῶρο τοῦ ΤΜ-Λ ποὺ ἐρευνήθηκε βρέθηκαν τὰ ἐρείπια δυὸ δεξαμενῶν νεροῦ, Δεξ. 1 καὶ Δεξ. 2 (παρένθ. πίν. Β'). Οἱ δεξαμενὲς αὐτὲς κατασκευάστηκαν πρὶν ἀπὸ τὸ στυλοβάτη τῆς μακρᾶς στοᾶς, ὁ ὁποῖος θεμελιώθηκε πάνω στὰ ἐρείπιά τους. Ὁ πυθμένας τῆς ἀνατολικῆς δεξαμενῆς ἔχει ὀρθογώνιες σχιστολιθικὲς πλάκες μὲ τὸν κατὰ μῆκος ἄξονά τους ἀπὸ Β πρὸς

Ν, καὶ βρίσκεται σὲ βάθος 1.10 μ. ἀπὸ τὸ στυλοβάτη τῆς στοᾶς. Ἡ ἐπιφάνεια τῶν πλακῶν δὲν εἶναι ἀπόλυτα λεία.

Ὁ πυθμένας τῆς δυτικῆς δεξαμενῆς βρίσκεται σὲ βάθος 0.70 μ. ἀπὸ τὸ στυλοβάτη τῆς στοᾶς, καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ σχιστολιθικὲς καὶ πήλινες πλάκες μὲ διάφορα σχήματα καὶ διαστάσεις σὲ δεύτερη χρήση. Κάτω ἀπὸ αὐτὸν τὸν πυθμένα (0.05 - 0.10 μ.) βρίσκεται ἄλλος παλαιότερος, μὲ πήλινες πλάκες.

Ἡ τοιχοποιία τῶν δεξαμενῶν εἶναι ἀπὸ ἀκατέργαστους λίθους καὶ χωματολάσπη καὶ δὲν παρουσιάζει ἐνδιαφέρον. Οἱ ἐσωτερικὲς πλευρές τους εἶχαν ἐπιχρισθεῖ μὲ ἀσβεστοκονία, πάχους 0.05 μ.

ΤΜ - ΣΤ καὶ ΤΜ - Τ

Οἱ δύο αὐτοὶ τομεῖς ποὺ βρίσκονται στὰ νότια τοῦ συγκροτήματος ἀνασκάφτηκαν σὲ ἔκταση 146 μ². Ὁ χῶρος XVI ἀποκαλύφθηκε σ' ὅλες του τὶς διαστάσεις. Τὸ μῆκος του (Α-Δ) εἶναι 19.75 μ. καὶ τὸ πλάτος του στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ 9.20 μ. Οἱ 10 κίονες τῆς νότιας τοξοστοιχίας χωρίζονταν μὲ ἕνα πεσσὸ σὲ δύο πεντάδες. Ὅλες οἱ βάσεις βρέθηκαν *in situ* (πίν. 52α). Ἡ ἕνατη βάση (Β9) ἔχει ἐνσωματωθεῖ στὸ μεταγενέστερο πεσσὸ ΣΤ/80-Π1, ποὺ σώζεται σὲ ὕψος 0.66 μ. Τὸν πεσσὸ διατρυπάει κατακόρυφα ὁ ἀγωγὸς Αγ.5.

Ἀρχικὰ ὁ χῶρος εἶχε τρεῖς ἀνοικτὲς τοξοστοιχίες. Στὴν τελευταία περίοδο τῆς ζωῆς τοῦ συγκροτήματος, ὁρισμένοι κίονες ἀπὸ τὶς τοξοστοιχίες καταργήθηκαν καὶ ἡ ἀφαιρέθηκαν ἢ ἐνσωματώθηκαν σὲ μεταγενέστερη τοιχοποιία. Κυλινδρικοὶ πήλινοι σωλῆνες μετέφεραν τὰ νερὰ τῆς ἀνωδομῆς σὲ κτιστοὺς ἀγωγοὺς στὸ ἔδαφος καὶ αὐτοὶ στὸν κεντρικὸ ἀγωγὸ Αγ.2, ποὺ τὰ ὁδηγοῦσε ἔξω ἀπὸ τὸ κτήριο.

Σὲ ἀπόσταση 3.20 μ. ἀπὸ τὸ στυλοβάτη τῆς νότιας κιονοστοιχίας ἀποκαλύφθηκαν τὰ λείψανα τοῦ τείχους τῆς πόλης, ποὺ εἶχε παράλληλη πορεία πρὸς τὴν τοξοστοιχία (παρένθ. πίν. Β'). Τὸ τεῖχος πλάτους 1.88 μ. εἶναι ἀπὸ κοινὴ τοιχοποιία, μὲ ἄφθονη ἀσβεστοκονία. Στὴν ἐσωτερική του πλευρὰ σώθηκαν (3) τρεῖς βαθμίδες κλίμακας, ποὺ θὰ ὁδηγοῦσε στὶς ἐπάλξεις. Στὴν ἴδια πλευρὰ καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ πεσσοῦ Τ/80-Π1 βρέθηκαν ἕξι ἐστίες σὲ συνεχὴ σειρὰ συνολικοῦ μήκους 2.65 μ., καὶ πλάτους 0.42 μ. (Φ1 - Φ6): εἶναι πλινθόκτιστες μὲ ἄφθονο κορασάνι σὰ συνδετικὸ μεῖγμα. Τὰ τριγωνικὰ ἀνοίγματα ὅπου ἔκαιγε ἡ φωτιὰ σχηματίζονται μὲ πήλινες πλάκες, μήκους 0.35 - 0.38 μ. καὶ πλάτους 0.03 - 0.035 μ. Στὸ βάθος τῶν τριγωνικῶν ἀνοιγμάτων τῶν ἑστιῶν δημιουργοῦνται πάνω τετράγωνα ἀνοίγματα, στὰ ὁποῖα τοποθετοῦσαν τὰ σκεύη ἢ τὰ ἀντικείμενα γιὰ τὸ βρασμό, τὸ ψήσιμο ἢ τὴ διάλυση (εἰκ. 2, πίν. 52β).

Τμῆμα τοιχοποιίας (Τ/80 - Τ1) ποὺ ἑνώνεται ὀργανικὰ μὲ τὸ τεῖχος, εἶναι πιθανὸν μέρος τοῦ πύργου ποὺ σχηματιζόταν στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τείχους. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ τοίχου Τ/80-Τ1 σώζεται ἐπίχρισμα ἀπὸ ἀσβεστοκονία. Πήλινος ἀγωγὸς (Αγ.8), διαμέτρου 0.15 μ. ἐντοιχισμένος στὴ

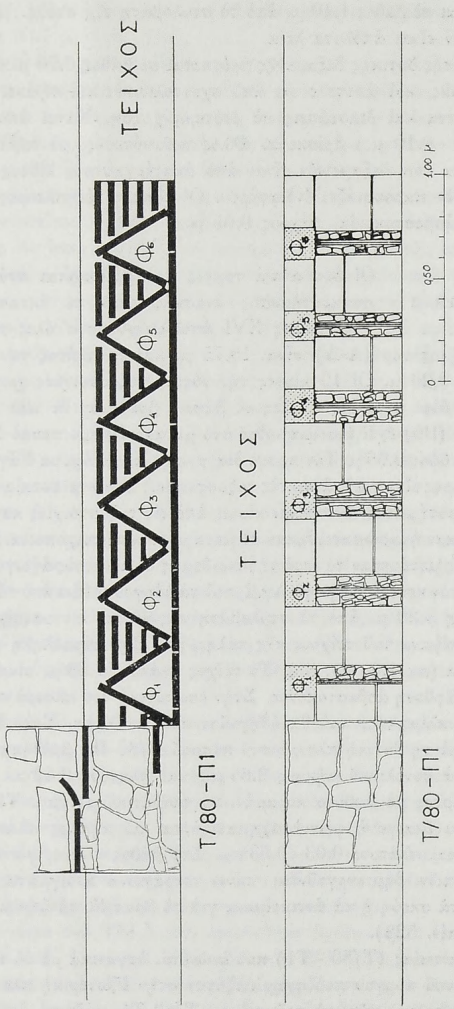

Εἰκ. 2. Βασιλικὴ ἀρχιερέως Πέτρου. Ἄποψη τῶν 6 ἐστιῶν.

νότια πλευρὰ τοῦ τείχους, δυτικὰ τοῦ Τ/80-Τ1, χρησίμευε προφανῶς γιὰ τὴ διοχέτευση τῶν νερῶν τῆς ἀνωδομίας τοῦ πύργου.

Δύο τοῖχοι, οἱ Τ/80-Τ2 καὶ Τ/80-Τ3 προβάλλουν σὰν ἀντηρίδες ἀπὸ τὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ τείχους, χωρὶς ὅμως νὰ ἑνώνονται ὀργανικὰ μ' αὐτό. Στὸ μεταξύ τους χῶρο εἶναι στρωμένες πήλινες πλάκες, διαστάσεων 0.36 × 0.275 × 0.03 μ., καθὼς καὶ μαρμάρινες, διαστάσεων 0.29 × 0.39 μ. Τμήματα δαπέδου ἀπὸ πήλινες πλάκες, διαφόρων διαστάσεων (0.36 × 0.27 μ., 0.265 × 0.35 μ., 0.27 × 0.35 μ., καὶ 0.36 × 0.28 μ.) ἀποκαλύφθηκαν καὶ δυτικὰ τοῦ τοίχου Τ/80-Τ3. Πρὸς τὸ παρὸν δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ καθοριστεῖ ὁ προορισμὸς αὐτῶν τῶν τοίχων.

Ὁ ἀγωγὸς Αγ.7, ποὺ ἀποκαλύφθηκε σ' ὅλο του τὸ μῆκος νότια τοῦ στυλοβάτη, ἔφερνε νερὰ ἀπὸ τὸν ἀγωγὸ Αγ.4, πρὸς τὰ δυτικά, στὸν ἀγωγὸ Αγ.2. Ἡ κάλυψη τοῦ κτιστοῦ ἀγωγοῦ Αγ.7 εἶναι ἀπὸ λίθινες ἀκατέργαστες πλάκες συνδεδεμένες μὲ ἀσβεστοκονία (πίν. 52α).

Ἡ νότια κιονοστοιχία τοῦ χώρου XVI καταλήγει στὸ ἀνατολικό της ἄκρο σὲ τοῖχο, ποὺ κάμπτεται σὲ ὀρθὴ γωνία πρὸς Βορρά. Τὰ δύο τμήματα τοῦ γωνιακοῦ αὐτοῦ τοίχου χρησίμευαν σὰν παραστάδες, ὅπου κατέληγαν τὰ τόξα τῆς νότιας καὶ τῆς ἀνατολικῆς κιονοστοιχίας. Τῆς τελευταίας αὐτῆς κιονοστοιχίας ἀποκαλύφθηκε ὁ στυλοβάτης καὶ προσδιορίστηκαν οἱ θέσεις ἀπὸ τρεῖς βάσεις κιόνων. Στὴν ἐσωτερικὴ γωνία τοῦ γωνιακοῦ τοίχου σώθηκε τμῆμα ἀπὸ πήλινο ἀγωγὸ (Αγ.6) διαμέτρου 0.13 μ. ποὺ ἔφερνε τὰ νερὰ ἀπὸ τὴν ἀνωδομὴ τοῦ κτηρίου στὸν ἀγωγὸ Αγ.4 καὶ αὐτὸς στὸν ἀγωγὸ Αγ.2. Ὁ ἀγωγὸς Αγ.4 εἶναι κτιστός, τετράγωνης διατομῆς, ὕψους 0.20 μ. καὶ πλάτους 0.17 - 0.25 μ.

Ὁ χῶρος ἀνατολικὰ τῆς ἀνατολικῆς κιονοστοιχίας ἦταν στρωμένος μὲ πλάκες ποὺ δὲν σώζονται σήμερα (πίν. 53α).

Ἀπὸ λείψανα τοιχοποιίας ποὺ σώζονται στὸ νότιο καὶ ἀνατολικὸ στυλοβάτη τοῦ χώρου XVI, συμπεραίνεται ὅτι ἡ μορφὴ καὶ ἐμφάνιση τοῦ χώρου αὐτοῦ εἶχε ἀλλοιωθεῖ στὰ τέλη τῆς ζωῆς του (πίν. 53α).

Στὸ χῶρο XV, δυτικὰ τοῦ XVI ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀποκάλυψη τοῦ πατώματός του. Ἡ ἐπίστρωσή του ἦταν ἀπὸ σχιστολιθικὲς πλάκες, σὲ ἕξι σειρές, ποὺ εἶχαν διαφορετικὸ πλάτος (0.52 μ., 0.57 μ., 0.64 μ., 0.76 μ.). Ἀπὸ ἐλάχιστες ποὺ σώθηκαν καὶ ἀπὸ τὶς ἀποτυπώσεις τῶν ἄλλων ποὺ λείπουν ἔγινε δυνατὴ ἡ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση τοῦ πλακόστρωτου δαπέδου (παρένθ. πίν. Β' καὶ πίν. 53β).

Στὸ δυτικὸ τοῖχο Τ25 καὶ σὲ ἀπόσταση 0.50 μ. βόρεια τοῦ τριβήλου, βρέθηκε μαρμάρινη βάση κίονα ἐνσωματωμένη στὸ πάχος τῆς τοιχοποιίας του.

Εὑρήματα: ἀναφέρονται τὰ κυριότερα ἀπὸ τοὺς τομεῖς ΤΜ-ΣΤ καὶ ΤΜ-Τ.

1. Δελφίνι ἀπὸ λευκὸ ὁλοκρυσταλλικὸ μάρμαρο, διαστάσεων 0.26 × 0.16

μ. Στὸ κάτω μέρος ὑπάρχει μικρὴ ἀπόφυση, προφανῶς γιὰ προσαρμογὴ τοῦ γλυπτοῦ σὲ ὑποδοχὴ βάσης (ἀριθμ. 64/80) (πίν. 54α).

2. Ἕνας πήλινος ἀμφορέας, ὕψους 0.47 μ. (ἀριθμ. 66/80).

3. Τμῆμα ἀπὸ ἀμφίγλυφο μαρμάρινο θωράκιο, διαστάσεων 0.56 × 0.52 × 0.04 μ. (ἀριθμ. 90/80).

4. Μαρμάρινη πλάκα μὲ κοιλότητες γιὰ τὴ μέτρηση εἰδῶν, διαστάσεων 0.64 × 0.62 × 0.04 μ.) (ἀριθμ. 92 +94 +97/80).

5. Τεμάχιο ὑάλου μὲ τὸ συμπίλημα διαμέτρου 0.024 μ. ποὺ εἶναι δυνατὸ νὰ διαβαστεῖ σὰν *ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ*.

6. Τμῆμα ἀπὸ ἐπιτύμβιο ἀγαλματίδιο, ἀπὸ λευκὸ λεπτόκοκκο κρυσταλλικὸ μάρμαρο, διαστάσεων 0.24 × 0.14 × 0.06 μ. (ἀριθμ. 72/80).

7. Ἕνα σταθμίο.

8. Τρία νομίσματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ταυτίστηκαν τὰ δύο: τὸ ἕνα εἶναι δεκανούμμιο τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α′ τοῦ νομισματοκοπείου Θεσσαλονίκης καὶ τὸ δεύτερο εἶναι εἰκοσανούμμιο τοῦ Ἰουστίνου καὶ τῆς Σοφίας, πάλι τοῦ νομισματοκοπείου Θεσσαλονίκης. Τὸ τρίτο εἶναι φθαρμένο.

Ἄλλες ἐργασίες

Παράλληλα πρὸς τὴ μέριμνα γιὰ τὴ διάσωση τῶν ἀρχαίων μετὰ τοὺς σεισμοὺς τοῦ Ἰουλίου 1980 καὶ τὸ ἀνασκαφικὸ ἔργο, σύντομη ἔκθεση τοῦ ὁποίου δόθηκε, ἔγιναν καὶ οἱ ἑξῆς ἐργασίες:

1. Ἀναδιαμόρφωση τῆς περίφραξης τοῦ χώρου τῆς βασιλικῆς τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου καὶ τῆς βασιλικῆς τοῦ Μαρτυρίου.

2. Κατασκευὴ στεγασμένου χώρου στὸ οἰκόπεδο πρώην Γερούκη, γιὰ τὴ φύλαξη τῶν εὑρημάτων τῆς ἀνασκαφῆς.

3. Καθαρισμὸς καὶ ταξινόμηση ὀστράκων.

4. Κατασκευὴ ξύλινων κιβωτιδίων γιὰ τὰ εὑρήματα τῆς ἀνασκαφῆς.

5. Κατεδάφιση ἑτοιμόρροπων οἰκημάτων πρώην Ἀσλάνογλου, Γερούκη, Δάινα καὶ Σταντζούρη ἐξαιτίας τῶν σεισμῶν.

6. Σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση θωρακίων.

7. Συντήρηση σπαραγμάτων ἐντοίχιων ψηφιδωτῶν, ποὺ βρέθηκαν στὶς ἀνασκαφές.

8. Καθαρισμὸς καὶ συντήρηση σπαραγμάτων ψηφιδωτῶν δαπέδων, ποὺ βρέθηκαν στὶς ἀνασκαφές.

9. Συντήρηση τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ βόρειου κλίτους τῆς βασιλικῆς τοῦ Μαρτυρίου.

10. Συντήρηση τῶν μαρμαροθετημάτων τοῦ ἐσωνάρθηκα τῆς βασιλικῆς τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου.

11. Συντήρηση τῶν λειψάνων τῶν τοιχογραφιῶν, ποὺ σώζονται στοὺς τοίχους τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀρχιερέως Πέτρου.

12. Ἀποκατάσταση τῶν ζημιῶν ποὺ προξενήθηκαν ἀπὸ τοὺς σεισμοὺς στὸ ὑπόκαυστο, βόρεια τῆς βασιλικῆς τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου (ΤΜ-Ο).

13. Συγκόλληση ὀκτὼ κιόνων τοῦ αἰθρίου τῆς βασιλικῆς τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου.

14. Συγκόλληση 36 θωρακίων τῆς βασιλικῆς τοῦ ἁγίου Δημητρίου.

15. Καθαρισμὸς καὶ ταύτιση 52 νομισμάτων.

16. Συγκόλληση καὶ ἀποκατάσταση πήλινων ἀντικειμένων, τὰ κυριότερα ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι: 11 πινάκια (πίν. 54β - γ), 3 ἀγγεῖα μὲ 2 λαβές, 2 ἀγγεῖα χωρὶς λαβές, 1 ὀξυπύθμενος ἀμφορέας, 4 ἀμφορεῖς καὶ 3 λύχνοι.

17. Μετακίνηση, συγκόλληση καὶ ἐπανατοποθέτηση μαρμάρινων μελῶν, ποὺ ἔπεσαν ἀπὸ τοὺς σεισμούς.

18. Κατασκευὴ ἱκριωμάτων γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τοῦ ἀναστηλωμένου κίονα τῆς βόρειας κιονοστοιχίας τῆς βασιλικῆς τοῦ ἁγίου Δημητρίου, ποὺ μετακινήθηκε ἀπὸ τοὺς σεισμούς.

19. Κατασκευὴ ἱκριωμάτων γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τριῶν ἀναστηλωμένων κιόνων τῆς μακρᾶς στοᾶς τῆς βασιλικῆς τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου.

20. Ἀποκατάσταση τμημάτων τῆς τοιχοποιίας τῆς ἀποθήκης μέσα στὸ χῶρο τῆς βασιλικῆς τοῦ ἁγίου Δημητρίου, ποὺ εἶχαν καταρρεύσει ἀπὸ τοὺς σεισμούς.

21. Πλουτισμὸς τοῦ φωτογραφικοῦ ἀρχείου μὲ 1128 φωτογραφίες.

22. Καταγραφὴ μαρμάρινων μελῶν ἀπὸ Λ 3942 ἕως Λ3969 καὶ ἐπιγραφῶν ἀπὸ Ε229 - Ε233.

23. Καταγραφὴ καὶ ταξινόμηση 2676 δελτίων βιβλιογραφίας.

ΠΑΥΛΟΣ ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

9. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΥΚΗΝΑΪΚΗΣ ΤΑΝΑΓΡΑΣ

(Πίν. 55 - 56)

Ἡ φετινὴ ἔρευνα στὸ μεγάλο μυκηναϊκὸ νεκροταφεῖο στὴ θέση «Δένδρο» ἀποκάλυψε συστάδα πέντε τάφων στὸν ἀγρὸ Κουκουβίνου. Ἡ περιορισμένη πίστωση δὲν ἐπέτρεψε νὰ γίνει ἐκτεταμένη ἀνασκαφή, ὁπωσδήποτε ὅμως ἡ συστηματικὴ διερεύνηση τοῦ χώρου τοῦ νεκροταφείου διαφωτίζει πτυχὲς τῆς χωροταξίας καὶ τῆς ὀργάνωσης τοῦ μυκηναϊκοῦ νεκροταφείου (εἰκ. 1). Ἔτσι κοντὰ στοὺς μεγάλους ἢ μικρότερους θαλαμοειδεῖς τάφους ποὺ ἀποτελοῦν τὸν κανόνα τάφων στὸ μυκηναϊκὸ νεκροταφεῖο τῆς Τανάγρας, ἀπαντοῦν στὰ περιμετρικά του σημεῖα καὶ ἄλλου τύπου τάφοι, ἡ παρουσία τῶν ὁποίων ἐρευνᾶται σὲ συνάρτηση μὲ τὴ θέση ποὺ βρίσκονται, τὴ χρονολογία τους καὶ τὴν κτερισματική τους περιουσία.

Ὅπως ἔχουμε ἐπανειλημμένα ἐπισημάνει ἕνα μεγάλο νεκροταφεῖο σὰν αὐτὸ τῆς θέσης «Δένδρο» στὴν Τανάγρα, ἀπαιτοῦσε ὀργάνωση καὶ διάταξη τῶν τάφων, ὄχι μόνο σύμφωνα μὲ τὴν ἐδαφικὴ μορφολογία, ἀλλὰ καὶ ἀνάλογα μὲ τὴν κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ στάθμη τῶν νεκρῶν. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ εἶναι συμπέρασμα ποὺ στηρίζεται στὴν κτερισματικὴ ἀφθονία τῶν τάφων καὶ στὶς διαστάσεις τους. Μὲ τὴ θέση τους στὸ νεκροταφεῖο καὶ τὴν ἀντίστοιχη κατὰ θέση ἐπιμέλειά τους συνδέεται καὶ ὁ βαθμὸς διατήρησης τῶν τάφων. Οἱ τάφοι τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς ἔχουν ἀμελέστερη κατασκευὴ καὶ μέτρια διατήρηση. Τὸ μαλακὸ ἴζημα τοῦ φυσικοῦ ὑποστρώματος ἀποσυνδέεται καὶ ὑποχωρεῖ καὶ ἡ ἀλλοίωσή του παραλλάζει τὴν κατασκευαστικὴ εἰκόνα τοῦ μνημείου. Τὸ νεκροταφεῖο τῆς Τανάγρας στὴ μακροχρόνια ἔρευνά του μᾶς ἔχει δώσει τὸ καθαρὸ περίγραμμα καὶ τὶς συγκεκριμένες μορφικὲς καὶ χρονολογικὲς σταθερές του, σ' ὅ,τι ἀφορᾶ στὰ σχήματα τῶν τάφων καὶ στὴ χρονική τους ἀνάπτυξη. Στὴ μεγάλη νεκρόπολη, ποὺ ἀνασκάπτεται συστηματικὰ διαπιστώθηκε ἡ συμμετρικότητα τῶν ταφικῶν μνημείων καὶ ἡ τυποποιημένη ἐπανάληψη τοῦ γνωστοῦ σχήματος τῶν θαλαμωτῶν τάφων μὲ τὸν τυπικό τους δρόμο καὶ τὰ λοιπὰ γνώριμα συστατικά τους. Τὸ χρονολογικὸ περίγραμμα ποὺ ἀποκατέστησε ἡ ἔρευνα μᾶς ἔδωσε τὰ πρὸς τὰ πάνω καὶ τὰ κάτω ὅρια τῆς λειτουργίας τοῦ νεκροταφείου, δηλ. τὴν ΥΕ ΙΙΙΑ1 καὶ τὴν ΥΕ ΙΙΙΒ2 περίοδο. Μέσα στὰ χρονικὰ ὅρια τῶν παραπάνω φάσεων οἱ θαλαμοειδεῖς τάφοι ἐξελίχθηκαν μὲ βαθμιαία διαφοροποίηση τῶν συστατικῶν τους, ἀλλὰ χωρὶς νὰ παραλλάζει τὸ

βασικὸ κατασκευαστικὸ καὶ λειτουργικό τους σχῆμα. Στὸ ὁμοιογενὲς πλαίσιο ποὺ καθορίζει τὸ σχῆμα τοῦ θαλαμοειδοῦς τάφου σημειώθηκαν στὸ μυκηναϊκὸ νεκροταφεῖο τῆς Τανάγρας στὴ θέση «Δένδρο» παραλλαγὲς ξένες πρὸς τὸ τυπικὸ σχῆμα τοῦ θαλαμοειδοῦς μνημείου. Σὲ παλιότερη ἀνασκαφή μας διαπιστώσαμε καὶ σημειώσαμε τάφους λαξευτοὺς στὸ μαλακὸ ὑπόστρωμα καὶ

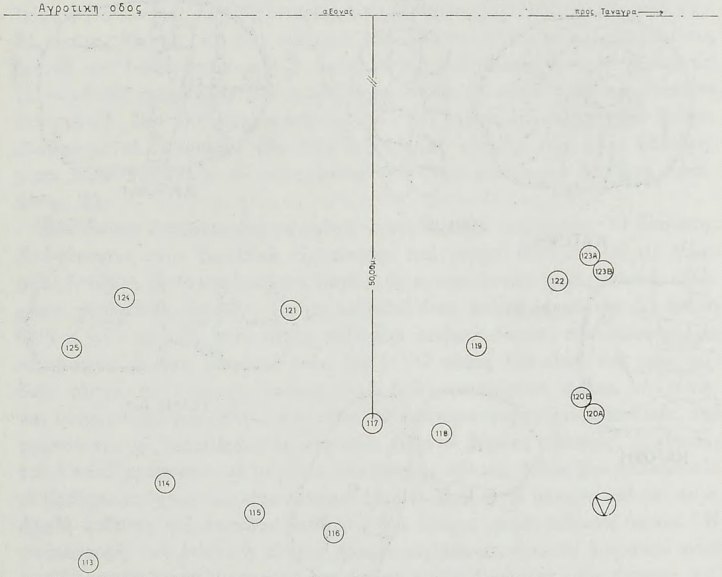

Εἰκ. 1. Τοπογραφικὸ διάγραμμα τῶν τάφων ποὺ ἀνασκάφηκαν.

μὲ καλυπτήριες πλάκες. Μιὰ ἐνδιαφέρουσα καινοτομία ἀποτελοῦν οἱ φρεατοειδεῖς τάφοι ποὺ βρέθηκαν στὶς τελευταῖες ἀνασκαφικὲς περιόδους στὸ νεκροταφεῖο. Στὸν τελευταῖο τύπο ἀνήκουν οἱ τρεῖς ἀπὸ τοὺς πέντε τάφους ποὺ ἀνασκάψαμε ἐφέτος στὴν Τανάγρα. Ὁ τύπος τοῦ φρεατοειδοῦς τάφου δὲν ἀποτελεῖ ἔνδειξη παρακμῆς ἢ ἐκφυλισμὸ τοῦ κανονικοῦ θαλαμοειδοῦς τύπου. Ὁπωσδήποτε ὅμως ἡ μορφὴ καὶ οἱ διαστάσεις, ἡ ἀμελὴς κατασκευὴ καὶ ἡ παρεμβολὴ τῶν τάφων αὐτῶν μεταξὺ τῶν μεγάλων θαλαμοειδῶν τάφων καὶ μάλιστα σὲ ὄχι ἐπίκαιρη θέση τοῦ νεκροταφείου, μαρτυροῦν παρείσακτους πενέστερων καὶ ἀσημότερων οἰκογενειῶν ἢ ἀτόμων.

Τοῦ κανονικοῦ τύπου τῶν θαλαμοειδῶν τάφων εἶναι οἱ τάφοι 115 καὶ 122. Ἡ ὀροφὴ τοῦ θαλάμου τοῦ **τάφου 119** ἔχει καταρρεύσει καθὼς ἐπίσης καὶ

τὸ ἀνώφλι τῆς εἰσόδου, ἡ συμπαγὴς ὅμως ξερολιθιὰ ὕψους 1.30 μ. σώθηκε ἀπείραχτη (εἰκ. 2). Ὁ τάφος 119 εἶναι ἀπὸ τοὺς σχετικὰ μεγάλους τάφους τοῦ νεκροταφείου. Ὁ θάλαμός του μετρεῖ 3.70 × 2.60 μέτρα καὶ τὸ συνολικό

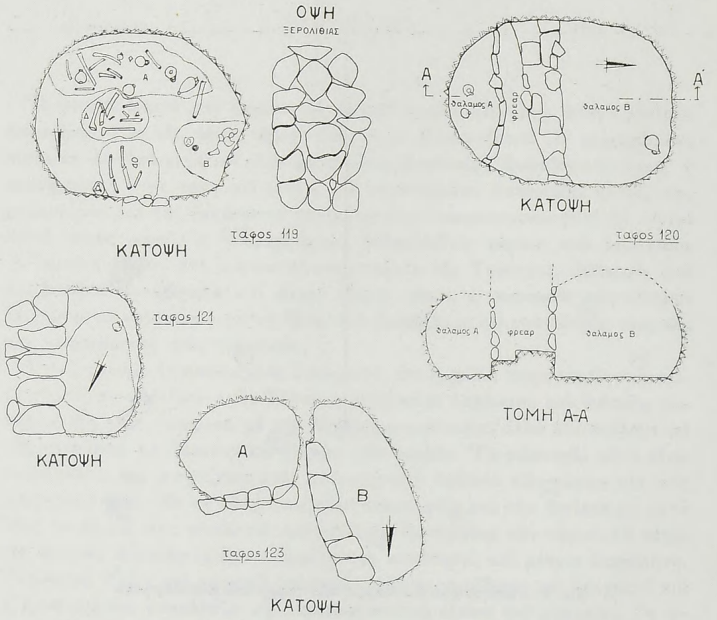

Εἰκ. 2. Οἱ τάφοι 119, 120, 121 καὶ 123.

του βάθος φθάνει στὰ 3 μέτρα. Ἀπὸ βάθος 2.50 μέτρα μεταξὺ τῶν χωμάτων καὶ τῆς λατύπης ποὺ εἰσέρρευσαν στὸ θάλαμο ἄρχισαν νὰ ἀποκαλύπτονται τὰ ἀρχαῖα εὑρήματα τοῦ τάφου δηλ. πρόχους (ἀρ. 12), ἄλλη πρόχους (ἀρ. 7), θήλαστρο (ἀρ. 1), ψευδόστομος ἀμφορίσκος (ἀρ. 10), κυάθιο (ἀρ. 4), πρόχους (ἀρ. 13), κύλικα (ἀρ. 6). Τὰ παραπάνω ἀγγεῖα κάλυπταν τὴν περίμετρο καὶ μέρος εὐρύχωρου ἀποθέτη (ἀποθέτης Α) ποὺ εἶναι λαξευμένος στὸ δάπεδο τοῦ θαλάμου. Τὰ λίγα καὶ ταραγμένα καὶ ἀπὸ τὴν πτώση τῆς ὀροφῆς τοῦ θαλάμου λείψανα ὀστῶν δὲν καθόρισαν τὴ διάταξή τους καὶ τὴν ἀπόδοσή τους

σὲ ταφὴ ἢ ἀνακομιδή. Κάτω ἀπὸ τὸ στρῶμα τῶν ἀγγείων αὐτῶν ἀκολούθησε ἄλλη ὁμάδα, αὐτὴ σίγουρα τοποθετημένη, μὲ λίγα ὀστά, στὸ χῶρο τοῦ ἀποθέτη. Πρόκειται γιὰ θήλαστρο (ἀρ. 2), μόνωτο σκύφο (ἀρ. 5), κυάθιο (ἀρ. 3), πρόχου καὶ 4 σφονδύλια στεατίτη· σὲ θραύσματα βρήκαμε δύο ἀκόμα ἀγγεῖα, ἀμφορίσκο (ἀρ. 14) καὶ κρατηρίσκο (ἀρ. 15).

Στὸ ΒΔ τμῆμα τοῦ θαλάμου ἀποκαλύφθηκε ἄλλος ἀποθέτης μὲ ἐλάχιστα λείψανα ὀστῶν καὶ τὰ ἑξῆς κτερίσματα. Πρόχους (ἀρ. 16), ἀλάβαστρο (ἀρ. 9), σκύφος δίωτος (ἀρ. 17), πρόχους (ἀρ. 18) καὶ ψῆφοι μικύλλες χρώματος κυανοῦ καὶ ὑποπράσινου καὶ 5 μεγαλύτερες κυλινδρικὲς κυανοῦ χρώματος. Πλησίον τῆς πρόχου (ἀρ. 18) βρέθηκε σφονδύλιο ἀνοικτοῦ πράσινου στεατίτη (πίν. 56ε'). Στὸ ἴδιο τμῆμα τοῦ θαλάμου τοῦ τάφου ἀποκαλύφθηκαν ἐπίσης ἀλάβαστρο σὲ θραύσματα (ἀρ. 11) καὶ ἀβαφὲς κύπελλο (ἀρ. 24). Τὰ εὑρήματα αὐτὰ ἀποτελοῦν τὸ περιεχόμενο τοῦ ἴδιου εὐρύχωρου ἀποθέτη (ἀποθέτης Β).

Δύο ἀκόμη ἀποθέτες ἀποκαλύφθηκαν στὸ θάλαμο τοῦ τάφου. Ὁ ἀποθέτης Γ ἐφάπτεται στὴν ξερολιθιὰ τῆς εἰσόδου καὶ μετρεῖ 0.50 × 0.90 μ. Μέσα στὸν ἀποθέτη βρέθηκαν λείψανα ὀστῶν (5 κρανία-ὀστὰ) χωρὶς κινητὰ εὑρήματα. Δίπλα στὸν ἀποθέτη Γ ἔχει λαξευθεῖ ἕνας ἀκόμα (ἀποθέτης Δ) διαστ. 0.95 × 0.70 μ. μέσα στὸν ὁποῖο βρέθηκαν λείψανα ὀστῶν, σφονδύλιο πήλινο καὶ μικρὸς κοπέας χάλκινος (πίν. 56ε'). Ὁ **τάφος 120** εἶναι τοῦ φρεατοειδοῦς τύπου. Δὲν ὑπάρχει δρόμος ἀλλὰ βαθὺ κατακόρυφο φρέαρ, τὸ βόρειο καὶ νότιο πέρας τοῦ ὁποίου ἀνοίγεται σὲ ἀκανόνιστους μυχοὺς-θαλάμους ποὺ φράσσονται μὲ ξερολιθιά. Μεγαλύτερος εἶναι ὁ βόρειος θάλαμος, ἡ εἴσοδος τοῦ ὁποίου φράσσεται μὲ μεγάλες ἀκανόνιστες πέτρες. Μέσα στὸ θάλαμο αὐτὸ βρέθηκε πρόχους καὶ λίγα λείψανα ὀστῶν. Στὸ νότιο θάλαμο καὶ σὲ μικρὴ ἀβαθὴ λάξευση τοῦ δαπέδου βρέθηκαν δύο πρόχοι χωρὶς λείψανα ὀστῶν. Ἡ καταστροφὴ καὶ ἐνίοτε ἡ πλήρης ἐξαφάνιση τῶν ὀργανικῶν λειψάνων εἶναι σχεδὸν κανόνας στὰ μυκηναϊκὰ νεκροταφεῖα τῆς Τανάγρας. Παράγοντες ποὺ ὑποβοήθησαν τὴν ἀποσύνθεση τῶν ὀργανικῶν λειψάνων εἶναι ἡ χημικὴ σύσταση τοῦ χώματος καὶ ἡ κατάρρευση τῶν ὀροφῶν τῶν τάφων ποὺ διευκόλυναν τὴν εἰσροὴ νεροῦ στοὺς θαλάμους καὶ ὑποβοήθησαν τὶς κλιματολογικὲς ἀλλαγές, ποὺ ἀποσάθρωσαν τὰ ὀργανικὰ λείψανα. Εἴχαμε ἤδη καὶ παλαιότερα ἀναφερθεῖ στὶς διαπιστώσεις αὐτὲς καὶ εἴχαμε ὑποθέσει ὅτι κοντὰ στὰ ὀργανικὰ λείψανα ποὺ καταστράφηκαν ὑπῆρχαν ἴσως καὶ ξύλινες λάρνακες ποὺ ἐνδεχόμενα ἔφεραν γραπτὴ ἢ ἄλλη διακόσμηση. Οἱ ἴδιοι παράγοντες ἐπίσης ἔφθειραν καὶ ἄλλες ὀργανικὲς οὐσίες καὶ ἀντικείμενα, δηλαδὴ σάβανα, αἰχμὲς ἀκοντίων, κολεοὺς ἐγχειριδίων καὶ ξιφῶν καὶ λαβὲς μαχαιριῶν ἢ ἐργαλείων. Ἐλάχιστα λείψανα ἀπὸ τὰ παραπάνω ὑλικὰ βρέθηκαν σὲ διάφορους τάφους τοῦ νεκροταφείου. Ὁ **τάφος 121** ἀνήκει στὸν τύπο τοῦ προηγουμένου. Πρόκειται γιὰ περιφερὲς ὄρυγμα μὲ τὴν ξερολιθιά του πρὸς Α (εἰκ. 2). Πίσω

ἀπὸ τὴν ξερολιθιὰ βρίσκεται τὸ κατακόρυφο φρέαρ μὲ ὑποτυπώδη διάνοιξη γιατὶ ὁ τάφος εἶναι, ἢ ἀπέβη, σχεδὸν ἐπιφανειακός. Τὸ δάπεδο τοῦ φρέατος βρίσκεται ψηλότερα ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ θαλάμου καὶ αὐτὸ ὁπωσδήποτε θὰ

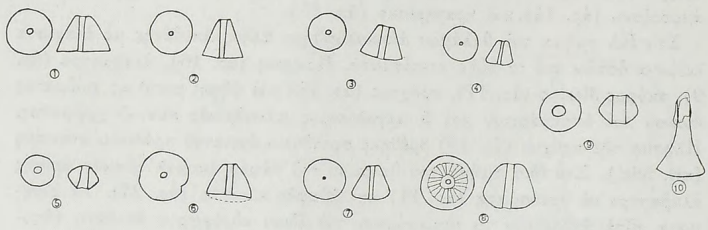

Εἰκ. 3. Εὑρήματα ἀπὸ τοὺς τάφους 119, 122, 123Α' (1 - 5: στεατίτες, 6: πήλινο σὲ θραύσματα, 7: στεατίτης, 8: πήλινο, 9: στεατίτης, 10: χάλκινος κοπέας).

δυσχέραινε τὴ λάξευση τοῦ θαλάμου. Ἡ ὀροφὴ τοῦ τελευταίου ἔχει καταρρεύσει. Στὸ θάλαμο τοῦ τάφου 121 βρέθηκε χωρὶς λείψανα ταφῆς, προφανῶς διαλυμένα, μικρὸ θήλαστρο καὶ ὄστρακα ἀπὸ διαλυμένο σκεῦος.

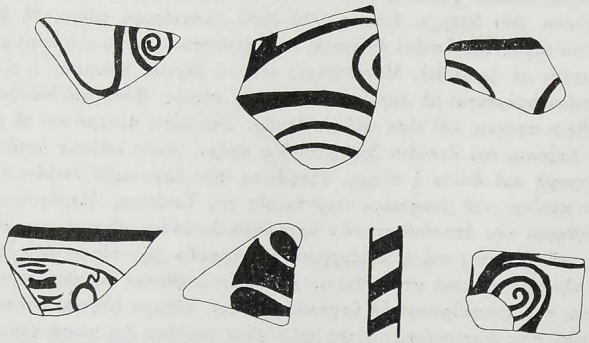

Εἰκ. 4. Ὄστρακα ἀπὸ τὸ δρόμο τοῦ τάφου 119.

Ὁ **τάφος 122** εἶναι μικρὸ θαλαμοειδὲς ὄρυγμα ποὺ σώζει ἕνα μέρος τῆς ὀροφῆς του. Πρὸς τὰ ΒΔ ἀνοίγεται ὑποτυπώδης δρόμος ποὺ φράσσεται μὲ τὴν τυπικὴ ξερολιθιά. Τὸ ὄρυγμα ἔχει μία ἀτομικὴ ταφή, συνεπῶς χρησιμοποιήθηκε μόνο μία φορά. Βρέθηκαν στὴ θέση τους τὰ λείψανα τῆς ταφῆς αὐτῆς, τὰ μηριαῖα ὀστὰ καὶ οἱ κνῆμες συνεπτυγμένες, τὸ κρανίο στὸ ΒΑ ἄκρο τοῦ

τάφου σὲ ἀπόσταση ποὺ δικαιολογεῖ τὴν ἐνδιάμεση ὕπαρξη τοῦ κορμοῦ, ἀπὸ τὸν ὁποῖο σώθηκαν ἐλάχιστα λείψανα. Τὸ μόνο κτέρισμα ἦταν ἕνα σφονδύλιο.

Τέλος ὁ **τάφος 123** ἀνήκει στὸ φρεατοειδὴ τύπο μὲ δύο θαλάμους (123 Α - Β) στὸ πέρας τοῦ κατακόρυφου φρέατος (εἰκ. 2). Ὁ θάλαμος 123 Α εἶναι πρόχειρο λάξευμα μὲ βυθισμένη ὀροφὴ καὶ ξερολιθιὰ στὴν εἴσοδό του ποὺ βλέπει πρὸς ΒΔ. Κάπως καλύτερα δουλεμένος εἶναι ὁ θάλαμος 123 Β, μὲ τὴν εἴσοδο καὶ τὴν ξερολιθιὰ πρὸς ΒΑ. Ἡ ὀροφή του εἶναι βυθισμένη. Καὶ οἱ δύο θάλαμοι βρίσκονται σὲ μικρὸ βάθος λαξευμένοι μέσα στὸ μαλακὸ βράχο ποὺ δὲν ἄντεξε στὸ χρόνο. Δυστυχῶς τὰ εὑρήματα καὶ στοὺς δύο θαλάμους ὑπῆρξαν ἐλάχιστα. Στὸν 123 Α βρέθηκε ἕνα κουμπὶ ἀπὸ σκοῦρο στεατίτη καὶ λίγα ὄστρακα (ἕνα ἀπὸ ἀμαυρόχρωμο ἀγγεῖο). Στὸ θάλαμο 123 Β βρέθηκε μόνο κτέρισμα σφονδύλιο πήλινο, σχεδὸν διαλυμένο. Καὶ στοὺς δύο θαλάμους δὲν βρέθηκαν λείψανα ὀστῶν (Πρβ. εἰκ. 3, ὅπου καὶ μικρὰ εὑρήματα τῶν τάφων τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς καὶ εἰκ. 4 μὲ διακόσμηση ὀστράκων τοῦ δρόμου τοῦ τάφου 119).

ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Τάφος 119

Ἀποθέτης Α

Θ ή λ α σ τ ρ ο (ἀρ. 1) (πίν. 55γ). Ἀκέραιο, πηλὸς κιτρινωπός, σχῆμα σφαιρικὸ κωνικό, βάση δισκοειδής, λαιμὸς κυλινδρικὸς μὲ χείλη ἐξέχοντα. Ἡ ράχη τῆς λαβῆς πρέπει νὰ ἦταν ὁλόβαφη, ὅπως ἐπίσης ὁ λαιμὸς ἐξωτερικὰ καὶ ἡ σωληνωτὴ προχοή. Καὶ στὰ τρία ὅμως τὸ χρῶμα ἔχει ἀπολεπιστεῖ ἐκτὸς ἀπὸ λίγα ἴχνη. Τὴ βάση τοῦ λαιμοῦ περιγράφουν δύο λεπτὲς ταινίες καστανοῦ χρώματος. Τρεῖς ὅμοιες ταινίες περιγράφουν τὴν κοιλιά. Μία παχιὰ ταινία κοντὰ στὴ βάση τοῦ ἀγγείου. Διαστάσεις: ὕψος 0.152, ὕψος λαβῆς 0.33 μ., μῆκος προχοῆς 0.053 μ., ὕψος λαιμοῦ 0.035, διάμ. βάσης 0.047 μ. διάμ. κοιλίας 0.12 μ., πάχος λαβῆς 0.1 μ., διάμ. χείλους ἐξωτ. 0.057 μ.

Θ ή λ α σ τ ρ ο (ἀρ. 2) (πίν. 55δ). Ἀκέραιο, πηλὸς κιτρινωπός, σχῆμα ἀμφικωνικό. Λαβὴ ταινιωτή, λαιμὸς κυλινδρικός, προχοὴ κυλινδρική, βάση δακτυλιοειδής. Στὴ ράχη τῆς λαβῆς τέσσερις παράλληλες γραμμές, μία ταινία περιγράφει τὸ χεῖλος καὶ τὶς βάσεις τῆς λαβῆς. Μιὰ παχύτερη ταινία διακοσμεῖ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ λαιμοῦ καὶ μιὰ στενότερη περιγράφει τὴ βάση του. Ἀνὰ μία ταινία στὴ βάση καὶ τὸ στόμιο τῆς προχοῆς. Μιὰ ταινία ἀλλοῦ ὁλόβαφη καὶ ἀλλοῦ διακεκομμένη περιγράφει τὴν κοιλιὰ καὶ μιὰ παχιὰ γεμάτη τὸ κάτω μέρος τοῦ ἀγγείου μέχρι τὴ βάση (ταινίες χρώματος ἐξίτηλου καστανοῦ). Ἡ προχοὴ τοῦ θηλάστρου βρίσκεται λίγο λοξὰ ἀπὸ τὴν προέ-

κταση τῆς λαβῆς. Ὕψος 0.105 μ., ὕψος λαβῆς 0.025, μῆκος προχοῆς 0.037 μ., διάμ. βάσ. 0.036 μ., διάμ. χείλους 0.054 μ., πάχος λαβῆς 0.085 μ., πάχος χείλους 0.005 μ.

Κυάθιο (ἀρ. 3) Μόνωτο ἀκέραιο, πηλὸς ὑπέρυθρος-κιτρινωπός, ἄβαφο. Τὸ χεῖλος κλίνει ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ἔξω. Σῶμα κυλινδρικό, κωνικό. Ἡ βάση εἶναι ἐπίπεδη, ἡ λαβὴ κάθετη ταινιωτή, κυλινδρική, ἐλαφρὰ ἀνέρχεται πάνω ἀπὸ τὸ χεῖλος. Ὕψος 0.047 μ., διάμ. χείλους ἐξωτ. 0.126 μ., διάμ. βάσης 0.036 μ., πάχος λαβῆς 0.0075 μ.

Κυάθιο (ἀρ. 4) (πίν. 56γ). Μόνωτο ἀκέραιο, πηλὸς κιτρινωπός, λαβὴ ταινιωτὴ κατακόρυφη, πάνω ἀπὸ τὸ χεῖλος, τὸ χεῖλος ἔχει πλαστικὴ διαμόρφωση καὶ κλίνει πρὸς τὰ ἔξω καὶ κάτω, τὸ σῶμα εἶναι ἡμισφαιρικὸ καὶ ἡ βάση δακτυλιοειδής. Διακόσμηση μὲ καλὰ διατηρημένο χρῶμα ὡς ἑξῆς: μία ταινία ἐσωτερική, ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὸ χεῖλος. Πάνω στὸ τελευταῖο ἀκτινωτὴ διακόσμηση μὲ σταγόνες. Χεῖλος ἐξωτερικὰ ὁλόβαφο. Δύο ζεύγη ἀπὸ τρεῖς ταινίες στὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου καὶ μία παχύτερη γύρω ἀπὸ τὴ βάση. Στὴ ράχη τῆς λαβῆς ἑπτὰ γραπτὲς σταγόνες. Ὕψος μὲ τὴ λαβὴ 0.066 μ., ὕψος χωρὶς λαβὴ 0.032 μ., διάμ. βάσης 0.032 μ., διάμ. χείλους ἐξ. 0.104 μ.

Σκύφος (ἀρ. 5) (πίν. 55ε). Μόνωτος ἀκέραιος, πηλὸς κιτρινωπὸς ποὺ ἐξωτερικὰ ἀπὸ τὴν ὄπτηση ἔγινε ροδόχρους, σχῆμα ἡμισφαιρικὸ (κυλινδρικὸ-ἡμισφαιρικό), λαβὴ ὁριζόντια, κυλινδρικὴ βάση δακτυλιοειδής. Τὸ χεῖλος ἀπέναντι περίπου ἀπὸ τὴ λαβὴ συγκλίνει πρὸς τὰ μέσα προφανῶς ἀπὸ ἄτεχνο πλάσιμο. Διακόσμηση: χεῖλος ὁλόβαφο ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικά, ἐξωτερικὰ τὸ χεῖλος περιτρέχει διπλὴ ἐγχάραξη-αὐλάκωση. Ἡ ράχη τῆς λαβῆς καὶ οἱ βάσεις της ὁλόβαφα. Στοὺς ὤμους μεταξὺ δύο ταινιῶν σειρὰ διακοσμητικῶν μοτίβων — U. Ἀπὸ τὴ βάση τῆς λαβῆς μέχρι τὴ βάση τοῦ ἀγγείου τέσσερις παχύτερες καὶ τέσσερις ἢ τρεῖς λεπτότερες ταινίες διακοσμοῦν τὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια. Ἡ βάση ἐξωτερικὰ ὁλόβαφη: ὕψος 0.095 μ., ὕψος λαβῆς 0.05 μ., διάμ. βάσης 0.054 μ., χείλους ἐξ. 0.0151 μ., πάχος χείλους 0.005 μ., πάχος λαβῆς 0.013 μ., διάμ. κοιλίας 0.0155 μ.

Πρόχους (ἀρ. 7). Λείπει τμῆμα τοῦ χείλους καὶ τοῦ λαιμοῦ, τὸ σχῆμα τοῦ χείλους δὲν εἶναι ἀκριβές, ἐὰν ἦταν περιφερικὸ ἢ ραμφόστομο. Σχῆμα ὠοειδὲς ἀμφικωνικό, βάση ἐπίπεδη, λαβὴ ταινιωτὴ λοξῆς κλίσης, πηλὸς ἐρυθρωπός, φαιός. Διακόσμηση: χεῖλος ὁλόβαφο ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικά. Στὴ ράχη τῆς λαβῆς δύο ταινίες κυματοειδεῖς ποὺ ἀφήνουν μεταξύ τους ἄβαφο κενό. Στὴ βάση τοῦ λαιμοῦ παχιὰ ταινία. Διακοσμητικὸ θέμα τῶν ὤμων (6) ὁμάδες κυματοειδῶν γραμμῶν (2 - 3). Ἀνάμεσα στὶς 2 ὁμάδες (δεξιὰ τῆς λαβῆς) κηλίδα μὲ καστανὸ χρῶμα ὅπως ἄλλωστε καὶ ὅλη ἡ διακόσμηση. Δύο ταινίες μετὰ τὸ διακοσμητικὸ μοτίβο καὶ τρεῖς κοντὰ στὴ βάση: ὕψος 0.0161 μ., ὕψος λαβῆς 0.091 μ., διάμ. βάσ. 0.05 μ., πάχος λαβῆς 0.009 μ., διάμ. κοιλίας 0.014 μ.

Π ρ ό χ ο υ ς (ἀρ. 8). Ἐλλιπὴς κατὰ τὸ χεῖλος ποὺ εἶναι πεπιεσμένο στὴν προέκταση τῆς λαβῆς καὶ ἴσως ἦταν ὀπισθότμητο, σίγουρα εἶναι ραμφόστομο, πηλὸς ἐρυθρωπός. Σχῆμα σφαιρικὸ κωνικό. Λαβὴ ταινιωτὴ κατακόρυφη. Πλαστικὸς δακτύλιος στὴ βάση τοῦ λαιμοῦ, βάση δακτυλιοειδής, διακόσμηση μὲ καστανόμαυρο χρῶμα, ὁ λαιμὸς ὁλόβαφος ἐξωτερικὰ καὶ σὲ μεγάλο τμῆμα ἐσωτερικά. Ὁλόβαφη ἡ ράχη τῆς λαβῆς ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ λαιμοῦ μέχρι τὴ βάση της. Στοὺς ὤμους διακόσμηση μὲ κατακόρυφες κυματοειδεῖς γραμμὲς σὲ ὁμάδες ἀπὸ τρεῖς ποὺ δὲν σώζονται σὲ ὅλη τὴν περιφέρεια, παχιὰ ταινία στὴ βάση τῆς λαβῆς καὶ μιὰ ὅμοια παρακάτω ἐξίτηλη. Πιθανὸν ὅμοια ταινία στὴ βάση δὲν ἔχει σωθεῖ, ὕψος 0.0156 μ., διάμ. βάσης 0.051 μ., πάχος λαβῆς 0.01 μ., πλάτος 0.024 μ., ὕψος λαβῆς 0.078 μ., διάμ. κοιλιᾶς 0.0153 μ.

Κ ύ λ ι κ α (ἀρ. 6) (πίν. 56δ). Δίωτη μὲ κατακόρυφες ταινιωτὲς λαβές, λίγο συμπληρωμένη στὸ στόμα καὶ τὴ βάση. Σῶμα κωνικὸ μὲ χείλη ποὺ κλίνουν πρὸς τὰ ἔξω. Στέλεχος βάσης κυλινδρικό, βάση δισκοειδὴς μὲ κοιλότητα ἡμισφαιρικὴ στὸ κέντρο της, πηλὸς κιτρινωπός, ὁ δίσκος τῶν χειλέων δὲν εἶναι πλήρης περιφέρεια ἀλλὰ συγκλίνει στὴ θέση τῶν λαβῶν. Ὕψος 0.101 μ., διάμ. βάσης 0.053 μ., διάμ. χείλους 0.113 - 0.122 μ., ὕψος λαβῶν 0.024 μ., πλάτος λαβῶν 0.013 μ.

Ψ ε υ δ ό σ τ ο μ ο ς ἀ μ φ ο ρ ί σ κ ο ς (ἀρ. 10). Πλήρης ἀλλὰ συγκολλημένος. Σχῆμα σφαιρικό, πηλὸς κιτρινωπός. Δίσκος ψευδοῦς στομίου ἐπίπεδος ἐλαφρῶς ἐξέχων στὸ κέντρο. Στόμια κυλινδρικά, λαβὲς κατακόρυφες κυλινδρικές, βάση δακτυλιοειδής, διακόσμηση μὲ καστανὸ χρῶμα. Ὁμόκεντροι κύκλοι περιγράφουν τὸ δίσκο τοῦ ψευδοῦς στομίου, βαμμένες οἱ ράχες τῶν λαβῶν μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ ἄβαφο τρίγωνο. Ταινία στὸ χεῖλος καὶ τὴ βάση τοῦ πραγματικοῦ στομίου, στοὺς ὤμους στιγμὲς καὶ σταγόνες. Στὸ ὑπόλοιπο σῶμα τοῦ ἀγγείου ὁμάδες λεπτῶν ταινιῶν, ἡ βάση ὁλόβαφη ἐξωτερικά· ὕψος 0.12 μ., διάμ. βάσης 0.05 μ., ἀνάπτυγμα λαβῶν 0.072 μ. διάμ. ψευδοῦς στομίου 0.026 μ., πραγματικοῦ 0.026 μ., διάμ. κοιλίας 0.124 μ.

Π ρ ό χ ο υ ς (ἀρ. 13). Δίωτος μὲ ραμφόστομη προχοή, πλήρης ἀλλὰ συγκολλημένη. Πηλὸς κιτρινωπός. Σχῆμα σφαιρικό, κωνικό, λαβὲς κατακόρυφες, ταινιωτές. Στὴ βάση τῶν λαβῶν μικρὴ ἀπόφυση καὶ ἀνὰ μία ὀπὴ διαμπερὴς ἴσως γιὰ τὴν ὄπτηση. Πλαστικὸς δακτύλιος στὴ βάση τοῦ λαιμοῦ. Βάση ἐπίπεδη. Διαστάσεις: 0.325 (ὕψος), διάμ. βάσης 0.061 μ., πλάτος λαβῆς 0.019 μ., πάχος 0.013, μῆκος στομίου 0.08, πλάτος 0.036 μ., μῆκος λαβῶν 0.095 μ., διάμ. κοιλίας 0.195 μ. Δύο ὅμοιες διαμπερεῖς ὀπὲς ὑπάρχουν στὴν ἀρχὴ τῶν λαβῶν.

Ἀ μ φ ο ρ ί σ κ ο ς (ἀρ. 14) (πίν. 55στ΄). Ἀκέραιος, πηλὸς κιτρινωπὸς ἐρυθρωπός, σχῆμα σφαιρικό, χείλη προεξέχοντα, λαβὲς κατακόρυφες ταινιωτές, βάση δακτυλιοειδής. Τὸ ἀγγεῖο εἶχε βαφεῖ στὸ ἐσωτερικό του χεῖλος καὶ στὸ

σύνολο τῆς ἐξωτερικῆς του ἐπιφάνειας μὲ καστανέρυθρο χρῶμα ποὺ τοποθετήθηκε μὲ τὴν ψήκτρα τὰ ἴχνη τῆς ὁποίας διακρίνονται. Ἀλλοῦ διατηρήθηκε παχύτερο ἀλλοῦ ἀπολεπίστηκε. Ἀλλοῦ ἔγινε βαθύτερο ἀλλοῦ ἀνοικτότερο ἀπὸ τὴν ὄπτηση. Ἴδιο χρῶμα φέρουν οἱ ράχες τῶν λαβῶν καὶ μέρος τοῦ ἐσωτερικοῦ τους. Ὕψος 0.087 μ., διάμ. βάσης 0.039 μ., διάμ. χείλους 0.08 μ., ὕψος λαβῆς 0.05 μ., πλάτος λαβῆς 0.017 μ., πάχος λαβῆς 0.006 μ., διάμ. κοιλίας 0.010 μ.

Κρατηρίσκος (ἀρ. 15) (πίν. 56α). Πλήρης σχεδόν, συγκολλημένος. Σχῆμα κυλινδρικό, κωνικὸ λαβὲς κυλινδρικὲς κατακόρυφες. Πηλὸς ἐρυθρωπός. Διακόσμηση ἐσωτερικά: στὸ κέντρο δακτύλιος καὶ μέσα σ' αὐτὸν σπείρα. Λίγο πιὸ πάνω λεπτὴ ταινία. Παχύτερη ταινία κοντὰ στὸ χεῖλος. Χεῖλος ὁλόβαφο πάνω καὶ ἐξωτερικά. Ταινία κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος, δύο στὴ βάση τῶν λαβῶν μὲ λεπτότερες μεταξύ τους, τρεῖς κοντὰ στὸ στέλεχος τῆς βάσης, ὁλόβαφος ὁ δίσκος τῆς βάσης. Βαθιὰ κοιλότητα στὸ κέντρο τῆς βάσης κυκλικὴ ὕψους 0.086 μ., διάμ. βάσης 0.057 μ., διάμ. χείλους 0.010 μ., διάμ. ἀγγείου 0.10 μ.· λαβή: ὕψος 0.031 μ., πάχος λαβῆς 0.009 μ.

Ἀποθέτης Β

Πρόχους (ἀρ. 16) (πίν. 55β). Λίγο συμπληρωμένη καὶ συγκολλημένη, πηλὸς κιτρινωπός. Σχῆμα σφαιρικό, κωνικό, λαιμὸς κυλινδρικὸς μὲ χείλη ποὺ κλίνουν ἔξω. Λαβὴ κατακόρυφη ἡμικυλινδρική, βάση ἐπίπεδη, μὲ χρῶμα καστανό, ὁλόβαφο τὸ χεῖλος μέσα καὶ ἔξω, πλαστικὴ ταινία στὴ ράχη τῆς λαβῆς, ὅμοια στὴ βάση τοῦ λαιμοῦ, στὸ μέσο τοῦ λαιμοῦ παχιὰ κυματοειδὴς ταινία, τρεῖς ταινίες στὴ βάση τοῦ ὤμου καὶ μία γύρω ἀπὸ τὴ βάση τοῦ ἀγγείου. Ὕψος 0.31, ὕψος λαβῆς 0.09 μ., διάμ. βάσης 0.074 μ., διάμ. χείλους 0.108 μ., πάχος λαβῆς 0.106 μ., πλάτος 0.021 μ., διάμ. κοιλίας 0.186 μ.

Ἀλάβαστρο (ἀρ. 9) (πίν. 56β). Μικρὸ ἀλάβαστρο, λείπει ἡ μία λαβή, σχῆμα σφαιρικὸ πεπιεσμένο, πηλὸς κιτρινωπός, χεῖλος ὁλόβαφο ποὺ συνεχίζεται σὲ ὁλόβαφο λαιμό. Τὸ χεῖλος εἶναι βαμμένο καὶ ἐσωτερικά. Κάτω ἀπὸ τὸ λαιμό, στὴν κοιλιὰ καὶ στὴ βάση τοῦ ἀγγείου λεπτὲς ἢ παχύτερες ταινίες. Στὸ κέντρο τῆς βάσης παχὺς κύκλος μὲ ὀφθαλμὸ ποὺ περιγράφεται ἀπὸ λεπτὴ ταινία. Ὕψος 0.046, διάμ. κοιλιᾶς 0.056, διάμ. χείλους 0.034 μ.

Σκύφος (ἀρ. 17) (σκυφοειδὴς κρατήρας). Σχῆμα σφαιρικὸ κωνικό, πηλὸς κιτρινωπός, λαβὲς ὁριζόντιες κυλινδρικές, βάση δακτυλιοειδής, διακόσμηση: στὸ κέντρο τοῦ πυθμένα γραπτὸς ὀφθαλμὸς καὶ σπείρα γύρω ἀπὸ αὐτόν. Πιὸ πάνω ταινία, χεῖλος ὁλόβαφο μέσα καὶ ἔξω (πάνω). Ταινία κάτω ἀπὸ τὸ ἐξέχον χεῖλος, κάτω ἀπὸ τὶς λαβὲς τρεῖς λεπτὲς ταινίες, μιὰ λεπτότερη καὶ μιὰ παχύτερη μέχρι τὴ βάση. Στὶς ράχες τῶν λαβῶν τρεῖς πινελιές. Ὕψος 0.059 μ., ὕψος λαβῶν 0.024 μ., πάχος τῶν λαβῶν 0.008 μ., διάμ. χείλους 0.097 μ., διάμ. βάσης 0.037 μ.

Π ρ ό χ ο υ ς (ἀρ. 18). Συμπληρωμένη καὶ συγκολλημένη. Πηλὸς κιτρινωπός, σῶμα σφαιρικὸ λίγο πεπιεσμένο, βάση δακτυλιοειδής, κατακόρυφη κυλινδρικὴ λαβή, χείλη λίγο ἐξέχοντα ἀπὸ τὸν κυλινδρικὸ λαιμό. Μὲ καστανὸ χρῶμα τρεῖς λεπτὲς ταινίες στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χείλους, βαμμένο τὸ χεῖλος ἐπάνω καὶ ἐν μέρει ἡ ράχη τῆς λαβῆς, ἕνας δακτύλιος παχύτερος στὴ βάση τοῦ λαιμοῦ καὶ δύο λεπτότεροι μὲ ἐνδιάμεσους πολὺ λεπτότερους κάτω ἀπὸ τὴ βάση τῆς λαβῆς. Ὕψος 0.097 μ., διάμ. χείλους 0.04 μ., διάμ. βάσης 0.035, διάμ. κοιλίας 0.095 μ.

Ἀπὸ τὸν τάφο 119, ὅχι ἀπὸ ἀποθέτες προέρχονται τὰ ἀκόλουθα τρία ἀγγεῖα.

1. Ἀ λ ά β α σ τ ρ ο (ἀρ. 11). Λίγο συμπληρωμένο, λείπει ἡ μία λαβή, σχῆμα σφαιρικὸ πεπιεσμένο, πηλὸς κίτρινος, διακόσμηση μὲ ἐξίτηλο καστανὸ χρῶμα. Ἴχνη χρώματος στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χείλους καὶ στὴ ράχη του, ταινίες στὴ βάση τοῦ λαιμοῦ, στοὺς ὤμους, καὶ δύο στὴν κοιλιά. Ἴχνη χρώματος στὶς ράχες τῶν λαβῶν, ἡ βάση φουσκωτή. Ὕψος 0.065, διάμ. χείλους ἐξ. 0.049 μ., διάμ. κοιλίας 0.08 μ.

2. Κ ύ π ε λ λ ο (ἀρ. 24). Συμπληρωμένο, συγκολλημένο, πηλὸς κιτρινωπός, λαβὴ ταινιωτὴ κατακόρυφη, βάση λίγο κωνικὴ κοίλη ἀπὸ κάτω, σχῆμα κυλινδρικό, κωνικὸ μὲ χεῖλος ποὺ ἐξέχει λίγο ἀδιακόσμητο. Ὕψος 0.088, διάμ. βάσης 0.049 μ., διάμ. χείλους 0.109, ὕψος λαβῆς 0.044 μ., πάχος λαβῆς 0.006, πλάτος λαβῆς 0.013 μ.

Π ρ ό χ ο υ ς (ἀρ. 12) (πίν. 55α). Λείπει ἕνα κομμάτι ἀπὸ τὸ σῶμα ἀριστερὰ τῆς λαβῆς καὶ τμῆμα τῆς προχοῆς, πηλὸς κιτρινωπός, σῶμα σφαιρικὸ κωνικό, λαιμὸς κυλινδρικὸς μὲ πλαστικὸ δακτύλιο στὴ βάση του, προχοὴ ραμφόστομη, λαβὴ ταινιωτὴ λοξὴ μὲ ὀπὴ στὴν ἀρχὴ καὶ στὴ βάση της καὶ μὲ πλαστικὴ ἀπόληξη τῆς βάσης ἡ ὁποία ἔχει συμπιεσθεῖ ἀπὸ τὸ δάκτυλο τοῦ ἀγγειοπλάστη. Στὸ μέσο τῆς λαβῆς ἐξωτερικὰ ἀνάγλυφη ράβδος. Διακόσμηση μὲ καστανὸ χρῶμα πολὺ ἀπολεπισμένο, βάφεται τὸ χεῖλος μέσα καὶ ἔξω, ἡ ράχη τῆς λαβῆς, τὸ μέσο τοῦ λαιμοῦ καὶ ὁ πλαστικὸς δακτύλιος γύρω ἀπὸ τὸν ὁποῖο ζωγραφίζεται κόσμημα ἀνηρτημένων ἡμικυκλίων. Παχιὰ καὶ λεπτότερη ταινία κοντὰ στὴν ἐπίπεδη βάση. Στὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου τρία παπυροειδῆ μὲ διπλὸ στέλεχος. Ὕψος 0.214, μῆκος λαβῆς 0.106, πλάτος λαβῆς 0.023, πάχος 0.008, πλάτος στομίου 0.053, διάμ. βάσης 0.07, διάμ. κοιλιᾶς 0.203 μ.

Τάφος 120

Π υ ξ ί δ α (ἀρ. 19). Λείπουν οἱ λαβές της καὶ μέρος τοῦ χείλους, συγκολλημένη, πηλὸς ἐρυθρωπός, σῶμα κυλινδρικὸ κωνικό, βάση ἐπίπεδη, διακόσμηση μὲ καστανὸ χρῶμα. Βαμμένο τὸ χεῖλος ἐσωτερικὰ ἐπάνω καὶ ἐξωτερικά, δακτύλιος στὴ βάση τοῦ λαιμοῦ ἀπὸ τὸν ὁποῖο ξεκινάει πυκνὸ πλέγμα κάθετων γραμμῶν. Τρεῖς δακτύλιοι στὸ κυλινδρικὸ σῶμα καὶ τρεῖς ὁμό-

κεντροι στὴ βάση. Ὕψος 0.058, διάμ. χείλους 0.044 μ., διάμ. ἀγγείου 0.076 μ., διάμ. βάσης 0.07 μ.

Πρόχους (ἀρ. 20). Τῆς λείπει ἡ λαβή, πηλὸς ἐρυθρωπός, σχῆμα σφαιρικὸ πεπιεσμένο καὶ βάση δακτυλιοειδής. Στὸ ἐλαφρῶς ἐξέχον χεῖλος διακόσμηση ἀκτινοειδής. Στὴ βάση τοῦ λαιμοῦ στὴν κοιλιὰ καὶ κοντὰ στὴ βάση ταινίες χρώματος καστανέρυθρου, τὴ βάση τῆς λαβῆς περιγράφει γραπτὴ θηλειά. Ὕψος 0.093 μ., διάμ. βάσης 0.03 μ., διάμ. χείλους 0.041 μ., διάμ. κοιλιᾶς 0.092 μ.

Προχοΐσκη (ἀρ. 21). Λείπει κομμάτι ἀπὸ τὸ σῶμα ἀπέναντι ἀπὸ τὴ λαβή, πηλὸς κιτρινωπός, σχῆμα σφαιρικό, κωνικό, λαβὴ ταινιόσχημη, βάση δακτυλιοειδής. Διακόσμηση μὲ καστανόμαυρο χρῶμα, ὁλόβαφο τὸ χεῖλος μέσα καὶ ἔξω, δακτύλιος στὴ βάση τοῦ λαιμοῦ, βαμμένη στὸ μεγαλύτερο μέρος της ἡ ράχη τῆς λαβῆς. Τρεῖς δακτύλιοι στὴν ἀρχὴ τῆς κοιλιᾶς καὶ δύο στὴ βάση. Στοὺς ὤμους κόσμημα zig-zag. Ὕψος 0.085 μ., διάμ. χείλους 0.038 μ., διάμ. βάσης 0.031 μ., μῆκος λαβῆς 0.053 μ., πάχος λαβῆς 0.005 μ., πλάτος λαβῆς 0.008 μ., διάμ. κοιλίας 0.08 μ.

Πρόχους (ἀρ. 22). Σχεδὸν ἀκέραιη, λίγο συγκολλημένη στὸ χεῖλος. Σχῆμα ὠοειδὲς ἀμφικωνικό, βάση ἐπίπεδη, λαβὴ ἡμικυλινδρική, ὁλόβαφο τὸ ἀγγεῖο ἐξωτερικὰ μὲ καστανὸ χρῶμα καὶ μέρος τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ λαιμοῦ, ἄβαφη ἡ βάση καὶ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς λαβῆς. Ὕψος 0.166 μ., μῆκος λαβῆς 0.09 μ., πλάτος λαβῆς 0.016 μ., πάχος 0.013 μ. διάμ. βάσης 0.044 μ., διάμ. χείλους 0.063 μ., διάμ. κοιλιᾶς 0.14 μ.

Τάφος 121

Θήλαστρο (ἀρ. 23). Ἐλλιπὲς στὸ χεῖλος λίγο συμπληρωμένο καὶ συγκολλημένο, πηλὸς ἐρυθρωπός, σχῆμα σφαιρικό, κωνικό, βάση δακτυλιοειδής, διακόσμηση μὲ κόκκινο χρῶμα, δακτύλιοι σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ σώματος καὶ τῆς προχοῆς, ὁ λαιμὸς ὁλόβαφος ἐξωτερικὰ καὶ τὸ χεῖλος βαμμένο καὶ πάνω. Λείπει ἡ λαβή. Ὕψος 0.114 μ., μῆκος προχοῆς 0.053 μ., διάμ. χείλους 0.053 μ., διάμ. βάσης 0.037 μ., διάμ. κοιλιᾶς 0.109 μ.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ Γ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

10. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΕΛΕΥΣΙΝΑΣ

(Πίν. 57)

Πεισιστράτειος περίβολος

Μὲ τὴν εὐκαιρία ποὺ συμπληρώνεται σὲ λίγο μιὰ ἀκριβῶς ἑκατονταετία ἀπὸ τὴν ἔναρξη τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τὸ 1882 στὴν Ἐλευσίνα, ἀποφασίσαμε ὁ ἀρχιτέκτων Ἰ. Τραυλὸς καὶ ἐγὼ νὰ συνεργαστοῦμε γιὰ τὴν παρουσίαση μιᾶς ὁλοκληρωμένης μελέτης τοῦ ἱεροῦ. Στὴ μελέτη μας αὐτὴ θὰ δώσουμε γιὰ πρώτη φορὰ μιὰ πλήρη εἰκόνα τῆς οἰκοδομικῆς ἱστορίας τοῦ ἐλευσινιακοῦ ἱεροῦ, μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουν προκύψει ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τοῦ Κ. Κουρουνιώτη καὶ ἀπὸ τὶς δικές μας ἔρευνες καὶ μελέτες μιᾶς ὁλόκληρης πεντηκονταετίας.

Γιὰ τὴ μελέτη μας αὐτὴ θεωρήσαμε ὅτι ἦταν ἀνάγκη νὰ ἐξακριβωθεῖ μὲ μιὰ νέα ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ Πεισιστρατείου περιβόλου ποὺ περιέκλειε ὡς καὶ τὸν 3ο π.Χ. αἰώνα τὴν ἀρχαία πόλη τῆς Ἐλευσίνας. Στὴν ἀνασκαφὴ ποὺ διήρκεσε τέσσερις ἑβδομάδες, ἀπὸ τὰ τέλη Σεπτεμβρίου ὡς τὸν Ὀκτώβριο, ἐργάστηκε ὡς βοηθὸς ὁ κ. Π. Πυριοβολῆς.

Ἡ ἀνασκαφὴ ἄρχισε ἀπὸ τὶς *ἄστυδε πύλες* στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ περιβόλου, ἀπ' ὅπου τὸ τεῖχος στρέφει ἀπότομα πρὸς Ν (πίν. 57α). Καθαρίστηκε τὸ κομμάτι τοῦ τείχους, ποὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1962, ἀπὸ τὰ χώματα καὶ τὴν πυκνὴ βλάστηση ποὺ τὸ εἶχε καλύψει, καὶ ἔγιναν οἱ ἀπαραίτητες μετρήσεις γιὰ τὴ σύνταξη τοῦ νέου τοπογραφικοῦ σχεδίου τῆς Ἐλευσίνας στὰ πεισιστράτεια χρόνια (εἰκ. 1). Κατόπιν παρακολουθήσαμε τὴ συνέχεια τοῦ τείχους στὴν ἀπότομη πλαγιὰ τοῦ λόφου ὡς τὸ σημεῖο Α σ' ἀπόσταση 110 μ. ἀπὸ τὶς *ἄστυδε πύλες*. Στὴ μέση τῆς ἀπόστασης αὐτῆς καθαρίστηκε καὶ πάλι ὁ πύργος μὲ τὴν πυλίδα στὴ βόρεια πλευρὰ καὶ τμῆμα τοῦ διατειχίσματος στὴ νότια. Σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφὴ IG II^2 1672 τοῦ 329/8 π.Χ., τὸ διατείχισμα ἄρχιζε ἀπὸ τὸν *Οἶκο τῶν Κηρύκων* καὶ ἔφτανε ὡς τὴν πυλίδα τὴν *ἀπαντρικρὺ τοῦ δολίχου*, ποὺ θὰ πρέπει νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὴν πυλίδα ποὺ ἀποκαλύψαμε στὰ βόρεια τοῦ πύργου. Τὸ τμῆμα ποὺ περιλαμβάνεται μέσα στὸν πεισιστράτειο περίβολο καὶ τὸ διατείχισμα, διαστάσεων 120 × 50 μ., ἀποτελοῦσε ὅπως πιστεύουμε, τὸ βοηθητικὸ χῶρο τοῦ ἱεροῦ. Ἐλάχιστα ὅμως ἔχει ἐρευνηθεῖ ἡ περιοχὴ αὐτή· εἶναι ἀνάγκη νὰ γίνουν ἐκτεταμένες ἀνασκαφὲς γιὰ τὴν ἀποκάλυψη τῶν διαφόρων οἰκοδομημάτων ποὺ ἀναφέρονται στὶς ἐλευσινιακὲς ἐπιγραφές.

Κοντὰ στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου, στὸ σημεῖο Α, τὰ λαξεύματα ποὺ προσδιορίζουν στὸ βράχο τὴ γραμμὴ τοῦ τείχους, σταματοῦν· στὴν ἐπίπεδη ἐπιφάνεια

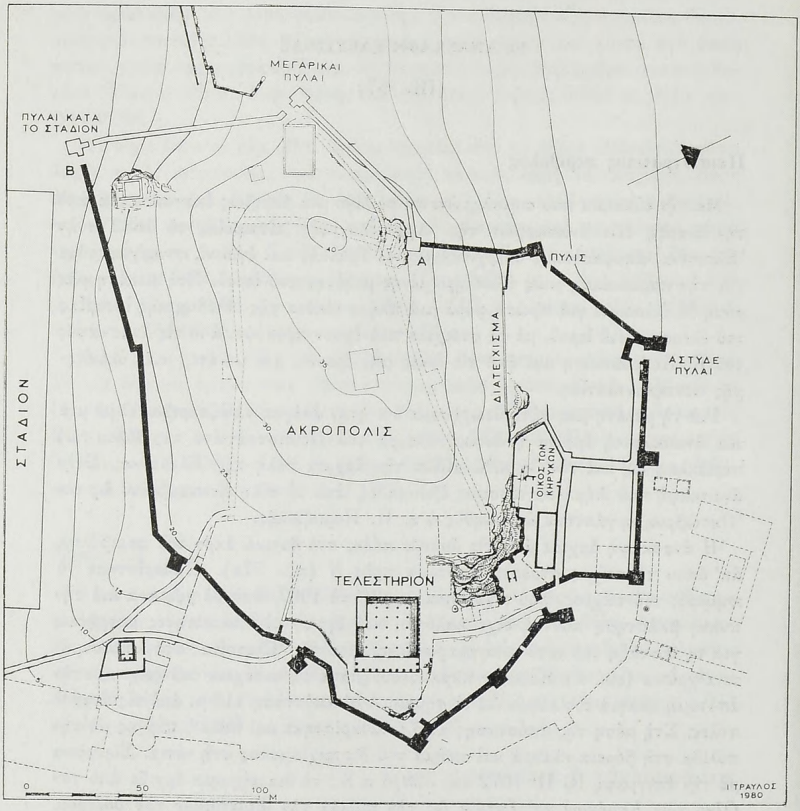

Εἰκ. 1. Σχέδιο τοῦ ἱεροῦ καὶ τῆς ἀρχαίας πόλεως τῆς Ἐλευσίνας ὅπου σημειώνεται ἡ γραμμὴ τοῦ Πεισιστρατείου τείχους.

τοῦ λόφου, παρόλες τὶς ἐντατικὲς ἔρευνές μας καὶ ἀνασκαφές, κανένα ἴχνος τῆς συνέχειας τοῦ τείχους δὲ βρέθηκε ὡς τὸ σημεῖο Β. Αὐτὸ ὀφείλεται στὸν τρόπο τῆς θεμελίωσης τοῦ πεισιστρατείου τείχους· στὸ ἐπίπεδο δηλαδὴ ἔδα-

φος τὸ τεῖχος στηρίζεται ἀπευθείας στὶς παλαιότερες ἐπιχώσεις, χωρὶς τὴν παρουσία ἰδιαίτερου θεμελίου ποὺ νὰ φτάνει ὡς τὸ βράχο. Ἔτσι, ὅταν στὸν 3ο π.Χ. αἰώνα κατεδάφισαν συστηματικὰ τὸ τεῖχος γιὰ νὰ ἐπεκταθεῖ στὰ δυτικὰ καὶ νὰ περιλάβει μιὰ νέα μεγάλη ἔκταση, δὲν ἔμεινε κανένα ἴχνος τοῦ πεισιστρατείου τείχους. Ὡστόσο, πιστεύουμε ὅτι ἡ ἀναπαράσταση τῆς γραμμῆς του στὴ δυτικὴ πλευρὰ (εἰκ. 1), ἐλάχιστα θὰ ἀπέχει ἀπὸ τὴν πραγματικότητα.

Ἡ ἔρευνα μᾶς ἐπέτρεψε ἐπίσης νὰ ἐντοπίσουμε στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ λόφου καὶ τὴ θέση τῶν *μεγαρικῶν πυλῶν*· σ' αὐτὸ μᾶς βοήθησε πολὺ ἡ ὁδὸς ποὺ ξεκινοῦσε ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη καὶ ὁδηγοῦσε ἔξω ἀπὸ τὸ τεῖχος πρὸς τὴν περιοχὴ τῶν Μεγάρων. Ἡ ὁδὸς αὐτή, πλάτους 2.20 μ., ποὺ τὴν παρακολουθήσαμε σ' ἀπόσταση 60 μ. ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη, ἀκολουθεῖ τὴν ἀπότομη κλίση τοῦ λόφου. Σ' ὅλο τὸ μῆκος της ὑπάρχουν χαμηλὲς βαθμίδες, λαξευμένες στὸ βράχο· διευκολύνουν τὴν ἀνάβαση τῶν πεζῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν ὀχημάτων, ποὺ σαφὴ ἴχνη τῶν τροχῶν τους σώζονται δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὶς λαξευμένες βαθμίδες (πίν. 57β).

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΥΛΩΝΑΣ - ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΡΑΥΛΟΣ

11. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΘΕΑΤΡΟΥ ΣΤΟΥΣ ΤΡΑΧΩΝΕΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

(Πίν. 58 - 59)

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ ἀρχαίου θεάτρου στοὺς Τράχωνες τῆς Ἀττικῆς ἄρχισε τὸ 1975 μὲ ἀφορμὴ τὴν ἐκσκαφὴ θεμελίων γιὰ τὴν ἀνέγερση κτηρίου γραφείων στὸ χῶρο τοῦ προαυλίου ἑνὸς ἐργοστασίου, ἰδιοκτησίας Ἀφῶν Ροκανᾶ. Ἀργότερα ἡ ἀνασκαφὴ ἐπεξετάθη καὶ στὸ γειτονικὸ οἰκόπεδο ἰδιοκτησίας Ι. Γερουλάνου.

Ἡ περιοχὴ ταυτίζεται μὲ τὸν ἀρχαῖο Δῆμο Εὐώνυμον. Μέχρι τώρα στὴν περιοχὴ εἶχαν ἀνασκαφεῖ τμήματα νεκροταφείου, ἀπὸ τὴ γεωμετρικὴ περίοδο ἕως τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους. Ἐπίσης εἶχαν βρεθεῖ κατὰ καιροὺς ἐνεπίγραφα μνημεῖα, μὲ ὀνόματα δημοτῶν ἀπὸ τὸ Εὐώνυμον. Δημόσιο κτήριο βρίσκεται τώρα γιὰ πρώτη φορά, ἔτσι ἐντοπίζεται καὶ τὸ κέντρο τοῦ Δήμου.

Τὸ θέατρο ἔχει προσανατολισμὸ Β - Ν, μὲ τὸ κοῖλο του στραμμένο πρὸς Ν. Γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ κοίλου χρησιμοποιήθηκε ἡ πλαγιὰ τῆς φυσικῆς κλίσεως τοῦ ἐδάφους. Ἕως τώρα ἔχει ἀποκαλυφθεῖ τὸ κτίσμα τῆς σκηνῆς μὲ τὸ προσκήνιο, ἡ ὀρχήστρα, ποὺ ἔχει σχῆμα ὀρθογώνιο καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ κοίλου μὲ τὶς παρόδους. Ἡ ὀρχήστρα ἔχει διαστάσεις 7.50 μ. × 15.30 μ. Τὰ ὅριά της στὶς τρεῖς πλευρὲς καθορίζονται μὲ λιθόκτιστη βαθμίδα, ἐνῶ τὸ Ν ὅριό της καθορίζεται ἀπὸ τὸ στυλοβάτη τοῦ προσκηνίου. Στὶς προηγούμενες ἀνασκαφὲς εἶχε διαπιστωθεῖ ἡ ὕπαρξη πέντε βαθμίδων τοῦ κοίλου, οἱ ὁποῖες εἶχαν διαμορφωθεῖ μὲ λιθόκτιστο ἀνάλημμα ἡ κάθε μία. Ἡ κεντρικὴ πτέρυγα διῃρεῖτο σὲ τρεῖς κερκίδες, μὲ τὴν κατασκευὴ δύο κλιμάκων, πλάτους 0.70 μ. Παρόμοια διαμόρφωση, ὡς πρὸς τὴ διάταξη τῶν κλιμάκων, παρουσιάζει τὸ θέατρο τοῦ Θορικοῦ. Στὴν πρώτη βαθμίδα σώζονται τέσσερεις λαξευτὲς ὀρθογώνιες πλάκες ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο, μὲ ἐπιγραφές, ποὺ ἀποτελοῦσαν τὰ ἕδρανα τῆς προεδρίας. Ἡ τέταρτη πλάκα βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὸν μάρτυρα ποὺ ἀφαιρέθηκε κατὰ τὴ φετινὴ περίοδο τῶν ἀνασκαφῶν. Στὸ χῶρο τοῦ διαδρόμου, ποὺ σχηματίζεται μεταξὺ τῆς ὀρχήστρας καὶ τῆς πρώτης βαθμίδας τῆς προεδρίας, πρὸς Ἀνατολάς, ἔχουν τοποθετηθεῖ ἕξι θρόνοι μαρμάρινοι ἐπάνω σὲ μαρμάρινο ὑπόβαθρο. Τὰ ὅρια τοῦ κοίλου δὲν προσδιορίστηκαν ἀκόμη σὲ καμιὰ πλευρά του· ἡ ἔρευνα τῶν δύο τμημάτων τῶν ἀναλημματικῶν τοίχων ποὺ βρέθηκαν στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ κοίλου δὲν ἔχει ἀκόμη ὁλοκληρωθεῖ.

Ἐφέτος οἱ ἀνασκαφικὲς ἐργασίες περιορίστηκαν στὴν ἀφαίρεση τοῦ μάρτυρα, ποὺ εἶχε παραμείνει ἄσκαφος στὸ χῶρο τῆς ὀρχήστρας καὶ στὸ κατώτερο τμῆμα τοῦ κοίλου, συνολικοῦ μήκους 15.50 μ., πλ. 1 μ. (πίν. 58α) καὶ στὴ διάνοιξη δύο νέων τομῶν στὸ χῶρο τοῦ κοίλου, μήκ. 16.50 μ., πλ. 2 μ., ἡ μία καὶ μήκ. 15.50 μ., πλ. 2 μ. - 8.50 μ. ἡ δεύτερη, ἐκεῖ ὅπου διετηρεῖτο ἀκόμη ἡ ἐπίχωση, γιὰ τὴ διερεύνηση τῶν ὁρίων τοῦ κοίλου πρὸς Β καὶ πρὸς Α.

Οἱ ἐπιχώσεις τοῦ μάρτυρα ἀφαιρέθηκαν σὲ δύο στάδια, χωριστὰ τοῦ κοίλου καὶ χωριστὰ τῆς ὀρχήστρας. Τὸ πάχος τῆς ἐπιχώσεως τοῦ κοίλου κυμαινόταν ἀπὸ 1.40 μ. πίσω ἀπὸ τοὺς θρόνους ὡς 0.50 μ. στὸ Β ὅριο τοῦ μάρτυρα· ξεχωρίσαμε τέσσερα κύρια στρώματα τὰ ὁποῖα δὲν ἦταν ἑνιαῖα καὶ κατέληγαν σὲ δύο στὸ Β ὅριο. Τὸ πρῶτο στρῶμα, πάχ. 0.15 μ., ἦταν τὸ ἐπιφανειακό, μὲ πολλὰ χαλίκια καὶ ὄστρακα μεταγενέστερα. Τὸ πρῶτο στρῶμα, πάχ. 0.30 μ., περιεῖχε λιγότερα χαλίκια καὶ ὄστρακα, παρόμοια μὲ τοῦ πρώτου στρώματος. Τὸ τρίτο στρῶμα, πάχ. 0.50 μ., περιεῖχε μεγάλη ποσότητα λίθων ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὴ διάλυση τῶν βαθμίδων τοῦ κοίλου καὶ ὄστρακα τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου. Σ'αὐτὸ τὸ στρῶμα βρέθηκε καὶ ἡ μαρμάρινη πλάκα ἀπὸ τὰ ἔδρανα τῆς προεδρίας ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω· ἔχει διαστάσεις 1.59×0.42 μ. πάχ. 0.13 - 0.14 μ. καὶ στὴν πρόσθια μακρὰ πλευρὰ φέρει τέσσερα γράμματα *ΤΟΙΡ*. Παρασύρθηκε ἀπὸ τὴν πρώτη βαθμίδα, ποὺ ἦταν ἡ θέση της καὶ κύλισε λοξὰ στὴ στάθμη τῶν θρόνων. Τὸ τέταρτο στρῶμα, πάχ. 0.35 - 0.40 μ., ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴν ἰλὺ ποὺ σχηματίστηκε κατὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ θεάτρου καὶ τὴν ἐγκατάλειψή του καὶ περιεῖχε ἑλληνιστικὰ ὄστρακα.

Στὸ τμῆμα τοῦ μάρτυρα ποὺ ἔμεινε στὸ χῶρο τῆς ὀρχήστρας, συνολικοῦ πάχ. 1.60 μ., ξεχωρίσαμε ἕξι κύρια στρώματα. Τὸ πρῶτο στρῶμα, πάχ. 0.20 μ., ἦταν τὸ ἐπιφανειακὸ μὲ μερικοὺς λίθους καὶ χαλίκια. Τὸ δεύτερο στρῶμα, πάχ. 0.20 - 0.30 μ., περιεῖχε καὶ αὐτὸ χαλίκια, λίθους καὶ σύγχρονα ὄστρακα ἕως καὶ ρωμαϊκά. Τὸ τρίτο στρῶμα πάχ. 0.20 - 0.30 μ., περιεῖχε πολλὰ χαλίκια, λίγους λίθους, ὄστρακα ἑλληνιστικὰ καὶ θραύσματα κεραμίδων στρωτήρων κορινθιακῶν. Τὸ τέταρτο στρῶμα, πάχ. 0.30 μ., περιεῖχε πολλοὺς λίθους, κεραμίδες καὶ ἀμμοκονιάματα ἀπὸ τὴ σκηνὴ καὶ τὸ προσκήνιο καὶ ὄστρακα ἑλληνιστικά. Στὸ στρῶμα αὐτὸ βρέθηκε τμῆμα ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς ἀπὸ φαιὸ μάρμαρο (πίν. 58β). Σώζεται τὸ ἐπάνω τμῆμα της, πλ. 0.39 - 0.40 μ., σ. ὕψ. 0.285 - 0.165 μ., πάχ. 0.08 μ., μὲ ἐπιγραφὴ σὲ δύο στίχους:

[Δ]*ΙΟΝΥΣΩ* [Ο]*ΛΥΜΠΙΟΔΩΡΟΣ*
ΔΙΟΤΙΜΟΥ ΑΝΕΘΗΚΕΝ

Πρόκειται γιὰ γνωστὸ Εὐωνυμέα, τὸν Ὀλυμπιόδωρο ΙΙ, γιὸ τοῦ Διοτίμου ΙΙΙ (βλ. Kirchner, Prosopographia Attica, II, 1903, 169, ἀρ. 11401. II². 1629 στ. - 539 - 41 καὶ 622 - 9), ὁ ὁποῖος πλήρωσε χρέη τοῦ πατέρα του τὸ

325/4. (Γιὰ τὸ γενεαλογικό του δέντρο βλ. ἐπίσης J. K. Davies, Athenian Propertied Families, 600 - 300 B.C.(1971) 164 καὶ 165.) Στὸ ἴδιο στρῶμα βρέθηκε τμῆμα βάθρου μὲ κοῖλο κυμάτιο, σωζ. διαστάσεων 0.315 × 0.24 μ., ὕψ. 0.75 μ., λαξευμένο ἐσωτερικά. Τὸ πέμπτο στρῶμα περιεῖχε πάλι ἀσβεστοκονιάματα καὶ κεραμίδες ἀπὸ τὸ προσκήνιο καὶ τὴ σκηνή, λίθους καὶ ὄστρακα ἑλληνιστικά. Τὸ ἕκτο στρῶμα, πάχ. 0.15 μ., ἀπετελεῖτο ἀπὸ ἰλὺ καὶ περιεῖχε ἐλάχιστα ἑλληνιστικὰ ὄστρακα.

Ἡ πρώτη τομὴ X, μὲ κατεύθυνση B - N, ἀνοίχτηκε στὸ χῶρο τοῦ κοίλου, σὲ ἀπόσταση 16.50 μ. ἀπὸ τὸ B ὅριο τῆς ὀρχήστρας καὶ 3.50 μ. ἀπὸ τὴ μεσοτοιχία ποὺ χωρίζει τὸ οἰκόπεδο Ροκανᾶ ἀπὸ τὸ οἰκόπεδο Γερουλάνου καὶ ἔφτασε ἕως τὸ B ὅριο τοῦ οἰκοπέδου.

Σκοπὸς τῆς ἔρευνας στὴ θέση αὐτὴ ἦταν ἡ στρωματογραφία, ἡ συγκέντρωση στοιχείων γιὰ τὸ B ὅριο τοῦ κοίλου καὶ ἡ εὕρεση τῆς κλίσεως τοῦ ἐδάφους. Ἡ τομὴ ἔχει μῆκος 15.50 μ. καὶ πλάτος 2 μ. Τὸ συνολικὸ πάχος τῆς ἐπιχώσεως ἔφτανε τὸ 1.50 μ. καὶ διηρεῖτο σὲ πέντε στρώματα ἀνομοιομερή. Τὸ πρῶτο στρῶμα, πάχ. 0.80 - 0.90 μ. ἀπετελεῖτο ἀπὸ σύγχρονες ἐπιχώσεις. Τὸ δεύτερο στρῶμα, πάχ. 0.14 - 0.17 μ., περιεῖχε μεγάλη ποσότητα μικρῶν λίθων καὶ ὄστρακα τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου κυρίως. Τὸ τρίτο στρῶμα πάχ. 0.31 - 0.35 μ., ἀπετελεῖτο ἀπὸ λίγα ὄστρακα τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου καὶ περισσότερα τῆς ἑλληνιστικῆς. Τὸ τέταρτο στρῶμα, πάχ. 0.17 - 0.22 μ. περιεῖχε ὄστρακα ἑλληνιστικά. Τὸ πέμπτο στρῶμα, πάχ. 0.17 - 0.20 μ., ἀπετελεῖτο ἀπὸ πέτρες καὶ σκληρὰ χώματα καὶ περιεῖχε ἑλληνιστικὰ ὄστρακα καὶ λίγα προγενέστερα.

Οἱ ἐπιχώσεις εἶχαν διαταραχτεῖ στὸ B τμῆμα τῆς τομῆς. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς ἐπιχώσεως φάνηκε ὅτι ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους στὸ χῶρο τῆς τομῆς δὲν παρουσιάζει ἐμφανὴ κλίση. Ἐπίσης στοιχεῖα γιὰ τὸν καθορισμὸ τοῦ B ὁρίου τοῦ κοίλου δὲν βρέθηκαν.

Ἡ δεύτερη τομὴ XI, μὲ κατεύθυνση A - Δ, ἀνοίχτηκε στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ κοίλου, παράλληλα πρὸς τὸ B ἀνάλημμα τῆς ἀνατολικῆς παρόδου, μὲ σκοπὸ τὴν ἀνεύρεση ὑπολειμμάτων τῶν βαθμίδων τοῦ κοίλου καὶ τὴ διερεύνηση τοῦ A ὁρίου του.

Ἡ τομὴ ἔχει μῆκος 15.50 μ., πλάτος 2 - 8.50 μ. καὶ τὸ πάχος τῆς ἐπιχώσεως ἐποίκιλλε ἀπὸ 0.40 ἕως 0.90 μ. Στὸ σημεῖο ποὺ διετηρεῖτο ἡ ἐπίχωση σὲ μεγαλύτερο ὕψος ξεχωρίσαμε τέσσερα στρώματα. Τὸ πρῶτο στρῶμα, πάχ. 0.08 - 0.15 μ., ἦταν ἐπιφανειακό. Τὸ δεύτερο στρῶμα, πάχ. 0.20 - 0.22 μ. μὲ ἀμμουδερὰ χώματα, περιεῖχε μικρὲς πέτρες, νεώτερα ὄστρακα καὶ ρωμαϊκά. Στὸ στρῶμα αὐτὸ βρέθηκε τοῖχος ἀμελοῦς κατασκευῆς, μὲ ἀργοὺς λίθους χτισμένος, θεμελιωμένος σὲ βάθος 0.38 μ.· μεταξὺ αὐτοῦ τοῦ τοίχου καὶ τοῦ ἀναλήμματος τῆς A παρόδου ὑπῆρχε στρώση μικρῶν λίθων σὲ ἀκαθόριστη ἔκταση (πίν. 59α). Τὰ ὄστρακα ποὺ συλλέξαμε ἀπὸ τὸ δεύτερο αὐτὸ στρῶμα χρονολογοῦνται στὴ ρωμαϊκὴ περίοδο. Τὸ τρίτο στρῶμα, πάχ. 0.37 - 0.30 μ.,

περιεῖχε χονδρὰ χαλίκια καὶ ἑλληνιστικὰ-ρωμαϊκὰ ὄστρακα ἀνάμικτα. Τὸ τέταρτο στρῶμα, πάχ. 0.08 - 0.10 μ., ἀπετελεῖτο ἀπὸ σκληρὰ χώματα μὲ πέτρες καὶ περιεῖχε ἑλληνιστικὰ ὄστρακα καὶ προγενέστερα. Σαφὴ ἴχνη βαθμίδων δὲν βρέθηκαν, ὅμως σὲ ἕξι σημεῖα, ποὺ ἀπέχουν ἴσα μεταξύ τους, 1 μ. περίπου, βρέθηκαν ὑπολείμματα μικρῶν λιθοσωρῶν, ποὺ θὰ μποροῦσαμε νὰ τὰ ἑρμηνεύσουμε σὰν κατάλοιπα τῶν βαθμίδων τοῦ κοίλου σ'αὐτὴ τὴ θέση. Μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε ἕως τώρα θὰ μποροῦσαμε νὰ ἀποκαταστήσουμε ἐννέα βαθμίδες χτιστὲς ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴ βαθμίδα τῆς προεδρίας. Ἡ κλίση τοῦ ἐδάφους μετὰ τὸν τελευταῖο λιθοσωρὸ εἶναι ἐλάχιστη. Ἡ ἀφαίρεση τοῦ μάρτυρα ποὺ ἔχει ἀφεθεῖ ἄσκαφος στὰ βόρεια τῆς τομῆς XI θὰ βοηθήσει στὴ διευκρίνηση τῶν στοιχείων ποὺ ἀποκαλύφθηκαν ἐφέτος.

Ἐὰν συνθέσουμε ὅλα τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε συλλέξει ἕως τώρα, καταλήγουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ θέατρο αὐτὸ στὴ μορφὴ ποὺ μᾶς σώζεται, κατασκευάστηκε γύρω στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ χρησιμοποιήθηκε γιὰ ἕνα χρονικὸ διάστημα τουλάχιστον ἑκατὸν πενήντα ἐτῶν. Ἡ ἐγκατάλειψη τοῦ θεάτρου πιστεύουμε ὅτι ὀφείλεται κυρίως στὴν κακὴ ἐπιλογὴ τῆς θέσεώς του μέσα σὲ μισγάγκεια. Ἡ στρωματογραφία τῶν φερτῶν ὑλῶν ἀποδεικνύει ὅτι τὸ γέμισμα τοῦ θεάτρου ἔγινε μέσα σὲ μερικὲς δεκαετίες. Ἡ διαδοχικὴ ἐναπόθεση λεπτόκοκκων καὶ χονδρόκοκκων φερτῶν ὑλῶν μαρτυρεῖ τὴν αὐξομειούμενη παροχὴ χειμάρρου, ὁ ὁποῖος ὅταν εἶχε μεγάλη παροχὴ μποροῦσε νὰ παρασύρει λίθους μεγάλους, μεγέθους 2 - 3 ἑκατοστῶν, ἐνῶ ἄλλοτε παρέσυρε μόνο μικροὺς κόκκους ἀργίλου.

ΟΛΓΑ ΤΖΑΧΟΥ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

12. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ

(Πίν. 60 - 64)

Συνεχίστηκε γιὰ ἕκτη χρονιὰ ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Ραμνοῦντος ἀπὸ τὸν ὑπογραφόμενο μὲ τὴν πολύτιμη βοήθεια καὶ συνεργασία τῆς κυρίας Ἑλένης Θεοχαράκη, ἡ ὁποία εἶχε τὴν ἄμεση καὶ συνεχὴ ἐποπτεία τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τοῦ κ. Κωστῆ Ἠλιάκη, ὁ ὁποῖος ἀσχολήθηκε εἰδικὰ μὲ τὴν ἀναστήλωση τοῦ θριγκοῦ τοῦ μεγάλου ναοῦ καὶ ἐκπόνησε τὰ σχέδια τῆς ἔκθεσης αὐτῆς. Τὴ διεύθυνση τῶν συνεργείων εἶχαν οἱ κ.κ. Ἰωάννης Καραμῆτρος καὶ Νικόλαος Καραμαλῆς.

Φέτος ἔγινε ἀνασκαφὴ στὸ ἱερὸ τῆς Νέμεσης καὶ ἀναστήλωση, σὲ εἰδικὴ αἴθουσα, τοῦ θριγκοῦ τοῦ μεγάλου ναοῦ.

ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΝΕΜΕΣΗΣ

Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ ἱερὸ τῆς Νέμεσης περιορίστηκε σὲ χώρους ποὺ εἶχε ἤδη σκάψει ὁ Στάης τὸ 1891, γιατὶ κρίθηκε πὼς δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ σχηματιστεῖ σωστὴ ἡ εἰκόνα τοῦ Ἱεροῦ πρὶν διαλυθεῖ ἡ σύγχυση ποὺ εἶχε ἐπιφέρει ἡ ἐπέμβαση τοῦ πρώτου ἀνασκαφέα (παρένθ. πίν. Γ').

Ὁ Στάης, ὅπως εἶναι γνωστό, δὲν ἄφησε καμιὰ πληροφορία γιὰ τὴν ἀνασκαφή του ἐκτὸς ἀπὸ βραχύτατες ἐκθέσεις μὲ τὶς ὁποῖες ἀνακοίνωσε τὰ γενικὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν του. Μόνο λοιπὸν μὲ τὴ σκαπάνη μποροῦμε νὰ μάθουμε, μὲ σχετικὲς λεπτομέρειες, τὸ χῶρο ποὺ ἐρεύνησε ἀκριβῶς, ὄχι ὅμως καὶ τὰ εὑρήματα ποὺ εἶχε.

Ἡ φετινὴ ἀνασκαφὴ ἔγινε στὰ τετράγωνα K-J 11, H 10, C 2 - 12, B 2 - 12 καὶ A 2,4 - 5 (βλ. τὸ σχέδιο ΠΑΕ 1979, 3) ποὺ βρίσκονται στὸ βόρειο καὶ τὸ ἀνατολικὸ μέρος τοῦ Ἱεροῦ. Ὁ χῶρος ποὺ ἐρευνήθηκε εἶχε σκαφτεῖ, ὅπως εἰπώθηκε ἤδη, ἀπὸ τὸν Στάη ὥστε οὔτε συμπεράσματα μποροῦσα νὰ βασίσω στὴν ἀνασκαφὴ οὔτε εὑρήματα περίμενα. Εὐτυχῶς ὅμως κάποια οἰκοδομικὰ λείψανα ποὺ εἶχε βρεῖ καὶ τὰ εἶχε πάλι καταχώσει, διατηρήθηκαν ὡς τὶς μέρες μας ἀλώβητα.

Τὰ κυριότερα ἀπὸ αὐτὰ τὰ οἰκοδομικὰ λείψανα εἶναι τοῖχος μήκους 7.10 μ. μὲ κατεύθυνση ἀπὸ B πρὸς N, στὸ ΒΔ μέρος τοῦ τεμένους (A - C 3), χτισμένος μὲ μεγάλες τραπεζιόσχημες πέτρες μὲ παρεμβολὴ ἐπάλληλων πλακοειδῶν βυσμάτων, τοῦ ὁποίου ἡ κατασκευὴ εἶναι νεώτερη τοῦ μεγάλου βόρειου ἀνα-

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ 1980 (Β. ΠΕΤΡΑΚΟΣ)

ΠΑΡΕΝΘΕΤΟΣ ΠΙΝΑΞ Γ'

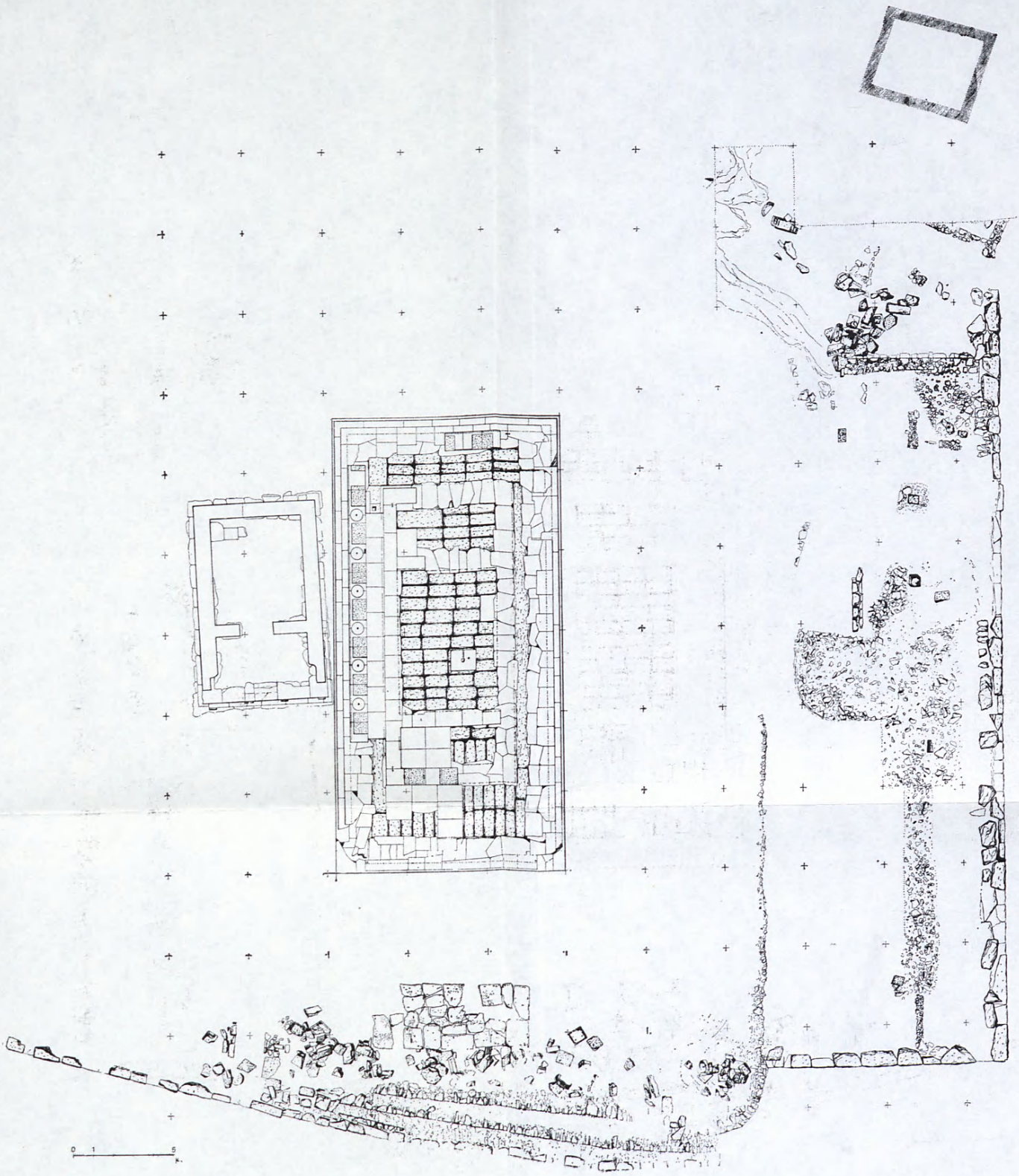

λήμματος τοῦ ἱεροῦ. Ἡ ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ τοίχου (εἰκ. 1 πίν. 60α) βλέπει δυτικὰ ἐνῶ ἡ ἐσωτερικὴ δὲν ἦταν ποτὲ θεατὴ παρὰ τὸ ὅτι μικρὸ τμῆμα στὸ ἀνώτερο μέρος του ἔχει τὴν ἐπιμελημένη μορφὴ τῆς ἐξωτερικῆς ὄψης. Τὸ μεγαλύτερο ὕψος τοῦ τοίχου, ποὺ στὴ θεμελίωσή του ἀκολουθεῖ τὴν κλίση τοῦ ἐδάφους, εἶναι 0.80 μ. Τὸ πάχος του εἶναι 0.75 μ.

Στοὺς χώρους Β - C 3 βρέθηκαν πολλὰ κομμάτια ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη

Εἰκ. 1. Ἐξωτερικὴ ὄψη τοίχου στὸ ἱερὸ τῆς Νέμεσης.

τοῦ μεγάλου ναοῦ, μεταξύ τους μάλιστα ὑπῆρχε ἕνα μεγάλο κομμάτι ἀπὸ τὸν πυρήνα τοῦ κορμοῦ τῆς βάσης τοῦ ἀγάλματος τῆς Νέμεσης ποὺ κόλλησε σὲ ἄλλο μεγαλύτερο (ΠΑΕ 1979, 7· BCH 105, 1981, 231).

Ἀνατολικὰ τοῦ τοίχου, κάθετα πρὸς αὐτόν, διατηρεῖται ἄλλος τοῖχος μήκους 1.90 μ., πάχ. 0.45 μ., κατασκευασμένος ἀπὸ κοινὲς πέτρες, ἀκέραιος στὸ μῆκος του. Στὴ συνέχεια, σὲ ἀπόσταση 2.35 μ. ἀπὸ τὸν πρῶτο τοῖχο, σώζεται στὴ θέση της καλὰ τοποθετημένη καὶ στερεωμένη, ὀρθογώνια μαρμάρινη βάση ποὺ στὸ πάνω μέρος της ἔχει διαστάσεις 0.40×0.50 μ. (πίν. 60β). Δεύτερη βάση βρίσκεται ἀνατολικότερα, σὲ ἀπόσταση 6.60 μ. ἀπὸ τὸν τοῖχο, ὄχι ὅμως στὴ θέση της ἀλλὰ μετακινημένη, τουλάχιστον ὡς πρὸς τὴν ὁριζόντια θέση καὶ τρίτη, σὲ ἀπόσταση 4 μ. ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ σκέλος τοῦ μεγάλου ἀναλήμματος τοῦ Ἱεροῦ, μετακινημένη πρὸς Ν. Πολὺ κοντὰ στὴν τελευταία βάση, ὑπάρχει τοῖχος μήκους 2 μ., πάχ. 0.40 μ. ἀπὸ κοινὲς πέτρες ποὺ καταλήγει στὸ ἀνατολικὸ ἀνάλημμα. Οἱ δυὸ μικροὶ τοῖχοι καὶ οἱ δυὸ πρῶτες βάσεις ἀπέχουν ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ βόρειου ἀναλήμματος 4.10 μ., βρίσκονται δηλαδὴ στὴν ἴδια νοητὴ εὐθεία.

Σὲ ἀπόσταση 7.80 μ. ἀπὸ τὸ βόρειο ἀνάλημμα καὶ 3.80 ἀπὸ τὴ Ν ἄκρη τοῦ τοίχου ποὺ περιγράφηκε στὴν ἀρχή, ὑπάρχει στὴ θέση της πώρινη ὀρθογώνια βάση 0.40 × 0.67 μ.

Στὸ τετράγωνο Β8 βρέθηκε κομμάτι ἀπὸ μαρμάρινο ἀράβδωτο κίονα. Ἄλλα κομμάτια, ἀπὸ τὸν ἴδιο ἢ ὅμοιους κίονες μονόλιθους ὅπως φαίνεται, ὑπῆρχαν στὸ Ἱερὸ μαζὶ μὲ τὰ σκορπισμένα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ μεγάλου ναοῦ.

Μὲ δισταγμὸ ἀποδίδω τὰ οἰκοδομικὰ λείψανα ποὺ σύντομα περιγράφηκαν σὲ στοὰ ποὺ πλαισίωνε τὸ Ἱερὸ ἀπὸ τὸ Βορρά. Ἂν ἦταν ἔτσι, ὁ τοῖχος ποὺ

ἀναφέρθηκε πρῶτος ἀποτελεῖ τὸ κάτω μέρος τοῦ δυτικοῦ στενοῦ τοίχου τῆς στοᾶς καὶ οἱ τρεῖς βάσεις ἀνήκουν στὴν κεντρικὴ κιονοστοιχία τοῦ κτηρίου. Στὴν πώρινη βάση θὰ στηριζόταν ἕνας ἀπὸ τούς, πιθανόν, ξύλινους στύλους τῆς πρόσοψης. Ἴχνη πίσω τοίχου δὲν ἔχουν ἀκόμη βρεθεῖ, ἡ τυχὸν διατήρησή του θὰ ἐξακριβωθεῖ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1981.

Σημαντικὸ πρόβλημα ποὺ ἔχει σχέση μὲ ἄγνωστο κτήριο τοῦ Ἱεροῦ, θέτει ἡ ὕπαρξη μεγάλης ποσότητας πώρινων θραυσμάτων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν (λιθοπλίνθων κυρίως) ποὺ ἔχει συγκεντρωθεῖ ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ τεμένους, ἀπὸ τὰ μπάζα τοῦ Στάη καὶ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή μου. Πολλὰ ἀπὸ τὰ κομμάτια αὐτὰ σώζουν κατεργασμένες ἐπιφάνειες ἢ ἀκόμη στοιχεῖα ποὺ δείχνουν πῶς τὸ κτήριο στὸ ὁποῖο ἀνῆκαν εἶχε ἀρχιτεκτονικὴ διακόσμηση, κάποιο μάλιστα σώζει μέρος ἐπιγραφῆς. Σώζονται ἀκόμη καὶ θραύσματα δωρικῶν κιόνων.

Ὁ Gandy (The Unedited Antiquities of Attica[2], 51) ἀπόδωσε τὰ πώρινα ἀρχιτεκτονικὰ θραύσματα ποὺ βρῆκε στὴν πρόσοψη τοῦ μικροῦ ναοῦ καὶ βασίστηκε σ' αὐτὰ γιὰ τὴν ἀναπαράσταση τοῦ μνημείου. Τὰ συμπεράσματά του δέχτηκαν ὅσοι ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ μικρὸ ναὸ καὶ ὁ Α. Ὀρλάνδος (BCH 48, 1924, 319). Ἡ ποσότητα τοῦ πώρου ὅμως εἶναι πολὺ μεγαλύτερη ἀπὸ ὅση χρειάζεται ἡ πρόσοψη τοῦ μικροῦ ναοῦ· ἔτσι ἀπὸ τὸ 1960 ὁ Κοντῆς κι ἐγὼ ἐκφράσαμε ἀμφιβολίες γιὰ τὴν ὀρθότητα τῆς ταύτισης τοῦ Gandy καὶ ἀποδώσαμε τὰ πώρινα θραύσματα σὲ ἄγνωστο κτήριο (ΑΔ 16, 1960, Χρονικὰ 38), γνώμη ποὺ πιστεύω τώρα ἀκόμη περισσότερο πὼς εἶναι σωστή.

Ο ΒΩΜΟΣ

Τοῦ βωμοῦ τοῦ μεγάλου ναοῦ τῆς Νέμεσης τὴν ὕπαρξη πρῶτος ἐπισήμανε ὁ Α. Ὀρλάνδος (BCH 48, 1924, 309 κέ. πίν. VIII). Ἡ ἀπεικόνισή του ὅμως ἦταν ἀνεπαρκὴς καὶ ἡ περιγραφή του πολὺ συνοπτική.

Ἀπὸ τὸ βωμὸ μᾶς σώζεται μόνο τὸ θεμέλιο (3.25 μ. × 7.80 μ.) ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ πλάκες ντόπιου μαρμάρου, ὄχι πάντα ὁμαλοῦ σχήματος, κατεργασμένες στὴν πάνω ἐπιφάνειά τους. Οἱ πλάκες αὐτὲς ἐδράζονται κατευθείαν στὴν τεχνητὴ ἐπίχωση τοῦ ἀνδήρου τοῦ Ἱεροῦ.

Ἀπὸ τὴν ἀνωδομία τοῦ βωμοῦ δὲν ἔχει ἀναγνωριστεῖ ἕως τώρα ὁποιοδήποτε μέλος. Μὲ βάση ὅμως τὰ ἄφθονα μοχλοβόθρια ποὺ σώζονται στὴν πάνω ἐπιφάνεια τοῦ θεμελίου (ὁ Ὀρλάνδος ἀναφέρει τόρμους συνδέσμων ποὺ δὲν ὑπάρχουν), ὁ κ. Ἠλιάκης ἀναπαρέστησε (εἰκ. 2) τὸν πάνω ἀπὸ τὸ θεμέλιο δόμο τοῦ βωμοῦ τὸν ὁποῖο ἀποτελοῦσαν δώδεκα λιθόπλινθοι σὲ τρεῖς σειρές, ἀπὸ τέσσερις λιθοπλίνθους ἡ καθεμιά, ἄγνωστου ὕψους ὅμως. Οἱ γενικὲς διαστάσεις τοῦ δόμου αὐτοῦ εἶναι 2.70 μ. × 6.50 μ., τὸ μῆκος τῶν λιθοπλίνθων του ποίκιλλε ἀπὸ 1.72 μ. ἕως 1.98 μ. ἐνῶ τὸ πλάτος τους ἦταν ὁμοιόμορφο 0.90 μ.

Ο ΜΕΓΑΛΟΣ ΝΑΟΣ

Ἡ μεταφορὰ τῶν μελῶν τοῦ μεγάλου ναοῦ ἀπὸ τὸ Ἱερὸ ὅπου βρίσκονταν, σὲ στεγασμένο χῶρο, ἔγινε τὸ 1979 (ΑΕ 1979, 10 - 11). Προηγουμένως εἶχε ἐκπονηθεῖ σχέδιο τοῦ Ἱεροῦ τῆς Νέμεσης μὲ τὰ σκορπισμένα κομμάτια τὸ ὁποῖο ἔχει ἤδη δημοσιευθεῖ (ὅ.π. παρένθ. πίν.), ὥστε τὸ σημεῖο ὅπου αὐτὰ βρίσκονταν,

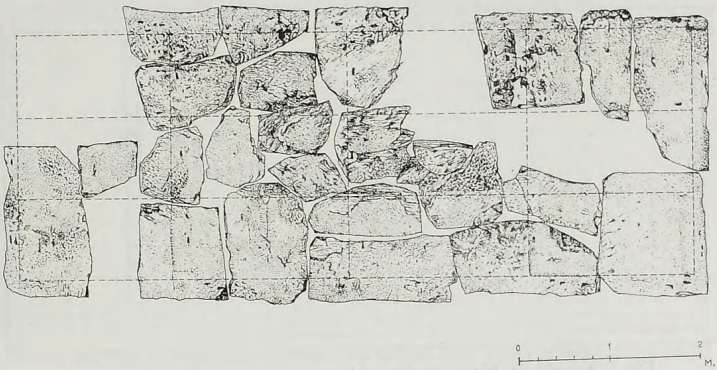

Εἰκ. 2. Κάτοψη τῆς θεμελίωσης τοῦ βωμοῦ τοῦ μεγάλου ναοῦ.

μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Στάη ἢ τουλάχιστον τὸ 1960, εἶναι γνωστός. Δὲν ἔχει ὅμως ἡ σημερινὴ θέση ἀποφασιστικὴ σημασία γιὰ τὴν εὕρεση τῆς θέσης τους στὸ μνημεῖο γιατί, ὅπως εἶναι γνωστό, καὶ τὰ μέλη τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς κατώτερους σπονδύλους ποὺ βρέθηκαν, καὶ βρίσκονται ἀκόμη, στὴ θέση τους, εἶχαν σκορπιστεῖ καὶ αὐτὰ ἐμπρὸς ἀπὸ τὶς ἄλλες τρεῖς πλευρὲς τοῦ ναοῦ.

Ἡ εὕρεση τῆς πραγματικῆς θέσης τοῦ κάθε μέλους τοῦ θριγκοῦ στὸ ναὸ ἔγινε ἀπὸ τὸν κ. Ἠλιάκη ὁ ὁποῖος ἐκπόνησε καὶ λεπτομερὴ σχέδια ὅλων τῶν μελῶν στὴν κατάσταση ποὺ μᾶς σώζονται. Γιὰ τὴ σύνταξη τῆς ἔκθεσης τούτης βασίζομαι στὰ συμπεράσματά του κυρίως, τὰ ὁποῖα ἐφαρμόστηκαν καὶ στὴν ἀναστήλωση τοῦ θριγκοῦ. Ἡ ἐργασία αὐτὴ δὲν ἔχει βέβαια σχέση μὲ τὴν ἀνασκαφή, ἀποτελεῖ ὅμως τὸ κλειδὶ τῆς μελέτης καὶ τῆς δημοσίευσης τοῦ μνημείου γιατὶ ἔλυσε πλῆθος προβλημάτων καὶ ἀποκατέστησε τὸ σπουδαιότερο μέρος του. Ὁ σημαντικότερος λόγος ὅμως γιὰ τὸν ὁποῖο ἔγινε ἡ ἀναστήλωση ἦταν ἡ σωτηρία τοῦ ἴδιου τοῦ μνημείου. Χιλιάδες χρόνια τὰ μέλη τοῦ ναοῦ, ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. φθείρονταν ἀπὸ τὴ βροχή, τὸν ἄνεμο, τὸν παγετὸ καὶ τοὺς φυτικοὺς ὀργανισμούς (πίν. 61). Ἡ ὄψη τους, ὅπως τὰ

βρῆκα ἐγὼ πρὶν 20 χρόνια, προκαλοῦσε λύπη. Θρυμματισμένα τὰ περισσότερα, ραγισμένα, μαῦρα ἀπὸ τὶς λειχῆνες, δὲν εἶχαν πιὰ σχέση μὲ τὸ λαμπρὸ δημιούργημα τοῦ «ἀρχιτέκτονα τοῦ Θησείου». Ἡ κατάσταση αὐτὴ εἶχε γίνει ἀσυναίσθητα παραδεκτὴ στοὺς ἀρχαιολόγους καὶ τοὺς εἰδικούς. Εἶναι παράδοξο, σὲ μένα τουλάχιστον, ὅτι ἀρχιτεκτονήματα ἢ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ποὺ προκαλοῦν τὸ θαυμασμὸ γιὰ τὴν τελειότητα τῆς σύλληψης καὶ τῆς ἐκτέλεσης

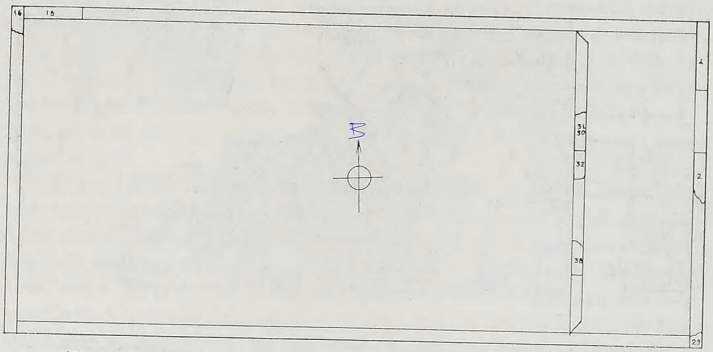

Εἰκ. 3. Κάτοψη τῆς θέσης τῶν ἐπιστυλίων ποὺ σώζονται τοῦ μεγάλου ναοῦ.

καὶ ἔχουν τὴν τύχη μιᾶς ἔξοχης, πολλὲς φορές, δημοσίευσης, δὲν ἀπολαύουν τῆς ἀνάλογης φροντίδας συντήρησης καὶ φύλαξης. Σὲ ὅλους τοὺς χώρους ὅπου ὑπάρχουν κλασικὰ μνημεῖα, τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη βρίσκονται πολλὲς φορὲς σωριασμένα στὸ ὕπαιθρο χωρὶς καμιὰ προστασία ἀπὸ τὰ φθοροποιὰ στοιχεῖα τῆς φύσης.

Ἡ ἀναστήλωση τοῦ θριγκοῦ ἔδωσε τὴν εὐκαιρία νὰ γίνουν πολλὲς παρατηρήσεις ποὺ τροποποιοῦν παλιότερες γνῶμες. Ἐδῶ θ' ἀναφερθοῦν ὅσες εἶναι ἀναγκαῖες γιὰ τὴ σαφήνεια τῆς ἔκθεσης.

Παρακάτω ἀναφέρονται τὰ μέλη τοῦ ναοῦ ποὺ ἀναστηλώθηκαν μὲ μνεία τῆς θέσης στὴν ὁποία βρίσκονταν μέσα στὸ Ἱερὸ κατὰ τὸ 1960 (πίν. 62α, 62β).

Ἐπιστύλιο. Ἀπὸ τὰ ἐπιστύλια τοῦ θριγκοῦ τοῦ ναοῦ σώζονται λίγα κομμάτια γιατὶ ἐξαιτίας τῆς καθαρῆς μορφῆς τους ἦταν εὔκολο νὰ ξαναχρησιμοποιηθοῦν χωρὶς μεγάλη ἐπεξεργασία. Φαίνεται λοιπὸν πὼς ὅλα σχεδὸν τὰ ἐπιστύλια χάθηκαν στὰ μεσαιωνικὰ καὶ τὰ νεώτερα χρόνια γιατὶ χρησιμοποιήθηκαν ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικό. Ὅσο γνωρίζω ὅμως δὲν ἔχει παρατηρηθεῖ στὴ γύρω περιοχὴ τοῦ Ραμνοῦντος, Κάτω Σούλι, Μαραθώνα, Γραμματικό, Πάνω Σούλι, Βαρνάβας κλπ. ὕπαρξη ἐπιστυλίων ἢ ἄλλων μελῶν τοῦ ναοῦ (εἰκ. 3).

Ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ σώζεται μέρος τοῦ ΝΑ γωνιακοῦ ἐπι-

στυλίου (ἀρ. 29, πίν. 64α), τὸ κεντρικὸ (ἀρ. 2) μὲ τὴν ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ στὴν αὐτοκράτειρα Λιβία (IG II² 3242· W. B. Dinsmoor, Hesperia 30, 1961, 186 κέ.) καὶ τὸ ἀκέραιο ΒΑ ἀκραῖο (ἀρ. 4).

Ἀπὸ τὴ βόρεια πλευρὰ σώζεται μόνο τὸ Δ ἀκραῖο (ἀρ. 18) καὶ ἀπὸ τὴ δυτικὴ τμῆμα τοῦ βορινοῦ ἀκραίου (ἀρ. 16). Τὰ πέντε αὐτὰ κομμάτια εἶναι

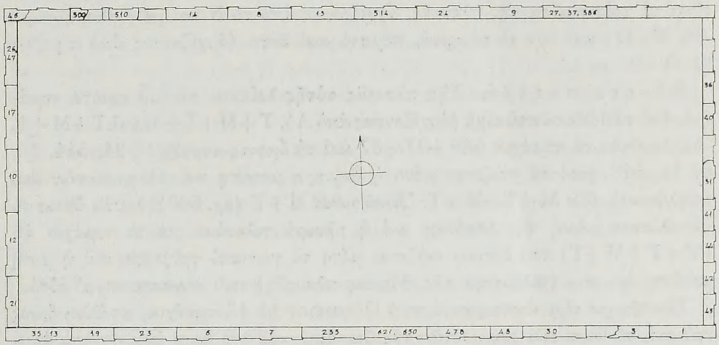

Εἰκ. 4. Κάτοψη τῆς θέσης τῶν τριγλύφων καὶ μετοπῶν ποὺ σώζονται τοῦ μεγάλου ναοῦ.

πραγματικὰ ἐλάχιστα ἀφοῦ ὁ ναὸς εἶχε 32 ἐπιστύλια στὶς ἐξωτερικὲς πλευρές.

Ἀπὸ τὰ ἐπιστύλια τοῦ πρόναου σώζονται τμήματα μόνο ἀπὸ τρία (ἀρ. 38, 32 καὶ 31 +50).

Τόπος εὕρεσης τῶν ἐπιστυλίων· ἐξωτερικά: 4 (G-F 10), 2 (H 10), 29 (I 10), 16 (D 3), 18 (E 4). Ἐσωτερικά: 31+50 (E 9, E 8), 32 (E 9), 38 (C11).

Ζωφόρος τῶν τριγλύφων. Τὸ τμῆμα αὐτὸ τοῦ ναοῦ σώζεται σχεδὸν ὁλόκληρο, μερικὰ τρίγλυφα μάλιστα βρίσκονται σὲ ἐξαιρετικὴ κατάσταση, τὰ περισσότερα ὅμως εἶναι φθαρμένα σὲ μεγάλο βαθμὸ (εἰκ. 4).

Ἀνατολικὴ πλευρά. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ αὐτὴ σώζονται ὅλα τὰ τρίγλυφα (κατὰ σειρὰ ἀπὸ Ν πρὸς Β ἀρ. 43, 42, 44, 41, 51, 40, 36), ἐκτὸς τῆς δεξιᾶς μετόπης καὶ τριγλύφου τοῦ ἀρ. 51 ποὺ τὸ ἀποτελοῦσαν Μ+Τ+Μ+Τ, τοῦ προτελευταίου Μ+Τ καὶ τῆς συνέχειάς του ἀκρινῆς μετόπης ποὺ βρισκόταν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ ἀκρινὸ ἀνατολικὸ τρίγλυφο τῆς βόρειας πλευρᾶς ποὺ λείπει καὶ αὐτό.

Τὰ τρίγλυφα τῆς πλευρᾶς αὐτῆς, ὅπως καὶ τὰ ἀντίστοιχα γεῖσα, ἀνήκουν στὴν ἀνακατασκευὴ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς ζωφόρου ποὺ ἔγινε στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια «προφανῶς ἀνάμεσα στὰ χρόνια τοῦ Αὐγούστου καὶ τοῦ Ἀδριανοῦ» κατὰ τὸν Dinsmoor (Hesperia 30, 1961, 197). Ὅπως παρατήρησε ὁ

μελετητὴς αὐτὸς (ὅ.π.) ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ εἶναι πραγματικὰ κατασκευασμένη ἀπὸ βραχύτερα τεμάχια (σχετικὰ μὲ τὶς ἄλλες πλευρές), ὄχι ὅμως «apparently ten between the corner blocks» ἀλλὰ ἀπὸ ἐννέα γιατὶ τὸ κεντρικὸ εἶναι διπλὸ (ἀρ. 51, Μ+Τ+Μ+Τ) ὅπως εἰπώθηκε καὶ τὸ ἀκρινὸ βορινὸ μόνο μετόπη. Σφάλλεται ἐπίσης ὁ Dinsmoor ὡς πρὸς τὴ θέση τῶν τριῶν τεμαχίων Μ, Ν, Ο ποὺ περιγράφει (ὅ.π.) γιατὶ στὴν πραγματικότητα αὐτὰ εἶναι τὰ τρία πρῶτα τῆς πλευρᾶς, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ Ν καὶ μὲ διάφορη σειρὰ (Ν, Μ, Ο) καὶ ὄχι τὸ τέταρτο, πέμπτο καὶ ἕκτο (ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία).

Β ό ρ ε ι α π λ ε υ ρ ά. Τῆς πλευρᾶς αὐτῆς λείπουν τὰ δυὸ πρῶτα τεμάχια, ἀπὸ τὰ δώδεκα ποὺ εἶχε (ἀρχίζοντας ἀπὸ Α), Τ+Μ+Τ+Μ καὶ Τ+Μ+Τ. Ἀκολουθοῦν τὰ τεμάχια 586+27+37 καὶ τὰ ὅμοιας μορφῆς 9, 24, 514, 15, 8, 14, 510 (τούτου σώζεται μόνο ἡ δεύτερη μετόπη καὶ τὰ μισὰ τῶν δυὸ τριγλύφων), ὅλα Μ+Τ+Μ+Τ. Ἀκολουθεῖ Μ+Τ (ἀρ. 500), λείπει ὅμως τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς μετόπης καὶ ἡ πλευρὰ τελειώνει μὲ τὸ τεμάχιο 46 (Μ+Τ+Μ+Τ) τοῦ ὁποίου σώζεται μόνο τὸ γωνιακὸ τρίγλυφο καὶ ἡ μισὴ μετόπη περίπου (τελευταία τῆς βόρειας πλευρᾶς) ποὺ συνάπτεται μ' αὐτό.

Τὴν πλευρὰ εἶχε ἀναπαραστήσει ὁ Dinsmoor μὲ 13 τεμάχια, σφάλλει ὅμως καὶ στὴ σύνθεση τῶν κομματιῶν τῆς ζωφόρου καὶ στὴ θέση ἐκείνου ποὺ ἀποδίδει στὴν πλευρὰ αὐτή. Ἔτσι τὸ κομμάτι Β (ἀρ. 35+13) ποὺ θεωρεῖ ὅτι εἶναι τὸ τελευταῖο τῆς βόρειας πλευρᾶς, ἀνήκει στὴ νότια. Στὸ Β ὅμως ποὺ ἡ ἀνεξήγητη λανθασμένη ἀπόδοσή του στὴ ΒΔ γωνία ἀπὸ τὸν Dinsmoor θὰ ὀφείλεται ἴσως καὶ στὴν ἀρχαία συμπλήρωση τῆς δυτικῆς ὄψης τοῦ τριγλύφου (πίν. 64β) ἡ ὁποία θὰ ἀλλοίωνε τὴ μορφὴ τοῦ μέλους, κολλάει καὶ τὸ F ποὺ ὁ ἴδιος μελετητὴς τοποθετεῖ presumably στὴ βόρεια πλευρά, ἀναφέρει μάλιστα καὶ ἕξι πιθανὲς θέσεις. Τὸ τεμάχιο αὐτὸ Β+F εἶναι Τ+Μ+Τ+Μ, τὸ μόνο δηλαδὴ σωζόμενο μὲ μετόπη δεξιὰ ὅπως, συμπερασματικά, θὰ ἦταν καὶ τὸ μὴ σωζόμενο τῆς ΒΑ γωνίας ποὺ ἀποκαθίσταται κατ' ἀναλογίαν.

Ὅπως παρατήρησε ὁ κ. Ἠλιάκης, οἱ τεχνίτες τοῦ ναοῦ χρησιμοποίησαν γιὰ τὴ ζωφόρο πέντε τύπους τεμαχίων, ὁ πρῶτος Μ+Τ+Μ+Τ, ὁ δεύτερος Μ+Τ+Μ, ὁ τρίτος Τ+Μ+Τ+Μ, ὁ τέταρτος Μ+Τ ὁ πέμπτος Τ+Μ+Τ. Ἀπὸ τοὺς τύπους αὐτοὺς τὸν πρῶτο τὸν μεταχειρίστηκαν, σὲ σύνολο 29 τεμαχίων τῶν τριῶν πλευρῶν (ἡ ἀνατολικὴ ἐξαιρεῖται στὸν ὑπολογισμό), 22 φορές, τὸ δεύτερο μιὰ φορὰ (ἀρ. 21), τὸν τρίτο 2 φορὲς (35+13) καὶ τὸ ὑποθετικὸ τῆς ΒΑ γωνίας, τὸν τέταρτο 2 φορὲς (48, 500) καὶ τὸν πέμπτο 2 φορὲς (19 καὶ τὸ ὑποθετικὸ τῆς Β πλευρᾶς πλάι στὸ μὴ σωζόμενο τῆς ΒΑ γωνίας).

Τὸ C (ἀρ. 6) ποὺ εἶναι τρίτο στὴ σειρά, στὴν ἀναπάραστη τοῦ Dinsmoor ἀποδίδεται κι αὐτὸ στὴ νότια πλευρὰ ἐνῶ τὸ D (ἀρ. 21) ποὺ τὸ τοποθετεῖ ἔνατο στὴ βόρεια πλευρὰ εἶναι τὸ τελευταῖο (νότιο) τῆς δυτικῆς πλευρᾶς.

Τὰ τρία πρῶτα τεμάχια τῆς πλευρᾶς τὰ ἀναπαριστάνει ὁ Dinsmoor σωστὰ ἔστω κι ἂν ἀποδίδει σ' αὐτὴν καὶ τὸ C. Τὸ τέταρτο θεωρεῖ ὅτι ἀποτελεῖται ἀπὸ M+T+M ἐνῶ στὴν πραγματικότητα εἶναι M+T+M+T. Ἡ σύγχυση εἶναι πλέον εὔκολο νὰ δημιουργηθεῖ. Ὀρθὴ εἶναι ἡ γνώμη του γιὰ τὸ τελευταῖο τεμάχιο τῆς πλευρᾶς, M+T+M+T τὸ ὁποῖο δὲν ἦταν τὸ τεμάχιο B ἀλλὰ τὸ πραγματικό, πολὺ φθαρμένο, ἀρ. 46 γωνιακὸ διπλὸ τρίγλυφο ποὺ φαίνεται πὼς δὲν εἶχε δεῖ.

Δ υ τ ι κ ὴ π λ ε υ ρ ά. Ἡ πλευρὰ αὐτὴ δὲν ἔχει καμιὰ ἔλλειψη καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ 5 τεμάχια (ἀπὸ B πρὸς N), ἀρ. 26+47, 17, 10, 12 καὶ 21. Τὸ 17 εἶναι τὸ τεμάχιο K τοῦ Dinsmoor τὸ ὁποῖο τοποθετεῖ ὡς πρῶτο τῆς πλευρᾶς αὐτῆς καὶ τὸ 21 εἶναι τὸ D ποὺ τὸ τοποθετεῖ στὴ βόρεια πλευρά. Καὶ σ' αὐτὴ τὴν πλευρὰ ὁ Dinsmoor σφάλλει ὡς πρὸς τὸ μέγεθος τῶν τεμαχίων. Στὸ πρῶτο καὶ στὸ δεύτερο ὑπάρχει συμφωνία στὴ μορφή. Τὸ τρίτο θεωρεῖ ὅτι εἶναι M+T+M, τὸ τέταρτο T+M+T+M, τὸ πέμπτο (ποὺ εἶναι M+T+M, τὸ D ποὺ αὐτὸς τοποθετεῖ στὴ βόρεια πλευρὰ) τὸ ἀναπαριστάνει ὡς T+M+T+M.

Ν ό τ ι α π λ ε υ ρ ά. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ αὐτή, ποὺ ἔχει δώδεκα τεμάχια, λείπει μιὰ μετόπη μόνο ἡ πρώτη (ἀπὸ Δ πρὸς A) τοῦ προτελευταίου κομματιοῦ. Ὁ Dinsmoor ἀναπαριστάνει 13 τεμάχια καὶ τοῦτο γιατὶ ἐνῶ στὰ τρία πρῶτα (ἀπὸ Δ πρὸς A) ἡ ἀναπαράστασή του συμφωνεῖ μὲ τὴν πραγματικότητα (τὸ τρίτο μάλιστα τεμάχιο εἶναι τὸ L ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ M+T+M+T τὸ ὁποῖο καὶ αὐτὸς τοποθετεῖ στὴν πραγματική του θέση) ἀποκαθιστᾶ στὴν τέταρτη θέση M+T+M ἐνῶ ἐκεῖ τοποθετεῖται τὸ τεμάχιο C ποὺ εἶναι M+T+M+T, τὸ ὁποῖο αὐτὸς τοποθετεῖ τρίτο στὴ βόρεια πλευρά. Ἀναγκαστικὰ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει συμφωνία καὶ γιὰ τὰ ὑπόλοιπα τεμάχια ἐκτὸς τοῦ γωνιακοῦ τελευταίου, τοῦ A (ἀρ. 1) ποὺ τὸ τοποθετεῖ στὴ σωστὴ θέση.

Στὴν πλευρὰ αὐτή, πλάι στὸ A, προτελευταῖο δηλαδή, εἶναι τὸ E (ἀρ. 3) ποὺ ὁ Dinsmoor (σ. 195) ἀποδίδει στὴ βόρεια πλευρά, στὴ θέση 2, 6, 8, 12 μὲ ἐπιφύλαξη βέβαια, ὅπως ἐπίσης, ἐκτὸς τοῦ B-F, τοῦ C, τοῦ L ποὺ μνημονεύτηκαν, τὸ H (ἀρ. 19) ποὺ τοποθετεῖ πάλι στὴ βόρεια πλευρά. Τοῦτο τὸ κομμάτι λειψὸ δεξιὰ τότε ἔχει ἐντελῶς συμπληρωθεῖ μὲ θραύσματα ποὺ κολλήθηκαν σ' αὐτό.

Τ ό π ο ς ε ὕ ρ ε σ η ς τ ῆ ς ζ ω φ ό ρ ο υ. Ἀνατολικὴ πλευρά: 43 (H 12), 42 (H 12), 44 (H 12), 41 (E 10), 51 (ἔξω ἀπὸ τὸ Ἱερό, ἀνατολικά), 40 (E 10), 36 (C 11). Βόρεια πλευρά: 586+27+37 (F 12 [ἀνασκαφὴ 1979], D 9, C 11), 9 (D 9), 24 (D 8), 514 (μπάζα Στάη), 15 (D 3), 8 (D 9 - 10), 14 (D 4), 510 (ἔξω ἀπὸ τὸ Ἱερό, βόρεια), 500 (G 2), 46 (D 11). Δυτικὴ πλευρά: 26+47 (D 8, C 6), 17 (C 3 - D 3), 10 (D 8), 12 (D 6), 21 (E 2). Νότια πλευρά: 35+13 (J 4, D 4), 19 (E 2 - 3), 23 (H 2), 6 (E 10, F 9 - 10), 7 (E 9), 235 (J 10), 621+650 (D 1 - 2· C 2 [ἀνασκαφὴ

1979], Β 2 - 3 [ἀνασκαφὴ 1980], 478 (Ι 2 - 3), 48 (Ι 10), 30 (Ι 10), 3 (J 10), 1 (J 10).

Τὰ γεῖσα

Ἀ ν α τ ο λ ι κ ὴ π λ ε υ ρ ά. Τὰ γεῖσα τῆς πλευρᾶς αὐτῆς ἀνήκουν, τὰ περισσότερα, χρονολογικὰ ὅπως καὶ ἡ ἀντίστοιχη ζωφόρος τῶν τριγλύφων, στὴν ἐπισκευὴ ποὺ ἤδη μνημονεύτηκε. Σώζονται ὅλα, ὄχι ὅμως σὲ τέτοια κατά-

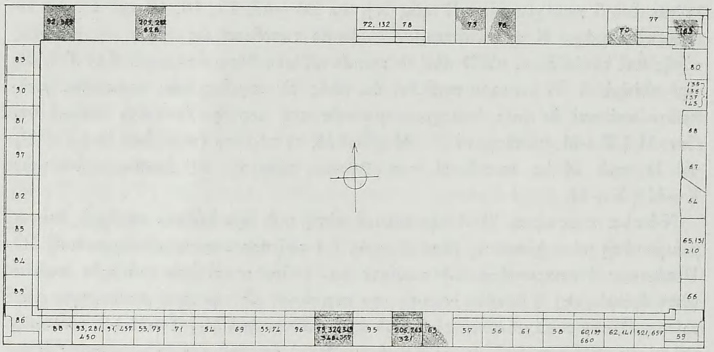

Εἰκ. 5. Κάτοψη τῆς θέσης τῶν γείσων ποὺ σώζονται τοῦ μεγάλου ναοῦ.

σταση ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ τοποθέτησή τους πάνω στὴ ζωφόρο (ἐκτὸς τοῦ ἀρ. 59). Συνολικὰ εἶναι ἐννέα τεμάχια στὰ ὁποῖα περιλαμβάνονται τὰ δυὸ γωνιακὰ ἀρ. 59 καὶ 163. Ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία ἔχουμε τὸ ἀρχικὸ ἀρ. 59, τὸ 66, τὸ 65+210+131 (μήκους 2 μ.), τὸ 64. Τοῦτο τὸ τελευταῖο εἶναι τῆς ἀρχικῆς κατασκευῆς τοῦ ναοῦ καὶ ὁ κ. Ἠλιάκης πιστεύει πὼς παρὰ τὴ βλάβη ποὺ εἶχε ὑποστεῖ χρησιμοποιήθηκε πάλι ἀφοῦ λαξεύτηκε λοξὰ ἀριστερά. Ἀκολουθεῖ τὸ 67 (προσαρμοσμένο στὸ λοξὸ 64), τὸ 68, τὰ τεμάχια 135+136+137+143 ποὺ ἴσως δὲν ἀνήκουν ὅλα στὸ γεῖσο αὐτὸ καὶ τέλος τὸ 80 καὶ 163 (γωνιακὸ) ποὺ ἀνήκουν καὶ τὰ δύο στὴν ἀρχικὴ κατασκευή. Τὰ γεῖσα τῆς πλευρᾶς αὐτῆς δὲν ἔχουν τὸ βάθος τῶν ἄλλων πλευρῶν ἀλλὰ μικρότερο (εἰκ. 5).

Β ό ρ ε ι α π λ ε υ ρ ά. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ αὐτὴ σώζονται μόνο ὀκτὼ (δὲν ὑπολογίζεται τὸ γωνιακὸ τῆς ἀνατολικῆς ἄκρης). Τρία ἀπὸ αὐτὰ (ἀρ. 77, 78, 72+132) ἔχουν τοποθετηθεῖ πάνω στὴ ζωφόρο ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα πέντε γιὰ τὰ ὁποῖα δὲν ὑπάρχει βεβαιότητα γιὰ τὴν πραγματική τους θέση ἔχουν ἐκτεθεῖ σὲ εἰδικὰ βάθρα. Στὸ σχέδιο δηλώνονται μὲ σκίαση καὶ οἱ θέσεις τους δὲν πρέπει νὰ θεωροῦνται βέβαιες.

Δυτικὴ πλευρά. Ἡ πλευρὰ αὐτὴ ἔχει δέκα γεῖσα (μὲ τὰ γωνιακὰ) ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώζονται τὰ ἐννιὰ ἐνῶ λείπει τὸ πρῶτο, τῆς ΒΔ γωνίας.

Νότια πλευρά. Τῆς νότιας πλευρᾶς σώζονται ὅλα τὰ γεῖσα (22 συνολικὰ μὲ τὰ γωνιακὰ) ἀπὸ τὰ ὁποῖα τρία μόνο δὲν ἔχουν τοποθετηθεῖ στὴ θέση τους καὶ δηλώνονται στὸ σχέδιο μὲ σκίαση. Τὸ γεῖσο ἀρ. 86 τῆς ΝΔ γωνίας εἶναι τὸ μόνο τοῦ ναοῦ κατασκευασμένο ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο.

Τόπος εὑρεσης τῶν γείσων. Ἀνατολικὴ πλευρά: 59 (J 11), 66 (D 10) 65+210+131 (D 10 - 11, C 10, B 11), 64+67 (I 11 - 12, D 10), 68 (D 9), 135+136+137+143 (B 11, A 11, B 11, B 11), 80 (B 5), 163 (D 11). Βόρεια πλευρά: 77 (B 8), 70 (D 9), 76 (C 8), 75 (C 8), 78 (C 8), 72+132 (C 8 - 9, B 11), 282+209+628 (H 2, C 10, C 2 [ἀνασκαφὴ 1979]), 92+339 (F 1, B 5). Δυτικὴ πλευρά: 83 (C 4), 90 (F 1), 81 (C 5), 97 (H 2 - 1 2), 82 (C 4), 85 (C 4), 84 (C 4), 89 (F 1 - 2), 86 (τρία κύρια κομμάτια C4, E2, I 3). Νότια πλευρά: 88 (C 3), 93+450+281 (F 2, F 3, H 2), 91+457 (F 1, E 3), 53+73 (J 8, C 1), 71 (C 9), 54 (J 8), 69 (C 9), 55+74 (J 8, C 8), 96 (H-I 2) 79+348+357+320+343 (C 6, B 5, C 5, B 6, B 5), 95 (G 2), 206+263+321 (B 10, B 8, B 6), 63 (J 12), 57 (J 10), 56 (J 8), 61 (J 12), 58 (I - J 11), 60+139+660 (J 12, A - B 11, J 12 [ἀνασκαφὴ 1980]), 62+141 (J 12, B 10), 521 - 657 (J 12 [ἀνασκαφὴ 1979], I 12 [ἀνασκαφὴ 1980]).

Τὸ δυτικὸ ἀέτωμα τοῦ ναοῦ. Στὴν αἴθουσα ἔχει μεταφερθεῖ καὶ ἐκτεθεῖ κάτω ἀπὸ τὸ θριγκὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τὸ τύμπανο τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος τοῦ ναοῦ. Ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερα τεμάχια (στὴ σειρὰ ἀρ. 99 (F 2), 100 (G 2), 98 (F 3), 492 (F 2)), ποὺ δὲν ἔχουν, ὅπως πρῶτος παρατήρησε ὁ Gandy κανένα τόρμο γιὰ τὴ στερέωση ἀετωματικῶν γλυπτῶν. Τόρμοι ἐπίσης γιὰ γλυπτὰ δὲν ὑπάρχουν οὔτε στὰ γεῖσα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ὥστε εἶναι βέβαιο ὅτι δὲν ὑπῆρχε γλυπτικὴ διακόσμηση στὸ δυτικὸ ἀέτωμα (πίν. 62β).

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

13. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΕΡΕΤΡΙΑΣ

(Πίν. 65 - 85)

Στὴν ἐπιτυχία τῆς φετινῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας στὴν Ἐρέτρια συνέβαλαν ἀποφασιστικὰ οἱ φοιτήτριες τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Τμήματος τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Εὐγενία Λεμπιδάκη, Στέλλα Ραυτοπούλου, Σωτηρία Χρυσομάλλου καὶ Πολυξένη Ἀραχωβίτου. Τὰ σχέδια ὀφείλονται στὸν ταλαντοῦχο ἀρχιτέκτονα Δῆμο Σβολόπουλο, ἐνῶ οἱ φωτογραφίες στὸν πεπειραμένο φωτογράφο Βασίλη Σταματόπουλο.

Ἑλληνιστικὸ κτίσμα (εἰκ. 1 καὶ 2)

Στὸ δυτικὸ τομέα, μέσα στὸ χῶρο τοῦ «ρωμαϊκοῦ τεμένους» ἦλθε στὸ φῶς ἑλληνιστικὸ οἰκοδόμημα τοῦ β΄ μισοῦ τοῦ 3ου π.Χ. αἰ., τὸ ὁποῖο περιλαμβάνει πρὸς τὸ παρὸν δύο δωμάτια Ε καὶ Ζ (πίν. 65). Τὸ κτίσμα συνεχίζεται πρὸς Δ καὶ πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ οἰκοπέδου, περικλείοντας προφανῶς καὶ ἄλλους χώρους, οἱ ὁποῖοι καλύπτονται ἀπὸ τὸ ὁδόστρωμα τῆς σύγχρονης ὁδοῦ Ἀντιόχου Θεοδότου.

Ἀπὸ τὸν προθάλαμο Ζ ἄνοιγμα εἰσόδου ὁδηγεῖ στὸ δωμάτιο Ε, ποὺ ἔχει διαστάσεις 3.20 × 2.70 μ. Σώζεται στὴ θέση του τὸ ἀσβεστολιθικὸ κατώφλι διαστ. 1.29 × 0.415 μ. μὲ ἐπιμελημένες ἐγκοπὲς γιὰ τὴν ἔνθεση τῶν ξύλινων παραστάδων, ποὺ ἀπέχουν μεταξύ τους 0.92 μ. Διατηροῦνται ἐπίσης καλὰ οἱ τραπεζοειδεῖς ἐγκοπὲς γιὰ τὴ στερέωση τῶν ὅλμων μὲ τὶς στρόφιγγες τῆς θύρας, ἡ ὁποία παρὰ τὸ μικρὸ σχετικὰ ἄνοιγμα ἦταν δίφυλλη καὶ ἄνοιγε πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου. Οἱ ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ δωματίου Ε ἦταν ἐπιχρισμένες μὲ ἀσβεστοκονίαμα χρωματισμένο μὲ τὴν τεχνικὴ τῆς νωπογραφίας.

Σώζεται στὴ θέση του τὸ ἐπίχρισμα τοῦ τοιχοβάτη σὲ βαθὺ ἐρυθρὸ τόνο καὶ τμήματα τῆς ὑπερκείμενης ἐπιφάνειας σὲ λευκὸ μὲ ἐγχαράξεις κατὰ ἀπομίμηση δόμων. Μέγα μέρος τῶν ἐπιχρισμάτων τοῦ βόρειου τοίχου ἔχει καταπέσει μέσα στὸ δωμάτιο πάνω σὲ στρῶμα ἀπὸ διαλυμένες πλίθρες, κονιάματα, λίθους καὶ θραύσματα κεραμιδιῶν στέγης λακωνικοῦ τύπου (πίν. 65β). Ἕνα ἀπὸ αὐτὰ φέρει σφράγισμα μὲ ἔκτυπη τὴν ἐπιγραφὴ *ΕΡΕΤΡΙΕΩΝ* ἐπὶ τὰ λαιὰ (πίν. 67α).

Στὴ ΝΔ γωνία τοῦ δωματίου Ε ἀμέσως ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν εἴσοδο, βεβαιώθηκε ἡ παρουσία κτιστοῦ μὲ πλίθρες ἑδράνου, ποὺ καλυπτόταν κατὰ τὶς κατα-

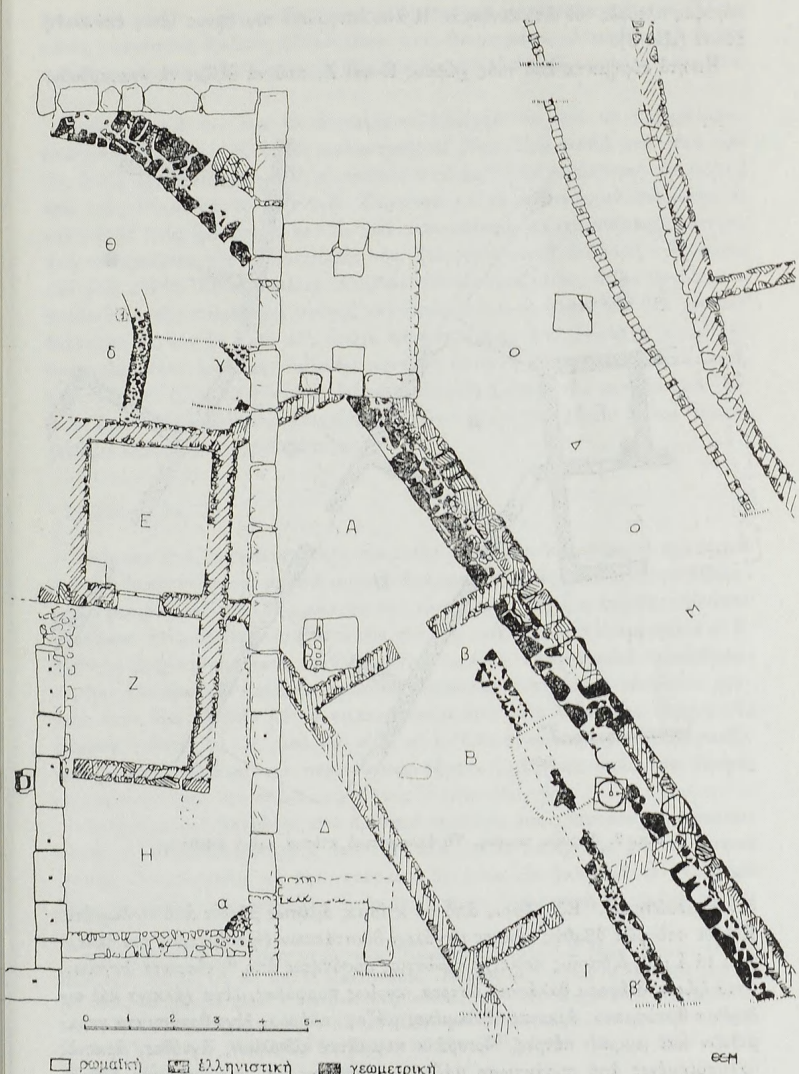

Εἰκ. 1. Ἐρέτρια. Δυτικὸς τομέας. Κάτοψη τῶν κτισμάτων.

κόρυφες πλευρές του ἀπὸ κονίαμα. Ἡ ἄνω ἐπιφάνειά του ἔφερε ἴσως ἐπένδυση ξύλου (εἰκ. 2).

Κινητὰ εὑρήματα ἀπὸ τοὺς χώρους Ε καὶ Ζ, ποὺ νὰ ἀξίζει νὰ ἀναφερθοῦν,

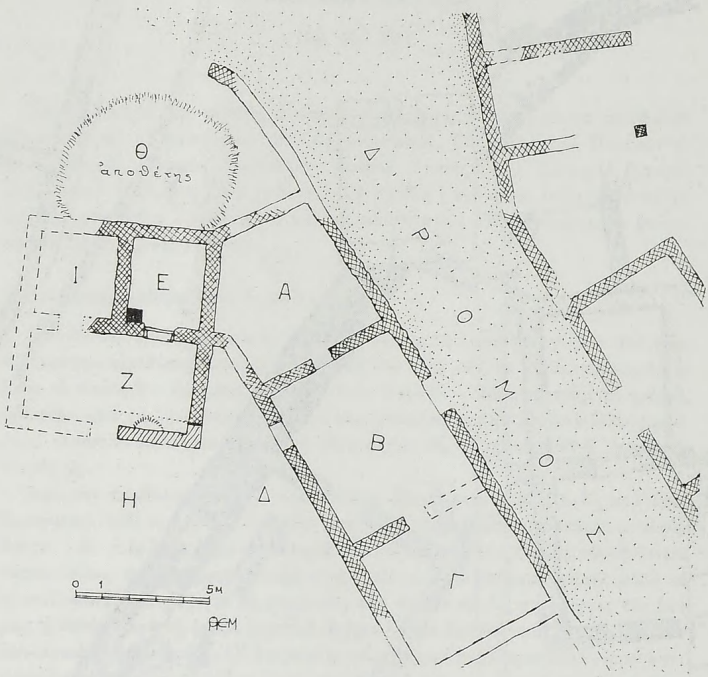

Εἰκ. 2. Δυτικὸς τομέας. Τὸ ἑλληνιστικὸ κτίσμα καὶ ὁ ἀποθέτης.

δὲν σημειώθηκαν. Ἔξω ὅμως ἀπὸ τὸ κτίσμα, ἀμέσως βόρεια ἀπὸ τὸ δωμάτιο Ε ἦρθε στὸ φῶς ἀβαθὴς λάκκος μεγάλων διαστάσεων (ἡ διάμετρός του ξεπερνάει τὰ 4 μ.), ὁ ὁποῖος περιεῖχε τεράστιες ποσότητες ἀπὸ θραύσματα ἀγγείων, ὀστὰ ζώων, διάφορα θαλάσσια ὄστρεα, κυρίως πορφύρας, λίγα χάλκινα καὶ σιδερένια θραύσματα, ἀρκετὲς ὀξιδωμένες μάζες σιδήρου, λίγα θραύσματα κεραμιδιῶν καὶ μικρὲς πέτρες, ὁρισμένα κομμάτια εἰδωλίων, ἀγνύθες, ἀρκετὲς ὑαλοποιημένες ἀπὸ πυράκτωση μάζες φαιόχρωμης καὶ κυανόχρωμης ἀπροσ-

διόριστης οὐσίας, λίγες πλίθρες πυρακτωμένες καὶ νομίσματα χάλκινα. Ὅλος αὐτὸς ὁ τεράστιος ἀριθμὸς ἀντικειμένων ἦταν ἀναμιγμένος μὲ κοκκινωπὸ πυρακτωμένο χῶμα ἀπὸ διαλυμένες πλίθρες, στάχτες καὶ ἀπανθρακωμένα κομμάτια ξύλου.

Ἦταν φανερὸ ὅτι ὅλα τὰ ἀντικείμενα προέρχονταν ἀπὸ τὸ παρακείμενο ἑλληνιστικὸ κτίσμα, τὸ ὁποῖο καταστράφηκε βίαια ἀπὸ φωτιὰ στὰ τέλη τοῦ 3ου ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. πιθανότατα κατὰ τὴν κατάκτηση τῆς πόλης ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους τὸ 198 π.Χ. Σύμφωνα μὲ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα τὸ κτίσμα μὲ τοὺς χώρους Ε καὶ Ζ, ποὺ περιγράψαμε παραπάνω, καθαρίστηκε ἀπὸ τὰ προϊόντα τῆς καταστροφῆς του, ξαναχτίστηκε ἡ ἀνωδομή του, πάνω στὰ ἴδια στέρεα λίθινα θεμέλια, ἀλλὰ μὲ εὐτελέστερα ὑλικά, ὅπως θραύσματα κεραμιδιῶν τῆς παλιότερης στέγης καὶ ξαναχρησιμοποιήθηκε γιὰ ἕνα χρονικὸ διάστημα ὡς τὸν 1ο π.Χ. αἰ., ὁπότε καταστράφηκε ἀπὸ ἄγνωστη αἰτία καὶ ἐγκαταλείφθηκε ὁριστικά, πιθανῶς μετὰ τὴ δεύτερη «ρωμαϊκὴ» καταστροφὴ τῆς πόλης τὸ 87 π.Χ. Κατὰ τὴ δεύτερη περίοδο χρήσης του μεταξὺ 198 - 87 π.Χ. ἔγιναν τὰ ἐσωτερικὰ ἐπιχρίσματα τῶν τοίχων τοῦ χώρου Ε καὶ ὑπερυψώθηκε ἐλαφρὰ τὸ ἀρχικὸ δάπεδο.

Ἀποθέτης (εἰκ. 2)

Ἀνάμεσα στὰ θραύσματα τῆς κεραμικῆς τὸ σχῆμα ποὺ ἀπαντᾶ πιὸ συχνὰ καὶ ποὺ ἐκπροσωπεῖται κι ἀπὸ ἀρκετὰ ἀκέραια παραδείγματα εἶναι τὸ βαλσαμάριο (unguentarium). Τὰ μακρόστενα αὐτὰ ἀτρακτόσχημα ἀγγεῖα, ποὺ ἀποκαλοῦνται καὶ μυροδοχεῖα, ἀποτελοῦν τὸν πιὸ συνηθισμένο τύπο ἀγγείου σ' ὁλόκληρη τὴ Μεσόγειο κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο. Τὰ ἐρετριακὰ παραδείγματα, ποὺ ἀποτελοῦν ἀναμφίβολα προϊόντα τοπικοῦ ἐργαστηρίου, ἐντάσσονται χρονικὰ στὴν ἴδια περίοδο μὲ τὰ «μακεδονικὰ» ἀπὸ τοὺς λαξευτοὺς τάφους τῆς Βέροιας (τέλος 3ου - α' μισὸ 2ου π.Χ. αἰ.). Ὅλα εἶναι καμωμένα ἀπὸ γκρίζο καλοψημένο πηλὸ καὶ τὰ περισσότερα φέρουν ὁριζόντιες ὑπόλευκες λεπτὲς ταινίες στὸν ὦμο, τὴν κοιλιὰ καὶ τὸ λαιμό [1] (πίν. 66α - β).

Ἂν πράγματι ὁ ἀποθέτης ποὺ βρέθηκε περιεῖχε, ὅπως πιστεύουμε, ἀποκλειστικὰ προϊόντα καταστροφῆς τοῦ 189 π.Χ., τότε κατέχουμε ἕνα σημαντικὸ terminus ante quem γιὰ τὴν κατασκευὴ ὄχι μόνο τῶν βαλσαμάριων, ἀλλὰ καὶ ὅλων τῶν ὑπόλοιπων ἀγγείων. Στὴν περίπτωση ὅμως αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ δε-

1. Σ. Δρουγου - Γ. Τουρατσογλου, Ἑλληνιστικοὶ λαξευτοὶ τάφοι Βέροιας (1980) 123 - 129, πίν. 53, 60. Βλ. καὶ P. Hellström, Labraunda, Pottery of classical and later date, lamps and glass, Ἀνατύπωση ἀπὸ Acta Inst. Ath. Regni Sueciae, Series in 4o, V, II: 1 μὲ προσθήκη τοῦ 1971, 23 - 27. Ιρβ. καὶ Hesperia III, 1934, 472 κέ., Arch. Cl. 6, 1975, 153. S. Miller, Two Groups of Thessalian Gold, Un. Cal. Publ., τ. 18, 48, σημ. 302 - 307.

χτοῦμε ὅτι καὶ τὰ πολὺ ραδινά, σχεδὸν σωληνωτὰ βαλσαμάρια (πίν. 66β) δὲν κατεβαίνουν χρονολογικὰ χαμηλότερα ἀπὸ τὰ ἄλλα [1].

Ἄλλος χαρακτηριστικὸς τύπος ἀγγείου ἀπὸ τὸν ἀποθέτη, ποὺ ἐκπροσωπεῖται μὲ μεγάλο ἀριθμὸ παραδειγμάτων, εἶναι ὁ μεγαρικὸς σκύφος (πίν. 67β), ποὺ στὴν ἀρχαιότητα ὀνομαζόταν πιθανῶς ἡμίτομος. Ὁ τύπος αὐτὸς ἀγγείου μὲ τὴν ἀνάγλυφη διακόσμηση, ποὺ θεωρεῖται ἀθηναϊκὴ ἐπινόηση τῶν μέσων τοῦ 3ου π.Χ. αἰ., ἔγινε πολὺ δημοφιλὴς στὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια, κυρίως στὸ 2ο π.Χ. αἰ., σὲ πολλὰ κέντρα τῆς Μεσογείου, ὅπου ξεπήδησαν ντόπιες ἀπομιμήσεις καὶ παραλλαγὲς ἀπὸ τοπικὰ ἐργαστήρια [2]. Τὰ ἐρετριακὰ περιλαμβάνουν παραδείγματα κυρίως τοῦ «ἀττικοῦ» ἀλλὰ καὶ τοῦ «δηλιακοῦ» τύπου. Φέρουν στὴν πλειονότητα φυτικὰ κοσμήματα, χωρὶς νὰ λείπουν κι ὁρισμένα μὲ φρίζες ζώων. Δὲν ἐπιχειροῦμε ἐδῶ ἀκριβὴ χρονολόγηση μιὰ καὶ τὸ σύνολο τοῦ ὑλικοῦ δὲν ἔχει ἀκόμη μελετηθεῖ, σημειώνουμε πάντως ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἕνα πολὺ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἐποχὴ κλειστὸ εὕρημα κεραμικῆς ποικίλων σχημάτων, ὅπου ἡ χρονολόγηση τοῦ ἑνὸς εἶναι ἄρρηκτα δεμένη μὲ τοῦ ἄλλου.

Ἀνάμεσα στὸ πλῆθος τῶν ἄλλων ἀγγείων μία λάγηνος ξεχωρίζει ὄχι μόνο γιὰ τὴ μοναδικότητα τοῦ σχήματός της, ἀλλὰ καὶ χάρη στὴν ὑψηλή της ποιότητα (πίν. 66γ). Ἔχει ψηλὸ ραδινὸ λαιμό, εὐρὺ ἐλαφρὰ κεκλιμένο ὦμο μὲ τονισμένη τὴ μετάβαση πρὸς τὴ χαμηλὴ ἀνεπαίσθητα διογκωμένη κοιλιά. Συγκολλήθηκε ἀπὸ πολλὰ θραύσματα καὶ εἶναι ἀκόμη ἐλλιπής. Καλύπτεται ἀπὸ παχὺ λευκὸ ἐπίχρισμα ποὺ φέρει τὴν περιορισμένη στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ὤμου καστανόχρωμη φυτικὴ διακόσμηση, πρωτότυπη σὲ σύλληψη καὶ ἐλεύθερη σὲ ἐκτέλεση (πίν. 66δ).

Ἡ χρονικὴ περίοδο ποὺ ἐμφανίζονται καὶ ἀπλώνονται οἱ λάγηνοι περιορίζεται ἀνάμεσα στὸ β′ μισὸ τοῦ 3ου καὶ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 2ου π.Χ. αἰ [3]. Ἡ λάγηνός μας εἶναι ἔργο ποιότητας καὶ ἀνήκει χρονολογικὰ στὰ πρώιμα παραδείγματα ποὺ δὲν μποροῦν νὰ κατέβουν χαμηλὰ στὸ 2ο π.Χ. αἰ. Ἴσως προέρχεται ἀπὸ τὸ γνωστὸ ἐργαστήρι τῆς περιοχῆς τῆς Περγάμου. Ἡ λάγηνος ἦταν ἀγγεῖο σπανιότατο σὲ οἰκισμοὺς καὶ προοριζόταν γιὰ χρήση σὲ εἰδικὲς περιπτώσεις τελετῶν καὶ θρησκευτικῶν γιορτῶν ἢ ἐπίσημων γευμάτων.

Ἕνα ἀκόμη πήλινο σκεῦος ξεχωρίζει ἀπὸ τὸ ἴδιο σύνολο κεραμικῆς ὄχι μόνο μὲ τὴ μοναδικότητα, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἰδιομορφία τοῦ σχήματος: τὸ μικρὸ θυ-

1. Δρούγου - Τσιρατσόγλου, ὅ.π. 126, σημ. 41. I. R. Metzger, Eretria II, Die hellenistische Keramik (1969) 28, ἀρ. 7 - 12, πίν. 29.

2. Hellström, ὅ.π. 19 - 23, πίν. 9 - 11. Ε. Ζαγανιαρη - Φραντζη, Μεγαρικοὶ σκύφοι, ΑΑΑ ΙΙΙ, 1970, 1, 137 - 145.

3. G. Leroux, Lagynos (Παρίσι 1913). H. Thompson, Hesperia III, 1934, 450 - 1. A. Westholm, Swedish Cyprus Exp. IV: 3, 1956, 57, 59, 63, 65, 75, 78, 79. Labraunda, ὅ.π. 17 - 19, πίν. 8. Πρβ. καὶ Pergamon IX, 122 - 123, πίν. 59αβ. Howland, Athenian Agora IV, 95.

μιατήρι ὕψ. 0.95 μ. τῆς εἰκ. 3 τὸ ὁποῖο παρουσιάζει ἐλλείψεις καὶ τὸ γάνωμά του ἔχει ἀπολεπισθεῖ (πίν. 68β).

Θυμιατήρια ἀπὸ οἰκισμοὺς δὲν εἶναι γνωστά, ἐνῶ ἀντίθετα συνηθίζονται σὲ ἱερά[1]. Τὸ φέρον μέλος (κυλινδρικὸ πόδι μὲ κυκλικὴ βάση σὲ σχῆμα τροχίλου) σὲ σχέση μὲ τὸ φερόμενο (ἀβαθὲς καλυκόσχημο δοχεῖο γιὰ τὸ θυμίαμα) εἶναι βαρὺ αἰσθητικά. Στὸ σημεῖο προσαρμογῆς τῶν δύο προεξέχει ἔντονα δισκοειδὲς περιχείλωμα.

Μνημονεύουμε ἀκόμα ἰδιαίτερα ἕνα τροχήλατο λυχνάρι συμφυὲς μὲ ψηλό, ραδινό, κυλινδρικὸ πόδι πάνω σὲ δακτυλιδόσχημη βάση (ὕψ. 15.5 ἑκ.) μὲ στιλπνὸ γκρίζο γάνωμα, ποὺ μπορεῖ ν' ἀνήκει στὸν 3ο π.Χ. αἰ. (πίν. 67γ). Θὰ μποροῦσε νὰ δεχθεῖ κανεὶς ὅτι δὲν προοριζόταν γιὰ οἰκιακὴ χρήση, ὅπως καὶ τὸ θυμιατήρι.

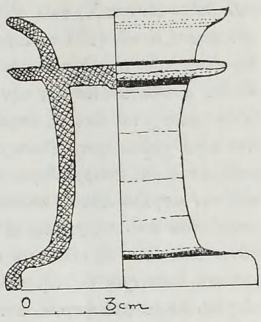

Εἰκ. 3. Πήλινο θυμιατήριο (σχ. Π. Θ.).

Τεράστιος εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν πινακίων ποὺ βρέθηκαν μέσα στὸν ἴδιο ἀποθέτη (πίν. 68α). Καλύπτονται ἀπὸ μελανὸ καστανὸ ἢ ἐρυθρὸ γάνωμα καὶ πολλὰ φέρουν στὸ μέσο ἀβαθῆ κοιλότητα, ποὺ τὰ κατατάσσει στὴ γνωστὴ κατηγορία τῶν «ὀξύβαφων»[2]. Τὰ περισσότερα, ἀκόμη καὶ τὰ ὀξύβαφα, φέρουν στὸ κέντρο τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐμπίεστα ἀνθέμια ἢ ρόδακες σὲ κυκλικὴ διάταξη. Ἕνα ἀπὸ τὰ πινάκια (σὲ θραύσματα) τῆς κατηγορίας τῆς «Δυτικῆς Κλιτύος» φέρει μέσα σὲ ἐγχάρακτο κύκλο, στὸ κέντρο τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφάνειας, ἀνάγλυφη γυναικεία προτομὴ (πίν. 69α). Ἕνα ἀκόμη θραῦσμα, κλειστοῦ ὅμως ἀγγείου, ποὺ καλύπτεται μὲ μαῦρο γάνωμα, φέρει ἀνάγλυφο κεφάλι γενειοφόρου καὶ μέρος ἔκτυπου πλοχμοῦ γύρω (πίν. 69β).

Τὸ κωνικὸ προχοΐδιο (ὕψ. 0.07 μ.) τοῦ πίν. 68γ εἶναι μοναδικὸ σὰν παράδειγμα ἀγγείου ἀπὸ τὸ ἴδιο εὕρημα. Τὸ περιχείλωμά του εἶναι σπασμένο, δὲν μπορεῖ ὡστόσο νὰ ἦταν λοξότμητο, ὅπως τὸ στόμιο ἀπὸ ἄλλο προχοΐδιο τοῦ πίν. 68α. Πολλὰ ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα τέλος ἀνήκουν σὲ χειροποίητα σκεύη (χύτρες,

1. Κ. Κουρουνιώτη, Θυμιατήρια ἐν 'Ελευσῖνι, Classical Studies presente d to E. Capp (1936), 204 κέ., Daremberg-Saglio, s. v. *Turibulum*, 542 καὶ s. v. *Candelabra*, 872. RE, VIA, 706. Enciclopedia dell'Arte Ant. IV, s.v. *incensiere*, 126. K. Wiegand, Thymiateria, BJ 122, 1912, 1 κέ. D. Srejovic, Thymiateria, Ziva Antika VII, 1956, 301 κέ., M. Almagro, Dos Thymiatheria lamandos candelabros de Lebzija (Μαδρίτη 1964). Πρβ. καὶ Atti d. Academia Nazionale dei Lincei, 378, S. 8r, 33, Ρώμη 1979 (1980), 363 κέ., 377 κέ. εἰκ. 32 - 33, 37 - 38, 43 - 44, 48 - 50.

2. Δρουγου - Τουρατσογλου, ὅ.π. 158 μὲ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία.

λοπάδες), σὲ λεκανίδια καὶ σὲ ἀμφορεῖς (δύο λαβὲς ἀπὸ ὀξυπύθμενους φέρουν σφράγισμα) (πίν. 69γ - δ). 'Απὸ τὰ ἐλάχιστα θραύσματα εἰδωλίων ξεχωρίζει τὸ γυμνὸ γυναικεῖο χέρι (σωζ. μῆκ. 0.085 μ.), λυγισμένο στὸν ἀγκώνα καὶ μὲ σφιγμένη τὴν παλάμη, ποὺ καλύπτεται ἀπὸ λευκὸ ἐπίχρισμα (πίν. 68δ).

Μέσα στὸν ἀποθέτη βρέθηκαν καὶ πέντε χάλκινα νομίσματα (βλ. σελ. 102 κατάλογο νομισμάτων ἀρ. 1 - 5) ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ παλιότερο εἶναι τῆς Εὔβοιας τοῦ 369 - 336 π.Χ. ἐνῶ τὸ νεώτερο τῆς Εὐβοϊκῆς Συμπολιτείας τῶν ἀρχῶν τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. (194 π.Χ.), ποὺ μᾶς δίνει καὶ τὸν terminum post quem γιὰ τὴν ἀπόρριψη τῶν ἀντικειμένων στὸν ἀποθέτη. Καὶ τὸ νόμισμα λοιπὸν δὲν ἀποκλείει, ἀντίθετα ἐνισχύει τὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ σύνολο τῶν εὑρημάτων τοῦ ἀποθέτη προέρχεται ἀπὸ τὸ στρῶμα τῆς «ρωμαϊκῆς» καταστροφῆς τοῦ 198 π.Χ., ποὺ λίγα χρόνια μετὰ (ἴσως τὸ 194 π.Χ.) ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὰ ἐρείπια τοῦ κτίσματος καὶ ἀπορρίφθηκε στὸν ὑπαίθριο χῶρο βόρεια ἀπ' αὐτό, σχηματίζοντας τὸν μεγάλο ἀβαθὴ ἀποθέτη ποὺ περιγράψαμε. Τὸ κτίσμα μετὰ τὸν καθαρισμό του ἀπὸ τὰ προϊόντα τῆς καταστροφῆς, ξαναχτίστηκε, ὅπως εἴπαμε, πάνω στὰ ἴδια θεμέλια μὲ εὐτελέστερα ὑλικὰ καὶ χρησιμοποιήθηκε γιὰ ἕνα χρονικὸ διάστημα ὡς τὴν τελικὴ καταστροφὴ καὶ ἐγκατάλειψή του, ποὺ πιθανῶς ὀφείλεται στὰ γεγονότα τοῦ 87 π.Χ. 'Η 'Ερέτρια τάχθηκε τότε στὸ πλευρὸ τοῦ Μιθριδάτη ἐνάντια στοὺς Ρωμαίους.

Προορισμὸς ἑλληνιστικοῦ κτίσματος

Τὸ πλούσιο καὶ ποικιλόμορφο περιεχόμενο τοῦ ἀποθέτη προβληματίζει καὶ ὁδηγεῖ σὲ μιὰ σειρὰ σκέψεων καὶ παρατηρήσεων, οἱ ὁποῖες σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ μορφὴ τοῦ κτίσματος βοηθοῦν στὸ νὰ καταλήξουμε, ἔστω προκαταρκτικά, σὲ ὁρισμένα συμπεράσματα πάνω στὸ σκοπὸ ὕπαρξης, στὸν προορισμὸ τοῦ ἑλληνιστικοῦ συγκροτήματος (3ου/2ου π.Χ. αἰ.) τοῦ δυτικοῦ τομέα τῆς ἀνασκαφῆς (εἰκ. 2):

1. Τὸ πλῆθος τῶν ἀγγείων, ὅπου ὁρισμένα μάλιστα σχήματα ἀντιπροσωπεύονται ἀπὸ πολυάριθμα δείγματα, καθιστᾶ σχεδὸν ἀπίθανο τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ οἰκοσκευή. 'Η παρουσία τους θὰ ἦταν δικαιολογημένη σὲ καταστήματα, ὅπου βρίσκονταν ἀραδιασμένα γιὰ πούλημα.

2. 'Ορισμένα μεμονωμένα καὶ σπάνια παραδείγματα σκευῶν καὶ ἀγγείων (θυμιατήρι, λάγηνος, λύχνος μὲ πόδι) δὲν ἀπαντοῦν συνήθως σὲ σπίτια, ἀλλὰ σὲ ἱερά.

3. 'Ο μεγάλος ἀριθμὸς ἀπὸ θαλάσσια ὄστρεα (κυρίως πορφύρας), οἱ ὀξιδωμένες μάζες μετάλλου, οἱ πυρακτωμένες ἀπροσδιόριστες ὕλες, οἱ χρωστικὲς οὐσίες, βρίσκουν καλύτερα τὴ θέση τους στὸ χῶρο τῶν ἐργαστηρίων κι ὄχι τῶν ἰδιωτικῶν σπιτιῶν.

Τὸ συμπέρασμα ποὺ ἐξάγεται ἀπὸ τὶς παραπάνω παρατηρήσεις εἶναι ὅτι τὸ

περιεχόμενο τοῦ ἀποθέτη προέρχεται μάλλον ἀπὸ ἐργαστήρια ἢ μαγαζιά, πού πιθανῶς σχετίζονται μὲ παρακείμενο ἱερό.

Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφὴ τῶν κτισμάτων (εἰκ. 2), πού δὲν ἔχει καμιὰ ἀπολύτως σχέση μὲ τοὺς γνωστοὺς τύπους τῶν ἰδιωτικῶν κατοικιῶν, ἔρχεται νὰ ἐνισχύσει τὸ συμπέρασμά μας. Τὰ εὐρύχωρα παρατακτικὰ διαταγμένα καὶ προσιτὰ ἀπὸ τὸ δρόμο δωμάτια Α, Β καὶ Γ μπορεῖ νὰ θεωρηθοῦν καταστήματα. Ὁ ἀνατολικὸς ἐξωτερικὸς τοῖχος τῶν δωματίων αὐτῶν συνεχίζεται πρὸς τὰ ΒΔ καμπυλούμενος ἐλαφρὰ καὶ λειτουργεῖ σὰν περίβολος τοῦ ὕπαιθρου χώρου Θ, ὅπου βρέθηκε καὶ ὁ μεγάλος ἀποθέτης. Τὸ παρακείμενο, λοξὰ συνδεδεμένο μὲ τὸ δωμάτιο Α κτίσμα, πού περιλαμβάνει μέχρι στιγμῆς τοὺς χώρους Ε καὶ Ζ μπορεῖ νὰ συμπληρωθεῖ καὶ νὰ πάρει τὴ γνωστὴ τριμερὴ ἀρχιτεκτονικὴ μορφή, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει συνήθως τοὺς ἐπισημότερους χώρους ἀνακτόρων [1] ἢ ἡγεμονικῶν κατοικιῶν [2] ἢ ἀπαντᾶ καὶ σὰν ἀνεξάρτητη μονάδα μέσα σὲ ἱερά, ὅπου ἑρμηνεύεται συνήθως ὡς οἶκος ἱερέων [3]. Πρέπει πάντως νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ὁ χῶρος Ζ στὴν πρώτη του μορφή, πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφή, πού ἀποδώσαμε μὲ πιθανότητα στὴν κατάκτηση τῆς πόλης ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους τὸ 198 π.Χ., δὲν ἔκλεινε μπροστὰ (ὁ νότιος τοῖχος καὶ μέρος τοῦ ἀνατολικοῦ ἀποτελεῖ προσθήκη τῆς β' φάσης μετὰ τὸ 198 π.Χ.), ἀλλὰ ἦταν ἀνοιχτὸς καὶ στενότερος, εἶχε δηλαδὴ τὴ μορφὴ προστώου στραμμένου πρὸς τὸν ἐλεύθερο, ὕπαιθρο χῶρο Η. Ἔτσι στὴν πρώτη φάση, πρὸ τοῦ 198 π.Χ., τὸ κτίσμα Ε-Ζ-Ι δὲν εἶναι πιθανὸ νὰ ἀποτελοῦσε κατοικία, ἐξυπηρετοῦσε ἄλλους σκοπούς. Δὲν ἀποκλείεται νὰ ὑπάρχει σειρὰ καὶ ἄλλων μικρῶν δωματίων δυτικὰ ἀπὸ τὸ Ι, τὰ ὁποῖα νὰ λειτουργοῦσαν ὡς ἐργαστήρια κεραμικῆς, μεταλλουργίας κλπ. Ὑπενθυμίζουμε ὅτι στὸν ἀνατολικὸ τομέα τῆς ἀνασκαφῆς ἀποκαλύφθηκε τὸ 1975 κεραμικὸς κλίβανος τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ.[4], ἐνῶ τὸ κτίσμα μέσα στὸ ὁποῖο βρίσκεται ὁ κλίβανος περιλαμβάνει καὶ σειρὰ καταστημάτων [5]. Εἶναι ἑπομένως φανερὸ ὅτι στὴ συνοικία αὐτὴ τῆς πόλης συνεχίζεται ἡ παράδοση τῶν ἐργα-

1. Γιὰ παράδειγμα ὁ χῶρος Α δίπλα στὴ θόλο τοῦ ἀνατολικοῦ συγκροτήματος τοῦ ἀνακτόρου τῆς Βεργίνας, πού προοριζόταν γιὰ τὴ λατρεία καὶ τὸ δημόσιο βίο καὶ σχετιζόταν μὲ τὶς δημόσιες ἐμφανίσεις τοῦ βασιλιᾶ: Μ. Ανδρονικοῦ - Χ. Μακαρονα - Ν. Μουτσοπουλοῦ - Γ. Μπακαλακη, Τὸ ἀνάκτορο τῆς Βεργίνας (1961), 17, πίν. Ι.

2. Πρβ. P. Auberson - K. Schefold, Führer durch Eretria (1972) 86 - 87, εἰκ. 15 (χῶροι α - αΙ - β καὶ ρ - ο - q) καὶ εἰκ. 16 (χῶροι d - b - c καὶ i - e - fg), εἰκ. 29 (χῶρος G), ὅπου σημειώνεται ὅτι πρόκειται γιὰ τὶς λαμπρότερες αἴθουσες τοῦ οἰκοδομήματος, ὅπου διατηροῦνταν ἡ παράδοση τῆς λατρείας τῶν προγόνων τοῦ γένους.

3. Α. Κεραμοπουλλοῦ, Τοπογραφία τῶν Δελφῶν (1917), πίν. ΙΙ (:οἶκος ἱερέων δίπλα στὸ ναὸ τῆς Προναίας 'Αθηνᾶς). S. Wide - L. Kjellberg, AM 20, 1895, πίν. VII, κτίριο Ε (:οἰκία ἱερέων στὸ ἱερὸ τοῦ Ποσειδῶνος Καλαυρίας). Πρβ. καὶ Π. Θεμελη, Ζαγορά, ΑΕ 1975, 236, εἰκ. 2,δ (:γεωμετρικὸ ταφικὸ(;) κτίσμα τῆς ἴδιας μορφῆς).

4. ΠΑΕ 1975, 40, εἰκ. 12, πίν. 17α - β, 18β, 20α.

5. ΠΑΕ 1979, 40 κέ., εἰκ. 2.

στηρίων καὶ τῶν καταστημάτων ἀπὸ τὸν 3ο π.Χ. ὡς τὸν 4ο μ.Χ. αἰ. Ὅπως θὰ φανεῖ παρακάτω ἡ παράδοση αὐτὴ ξεκινάει ἀπὸ τὰ γεωμετρικὰ χρόνια (ἐργαστήριο χρυσοχοΐας τοῦ 8ου π.Χ. αἰ.) καὶ σχετίζεται μὲ παρακείμενο ἱερό. Τὸ ἱερὸ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων μὲ τὸ μνημειῶδες τέμενός του μᾶς εἶναι ἤδη γνωστό[1]. Γιὰ τὴν ὕπαρξη κλασικοῦ - ἑλληνιστικοῦ ἱεροῦ ἔχουμε πρὸς τὸ παρὸν ἐνδείξεις μόνο.

Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ νότιο τοῖχο τῆς β΄ φάσης τοῦ χώρου Ζ καὶ ἐν μέρει κάτω ἀπ' αὐτὸν ἀποκαλύφθηκε λάκκος ποὺ περιεῖχε ἀπορρίμματα ἐργαστηρίου σιδηρουργίας: στοιχεῖο ἐνισχυτικὸ τῆς ἑρμηνείας ποὺ ἐπιχειρεῖται, νὰ ἀναγνωριστοῦν δηλαδὴ οἱ χῶροι Ε καὶ Ι στὴν πρώτη τους φάση ὡς ἐργαστήρια.

Πρέπει τέλος νὰ σημειωθεῖ ὅτι τόσο τὸ τριμερὲς ἐπίμηκες οἰκοδόμημα μὲ τοὺς χώρους Α-Β-Γ (ποὺ μπορεῖ νὰ ἀποτελοῦσαν καταστήματα), ὅσο καὶ τὸ συνεχόμενο καὶ σύγχρονο κτίσμα Ζ-Ε-Ι περικλείουν τὸν ὕπαιθρο χῶρο Η-Δ καὶ στρέφουν προφανῶς πρὸς ἕνα κέντρο ἰδιαίτερου ἐνδιαφέροντος, ὅπου κατὰ πᾶσα πιθανότητα βρισκόταν τὸ ἀναζητούμενο ἱερὸ (εἰκ. 2).

Οἰκοδομήματα γεωμετρικῶν χρόνων - Ἐργαστήριο χρυσοχοΐας

Ἀμέσως βόρεια ἀπὸ τὸ δωμάτιο Ε τοῦ ἑλληνιστικοῦ κτίσματος στὸ χῶρο Θ, ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε μὲ δοκιμαστικὲς σὲ βάθος τομές, ὡς τὰ ὕστερα πρὸς τὸ παρὸν γεωμετρικὰ στρώματα, τὰ ὁποῖα στὸν τομέα αὐτὸ ἀποδείχνονται ἰδιαίτερα πλούσια. Καταρχὴν ἦρθε στὸ φῶς πλήρως ἡ καμπύλη πρὸς ΒΔ συνέχεια τοῦ ἰσχυροῦ γεωμετρικοῦ περιβόλου, ποὺ στὸ σημεῖο αὐτὸ μειώνεται προοδευτικὰ σὲ πάχος καὶ διακόπτεται, ἐπιτρέποντας πιθανῶς ἄνοιγμα πύλης[2]. Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ περιβόλου ἀποκαλύφθηκε τμῆμα καμπύλου τοίχου (δ), σὲ μιὰ στρώση ἀπὸ μικρὲς ἀκανόνιστες πέτρες, ποὺ ἀποτελεῖ τὴ θεμελίωση οἰκοδομήματος τῶν ὕστατων γεωμετρικῶν χρόνων (εἰκ. 1, πίν. 70α).

Συνεχίζεται πρὸς Ν κάτω ἀπὸ τὸ δωμάτιο Ε τοῦ ἑλληνιστικοῦ κτίσματος. Ἡ ἀνωδομὴ ἀποτελοῦνταν ἐξ ὁλοκλήρου ἀπὸ πλίθρες, ποὺ ἡ διάλυσή τους ἔδωσε στὸ χῶμα ποὺ κάλυπτε τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα ὠχροκίτρινη ἀπόχρωση καὶ ἀργιλώδη ὑφή. Ἴχνη βίαιης καταστροφῆς ἀπὸ φωτιὰ δὲν διαπιστώθηκαν. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀψίδας τοῦ οἰκοδομήματος ἔχει καταστραφεῖ ἀπὸ τὸν ἑλληνιστικὸ ἀποθέτη.

Δοκιμαστικὲς τομὲς μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ ἀψιδωτὸ βεβαίωσαν τὴν παρουσία καὶ δεύτερου παλιότερου στρώματος τῆς ὕστερης γεωμετρικῆς περιόδου (πίν. 70β) μὲ ἄφθονη κεραμική, χειροποίητη καὶ τροχήλατη γραπτὴ (πίν. 71α). Ξε-

1. ΠΑΕ 1979, ὅ.π. 41 - 43, εἰκ. 2.
2. Ὅ.π. 45 - 48.

χωρίζει τὸ θραῦσμα ἀπὸ μεγάλο ἀμφορέα μὲ παράσταση ἵππου πρὸς τὰ δεξιά. Τὸ οἰκοδόμημα σχετίζεται μὲ τὸ ὑπερκείμενο νεώτερο στρῶμα τῆς ἴδιας περιόδου. Στὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ θεμελίου (δ) στὸ σημεῖο (1) τῆς εἰκ. 1, χωμένος σὲ λάκκο κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο ἦλθε στὸ φῶς, ραγισμένος, ἀλλὰ ἀκέραιος σκύφος *in situ*, καλυμμένος μὲ πῶμα ἄλλου ἀγγείου (πίν. 71β-γ). Φέρει

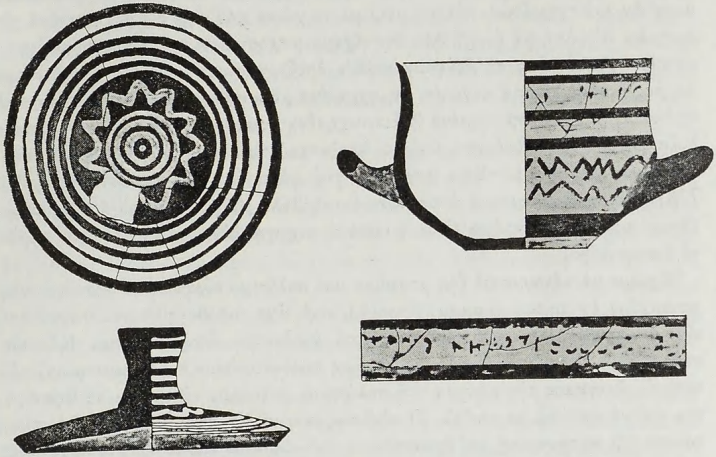

Εἰκ. 4. Ὁ σκύφος ποὺ περιεῖχε τὸ χρυσάφι, τὸ πῶμα καὶ ἀνάπτυγμα τῆς ἐπιγραφῆς (σχ. Εὐγ. Λεμπιδάκη).

ἁπλὴ διακόσμηση ἀπὸ ἐπάλληλες καστανόμαυρες ταινίες, ποὺ πλαισιώνουν ἐδαφόχρωμες ζῶνες, μιὰ εὐρύτερη γύρω στὴν κοιλιὰ καὶ δύο στενότερες γύρω στὸ λαιμό. Στὴ ζώνη τῆς κοιλιᾶς δύο ἀκανόνιστες τεθλασμένες μελανὲς γραμμές, ἐνῶ στὴν πάνω ζώνη δυσδιάκριτα, ἀπολεπισμένα μοτίβα ποὺ πρέπει νὰ ἀνήκουν σὲ γραπτὴ «ἐπὶ τὰ λαιὰ» ἐπιγραφὴ (εἰκ. 4). Ἀβίαστα ἔρχεται στὸ νοῦ τὸ θραῦσμα κρατήρα, ποὺ βρέθηκε κάτω ἀπὸ τὴ θεμελίωση τοῦ κτηρίου Π στὴν περιοχὴ Mezzola στὶς Πιθηκοῦσσες (σημ. Ἴσχια) τῆς Ἰταλίας, τὸ ὁποῖο σώζει μέρος ζώνης μὲ τὸ πάνω τμῆμα πτερωτοῦ ὄντος (σφίγγας;) καὶ πάνω ἀπ' αὐτό, ἀνάμεσα σὲ δύο ὁριζόντιες, τὴν γραπτὴ ἐπιγραφὴ «ἐπὶ τὰ λαιά»:

. . .] *ινος μ' ἐποίεσε*[.[1]

1. Βλ. G. Buchner, Recent Work at Pithekoussai 1969/71, Arch. Reports 1970/71, 67, εἰκ. 8.

Ὄχι μόνο ἡ ἐπιγραφὴ ἀλλὰ καὶ τὸ στύλ τῆς διακόσμησης τοῦ κρατήρα ἀπὸ τὶς Πιθηκοῦσσες σχετίζονται στενὰ μὲ τὸν ἐρετριακὸ σκύφο, ὁ ὁποῖος χρονολογεῖται στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 8ου π.Χ. αἰ.

Ἀπροσδόκητη ἔκπληξη μᾶς περίμενε ὅταν ἀνασηκώσαμε τὸ πῶμα καὶ ἀδειάσαμε τὸ περιεχόμενο τοῦ σκύφου στὸ ἐργαστήριο τοῦ Μουσείου τῆς Ἐρέτριας (πίν. 72α). Ποσότητα χρυσοῦ, βάρους 510 γρ. περίπου, σὲ μεγάλη ποικιλία μεγεθῶν καὶ σχημάτων, κύλησε μαζὶ μὲ τὸ χῶμα ποὺ εἶχε εἰσχωρήσει ἀπὸ τὶς ρωγμές. Δὲν ὑπῆρχε ἀμφιβολία ὅτι εἴχαμε μπροστά μας τὰ κατάλοιπα ἐργαστηρίου χρυσοχοΐας σὲ διάφορα στάδια ἐπεξεργασίας: χυτὰ σὲ ἀκανόνιστες φόρμες ἢ σὲ θαλάσσια κοχύλια, τεμαχισμένα μὲ κοπίδι σὲ διάφορα μεγέθη καὶ σχήματα, μισοσφυρηλατημένα ἢ ἀποτυχημένα κοσμήματα σὲ μορφὴ στριφτῶν ἢ ἁπλῶν συρμάτων (πόρπες, ἐνώτια, περίαπτα), καθὼς καὶ ἕνα πολλαπλὰ ἀναδιπλωμένο ἔλασμα μεγάλου μεγέθους, ποὺ φέρει ἔκτυπες παραστάσεις (πίν. 72β). Ὁρισμένα τεμάχια ἀποτελοῦν ἀναμφίβολα μεῖγμα χρυσοῦ καὶ ἀργύρου (ἤλεκτρο). Ἂν τὸ κράμα εἶναι φυσικὸ ἢ τεχνητὸ δὲν μπορεῖ πρὸς τὸ παρὸν νὰ διαπιστωθεῖ.

Ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἕνα μοναδικὸ καὶ πολύτιμο εὕρημα: τὸ θησαυρὸ ἑνὸς χρυσοχόου (χύτη καὶ κοσμηματοποιοῦ), ποὺ εἶχε τοποθετηθεῖ στὸ σκύφο καὶ εἶχε ἀποκρυβεῖ κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ ἀψιδωτοῦ οἰκοδομήματος. Κάποιος σοβαρὸς κίνδυνος, ποὺ ἀπειλοῦσε τὴ ζωὴ τῶν κατοίκων τοῦ γεωμετρικοῦ οἰκισμοῦ, ἀνάγκασε τὸν κάτοχο τοῦ πολύτιμου μετάλλου νὰ κρύψει τὸ θησαυρό του καὶ νὰ σπεύσει νὰ σωθεῖ. Ὁ κίνδυνος τελικὰ δὲν ἀποτράπηκε, ἀλλὰ προκάλεσε τὴν καταστροφὴ καὶ ἐγκατάλειψη τοῦ οἰκισμοῦ καὶ τὸ θάνατο προφανῶς τοῦ χρυσοχόου. Ἡ καταστροφὴ αὐτὴ καὶ ἐγκατάλειψη δὲν εἶναι φαινόμενο περιορισμένο τοπικὰ στὸν τομέα τῆς ἀνασκαφῆς μας, ἀλλὰ ἰσχύει γενικὰ γιὰ ὁλόκληρο τὸν οἰκισμὸ τῆς Ἐρέτριας καὶ χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 8ου ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. (700 - 680 π.Χ.)[1]. Μπορεῖ νὰ σχετίζεται μὲ τὴν τελευταία καὶ κρίσιμη φάση τοῦ Ληλάντιου πολέμου, ποὺ εἶχε σὰν συνέπεια τὴν ὁριστικὴ ἥττα τῶν Ἐρετριέων ἀπὸ τοὺς Χαλκιδεῖς. Εἶναι γεγονὸς ὅτι ἡ Ἐρέτρια παύει νὰ ἀποτελεῖ τὴ μεγάλη ἐμπορικὴ δύναμη στὴ Μεσόγειο κατὰ τὸ 700/680 π.Χ.

Σημειώσαμε παραπάνω ὅτι τὸ ἀψιδωτὸ οἰκοδόμημα δὲν φέρει σαφὴ ἴχνη βίαιης καταστροφῆς ἀπὸ φωτιά. Ἡ κατάρρευσή του ὀφείλεται μάλλον σὲ ἐγκατάλειψη καὶ γενικὴ παρακμὴ τοῦ οἰκισμοῦ μετὰ τὴν ἥττα. Φαίνεται πάντως ὅτι ἡ ἥττα δὲν εἶχε σὰν ἐπακόλουθο τὴν εἰσβολὴ τῶν ἀντιπάλων καὶ τὴν πυρπόλυση τῆς πόλης. Οἱ περιστάσεις καὶ οἱ συνθῆκες ποὺ ὁδήγησαν στὴν ἀπόκρυψη τοῦ χρυσοῦ μποροῦν νὰ παραλληλισθοῦν μὲ ἐκεῖνες τοῦ 1200 π.Χ. πε-

1. Πρβ. ΠΑΕ 1979, ὅ.π. 50 - 51. L. Kahil, Quartier des Maisons Géo metriques, AntK 24, 1981, 85 - 86, εἰκ. 9.

ρίπου, ποὺ προκάλεσαν τὸν ἀποθησαυρισμὸ ἐργαλείων καὶ ἄλλων πολύτιμων ἀντικειμένων σὲ μυκηναϊκὲς ἀκροπόλεις[1].

Τάλαντα

Εἶναι γνωστὸ ὅτι τὸ τελικὸ στάδιο στὴν ἐπεξεργασία τοῦ χρυσοῦ γιὰ σκοποὺς τόσο ἀνταλλακτικούς (ἐμπορικούς) ὅσο καὶ ἐργαστηριακοὺς ἦταν τὸ λιώσιμο καὶ τὸ χύσιμό του σὲ καλούπια ἀπὸ πέτρα ἢ ψημένο πηλό, ὅπου ἔπαιρνε τὴ μορφὴ μικρῶν «ταλάντων»[2]. 'Απὸ τὴ 2η π.Χ. χιλιετία ἡ τεχνικὴ διαδικασία ποὺ ἀκολουθοῦσε ὁ χρυσοχόος, παρέμεινε ὡς καὶ τὰ γεωμετρικὰ χρόνια βασικὰ ἀναλλοίωτη. 'Απλῶς τὰ σιδερένια ἐργαλεῖα ἀντικατέστησαν ὡς ἕνα βαθμὸ τὰ χάλκινα καὶ τὰ λίθινα.

Τὸ μεγαλύτερο ἀπὸ τὰ τάλαντά μας ἔχει σχῆμα ἀκανόνιστου ὀβάλ, διαστ. 5.5 × 3.45 ἑκ. μὲ 5 χιλ. πάχος, καὶ ζυγίζει 112 γρμ. 'Η μιὰ ἀπὸ τὶς ἄκρες του ἔχει ἀποκοπεῖ μὲ κοπίδι. 'Η κάτω ἐπιφάνεια ποὺ ἐφαπτόταν στὸ καλούπι εἶναι λεία, ἐνῶ ἡ ἐπάνω ἄδρὴ μὲ φυσαλίδες (πίν. 73α - β). Μπορεῖ νὰ παραβληθεῖ μὲ ὁρισμένα πλακερά, ταινιωτὰ τάλαντα (slab ingots) ἀπὸ χαλκὸ ἢ ὀρείχαλκο, ποὺ βρέθηκαν στὸ φοινικικὸ ναυάγιο τοῦ 1200 π.Χ. στὸ ἀκρωτήρι Χελιδόνια τῆς νότιας Μικρασιατικῆς ἀκτῆς. Κατὰ τὸν Bass ἡ κατηγορία αὐτὴ τῶν Slab ingots τῆς ὕστερης μυκηναϊκῆς περιόδου χρησιμοποιοῦνταν γιὰ τὶς ἐμπορικὲς συναλλαγές, εἶχε δηλαδὴ μιὰ συγκεκριμένη συναλλακτικὴ ἀξία[3].

Δύο ἀπὸ τὰ χρυσὰ τάλαντά μας, ἕνα ὁλόκληρο μὲ βαθιὰ ἐγκοπὴ στὴ μέση κι ἕνα μισό, ἔχουν χυθεῖ μέσα σὲ θαλασσινὰ κοχύλια, τὰ γνωστὰ σὰν κυδώνια (πίν. 73γ - δ). Οἱ διαστάσεις τους εἶναι 2 × 1.9 ἑκ. καὶ τὸ βάρος τους 25.65 γρ. καὶ 13.8 γρ. ἀντίστοιχα. Μὲ πρώτη ματιὰ θὰ μποροῦσε νὰ τὰ θεωρήσει κανεὶς τάλαντα χρυσοῦ καθορισμένου καὶ σταθεροῦ βάρους καὶ ἀξίας, ποὺ χρησιμοποιοῦνταν σὰν μέσο συναλλαγῆς, ὅπως αὐτὰ (ἕνα ὁλόκληρο καὶ δύο μισὰ) ποὺ βρέθηκαν στὸ νεκροταφεῖο τῆς Σαλαμίνας στὴν Κύπρο καὶ χρονολογοῦνται στὸν 11ο αἰ. π.Χ.[4]

Μολονότι τὴν ἐποχὴ ποὺ γράφτηκαν καὶ διαδόθηκαν τὰ ὁμηρικὰ ἔπη τὸ χρυσάφι, ὅπως καὶ τὸ ἀσήμι κι ὁ ὀρείχαλκος ἀποτελοῦσαν εἴδη ἐμπορίου (ἐμπορεύματα) περισσότερο, παρὰ μέσα συναλλαγῆς ἐμπορικῆς, ἐντούτοις τὸ τάλαντον χρυσοῦ πιστεύουν ὁρισμένοι πὼς ἦταν ἕνα κομμάτι τοῦ πολύτιμου αὐτοῦ μετάλλου μὲ καθορισμένο βάρος, 8.4 πιθανῶς γραμμαρίων, ὅπως τὸ βαβυ-

1. Πρβ. Θ. Σπυροπουλος, 'Υστερομυκηναϊκοὶ ἑλλαδικοὶ θησαυροί, Βιβλιοθήκη 'Αρχ. 'Εταιρείας 72 ('Αθήνα 1972) 2.

2. R. H. Higgins, Greek and Roman Jewellery (Λονδίνο 1961) 4.

3. G. F. Bass, Cape Gelidonya: A Bronze Age Shipwreck, TAPS 57, μέρος 8 (Φιλαδέλφεια 1967) 82, εἰκ. 96 - 97.

4. Ch. Sheltman, Greek Coins (Λονδίνο 1965[4]), 5. W. Ridgeway, Origin of the Metallic Currency and Weight Standards (Cambridge 1892).

λωνιακὸ shekel, ποὺ εἶχε συμβατικὴ συναλλακτικὴ ἀξία, ἴση μὲ ἕνα βόδι ἢ μιὰ ἀγελάδα[1]. Στὸν Ὅμηρο ἀναφέρεται καὶ «ἡμιτάλαντον χρυσοῦ» (Ψ 751 καὶ 796), πράγμα ποὺ φαίνεται νὰ ἐπιβεβαιώνει τὴν ἄποψη ὅτι εἶχε συγκεκριμένο βάρος, μέγεθος καὶ ἀξία. Ὁπωσδήποτε ὅμως δὲν εἶναι δυνατό, μὲ βάση τὴ μαρτυρία καὶ μόνο τοῦ ἔπους, νὰ καθορισθεῖ ἐπακριβῶς ἡ ἀξία τοῦ ὁμηρικοῦ χρυσοῦ ταλάντου. Στοὺς νόμους τοῦ Δράκοντα, τὸν 7ο π.Χ. αἰ. εἰσφορές, φόροι ἢ πρόστιμα καθορίζονται ἀκόμα μὲ βάση (standard) τὴν ἀξία τῶν βοδιῶν καὶ ὁ Σόλων, τὸν 6ο π.Χ. αἰ., δέχεται καθοριστικὴ σχέση ἀνάμεσα στὴν ἀξία τῆς δραχμῆς καὶ τῶν βοοειδῶν ἢ αἰγοπροβάτων[2].

Τὸν 8ο π.Χ. αἰ. τότε ποὺ γράφτηκαν καὶ τὰ ὁμηρικὰ ἔπη, τὸ ἐμπόριο στηριζόταν ἀναμφίβολα στὴν ἀνταλλαγὴ τῶν ἀγαθῶν. Καὶ οἱ τεχνίτες ἀκόμα δὲν μποροῦ νὰ εἶχαν καθορισμένη σταθερὴ τιμὴ γιὰ τὴν ἀξία τῆς ἐργασίας τους οὔτε καὶ τῶν προϊόντων τῆς τέχνης τους. Οἱ ἀγοραπωλησίες καὶ οἱ συμφωνίες κλείνονταν μὲ παζάρεμα, ποὺ ἰσχύει ἀκόμη σὲ χῶρες τῆς Ἀνατολῆς καὶ δὲν ἐξαφανίστηκε οὔτε κι ἀπὸ τὴ σύγχρονη Ἑλλάδα. Μόνο ποὺ οἱ ἀγοραπωλησίες δὲν γίνονται φυσικὰ μὲ ἀνταλλαγές, ἀλλὰ μὲ χρῆμα.

Δὲν ἀποκλείεται τὰ τάλαντα χρυσοῦ ποὺ ἀναφέρονται στὸν Ὅμηρο καὶ φαίνεται νὰ εἶχαν κάποια συγκεκριμένη συμβατικὴ ἀξία[3], νὰ εἶναι πράγματι τὰ βαβυλωνιακὰ shekel, ποὺ χρησιμοποιοῦνταν σὰν μιὰ μορφὴ νομισμάτων. Στὴν Ἑλλάδα πάντως δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι χρησιμοποιοῦνταν ὡς κανονικὸ μέσο συναλλαγῆς, τουλάχιστον γιὰ τὸν 8ο π.Χ. αἰ. ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει.

Τὰ τάλαντα χρυσοῦ ποὺ περιλαμβάνει ὁ θησαυρὸς τῆς Ἐρέτριας, ὄχι μόνο αὐτὰ ποὺ περιγράψαμε παραπάνω, ἀλλὰ καὶ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα ποὺ ἀπαριθμοῦνται παρακάτω δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν σχέση οὔτε μὲ τὰ τάλαντα ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα τῆς Κύπρου, οὔτε μὲ τὰ βαβυλωνιακὰ shekel οὔτε καὶ μὲ τὰ ὁμηρικὰ τάλαντα. Ἡ τεράστια ποικιλία ποὺ παρουσιάζουν στὸ μέγεθος, τὸ σχῆμα καὶ τὸ βάρος ἀποτελεῖ σοβαρὸ ἐμπόδιο στὸ νὰ δεχτοῦμε ὅτι μποροῦ νὰ χρησιμοποιοῦνταν ὡς μονάδες, μέσα ἐμπορικῆς συναλλαγῆς, ὅτι εἶχαν συγκεκριμένη συναλλακτικὴ ἀξία. Δὲν μποροῦμε κἀν νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ὁ χρυσὸς ὡς πρώτη ὕλη μετὰ τὴ στοιχειώδη ἐπεξεργασία καθαρισμοῦ του στοὺς τόπους παραγωγῆς, κυκλοφοροῦσε στὸ ἐμπόριο μὲ τὴ μορφὴ τῶν ταλάντων ποὺ ἀπαντοῦν στὸ θησαυρὸ τῆς Ἐρέτριας.

Ἡ σύντομη παρουσίαση καὶ τῶν ὑπόλοιπων κομματιῶν τοῦ εὑρήματος θὰ ἐπιβεβαιώσει πιστεύουμε τὶς παραπάνω διαπιστώσεις καὶ θὰ μᾶς βοηθήσει νὰ διατυπώσουμε ὁρισμένα συμπεράσματα.

1. Κατὰ τὸν Ridgeway, ὅ.π. 7 - 8.

2. Πολυδεύκης IX, 61: *κἂν τοῖς Δράκοντος νόμοις ἐστὶν ἀποτίνειν δεκάβοιον καὶ ἐν τῇ παρὰ Δηλίοις θεωρίᾳ τὸν κήρυκα κηρύττειν φασὶν ὅτι δοθήσονται αὐτῷ τόσοι βόες· καὶ δίδοσθαι καθ' ἕκαστον βοῦν δύο δραχμὰς Ἀττικάς.* Πρβ. καὶ Πλούταρχου Σόλων XXIII.

3. Ὁμ. Σ 507, Τ 247, Ψ 269 καὶ 751, Ω 232· δ 129 καὶ 526, θ 393 καὶ ι 202.

Ἕνα ἀπὸ τὰ τάλαντα εἶναι ἀρτόσχημο καὶ φέρει βαθιὰ ἐγκοπὴ στὴ μέση, καμωμένη μὲ κοπίδι (πίν. 73γ - δ ἀρ. 3). Ζυγίζει μόλις 2.6 γρ. καὶ ἔχει διαστάσεις 85 × 75 χιλ. μὲ 4 χιλ. πάχος. Ἡ ἄνω ἐπιφάνειά του ποὺ δὲν ἐφαπτόταν στὸ καλούπι εἶναι τραχιά.

Μιὰ ὁμάδα περιλαμβάνει δεκατρία, παρόμοια μὲ τὸ ἀρτόσχημο, τάλαντα (τὰ δύο ἀκέραια, τὰ ὑπόλοιπα κομμένα ἀνομοιόμορφα), ποὺ ἔχουν σφυρηλατηθεῖ ἐλαφρά, ὥστε οἱ ἐπιφάνειές τους νὰ γίνουν ἐπίπεδες (πίν. 74α). Τὰ δύο ἀκέραια παρουσιάζουν σκασίματα στὴν περιφέρεια ἀπὸ τὴ σφυρηλάτηση καὶ μοιάζουν μὲ νομίσματα. Τὸ πάχος τους ποικίλλει ἀπὸ 2-4 χιλ. Τὸ ὁλικὸ βάρους τους εἶναι 11.4 γρ.

Ξεχωρίζει μιὰ ἄλλη ὁμάδα ἀπὸ τριανταπέντε τάλαντα, ποὺ ἔχουν χυθεῖ σὲ ἀκανόνιστα στρογγυλὰ καλούπια διαφόρων μεγεθῶν καὶ ποὺ ὅλα τους εἶναι κομμένα σὲ σχῆμα μισοῦ ἢ τεταρτημόριου τοῦ κύκλου. Τὸ συνολικό τους βάρος εἶναι 75 γρ. Ὁρισμένα ἀπ' αὐτὰ εἰκονίζονται ἐδῶ (πίν. 74β). Τὰ δύο μεγαλύτερα ζυγίζουν 14.3 καὶ 11 γρ. ἀντίστοιχα.

Τὴν πολυπληθέστερη ὁμάδα ἀποτελοῦν ἀκανόνιστα κομμάτια ταλάντων βάρους 139.4 γρ. Τὸ μεγαλύτερο ἔχει διαστάσεις 2 × 7 ἑκ. καὶ πάχος γύρω στὰ 4 χιλ. (πίν. 75). Πενήντα κομμάτια τῆς ἴδιας κατηγορίας, συνολικοῦ βάρους 36.75 γρ. ἀναγνωρίστηκαν προκαταρκτικὰ ἀπὸ τὴν ἀπόχρωση καὶ μόνο ὡς ἀμάλγαμα χρυσοῦ καὶ ἀργύρου, ὡς ἤλεκτρο δηλαδὴ ἢ λευκόχρυσος. Τὸ ποσοστὸ τοῦ ἀργύρου ποὺ περιέχουν δὲν εἶναι τὸ ἴδιο σὲ ὅλα, πράγμα ποὺ ἀποτελεῖ ἴσως ἔνδειξη ὅτι τὸ κράμα εἶναι τεχνητὸ κι ὄχι φυσικό, ὅπως ἦταν γιὰ παράδειγμα τὸ χρυσάφι τοῦ Πακτωλοῦ [1].

Στὸν Ὅμηρο μιὰ φορὰ μνημονεύεται τὸ ἤλεκτρο, ποὺ μαζὶ μὲ τὸ χρυσάφι, τὸ ἀσήμι, τὸν χαλκὸ καὶ τὸ ἐλεφαντόδοντο χρησιμοποιήθηκε γιὰ νὰ διακοσμηθεῖ τὸ λαμπρὸ ἀνάκτορο τοῦ Μενέλαου στὴ Σπάρτη [2].

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει μιὰ ὁμάδα ἀπὸ ἐννέα ἀνομοιομεγέθη χρυσὰ σφαιρίδια· ἀποτελοῦν σταγόνες ποὺ δημιουργοῦνταν κατὰ τὴ διαδικασία καθαρμοῦ τοῦ χρυσοῦ («χρυσὸν καθαίρειν» ἢ «ἐν πυρὶ βασανίζειν») ἀπὸ τὶς φυσικές του προσμίξεις μὲ ἄλλα μέταλλα. Ἡ μεγαλύτερη σταγόνα ἔχει διαστάσεις 1.35 ἑκ. × 95 χιλ., ἐνῶ ἡ μικρότερη 35 × 35 χιλ. Ἐξίσου ἐνδιαφέρουσες γιὰ τὸν ἴδιο λόγο εἶναι σαράντα ἄμορφες, μικρές, πεπλατυσμένες καὶ ἀδρὲς μάζες χρυσοῦ ποὺ δημιουργοῦνται κατὰ τὸ λιώσιμο καὶ τὸ χύσιμο τοῦ χρυσοῦ στὶς μικρὲς ποικιλόσχημες φόρμες, ὅπου ἔπαιρνε τὴ μορφὴ τῶν ταλάντων. Εἴμαστε ἑπομένως ὑποχρεωμένοι νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὁ Ἐρετριέας χρυσοχόος ἐπεξεργαζόταν τὸ χρυσάφι ποὺ ἔφτανε στὸ ἐργαστήριό

1. Πλινιος XXXIII, 80. Higgins, ὅ.π. 7.

2. Ομ. δ 73. Ἡ ἴδια λέξη *ἤλεκτρον* δηλώνει καὶ τὸ κεχριμπάρι ποὺ εἰσαγόταν ἀπὸ τὴ Βαλτικὴ καὶ χρησιμοποιοῦνταν γιὰ χάντρες περιδέραιων: ο 460, σ 296.

του σὲ φυσικὴ κατάσταση, ὅπως ἐξαγόταν εἴτε ἀπὸ φλέβες χρυσοφόρων πετρωμάτων (πρωτογενὴς μορφὴ) εἴτε ἀπὸ προσχώσεις ποταμῶν (δευτερογενὴς μορφὴ) σὲ ψήγματα. Ὁ ἴδιος δηλ. πραγματοποιοῦσε τὸν καθαρισμό του ἢ ἐμπλουτισμό του, ὅπως συνήθως λέγεται, μὲ τὴ γνωστὴ ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ μέθοδο τῆς κυπέλλωσης[1]. Γιὰ τὸ χρυσάφι ἡ μέθοδος αὐτὴ εἶναι δευτερεύουσα κι ὄχι πρωτεύουσα, ὅπως εἶναι γιὰ τὴν παραγωγὴ τοῦ ἀσημιοῦ, γι' αὐτὸ τὸ λόγο ὁρισμένοι ἐρευνητὲς πιστεύουν πὼς προηγήθηκε ἡ γνώση τῆς διαδικασίας ἐμπλουτισμοῦ τοῦ ἀργύρου, ἡ ὁποία ἐφαρμόστηκε ἀργότερα καὶ στὸ χρυσό. Ὁ ἀρχαῖος ὅρος τῆς μεθόδου εἶναι *ὄβρυζα*, λέξη ποὺ ἐτυμολογικὰ κατάγεται ἀπὸ τὰ χαιτιτικὰ καὶ ποὺ ἀποτελεῖ βασικὸ ἐπιχείρημα ὁρισμένων στὸ νὰ θεωρήσουν τὴ Μ. Ἀσία ὡς τόπο ἀνακάλυψης καὶ πρώτης ἐφαρμογῆς τῆς μεθόδου. Μοναδικὴ ἀρχαιολογικὴ ἐπιβεβαίωση τῆς ἄποψης αὐτῆς (σχετικὰ μὲ τὸν ἐμπλουτισμὸ τοῦ χρυσοῦ) ἦταν ὡς τώρα ἡ ἀποκάλυψη ἐργαστηρίου καθαρισμοῦ χρυσοῦ μὲ τὴ μέθοδο τῆς κυπέλλωσης στὶς Σάρδεις τῆς Λυδίας, ποὺ χρονολογεῖται στὰ 580 π.Χ. Τὸ ἐρετριακὸ ἐργαστήριο τοῦ 8ου π.Χ. αἰ. ἔρχεται νὰ ἀνατρέψει αὐτὴ τὴν ἄποψη ὡς πρὸς τὸν τόπο καὶ τὸ χρόνο τῆς πρώτης ἐφαρμογῆς τῆς μεθόδου.

Τὸ Λυδικὸ ἐργαστήριο βρέθηκε τὸ 1968 δίπλα σ' ἕνα ἱερὸ τέμενος, ἴσως τῆς Κυβέλης ποὺ περιέκλεινε τετράγωνο λίθινο βωμό[2]. Μιὰ συστάδα ἀπὸ πήλινες ἀβαθεῖς λεκάνες, βυθισμένες στὸ καμένο ἔδαφος ἢ σὲ στρῶμα χαλικιῶν, χρησιμοποιοῦνταν γιὰ τὸν ἐμπλουτισμὸ τοῦ χρυσοῦ μὲ κυπέλλωση (ὄβρυζα). Στὸν ἴδιο χῶρο βρέθηκαν θραύσματα χρυσοῦ ἐλάσματος, σταγόνες χρυσοῦ καὶ ἄμορφες ἀκανόνιστες μάζες χρυσοῦ σὰν τὶς δικές μας. Ἐρευνήθηκαν ἀκόμα δυὸ ὁμάδες μικρῶν φούρνων μὲ ὑπολείμματα χρυσοῦ, καθὼς καὶ κεραμικὴ μὲ ψήγματα χρυσοῦ κολλημένα στὶς ρωγμὲς τῶν ἀγγείων, ἀκόμη χρυσὸ ἔλασμα καὶ μυκτῆρες ἀπὸ πήλινα φυσερά. Οἱ φοῦρνοι χρησιμοποιοῦνταν προφανῶς γιὰ τὸ διαχωρισμὸ τοῦ χρυσοῦ ἀπὸ τὸν ἄργυρο, ἀναγκαία διαδικασία στὶς Σάρδεις, μιὰ καὶ ὁ χρυσὸς τοῦ Πακτωλοῦ εἶναι κατουσίαν ἤλεκτρο.

Στὴν Ἐρέτρια δὲν ἔχουμε φυσικὰ νὰ κάνουμε μὲ τὸ ἴδιο τὸ ἐργαστήριο, ἀλλὰ μὲ τὸν ἀποθησαυρισμὸ τοῦ πολύτιμου ἐμπλουτισμένου μετάλλου στὶς μορφὲς ποὺ περιγράψαμε παραπάνω. Τόσο ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτή, ὅσο καὶ ἀπὸ

1. Higgins, ὅ.π. 7 - 8. O. Davies, Bronze Age Mining around the Aegean, Nature 130, 1936, 985. G. Eissler, The Metallurgy of Gold (1900). R. J. Forbes, Metallurgy in Antiquity (Leiden 1950), 140 - 145. Τοῦ ἴδιου, Studies in Ancient Technology VIII, 1971, 155 - 160.

2. G. M. Hanfmann, Letters from Sardis (Cambridge Mass. 1972) 230 - 234, εἰκ. 172 - 179. W. J. Young, The fabulous Gold of the Pactolous Valley, Boston Museum Bulletin 70, 1972, 5 - 13. S. M. Goldstein, Reconstruction of the Lydian Gold Industry, Bulletin of the American School of Oriental Research 228, 1977, 53 - 57.Πρβ. καὶ Kadmos VIII 2, 1965, 158 - 161.

τὴν ἄποψη τῆς πρωιμότητας τὸ ἐρετριακὸ εὕρημα εἶναι μοναδικό. Τὰ σύγχρονα σχεδὸν μὲ τὸ ἀψιδωτό μας οἰκοδόμημα κτίσματα II - IV, ποὺ ἀνασκάφτηκαν τὸ 1969 - 70 στὴν περιοχὴ Mezzola στὶς Πιθηκοῦσσες ('Ισχια), περιλαμβάνουν ἐργαστήρια γιὰ χαλκό, σίδερο καὶ μολύβι, ὄχι ὅμως γιὰ χρυσάφι [1]. Χυτήριο χαλκοῦ ὑπῆρχε στὸ Λευκαντί, ἀπὸ τὸ 900 π.Χ., ὅπως δείχνουν οἱ πήλινες καὶ λίθινες μῆτρες ποὺ βρέθηκαν ἐκεῖ [2].

Κοσμήματα

"Οπως ἀναφέρθηκε στὴν ἀρχὴ ὁ θησαυρός μας δὲν περιελάμβανε μόνο τάλαντα, ἀλλὰ καὶ παραμορφωμένα, στρεβλωμένα καὶ ἐλλιπῆ κοσμήματα, ποὺ εἶχαν ἀποτύχει κατὰ τὴν κατασκευή τους καὶ προορίζονταν γιὰ λιώσιμο, ὥστε νὰ ξαναπάρουν τὴ μορφὴ τῆς πρώτης ἐργαστηριακῆς ὕλης, τοῦ τάλαντου. 'Ανάμεσα σ' αὐτὰ ξεχωρίζει ἕνα ἀσυνήθιστα μεγάλο χρυσὸ ἔλασμα, ἀναδιπλωμένο πολλὲς φορὲς καὶ τσακισμένο, ποὺ ζυγίζει 10 περίπου γρ. "Οταν ξεδιπλώθηκε ἀποδείχτηκε ὅτι εἶναι ἕνα ἀκέραιο διάδημα μὲ γλωσσοειδὴ προεξοχὴ στὸ μέσο, μήκ. 33.7 ἑκ., πλ. 3. ἑκ. καὶ ὕψ. μὲ τὸ γλωσσίδι 6.3 ἑκ. (πίν. 78α). Φέρει κακοδιατηρημένη ἔκτυπη διακόσμηση, ὅπου διακρίνονται πρὸς τὸ παρὸν ἅρματα, πολεμιστὲς καὶ αἰλουροειδή. Γύρω στὸ γλωσσίδι κυκλάκια (πίν. 78β). Αὐτὸ ποὺ ἀνάγκασε τὸ χρυσοχόο νὰ τὸ παραμερίσει γιὰ λιώσιμο ἦταν, ὅπως φαίνεται, ἡ ἀποτυχία στὴν ἐκτύπωση τῆς παράστασης μὲ τὴ βοήθεια τῆς μήτρας, ἰδιαίτερα στὸ δεξιὸ μισὸ τοῦ διαδήματος. Κατὰ τὰ ἄλλα εἶναι κομμένο σωστὰ καὶ ἀκέραιο. 'Η διαπίστωση αὐτὴ μᾶς βοηθάει νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὁ τεχνίτης πρῶτα ἔκοβε τὸ χρυσὸ ἔλασμα στὸ ἐπιθυμητὸ σχῆμα καὶ κατόπι τὸ χτυποῦσε στὴ μήτρα γιὰ ν' ἀποτυπωθοῦν πάνω του τὰ διακοσμητικὰ μοτίβα.

Πάνω ἀπὸ ἑπτὰ διαδήματα τοῦ ἴδιου τύπου μὲ τὸ δικό μας ἔχουν βρεθεῖ στὴν 'Ερέτρια. Κοινὸ χαρακτηριστικὸ ὅλων εἶναι τὸ γλωσσίδι ποὺ προεξέχει στὸ μέσο [3].

1. Buchner, ὅ.π. σημ. 14, 65 - 66, εἰκ. 4 - 5. N. Coldstream, Geometric Greece, (Λονδίνο 1977) 226 καὶ 311. O. Murray, Early Greece (Sussex 1980), 76. J. Klein, A Greek Metalworking Quarter, Eighth Cent. Excavations at Ischia, Expedition 14, ἀρ. 2, 1972, 34 - 38. P. Mureddu, Χρυσεῖα at Pithecoussae, PP 1972, 407 - 9. G. Buchner, Contribution à l'étude de la Societé et la Colonisation Eubeen, Cahiers J. Bérard IIb, 59 - 86 (Νεάπολη 1975). J. C. Bakhuizen, Chalcis in Euboea, Iron and Chalcidians abroad, Chalcidian Studies IV (Leiden 1976), Appendix III: Gold Industry of the early Euboeans.

2. M. R. Popham - L. H. Sackett, The Other Finds, Lefkandi I, 93 - 97. V. R. d'A. Desborough, Fragmentary pottery and a stone mould, Lefkandi I, 279.

3. K. Kourouniotes, Goldsmuck aus Eretria, AM 38, 1913, 289-293. W. Reichel, Griechisches Goldrelief (Βερολίνο 1942), ἀρ. 24 - 28. E. Kunze, Gnomon 21, 1949, 4. D. Ohly, Griechische Goldbleche des 8. Jhs v. Chr. (Βερολίνο 1953) 5 καὶ 101 - 106,

Μιὰ ἐπαρχιακὴ ἀπομίμηση τῶν ἐρετριακῶν διαδημάτων προέρχεται ἀπὸ τὴ Σκύρο καὶ βρίσκεται στὴ Συλλογὴ Ντόλλυς Γουλανδρῆ[1]. Τὸ σκυριανὸ διάδημα (τοῦ β' μισοῦ τοῦ 8ου π.Χ. αἰ.) ἔχει χτυπηθεῖ τρεῖς φορὲς διαδοχικὰ πάνω στὴν ἴδια μήτρα. Φέρει τὴν παράσταση ἑνὸς πολεμιστῆ μέσα σὲ ἡμικύκλιο μὲ μαιανδροειδὲς πλαίσιο, ἡ ὁποία ἐπαναλαμβάνεται τρεῖς φορές. Ἡ ἴδια ἀκριβῶς παράσταση ἔχει ἀποτυπωθεῖ μὲ τὴ βοήθεια τῆς ἴδιας μήτρας πάνω στὰ δύο χρυσὰ ὀρθογώνια ἐλάσματα 13 καὶ 14 ἀπὸ τὸ ἴδιο εὕρημα τῆς Σκύρου[2].

Τὰ ἐρετριακὰ παραδείγματα διαδημάτων ἀποδίδονται σὲ τοπικὸ ἐργαστήριο τοῦ 8ου π.Χ. αἰ. Τὸ σκυριανὸ ἀποτελεῖ, ὅπως εἴπαμε, τοπικὴ ἐπαρχιακὴ ἀπομίμηση. Ἕνα ἀκόμη διάδημα ποὺ βρέθηκε πρόσφατα στὸν τάφο 12 τοῦ ἡρώου τῆς Δυτ. Πύλης (700 - 680 π.Χ.) ἀποτελεῖ τὸ νεώτερο ἴσως παράδειγμα τῆς σειρᾶς μὲ ἐμφανὴ ἀνατολικὰ στοιχεῖα στὴν ἔκτυπη παράσταση, ποὺ ἀποδίδονται ἀπὸ τὸν Bérard στὴν κυπριακὴ προέλευση τῆς μήτρας, πάνω στὴν ὁποία χτυπήθηκε[3]. Οἱ μῆτρες εἰσάγονταν ἀπὸ ἄλλα ὅπως φαίνεται ἐργαστηριακὰ κέντρα τῆς ἐποχῆς (Κρήτη, Ἀνατολή, Κυκλάδες, Ἀττική), γι' αὐτὸ καὶ τὸ στὺλ τῶν παραστάσεων παρουσιάζει βασικὲς διαφορές.

Ἡ παράσταση τοῦ διαδήματός μας, παρὰ τὴν κακὴ διατήρησή της, φαίνεται πὼς εἶναι ἀπὸ τὶς πιὸ ἀξιόλογες τῆς ἐρετριακῆς σειρᾶς. Τεχνοτροπικὰ βρίσκεται πιὸ κοντὰ στὴν «ἀνατολικὴ ὁμάδα» τῶν ἀττικῶν διαδημάτων τοῦ 760 - 720 π.Χ. Δὲν ἀποκλείεται ἡ λίθινη μήτρα νὰ προερχόταν πράγματι ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ καὶ νὰ χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸν ἐρετριέα χρυσοχόο στὰ τέλη τοῦ 8ου αἰώνα.

Ἡ χρυσὴ πλάκα, διαστ. 2.4 ἑκ. × 8 χιλ. καὶ 2 χλ. πάχ. (πίν. 79) ἀποκομμένη κι ἀπὸ τὶς δύο ἄκρες της, μπορεῖ νὰ ἀντιπροσωπεύει τὸ πρῶτο στάδιο ἐπεξεργασίας στὴν κατασκευὴ χρυσῶν ἐλασμάτων ἢ διαδημάτων, ὅπως αὐτὸ ποὺ περιγράψαμε ἢ κάπως μικρότερων. Ζυγίζει 5.7 γρ.

Στὸ θησαυρὸ ὑπάρχουν καὶ θραύσματα ἀπὸ στριφτὲς ράβδους καὶ σύρματα σὲ διάφορα πάχη (πίν. 79α, 79β). Ἀσυνήθιστο δεῖγμα κοσμήματος ἀποτελεῖ ἕνα ἀναδιπλωμένο καὶ στρεβλωμένο συρματερό, βάρους 10 γρ. (πίν. 80α)

E1 - E6. Cl. Bérard, L'Hérôon à la Porte de l'Ouest (Βέρνη 1970) (Eretria 3), 36 - 45, εἰκ. 13, πίν. B1 - B2 καὶ 13. Πρβ. R. Laffineur, Collection Paul Canellopoulos: Bijoux en or, BCH 104, 1980, 370 - 372.

1. L. Marangou, Collection Dolly Goulandris, I: Bijoux en or, BCH 99, 1975 370, ἀρ. 12 καὶ 370, 375 - 378 (μῆκ. 16.7 ἑκ., πλ. 1.8 ἑκ., ὕψ. μὲ γλωσσίδι 3.3 ἑκ.).

2. Marangou, ὅ.π. 370 - 371. Γιὰ τὶς μῆτρες ποὺ χρησιμοποιοῦνταν καὶ γιὰ τὸ πρόβλημα γενικὰ βλ. Bérard, ὅ.π. 38 γραμμὲς 26 - 31. Ohly, ὅ.π. πίν. 14, 2, εἰκ. 27 (=διάδημα ἀρ. 11720, E5 μὲ κυκλικὸ ἔμβλημα δύο πολεμιστῶν ἀντιμέτωπων στὸ γλωσσίδι ποὺ προεξέχει).

3. Berard, ὅ.π. 42 καὶ 44, σημ. 3.

ποὺ ὁπωσδήποτε δείχνει ὅτι ἡ πρωτοτυπία, ἡ φαντασία καὶ τὸ λεπτὸ γοῦστο δὲν ἔλειπαν ἀπὸ τὸν ἐρετριέα χρυσοχόο μας. Ὁ τεχνίτης ἦταν ἐξοικειωμένος μὲ τὴν τεχνικὴ τοῦ συρματεροῦ κοσμήματος, ὅπως δείχνουν, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραπάνω καὶ δώδεκα ἀκόμα θραύσματα λεπτοῦ σύρματος (λεπτότερου κι ἀπὸ 1 χιλ.) (πίν. 80γ), καθὼς καὶ ἄλλα στριφτὰ σὲ διάφορα πάχη. Μιὰ ἐλλιπὴς ταινία ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία σύρματα, δύο ἁπλὰ στὰ ἄκρα καὶ ἕνα στριφτὸ ἀνάμεσά τους, ποὺ συνθέτουν ἕνα κομψὸ καὶ σπάνιο γιὰ τὴν ἐποχὴ κόσμημα (πίν. 80β).

Δύο θραύσματα ἀπὸ τοξωτὲς πόρπες εἶναι καμωμένα ἀπὸ στριφτὸ σύρμα τετράγωνης διατομῆς μὲ σφυρηλατημένη τὴ μιὰ ἀπόληξη σὲ σχῆμα μικρῆς τρίγωνης ἀναδιπλωμένης πλάκας, ποὺ πάνω της ἔπιανε ἡ ἄλλη, αἰχμηρὴ ἀπόληξη (πίν. 80δ). Ἀνήκουν στὸ γνωστὸ καὶ πολὺ διαδομένο τύπο, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ὁρισμένα πρώιμα ὑπομυκηναϊκὰ παραδείγματα σὲ χαλκὸ ἔχουν βρεθεῖ στὸ Λευκαντί[1]. Ὁ τύπος αὐτὸς πόρπης ἐξακολουθεῖ νὰ παράγεται ὡς τὴν πρώιμη ἀρχαϊκὴ ἐποχή, ὄχι ὅμως σὲ χρυσό. Οἱ δύο ἐλλιπεῖς πόρπες τοῦ θησαυροῦ μας εἶναι σπανιότατες, ἂν ὄχι μοναδικὲς ὅσο ἀφορᾶ στὸν παράγοντα ὑλικό. Στὸ Λευκαντὶ γιὰ παράδειγμα βρέθηκε μία μόνο χρυσὴ πόρπη τῆς Πρώιμης Γεωμετρικῆς ΙΙ φάσης, ἑνὸς ὅμως ἄγνωστου ὡς τώρα τύπου[2].

Γιὰ μιὰ περίοδο τριῶν περίπου αἰώνων, ἀπὸ τὴν ὑπομυκηναϊκὴ ὡς τὴ μέση γεωμετρικὴ Ι περίοδο (1100 - 825 π.Χ.) ἡ ποιότητα καὶ ἡ ποσότητα τῶν κοσμημάτων ἀπὸ τὸ Λευκαντὶ εἶναι ἐκπληκτικὰ ὑψηλή[3]. Τὰ περισσότερα, ἂν ὄχι ὅλα πρέπει νὰ εἶχαν κατασκευασθεῖ σὲ τοπικὰ ἐργαστήρια. Δυστυχῶς μᾶς λείπουν ἀκόμη στοιχεῖα γιὰ τὰ κοσμήματα τῆς ἑπόμενης περιόδου, ἀπὸ τὸ 825 π.Χ. ὡς τὴν τελικὴ ἐγκατάλειψη τοῦ συνοικισμοῦ γύρω στὸ 700 π.Χ. Δὲν ἔχουν ἐντοπισθεῖ ἀκόμη τὰ νεκροταφεῖα τῆς περιόδου αὐτῆς, ἡ ὁποία ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ περιορισμένο σχετικὰ ὑλικό, ἀποκλειστικὰ κεραμεική, ποὺ βρέθηκε στὴν Ξερόπολη.

Μᾶς λείπουν ἔτσι, πρὸς τὸ παρόν, λευκαντιώτικα κοσμήματα ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ γεφυρώσουν τὸ χάσμα ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 9ου ὡς τὸ τέλος τοῦ 8ου π.Χ. αἰ. καὶ θὰ ἀποτελοῦσαν τὸ συνδετικὸ κρίκο ἀνάμεσα στὰ πρωιμότερα ἀπὸ τὸ Λευκαντὶ καὶ στὰ νεώτερα ἀπὸ τὴν Ἐρέτρια. Δὲν ὑπάρχει βέβαια ἀμφιβολία ὅτι ὑπῆρχαν στενοὶ πολιτιστικοὶ δεσμοί, ὅπως δείχνει ἡ σχεδὸν ταυτόσημη κεραμεικὴ τοῦ 8ου π.Χ. αἰ. κι ἀπὸ τὶς δύο θέσεις. Τὰ χρυσὰ κοσμήματα τῆς Συλλογῆς Γουλανδρῆ ἀπὸ τὴ Σκύρο φανερώνουν στενὲς σχέσεις τόσο μὲ τὸ

1. H. Catling, Objects of Bronze, Iron and Lead, Lefkandi I (Ὀξφόρδη 1980), 235 κέ., πίν. 247, ἀρ. 12, 15, 16. Πρβ. καὶ E. Sapouna-Sakellarakis, Die Fibeln der griechischen Inseln (Μόναχο 1977) 49 - 51, πίν. 7, ἀρ. 211.

2. R. A. Higgins, Jewellery, Seals and Other Finds, Lefkandi I (Ὀξφόρδη 1980) 222, πίν. 231c.

3. Higgins, ὅ.π. 217.

Λευκαντὶ[1] ὅσο καὶ μὲ τὴν Ἐρέτρια[2]. Ἔτσι καὶ τὰ χρυσὰ κοσμήματα, ὅπως ἡ κεραμεική, τὰ ταφικὰ ἔθιμα καὶ ἄλλα στοιχεῖα, συμβάλλουν ἀποφασιστικὰ στὸ νὰ ὁλοκληρωθεῖ ἡ εἰκόνα τοῦ ἰδιαίτερου «εὐβοϊκοῦ» ὁρίζοντα, ποὺ συνθέτουν ἡ Εὔβοια (Χαλκίδα, Λευκαντί, Ἐρέτρια) καὶ ἡ Σκύρος. Ὁ Εὐβοϊκὸς κόσμος ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ εἶναι ἐξοικειωμένος μὲ τὴ θάλασσα, δέχεται ἀπὸ νωρὶς ἀγαθὰ καὶ εὐεργετικὲς ἐπιδράσεις ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ (μέσα τοῦ ἐμπορίου τῆς Al Mina), τὴν Κύπρο καὶ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου καὶ ἱδρύει τὶς πρῶτες ἀποικίες στὴ Δύση (Πιθηκοῦσσες, Κύμη), ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ παραμένει ἄρρηκτα δεμένος μὲ τὴ γῆ (Ληλάντιο, ἱπποβότες) καὶ διατηρεῖ τοὺς πανάρχαιους δεσμούς του μὲ τὸν κεντρικὸ ἑλλαδικὸ κορμὸ (Θεσσαλία, Βοιωτία, Ἀττική). Ἡ Εὔβοια ἂν καὶ νησὶ δὲν ἀπελευθερώθηκε ποτὲ ἀπὸ τὸν στοργικὸ ἐναγκαλισμὸ τῆς Στερεᾶς. Ἡ γέφυρα τοῦ Εὐρίπου λειτουργοῦσε πάντα καὶ λειτουργεῖ ἀκόμη σὰν τὸν ὀμφάλιο λῶρο ποὺ ποτὲ δὲν ἀποκόπηκε.

Προέλευση τοῦ ἐρετριακοῦ χρυσοῦ

Στὰ ὁμηρικὰ ἔπη δὲν ὑπάρχουν σαφεῖς ἐνδείξεις γιὰ τοὺς τόπους προέλευσης τῶν μετάλλων. Μόνο γιὰ τὸ ἀσήμι γίνεται νύξη ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὴ μακρινὴ Ἀλύβη τῆς χώρας τῶν Ἀλιζώνων, ποὺ τοποθετεῖται ἀνάμεσα στὴν Παφλαγονία καὶ τὴ Μυσία[3]. Στὸ α τῆς Ὀδύσσειας (στίχοι 180 - 184) ἡ Ἀθηνὰ μὲ τὴ μορφὴ τοῦ Μέντη γιοῦ τοῦ Ἀγχίαλου, βασιλιᾶ τῶν Ταφίων, δηλώνει ὅτι μεταφέρει μὲ τὸ πλοῖο σίδερο γιὰ νὰ τὸν ἀνταλλάξει μὲ χαλκὸ στὴν Τεμέσα. Ἡ Τεμέσα τοποθετεῖται ἀπὸ ἄλλους στὴν Κύπρο (Ταμασσὸς) καὶ ἀπὸ ἄλλους στὴ δυτικὴ ἀκτὴ τῆς Ἰταλίας (Bruttium).

Τὸ χρυσάφι ἀναφέρεται συχνότερα στὸν Ὅμηρο ἀπ' ὅ,τι τὸ ἀσήμι[4], ὄχι ὅμως καὶ οἱ πηγές του. Στὴν Ἑλλάδα εἶναι γνωστὲς ἐμφανίσεις χρυσοῦ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα σὲ ἀρκετὲς περιοχὲς τῆς χώρας, τόσο πρωτογενοῦς, ὅσο καὶ δευτερογενοῦς (προσχωματικῆς) προέλευσης[5]. Ἐδῶ θὰ περιοριστοῦμε ν' ἀναφέρουμε τὶς πιὸ κοντινὲς στὴν Ἐρέτρια πηγές: στὸ ΝΑ ἄκρο τῆς Εὔβοιας ὑπάρχουν χαλαζιακὲς φλέβες μὲ συγκεντρώσεις σιδηροπυρίτη, χαλκοπυρίτη καὶ γαληνίτη[6]. Ἐλάχιστος χρυσὸς ὑπάρχει καὶ μέσα στὸν ἀργυροῦχο γαληνίτη τοῦ Λαυρίου. Ἐπικρατεῖ πάντως μεγάλη ἀβεβαιότητα σχετικὰ μὲ τὸν ἀκριβῆ τόπο προέλευσης τοῦ χρυσοῦ σὲ ὁποιαδήποτε περίοδο. Ἀνάλυση τριανταδύο χρυσῶν ἀντικειμένων ἀπὸ τὸ Λευκαντὶ μὲ εἰδικὴ μέθοδο ἀκτίνων X (X- ray fluor-

1. Βλ. κυρίως τὰ προβληματικὰ χρυσὰ ἐλάσματα: Marangou, ὅ.π. 368 κέ., ἀρ. 9, 10 καὶ 374.
2. Βλ. τὸ διάθημα μὲ τὸ γλωσσίδι ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, σ. 94 σημ. 1.
3. Ομ. Β 857: *τηλόθεν ἐξ Ἀλύβης ὅθεν ἀργύρου ἐστὶ γενέθλη.*
4. T. D. Saymour, Life in the Homeric Age (1965²) 302.
5. Higgins, ὅ.π. σημ. 34, 8 - 9.
6. Σύμφωνα μὲ ἔρευνες τοῦ ΙΓΜΕ.

escence) ἀπέδειξε ἁπλῶς ὅτι ὁ χρυσὸς ἀπὸ ἄποψη καθαρότητας εἶναι ἄριστης ποιότητας[1]. Ἂν εἶναι φυσικὰ καθαρὸς ἢ τεχνητὰ ἐμπλουτισμένος, παραμένει πρὸς τὸ παρὸν ἄγνωστο. Τὰ ἀποτελέσματα ἑπομένως τῆς ἀνάλυσης αὐτῆς δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀξιολογηθοῦν, τουλάχιστον πρὶν συγκριθοῦν μὲ ἀναλύσεις χρυσῶν τῆς πρωτογεωμετρικῆς καὶ τῆς γεωμετρικῆς περιόδου κι ἀπὸ ἄλλες περιοχὲς τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Ὁπωσδήποτε τὰ δεδομένα τῆς ἀνάλυσης τοῦ Jones δὲν μᾶς διαφωτίζουν σχετικὰ μὲ τὴν προέλευση τοῦ χρυσοῦ, ποὺ χρησιμοποιήθηκε στὰ κοσμήματα ἀπὸ τὸ Λευκαντί. Τὸ χρυσάφι τῆς 'Ερέτριας δὲν ἔχει ἀναλυθεῖ ἀκόμα, τὸ πρόβλημα ὅμως τοῦ τόπου παραγωγῆς του δὲν πρόκειται νὰ λυθεῖ στὸ ἄμεσο μέλλον, ὁποιαδήποτε μοντέρνα μέθοδος ἀνάλυσης κι ἂν ἐφαρμοσθεῖ.

Λακκοειδὴς τάφος γεωμετρικῶν χρόνων (εἰκ. 5, πίν. 81α)

Συνεχίστηκε καὶ ὁλοκληρώθηκε ἡ ἔρευνα τοῦ λακκοειδοῦς τάφου ποὺ τὸ 1979 μᾶς εἶχε δώσει ἕξι παρόμοια μόνωτα κύπελλα τοῦ τέλους τοῦ 8ου π.Χ. αἰ. (ΠΑΕ 1979, 52 - 53, εἰκ. 4 - 6, πίν. 78α). Ἕξι ἀκόμη ἀκέραια ἀγγεῖα ἦρθαν νὰ προστεθοῦν στὰ περσινὰ καὶ νὰ ἀνεβάσουν τὸ συνολικὸ ἀριθμὸ σὲ δώδεκα. Τὰ τέσσερα εἶναι μόνωτα κύπελλα τοῦ ἴδιου μὲ τὰ προηγούμενα μεγέθους καὶ φόρμας (ὕψ. 6.4 ἑκ.), δύο ἀπ' αὐτὰ φέρουν γύρω στὸν κορμὸ ἀπὸ τρεῖς τετράφυλλους ρόδακες σὲ λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα (πίν. 81α). Ἕνα πέμπτο κύπελλο εἶναι μικρότερο σὲ διαστάσεις (ὕψ. 4.5 ἑκ.) καὶ φέρει διακόσμηση ἀπὸ κατακόρυφες δέσμες γραμμῶν, καμωμένες μὲ ἑξαπλὸ πινέλο (εἰκ. 6β καὶ πίν. 82γ). Τὴν ἴδια διακόσμηση φέρει καὶ τὸ ἕκτο κύπελλο τοῦ τάφου, ποὺ ἔχει σχῆμα μικροῦ ἀνοιχτοῦ κάλαθου μὲ μία λαβὴ (ὕψ. 4.2 ἑκ.) (εἰκ. 6α καὶ πίν. 82δ).

Ὑπόγειος θάλαμος κλασικῶν χρόνων (εἰκ. 7)

Στὸν ἀνατολικὸ τομέα τῆς ἀνασκαφῆς (τεμ. 2/-1) ἀποκαλύφθηκε μέρος ὑπόγειου ὀρθογώνιου δωματίου τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., στὸ ὁποῖο ὁδηγεῖ λίθινη σκάλα μὲ πέντε βαθμίδες (πίν. 83α - β). Τὸ δάπεδο εἶναι πλακοστρωμένο καὶ ἡ ἀνωδομὴ ἀπὸ ὀγκώδεις πωρόπλινθους διατηρεῖται σὲ ὕψος 1.60 μ.

Στὸ μέσο τοῦ ὑπογείου ὑπάρχει μονολιθικὸς πεσσός, ποὺ ὑποβάσταζε προφανῶς τὸ ξύλινο πάτωμα τοῦ ἰσογείου. Παχὺ στρῶμα μὲ ἴχνη φωτιᾶς, λίγα ὀστὰ ζώων, μεγάλος ἀριθμὸς θραυσμάτων κεραμικῆς, διαλυμένες πλίθρες καὶ

1. R.E. Jones, Analyses of Gold Objects from the Cemeteries, Lefkandi I, Appendix E, 463.

σπασμένα κεραμίδια κάλυπτε τὸ δάπεδο τοῦ ὑπογείου. Τὸ στρῶμα αὐτὸ μὲ τὰ παντοειδὴ ὑλικὰ ἦταν χαλαρὸ καὶ ἔδινε τὴν ἐντύπωση σκόπιμης ἀπόρριψης καὶ ἐπίχωσης κι ὄχι τυχαίας πτώσης ἀπὸ τὸν πάνω ὄροφο, λόγω καταστροφῆς.

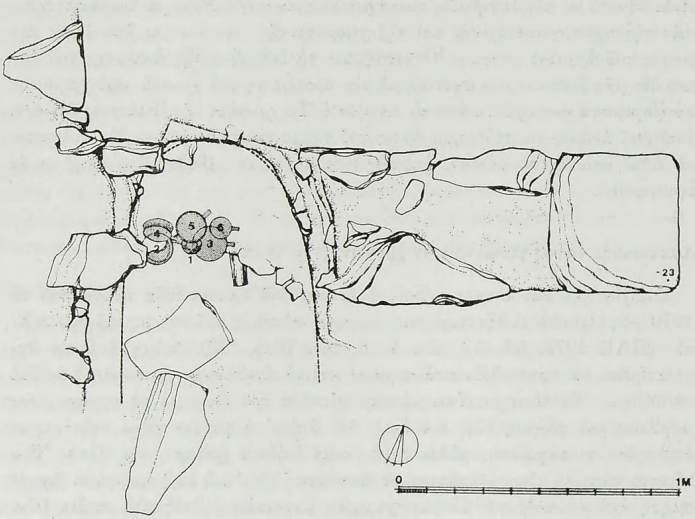

Εἰκ. 5. Κάτοψη τοῦ λακκοειδοῦς τάφου μὲ τὰ κύπελλα (σχ. Δ. Σβολόπουλου).

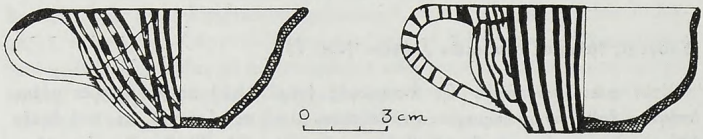

Εἰκ. 6. Κύπελλο καὶ κάλαθος ἀπὸ τὸ γεωμετρικὸ τάφο (σχ. Εὐγ. Λεμπιδάκη).

'Η ἐπίχωση σύμφωνα μὲ τὰ δεδομένα τῆς κεραμικῆς χρονολογεῖται μὲ σχετικὴ ἀσφάλεια στὰ τέλη τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Τὸ οἰκοδόμημα ὅμως εἶναι πρωιμότερο, πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Τὸ χρονικὸ διάστημα κατασκευῆς καὶ ἐπίχωσης τοῦ ὑπόγειου δωματίου, τὴ διάρκεια δηλαδὴ χρήσης του, μᾶς δίνουν χάλκινα νομίσματα ποὺ βρέθηκαν ἐδῶ: ἕνα διώβολο Εὐβοϊκῆς Συμπολιτείας τοῦ 400 - 395 π.Χ. (Κατάλογος ἀρ. 11), ἕνα ἀνώνυμο βασιλέων

Μακεδονίας μετὰ τὸ 311 π.Χ. (Κατάλογος ἀρ. 9) καὶ ἕνα 'Ελευσίνας τοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. (Κατάλογος ἀρ. 10).

'Ανάμεσα στὴ λεπτὴ κεραμικὴ καλῆς ποιότητας ξεχωρίζουν τὰ θραύσματα

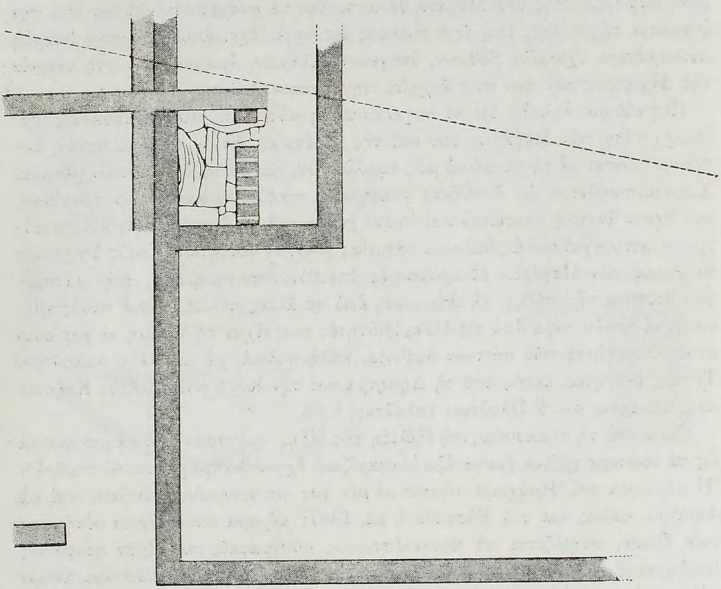

Εἰκ. 7. 'Ανατολικὸς τομέας. Ὑπόγειος θάλαμος τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. (σχ. Δ. Σβολόπουλου).

ἀγγείων τύπου Δυτικῆς Κλιτύος, ὅπως ὁ ἐλλιπὴς κάνθαρος τοῦ πίν. 84α καὶ τὸ θραῦσμα ἀπὸ πῶμα μὲ ἄριστα διατηρημένη τὴ φυτικὴ διακόσμηση σὲ λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα (πίν. 84β). 'Απὸ τὰ λυχνάρια παρουσιάζουμε δύο καλύτερα διατηρημένα (εἰκ. 8 καὶ πίν. 84γ). Τὸ ὑπόγειο εἶναι ἐνσωματωμένο στὴ ΒΔ γωνία ἑνὸς μεγάλου οἰκοδομήματος τοῦ α' μισοῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. ποὺ ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται (εἰκ. 7).

Ὑπόγειες κατασκευὲς παρόμοιας μορφῆς ἀποτελοῦν χαρακτηριστικὸ πολλῶν κλασικῶν καὶ ἑλληνιστικῶν σπιτιῶν στὰ Μέγαρα, ὅπου ἑρμηνεύονται ὡς ὑπόγειοι λατρευτικοὶ οἰκιακοὶ χῶροι[1]. Οἱ ἐνδιαφέρουσες ἀρχιτεκτονικὰ ὑπόγειες αὐτὲς κατασκευὲς μὲ δύο ἢ τρεῖς πεσσοὺς καὶ σκάλες καθόδου δὲν ἔχουν

1. ΑΔ 25, 1970, Χρονικὰ 100 κέ., σχ. 12, 13, πίν. 82, 83β καὶ 84β. ΑΔ 29, 1973 - 74, Χρονικά, 175, σχ. 45, 180, σχ. 46 - 47.

μελετηθεῖ στὸ σύνολό τους καὶ δὲν εἶναι ἀκόμη σαφὲς ἂν χρησιμοποιοῦνταν ὡς ἀποθῆκες (κελάρια) ἢ ὡς οἰκιακὰ ἱερὰ ἢ ἂν ἐπιτελοῦσαν καὶ τὶς δύο ταυτόχρονα λειτουργίες, πράγμα ποὺ φαίνεται καὶ πιθανότερο. Ἡ πολλαπλὰ βεβαιωμένη παρουσία τους στὰ Μέγαρα θὰ μποροῦσε νὰ συσχετισθεῖ μὲ τὴν ἴδια τὴν ὀνομασία τῆς πόλης, ποὺ ἀπὸ πολλοὺς ἐρευνητὲς ἔχει ἀποδοθεῖ στὴν ὕπαρξη κοιλωμάτων, σχισμῶν, βόθρων, ὑπόγειων θαλάμων, ἀφιερωμένων στὴ λατρεία τῆς Δήμητρας καὶ ποὺ στὶς ἀρχαῖες πηγὲς ἀποκαλοῦνται μ έ γ α ρ α.

Πιστεύουμε δηλαδὴ ὅτι οἱ συγκεκριμένες αὐτὲς ὑπόγειες κατασκευὲς (θάλαμοι) τόσο τῶν Μεγάρων ὅσο καὶ τῆς 'Ερέτριας, ὅπου, πρὸς τὸ παρόν, ἐκπροσωποῦνται μὲ τὸ μοναδικό μας παράδειγμα, πρέπει νὰ ὀνομαστοῦν μέγαρα. Χρησιμοποιοῦνταν ὡς ἀποθῆκες γεωργικῶν προϊόντων καὶ ἄλλων τροφίμων, ποὺ ἔχουν ἀνάγκη σκοτεινοῦ καὶ ὑγροῦ χώρου γιὰ νὰ διατηρηθοῦν, καὶ ταυτόχρονα λειτουργοῦσαν ὡς θάλαμοι λατρείας χθόνιων θεοτήτων. Στοὺς ὑπόγειους θαλάμους τῶν Μεγάρων οἱ προσφορὲς ἀπευθύνονταν προφανῶς στὴν κατεξοχὴν θεότητα τῆς πόλης, τὴ Δήμητρα, ἐνῶ σὲ ἄλλες πόλεις γενικὰ στοὺς χθόνιους, οἱ ὁποῖοι πέρα ἀπὸ τὶς ἄλλες ἰδιότητές τους εἶχαν τὴ δύναμη νὰ χαρίσουν στοὺς ἰδιοκτῆτες τῶν σπιτιῶν ἀφθονία, καλὴ σοδειά, μὲ μιὰ λέξη «πλοῦτο». Τέτοιες θεότητες, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Δήμητρα καὶ τὴν Κόρη εἶναι ὁ Ζεὺς Κτήσιος καὶ Μειλίχιος καὶ ὁ Πλούτων (πλοῦτος) [1].

Γύρω ἀπὸ τὴ σημασιολογικὴ ἐξέλιξη τῆς λέξης «μέγαρα» ἀπὸ τὰ μυκηναϊκὰ ὡς τὰ νεώτερα χρόνια (μεγαρίζω/μαγαρίζω) ἔχουν διαπραγματευθεῖ πολλοί [2]. Ἡ μαρτυρία τοῦ 'Ησύχιου: *μέγαρα οἱ μὲν τὰς καταγωγείους οἰκήσεις καὶ τὰ βάραθρα*, καθὼς καὶ τοῦ Εὐστάθιου, α2, 1387: *μέγαρα καταγώγεια οἰκήματα ταὶν Θεαίν*, στηρίζεται σὲ προγενέστερους συγγραφεῖς ποὺ εἶχαν προφανῶς ὑπόψη τους τοὺς ὑπόγειους θαλάμους κυρίως τῶν Μεγάρων, ἀλλὰ καὶ ἄλλων πόλεων, ὅπως δείχνει τὸ πρόσφατο παράδειγμα τῆς 'Ερέτριας.

'Ανάλογη ὑπόγεια κατασκευὴ χωρὶς πεσσὸ καὶ μὲ ράμπα καθόδου (ξύλινη σκάλα προστέθηκε σὲ νεώτερη φάση) ἔχει ἀποκαλυφθεῖ καὶ στὸ λεγόμενο 'Ανάκτορο Ι, νότια ἀπὸ τὴ Δυτ. Πύλη τῆς 'Ερέτριας καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν ὀχυρωματικὸ περίβολο [3].

'Αποθέτες

Ἡ ΝΑ γωνιὰ τοῦ ὑπογείου εἶχε καταστραφεῖ ἀπὸ ἀποθέτη μεγάλων διαστάσεων, ποὺ σκάφτηκε ἐκεῖ στὰ ὕστερα ρωμαϊκὰ χρόνια. Περιεῖχε ἐκτὸς ἀπὸ πέ-

1. Βλ. M. Nilsson, Ἑλληνικὴ λαϊκὴ θρησκεία, μετάφραση Ἰ. Θ. Κακριδῆ (1979) 49 κέ.

2. N. Κοντολεων, Μέγαρον, Melanges offerts à O. et M. Merlier I (1956), 293 κέ. S. Lauffer, Megaron, Στήλη τόμος εἰς μνήμην N. Κοντολέοντος ('Αθήνα 1980), 208 κέ.

3. Auberson - Schefold, Führer, 107 κέ., σχ. 13 - 14, δωμ. q1.

τρες, κεραμίδια καὶ ἑκατοντάδες θραύσματα ἀγγείων οἰκιακῆς χρήσης, κυρίως οἰνοχόες τριφυλλόστομες (πίν. 84δ), χύτρες καὶ ἀμφορεῖς, καθὼς καὶ λίγα θραύσματα λεπτῆς κεραμικῆς τοῦ τύπου τῶν ὕστερων terra sigillatta (3ος - 4ος μ.Χ. αἰ.) (πίν. 85α). Στὸν ἴδιο ἀποθέτη εἶχαν ἀπορριφθεῖ καὶ ὁρισμένα ἀντικείμενα πρωιμότερων ἐποχῶν, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ξεχωρίζουν ἡ δεξιὰ

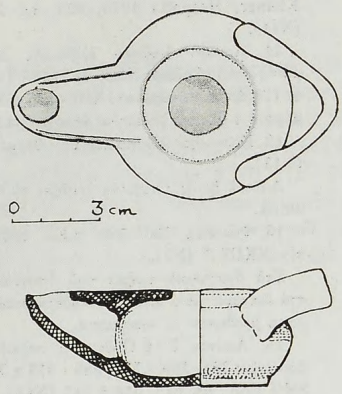

Εἰκ. 8.

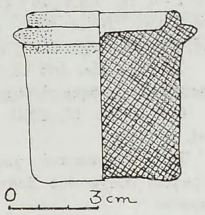

Εἰκ. 9.

παλάμη γυναικείου ἀγάλματος μὲ συμφυὴ φιάλη, μαρμάρινος κυλινδρικὸς βωμίσκος, ὕψ. 5.8 ἑκ. διαμ. 5.5 ἑκ. (εἰκ. 9) καὶ μαρμάρινο ἀκέφαλο ἀγαλμάτιο καθιστῆς σὲ βράχο ἀνδρικῆς μορφῆς μὲ κέρας τῆς Ἀμάλθειας στὸ ἀριστερὸ (πίν. 85β). Παριστάνεται ὁ Ἀγαθὸς Δαίμων ἢ ὁ Δίας Μειλίχιος, ὁ ὁποῖος εἶχε πιθανῶς ἀποτεθεῖ στὸν ὑπόγειο θάλαμο, πρὶν ἀνοιχτεῖ ὁ ὑστερορωμαϊκὸς ἀποθέτης, ποὺ κατέστρεψε μέρος του καὶ διατάραξε τὸ περιεχόμενο στὴ ΝΑ γωνία.

Δεύτερος ἀποθέτης, ἀβαθὴς καὶ εὐρύς, τῆς ἴδιας μὲ τὸν προηγούμενο ἐποχῆς ἄρχισε νὰ ἀνασκάπτεται λίγα μέτρα νοτιότερα. Ἀπὸ τὸ φτωχὸ περιεχόμενό του ἀναφέρουμε θραύσματα ραδινοῦ ὀξυπύθμενου ἀμφορέα, χαρακτηριστικοῦ σχήματος τῆς περιόδου (4ος μ.Χ. αἰ.).

Τὰ νομίσματα [1]

Ἀπὸ τὸ ἑλληνιστικὸ κτίσμα καὶ τὸν ἀποθέτη τοῦ ἀνατολικοῦ τομέα προέρχονται τὰ ἑξῆς χάλκινα νομίσματα.

1. Τελείως φθαρμένο (N1).

2. Εὐβοίας, γύρω στὰ 369 - 336 μ.Χ. Βλ. BMC, 96, πίν. XVII, 11 (N2).

3. Χαλκίδος, βλ. O. Picard, 85 - 89, πίν. XVIII, 53 (N6).

4. Λοκρῶν, γύρω στὰ 338 - 300 π.Χ. Βλ. SNG Cop., ἀρ. 65 κέ. Σύμβολο φθαρμένο (N8).

5. Εὐβοϊκῆς Συμπολιτείας, O. Picard, 192 - 3, πίν. XXX, 23 - 27, 2ου π.Χ. αἰ., Wallace, NNM 134, 129 - 130 πίν. X, 10 - 16, ἀρχὲς 2ου ἢ 194 π.Χ. (N9).

Σὲ τομὴ ἔξω ἀπὸ τὸ ἑλληνιστικὸ οἰκοδόμημα βρέθηκε τὸ νόμισμα:

6. Φιλίππου Β', SNG Cop. ἀρ. 581 κέ. (N17).

Τέλος ἐπιφανειακά, χωρὶς στρωματογραφικὸ συσχετισμὸ βρέθηκαν τὰ νομίσματα:

7. Εὐβοϊκῆς Συμπολιτείας, ὅμοιο μὲ τὸ ἀρ. 5 (N4) καὶ

8. Εὐβοϊκῆς Συμπολιτείας, ὅμοιο μὲ τὸ προηγούμενο (N10).

Δύο ἐπὶ πλέον νομίσματα ἀπὸ τὸν ἴδιο τομέα ἦταν τελείως φθαρμένα (N5 καὶ N16).

Ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τομέα καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὸν ὑπόγειο θάλαμο προέρχονται τὰ νομίσματα:

9. Ἀνώνυμο βασιλέων Μακεδονίας, μετὰ τὸ 311 π.Χ., φθαρμένο (N3).

10. Ἐλευσίνας, β' μισοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Kleiner, Hesperia 1975, 323, ἀρ. 329 (N11).

11. Ἀργυρὸ διώβολο Εὐβοϊκῆς Συμπολιτείας, Wallace XIII, ἀρ. 140 - 143, σ. 178 ἀρ. 139, γύρω στὰ 400 - 395 π.Χ., βάρους 1,02 γρ. Σύμβολα ἀσαφῆ (N12).

12. Εὐβοϊκῆς Συμπολιτείας φθαρμένο (N13).

Δυτικὰ ἐκτὸς ὑπογείου βρέθηκε τὸ νόμισμα:

13. Φώκαιας 350 - 300 π.Χ., BMC, πίν. XXIII, 7 (N7).

Στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ ὑπογείου, στὰ διαταραγμένα ἀπὸ τὸν ἀποθέτη στρώματα βρέθηκαν τὰ νομίσματα:

14. Ἀμύντα Γ' ἢ Πύδνας, β' περίοδος βασιλείας 381 - 369 π.Χ. ἢ 389 - 379 π.Χ., SNG Cop., ἀρ. 517, 518 ἢ 317 (N14).

15. Κορίνθου 400 - 300 π.Χ. BM, 57, ἀρ. 474 - 5 πίν. XIV 8 καὶ SNG Cop., ἀρ. 193, 4ος - 3ος π.Χ. αἰ. (N15).

16. Ἀρχαῖο ἑλληνικὸ φθαρμένο (N18).

Τέλος νότια καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ ὑπόγειο, σὲ δοκιμαστικὴ τομή, βρέθηκε τὸ νόμισμα:

17. Εὐβοϊκῆς Συμπολιτείας, ὅμοιο μὲ τὰ ἀρ. 5, 7 καὶ 8.

1. Εὐχαριστῶ τὴ συνάδελφο Μ. Οἰκονομίδου καὶ τοὺς συνεργάτες της, ποὺ εἶχαν τὴν καλοσύνη νὰ ταυτίσουν καὶ φέτος τὰ νομίσματα.

ΠΕΤΡΟΣ Γ. ΘΕΜΕΛΗΣ

14. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΙΕΡΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΜΑΛΕΑΤΑ

(Πίν. 86)

Κατὰ τὸ 1980 κατασκευάστηκε στὸ Ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα μὲ πιστώσεις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν προστατευτικὸ στέγαστρο μὲ ξύλινους στύλους καὶ σκελετὸ πάνω ἀπὸ τὰ λείψανα τοῦ μυκηναϊκοῦ ἱεροῦ κτιρίου, τοῦ ἀρχαϊκοῦ καὶ κλασικοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος (ΠΑΕ 1977, 188. 1978, 113 - 117), τὰ ὁποῖα παρουσίαζαν πολὺ γρήγορο ρυθμὸ φθορᾶς. Ἰδιαίτερα ὁ μαλακὸς πῶρος τῶν κλασικῶν θεμελίων ὑπέφερε ἀπὸ τὸ νερὸ καὶ τὸν πάγο τοῦ χειμώνα. Τὸ στέγαστρο εἶχε μελετηθεῖ ἀπὸ τὸν ἀείμνηστο Α. Ὀρλάνδο (πίν. 86).

Β. Κ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

15. ΙΕΡΟΝ ΚΑΙ ΜΑΝΤΕΙΟΝ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ ΕΡΥΚΙΝΗΣ

(Πίν. 87 - 88)

Δαπάναις καὶ ὑπὸ τὴν αἰγῖδα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας συνεχίσθη ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα εἰς τὸ Ἱερὸν (καὶ Μαντεῖον) τῆς Ἀφροδίτης Ἐρυκίνης εἰς τὴν ΒΔ Ἀρκαδίαν.

Στόχος τῆς ἐν λόγῳ ἀνασκαφικῆς ἐρεύνης ἦτο ὁ προσδιορισμὸς τῆς θέσεως τῆς ἀρχαίας ἱερᾶς κρήνης καὶ εἰ δυνατὸν ἡ ἀποκάλυψίς της. Ἄλλος στόχος ἦτο ἡ ἀποκάλυψις τοῦ ὑπολοίπου μέρους τῆς στοᾶς.

Τὸ αἴτημα αὐτὸ εἶχε προκύψει πρὸ τριετίας περίπου, ὅταν εἶχε φανῆ ὅτι τὸ μέρος τοῦ κτίσματος, τὸ ὁποῖον εἶχε παλαιότερον θεωρηθῆ τμῆμα τῆς κρήνης, εἰς τὴν πραγματικότητα ἦτο τμῆμα μιᾶς στοᾶς· καὶ ἡ κρήνη ἑπομένως ἔπρεπε νὰ ἀναζητηθῆ πλέον ἀλλοῦ.

Τὴν ὕπαρξιν τῆς κρήνης ἐμαρτύρει ὁπωσδήποτε ὁ εὑρεθεὶς λίθινος, ὑπόγειος (εἰς πολλὰ μέρη) ἀγωγὸς (πίν. 87, 88α), ὁ ὁποῖος ἔφερε τὸ ὕδωρ ἐκ τῆς ὑπερκειμένης ἱερᾶς πηγῆς, εὑρισκομένης εἰς ἀπόστασιν 300 καὶ πλέον μέτρων ΝΑ τῆς ἐν λόγῳ στοᾶς καὶ τοῦ λαϊκοῦ μαντείου, ἤτοι τοῦ κτιρίου τὸ ὁποῖον εἶχε παλαιότερον θεωρηθῆ ὡς οἰκία ἱερέων. Ἐσωτερικῶς ὁ ἀγωγὸς αὐτὸς ἔφερεν ὑδατοστεγῆ ἐπένδυσιν, ἀλλοῦ πηλίνην καὶ ἀλλοῦ ἐκ κονιάματος.

Ἐπειδὴ τεμάχια τοιαύτης ἐπενδύσεως εἶχον ἐπισημανθῆ νοτίως τοῦ ἐπισήμου μαντικοῦ χώρου (Τελεστηρίου καὶ ναοῦ), ἡ ἐφετινὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, ἔχουσα ὡς πρῶτον στόχον τὸν προσδιορισμὸν τῆς θέσεως τῆς ἱερᾶς κρήνης καὶ τὴν ἀνασκαφήν της, ἤρχισεν ἐκ τοῦ χώρου αὐτοῦ. Ἀλλ' ἀπεδείχθη ὅτι ἡ ἡ κρήνη δὲν ἔκειτο ἐκεῖ, διότι συντόμως ἐφάνη ὅτι τὰ ἐν λόγῳ τεμάχια ἀνῆκον ἁπλῶς εἰς τὴν πρόσχωσιν καὶ ὅτι τυχαίως εὑρίσκοντο ἐκεῖ.

Εἰς τὸν χῶρον ὅμως αὐτὸν ἐν τῷ μεταξὺ ἀπεκαλύφθη χαμηλός, ἡμικατεστραμμένος ἀναλημματικὸς τοῖχος ἀπὸ ξηρολιθιάν, χρησιμεύων καὶ ὡς νότιος τοῖχος περιβόλου τοῦ κυρίως Ἱεροῦ (πίν. 87). Ὁ τοῖχος αὐτὸς φαίνεται ὅτι κατεσκευάσθη κατὰ τὴν μεγάλην ἀνακαίνισιν τοῦ ἱεροῦ μετὰ τὰ Μηδικά. Ἐξωτερικῶς τοῦ ἀναλημματικοῦ αὐτοῦ τοίχου ἄλλωστε εὑρέθη ἀρκετὸς ἀριθμὸς ἀναθημάτων, τὰ πλεῖστα τῶν ὁποίων ἦσαν ἀρχαϊκὰ — μερικὰ μάλιστα ἦσαν καὶ δαιδαλικά—, προερχόμενα ἀπὸ τὰ ἐκεῖ ριφθέντα τότε παλαιὰ ἀναθήματα (τοῦ ἀρχαϊκοῦ ἱεροῦ).

Ἀκολούθως ἡ κρήνη ἀνεζητήθη πλησίον τοῦ σωζομένου ἄκρου τοῦ ὡς ἄνω κτιστοῦ ἀγωγοῦ καὶ τελικῶς προσδιωρίσθη εἰς πολὺ μικρὰν ἀπόστασιν ΒΔ

αὐτοῦ. Ἡ ὅλη ἀνωδομία της ὅμως, ἀποτελουμένη ἐξ ὀγκωδῶν ὀρθογωνίων τιτανολιθικῶν πλακῶν, εἶχε κρημνισθῆ εἰς τὸ ἐσωτερικόν της. Ἡ ἀπομάκρυνσις τοῦ ὑλικοῦ αὐτοῦ, ἀπαιτοῦσα ἀρκετὴν δαπάνην, ἀφέθη διὰ τὴν προσεχῆ ἀνασκαφήν.

Τὸ αὐτὸ περίπου συνέβη καὶ μὲ τὴν στοάν, τῆς ὁποίας ἀπεκαλύφθη μὲν ὁλόκληρον τὸ δυτικὸν μέρος, τὸ ἀνατολικὸν ὅμως (ὀπίσθιον) μέρος της ἦτο πλῆρες ὁλοκλήρων καὶ θραυσμένων μεγάλων τιτανολιθικῶν πλακῶν τοῦ ὀπισθίου τοίχου, ὁ ὁποῖος εἶχε κρημνισθῆ ἐσωτερικῶς. Ἡ ἀποπεράτωσις τῆς ἀνασκαφῆς τῆς στοᾶς ἀφέθη κατόπιν τούτου ἐπίσης διὰ προσεχῆ ἀνασκαφήν.

Πρὸ τῆς στοᾶς αὐτῆς εὑρέθησαν δύο πήλιναι κέραμοι καὶ μία πηλίνη τρίγλυφος μὲ ὡραῖον ἐρυθρὸν ἐπίχρισμα, ἀνήκουσα εἰς τὸ β΄ τέταρτον τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. (πίν. 88β). Ἡ τρίγλυφος αὐτὴ καὶ ἡ μία κέραμος ἀνήκουν πιθανῶς εἰς τὸν ναόν, ὁ ὁποῖος ἦτο σύγχρονος περίπου μὲ τὸν ἐν Ὀλυμπίᾳ ναὸν τοῦ Διός. Εἶχον δὲ μεταφερθῆ καὶ τὰ τρία αὐτὰ τεμάχια (τρίγλυφος καὶ κέραμοι) διὰ νὰ χρησιμεύσουν ὡς πρόσβασις εἰς τὴν στοάν, ἡ ὁποία ἐχρησιμοποιεῖτο κατὰ τὴν ὑστάτην ἀρχαιότητα, μετὰ τὴν κατάρρευσιν καὶ τὴν ἐρήμωσιν τοῦ ναοῦ.

ΧΡΥΣΟΥΛΑ ΚΑΡΔΑΡΑ

16. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΚΑΛΛΙΘΕΑΣ ΠΑΤΡΩΝ

(Πίν. 89 - 94)

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ μυκηναϊκοῦ νεκροταφείου Καλλιθέας - Πατρῶν συνεχίσθη καὶ ἐφέτος διὰ τετάρτην περίοδον, ὑπὸ τὴν αἰγίδα καὶ δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ ὑπογραφομένου. Εἰς τὴν ἀνασκαφήν, ἡ ὁποία διεξήχθη κατὰ μῆνα Αὔγουστον, ἔλαβον μέρος ἡ δρ. Ἀρχαιολογίας κ. Λίτσα Παπαδοπούλου-Κοντορλῆ, ἓξ φοιτηταὶ τῶν Πανεπιστημίων Ἰωαννίνων καὶ Κρήτης καὶ ὁ ἔμπειρος ἀρχιεργάτης ἐκ Μυκηνῶν Νῖκος Μητροβγένης. Τὰ σχέδια τῶν τάφων ἐξετέλεσαν ὁ σχεδιαστὴς τοῦ Μουσείου Πατρῶν κ. Λάμπης Μαρινόπουλος καὶ ὁ ἀρχιτέκτων κ. Ἀργύρης Πετρονώτης.

Ἀνεσκάφησαν τρεῖς θαλαμοειδεῖς τάφοι (Ν, Ξ, Ο) (πίν. 89α), ἐνῶ ἡ ἔρευνα τετάρτου ἐντοπισθέντος τάφου (Π) ἀνεβλήθη διὰ τὸ ἑπόμενον ἔτος. Καὶ οἱ τρεῖς τάφοι ἦσαν ἀσύλητοι καὶ παρουσιάζουν τὰ γνωστὰ πλέον ἀρχιτεκτονικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ τύπου των εἰς τὸ ἀχαϊκὸν αὐτὸ νεκροταφεῖον: δρόμοι βραχεῖς καὶ ἰσχυρῶς κατωφερεῖς, θάλαμοι ὀρθογώνιοι μὲ τοιχώματα ἐπιμελῶς λαξευμένα καὶ δικλινῆ ὀροφήν, ἡ ὁποία ἐσώζετο μερικῶς μόνον εἰς τὸν τάφον Ο. Τὰ ἀνώφλια καὶ ἡ τείχισις διὰ τῆς συνήθους ξηρολιθιᾶς τῶν χαμηλῶν εἰσόδων ἦσαν ἄθικτα, ἀξίζει δὲ νὰ σημειωθῇ ἡ ἰδιοτυπία τῆς ξηρολιθιᾶς τοῦ τάφου Ο, εἰς τὴν πρόσοψιν τῆς ὁποίας εἶχον χρησιμοποιηθῇ τρεῖς μεγάλαι ἀκανόνιστοι πλάκες καὶ μερικαὶ μικρότεραι καθέτως τοποθετημέναι, ἀντὶ τῶν συνήθων ἐπαλλήλων ὁριζοντίων στρώσεων (πίν. 90γ). Ἑτέρα ἰδιοτυπία τοῦ τάφου Ο εἶναι ἡ ἀνεύρεσις εἰς τὸ κέντρον περίπου τοῦ δαπέδου τοῦ θαλάμου μικροῦ λάκκου, διαστάσεων $0.27 \times 0.50 \times 0.16$ μ., καλυπτομένου ὑπὸ δύο πλακῶν (πίν. 89β).

Τ ά φ ο ς Ν (πίν. 91α). Τὰ τοιχώματα τοῦ μικροῦ τούτου τάφου εἶχον σχεδὸν ὁλοσχερῶς καταστραφῇ ἐκ τῆς πτώσεως τῆς ὀροφῆς καὶ τῆς μεγάλης διαβρώσεως τοῦ ἐδάφους. Περιεῖχε συνολικῶς ἓξ ταφάς, ἐκ τῶν ὁποίων ἀνεγνωρίσθησαν ὡς πρωτογενεῖς αἱ Α, Ε καὶ F, ἐνῷ αἱ ὑπόλοιποι τρεῖς, Β, C, D, δύνανται μετ' ἐπιφυλάξεως νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς δευτερογενεῖς, ἀφοῦ τὰ σκελετικὰ των λείψανα ἀποτελοῦσαν σωρὸν εἰς τὴν ΝΔ γωνίαν τοῦ θαλάμου. Ἐκ τῶν πρωτογενῶν, ὡς πρωιμωτέρα δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ ταφὴ F, τοποθετημένη εἰς τὸ ΝΔ τμῆμα τοῦ θαλάμου εἰς ὑπτίαν στάσιν μὲ συνεσταλμένους τοὺς πόδας πρὸς τὰ ἀριστερά, ἐνῷ ὡς νεωτέρα ἡ ταφὴ Α εἰς θέσιν ὀκλάζουσαν καὶ

συνοδευομένη ὑπὸ μιᾶς ἀκεραίας χαλκίνης τριχολαβίδος καὶ δύο ἀρτοσχήμων ἀλαβάστρων. Τὸ κρανίον τῆς ταφῆς Ε ἐφήπτετο τοῦ δυτικοῦ τοιχώματος τοῦ θαλάμου καὶ ὁ νεκρὸς ἦτο τοποθετημένος εἰς θέσιν ὑπτίως ὀκλάζοντος. Πλησίον τούτου εὑρέθη ἐν πήλινον ἀμφικωνικὸν σφονδύλιον. Μία μικρὰ κυλινδρικὴ πυξίς, εὑρεθεῖσα μεταξὺ τῶν ταφῶν F καὶ Ε δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ λεχθῇ εἰς ποίαν ἐκ τούτων ἀνήκει.

Ἀξίζει νὰ σημειωθῇ ὅτι ὅλαι αἱ ταφαὶ (πρωτογενεῖς καὶ δευτερογενεῖς) κατελάμβανον τὸ ΝΔ τμῆμα τοῦ θαλάμου. Τοῦτο κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὑπηγορεύθη ἐκ τῆς ἐλλείψεως χώρου, ἀφοῦ τὸ ΒΑ τμῆμα λόγῳ τῆς ὑγρασίας δὲν εἶχε καθόλου χρησιμοποιηθῇ καὶ ἐπέκτασις τοῦ θαλάμου πρὸς Ν δὲν ἦτο δυνατὴ ἐκ τοῦ φόβου καταρρεύσεως τοῦ τοιχώματος ἐξ αἰτίας τῆς γειτνιάσεως μὲ τὸν τάφον Μ.

Τ ά φ ο ς Ξ (πίν. 91β). Ἡ δικλινὴς ὀροφὴ τοῦ τάφου τούτου εἶχε ὁλικῶς καταρρεύσει, ἐνῶ τὸ ἀριστερὸν ἥμισυ τοῦ εὐρυχώρου καὶ ἐπιμελῶς λαξευμένου ὀρθογωνίου θαλάμου εἶχε διαβρωθῇ καὶ καταστραφῇ ὑπὸ τῆς ὑγρασίας. Ὁ θάλαμος εἶχε προσεκτικὰ καθαρισθῇ καὶ τὰ ὀστᾶ τῶν προηγουμένων ταφῶν εἶχον συγκεντρωθῇ εἰς σωρὸν εἰς τὴν δεξιὰν ἐμπροσθίαν γωνίαν του. Δυστυχῶς ὁ ἀριθμὸς τῶν ταφῶν δὲν δύναται νὰ ὑπολογισθῇ λόγῳ ἀπουσίας κρανίων. Μεταξὺ τῶν ὀστῶν εὑρέθη ἐν μέγα κολουροκωνικὸν σφονδύλιον ἐκ στεατίτου, ἐνῷ μεταξὺ δύο μηριαίων ὀστῶν καὶ τῆς ὀπισθίας δεξιᾶς γωνίας μία ἀκεραία χαλκίνη τριχολαβίς.

Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνωτέρω στοιχείων εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι ἡ καταστροφὴ τοῦ τάφου ὑπὸ σεισμοῦ ἢ διαβρώσεως ἐκ τῆς ὑγρασίας συνέβη πιθανώτατα μετὰ τὸν τελικὸν καθαρισμὸν τοῦ θαλάμου διὰ τὴν ὑποδοχὴν νέας ταφῆς. Οἱ συγγενεῖς τοῦ νέου νεκροῦ εὑρόντες, μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῆς ξερολιθιᾶς, τὸν θάλαμον πλήρη χωμάτων δὲν ἐχρησιμοποίησαν αὐτόν, ἀρκεσθέντες εἰς τὴν ἐναπόθεσιν τῶν προσφορῶν των εἰς τρεῖς ψευδοστόμους ἀμφορίσκους, οἱ ὁποῖοι εὑρέθησαν ὄρθιοι ὁ εἷς πλησίον τοῦ ἄλλου εἰς τὸ βάθος τῆς εἰσόδου (πίν. 92α). Ἀφοῦ ἐτείχισαν προχείρως μὲ ξερολιθιὰν τὴν εἴσοδον ἐγκατέλειψαν τὸν τάφον ὁριστικῶς.

Τ ά φ ο ς Ο (πίν. 92β). Οὗτος εἶναι ὁ μέχρι τοῦδε πλουσιώτερος εἰς ταφὰς καὶ κτερίσματα καὶ εἷς τῶν μεγαλυτέρων καὶ καλῶς διατηρουμένων τάφων τοῦ νεκροταφείου. Ἐκ τῆς βιαίας πτώσεως ἀρκετῶν χωμάτων τῆς ὀροφῆς εἶχον διαταραχθῇ αἱ ταφαὶ καὶ τὰ κτερίσματα. Κατέστη ἐν τούτοις δυνατὸν νὰ διαπιστωθῇ ὅτι ὁ τάφος εἶχε χρησιμοποιηθῇ διὰ περισσοτέρας τῶν 22 ταφάς, ἐκ τῶν ὁποίων μόνον 4 ἀνεγνωρίσθησαν ὡς πρωτογενεῖς (A, B, F, J). Τὰ ὀστᾶ τῶν ὑπολοίπων 18 δευτερογενῶν ταφῶν (C, D, E, G, H, I, K, L, M, N, O, P, Q, R, S, T, U, V) ἦσαν παραμερισμένα ἀτάκτως εἰς τὰς γωνίας καὶ κατὰ μῆκος τοῦ ὀπισθίου τοιχώματος τοῦ θαλάμου.

Ἐκ τῶν πρωτογενῶν ταφῶν αἱ Α καὶ F ἔκειντο εἰς τὸ κεντρικὸν τμῆμα

τοῦ θαλάμου, δὲν κατέστη ὅμως δυνατὸν νὰ ἀναγνωρισθῇ ἡ ἀκριβὴς στάσις τῶν νεκρῶν λόγῳ τῆς ἐλλιποῦς διατηρήσεως τῶν σκελετῶν. Ἡ ταφὴ Α συνωδεύετο ὑπὸ 8 ἀγγείων (1 μεγάλου τετραώτου ἀμφορέως, 2 ψευδοστόμων ἀμφορίσκων, 3 πρόχων, 1 ἀώτου ἀλαβάστρου καὶ 1 οἰνοχόης), ἐνῷ 6 ἄλλοι ψευδόστομοι ἀμφορίσκοι, 19 χάνδραι ἐκ κυανῆς ὑαλομάζης καὶ 3 ἀμφικωνικὰ πήλινα σφονδύλια, εὑρεθέντα μεταξὺ τῶν ταφῶν Β καὶ F εἶναι ἀμφίβολον εἰς ποίαν ἐκ τῶν δύο τούτων ταφῶν ἀνήκουν. Ἡ ταφὴ J, ἐλλιπῶς σωζομένη, εἶχε τοποθετηθῆ κατὰ μῆκος τοῦ δεξιοῦ τοιχώματος τοῦ θαλάμου εἰς ὑπτίαν ὀκλάζουσαν στάσιν, συνωδεύετο δὲ ὑπὸ 2 χαλκίνων δακτυλιδίων μετὰ σπειροειδῶν ἀπολήξεων, 1 χαλκίνου μονοστόμου μαχαιριδίου, 1 ὀστεΐνης καὶ 1 χαλκίνης περόνης, ἐνῷ ἐκ τοῦ παρακειμένου σωροῦ 25 ἀγγείων (1 μεγάλου διώτου ἀμφορέως, 11 ψευδοστόμων ἀμφορίσκων, 4 ἀλαβάστρων, 3 κυπέλλων, 2 ἀμφορίσκων, 2 πρόχων, 1 πυξίδος καὶ 1 διδύμου κέρνου) δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ προσδιορισθῇ πόσα ἀνῆκον εἰς τὴν ταφὴν αὐτὴν καὶ πόσα εἰς τὰς γειτονικὰς τρεῖς δευτερογενεῖς ταφὰς G, K, P. Τέλος ἡ ταφὴ Β κειμένη εἰς τὸ κέντρον περίπου τοῦ δαπέδου τοῦ θαλάμου εἶναι ἐξαιρετικῆς σπουδαιότητος καὶ μεγάλου ἐνδιαφέροντος, διότι ἀνήκει εἰς καῦσιν, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸ πρῶτον καὶ μοναδικὸν ἕως τώρα δεῖγμα τοῦ σπανίου τούτου ταφικοῦ ἐθίμου εἰς τὴν μυκηναϊκὴν Ἀχαΐαν. Ἐπὶ τῶν καταλοίπων τῆς καύσεως (ὀστᾶ πλευρῶν ἐνηλίκου ἀτόμου) ἀνευρέθη μεγάλη ἀκεραία χαλκίνη βιολόσχημος πόρπη (πίν. 93α).

Εἰς τὸν σωρὸν τῶν ὀστῶν εἰς τὴν ὀπισθίαν ἀριστερὰν γωνίαν τοῦ θαλάμου ἐμετρήθησαν 12 κρανία (C, D, E, H, I, L, M, N, O, Q, R, S) καὶ ἀνευρέθησαν 13 ἀγγεῖα (1 ψευδόστομος ἀμφορίσκος, 4 ἀλάβαστρα, 1 πυξίδα, 6 ἀβαθῆ κύπελλα καὶ 1 τριποδικὸν κύπελλον) 1 ἀμφικωνικὸν σφονδύλιον, 2 χάλκινα δακτυλίδια, 2 σφραγιδόλιθοι, 52 χάνδραι ἐκ κυανῆς ὑαλομάζης, 2 ἐξ ἀχάτου καὶ 3 ἐκ φαγεντιανῆς. Δύο ἄλλαι δευτερογενεῖς ταφαὶ (κρανία μόνον, Τ καὶ U) εὑρέθησαν ἀκτέριστοι εἰς τὸ κέντρον περίπου τοῦ ὀπισθίου τοιχώματος. Ἡ τελευταία δευτερογενὴς ταφὴ (κρανίον) κειμένη ὀλίγον δεξιώτερον τῶν προηγουμένων συνωδεύετο ὑπὸ 2 ἀγγείων (1 ἀρτοσχήμου ἀλαβάστρου καὶ μιᾶς πυξίδος) καὶ 28 χανδρῶν ἐκ κυανῆς ὑαλομάζης.

Παρὰ τὴν δεξιὰν ἐμπροσθίαν γωνίαν τοῦ θαλάμου ἀνευρέθη ἀκεραία χαλκίνη φλογόσχημος λόγχη, τοποθετημένη μεταξὺ ὀλίγων ὀστῶν εἰς ὀρθίαν θέσιν καὶ διασώζουσα ἱκανὸν τμῆμα (8 - 10 ἑκ.) τοῦ ξυλίνου ἀκοντίου της (πίν. 93β).

Τέλος, ὡς προανεφέρθη ὁ τάφος οὗτος περιεῖχε λάκκον καλυπτόμενον ὑπὸ δύο πλακῶν, ὁ ὁποῖος ὅμως ἐρευνηθεὶς οὐδὲν ἄλλο ἀπέδωκε παρὰ μόνον ἐλάχιστα ὀστᾶ καὶ 2 χάνδρας ἐξ ὑαλομάζης.

Πλούσια καὶ ἐνδιαφέροντα ἦσαν τὰ εὑρήματα καὶ τῆς ἐφετινῆς ἀνασκαφῆς. Ὡς ἐλέχθη, ἐξαιρετικῆς σημασίας εἶναι ἡ ἀνεύρεσις τῆς πρώτης καύσεως εἰς

νεκροταφεῖον τῆς μυκηναϊκῆς Ἀχαΐας, χρονολογουμένη εἰς τὴν μεταβατικὴν περίοδον ΙΙΙΒ/Γ[1].

Ἐκ τῶν μικροευρημάτων (πλέον τῶν 120) ἀξιόλογα εἶναι τὰ δύο χάλκινα δακτυλίδια μὲ σπειροειδεῖς ἀπολήξεις καὶ ἡ φλογόσχημος λόγχη, ἐπειδὴ θεωροῦνται ἐπείσακτα βόρεια προϊόντα[2] (πίν. 94α). Ἄλλα ἄξια ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι ἡ χαλκίνη εὐμεγέθης βιολόσχημος πόρπη, ἡ ὁποία συνώδευε τὴν καῦσιν, αἱ 2 τριχολαβίδες, τὰ 2 χάλκινα δακτυλίδια (ἁπλοῦ κρίκοι), αἱ 2 περόναι (μία χαλκίνη καὶ μία ὀστέινη), οἱ 2 σφραγιδόλιθοι καὶ τὸ χάλκινον μονόστομον μαχαιρίδιον.

Μεταξὺ τῶν 60 ἀνευρεθέντων ἀγγείων ἐπικρατεῖ καὶ πάλιν ὁ ψευδόστομος ἀμφορίσκος, ἀντιπροσωπευόμενος ὑπὸ 23 δειγμάτων, ἀκολουθοῦν τὰ ἀλάβαστρα (12), τὰ κύπελλα (10), αἱ πρόχοι (5), αἱ πυξίδες (4), οἱ ἀμφορίσκοι (2) καὶ μερικὰ ἄλλα σχήματα, ἀντιπροσωπευόμενα ἀπὸ ὀλιγώτερα δείγματα. Ἓν τριποδικὸν ἀβαθὲς κύπελλον μὲ πλουσίαν διακόσμησιν ἀποτελεῖ μοναδικὸν δεῖγμα εἰς τὴν συλλογὴν τῆς Ἀχαΐας[3] (πίν. 94β), ἐνῷ δὲν ἀπουσιάζουν τὰ χαρακτηριστικὰ τοπικὰ σχήματα τοῦ διώτου καὶ τετραώτου ἀμφορέως. Ἕνας δίδυμος κέρνος, ἂν καὶ δὲν εἶναι πρωτότυπον σχῆμα, εἶναι ἀσύνηθες.

Ὁ πηλὸς εἶναι, ὡς συνήθως, ἐρυθρωπὸς ἢ ὑποκίτρινος καὶ ἡ βαφὴ ἐρυθρὰ ἢ καστανομέλανη. Ἕνας μικρὸς ψευδόστομος ἀμφορίσκος εἶναι ὁ μόνος ἕως τώρα χειροποίητος εἰς τὴν Ἀχαϊκὴν συλλογήν.

Ἡ διακόσμησις τυπικὴ καὶ χαρακτηριστικὴ τοῦ τοπικοῦ θεματολογίου κυριαρχεῖται ἀπὸ ἐπάλληλες ταινίες εἰς τὸ σῶμα τῶν ἀγγείων καὶ συγκεντρικὰ ἡμικύκλια ἢ τρίγωνα (ἁπλᾶ, στικτὰ ἢ ἀκτινωτὰ) εἰς τὸν ὦμον, ἐνῷ ἄλλα διακοσμητικὰ θέματα εἶναι σπανιώτερα. Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ διακόσμησις μερικῶν ἀλαβάστρων διὰ πλαστικῶν θηλῶν[4].

Οἱ ἀνασκαφέντες τάφοι ἀνήκουν, ὡς καὶ ἐκεῖνοι τῶν προηγουμένων ἐτῶν, εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΙΑ-Γ περίοδον.

1. Ἐπὶ τῇ βάσει τῆς βιολόσχημης πόρπης, ἡ ὁποία συνώδευε αὐτήν. Βλ. Th. J. Papadopoulos, Mycenaean Achaea, 139. Διεξοδικὴν συζήτησιν περὶ τοῦ ἐθίμου τῆς καύσεως τῶν νεκρῶν βλ. εἰς Σ. Ἰ. Ιακωβιδη, Περατὴ Β', 43 - 57.

2. Πρβ. Desborough, LMTS. 66,72 καὶ Θαναση Ι. Παπαδοπουλου, Ἡ Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ στὴν Ἤπειρο, Δωδώνη 5, 1976, 287. Ὅμοιο δακτυλίδι ἔχει εὑρεθῆ πρόσφατα καὶ εἰς τὸν τάφον Ι ἀνασκαφέντα παρὰ τὰ Βραχνέικα Πατρῶν, βλ. Ι. Παπαποστολου εἰς ΠΑΕ 1977 Β, 489, πίν. 249δ.

3. Ἕτερον παρόμοιον κύπελλον ὑπάρχει εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ Μουσείου Πατρῶν, ἀγνώστου προελεύσεως, ἐκ τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Κυπαρίσση, διὰ τὸ ὁποῖον ἔχει ὑποστηριχθῆ ὑπ' ἐμοῦ ἐπίδρασις ἀνατολικῶν προτύπων, βλ. Mycenaean Achaea, 120 - 121, πίν. 270h.

4. Αὐτὸς ὁ τρόπος διακοσμήσεως εἶναι χαρακτηριστικὸς ὡρισμένων σχημάτων εἰς τὴν Ἀχαΐαν, βλ. Mycenaean Achaea, 128.

Δι' ἀνοιγείσης τομῆς πλησίον τῶν ἀνασκαφέντων τάφων ἐνετοπίσθη καὶ ἕτερος τάφος, ὁ ὁποῖος θὰ ἐρευνηθῇ κατὰ τὸ προσεχὲς ἔτος. Ἐκ τῆς τομῆς ταύτης προέρχεται συγκολληθεῖσα μικρὰ ὑδρία μὲ ὅλως ἀσυνήθιστον διακόσμησιν ἐκ πλαστικῶν θηλῶν εἰς τὸν ὦμον (πίν. 94γ).

ΘΑΝΑΣΗΣ Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

17. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΗΛΙΔΟΣ

(Πίν. 95 - 98)

ΕΚΘΕΣΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΗΛΙΔΟΣ

Ἀπὸ τὶς 20 Αὐγούστου μέχρι τὸ τέλος Σεπτεμβρίου τοῦ 1980 ἔγιναν οἱ ἐργασίες ἐκθέσεως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Συλλογῆς Ἤλιδος σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς αἴθουσες καὶ τὸ αἴθριο τῶν νέων ἀποθηκῶν Ἤλιδος.

Στὶς ἐργασίες τῆς ἐκθέσεως, οἱ ὁποῖες ἔγιναν ὑπὸ τὴν ἄμεση διεύθυνση τοῦ κ. Ἠ. Ἀνδρέου, ἐπιμελητοῦ Α΄ τάξεως καὶ μὲ τὴν ἐποπτεία τοῦ κ. Ν. Γιαλούρη, Γενικοῦ Ἐπιθεωρητοῦ Ἀρχαιοτήτων, συμμετεῖχαν καὶ βοήθησαν ὁ ἀρχιτεχνίτης ἀναστηλωτικῶν καὶ μουσειακῶν ἐργασιῶν Γιάννης Τσεύλικος, ὁ δόκιμος ἐπιμελητὴς Κωνσταντίνος Ζάχος, οἱ συντηρητὲς Κωνσταντίνος Σακκᾶς καὶ Σωκράτης Χριστόπουλος, ὁ ἀρχιτέκτονας Σπῦρος Πανταζῆς καὶ οἱ φύλακες Ἀρχαιοτήτων Ἤλιδος. Πολύτιμη ἦταν ἡ βοήθεια τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Ὀλυμπίας στὶς ἐργασίες ἐκθέσεως.

Τὰ ἀντικείμενα ποὺ ἐκτίθενται στὴν Συλλογὴ τῆς Ἤλιδος προέρχονται τόσο ἀπὸ τὶς συστηματικὲς ἀνασκαφὲς στὸ χῶρο τῆς ἀρχαίας πόλης ὅσο καὶ ἀπὸ σωστικὲς ἔρευνες καὶ περισυλλογὴ ἀρχαίων στὴν εὐρύτερη περιοχή της.

Στὶς στοὲς τοῦ αἰθρίου τοποθετήθηκαν λίθινα ἀρχιτεκτονικά, ἐπιτύμβιες στῆλες ἑλληνιστικῶν χρόνων καὶ μαρμάρινο ἐνεπίγραφο ἀναθηματικὸ βάθρο ρωμαϊκῶν χρόνων. Στοὺς τοίχους τοῦ αἰθρίου ἐκτέθηκαν πήλινες καὶ μαρμάρινες λεοντοκεφαλὲς - ὑδρορρόες καὶ πήλινα ἀνθεμωτὰ ἀκροκέραμα ἀρχαϊκῶν καὶ κλασικῶν χρόνων, ἐνῶ στὴν αὐλὴ τοποθετήθηκε σὲ εἰδικὴ βάση μαρμάρινο κάλυμμα ρωμαϊκῆς σαρκοφάγου καὶ τμῆμα πώρινου ραβδωτοῦ κίονα μὲ δωρικὸ κιονόκρανο.

Ἡ αἴθουσα τῆς κυρίως ἔκθεσης περιέλαβε σὲ τρεῖς ὄρθιες προθῆκες καὶ δύο τραπεζοειδεῖς τὰ μικρὰ ἀντικείμενα, ἐνῶ μεταξὺ τῶν προθηκῶν ἐκτέθηκαν ἀγάλματα, ἀνάγλυφα καὶ πήλινα ἀρχιτεκτονικά.

Προθήκη 1

Ἐκτίθενται εὑρήματα ἀπὸ τὶς σωστικὲς ἀνασκαφὲς Ἤλιδος τῶν ἐτῶν 1962 - 1969: πήλινα ἀγγεῖα «ἡλειακοῦ» τύπου, λυχνάρια, γυάλινα ἀγγεῖα κλασικῶν-ρωμαϊκῶν χρόνων καθὼς καὶ ἔντεκα ἀττικὲς μελανόμορφες καὶ ἐρυθρόμορφες λήκυθοι ποὺ παραδόθηκαν ἀπὸ ἰδιώτη.

Προθήκη 2

Ἐκτίθενται εὑρήματα ἀπὸ τὶς συστηματικὲς ἀνασκαφὲς στὸ θέατρο καὶ τὴν ἀγορὰ ἀπὸ τὸ 1960 καὶ ἑξῆς: ἀγγεῖα, πήλινα εἰδώλια, λύχνοι κλπ. κλασικῶν καὶ ἑλληνιστικῶν χρόνων (πάνω ράφι), ἀγγεῖα, ὅπλα καὶ κοσμήματα ἀπὸ ὑπομυκηναϊκοὺς τάφους ποὺ βρέθηκαν στὸ χῶρο τοῦ θεάτρου (μεσαῖο ράφι) καὶ ἀγγεῖα ἀπὸ πρωτοελλαδικὸ τάφο ποὺ ἐρευνήθηκε βόρεια τοῦ θεάτρου.

Προθήκη 3

Ἔχουν ἐκτεθεῖ εὑρήματα ἀπὸ τὶς παλιὲς ἀνασκαφὲς τῆς Αὐστριακῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς: χάλκινα κοσμήματα διαφόρων ἐποχῶν (9ου - 3ου π.Χ. αἰώνα) ἐφηλίδες 5ου - 3ου π.Χ. αἰώνα, χάλκινο ἱππάριο τοῦ 8ου π.Χ. αἰώνα, μικρὴ χάλκινη ζυγαριὰ ρωμαϊκῶν χρόνων, δίσκος κατόπτρου, ρόπαλο Ἡρακλῆ, ἔλασμα μὲ ἐγχάρακτη ἐπιγραφὴ ἀρχαϊκῶν χρόνων (πάνω ράφι), πήλινα ἀγγεῖα, εἰδώλια, ὄστρακα μὲ ἐρυθρόμορφες παραστάσεις, ὄστρακα μεγαρικῶν σκύφων, λύχνοι κ.ἄ. τοῦ 5ου π.Χ. - 2ου μ.Χ. αἰώνα (μεσαῖο ράφι)· ἀγγεῖα καὶ λυχνάρια ρωμαϊκῶν χρόνων (κάτω ράφι).

Προθήκη 4

Περιλαμβάνει ἐπιλογὴ εὑρημάτων ἀπὸ τὶς συστηματικὲς καὶ σωστικὲς ἀνασκαφές: χάλκινοι δίσκοι ἀπὸ καθρέφτες, χάλκινες ἐφηλίδες, λυχνάρια μὲ ἀνάγλυφες παραστάσεις, πήλινες γυναικεῖες προτομές, κ.ἄ. κλασικῶν μέχρι καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων.

Προθήκη 5

Περιλαμβάνει «θησαυρὸ» 108 χάλκινων ἀρχαίων νομισμάτων, χάλκινα εἰσιτήρια θεάτρου (tesserae), «θησαυρὸ» 49 χάλκινων ἑνετικῶν νομισμάτων καὶ διάφορα ἄλλα νομίσματα.

Στὸ δεξιὸ τοῖχο τῆς αἴθουσας τοποθετήθηκαν δύο μαρμάρινες πλίνθοι ἀγαλμάτων ρωμαϊκῶν χρόνων καὶ μαρμάρινος τραπεζοφόρος. Στὸν τοῖχο στερεώθηκαν μαρμάρινη ἀνάγλυφη γυναικεία μορφὴ μὲ μακρὺ χιτώνα ἑλληνιστικῶν χρόνων, τμῆμα ἀνάγλυφης πλάκας ἢ μετόπης ποὺ σώζει παράσταση δύο πολεμιστῶν, τμῆμα πήλινης γραπτῆς σίμης τοῦ 5ου αἰώνα π.Χ. καὶ πάνω σὲ ράφι τρία κομμάτια ἀνθεμωτῶν ἀκροκεράμων ἑλληνιστικῶν χρόνων. Στὸ βόρειο τοῖχο τῆς αἴθουσας, στὴ γωνία ἀριστερά, στερεώθηκε μαρμάρινη πλάκα μὲ ἀνάγλυφη φυτικὴ διακόσμηση, ρωμαϊκῶν χρόνων, ἐνῶ δεξιὰ σὲ ράφι ἐκτέθηκε χάλκινη ὑδρία τοῦ 5ου αἰώνα π.Χ.

Μπροστὰ στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοποθετήθηκαν: ἀριστερὰ κορμὸς μαρμάρινου ἀγάλματος ἱματιοφόρου τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. καὶ δεξιὰ κορμὸς μαρμάρινου ἀγάλματος Ἑρμῆ τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. (πίν. 95α). Μεταξὺ τῶν δύο ἀγαλμάτων

ἐκτέθηκε σὲ ράφι τοῦ τοίχου κορμὸς μαρμάρινου ἀγάλματος Πανός, ρωμαϊκῶν χρόνων.

Γιὰ τὴν πληροφόρηση τῶν ἐπισκεπτῶν τοποθετήθηκαν σὲ ὅλα τὰ ἐκθέματα καὶ τὶς βιτρίνες ἐπεξηγηματικὲς πινακίδες, ἐνῶ στὸ νότιο τοῖχο, ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν εἴσοδο, τοποθετήθηκε μεγάλη πινακίδα μὲ κείμενο γιὰ τὴν ἔρευνα καὶ τὴν ἱστορία τῆς Ἤλιδος καὶ μὲ ὑπομνηματισμένη κάτοψη καὶ ἀναπαράσταση τῶν μνημείων τῆς ἀγορᾶς τῆς ἀρχαίας πόλης.

Παράλληλα μὲ τὶς ἐργασίες τῆς ἐκθέσεως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Συλλογῆς Ἤλιδος συνεχίσθηκε ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ χῶρο βορειοδυτικὰ τῆς σκηνῆς τοῦ θεάτρου καὶ στὴν Ἀγορὰ μὲ τὴ συμμετοχὴ πάντοτε τῆς Αὐστριακῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς ἐκπροσωπούμενης ἀπὸ τὴν κ. V. Leon-Μητσοπούλου.

ΘΕΑΤΡΟ

Στὸ χῶρο πίσω ἀπὸ τὴ σκηνὴ καὶ τὴ δυτικὴ πάροδο ἐρευνήθηκαν τὰ τετράγωνα VI, αVII καὶ αVIII. Σ' αὐτὰ ἀποκαλύφθηκε τοῖχος ποὺ εἶχε ἤδη ἀνασκαφεῖ ἀπὸ τὸν O. Walter (πίν. 95α, 96α - β).

Ὁ τοῖχος ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ Α πρὸς Δ καὶ μῆκος ± 12 μ. Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο του σχηματίζει ἀμβλεία γωνία μὲ τὸ μεγάλο ἑλληνιστικὸ τοῖχο ποὺ ἀποκαλύφθηκε τὸ 1977 στὸ τετράγωνο AV καὶ BV (βλ. Ἔργον 1977, 107 εἰκ. 64) ἐνῶ στὸ δυτικό του διακόπτεται στὸ τετράγωνο αVIII. Στὴ ΒΔ γωνία τοῦ τετραγώνου αVIII στὸ ἐσωτερικὸ τῆς γωνίας δύο τοίχων ἀποκαλύφθηκε χαλικόστρωτο δάπεδο ἀπὸ ἄσπρα καὶ μαῦρα ποταμίσια χαλίκια (πίν. 97α). Νότια τῆς γωνίας τῶν δύο αὐτῶν τοίχων ἀποκαλύφθηκε τμῆμα δαπέδου ἀπὸ γλίνα, ἐνῶ στὴ νότια παρειὰ τοῦ τετραγώνου (σκάρπα) διαγράφεται «τομὴ ἀφαιρέσεως» τοίχου διαστ. 1 × 0.80 μ. ἡ ὁποία προχωρεῖ στὸν ἄσκαφο χῶρο πρὸς τὸ Νότο.

Ἐρευνήθηκε ἐπίσης ὁ μάρτυρας ποὺ εἶχε ἀφεθεῖ ἄσκαφος παράλληλα πρὸς τὸν ἀγωγὸ στὰ τετράγωνα AV καὶ AVI καὶ ἀποκαλύφθηκε τμῆμα τοίχου· εἶναι χτισμένος μὲ μικρὲς πέτρες, ἴσως θεμέλιο μεγάλου τοίχου.

Στὴν τάφρο θεμελιώσεως τοῦ τοίχου αὐτοῦ βρέθηκαν ὄστρακα, δύο λυχνάρια (Λ1, Λ2/80), μόνωτο μελανόβαφο ἀγγεῖο (Α2/80), ὄστρακα ἀπὸ σκύφο καὶ κυάθια ἑλληνιστικῶν χρόνων.

ΑΓΟΡΑ

Στὸ χῶρο μεταξὺ τῆς Ν Στοᾶς καὶ τῆς Στοᾶς τῶν Ἑλλανοδικῶν, ὅπου δὲν ἔχει ὁλοκληρωθεῖ ἡ ἔρευνα, ἔγιναν δύο τομὲς ἀριθ. 1/80 καὶ 2/80. Στὴ ΝΑ γωνία τῆς τομῆς 1/80 καὶ σὲ βάθος 0.85 μ. βρέθηκε τμῆμα ρωμαϊκοῦ τοίχου.

Ἡ τομὴ 2/80 ἔγινε παράλληλα μὲ τὸ δυτικὸ ὅριο τῆς τομῆς στὴν ὁποία τὸ 1972 ἀποκαλύφθηκε «βωμὸς» (πίν. 97β).

Σκοπὸς τῆς ἔρευνας τῆς τομῆς αὐτῆς ἦταν ἡ ἀποκάλυψη τῆς συνέχειας τοῦ

τοίχου Β τῆς τομῆς τοῦ 72 καὶ ἡ ἔρευνα τῆς περιοχῆς σὲ βαθύτερα στρώματα. Πράγματι ἀποκαλύφθηκε ἡ συνέχεια πρὸς τὰ δυτικὰ τοῦ παραπάνω τοίχου, ὁ ὁποῖος εἶναι χτισμένος ἀπὸ ποταμίσιες κροκάλες μὲ συνδετικὴ ὕλη ἀσβεστοκονίαμα. Στὴ βόρεια ἐξωτερική του ὄψη σώζει κονίαμα πάχους 0.02 μ.

Στὸ χῶρο ἀνατολικὰ τῆς Δυτικῆς Στοᾶς ἐρευνήθηκε τὸ τετράγωνο ἀρ. Τ3/80 ποὺ βρίσκεται στὴ ΝΑ γωνία κανάβου διαστάσεων 25 × 25 μ. Ὁ κάναβος περιλαμβάνει 25 τετράγωνα διαστάσεων 4 × 4 μ. μὲ διαχωριστικοὺς μάρτυρες πλάτους 1 μ. Ἡ θέση τοῦ κανάβου στὸ γενικὸ τοπογραφικὸ σχέδιο συνδέθηκε μὲ σταθερὰ σημεῖα τοῦ κανάβου ποὺ εἶχε κάνει παλιότερα ὁ Α. Ὀρλάνδος. Ὡς σημεῖο ἀναφορᾶς γιὰ τὴ μέτρηση τοῦ βάθους στὴ ΝΑ γωνία τοῦ τετραγώνου τοποθετήθηκε τσιμεντένιος πάσαλος γιὰ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς σημεῖο ἀναφορᾶς γιὰ τὴ μέτρηση τῶν ὑψῶν τοῦ τετραγώνου Τ3/80. Ἡ πάνω ἐπιφάνειά του βρίσκεται 0.15 μ. ψηλότερα ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους καὶ μὲ ἀπόλυτο ὑψόμετρο ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας 41.83 μ. Ἡ ἔρευνα τοῦ παραπάνω τετραγώνου ἐκτὸς ἀπὸ μερικὰ χάλκινα νομίσματα, λίγα χάλκινα εἰσιτήρια θεάτρου (tesserae) καὶ ὄστρακα ὑστεροελληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν ἀγγείων δὲν ἀπέδωσε τίποτα ἄλλο.

Σὲ ἐλαφρὰ ὑπερυψωμένο χῶρο βόρεια τοῦ τετραγώνου Τ3/80 καθαρίστηκαν τὰ θεμέλια δύο δωματίων ρωμαϊκῶν λουτρῶν ποὺ εἶχαν σκαφτεῖ παλαιότερα ἀπὸ τὸν Ο. Walter (πίν. 98α).

Σημαντικὴ ὑπῆρξε ἡ τυχαία ἀνακάλυψη ΝΑ τῆς τομῆς Τ1/80 καὶ ἡ ἀνασκαφὴ στὴ συνέχεια κιβωτιόσχημου τάφου προϊστορικῶν χρόνων. Ὁ τάφος δὲν ἔσωζε καλυπτήρια πλάκα ἐνῶ διατηροῦσε καὶ τὶς τέσσερις πλευρικὲς ἀμμολιθικὲς πλάκες (πίν. 98β). Εἶχε ἐσωτ. διαστ. 1.10 × 0.58 μ. καὶ τὸ ἐσωτερικό του ἦταν ἀναστατωμένο. Βρέθηκαν δηλαδὴ κομμάτια ἀπὸ τὸ σκελετὸ μαζὶ μὲ ρωμαϊκὰ ὄστρακα, κομμάτια κονιάματος, ἐνῶ συγκεντρώθηκαν πολλὰ ὄστρακα ἀπὸ τρία τουλάχιστον χειροποίητα ἀγγεῖα, τὰ ὁποῖα μοιάζουν πολὺ μὲ τὰ ἀγγεῖα τοῦ πρωτοελλαδικοῦ τάφου ποὺ βρέθηκε βόρεια τοῦ θεάτρου τὸ 1962.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ

18. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΝΑΟΥ ΣΤΟ ΜΑΖΙ ΗΛΕΙΑΣ

(Παρένθ. πίν. Δ' - Ε' καὶ πίν. 99 - 102)

Μετὰ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ ναοῦ κατὰ τὶς προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους, ἡ ἔρευνα συνεχίστηκε φέτος σὲ τρεῖς τομεῖς: α) στὴ δυτικὴ πλευρὰ γιὰ τὴ διαπίστωση τοῦ βάθους τῶν θεμελίων, β) στὴ βόρεια μακρὰ πλευρά, ὅπου εἶχαν ἀρχίσει νὰ φαίνονται πεσμένα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη (παρένθ. πίν. Δ') καὶ γ) σὲ τεῖχος ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὰ βορειοδυτικὰ τοῦ ναοῦ.

Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ ἔγινε μιὰ τομὴ παράλληλη μὲ τὰ θεμέλια, μήκους 2 μ. καὶ πλάτους 1.50 μ., μέσα σ' αὐτὸ ποὺ ὀνομάζουμε «σύγχρονο» κτίριο, ἡ ὁποία παρουσίασε τὰ ἑξῆς φαινόμενα: Τὸ πρῶτο στρῶμα, τὸ σημερινὸ ἐπιφανειακό, βρίσκεται στὸ ὕψος τοῦ τρίτου κάτω ἀπὸ τὸ κρηπίδωμα δόμου τῆς θεμελίωσης καὶ εἶναι τὸ ἐπίπεδο στὸ ὁποῖο ἔφθασαν οἱ παλιότεροι ἀνασκαφεῖς μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης ὕψους 50 - 90 ἑκ. στὴν ἀνατολικὴ καὶ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ. Τὸ πρῶτο λοιπὸν αὐτὸ στρῶμα ἔχει πάχος 15 ἑκ. καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ κίτρινα σκληρὰ χώματα ἀνακατεμένα μὲ μικρὲς πέτρες, κατὰ στρώσεις. Κάτω ἀπ' αὐτὸ ἄρχισαν νὰ χωρίζουν δύο καταστάσεις. Ἀνατολικά, πρὸς τὴ θεμελίωση, σὲ πλάτος 65 ἑκ. συνεχίζονταν τὰ ἴδια κίτρινα χώματα καὶ εἶναι προφανῶς τὸ γέμισμα τῆς τάφρου ποὺ ἀνοίχτηκε γιὰ τὴ θεμελίωση, ἐνῶ δυτικὰ εἶχε γκρίζα μαλακότερα χώματα μὲ λιγότερες πέτρες. Ἡ ἴδια κατάσταση συνεχιζόταν ὡς τὸ βάθος τῶν 90 ἑκ. ὅπου τελείωνε τὸ θεμέλιο· πιὸ κάτω εἶχε ἕνα ἐνιαῖο στρῶμα πάχ. 20 - 30 ἑκ. μὲ κίτρινα χώματα, ποὺ συνεχιζόταν καὶ κάτω ἀπὸ τὸν τελευταῖο δόμο καὶ ἀποτελοῦσε τὸ στρώσιμο τῆς θεμελίωσης. Τὸ στρῶμα αὐτὸ διακόπτεται στὸ κέντρο τῆς τομῆς ἀπὸ τὸ φυσικὸ βράχο, ποὺ ἔχει ἴχνη λατόμευσης ὀρθογώνιας πέτρας πλ. 50 ἑκ. (τὸ λάξευμα προχωράει κάτω ἀπὸ τὴ βόρεια παρειὰ τῆς τομῆς). Ὄστρακα προϊστορικὰ ἀπὸ ἀγγεῖα χοντρὰ χειροποίητα καὶ κακοψημένα βρέθηκαν περισσότερα στὰ γκρίζα χώματα καὶ ἐλάχιστα στὰ κίτρινα. Βρέθηκαν ἐπίσης λίγα κόκαλα καὶ δόντια ἀπὸ ζῶα, κυρίως αἰγοπρόβατα καθὼς καὶ λεπίδες καὶ πυρῆνες ἀπὸ ὀψιανὸ καὶ πυριτόλιθο. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς τομῆς, ἔξω ἀπὸ τὴν τάφρο τῆς θεμελίωσης καὶ στὸ ὕψος τοῦ τελευταίου δόμου της, φάνηκε τοῖχος κτιρίου κτισμένος μὲ ἀκανόνιστες καὶ ποικίλες πέτρες (εἰκ. 1, πίν. 99α), ποὺ προχωράει τόσο πρὸς τὰ νότια, ὅσο καὶ πρὸς τὰ βορειοδυτικά. Ἀπὸ τὴ θεμελίωση τοῦ ναοῦ ἀποκαλύφθηκαν τρεῖς δόμοι κτισμένοι κατὰ τὸ ἰσοδομικὸ σύστημα μὲ μακρόστενες λιθοπλίνθους ποὺ ἔχουν ὕψος 30 ἑκ. καὶ πλάτος ἀνόμοιο

(πίν. 99β). Ἄρα τὸ βάθος τῆς θεμελίωσης στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ, ὑπολογίζοντας καὶ τοὺς δύο δόμους ποὺ ἔχουν ἀφαιρεθεῖ εἶναι 1.50 μ. Γιὰ τὴ θεμελίωση εἶχε ἀνοιχτεῖ τάφρος ποὺ γέμισε μὲ χώματα φερτὰ ἀπὸ κοντινὸ

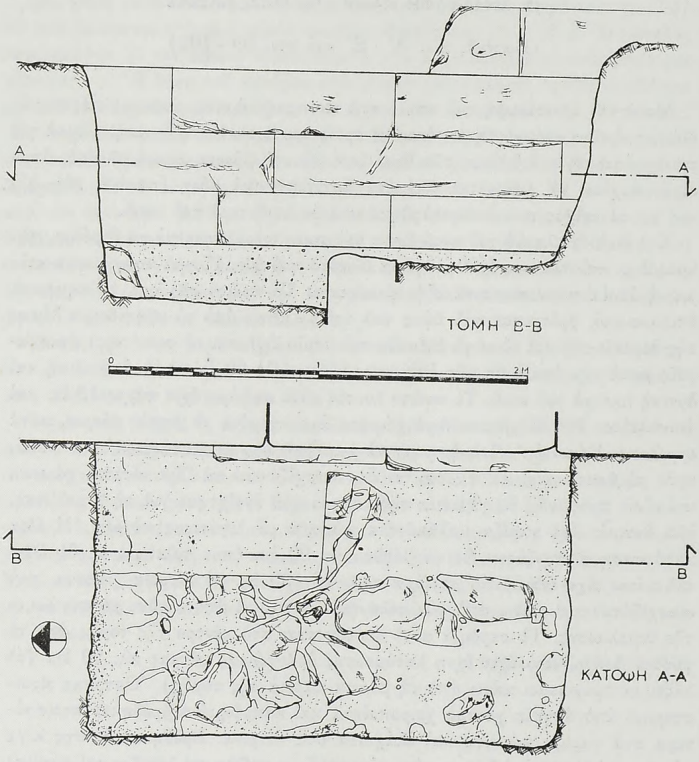

Εἰκ. 1. Ἡ τομὴ Δ1. Κάτοψη καὶ τομή.

σημεῖο τοῦ πλατώματος, ἢ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ χῶρο ποὺ κατέλαβε ὁ κλασικὸς ναός. Ἡ τάφρος ἀφήνει ἀπ' ἔξω κτίριο πρωιμότερο τοῦ ναοῦ. Ἡ λατομημένη πέτρα χρησιμοποιήθηκε σὲ παλιότερο οἰκοδόμημα, γιατὶ ἂν ὁ βράχος ἦταν ὁρατὸς γιὰ λατόμευση, δὲν ὑπῆρχε λόγος ν' ἀνοίξει τάφρος γιὰ τὸ θεμέλιο. Παρόμοια

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟ ΜΑΖΙ ΗΛΕΙΑΣ 1980 (Α. ΤΡΙΑΝΤΗ)

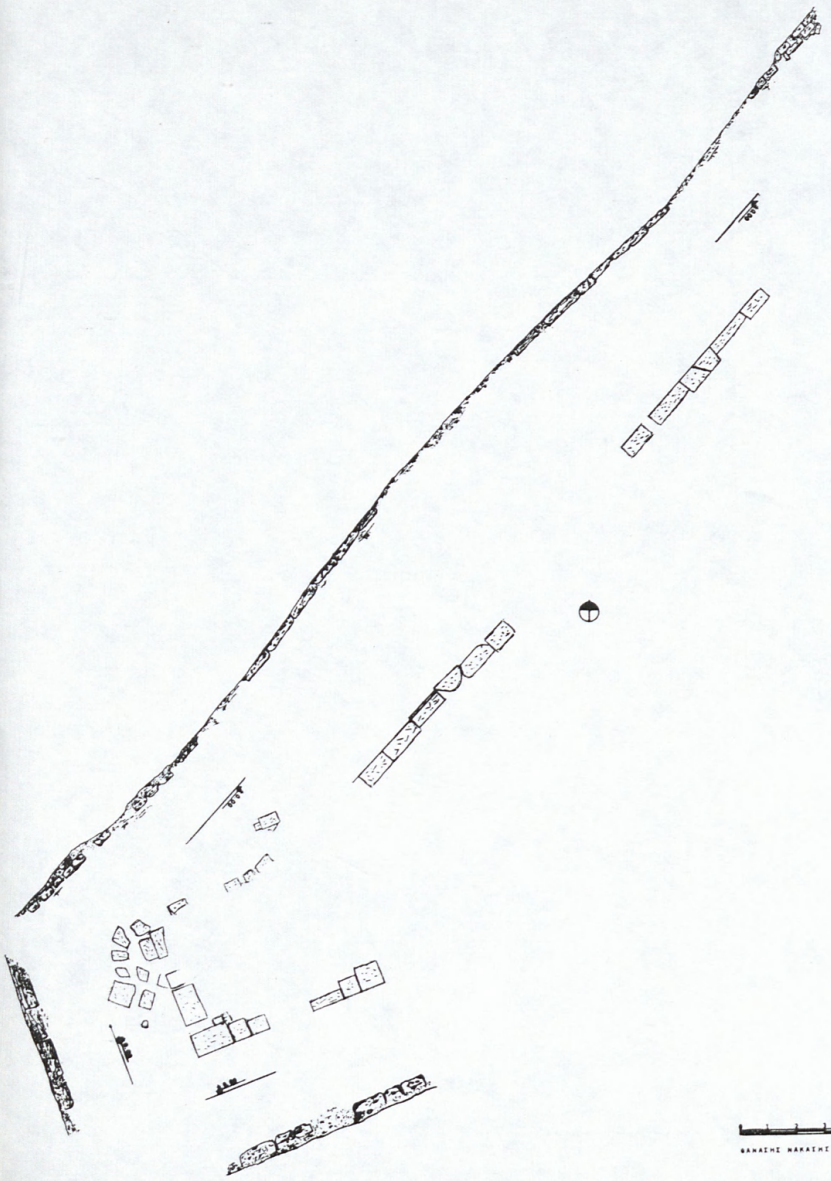

ΝΑΟΣ ΜΑΖΙΟΥ

10 Μ

ΘΑΝΑΣΗΣ ΝΑΚΑΣΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝΑΣ ΟΚΤΩΒΡΗΣ 1983

κίτρινα χώματα μὲ ἴδια ὄστρακα βρίσκονται σ' ὅλα τὰ ἐπιχωματωμένα τμήματα τοῦ ναοῦ, ἀνάμεσα στὰ θεμέλια καὶ ἀνάμεσα στοὺς κρατευτές.

Μιὰ δεύτερη τομὴ ἡ Δ2 ἔγινε πάλι στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ, στὴν ἔξω δυτικὴ πλευρὰ τοῦ «σύγχρονου» κτιρίου, μὲ σκοπὸ νὰ βρεθεῖ ἡ συνέχεια τοῦ τοίχου τῆς Δ1, ποὺ ἔδειχνε νὰ κατευθύνεται πρὸς τὰ ἐκεῖ καὶ νὰ ἐρευνηθεῖ ἡ διαμόρφωση τοῦ πλατώματος τοῦ ναοῦ ποὺ σ' αὐτὴ τὴ μεριὰ χαμηλώνει σχηματίζοντας ἕνα δεύτερο ἐπίπεδο. Χαράχτηκε σὲ μῆκος 11 μ. καὶ πλάτος 2 μ. Γιὰ νὰ προχωρήσει πρὸς τὰ δυτικὰ καὶ νὰ σβήσει στὸ ἐπίπεδο τοῦ δεύτερου πλατώματος χρειάστηκε νὰ διαλυθεῖ μιὰ σύγχρονη ξηρολιθιὰ ποὺ περιεῖχε πολλὰ ἀποτμήματα ἀπὸ κογχυλιάτες, κομμάτια ἀπὸ τὰ μαρμάρινα κεραμίδια τοῦ ναοῦ, κι ἕνα λίθινο τριπτήρα.

Στὸ «ἐπιφανειακὸ» στρῶμα γιὰ τὸ ὁποῖο ἰσχύουν ὅσα εἴπαμε καὶ γιὰ τὸ ἐπιφανειακὸ τῆς Δ1, βρέθηκαν δύο πτυχὲς καὶ ἀνδρικὸ μόριο (πίν. 100α - β) ἀπὸ τὰ γλυπτὰ τῶν ἀετωμάτων, ἕνα χάλκινο ἀντικείμενο, ἴσως λαβή (πίν. 100γ), ὄστρακα ἀπὸ κλασικὰ ἀγγεῖα, ἐλάχιστα δὲ προϊστορικὰ χοντρά. Κάτω ἀπ' αὐτὸ τὸ στρῶμα συναντοῦμε ἕνα δεύτερο μὲ γκρίζα μαλακὰ χώματα καὶ ὄστρακα προϊστορικὰ (πίν. 100δ). Σ' αὐτὸ τὸ στρῶμα καὶ σ' ἀπόσταση 2.50 μ. ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ παρειὰ τῆς τομῆς ἀποκαλύφθηκαν πέτρες ἴδιας ποιότητας μὲ τὶς πέτρες τοῦ τοίχου τῆς Δ1, χωρὶς καμία ἐμφανὴ διάταξη, ὁρισμένες μάλιστα ἀπ' αὐτὲς τοποθετημένες ἢ μάλλον σφηνωμένες κατακόρυφα. Μετὰ ἀπ' αὐτὲς τὶς πέτρες τὰ χώματα ἀλλάζουν ἐντελῶς, εἶναι μαῦρα καὶ μαλακὰ καὶ περιέχουν μόνο κλασικὰ ὄστρακα.

Μιὰ τρίτη τομὴ ἡ Δ3 ἔγινε στὸ ὕψος τοῦ συγκροτήματος ἀπὸ ἀκανόνιστες πέτρες τῆς Δ2, κάθετη στὴ νότια πλευρά της καὶ πρὶν τὴν ξερολιθιὰ ποὺ συγκρατεῖ τὰ χώματα τοῦ πάνω πλατώματος. Φτάσαμε ὡς τὸ ἐπίπεδο μὲ τὶς πέτρες τῆς Δ2 ποὺ συνεχίζονται κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο σὲ πλάτος 1.50 μ. Στὴ συνέχεια πέσαμε σὲ παλιὰ τομὴ γεμισμένη μὲ χώματα ἀνασκαφῆς, πολλὰ κομμάτια σπασμένους κογχυλιάτες καὶ θραύσματα ἀπὸ πήλινα καὶ μαρμάρινα κεραμίδια.

Στὴ Β πλευρὰ τοῦ ναοῦ συνεχίστηκε ἡ ἀποκάλυψη τοῦ χώρου ὅπου πέρσι εἶχαν ἀρχίσει νὰ φαίνονται πεσμένα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη (παρένθ. πίν. Δ'). Βρέθηκαν: ἕνα κιονόκρανο σχεδὸν ἀκέραιο, σπόνδυλοι καὶ τμήματα σπονδύλων, μιὰ πλάκα τριγλύφου μὲ συμφυὴ μετόπη καὶ τμῆμα ἀπὸ σπόνδυλο ἀχρησιμοποίητο (πίν. 101α). Ἡ μιά του πλευρὰ εἶναι σπασμένη, στὴν ἄλλη σώζει στὸ κέντρο τὸν τόρμο γιὰ τὸν σύνδεσμο· στὴν περιφέρεια ἔχει δύο χαραγμένους κύκλους μὲ ἀπόσταση 2.4 ἑκ. μεταξύ τους, στὴ θέση ὅπου θὰ λαξεύονταν κανονικὰ οἱ ραβδώσεις, ποὺ στοὺς τελειωμένους σπονδύλους ἔχουν βάθος 2 ἑκ. Βρέθηκαν ἐπίσης πολλὰ κομμάτια ἀπὸ τὸ ὁριζόντιο γεῖσο καὶ περισσότερα ἀπὸ τὶς μαρμάρινες κεραμίδες (πίν. 101β). Ἀπὸ τοὺς σπασμένους κογχυλιάτες ἀναγνωρίστηκε τμῆμα ἐπιστυλίου ποὺ σώζει τὸν κανόνα καὶ δύο σταγόνες (εἰκ. 2). Κάτω ἀπὸ τὰ πεσμένα μέλη τῆς βόρειας πλευρᾶς, στὸ ὕψος τῆς πρώτης βαθμί-

δας τοῦ κρηπιδώματος ὑπάρχει ἕνα στρῶμα ἀπὸ σπασμένες πήλινες κεραμίδες, ἐπίπεδες καὶ κοῖλες, ἰδιαίτερα πολλὲς στὸ δυτικὸ μέρος κάτω ἀπὸ τὴ μεγάλη ὁμάδα κιονοκράνου, σπονδύλων, πλάκας τριγλύφου-μετόπης. Στὰ χώματα τοῦ χώρου βρέθηκαν τμήματα ἀπὸ ἀγγεῖα 4ου αἰώνα.

Σ' ἀπόσταση 33 μ. ἀπὸ τὴ ΝΔ γωνία τοῦ ναοῦ καὶ στὸ χαμηλότερο δυτικὸ

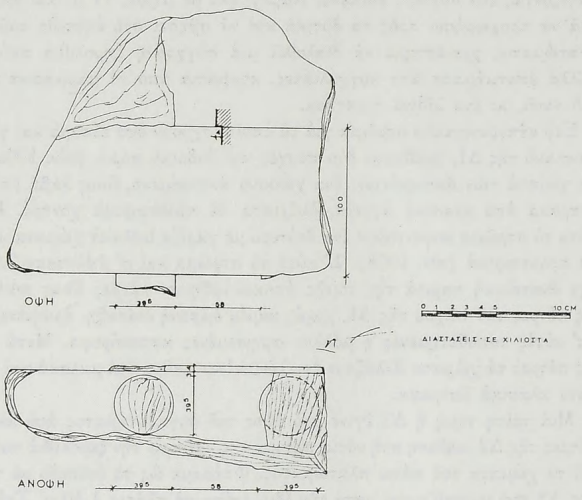

Εἰκ. 2. Τμῆμα ἐπιστυλίου.

πλάτωμα φαίνονταν δύο ὀγκόλιθοι ἀνάμεσα σὲ πυκνοὺς θάμνους. Ὁ καθαρισμὸς τοῦ χώρου ἀπὸ τὴ βλάστηση ἀποκάλυψε γωνία κτιρίου. Σώζεται ὁ κατώτατος δόμος κτισμένος μὲ μεγάλες πέτρες ἀπὸ ντόπιο κογχυλιάτη. Τὸ νότιο σκέλος καθαρίστηκε σὲ μῆκος 7 μ. καὶ τὸ δυτικὸ 6 μ. Σ' αὐτὸ τὸ κτίριο (πύργος;) καταλήγει τεῖχος κτισμένο μὲ μεγάλους ὀγκόλιθους, ποὺ ἐντοπίστηκε σὲ διάφορα σημεῖα στὴ ρίζα τῆς βορειοδυτικῆς πλαγιᾶς ποὺ εἶναι ἀπότομη σ' αὐτὴ τὴν πλευρὰ τοῦ λόφου (παρέν. πίν. Ε'). Παρόμοιοι ὀγκόλιθοι εἶχαν ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τὸν Γιαλούρη στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1960, στὸ πρανὲς τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ λόφου (ΠΑΕ 1960, 174) καὶ εἶχαν θεωρηθεῖ ὅτι ἀνήκουν σὲ ἀναλημματικὸ τοῖχο. Προσεχὴς ἔρευνα τοῦ τείχους καὶ τοῦ κτιρίου θὰ δείξει ἂν πρόκειται γιὰ ἀνάλημμα ἢ ὀχύρωση.

Μικρῆς ἔκτασης ἐργασίες συντήρησης ἔγιναν μὲ τὴν ἐποπτεία τοῦ ἀρχιτέ-

κτονα τῆς ἀναστήλωσης κ. Θανάση Νακάση, ὁ ὁποῖος κάνει καὶ τὰ σχέδια τοῦ ναοῦ. Συγκολλήθηκαν ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ συγκρατήθηκαν τὰ χώματα κάτω ἀπὸ τοὺς κρατευτὲς τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ δυτικοῦ περιστυλίου ποὺ σκορποῦσαν ἐπειδὴ σ' αὐτὰ τὰ σημεῖα ἔχουν ἀφαιρεθεῖ οἱ λίθοι τοῦ κρηπιδώματος, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ δημιουργεῖται κενὸ καὶ νὰ πέφτουν τόσο οἱ κρατευτὲς ὅσο καὶ οἱ πλάκες τοῦ δαπέδου (πίν. 102α - β).

Οἱ σπασμένοι κογχυλιάτες ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ ποὺ δὲν παρουσιάζουν ἴχνη ἐργασίας συγκεντρώθηκαν κατὰ μῆκος τῆς ρίζας τοῦ πρανοῦς στὴ ΒΔ πλευρὰ τοῦ λόφου.

ΑΛΙΚΗ ΤΡΙΑΝΤΗ

19. ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΑΝΑ ΤΗΝ ΠΥΛΙΑΝ

(Παρένθ. πίν. ΣΤ΄ - Ζ΄ καὶ πίν. 103 - 130)

Πολύμορφον καὶ πολυσχιδὲς ὑπῆρξε τὸ ἀνασκαφικὸν ἔργον ἀνὰ τὴν Πυλίαν, ἐνῷ, ταυτοχρόνως, ἐπεδιώχθη ἡ περαιτέρω τακτοποίησις τοῦ ἀνασκαφικοῦ ὑλικοῦ εἰς τὰς ἀποθήκας τῶν Μουσείων Πύλου καὶ Χώρας Τριφυλίας.

1) Ὡς ἐμνημονεύθη εἰς τὸ Ἔργον, συνεχίσθη ἡ ἀνασκαφὴ εἰς διάφορα σημεῖα ὡς: Ι) εἰς τὴν Βοϊδοκοιλιάν: α) εἰς τὸν ΠΕ οἰκισμὸν καὶ εἰς τὸν ὑποκείμενον πρῶτον ΜΕ τύμβον, β) εἰς τὸν ὑποκείμενον τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Προφ. Ἠλία τύμβον διὰ τοῦ πτυχιούχου Ἀρχαιολογίας κ. Γεωργίου Σταθοπούλου, γ) κατὰ τὴν πλευρὰν τῆς ἀνόδου εἰς τὸν βόρειον βραχίονα τοῦ ὅρμου τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς, δ) εἰς τὴν παραλίαν τοῦ ὅρμου καὶ ε) εἰς τὸ σπήλαιον τοῦ Νέστορος-τοῦ Νηλέως διὰ τοῦ Ἐπιμελητοῦ Ἀρχαιοτήτων κ. Ἀδαμ. Σάμψων. ΙΙ) Εἰς τὴν Βιγλίτσαν Τραγάνας συνεχίσθη, κατόπιν ἀδείας τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Ὀλυμπίας, τὸ «κοσκίνισμα» τῶν χωμάτων τῶν παλαιοτέρων ἀνασκαφῶν τοῦ θολωτοῦ τάφου Ι καὶ ἀπηλευθερώθη ἡ ἀρχὴ τοῦ δρόμου του, ΙΙΙ) εἰς τὸν τύμβον τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου Παπουλίων καὶ IV) εἰς τὸ τυμβοειδὲς ἔξαρμα Καμινίων (παρὰ τὰ Καμίνια Πυλίας), ὅπου διηνοίχθησαν οἱ ταφικοὶ πίθοι τοῦ ἐξάρματος.

2) Εἰς τὸ Μουσεῖον Χώρας Τριφυλίας, χάρις εἰς χορηγίαν τοῦ Ε.Ι.Ε., συνεχίσθη διὰ τῆς πτυχιούχου Ἀρχαιολογίας δίδος Ἀφρ. Χασιακοῦ ἡ προεργασία διὰ τὴν δημοσίευσιν τῶν ἀνασκαφικῶν εὑρημάτων τῶν θολωτῶν τάφων Τραγάνας καὶ Ρούτση, ἐνῷ εἰς τὸ Μουσεῖον Πύλου, χάρις εἰς χορηγίαν τοῦ Ἱδρύματος Ψύχα, συνεχίσθη κατὰ μῆνα Ἰούλιον ἡ τακτοποίησις, συγκόλλησις καὶ σχεδίασις διὰ τῶν πτυχιούχων Ἀρχαιολογίας δ. Ἀν. Δεβετζῆ καὶ κ. Μιχ. Παλικισιάνου τῶν εὑρημάτων τῶν τυμβοειδῶν ἐξαρμάτων Καμινίων καὶ Γουβαλάρη Κουκουνάρας ὡς καὶ τῶν εὑρημάτων τῶν παλαιοτέρων ἀνασκαφῶν Κουκουνάρας. Ἡ ἐργασία συνεχίσθη καὶ διὰ τῆς πτυχιούχου Ἀρχαιολογίας κ. Σοφίας Ταράντου-Πιέρρου. Αἱ σχεδιάσεις τῶν εὑρημάτων Τραγάνας-Ρούτση, ὡς καὶ τῶν λοιπῶν τῶν προσφάτων ἀνασκαφῶν ἐγένοντο ὑπὸ τοῦ κ. Εὐστ. Ἀνδρουτσάκη καὶ αἱ ἀρχιτεκτονικαὶ ἀποτυπώσεις ὑπὸ τῆς ἀρχιτέκτονος κ. Ἑλ. Σκαλτσᾶ.

Κατὰ μῆνα Σεπτέμβριον παρεχωρήθη, ὡς συνήθως, ὄχημα τοῦ Συντάγματος Καλαμῶν διὰ τὴν ἄνετον διακίνησιν τῶν μελῶν τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τὴν μεταφορὰν τῶν εὑρημάτων. Ἐξ ἄλλου, κατόπιν παραστάσεων παρὰ τοῖς ἀρ-

μοδίοις, ἐδημοσιεύθη εἰς τὸ Φ.Ε.Κ. 853 Τεῦχος Β' (4 Σεπτεμβρίου 1980, σ. 7549) ἡ ὑπ' ἀριθ. ΑΙ/ΦΟ7/28727/1193 ἀπόφασις «Περὶ κηρύξεως κόλπου Βοϊδοκοιλιᾶς καὶ βραχώδους βορείου ἄκρου της ὡς ἀρχαιολογικοῦ χώρου καὶ τοπίου ἰδιαιτέρου φυσικοῦ κάλλους (ἐξόχου κάλλους φυσικὸ περιβάλλον)». Οὕτως, ἀπέλιπεν οἱοσδήποτε κίνδυνος καταπατήσεως τῆς περιοχῆς ὑπὸ οἱουδήποτε ἐπιβουλευομένου τὰς ἀρχαιότητας καὶ τὸ φυσικὸν κάλλος τῆς μείζονος περιοχῆς Βοϊδοκοιλιᾶς[1].

'Εν συνεργασίᾳ, ἐπίσης, μετὰ τῆς 'Εφορείας 'Αρχαιοτήτων 'Ολυμπίας (ἐκπροσωπουμένης ὑπὸ τῆς 'Επιμελητρίας 'Αρχαιοτήτων δίδος Γεωργίας 'Εμμ. Χατζῆ) προωθήθη σημαντικῶς καὶ τὸ θέμα τῶν καταγραφῶν τῶν παλαιῶν καὶ προσφάτων εὑρημάτων τῶν ἀνασκαφῶν Πύλου.

Κατὰ μῆνα 'Ιούλιον ἐγένοντο καὶ ἀεροφωτογραφήσεις τῶν θέσεων 'Αγ. 'Ιωάννη Παπουλίων, Βοϊδοκοιλιᾶς καὶ Καμινίων διὰ τοῦ καθηγητοῦ τοῦ Michigan State University κ. J. Wilson Myers καὶ τῆς συζύγου του. Διὰ προσωπικῆς, ἐπίσης, εἰσηγήσεως ἐζητήθη παρὰ τοῦ ΥΠΠΕ ἡ ἀνάληψις ἔργων ἀναστηλώσεως, συντηρήσεως καὶ στεγάσεως τῶν ἀρχαιολογικῶν μνημείων τῆς Μεσσηνίας καὶ τοῦτο λόγῳ τῆς παντελοῦς των ἐγκαταλείψεως.

Τέλος, κατὰ μῆνα Δεκέμβριον συνεκλήθη εἰς 'Αθήνας, κατόπιν πρωτοβουλίας τοῦ ὑπογραφομένου, τὸ Α' Διεθνὲς Συνέδριον Μυκηναιολογίας «Προμυκηναϊκὴ καὶ Μυκηναϊκὴ Πύλος», τὰ Πεπραγμένα τοῦ ὁποίου θὰ ἐκδοθοῦν εἰς ἴδιον τόμον (1982).

ΒΙΓΛΙΤΣΑ ΤΡΑΓΑΝΑΣ

Εἰς τὴν Τραγάναν Πυλίας ἐγένετο, κατόπιν ἀδείας τῆς 'Εφορείας 'Αρχαιοτήτων 'Ολυμπίας, συστηματικὸν καὶ ἐπὶ μακρὸν «κοσκίνισμα» τῶν χωμάτων τῶν παλαιοτέρων ἀνασκαφῶν Κ. Κουρουνιώτου εἰς τὸ σημεῖον δεξιᾷ τῆς ἀρχῆς τοῦ δρόμου τοῦ θολωτοῦ τάφου Ι πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ ὑλικοῦ, ἐν προόψει τῆς τελικῆς του δημοσιεύσεως, μὲ σημαντικὰ ἀποτελέσματα.

1. Προσφάτως, ἐκυκλοφορήθη καὶ τὸ ὑπ' ἀριθ. 691 τεῦχος Β' τοῦ Φ.Ε.Κ. τῆς 12ης Νοεμβρίου 1981, σ. 6559 - 60 (Περὶ κηρύξεως τοῦ ὅρμου τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς καὶ τοῦ βραχώδους βορείου ἄκρου της ὡς ἀρχαιολογικοῦ χώρου καὶ τοπίου ἰδιαιτέρου φυσικοῦ κάλλους): «'Ως τοπίο ἰδιαιτέρου φυσικοῦ κάλλους, τὸ βόρειο βραχίονα μαζὶ μὲ ὁλόκληρο τὸν ὅρμο τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς, διότι ἡ περιοχὴ παρουσιάζει ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν προϊστορία τῆς Πύλου καὶ τοῦ 'Ελλαδικοῦ χώρου γενικώτερα. . .».

Βεβαίως, ἐὰν ἐπιθυμοῦμεν νὰ ἀκριβολογοῦμεν, εἰς αὐτὸν τὸν χῶρον, νοούμενον ὡς ἑνιαίαν πολιτιστικὴν μονάδα ἀπὸ τῶν νεολιθικῶν χρόνων, περιλαμβάνονται: α) καὶ τὸ ΒΑ τμῆμα τοῦ λόφου τοῦ Προφήτου 'Ηλία (ὀρθότερον, 'Αγ. Νικολάου), ποὺ ἀποτελεῖ τὴν πρὸς Β ἐπιμήκυνσιν τοῦ βορείου βραχίονος τοῦ ὅρμου τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς, μὲ τὸ πιθανολογούμενον ΠΕ νεκροταφεῖον, β) ὁ χῶρος τῆς πρῴην, ἀλλὰ ἐκ νέου προπαρασκευαζομένης, λιμνοθαλάσσης τοῦ 'Οσμάναγα (πέριξ καὶ πρὸς Α - ΝΑ τοῦ ὅρμου) καὶ γ) ὁ νότιος βραχίων τοῦ ὅρμου μετὰ τοῦ Σπηλαίου τοῦ Νέστορος.

Μεταξὺ τῶν πολυαρίθμων εὑρημάτων περιλαμβάνεται, πρωτίστως, σφραγὶς (πίν. 121α) εἰς σχῆμα πεπιεσμένου κυλίνδρου (μαξιλαρόσχημος) μήκους 0.015 μ., πλάτους 0.009 μ. καὶ πάχους 0.0045 μ. ἐκ σαρδίου μὲ παράστασιν γρυπὸς τῶν ἀρχῶν τῆς ΥΕ ΙΙΙ περιόδου[1]. Τὸ φανταστικὸν αὐτὸ ζῷον παρίσταται καθήμενον καὶ μὲ ἀνυψωμένα τὰ πτερὰ καὶ τὴν κεφαλὴν κατὰ ἰδιότυπον σχηματισμὸν τοῦ συνόλου. Ἡ παράστασις τοῦ γρυπός, μὲ ἀνυψωμένα τὰ πτερά, ἔχει ἑρμηνευθῆ, ἀρχῆθεν, ὡς βασιλικὸν ἔμβλημα καὶ εἶναι γνωστὸν ὅτι μὲ αὐτὴν τὴν σημασίαν εἶχεν ἐκτιμηθῆ αὐτὸ τὸ φανταστικὸν ζῷον ὑφ' ὅλων τῶν ἐρευνητῶν. Ἡ χρονολόγησις τῆς σφραγῖδος ὁδηγεῖ εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι αὕτη εἶχε τεθῆ ὡς κτέρισμα κατὰ τὴν δευτέραν κυρίαν περίοδον χρήσεως τοῦ τάφου (ἀριθ. Μουσείου Χώρας 3157).

Βεβαίως, ἐπειδὴ τὸ «κοσκίνισμα» τῶν χωμάτων ἔγινε μέχρι τοῦ «στερεοῦ» ἐδάφους, ἀντιμετωπίζεται καὶ ἡ εὔλογος πιθανότης νὰ μὴ προέρχωνται πάντα τὰ πρόσφατα εὑρήματα (ὄστρακα ποικίλων ἀγγείων καὶ ποικίλα λίθινα ἐργαλεῖα καὶ ἄλλα κατάλοιπα) ἐκ τοῦ τάφου. Δυστυχῶς, ἐφέτος, οὐδὲν ὄστρακον τῆς περιωνύμου πυξίδος ἀνευρέθη καὶ τὸ ἐπίμαχον σημεῖον τῆς πρῴρας δὲν ἔχει, οὕτω, εἰσέτι ἀποκατασταθῆ, ὡς δὲν ἔχουν εἰσέτι συγκολληθῆ τὰ νέα ὄστρακα τῆς αὐτῆς πυξίδος, ποὺ εὑρέθησαν τῷ 1978.

Κεραμεική: Πλεῖστα ὅσα ὄστρακα ἐκ χειροποιήτων ἀγγείων εὑρέθησαν εἰς διάφορα σημεῖα καὶ ἐξ αὐτῶν μνημονεύεται ζεῦγος ὀστράκων ἐκ πηλοῦ περιέχοντος μικρὰ λίθινα ἐγκλείσματα μὲ ἐγχαράξεις ὅπως καὶ εἰς τὰ ΜΕ «ἀδριατικὰ» ἀγγεῖα. Περαιτέρω, εὑρέθησαν πολλὰ ὄστρακα (διακεκοσμημένων καὶ μὴ) ἀγγείων μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, πλέον τῶν 40 ὄστρακα ἐκ πιθαμφορέων τοῦ ἀνακτορικοῦ ρυθμοῦ, πλέον τῶν 25 ὄστρακα λεπτῶν ἐπικασσιτερωμένων ἀγγείων, πολλὰ ὄστρακα ἀγγείων μὲ κιτρινωπὸ ἐπίχρισμα καὶ καστανὴν διακόσμησιν τῆς ΥΕ ΙΙΙΓ φάσεως καὶ ἄλλα μελαμβαφῆ ἢ μὲ καστανὴν ἢ ἐρυθρὰν βαφὴν τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων. Ὑπάρχουν, τέλος καὶ πολλὰ ἄχρονα ὄστρακα καὶ πολλὰ ἐκ χονδροειδῶν ἀγγείων διαφόρων ἐποχῶν. Οὕτω, μὲ ὅλα αὐτὰ τὰ εὑρήματα θὰ καταστῇ ἐφικτὴ ἡ τελεία συγκόλλησις τῶν ἀγγείων ποὺ εἶχον ἀνευρεθῆ ὑπὸ τοῦ Κ. Κουρουνιώτου, ἀλλὰ τὰ ὁποῖα εἴτε δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εὑρεθοῦν εἰς τὰς ἀποθήκας τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν εἴτε δὲν ἀποστέλλονται εἰς τὸ Μουσεῖον Χώρας Τριφυλίας πρὸς συγκόλλησιν.

Κοσμήματα. Ἄλλα εὑρήματα ὑπῆρξαν τρεῖς σφαιρικαὶ ἐξ ἀμεθύστου ψῆφοι (Μ. Χώρας 3232, 3241, 3242), τρεῖς σφαιρικαὶ ἐκ σαρδίου ψῆφοι (3234, 3272-πεπιεσμένη, 3294β), ἐννέα ἐκ σαρδίου κυλινδρικαὶ ψῆφοι (3243,

1. Ἔργον 1980, 34, εἰκ. 67· G. Touchais, BCH 105, 1981, 197 εἰκ. 44. Ἡ σφραγὶς αὕτη παρουσιάσθη ὑπὸ τοῦ κ. Μιχ. Παλικυσιάνου καὶ ὑπὸ τοῦ ὑπογραφομένου εἰς τὸ Α' Διεθνὲς Μυκηναιολογικὸν Συνέδριον «Προμυκηναϊκὴ καὶ Μυκηναϊκὴ Πύλος».

3244, 3245, 3249, 3273, 3282, 3291, 3294α, 3301), μικρὰ κυλινδρικὴ ψῆφος ἐξ ὑαλομάζης, μικρὸν ὀρθογώνιον τεμάχιον ἐξ ὑαλομάζης, πέντε μικρόταται κυλινδρικαὶ ψῆφοι ἐκ χαλκοῦ διαστάσεων ὕψους 0.36 ἑκ. καὶ διαμέτρου 0.43 ἑκ. αἱ τέσσαρες καὶ ὕψους 0.33 καὶ διαμέτρου 0.38 ἡ πέμπτη (Μ. Χώρας 3251α-δ, 3302), μικρὰ τεμάχια φαγεντιανῆς, ψῆφος ἐκ φαγεντιανῆς τροχαλιόσχημος καὶ πλάξ ἐξ ὑαλομάζης, ὅμοιαι τῆς ὁποίας εἶναι γνωσταὶ ἐκ Μυκηνῶν καὶ ἐκ τάφου τοῦ λόφου τοῦ 'Εγκλιανοῦ [1]. Πρόκειται περὶ πλακὸς μὲ ἐπίπεδον τὴν ὀπισθίαν ἐπιφάνειαν καὶ ἀνάγλυφον τὴν προσθίαν, ἡ ὁποία εἶναι διαμορφωμένη εἰς δύο ἀμυγδαλοειδῆ (ἡμισφαιρικὰς ἐξογκώσεις) ποὺ χωρίζονται δι' ἐξεχούσης γραμμῆς καὶ κοσμοῦνται δι' ἐγχαράκτων αὐλάκων (Μ. Χώρας).

'Επίσης, εὑρέθησαν τεμάχια ὀρείας κρυστάλλου (Μ. Χώρας 3271), μικρὸν ὀρθογώνιον τεμάχιον ὑαλομάζης, λεπτότατον φυλλάριον χρυσοῦ καὶ μικρὰ στρογγύλα φυλλάρια χρυσοῦ μετὰ μιᾶς ἢ μετὰ ζεύγους ὀπῶν (3281-διαμέτρου 0.66 ἑκ. κ.ἄ.).

Λίθινα ἐργαλεῖα καὶ σκεύη. Δύο τεμάχια χαύλων κυνέης (Μ. Χώρας 3139α, β), ἓξ αἰχμαὶ βελῶν (μία ἀκεραία καὶ ἄλλαι σχεδὸν πλήρεις) ἐκ πυριτολίθου (Μ. Χώρας 3277, 3288, 3299, 3300, 3304, 3305) καὶ ἑβδόμη ἐκ χαλαζίου (μήκους 1.65 καὶ πλάτους 1.25 ἑκ. — Μ. Χώρας 3270). Περαιτέρω, εὑρέθησαν τρία μικρὰ σφονδύλια ἐκ στεατίτου (Μ. Χώρας 3241 ἀμφικολουροκωνικὸν καὶ ἄλλα), ἀπολεπίσματα ὀψιανοῦ (Μ. Χώρας 3236, 3238, 3250, 3252 - 57, 3261 - 62, 3264, 3278, 3287, 3290, 3295, 3297, 3303β), τεμάχια λεπίδων ὀψιανοῦ (3260, 3261, 3269, 3274 - 76, 3279, 3280), 3285 - 86, 3291, 3303α), τρεῖς λεπίδες ἐκ πυριτολίθου (3296 κ.ἄ.), τεμάχια πυριτολίθου (3258, 3259, 3263, 3265 - 67, 3284, 3235, 3239), τριεδρικὴ λεπὶς ἐκ λευκωποῦ λίθου μὲ μπεζ στίγματα (3268) καὶ ἐργαλεῖον ἐκ λευκωποῦ-τεφροῦ (Munsell Hue 2.5Y 7/2) πυριτολίθου (μήκους 3.13 ἑκ., πάχους 2.68 ἑκ.) μὲ ὀδόντωσιν κατὰ μῆκος τῆς μιᾶς ἀκμῆς καὶ τὴν κάτω ἐπιφάνειαν ἐλαφρῶς διωγκωμένην εἰς τὸ ἄκρον (κατὰ ΠΕ πρότυπα).

Χαλκᾶ ὑπολείμματα. Δύο τεμάχια χαλκῆς ἀλύσεως, τμῆμα καμπυλωμένου χαλκοῦ σύρματος, πολλὰ μικρὰ τεμάχια χαλκοῦ καὶ τεμάχιον χαλκοῦ ἥλου.

Τέλος, εὑρέθη μικρὸς (διαμέτρου 1.60 ἑκ.) ἀνισοπαχὴς (0.0025 - 0.0035 μ.) δίσκος ἐξ ἐλεφαντόδοντος μὲ δύο ἐγχαράκτους κύκλους ὁμοκέντρους εἰς τὸ ἐσωτερικὸν καὶ μεγαλυτέραν ἐμβάθυνσιν εἰς τὸ κέντρον (Μ. Χώρας 3298).

Διὰ τὴν προετοιμασίαν πρὸς μελέτην καὶ δημοσίευσιν τῶν εὑρημάτων τῶν

1. α) 'Εκ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 516 θαλαμωτοῦ τάφου (A.J.B. Wace, ChT, 1932, 66 ἀριθ. 5 (c), εἰκ. 25 (c) (EAM 6535)· β) ἐκ τοῦ θολωτοῦ τάφου IV τοῦ λόφου τοῦ 'Επάνω 'Εγκλιανοῦ [W.D. Taylour, P of N, III, 1973, 131 (EAM 7933, 7931, 7930) καὶ μερικῶς σῳζόμενον παράδειγμα ἐκ τοῦ θολωτοῦ τάφου Βαγενᾶ (αὐτόθι 170-Μ. Χώρας 2096)].

δύο θολωτῶν τάφων τῆς Τραγάνας εἰργάσθη ἡ πτυχιοῦχος Ἀρχαιολογίας δις Ἀφρ. Χασιακοῦ (χάρις εἰς χορηγίαν τοῦ Ε.Ι.Ε.) κατὰ τὰ ἔτη 1979 - 80 (συγκέντρωσις καὶ καταγραφὴ τοῦ ὑλικοῦ). Παραλλήλως, ἐγένοντο αἱ φωτογραφήσεις τῶν εὑρημάτων Τραγάνας-Ρούτση εἰς τὸ Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν διὰ τοῦ ἀειμνήστου φωτογράφου Σπύρου Τσαβδάρογλου καὶ εἰς τὸ Μουσεῖον Χώρας Τριφυλίας διὰ τοῦ κ. Κων. Κωνσταντοπούλου.

Κατὰ τὸν χειμῶνα 1980 - 81 κατέρρευσεν ὅμως σημαντικὸν μέρος τῆς θόλου τοῦ θολωτοῦ τάφου ΙΙ τῆς Τραγάνας καὶ τμήματα τῶν πλευρῶν τοῦ δρόμου τοῦ τάφου Ι καὶ τοῦτο παρὰ τὰς ἐπανειλημμένας προειδοποιήσεις καὶ παραστάσεις εἰς τοὺς ἁρμοδίους πρὸς στέγασιν τῶν ταφικῶν αὐτῶν μνημείων. Εἶναι γνωστὸν ὅτι τὸ σύνολον τῶν μνημείων τῆς Μεσσηνίας εἶναι ἐγκαταλελειμμένα καὶ καταστρέφονται συνεχῶς ἐλλείψει οἱουδήποτε διαφέροντος διὰ τὴν διατήρησίν των. Τὴν αὐτὴν τύχην προβλέπεται νὰ ἔχῃ καὶ ὁ θολωτὸς τάφος Ι παρὰ τὰς στερεωτικὰς ἐργασίας τοῦ ἔτους 1955· ἄνευ συντηρήσεως καὶ ἐκδηλώσεως τοῦ ἐνδεδειγμένου διαφέροντος ἐκ μέρους τῶν ἐντεταγμένων παρὰ τῆς Πολιτείας διὰ τὴν διαφύλαξίν των, συντόμως θὰ θρηνήσωμεν καὶ ἄλλας καταστροφὰς εἰς ὅλην τὴν Μεσσηνίαν, ἡ ὁποία εἶναι ἐγκαταλελειμμένη ἀρχαιολογικῶς κατὰ τὰς διαπιστώσεις καὶ ἄλλων ἐρευνητῶν[1]. Τὸ πρόβλημα εἶναι, κατὰ βάσιν, οἰκονομικόν, ἀλλὰ ἐπιβάλλεται καὶ ἡ ἐκδήλωσις τοῦ ἐνδεδειγμένου διαφέροντος.

Κατὰ μῆνα Σεπτέμβριον ἐπεχειρήθη διὰ τοῦ ἐπιστημονικοῦ βοηθοῦ τῆς ἐκτ. αὐτοτελοῦς ἕδρας Ἀρχαιολογίας Α΄ κ. Γεωργίου Σταθοπούλου ἡ ἀπομάκρυνσις τοῦ ἀφεθέντος πρὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ δρόμου ὄγκου χώματος, ὅπου, μάλιστα, εἶχον σχηματισθῆ καὶ ὡρισμέναι βαθμίδες διὰ τὴν εἰς τὸν τάφον κάθοδον (1956). Οὕτω, θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ γνωσθῆ ἡ ἀρχικὴ μορφὴ τοῦ δρόμου καὶ τὸ ὁλικόν του μῆκος. Ὁ ἀπομακρυνθεὶς ὄγκος εἶχε βάθος 1.20 μ., διεπιστώθη δὲ ὅτι εἶχεν ἀποκοπῆ καὶ τμῆμα τοῦ φυσικοῦ δαπέδου τοῦ δρόμου (κιτρινωποῦ χρώματος «ἀσπροπουλιά»), ὁ ὁποῖος εἰς τὸ ἀρχικόν του σημεῖον ὑπελογίσθη ὅτι θὰ εἶχεν ἀποκοπῆ εἰς μῆκος 80 ἑκ. καὶ εἰς βάθος 35 ἑκ. πρὸ τῶν τεχνητῶν βαθμίδων.

Τελικῶς, διεπιστώθη ὅτι ὁ δρόμος ἦτο κατωφερὴς καὶ ἄνευ βαθμίδων (ὡς εἶχεν ἀφεθῆ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1955) καὶ ὅτι τὸ ἀρχικόν του μῆκος ἦτο 9.50 μ., ἤτοι μεγαλύτερον ἢ ὅσον ἐπιστεύετο μέχρι τοῦδε (9.30 μ.)[2]. Τὸ πλάτος εἰς τὴν ἀρχὴν ἄνω τοῦ δρόμου εἶναι 1.60 μ., ἀκριβῶς τὸ αὐτὸ ὅσον τὸ πλάτος τοῦ στομίου, ἐνῷ τὸ πλάτος τῆς προσόψεως εἶναι 2.10 μ. Εἰς τὸ ἀνώτερον σημεῖον τοῦ δρόμου ὑπῆρχεν ἐπίπεδος ὁριζόντιος χῶρος μήκους 2 μ., ὅπου καὶ ὁ φυσικὸς βράχος.

1. Π. Γεωργουντζος, Ἡ τοπογραφία τῆς Ἀρχαίας Μεσσηνίας, Ἰθώμη ΣΤ΄, τεῦχος 23, 1978, 19 (873).

2. ΠΑΕ 1976, 265.

Βορείως καὶ δεξιᾷ τῆς ἀρχῆς τοῦ δρόμου εἰς ἀπόστασιν 2 μ. καὶ εἰς βάθος 70 ἑκ. ἀπεκαλύφθη λιθόστρωτον ἐξ ἀργῶν λίθων μήκους περίπου 1.50 - 2 μ. καὶ πλάτους 0.80 - 1 μ. Τὸ λιθόστρωτον αὐτὸ ἀνῆκεν εἰς τὸ περιβάλλον τῆς θέσεως πρὸ τῆς κατασκευῆς τοῦ θολωτοῦ τάφου, εἰς τὴν ὁποίαν θὰ ὑπῆρχεν, ἀσφαλῶς, χρῆσις χώρου κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς ἤ, μᾶλλον, κατὰ τοὺς ΠΕ χρόνους, ὡς ὑποδηλοῦται διὰ μιᾶς χαρακτηριστικῆς βάσεως ΠΕ ἀγγείου.

Ἐξ ἄλλου, δὲν εὑρέθη ἴχνος τοῦ ὑποτιθεμένου περιβόλου τοῦ μέχρις ἑνὸς σημείου περιβάλλοντος τὴν κλιτὺν τοῦ λόφου κατὰ τὸ ΝΔ σημεῖον [1].

ΚΑΜΙΝΙΑ ΚΡΕΜΜΥΔΙΩΝ

Εἰς τὰ Καμίνια Κρεμμυδίων (2.5 χλμ. ἀνατολικῶς τοῦ Γουβαλάρη Κουκουνάρας καὶ 500 μ. δυτικῶς τῆς πλουσίας πηγῆς Φουρτζόβρυση), ὅπου τῷ 1975 εἶχεν ἀρχίσει ἡ ἀνασκαφὴ τυμβοειδοῦς ἐξάρματος [2] μὲ τὴν ἔρευναν τῶν πέντε (5) πρώτων μικρῶν θολωτῶν τάφων μὲ τὸ στόμιον ἐστραμμένον πρὸς τὰ ἔξω καὶ τὴν ἀποκάλυψιν δύο εὐμεγέθων ταφικῶν πίθων εἰς τὸ κέντρον καὶ ἄλλων δύο (2) μικρῶν ἐνσφηνωμένων ἔξωθεν εἰς τὸν θολ. τάφον 3 (παρ. πίν. Ε'), ἔγινε καθαρισμὸς πρὸς ἀεροφωτογράφησιν, ποὺ ἐπετελέσθη τὸν Ἰούλιον ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ τοῦ Michigan State University κ. J. Wilson Myers καὶ τῆς συζύγου του (πίν. 103).

Τὸ ταφικὸν αὐτὸ σύνολον εἶχε χρησιμοποιηθῆ συνεχῶς ὑπὸ τοῦ τοπικοῦ γένους ἀπὸ τοῦ τέλους τῆς ΜΕ ἐποχῆς μέχρι καὶ τοῦ τέλους τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς (ΥΕ ΙΙΙΒ) μὲ ταφὰς ἀρχικῶς ἐντὸς πίθων εἰς τὸ κέντρον τοῦ ἐξάρματος καὶ μὲ ταφὰς ἀκολούθως ἐντὸς θολωτῶν τάφων (ἱδρυμένων εἰς τὴν πιθανὴν ἀκανόνιστον ἐξωτερικὴν περίμετρον τοῦ ἐξάρματος), ποὺ εἶχον τὸ στόμιον ἐστραμμένον πρὸς τὰ ἔξω. Ἡ ἀνασκαφὴ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν αὐτῶν τῶν τάφων δὲν ἔχει ὁλοκληρωθῆ, πλὴν ὅμως, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν μέχρι τοῦδε κεραμεικῶν εὑρημάτων, εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῆ ὅτι οἱ θολ. τάφοι εἶχον κτισθῆ καὶ εἶχον χρησιμοποιηθῆ κατὰ τὴν ἀκόλουθον σειράν: πρῶτος ὁ ὑπ' ἀριθ. 4 θολ. τάφος, ἐν συνεχείᾳ ὁ ὑπ' ἀριθ. 5, ὁ ὑπ' ἀριθ. 1 καὶ οἱ ὑπ' ἀριθ. 3 καὶ 2. Ὁ τελευταῖος ἔχει ἱδρυθῆ ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς θόλου τοῦ ὑπ'

1. Α. Σκιας, ΠΑΕ 1909, 276.

2. Σπ. Μαρινατος, ΠΑΕ 1959, 179· AJA 1964, 233 ἀριθ. 65Β· R. Hope Simpson, Gazetteer, 1965, 70 ἀριθ. 228· AJA 1969, 166 ἀριθ. 65Β· ΜΜΕ 270 ἀριθ. 34· Γ.Σ. Κορρες, ΠΑΕ 1975, 476, 479, 484 - 512, 514, πίν. 317γ - 326· ΤΘΤΚΜ (1975), 341, 342, 346, 347, 352, 362, 364· ΑΔ 1975, Β (ὑπὸ ἐκτύπωσιν)· P. Aupert, BCH 100, 1976, 621· H.W. Catling, AR for 1975 - 76, 15· ΠΑΕ 1976, 524· Pelon, ThTCF, 465· Fr. Schachermeyr, Äg. Fr. 2, 1976, 55· R. Hope Simpson - O.T.P.K. Dickinson Gazetteer I, 1979, 139 (D 34)· Γ. Σ. Κορρες, λ. *Μεσσηνία*, ΜΣΕ 21, 1980, 459, 461, Χρονικὸν τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς, Ἀρχαιολογικαὶ διατριβαὶ ἐπὶ θεμάτων τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, Ἀθηνᾶ, Σειρὰ Διατριβῶν, 1979, 61 σημ. 1 καὶ G. Touchais, BCH 105, 1981, 797, εἰκ. 48.

ἀριθ. 1 καὶ εἶναι, κατὰ ταῦτα, μεταγενέστερος τούτου (παρ. πίν. ΣΤ', πίν. 104α).

Ἐκτὸς τῶν ἤδη πέντε πρώτων τοῦ ἔτους 1975 ἀναμένεται νὰ ἀναφανοῦν καὶ ἄλλοι δύο ἢ τρεῖς εἰς τὴν Β μείζονα πλευρὰν τοῦ τεχνητοῦ τούτου ἐξάρματος, εἰς τὸ κατώτερον σημεῖον τῆς ὁποίας παρακολουθεῖται σειρὰ λίθων, ἀποτελούντων εἶδος ἀναλημματικῆς κατασκευῆς. Αὕτη ἀνεφάνη μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ ἔτους 1975 καὶ ἀναμένεται ἡ διὰ ἀνασκαφῆς διευκρίνησις τοῦ προορισμοῦ της.

Κατὰ μῆνα Σεπτέμβριον ἔγινεν ὁ καθαρισμὸς καὶ ἡ ἔρευνα τῶν δύο ταφικῶν πίθων τοῦ κέντρου τοῦ ἐξάρματος (εἰκ. 1, πίν. 104β), εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῶν ὁποίων (πίθος 1), πέρα τοῦ τμήματος χαλκοῦ τινος σκεύους, οὐδὲν ἄλλο κτέρισμα εὑρέθη πρὸς ἀσφαλῆ αὐτῶν χρονολόγησιν. Πρόκειται περὶ λεπτοῦ ἐδιπλωμένου ἐλάσματος χαλκοῦ πρὸς σχηματισμὸν τοῦ χείλους ἐκ τοῦ ἀνωτέρου τμήματος τοῦ σκεύους μετὰ ζεύγους ἤλων (διαστάσεις: μέγιστον σῳζόμενον ὕψος: 2.7 ἑκ., μέγιστον σῳζόμενον πλάτος: 2.6 ἑκ., μέγιστον πάχος: 0.6 ἑκ.). Πάντως, θεωρεῖται βέβαιον ὅτι οὗτοι ἀνάγονται εἰς τὴν ὑστάτην ΜΕ φάσιν, ὡς γνωρίζομεν ἐξ ὁμοίων παραδειγμάτων, ἢ εἰς τὴν μεταβατικὴν ἀπὸ τῆς ΜΕ εἰς τὴν ΥΕ ἐποχὴν φάσιν. Εἰς τὸν ἐξ αὐτῶν ταφικὸν πίθον ὑπ' ἀριθ. 1 ἡ ταφὴ εὑρέθη, κατὰ τρόπον παράδοξον, μὲ τὴν κεφαλὴν ἔνδον τοῦ στομίου, κατὰ τὸ ὕψος τοῦ ὤμου τοῦ πίθου, ἐν ἀντιθέσει πρὸς πάντα τὰ λοιπὰ γνωστὰ παραδείγματα τοῦ συνόλου τοῦ μεσσηνιακοῦ χώρου, εἰς τὰ ὁποῖα ἡ κεφαλὴ τοῦ νεκροῦ ὡθεῖτο μέχρι τοῦ πυθμένος τοῦ πίθου[1]. Ὁ νεκρὸς εὑρέθη εἰς συνεσταλμένην στάσιν κατὰ τὸ δεξιὸν πλευρόν. Ὁ σκελετὸς διετηρήθη εἰς οἰκτρὰν κατάστασιν, κατὰ τὰ γνωστὰ καὶ ἐκ τῶν λοιπῶν περιπτώσεων τῶν ταφικῶν πίθων τῶν τύμβων Βοϊδοκοιλιᾶς, Ἁγ. Ἰωάννου Παπουλίων, Κοκοράκου Περιστεριᾶς καὶ τῶν θολωτῶν τάφων Βαγενᾶ καὶ Νοτ. θόλου 1 Περιστεριᾶς. Τὸ καταλαμβανόμενον ὑπὸ τοῦ σκελετοῦ μῆκος ἀνέρχεται εἰς 1.05 μ. Αἱ ἄκραι χεῖρες τοῦ νεκροῦ (ἢ τῆς νεκρᾶς) εὑρηνται πρὸ τοῦ προσώπου, ὡς καὶ εἰς ἄλλας γνωστὰς περιπτώσεις.

Τὰ ὑπερκείμενα ὄστρακα τοῦ — κατὰ τό γε νῦν ἔχον — κατακεκλιμένου ταφικοῦ πίθου, τὰ ὁποῖα εἶχον συμπιεσθῆ ὑπεράνω τοῦ σκελετοῦ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ πίθου, ἀνελήφθησαν, ἦσαν δέ, γενικῶς, εἰς ἐξαιρετικῶς κακὴν κατάστασιν, ἐνῷ, ἀντιθέτως, τὰ ὑποκείμενα ὄστρακα ἦσαν τέλεια διατηρημένα καὶ εὐμεγέθη. Τὸ πάχος λαιμοῦ τοῦ πίθου εἶναι 1.78 ἑκ., τὸ πάχος τῆς γάστρας 2.15 ἑκ. καὶ τὸ πλάτος τοῦ χείλους, μετρηθέν, εὑρέθη 5.14 ἑκ. Κατὰ τὰ λοιπά, ἑκατέρωθεν τοῦ λαιμοῦ τοῦ πίθου τούτου, μέχρι καὶ τοῦ ὕψους τοῦ ὤμου, εἶχον τεθῆ ἀργοὶ λίθοι πρὸς καλλιτέραν διατήρησίν του, παραλλήλως πρὸς τὰς δύο εὐμεγέθεις καλυπτηρίους πλάκας τοῦ στομίου του (μήκους 92.5 καὶ 70, περίπου, ἑκ.).

1. Ἀντιθέτως, ταφαὶ εἰς πίθους ὡς εἰς τὸν πίθον 1 εἶναι γνωσταὶ ἐκ τῶν τάφων R τοῦ Στενοῦ Λευκάδος (W. Dörpfeld, Alt-Ithaka, II, 1927, Beil. 43) καὶ ἐκ τῆς Μ. Ἀσίας.

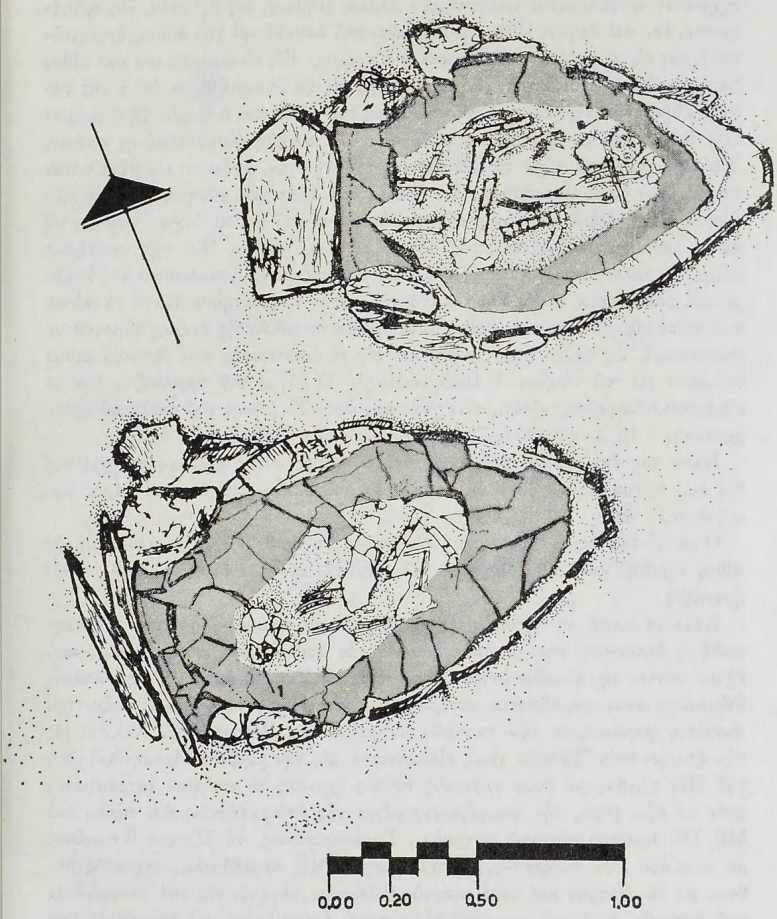

Εἰκ. 1. Τομὴ ταφ. πίθων Καμινίων (Ἀρχέτυπον Ἑλ. Σκαλτσᾶ).

Ὁ ταφικὸς πίθος ὑπ' ἀριθ. 2 φέρει μίαν φαινομένην παχεῖαν ἀκανονίστου σχήματος τετράπλευρον καλυπτήριον πλάκα, μήκους, ὡς ἔγγιστα, 70, τοὐλάχιστον, ἑκ. καὶ ἀργοὺς λίθους ἑκατέρωθεν τοῦ λαιμοῦ καὶ τοῦ ὤμου, διατηρεῖται ὅμως εἰς χειροτέραν κατάστασιν ἢ ὁ πρῶτος. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ πίθου παρατηρεῖται, γενικῶς, ἀταξία ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ ὑπολειφθέντα ὀστᾶ τῆς ταφῆς. Τὸ κρανίον εὑρηται πρὸ τοῦ πυθμένος τοῦ πίθου καὶ ὁ νεκρὸς (ἢ ἡ νεκρὰ) ἔχει τεθῆ κατὰ τὸ ἀριστερὸν πλευρὸν εἰς τὴν συνήθη συνεσταλμένην στάσιν. Ἐφ' ὅσον τὰ ὀστᾶ αὐτὰ τὰ ἀνθρώπινα, τοὐλάχιστον, ἀνήκουν εἰς μίαν μόνον ταφήν, δέον ὅπως θεωρήσωμεν ὅτι ἡ ἀριστερὰ ἄκρα χεὶρ εὑρηται πρὸ τοῦ μετώπου, ὅτι ἡ δεξιὰ ἄκρα χεὶρ εὑρηται ὑπεράνω τοῦ δεξιοῦ ἰσχίου καὶ ὅτι τὰ κάτω ἄκρα κατευθύνονται πρὸς τὸ στόμιον τοῦ πίθου. Ἐκ τῆς ὑπάρξεως ὅμως καὶ ἄλλων ὀστῶν (πλευρῶν κ.ο.κ.) δὲν πρέπει νὰ ἀποκλείεται ὅτι ὑπῆρχε καὶ παλαιοτέρα ταφή, ἴσως, κατὰ τὴν αὐτὴν τοποθέτησιν. Κατὰ τὸ μέσον τοῦ πίθου εὑρηται, ἐπίσης, σημαντικὸν τμῆμα σπονδυλικῆς στήλης εὐμεγέθους θηλαστικοῦ, ὡς τοῦτο παρετηρήθη καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ταφικοῦ πίθου ὑπ' ἀριθ. 10 τοῦ τύμβου Α Βοϊδοκοιλιᾶς[1]. Ὁ λόγος τοῦ παραδόξου τούτου εὑρήματος διαφεύγει, εἰσέτι, τῶν γνώσεών μας. Τὸ μῆκος τοῦ σκελετοῦ ἀνέρχεται εἰς 1.10 μ. καὶ τὸ σωζόμενον μῆκος τοῦ μηροῦ εἰς 44.5 ἑκ.

Κατὰ τὰς ἐπὶ μέρους του διαστάσεις, ὁ πίθος οὗτος ἔχει πλάτος χείλους 6.1 ἑκ., πάχος χείλους 2.92 ἑκ., πάχος λαιμοῦ 2.58 - 2.95 ἑκ. καὶ πάχος γάστρας 3.11 ἑκ.

Ὁ εἰς τὸ ἐξωτερικὸν μέρος τοῦ θολ. τάφου ὑπ' ἀριθ. 3 ἐνσφηνωμένος μικρὸς πίθος εὑρέθη, κατὰ τὴν διεξαχθεῖσαν ἔρευναν, κενός, ἐνῷ ὁ ὑπ' ἀριθ. 4 δὲν ἠρευνήθη.

Κατὰ τὰ λοιπά, τὸ τεχνητὸν τυμβοειδὲς ἔξαρμα Καμινίων, ὀψέποτε συμπληρωθῇ ἡ ἀνασκαφή του, μὲ τοὺς ἱκανοὺς τὸν ἀριθμὸν θολωτοὺς τάφους, ποὺ ἔχουν πάντες τὴν εἴσοδον ἐστραμμένην πρὸς τὰ ἔξω, θὰ ἀποτελῇ, ὡς σύνολον, διδακτικώτατον παράδειγμα μεταβατικῆς φάσεως εἰς τὴν ὅλην ἐξέλιξιν τοῦ συνθέτου χαρακτῆρος τῶν ταφικῶν μνημείων τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ εἰς τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα (καί, εἰδικώτερον, εἰς τὴν μείζονα Μεσσηνίαν) ἀπὸ τοῦ ΜΕ τύμβου μὲ τοὺς ταφικοὺς πίθους ἔχοντας τὸ στόμιον ἐστραμμένον πρὸς τὰ ἔξω (πρὸς τὴν περιφέρειαν) μέχρι τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ τύπου τοῦ ΜΕ/ΥΕ θολωτοῦ ταφικοῦ μνημείου. Συγκεκριμένως, τὸ ἔξαρμα Καμινίων, μὲ τοὺς δύο ΜΕ, προφανῶς, ἤ, τοὐλάχιστον, ΜΕ παραδόσεως, ταφικοὺς πίθους εἰς τὸ κέντρον καὶ τοὺς μικροὺς θολωτοὺς τάφους, εἰς τὴν περιφέρειαν τοῦ ἀρχικῶς κυκλικοῦ τεχνητοῦ ἐξάρματος, ἐμφανίζεται: α) πανομοιότυπον

1. Γ. Σ. Κορρες, ΠΑΕ 1978, 357· Ἡ Προϊστορία τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς, «Μνήμη» Γεωργίου Ἰ. Κουρμούλη, Ἀθῆναι 1979 (ἀνάτυπον), 20· Ἡ Προϊστορία τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς κατὰ τὰς ἐρεύνας τῶν ἐτῶν 1956, 1958, 1975 - 79, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς «Παντείου» Ἀνωτάτης Σχολῆς Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν Ἀθηνῶν 1980, 335.

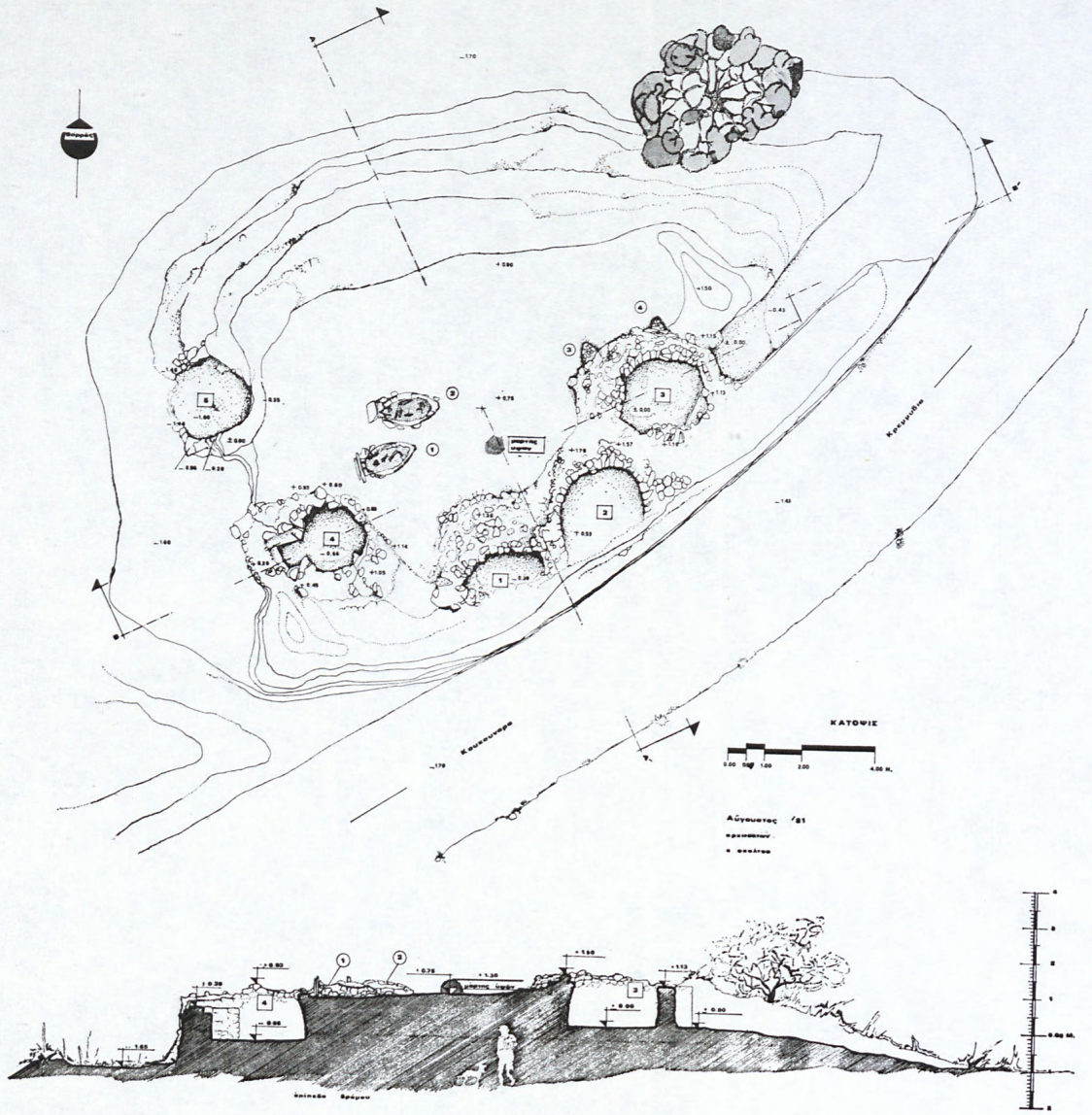

τομη Β–Β'

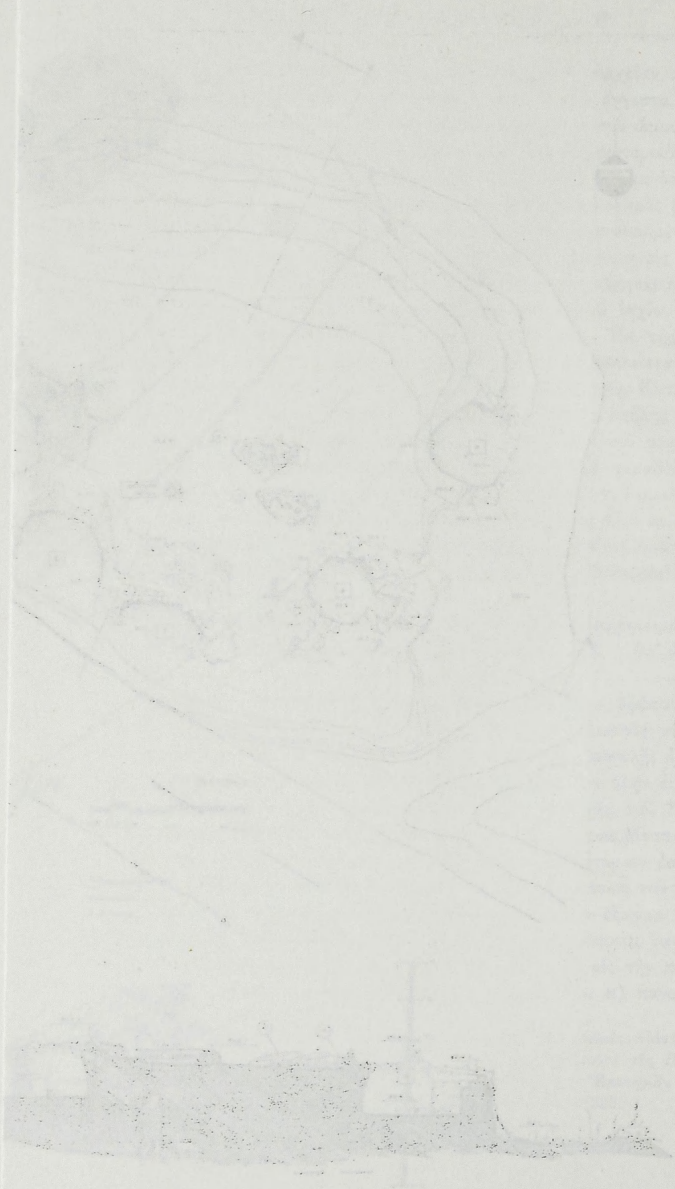

ταφικὸν μνημεῖον πρὸς τὸν προγενέστερον τύμβον καὶ ἐξελικτικὸν στάδιον αὐτοῦ χάρις εἰς τοὺς μικροὺς θολωτοὺς τάφους ποὺ ἀντικατέστησαν τοὺς ταφικοὺς πίθους εἰς αὐτὸ τὸ σημεῖον τῆς περιφερείας (πίν. 105α).

Ὅντως, τὸ γειτονικόν, εἰς ἀπόστασιν ὀλίγων χιλιομέτρων, μνημεῖον τοῦ 'Αγ. 'Ιωάννου Παπουλίων εἶναι τὸ πρῶτον σκέλος μὲ τοὺς ταφικούς του πίθους τοποθετημένους ἀκτινοειδῶς εἰς τὴν περιφέρειαν τοῦ τύμβου καὶ μὲ τὸ στόμιόν των ἐστραμμένον πρὸς τὰ ἔξω, ἐνῷ τὸ ἀκολουθῆσαν ταφικὸν μνημεῖον τῶν Καμινίων (ὡς δεύτερον σκέλος) ἀποτελεῖ τὴν ἐν τῇ κυριολεξίᾳ διάδοχον κατάστασιν μὲ τοὺς μικροὺς θολωτοὺς τάφους εἰς τὴν περίμετρον τοῦ ἐξάρματος καὶ μὲ τὸ στόμιόν των ἐστραμμένον πρὸς τὰ ἔξω εἰς τὴν θέσιν τῶν ταφικῶν πίθων τῶν Παπουλίων.

Οἱ εὐμεγέθεις αὐτοὶ ταφικοὶ πίθοι τοῦ κέντρου τοῦ τυμβοειδοῦς ἐξάρματος τῶν Καμινίων εἶναι, ἀσφαλῶς, παλαιότεροι τῶν μικρῶν θολωτῶν τάφων τῆς περιφερείας, πλὴν ὅμως, ἀγνοοῦμεν κατὰ πόσον προϋπῆρχον τῶν θολωτῶν τάφων κατὰ τὴν περιφέρειαν, πάντοτε, αὐτοὶ ἢ καὶ ἄλλοι ταφικοὶ πίθοι. Ἡ ἐργασία ποὺ ὑπολείπεται νὰ γίνῃ εἰς τὸ ἔξαρμα εἶναι πολύμορφος, ἤτοι ἔρευνα πρὸς ἀποκάλυψιν πιθανοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου διὰ συγκράτησιν τοῦ χώματος, συνέχισις τῆς ἀνασκαφῆς τῶν πέντε θολωτῶν τάφων, ἔρευνα πρὸς ἀνεύρεσιν καὶ τῶν λοιπῶν τῆς Β πλευρᾶς καί, τέλος, ἔρευνα ὑπὸ τοὺς δύο ταφικοὺς πίθους τοῦ κέντρου τοῦ ἐξάρματος.

Αἱ διαστάσεις, τέλος, τοῦ ἐξάρματος εἶναι αἱ ἀκόλουθοι: μῆκος (Α - Δ): 20 μ., πλάτος ὑπολειφθὲν (μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ νοτίου τμήματος τοῦ ἐξάρματος κατὰ τὴν διάνοιξιν τῆς παρακειμένης ἀγροτικῆς ὁδοῦ) εἰς τὴν νοουμένην διάμετρον (Β - Ν): 15 μ. καὶ ὕψος (περιλαμβανομένων τῶν ὑψηλοτέρων σημείων τῶν θολωτῶν τάφων): 3.50 μ. (περίπου).

ΑΓ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΟΥΛΙΩΝ

Ἡ ἀνάγκη συμπληρώσεως τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ τύμβου τῆς θέσεως 'Αγ. 'Ιωάννη Παπουλίων[1] εἰς τὰ ἐνδότερα τῆς Πυλίας, ὅστις εἶχεν ἀνασκαφῇ μερικῶς κατὰ τὰ ἔτη 1954 - 55 ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Σπ. Μαρινάτου τῇ βοηθείᾳ ὡς ἀρχιτεκτόνων-ἀποτυπωτῶν, τοῦ ἀειμνήστου Δ.Ρ. Θεοχάρη καὶ τοῦ κ. Σπ. 'Ιακωβίδου, ὡς καὶ τῶν συνεργατῶν του κ. 'Αντ. Ζώη καὶ τῆς κ. Μ. Παντελίδου,

1. Ἡ σχετικὴ περὶ τὸν τύμβον βιβλιογραφία εὕρηται ἐν ΠΑΕ 1978, 326 σημ. 1· Πρόσθες: Sp. Marinatos, Die Pylosforschungen in den letzten sieben Jahren, Atti del 1° Congresso Internazionale di Archeologia Classica, τόμ. I, 1961, 222· J. L. Caskey, Greece in the Early Bronze Age, CAH³, I», 791 (ΕΗ ΙΙΙ)· Greece and the Aegean Islands in the Middle Bronze Age, CAH³, II, 1, 127· N.G.L. Hammond, Tumulus-Burial in Albania and Problems of Ethnogenesis, Studia Albanica 10, 1973, 171 (ΕΗ ΙΙΙ) καὶ ἐν Premier Colloque des Études Illyriennes, Illiria IV, 1976, 127 - 32· K. Branigan, BSA 70, 1975, 47· P. Cassola-Guida, L'Indoeuropei

ὡδήγησεν εἰς τὸν κατ' ἀρχὴν καθαρισμόν του τὸ ἔτος 1978[1], ὡς καὶ εἰς τὴν ἐκ νέου ἀποτύπωσίν του ἐπὶ τῇ βάσει τῶν παλαιοτέρων ἀποτυπώσεων, ποὺ διεσῴζοντο μόνον ὡς φωτεινὴ διαφάνεια[2] εἰς τὸ ἀρχεῖον τῶν ἀνασκαφῶν Πύλου τοῦ Σπ. Μαρινάτου. Ἡ τελευταία αὐτὴ ἐργασία ἐξετελέσθη ὑπὸ τῆς ἀρχιτέκτονος κ. Ἑλ. Σκαλτσᾶ[3] μὲ προσαρμογὴν τῶν νέων στοιχείων ποὺ προέκυψαν ἐκ τοῦ προσφάτου (1978) καθαρισμοῦ τοῦ τύμβου, ὡς, ἐπὶ παραδείγματι, τὸ Δ τμῆμα τοῦ δευτέρου μανδύου καὶ τὸ ΒΔ τμῆμα τοῦ τύμβου, ποὺ δὲν εἶχον ἀνασκαφῆ παλαιότερον.

Οὕτω, κατὰ μῆνα Ἰούλιον, μὲ ἐποπτείαν ἀρχικῶς τοῦ πτυχιούχου Ἀρχαιολογίας κ. Ἰω. Πίκουλα καὶ τῶν φοιτητριῶν δίδων Καλλ. Γαβαλᾶ, Χριστ. Κιούση καὶ Σοφ. Βουτσάκη καί, ἐν συνεχείᾳ τῆς πτυχιούχου Ἀρχαιολογίας δίδος Σταμ. Μαρκέτου καὶ τῆς δίδος Σοφ. Βουτσάκη συνεπληρώθη ἡ ἀποκάλυψις καὶ ἡ ἔρευνα τῶν ταφικῶν πίθων NNA-19, NA-21, 23, 24, τοῦ κιβωτιοσχήμου τάφου 20, ἡ διάνοιξις τοῦ κιβωτιοσχήμου τάφου 22 τοῦ τύμβου, ἔγινε ἡ ἀεροφωτογράφησις τοῦ τύμβου ὑπὸ τοῦ καθηγ. κ. J.W. Myers (πίν. 105α), ὁ καθαρισμὸς τοῦ εἰσέτι ἀσκάφου ΝΑ τομέως τοῦ τύμβου, ἡ ἔρευνα τοῦ ΑΝΑ τμήματος τοῦ ἀρχικοῦ θεωρουμένου μανδύου τοῦ τύμβου καὶ ἡ ἐμφάνισις τμήματος ἐξωτερικοῦ περιβόλου (;) ΒΑ ἐκτὸς τοῦ τύμβου (ἀνατολικῶς τοῦ ταφικοῦ πίθου 11).

Ὡς εἶχε σημειωθῆ[4] καὶ παλαιότερον, «ἐπιβάλλεται ἡ ὑπὸ τὸ πεταλόσχημον κτίσμα ἀνασκαφὴ διὰ προσωρινῆς ἀφαιρέσεως ὡρισμένων λίθων τοῦ πεταλοσχήμου πρὸς διευκρίνησιν τῆς ἐποχῆς κατασκευῆς του». Αὐτὸς ἦτο ὁ πρώτιστος στόχος ποὺ εἶχε τεθῆ διὰ τὴν ἐφετινὴν ἀνασκαφὴν ἐκ παραλλήλου πρὸς τὸν ἄλλον κύριον στόχον τῆς συμπληρώσεως τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ ἀσκάφου NNA-NA-A τμήματος τοῦ ἐξωτερικοῦ μανδύου πρὸς ἀνεύρεσιν καὶ ἄλλων πίθων ταφικῶν. Ἐκ τῶν δύο τούτων τεθέντων στόχων συνετελέσθη, ὡς ἐσημειώθη ἀνωτέρω, εἰς μέγα ποσοστὸν ὁ δεύτερος. Ἡ ὑπὸ τὸ πεταλόσχημον κτίσμα προγραμματισθεῖσα ἀνασκαφὴ δὲν ἐπεχειρήθη, ἐπειδὴ ἐπεδιώχθη καὶ ἐγένοντο πολλαὶ ἐπὶ μέρους ἔρευναι, κυρίως, διὰ λεπτομερείας, αἱ ὁποῖαι εἶχον, ὅμως ἰδιαιτέραν σημασίαν διὰ τὴν ὅλην κατανόησιν τῆς ἱστορίας καὶ τῶν περιόδων

in Grecia: Osservazioni Archeologiche ἐν Fr. Crevatin, Ricerche di Antichità Indoeuropee (Trieste 1979), 118 - 19· Asine II, 2, 1980, S. Dietz, The Middle Helladic Cemetery and Early Mycenaean Deposits, 73 καὶ σημ. 73. Ἐπίσης, N.G.L. Hammond, The Archaeological Background to the Macedonian Kingdom, Ἀρχαία Μακεδονία (1968), 1970, 61 καὶ G. Touchais, BCH 105, 1981, 797 - 800 εἰκ. 49.

1. ΠΑΕ 1978, 326 - 32, πίν. 196δ - 198.

2. Γ. Σ. Κορρες, ΤΘΤΚΜ, Πρακτικὰ Α' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Β, 1976, πίν. ΡΜΗ'.

3. ΠΑΕ 1978, 328 εἰκ. 1.

4. Αὐτόθι 331.

χρήσεως τοῦ τύμβου. Κατόπιν τούτου, ἡ ὑπολειφθεῖσα σκαφὴ θὰ γίνῃ εἰς προσεχῆ ἀνασκαφικὴν περίοδον.

Κατὰ μῆνα Σεπτέμβριον συνεχίσθη ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τῆς πτυχιούχου 'Αρχαιολογίας κ. Σοφ. Ταράντου-Πιέρρου καὶ τῆς φοιτητρίας δίδος Σοφ. Βουτσάκη καὶ τὴν συνεχῆ παρακολούθησιν τοῦ ὑπογραφομένου ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ τύμβου, ἡ ὁποία εἶχεν εἰσέλθει, πλέον, εἰς τὴν οὐσιαστικήν της φάσιν. Συνεπληρώθη ἡ ἔρευνα τοῦ διανοιγέντος κιβωτιοσχήμου τάφου 22, ἦλθεν εἰς φῶς ἡ ἐκτάδην εἰς βάθος ταφὴ Α-25, ὅλως προβληματικὴ κατὰ τὴν χρονολόγησιν, καὶ ἐπεδιώχθη ἡ καὶ εἰς ἄλλα σημεῖα ἐμφάνισις τοῦ παλαιοτέρου χαρακτηρισθέντος μανδύου (τοῦ ἀρχικοῦ τύμβου).

Κατ' αὐτὴν τὴν οὐσιαστικὴν ἀντιμετώπισιν τῶν προβλημάτων τοῦ τύμβου, ἐπεζητήθη νὰ διευκρινηθῇ ἡ σχέσις τοῦ πεταλοσχήμου κτίσματος πρὸς τὸν λοιπὸν τύμβον, ἐπετεύχθη ἡ παρακολούθησις καὶ ἡ ἀποκάλυψις τῶν μανδυῶν 1 καὶ 2 καὶ εἰς ἄλλα σημεῖα, ἡ περαιτέρω ἔρευνα τοῦ N - NA τομέως τοῦ τύμβου, ἡ εἰς βάθος ὑπὸ τὸν τύμβον ἔρευνα, ἡ παρακολούθησις τῆς ἔνδον τοῦ τύμβου στρωματογραφίας, ἡ ἀποκάλυψις τῆς προσόψεως τοῦ ταφικοῦ πίθου NNA-19, διὰ νὰ ἐπιτευχθῇ ἡ σύγκρισις καὶ πρὸς ἄλλους ταφικοὺς πίθους τοῦ τύμβου, ἡ ἀπομάκρυνσις τῶν ὀστράκων τοῦ ταφ. πίθου 2 καὶ ἄλλα, ἤττονος ἢ μὴ σημασίας, ὅλα, ὅμως, μὲ ἰδιαιτέραν σημασίαν διὰ τὸ σύνολον. 'Ιδιαιτέρως, συνεχίσθη ἡ ἀποκάλυψις τῶν μανδυῶν τοῦ τύμβου καὶ εἰς ἄλλα σημεῖα καί, μάλιστα, μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν πίθων ποὺ εἶχον ἀναφανῆ ἤδη τῷ 1954. Εὐχάριστον εἶναι ὅτι τὰ ὀλίγα ἀρχῆθεν προβλήματα - desiderata (σχέσις τύμβου καὶ πεταλοσχήμου, σκαφὴ τοῦ -NA-A τμήματος τοῦ τύμβου καὶ χρονολόγησις τοῦ τύμβου) ἐπολλαπλασιάσθησαν κατὰ τὴν συνέχισιν τῆς ἀνασκαφῆς καί, οὕτω, ἀντιμετωπίζονται τὸ πρῶτον μὲ τὸ σύνολον τῶν προβλημάτων ποὺ ἔχουν, ἐν τῷ μεταξύ, ἀνακύψει.

'Ο τύμβος οὗτος, κείμενος μεταξὺ τῶν χωρίων Πλάτανος καὶ Παπούλια εἰς τὰ ἐνδότερα τῆς Πυλίας, εἶναι εἷς τῶν πολλῶν τύμβων ποὺ ἔχουν ἐπισημανθῆ εἰς αὐτὴν τὴν μείζονα περιοχὴν κατὰ τὴν τελευταίαν τριακονταετίαν[1]. 'Η μικρὰ μεταξὺ τῶν τύμβων τούτων ἀπόστασις, συχνάκις τῶν 100 - 200 μ., ἐπιτρέπει τὴν διαπίστωσιν περὶ τῆς πυκνῆς κατὰ τοὺς ΜΕ χρόνους κατοική-

1. Σπ. Μαρινατος, ΠΑΕ 1954, 311· Archaeologia Homerica, III, W, 1968, Totenkult von M. Andronikos, W 108· AJA 73, 1969, 173· ΜΜΕ 1972, 135. Οἱ πιθανοὶ τύμβοι καὶ οἰκισμοὶ τῆς περιοχῆς Παπουλίων - Πλατάνου εἶναι οἱ ἀκόλουθοι: α) 200 μ. Α τοῦ τύμβου 'Αγ. 'Ιωάννου (ἀγροικία Χρ. Πολυχρονοπούλου)· β) 'Ανατ. τῆς ὡς ἄνω ἀγροικίας (περὶ τὰ 150 μ.)· 200 μ. ΝΑ τοῦ τύμβου (εἰς τὴν ἀπέναντι πλευρὰν τοῦ δρόμου) τυμβίσκος ἰδιοκτησίας Χρ. Πολυχρονοπούλου καὶ ἀκριβῶς ἐν συνεχείᾳ εἰς ἰδιοκτησίαν 'Αντ. 'Αποστολοπούλου· δ) εἰς Καντρονέικα (ἰδιοκτησίας 'Ιω. Πουλοπούλου) εἰς μικρὰν δασώδη καὶ συγχρόνως ἀδιάβατον περιοχήν.

σεως τῆς περιοχῆς, προφανῶς, ὑπὸ γενῶν μὲ ἐπαρκῆ εἰς τὴν διάθεσίν των ἀγροτικὴν πρὸς καλλιεργίαν ἔκτασιν.

Ἡ ἀρχικὴ χρονολόγησις τοῦ τύμβου εἰς τὴν ΠΕ ἢ εἰς τὴν μεταβατικὴν ἀπὸ τῆς ΠΕ εἰς τὴν ΜΕ ἐποχὴν ἀπεδείχθη διὰ τῶν προσφάτων ἀνασκαφῶν ὅτι δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰ πράγματα. Ἀντιθέτως, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν εὑρημάτων τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ἔτους 1954 καὶ τοῦ ἔτους 1980, εἶναι βέβαιον ὅτι ὁ ἀνασκαπτόμενος τύμβος ἀνήκει εἰς τὴν προκεχωρημένην - ὑστέραν ΜΕ ἐποχὴν (ὄστρακον μινυείου ἀγγείου ἐκ κιβωτιοσχήμου τάφου 14 καὶ ἡ ἐξ ὀψιανοῦ αἰχμὴ βέλους ἡ εὑρεθεῖσα εἰς τὸν ταφικὸν πίθον 15)[1], ἐνῷ καὶ τὰ πρόσφατα εὑρήματα ὑποδηλοῦν τὰς ΜΕ ΙΙ καὶ ΙΙΙ φάσεις (τμήματα μινυείου μελανοῦ κανθάρου ἐκ τῶν ἐκτὸς τοῦ τύμβου (Α) ἀπορριφθέντων χωμάτων), ἀγγεῖα ἐκ τῶν ταφικῶν πίθων 19 καὶ 23 [μελανὸς μινύειος κάνθαρος μεθ' ὑπερυψωμένων τοῦ χείλους λαβῶν καὶ δύο προχοΐδια (εἰκ. 2, πίν. 111β, 113α - β)] καὶ αὐτοὶ οὗτοι οἱ ἀμαυρόχρωμοι ἤ, μᾶλλον, τοῦ πολυχρώμου τύπου μικροὶ ταφικοὶ πίθοι νηπίων ὑπ' ἀριθ. 23 καὶ 24 (πίν. 113γ - δ).

Μέχρι τοῦδε, πρὸς τούτοις, οὐδεὶς οἰκισμὸς ἐπεσημάνθη, ὅπως, ἐπίσης, οὐδεμία μεμονωμένη οἰκία τῆς ΜΕ ἐποχῆς. Ἀντιθέτως, ἔχουν ἐπισημανθῆ, ὡς ἐσημειώθη, πλείονες τύμβοι κατάσπαρτοι εἰς τὴν περιοχήν, γεγονὸς εὐνοοῦν τὴν ὕπαρξιν μικρῶν οἰκισμῶν (μετ' ὀλιγαρίθμων οἰκιῶν-φαρμῶν) μὲ δυνατότητα νὰ θάπτωνται εἰς τοὺς τύμβους τὰ μέλη τῶν ἐξ αὐτῶν εὐημερουσῶν οἰκογενειῶν.

Ἀρχικῶς, ὡς γνωστόν, εἶχεν ἐρευνηθῆ ὑπὸ τοῦ Σπ. Μαρινάτου τὸ μέγιστον τμῆμα τοῦ τύμβου μὲ λίθινον μανδύαν[2], ἐννέα ταφικοὺς πίθους (ἐξ ὧν δύο ἐκτὸς τοῦ τύμβου), ὡρισμένους κιβωτιοσχήμους τάφους καὶ θήκας, ὡς καὶ ἀνεξάρτητον πεταλόσχημον κτίσμα εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τύμβου. Μὲ τὴν συνέχισιν τῶν ἀνασκαφῶν (1978, 1980)[3] ἦλθον εἰς φῶς τὸ σύνολον τοῦ κυρίως τύμβου α) μὲ τρεῖς λιθίνους μανδύας, δέκα τρεῖς ταφικοὺς πίθους, δύο παλαιοτέρους κιβωτιοσχήμους ἐναπομένοντας τάφους (καὶ ἄλλους διαλυθέντας ὑπὸ τῶν χωρικῶν ἢ πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ὑποκειμένου πεταλοσχήμου κτίσματος) β) δύο μεταγενεστέρους κιβωτιοσχήμους τάφους καὶ γ) μίαν (μέχρι τοῦδε) εἰς βάθος ἐκτάδην ἐλευθέραν ταφήν. Οὕτω, προέκυψεν ὅτι ἦτο πραγματικὸς τύμβος-κρόμμυον μὲ τοὺς ἐπαλλήλους μανδύας του. Σημειωτέον, ἐπίσης, ὅτι πρὸς σχηματισμὸν τοῦ νῦν φαινομένου τύμβου ἐχρησιμοποιήθη καθαρὸν χῶμα, ποὺ ἐκάλυψε τὴν παλαιοτέραν φάσιν του (τὸν ἀρχικὸν μικρότερον

1. Περὶ αὐτῶν ἰδὲ ΠΑΕ 1978, 330, εἰκ. 2, πίν. 196δ καὶ αὐτόθι, 329, πίν. 196γ δεξιᾷ.

2. Σπ. Μαρινατος, ΠΑΕ 1954, 311 - 16· ΠΑΕ 1955, 254 - 55. Πρβ. Γ.Σ. Korre, ΤΘΤΚΜ, Πρακτικὰ Α' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Β' 1976, 344, πίν. ΡΜΗ'.

3. ΠΑΕ 1978, 326 - 32, Ἔργον 1980, 35.

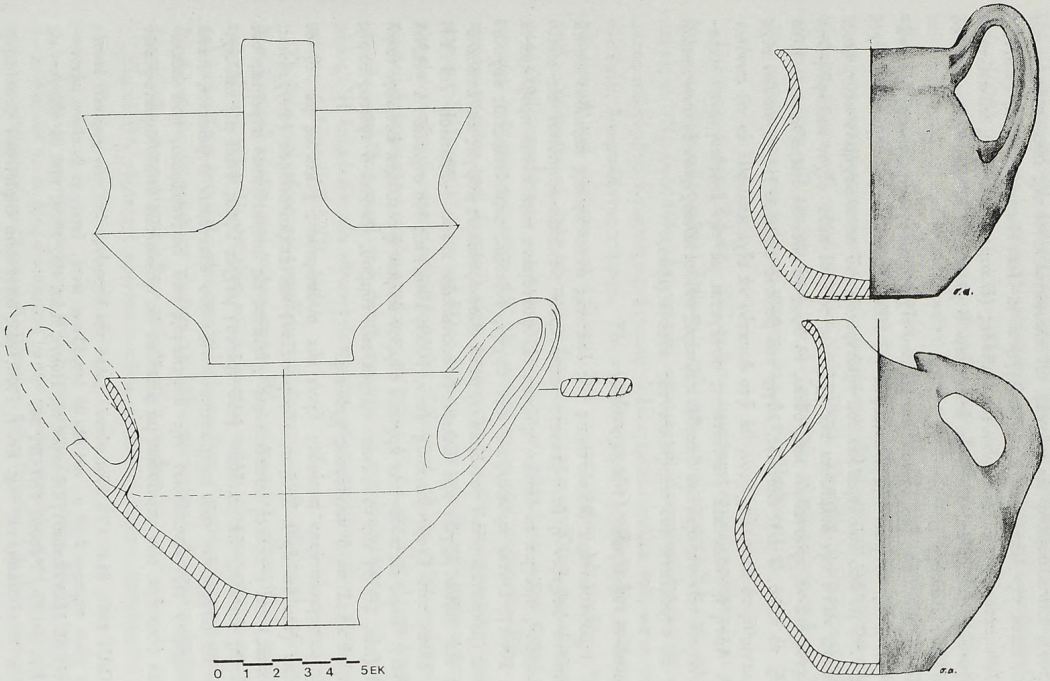

Εἰκ. 2α - γ. Κτερίσματα ταφ. πίθων 19 καὶ 23 τύμβου Παπουλίων.

τύμβον), ἀποτελουμένην ἐκ μάργας. Οἱ πλακωτοὶ λίθοι τῆς ἐπικαλύψεώς του εἶναι, κατὰ τὴν διαπίστωσιν τοῦ καθηγητοῦ κ. 'Ιω. Παπαγεωργάκη (ΕΜΠ), ἀπολιθωματοφόροι ἀσβεστόλιθοι μὲ ἀχιβάδες (ἐλασματοβράγχια), πιθανώτατα Νεογενοῦς ἡλικίας καὶ αὐτὸ εἰς ἀπόστασιν 8 χλμ. κατ' εὐθεῖαν γραμμὴν ἀπὸ τοῦ 'Ιονίου πελάγους.

Τὸ ἀρχικὸν ὕψος τοῦ φαινομένου τύμβου εἶχεν ὑπολογισθῆ ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου (κατὰ τὴν ἔναρξιν τῆς ἀνασκαφῆς τῷ 1954)[1] εἰς 2.50 μ., σήμερον δὲ ἔχει ὕψος 1.34 μ. ἀπὸ τοῦ θεμελίου τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ πεταλοσχήμου κτίσματος. Βεβαίως, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς χρήσεώς του, οἱ πίθοι εἶχον καλυφθῆ ὑπὸ χώματος διὰ νὰ προστεθοῦν καί, οὕτω, τὸ ὕψος του δὲν θὰ ὑπερέβαινε τὸ 1.50 μ. (ἤ, τὸ πολύ, 2 μ.). Εἰδικῶς, λόγῳ τοῦ βαθέος σημείου εἰς τὸ ὁποῖον εἶχε σχηματισθῆ τὸ πεταλόσχημον, θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ εἶχε καλυφθῆ ἐν τῷ συνόλῳ του[2]. Αὐτὴ ἡ τελευταία διαπίστωσις συνάγεται μὲ τὴν ἐνδεδειγμένην παρακολούθησιν τῶν στρωμάτων ὑπερθεν καὶ πέριξ τοῦ πεταλοσχήμου ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰ στρώματα τοῦ περιβάλλοντος αὐτὸ τύμβου.

Οἱ μανδύαι τοῦ τύμβου (τῆς κρηπῖδος)

Ἡ σημαντικωτέρα διαπίστωσις τῆς ἐφετινῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου εἰς τὰ Παπούλια ὑπῆρξεν ἡ ἐπισήμανσις κατωτέρων μανδυῶν-κρηπίδων εἰς αὐτὸν τὸν τύμβον, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἠύξησε τὰ ὑφιστάμενα περὶ αὐτοῦ προβλήματα (πίν. 106α). Οὕτω προέκυψαν, κατ' ἀρχήν, ἐνδείξεις περὶ ὑπάρξεως ἀρχικοῦ τύμβου (μικροτέρου τοῦ φαινομένου) μετὰ συσσωρεύσεως μάργας καὶ ἐπικαλύψεως διὰ λίθων ἀργῶν καὶ ἄλλων (κοκκινωπῶν κ.ο.κ. — Munsell 7.5 YR 6/6) λίθων ποὺ ἔχουν διασωθῆ (πίν. 105β, 106α) εἰς δύο σημεῖα (Α - ΑΝΑ καὶ ΝΔ). Ἴσως εἰς αὐτὸν τὸν ἀρχικὸν τύμβον ἀνῆκεν ἡ ἐλευθέρα ἐκτάδην ταφὴ Α-25 (πίν. 106β) εἰς τὸ 'Ανατ. τμῆμα τοῦ τύμβου, ἂν καὶ ὁ τρόπος ταφῆς ὑποδηλοῖ κατὰ πολὺ νεωτέρους χρόνους.

Εἰς μεταγενεστέραν περίοδον ἔγινε νέα συσσώρευσις χώματος μὲ λίθινον μανδύαν (τὸν ὑπ' ἀριθ. 2, ἤτοι τὸν μεσαῖον) καὶ ἐπηκολούθησε (συγχρόνως, προφανῶς) καὶ ἡ τελικὴ συσσώρευσις χώματος εἰς ὑπερκείμενον στρῶμα, ποὺ ἐκαλύφθη, ὁμοίως, διὰ μανδύου (τοῦ τρίτου) μέχρις ὕψους 1.50 μ., τοὐλάχιστον. Τὸ σύγχρονον τοῦ σχηματισμοῦ τῶν δύο ἀνωτέρων στρώσεων, κατὰ παρατήρησιν τῶν ἐποπτριῶν τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Σεπτεμβρίου, ποὺ ἐκαλύφθησαν (ἑκατέρα τῶν στρώσεων μὲ μανδύαν ἐκ πλακωτῶν ἀπολιθωματοφόρων

1. ΠΑΕ 1954, 313: «Τὸ ὕψος αὐτοῦ (μετὰ τὴν λεγομένην ὑπὸ τῶν χωρικῶν ἰσοπέδωσιν) εἶναι σήμερον 2.50 μ. καὶ δὲν θὰ ὑπερέβαινε ποτέ, ἴσως, τὸ ἓν εἰσέτι μέτρον». Κατὰ τὴν Μ. Παντελιδοτ, Οἱ τάφοι τῆς Πύλου, ΑΑΑ ΙΙΙ, 1970, 126, θὰ ἀνήρχετο εἰς 5 μ. Πρβ. καὶ Ol. Pelon, ThTCF, 76.

2. Fr. Schachermeyr, Äg. Fr. 1, 1976, 265: «Auf dem Gipfel des Grabhügels befand sich eine Art vom Kultbau, wohl Opferzwecke dienend».

λίθων) ἐπιστοποιήθη ἐκ τῆς ὁμοιότητος καὶ τοῦ χρησιμοποιηθέντος ὑλικοῦ καὶ τῆς ὑποκειμένης ἑκατέρου μανδύου ποσότητος χώματος ποὺ συνεσωρεύθη [1] (πίν. 107β).

Μέχρι ποίου σημείου, ὅμως, ὕπερθεν τοῦ ἀνωτάτου σῳζομένου σημείου τοῦ μεσαίου (2ου) μανδύου ἐξικνεῖτο ἡ διὰ χώματος ἐπικάλυψις τῶν ταφικῶν πίθων τοῦ τύμβου δὲν εἶναι γνωστόν, ἀσφαλῶς δὲ μὲ τὴν παρέμβασιν τῶν χωρικῶν τῷ 1952/1953 πρὸς ἵδρυσιν ἐκκλησίας ἐπὶ τοῦ τύμβου, θὰ κατεστράφησαν τὰ ἀνώτατα τμήματα τοῦ μεσαίου μανδύου καὶ τὰ ὑπερκαλύπτοντα αὐτὸν τμήματα τοῦ τρίτου μανδύου (κρηπῖδος). Γενικῶς, ἡ κλίσις τοῦ ἐξωτάτου μανδύου τοῦ τύμβου (καί, κατὰ συνέπειαν, αὐτοῦ τούτου τοῦ τύμβου) εἶναι μεγαλυτέρα τῆς κλίσεως τοῦ τύμβου Α τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς.

Π ρ ῶ τ ο ς μ α ν δ ύ α ς. Τοῦ πρώτου θεωρουμένου ὡς παλαιοτάτου μανδύου (τοῦ ἀρχικοῦ τύμβου) ἤλθον εἰς φῶς δύο μέρη, εἰς τὸ ΑΝΑ (πίν. 105β), καὶ εἰς τὸ ΝΝΔ (πίν. 106α) ἐσωτερικὸν σημεῖον τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐπικλινοῦς τμήματος τοῦ τύμβου ἀντιστοίχως, ἤτοι εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τμῆμα τοῦ, κατὰ τό γε νῦν ἔχον, διευρυνθέντος τύμβου. Τὸ πρῶτον μέρος - τόξον ἄρχεται ἀπὸ τοῦ σημείου Α καὶ καλύπτει τὸ 1/3 τοῦ ΝΑ τεταρτημορίου μὲ χορδὴν μήκους 1.95 μ. Μόνον αὐτό, δηλ., τὸ τμῆμα ἔχει σωθῆ καὶ συνεχίζεται ὡς λιθολόγημα πρὸς Ν εἰς τοποθέτησιν — μὲ μορφὴν τόξου, ποὺ φθάνει μέχρι τοῦ πάλαι ποτὲ στομίου τοῦ ταφικοῦ πίθου 15. Ἡ τοποθέτησις τῶν πλακωτῶν λίθων τοῦ πρώτου τύμβου (τοῦ ἀρχικοῦ) εἶναι κανονική, ἤτοι εἰς τὴν γνωστὴν ἐπικλινῆ μορφήν. Σῴζονται ἓξ λίθοι καὶ ἄλλος ἕβδομος εἶχε τοποθετηθῆ μεταγενέστερον πλησίον τοῦ κιβωτιοσχήμου τάφου 21. Ὑπὸ τὸ τόξον τοῦτο τοῦ πρώτου τύμβου ὑφίσταται τὸ στρῶμα μάργας εἰς βάθος 35 ἑκ. ὡς καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς κρηπῖδος πέριξ τοῦ πεταλοσχήμου, ὡς παρατηρεῖται εἰς τὸ πρῶτον μέρος. Ἡ ἐπιφάνεια τῶν λίθων τοῦ πρώτου αὐτοῦ τύμβου εἶναι κοκκινωπὴ-κιτρίνη (Munsell 7.5YR. 6/6).

Τὸ δεύτερον μέρος τοῦ μανδύου τοῦ ἀρχικοῦ τύμβου ἤλθεν εἰς φῶς εἰς τὸ Ν τμῆμα τοῦ τύμβου καί, εἰδικώτερον, ΒΔ τοῦ ταφικοῦ πίθου 19 ὡς καὶ ΔΝΔ τοῦ ταφικοῦ πίθου 15. Οἱ λίθοι τοῦ τμήματος τούτου εἶναι πλακωτοὶ καὶ ἀργοὶ καὶ ἐμφανίζουν ἐπικλινὲς σύνολον, πλὴν ὅμως ἄνευ τῆς γνωστῆς κανονικῆς των διευθετήσεως ὡς μανδύου τύμβου. Οἱ λίθοι αὐτοὶ ἔχουν διάφορον ἀπόχρωσιν ἔναντι τῶν ἀντιστοίχων λίθων τοῦ Α - ΝΑ τομέων.

Εἰς τὸ ΒΑ τόξον τοῦ πρώτου τύμβου, τὸ ὁποῖον γίνεται κατανοητὸν χάρις

1. Κατὰ τὴν πρώτην ἀνασκαφὴν (1954) ἐπιστεύετο ὅτι τὸ ὕψος δὲν θὰ ὑπερέβαινε τὰ 3 - 3.50 μ. καὶ ὅτι τὸ ὕψος του ἐμειώθη μὲ τὴν πάροδον τῶν αἰώνων καὶ τὰς συνεχεῖς βροχοπτώσεις (Ἡμερολόγιον Ἀνασκαφῶν Πύλου, σ. 50β). Βεβαίως, ἡ ἀλήθεια εἶναι, μᾶλλον, διάφορος καὶ τὸ ὕψος τοῦ τύμβου μικρότερον.

εἰς τὴν σημειωθεῖσαν στρωματογραφίαν τοῦ ἐσωτερικοῦ τμήματος τοῦ Β τομέως τοῦ τύμβου, ἤτοι εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς κρηπῖδος, δὲν ἔχουν διατηρηθῆ πλακωτοὶ λίθοι (πίν. 107α). Ἁπλῶς, παρακολουθεῖται εὐδιακρίτως ἡ συνέχισις τοῦ στρώματος μάργας ποὺ ὑπάρχει, ὁμοιόμορφος, καὶ ὑπὸ τὸν μανδύαν τοῦ πρώτου τύμβου κατὰ τὸ ΑΝΑ τμῆμα.

Ὁ δεύτερος μανδύας. Κατὰ τὸν καθαρισμὸν τοῦ ἔτους 1978 ἦλθε τὸ πρῶτον εἰς φῶς ὁ δεύτερος μανδύας τοῦ τύμβου (πίν. 106α, 107β) κατὰ τὸ Δ τμῆμα αὐτοῦ[1]. Πρὸς πλήρη παρακολούθησιν αὐτοῦ συνεχίσθη ὁ καθαρισμὸς τῷ 1980, ἰδίᾳ κατὰ μῆνα Σεπτέμβριον, μὲ τὰ ἀκόλουθα ἀποτελέσματα: Ὁ μανδύας εὑρέθη εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τμῆμα τῆς συσσωρεύσεως τοῦ τύμβου, ἤτοι καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς ὑπερυψωμένης ἐσωτερικῆς του παρειᾶς (περιφερείας) καὶ καθ' ὅλον τὸ δυνατὸν πλάτος (ἤτοι, μέχρις ὑπὸ τὸ ὑψηλότερον σωζόμενον σημεῖον τοῦ τρίτου (συγχρόνου του) μανδύου, ὑπὸ τὸν ὁποῖον βυθίζεται καὶ ἐξαφανίζεται). Εἰδικώτερον, εἰς πρώτην φάσιν παρηκολουθήθη ἀπὸ τοῦ ταφικοῦ πίθου ΝΝΑ-19 (πίν. 108α), καθ' ὅλον τὸ Δ τμῆμα καὶ εἰς ἱκανὸν πλάτος μέχρις ὄπισθεν-ὑπερθεν τοῦ μεγίστου τῶν ταφικῶν πίθων, τοῦ ὑπ' ἀριθ. 3 (πίν. 109α). Ἀπὸ τοῦ σημείου ἐκείνου ἔχουν διατηρηθῆ μεμονωμένοι μέχρι καὶ τοῦ σημείου Β πλακωτοὶ λίθοι. Περαιτέρω, πλακωτοὶ λίθοι, ἀνήκοντες εἰς τὸν μανδύαν αὐτόν, ὑπῆρχον ἀπὸ τοῦ σημείου μεταξὺ τῶν κιβωτιοσχήμων θηκῶν ὑπ' ἀριθ. 9 καὶ 10 μέχρι καὶ τοῦ σημείου Α (πίν. 106α).

Ὡς εἰς τὸν τύμβον τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς, οὕτω καὶ εἰς τὸν τύμβον Ἁγ. Ἰωάννου Παπουλίων, ἡ εἰς βάθος ἔρευνα ἔγινε ἐκεῖ ὅπου προσεφέρετο δυνατότης: ὑπὸ τὸν κιβωτιόσχημον τάφον 9 καὶ ὑπὸ τὸν ταφικὸν πίθον 13, ὅπου ὅμως οἱ λίθοι τοῦ μανδύου ἔχουν ἀπομακρυνθῆ (πίν. 108β). Ἐξ ἄλλου, ὁ δεύτερος αὐτὸς μανδύας ἔχει καταστραφῆ, κατὰ βάσιν, εἰς τὸ ὑψηλότερον σημεῖον του κατὰ τὸ ΝΔ τμῆμα, κατὰ τὸ ΒΑ τμῆμα, ὡς καὶ κατὰ τὸ ΝΑ τμῆμα, ἐνῷ ἔχει καταστραφῆ τελείως εἰς τὸ ΝΝΑ, ὅπως, δηλ., καὶ ὁ τρίτος μανδύας καὶ ὁ ὑποκείμενος πρῶτος (πίν. 106α).

Βεβαίως, δέον ὅπως τονισθῆ ἡ ἀρίστη διατήρησις τοῦ δευτέρου μανδύου ἑκατέρωθεν τοῦ σημείου Δ (πίν. 108β) καὶ δὴ καὶ ἀπὸ τοῦ σημείου ὄπισθεν-ὕπερθεν τοῦ ταφικοῦ πίθου ΝΝΔ-13 μέχρι καὶ ὄπισθεν-ὑπερθεν τοῦ ταφικοῦ πίθου ΔΒΔ-3. Αὐτό, τὸ ἄριστα σωζόμενον τμῆμα τοῦ δευτέρου μανδύου εὑρηται συγχρόνως ὕπερθεν τοῦ ἐξωτερικοῦ περιφερειακοῦ τόξου τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ τύμβου τοῦ κεντρικοῦ πεταλοσχήμου κτίσματος καὶ αὐτή, ἀκριβῶς, ἡ ἀρίστη διατήρησίς του ὑποδηλοῖ ἐμμέσως τὴν ἤδη κατὰ τὴν περίοδον χρήσεως τοῦ τύμβου κάλυψιν τοῦ πεταλοσχήμου κτίσματος, διότι, ἄλλως, τὸ ὑψηλὰ εὑρισκόμενον αὐτὸ Δ σωζόμενον τμῆμα τοῦ δευτέρου μανδύου δὲν θὰ

1. Πρβ. τὸ σχέδιον τοῦ τύμβου (1954), ὅπου δὲν παρουσιάζεται τὸ ὑπερκείμενον-ἐσωτερικὸν τμῆμα τοῦ δευτέρου μανδύου τοῦ τύμβου (Γ.Σ. Κορρες, ΤΘΤΚΜ, πίν. ΡΜΗ').

εἶχε σωθῆ, ἀλλὰ θὰ εἶχε παρασυρθῆ ἐκ τῶν βροχῶν. Ἄρα, δέον ὅπως δεχθῶμεν ὅτι μέρος, τοὐλάχιστον, ἢ τὸ σύνολον τοῦ πεταλοσχήμου ἦτο κεκαλυμμένον κατὰ τὴν ΜΕ ἤδη ἐποχήν. Ἄλλα ὑψηλὰ σημεῖα τοῦ δευτέρου μανδύου (ΝΝΔ καὶ Β - ΒΒΑ) δυνατὸν νὰ κατεστράφησαν κατὰ τὴν διάνοιξιν τάφρων ἐκ μέρους τῶν χωρικῶν πρὸς ἀνέγερσιν τῆς ἐκκλησίας. Τοῦτο (πίν. 106α), ὅμως, δὲν εἶναι ἀπολύτως βέβαιον, ἂν καὶ αὐτά, ἀκριβῶς, τὰ δύο σημεῖα ὑποδηλοῦνται ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Δ. Ρ. Θεοχάρη περὶ τῆς στρωματογραφίας ὑπερθεν τοῦ κεντρικοῦ πεταλοσχήμου κτίσματος πρὸ τῆς ὁλοκληρώσεως τῆς ἀνασκαφῆς του τῷ 1955.

Ὡρισμέναι μετρήσεις περὶ τῆς διατηρήσεως ἢ μὴ τοῦ δευτέρου μανδύου, ἴσως, ἐνδιαφέρουν. Τὸ εὖρος (μῆκος τόξου) τοῦ κατεστραμμένου τμήματος τοῦ μανδύου εἰς τὸν Ν τομέα ἀνέρχεται εἰς 1.995 μ., ἤτοι 2 μ. Τὸ διατηρούμενον ΝΑ τμῆμα τοῦ μανδύου ἀνέρχεται εἰς 1.85 μ. Ἐξ ἄλλου, ὑπὸ τὸν ταφικὸν πίθον ΝΝΔ-2 ἐμετρήθη τὸ βάθος τοῦ τρίτου μανδύου ἐν συγκρίσει πρὸς τὸν δεύτερον καὶ εὑρέθη διαφορὰ 17 ἑκ. (πίν. 108α). Ὁ δεύτερος, πάντοτε, μανδύας ἔχει σωθῆ ἰσοϋψὴς εἰς διάφορα σημεῖα, ἤτοι Ν - ΝΔ, Δ, ΔΝΔ - ΔΒΔ, ΒΔ, ΒΑ, Α.

Ὁ τρίτος μανδύας. Οὗτος παρηκολουθήθη, κατὰ βάσιν, ἀπὸ τοῦ ταφικοῦ πίθου 1, ἂν καί τινες μεμονωμένοι πλακωτοὶ λίθοι ὑφίστανται πλησίον τοῦ ταφικοῦ πίθου 19 (Δ αὐτοῦ), καί, περαιτέρω, κατὰ τὴν φορὰν τῶν δεικτῶν τοῦ ὡρολογίου, εἰς ὅλην τὴν ἔκτασιν τοῦ τύμβου, μὲ ἐξαίρεσιν τὸ ΝΝΑ τμῆμα, τὸ ὁποῖον ἔχει καταστραφῆ ἐξ ὁλοκλήρου, ὑπολειφθέντος τοῦ ὡς ἄνω πίθου. Βεβαίως, κατὰ τὴν πρόσφατον ἀνασκαφὴν ἀπεμακρύνθησαν πολλοὶ πλακωτοὶ λίθοι, οἱ ὁποῖοι, λόγῳ διαφόρων μεταβολῶν, εὑρέθησαν, τελικῶς, εἰς ὑπερυψωμένον, ἐναντι τοῦ κεκλιμένου τοῦ μανδύου, σημεῖον. Παράδειγμα, ἔστω, τὸ σημεῖον μεταξὺ τῶν τάφων 5 καὶ 14, ὅπου ἐτοποθετήθησαν, μεταγενέστερον, εὐμεγέθεις πλακωτοὶ λίθοι ὑπερκείμενοι, κατὰ τό γε νῦν ἔχον, τοῦ τρίτου μανδύου.

Εἰς τὸν τρίτον αὐτὸν μανδύαν ἀνήκουν διαφόρων μεγεθῶν πλακωτοὶ λίθοι, ἀλλὰ οἱ μεγαλύτεροι ἔχουν χρησιμοποιηθῆ εἰς τὸ βόρειον τμῆμα τοῦ κιβωτιοσχήμου τάφου 8 (διαστάσεις 51 × 70 ἑκ.). Ἄλλοι εὐμεγέθεις λίθοι ἔχουν χρησιμοποιηθῆ εἰς τὴν ἐξωτερικὴν περιφέρειαν μεταξὺ τοῦ ταφικοῦ πίθου ΒΒΑ-ἀριθ. 5 καὶ τοῦ κιβωτιοσχήμου Β-9 (διαστάσεων 64 × 52 ἑκ.). Ἀμφότεραι αἱ περιπτώσεις ἐπεσημάνθησαν εἰς τὸ κατώτατον καὶ ἐν ταὐτῷ ἐξώτατον σημεῖον τοῦ μανδύου, ἴσως, ὅμως, ἔχουν μετακινηθῆ (πίν. 109β).

Γενικῶς, ὁ μανδύας οὗτος ὁ ἐξώτατος παρακολουθεῖται κάλλιον εἰς τὸ Δ ἡμικύκλιον τοῦ τύμβου καί, ἀντιθέτως, μετὰ δυσκολίας εἰς τὸ Α καὶ τοῦτο λόγῳ τῆς πληθύος τῶν ταφικῶν πίθων, κιβωτιοσχήμων τάφων καὶ θηκῶν ὡς καὶ τῶν λοιπῶν ἀλλαγῶν καὶ καταστροφῶν ποὺ ἐπῆλθον εἰς τὸν Α καὶ ΝΑ τομέα. Πέρα τῆς παρεμβάσεως τῶν χωρικῶν, ἐπισυνέβη, ἀναμφισβητήτως,

καὶ ἄλλη καταστροφὴ εἰς τὸν τομέα αὐτὸν εἰς ἄγνωστον περίοδον. Οἱ λίθοι ποὺ ἐλλείπουν ἐκ τοῦ ἐξωτάτου-κατωτάτου σημείου κατὰ τὸ μέσον τοῦ τόξου τοῦ ΝΔ τεταρτημορίου, ἀπεμακρύνθησαν λόγῳ κατασκευῆς τοῦ μεταγενεστέρου κιβωτοσχήμου τάφου 22 τῶν χριστιανικῶν (;) χρόνων (πίν. 108β).

Μεταξὺ τῶν δύο συγχρόνων μανδυῶν (τοῦ 2ου καὶ τοῦ 3ου) ὑπερεῖχον οἱ ἀνώτατοι-ἐσώτατοι λίθοι τοῦ τρίτου μανδύου καὶ τὸ γεγονὸς τεκμηριοῦται ἐκ τοῦ ὑψηλοτέρου σημείου τοῦ τύμβου καθόλου, τὸ ὁποῖον ἀνήκει εἰς τὸν μανδύαν καὶ εὑρηται 1.45 μ. πέρα τοῦ σημείου Β πρὸς Α (ΝΑ), ἤτοι μεταξὺ καὶ ὑπερθεν τῶν τάφων 6 καὶ 10. Ὁ τελευταῖος οὗτος δὲν ὑφίσταται πλέον.

Ὁ τρίτος μανδύας δὲν ἔχει σωθῆ σημαντικὰ καθ' ὕψος εἰς τὸ Ν - Δ τμῆμα του. Ἰδιοτυπίαν ἀποτελεῖ ὁ συνολικὸς τρίτος μανδύας εἰς τὸ ΝΝΔ τμῆμα του, ὅπου ἔχει μορφὴν τριγώνων μὲ βάσιν, ἑκάστοτε, τὴν ἐξωτερικὴν τοῦ τύμβου περιφέρειαν. Ἡ τοιαύτη κατάστασις ὁρίζεται μεταξὺ τῶν ταφικῶν πίθων 19 καὶ 13 (πίν. 108α). Ἡ κανονικὴ μορφὴ τοῦ ὑψηλότερον σωζομένου σημείου τοῦ τρίτου μανδύου παρακολουθεῖται μετὰ τὸν ταφικὸν πίθον 13 πρὸς Β (πίν. 107β, 108β). Τέλος, τὸ κατεστραμμένον ΝΝΑ τμῆμα τῆς τρίτης (μετὰ τοῦ μανδύου) κρηπῖδος ἔχει μῆκος 1.75 μ.

Οἱ ταφικοὶ πίθοι

Ὡς γνωστόν, οἱ ταφικοὶ πίθοι τοῦ τύμβου εἶχον τοποθετηθῆ, κατὰ τὸ πλεῖστον, εἰς ἀκτινωτὴν διάταξιν μὲ τὸ στόμιον πρὸς τὸ ἐξωτερικὸν καὶ κεκαλυμμένον διὰ πλακὸς ἢ πλακῶν. Ἐκ τῶν δέκα τριῶν ταφικῶν πίθων οἱ ὑπ' ἀριθ. 1, 2, 3, 4, 5, 13, 19, 21, 23 - 24 εἶχον τοποθετηθῆ εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τμῆμα (τὴν περιφέρειαν) τοῦ τύμβου (εἰδικώτερον, τοῦ πίθου 1 ὁ πυθμὴν) ἢ καὶ ἐκτὸς αὐτοῦ. Δύο, οἱ περιλαμβάνοντες ταφὰς νηπίων[1], εὑρηνται ἐπὶ τῆς αὐτῆς ἀκτῖνος τοῦ τύμβου, ἄλλοι δύο εὑρηντο ἐκτὸς τοῦ κυρίως τύμβου (ὑπ' ἀριθ. 11 καὶ 12) καὶ εἷς ἔνδον τῶν μανδυῶν (κρηπῖδος) τοῦ τύμβου (ὑπ' ἀριθ. 15).

Τὸ σύγχρονον τῶν πίθων διεπιστώθη, πέρα τῶν κτερισμάτων, καὶ ἐκ τῆς ὁμοίας διευθετήσεως, ἣν παρουσιάζουν οὗτοι (5, 15, 19, 21) πέριξ τοῦ στομίου των, ἤτοι τοιχίον ἑκατέρωθεν αὐτοῦ καί, μάλιστα, εἰς τὸ αὐτὸ μέτωπον μὲ ὁριζοντίως τεθέντας πλακωτοὺς λίθους ὡς καὶ πλάκα ὁριζοντίαν ὕπερθεν τοῦ συνόλου τούτου (πίν. 110α-β, 111α). Πρὸ τοῦ στομίου ὑπάρχει, συνήθως, ζεῦγος καλυπτήρων (εὐμεγέθων πλακωτῶν λίθων), ὡς ὁ 19, ἐνίοτε μετὰ ὀπῆς (πίθοι 3, 5, 15, 19, 21). Ἐκ τῶν ὡς ἄνω πίθων οἱ ὑπ' ἀριθ. 19, 21, 23 καὶ 24 ἀνεσκάφησαν τῷ 1980.

Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὑπαρχόντων ἀνασκαφικῶν δεδομένων δυνατὸν νὰ ὑποστηριχθῆ ὅτι οἱ πίθοι οἱ τεθέντες ἀκτινοειδῶς ἐπὶ τοῦ τύμβου (ὑπ' ἀριθ. 2, 3),

1. Δὲν ἔχομεν ἄλλην ἐπακριβῆ μαρτυρίαν τοῦ Μαρινάτου (ἐκ τοῦ Ἡμερολογίου τῶν Ἀνασκαφῶν Πύλου) ποῖοι ἄλλοι ταφικοὶ πίθοι περιελάμβανον ταφὴν νηπίου.

ἐρείδοντο ἐπὶ τοῦ δευτέρου (μεσαίου) μανδύου[1], χωρίς, δηλ., νὰ καταστραφῇ οὔτος, διὰ νὰ βυθισθοῦν ἐντὸς τοῦ τύμβου καὶ νὰ προφυλαχθοῦν κανονικῶς (πίν. 108α, 109α). Ἁπλῶς, ἀφῃροῦντο λίθοι τοῦ ὑπερκειμένου μανδύου καὶ ἐτοποθετοῦντο ἐξέχοντες τούτου κατὰ πολύ. Οὕτως, ἐτοποθετήθησαν οἱ πίθοι 1, 2, 4, 3, 5, ἐνῷ μόνον χάριν τοῦ ὑπ' ἀριθ. 13 ἀφῃρέθησαν οἱ λίθοι τοῦ μεσαίου μανδύου. Ἀντιθέτως, ὁ πίθος ὑπ' ἀριθ. 19 (πίν. 105α, 106α, 108α, 110α, β, 111α), ἐτέθη εἰς βάθος καὶ ὁ ὑπ' ἀριθ. 15 ἔνδον τοῦ τύμβου (εἰς τὸ κενὸν πρὸ τῆς πεφραγμένης εἰσόδου τοῦ κενοταφίου) (πίν. 105α, 106α, 115α).

Κανονικῶς, ἔπρεπε οἱ ταφικοὶ πίθοι νὰ βυθίζωνται εἰς τὴν κρηπῖδα, ὑπὸ τὸ κεκλιμένον ἐπίπεδον ποὺ σχηματίζει ὁ ἐξωτερικὸς λίθινος μανδύας, ὥστε νὰ προστατεύωνται ἀπολύτως ἔναντι τῶν καιρικῶν συνθηκῶν. Ὁπότε προκύπτει τὸ ἐρώτημα κατὰ πόσον ἐκαλύπτοντο μόνον οἱ πίθοι διὰ χώματος ἢ καὶ τὸ σύνολον τοῦ τύμβου. Ἐὰν ἐκαλύπτετο ὁ τύμβος, διὰ ποῖον λόγον ὑπῆρχεν ὁ ὑποκείμενος (δεύτερος) λίθινος μανδύας ἐφ' ὅσον ὁ ἀνώτερος (τρίτος) θὰ ἐκαλύπτετο διὰ χώματος; Ἴσως, ὅμως, ἐκαλύφθη ὁ τύμβος μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου καί, μάλιστα, ὅτε ἐτοποθετήθησαν ὅλοι αὐτοὶ οἱ πίθοι ὁ εἷς εἰς μικρὰν τοῦ ἄλλου ἀπόστασιν.

Εἰς ἣν περίπτωσιν ὅμως ὁ ἐξωτερικὸς λίθινος μανδύας καὶ ὁ ὑποκείμενός του κατεσκευάσθησαν συγχρόνως, ποῖος ἦτο ὁ λόγος αὐτῆς τῆς συγχρόνου κατασκευῆς του ἐφ' ὅσον ἦτο γνωστὸν ὅτι ὁ δεύτερος λίθινος μανδύας ἦτο εἰς μικρὸν ἔναντι τοῦ ὑπερτέρου (τοῦ φαινομένου) βάθος, ὁπότε θὰ ἠμποδίζετο ἡ τοποθέτησις τῶν πίθων; Ἆρα, ὑπῆρχε πρόθεσις νὰ ἀφίενται νὰ προεξέχουν τοῦ ὑπερτέρου μανδύου ὅλοι οἱ ταφικοὶ πίθοι οἱ ὁποῖοι ἐτοποθετοῦντο εἰς τὸν ὑποκείμενον μανδύαν. Εἰς ὡρισμένα, βεβαίως, τῶν ἐρωτημάτων αὐτῶν δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ δώσωμεν ἀπάντησιν καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν ἢ νὰ ἀναμένεται ἡ ὁλοκλήρωσις τῆς ἀνασκαφῆς.

Κατὰ τὰ λοιπά, πρόβλημα ἀποτελεῖ καὶ ἡ περίοδος καταστροφῆς τοῦ Ν τμήματος τοῦ τύμβου, ὁπότε, εὐτυχῶς, δὲν ἐβλάβη ὁ ἐφέτος ἀναφανεὶς πίθος 19, ἐπειδὴ εἶχε βυθισθῆ ἀρχῆθεν ἀρκούντως εἰς τὴν κρηπῖδα τοῦ τύμβου (πίν. 106α, 108α, 110α - β). Ἴσως καὶ τὸ τμῆμα τοῦτο τοῦ τύμβου κατεστράφη ὑπὸ τῶν χωρικῶν (πίν. 110α) ἢ διὰ νὰ δημιουργηθῇ πρόσβασις πρὸς τὸ πεταλόσχημον κενοτάφιον.

Εἰδικώτερον:

Ὁ ὑπ' ἀριθ. 1 πίθος ἔχει σήμερον εἰς τὸ Μουσ. Χώρας ἀριθ. 2955.

Ὁ ὑπ' ἀριθ. 2 πίθος περιεβάλλετο ὑπὸ λίθων καὶ ἐξεῖχεν εἰς τὸ σύνολόν του τοῦ ἀνωτάτου λιθίνου μανδύου, καλυπτόμενος ὑπὸ χώματος (πίν. 108α). Τῷ 1954 ἐσώζετο κατὰ χώραν εἰς μῆκος 80 ἑκ. εἰς τὸν ΝΝΔ τομέα. Τὰ ἐναπο-

1. Τοῦτο διεπιστώθη κατὰ τὴν τελευταίαν ἀνασκαφικὴν περίοδον, ὅτε ἀφῄρεσα τὸ ὑπὸ τὸν πίθον 2 στρῶμα. Τοῦτ' αὐτὸ διεπιστώθη ὑπὸ τὸν πίθον 2 καὶ ὑπὸ τοὺς κιβωτιοσχήμους τάφους 6 καὶ 9.

μένοντα ὄστρακά του ἀπεμακρύνθησαν τῷ 1980 καὶ μετεφέρθησαν εἰς τὸ Μ. Χώρας, ὁπότε διεπιστώθη ὅτι οὗτος ἠρείδετο καὶ ἐπὶ δύο λίθων τοῦ τρίτου μανδύου καὶ ἐπὶ χώματος ὑπὸ τὸ ὁποῖον ὑπῆρχον οἱ λίθοι τοῦ δευτέρου μανδύου. Τὸ ἀποτύπωμά του εἶχε σωζόμενον μῆκος 68 ἑκ. καὶ πλάτος 55 ἑκ. Ἐκ τῆς προσφάτου ἐξετάσεως τῶν ὀστράκων του, προέκυψεν ὅτι ὑπῆρχον ἐγχαράξεις ἄνω, κάτω καὶ εἰς τὸ μέσον τῆς ἐπιπλάστου ταινίας μεταξὺ λαιμοῦ καὶ ὤμων.

Πρὸς τοποθέτησίν του κατεστράφη μικρὸν μόνον μέρος τοῦ τρίτου μανδύου δι' ἀφαιρέσεως λίθων πρὸς σχηματισμὸν κοίτης (μήκους 26 ἑκ. εἰς τὸ σημεῖον τῆς βάσεως καὶ 60 ἑκ. εἰς τὸ σημεῖον λαιμοῦ-στομίου). Τὸ βάθος τῆς ὑποκειμένης δευτέρας — ἔναντι τῆς τρίτης — κρηπῖδος (μανδύου) ἐμετρήθη 17 ἑκ.

Ὁ πίθος ὑπ' ἀριθ. 3 ἐσῴζετο (1954) εἰς ὅλον του τὸ μῆκος (2.18 μ.) μετὰ καλυπτηρίου πλακὸς πρὸ τοῦ στομίου του φερούσης ὀπήν[1]. Καὶ αὐτὸς ὑπερεῖχεν, ἂν καὶ εἰς ὀριζοντίαν θέσιν, πολὺ τοῦ λιθίνου μανδύου, συγκολληθεὶς δὲ ἀπέκτησε τὸ ὕψος τοῦ 1.98 μ., ἤτοι πρόκειται περὶ τοῦ μεγαλυτέρου γνωστοῦ ταφικοῦ πίθου τῆς Μεσσηνίας. Οὗτος ἦτο ἐπιχρισμένος ἐξωτερικῶς. Ὁ ὑποκείμενος δεύτερος μανδύας (ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν τρίτον) δὲν κατεστράφη. Οὕτως, ὑπερέχων ὁ πίθος οὗτος τοῦ τρίτου μανδύου τοῦ τύμβου, γενικῶς, ἐταυτίσθη ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου, προσφυῶς, πρὸς τηλεβόλον.

Ἡ ἐσωτερικὴ διάμετρος τοῦ χείλους του ἐμετρήθη 47 ἑκ., ἦτο δηλ. ἐπαρκὴς διὰ τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ νεκροῦ. Ἡ περίμετρος τῆς γάστρας του ἀνέρχεται εἰς 2.98 μ. καὶ ἡ διάμετρος τῆς βάσεως 20.4 ἑκ. Ὁμοίως ἐπιπεδόκυρτος σχηματίζεται ἡ βάσις (ἀριθ. Μ. Χώρας 2954).

Ὁ πίθος ὑπ' ἀριθ. 4 ἦτο λίαν ψαθυρὸς καὶ περιελάμβανεν ἐλάχιστα ὀστάρια κατάσπαρτα καὶ παντελῶς διαλελυμένα. Ταῦτα ἐκαθαρίσθησαν ἐκ νέου προσφάτως καὶ διεπιστώθη ὅτι ὁ σκελετὸς εἶχε ταφῆ κατὰ τὰ γνωστὰ δεδομένα τῶν εἰς πίθους ταφῶν, ἤτοι τὸ κρανίον ἦτο πλησίον τοῦ πυθμένος καὶ τοῦτο διότι εἰσήγετο πρῶτον τὸ τμῆμα τοῦτο τοῦ σώματος. Ὁ πίθος εἶχε χρησιμοποιηθῆ καὶ ἄλλοτε καὶ λόγῳ θραύσεως ἀπῃτήθη νὰ ἐπισκευασθῇ διὰ τῆς γνωστῆς μεθόδου τῶν μολυβδίνων συνδέσμων δι' ἐκ νέου χρῆσιν. Ὕψος (κατὰ χώραν) 1.42 μ. καὶ διάμετρος βάσεως: 20 ἑκ. Τὸ χεῖλος ἔχει ἀπολεσθῆ.

Ὁ πίθος ὑπ' ἀριθ. 5 περιελάμβανε ἕνα σκελετὸν εἰς συνεσταλμένην κατὰ τὸ δεξιὸν πλευρὸν στάσιν καὶ μὲ τὴν κεφαλήν, ὡς συνήθως, πρὸς τὸν πυθμένα, ὅπου ὑπῆρχε καὶ ὀπὴ ἐξαερισμοῦ. Δεύτερον, μικρότερον, κρανίον εὕρητο παρὰ τὰ γόνατα τοῦ κυρίως νεκροῦ[2].

Ὁ πίθος συνεκολλήθη (Μ. Χώρας 3316) κατὰ τὸ ἥμισυ (ἀποκτήσας ὕψος

1. Ἡμερολόγιον Ἀνασκαφῶν Πύλου, σ. 51α. Πρβ. Σπ. Μαρινατος, ΠΑΕ 1962, 90, πίν. 93α.

2. Ἡμερολόγιον Ἀνασκαφῶν Πύλου, σ. 52, 52α.

1.74 μ.) καὶ τοῦτο διότι τὸ ἕτερον ἥμισυ παρέμεινε κατὰ χώραν, ὅπου διατηρεῖ μῆκος 1.95 μ. καὶ διάμετρον βάσεως 22 ἑκ. Τὸ πλάτος εἰς τὸ εὐρύτερον σημεῖον τῆς γάστρας ἐμετρήθη 92 ἑκ. Τοῦ χείλους οὐδὲν τμῆμα ὑπελείφθη. Ἐπίσης, ὡς ἐσημειώθη, ὑπῆρχεν ὀπὴ εἰς τὴν βάσιν τοῦ πίθου, ὡς καὶ εἰς ἄλλα μνημονευθέντα παραδείγματα (πίθοι: 3, 15, 19, 21).

Ὁ πίθος 11 — ἐκτὸς τοῦ Β τμήματος τοῦ τύμβου — εἶχε διασωθῆ ἐλάχιστα ὡς καὶ ὁ εἰς τὸ πέρας τοῦ ἄλλου ἐξωτερικοῦ ἄκρου τῆς διαμέτρου τοῦ τύμβου ταφικὸς πίθος 12, ὁ ὁποῖος ἦτο σαθρὸς καὶ λίαν ψαθυρὸς κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴν περιγραφήν[1]. Τοῦ ἑτέρου τούτων εἶχον καθαρισθῆ παλαιότερον μόνον τὰ λείψανα, ἀλλ' οὐδὲν ἴχνος εὑρέθη κατὰ τὸν πρόσφατον καθαρισμὸν τοῦ τύμβου.

Τοῦ ἐξαφανισθέντος, κατὰ τὸ πλεῖστον, λόγῳ τῆς κατασκευῆς τοῦ κιβωτοσχήμου τάφου 22, πίθου ὑπ' ἀριθ. 13 εὑρέθησαν ὀλίγα μόνον ὄστρακα[2], εἶχεν, ὅμως, καὶ αὐτὸς σχοινωτὴν διακόσμησιν εἰς τὴν ἐπίπλαστον ταινίαν του.

Πέρα τῶν παρατηρήσεων αὐτῶν διὰ τοὺς κατὰ χώραν ἀπομείναντας ταφ. πίθους τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ἔτους 1954, προέκυψαν τέσσαρες εἰσέτι πίθοι (ὑπ' ἀριθ. 19, 21, 23, 24) ἐκ τῆς συμπληρώσεως τοῦ ἀσκάφου ΝΝΑ - ΝΑ - Α τμήματος τοῦ τύμβου.

α) Τοῦ πίθου ὑπ' ἀριθ. 19 (πίν. 110β, 111α) διεσώθη κάλλιον πάντων τῶν λοιπῶν ἡ πρόσοψις, τὸ κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν τοῦ τύμβου περιφέρειαν μέτωπον τοῦ πίθου μὲ πλῆρες τὸ στόμιον, τὰς ἐπικαλυπτούσας αὐτὸ πλάκας καὶ τὰ ἑκατέρωθεν τοιχία (ξηρολιθιά), τὰ ὁποῖα ἀπετελοῦντο ἐξ ὁριζοντίων σχηματισθέντων δόμων πλακωτῶν λίθων. Κατὰ χώραν ὁ πίθος ἔχει μῆκος 1.45 μ., ἔχει σχοινωτὸν κόσμημα καὶ δύο καλυπτηρίους πλάκας, ὡς συνήθως συμβαίνει καὶ εἰς ἄλλους τύμβους (Βοϊδοκοιλιὰ καὶ Καμίνια).

Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν διεκρίθησαν δύο σκελετοί, ἀμφότεροι εἰς στάσιν συνεσταλμένην (πίν. 110β). Ἡ παλαιοτέρα ταφὴ ἔχει παραμερισθῆ κατὰ μῆκος τοῦ πίθου καὶ σῴζεται ὀλιγώτερον τῆς νεωτέρας ταφῆς. Ὁ δεύτερος νεκρὸς εἶναι ἰσχυρὰ συμπεπιεσμένος εἰς τὸ ἀριστερόν του πλευρόν. Πρὸ τοῦ προσώπου του ὑπῆρχε ὑστερομεσοελλαδικὸς μινύειος κάνθαρος, τοῦ ὁποίου εἶχε θραυσθῆ ἡ ἑτέρα λαβή. [Ἐπίσης, ὑπῆρχεν ἄλλο ἄβαφον μόνωτον, ἐλαφρὰ ἀσύμμετρον ἀγγεῖον, μὲ χείλη νεύοντα ἔξω, λαβὴν ταινιοειδῆ καὶ ὕψος 8.47 ἑκ. (μετὰ λαβῆς 10.18 ἑκ.) (πίν. 111 ἀριστερᾷ)].

Πρὸς διασφάλισιν τοῦ στομίου τοῦ ταφικοῦ πίθου ἐτέθησαν ἑκατέρωθεν αὐτοῦ καὶ ὁριζοντίως μικροὶ πλακωτοὶ λίθοι εἰς δόμους, ἐνῷ ὑπὸ τὸ στόμιον ἐτέθη μεμονωμένη πλάξ καὶ ὑπεράνω τοῦ στομίου ἄλλη ἀπολήγουσα εἰς τοὺς δύο ἑκατέρωθεν δόμους, ὥστε νὰ μὴ ὑπόκειται τὸ στόμιον εἰς συμπίεσιν. Ἡ ἑτέρα τῶν καλυπτηρίων πλακῶν φέρει ὀπὴν ἐγκαρσίαν.

1. Αὐτόθι 52β.
2. Αὐτόθι 53β.

β) Ὁ πίθος ὑπ' ἀριθ. 21 κατεστράφη κατὰ μέγα μέρος ὑπὸ τοῦ μεταγενεστέρου κιβωτιοσχήμου τάφου ὑπ' ἀριθ. 20 (πίν. 110α). Ἡ δεξιὰ παραστὰς (ἐκ τοῦ ζεύγους συνολικῶς τῶν ἑκατέρωθεν τοῦ στομίου τοῦ πίθου τοιχίων στηρίξεως) ἐρείδεται ἐξ ὁλοκλήρου ὑπεράνω τοῦ τρίτου μανδύου (κρηπῖδος), τοῦ ὁποίου ὑπερέχει περὶ τὰ 60 ἑκ. Τῆς παραστάδος ταύτης τὸ πλάτος στενεύει πρὸς τὰ ἄνω τεχνηέντως (τέσσαρες δόμοι μετώπου 37, 57, 73, 51 ἑκ.), ὥστε νὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἐναποτεθῇ ἀσφαλῶς εἰς ἀνάλογον κοίτην ὁ λαιμὸς καὶ τὸ στόμιον τοῦ πίθου.

Τοῦ πίθου δὲν ἐσώθη τὸ στόμιον, πλὴν ὅμως, ἐξ ὀστράκου μετὰ σχοινωτῆς πλαστικῆς διακοσμήσεως, τὸ ὁποῖον εὑρέθη πλησίον του ἐκτὸς τοῦ τύμβου, τεκμαίρεται ὅτι θὰ ἦτο ἀνάλογος ἡ διακόσμησίς του καὶ ὅτι τὸ ὄστρακον αὐτὸ ἀνῆκεν εἰς τὸν πίθον. Ἡ ταφή, ὅσον ἦτο δυνατὸν νὰ διευκρινηθῇ, ἦτο μὲ τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν πυθμένα καὶ εἰς συνεσταλμένην στάσιν κατὰ τὸ δεξιὸν πλευρόν (112α). Τέλος, δυνατὸν νὰ μνημονευθῇ ὅτι πέρα τῆς ΒΑ πλευρᾶς τοῦ πίθου, ὑπάρχουν, ἐκτὸς τῶν συνήθων λίθων ἐπικαλύψεως τοῦ τύμβου, καὶ ἄλλοι λίθοι τεχνητῶς πλακωτοί, δηλαδὴ ἐτέθησαν ἄλλοι πλακωτοὶ λίθοι διὰ νὰ δημιουργήσουν τὴν ἀντιστήριξιν τοῦ ὑπερέχοντος πίθου;

γ - δ) Οἱ πίθοι ὑπ' ἀριθ.23 - 24 (πίν. 112β) εἶχον τοποθετηθῇ εἰς τὴν ἰδίαν ἀκτῖνα τοῦ τύμβου μὲ τὸ στόμιον, ἑκάτερος, πρὸς τὰ ἔξω. Ἀμφότεροι οἱ πίθοι εἶναι μικρότεροι πάντων τῶν λοιπῶν ποὺ εἶχον χρησιμοποιηθῇ εἰς τὸν τύμβον καὶ εἶχον συμπιεσθῇ, ἀλλ' ἡ καλυπτήριος τοῦ στομίου των πλὰξ εὕρητο εἰσέτι εἰς σχεδὸν κατακόρυφον θέσιν, ἐλάχιστα μετακινηθεῖσα. Ἡ καλυπτήριος πλὰξ τοῦ πρώτου πίθου ἔχει ὀπήν, ὡς καὶ αἱ καλυπτήριοι πλάκες ἄλλων ταφικῶν πίθων (3). Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ἀμφοτέρων τῶν πίθων ὑπῆρχον τὰ καταπεσόντα ἐκ τῆς ὑπερθεν συμπιέσεως τμήματά των καὶ ὑπ' αὐτὰ ὑπῆρχον τὰ ἐλάχιστα ἐναπομείναντα ἴχνη τῶν ὀστῶν τῶν νηπίων ποὺ εἶχον ταφῇ (ἀνὰ ἕν) εἰς αὐτά. Ὁ πίθος 23 δὲν εἶχε συμπιεσθῇ πολύ, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν 24.

Κτέρισμα ὑφίστατο μόνον εἰς τὸν πίθον 24. Ἐπρόκειτο περὶ μονοστόμου λοξοτμήτου προχοΐσκης ἁπλῆς κατασκευῆς. Ἐκ τῶν πίθων τούτων ὁ μὲν ὑπ' ἀριθ. 23 εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ ὅτι εὑρητο ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς περιφερειακῆς γραμμῆς τοῦ τύμβου, ὁ δὲ ὑπ' ἀριθ. 24 ὅτι εὑρητο εὐθὺς ἐκτὸς τύμβου (πίν. 110α). Ἀμφότεροι οἱ πίθοι ἔχουν συνολικὸν μῆκος 1.45 μ. κατὰ χώραν (Μ. Χώρας 3165 καὶ 3164) (πίν. 112β, 113α - δ).

Ἀρχικῶς, ὁ Μαρινᾶτος[1] εἶχεν ὑποστηρίξει ὅτι «δυνατὸν ὁ τύμβος νὰ εἶναι πολυάνδριον πεσόντων ἐν μάχῃ», πλὴν ὅμως, μὲ τὴν πρόοδον τῆς ἀνασκαφῆς ἀνεγνώρισεν ὅτι ἡ ἄποψίς του αὕτη ἦτο ἐσφαλμένη, διότι πίθοι τινὲς περιεῖ-

1. Σπ. Μαρινατος, ΠΑΕ 1954, 314.

χον ὀκλάζοντας σκελετοὺς παιδίων[1]. Κατὰ τὴν πρόσφατον ἀνασκαφὴν διεπιστώθησαν δύο εἰσέτι ταφικοὶ πίθοι μὲ ταφὰς νηπίων καὶ αὐτὸ ὁδηγεῖ πλέον εἰς τὴν θέσιν ὅτι ὁ τύμβος ἦτο τὸ οἰκογενειακὸν ταφικὸν μνημεῖον γένους ἢ οἰκογενείας, ποὺ κατῴκει εἰς τὰ πέριξ.

Χρονολόγησις τοῦ τύμβου

Ἡ χρονολόγησις τοῦ τύμβου καὶ ὁ καθορισμὸς τῆς περιόδου χρήσεως αὐτοῦ ἐπετεύχθη χάρις εἰς τὰ σημειωθέντα εὑρήματα (κτερίσματα καὶ ἄλλα): ἐκ τῆς παλαιοτέρας ἀνασκαφῆς (1954 - 55) ἐνδεικτικὰ εἶναι: α) αἰχμὴ βέλους ἐξ ὀψιανοῦ τοῦ τριγλώχινος τύπου (Μ. Χώρας 3159) ἐκ τοῦ ταφικοῦ πίθου 15. Αὕτη προσομοιάζει πρὸς τὰς τοῦ τάφου Α IV τῶν Μυκηνῶν καὶ εἶναι παρομοία πρὸς τὴν μεγαλυτέραν τοῦ λακκοειδοῦς τάφου 1 Κεφαλοβρύσου Βολιμιδίων (Τριφυλίας)[2], β) Πήλινον ἀμφικολουροκωνικὸν σφονδύλιον ἐκ ταφικοῦ πίθου 3 (Μ. Χώρας 3160)[3], γ) Τμῆμα μελανοῦ ἀγγείου μινυακοῦ τύπου προκεχωρημένης ΜΕ φάσεως[4], δ) Ὑδρία-στάμνος (Μ. Χώρας 2477) ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ ταφικοῦ πίθου 15[5], ε) Τμῆμα εὐμεγέθους μέλανος μινυείου κανθάρου τῶν μεσαίων — ἂν μὴ ὑστέρων — ΜΕ χρόνων, ὅπερ εὑρέθη εἰς ὄστρακα ἀπερριμμένα ἐκτὸς τύμβου ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν ἢ ἔτι παλαιοτέρου.

Ἐκ τῆς προσφάτου ἀνασκαφῆς κτερίσματα προῆλθον ἐκ τῶν ταφικῶν πίθων 19 καὶ 23, ἐνῷ πρὸς χρονολόγησιν προσφέρονται καὶ οἱ ταφικοὶ πίθοι νηπίων 23 καὶ 24. Ταῦτα πάντα εἶναι: στ) δίωτος μελανὸς μινύειος κάνθαρος (τοῦ ὁποίου ἐλλείπει ἡ ἑτέρα τῶν λαβῶν) (Μ. Χώρας 3163) μὲ σχηματιζομένην ἰδιαιτέραν βάσιν, ὑπεράνω τῆς ὁποίας σχηματίζεται ραδινῷ τῷ τρόπῳ ἡ γάστρα τοῦ ἀγγείου ἐκ τοῦ ταφικοῦ πίθου 19 (πίν. 111β δεξιᾷ), ζ) μόνωτον χονδροειδὲς προχοΐδιον (Μ. Χώρας 3162) ἐκ τοῦ ταφικοῦ πίθου 19 (πίν. 111β ἀριστερᾷ), η) μόνωτον λοξότμητον προχοΐδιον (Μ. Χώρας 3161) ἐκ τοῦ ταφικοῦ πίθου 23 (πίν. 113α - β), θ) ὁ ταφικὸς πίθος 23 (Μ. Χώρας 3165) (εἰκ. 3α, πίν. 113γ), ι) ὁ ταφικὸς πίθος 24 (Μ. Χώρας 3164) (εἰκ. 3β, πίν. 113δ).

Ἐμμέσως χρονολογοῦνται εἰς τὴν αὐτὴν φάσιν οἱ ταφικοὶ πίθοι μὲ τὰς ἀκτερίστους ταφὰς χάρις εἰς τὴν ὁμοιόμορφον διευθέτησιν πλακωτῶν λίθων εἰς ὁριζοντίους δόμους ἑκατέρωθεν τοῦ στομίου τοῦ πίθου πρὸς διασφάλισιν αὐτοῦ (4, 5, 15, 19, 21). Οὕτω, γενικῶς, οἱ ἐκτερισμένοι ταφικοὶ πίθοι τῆς Μεσσηνίας καλύπτουν τὸ σύνολον τῆς ΜΕ ἐποχῆς, ἐξ αὐτῶν δὲ σαφῶς πα-

1. Σπ. Μαρινατος, ΠΑΕ 1955, 255.
2. Γ. Σ. Κορρες, ΠΑΕ 1978, 329 - 33.
3. Αὐτόθι 329, πίν. 196γ ἀριστερᾷ.
4. Αὐτόθι 330.
5. Σπ. Μαρινατος, ΠΑΕ 1954, 312 - 13, εἰκ. 9· ΠΑΕ 1978, 329.

Εἰκ. 3. Ταφ. πίθοι 23 καὶ 24 τυμβου Παπουλίων.

λαιότεροι εἶναι οἱ τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς καὶ ἀκολουθοῦν εἰς μεγάλην ἀπόστασιν οἱ τοῦ τύμβου Παπουλίων (προκεχωρημένων καὶ ὑστέρων ΜΕ χρόνων).

Εἰς ἀνεκτήν, σχετικῶς, κατάστασιν ἐσώθη ἡ ἐκτάδην ταφὴ ὑπ' ἀριθ. 25 (πίν. 106β), τῆς ὁποίας ἐλλείπουν τὰ κάτω ἄκρα καὶ εἶναι ἐλαφρῶς ἐστραμμένη κατὰ τὸ ἀριστερὸν πλευρόν. Τὰ κάτω ἄκρα ἀπωλέσθησαν κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς κατασκευῆς τοῦ ὑπερκειμένου χριστιανικοῦ τάφου 8. Πρόβλημα διὰ χρονολόγησίν της ὑφίσταται καί, εἰδικώτερον, κατὰ πόσον ἀνήκει εἰς τὸν πρῶτον τύμβον[1]. Ἐπίσης, τὸ ὄστρακον ποὺ εὑρέθη ἐφέτος ὑπὸ τὸ στόμιον τοῦ ταφικοῦ πίθου 15, ἀνῆκεν εἰς ἀγγεῖον κακῆς ὀπτήσεως μὲ πυρῆνα πηλοῦ ἐρυθρὸν καὶ δύο χονδροειδεῖς ἀποφύσεις. Τέλος, ἐκ τῆς ἰδιορρύθμου διευθετήσεως τῶν λίθων εἰς ὁριζοντίους στρώσεις ἑκατέρωθεν τοῦ στομίου τοῦ πίθου 19, ὅπως καὶ τὸν πίθων 15, 21, 4 καὶ 5 προέκυψεν ὅτι, τοὐλάχιστον, οἱ πίθοι αὐτοὶ εἶναι σύγχρονοι καὶ ἀνήκουν εἰς ὑστέραν φάσιν τῆς ΜΕ ἐποχῆς.

Περιγραφὴ νέων ταφικῶν πίθων καὶ κτερισμάτων

Ὁ ταφικὸς πίθος ὑπ' ἀριθ. 19 (πίν. 105α, 106α, 110β, 111α) παρέμεινε κατὰ χώραν μετὰ τοῦ ζεύγους τῶν ἐν αὐτῷ σκελετῶν (πίν. 110β). Τὸ χεῖλος του εἶναι ἐπίπεδον (πάχους 5 ἑκ.) καὶ ὁ λαιμὸς ἔχει ἐπίπλαστον ταινίαν μὲ ἐγχαράξεις μιμουμένας τὴν γνωστὴν σχοινωτὴν διακόσμησιν τῶν πρωίμων ΜΕ χρόνων. Ὡς ἐμφαίνεται καὶ ἐκ τῶν κτερισμάτων, πρόκειται περὶ ἐκφυλισμένου κοσμήματος τῶν ὑστέρων ΜΕ χρόνων, κατὰ τοὺς ὁποίους γίνεται, ἁπλῶς, μίμησις τοῦ παλαιοῦ κοσμήματος. Ἡ βάσις φέρει ὀπήν, ὡς καὶ ἄλλοι ταφικοὶ πίθοι, καὶ ἔχει διάμετρον 20 ἑκ. Κατὰ χώραν ἔχει μεγίστην διάμετρον γάστρας 70 ἑκ. καὶ εἰς τοὺς ὤμους 73 ἑκ. Ἡ διάμετρος τοῦ χείλους δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπολογισθῇ ἐπακριβῶς καὶ τοῦτο διότι, παρὰ τὰς προφυλάξεις ποὺ εἶχον ληφθῇ, κατὰ τὴν τοποθέτησίν του, τελικῶς, συνεπιέσθη ἐλαφρῶς. Οὕτως, ἡ μεγίστη διάμετρος ἀνέρχεται εἰς 56 ἑκ. καὶ ἡ ἐλαχίστη εἰς 47 ἑκ. Ὁ πηλὸς ἔχει προσμείξεις ἐξ ὀπτηθέντος πηλοῦ, γενικῶς, ὅμως, ἡ ὄπτησις τοῦ πίθου δὲν ὑπῆρξεν ἡ ἐνδεδειγμένη. Κτερίσματα εἶναι τὰ δυὸ ἀκόλουθα ἀγγεῖα:

α) Ὁ δίωτος μινύειος κάνθαρος (Μουσεῖον Χώρας Τριφυλίας 3163) στερεῖται τῆς ἑτέρας τῶν λαβῶν του. Τὸ ὕψος του ἀνέρχεται εἰς 10.8 ἑκ. καὶ ἡ διάμετρος τοῦ χείλους κυμαίνεται ἀπὸ 13.6 μέχρι 14.2 ἑκ. Ἡ λαβὴ εἶναι ταινιωτή, προσφύεται δὲ εἰς τὸ εὐρύτερον σημεῖον (τὴν σχηματιζομένην τμῆσιν τῶν ὤμων) καὶ καταλήγει ὡς ἐπέκτασις τοῦ χείλους. Ὁ λαιμὸς εἶναι κοῖλος, ἀλλὰ τὸ χεῖλος δὲν εἶναι ἰδιαιτέρως λεπτὸν ὡς εἰς τὰ παλαιότερα παραδείγματα. Ἡ βάσις σχηματίζεται ἀπολύτως ἐπίπεδος (διάμετρος 4-8 ἑκ.) καὶ κυλινδρική, διαμορφουμένη ὑψηλότερον κοίλη ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν χοανοειδῆ γά-

1. Ἡ ταφὴ εἶναι, πάντως, προγενεστέρα τῆς ταφῆς καὶ τῆς κατασκευῆς τοῦ ὀγδόου τάφου.

στραν. Πηλός: Munsell 10 YR 4/2 (dark grayish brown). Ἐπιφάνεια: 10 YR 3/1 (very dark gray) (εἰκ. 2α, πίν. 111β δεξιᾷ).

β) Τὸ μόνωτον εὐρύστομον χονδροειδὲς προχοΐδιον (Μ. Χώρας 3162) ἔχει ὕψος (μετὰ λαβῆς) 10.18 ἑκ., ἔχει ταινιοειδῆ εὐρύστομον λαβὴν ὑπερυψουμένην τοῦ χείλους, κοῖλον λαιμὸν μὲ ἐλαφρῶς ἔξω νεύοντα χείλη καὶ ἐπίπεδον βάσιν. Ἡ μεγίστη διάμετρος τῆς ἄβαφης γάστρας (6.68 ἑκ.) συμπίπτει πρὸς τὸ κυρτὸν σημεῖον εἰς τὸ ὁποῖον προσφύεται ἡ ταινοειδὴς λαβή. Πηλός: Munsell 2.5 YR 5/8 (red) (εἰκ. 3β, πίν. 111β ἀριστερᾷ).

Ὁ ταφικὸς πίθος ὑπ' ἀριθ. 21 ἔχει ὁριζόντιον χεῖλος πάχους 5.3 ἑκ., σχοινωτὸν κόσμημα εἰς τὸν ὦμον, πάχος γάστρας 2.4 ἑκ. καὶ πηλὸν μὲ προσμείξεις ὠπτημένου πηλοῦ. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ πίθου φαίνεται ὅτι ἔχει ἐξομαλυνθῆ προχείρως. Ἡ ὄπτησίς του δὲν ὑπῆρξε τελεία. Munsell: strong brown 7.5 YR 5/6.

Ὁ ταφικὸς πίθος ὑπ' ἀριθ. 23 (Μ. Χώρας 3165) εἶναι ὁ μεγαλύτερος τῶν δύο ταφικῶν πίθων νηπίων, ἔχει ὕψος 64.5 ἑκ., ἐξωτερικὴν διάμετρον στομίου 28.3 ἑκ., πάχος λαιμοῦ 3 ἑκ., πλάτος χείλους 3.22 ἑκ. καὶ διάμετρον βάσεως 15 ἑκ. Τὸ σχῆμα εἶναι ᾠοειδὲς καὶ ὁ λαιμός, σχεδόν, ἀνύπαρκτος (εἰκ. 3α, πίν. 113β). Ὑπάρχουν τέσσαρες λαβαὶ (δύο τοξωταὶ εἰς τοὺς ὤμους καὶ δύο ταινιωταὶ εἰς τὸ εὐρύτερον σημεῖον τῆς γάστρας). Αἱ λαβαὶ ἄνω ἔχουν μῆκος 10.5 ἑκ. (κατ' ἀποκατάστασιν), διάμετρον 2.4 ἑκ., ἐνῷ αἱ ταινιωταὶ λαβαὶ ἔχουν μῆκος 14 ἑκ., πάχος 2.2 ἑκ. καὶ πλάτος 4.1 ἑκ. Ἰδιαιτέρως αἱ τῆς γάστρας φέρουν τὴν συνέχειαν τῆς διακοσμήσεως τῆς ζώνης τῆς γάστρας καὶ αἱ τῶν ὤμων, ἁπλῶς, συμμετέχουν ὀργανικῶς τῆς διακοσμήσεως τῆς ζώνης εἰς ἣν ἐντάσσονται.

Ὁ πηλὸς εἶναι πορτοκαλόχρους (reddish yellow — 2.5 YR 5/6) καὶ φέρει προσμείξεις ὠπτημένου πηλοῦ κιτρινωποῦ χρώματος. Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας διακρίνεται ἡ ἐξομάλυνσίς της (μὲ ἐπίχρισμα 10 YR 4/2-weak red).

Ἡ διακόσμησις εἰς τρεῖς ζώνας ἀποτελεῖται ἐκ παρατακτικῶς ἐπαναλαμβανομένων τριγώνων πεπληρωμένων διὰ παραλλήλων γραμμῶν (παραλλήλων πρὸς τὸ δεξιὸν ἢ τὸ ἀριστερὸν ἐξωτερικὸν σκέλος τοῦ τριγώνου). Τὸ ἀριστερὸν σκέλος (ἡ ἀριστερὰ ἐξωτερικὴ γραμμὴ) εἶναι ἐλαφρότατα τοξωτόν, ἔχει δὲ ἀποδοθῆ ἔνδον ἄλλο τοξωτὸν παράλληλον. Ἡ ἄνω σειρὰ φέρει ἓξ (6) πλήρη τρίγωνα (ἀνὰ ἓν ὕπερθεν τῶν λαβῶν). Εἰς τὴν ἀνωτέραν σειρὰν ὑπάρχει τρίγωνον μὲ δύο ἢ τρεῖς παραλλήλους γραμμὰς ἔνδον τῶν σκελῶν τῶν τριγώνων. Ἡ μεσαία σειρὰ ἔφερε, πιθανόν, δώδεκα (ἓξ διακρίνονται) καὶ ἡ κατωτέρα ἔφερε δώδεκα ἢ δέκα τρία, ἓξ ὧν διακρίνονται τέσσαρα (4). Τὰ τρίγωνα τῆς κατωτέρας σειρᾶς εἰς τὰ σημεῖα τῶν λαβῶν καὶ ὕπερθεν αὐτῶν ἀποδίδονται μικρότερα (δύο εἰς τὴν λαβὴν καὶ ἓν ὕπερθεν), ἀλλ' ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῆς γάστρας. Αἱ ζῶναι αἱ ὑπερκείμεναι εἶναι στενώτεραι ἔναντι τῶν ὑποκειμένων, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ τονίζεται τὸ ὕψος τοῦ ἀγγείου (5 ἑκ. ἡ ἀνωτέρα καὶ 10 ἑκ. ἡ κατωτέρα). Αἱ ἄνω λαβαὶ διαχωρίζουν τὸν χῶρον τῶν ὤμων εἰς δύο ζώνας.

Εἰς τὴν μίαν ὄψιν, περίπου εἰς τὸ 1/3 τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἀγγείου, δὲν σῴζεται διακόσμησις, ἐπειδή, ἴσως, ἦτο ἡ πλευρὰ ποὺ ἀκουμποῦσε εἰς τὸ χῶμα. Εἰς τὸ ὁριζόντιον χεῖλος ἡ διακόσμησις σῴζεται, σχεδόν, κατὰ τὸ ἥμισυ καὶ εἶναι τρίγωνα, πάλιν, ἀλλὰ μὲ ἐξαιρετικὰ ἀμβλεῖαν τὴν ἄνω γωνίαν. Εἰς τὸ ἐσωτερικόν, τέλος, τοῦ λαιμοῦ ἔχει γραφῆ μελανὴ ταινία.

Ὁ ταφικὸς πίθος ὑπ' ἀριθ. 24 (M. Χώρας 3164) ἔχει ὕψος 46.2 - 49.3 ἑκ., διάμετρον χείλους 24.5 ἑκ. καὶ βάσεως 11.5 ἑκ. (εἰκ. 3β, πίν. 113γ).

Τὸ σῶμα του εἶναι ἀπολύτως ᾠοειδὲς μὲ ἐπίχρισμα εἰς τὸ ἐξωτερικὸν καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν (ἀρχαιότερον). Ὁ λαιμὸς εἶναι, ὁμοίως, σχεδὸν ἀνύπαρκτος, οἱ ὦμοι ἀπολύτως κυρτοὶ καὶ αἱ λαβαὶ (πάχους 2.22 ἑκ.) εὑρηνται εἰς τὸ ἀνώτερον τρίτον τῆς γάστρας. Ὁ πηλὸς φέρει τὰς αὐτὰς προσμείξεις καὶ εἶναι πορτοκαλόχρους (2.5 YR 5/8). Τὸ ἐπίχρισμα εἶναι 10 YR 7/4 καὶ ἐτέθη, ἀσφαλῶς, μετὰ τὴν ὄπτησιν. Ἡ ὄπτησις δὲν ἦτο καλὴ καί, προφανῶς, δὲν ἐπετεύχθη ἡ ἀπαραίτητος θερμοκρασία.

Αἱ ζῶναι μὲ τὴν διακόσμησιν εἶναι ἀνισοπαχεῖς (ἡ κατωτέρα εἶναι πλατυτέρα) καὶ καταλαμβάνουν τὸ ἥμισυ, σχεδόν, τοῦ ὕψους τοῦ πίθου (μέχρι καὶ ὑπὸ τὰς λαβάς). Ἡ διακόσμησις εἶναι γραπτὴ μὲ σκοτεινὸν φαιὸν χρῶμα (5 YR 4/2), ἀποτελεῖται δὲ τῆς μὲν κατωτέρας ζώνης ἐκ παρατακτικῶν τριγώνων πεπληρωμένων διὰ λοξῶν γραμμῶν παραλλήλων πρὸς τὸ δεξιὸν εἴτε ἀριστερὸν ἐξωτερικὸν σκέλος τοῦ τριγώνου, τῆς δὲ ἀνωτέρας ζώνης ἐκ παρατακτικῶν τριγώνων (εὐρυτέρας βάσεως καὶ ὀρθῆς ἄνω γωνίας) μετὰ λοξῶν γραμμῶν παραλλήλων πρὸς τὸ δεξιὸν ἐξωτερικὸν σκέλος τοῦ τριγώνου καὶ δέσμης πέντε γραμμῶν παραλλήλων πρὸς τὸ ἀριστερὸν ἐξωτερικὸν σκέλος. Εἰς τὴν ἀνωτέραν ζώνην σῴζονται ἴχνη πέντε τριγώνων ἐκ τῶν ἀρχικῶν ἑπτὰ καὶ εἰς τὴν κατωτέραν περὶ τὰ δέκα ἂν καὶ δὲν εἶναι σαφὲς κατὰ πόσον ὑπῆρχον καὶ ὕπερθεν τῶν λαβῶν. Τὸ χεῖλος, τέλος, φέρει γραπτὴν διακόσμησιν μὲ δέσμας τεσσάρων λοξῶν γραμμῶν.

Ἐκ τῶν δύο μικρῶν ταφικῶν πίθων κτέρισμα φέρει μόνον ὁ ὑπ' ἀριθ. 23. Πρόκειται περὶ μονώτου ραμφοστόμου καὶ λοξοτμήτου προχοΐσκης (M. Χώρας 3161) ἁπλῆς κατασκευῆς ὕψους 12 ἑκ. (εἰκ. 2γ, πίν. 113α). Τὸ χεῖλος προτείνεται ἐλάχιστα ἐμπρὸς καὶ ὁ λαιμὸς σχηματίζεται κοῖλος. Ἡ ἐπιφάνεια ἔχει ἀπολεπισθῆ εἰς πολλὰ σημεῖα καὶ ἡ βάσις δὲν εἶναι ἀπολύτως ἐπίπεδος (διάμετρος 3.7 ἑκ). Πηλός: 5 YR 6/6 (reddish yellow). Εἰς τὸ σύνολόν του ἔχει χρῶμα 10 YR 5/2 (grayish brown).

Μεταγενεστέρα χρῆσις τοῦ τύμβου (πίν. 105α)

Ὁ τύμβος τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου Παπουλίων ἀνήκει εἰς τὴν ὁμάδα ἐκείνην τῶν τύμβων, οἱ ὁποῖοι ἐχρησιμοποιήθησαν κατὰ πολὺ μεταγενεστέρους χρόνους (ρωμαϊκοὺς καὶ πρωτοχριστιανικοὺς-χριστιανικοὺς) ἐκ νέου ὡς νεκροταφεῖα (Βρανᾶ Α Μαραθῶνος). Οὕτως, ὑπάρχει ἡ μαρτυρία τῶν χωρικῶν, οἱ ὁποῖοι

ἐνήργησαν τὴν ἰσοπέδωσιν τοῦ τύμβου (τοὐλάχιστον κατὰ τὸ ἀνώτερον τμῆμα), ὅτι κατέστρεψαν κιβωτιοσχήμους τάφους χριστιανικοὺς εἰς τὴν ἀνωτάτην ἐπιφάνειαν τοῦ τύμβου, ὡς, ἐπίσης, μεγάλην θήκην εἰς τὸ Α τμῆμα τοῦ τύμβου, ὁμοίως μεταγενεστέρων χρόνων [1].

Μικραὶ θῆκαι ἀνακομιδῶν ἢ ταφῶν νηπίων καὶ παίδων ἐσχηματίσθησαν, ἐπίσης, εἰς μεταγενεστέραν, πιθανόν, περίοδον, ἐλλείψει, ὅμως, εὑρημάτων (6, 9, 10) δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ κυριολεκτήσωμεν [2]. Τῷ 1954 καὶ τῷ 1955 εὑρέθησαν ἄλλοι μεταγενέστεροι κιβωτιόσχημοι τάφοι, χαρακτηρισθέντες ὡς χριστιανικοὶ ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου [3], καὶ δὴ καὶ εἰς ὁμάδας ἐγγύτατα τοῦ τύμβου (πρὸς Δ), οἱ ὑπ' ἀριθ. 6 - 7 ἢ εἰς μικρὰν ἀπόστασιν (πρὸς ΒΔ), οἱ ὑπ' ἀριθ. 16 - 17 - 18. Ἄλλος εὑρέθη ὑπεράνω τοῦ πεταλοσχήμου κτίσματος τῷ 1955, πλήν, ὅμως, μόνον ἁπλῆ μνεία του ὑπάρχει εἰς τὸ ἡμερολόγιον τῶν Ἀνασκαφῶν Πύλου, ὅπως ἦτο καὶ αὐτὸς μεταγενέστερος [4].

Τῷ 1980 ἀνεκαλύφθησαν δύο εἰσέτι εὐμεγέθεις κιβωτιόσχημοι τάφοι: α) εἰς τὸ ΑΝΑ τμῆμα τοῦ τύμβου ὁ ὑπ' ἀριθ. 20 εἰς κατεύθυνσιν ΒΔ - ΝΑ κατὰ τὴν ἀκτῖνα τοῦ τύμβου μὲ μίαν ἐκτάδην ταφήν. Οὗτος κατέστρεψε κατὰ μῆκος τὸ ἥμισυ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 21 ταφικοῦ πίθου. Ὁ τάφος ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν ἐπιμήκων πλακῶν εἰς ἑκατέραν τῶν μακρῶν πλευρῶν καὶ δύο πλακῶν εἰς τὰς στενὰς καὶ ἔχει, κατὰ τὰ συνήθη, τρεῖς καλυπτηρίους πλάκας, ὧν τὰ μεταξὺ κενὰ ἐκαλύπτοντο ὑπὸ μικροτέρων πλακωτῶν λίθων, μὲ συνολικὸν μῆκος εἰς αὐτὴν τὴν κατάστασιν 1.90 μ. Ὁ σκελετὸς (προσώπου νεαρᾶς ἡλικίας, ὡς ὑποδηλοῦται διὰ τῶν μὴ εἰσέτι συνοστεωθεισῶν ραφῶν τοῦ θόλου τοῦ κρανίου) ἔχει διατηρηθῆ πλήρης, ἔτι δὲ αἱ ἐπιγονατίδες. Ἡ κεφαλὴ κλίνει πρὸς τὰ ἀριστερά. Ἡ δεξιὰ χεὶρ ἔχει καμφθῆ πρὸς τὰ ἄνω, ἐνῷ ἡ ἀριστερὰ ἔχει τοποθετηθῆ ἐπὶ τοῦ στήθους (πίν. 110α, 112α).

β) Εἰς τὸ ἐξωτερικὸν περιφερειακὸν σημεῖον τοῦ τύμβου ὁ ὑπ' ἀριθ. 22 κιβωτιόσχημος τάφος μὲ κατεύθυνσιν ΔΒΔ πρὸς ΑΝΑ. Οὗτος κατέστρεψε μερικῶς τὸν ὑπερκείμενον πίθον ὑπ' ἀριθ. 13, ἐκαλύπτετο δὲ διὰ δύο πλακῶν (μὲ ὀπὴν) διαστάσεων 98 × 68 × 10 ἑκ. - 81 × 76 × 10 ἑκ. Τὸ συνολικὸν μῆκος ἀνέρχεται εἰς 1.95 μ. καὶ τὸ πλάτος 50 ἑκ., συμπεριλαμβανομένων τῶν καλυπτηρίων πλακῶν, ἐξ ὧν ἡ ἑτέρα (Ν) ἔφερεν ὀπήν. Ἡ κατασκευή του ἦτο καλλιτέρα ἢ ἡ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 20 (πίν. 114α).

Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ὑπῆρχον δύο ἐκτάδην σκελετοί. Ὁ τῆς παλαιοτέρας ταφῆς εἶχε παραμερισθῆ καὶ τὸ κρανίον της ἦτο εἰς τὸ ὕψος τοῦ κατωτέρου τμήματος τῆς σπονδυλικῆς στήλης τῆς νεωτέρας ταφῆς. Σημειωτέον ὅτι εἰς τὸ

1. Περὶ ὅλων αὐτῶν ἴδε Ἡμερολόγιον Ἀνασκαφῶν Πύλου, σ. 48β, σσ. 51β - 52 καὶ σ. 49β.
2. Αὐτόθι 51α - β, 52α.
3. Αὐτόθι 51β, 53β.
4. Αὐτόθι (30 Αὐγούστου 1955).

μέτωπον τῆς παλαιοτέρας ταφῆς ὑπῆρχε ἀποστεωμένη ἀπόφυσις, ἐνῷ τὸ κρανίον εἶχεν ἀναποδογυρισθῆ εἰς τὴν θέσιν του (πίν. 114β).

Σύγκρισις τύμβων Βοϊδοκοιλιᾶς καὶ Παπουλίων

Ὑπάρχουν, βεβαίως, καὶ σημεῖα κοινὰ (ἢ καὶ διάφορα) μεταξὺ τῶν δύο τύμβων (τοῦ τύμβου Α τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς καὶ τοῦ τύμβου Ἁγ. Ἰωάννου Παπουλίων), τὰ ὁποῖα δυνατὸν νὰ μνημονευθοῦν εἰς γενικότητας. Ταῦτα εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

Κοινὰ σημεῖα: Ὅπως ὑπάρχουν εἰς τὴν Βοϊδοκοιλιὰν ταφικοὶ πίθοι εἴτε βεβυθισμένοι εἰς τὸν τύμβον (Α-11, Β-12) εἴτε ἄλλοι ἐπὶ (Ν-1, 5, Β-7, Δ-10) εἴτε ἐκτὸς τοῦ τύμβου ἢ τοῦ περιβόλου, ὡς οἱ Β-4 καὶ ΝΑ-6, οὕτω καὶ εἰς τὸν Ἅγ. Ἰωάννην Παπουλίων ὑπάρχουν πλείονες πίθοι ἐκτὸς τοῦ κυρίως τύμβου, ὡς ὁ Β-11, ὁ Ν-12 καὶ ὁ ΝΑ-24. Εἰδικῶς, ὁ Β-11 δυνατὸν νὰ περιελάμβανε καὶ ἁπλῆν ἀνακομιδήν, ἂν κρίνωμεν ἐκ τοῦ ἀριθμοῦ καὶ τῆς θέσεως εὑρέσεως τῶν ὀστῶν, ἐκτὸς ἐὰν ἐτοποθετήθησαν οὕτω κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ ἔτους 1964.

Περαιτέρω, λόγῳ τῶν μεταγενεστέρων μετατροπῶν ἀγνοεῖται ἡ μορφὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀμφοτέρων τῶν τύμβων κατὰ τὴν ἀρχικήν των φάσιν τῆς κατασκευῆς, πλὴν ὅμως, ἓν εἶναι βέβαιον: ὅτι ἡ κατάληξις κατασκευῆς εἴτε τοῦ πεταλοσχήμου εἴτε τοῦ θολωτοῦ τάφου ἐρείδετο ἐπὶ τῆς αὐτῆς ἀρχῆς (πίν. 115α).

Διάφορα στοιχεῖα: Ὁ τύμβος Παπουλίων διηυρύνθη διαφόρως ἢ ὁ τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς καὶ τοῦτο διαπιστοῦται ἐκ τῶν καθ' ὕψος μανδυῶν τοῦ τύμβου Παπουλίων ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς ἀλληλοδιαδόχους περιβόλους τοῦ τύμβου Βοϊδοκοιλιᾶς. Ἀλληλένδετον θέμα πρὸς αὐτὸ εἶναι καὶ ἡ μορφὴ καὶ τὸ σχῆμα ἀμφοτέρων τῶν τύμβων καί, εἰδικώτερον, κατὰ πόσον ὑπέστη ἀλλαγὰς κατὰ τὴν διάρκειαν χρήσεως. Οὕτως, ἐπειδὴ δὲν ἐτοποθετοῦντο ἐκτὸς τοῦ κυρίως τύμβου οἱ ἀφαιρούμενοι ἐκ τῶν σημείων ὅπου ἐτοποθετοῦντο οἱ πίθοι λίθοι, δὲν ἤλλαξε μορφὴν καὶ σχῆμα ὁ τύμβος τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου (πίν. 105α,115β,116α-β), ἐνῷ, ἀντιθέτως, τοῦ τύμβου Α τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς παρήλλαξαν, κατὰ τὰ γνωστά, τὸ σχῆμα καὶ ἡ μορφὴ (κατὰ τὴν περίοδον χρήσεως διὰ τῆς ἐξαγωγῆς λίθων ἐκ τοῦ τύμβου καὶ τῆς τοποθετήσεώς των ἐκτὸς περιβόλου, ἔτι δὲ κατὰ τὴν πρώιμον μυκηναϊκὴν περίοδον). Οἱ ἀφαιρούμενοι ἐκ τῆς ἄνω μόνον (κατὰ τὸ πλεῖστον) κρηπῖδος τοῦ τύμβου Παπουλίων πλακωτοὶ λίθοι ἴσως ἀπεμακρύνοντο τοῦ τύμβου ἤ, ὡς εἰς ὡρισμένας περιπτώσεις (Α), ἐτοποθετοῦντο ὄπερθεν τοῦ χώματος ποὺ ἐπροστάτευε τοὺς ὑπερέχοντας τοῦ μανδύου ταφικοὺς πίθους. Βεβαίως, ἀγνοοῦμεν τὴν κατάστασιν εἰς τὴν ὁποίαν ἀνεῦρεν ὁ Μαρινᾶτος τὸν τύμβον καί, εἰδικώτερον, τὴν στρωματογραφίαν ὄπερθεν τοῦ τύμβου καὶ πέριξ τῶν κεκαλυμμένων διὰ ὄγκων χώματος ταφικῶν πίθων.

Ἐπίσης, καὶ αὐτὸ εἶναι συναφές, ἐπειδὴ οἱ ταφικοὶ πίθοι τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς

ἐβυθίζοντο, κατὰ βάσιν, εἰς τὸν τύμβον, δὲν ὑπῆρχε χῶμα ὕπερθεν τοῦ τύμβου τούτου. 'Αντιθέτως, εἰς τὸν τύμβον τῶν Παπουλίων οἱ πίθοι δὲν ἐβυθίζοντο, ἀλλ' ἐξεῖχον κατὰ πολὺ τῆς ἀνωτέρας κρηπῖδος, ἅτε μὴ καταστρεφομένης τῆς ὑποκάτω κρηπῖδος (στρώσεως τῶν λίθων), δικαιολογουμένης οὕτω καὶ τῆς ἐκφράσεως τοῦ Μαρινάτου ὅτι «δίδουσι τὴν ἐντύπωσιν πύργου μετὰ τηλεβολοστοιχίας»[1]. Οὕτω, τὸ σύνολον τοῦ τύμβου ἐκαλύπτετο διὰ χώματος.

Τέλος, κατὰ τό γε νῦν ἔχον, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γνωρίζωμεν κατὰ πόσον ὑπῆρχεν ἢ ὄχι ἐξωτερικὴ κρηπὶς (ἐκτὸς τύμβου) ὡς εἰς τὸν τύμβον τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς. Εἰς Παπούλια εἰς τὸ ΒΑ ἐκτὸς τύμβου τμῆμα ἔχουν ἀναφανῆ λίθοι εἰς ἀντίστοιχον τοποθέτησιν, ἀλλὰ μόνον εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ μέχρι τοῦδε καὶ ἡ ἔρευνα δέον ὅπως συνεχισθῇ πέριξ τοῦ τύμβου.

ΒΟΪΔΟΚΟΙΛΙΑ

Ἡ ἐργασία εἰς τὸν ἀπὸ τοῦ ἔτους 1956 ἀνασκαπτόμενον (ὑφ' ἡμῶν ἀπὸ τοῦ ἔτους 1977) χῶρον τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς συνεχίσθη εἰς ὅλους τοὺς τομεῖς (πίν. 117) ὡς κυρία ἀνασκαφικὴ ἐργασία κατὰ τὰς περιόδους 'Ιουλίου καὶ Σεπτεμβρίου 1980 μὲ ἐποικοδομητικὰ ἀποτελέσματα καὶ τοῦτο διότι τὸ πρῶτον ἀνεφάνησαν στοιχεῖα: α) περὶ τῆς διὰ πυρκαϊᾶς καταστροφῆς τῶν κτηρίων της κατὰ τὰ τέλη τῆς ΠΕ ΙΙ περιόδου, β) περὶ τῆς ἀνωδομῆς αὐτῶν καὶ γ) περὶ τοῦ τρόπου κατασκευῆς τοῦ ΥΕ Ι θολωτοῦ τάφου καὶ τοῦ τρόπου προσαρμογῆς του εἰς τὸν περιβάλλοντα ΜΕ Ι τύμβον.

Συγχρόνως, κατέστη δυνατὸν νὰ παρακολουθηθῇ, ἱκανοποιητικῷ τῷ τρόπῳ, ἡ στρωματογραφία (καί, κατὰ συνέπειαν, ἡ κεραμεικὴ) τῆς ΒΑ τάφρου. Οὕτω, ἐλπίζεται, ὅτι θὰ ἐπιλυθῇ μέρος τῶν χρονολογικῶν προβλημάτων τῆς θέσεως. 'Ιδιαιτέρως, τὰ χρονολογικὰ προβλήματα τῶν ὑστέρων νεολιθικῶν χρόνων (κεραμεικὰ κατάλοιπα τῶν ὁποίων ἔχουν ἐπισημανθῇ μόνον εἰς κοιλότητας τοῦ φυσικοῦ βράχου) ἀντιμετωπίσθησαν, πλέον, ὑπὸ εὐρύτερον φάσμα, χάρις εἰς τὴν συμμετοχὴν εἰς τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ 'Επιμελητοῦ 'Αρχαιοτήτων κ. 'Αδαμ. Σάμψων, ὅστις ἀνέλαβε τὴν παρακολούθησιν τῆς ἀντιστοίχου στρωματογραφίας διὰ δοκιμαστικῆς τομῆς εἰς τὸ ἀπέναντι σπήλαιον τοῦ Νέστορος, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἐρευνηθῇ (μετὰ τὸν 'Ερρῖκον Σλῆμαν) τῷ 1953 ὑπὸ τῶν Δ.Ρ. Θεοχάρη καὶ W.A. McDonald χάριν, ὁμοίως, τῆς στρωματογραφίας τοῦ ἀνακτόρου τοῦ λόφου τοῦ 'Επάνω 'Εγκλιανοῦ.

Οὕτω, πράγματι, κατέστη ἐφικτὴ ἡ παρακολούθησις εἰς ἀδιατάρακτα στρώματα τῆς ἀλληλοδιαδοχῆς τῶν φάσεων τῆς Τελικῆς Νεολιθικῆς. Εἰδικῶς, διὰ τὴν ἀνασκαφὴν τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς, εἶχε ζητηθῇ παρὰ τῆς 'Εταιρείας ἡ ἄδεια ἀνασκαφῆς εἰς διάφορα σημεῖα καὶ τοῦτο δι' ἕνα ἐπὶ πλέον λόγον: εἶχε προηγηθῇ λαθροανασκαφὴ εἰς σπήλαιον τῆς περιοχῆς, τὸ ὁποῖον κατε-

1. ΠΑΕ 1954, 314.

νοήθη, τελικῶς, ὅτι ἦτο τὸ εἰς τὴν πλευρὰν τοῦ 'Ιονίου καὶ ἄλλως ἀπρόσιτον σπήλαιον τοῦ λόφου τοῦ 'Αγ. Νικολάου[1]. Πάντως, λαθροανασκαφαὶ ἐβεβαιώθησαν καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ σπηλαίου τοῦ Νέστορος καὶ ἐκτὸς αὐτοῦ ὡς καὶ εἰς ἄλλα σημεῖα τοῦ νοτίου βραχίονος τοῦ ὄρμου τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς.

Κατὰ τὰ τέλη 'Ιουλίου ἔγιναν ἀεροφωτογραφήσεις τοῦ συνόλου τοῦ ἀνασκαπτομένου χώρου ἐκ μέρους τοῦ καθηγητοῦ τοῦ Michigan State University κ. J. Wilson Myers καὶ τῆς συζύγου του χάριν τῶν 'Ανασκαφῶν Πύλου, παραλλήλως πρὸς τὰς κατ' ἔτος καὶ ἀπὸ διπόδων (ἀπὸ ὕψους 8 - 10 μ.) φωτογραφήσεις μερίμνῃ τοῦ Πανεπιστημιακοῦ βοηθοῦ κ. Γ. Σταθοπούλου.

'Η διεξαγωγή, τέλος, ἡμερησίων ἀνασκαφῶν καὶ εἰς ἄλλα σημεῖα τοῦ αὐτοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς κατέστη ἀναγκαία εἴτε διότι εἶχε προηγηθῆ λαθροανασκαφὴ εἴτε διότι εἶχον ἀναφανῆ κτίσματα καὶ ταφικὸς πίθος κατόπιν τῶν χειμερινῶν βροχῶν. 'Η μείζων περιοχὴ τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς μέχρι πέρα τοῦ Παλαιοκάστρου, ἔχει ἐγκαταλειφθῆ ἀπὸ ἐτῶν εἰς τὰς ἁρπακτικὰς διαθέσεις τῶν ἀρχαιοκαπήλων καὶ οὐδεμία κατανόησις εἶχεν ἐπιδειχθῆ ἐκ μέρους τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Υπηρεσίας, ἡ ὁποία καλεῖται νὰ διορίσῃ ἐπιστάτην εἰς τὴν περιοχὴν πρὸς προστασίαν καὶ τῶν ἐναλίων θησαυρῶν.

ΝΑ τομεὺς

'Υπὸ τὸν ταφικὸν πίθον 1 (πίν. 117, 118α, 119α). 'Η καθαρὰ ΠΕ ἐπίχωσις ἤρχιζεν εἰς ὕψος 37 ἑκ. (μὲ τμήματα ἑνὸς κυκλικοῦ πηλίνου δίσκου μαγειρικῆς χρήσεως καὶ κεκαυμένα ὀστᾶ ζώων) καὶ εἰς αὐτὸ τὸ στρῶμα ἀνῆκεν ἡ κατωτέρα ὁμὰς τῶν κεράτων ζώων καὶ ἄλλων ὀστῶν ποὺ εἶχον εὑρεθῆ ὁμοίως πρὸ τοῦ πίθου 1 κατά τι ἀνατολικώτερον (1978). 'Η κεραμεικὴ τῆς ΠΕ ΙΙ περιόδου ἀπετελεῖτο ἐξ ὀστράκων κυμβῶν μὲ ἐλαφρότατα κυρτὸν τὸ χεῖλος εἰς τὴν ἐξωτερικὴν πλευράν, ἐκ φιαλιδίων μὲ ὀξὺ τὸ χεῖλος, ἄλλων φιαλιδίων μὲ ἔσω νεῦον χεῖλος καί τινα χονδροειδῆ ἀγγεῖα. 'Ο πηλὸς ἦτο ἐρυθρός, τὸ ἐπίχρισμα καστανόχρουν ἢ στακτόχρουν, ὑπῆρχον δὲ καὶ ἐστιλβωμένα ἀγγεῖα. 'Η κεραμεικὴ τῆς πρωίμου ΠΕ ΙΙ περιόδου περιελάμβανε φιαλίδια μὲ ὀξὺ ἔσω νεῦον χεῖλος, πίθους μὲ λίθινα ἐγκλείσματα καὶ ἐρυθρὸν πηλόν, ἔτι δὲ σκοτεινῶν ἀποχρώσεων ἐπιχρίσματα. Τὰ φιαλίδια καὶ ἄλλα ἀγγεῖα μὲ λεπτὰ τοιχώματα εἶχον ἔσω ἢ ἔξω νεῦον χεῖλος, δακτυλιοειδῆ βάσιν, εἶχον κιτρινωπόν, ροδόχρουν πηλόν, ἐπίχρισμα καστανόχρουν καὶ τελείαν στίλβωσιν εἰς ἀμφοτέρας τὰς ἐπιφανείας. 'Ενίοτε ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ μελανὸν στιλβούμενον ἐπίχρισμα εἰς τὰ οἰκιακῆς χρήσεως πιθοειδῆ, ποὺ εἶχον, πάντοτε, εἰς τὸν πηλόν των λίθινα ἐγκλείσματα.

1. 'Επειδὴ τὸ σπήλαιον αὐτὸ εὑρητο ἐκτὸς τοῦ κυρίως ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς δὲν ἐπεδιώχθη, τελικῶς, ἡ ἔρευνά του, ἐλπίζεται ὅμως, ὅτι θὰ ἀποτελέσῃ ἀντικείμενον ἐρεύνης τῆς ἕδρας Γεωλογίας καὶ Παλαιοντολογίας τοῦ Πανεπιστημίου 'Αθηνῶν καὶ τοῦτο λόγῳ τῶν ἐν αὐτῷ φημολογουμένων εὑρημάτων τῆς τάξεως τῶν 25.000 ἐτῶν π.Χ.

Ἡ κεραμεικὴ τῆς «ΠΕ Ι» περιόδου περιελάμβανε πιθοειδῆ ἐκ πορτοκαλόχρου πηλοῦ, μὲ ὀλίγα λίθινα ἐγκλείσματα καὶ ἐπίχρισμα ἐρυθρὸν ἢ μελανόν, ἐνῷ ἀνεφαίνοντο, κατὰ περιπτώσεις, ἴχνη καστανόχρου καὶ μελανῆς στιλβώσεως. Τὰ χονδροειδῆ οἰκιακὰ σκεύη εἶχον μελανὸν πυρῆνα καὶ χεῖλος-στόμιον εἴτε ἔσω νεῦον εἴτε εὐθὺ εἴτε μὲ ἐξωτερικήν, μόνον, κύρτωσιν. Πάντως, ἂν καὶ εἰς ὡρισμένας περιπτώσεις ὁ πηλὸς δὲν ἦτο καλῆς ποιότητος, ἐν τούτοις, εἶχε ληφθῆ πρόνοια διὰ τὴν λείανσιν τῆς ἐπιφανείας (ἐντὸς καὶ ἐκτὸς) μὲ μελανόν, πάντοτε, τὸν πυρῆνα. Ἡ ἀνασκαφὴ εἰς τὸν τομέα αὐτὸν διεξήχθη μέχρι βάθους —34 ἐκ. πρὸς Ν τοῦ ΠΕ τοίχου τοῦ βαίνοντος λοξῶς πρὸς τὴν πρόσοψιν καὶ τὴν εἴσοδον τοῦ στομίου τοῦ θολ. τάφου καὶ μέχρι βάθους —17 ἐκ. πρὸς Β τοῦ αὐτοῦ τοίχου. Οὕτω, ἐκ τοῦ βαθυτέρου σημείου, προέκυψε καὶ τὸ μόνον ὑστέρας νεολιθικῆς περιόδου ὄστρακον αὐτοῦ τοῦ τομέως, ἤτοι βάσις καὶ χεῖλος ἑνὸς ἀνοικτοῦ ἀγγείου ἐκ πορτοκαλόχρου (ὑποκιτρίνου-ἐρυθρωποῦ) μετὰ λιθίνων ἐγκλεισμάτων πηλοῦ καὶ ἐρυθρᾶς ἐστιλβωμένης ἐπιφανείας, ἐκτὸς τῆς βάσεως (ἐντὸς καὶ ἐκτός), ὅπου ἡ στίλβωσις δὲν ἦτο ἱκανοποιητική. Τὸ ἀγγεῖον αὐτὸ τῆς ὑστέρας νεολιθικῆς ἐποχῆς εἶναι τὸ μόνον, σχεδόν, τοῦ ὁποίου εἰς τὴν Βοϊδοκοιλιὰν διεσώθη τμῆμα τῆς βάσεως (Ἐπόπτις ἐργασίας δὶς Η. Lewis).

Ἡ ἀνασκαφὴ αὐτὴ ὑπὸ τὸν ταφικὸν ΜΕ πίθον ΝΝΑ-1 ὑπῆρξεν ἐξαιρετικὰ διδακτικὴ καὶ δι' ἕνα ἄλλον λόγον: ἐγνώσθη ὁ τρόπος κατασκευῆς ἐν τῷ συνόλῳ του τοῦ δεξιοῦ σκέλους τοῦ στομίου τοῦ θολωτοῦ τάφου. Οὕτω, προέκυψεν ἡ εἰκὼν ἀργολιθοδομῆς (ξηρολιθιᾶς) κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς αὐτοῦ τοῦ δεξιοῦ σκέλους τοῦ στομίου καὶ τοῦτο ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ὅλην ἐργασίαν εἰς τὰ ὁρατὰ σημεῖα τοῦ στομίου (πίν. 119α). Συγκεκριμένως, τὰ ὁρατὰ μέρη τοῦ σκέλους τούτου (ἡ πρόσοψις καὶ ἡ ἐσωτερικὴ πλευρὰ) ἔχουν κτισθῆ ἐξ ὁλοκλήρου διὰ πλακωτῶν λίθων (σχιστολίθων καὶ ἀμμολίθων) ὡς καὶ διὰ μερικῶς ἐπεξειργασμένων ἀσβεστολίθων. Ἀντιθέτως, ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ ἀποτελεῖται, ἐξ ὁλοκλήρου, ὑπὸ ἀργῶν ἀσβεστολίθων ποὺ ἐχρησίμευον, ἁπλῶς, πρὸς συμπλήρωσιν αὐτοῦ τοῦ ὀρθογωνίου παραλληλεπιπέδου ποὺ προωρίζετο διὰ νὰ χρησιμεύῃ ὡς δεξιὸν σκέλος τοῦ στομίου. Ἐν τούτοις, ἐντύπωσιν προκαλεῖ καὶ τὸ πρόχειρον τῆς κατασκευῆς αὐτοῦ τοῦ κατ' ἐξοχὴν εὐπαθοῦς τμήματος τοῦ θολωτοῦ ταφικοῦ μνημείου (τοῦ στομίου).

ΝΑ τομεὺς

ΝΑ ἀποθήκη. Κατὰ τὰς ἐργασίας ἀποτυπώσεως τῆς ἀποθήκης ὑπὸ τῆς ἀρχιτέκτονος κ. Ἑλ. Σκαλτσᾶ κατὰ μῆνα Ἰούλιον εὑρέθησαν ὑπὸ τὸν ΠΕ πίθον ὑπ' ἀριθ. 8 δύο φιαλίδια (Μουσ. Πύλου 1598 - 1599) μετὰ ἔσω νεύοντος χείλους (saucers with inturned rims) καὶ δακτυλιοειδοῦς βάσεως (εἰκ. 4, πίν. 118β). Ὁ πηλὸς εἶναι ὑπέρυθρος-κιτρινωπὸς (7.5 YR 7/6) καὶ τὸ πεποικιλμένον ἐπίχρισμα (mottled slip) ἀνοικτόφαιον (7.5 YR 7/0 - 6/0 καὶ 6/2).

Ἡ ἀποθήκη αὐτή, ἐὰν κρίνωμεν ἐκ τοῦ ζεύγους τῶν φιαλιδίων, ἀνῆκεν εἰς τὴν μεσαίαν, τουλάχιστον, ΠΕ ΙΙ φάσιν καὶ πρέπει νὰ ἐκληφθῇ ὡς σύγχρονος πρὸς τὴν φάσιν τῶν μεγάλων ἀρχιτεκτονημάτων τῆς Λέρνης καὶ τῶν Ἀκοβίτικων, πρὸς τὰ ὁποῖα ὁμοιάζει ἀπολύτως κατὰ τὴν ὅλην σύλληψιν. Ὁ βόρειος τοῖχος αὐτῆς τῆς ἀποθήκης ἐμφανίζεται διμερὴς δι' ἄγνωστον εἰσέτι λόγον· ἴσως ὀφείλεται εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ προφυλαχθῇ ὁ πίθος ὑπ' ἀριθ. 2

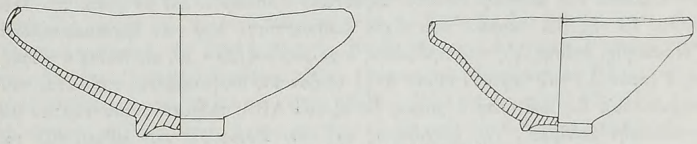

Εἰκ. 4. ΠΕ ΙΙ φιαλίδια ἐκ ΝΑ ἀποθήκης.

καί, δι' αὐτό, ἀφῆρεσαν τοὺς λίθους τῆς ἐσωτερικῆς ὄψεως τοῦ τοίχου τούτου. Ὁ πίθος οὗτος ἦτο, μᾶλλον, πλέον εὐμεγέθης ἐν συγκρίσει πρὸς τὸν παρακείμενον ὑπ' ἀριθ. 8.

ΝΑ-Α τομεὺς

Κατὰ μῆνα Σεπτέμβριον διεξήχθησαν ποικίλαι ἐργασίαι εἰς διάφορα σημεῖα τοῦ ΝΑ τομέως. Οὕτως, εἰς βάθος —10 ἑκ. εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς ΝΑ ἀποθήκης (φ - ψ/20 - 22) ἀνεφάνη τοῖχος (πίν. 119β) προγενεστέρας ΠΕ φάσεως μὲ κατεύθυνσιν ἀπὸ Δ πρὸς Α (45 ἑκ. νοτιώτερον τοῦ ζεύγους τῶν ΠΕ ΙΙ πίθων 2 καὶ 8).

Ὁ εὐθὺς ὑπὸ τὸ δάπεδον τῆς ἀποθήκης ἀναφανεὶς τοῖχος ἔχει πάχος 75, περίπου, ἑκ. καὶ ἀντιστοιχεῖ εἰς κτήριον προγενεστέρας οἰκοδομικῆς φάσεως, τοῦ ὁποίου κτηρίου ἀπεσπάσθη τὸ σύνολον, περίπου, τοῦ κατωτέρου λιθοκτίστου τμήματος πρὸς οἰκοδόμησιν, προφανῶς, τοῦ ὑπερκειμένου κτηρίου. Ἐνσφηνωμέναι εἰς τοὺς λίθους αὐτοῦ τοῦ τοίχου εὑρέθησαν ἓξ λεπίδες ὀψιανοῦ.

Εἰς τὸν βορειότερον ἐπιμήκη χῶρον (3.50 × 1.70 μ.), ὅπου καὶ ὁ πίθος 9, συνεχίσθη, ὁμοίως, ἡ εἰς βάθος σκαφὴ μὲ κυριώτερα εὑρήματα τρεῖς λεπίδας ὀψιανοῦ (βάθος +0.06 μ.), διάσπαρτα τεμάχια σκληροῦ κοκκινοκίτρινου πηλοῦ ψημένου κατὰ τὴν καταστροφικὴν διὰ τὸν χῶρον πυρκαϊὰν (+0.13 μ.) καί, ὑψηλότερον (+0.22 μ.), χεῖλος πίθου μὲ δύο παραλλήλους πλαστικὰς ταινίας πέριξ τοῦ λαιμοῦ τοῦ πίθου μὲ δακτυλοπίεστον διάκοσμον. Εἰς τὸν Ἀνατ. τομέα (23 - 26/ν-ο) συνεχίσθη ἡ ἀφαίρεσις τῆς ἐπιχώσεως (πίν. 120α) ποὺ εἶχε δημιουργηθῇ ἐκ τῆς καταστροφῆς τοῦ ΠΕ ΙΙ οἰκισμοῦ μὲ ἀποτέλεσμα νὰ κερδηθῇ τὸ ΠΕ δάπεδον τὸ συνεχόμενον πρὸς Β τοῦ συνόλου τῶν μυλολίθων καὶ τῶν θαλασσίων βοτσάλων τοῦ ΝΑ τομέως ἐπιτελεσθείσης ὑπὸ τοῦ κ. Ἐλευθ. Πλάτωνος (Ἐπόπτις ἐργασίας: δ. Γεωργία Γεωργιάδου.)

Α - ΑΒΑ τομεὺς

Εἰς τὸν τομέα αὐτὸν (θ-ν/25 - 29) διεξήχθη ἐπὶ μακρὸν (κατὰ μῆνα Ἰούλιον) συστηματικὴ ἡ προκαταρκτικὴ ἐργασία διὰ τὴν συγκέντρωσιν τῆς ποικίλης ΠΕ ΙΙ κεραμεικῆς ποὺ εἶχε καταλήξει ἐκεῖ εἴτε ἐκ τῆς λαθροανασκαφῆς τοῦ ἔτους 1923 εἴτε ἐκ παλαιοτέρων ἀνασκαφικῶν περιόδων (πίν. 124α). Ἐπίσης, εὑρέθησαν, ὡς συνήθως, λεπίδες καὶ ἀπολεπίσματα ὀψιανοῦ καὶ λεπίδες ἐκ πυρίτου. Εἰς μεγάλην ἔκτασιν εὑρέθησαν διάσπαρτα καὶ ὄστρακα τοῦ ΜΕ πίθου 13 τῆς ΒΑ τάφρου, ποὺ εἶχον διασκορπισθῆ ὑπὸ τῶν ἀρχαιοκαπήλων. Ἠρευνήθη, ἐπίσης, εἰς πρώτην φάσιν, ὁ χῶρος ν-π/25 - 26, εἰς βάθος ὁ χῶρος πρὸ (πρὸς Α) τοῦ ταφικοῦ πίθου Α-11 (ἔνδον τοῦ διογκωθέντος τμήματος τοῦ περιβόλου), ὡς καὶ ὅλος ὁ χῶρος ἐκτὸς τοῦ ΑΒΑ τμήματος τοῦ τύμβου μὲ σταδιακὴν ἀφαίρεσιν τῆς ἐπιχώσεως καὶ τῶν ἀπορριφθέντων λίθων. Εἰς τὰ εὑρήματα περιλαμβάνονται ποικίλα ὅσα χείλη ΠΕ ἀγγείων καὶ ἄλλων πιθοειδῶν, λεπίδες ὀψιανοῦ, murex trunculus κ.ο.κ. (Ἐπόπται ἐργασίας: δὶς Στέλλα Ραυτοπούλου, κ. Ἐλευθ. Πλάτων, κ. Εὐ. Δρακόπουλος.)

Ὑπὸ τὸν πίθον Β-11

Διὰ τοῦ κ. Γ. Σταθοπούλου συνεχίσθη ἡ ὑπὸ τὸν πίθον Α-11 (21 - 23/ν-ξ) ἔρευνα, ἡ ὁποία εἶχε ἀρχίσει τὸν Σεπτέμβριον 1979 καὶ εἶχε διακοπῆ εἰς βάθος —0.24 μ. ὑπὸ τὸν ἐμφανισθέντα εὐμεγέθη μυλόλιθον [1].

Τὸ πρῶτον στρῶμα (—0.24 μέχρι —0.44 μ.) ἦτο, μᾶλλον, τὸ αὐτὸ πρὸς τὸ ὑπερκείμενον (- 0.12 - 0.24 μ.) καὶ περιεῖχεν ἄνθρακας ἐν ἀφθονίᾳ (ἄνευ τέφρας) καὶ κεκαυμένην γῆν. Τὰ συνευρεθέντα ὄστρακα εἶναι, μᾶλλον, ἄχρονα, μὴ βοηθοῦντα εἰς χρονολόγησιν. Ἐν συνεχείᾳ (στρῶμα μέχρι —0.52 μ.) ἐπανελήφθησαν τὰ αὐτὰ εὑρήματα. Τέφρα, κατὰ τὰ γνωστὰ τοῦ «δρόμου» εὑρέθη μόνον εἰς μίαν περίπτωσιν (ὑπὸ τὸν ΠΕ τοῖχον) καὶ δὴ καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἀνωτέρου τμήματος πιθοειδοῦς (βάθος —0.40 μ.) ἀγγείου, πέριξ τοῦ ὁποίου, ἀκριβῶς, ὑπάρχει ἐρυθρωπὸς κεκαυμένος πηλός. Πρόκειται, πιθανώτατα, περὶ πηλίνου βοθρίσκου εὑρισκομένου, ὡς καὶ οἱ λοιποὶ τοῦ «δρόμου», τῆς κοιλότητος Α8 τοῦ θολ. τάφου καὶ τῆς ΒΑ τάφρου ἐντὸς κοιλότητος καὶ ἀνήκοντος εἰς φάσιν προγενεστέραν τῆς φάσεως οἰκοδομήσεως τοῦ ὑπερκειμένου ΠΕ τοίχου.

Κατὰ τὰς ἀνασκαφικὰς διαπιστώσεις, «ἡ τέφρα πρέπει νὰ ἐξικνεῖτο, περαιτέρω, ἀπὸ τοῦ βάθους τῶν —0.52 μ. μέχρι —0.70 μ., ἐπειδὴ δὲ συνεχίζεται πρὸς Δ (ὑπὸ τὸν τοῖχον) δὲν ἀποκλείεται τὸ σημεῖον αὐτὸ νὰ συνδέεται μετὰ τῆς κοιλότητος Α8 τοῦ θολ. τάφου», ἤτοι νὰ ἀποτελῇ μείζονα κοιλότητα. Εἰς αὐτὸ τὸ στρῶμα τῆς τέφρας εὑρέθη α) ὄστρακον μετ' ἐπιπλάστου ταινίας φερούσης δακτυλοπίεστον διάκοσμον καὶ β) δακτυλιόσχημος βάσις τῆς ΠΕ

1. Πρβ. ΠΑΕ 1979, 148.

ΙΙ περιόδου. Τμῆμα τριεδρικῆς λεπίδος ὀψιανοῦ εὑρέθη εἰς βάθος —0.68 μ., σημεῖον τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ τὸ μεγαλύτερον βάθος εἰς τὸ ὁποῖον εὑρέθη ὀψιανός.

ΒΑ τάφρος

Κατὰ τὴν ἐφετινὴν ἀνασκαφικὴν περίοδον συνεχίσθη, μετὰ προσωρινὴν διακοπήν, ἡ εἰς βάθος σκαφὴ τῆς ΒΑ τάφρου. Ἡ τάφρος αὐτὴ τῶν ἀρχαιοκαπήλων, εὖρους, ὡς ἔγγιστα, 1.60 μ., ἀντιστοιχοῦντος πρὸς τὸ κατεστραμμένον ΒΑ τμῆμα τῆς θόλου, ἠρευνήθη κατὰ τὸ 1980 εἰς δύο φάσεις, κατὰ τὸν Ἰούλιον καὶ κατὰ τὸν Σεπτέμβριον[1]. Κατὰ τὴν προτελευταίαν ἀνασκαφικὴν περίοδον (τοῦ Ἰουλίου) ἀνεφάνη, πλέον, ἀμέσως, τὸ ἀδιατάρακτον ΠΕ στρῶμα (ὑπὸ τὸ ὑπερκείμενον ἀναμοχλευμένον «ΜΕ» - ΠΕ) στρῶμα, ποὺ ἐξικνεῖτο εἰς τὸ κέντρον τῆς τάφρου εἰς βάθος μέχρι +10 ἑκ. καὶ εἰς τὸ ὁποῖον περιελαμβάνοντο ἀρίστης ποιότητος ὄστρακα ἀπὸ στόμια φιαλιδίων μὲ ἔσω νεῦον ἢ τμώμενον χεῖλος.

Ὑπῆρχον καὶ κλειστὰ ἀγγεῖα καὶ ἄλλα, ὕστατα ΠΕ ΙΙ καὶ ἀγγεῖα μὲ λοξὴν τὴν περιφερειακὴν δακτυλιόσχημον βάσιν, καὶ ὄστρακον κύμβης μὲ παχύρρευστον ἐπάλειψιν, ἤτοι τοῦ τύπου Smear Ware τῶν ἀρχῶν, ἀκριβῶς, τῆς ΠΕ ΙΙΙΑ φάσεως (πίν. 129α). Τὸ τελευταῖον, μὲ διασῳζόμενα τὰ σημεῖα προσφύσεως τῆς ὁριζοντίας τοξωτῆς λαβῆς, προήρχετο ἐκ τῆς ἐπιχώσεως τοῦ τύμβου εἰς ὕψος +50 ἑκ. καί, βεβαίως, ἀνεξαρτήτως τῆς προελεύσεώς του ἐκ κανονικοῦ ἢ μὴ ΠΕ στρώματος, ὑποδηλοῖ ὕπαρξιν τοῦ «οἰκισμοῦ» ἤ, ἁπλῶς, συνέχισιν κατοικήσεως τῆς περιοχῆς κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ΠΕ ΙΙΙΑ, πιθανόν, φάσεως (κατὰ τὴν διὰ τὴν Λέρναν χρονολόγησιν τοῦ καθηγητοῦ John L. Caskey[2]). Ἡ χρονολόγησις αὐτὴ θὰ ἰσχύῃ καὶ διὰ τὴν Βοϊδοκοιλιάν, μόνον ἐφ' ὅσον εἶναι ὀρθὴ ἡ χρονολόγησις τοῦ καθηγητοῦ Caskey διὰ τὴν Λέρναν. Αὐτὸ θὰ σημαίνῃ ὅτι ὑπῆρχον κύμβαι κατὰ τὴν ΠΕ ΙΙΙ περίοδον καὶ εἰς τὴν Βοϊδοκοιλιάν, ὡς καὶ εἰς τὴν Τίρυνθα (εἰκ. 8β).

Τὸ ἀδιατάρακτον ΠΕ στρῶμα τῆς ΒΑ τάφρου ἀπετελεῖτο, κατὰ βάσιν, ἀπὸ κοκκινόχωμα, ἀλλὰ δὲν περιεῖχεν ἴχνος ὀψιανοῦ. Ὁ χῶρος αὐτὸς τῆς ΒΑ τάφρου ἀντεστοίχει πρὸς ἀποθήκην, ὡς ὑποδηλοῦται ὑπό, τοὐλάχιστον, τριῶν εὐμεγέθων διαλελυμένων ἀποθηκευτικῶν πίθων ἐξ ἐρυθρωποῦ-κιτρι-

1. Πρβ. περὶ αὐτῆς εἰς τὰς παλαιοτέρας ἀνασκαφικὰς ἐκθέσεις καὶ λοιπὰ δημοσιεύματα: Γ. Σ. Κορρές, ΠΑΕ 1976, 255 καὶ σημ. 1, ΠΑΕ 1977, 275 - 79, ΠΑΕ 1978, 347. Τὸ Χρονικὸν τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς, Ἀρχαιολογικαὶ Διατριβαὶ ἐπὶ θεμάτων τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, Ἀθηνᾶ - Σειρὰ Διατριβῶν καὶ Μελετημάτων, 21, 1979 (Α' Μέρος), 59· Ἡ Προϊστορία τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς, Ἀνάτυπον ἀπὸ τὸν τόμον «Μνήμη» Γεωργίου Ἰ. Κουρμούλη, 1979, 12, 18· Ἡ Προϊστορία τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς κατὰ τὰς ἐρεύνας τῶν ἐτῶν 1956, 1958, 1975 - 79, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς «Παντείου» Ἀνωτάτης Σχολῆς Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν Ἀθηνῶν, 1980, 327, 333· Ἔργον 1980, 33.

2. J. L. Caskey, Hesperia 29, 1960, 296, πίν. 69 εἰκ. f, g.

νωποῦ (5YR 5/8) πηλοῦ (πίν. 120β), μετὰ λιθίνων ἐγκλεισμάτων εἰς μεγάλην ποσότητα (ἀσβεστίτου κατὰ τὴν διαπίστωσιν τοῦ δρ.' Ιω. Μανιάτη τοῦ Κέντρου Πυρηνικῶν Ἐρευνῶν «Δημόκριτος») καί, εἰς μίαν περίπτωσιν, χαλαζίου. Εἷς τῶν πίθων εἶχε λαβὴν τοξοειδῆ φέρουσαν τρεῖς εὐρείας αὐλακώσεις ἀπὸ τοῦ ἑνὸς μέχρι τοῦ ἄλλου σημείου ἐκφύσεως (εἰκ. 5). Εἰς τὸ αὐτὸ στρῶμα κατα-

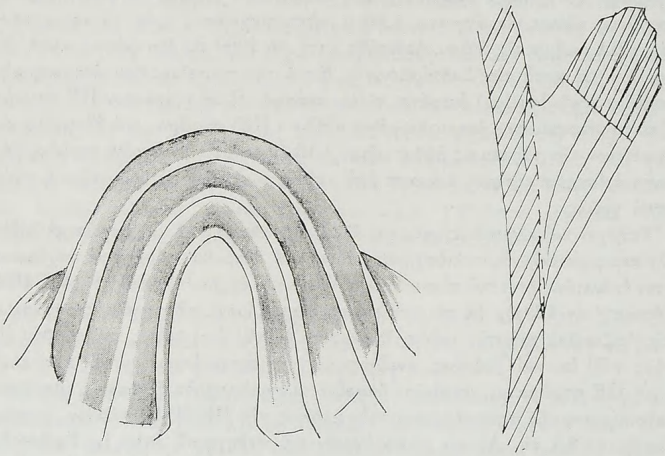

Εἰκ. 5. Λαβὴ ΠΕ ΙΙ πίθου ἐκ τῆς ΒΑ τάφρου.

στροφῆς, ὡς φαίνεται εἰς τὸν πίν. 120β, ὅπου δεικνύει τὸ μικρὸν μεταλλικὸν τόξον, ὑπῆρχε καὶ προχοὴ κύμβης[1] τέλεια ἐστιλβωμένης μὲ ἴχνη ἐκ φαιοῦ ἐπιχρίσματος καὶ μὲ πηλὸν ὑπέρυθρον-κιτρινωπὸν (7.5 YR 7/6). Οἱ πίθοι εἶχον διαλυθῆ καὶ εἶχον καλύψει τὸ σύνολον τῆς ΒΑ τάφρου[2], συνεχίζονται δὲ περαιτέρω (Β καὶ Ν) ὑπὸ τὸν τύμβον. Αὐτὸ ἦτο τὸ στρῶμα τῆς ὁλοκληρωτικῆς καταστροφῆς διὰ πυρκαϊᾶς, ποὺ ἐδημιούργησε παχὺ ἀπηνθρακωμένον στρῶμα ὕπερθεν τῶν τεθραυσμένων πίθων. Ἡ ἀποθήκη αὐτὴ κατεστράφη ἀκριβῶς κατὰ τὰ τέλη τῆς ΠΕ ΙΙ περιόδου καὶ ἡ καταστροφή της ἐσήμανε καὶ τὸ τέλος τοῦ «οἰκισμοῦ».

1. Τὸ ὕψος τῆς κύμβης ἀνέρχεται εἰς 21 ἑκ., ἡ μεγίστη της διάμετρος εἰς 15.2 ἑκ. καὶ ἡ διάμετρος βάσεως εἰς 6.30 ἑκ. Συνεπληρώθη κατὰ Σεπτέμβριον 1981. Μουσ. Πύλου 1625.

2. Ὄστρακα τῶν πίθων δὲν ὑπάρχουν μόνον πρὸς τὸ σημεῖον τῆς θόλου καί, πιθανόν, εἶχον ἀπομακρυνθῆ κατὰ τὴν περίοδον ἀνεγέρσεως τοῦ θολωτοῦ τάφου ἢ καὶ ὑπὸ τῶν ἀρχαιοκαπήλων. Ἴσως, ὄστρακα εὑρηντο ἐπὶ τοῦ τύμβου μέχρι καὶ τοῦ ἔτους 1977.

Τὰ ἀγγεῖα τοῦ στρώματος καταστροφῆς τοῦ χώρου, ὁ ὁποῖος ὁρίζεται ὑπὸ τῆς ΒΑ τάφρου, ἀποτελοῦν τὴν τελειότητα τῆς ἐκφράσεως τῶν Πρωτοελλαδιτῶν ἀγγειοπλαστῶν χάρις εἰς τὴν ραδινότητα καὶ τὴν συμμετρίαν ποὺ τὰ διακρίνουν. Δυστυχῶς, ἡ ἐπίχωσις τοῦ ΠΕ τούτου χώρου εἶναι ἀναμοχλευμένη καὶ ἀγνοοῦμεν κατὰ πόσον ὅλα τὰ ὄστρακα ποὺ εὑρέθησαν καὶ εἰς τὸ ἀνώτερον στρῶμα τῆς τάφρου αὐτῆς προέρχονται ἐκ τῆς ἀρχικῆς ἐπιχώσεως αὐτοῦ τούτου τοῦ ΠΕ χώρου ἢ ἀνήκουν εἰς τὴν ἐπίχωσιν τοῦ τύμβου μεταφερθέντα ἄλλοθεν μὲ χώματα. Τοὐλάχιστον, ὑπάρχουν ἡ κύμβη καὶ τὰ ἄωτα κύπελλα ποὺ ἀποτελοῦν τοὺς ἀψευδεῖς μάρτυρας τῆς καταστροφῆς κατὰ τὸ τέλος, ἀκριβῶς, τῆς μείζονος ΠΕ ΙΙ περιόδου.

Ἡ ἀνωτέρω μνημονευθεῖσα κύμβη (πίν. 121β) εὑρέθη εἰς ὄστρακα διάσπαρτα εἰς διάφορα βάθη (+11 - +2 ἑκ.) καὶ εἰς διάφορα σημεῖα, συνεκολλήθη δὲ ἐπανακτήσασα τὴν ραδινήν της μορφήν, τὴν χαρίεσσαν προχοήν της μὲ λαβὴν τοξοειδῆ τοῦ ὁριζοντίου τύπου καὶ ὑπερυψωμένην βάσιν, ἡ ὁποία εἶναι κοίλη σχηματίζουσα θόλωσιν κατὰ τὰ δεδομένα τοῦ τέλους τῆς ΠΕ ΙΙ περιόδου (pedestal base). Παρόμοιαι ἐπηρμέναι βάσεις τοῦ τέλους τῆς ΠΕ ΙΙ περιόδου εὑρέθησαν εὐθὺς ὑπὸ τὸ στρῶμα τῶν πίθων καὶ ἀκριβῶς εἰς τὴν ΒΑ γωνίαν τῆς τάφρου εἰς βάθος +2 καὶ +9 ἑκ.

Τὸ πλῆρες ἄωτον βαθὺ κύπελλον (Μ. Πύλου 1593) διατηρεῖται, σχεδόν, ὁλόκληρον, πλὴν τμήματος τοῦ χείλους του καὶ τῆς γάστρας (πίν. 121γ). Τὸ ὕψος του ἀνέρχεται εἰς 13.8 ἑκ. Ἰδιαιτερότητές του εἶναι ἡ μικρὰ εἰς τὸν πυθμένα ὀπή, ἡ λεπτὴ ἐπίπλαστος ταινία εἰς χαμηλὸν σημεῖον εἰς τὸ ὁποῖον κάμπτεται ἡ γάστρα (carinated), ὡς καὶ τὸ λεπτότατον χεῖλος. Ὁ πηλὸς εἶναι ροδόχρους (7.5 YR 7/4 pink). Τὸ παραλλάσσον ἐπίχρισμα (coated) ἔχει χρησιμοποιηθῆ εἰς ἀμφοτέρας τὰς ὄψεις τοῦ ἀγγείου καὶ εἶναι σκοτεινὸν φαιὸν 7.5 YR 4/0 (dark gray), ἔχει ὅμως ἀπολεπισθῆ (ἐκ τῆς χρήσεως;) εἰς τὸ κατώτερον τμῆμα τοῦ ἐσωτερικοῦ (εἰκ. 6, πίν. 121δ)[1].

Ὅμοιόν του, ἀλλ' ἀνῆκον εἰς τὴν ἀκριβῶς ἐν συνεχείᾳ ἐξελικτικὴν βαθμίδα, εἶναι κύπελλον (Μ. Πύλου 1594), τοῦ ὁποίου σῴζονται ἡ βάσις, τὸ στέλεχος καὶ μικρὸν τμῆμα τῆς γάστρας (εἰκ. 7). Ἡ πλαστικὴ «περιφερειακὴ» ταινία εἶναι οὐσιαστικῶς, περισσότερον σύνθετος, ἐὰν κρίνωμεν ἀπὸ ἓν ἄλλο ὄστρακον, εἰς τὸ ὁποῖον ὑπάρχει τμῆμα ἄλλης λεπτῆς ἐπιπλάστου ταινίας ἐλλειπτικῶς ἐφαπτομένης πρὸς τὰ κάτω μὲ τὴν ὁριζοντίαν ἐπίπλαστον ταινίαν. Ἡ ὁριζοντία περιφερειακὴ ἐπίπλαστος ταινία εἰς αὐτὰ τὰ ἄωτα κύπελλα τῆς ΒΑ τάφρου (ἀποτελεῖ ἐπιβίωσιν τῆς ὁμοίας ταινίας εἰς τὸν ἀσκὸν ποὺ εὑρέθη πέρυσιν εἰς τὸν ΒΒΑ ἐκτὸς τύμβου τομέα) ὑφίσταται καὶ εἰς αὐτό, ἀλλ' ἐνῷ εἰς τὸ πλῆρες κύπελλον εἶναι εἰς τὸ σημεῖον εἰς τὸ ὁποῖον γίνεται ἡ τμῆσις τοῦ τοιχώμα-

1. Σχετικῶς ὅμοιον εἶναι καὶ ἐκ τῆς νησίδος Σκοπᾶ εὕρημα τοῦ Ἀγγ. Δεληβορριᾶ (ΑΔ 23, 1968, Β' 154, πίν. 107α καὶ Fr. Schachermeyr, Die Ägäische Frühzeit, τ.

τος τοῦ ἀγγείου, εἰς αὐτό, τὸ μερικῶς σῳζόμενον, ἡ ραδινὴ καμπυλότης συνεχίζεται πρὸς τὰ ἄνω μὲ διαφαινομένην ὅμως ἀσυμμετρίαν διὰ τὸ σύνολον τῆς γάστρας. Τὸ σῳζόμενον ὕψος εἶναι 9.7 ἑκ., τὸ στέλεχος μετὰ τῆς βάσεως 2.7 ἑκ. καὶ ἡ διάμετρός της 2.7 ἑκ. Τέλος, τὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ ἐμετρήθη 7.5

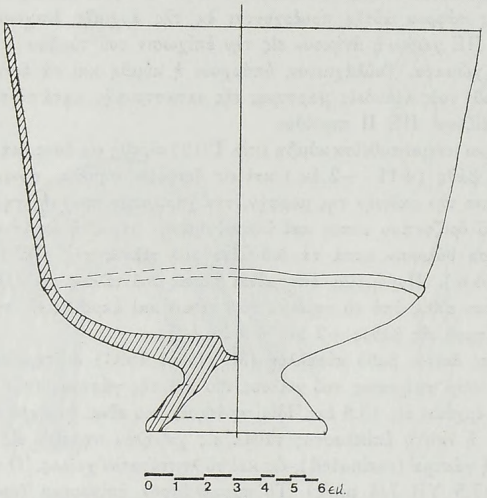

Εἰκ. 6. Ὕστατον ΠΕ ΙΙ ἄωτον κύπελλον ἐκ ΒΔ τάφρου.

YR 5/4 ἢ 5/6 (strong brown ἢ brown) καὶ τοῦ ἐπιχρίσματος 7.5 YR 5/2 (gray).

Τὸ ὑποκείμενον στρῶμα εἶχε δάπεδον ἐκ σκληροῦ κιτρίνου πηλοῦ (συμπεπιεσμένου) εἰς βάθος —5 καὶ —7 ἑκ. Ἀπὸ κάτω ὑπῆρχε μαλακὸ καφὲ χῶμα. Τὸ αὐτὸ στρῶμα τοῦ κιτρίνου πηλοῦ[1] ἐξετείνετο εἰς μεγάλην ἔκτασιν τοῦ

1 (1976) 209, πίν. 29b). Τὸ ἀγγεῖον ἔχει ὕψος 12 ἑκ., διάμετρον χείλους 15 ἑκ. καὶ διάμετρον βάσεως 5.3 ἑκ. Τὸ ἀγγεῖον τοῦτο ποὺ ἐνθυμίζει, κατὰ τὸν Δεληβορριᾶν, μεταλλικὸν πρότυπον, εἶναι χειροποίητον, μετ' ἀνοικτοχρώμου ὑπολεύκου ἐπιχρίσματος καὶ εὑρέθη εἰς βάθος 2 μ. κατὰ λατομικὰς ἐργασίας (Μ. Σπάρτης 5711). Πρβ., περαιτέρω, A. Waterhouse - R. Hope Simpson, BSA 56, 1961, 119· Chr. Le Roy, BCH 89, 1965, 358 κέ. καὶ R. Hope - Simpson - O.T.P.K. Dickinson, Gazetteer, I, 1979, 120 (C 46).

1. Στρῶμα ἀπὸ παχὺν κίτρινον πηλὸν ὑπῆρχε καὶ εἰς τὸ δωμάτιον R εἰς τὸ Μπερμπάτι (G. Säflund, Excavations at Berbati 1936 - 37, 1965, 107).

οἰκισμοῦ, εὑρέθη δὲ καὶ ὑπὸ τὴν θόλον καὶ εἰς τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν τοῦ ἐσωτέρου «δρόμου» τοῦ θολ. τάφου. Κυριώτερον εὕρημα ὑπῆρξεν ἑστία εἰς σχῆμα πετάλου συγκειμένη ἐκ πηλίνων τοιχωμάτων καὶ ἐξ ἁπλοῦ κοιλώματος (εἰς τὸν φυσικὸν βράχον), τὸ ὁποῖον περιεβάλλετο ὑπὸ ἀργῶν λίθων (πίν. 121ε).

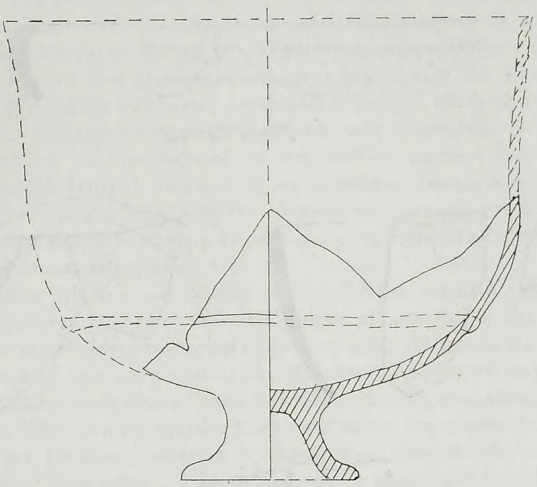

Εἰκ. 7. Μερικῶς σῳζόμενον ὕστατον ΠΕ ΙΙ ἄωτον κύπελλον ἐκ ΒΑ τάφρου.

Παραδόξως ὁστᾶ ζῴων δὲν εὑρέθησαν ἔνδον. Ὑπεράνω, ἀκριβῶς, τῆς ἑστίας ὑπῆρχε βάσις μαγειρικοῦ σκεύους (πηλὸς ὑπέρυθρος καστανόχρους μετὰ ἐγκλεισμάτων, ὧν ἔνια λευκωπά, καὶ σκοῦρον στακτόχρουν ἐπίχρισμα εἰς τὸ ἐσωτερικόν), ἐνῷ εἰς τὴν συνανήκουσαν ἐπίχωσιν τοῦ στρώματος τούτου ὑπῆρχε τὸ θαυμάσιον τὴν κατασκευὴν (εἰκ. 8α, πίν. 129β) καὶ τὴν ἐμφάνισιν ἔσω νεῦον χεῖλος ἑνὸς φιαλιδίου τῆς πρωίμου ΠΕ ΙΙ (ἢ ὑστάτης ΠΕ Ι) περιόδου μὲ ἐρυθρὸν πηλὸν (2.5 YR 5/6), φαιόχρωμον τὸ ἐπίχρισμα καὶ σκοτεινὴν ἐρυθρωπὴν καστανόχρουν τὴν στίλβωσιν (2.5 YR 5/6).

Τὸ ὑποκείμενον στρῶμα ἦτο τὸ στρῶμα τῶν δύο μικρῶν «βόθρων» (πιθαρίων) καὶ περιελάμβανε τὴν ἐπίχωσιν τῆς ΠΕ Ι(;) περιόδου μὲ χονδροειδῆ ἀγγεῖα, πού εἶχον λευκὰ ἐγκλείσματα, πορτοκαλόχρουν πηλὸν καὶ φαιὸν ἔνδον ἐπίχρισμα. Ἄλλα ὄστρακα καλῆς ποιότητος ἦσαν μελανὰ τὸ χρῶμα, τέλεια ἐστιλβωμένα καὶ μὲ λειασμένην τὴν ἐπιφάνειαν εἰς ἀμφοτέρας τὰς ὄψεις. Μεταξὺ τῶν εὑρημάτων περιελαμβάνετο καὶ λεπτότατον χεῖλος λεπτοῦ

πηλοῦ (5 YR 7/8 — reddish yellow — κοκκινωπὸν-κίτρινον), ὡς καὶ λοξὴ βάσις λεπτοῦ πηλοῦ μὲ ἐξομάλυνσιν τῆς ἐπιφανείας (wash). Σημειωτέον, προσέτι, ὅτι ἡ φαιὰ-μελανὴ στίλβωσις εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν δὲν ὁμοιάζει πρὸς ἐπίχρισμα ἢ glaze. Τέλος, φαιὰ-μελανὴ (burnished) στίλβωσις ὑπάρχει

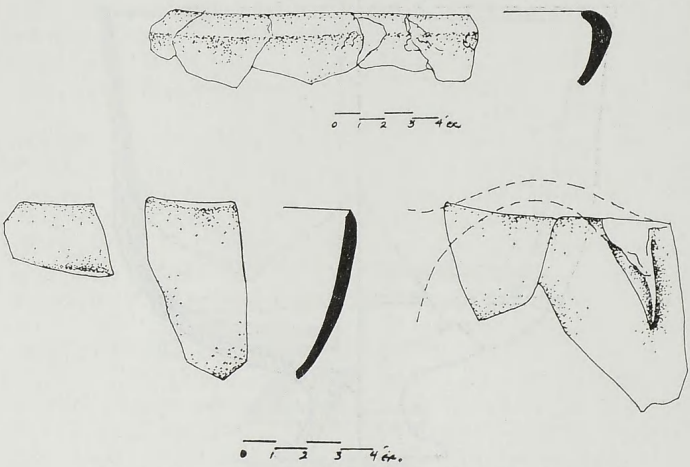

Εἰκ. 8. Χεῖλος πρωϊμου ΠΕ ΙΙΑ φιαλιδίου ΒΑ τάφρου (glazed) καὶ ὄστρακα ΠΕ ΙΙΙΑ κύμβης (Smear ware).

καὶ εἰς τὰς δύο ὄψεις ἄλλων ὀστράκων. Τὸ στρῶμα ὡρίζετο εἰς βάθος —7 μέχρι —18 ἑκ. καὶ ὡς δάπεδον ὑπῆρχε, κατὰ σημεῖα, στρῶσις χαλίκων. Πρόβλημα, πάντοτε, ἀποτελεῖ κατὰ πόσον ἡ ἐποχὴ αὐτή, ἡ «ΠΕ Ι», εἶναι αὐθύπαρκτος καὶ τοῦτο διότι δὲν ἔχουν ἀναφανῆ εἰσέτι τὰ συνανήκοντα τοιχία οἰκιῶν. Ἴσως, τοῦτο ὀφείλεται εἰς σύμπτωσιν καὶ εἰς τὸ περιωρισμένον τοῦ μέχρι τοῦδε ἀνασκαφέντος χώρου. Αὐτὴ αὕτη ἡ στρωματογραφία τῆς ΒΑ τάφρου ἐμφανίζεται εἰσέτι περίπλοκος καὶ θὰ διευκρινηθῇ μόνον ἐφ' ὅσον διαπλατυνθῇ πρὸς Β καὶ πρὸς Ν (Ἐπόπται ἐργασίας: δίδες Η. Lewis, Ἄρτ. Χιονίδου, Ἰω. Σπανοῦ, Ἀν. Λεονάρδου).

Κατὰ μῆνα Σεπτέμβριον διελύθησαν οἱ συσσωρευμένοι λίθοι ποὺ εἶχον ἀπομείνει σχηματίζοντες τὴν ἀναπλήρωσιν τῆς ἐκτισμένης θόλου εἰς τὸ σημεῖον τὸ ἀντιστοιχοῦν εἰς τὴν ΒΑ τάφρον. Οὕτως, ἐδόθη ἡ δυνατότης, ὅπως καὶ κατὰ μῆνα Ἰούλιον εἰς τὴν ΔΝΔ τάφρον, νὰ μελετηθῇ (μὲ παράλληλον διεύρυνσιν τῆς τάφρου) ὁ τρόπος κατασκευῆς τῆς θόλου καὶ ὁ τρόπος προσαρμογῆς

αὐτῆς εἰς τὸν περιβάλλοντα τύμβον. Συνάρτησις τῶν παρατηρήσεων δι' αὐτὰ τὰ ἀρχικὰ (ἀπὸ τοῦ 1977) desiderata ἦτο καὶ ἡ συναγωγὴ τοῦ συμπεράσματος ὅτι τοῦ τύμβου εἶχον μὲν καταστραφῆ τὸ νότιον καὶ τὸ κεντρικὸν τμῆμα κατὰ τοὺς πρωτομυκηναϊκοὺς χρόνους διὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ θολωτοῦ τάφου, ἀλλὰ τὸ κατεστραμμένον αὐτὸ τμῆμα δὲν ἐξικνεῖτο πέρα τοῦ μέρους τὸ ὁποῖον κατέλαβε, τελικῶς, ἡ θόλος τοῦ τάφου: Πράγματι, ἡ εἰκὼν ποὺ προέκυψεν ἐκ τῆς ἀπομακρύνσεως αὐτοῦ τοῦ τυχαίου, ὡς προῆλθεν ἐκ τῆς φθοροποιοῦ δράσεως τῶν ἀρχαιοκαπήλων, «συμπληρώματος» τῆς θόλου ἦτο διδακτικὴ δι' ὅλας τὰς ἐπελθούσας μεταβολάς. Οὕτως, ὡς ἔδειξεν ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, οἱ συσσωρευθέντες ὄγκοι χωμάτων πρὸς δημιουργίαν τοῦ τύμβου, ἦσαν, κατὰ τὸ πλεῖστον, καθαροὶ καὶ ἄνευ πολλῶν ὀστράκων (κατ' ἀποκλειστικότητα ΠΕ ἐποχῆς). Τὸ χῶμα τῆς συσσωρεύσεως ἦτο μαλακὸν καὶ διεπιστώθη ὅτι διέφερε ριζικῶς κατὰ τὴν σύστασιν τοῦ χώματος τοῦ ὑποκειμένου στρώματος ποὺ ἦτο τὸ στρῶμα ἐπιχώσεως ἐκ τῆς καταστροφῆς τοῦ ἀνασκαπτομένου ἐσωτερικοῦ χώρου.

Εἰς βάθος +0.35 μ. καὶ ἀκριβῶς ὀπίσω τοῦ ἄκρου τοῦ ΒΒΑ τμήματος τῆς θόλου εὑρέθησαν στρώσεις λίθων ΠΕ τοίχου μὲ κατεύθυνσιν ἀπὸ ΝΔ πρὸς ΒΑ. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ τύμβος καὶ ὁ ὑποκείμενος ΠΕ Η οἰκισμὸς δὲν κατεστράφησαν περισσότερον χάριν δημιουργίας τῆς θόλου. Ὑπερθεν τοῦ τοιχίου ὑπῆρχεν ἡ καθαρὰ συσσώρευσις χώματος τοῦ ΜΕ τύμβου καί, περαιτέρω, οἱ συσσωρευθέντες λίθοι πρὸς ἀντιστήριξιν ἔξωθεν τῆς θόλου. Σημειωτέον ὅτι, κατὰ τό γε νῦν ἔχον, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ διακριθοῦν αὐτοὶ οὗτοι οἱ λίθοι τοῦ μανδύου τοῦ τύμβου, ὅπως, ἐπίσης, οἱ ἀνώτατοι ἐκτὸς τῆς θόλου λίθοι δυνατὸν νὰ εἶχον τοποθετηθῆ (ἴσως καὶ μερικῶς) καὶ κατὰ τὴν περίοδον τῆς πρώτης ἀνασκαφῆς τοῦ ἔτους 1956, ὅτε καὶ ἐδημιουργήθη ἡ προστατευτικὴ χάριν τῆς θόλου ξηρολιθιὰ ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου (πίν. 122α).

Αὐτὴ αὕτη ἡ θόλος εἰς τὸ κατώτερόν της τμῆμα (πάντοτε εἰς τὸ ΒΒΑ ἄκρον τῆς θόλου) ἀποτελεῖται ἐκ μεγάλων πλακωτῶν λίθων (μικροτέρων, βεβαίως, ἔναντι τῶν ἔνδον τοῦ στομίου ἐπισημανθέντων) μὲ σημαντικὸν πλάτος (κατὰ τὸ νοούμενον πάχος τῆς θόλου), εἶχε δὲ τοποθετηθῆ, ὡς καὶ εἰς τὸ Δ τμῆμα, μόνον εἷς πλακωτὸς λίθος ὡς θεμέλιον καὶ αὐτὸ τὸ πάχος, ὁ ἀριθμός, δηλονότι, τοῦ ἑνὸς πλακωτοῦ λίθου ἐχρησιμοποιήθη μέχρις ὕψους 70, περίπου, ἑκ., ἀπὸ τοῦ ὁποίου, περαιτέρω, ὕψους, ἐτίθεντο ἀνὰ δύο λίθοι (εἷς πλακωτὸς εἰς τὸ μέτωπον τοῦ ταφικοῦ θαλάμου καὶ εἷς ἀργὸς λίθος ἐφαπτόμενος τῆς συσσωρεύσεως τοῦ τύμβου) πρὸς ἐπίτευξιν καὶ διατήρησιν τῆς ἤδη σχηματιζομένης ἐκφορικότητος τῆς θόλου. 'Απὸ ὕψους 1.10 μ. τὸ πάχος τῆς θόλου μεγαλώνει, ἑνοῦνται δὲ πλέον οἱ πλακωτοί της ἢ μερικῶς ἐπεξειργασμένοι λίθοι μετὰ τῶν λίθων τῆς ἀντιστηρίξεως τῆς θόλου ὕπερθεν τοῦ τύμβου. 'Αντίστοιχος ἦτο καὶ ὁ σχηματισμὸς εἰς τὸ ΑΒΑ τμῆμα τῆς θόλου (πίν. 122β). Γενικῶς, καὶ εἰς αὐτὸν τὸν θολωτὸν τάφον ἔχομεν τὴν αὐτὴν μέθοδον κατασκευῆς θολωτοῦ τάφου ποὺ

ἔχομεν καὶ ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπον Μεσσηνίαν (Κουκουνάρα, Βαγενᾶ, Ἐγκλιανοῦ, Περιστεριά, Καρποφόρα κ.ο.κ.), ἤτοι στενώτατα θεμέλια θόλου καὶ περιοδικῶς διογκουμένην, λόγῳ ἐκφορικότητος, θόλον.

Οἱ ἀρχαιοκάπηλοι, σχηματίζοντες τὴν ΒΑ τάφρον, κατέστρεψαν τὴν θόλον μέχρι τοῦ φυσικοῦ βράχου κατ' ἐκεῖνο τὸ σημεῖον. Κατὰ τὴν τελευταίαν ἀνασκαφικὴν περίοδον τοῦ Σεπτεμβρίου ἡ τάφρος διηυρύνθη καὶ ἀπέκτησε, τὸ ἀνώτατον, πλάτος 1.60 μ. Ἡ σκαφὴ της ἔφθασε μέχρι τοῦ δαπέδου τοῦ τέλους τῆς ΠΕ ΙΙ περιόδου καὶ ἀνεφάνη ἡ αὐτὴ κατάστασις ἡ ὁποία εἶχε προκύψει καὶ κατὰ τὸν μῆνα Ἰούλιον, ἤτοι πυκνὸν στρῶμα πυρᾶς, ὄστρακα τῶν τριῶν, τοὐλάχιστον, τεθραυσμένων ἀποθηκευτικῶν πίθων καὶ ὑστάτη ΠΕ ΙΙ κεραμεικὴ (πίν. 123β).

Εἰς αὐτὸ τὸ στρῶμα πυρᾶς τοῦ δαπέδου εὑρέθησαν (κατὰ μῆνα Σεπτέμβριον) καὶ τὰ πρῶτα ὑπολείμματα τῆς ἀνωδομῆς (στέγης καὶ τοίχων) τοῦ καταστραφέντος χώρου, ἦσαν δὲ ταῦτα φυτικαὶ οὐσίαι ἀνήκουσαι εἴτε εἰς καλάμους εἴτε εἰς δοκοὺς ἀλλὰ καὶ τμήματα ὠμῶν πλίνθων ἀντιστοίχως. Ἄρα, ἡ στέγη εἶχε κλίσιν ὡς καὶ εἰς Λέρναν καὶ εἰς Ἀκοβίτικα. Κατὰ τὰ λοιπά, ἀγνοοῦμεν εἰσέτι εἰς ποῖον χῶρον ἀνῆκον τὰ εὑρήματα αὐτά. Συγκεκριμένως, ὑπάρχει εἰς τὸ ἀνατολικὸν σημεῖον τῆς τάφρου εἷς τοῖχος, ἀλλὰ πλέον τούτου οὐ. Πάντως, ὁ χῶρος αὐτὸς ἔδωκε τὸ πρῶτον σαφὲς δεῖγμα καταστροφῆς τοῦ οἰκισμοῦ ἐκ πυρκαϊᾶς. Ἄλλοι τοῖχοι τοῦ ἀνασκαφέντος χώρου θὰ εὑρηνται ὑπὸ τὸν τοῖχον, ἐνῷ ὁ τέταρτος θὰ εὑρίσκετο εἰς τὸ σημεῖον ὅπου ἐδημιουργήθη ὁ ταφικὸς θάλαμος καὶ κατεστράφη κατὰ τοὺς πρωίμους μυκηναϊκοὺς χρόνους. (Ἐπόπται ἀνασκαφῆς: δίδες Ἰω. Σπανοῦ, Ἀν. Λεονάρδου.)

Εἰς τὴν ἀπὸ ὕψους ληφθεῖσαν διὰ διπόδου φωτογραφίαν (πίν. 123α) διακρίνονται: εἰς τὸ Ν τμῆμα ὁ θολ. τάφος, εἰς τὸ Α καὶ τὸ Δ τμῆμα ὁ ΜΕ τύμβος καὶ τὸ χάσμα τοῦ ταφικοῦ πίθου Β-12 καὶ εἰς τὸ κέντρον ἡ ΒΑ τάφρος. Ἡ ΒΑ τάφρος ἐμφανίζει τὴν κατάστασιν ποὺ προῆλθε κατὰ μῆνα Σεπτέμβριον, ἤτοι μὲ τὰ καθαρισθέντα τμήματα τῶν τεθραυσμένων πίθων εἰς τὸ ὑπερκείμενον στρῶμα καταστροφῆς τῆς ἀποθήκης (Β, ΒΔ, Δ) καὶ τὸ ὑποκείμενον στρῶμα τοῦ φυσικοῦ βράχου μὲ τὴν πηλίνην ἑστίαν ὡς καὶ τὸ ζεῦγος τῶν βοθρίσκων (Ν, ΝΑ).

Ἐξωτερικὸς ΒΑ τομεὺς

Εἰς τὸν ἐξώτερον ΒΑ τομέα (πίν. 124α) ἐσχηματίσθη ὁριοθετημένος, περίπου, χῶρος, μὲ τέσσαρας τοίχους (I-IV), ἐξ ὧν ὁ ΙΙΙ εὑρίσκεται εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τετραγώνου τούτου χώρου. Ὁ δυτικὸς (Ι) τοῖχος ἐκκινεῖ ἀπὸ τῆς ΒΑ τάφρου καὶ παρακολουθεῖται πρὸς Β. Ὁ νότιος (ΙΙ) τοῖχος εἶναι, οὐσιαστικῶς, διπλοῦς κατὰ τὸ ἀντίστοιχον παράδειγμα τοῦ Ν τομέως. Ἡ βορεία ὄψις τοῦ ἐξ αὐτῶν βορείου (22-24/ι-κ) ἔχει τὴν λοξὴν τοποθέτησιν λίθων, ποὺ ἀπαρτίζουν οὕτω, ἰχθυάκανθαν, εἰς τὸ ἀνώτερον δὲ σημεῖον τοῦ δυτικοῦ του

τμήματος ὑπάρχουν λιθάρια, πού, κατὰ τὴν λογικὴν ἄποψιν τοῦ κ. Γ. Σταθοπούλου ἐχρησίμευον διὰ τὴν στερεὰν προσαρμογὴν τῶν ὠμοπλίνθων τῆς ἀνωδομῆς. Ὁ βόρειος τοῖχος (IV), μὲ κατεύθυνσιν ἀπὸ Δ πρὸς Α, σχηματίζει μικροτέραν τῆς ὀρθῆς γωνίας μὲ τὸν τρίτον-μεσαῖον τοῖχον (III), πού προχωρεῖ πρὸς Ν. Εἰς τὸ ἀνατολ. ἄκρον ἑνώσεως αὐτῶν τῶν δύο τοίχων διακρίνονται λευκάζοντες λίθοι, ὅμοιοι πρὸς ἐκείνους οἱ ὁποῖοι ἔχουν παρακολουθηθῆ εἰς μεγάλην ἔκτασιν εἰς τὸν ΒΔ τομέα, παρακολουθοῦνται δὲ καὶ πέρα τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τοῦ μνημονευθέντος διπλοῦ νοτίου τοίχου αὐτοῦ τοῦ ΒΑ τομέως.

Εἰς τὴν ΝΔ γωνίαν τῶν τοίχων Ι καὶ ΙΙ εὑρέθη ὑπὸ τὸ δάπεδον σκελετὸς νηπίου διατηρούμενος μέχρι τῆς ὠλένης (μῆκος 24 ἑκ.). Ἡ δεξιὰ χεὶρ ἔχει τοποθετηθῆ ἐπὶ τοῦ θώρακος, ἐνῶ ἡ ἀριστερὰ κατὰ μῆκος τῆς ἀριστερᾶς πλευρᾶς τοῦ σώματος τοῦ νηπίου.

Γενικῶς, τὰ ἀποτελέσματα αὐτοῦ τοῦ δευτέρου στρώματος (μετὰ τὴν μεσαίαν ΠΕ ΙΙ φάσιν τῆς περυσινῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου), πού ἀνάγεται εἰς πρώιμον ΠΕ ΙΙ φάσιν, κρίνονται ὡς ἱκανοποιητικὰ καὶ τοῦτο διότι θὰ συμβάλλουν θετικῶς, μετὰ τῶν ὑποκειμένων εὑρημάτων πού θὰ προέλθουν ἀπὸ τὴν συνέχισιν τῆς ἐρεύνης, εἰς τὴν παρακολούθησιν τῆς ΠΕ κεραμεικῆς. Κυριώτερον εὕρημα εἶναι ἡ μέχρι τοῦδε μερικῶς ἀναφανεῖσα πρώιμος κύμβη τῶν ἀρχῶν τῆς ΠΕ ΙΙ περιόδου μὲ «προχοήν», πού δὲν ἐξέχει καταφανῶς, ὡς εἰς τὰ ἄλλα μεταγενέστερά της δείγματα (πίν. 124β). Εἰδικώτερον, τὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου εἶναι σφαιρικὸν καὶ σημειοῦται ἐλαφροτάτη κλίσις τοῦ στομίου τῆς γάστρας πρὸς προχοήν. Ἡ προχοὴ ὑψοῦται ὀλίγον καὶ καμπυλοῦται κανονικῶς. Ἰδιαιτέρως ἡ γάστρα εἶναι δυσαναλόγως μεγάλη ἐν σχέσει πρὸς τὴν προχοήν. Ὁ πηλὸς εἶναι ὑπέρυθρος-κιτρινωπὸς καὶ τὸ ἐπίχρισμα ὠχροκίτρινον: ἀντιστοίχως: 7.5 YR 7/6 καὶ 2.5 YR 7/4. Ὕψος: 19.5 ἑκ. (Μουσεῖον Πύλου 1595).

Μεταξὺ τῶν συνήθων εὑρημάτων (ὀψιανός, πυρίτης κ.ο.κ.) περιλαμβάνεται βαρελοειδὴς ψῆφος κορναλλίνη μὲ τμῆμα κατὰ τὸν μέγαν ἄξονα (μήκους 0.9 ἑκ.). Ἐπόπται ἐργασίας: κ. Κων. Λιντοβόης, δὶς Π. Βολτῆ.

Ὑπὸ τὸν πίθον Α-12

Διὰ τοῦ κ. Γ. Σταθοπούλου συνεχίσθη[1] ἡ εἰς βάθος σκαφὴ ὑπὸ τὸν πίθον Β-12 (17-18/θ-ι), ὅπου ἔχει ἀναφανῆ ὁ ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ βράχου (+0.00) ἐρειδόμενος ἐκτισμένος τοῖχος (σωζομένου ὕψους 24 ἑκ. καὶ πάχους, τοὐλάχιστον, 60 ἑκ.). Οἱ ἀργοὶ λίθοι τοῦ τοίχου εἶναι ψαμμιτικοὶ καὶ ἀσβεστόλιθοι. Αὐτὸ τὸ στρῶμα ἀντιστοιχεῖ εἰς τὴν ΠΕ ἐποχὴν καὶ φέρει ἴχνη πυρκαϊᾶς (ἀνθρακίδια).

1. ΠΑΕ 1979, 148.

Εἰς τὸν φυσικὸν βράχον (—0.03 μ.) ὑπάρχει καὶ βάθυνσις ὁμοιάζουσα πρὸς στρόφιγγα, πρᾶγμα, ὅμως, ποὺ ἀπεκλείσθη ἐλλείψει ἰχνῶν τριβῆς. Εἰς μεγαλύτερον βάθος (μέχρι —0.15 μ.) ὑπάρχουν ἔντονα, πάλιν, ἴχνη πυρᾶς καὶ χῶμα ἀμμῶδες. Εἰς σχισμὴν τοῦ βράχου εὑρέθησαν καὶ δύο ὄστρακα τῆς Τελικῆς Νεολιθικῆς (TN) μὲ ὑπομέλανα τὴν ἐπιφάνειαν.

Ἐπὶ τοῦ βράχου εὑρέθησαν (κατὰ τὴν περυσινὴν περίοδον) κεκαυμένα ὀστᾶ χοίρου (ἢ κάπρου), ἂν κρίνωμεν καὶ ἐκ παρακειμένου χαυλιόδοντος μήκους 3.5-4 ἑκ. Μεταξύ των ἦτο καὶ ἀστράγαλος διαστάσεων 2.8 × 1.8 × 1.5 ἑκ. Τμῆμα τριεδρικῆς λεπίδος ὀψιανοῦ εὑρέθη εἰς βάθος —0.10 μ. Καὶ εἰς αὐτὴν τὴν περίπτωσιν, εἰς τὰ τοιχώματα τοῦ κοίλου τοῦ πίθου Β-12, ἡ ΜΕ ἐπίχωσις τοῦ τύμβου (ὑπὸ τὸν μανδύαν — πέριξ τοῦ πίθου) περιελάμβανεν, ἀποκλειστικῶς, ΠΕ ὄστρακα.

Β τομεὺς

Ὁ Β τομεύς, ὡς ἐπιστοποιήθη καὶ ἐκ τοῦ ὑλικοῦ οἰκοδομῆς τῶν ἐν αὐτῷ κτισμάτων (πωρόλιθος) καὶ ἐκ τῆς ἀνευρεθείσης ἀποσπασματικῆς κεραμεικῆς, εἶχε χρησιμοποιηθῆ κατὰ τὴν πρώιμον ΠΕ περίοδον (πρὸ τῆς ὡρίμου ΠΕ ΙΙ φάσεως). Εἰς αὐτὸν εὑρέθη μόνον εἷς τοῖχος διήκων ἀπὸ Α πρὸς Δ, εἰς τέσσαρα δὲ διάφορα σημεῖα ὑπάρχουν τμήματα τοῦ τύμβου (ἐξ ὧν τρία μέρη τῆς ἐξωτερικῆς του κρηπῖδος καὶ ἓν ἀκολουθοῦν τὴν κλίσιν τοῦ κυρίως τύμβου ἐκτὸς τοῦ περιβόλου μετὰ εὐμεγέθων ἀργῶν λίθων ποὺ εἶχον ἀφαιρεθῆ ἀπὸ τὸν λίθινον μανδύαν καὶ εἶχον τοποθετηθῆ, κατὰ τὰ εἰωθότα, πρὸ τῶν σημείων εἰς τὰ ὁποῖα ἐβυθίσθησαν οἱ ταφικοὶ πίθοι).

Κατὰ τὰ λοιπά, ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἐνεφάνισε καὶ τὰ γνωστὰ λιθάρια εἰς εἰς τὸ ἀνώτατον τμῆμα τῶν ἐκτενῶν κοιλοτήτων αὐτοῦ τοῦ τομέως ὡς ἀπόδειξιν τῆς μέχρι τοῦ σημείου ἐκείνου ἐπεκτάσεως τοῦ οἰκισμοῦ.

Μεταξὺ τῶν κεραμεικῶν εὑρημάτων περιλαμβάνεται ὄστρακον (ἔνδον χείλους καὶ λαβῆς) μετ' ἐμπιέστου τεχνικῆς, ἤτοι μὲ τρίγωνα εἰς δύο ὁριζοντίους σειράς. Εἰς συνήθη ποσότητα ἀνῆλθον καὶ τὰ ἐξ ὀψιανοῦ εὑρήματα (ἑπτὰ λεπίδες καὶ ἓξ ἀπολεπίσματα). Ἐπόπτης ἐργασίας: Στυλ. Μοσχούρης.

ΒΔ τομεὺς

Εἰς τὸν ΒΔ τομέα συνεχίσθη ἡ διακοπεῖσα τὸν Σεπτέμβριον 1978 σκαφὴ (πίν. 125) καί, εἰδικώτερον, εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χώρου τοῦ φερομένου ὡς ἀνήκοντος εἰς τὸ ἀψιδωτὸν κτίσμα καὶ εἰς τὸ ὑπερκείμενον αὐτοῦ τετράγωνον δωμάτιον, τῶν ὁποίων ἔχουν, ἀντιστοίχως, ἀποκαλυφθῆ τὸ δυτ. ἀψιδωτὸν τόξον, καὶ οἱ τρεῖς ἐκ τῶν τεσσάρων τοίχων [1].

1. Γ.Σ. Κορρες, ΠΑΕ 1978, 347, εἰκ. 7, πίν. 207, 210α, παρένθ. πίν. ΙΒ', Προϊστορία Βοϊδοκοιλιᾶς (1979), 4, πίν. 10, Προϊστορία Βοϊδοκοιλιᾶς (1980) 317 πίν. 4.

'Αρχικῶς, ἀπεμακρύνθησαν οἱ ὑπολειφθέντες ὄγκοι χωμάτων, λίθων (μικρῶν λίθων τοποθετημένων μὲ σχετικὴν τάξιν) καὶ δύο μυλολίθων (μὲ ἀνάμεικτον κεραμεικὴν λεπτῶν καὶ χονδροειδῶν ἀγγείων ἀτελοῦς ὀπτήσεως ἀπὸ πηλὸν ποὺ περιεῖχεν ἐγκλείσματα ἀσβεστίτου καὶ μαρμαρυγία) ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ δωματίου καὶ ἀκολούθως ἡ σκαφὴ ἐχώρησεν εἰς βάθος πρὸς ἐπισήμανσιν τοῦ δαπέδου καὶ τῆς θεμελιώσεως τοῦ κτηρίου, ἔτι δὲ πρὸς ἀποκάλυψιν τῆς συνεχείας τοῦ λεγομένου ἀψιδωτοῦ κτίσματος.

Τὸ ὑποκείμενον στρῶμα (σχετικῶς μαλακοῦ καστανοχρώμου χώματος) περιελάμβανε (μέχρι τῶν θεμελίων τοῦ βορείου τοίχου) κεραμεικὴν τῆς ΠΕ ΙΙ φάσεως α) λεπτῶν τοιχωμάτων (Fine Ware) μὲ ἔσω νεύοντα χείλη (ἁπλῶς, μὲ κάμψιν καὶ μὲ τριῆσιν) καὶ παράδειγμα δακτυλιοειδοῦς βάσεως κωνικῆς διατομῆς, ἔτι δὲ β) χονδροειδοῦς κατασκευῆς (Coarse Ware) καὶ δὴ καὶ ὄστρακα πιθοειδῶν, κατὰ τὸ πλεῖστον, μὲ προσμείξεις ἀσβεστίου καὶ μίκας, τέλος δὲ λεπίδες (μὲ δύο ἢ τρεῖς ἕδρας κατὰ τὴν μίαν ὄψιν) καὶ ἀπολεπίσματα ὀψιανοῦ.

Τὰ θεμέλια τοῦ τοίχου Β ἐπεσημάνθησαν εἰς βάθος +25 ἑκ. καὶ τοῦ τοίχου Δ εἰς βάθος +18 ἑκ. λόγῳ τῆς μικρᾶς κατωφερείας τοῦ «ἐδάφους», ἐνῷ τοῦ Ν εἰς +28 ἑκ.

Εἰς τὸ εὐθὺς ὑποκείμενον τοῦ θεμελίου στρῶμα μὲ παρομοίας σκληρότητος (μαλακὸ) χῶμα, τὸ ὁποῖον εἶναι τὸ ἀνώτερον στρῶμα τῆς ἐπιχώσεως τοῦ ὑποκειμένου κτίσματος, ὑπάρχουν σημεῖα διαφορετικῆς συστάσεως ὅπως μὲ ἐντόνως ἐρυθρόχρωμον χῶμα, μὲ τεμάχια κεκαυμένου πηλοῦ (εἰς ἔκτασιν 1 $μ^2$) καὶ μὲ διασπάρτους μυλολίθους καὶ τριπτῆρας, ἐκ τῶν ὁποίων πολλοὶ ἦσαν ἐνσφηνωμένοι μεταξὺ τῶν ψαμμιτολίθων τοῦ ὑποκειμένου κτίσματος. Ἡ λεπτὴ κεραμεικὴ σπανίζει ἐν σχέσει πρὸς τὸ ὑπερκείμενον στρῶμα — καὶ ἀφθονοῦν τὰ ὄστρακα χονδροειδῶν ἀγγείων μὲ διωγκωμένα χείλη (T-rim καὶ ἄλλα ὀλίγον ἀπέχοντα). Αἱ βάσεις τῶν ἀγγείων, εἰς τὴν μεγίστην των πλειοψηφίαν, εἶναι κοῖλαι, ἀλλ' ὑπάρχουν καὶ ἐλάχισται ἐπίπεδοι. Ὑπάρχουν, περαιτέρω, καὶ ἀγγεῖα μὲ διάτρητον τὴν γάστραν (μὲ ὁμάδας-σειρὰς ὀπῶν εἰς διάφορα σημεῖα), ὡς ὑπάρχει καὶ ὄστρακον μὲ πλαστικὴν ταινιόσχημον διακόσμησιν.

Εἰς τὸ νότιον ἥμισυ τοῦ δωματίου (πέρα τῆς συνήθους πολυμόρφου κατὰ τὸν σχηματισμὸν τοῦ χείλους κεραμεικῆς) εὑρέθησαν ὄστρακα ἀγγείων μὲ ἔξω νεῦον χεῖλος ὡς καὶ κυάθιον (εἰκ. 9) μὲ ὑψηλὴν κοίλην βάσιν (διαμέτρου γάστρας 12 ἑκ. καὶ βάσεως 3 ἑκ.). Παράλληλον εὕρημα πρὸς τὸ ὄστρακον ΠΕ ΙΙΒ κυπέλλου τῆς ΒΑ τάφρου ἐσημειώθη, ἐπίσης, ἤτοι βάσις δακτυλιοειδὴς χαμηλὴ καὶ κοίλη μὲ ὀπὴν κατὰ τὸ κέντρον, ποὺ ἐνθυμίζει τὰ σύγχρονα εὑρήματα τῶν Νιχωρίων εἰς τὰ ΜΕ, ὅμως, στρώματα. Ὁ φυσικὸς βράχος εἶναι εἰς τὰ σημεῖα +6 μέχρι +8 ἑκ.

Ἐν συνεχείᾳ πρὸς τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ ἔτους 1978 εὑρέθησαν καὶ ἄλλοι μυλόλιθοι καὶ τριπτῆρες, 24 συνολικῶς, παραδείγματα, διαφόρων μεγεθῶν, εἰς αὐτὸ τὸ δωμάτιον καὶ τὸν πρὸς Ν συνεχόμενον ἀσκεπῆ, προφανῶς, ὡς διεφάνη ἐκ

τῶν εὐμεγέθων θαλασσίων βοτσάλων ποὺ εἶχον χρησιμοποιηθῆ διὰ τὴν ἐπίστρωσίν του, χῶρον. Κατὰ τὴν ἐφετινὴν ἀνασκαφικὴν περίοδον καὶ εἰς τὸ ἀνατολικώτατον σημεῖον αὐτοῦ τοῦ χώρου, παρὰ τὸν τύμβον, ἐπεσημάνθη, πάλιν, στρῶσις θαλασσίων βοτσάλων καὶ ἄμμου (+59 ἑκ.).

Ἐν παρενθέσει μνημονεύεται ὅτι εἰς τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα τοῦ δωματίου, καὶ δὴ εἰς τὸ σημεῖον ὅπου ἤρχιζεν ἡ συσσώρευσις χώματος διὰ τὸν σχηματι-

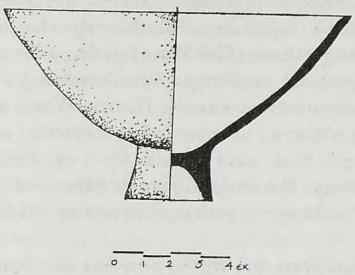

Εἰκ. 9. Κυάθιον ἐκ ΒΔ τομέως.

σμὸν τοῦ τύμβου, ἡ κεραμεικὴ περιωρίζετο εἰς ὄστρακα λεπτῶν ἀγγείων (ὀστράκων κύμβης) καὶ τεμάχια λεπίδων ὀψιανοῦ, ποὺ κατέληξαν ἐκεῖ μὲ τὸ χῶμα ποὺ ἀπητήθη διὰ τὴν συσσώρευσιν.

Μὲ τὴν ἀνεύρεσιν καὶ τῶν ὑπολοίπων ψαμμιτολίθων τοῦ ὑποκειμένου κτίσματος διεπιστώθη ὅτι τὸ ἀρχικῶς ὡς ἀψιδωτὸν κτίσμα θεωρηθὲν ἦτο, οὐσιαστικῶς, κυκλικὸν καί, μάλιστα, μὲ διπλῆν τείχισιν. Εἰς τὸ κτίσμα αὐτό, λοιπόν, θὰ ἀνῆκον, οἱ μυλόλιθοι καὶ οἱ τριπτῆρες, πού, ὡς ἐμνημονεύθη, εἶχον σφηνωθῆ, κατὰ τὸ πλεῖστον, εἰς τὰ διάκενα τοῦ κυκλικοῦ τοίχου τῶν ψαμμιτολίθων. Τὸ πάχος τοῦ κυκλικοῦ τοίχου (δύο δακτύλιοι) ἐμετρήθη εἰς 1.02 μ.

Μὲ τὴν συνέχισιν τῆς ἀνασκαφῆς πρὸς παρακολούθησιν τῆς πορείας τοῦ κυκλικοῦ κτίσματος τῶν ψαμμιτολίθων ἀπελήξαμεν εἰς τὸ ἀκόλουθον σύνολον: Ἐπεμηκύνθη τὸ ἀρχῆθεν γνωσθὲν ἐκτὸς (πρὸς Δυσμὰς) τοῦ Δυτ. τοίχου τοῦ ὑπερκειμένου τετραγώνου δωματίου δυτικὸν τόξον τῶν ψαμμιτολίθων, χωρῆσαν ὑπὸ τὸ πρὸς Βορρᾶν τοῦ δυτικοῦ αὐτοῦ τοίχου κενοῦ· ἀπεκαλύφθη, περαιτέρω, ἐκτὸς τοῦ βορείου τοίχου τοῦ τετραγώνου δωματίου καὶ συνεχίσθη ὡς τόξον πρὸ τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ νοτίου τοίχου εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ αὐτοῦ δωματίου. Ἡ ἐσωτερική του διάμετρος κυμαίνεται περὶ τὰ 3 μ.[1] Ἐπὶ

1. Κυκλικὰ κτίσματα διαφόρων μεγεθῶν εἶναι γνωστὰ ἐκ Τίρυνθος, Κοράκου καὶ Ὀρχομενοῦ. Πρβ. Tiryns, III, 77 - 118, πίν. 1 (XVI), 5, 6, 6Α· J. L. Caskey, EBA, CAH³,

τῇ βάσει τῆς κεραμεικῆς του, τὸ κυκλικὸν κτίσμα ἐχρονολογήθη εἰς τὴν ΠΕ ΙΙ περίοδον (προκυμβικὴν φάσιν), ἐνῷ τὸ ὑπερκείμενον τετράγωνον δωμάτιον ἐχρονολογήθη εἰς τὴν ὥριμον ΠΕ ΙΙ περίοδον.

Μεταξὺ τῶν εὑρημάτων εὐάριθμοι ὑπῆρξαν καὶ αἱ λεπίδες ἐξ ὀψιανοῦ (κατὰ τὸ πλεῖστον, εἰς τεμάχια) ἀνελθοῦσαι, συνολικῶς, εἰς 18. Τὸ μῆκος τῆς μεγίστης ἀνέρχεται εἰς 5.52 ἑκ. ('Επόπται ἀνασκαφῆς: Ἄννα Παππῆ, 'Αγαθὴ Στύπα, Toshio Katsumata.)

ΔΝΔ τάφρος

Κατὰ τὴν ἐφετινὴν περίοδον ἤρχισεν ἡ συστηματικὴ ἔρευνα (πίν. 126) τῆς ὑπὸ τῶν ἀρχαιοκαπήλων τοῦ ἔτους 1923 διανοιγείσης ΔΝΔ τάφρου μετὰ τὰς προκαταρκτικὰς ἐργασίας τοῦ 1978[1]. Ἡ ἔρευνα αὐτὴ περιωρίσθη ἔνδον τοῦ σῳζομένου περιβόλου (1 μ.), ὁ ὁποῖος, ὡς φαίνεται, εἶχε, σχεδὸν ἀπογυμνωθῆ ὑπὸ τῶν ἀρχαιοκαπήλων, οἱ ὁποῖοι, ἐν τούτοις, δὲν τὸν κατέστρεψαν καὶ συνέχισαν τὴν φθοροποιόν των ἐργασίαν ἐκτὸς αὐτοῦ (ἐφ' ὅσον ἤρχισαν σχηματίζοντες τὴν ΒΑ τάφρον), εἰς αὐτὸ δὲ τὸ ἐξώτερον σημεῖον κατέληγον οἱ πλακωτοὶ σχιστόλιθοι τῆς θόλου καὶ τὸ κοκκινόχωμα τῆς δευτέρας καὶ τῆς κεντρικῆς κοιλότητος τοῦ βράχου (τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ θολ. τάφρου).

Κύριος στόχος ἐτέθη ἡ ἀναγνώρισις τῆς στρωματογραφίας (παρ. πίν. Ζ') εἰς τὸ κατώτερον ἀναμόχλευτον τμῆμα ὡς καὶ εἰς τὰς παρυφὰς τῆς διανοιγείσης τάφρου, ἔτι δὲ ὁ τρόπος συνδέσεως καὶ προσαρμογῆς τῆς θόλου πρὸς τὸν περιβάλλοντα τύμβον. Περαιτέρω, ἂν καὶ ἔμεινε ἀδιερεύνητον, ἐπιβάλλεται νὰ ἀντιμετωπισθῇ μελλοντικῶς ἡ περίπτωσις νὰ εἶχε καταστραφῇ (διαλυθῇ) περισσότερον τὸ κεντρικὸν ΝΔ τμῆμα τοῦ τύμβου, ὅτε ἐπρόκειτο νὰ κατασκευασθῇ ὁ πρωτομυκηναϊκῶν χρόνων θολωτὸς τάφος.

Ἡ διάνοιξις τῆς τάφρου ἦτο σημαντική· τὸ εὖρος εἰς τὸ ἀνώτερον σημεῖον ἐμετρήθη 1.25-1.50 μ., εἰς κατώτερον σημεῖον 0.97 μ. καὶ κάτω-κάτω 0.74 μ.

I, 2, 1971, 785. J. C. Overbeck, A Study of EH Architecture (1963), 45 κέ., πίν. XIII· Greek Towns, ClJ 65, 1969 - 70, 4 - 5 (princely residence)· H. - G. Buchholz - Karageorghis, Altägäis und Altkypros, 1971, 18· St. Sinos, Vorklassische Hausformen (1971) 35, εἰκ. 86· Κ. Συριοπουλος, Προϊστορία Πελοποννήσου, 1964 (XI), 213· A. Guest - Papamanoli, BCH 102, 1978, 20· P. Cassola - Guida, L'indoeuropei in Grecia: Osservazioni Archeologiche ἐν Fr. Crevatin, Ricerche di Antichità Indoeuropee (Trieste 1979), 112. Πρβ. καὶ τὰ πλείονα λοιπὰ κυκλοτερῆ κτίσματα τοῦ 'Ορχομενοῦ (Orchomenos, I, 36 - 52· Sp. Marinatos, BCH 70, 1946, 337 - 81· Θ. Σπυροπουλος, ΑΔ 27, 1972, Β-2', 313· A. Guest-Papamanoli, BCH 102, 1978, 20). Τὰ ἀψιδωτὰ περιλαμβάνονται παρὰ Overbeck, Study (1963). Τὰ νεώτερα παραδείγματα εὑρέθησαν εἰς Θήβας (δύο), Λιανοκλάδι, Πευκάκια Βόλου, Μουρτερὴ Εὐβοίας καὶ τὰ ἐν τῷ μεταξὺ δημοσιευθέντα τοῦ 'Εγκλιανοῦ (P of N, III, 219 κέ., εἰκ. 275 κέ.). Κυκλικὸν κτίσμα πιθανολογεῖται καὶ εἰς Κοράκου (Overbeck, Study, 60).

1. ΠΑΕ 1978, 352.

Συγχρόνως πρὸς τὴν καταστροφὴν τοῦ κατωτέρου τμήματος τῆς θόλου, κατεστράφησαν (ἀπὸ τῶν γονάτων) καὶ τὰ κάτω ἄκρα τοῦ σκελετοῦ τοῦ δυτ. τμήματος τοῦ ταφικοῦ θαλάμου τοῦ θολ. τάφου [1]. Εἰς τὸ δυτ. ἄκρον τῆς τάφρου οἱ ἀρχαιοκάπηλοι εἶχον φθάσει μέχρι βάθους 30 ἑκ., ὑπελογίσθη δὲ ὅτι ἡ συσσώρευσις χώματος πρὸς σχηματισμὸν τοῦ τύμβου ὡρίσθη εἰς τὰ σημεῖα +55 ἑκ. μέχρι +1 μ.

Ἀρχικῶς, ἀπεκαλύφθη (+0.42 μ.) εἰς ὅλο της τὸ μῆκος ἡ προβάλλουσα ἔν-

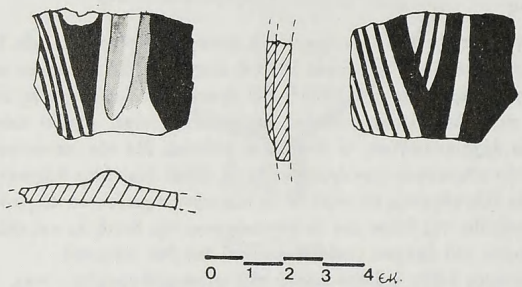

Εἰκ. 10. Νεολιθικὸν ἐστιλβωμένον ὄστρακον ΔΝΔ τάφρου.

δον τοῦ ἀναμοχλευμένου (δυτ.) τμήματος τῆς θόλου παχυτάτη πλάξ, ἡ ὁποία ἐμφανίζεται ἀκανονίστως τεθραυσμένη καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀπετέλει τμῆμα τῶν ἀνωφλίων τοῦ στομίου. (Διαστάσεις: μῆκος 1.34 μ., πλάτος 0.48 μ., πάχος 0.16 μ.). Τὴν ὑπόθεσιν αὐτήν, ὅτι ἡ πλὰξ ἀπετέλει τμῆμα ἀνωφλίου, εὐνοεῖ τὸ μῆκος της, ὅπερ ὑπερέχει τοῦ εὔρους τοῦ στομίου (μικροτέρου, ἀσφαλῶς, εἰς τὸ ὑψηλότερον σημεῖον). Ὑπὸ τὴν πλάκα εὑρέθη πυρὰ μετὰ εἰκοσάδος θαλασσίων ὀστρέων (+0.34 μ.) πάχους 6 ἑκ. Τὸ ὑπερκείμενον στρῶμα περιελάμβανε ἐρυθρὸν καὶ ἀμμῶδες χῶμα (ἄνω μέχρι +0.45 μ.), ἔτι δὲ (ΒΔ,Ν) τμήματα ἀμμολίθων, ποὺ θὰ ἐσχημάτιζον εἰς ἐκεῖνο τὸ σημεῖον δάπεδον κατὰ τὴν ἀντίστοιχον περίπτωσιν τοῦ ΝΑ τομέως.

Εἰς ὕψος 0.30 μ. εὑρέθησαν γραπτὸν νεολιθικὸν ἐστιλβωμένον ὄστρακον μὲ κατακόρυφον πλαστικὴν ταινίαν ἐξωτερικῶς (εἰκ. 10) καὶ διακόσμησιν γραπτῶν ἀνισοπαχῶν γραμμῶν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν καὶ εἰς τὸ ἐξωτερικόν, θαλάσσιον ὄστρεον μήκους 5.26 ἑκ. κ.ἄ. Τὰ ὑπάρχοντα ὄστρακα εἶναι διαφόρων ἐποχῶν (ΠΕ καὶ νεωτέρων) καὶ αὐτὸ συνεχίζετο ὅπου διήρκει τὸ κοκκινόχωμα τῆς ἀναμοχλεύσεως. Εἰς τὸ εὐθὺς κατώτερον στρῶμα (+0.30 - +0.12 μ.) ὑπῆρχε ΠΕ, κατὰ βάσιν, κεραμεική, ὡς ὄστρακον εὐμεγέθους ἀγγείου μὲ πλαστικὴν

1. Αὐτόθι. Πρβ. Χρονικόν, ἔ.ἀ. 14, 80 εἰκ. 1.

ΣΤΡΩΜΑ	ΒΑΘΟΣ	ΧΩΜΑ	ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΝ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
Α	-0.57 – -0.43	ΕΡΥΘΡΟΝ ΑΜΜΩΔΕΣ	ΕΝ ΟΣΤΟΥΝ ΜΙΚΡΟΝ ΟΣΤΡΑΚΑ Ν.Α.	
Β	-0.43 – -0.11	ΥΠΟΜΕΛΑΝ ΜΕ ΛΙΘΑΡΙΑ	ΜΙΚΡΑ ΤΜΗΜΑΤΑ ΟΣΤΩΝ ΟΨΙΑΝΟΣ ΟΣΤΡΑΚΑ ΥΠΟΚΑ.	
Γ.	-0.11 – -0.09	ΥΠΟΚΙΤΡΙΝΟΝ		ΔΑΠ. ΑΝΗΚΟΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΦΑΣΙΝ ΤΟΥ ΔΥΤΙΚΟΥ ΤΟΙΧΟΥ.
Γ.	-0.09 – -0.05	ΚΑΜΜΕΝΗ ΓΗ	ΙΧΝΗ ΠΥΡΑΣ ΤΜΗΜΑΤΑ ΟΣΤ. ... ΑΡΑΙΩΜΕΝΑ ΤΕΛΟΥΣ Ν.Α.	
Δ	-0.05 – +0.08	ΚΑΣΤΑΝΟΦΑΙΟ ΜΕ ΛΙΘΑΡΙΑ	ΟΣΤΡΑΚΑ Π.Ε.	ΕΧΕΙ ΣΧΕΣΙΝ ΜΕ ΒΟΡ. ΤΟΙΧΟΝ.
Ε	+0.08 – +0.22	ΚΑΣΤΑΝΟΦΑΙΟΝ	ΙΧΝΗ ΠΥΡΑΣ, ΑΝΘΡΑΚΕΣ	ΠΙΘΑΝΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ.
ΣΤ'	+0.22 – +0.55	ΕΡΥΘΡΟΝ ΑΜΜΩΔΕΣ	ΟΣΤΡΑΚΑ Ν.Α. Π.Ε. ΟΣΤΡΑΚΑ ΡΩΜΑΙΚΩΝ ΧΡΟΝ.	ΠΡΟΕΡΧΕΤΑΙ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΠΕΜΒΑΣΙ ΤΥΜΒΩΡΥΧΩΝ (1923)
Ζ	+0.55 – +1.00	ΚΑΣΤΑΝΟΦΑΙΟΝ	ΠΟΙΚΙΛΙΑ ΟΣΤΡΑΚΩΝ ΔΙΑΦΟΡΩΝ ΕΠΟΧΩΝ	

διακόσμησιν, διάκοσμον ἐμπίεστον μὲ τριγωνικὰ σύνολα. 'Επίσης, εἰς μεγάλην ἔκτασιν ὑπῆρχον ὄστρακα ἐκ πηλοῦ ἀμμώδους καὶ τμῆμα κατακορύφου χείλους ἀπὸ εὐρύστομον νεολιθικὸν ἀγγεῖον ὑπομέλανος.

Εἰς τὸ βόρειον τοίχωμα τῆς τάφρου καί, ἀκριβέστερον, εἰς τὸ ὑπὸ τὴν πυρὰν στρῶμα ἀπεκαλύφθη ΠΕ τοῖχος μὲ κατεύθυνσιν ΒΔ/ΝΑ. Τὰ εὑρήματα (μέχρι ±0.00 μ.) ἦσαν ὀστάρια ζώων, πληθὺς ἀνθρακιδίων καὶ κεκαυμένος πηλός, ἔτι δὲ λεπτὰ καὶ χονδροειδῆ ὄστρακα (κεραμεικὴ) καὶ τμῆμα τριεδρικῆς λεπίδος ὀψιανοῦ. Εἰς βάθος +0.06 μ. εὑρέθη τμῆμα χείλους μὲ μικρὰν ὁριζοντίαν λαβὴν ἄνευ στιλβώσεως καὶ μὲ ἐγχάρακτον διακόσμησιν λοξῶν γραμμῶν (οὐχὶ ἀδριατικόν, ἀλλὰ πρώιμον ΠΕ). 'Επίσης, 15 ἑκ. βαθύτερον τοῦ πρώτου τμηματικῶς σῳζομένου τοιχίου ἐπεσημάνθη ἄλλο τοιχίον (ΒΑ) μὲ κατεύθυνσιν ἀπὸ Β πρὸς Ν.

Ἄλλο στρῶμα πυρᾶς (πάχους 6 ἑκ.) ἐπεσημάνθη εἰς τὸ ΝΔ τμῆμα τῆς τάφρου εἰς βάθος —0.05 μέχρι —0.11 μ. μὲ κεραμεικὴν περιλαμβάνουσαν T-rim, τμῆμα ἠθμοῦ, ἔτι δὲ δύο ἀπολεπίσματα ὀψιανοῦ, ὄστρεα καὶ κάτω γνάθον φυτοφάγου ζῴου. Εἰς βαθύτερον στρῶμα (—11 μέχρι —16 ἑκ.) ὑπῆρχεν ἐνδιαφέρουσα κεραμεικὴ μὲ ἔξω νεῦον χεῖλος πιθοειδοῦς, μὲ πλαστικὴν ὁριζοντίαν ταινίαν, ἔτι δὲ τμῆμα λεπίδος ὀψιανοῦ, θαλάσσιον murex trunculus κ.ο.κ. Τὸ στρῶμα —16 μέχρι —43 ἑκ. περιελάμβανεν ὑπομέλαναν χῶμα μὲ κεραμεικὴν οἰκιακῆς χρήσεως.

Τὸ κατώτατον στρῶμα, τὸ ὁποῖον κατέστη δυνατὸν νὰ διερευνηθῇ (—43 μέχρι —57 ἑκ.) περιελάμβανε μόνον κοκκινόχωμα καὶ νεολιθικὴν κεραμεικὴν (κατακόρυφον τοίχωμα ἀγγείου μὲ ἐρυθρὸν ἐστιλβωμένον χεῖλος). Τέλος, εὑρέθη καὶ τμῆμα λεπίδος ὀψιανοῦ. Χαρακτηριστικὸν εἶναι τὸ τελευταῖον τοῦτο εὕρημα ἀδιαταράκτου νεολιθικοῦ στρώματος, ὡς τοῦτο, βεβαίως, διεπιστώθη εἰς πλείστας ὅσας ἄλλας περιπτώσεις τῆς ἀνασκαπτομένης θέσεως, ἐνῷ, ἀντιθέτως, εἰς τὸ ἀντικρὺ ὑφιστάμενον (ὕπερθεν τοῦ νοτίου βραχίονος τοῦ ὅρμου τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς) σπήλαιον τοῦ Νέστορος παρόμοιον εὕρημα δὲν ἐσημειώθη εἰς τὰ πλούσια στρώματα τῆς ἐφετινῆς δοκιμαστικῆς σκαφῆς.

Μὲ τὴν δυνατότητα τὴν ὁποίαν μᾶς παρέσχεν ἡ ἐκ νέου διάνοιξις τῆς τάφρου, ἠρευνήθη καὶ ὁ τρόπος προσαρμογῆς τῆς θόλου εἰς τὸν περιβάλλοντα τύμβον. Οὕτω διεπιστώθη ὅτι ἀπὸ τῆς θεμελιώσεως τῆς θόλου ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ βράχου μέχρις ὕψους ὑπὲρ τὸ σημεῖον 1.50 μ. ἡ θόλος ἐκτίσθη μὲ ἁπλῆν σειρὰν σχιστολιθικῶν πλακῶν καὶ μὲ πλήρωσιν τοῦ ἐξωτερικοῦ διακένου ἀτάκτως διὰ μικρῶν ἀργῶν λίθων καὶ χώματος (πίν. 128α). 'Απὸ ὕψους ὕπερθεν τοῦ σημείου +1.50 μ. καί, μάλιστα, εἰς τὸ σημεῖον τὸ ἐξέχον τοῦ ἀρχικοῦ τύμβου, λόγῳ αὐξήσεως τῆς ἐκφορικότητος τῆς θόλου, ἐπεδιώχθη νὰ δοθῇ μεγαλυτέρα στερεότης, πρᾶγμα ποὺ ἐπετεύχθη μὲ τὴν τοποθέτησιν καὶ δευτέρας σειρᾶς πλακωτῶν λίθων ἐξωτερικῶς. Περαιτέρω, ἐρρίφθησαν καὶ ἄλλοι ἀργοὶ λίθοι ὕπερθεν τοῦ μανδύου τοῦ τύμβου κατὰ τὸ πρότυπον ποὺ ἔχομεν εἰς τὸ ἀνατολι-

κὸν τμῆμα, ὥστε νὰ ἐπιτευχθῇ ἀπόλυτος χάριν τῆς θόλου ἀντιστήριξις, πλὴν ὅμως τοῦτο διεπιστώθη μόνον ἔν τινι μέτρῳ εἰς τὸν δυτικὸν τομέα λόγῳ ἀπομακρύνσεως πολλῶν λίθων ἐκ τοῦ σημείου τῆς ΔΝΔ τάφρου ὑπὸ τῶν ἀρχαιοκαπήλων. Οὕτως, ἐξεπληρώθη ἐν desideratum, τὸ ὁποῖον εἶχε τεθῇ ὡς στόχος εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς κατὰ τὴν ἔναρξιν τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ τύμβου τῷ 1977 [1].

Κατὰ μῆνα Σεπτέμβριον, τέλος, ἐκτίσθη ἐπιτυχῶς ὑπὸ τοῦ πρὸς τοῦτο ἀφιχθέντος εἰς Βοϊδοκοιλιὰν ἀρχιτεχνίτου τῆς Ἑταιρείας κ. Χαρ. Σφακιανάκη, ὁ ὁποῖος, μὲ τὸν γνώριμον δι' αὐτὸν ζῆλον, ἐπέτυχε νὰ διαφυλάξῃ τὸ μνημεῖον διὰ τοὺς χειμερινοὺς μῆνας.

Ὁ θολωτὸς τάφος (ὁ λεγόμενος τοῦ Θρασυμήδους), ὁ περιληφθεὶς εἰς τὸν ΜΕ Ι τύμβον Α τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς, ἀποτελεῖ τὴν κατὰ τοὺς πρωϊμους μυκηναϊκοὺς χρόνους ἐξέλιξιν τοῦ κατά τι πρωιμωτέρου ΜΕ κεντρικοῦ πεταλοσχήμου κτίσματος τοῦ τύμβου τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τῶν Παπουλίων.

Δ, ΔΝΔ τομεὺς

Ἡ ἔρευνα συνεχίσθη πρὸς Νότον τοῦ περυσινοῦ τμήματος τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου, ποὺ παρηκολουθήθη ἐπιφανειακῶς ἐπὶ μακρὸν (ΒΒΔ, Δ, ΔΝΔ, ΝΔ) καὶ προσέδιδε μεγαλοπρέπειαν, ἀναδεικνύων τὸ τυμβικὸν μνημεῖον ἀπὸ τῆς προσιτῆς Β πλευρᾶς τοῦ βορείου βραχίονος τοῦ ὅρμου. Ἡ ἀνωτέρα ἐπίχωσις τοῦ τομέως αὐτοῦ περιελάμβανε συνήθη ΠΕ κεραμεικὴν καὶ ἐλαχίστας διεδρικὰς καὶ τριεδρικὰς λεπίδας ὀψιανοῦ. Μὲ τὴν ἐπανάληψιν τῆς ἀνασκαφῆς κατὰ τὴν προσεχῆ ἀνασκαφικὴν περίοδον θὰ ἐξετασθοῦν τὰ ὑποκείμενα στρώματα πρὸς ὁλοκλήρωσιν τῆς ἐρεύνης εἰς αὐτὸν τὸν τομέα. (Ἐπόπτις ἐργασίας: δὶς Εἰρ. Μαρινάτου.)

ΝΝΔ τομεὺς

Ἡ ἐπέκτασις τῆς ἀνασκαφῆς νοτίως τοῦ ΝΔΔ δωματίου ποὺ εἶχεν ἐρευνηθῇ τῷ 1978, ἔγινε πρὸς διαπίστωσιν τῆς ἐκτάσεως τὴν ὁποίαν κατελάμβανε, συνολικῶς, ὁ οἰκισμὸς καί, εἰδικώτερον, εἰς αὐτὸν τὸν τομέα. Τὸ σημαντικώτερον κτιστὸν σύνολον, τὸ ὁποῖον προέκυψε, κατὰ ταῦτα, ἦτο παχὺς τοῖχος (ἐξ ἀσβεστολίθων καὶ ψαμμιτῶν), ὁ ὁποῖος εἶναι θεμελιωμένος ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ βράχου (βάθος —7 ἑκ.). Ἡ οἰκοδομικὴ διάταξις τῶν λίθων ποὺ τὸν ἀπαρτίζουν δὲν ἀκολουθεῖ συγκεκριμένον τύπον (πίν. 127). Ὁ τοῖχος παρηκολουθήθη σαφῶς ἐπὶ 4 μ., ὑπολογίζεται ὅμως, ὅτι θὰ ἐχώρει, συνολικῶς, περὶ τὰ 5 μ. (πάχος 82 ἑκ.).

Εἰς τὸ σημεῖον αβ 12-13/αγ 12-13 καὶ μεταξὺ τοῦ θεμελίου τοῦ εὐμεγέθους τούτου τοίχου καὶ τοῦ φυσικοῦ βράχου εὑρέθη τετράγωνος πήλινος «χρωματοτρίπτης» μὲ ὑπερυψωμένον χεῖλος κατὰ τὴν περίμετρον καὶ τέσσαρας ὀπὰς κατὰ

1. ΠΑΕ 1977, 246, 276 - 77 (ἰδιαιτέρως)· Χρονικόν, ἔ.ἀ. 38.

τὰς γωνίας, ὁ ὁποῖος ἐνθυμίζει τοὺς ΠΚ χρωματοτρίπτας (εἰκ. 11, πίν. 129γ - 130). Εἶναι, ἀσφαλῶς, εἰσηγμένος, ὅπως εἶναι καὶ ὅμοιός του εὑρεθεὶς εἰς Ἀσέαν τῆς Ἀρκαδίας, πρᾶγμα ποὺ ἀποδεικνύει ὅτι, ἔστω καὶ ἐμμέσως, ὑφίσταντο ἐπαφαὶ μεταξὺ Νοτ. Ἀρκαδίας καὶ Πύλου[1]. Αἱ διαστάσεις του εἶναι 10.1×10.5—11 ἑκ. καὶ ὕψος 2.96 ἑκ. Διάμετρος ὀπῶν 1 ἑκ. — Munsell 7.5 YR 7/6 (ἐρυθρωπὸν κίτρινον). Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ὑπάρχουν ἱκανὰ κατάλοιπα μελανῆς οὐσίας

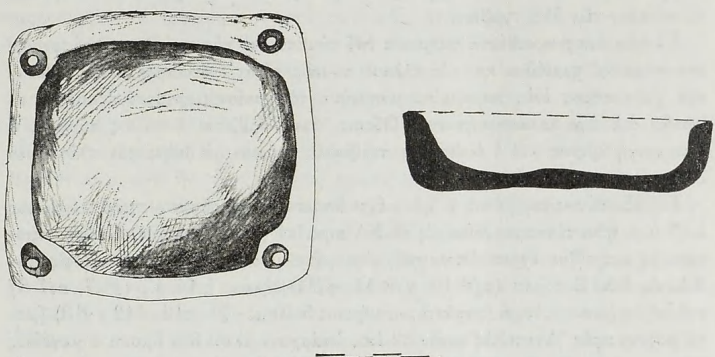

Εἰκ. 11. Πήλινος ΠΕ χρωματοτρίπτης.

(κρούστα). Αἱ τέσσαρες ὀπαὶ δυνατὸν νὰ ἐχρησίμευον εἰς τὴν διὰ νημάτων ἀνάρτησίν του ὡς καὶ εἰς τὴν διὰ μικρῶν βεργῶν στήριξίν του (Μουσεῖον Πύλου 1624). Συνολικῶς, εἰς αὐτὸν τὸν τομέα, εὑρέθησαν 12 λεπίδες καὶ ἀπολεπίσματα ὀψιανοῦ. Αἱ κοιλότητες τοῦ φυσικοῦ βράχου ἠριθμήθησαν ὡς συνέχεια τῶν κοιλοτήτων τοῦ ΝΑ καὶ τοῦ Ν τομέως, λαβοῦσαι τοὺς ἀριθμοὺς 23-30. Ἐξ αὐτῶν μόνον εἰς τὴν ὑπ' ἀριθ. 26 (βορείως τοῦ τοίχου) εὑρέθησαν λιθάρια, τὰ ὁποῖα ἐχρησίμευον, ὡς ἔχει σημειωθῆ, διὰ τὴν δημιουργίαν ἀνθεκτικοῦ ὑπεδάφους εἰς τὸ ἐσωτερικὸν κατῳκημένων χώρων. Καὶ εἰς αὐτὴν τὴν περίπτωσιν, ἡ κοιλότης ὑπ' ἀριθ. 26 εὕρηται πρὸς Β τοῦ παχέος τοίχου καὶ δικαιολογεῖται ἡ ὕπαρξις λιθαρίων ὑπὸ τὸ δάπεδον. Ἄρα, πρὸς Ν δὲν ἐξετείνετο ὁ οἰκισμός· ὁ τοῖχος θὰ ἦτο ὁ νοτιώτερος πάντων. Εἰς προσεχῆ ἀνασκαφικὴν περίοδον θὰ συνεχισθῆ ἡ ἔρευνα τοῦ τομέως μὲ σκαφὴν τῶν κοιλοτήτων. (Ἐπόπται ἐργασίας: δὶς Χριστίνα Μερκούρη, κ. Ἐλευθ. Μενέγος.)

Τὰ τμήματα τοῦ τύμβου

Βεβαίως, μετὰ ἓξ ἀνασκαφικὰς περιόδους, εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποστηριχθῆ

1. Ερ. Holmberg, Excavations at Asea (1944), 74, εἰκ. 75.

ὅτι ἔχουν διασωθῆ ἅπαντα τὰ τμήματα τοῦ τύμβου, ἔστω καὶ μερικῶς, πλὴν τοῦ κεντρικοῦ, διὰ τὸ ὁποῖον, ὡς ἔχει σημειωθῆ, ἀγνοοῦμεν κατὰ πόσον ἦτο συνεχόμενον πρὸς τὸν λοιπὸν τύμβον μὲ συνεχόμενον καὶ τὸν λίθινον μανδύαν ἢ περιελάμβανεν ἰδιαίτερόν τι κτίσμα, ὡς ὁ κατά τι μεταγενέστερος τύμβος τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου Παπουλίων. Ἴσως, μόνον μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν καὶ ἄλλων τύμβων ἀνὰ τὴν Μεσσηνίαν θὰ καταστῆ δυνατὸν νὰ συναχθῆ γενικὸς κανών, ἐφ' ὅσον ὑφίσταντο αἱ προϋποθέσεις, περὶ τῆς εἰκόνος τὴν ὁποίαν ἐνεφάνιζε τὸ κέντρον τῶν ΜΕ τύμβων.

Τὰ ἤδη ἀναγνωρισθέντα τμήματα τοῦ τύμβου, μὲ τὴν πρόοδον τῆς ἐφετινῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου καὶ εἰς ἄλλους τομεῖς, εἶναι ἐνδεικτικὰ τοῦ συνθέτου τοῦ χαρακτῆρος ἑνὸς παρομοίου μνημείου, τὸ ὁποῖον μαρτυρεῖ προσπάθειαν ἱκανὴν διὰ τὴν κατασκευήν του. Οὕτως, ἀναγνωρίζεται ὁ κύριος τύμβος, ἡ ἐξωτερικὴ κρηπὶς καὶ ὁ ἐξώτατος περίβολος ἢ ὅριον μὲ διάμετρον πλέον τῶν 25 μ.

Τοῦ ἐξωτάτου περιβόλου ἢ ὁρίου ἔχει ὑπολειφθῆ μικρότατον τμῆμα (μήκους 1.55 μ.), ἤτοι τέσσαρες λίθοι εἰς τὸ ΝΔ σημεῖον (ΑΑ8-9/ΑΒ9), ἐνῷ τῆς ἐξωτερικῆς κρηπῖδος ἔχουν ὑπολειφθῆ ὡρισμένα μέρη καί, ἰδιαιτέρως, εἰς τὸν ΝΔ, Δ, ΒΔ, Β τομέα (σ/8-10, χ/8-11, φ/11-μήκους 5.14 μ., ν/6-7, σ/7-8/ ρ-9/π9 -μήκους 5.45 μ., περαιτέρω, μήκους 5.10 μ. - ζ9 - ε12 - δ12 - γ13) [μετὰ μικρὸν πρὸς Ἀνατολὰς κενὸν 32 ἑκ., ὑπάρχουν ἄλλοι δύο ὅμοιοι εὐμεγέθεις λίθοι μετώπου 70 ἑκ. (γ/13-14)] καὶ β-19/β21-22 μήκους 2.50 μ. ἀντιστοίχως. Ἡ διαπίστωσίς των κατέστη δυνατὴ κατὰ τὴν περυσινὴν περίοδον (1979) καὶ ἐφάνη ὅτι ἀπετέλουν διακεκριμένον σύνολον ἤδη ἀπὸ τῆς ΜΕ ἐποχῆς. Ἄξιον σημειώσεως εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι, μετὰ τὸν ἐπιτελεσθέντα καθαρισμόν, καὶ τὸν καθαρισμὸν τοῦ συνόλου τούτου, ἀνεγνωρίσθη ὅτι τὰ ἀλληλοδιάδοχά του μέρη εἰς τὴν ΝΔ καὶ Δ πλευρὰν προσομοιάζουν ἐκπληκτικῶς πρὸς τὴν ἀνωτέραν (τρίτην) κρηπῖδα τοῦ τύμβου τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου Παπουλίων καὶ δὴ καὶ πρὸς τὰ τμήματα τοῦ ΝΔ-Δ τμήματος, ποὺ ἐμφανίζονται ὁμοίως τριγωνικά. Ἀνάλογον παράδειγμα μετὰ ἐξωτερικοῦ περιβόλου παρουσιάζεται ὁ ΜΕ τύμβος τῆς Ἀσίνης μὲ ἀποκατασταθέντα ὑπὸ τοῦ S. Dietz περίβολον [1].

Ἡ ἐξωτερικὴ κρηπὶς τοῦ τύμβου Α τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς εἶχε σχηματισθῆ κατὰ τὴν κλίσιν τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους ποὺ εἶχε σχηματισθῆ ἐκτὸς τοῦ κυρίως τύμβου ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ΝΝΔ ΠΕ ΙΙ δωματίου μέχρι τοῦ βοτσαλοστρώτου καὶ μυλολιθοστρώτου δρόμου (διόδου) εἰς τὸ Δ τμῆμα. Περαιτέρω ἡ ἐξωτερικὴ κρηπὶς ἀνεγνωρίσθη Β καὶ ΒΑ τοῦ ὀρθογωνίου δωματίου εἰς τὸν ΒΔ τομέα, ἐλάχιστον εἰς τὸν Β τομέα καί, τέλος, εἰς τὸν ΑΒΑ τομέα. Εἰδικῶς, δέον ὅπως σημειωθῆ ὅτι τὸ ΝΔ-Δ τμῆμα τῆς ἐξω-

1. Asine II, 2. The MH Cemetery, The MH and Early Myc. Deposits, by S. Dietz, 1980, 16 εἰκ. 3, σ. 70, σ. 71 κέ.

τερικῆς κρηπῖδος εἰς τὸ ΝΔ τμῆμα δὲν διέθετε διακεκριμένον περιφερειακὸν περίβολον προσόψεως ἐκτὸς τοῦ ΔΝΔ τμήματος (περίπου 7/ο-ρ), ὅπου ὑπῆρχε κοιλότης, ἐνῷ, ἀντιθέτως, περιφερειακὸς περίβολος ἀνεγνωρίσθη εἰς τὸ ΒΒΔ τμῆμα τῆς κρηπῖδος (ζ9-ε10-δ12-γ13). Τέλος, εἰς τὸν ΒΒΑ τομέα ὑπελείφθη μόνον ὁ περιφερειακὸς ἐξώτατος περίβολος. Πλὴν ὅμως τῶν μερῶν αὐτῶν φαίνεται ὅτι ἐλάχιστοι λίθοι εἰς τὸ φ26 τοῦ ΝΑ τομέως ἀνήκουν, ὁμοίως, εἰς τὸν περιφερειακὸν περίβολον τῆς ἐξωτερικῆς κρηπῖδος. 'Ενδιαφέρον, περαιτέρω, παρουσιάζουν μικροτέρων διαστάσεων καί, σχετικῶς, ἀπεστρογγυλευμένοι λευκοὶ λίθοι, ποὺ καταλαμβάνουν τὸ ΒΔ ἄκρον τοῦ ἀνασκαπτομένου χώρου, ἤτοι ἐκτὸς τῆς ἐξωτερικῆς κρηπῖδος. Οὗτοι, φαίνεται ὅτι συνεχίζονται εἰς τὸ Β τμῆμα, ἐκτὸς τοῦ ἀνεσκαμμένου χώρου καὶ ἀναφαίνονται, τέλος, εἰς τὸν ΑΒΑ τομέα (θ27-29/ν29), πάντοτε, μικρῶν διαστάσεων καὶ κατὰ τὴν αὐτὴν κλίσιν ὡς καὶ εἰς τὸν ΒΔ τομέα. Οὕτω, ἐπιβεβαιοῦται ἡ ἐν ἔτει 1979 γενομένη διαπίστωσις, καθ' ἣν, ἡ ἐξωτερικὴ κρηπὶς ἀπεσκόπει εἰς τὴν ἀνάδειξιν τοῦ μνημείου, ἐνῷ, κατὰ τὰ λοιπά, ἐπιβεβαιοῦται καί ἡ ἄποψις τῆς κ. Εὐ. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, ἥτις πιστεύει ὅτι οἱ τύμβοι ὁμοιάζουν πρὸς κρόμμυα. 'Αντίστοιχον, κατὰ ταῦτα, καὶ ἀνάλογον παράδειγμα ἀποτελεῖ καὶ ὁ τύμβος τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς, ὁ ὁποῖος ἐμφανίζει ἀλλεπαλλήλους περιβόλους εἰς διακεκριμένα σύνολα. Πρόβλημα ἀποτελεῖ, μόνον, κατὰ πόσον αὐτὴ ἡ ἐξωτερικὴ κρηπὶς συνεχίζετο καὶ εἰς τὸ ΝΑ-Ν τμῆμα κανονικῶς ἢ ὄχι, δηλ. κατὰ πόσον, ἁπλῶς, ἐχρησίμευε πρὸς ἀνάδειξιν τοῦ μνημείου, ὥστε νὰ εἶναι ὁρατὴ μόνον ἐκ τοῦ ὁμαλοῦ σημείου προσβάσεως πρὸς τὸν τύμβον, δηλ. ἀπὸ τοῦ ΒΔ-Β σημείου. Πάντως, ἡ ἐξωτερικὴ αὐτὴ κρηπὶς ἔχει καταστραφῆ εἰς πολλὰ σημεῖα, ὡς α) εἰς τὸν ΒΔ τομέα τὸ ἐσώτερόν της τμῆμα, κατὰ τὸ σύνολον σχεδόν, β) εἰς τὸν Β τομέα, γ) εἰς τὸν ΒΑ τομέα ἐξ ὁλοκλήρου καὶ δ) εἰς τὸν ΑΒΑ τομέα εἰς μεγαλυτέραν ἔκτασιν κατὰ τρόπον, πράγματι, ἀνεξήγητον! Τὸ πρόβλημα, κατὰ πόσον ὑφίστατο καὶ εἰς τὸν μείζονα ἀνατ. τομέα καὶ εἰς τὸ ΝΑ τεταρτοκύκλιον, παραμένει ἀνοικτόν. 'Εν πάσῃ περιπτώσει, ἡ ἐξωτερικὴ αὐτὴ κρηπὶς ἐχρησίμευε διὰ τὴν ἀνάδειξιν τοῦ τυμβικοῦ μνημείου κατὰ τοὺς ΜΕ χρόνους.

Τέλος, παρατηρητέον ὅτι τὸ σύνολον αὐτὸ δημιουργεῖ καὶ ἀποτελεῖ μνημεῖον σύνθετον, ὅπως ἠμποροῦμε νὰ τὸ ἀποκαλέσωμεν, λόγῳ τῆς ὑπάρξεως κυρίως τύμβου, ἐξωτερικῆς κρηπῖδος καὶ ἀνεξαρτήτου ἐξωτερικοῦ περιβόλου. Τὸ σύνολον αὐτό, πιστεύω δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ διπλοῦς τύμβος, ὡς ἔχουν χαρακτηρισθῆ ὡρισμένοι ἀνάλογοι εἰς τὴν σημερινὴν 'Αλβανίαν καὶ τοῦτο διότι δὲν ἐπαναλαμβάνεται τὸ αὐτὸ τμῆμα τοῦ τύμβου, ἀλλὰ ὁ κυρίως τύμβος περιβάλλεται ἀπὸ ἀλλήλων ἀπέχοντα ἐξωτερικὰ τμήματα, ποὺ ἔχουν σκοπὸν καὶ νὰ ἀναδείξουν τὸ μνημεῖον καὶ νὰ τὸ ὁριοθετήσουν.

Λοιπαὶ ἔρευναι

Ἄλλαι μικρᾶς ἐκτάσεως ἔρευναι διεξήχθησαν: α) Εἰς τὴν παρυφὴν τοῦ ὅρμου τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς, ὅπου εἶχε παραβιασθῆ μικρὸς μεταγενέστερος πεταλόσχημος τάφος ἀπὸ πλάκες ἀμμολίθων, καλυπτόμενος (πρότερον) ὑπὸ σχιστολιθικῶν πλακῶν. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ταφίσκου εἶχε πλάτος 1 μ. καὶ μῆκος 0.92 μ. Εἰς αὐτὸν εὑρέθησαν ἐλάχιστα ὀστᾶ καὶ ἄχρονα ὄστρακα. β) Εἰς τὴν ἀνατολικὴν κλιτὺν τοῦ βορείου βραχίονος τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς, ὅπου ἦλθεν εἰς φῶς τοῖχος μήκους 5 μ. καὶ μεγίστου πλάτους 68 ἑκ. Τὸ σωζόμενον ὕψος τοῦ τοίχου τούτου ἀνέρχεται εἰς 80 ἑκ. Ὁ τοῖχος συνεχίζεται πρὸς Β ἀλλὰ καὶ πρὸς Ν καὶ ἐχάνετο εἰς τὴν πυκνὴν βλάστησιν. Κατὰ πόσον ἐπρόκειτο περὶ προχείρου ὀχυρώσεως ἀγνοοῦμεν. (Ἐπόπτις ἐργασίας: κ. Παρ. Δελικάρη.)

Τύμβος Β

Εἰς ἀπόστασιν 350 μ. πρὸς Β τοῦ ἀνασκαπτομένου τύμβου Α καὶ ἐπὶ τῆς κορυφῆς (ὑψόμ. 57-60 μ.) τοῦ παρακειμένου καί, οὕτως ἢ ἄλλως, πρὸς Β συνεχομένου (τοῦ βορείου βραχίονος τοῦ ὅρμου) λόφου τοῦ Ἁγ. Νικολάου εὕρηται τὸ ἐξωκλήσι τοῦ Προφ. Ἠλία. Εἰς αὐτὸ τὸ σημεῖον καί, εἰδικώτερον, εἰς τὴν νοτίαν του πλευρὰν εἶχεν ἐρευνηθῆ τῷ 1953 ὑπὸ τοῦ πρώην φύλακος ἀειμνήστου Χαρ. Χριστοφιλοπούλου (τοῦ ὑποδείξαντος τὸ ἀνάκτορον τοῦ λόφου τοῦ Ἐπάνω Ἐγκλιανοῦ) ταφικὸς πίθος ΜΕ ἐποχῆς.

Τῷ 1980 διηνήχθη[1] ἐκ νέου ὁ πίθος (πίν. 128β) ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ κ. Γεωργίου Σταθοπούλου καὶ διεπιστώθησαν τὰ ἀκόλουθα: Ἡ τοποθέτησίς του ἦτο ὁριζοντία μὲ κατεύθυνσιν ἐκ Β (ὁ πυθμὴν) πρὸς Ν (τὸ στόμιον) καὶ δὴ καθέτως πρὸς τὸν Ν τοῖχον τοῦ ἐκκλησιδίου. Ἡ κατασκευὴ-ὄπτησις τοῦ πίθου ἐμφανίζεται ἱκανοποιητική, ὁ πηλὸς ἐρυθρός, περιέχει δὲ τρίμματα πηλοῦ. Τοῦ πίθου εἶχον καταστραφῆ ἡ βάσις (ἐκ τοῦ τοίχου τοῦ ἐκκλησιδίου) καὶ τὸ ἀνώτερον τμῆμα (ὦμος, λαιμός, χεῖλος).

Ἡ ἀπομείνασα (ἢ ἀρχῆθεν;) ἀκτέριστος ταφὴ εἶχε γίνει ὑπτία κατὰ τὰ ΜΕ δεδομένα, ἤτοι ἡ κεφαλὴ εἶχεν ὠθηθῆ πρὸς τὸν πυθμένα, πλὴν ὅμως τὰ σκελετικὰ κατάλοιπα εἶχον ἀναμοχλευθῆ μεταγενέστερον. Οὕτως, ἡ κάτω σιαγὼν εἶχε διατηρηθῆ εἰς τὴν θέσιν της, ἐνῷ τὸ λοιπὸν κρανίον εἶχε κυληθῆ ὑπὸ τὸ δεξιὸν τμῆμα τῆς λεκάνης, ὅπως καὶ τὰ ὀστᾶ τῶν κάτω ἄκρων. Αἱ χεῖρες φαίνονται ὡς νὰ ἦσαν ἐπὶ τῆς κοιλίας καὶ τοῦ αἰδοίου.

Λόγῳ καταστροφῆς θραύσεως τοῦ κρανίου (τῆς θόλου) δὲν ὑπάρχουν ἐνδεί-

1. Ἔργον 1980, 33. Πρβ. καὶ τὴν ἄποψιν τοῦ E. Meyer, RE XXIII2, 1959, στ. 2120, 52: «Auf dem nur 57 m hohen nördlichen Nachbarhügel Hg. Nikolaos befinden sich keine antiken Reste». Νῦν, μετὰ τὰς ἐρεύνας τῶν W. A. McDonald καὶ R. Hope Simpson, ἡ κατάστασις ἔχει ἀλλάξει (E. Meyer, Messenien, RE Suppl. XV, 1978, στ. 213, 65).

ξεις περὶ ραφῶν, ὥστε νὰ καθορισθῇ ἡ ἡλικία τοῦ νεκροῦ. Εἰς τὴν ἐπίχωσιν τοῦ πίθου εὑρέθησαν ὄστρακα ΠΕ καὶ ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, ἐνῷ εἰς τὴν μείζονα περιοχὴν τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου εἶχεν εὑρεθῇ καὶ ἐγχάρακτον ὄστρακον «'Αδριατικῆς» κεραμεικῆς.

Τὸ σῳζόμενον τμῆμα τοῦ πίθου ἔχει μῆκος 1.20 μ. καί, ἀσφαλῶς, τὸ ὁλικὸν-ἀρχικὸν ὕψος θὰ ἀνήρχετο εἰς 1.70 - 1.80 μ. Ἡ βάσις θὰ κατεστράφη τὸ 1917, ὅτε ἐκτίσθη τὸ ἐξωκλήσι, ὁπότε, προφανῶς, κατεστράφησαν καὶ ἄλλοι πίθοι. Τοῦτο εἶναι σαφὲς καὶ εὐνόητον ἐκ τῶν ὀστράκων πίθων ποὺ περιελήφθησαν εἰς τὸ οἰκοδομικὸν ὑλικὸν τοῦ ναοῦ. Ὁ ταφικὸς αὐτὸς πίθος, προφανῶς, ἀνήκει εἰς τύμβον [1] καὶ τοῦτο διότι: α) ἔχουν ἀναφανῆ λίθοι κατὰ τὸ ΒΑ τμῆμα τοῦ ἐκκλησιδίου, γεγονὸς ὅπερ εὐνοεῖ τὴν ἐπικάλυψιν τοῦ τύμβου διὰ παρομοίου ὑλικοῦ, β) ἡ κορυφὴ τοῦ λόφου σχηματίζεται ἐπίπεδος καὶ γ) τὸ στόμιον τοῦ πίθου εἶναι ἐστραμμένον πρὸς τὴν περιφέρειαν. Ἐξ ἄλλου, ἡ κορυφὴ τοῦ λόφου παρέχει θαυμασίαν θέαν πρὸς τὴν γύρω περιοχὴν καὶ τὸ γεγονὸς ἐνθυμίζει ὅλα τὰ λοιπὰ ὅμοια παραδείγματα τύμβων καὶ θολωτῶν ἀνὰ τὴν Μεσσηνίαν τάφων μὲ θαυμασίαν θέαν.

Ἐάν, λοιπόν, ἦτο, πράγματι, τύμβος εἰς τὴν κορυφήν, εἶναι κατάδηλον ὅτι κατὰ τὴν ΜΕ ἐποχὴν ἐλάμβανον, μᾶλλον, εἰδικὴν μέριμναν διὰ τὴν ἐπιλογὴν χώρου νεκροταφείου, ὥστε τοῦτο νὰ εὑρίσκεται εἰς περίοπτον θέσιν (καὶ διὰ λόγους ἀσφαλείας), καλλιτέραν ἀκόμη, καὶ αὐτῆς τοῦ οἰκισμοῦ ἢ τῶν κωμῶν. Ὁ οἰκισμὸς οὗτος δυνατὸν νὰ ἦτο εἰς σημεῖον μὲ πόσιμο νερὸ ἢ εἰς τὸ παρεμβαλλόμενον τῶν δύο τύμβων πλάτωμα ἢ εἰς ἄλλο σημεῖον. Ἂν, ὅμως, κρίνωμεν ἀπὸ τὴν κατάστασιν ποὺ διαφαίνεται μὲ τοὺς κατασπάρτους ἀνὰ τὴν περιοχὴν τῶν χωρίων Παπούλια καὶ Πλάτανος τύμβους καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ γενικοῦ κανόνος ὅτι κάθε τύμβος ἀνῆκεν εἰς ἓν γένος ἢ εἰς μίαν οἰκογένειαν, εἶναι δυνατὸν ὁ δεύτερος οὗτος τύμβος (τοῦ Προφήτου 'Ηλία) νὰ ἀνῆκεν εἰς ἄλλην οἰκογένειαν ἢ εἰς ἄλλο γένος ἢ ὁ πρῶτος τύμβος.

Σπήλαιο τοῦ Νέστορος

Ἔπειτα ἀπὸ πρόσκληση τοῦ καθηγητοῦ κ. Γ. Κορρὲ ἐπισκέφθηκα τὸν 'Ιούλιο τοῦ 1980 τὴν περιοχὴ Βοϊδοκοιλιᾶς Πύλου μὲ σκοπὸ νὰ ἐξετάσω τὰ νεολιθικὰ εὑρήματα τῆς ἀνασκαφῆς. Μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ ἀνέλαβα τὴν ἀνασκαφὴ στὸ σπήλαιο τοῦ Νέστορος, σκοπὸς τῆς ὁποίας ἦταν ὁ διαχωρισμὸς τῶν προϊστορικῶν φάσεων κατοίκησης τοῦ σπηλαίου, ποὺ εἶχαν παρατηρηθεῖ σὲ παλιὰ πρόχειρη ἀνασκαφικὴ ἔρευνα (AJA 1954, 32. 1961, 243. 1964, 32. JHS 1954, 158).

1. Τὴν ἄποψιν αὐτὴν ἀνεκοίνωσα εἰς τὸν συνάδελφον κ. G. Touchais, διὰ νὰ παρουσιάζῃ πληρότητα ἡ σχετικὴ περίληψις ἡ δημοσιευομένη εἰς τὰ Chronique des Fouilles τῶν BCH 1981 καὶ τοῦτο λόγῳ τοῦ ὅλως περιληπτικοῦ χαρακτῆρος τῶν ἐκθέσεων ποὺ περιλαμβάνονται εἰς τὸ Ἔργον (1980).

Θέση - περιγραφή

Τὸ σπήλαιο βρίσκεται στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ λόφου Παλαιόκαστρο, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ νότιο σκέλος τοῦ ὅρμου τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς. Εἶναι εὐρύχωρο μὲ ψηλὴ ὀροφὴ (ὕψ. 30-35 μ.) καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ μία κύρια αἴθουσα καὶ δύο προθαλάμους (εἰκ. 12). Ἀπὸ τὴν ἄποψη φυσικοῦ διακόσμου τὸ σπήλαιο παρουσιά-

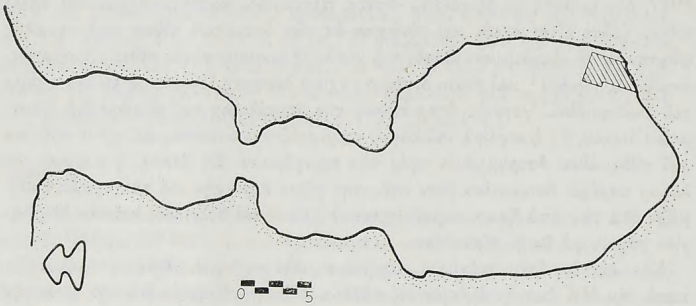

Εἰκ. 12. Κάτοψη σπηλαίου Νέστορος.

ζεται νεκρό. Ἡ εὐκολία εἰσόδου σ' αὐτὸ εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα νὰ μπαίνουν ἄνθρωποι καὶ ζῶα, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἔχουν δημιουργηθεῖ ἀναστατώσεις καὶ μετατοπίσεις ἐπιχώσεων. Μεγάλοι λάκκοι εἶναι σκαμμένοι παντοῦ καὶ εἶναι δύσκολη ἡ ἐπιλογὴ χώρου γιὰ ἀνασκαφή. Ἀπὸ μία πρόχειρη τομὴ φάνηκε ὅτι στὴν ἀνατολικὴ καὶ δυτικὴ πλευρὰ τῆς κύριας αἴθουσας ἔχουν συσσωρευθεῖ πέτρες, ποὺ μεταφέρθηκαν ἀπὸ ἄλλα σημεῖα. Φαίνεται ὅτι ὑπῆρχαν χάσματα, στὰ ὁποῖα κυλοῦσαν ἀπὸ τὰ ψηλότερα μέρη πέτρες καὶ χώματα. Τὸ ἀρχικὸ δάπεδο τῆς σπηλιᾶς πρέπει νὰ ἦταν ἀνώμαλο. Οἱ ἐπιχώσεις ἔχουν δημιουργηθεῖ ἀπὸ τὴ συνεχὴ κατοίκηση, τὴν ἀποσάθρωση τῶν πετρωμάτων καὶ ἀπὸ χώματα ποὺ μπαίνουν μὲ τὰ νερὰ τῆς βροχῆς ἀπὸ μία ὀπὴ στὴν κορυφή.

Ἡ ἀνασκαφή

Ἡ κύρια ἀνασκαφικὴ τομὴ ἀνοίχθηκε στὴ ΝΑ πλευρὰ τῆς αἴθουσας καὶ εἶχε διαστάσεις 4.60 × 3 μ. Στὴ θέση αὐτὴ ὑπῆρχαν, ὅπως διαπιστώθηκε, ἀδιατάρακτα στρώματα κατοίκησης, ποὺ καταλαμβάνουν περιορισμένη ἔκταση, γιατὶ στὰ δυτικὰ ἔχουν καταστραφεῖ ἀπὸ παλαιότερες ἐκσκαφὲς καὶ στὰ βόρεια διακόπτονται ἀπὸ σωροὺς λίθων (εἰκ. 13). Σὲ μικρὸ βάθος ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια βρέθηκε ἡ ἑστία 1 μὲ πολλὰ ὀστὰ ζώων καὶ κεραμεικὴ μυκηναϊκῶν χρόνων (εἰκ. 14). Σ' ἕνα μεγάλο μέρος τῆς τομῆς ὑπῆρχε ἡ βάση σταλαγμίτη, ποὺ

ὅσο προχωρεῖ ἡ ἀνασκαφὴ σὲ βάθος ἁπλώνεται. Στὴν ἀνατολικὴ ἄκρη τῆς τομῆς σὲ βάθ. 0.53 μ. βρέθηκε μία ἄλλη ἑστία 2 (εἰκ. 13). Τὰ στρώματα ἀποτελοῦνται ἀπὸ λεπτὲς στρώσεις τέφρας καὶ περιέχουν πολλὲς καύσεις. Σκληρὸ δά-

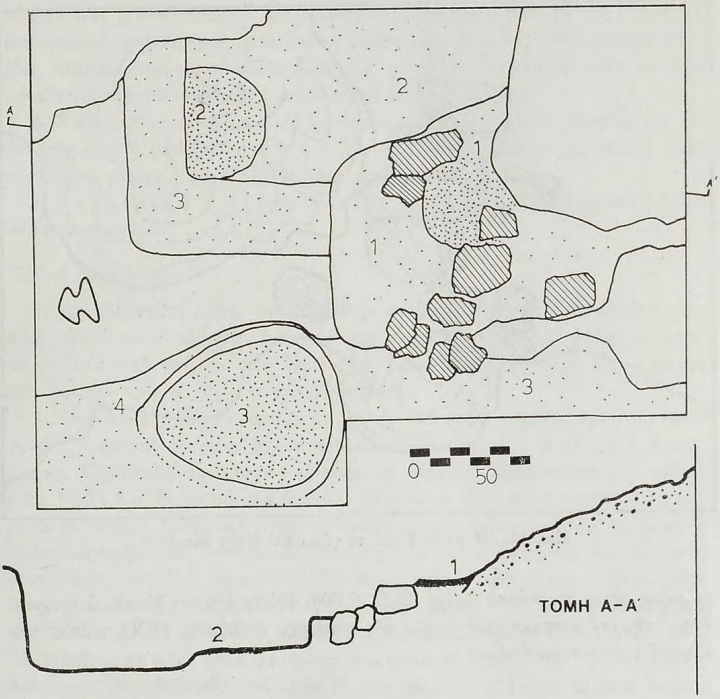

Εἰκ. 13. Κάτοψις καὶ τομὴ τῆς ἀνασκαφικῆς τάφρου.

πεδο (living floor) ἀπὸ ἐρυθρογῆ διατηρεῖται σὲ βάθ. 0.60 μ., ἀλλὰ στὴ ΒΔ γωνία διακόπτεται. Φαίνεται ὅτι ἐδῶ ὑπῆρχε τάφρος, ποὺ γέμισε ἀπὸ ἐπιχώσεις τῆς ἴδιας τῆς σπηλιᾶς. Τὰ δάπεδα 2 καὶ 3 ἀνήκουν σὲ ΜΕ ἢ μεταγενέστερους χρόνους, ἀφοῦ κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο 3 ὑπῆρχαν ὄστρακα ΜΕ μαζὶ μὲ λίγα νεολιθικά.

Στὴν 8η καὶ 9η στρώση παρουσιάζεται καθαρὸ νεολιθικὸ στρῶμα καὶ μία κυκλικὴ διαμόρφωση (εἰκ. 13 ἀρ. 3), ποὺ ὀνομάσαμε ἑστία 3. Ἡ ἀκανόνιστη αὐτὴ καμπυλόγραμμη διαμόρφωση ἔχει ἐπένδυση ἀπὸ ἄψητο κόκκινο πηλὸ καὶ

δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀποτελοῦσε κάποιο μικρὸ φοῦρνο, ποὺ καταστράφηκε. Στὸ ἐπίπεδο τῆς ἑστίας 3 καὶ κάτω ἀπ' αὐτὴν μέσα σὲ ἐπάλληλα στρώματα τέφρας βρέθηκαν ὄστρακα τῆς τελικῆς νεολιθικῆς (TN). Τὰ στρώματα τέφρας συνε-

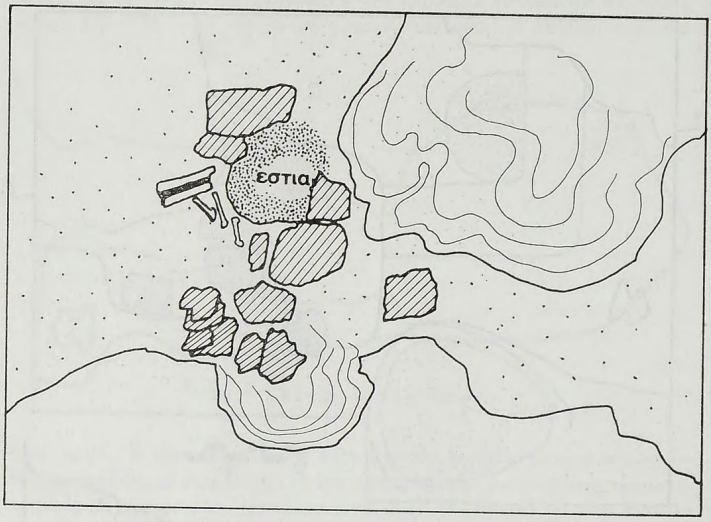

Εἰκ. 14. Ἡ ἑστία 1 καὶ τὸ γύρω ἀπ' αὐτὴν δάπεδο.

χίζονται μέχρι τὸ φυσικὸ βράχο (βάθ. 1.30). Κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο 4 σποραδικὰ ὑπῆρχαν ὄστρακα τῶν ἀρχῶν τῆς νεώτερης νεολιθικῆς (NN), καθὼς καὶ ἐργαλεῖα ἀπὸ πυριτόλιθο.

Κεραμεικὴ

Νεώτερη Νεολιθικὴ I

Στὴ φάση αὐτὴ ποὺ τοποθετεῖται στὴν ἀρχὴ τῆς NN καὶ χρονικὰ (σὲ ἡμερολογιακὰ ἔτη) καλύπτει ὁλόκληρη σχεδὸν τὴν 5η χιλιετηρίδα π.Χ., ἀνήκουν ἀρκετὰ ὄστρακα, τὰ ὁποῖα ὑπάγονται στὶς ἑξῆς κατηγορίες:

1. Μ ε λ α ν ὰ σ τ ι λ β ω τ ὰ (Black Burnished Ware). Τὸ μελανὸ χρῶμα τῆς ἐπιφάνειας καὶ τοῦ πυρήνα τους ὀφείλεται στὴν ἰσχυρὴ ἀναγωγικὴ καύση (V. G. Childe, Neolithic Black Ware in Greece and in the Danube, BSA

1940, 26). Εἶναι πολὺ διαδεδομένη κατηγορία κεραμεικῆς καὶ ἁπλώνεται σ' ὅλο τὸν ἑλλαδικὸ χῶρο καὶ στὶς παραδουνάβιες περιοχές. Σὲ δύο ὄστρακα ὑπάρχει διακόσμηση μὲ λευκὸ ἐξίτηλο χρῶμα (εἰκ. 15: 1, 2). Παρόμοια κεραμεικὴ στὴν Ἀλεπότρυπα, Ἀσέα (E. J. Holmberg, The Swedish Excavation at Asea in Arcadia (1944) εἰκ. 48) καὶ Φράγχθι (Hesperia 1969, εἰκ. 8). Τὰ σχήματα ποὺ ἀναγνωρίζονται εἶναι βαθιοὶ σκύφοι μὲ τεθλασμένο περίγραμμα (εἰκ. 15), καρποδοχεῖα, μικρὰ ἀνοιχτὰ ἀγγεῖα μὲ χείλη ποὺ κλίνουν πρὸς τὰ ἔξω, ἀγγεῖα μὲ κάθετα τοιχώματα καὶ κλειστὰ μὲ χαμηλὸ λαιμό.

2. Νεολιθικὰ ἀμαυρόχρωμα. Φέρουν ἀμαυρὴ διακόσμηση σὲ ἐρυθρόχρωμο ἢ φαιὸ βάθος (εἰκ. 15: 13 - 15). Τὰ διακοσμητικὰ θέματα εἶναι ἐπάλληλες γωνίες, ὀφιοειδεῖς γραμμὲς καὶ φλογόσχημα.

3. Νεολιθικὰ Urfirnis. Ἕνα μόνο ὄστρακο βρέθηκε μὲ ἐρυθρὸ στιλπνὸ γάνωμα.

Τελικὴ Νεολιθικὴ

Ἡ νεολιθικὴ αὐτὴ φάση, ποὺ τελευταῖα ἀναγνωρίζεται ὅτι ἔχει μεγάλη χρονικὴ διάρκεια καὶ καλύπτει τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς 4ης χιλιετηρίδας, ὑπάρχει σὲ ἀφθονία στὸ σπήλαιο τοῦ Νέστορος. Τὰ περισσότερα εὑρήματα ἀνήκουν στὸ πρώιμο τμῆμα τῆς Τελικῆς Νεολιθικῆς.

1. Ἄβαφα. Ἔχουν ἀκάθαρτο πηλό, ποὺ στὸν πυρήνα συνήθως εἶναι τεφρός. Ἀρκετὰ ὄστρακα ἔχουν στολιδωτή, πλαστικὴ ἢ ἐγχάρακτη διακόσμηση. Σχοινοειδὴ κοσμήματα γίνονται σὲ ἔξεργες ζῶνες κοντὰ στὸ χεῖλος (εἰκ. 16:2) ἢ στὴν κοιλιὰ τοῦ ἀγγείου. Πιὸ συχνὰ εἶναι τὰ πλαστικὰ ἐξογκώματα μὲ μυτερὴ ἢ ἀμβλεία ράχη, ποὺ δημιουργοῦν λοξὲς ἢ εὐθεῖες γραμμὲς ἢ καμπυλόγραμμες καὶ σπειροειδεῖς ταινίες. Τὸ εἶδος αὐτὸ τῆς διακόσμησης συνηθίζεται σὲ πολλὲς θέσεις τῆς ΤΝ, ὅπως στὴν Ἀλεπότρυπα, στὴν Κεφάλα Κέας (J. Coleman, Kephala 1977), Ἀγορὰ (Agora XIII, πίν. 10), σπήλαιο τοῦ Κίτσου (BCH 1972, 824, εἰκ. 9) καὶ Θαρούνια Εὐβοίας (ΑΑΑ 1976, 48). Ἡ διακόσμηση αὐτὴ εἶναι χαρακτηριστικὴ γιὰ τὰ ἄβαφα τῆς ΤΝ τῆς Πελοποννήσου. Τὰ σπειροειδὴ ἀνάγλυφα θέματα (εἰκ. 17: 33) εἶναι ἀρκετὰ σπάνια στὴν κοσμητικὴ τῆς περιόδου καὶ ἔχουν βρεθεῖ στὴν Ἀγορά, Αἴγινα, Θεσσαλία (Τσούντας 1908, εἰκ. 178, 179) καὶ Λευκάδα (W. Dörpfeld, Alt-Ithaka, 1927, Beil. 85 α, β).

Τὰ περισσότερα ἄβαφα ὄστρακα ἀνήκουν σὲ ἀνοιχτὰ ἀγγεῖα. Συνηθίζονται οἱ βαθιὲς καὶ μέτριες φιάλες μὲ τοιχώματα κάθετα, καμπύλα ἢ μὲ περίγραμμα σὲ σχῆμα S (εἰκ. 16 - 19). Τὰ κλειστὰ ἀγγεῖα ἔχουν χαμηλὸ ἢ ψηλὸ λαιμὸ καὶ τὰ χείλη τους κλίνουν ἔντονα πρὸς τὰ ἔξω. Οἱ βάσεις τῶν ἀγγείων συνήθως εἶναι ἐπίπεδες. Οἱ λαβὲς τῶν μεγάλων οἰκιακῶν σκευῶν εἶναι ταινιοειδεῖς καὶ πλατιές. Σὲ μία περίπτωση ὑπάρχει στὸ ἐπάνω μέρος τῆς λαβῆς «κουμπί», ποὺ εἶναι χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τῆς ΤΝ καὶ ὑπάρχει στὴν Κεφάλα (J.

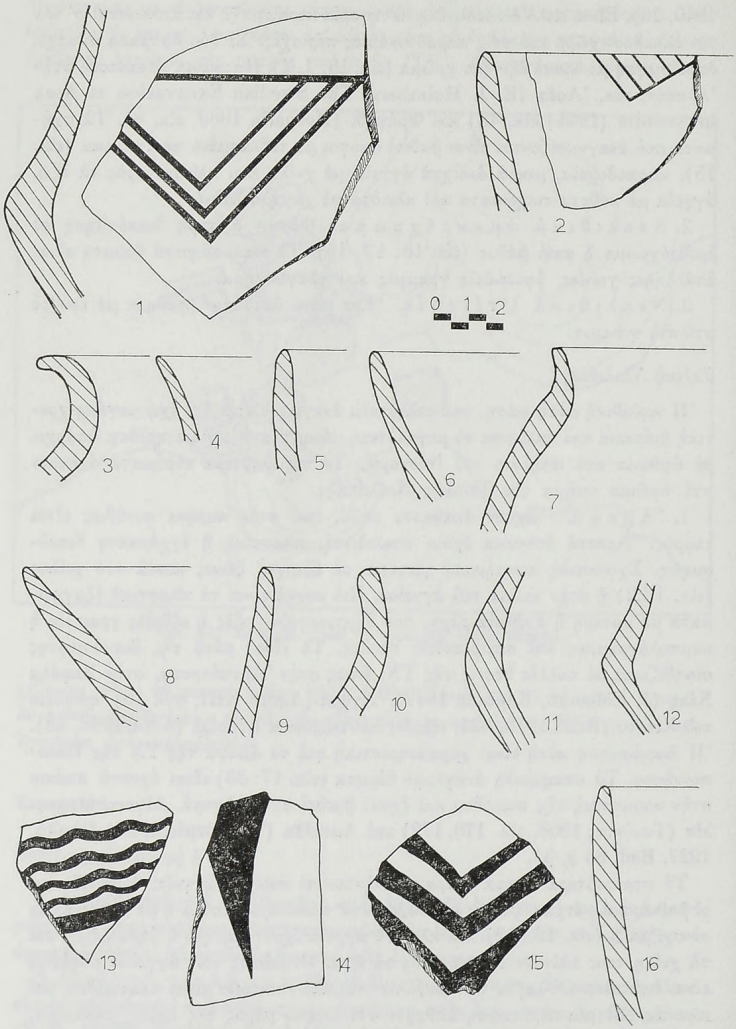

Εἰκ. 15. Κεραμεικὴ τῆς Νεώτερης Νεολιθικῆς.

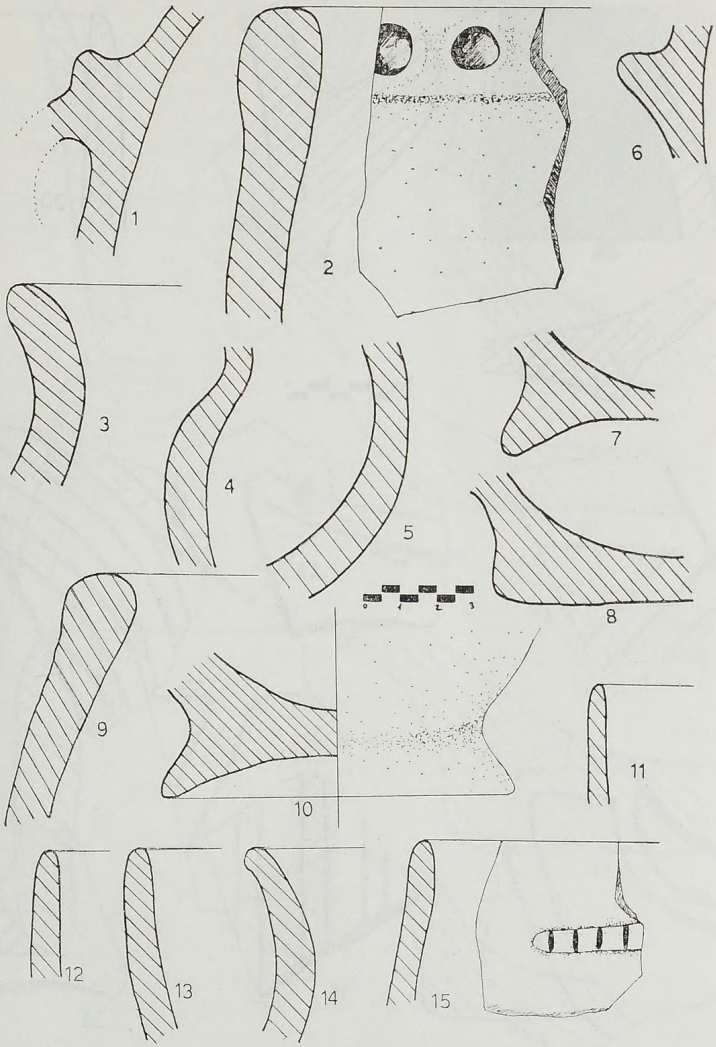

Εἰκ. 16. Ἄβαφη κεραμεικὴ τῆς Τελικῆς Νεολιθικῆς (TN).

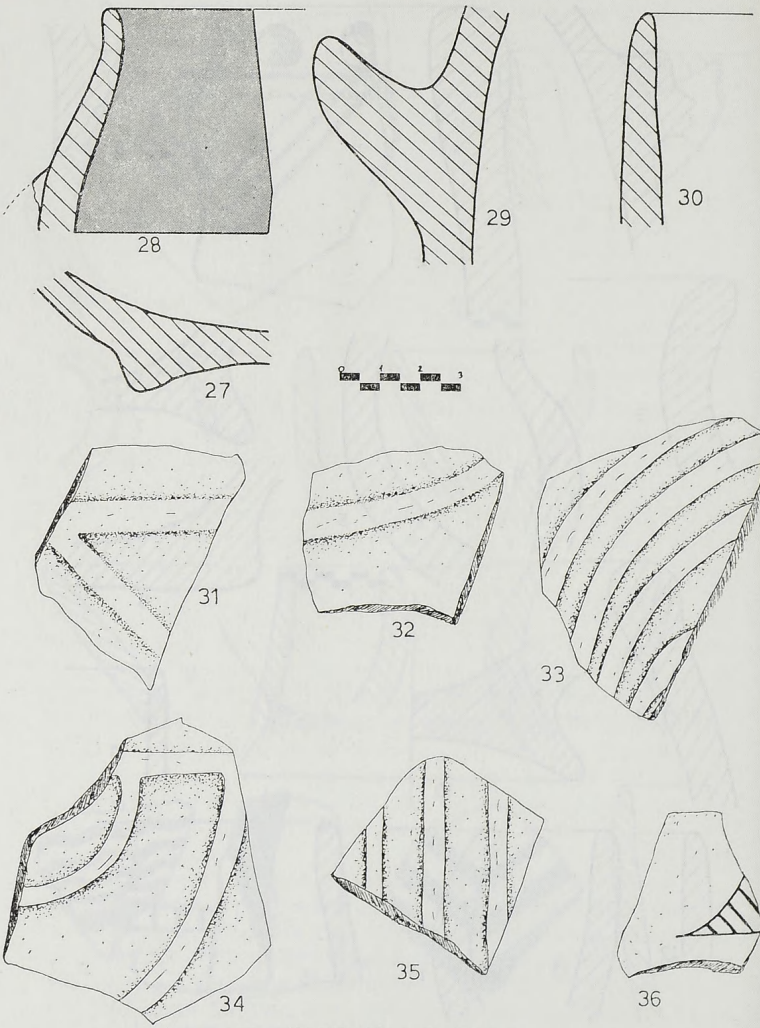

Εἰκ. 17. Ἄβαφα τῆς ΤΝ.

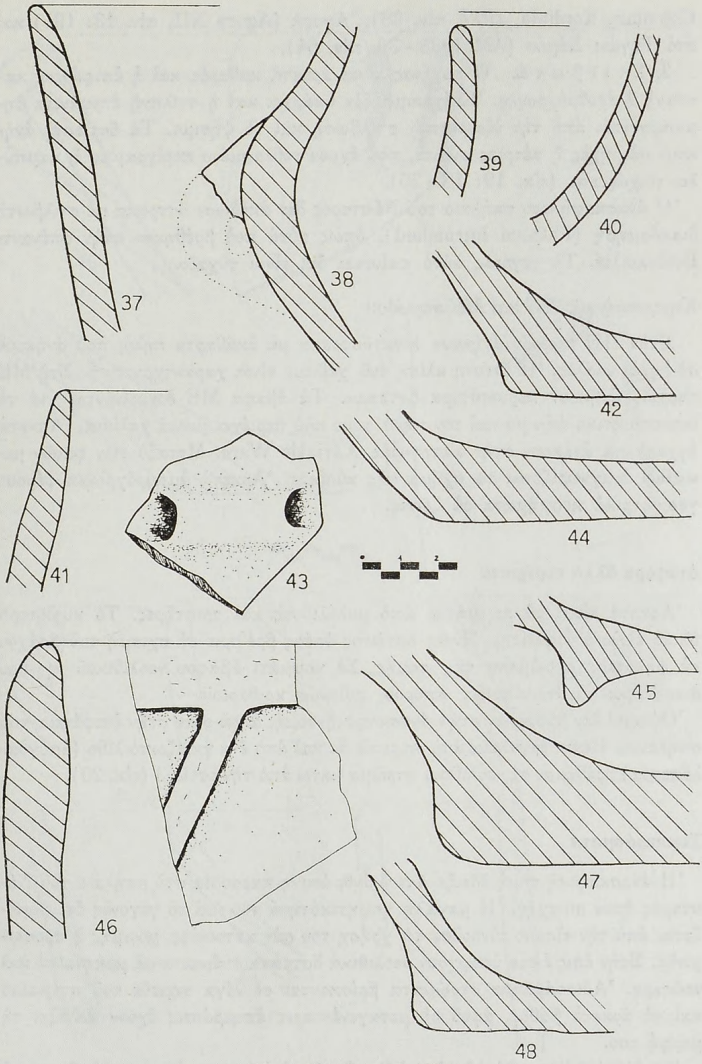

Εἰκ. 18. Ἄβαφα τῆς ΤΝ.

Coleman, Kephala, 1977, πίν. 38), Ἀγορὰ (Agora XII, πίν. 13: 191) καὶ στὸ Τηγάνι Σάμου (AM 1935 - 36, πίν. 64).

2. Στιλβωτά. Ὁ πυρήνας εἶναι ἀρκετὰ καθαρὸς καὶ ἡ ἐπιφάνεια καστανὴ ἢ ἐρυθρόχρωμη. Ἐπίχρισμα δὲν ὑπάρχει καὶ ἡ στιλπνὴ ἐπιφάνεια δημιουργεῖται ἀπὸ τὴν ἐξαιρετικὴ στίλβωση καὶ τὸ ψήσιμο. Τὰ ὄστρακα ἀνήκουν σὲ ρηχὲς ἢ μέτριες φιάλες, ποὺ ἔχουν τεθλασμένο περίγραμμα ἢ καμπύλα τοιχώματα (εἰκ. 19: 18 - 26).

Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ σπήλαιο τοῦ Νέστορος δὲν ἀπέδωσε ὄστρακα μὲ στιλβωτὴ διακόσμηση (Pattern burnished), ὅπως αὐτὰ ποὺ βρέθηκαν στὴν ἀπέναντι Βοϊδοκοιλιά. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ φαίνεται ὅτι εἶναι τυχαῖο.

Κεραμεικὴ τῆς ΠΕ καὶ ΜΕ περιόδου

Στὴν ΠΕ περίοδο ἀνήκουν λίγα ὄστρακα μὲ ἀκάθαρτο πηλό, ποὺ ἀνήκουν σὲ ρηχὲς φιάλες. Ἡ ἔντονη κλίση τοῦ χείλους εἶναι χαρακτηριστική. Στὴ ΜΕ περίοδο ἀνήκουν περισσότερα ὄστρακα. Τὰ ἄβαφα ΜΕ διακρίνονται γιὰ τὸ ἱκανοποιητικὸ ψήσιμο καὶ τὸν πηλό τους ποὺ περιέχει μικρὰ χαλίκια. Ἀρκετὰ ἐγχάρακτα ἀνήκουν στὴν κατηγορία Adriatic Ware. Μεταξὺ τῶν φαιῶν μινυείων ἀναγνωρίζεται τὸ σχῆμα τῆς κύλικας. Ἀρκετὰ ἀμαυρόχρωμα φέρουν γεωμετρικὰ κοσμήματα σὲ ζῶνες.

Διάφορα ἄλλα εὑρήματα

Ἀρκετὰ εἶναι τὰ κομμάτια ἀπὸ μυλόλιθους καὶ τριπτῆρες. Τὸ κυριότερο ὑλικὸ εἶναι ὁ ψαμμίτης. Ἕνας ὀστέινος ὀπέας βρέθηκε σὲ σχισμὴ τοῦ βράχου σὲ ψηλότερα στρώματα τῆς τομῆς. Σὲ κομμάτι ἄβαφου νεολιθικοῦ ἀγγείου διασώθηκε τὸ ἀποτύπωμα σπόρου, πιθανῶς κριθαριοῦ.

Ὀψιανοὶ δὲν βρέθηκαν στὴν ἀνασκαφικὴ τομή, ἀλλὰ οὔτε στὴν ἐπιφάνεια τοῦ σπηλαίου. Πέντε ἐργαλεῖα ἀπὸ πυριτόλιθο καὶ ἀπὸ ἕνα γκριζωπὸ λίθο (ἀμυγδαλόπετρα) βρέθηκαν σὲ νεολιθικὸ στρῶμα κάτω ἀπὸ τὴν ἑστία 3 (εἰκ. 20).

Συμπεράσματα

Ἡ ἀνασκαφικὴ τομὴ ἔδειξε ὅτι ἡ ἀνθρώπινη παρουσία στὸ σπήλαιο τοῦ Νέστορος ἦταν συνεχής. Ἡ μεγάλη χωρητικότητά του καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι φωτίζεται ἀπὸ τὴν εἴσοδο εὐνοοῦσε τὴ χρήση του σὰν κατοικίας, μόνιμης ἢ προσωρινῆς. Στὴν ἐπιφάνεια ὑπάρχουν νεολιθικὰ ὄστρακα ἀνάμικτα μὲ μυκηναϊκὰ καὶ νεώτερα. Ἀδιατάρακτα στρώματα βρίσκονται σὲ λίγα σημεῖα τοῦ σπηλαίου καὶ σὲ ἀρκετὸ βάθος, ἀφοῦ οἱ μεταγενέστερες ἐπεμβάσεις ἔχουν ἀλλάξει τὴ μορφή του.

Τὰ δύο ψηλότερα δάπεδα 1 καὶ 2 πιθανῶς ἀνήκουν στοὺς μεσοελλαδικοὺς ἢ

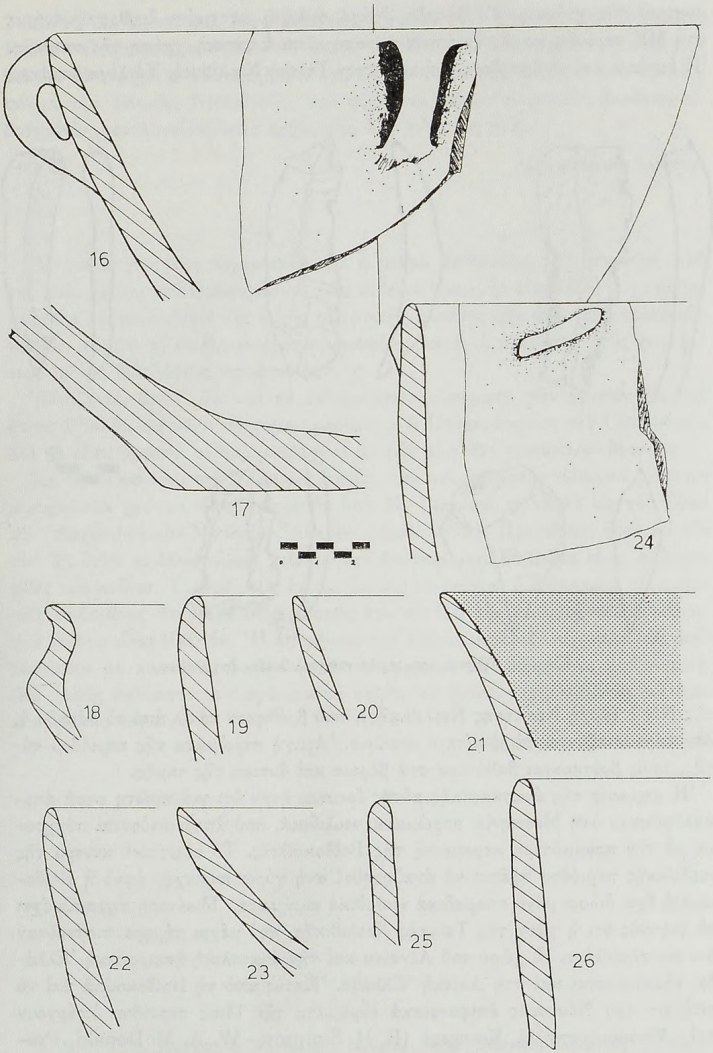

Εἰκ. 19. Ἄβαφα (16 - 24) καὶ μονόχρωμα στιλβωτὰ (18 - 26) τῆς TN.

μυκηναϊκοὺς χρόνους. Τὸ δάπεδο 3 ἀπὸ σκληρὴ πατημένη ἐρυθρογῆ ἀνήκει στὴ ΜΕ περίοδο, κατὰ τὴν ὁποία παρατηρεῖται ἐντατικὴ χρήση τῆς σπηλιᾶς. Ἡ ἑστία 3 καὶ τὸ δάπεδο 4 ἀνήκουν στὴν Τελικὴ Νεολιθική. Τὰ λίγα ὄστρακα

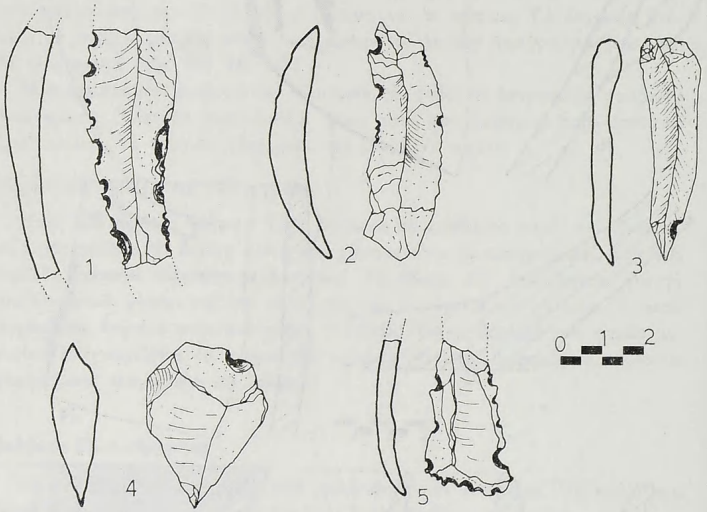

Εἰκ. 20. Ὄψεις καὶ τομὲς πυριτολιθικῶν ἐργαλείων.

τῆς NN I (ἀρχὴ Νεώτερης Νεολιθικῆς), ποὺ βρέθηκαν κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο 4, δὲν παρουσιάζονται σὲ ἰδιαίτερο στρῶμα. Ἀμιγὴ στρώματα τῆς περιόδου αὐτῆς, ἴσως βρίσκονται βαθύτερα στὰ βόρεια καὶ δυτικὰ τῆς τομῆς.

Ἡ σημασία τῆς ἀνασκαφικῆς αὐτῆς ἔρευνας ἦταν ὅτι γιὰ πρώτη φορὰ ἀποκαλύφθηκαν στὴ Μεσσηνία στρώματα νεολιθικά, ποὺ ἀποδεικνύονται σύγχρονα μὲ τὴν πρωιμότερη κεραμεικὴ τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς. Τὸ οἰκιστικὸ κέντρο τῆς νεολιθικῆς περιόδου πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὴ γύρω περιοχή, ἀφοῦ ἡ Βοϊδοκοιλιὰ ἔχει δώσει μόνο σποραδικὰ νεολιθικὰ εὑρήματα. Ἰδιαίτερη σημασία ἔχει τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ φάση τῆς Τελικῆς Νεολιθικῆς, ποὺ μέχρι σήμερα πιστευόταν ὅτι καταλαμβάνει τὸ χῶρο τοῦ Αἰγαίου καὶ τὴν ἀνατολικὴ ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα, ἐξαπλώνεται καὶ στὴ Δυτικὴ Ἑλλάδα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Βοϊδοκοιλιὰ καὶ τὸ σπήλαιο τοῦ Νέστορος ἐπιφανειακὰ εὑρήματα τῆς ἴδιας περιόδου ὑπάρχουν στὴν Μπαρουτοσπηλιά, Κουφιερὸ (R. H. Simpson - W. A. McDonald, Prehistoric Habitation in SW Peloponnese, AJA 73, 1969, 158, πίν. 44α,

2-68. 46, 2, 4) καὶ στὴ θέση Κόκκορα Τρούπα (W. Phelps, The Neolithic Pottery Sequence in Southern Greece (1976) εἰκ. 65). 'Αξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὰ εὑρήματα τοῦ σπηλαίου καὶ τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς ἀνήκουν στὸ πρώιμο τμῆμα τῆς Τελικῆς Νεολιθικῆς, ποὺ σύμφωνα μὲ τὰ τελευταῖα ἀνασκαφικὰ δεδομένα χρονολογεῖται στὶς ἀρχὲς τῆς 4ης χιλιετίας π.Χ.

ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΣ ΣΑΜΨΩΝ

Αἱ ὁμοιότητες τῆς κεραμεικῆς καὶ ἡ μικρὰ ἀπόστασις τοῦ σπηλαίου ἀπὸ τοῦ θολ. τάφου τοῦ Θρασυμήδους (εἰς εὐθεῖαν γραμμὴν εἶναι 400 μ.) ὑποδηλοῦν ὅτι πρόκειται περὶ τῆς αὐτῆς οἰκιστικῆς μονάδος ἤδη ἀπὸ τῶν νεολιθικῶν χρόνων καὶ ὅτι τὸ σπήλαιον ἐχρησιμοποιεῖτο, κατὰ τὸ πλεῖστον, τοὺς χειμερινοὺς μῆνας διὰ λόγους προστασίας[1].

'Ελπίζεται, ὅμως, ὅτι καὶ τὰ ἐνδιαφέροντα εὑρήματα τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ ἔτους 1953 θὰ ἐκδοθοῦν συντόμως μερίμνῃ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Cincinnati, διὰ νὰ εἶναι δυνατοὶ οἱ παραλληλισμοὶ μεταξὺ τῶν δύο γειτονικῶν θέσεων.

'Εκ τοῦ σπηλαίου τοῦ Νέστορος προέρχεται καὶ ἀκέφαλον εἰδώλιον ὑστέρων μυκηναϊκῶν χρόνων, ὅπερ παρεδόθη ὑπὸ Μ. Γιαννικᾶ τῷ 1912 εἰς τὸ 'Εθνικὸν 'Αρχαιολογικὸν Μουσεῖον 'Αθηνῶν (ἀριθ. 5896). Προφανῶς, ἦτο τοῦ τύπου Ψ, διότι αἱ ἐλλείπουσαι χεῖρες ἦσαν ἀνυψωμέναι. Τὸ σῶμα εἶναι σωληνοειδὲς καὶ κοῖλον. Τὸ ὕψος του ἀνέρχεται εἰς 15 ἑκ. καὶ ἡ διάμετρος τῆς μερικῶς σῳζομένης περιφερειακῆς βάσεώς του εἰς 5.5 ἑκ. Τὸ ὕψος τοῦ ἐσωτερικοῦ κοίλου εἶναι 9.85 ἑκ. 'Η ἐπιφάνεια τοῦ εἰδωλίου φέρει ἐπίχρισμα καὶ διακόσμησιν μὲ καστανὴν βαφὴν (κάθετοι γραμμαὶ καὶ ὡρισμέναι ὁριζόντιαι). Διὰ βαφῆς καλύπτονται ἀμφότερα τὰ στήθη, τὰ ὁποῖα περιβάλλονται διὰ διακεκριμένης ταινίας.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΥΛ. ΚΟΡΡΕΣ

1. Πρβ. Γ. Σ. Κορρε, λ. *Νέστορος ἣ Νηλέως ἄντρο*, Μεγάλη Σοβιετικὴ 'Εγκυκλοπαιδεία 24, 1981, 116.

20. ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗ ΜΕΣΣΗΝΙΑΚΗ ΜΑΝΗ

(Πίν. 131 - 147)

Κατὰ τὸ 1980 ἡ ἕδρα τῆς Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν προσπάθησε νὰ ὁλοκληρώσει τὴν ἔρευνα στὴ Μεσσηνιακὴ Μάνη ποὺ εἶχε ἀρχίσει τὸ 1976[1]· δὲν περιέλαβε ὅμως τὰ μνημεῖα ποὺ ἔχουν μελετηθεῖ ἢ μελετᾶ ἡ τοπικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία. Ἡ ἔρευνα ἔγινε ὑπὸ τὴν ἄμεση ἐποπτεία τοῦ καθηγητῆ Ν. Β. Δρανδάκη. Τὴν παρακολούθησε ἡ ἐπιστημονικὴ συνεργάτις τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Σπουδαστηρίου διδάκτωρ Βικτωρία Κέπετζη. Οἱ ἀσκούμενοι φοιτητὲς καὶ φοιτήτριες[2] ἀκολουθοῦσαν τὶς ὁδηγίες τῶν ἐπιμελητριῶν τῆς ἕδρας διδακτόρων Μαρίας Παναγιωτίδη καὶ Σοφίας Καλοπίση, οἱ ὁποῖες συνέταξαν καὶ τὴν ἑπόμενη ἔκθεση*.

Α΄ Ναοὶ βυζαντινῶν χρόνων[3]

Καστάνια

Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ πιὸ πλούσιος σὲ βυζαντινὲς ἐκκλησίες οἰκισμὸς τῆς Μάνης εἶναι ἡ Καστάνια. Ἔχουν καταγραφεῖ μέσα στὸ χωριὸ

1. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Ἔρευναι εἰς τὴν Μεσσηνιακὴν Μάνην, ΠΑΕ 1976, 213 - 252.

2. Ὁ φοιτητὴς Νίκος Λάσκαρης καὶ οἱ φοιτήτριες Ἑλένη Γαβριήλ, Μαρία-Δέσποινα Ζουμπούλη, Μαρία Κουτσοῦ, Ἀθηνᾶ Λεβαντίνου, Μαρία Μανουρᾶ, Ἰουλία Πλατῆ, Στέλλα Ραυτοπούλου, Μαρία Σιγάλα, Ἔφη Φλαριώτη. Στὴν ἔρευνα πῆρε μέρος καὶ ὁ μεταπτυχιακὸς φοιτητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Lyon Jean-Pierre Willinger.

*Ἡ Μαρία Παναγιωτίδη ἔγραψε: Ἅγιος Νικόλαος στῆς Μαρούλαινας Α1 σ. 189 - 197, Ἅγιος Γεώργιος Α2 σ. 197 - 200, Ἁι-Νικολάκης Α4 σ. 204 - 210, Ἅγιος Γεώργιος Α5 σ. 210 - 211, Σπηλιάκι τῆς Ἁγίας Α7 σ. 215 - 216, Ἅγιος Δημήτριος Α9 σ. 216, Ἅγιος Νικόλαος Β15 σ. 228 - 231, Μοναστήρι Καβελλάρη Β49 σ. 234 - 238.

Ἡ Σοφία Καλοπίση ἔγραψε: Ἅγιος Προκόπιος Α3 σ. 200 - 204, Σπηλιὰ Ἁγίας Μαρίνας Α6 σ. 211 - 215, Σπηλιάρια Α8 σ. 216, Ἁγία Παρασκευὴ Β1 σ. 217 - 223, Φανερωμένη Β7 σ. 223 - 228, Παναγίτσα στὸ Φιλιατρὸ Β50 σ. 238 - 241.

3. Ἡ κατάταξη τῶν ἐκκλησιῶν στὴ βυζαντινὴ περίοδο ἔχει γίνει μὲ κριτήριο τὶς τοιχογραφίες. Ἀπὸ τοὺς ναοὺς ποὺ ἔχουν ἐνταχθεῖ στὴ μεταβυζαντινὴ ἐποχὴ ἐνδέχεται ὁρισμένοι οἱ ὁποῖοι μάλιστα βρίσκονται σὲ περιοχὲς ὅπου ἔχουν ἐπισημανθεῖ βυζαντινὰ μνημεῖα νὰ ἀνάγονται στὰ βυζαντινὰ χρόνια, ὅπως π.χ. ὁ Ἅγιος Σπυρίδωνας (Β 18) καὶ ὁ Ἁι Γιάννης (Β 23) στὴν Καστάνια, καθὼς καὶ ὁ Ἅγιος Πολύκαρπος (Β 51) κοντὰ στὴν Τραχήλα.

ἑπτὰ καὶ στὰ περίχωρα δύο, συνολικὰ δηλαδὴ ἐννέα ναοὶ βυζαντινῶν χρόνων, ποὺ μαρτυροῦν μιὰ συνέχεια ἀκμαίας ζωῆς ἀπὸ τὸ 13ο ὡς τὸ 15ο αἰώνα[1]. Ἀρκετὲς εἶναι καὶ οἱ ἐκκλησίες μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς ποὺ σώζονται μέσα καὶ γύρω ἀπὸ τὸν οἰκισμό, οἱ ὁποῖες μαρτυροῦν μιὰ ἀδιάλειπτη ἄνθηση[2]. Θὰ πρέπει νὰ ἐρευνηθεῖ κατὰ πόσο ἡ διατήρηση τόσο μεγάλου ἀριθμοῦ ἐκκλησιῶν ὀφείλεται στὴν ὀρεινὴ καὶ φυσικὰ ὀχυρωμένη θέση ὅπου εἶναι κτισμένος ὁ οἰκισμὸς ἢ μήπως δείχνει κάποια ἰδιαίτερη ἀκμὴ μιᾶς πόλης μὲ ἡγετικὸ ρόλο.

1. *Ἅγιος Νικόλαος* «στῆς Μαρούλαινας». Ὁ ναὸς βρίσκεται μέσα στὸ χωριό, νοτιοανατολικὰ τῆς κεντρικῆς πλατείας. Εἶναι σταυρεπίστεγος τῆς κατηγορίας Α1 κατὰ τὴν κατάταξη τοῦ Ὀρλάνδου[3], ἐσωτερικῶν διαστάσεων 3.87 × 2.75 μ. (εἰκ. 1). Ἡ ἁψίδα του ἔχει ἐντοιχιστεῖ σὲ σπίτι. Στὴ δυτικὴ πλευρά, πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο, ὑπάρχει ἀνακουφιστικὸ τόξο τοῦ ὁποίου ἡ βάση ἀποτελεῖται ἀπὸ μεγάλη σχιστολιθικὴ πλάκα ποὺ χρησιμεύει καὶ σὰν ἀνώφλι. Ἀπὸ σχιστόλιθους ἐπίσης καὶ ἄφθονο κονίαμα ἀποτελεῖται ἡ τοιχοδομία. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ μία ὀδοντωτὴ ταινία ποὺ περιτρέχει τὸ ἀνακουφιστικὸ τόξο τῆς εἰσόδου ὡς τὴ γένεσή του περίπου συνεχίζεται δεξιὰ καὶ ἀριστερά, μὲ ὁριζόντια κατεύθυνση. Ψηλότερα διατηρεῖται ἡ ὑποδοχὴ πινακίου (πίν. 131α).

Τοιχογραφίες. Ὁ ναὸς εἶναι κατάγραφος. Ὁλόκληρη τὴν ἁψίδα καταλαμβάνει ἡ παράσταση τῆς *Πλατυτέρας* ἔνθρονης βρεφοκρατούσας, ἀνάμεσα στοὺς δυὸ ἀρχαγγέλους *Μιχαὴλ* καὶ *Γαβριὴλ* ποὺ φοροῦν αὐτοκρατορικὴ στολή[4]. Στὸ μέτωπο εἰκονίζονται ὁ *Ἐμμανουὴλ* καὶ οἱ *θεοπάτορες* μέσα σὲ δίσκους (πίν. 131β) καὶ πιὸ κάτω, στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ ἱεροῦ, παριστάνονται ἀριστερὰ ὁ ἄγγελος καὶ δεξιὰ ἡ Παναγία τοῦ *Εὐαγγελισμοῦ* μὲ τὶς γνωστὲς ἐπιγραφὲς τοῦ εὐαγγελικοῦ χωρίου (Λουκ. α' 28 καὶ 38). Οἱ δύο ἱεράρχες *Βασίλειος* καὶ *Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος*, μετωπικοὶ μὲ μονόχρωμα φαιλόνια, εἰκονίζονται ἀντίστοιχα στὸ βόρειο καὶ στὸ νότιο τοῖχο τοῦ ἱεροῦ. Ὅλη τὴν καμάρα τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ ναοῦ καταλαμβάνει ἡ *Ἀνάληψη*. Τὶς τριγωνικὲς ἐπιφάνειες ποὺ σχηματίζονται πάνω ἀπὸ τὸ τόξο μετώπου

1. Δρανδάκης, ΠΑΕ 1976, ὅ.π. 213 - 220, 226 - 229, 230 - 234, Φανη Δροσογιαννη, Σχόλια στὶς τοιχογραφίες τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου στὴ Μεγάλη Καστάνια τῆς Μάνης (Ἀθῆναι 1980).

2. Δρανδάκης, ὅ.π. 236.

3. Οἱ σταυρεπίστεγοι ναοὶ τῆς Ἑλλάδος, ΑΒΜΕ Α, 1935, 42 - 44. Γιὰ τὸν τύπο καὶ τὴ βιβλιογραφία Sophia Kalopissi-Verti, Die Kirche der Hagia Triada bei Kranidi in der Argolis (1244) (München 1975), Ντουλα Μουρικη, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Σωτῆρα κοντὰ στὸ Ἀλεποχώρι Μεγαρίδος (Ἀθήνα 1978), 8 σημ. 11, Ν. Νικονανος, Βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλίας (Ἀθῆναι 1979), 147 - 150.

4. Ἀνάλογη παράσταση στὴ Μάνη ὑπάρχει στὸ ναὸ τῶν Ἁγίων Ἀσωμάτων Κέριας, Ν. Ζιας, ΑΔ 24, 1969, Β1, 172, πίν. 186α.

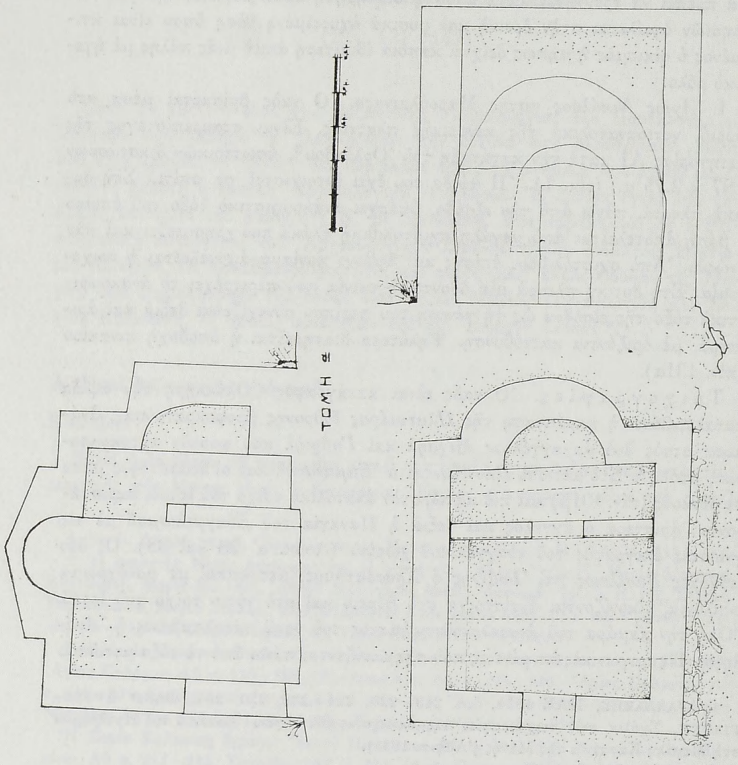

Εἰκ. 1. Καστάνια. Ἅγιος Νικόλαος «στῆς Μαρούλαινας» (σχ. Β. Ν. Δρανδάκη).

τοῦ κατὰ μῆκος ἡμικυλινδρικοῦ θόλου διακοσμοῦν οἱ *εὐαγγελιστὲς* μέσα σὲ δίσκους[1]. Πλατιὰ ταινία ποὺ φέρει ρόμβους καὶ ἀνθεμωτὰ κοσμήματα διατρέχει τὸ κλειδὶ τῆς ἐγκάρσιας καμάρας χωρίζοντάς την σὲ δύο σκέλη τὸ καθένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα περιλαμβάνει τρία μικρότερα διάχωρα ποὺ διακοσμοῦνται, ὅπως καὶ τὰ τύμπανα στὸ βόρειο καὶ νότιο τοῖχο μὲ παραστάσεις ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ τὰ θαύματα τοῦ ἁγίου Νικολάου[2]. Οἱ σκηνὲς ἀρχίζουν ἀπὸ τὸ βόρειο τύμπανο, ὅπου βρίσκεται τὸ *Γενέσιο τοῦ ἁγίου* μὲ τὴν ἐπιγραφὴ *Η ΓΕΝΗCΗC ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ*. Στὸ ἀνατολικὸ σκέλος τῆς καμάρας εἰκονίζονται ἀπὸ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ *ὁ ἅγιος Νικόλαος στὸ σχολεῖο* (πίν. 132α) καὶ *δύο χειροτονίες τοῦ ἁγίου, ὡς διακόνου* (πίν. 132β) *καὶ ὡς ἐπισκόπου*[3], μὲ τὶς ἐπιγραφὲς ἀντίστοιχα *ἅ(γιος) ΝΙΚΟΛΑΟC ΑΠΑΓΟΜΕΝΟC ΕΝ ΤΟ ΔΙΔΑCΚΑΛΙΟ*, *ἅ(γιος) ΝΙΚΟΛΑΟC ΧΙΡΟΤΟΝΟΥΜΕΝΟC ΔΙΑ*[ΚΟ]*ΝΟC καὶ ἅ(γιος) ΝΙΚΟΛΑΟC ΧΙΡΟΤΟΝΟΥΜΕΝΟC ΕΠΙCΚΟΠΟC*.

Ἕνα ἀπὸ τὰ θαλασσινὰ θαύματα τοῦ ἁγίου εἰκονογραφεῖ ἡ σύνθεση τοῦ νότιου τύμπανου (πίν. 133α), ὅπου ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφὴ *ἅ(γιος) Ν·Ι·ΚΟΛΑΟC Δ·Ι·ΑCΟΖΩΝ ΤΟ ΠΛ·Ι·ΟΝ*. Ὁ ἅγιος εἰκονίζεται μὲ τοὺς ναῦτες μέσα στὸ πλοῖο. Τὸ ἐπεισόδιο θὰ πρέπει νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὴν *«πράξη περὶ τῶν ναυτῶν»*[4] ἐπειδὴ στὴ σύνθεση δὲν περιλαμβάνονται δαίμονες[5]. Ἡ τελευταία λεπτομέρεια τὴν διαφοροποιεῖ ἀπὸ τὴν ἀπεικόνιση τῆς μετάβασης τοῦ ἁγίου στὰ Ἱεροσόλυμα ποὺ εἶναι περισσότερο συνηθισμένο θέμα στοὺς κύκλους τοῦ βίου τοῦ ἁγίου[6]. Τὸ δυτικὸ τμῆμα τῆς καμάρας ἀπὸ τὰ νότια πρὸς τὰ βόρεια δια-

1. Εὐαγγελιστὲς σὲ προτομὴ μέσα σὲ δίσκους ἀπαντοῦν στὰ σφαιρικὰ τρίγωνα τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Κάτω Μεριᾶς Κέας ποὺ τοποθετοῦνται στὰ μέσα περίπου τοῦ 13ου αἰώνα, Μαρια Σωτηριου, Ἡ πρώιμος παλαιολόγειος ἀναγέννησις εἰς τὰς χώρας καὶ τὰς νήσους τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα, ΔΧΑΕ, περ. 4, τ. 4, 1964 - 5, 262 - 3, πίν. 542, ὅπως ἐπίσης καὶ στὰ διάχωρα τοῦ βόρειου σταυροθολίου τῆς κρύπτης τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὰ Καμπιά, Μαρια Πανατιωτιδη, Οἱ τοιχογραφίες τῆς κρύπτης τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὰ Καμπιὰ τῆς Βοιωτίας, Actes du XVe Congrès International d' Études Byzantines Ἀθῆναι 1976, II B, Art et Archéologie, Communications (Athènes 1981) 602, εἰκ. 8.

2. G. Anrich, Hagios Nicholaos, Der heilige Nikolaos in der griechischen Kirche, I - II (Leipzig 1913 - 17), Nancy Patterson - Ševčenko, Cycles of the Life of St. Nicholas in Byzantine Art (ἀδημοσίευτη) Columbia University Ph. D., 1973. Πλούσιος βιογραφικὸς κύκλος τοῦ ἁγίου ἀπὸ δέκα πέντε σκηνές, διακοσμεῖ τὴν καμάρα τοῦ νότιου κλίτους στὸ γειτονικὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴν Πλάτσα (1343/4 - 1348/9), Ντουλα Μουρικη, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴν Πλάτσα τῆς Μάνης (Ἀθῆναι 1975), 45 - 50, 65, πίν. 19 - 23, 25, 36 - 42, 70 - 84.

3. Τὰ ἐπεισόδια τῆς χειροτονίας τοῦ ἁγίου ὡς διακόνου καὶ ὡς ἐπισκόπου εἰκονίζονται καὶ στὸν Ἅγιο Νικόλαο Γλέζου τῆς Μέσα Μάνης (β' μισὸ τοῦ 13ου αἰώνα), Αγγελικη Σταυροπουλου - Μακρη, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου Γλέζου στὴ Μέσα Μάνη, Δωδώνη 8, 1979, 311 - 3, 315, πίν. 20.

4. Anrich, ὅ.π. I 130 - 2, 148 - 9, 228, 262 - 3, 405 - 6.

5. Patterson - Ševčenko, ὅ.π. 298 - 300.

6. Στὸ ἴδιο, 287 - 297.

κοσμοῦν τὸ θαῦμα τῆς κοπῆς τοῦ δένδρου μὲ τοὺς δαίμονες[1] καὶ τὰ ἐπεισόδια τῶν τριῶν στρατηγῶν στὴ φυλακὴ καὶ τῆς ἐμφάνισης τοῦ ἁγίου στὸν ὕπνο τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου. Ἐπιγραφὲς μισοκαταστραμμένες σώζονται στὴν πρώτη παράσταση, *ἅ(γιος) ΝΙΚΟΛΑΟC ΔΙΟΚ*[ΟΝ] *ΤΟΥC ΔΕΜΟΝΕC ΕΚ Τ(ΟΥ) ΔΕΝΔΡΟΥ* καὶ στὴν τελευταία *ἅ(γιος) ΝΙΚΟΛΑΟC ΕΝΙΠΠΙΑΖΟΝ Τ(ΟΝ ΒΑCΙΛΕΑ.*

Κάτω ἀπὸ τὸ Γενέσιο τοῦ ἁγίου Νικολάου στὸ βόρειο τοῖχο εἰκονίζεται ἡ *Μεταμόρφωση* (πίν. 133β) μὲ τὸ Χριστὸ σὲ κυκλικὴ δόξα, κατὰ τὸν εἰκονογραφικὸ τύπο ποὺ ἁπαντᾶ σὲ μιὰ ὁμάδα μνημείων τοῦ τέλους τοῦ 12ου[2] καὶ ἐπιχωριάζει στὴ Μάνη καὶ κατὰ τὸν 13ο αἰώνα[3]. Στὴν ἀντίστοιχη θέση τοῦ νότιου τοίχου ἀρκετὰ σκεπασμένη ἀπὸ ἄλατα, βρίσκεται ἡ *Βαϊοφόρος*, ἐμπλουτισμένη μὲ τὴ λεπτομέρεια τοῦ ἀποκαθιζόμενου[4].

Ὁ *Ἐλκόμενος* διακοσμεῖ τὴ νότια πλευρὰ τῆς δυτικῆς καμάρας καὶ ἡ *Κάθοδος στὸν Ἅδη* (πίν. 134α) τὴ βόρεια. Ἡ παράσταση ἀποδίδεται κατὰ τὸν παλαιότερο εἰκονογραφικὸ τύπο μὲ τὸ Χριστὸ στραμμένο πρὸς τὰ δεξιά[5]. Στὸ δυτικὸ τύμπανο εἰκονίζεται ἡ *Σταύρωση* μὲ τὶς προσωποποιήσεις δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ Χριστὸ τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης ποὺ φέρουν ἐπιγραφὲς ἀντίστοιχα: «*Η Παλευκὶ Διαθή*[κη]» καὶ «*Η Νεα Δϊθηκ*[η][6]. Πάνω στὴν ὁριζόντια κεραία τοῦ σταυροῦ διατηρεῖται δυσανάγνωστη μικρο-

1. Τὸ θαῦμα τῆς κοπῆς τοῦ δένδρου ὑπάρχει καὶ στὸν Ἅγιο Νικόλαο τὸν Τρικάμπανο τῆς Καστάνιας (τοιχ. β′ τέταρτο 15ου αἰ.). ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1976, ὅ.π. 228.

2. Lydie Hadermann - Misguich, Kurbinovo, Les fresques de Saint-Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle (Bruxelles 1975) 144.

3. Στοὺς Ἀσωμάτους Φλομοχωρίου (γύρω στὰ 1300), Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - Ε. ΔΩΡΗ - Σ. ΚΑΛΟΠΙΣΗ - Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, Ἔρευνα στὴ Μάνη, ΠΑΕ 1978, 145, πίν. 118β, στὸν Ἅγιο Δημήτριο τῆς Κέριας (γύρω στὰ 1300), Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - Σ. ΚΑΛΟΠΙΣΗ - Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, Ἔρευνα στὴ Μάνη, ΠΑΕ 1979, 190 σημ. 3, πίν. 127β.

4. Doula Mouriki, The Theme of the «Spinario» in Byzantine Art, ΔΧΑΕ περ. 4, τ. 6, 1970 - 72, 53 - 66, πίν. 19 - 24.

5. Elisabetta Lucchesi - Palli, Anastasis RBK I, στ. 142 - 148. Ὁ τύπος ἐπανέρχεται ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 12ου καὶ συνηθίζεται καὶ κατὰ τὸν 13ο αἰώνα. Hadermann-Misguich, ὅ.π. 165, Μουρικη, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Σωτήρα, ὅ.π. 29. Στὴ Μάνη ἁπαντᾶ στοὺς Ἁγίους Ἀναργύρους τῆς Κηπούλας, Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Οἱ τοιχογραφίες τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων Κηπούλας (1265), ΑΕ 1980, 109 πίν. 30α καὶ στὸν Ἅγιο Πέτρο Διροῦ (β′ μισὸ 13ου αἰ.), Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - Ν. ΓΚΙΟΛΕΣ - Χ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, Σκαφικὲς ἔρευνες στὴ Μάνη - Τοιχογραφίες στὸν Ἅγιο Πέτρο Διροῦ, ΠΑΕ 1979, 222 - 225, πίν. 134, Ν. ΓΚΙΟΛΕΣ, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Πέτρου Διροῦ Μέσα Μάνης καὶ ἡ ἰδιόμορφη εἰς Ἅδου Κάθοδος, Λακωνικαὶ Σπουδαί, 6 (τυπώνεται).

6. Γιὰ τὸ θέμα καὶ ἄλλα παραδείγματα, Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ αἱ βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς μονῆς τοῦ Θεολόγου Πάτμου (ἐν Ἀθήναις 1970) 213 - 9, πίν. 21, 88 - 89. Τελευταῖα, Gordana Babić, Les plus anciennes fresques de Studenica (1208/7), Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines, Athènes 1976, II Art et Archéologie, Communications A (Ἀθῆναι 1981), 36 - 38.

γράμματη δίστιχη ἐπιγραφή. Ἄλλη μικρογράμματη ἐπιγραφὴ σώζεται στὴν ἀσπίδα τοῦ ἑκατόνταρχου: «*λωΝΓΓῖνος*[1] *ο εκατωΝταρχος ϊδον τον σεισμὸν κ(αὶ) τὰ γενομενα σϊμϊα εφ' αλλϊθωσ θ(εο)ῦ Ῡιος ην ουτος*[2] (πίν. 134β).

Στὴν κάτω ζώνη τοῦ βόρειου τοίχου μπροστὰ ἀπὸ τὸ τέμπλο βρίσκεται ἡ παράσταση τοῦ ἁγίου Νικολάου ἔνθρονου σὲ δύο στρώματα[3]. Ἀπὸ τὴν παλαιότερη τοιχογραφία ποὺ εἶναι σύγχρονη μὲ τὴν ὑπόλοιπη διακόσμηση τοῦ ναοῦ σώζεται τὸ ἐρεισίνωτο τοῦ θρόνου καὶ ἀπὸ τὸ δεύτερο στρῶμα τὸ κεφάλι τοῦ ἁγίου. Στὸ νότιο τοῖχο ἀντίστοιχα πρὸς τὸν ἅγιο Νικόλαο διατηρεῖται ἐξίτηλη ἡ *Δέηση*[4]. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ Χριστοῦ, μέσα σὲ κύκλους, εἶναι γραμμένα τὰ συμπλήρωματα $\overline{\text{IC}}$ $\overline{\text{XC}}$ καὶ ἀπὸ κάτω ἡ ἐπιγραφὴ *Ο ΑΝΤΙΦΩ*[ΝΗ]*ΤΗ*[C][5]. Δυτικὰ ἀπὸ τὸν ἅγιο Νικόλαο εἰκονίζεται *ὁ ἅγιος Μάμας*[6] (πίν. 135α). Τὴ Δέηση ἀκολουθεῖ πρὸς τὰ δυτικὰ μισοκαταστραμμένη παράσταση *τοῦ ἁγίου Γεωργίου*. Ἀπὸ τὶς δύο μορφὲς μαρτύρων γυναικῶν ποὺ διακοσμοῦσαν τὴν κάτω ζώνη τοῦ δυτικοῦ τοίχου δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ

1. Α. Ξυγγοπουλος, Αἱ παραστάσεις τοῦ ἑκατοντάρχου Λογγίνου καὶ τῶν μετ' αὐτοῦ μαρτυρησάντων δύο στρατιωτῶν, ΕΕΒΣ 30, 1960 - 61, 55 - 60, Ορλανδος, ὅ.π. 211 σημ. 2, Kalopissi - Verti, ὅ.π. 101 - 102.

2. Ματθαιος 27, 54.

3. A. Grabar, Deux notes sur l'histoire de l'iconostase d'après des monuments de Yougoslavie, Zbornik Radova 7, 1961, 20 - 22, καὶ στὸ L'art de la fin de l'antiquité et du moyen age I, Paris 1966, 409 - 411, Gordana Babić, O živopisanom ukrasu oltarskih pregrada, Zbornik za Likovne Umetnosti 11, 1975, γαλλικὴ περίληψη 42 - 44, M. Chatzidakis, L'évolution de l'icône aux 11e - 13e siècles et la transformation du templon, Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines, I, Athènes 1976 ('Αθῆναι 1979) 337.

4. Τὸ Τρίμορφο στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ νότιου τοίχου, ἀπέναντι ἀπὸ τὸν ἐπώνυμο ἅγιο στὴ Μάνη ἀπαντᾶ στὸν 'Αι-Γιάννη Ποταμίτη τῆς Κοκκάλας (δ' τέταρτο 13ου αἰώνα), Δρανδακης - Δωρη - Καλοπιση - Παναγιωτιδη, ΠΑΕ 1978, ὅ.π. 178 - 9. Στὰ ἀναφερόμενα ἀνάλογα παραδείγματα (στὸ ἴδιο, 178 σημ. 1) μπορεῖ νὰ προστεθεῖ ὁ Ἅγιος Νικόλαος στὸ Manastir, D. Koco - P. Miljković - Pepek, Manastir (1271), Skopje 1958 (στὰ σέρβικα μὲ γαλλικὴ περίληψη) 111 σχ. 1, 9 - 10, πίν. VIII, εἰκ. 37α - b - c.

5. Γιὰ τὴν κωνσταντινοπολίτικη προέλευση τοῦ ἐπιθέτου καὶ γιὰ τὸν τύπο, Γ. Σωτηριου, 'Ο Χριστὸς ἐν τῇ τέχνῃ (ἐν 'Αθήναις 1914) 48 - 50, C. Mango, The Brazen House. A Study of the Vestibule of the Imperial Palace of Constantinople (CØbenhavn 1959), 142 - 8, Zagorska Rasolkoska - Nikolovska, Isus Hristos Antifonitis od Crkvato sv. Gorgi vo Gorni Kozjak, Zbornik Archeoloski musej na Makedonija, kn VI - VII, 1967 - 1974 (Zbornik posvetenna Dimče koco) (Skopje 1975), 217 - 230, Jane Timken Matthews, The Pantocrator: Title and Image (ἀδημοσίευτη) New York University Ph. D., 1976, 58 - 60. Στὴ Μάνη τὸ ἐπίθετο ἀπαντᾶ στὴν Ἐπισκοπὴ (γύρω στὰ 1200), Ν. Β. Δρανδακης, Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης, ('Αθῆναι 1964) 81, 87, καὶ στὴν παράσταση τῆς Δέησης τοῦ νότιου παρεκκλησίου τῶν 'Αγίων 'Ασωμάτων στὸ Φλομοχώρι (γύρω στὰ 1300) Δρανδακης - Δωρη - Καλοπιση - Παναγιωτιδη, ΠΑΕ 1978, ὅ.π. 147.

6. Anna Maraba - Χατζηνικολαου, 'Ο ἅγιος Μάμας ('Αθῆναι 1953), 91 - 93.

ἀπὸ τὴν εἴσοδο ταυτίζεται μόνο ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ *ἡ ἁγία Βαρβάρα* στὸ βόρειο τμῆμα.

Εἰκονογραφικά. Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ ναοῦ ἀκολουθεῖ τὴ συνηθισμένη διάταξη, χωρὶς ἀξιοσημείωτες ἰδιοτυπίες. Περιλαμβάνει μάλιστα καὶ ἕνα πλούσιο κύκλο τῆς ζωῆς τοῦ ἁγίου Νικολάου ποὺ εἶναι τοποθετημένος στὴν ἐγκάρσια καμάρα[1], ἔτσι ὥστε νὰ μὴ διασπᾶται ἡ ἑνότητα τοῦ συνόλου. Ἀξιοσημείωτη εἶναι μόνον ἡ τοποθέτηση τοῦ Χριστοῦ Ἐμμανουὴλ μεταξὺ τοῦ Ἰωακεὶμ καὶ τῆς Ἄννας στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας. Μὲ τὴ νοητὴ παρουσία τους μέσα σὲ δίσκους[2] οἱ Θεοπάτορες[3] καὶ ὁ Ἐμμανουὴλ — κατὰ κύριο λόγο, ἔκφραση τῆς Ἐνσάρκωσης[4] — ὁλοκληρώνουν τὴν παράσταση τῆς ἔνθρονης Βρεφοκρατούσας στὴν κόγχη, τονίζοντας τὸ θεολογικὸ νόημα ποὺ ἀπεικονίζεται σ' αὐτὸ τὸ χῶρο[5].

Ἡ εἰκονογραφία τῶν συνθέσεων ἐπίσης παρουσιάζει ἐνδιαφέρον, γιατὶ ἐνῶ κατὰ κανόνα ἀκολουθοῦν τοὺς συντηρητικοὺς τύπους τοῦ 11ου - 12ου αἰώνα, ποὺ ὅμως ἐπιβιώνουν καὶ στὴν ἑπόμενη ἑκατονταετία, συγχρόνως ἔχουν στοιχεῖα ποὺ χαρακτηρίζουν τὸ 13ο αἰώνα, ὅπως ἡ παράσταση τοῦ ἑκατόνταρχου στὴ Σταύρωση μὲ φωτοστέφανο[6], ἡ παρουσία τοῦ Ἄβελ στὴν Ἀνάσταση[7]

1. Γιὰ τὴ διακόσμηση τῆς ἐγκάρσιας καμάρας τῶν σταυρεπίστεγων ναῶν ποὺ ἄλλοτε χωρίζεται σὲ διάχωρα καὶ ἄλλοτε περιορίζεται σὲ μιὰ παράσταση Kalopissi - Verti, ὅ.π. 39.

2. A. Grabar, L'Imago Clipeata Chrétienne, L'art de la fin de l'Antiquité et du Moyen Age, I (Paris 1968) 607 - 613.

3. Ὁ εἰκονογραφικὸς συνδυασμὸς τῆς Παναγίας μὲ τοὺς θεοπάτορες ποὺ ἐπιβεβαιώνουν τὴν Ἐνσάρκωση ἀπαντᾶ συχνὰ στὴ ζωγραφικὴ τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς, Ντογια Μουρικη, Ἡ Παναγία καὶ οἱ Θεοπάτορες: ἀφηγηματικὴ σκηνὴ ἢ εἰκονιστικὴ παράσταση, ΔΧΑΕ, περ. 4, τ. 5, 1966 - 69, 46 - 49.

4. Ησαΐας 7, 14, Timken - Matthews, ὅ.π. 60 - 62.

5. Δρανδακης - Καλοπιση - Παναγιωτιδη, ΠΑΕ 1979, ὅ.π. 197 - 8, Σοφια Καλοπιση - Βερτη, Παρατηρήσεις στὴν εἰκονογραφία τῶν ἀψίδων σὲ ἐκκλησίες τῆς Μάνης: Μεταμόρφωση - Πλατυτέρα - Θεοπάτορες - Δωρητές, Πρῶτο Συμπόσιο βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς ἀρχαιολογίας καὶ τέχνης, «Νεώτερα εὑρήματα - Νεώτερες ἔρευνες» (Ἀθήνα 1981), 35, ὅπου ἀναφέρονται καὶ ἄλλα παραδείγματα θεοπατόρων καὶ Παναγίας ἀπὸ τὴ Μάνη.

6. Ορλανδος, ὅ.π. 212, σημ. 4, πίν. 21, 88, 89α, Kalopissi - Verti, ὅ.π. 102 σημ. 197, πίν. 6Α, Μουρικη, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Σωτήρα, ὅ.π. 25, πίν. 29.

7. Ἡ παρουσία του συνηθίζεται ἀπὸ τὸ 13ο αἰώνα, Μουρικη, ὅ.π. 29, Ν. Β. Δρανδακης, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸν Ἅγιο Νικόλαο Μονεμβασίας, ΔΧΑΕ, περ. 4, τ. 9, 1977 - 9, 48. Στὴ Μάνη ἀπαντᾶ στοὺς Ἁγίους Ἀναργύρους τῆς Κηπούλας (1265), Δρανδακης, Οἱ τοιχογραφίες τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων, ὅ.π. 109, πίν. 31β, στὸν Ἅγιο Πέτρο Πύργου Διροῦ (β' μισὸ 13ου αἰώνα), Ν. Γκιολες, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Πέτρου, ὅ.π., στὸν Ἅγιο Νικόλαο στὸ Μπρίκι (ἀδημοσίευτη). Γιὰ τὸ ναὸ βλ. Ν. Β. Δρανδακης, Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης (ἐν Ἀθήναις 1964) 89 σημ. 2, Théodora Iliopoulou-Rogan, Certains aspects de l'art byzantin dans le Magne, L'information d'histoire de l'art 13, 1968, 104 - 105.

καὶ ἡ συσχέτιση προφητῶν μὲ τὴ σκηνὴ αὐτή[1], ἡ ἀπεικόνιση πάγκου στὴ φυλάκιση τῶν στρατηγῶν[2], ἡ παρουσία φύλακα στὸ ἐνύπνιο τοῦ Κωνσταντίνου[3] κ.ἄ.

Μερικὲς ἄλλες λεπτομέρειες ἐξάλλου, ὅπως ἡ πλάκα ποὺ κρατάει ὁ μικρὸς Νικόλαος ὡς μαθητής[4], ἡ ἀπουσία τῶν δαιμόνων ἀπὸ τὴν ἀπεικόνιση τῆς θαλασσινῆς ἱστορίας[5], ἡ σημαιούλα τοῦ πλήθους στὸ θαῦμα τῆς κοπῆς τοῦ στοιχειωμένου δένδρου[6], ἡ ὀξύληκτη ἀσπίδα τοῦ φρουροῦ τοῦ Κωνσταντίνου[7] στὸ ἐνύπνιο τοῦ αὐτοκράτορα, μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὅτι ὀφείλονται σὲ σποραδικὲς δυτικὲς ἐπιδράσεις, ποὺ εἶναι γνωστὲς καὶ σὲ ἄλλα μνημεῖα τῆς Μάνης ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 13ου αἰώνα[8].

Τ ε χ ν ο τ ρ ο π ί α - χ ρ ο ν ο λ ό γ η σ η. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν σὲ δύο ζωγράφους. Ὁ πρῶτος, ποὺ φαίνεται πὼς διακόσμησε τὸ ἱερό, τὴν ἐγκάρσια καμάρα καὶ τοὺς ἀντίστοιχους τοί-

1. Γιὰ τὴ συσχέτιση προφητῶν μὲ τὶς εὐαγγελικὲς σκηνὲς βλ. Μουρικη, ὅ.π. 20 - 21, Babić, Les plus anciennes fresques, ὅ.π. 38. Στὴ Μάνη προφῆτες συνοδεύουν τὴ Βάφτιση στὸν Ἅγιο Γιάννη Ποταμίτη Κοκκάλας (δ' τέταρτο 13ου αἰώνα) Δρανδακης - Δωρη - Καλοπιση - Παναγιωτιδη, ΠΑΕ 1978, ὅ.π. 177 καὶ στὸν Ἅγιο Σέργιο καὶ Βάκχο Κίττας (1265 - 1285), Δρανδακης - Καλοπιση - Παναγιωτιδη,ΠΑΕ 1979, ὅ.π. 180.

2. Patterson - Ševčenko, ὅ.π. 320 - 330. Ὁ πάγκος ὅπου κάθονται οἱ στρατηγοὶ ἐμφανίζεται στὴ Bojana καὶ ἔκτοτε σπάνια παραλείπεται, στὸ ἴδιο, 329.

3. Στὸ ἴδιο, 345.

4. Στὸ ἴδιο, 217 - 218, 226 - 227.

5. Στὸ ἴδιο 300. Οἱ δαίμονες ἀπουσιάζουν καὶ ἀπὸ τὴν ἴδια σκηνὴ τῆς Bojana, Grabar, L'église de Boiana, ὅ.π. 77, πίν. LXIX. Γιὰ τὴ δυτικὴ ἐπίδραση στὴν παράσταση τῆς Bojana, ὁ ἴδιος, Un reflet du monde dans une peinture balkanique du 13e siècle, Byzantion 1, 1924, 236 - 40, ὁ ἴδιος, La peinture religieuse en Bulgarie (Paris 1928) 168 - 174.

6. K. Weitzmann, Icon Painting in the Crusader Kingdom, DOP 20, 1966, 71 - 72, 80, εἰκ. 49, 64.

7. Τὸ σχῆμα αὐτὸ τῆς ἀσπίδας ἔχει θεωρηθεῖ ὅτι ὀφείλεται σὲ δυτικὴ ἐπίδραση, Αγαπη Βασιλακη - Καρακατσανη, Οἱ τοιχογραφίες τῆς Ὁμορφης Ἐκκλησιᾶς στὴν Ἀθήνα (Ἀθῆναι 1971) 29 σημ. 40, πίν. 12α. Στὴ Μάνη ἀπαντᾶ στὸν Ἅγιο Σέργιο καὶ Βάκχο (1265 - 1285), Δρανδακης - Καλοπιση - Παναγιωτιδη, ΠΑΕ 1979, ὅ.π. 184, πίν. 126α.

8. Στοὺς Ἁγίους Ἀναργύρους τῆς Κηπούλας, Δρανδακης, Οἱ τοιχογραφίες τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων, ὅ.π. 103, 106, 117, στὸν Ἅγιο Πέτρο Διροῦ (β' μισὸ 13ου αἰ.) Ν. Γκιολες, ὅ.π. στὸν Ταξιάρχη ἢ Ἁι-Λουκᾶ «στοῦ Καλοῦ» (1300 - 1320), στὴ δεύτερη φάση τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς κοντὰ στὰ σπήλαια Διροῦ (γύρω στὰ 1300), στὸν Ἅγιο Σέργιο καὶ Βάκχο (1265 - 1285), στὴν Ἁγία Κυριακὴ ἔξω ἀπὸ τὸ Μάραθο (γύρω στὰ 1300), Δρανδακης - Καλοπιση - Παναγιωτιδη, ΠΑΕ 1979, ὅ.π. 161, 172, 184, 206, πίν. 116α - β, 121 - 122α, 126α - β, 131, στὸν Ἅγιο Γεώργιο (Καστάνιας) (δ' τέταρτο 13ου αἰώνα), βλ. πιὸ κάτω σ. 199 - 200, πίν. 135β κ.ἄ.

χους, ἀποδίδει τὰ γυμνὰ μέρη μὲ σφιχτὸ πλάσιμο σὲ ἐπάλληλα στρώματα (πίν. 131β - 133β) ποὺ σχηματίζουν οἱ γλυκασμοὶ ἀπὸ ὤχρα πάνω στὸν κοκκινωπὸ (ὤχρα καὶ κόκκινο) προπλασμὸ καὶ οἱ βαθιὲς πράσινες ἢ καστανοκόκκινες σκιάσεις. Σπανιότερα ὁ προπλασμὸς εἶναι πρασινωπὸς (ὤχρα καὶ πράσινο). Ὁ φωτισμὸς γίνεται τελείως σχηματικὰ ἀπὸ σκληρὲς λευκὲς παράλληλες γραμμὲς καὶ τὰ περιγράμματα ὅπως καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου ἀποδίδονται μὲ καστανό. Ζωηρὸ κόκκινο χρῶμα τονίζει τὰ μάγουλα καὶ τὴ μύτη στὶς νεανικὲς μορφές.

Ὁ δεύτερος ζωγράφος ποὺ ἀκολουθεῖ μιὰ ἁπλοποιημένη τεχνικὴ θὰ πρέπει νὰ τοιχογράφησε τὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ ναοῦ (πίν. 134α - 135α). Πλάθει τὰ γυμνὰ μέρη μὲ ὤχρα δηλώνοντας τὶς σκιάσεις μὲ ἀνοιχτὸ πράσινο χρῶμα καὶ τὰ φῶτα μὲ λευκὲς παράλληλες γραμμές. Ἀπὸ πάνω σκοτεινὸ καστανὸ τονίζει τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου.

Οἱ δύο τεχνίτες ἀποδίδουν τὴν πτυχολογία μὲ γραμμικὸ τρόπο ποὺ θυμίζει σχηματοποιημένη καὶ ὡς ἕνα σημεῖο ἐκφυλισμένη κομνήνεια τεχνοτροπία.

Οἱ τοιχογραφίες καὶ τῶν δύο ὁμάδων παρουσιάζουν τεχνοτροπικὰ στοιχεῖα ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τὴν κομνήνεια παράδοση, ἡ ὁποία διατηρεῖται σὲ ὅλο τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 13ου αἰώνα, ἂν καὶ σὲ παρακμὴ πιά, μὲ ἕνα χαρακτήρα ἐπαρχιακὸ ποὺ προδίδει ἀποκοπὴ τῶν ζωγράφων ἀπὸ τὰ μεγάλα κέντρα [1].

Στὴ Μάνη ὁ σχηματικὸς καὶ γραμμικὸς τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἀποδίδεται τὸ σφιχτὸ πλάσιμο τῶν γυμνῶν μερῶν τῆς πρώτης ὁμάδας ἀπαντᾶ σὲ ὁρισμένες τοιχογραφίες τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων τῆς Κηπούλας (1265) [2] καὶ τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ τοῦ χωριοῦ Πολεμίτας (1278) [3]. Ἀνάλογη τάση βρίσκουμε στὴ ζωγραφικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στὶς Κροκεὲς τῆς Λακωνίας (1286) [4], τοῦ Ἁγίου Βασιλείου «στοῦ Καλοῦ» ποὺ ἔχει τοποθετηθεῖ στὸ τελευταῖο τέταρτο τῆς 13ης ἑκατονταετίας [5] καὶ τοῦ Ἁι-Γιαννάκη στὸν Κάμπο Ἀβίας [6]. Οἱ πιὸ ἔντονα γραμμικὲς μορφὲς τοῦ Ἁγίου Νικολάου μποροῦν νὰ παραβληθοῦν καὶ μὲ ὁρισμένες παραστάσεις τοῦ Ἁγίου Νικολάου στοῦ Γλέζου ποὺ ἔχουν τοποθετηθεῖ στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 13ου αἰώνα [7].

1. Lydie Hadermann - Misquich, La peinture monumentale tardo - comnène et ses prolongements au XIIIe siècle, Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines, Athènes 1976, I (Athènes 1979), 271 - 272.

2. Αὐτὲς ποὺ ἀποδίδονται στὸν πρῶτο καλλιτέχνη, Δρανδάκης, Οἱ τοιχογραφίες τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων, ὅ.π. 117, πίν. 36β.

3. Ἀδημοσίευτες. Γιὰ τὸ μνημεῖο Δρανδάκης, ΠΑΕ 1977, ὅ.π. 222, ὁ ἴδιος, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ὅ.π. πίν. 18β.

4. Δημοσίευση τοῦ μνημείου ἑτοιμάζεται ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Ν. Β. Δρανδάκη, Γιὰ τὴν ἐπιγραφὴ Ν. Β. Δρανδάκης, Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ Λακωνικῆς, ΑΕ 1967, 137 - 8.

5. Δρανδάκης-Καλοπίση-Παναγιωτίδη, ΠΑΕ 1979, ὅ.π. 157-160, πίν. 114-115.

6. Ἀδημοσίευτη.

7. Σταυροπούλου - Μακρή, ὅ.π. 303 - 325, πίν. 5 - 6, 10 - 11, 13 - 14, 17, 27.

Ὁ δεύτερος ζωγράφος φαίνεται ὅτι εἶναι σύγχρονος μὲ τὸν πρῶτο. Μὲ τὴν ἁπλοποίηση καὶ τὴν ἀδεξιότητα ποὺ τὸν χαρακτηρίζουν ἀγγίζει τὰ ὅρια τοῦ λαϊκοῦ. Ἀνάλογες ἁπλοποιήσεις βρίσκουμε στὸ δεύτερο ζωγράφο τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων τῆς Κηπούλας (1265)[1], καθὼς καὶ στὶς τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Ζαχαρία τῆς Λάγιας[2], καὶ τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸ ὁμώνυμο χωριὸ τῆς γειτονικῆς Μονεμβασίας[3], ποὺ ἔχουν τοποθετηθεῖ στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 13ου αἰώνα.

Οἱ παραπάνω παρατηρήσεις ἐντάσσουν τὴ γραπτὴ διακόσμηση τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 13ου αἰώνα. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ καὶ μάλιστα τὶς τελευταῖες δεκαετίες ὑποδεικνύουν καὶ εἰκονογραφικὲς λεπτομέρειες ποὺ ἀναφέρθηκαν, γιατὶ ἄλλες ἀπαντοῦν στὸ δεύτερο μισὸ τῆς 13ης ἑκατονταετίας καὶ ἄλλες εἶναι γνωστές, τουλάχιστο μέχρι σήμερα, ἀπὸ τὸ 1300 περίπου.

Ἑπομένως οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν πρὸς τὸ τέλος τοῦ 13ου αἰώνα καὶ νὰ ἐνταχθοῦν σὲ μιὰ τάση ἐπαρχιακή, ποὺ γιὰ τὸν ἕνα ζωγράφο τουλάχιστον ἀγγίζει τὰ ὅρια τῆς λαϊκῆς, ἡ ὁποία τροφοδοτεῖται καὶ μὲ μερικά, κυρίως εἰκονογραφικά, στοιχεῖα ἀπὸ τὴ σύγχρονη ζωγραφικὴ καὶ μὲ ἄλλα ἀπὸ τὴ δυτικὴ τέχνη.

Τὸ κτιστὸ τέμπλο ποὺ εἶναι διακοσμημένο μὲ τοιχογραφίες τοῦ 17ου αἰώνα εἶναι μεταγενέστερο ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ διακόσμηση τοῦ ναοῦ, γιατὶ ἐπικαλύπτει τὶς μορφὲς τῶν ἱεραρχῶν στοὺς πλάγιους τοίχους τοῦ ἱεροῦ.

Ὁ ναὸς ἐξ ἄλλου ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ πολὺ πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 13ου αἰώνα θὰ πρέπει νὰ κτίσθηκε πιθανότατα λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ τοιχογραφήθηκε.

2. *Ἅγιος Γεώργιος*, στὰ δυτικὰ τοῦ χωριοῦ. Ὁ ναΐσκος εἶναι μονόχωρος καμαροσκέπαστος, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 3 × 1.63 μ., μὲ ἀψίδα ποὺ ἀνοίγεται στὸ πάχος τοῦ τοίχου, σὰν ὀξυκόρυφο τόξο. Ἡ εἴσοδος βρίσκεται στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ νότιου τοίχου.

Τοιχογραφίες. Ἐλάχιστα τμήματα ἀπὸ τὸ γραπτὸ διάκοσμο τοῦ ναοῦ διατηροῦνται ἀκόμα. Τὸ τύμπανο τοῦ τόξου ποὺ σχηματίζεται στὴ θέση τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ διακοσμεῖ *ἡ Παναγία Νικοποιός*[4] μὲ τὸ Χριστὸ καὶ τὴν ἐπιγραφὴ $\overline{\text{IC}}\,\overline{\text{XC}}$ ὁ Ἐμμανουὴλ μέσα σὲ δίσκο (πίν. 135β). Ἡ Νικοποιὸς ποὺ

1. Δρανδάκης, Οἱ τοιχογραφίες τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων, ὅ.π. 117, πίν. 35β.

2. Δρανδάκης - Δώρη - Καλοπίση - Παναγιωτίδη, ΠΑΕ 1978, ὅ.π. 140 - 144, πίν. 115 - 117.

3. Δρανδάκης, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ὅ.π. 35 - 58, πίν. 8α, 10 - 18α, 19 - 20.

4. N. P. Kondakov, Ikonografija Bogomateri (Petrograd 1915) t. II 125 - 151, G. A. Wellen, Theotokos, Eine ikonographische Abhandlung über das Gottesmutterbild in frühchristlicher Zeit, Utrecht - Antwerpen 1961, 179, H. Hallensleben, Lexikon der christlichen Ikonographie, τ. 3, 1971, στ. 165 - 166.

θεωρήθηκε ὡς πιθανὰ ἀρχαϊκότερος τύπος ἀπὸ τὴ Βλαχερνίτισσα[1], ἔχει ἐπισημανθεῖ μία ἀκόμη φορὰ στὴ Μάνη, ἀνάμεσα σὲ δύο ἀρχαγγέλους μὲ αὐτοκρατορικὴ στολή, στὸ μέτωπο τῆς ἁψίδας τῶν Ἁγίων Θεοδώρων (Τρισάκια) τοῦ Τσόπακα[2].

Στὰ ἐσωράχια τοῦ τόξου εἰκονίζονται δύο ἐξίτηλοι σήμερα μετωπικοὶ *ἱεράρχες* μὲ μονόχρωμα φαιλόνια ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ δεξιὸς θὰ πρέπει νὰ εἶναι *ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος*. Ὅλο τὸ πλάτος τοῦ βόρειου τοίχου καταλαμβάνει μνημειακὴ παράσταση *τοῦ ἁγίου Γεωργίου* ἔφιππου ποὺ ἔχει σωθεῖ σὲ δύο στρώματα. Ἀπὸ τὸ παλαιότερο φαίνονται τὸ δεξὶ ἄκρο τῆς σκηνῆς μὲ δύο μορφὲς ποὺ προβάλλουν μέσα ἀπὸ τὰ τείχη τῆς πόλης, τμήματα τοῦ ἀλόγου καὶ μέρος τοῦ ἁγίου μὲ τὸ δεξὶ χέρι του. Κρατάει εἶδος λαβάρου ἀπὸ τὸ ὁποῖο εἶναι ἀναρτημένο ὀρθογώνιο ὕφασμα μὲ μηνόσχημα κοσμήματα καὶ ἀστερίσκους. Τὸ λάβαρο ἀπολήγει σὲ σφαῖρα μὲ ἑλικόμορφα κοσμήματα καὶ σταυρό[3]. Ἀπὸ τὸ δεύτερο στρῶμα σώζονται τὸ ἐπάνω τμῆμα μὲ τὸ κεφάλι τοῦ ἁγίου Γεωργίου, τὸ δεξί του χέρι καὶ τὸ ἀναπετάρι.

Στὸ νότιο τοῖχο ἀπέναντι ἀπὸ τὸν ἅγιο Γεώργιο μόλις διακρίνεται ἔνθρονη μορφὴ ποὺ ταυτίζεται ἀπὸ τὸν ἔνσταυρο φωτοστέφανο μὲ τὸ *Χριστὸ*[4] καὶ στὸ δυτικὸ τοῖχο ἴχνη παράστασης πιθανὸν μετωπικοῦ *Ταξιάρχη* μὲ αὐτοκρατορικὴ στολή.

Παρὰ τὶς μικρὲς διαστάσεις τῆς ἐκκλησίας οἱ κύριες γραμμὲς τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος ἔχουν τηρηθεῖ.

Ἀπὸ τὶς λιγοστὲς παραστάσεις ποὺ σώζονται, καλύτερα διατηρεῖται τὸ πρόσωπο τῆς Παναγίας στὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ (πίν. 135β) ποὺ πλάθεται σχηματικὰ μὲ τὴν ὤχρα, ἐνῶ τὰ φῶτα δηλώνονται γραμμικά. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου τονίζονται ἀπὸ πάνω μὲ καστανὸ χρῶμα. Οἱ κόρες τῶν ματιῶν τῆς Παναγίας εἶναι φωτεινὲς κυανές. Ἐπάνω στὸ πορφυρὸ χρῶμα τοῦ μαφο-

1. A. Grabar, Iconographie de la Sagesse Divine et de la Vierge, Cah. Arch. VIII, 1956, 259 - 61 καὶ στὸ L'art de la fin de l'antiquité et du moyen-âge I (Paris 1968) 558 - 560, ὁ ἴδιος, L'Iconoclasme byzantin, Dossier Archéologique (Paris 1957) 34 - 35, 253 - 254.

2. Ἀδημοσίευτη. Γιὰ τὸ ναό, Δρανδάκης, Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι, 73 σημ. 5, πίν. 58 - 59. Théodora Iliopoulou-Rogan, Quelques fresques caractéristiques des églises byzantines du Magne, Byzantion XLVII, 1977, 200 - 211, πίν. I, III καὶ στὸ Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines, Athènes 1976, II Art et Archéologie, Communications A (Ἀθῆναι 1981), 208 - 220, εἰκ. 1.

3. Σημαῖες κρατοῦν ἔφιπποι συχνὰ σὲ εἰκόνες καὶ μικρογραφίες ποὺ ἀποδίδονται στοὺς σταυροφόρους. Weitzmann, Icon Painting, ὅ.π. 71 - 2, 8, εἰκ. 49, 64. H. Buchthal, Miniature Painting in the Latin Kingdom of Jerusalem (Oxford 1957), πίν. 73, 80a, 86a, 107b, 127b, 136c.

4. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τοῦ τέμπλου καὶ τῶν πλαϊνῶν τοίχων βλ. πιὸ πάνω σ. 193 σημ. 3 αἰ 4.

ρίου οἱ πτυχώσεις ζωγραφίζονται μὲ κυανό. Φωτεινὸ κυανὸ χρῶμα ἐξάλλου ἔχει καὶ ὁ κεκρύφαλος τῆς Παναγίας κάτω ἀπὸ τὸ μαφόριο.

Τὸ ἐνιαῖο πλάσιμο καὶ ἡ γραμμικότητα ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν παράσταση ἁπαντοῦν σὲ ἐπαρχιακὰ μνημεῖα διαφορετικῆς ποιότητας, μὲ διαβαθμίσεις τῶν στοιχείων αὐτῶν, ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 13ου αἰώνα ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου[1]. Ἂν καὶ εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὰ λιγοστὰ τμήματα ποὺ σώζονται, σ' αὐτὴ τὴν περίοδο περίπου θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν ἡ Νικοποιὸς καὶ οἱ ἱεράρχες τῆς κόγχης καθὼς καὶ τὰ κατάλοιπα ἀπὸ τὸ πρῶτο στρῶμα τοῦ ἁγίου Γεωργίου στὸ βόρειο τοῖχο. Τὸ πρόσωπο τῆς Παναγίας μπορεῖ ὡς ἕνα σημεῖο νὰ παραβληθεῖ μὲ ὁρισμένες μορφὲς ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸ γειτονικὸ Γεράκι ποὺ τοποθετοῦνται στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 13ου αἰώνα[2].

Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ δυτικὴ ἐπίδραση ποὺ φαίνεται πὼς ἔχει ὑποστεῖ ἡ παράσταση. Τὸ σχῆμα τῶν ματιῶν τῆς Παναγίας σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ γραμμικὴ ἀπόδοση καὶ τὸ ἐλαφρὰ ἀλλήθωρο βλέμμα θυμίζουν τὶς τοιχογραφίες τῆς Παναγίας τοῦ Μουτουλλᾶ (1280)[3] καθὼς καὶ τὶς σύγχρονες εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ τὴν ἴδια ἐκκλησία[4] καὶ τῆς Ἁγίας Μαρίνας ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ Τίμιου Σταυροῦ στὸν Πεδουλὰ[5] τῆς Κύπρου. Ἡ ζωγραφικὴ αὐτὴ θεωρεῖται ὅτι ἔχει ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὴν τέχνη τῶν λατίνων κατακτητῶν τοῦ νησιοῦ. Ὁμοιότητες ὑπάρχουν ἐπίσης κατὰ τὸ σχῆμα τῶν ματιῶν καὶ μὲ σταυροφορικὲς εἰκόνες τοῦ Σινᾶ[6]. Τὸ φωτεινὸ κυανὸ χρῶμα ἐξάλλου ποὺ ἔχουν οἱ κόρες τῶν

1. Στελλα Παπαδακη - Oekland, Ἡ Κερὰ τῆς Κριτσᾶς, ΑΔ 22, 1967, Μελέται, 103 - 105. Στὴ Μάνη π.χ. Ἅγιος Ζαχαρίας στὴ Λάγια (β' μισὸ 13ου αἰ.), Ἁι-Γιάννης Ποταμίτης στὴν Κοκκάλα (δ' τέταρτο τοῦ 13ου αἰ.) Δρανδακης - Δωρη - Καλοπιση - Παναγιωτιδη, ΠΑΕ 1978, ὅ.π. 143 - 144, 178 - 179 πίν. 115 - 117, 129β, Ἅγιος Βασίλειος (1270 - 1290) καὶ Ταξιάρχης ἢ Ἁι-Λουκᾶς (1300 - 1320) «στοῦ Καλοῦ», Ἅγιος Σέργιος καὶ Βάκχος (α' καὶ β' ζωγράφος, 1265 - 1285) καὶ Ἅγιος Νικόλαος (γύρω στὸ 1300) Κίττας, Ἅγιος Δημήτριος Κέριας (γύρω στὸ 1300), Ἁγία Κυριακὴ στὸ Μάραθο (γύρω στὸ 1300) Δρανδακης - Καλοπιση - Παναγιωτιδη, ΠΑΕ 1979, ὅ.π. 158 - 160, 161 - 162, 184 - 185, 187 - 189, 193, 205 - 206, πίν. 114 - 116, 124, 125γ, 126β - γ, 127 - 128α, 131, α' φάση τοιχογραφιῶν τῆς Σπηλιᾶς τῆς Λαγκάδας, βλ. πιὸ κάτω σ. 211 - 2 κ.ἀ.

2. Σωτηριου, Ἡ πρώιμος παλαιολόγειος Ἀναγέννησις, ὅ.π. 266 - 8, πίν. 57 - 58, Maria Panayotidi, Les églises de Géraki et de Monemvasie, Corsi XXII, 1975, 342-344, εἰκ. 4.

3. Γ. Σωτηριου, Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου, Α' Λεύκωμα (ἐν Ἀθήναις 1935) πίν. 85 - 90, A. Papageorghiou, Masterpieces of the Byzantine Art of Cyprus (Nicosia 1965) 27 - 28, πίν. XXX, Α. Παπαγεωργιου, Ἰδιάζουσαι βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τοῦ 13ου αἰ. ἐν Κύπρῳ, Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνοῦς Κυπρολογικοῦ Συνεδρίου (Λευκωσία 14 - 19 Ἀπριλίου 1969), τ. Β', Μεσαιωνικὸν Τμῆμα, 205 - 212, πίν. XXII, 2, XXVIII, 2.

4. Σωτηριου, ὅ.π. πίν. 117β, Βυζαντινὲς εἰκόνες τῆς Κύπρου, Μουσεῖο Μπενάκη (Ἀθήνα 1976) εἰκ. ἀρ. 14.

5. Στὸ ἴδιο, εἰκ. ἀρ. 11.

6. Ὅπως τοῦ Ἁγίου Νικολάου καὶ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Βαπτιστῆ ἀπὸ τὸ τρίπτυχο

ματιῶν καὶ ὁ κεκρύφαλος τῆς Παναγίας ἔχει χρησιμοποιηθεῖ καὶ στὴν Ὁμορφη Ἐκκλησιὰ τῆς Αἴγινας (1284)[1], σὲ ἕνα δηλαδὴ ἀπὸ τὰ μνημεῖα τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδας μὲ ἀρκετὲς δυτικὲς ἐπιδράσεις. Τὸ λάβαρο ἐπίσης ποὺ κρατάει ὁ Ἅγιος Γεώργιος ἔχει παράλληλα παραδείγματα στὴ ζωγραφικὴ τῶν Σταυροφόρων[2].

Τὸ δεύτερο στρῶμα ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ ἐπώνυμου ἁγίου δὲν φαίνεται νὰ εἶναι πολὺ μεταγενέστερο. Τὸ κεφάλι του μὲ τὸ ἐνιαῖο σχηματικὸ πλάσιμο καὶ τὸ γραμμικὸ φωτισμό, τὰ σαρκώδη χείλη καὶ τὰ ὀρθάνοιχτα μάτια ποὺ ἐκφράζουν τὴν ψυχικὴ ἔνταση θυμίζουν τὶς ἐπαρχιακὲς τοιχογραφίες τοῦ Ἰωάννη Παγωμένου στὴν Κρήτη, τοῦ ὁποίου ἡ δραστηριότητα ἐκτείνεται στὰ χρόνια 1313 - 1347[3]. Ὅσο μπορεῖ νὰ βγεῖ κάποιο συμπέρασμα ἀπὸ τὰ λιγοστὰ κατάλοιπα ποὺ σώζονται, σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ περίπου θὰ πρέπει νὰ ἀνήκει τὸ δεύτερο στρῶμα τοιχογράφησης τοῦ ἁγίου Γεωργίου. Στὴ Μάνη ἀνάλογη σὲ ποιότητα καὶ τάση εἶναι ἡ ἐπαρχιακὴ ζωγραφικὴ τοῦ μικροῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Θεοδώρων (ἢ Νίκωνα), κοντὰ στὰ σπήλαια Διροῦ, ποὺ ἔχει τοποθετηθεῖ στὴν ἴδια περίπου ἐποχή[4].

3. *Ἅγιος Προκόπιος*, σὲ μικρὴ ἀπόσταση βόρεια ἀπὸ τὸν κεντρικὸ ναὸ τῆς Κοίμησης[5]. Ἡ μικρὴ μονόχωρη ἐκκλησία, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 5.85 × 2.88 μ., ἔχει ἡμικυλινδρικὴ στέγη ἐπισκευασμένη μὲ τσιμέντο[6]. Στὴ βόρεια καὶ νότια πλευρὰ ἔχουν προσκτιστεῖ σπίτια. Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τοὺς τοίχους ποὺ εἶναι ὁρατοὶ ἡ τοιχοποιία ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀργοὺς λίθους καὶ συνδετικὸ

τῆς ἔνθρονης Παναγίας, τοῦ Ἁγίου Συμεὼν καὶ τῆς Ἁγίας Βαρβάρας, τῶν Ἁγίων Γεωργίου, Θεοδώρου καὶ Δημητρίου, τοῦ Ἁγίου Σεργίου καὶ τῶν Ἁγίων Αἰκατερίνας καὶ Μαρίνας, Γ. καὶ Μ. Σωτηριου, Εἰκόνες τῆς μονῆς Σινᾶ, Α - Β' (Ἀθῆναι 1958) 169 - 171, πίν. 183 - 184, 187, Weitzmann, Icon Painting, ὅ.π. 70 - 73, εἰκ. 43 - 44, 46, 48, 49 - 50.

1. Γ. Σωτηριου, Ἡ ὅμορφη Ἐκκλησία Αἰγίνης, ΕΕΒΣ 2, 1925, 243 - 276 εἰκ. 3 - 15, M. Chatzidakis, Aspects de la peinture murale du XIIIe s. en Grèce, L'art byzantin du XIIIe siècle. Symposium de Sopoćani 1965 (Beograd 1967) 72, εἰκ. 25, V. J. Djurić, La peinture murale byzantine XIIe et XIIIe siècles, Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines, Athènes 1976, I (Ἀθήνα 1979) 225, πίν. XIV, 28, Μουρικη, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Σωτήρα, ὅ.π. 55 - 64 κ.ἀ., πίν. 72.

2. Βλ. πιὸ πάνω σ. 198 σημ. 3.

3. Κ. Καλοκυρης, Ἰωάννης Παγωμένος, ὁ βυζαντινὸς ζωγράφος τοῦ ΙΔ' αἰῶνος, Κρητ. Χρον. 12, 1958, 347 - 367, πίν. ΙΗ' - ΛΑ', ΛΔ' - ΛΣΤ', ΛΗ' - Μ', ΜΑ'2 - ΜΓ'. Κ. Λασσιθιωτακης, Ἅγιος Γεώργιος Ἀνυδριώτης, Κρητ. Χρον. 13, 1959, 147 - 170, πίν. ΙΣΤ' - ΛΒ' κυρίως ΚΗ', Κ. Kalokyris, The Byzantine Wall Paintings of Crete (New York 1973) εἰκ. BW 1, 23, 48, 53, 107 - 111, 113 - 4, καὶ C 3, 12 - 13, 20 - 22, 26 - 28, 30.

4. Δρανδακης - Καλοπιση - Παναγιωτιδη, ΠΑΕ 1979, ὅ.π. 173 - 175.

5. Γιὰ τὰ γλυπτὰ τοῦ ναοῦ, Ν. Β. Δρανδακη, Ἔρευναι εἰς τὴν Μάνην, ΠΑΕ 1974, 137.

6. Σύμφωνα μὲ πληροφορία τοῦ ἱερέα τοῦ χωριοῦ ἡ ἐκκλησία ἔφερε ἀρχικὰ τροῦλο.

κονίαμα. Ἡ ἀψίδα διαμορφώνεται ἐξωτερικὰ ἡμικυλινδρική. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ ἀνοίγεται ἡ θύρα εἰσόδου.

Ἴχνη τοιχογραφιῶν διασώζει τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ ναοῦ. Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας διακρίνεται πολὺ ἐξίτηλη ἡ μορφὴ τῆς *Βλαχερνίτισσας* ἀνάμεσα σὲ δύο στηθάρια *ἀρχαγγέλων*. Ἡ προτομὴ τοῦ *Ἐμμανουὴλ* μὲ ἔνσταυρο φωτοστέφανο ἐξαίρεται πάνω στὸν κόκκινο κάμπο τοῦ δίσκου μπροστὰ ἀπὸ τὸ στῆθος τῆς Παναγίας. Ὁ Χριστὸς φοράει ἀνοιχτὸ κυανὸ χιτώνα διακοσμημένο στὸ λαιμὸ καὶ κοκκινοκάστανο ἱμάτιο μὲ πτυχώσεις σὲ χρῶμα ὤχρας ποὺ διαμορφώνονται σὰν χρυσοκονδυλιές. Ἀριστερὰ ἀπὸ τὴ Βλαχερνίτισσα μέσα σὲ δίσκο εἰκονίζεται προτομὴ ἀγγέλου ἐλαφρὰ στραμμένου πρὸς τὴ Θεοτόκο μὲ πορφυρὸ σάκκο καὶ μαργαριτοποίκιλτο λῶρο ποὺ ταυτίζεται χάρη στὰ λίγα γράμματα ποὺ σώζονται ἀπὸ τὸ ὄνομά του (Χ Η) μὲ τὸν *ἀρχάγγελο Μιχαὴλ* (πίν. 136α). Ἡ πάριση μορφὴ τοῦ *Γαβριὴλ* στὸ δεξιὸ δίσκο εἶναι πολὺ φθαρμένη.

Ἡ δεόμενη Παναγία σὲ προτομὴ μὲ τὴν imago clipeata τοῦ Χριστοῦ μπροστὰ στὸ στῆθος, ὁ τύπος δηλαδὴ ποὺ ἔχει ἐπικρατήσει νὰ ὀνομάζεται Βλαχερνίτισσα[1], εἶναι ἡ κυρίαρχη παραλλαγὴ τῆς Πλατυτέρας στὶς ἀψίδες τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Μάνης κατὰ τὴ μέσο- καὶ ὑστεροβυζαντινὴ περίοδο[2]. Ἡ Βλαχερνίτισσα δεσπόζει συνήθως μόνη στὸ τεταρτοσφαίριο. Σπανιότερα εἰκονίζεται, ὅπως στὸν Ἅγιο Προκόπιο, μὲ στηθάρια ἀγγέλων μέσα σὲ δίσκους[3], π.χ. στὸ ἀρχικὸ τμῆμα τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τῆς Παναγίας Ἀντρουμπεβίτσας ἔξω ἀπὸ τὴ Μάλτα τῆς κοινότητας Σταυροπηγίου[4], στὸν Ἅγιο Νικόλαο Γλέζου ἀνατολικὰ τοῦ Πύργου Διροῦ[5] καὶ στὴν Ἁγία Παρασκευὴ στὰ Σωτηριάνικα Ἀβίας[6].

Οἱ imagines clipeatae ποὺ πλαισιώνουν τὴ Βλαχερνίτισσα, συμβολικὴ ἀπει-

1. Kondakov, ὅ.π. τ. Ι, 55 - 123, Grabar, Iconographie de la Sagesse Divine, Cah. Arch., ὅ.π. 258 - 261 καὶ στὸ L'art de la fin de l'Antiquité, 558 - 560, ὁ ἴδιος, L'iconoclasme, ὅ.π. 253 - 255.

2. Καλοπίση - Βερτη, ὅ.π. 35.

3. Δύο προτομὲς ἀγγέλων σὲ κύκλο διασώζει τὸ ἡμιθόλιο τῆς ἀψίδας στὸ βόρειο παρεκκλήσι τοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν κοντὰ στὴ Σαϊδόνα (13ος αἰ.). Ἄγνωστο εἶναι ὅμως, μολονότι πολὺ πιθανό, ἐὰν ἡ Θεοτόκος τοῦ τεταρτοσφαιρίου ἀνῆκε στὸν τύπο τῆς Βλαχερνίτισσας ἀφοῦ διατηρεῖται μόνο τὸ κεφάλι τῆς μορφῆς, Δρανδάκης, ΠΑΕ 1976, ὅ.π. 230, πίν. 165. Ἀπὸ δύο στηθάρια ἀγγέλων, ποὺ ὅμως δὲν περικλείονται σὲ δίσκους, δορυφορεῖται ἡ Βλαχερνίτισσα στὴν ἀψίδα τοῦ Ἁγίου Νικολάου, γνωστοῦ μὲ τὴν ἐπωνυμία Τρικάμπανος, στὴν Καστάνια (τοιχογραφίες: β΄ τέταρτο 15ου αἰ.), στὸ ἴδιο 227, πίν. 162γ.

4. Γιὰ τὸ ναὸ Ροδονικη Ετζεογλου, Αἱ ἐργασίαι τῆς Ἐφορείας Βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων εἰς Λακωνίαν κατὰ τὰ ἔτη 1971, 1972, Λακωνικαὶ Σπουδαὶ 3, 1977, 469 - 470, 480, ἡ ἴδια, ΑΔ 27, 1972, Β1, 305 - 306, ΑΔ 28, 1973, Β1, 245 - 246.

5. Σταυροπουλου - Μακρη, ὅ.π. 303 - 304, πίν. 2, 4.

6. Ἀδημοσίευτη.

κόνιση τῆς σύλληψης τοῦ ἐνσαρκωμένου Λόγου[1], ὑποδηλώνουν τὴ νοητὴ παρουσία[2] τῶν ἀρχαγγέλων στὸ μυστήριο τῆς Ἐνανθρώπησης.

Στὸν ἡμικύλινδρο τῆς ἁψίδας σώζονται ἴχνη τοῦ *Μελισμοῦ*. Διακρίνεται πρώτη ἀπὸ ἀριστερὰ ἐξίτηλη μορφὴ μετωπικοῦ ἱεράρχη κρατώντας κλειστὸ σταχωμένο εὐαγγέλιο στὸ ἀριστερὸ χέρι ποὺ ταυτίζεται χάρη σὲ ἐπιγραφὴ μὲ τὸν *ἅγιο Νικόλαο*. Ἀκολουθεῖ ἀπεικόνιση τοῦ *Ἰωάννη Χρυσόστομου*[3] στραμμένου πρὸς τὸ κέντρο τῆς ἁψίδας μὲ πολυσταύριο φαιλόνιο καὶ ἀνοικτὸ πορφυρὸ[4] εἰλητάριο, ὅπου φαίνονται μερικὰ ἀδιάγνωστα γράμματα. Δεξιότερα διακρίνεται καταστραμμένη παράσταση ἀγγέλου ποὺ στρέφει πρὸς τὸ κέντρο τῆς ἁψίδας καὶ κρατάει στρογγυλὸ ριπίδιο. Τέλος ἀπὸ τὸ δεξιὸ τμῆμα τῆς σκηνῆς τοῦ ἡμικύλινδρου διατηροῦνται μόνο ἴχνη μετωπικῆς μορφῆς ἱεράρχη στὸ δεξιὸ ἄκρο.

Ἡ μεταβατικὴ παραλλαγὴ ποὺ συνδυάζει τὸν παλαιότερο τύπο τῶν μετωπικῶν ἱεραρχῶν μὲ τὸ νεώτερο τῶν συλλειτουργούντων[5] ἀπαντᾶ καὶ σὲ ἄλλη ἐκκλησία τῆς Μάνης, στὸν Ἁι-Στράτηγο στὸ Πανόρος τῆς Λάγιας (μέσα 14ου αἰ.)[6]. Ἡ ἀπεικόνιση ὅμως ἀγγέλων μὲ ριπίδια στὴν ἁψίδα τοῦ Ἁγίου Προκοπίου πλησιάζει τὴν παράσταση τοῦ ναοῦ τῆς Καστάνιας περισσότερο στὰ προοδευτικὰ μνημεῖα τῆς Μάνης ὅπου ὁ Μελισμὸς ἀπεικονίζεται πλήρως διαμορφωμένος μετὰ τὰ μέσα τοῦ 13ου αἰώνα, ὅπως στοὺς Ἁγίους Θεοδώρους Καφιόνας (1261 - 1282)[7].

Ἴχνη τῆς παράστασης τοῦ *Μανδηλίου* ἀνάμεσα σὲ δύο ἐξίτηλες μορφὲς

1. Grabar, Iconographie de la Sagesse Divine, Cah. Arch., ὅ.π. 258 καὶ στὸ L'art de la fin de l'Antiquité, 558, ὁ ἴδιος, L'iconoclasme, ὅ.π. 255.

2. Ὁ ἴδιος, L'imago clipeata, ὅ.π. 607 - 613.

3. Ἡ ἐπιλογὴ τῶν ἁγίων Νικολάου καὶ Ἰωάννη Χρυσόστομου ἀνάμεσα στοὺς ἱεράρχες τοῦ ἡμικύλινδρου τῆς ἁψίδας εἶναι σύμφωνη μὲ τὴν παραδοσιακὴ εἰκονογραφία, Ντοῦλα Μουρικη, Βυζαντινὲς τοιχογραφίες τῶν παρεκκλησίων τῆς Σπηλιᾶς τῆς Πεντέλης, ΔΧΑΕ Περ. 4, τ. 7, 1973 - 74, 89.

4. Ἡ λεπτομέρεια αὐτὴ τῶν εἰληταρίων μὲ τὸν πορφυρὸ κάμπο, ποὺ θυμίζει τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς codices purpurei, ἀπαντᾶ σὲ δύο συγγενικὰ μνημεῖα τοῦ β΄ τρίτου τοῦ 13ου αἰ. στὴν Ἀττική, στὸ νότιο παρεκκλήσιο τῆς Σπηλιᾶς Πεντέλης καὶ στὸν Ἅγιο Πέτρο στὰ Καλύβια Κουβαρᾶ, στὸ ἴδιο, 105.

5. Γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς εἰκονογραφίας τῶν ἱεραρχῶν γενικά, Μ. Χατζηδακης, Βυζαντινὲς τοιχογραφίες στὸν Ὠρωπό, ΔΧΑΕ, Περ. 4, τ. 1, 1959, 91 - 99, εἰδικὰ γιὰ τὴ Μάνη βλ. Δρανδακης - Καλοπιση - Παναγιωτιδη, ΠΑΕ 1979, ὅ.π. 174.

6. Δρανδακης - Δωρη - Καλοπιση - Παναγιωτιδη, ΠΑΕ 1978, ὅ.π. 154.

7. Dora Iliopoulou - Rogan, Sur une fresque de la période des Paléologues, Byzantion 41, 1971, 109 - 121, πίν. I, X, ἡ ἴδια, Peinture murale de la période des Paléologues représentant d'une manière originale la partie majeure de l'office liturgique, Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines (Bucarest 1971) τ. III, (Bucarest 1976), 419 - 426. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ μνημείου καὶ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. παρακάτω σ. 204 σημ. 1.

ἀγγέλων διακρίνονται στὸ μέτωπο τῆς ἁψίδας. Οἱ ἄγγελοι ποὺ φαίνεται νὰ στρέφουν τὸ κεφάλι πρὸς τὰ πίσω πρέπει νὰ ἀνῆκαν στὴ σκηνὴ τῆς Ἀνάληψης ἡ ὁποία σύμφωνα μὲ τὸ καθιερωμένο πρόγραμμα θὰ εἰκονιζόταν στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τῆς καμάρας. Ἔχει ἤδη παρατηρηθεῖ ὅτι ἡ διάταξη κατὰ τὴν ὁποία οἱ ἄγγελοι - ὁδηγοὶ τῶν ἀποστόλων τῆς Ἀνάληψης τοποθετοῦνται μαζὶ μὲ τὴν Παναγία στὸ μέτωπο τῆς ἁψίδας ἐνῶ τὰ ἡμιχόρια τῶν μαθητῶν διακοσμοῦν τὴν καμάρα τοῦ βήματος ἐπιχωριάζει στὴ Μάνη ἀλλὰ ἀπαντᾶ καὶ σὲ ἄλλα μνημεῖα τῆς περιφέρειας[1]. Ὁ συνδυασμὸς τοῦ Μανδηλίου μὲ τοὺς ἀγγέλους τῆς Ἀνάληψης στὸ μέτωπο τῆς ἁψίδας[2] ἔχει ἐπισημανθεῖ καὶ σὲ δύο ἄλλους ναοὺς τῆς Μάνης, στὸν Ἅγιο Ἰωάννη Πρόδρομο τῆς Καστάνιας[3] καὶ στὸν Ἀρχάγγελο Μιχαὴλ τοῦ Πολεμίτα (1278)[4].

Νότια ἀπὸ τὴν ἁψίδα στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο σώζονται ἴχνη ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς *Παναγίας τοῦ Εὐαγγελισμοῦ*. Δύο ἐξίτηλες μορφὲς ὁλόσωμων μετωπικῶν ἱεραρχῶν διακρίνονται στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ νότιου τοίχου. Δυτικότερα εἰκονιζόταν ἡ *Δέηση*[5] ποὺ εἶναι σήμερα πολὺ φθαρμένη.

Τὰ ἐλάχιστα ἴχνη τοιχογραφιῶν στὸν Ἅγιο Προκόπιο δείχνουν, παρόλη τὴ μεγάλη φθορὰ ποὺ ἔχουν ὑποστεῖ, ὅτι πρόκειται γιὰ μνημεῖο καλῆς ποιότητας, τὸ ὁποῖο ἀκολουθεῖ τὶς προοδευτικὲς τάσεις τῆς ζωγραφικῆς τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 13ου αἰώνα. Μιὰ χρονολογικὴ ἔνδειξη προσφέρει ἡ ἀπεικόνιση τοῦ Μελισμοῦ στὸν ἡμικύλινδρο τῆς ἁψίδας πού, ὅπως ἀναφέρθηκε, στὴ συντηρητικὴ ἐπαρχία τῆς Μάνης ἐμφανίζεται σὲ προοδευτικὰ μνημεῖα μετὰ τὰ μέσα τῆς 13ης ἑκατονταετίας[6]. Ὁ ἀρχάγγελος Μιχαὴλ (πίν. 136α) στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἁψίδας μὲ τὶς ἁπαλὲς χρωματικὲς διαβαθμίσεις ποὺ ἀναδεικνύουν πλαστικὰ τοὺς ὄγκους τοῦ προσώπου θυμίζει παραστάσεις ἀπὸ τὴν Ὁμορφη Ἐκκλησιὰ στὸ Γαλάτσι[7]. Ἡ μορφὴ αὐτὴ τοῦ ἀγγέλου στὸν Ἅγιο Προκόπιο, ἡ μόνη σχετικὰ διατηρημένη παράσταση ποὺ ἐπιτρέπει κάποιες συγκρίσεις, φαίνεται νὰ ἀπηχεῖ τὸ ἴδιο πνεῦμα ποὺ ἐκφράζεται στὸ ἐκλεκτό-

1. Ν. Γκιολες, Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Γαρδενίτσας Μέσα Μάνης, Λακωνικαὶ Σπουδαὶ 3, 1977, 54 - 55, εἰκ. 19, Δροσογιαννη, ὅ.π. 32, πίν. 2, 7, 9.

2. Γιὰ τὸ θέμα καθὼς καὶ γιὰ τὴν παραλλαγὴ κατὰ τὴν ὁποία τὸ Μανδήλιο πλαισιώνεται ἀπὸ δύο ἀγγέλους ἀνεξάρτητα πρὸς τὴν Ἀνάληψη, βλ. Ν. Β. Δρανδακης, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ δεύτερου στρώματος στὸν Ἅγιο Νικήτα τῆς Κηπούλας, ΔΧΑΕ, Περ. 4, τ. 10 (1980 - 81) 251 - 252. Γιὰ τὸ συνδυασμὸ Μανδηλίου καὶ Εὐαγγελισμοῦ στὰ μνημεῖα τῆς Μάνης βλ. Iliopoulou - Rogan, Quelques fresques, Byzantion, ὅ.π. 204 καὶ στὸ Actes du XVe Congrès, 211, Δρανδακης - Καλοπιση - Παναγιωτιδη, ΠΑΕ 1979, ὅ.π. 191.

3. Δροσογιαννη, ὅ.π. 32, πίν. 27.

4. Ἀδημοσίευτη.

5. Γιὰ τὴν παράσταση τῆς Δέησης στὴ θέση αὐτή, βλ. παραπάνω σ. 193 σημ. 4.

6. Βλ. παραπάνω σ. 202 σημ. 7.

7. Αγαπη Βασιλακη - Καρακατσανη, ὅ.π. πίν. 47α.

τερο μνημεῖο τῆς Μάνης τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 13ου αἰώνα, στοὺς Ἁγίους Θεοδώρους τῆς Καφιόνας (1261 - 1282)[1]. Ὁ γραπτὸς διάκοσμος τοῦ ναοῦ τῆς Καστάνιας θὰ μποροῦσε ἑπομένως νὰ χρονολογηθεῖ στὸ τελευταῖο τρίτο τῆς 13ης ἑκατονταετίας.

Στὸ προαύλιο καὶ μέσα στὸ ναὸ ποὺ χρησιμεύει σὰν ἀποθήκη καταγράφτηκαν τὰ ἑξῆς γλυπτά[2]: α) ἀπότμημα ἐπιθήματος ἀπὸ ἀμφικιονίσκο παραθύρου (μέγιστο πλάτος 0.27 μ., ὕψος 0.14 μ.) μὲ παράσταση φυλλοφόρου σταυροῦ στὴ λοξότμητη πλευρά (πίν. 136γ), β) ἀποκρουσμένο κιονόκρανο (διάμετρος 0.30 μ., ὕψος 0.23 μ.) μὲ φυτικὰ καὶ γεωμετρικὰ κοσμήματα καὶ παραστάσεις ζώων, γ) κιονίσκος ὀκταγωνικὸς (ὕψος 1.20 μ.) μὲ σύμφυτο κιονόκρανο ποὺ φέρει τὶς παρακάτω παραστάσεις στὶς τέσσερις πλευρές: πυροστρόβιλο, φυλλόμορφο ρόδακα, ἀετὸ μὲ ἀνοιχτὲς φτεροῦγες καὶ σταυρὸ ἀπὸ πλεχτὴ ταινία ἐγγεγραμμένο σὲ κύκλο μὲ τὰ συμπιλήματα ΙC ΧC ΝΚ (πίν. 136β), δ) τμῆμα κοσμήτη (μῆκος 0.47 μ., πάχος 0.10 μ.) ποὺ φέρει στὴ λοξότμητη πλευρὰ (ὕψος 0.13 μ.) διακόσμηση ἀπὸ ἑλισσόμενο βλαστὸ μὲ ἀνακαμπτόμενη ἄκανθα, ε) τμῆμα ἀπὸ τὸν ἴδιο κοσμήτη (μῆκος 1.05 μ., πάχος 0.10 μ.) μὲ ὅμοιο διάκοσμο στὴ λοξότμητη πλευρὰ (ὕψος 0.13 μ.), στ) ἀπότμημα ἀρχιτεκτονικοῦ μέλους, πιθανῶς ἐπίκρανου (ὕψος 0.31 μ., μέγιστο πλάτος 0.21 μ. καὶ πάχος 0.27 μ.) ποὺ κοσμεῖται στὴ μπροστινὴ πλευρὰ μὲ παράσταση ἐγγεγραμμένου σὲ κύκλο σταυροῦ τῆς Μάλτας καὶ ἀνθεμοειδὴ θέματα, ζ) ἀπότμημα ἀρχαίας ἐπιτύμβιας στήλης (μέγιστο πλάτος 0.22 μ., μέγιστο ὕψος 0.36 μ.) καὶ η) ἀποκρουσμένη ἐνεπίγραφη πλάκα (0.31 × 0.38 μ.) μὲ δυσανάγνωστη ἐπιγραφή. Στὸ ναὸ φυλάγονται ἐπίσης 9 εἰκόνες 19ου/20οῦ αἰ.

4. Ἁι-Νικολάκης, μικρὸς διώροφος μισοερειπωμένος ναός, στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ χωριοῦ (πίν. 137α). Ὁ κάτω ὄροφος μονόχωρος καμαροσκέπαστος ἔχει ἐσωτερικὲς διαστάσεις 4.40 × 1.80 μ. Ὁ ἐπάνω ἐπίσης μονόχωρος, 4.05 × 1.75 μ., θὰ ἔφερε τροῦλο στὸ μέσο, ὁ ὁποῖος ἔχει γκρεμιστεῖ (εἰκ. 2). Ἡ ἁψίδα ποὺ ἦταν ἡμικυλινδρικὴ ἔχει καταστραφεῖ στὸ ἐπάνω τμῆμα. Ὁ ναὸς εἶχε ἀνὰ μιὰ εἴσοδο στὴ δυτικὴ πλευρὰ κάθε ὀρόφου ἀλλὰ δὲν φαίνονται πουθενὰ ἴχνη κλίμακας, ποὺ θὰ ἦταν πιθανότατα ἐξωτερική. Ἐπάνω ἀπὸ τὸ μονολι-

1. Συνολικὴ μελέτη τοῦ μνημείου ἑτοιμάζεται ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ. Οἱ τοιχογραφίες ποὺ διατηροῦνται στὴν ἐκκλησία ἀνάγονται στὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγου (1261 - 1282) ποὺ ἀναφέρεται στὴ μία ἀπὸ τὶς δύο κτητορικὲς ἐπιγραφές. Ἀναφορὲς στὸ μνημεῖο βλ. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι, ὅ.π. 72 - 73, σημ. 3, πίν. 56β, 57, ὁ ἴδιος, Δεόμενοι ἅγιοι ἐπὶ τοῦ τετρατοσφαιρίου ἁψῖδος εἰς ἐκκλησίας τῆς Μέσα Μάνης, ΑΑΑ 4, 1971, 236, εἰκ. 3, THÉODORA ILIOPOULOU-ROGAN, Fresques de deux églises byzantines du Magne, L'Information d'Histoire de l'Art 15, 1970, 133, ἡ ἴδια, Sur une fresque, ὅ.π. 109 - 121, ΜΟΥΡΙΚΗ, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Σωτῆρα, ὅ.π. 62, πίν. 78.

2. Τὰ γλυπτὰ ποὺ ἐπισημάνθηκαν κατὰ τὴν ἔρευνα θὰ περιληφθοῦν σὲ εὐρύτερη εἰδικὴ μελέτη ποὺ ἑτοιμάζεται ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Ν. Β. Δρανδάκη.

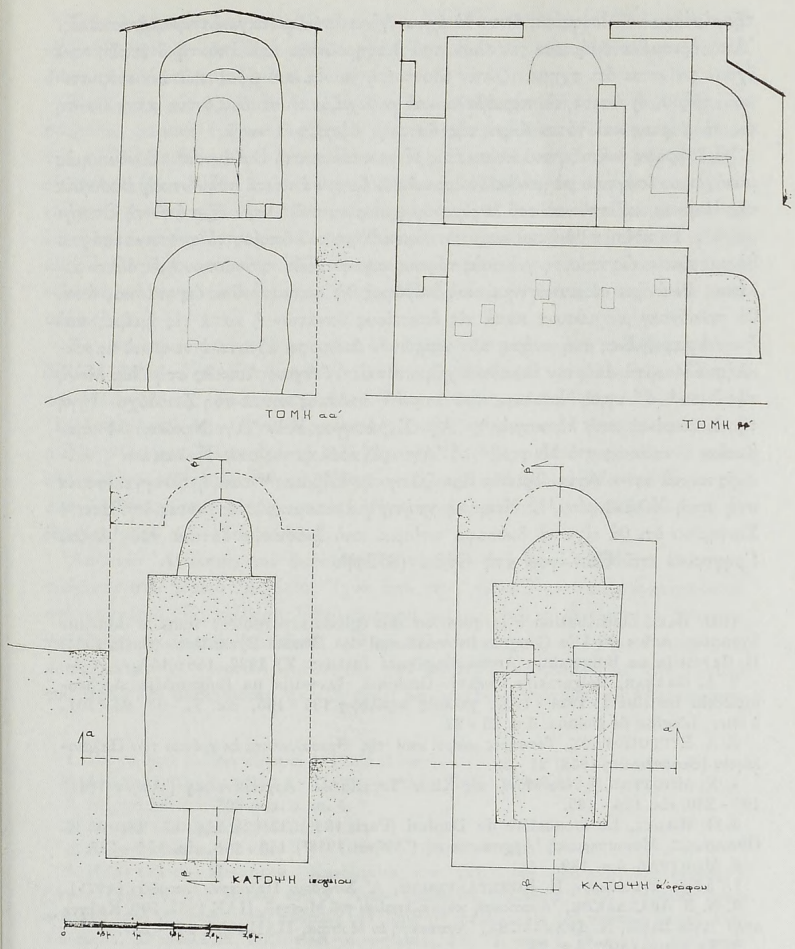

Εἰκ. 2. Καστάνια. Ἁι-Νικολάκης (σχ. Β. Ν. Δρανδάκη).

θικὸ ἀνώφλι τῆς θύρας τοῦ δεύτερου ὀρόφου σώζεται ἀνακουφιστικὸ τόξο μὲ ἴχνη τοιχογράφησης. Ἡ τοιχοποιία ἀποτελεῖται ἀπὸ σχιστόλιθους μὲ λιγοστὸ κονίαμα, τὸ ὁποῖο πυκνώνει μόνο στὴ δυτικὴ πλευρά, γύρω ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα

τῆς εἰσόδου τοῦ ἰσογείου, ὅπου θὰ ἔχουν γίνει ἴσως μεταγενέστερες ἐπισκευές. Ἀπὸ ὁρισμένα τμήματα πλίνθων ποὺ διατηροῦνται καὶ ἀπὸ τὴ διάταξη ποὺ ἔχουν φαίνεται ὅτι σχηματιζόταν ὀδοντωτὴ ταινία στὸ ὕψος τοῦ ἀνακουφιστικοῦ τόξου, ἡ ὁποία τὸ περιέβαλε καὶ συνεχιζόταν σὲ ὁριζόντια κατεύθυνση ὡς τὸ βόρειο καὶ νότιο ἄκρο τῆς δυτικῆς ὄψης τοῦ ναοῦ.

Ἡ διώροφη διάταξη τοῦ κτίσματος εἶναι σπάνια στὸ Βυζάντιο [1]. Συνδυασμὸς μονόχωρου ἰσόγειου μὲ μονόκλιτο τρουλαῖο ὄροφο ἀπαντᾶ στὴ δυτικὴ ἐκκλησία τῆς Bojana καὶ στὸ ναὸ τοῦ λεγόμενου φρουρίου τοῦ Ἀσὲν ἔξω ἀπὸ τὴ Στενήμαχο [2]. Τὸ κτίσμα θὰ ἦταν νεκρικὸ παρεκκλήσι τοῦ ὁποίου τὸ σκοτεινὸ ἰσόγειο θὰ χρησίμευε ὡς κρύπτη γιὰ τοὺς τάφους σημαντικῶν προσώπων ἢ ὡς ὀστεοφυλάκιο, ἂν ἀνῆκε σὲ μοναστήρι, καὶ ὁ ὄροφος θὰ λειτουργοῦσε ὡς ναΐσκος ὅπου θὰ τελοῦνταν μνημόσυνα κατὰ τὶς ἐπετείους θανάτων ἢ κατὰ τὶς ἡμέρες ποὺ ἦταν ἀφιερωμένες στὴ μνήμη τῶν νεκρῶν [3]. Διώροφα αὐτοτελῆ νεκρικὰ παρεκκλήσια γνωστὰ ἀπὸ τὸν ἑλλαδικὸ χῶρο εἶναι: ὁ Ἅγιος Λουκᾶς στὴ Νέα Μονὴ τῆς Χίου [4], ὁ Ἅγιος Νικόλαος στὸ Δαφνί [5], ναΐσκος κοντὰ στὴ Ζωοδόχο Πηγὴ τῆς Σαμαρίνας στὴ Μεσσηνία [6], Ἅγ. Στράτηγος στὸν Ἅγ. Νικόλαο Μονεμβασίας [7], ναΐσκος στὸ Μυστρᾶ [8], ὁ Ἅγιος Χαράλαμπος στὴν Καλαμάτα [9], ναΐσκος κοντὰ στὴν Ἁγία Τριάδα Κριεζώτη τῆς Εὐβοίας [10] καὶ ἡ Εὐαγγελίστρια στὴ μονὴ Χιλανδαρίου [11]. Νεκρικὴ χρήση γιὰ κοσμικοὺς ἄρχοντες ὑποθέτει ὁ Σωτηρίου ὅτι θὰ εἶχε τὸ διώροφο κτίσμα ποὺ ἀνέσκαψε δυτικὰ τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου στὴ Θήβα (872) [12].

1. G. Balş, Contribution à la question des églises superposées dans le domaine byzantin, Actes du IVe Congrès International des Études Byzantines (Sofia 1934) II (Izvestija na Bulgarskija Archaeologičeski Institut X) 1936, 156 - 167.
2. A. Grabar, Bolgarskija Čerkvi - Grobinci, Izvestija na Bulgarskija Archeologičeski Institut I, 1921 - 1922, γαλλικὴ περίληψη 134 - 135, εἰκ. 91 - 93, 98 - 101, ὁ ἴδιος, L'église de Boiana, ὅ.π. 25 - 27.
3. Α. Ξυγγοπουλος, Τέσσαρες μικροὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλονίκης ἐκ χρόνων τῶν Παλαιολόγων (Θεσσαλονίκη 1952) 21 - 23.
4. Χ. Μπουρας, ἡ Νέα Μονὴ τῆς Χίου. Ἱστορία καὶ Ἀρχιτεκτονική (Ἀθήνα 1981) 197 - 200, εἰκ. 176 - 185.
5. G. Millet, Le monastère de Daphni (Paris 1899) 23 - 24, εἰκ. 17 - 18, Α. Κ. Ορλανδος, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική (Ἀθῆναι 1958²) 146 - 148, εἰκ. 176 - 177.
6. Μπουρας, ὅ.π. 199.
7. Ἀδημ. ἀνακοίνωση Ε. Κωνσταντινιδη, Α' Συνέδριο Πελοπον. Σπουδῶν (1975).
8. Ν. Β. Δρανδακης, Ἀνασκαφὴ παρεκκλησίων τοῦ Μυστρᾶ, ΠΑΕ 1952, 500. Κρύπτη στὴν Ἁγία Σοφία, Ν. Δρανδακης, Ἀνασκαφὴ ἐν Μυστρᾷ, ΠΑΕ 1955, 256 - 257.
9. Ξυγγοπουλος, ὅ.π. 22.
10. Α. Κ. Ορλανδος, Ἡ Ἁγία Τριὰς τοῦ Κριεζώτη, ΑΒΜΕ Ε', 1939-40, 15-16, εἰκ. 14.
11. S. Nenadović, Arhitektura Hilandara crkve i paraklisi, Hilandarski Zbornik 3, 1974, 182 - 185, 206, εἰκ. 88 - 91. Στὸ Ἅγιο Ὄρος ἀναφέρεται ἀνάλογο κτίσμα στὶς Καρυές, A. Grabar, Martyrium I (Paris 1946) 93.
12. Γ. Α. Σωτηριου, Ὁ ἐν Θήβαις βυζαντινὸς ναὸς Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, ΑΕ 1924, 3 - 5.

Γιὰ τὴ χρονολογικὴ τοποθέτηση τοῦ κτίσματος δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα ποὺ νὰ βοηθοῦν ἰδιαίτερα, ἔτσι μόνο ὁ γραπτὸς διάκοσμος ποὺ σώζεται μπορεῖ νὰ δώσει ἕνα ὅριο ante quem.

Τοιχογραφίες. Ἀπὸ τὴ ζωγραφικὴ διακόσμηση τοῦ ναοῦ σήμερα σώζονται μερικὰ τμήματα ἐξίτηλα καὶ καταστραμμένα. Τὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας καταλαμβάνει ἡ παράσταση τῆς *Παναγίας* στὸν τύπο τῆς *Βλαχερνίτισσας*[1] (πίν. 137β) καὶ τὸν ἡμικύλινδρο οἱ ἐξίτηλες μορφὲς τριῶν *συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν* μὲ πολυσταύρια φαιλόνια, οἱ ὁποῖοι ταυτίζονται ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὲς μὲ τὸ *Γρηγόριο* καὶ τὸν *Ἰωάννη τὸ Χρυσόστομο* στὸ βόρειο τμῆμα καὶ τὸ *Βασίλειο* στὸ νότιο. Οἱ ἱεράρχες συλλειτουργοῦντες, ἀρχίζουν νὰ εἰκονίζονται σὲ προοδευτικὰ μνημεῖα τῆς Μάνης ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 13ου αἰώνα[2].

Τὸ μέτωπο τῆς κόγχης φαίνεται ὅτι ἔφερε τὴν παράσταση τοῦ *ἁγίου Μανδηλίου*, ὅπως εἶναι συνηθισμένο γι' αὐτὴ τὴ θέση στὰ μνημεῖα τῆς Μάνης[3] καὶ ἰδιαίτερα τῆς Καστάνιας, ὅπου ἀπαντᾶ ἐπίσης στὸν Ἅγιο Ἰωάννη τὸν Πρόδρομο[4] καὶ στὸν Ἅγιο Προκόπιο[5]. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ διακρίνεται ἀκόμη *ὁ Εὐαγγελισμός*. Κάτω ἀπὸ τὸ δεξὶ χέρι τῆς Παναγίας εἶναι γραμμένο τὸ γνωστὸ εὐαγγελικὸ χωρίο ἀπὸ *τὸ Λουκᾶ α' 38*, καὶ στὸ ἐπάνω ἀριστερὸ ἄκρο τῆς σκηνῆς διακρίνεται δέσμη φωτός. Ἡ λεπτομέρεια αὐτὴ συνηθίζεται ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 12ου αἰώνα[6].

Ἀπὸ τὴν *Ἀνάληψη* ποὺ διακοσμοῦσε τὸ θόλο τοῦ ἱεροῦ σώζονται ἐλάχιστα τμήματα στὸ βόρειο ἡμιχόριο. Ἴχνη ἀπὸ τὴν *Ἄκρα Ταπείνωση* διατηροῦνται στὸ κογχάριο τῆς πρόθεσης[7] τοῦ βορείου τοίχου, ἐνῶ τὸ ἀντίστοιχο ἄνοιγμα τοῦ διακονικοῦ, στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ νότιου τοίχου, ἔφερε ἑλικόμορφα κοσμήματα. Ὁ γραπτὸς διάκοσμος τοῦ κτιστοῦ τέμπλου πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ ἱεροῦ δὲν διακρίνεται, ἐπειδὴ εἶναι καλυμμένος ἀπὸ ἅλατα. Τὸ ἐσωράχιο

1. Γιὰ τὸ θέμα βλ. πιὸ πάνω σ. 201 σημ. 1 καὶ 2.
2. Δρανδάκης - Καλοπίση - Παναγιωτίδη, ΠΑΕ 1979, ὅ.π. 174.
3. Βλ. πιὸ πάνω σ. 203 σημ. 3 καὶ 4.
4. Δροσογιάννη, ὅ.π. 28 - 31.
5. Βλ. πιὸ πάνω σ. 202 - 3.
6. Hadermann - Misguich, Kurbinovo, ὅ.π. 101. Δύο ἐκκλησίες τῆς Μάνης, ὁ Ἅγιος Γεώργιος στὸ Μπρίκι καὶ οἱ Ἅγιοι Θεόδωροι (Τρισάκια) στὸν Τσόπακα ἔχουν στὸ ἄνω μέσο τῆς σκηνῆς τὴν προτομὴ τοῦ Χριστοῦ σὲ ἡμικύκλιο ἀπὸ τὸ ὁποῖο ξεκινᾶ πλατιὰ ταινία, Δρανδάκης, Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι, ὅ.π. 71, σημ. 1, 73, σημ. 5, 114, σημ. 2, Iliopoulou - Rogan, Byzantion, ὅ.π. 200 - 208 καὶ στὸ Actes du XVe Congrès, ὅ.π. 208 - 216.
7. G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile (Paris 1960²) 483 - 488, D. Pallas, Die Passion und Bestattung Christi in Byzanz (München 1965) 197 - 289, Suzy Dufrenne, Images du décor de la prothèse, Revue des Études Byzantines 26, 1968, 298 - 308.

ὅμως τῆς τοξωτῆς Ὡραίας Πύλης διασώζει στὴν κορυφὴ κόσμημα καὶ στὰ τοιχώματα δυὸ μορφὲς ποὺ φοροῦν διακοσμημένο χιτώνα[1] (πίν. 138α - β). Ἐπιγραφὴ πιθανὸν κτητορική, μισοκαταστραμμένη καὶ δυσανάγνωστη, ὑπάρχει στὸ κέντρο τῆς δυτικῆς ὄψης τοῦ τέμπλου. Ἀπὸ κάτω δεξιὰ εἰκονίζεται *ὁ Χριστὸς* ἔνθρονος, ἀριστερὰ *ἡ Θεοτόκος* βρεφοκρατοῦσα καὶ πλάι της στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ βόρειου τοίχου, *ὁ ἅγιος Νικόλαος*[2], ἀνάμεσα στὸ Χριστὸ καὶ στὴν Παναγία ποὺ τοῦ προσφέρουν τὸ Εὐαγγέλιο καὶ τὸ ὠμοφόριο ἀντίστοιχα[3].

Ὅλες οἱ παραστάσεις τοῦ τέμπλου ἔχουν φωτοστεφάνους μὲ ἐγχάρακτους μικροὺς ρόμβους ποὺ θὰ ἦταν ἀρχικὰ ἔξεργοι. Διακοσμημένοι φωτοστέφανοι ποὺ εἶναι γνωστοὶ ἀπὸ τὸ 13ο αἰώνα σὲ εἰκόνες τῶν Σταυροφόρων[4] καὶ τῆς Κύπρου[5] καὶ ἔχουν θεωρηθεῖ ὅτι ὀφείλονται σὲ δυτικὴ ἐπίδραση[6] ὑπάρχουν καὶ στὴν τοιχογραφία μὲ τὴν παράσταση τῶν ἐπώνυμων ἁγίων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ ποὺ τοὺς στεφανώνει ὁ Χριστός, στοὺς Ἁγίους Ἀναργύρους τῆς Καστοριᾶς (τέλος τοῦ 12ου αἰώνα)[7]. Στὴ Μάνη εἶναι γνωστὰ συνολικὰ τέσσερα μνημεῖα μὲ τοιχογραφίες ποὺ φέρουν διακοσμημένους φωτοστέφανους, τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ 1300 περίπου καὶ μετά. Τὰ τρία ἀπὸ αὐτὰ μάλιστα ἔχουν ἐπισημανθεῖ στὴν Καστάνια καὶ στὴν περιοχή της. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἁι - Νικολάκη, εἶναι ὁ Ἅγιος Πέτρος μέσα στὸν οἰκισμὸ καὶ ὁ Ταξιάρχης

1. Ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος τῶν δίδυμων μορφῶν καὶ ἡ ἐνδυμασία τους ὁδηγοῦν στὴν ὑπόθεση ὅτι μπορεῖ νὰ εἰκονίζονται οἱ Ἅγιοι Ἀνάργυροι. Ἡ τοποθέτησή τους στὸ ἱερὸ συνδέεται μὲ παλαιοχριστιανικὴ παράδοση, H. Skrobucha, Kosmas und Damian (Iconographia Ecclesiae Orientalis) Recklinghausen 1965, 22 - 24, ἡ ὁποία συνεχίζεται καὶ στὴν πρώιμη μεσοβυζαντινὴ περίοδο, ὅπως στὴν Παναγία τῶν Χαλκέων (1028), Karoline Papadopoulos, Die Wandmalereien des XI. Jahrhunderts in der Kirche Παναγία τῶν Χαλκέων in Thessaloniki (Graz - Köln 1966) 34 - 35. Στὴ Μάνη οἱ ἅγιοι Ἀνάργυροι ἀπεικονίζονται στὸ μέτωπο τῆς ἁψίδας τοῦ Ἁγίου Ζαχαρία τῆς Λάγιας (β′ μισὸ 13ου αἰώνα), Δρανδάκης - Δωρη - Καλοπιση - Παναγιωτιδη, ΠΑΕ 1978, ὅ.π. 143.

2. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τοῦ τέμπλου βλ. πιὸ πάνω σ. 193 σημ. 3.

3. G. Anrich, ὅ.π. Vita.Compilata 31, 1 - 4. I 224, II 308 - 9, Σωτηριου, Εἰκόνες, ὅ.π. 93.

4. Στὸ ἴδιο, 158, 180, πίν. 171, 197. K. Weitzmann, Thirteenth Century Crusader. Icons on Mount Sinai, Art B. XLV, 1963, 183, εἰκ. 5 - 6, 9 - 12, 22, ὁ ἴδιος, Icon Painting, ὅ.π. 59, 70, εἰκ. 16 - 17, 27 - 28, 41, 43 - 44, 51, 61.

5. A. Papageorgiou, Ikonen aus Zypern (München - Genf - Paris 1969) εἰκόνες σ. 14 - 15, 18, 20 - 21, 27, 34 - 35, 36 - 37, 54 κ.ἀ. D. Talbot Rice, Cypriot Icons with Plaster Relief Backgrounds, JbÖByz 21, 1972, Festschrift für Otto Demus, 269 - 278, πίν. 1 - 12, Βυζαντινὲς Εἰκόνες τῆς Κύπρου, ὅ.π. εἰκ. 8, 11, 13 - 17, 19, 26 - 27, 29 - 30, 34 - 35.

6. Σωτηριου, ὅ.π. 180, Weitzmann, Thirteenth Century Crusader Icons, ὅ.π. 183, ὁ ἴδιος, Icon Painting, ὅ.π. 59, 70.

7. Στ. Πελεκανιδης, Καστορία Ι. Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι, Πίνακες (Θεσσαλονίκη 1953) πίν. 26.

κοντὰ στὴ Σαΐδονα[1]. Εἶναι ἀξιοσημείωτο μάλιστα ὅτι οἱ διακοσμημένοι φωτοστέφανοι, ὅπως καὶ στὴν Καστοριά, ἀπαντοῦν σὲ τοιχογραφίες ποὺ ἔχουν θέση δεσποτικῶν ἢ ἄλλων εἰκόνων. Τὸ τέταρτο μανιάτικο παράδειγμα εἶναι ὁ φωτοστέφανος τῆς Πλατυτέρας στὴν ἁψίδα τῆς Ἁγίας Κυριακῆς ἔξω ἀπὸ τὸ Μάραθο. Γιὰ τὴν ἰδιότυπη αὐτὴ παράσταση τῆς Παναγίας ἀνάμεσα στοὺς δυὸ δωρητές, ἔχει ἤδη παρατηρηθεῖ ὅτι μπορεῖ νὰ ὀφείλεται σὲ ἀντιγραφὴ κάποιας εἰκόνας[2]. Ἄλλα παραδείγματα ἀπὸ τὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ τῆς μεταβυζαντινῆς κυρίως περιόδου εἶναι γνωστὰ στὴν Κύπρο καὶ στὴν Κρήτη[3].

Πάνω ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ ἐπώνυμου ἁγίου, στὸ βόρειο τύμπανο τῆς ἐγκάρσιας καμάρας, σώζεται τὸ κεφάλι μορφῆς καὶ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴν ὁποία διαβάζεται μόνο τὸ ὄνομα Νικόλαος ἀπὸ κάποια σκηνὴ πιθανὸν τοῦ βίου του. Στὸ νότιο τοῖχο διακρίνονται ἐξίτηλα ἴχνη μορφῆς καὶ τὰ γράμματα *ΠΡ* ποὺ ἴσως νὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ Πρόδρομου[4]. Ὅλες οἱ ὑπόλοιπες τοιχογραφίες στὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ ναοῦ ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἀνήκουν σὲ δύο στρώματα εἶναι καταστραμμένες.

Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ ναοῦ ἀκολουθεῖ τὶς τυπικὲς διατάξεις χωρὶς καμία ἰδιοτυπία ποὺ νὰ ἐπιβεβαιώνει τὴν ὑπόθεση γιὰ τὸν ταφικὸ χαρακτήρα τοῦ κτίσματος.

Τεχνοτροπία - χρονολόγηση. Οἱ τοιχογραφίες εἶναι ἐκτεθειμένες στὶς καιρικὲς συνθῆκες καὶ διατηροῦνται σήμερα σὲ πολὺ κακὴ κατάσταση. Μὲ δυσκολία εἶναι ὁρατὸς σὲ μερικὲς μορφὲς ὁ τρόπος ποὺ ἀποδίδονται τόσο τὰ πρόσωπα ὅσο καὶ ἡ πτυχολογία. Τὸ πλάσιμο τῶν γυμνῶν μερῶν, γίνεται μὲ σκοτεινὴ ὤχρα ἡ ὁποία «γλυκαίνεται» ἀπὸ πάνω καὶ φωτίζεται ἀπὸ πολλὲς σκληρὲς λευκὲς ἢ ὠχρὲς γραμμές. Ἀκάλυπτες μένουν οἱ ρυτίδες καὶ οἱ σκιάσεις. Οἱ τελευταῖες μάλιστα τονίζονται ἀπὸ πάνω μὲ πράσινο. Στὰ ἐνδύματα τὸ τοπικὸ χρῶμα τοῦ ὑφάσματος δηλώνει τὰ σκοτεινὰ μέρη, ἐνῶ ὁ φωτισμὸς ἀπὸ πάνω ἀποδίδεται σχηματικὰ μὲ πλατιὲς λευκὲς ἐπιφάνειες καὶ παράλληλες λεπτὲς γραμμές.

Οἱ μορφές, ὅσες σώζονται, εἶναι στενὲς ἀλλὰ ἔχουν σωματικὴ ὑπόσταση καὶ τὰ πρόσωπα, ἂν καὶ λεπτά, δίνουν τὴν αἴσθηση τῆς σάρκας (πίν. 137β - 138β). Ἐμψυχώνονται μάλιστα ἀπὸ ἐσωτερικὴ δύναμη, ἡ ὁποία ὅμως γιὰ νὰ ἐκφραστεῖ προκαλεῖ παραμόρφωση ὡς ἕνα σημεῖο τῶν φυσιογνωμικῶν χαρακτηριστικῶν. Οἱ λεπτομέρειες ἐξάλλου τῶν ἐπὶ μέρους ὄγκων τῶν γυμνῶν μερῶν

1. Δρανδακης, ΠΑΕ 1976, ὅ.π. 220, 233, πίν. 155β, 166α.

2. Δρανδακης - Καλοπιση - Παναγιωτιδη, ΠΑΕ 1979, ὅ.π. 205.

3. Σωτηριου, Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου, ὅ.π. πίν. 78α, 80, 95β, 108α, A. and J. Stylianou, The Painted Churches of Cyprus (Chicago 1967) εἰκ. 26, 46, Papageorghiou, Masterpieces, ὅ.π. πίν. XXXV 2, Kalokyris, The Byzantine Wall Paintings, ὅ.π. πίν. C. 23, BW 19, 45, 55, 61, 71.

4. Babić, O živopisanom, ὅ.π. 42 - 49.

ζωγραφίζονται τόσο σχηματικὰ ποὺ δὲν δίνουν τὴν αἴσθηση τῆς τρίτης διάστασης. Τὰ στοιχεῖα αὐτά, ὅπως καὶ ἡ γεωμετρικὴ ἀπόδοση τῶν ἐνδυμάτων ποὺ περιβάλλουν τὰ σώματα, θυμίζουν τὴν παλαιολόγεια τεχνοτροπία σὲ μιὰ μορφὴ ὅμως ξηρὴ καὶ ἁπλοποιημένη ἀπὸ τὴν ὁποία ἔχουν ὑποχωρήσει ὅλες οἱ ζωγραφικὲς ἀρετές της. 'Ανάλογη εἶναι ἡ τάση ποὺ ἀπαντᾶ στὴ γειτονικὴ ἐκκλησία τοῦ 'Αγίου Πέτρου Καστάνιας[1], ἂν καὶ ἐκείνη διατηρεῖ στοιχεῖα ἀπὸ τὴ λεγόμενη ὀγκηρὴ ἢ βαριὰ τεχνοτροπία.

Οἱ τοιχογραφίες τῆς Παναγίας τοῦ 'Αγρελωποῦ στὴν Καλαμωτὴ τῆς Χίου, ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ ἐπιγραφὴ στὴν ἐποχὴ τοῦ 'Ανδρόνικου τοῦ Β' καὶ τοῦ Μιχαὴλ τοῦ Θ' (1295 - 1320) καὶ τοποθετοῦνται πρὸς τὸ 1320[2], ἐκφράζουν τὴν ἐλαφρὰ ξηρὴ καὶ ἀρκετὰ ἁπλοποιημένη παλαιολόγεια τεχνοτροπία τῆς δεύτερης - τρίτης δεκαετίας τοῦ 14ου αἰώνα. Ἡ ζωγραφικὴ τοῦ 'Αι-Νικολάκη παρουσιάζει κάποια σχέση μὲ τὶς τοιχογραφίες αὐτές, ὅπως καὶ μὲ τὴν περισσότερο σχηματοποιημένη ἀπόδοση ὁρισμένων μόνον μορφῶν τοῦ νάρθηκα τῆς Παναγίας Φορβιώτισσας, κοντὰ στὴν 'Ασίνου τῆς Κύπρου (1333)[3]. Μεγαλύτερες ἀναλογίες ὅμως ὑπάρχουν μὲ τὶς ἀρχικὲς τοιχογραφίες τῆς Παναγίας στὸ Mali Grad τῆς 'Αλβανίας (1344 - 45)[4] καὶ μὲ τὴ δεύτερη φάση τῆς ζωγραφικῆς τοῦ Ταξιάρχη στὴ συνοικία τῆς Μητρόπολης στὴν Καστοριὰ (1360)[5] ποὺ ἀποτελοῦν τὴν ἐπαρχιακὴ ἔκφραση τῆς παλαιολόγειας τάσης γύρω ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ αἰώνα.

Σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ περίπου, θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν καὶ οἱ τοιχογραφίες τοῦ μικροῦ διώροφου ναοῦ στὴν Καστάνια καὶ νὰ ἐνταχθοῦν σὲ μιὰ προχωρημένη φάση τῆς ἐπαρχιακῆς ἔκφρασης τῆς παλαιολόγειας τεχνοτροπίας. 'Απὸ τὴν ἴδια περίοδο θὰ πρέπει πιθανότατα νὰ χρονολογηθεῖ καὶ τὸ κτίσμα.

5. *Ἅγιος Γεώργιος.* Ὁ ναὸς βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὸ χωριὸ πρὸς τὴ Σαϊδόνα, στὴ θέση Καμπινάρι. Εἶναι μικρὸς μονόχωρος καμαροσκέπαστος, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 3.77 × 2.12 μ., μὲ ὀροφὴ ἐπισκευασμένη. Ἡ ἁψίδα, πολὺ ἄτεχνα φτιαγμένη μόλις ἐξέχει ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸ ἀνατολικὸ τοῖχο.

1. Δρανδάκης, ΠΑΕ 1976, ὅ.π. 218 - 20, πίν. 154γ - δ, 155α - γ.

2. Χ. Μπούρας, Μία βυζαντινὴ βασιλικὴ ἐν Χίῳ, Νέον 'Αθήναιον 3, 1958 - 60, 129 - 144, πίν. I - IV, Doula Mouriki, Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece at the Beginning of the Fourteenth Century, L'art byzantin au début du XIVe siècle, Symposium de Gračanica 1973 (Beograd 1978) 78, εἰκ. 51.

3. Stylianou, The Painted Churches, ὅ.π. 19, 59 - 62, εἰκ. 23, D. Winfield, Middle and Later Byzantine Wall - painting Methods, DOP 22, 1968, πίν. 25, 30 e.f.

4. Dh. Dhamo, L'église de Notre-Dame à Maligrad, Studia Albanica I, 2, 1964, 109 - 11, πίν. II - III τῆς ἴδιας, La peinture murale du Moyen-âge en Albanie (Tirana 1974) 5 - 6, εἰκ. σ. 28, V. Djurić, Maligrad - Sv. Atanasije u Kosturu-Borje, Zograf 6, 1975, 31 - 33, εἰκ. 1 - 3.

5. Α. Ορλανδος, Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Καστοριᾶς, ΑΒΜΕ Δ', 1938, 69 - 99, Πελεκανίδης, ὅ.π. 31, πίν. 129 - 132, 134, 136.

Στὸ δυτικὸ τμῆμα τῆς νότιας πλευρᾶς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος ἡ ὁποία εἶναι πολὺ χαμηλή, ὕψους 1.20 μ. ἀπὸ τὸ κατώφλι.

Τοιχογραφίες πολὺ μαυρισμένες σήμερα, ποὺ μποροῦν μὲ ἀρκετὴ πιθανότητα νὰ ἀναχθοῦν στοὺς βυζαντινοὺς χρόνους[1] διατηροῦνται στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ ναοῦ. Δεξιὰ εἰκονίζεται ἡ *Παναγία* ὀρθή, μετωπικὴ βρεφοκρατοῦσα καὶ ἀριστερὰ ὁ ἅγιος *Γεώργιος* ἔφιππος δρακοντοκτόνος. Στὴν κάτω πλευρὰ τῆς κόκκινης ταινίας ποὺ πλαισιώνει τὴν παράσταση τοῦ ἁγίου ὑπάρχει ἐπιγραφή: [...] *δουλ* [...]*ου* [...] [ἁ]*μα συμ*[βίω] *κ(αὶ) τῶν τέκνων αὐτοῦ*.

Λαγκάδα

6. *Ἁγία Μαρίνα*, παρεκκλήσι σκαλισμένο στὸ βράχο μεγάλης σπηλιᾶς, σὲ ἀπόκρημνη ὄχθη ρεματιᾶς νοτιοδυτικὰ τοῦ χωριοῦ. Μπροστὰ στὸ σπήλαιο[2] ὑψώνεται τεῖχος κτισμένο ἀπὸ ἀκατέργαστες πέτρες καὶ κονίαμα ποὺ σώζεται μέχρι ὕψους 7 μ. περίπου (πίν. 138γ). Πολεμίστρες διαταγμένες σὲ ἀκανόνιστα διαστήματα ἀνοίγονται σὲ τέσσερις σειρές.

Τὸ βορειοανατολικὸ μέρος τῆς σπηλιᾶς εἶναι διαμορφωμένο σὲ παρεκκλήσι. Πάνω στὸ βράχο ποὺ ἔχει κατὰ τμήματα κτιστεῖ γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ μιὰ ἐνιαία καὶ ὁμαλὴ ἐπιφάνεια διατηροῦνται ἴχνη τοιχογραφιῶν ποὺ ἀνήκουν σὲ δύο διαφορετικὲς περιόδους.

Α΄ φάση: Τρεῖς ἀβαθεῖς κόγχες ποὺ διαμορφώνονται στὴν κάτω ζώνη τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος ἀντιπροσωπεύουν τὴν πρώτη φάση. Στὴν κεντρικὴ διακρίνονται ἴχνη τῆς μορφῆς τῆς Παναγίας μὲ τὴν προτομὴ τοῦ Χριστοῦ μέσα σὲ δίσκο μπροστὰ στὸ στῆθος, στὸν τύπο δηλαδὴ τῆς *Βλαχερνίτισσας*[3]. Τμῆμα παράστασης μεσήλικα ἁγίου ποὺ σώζεται στὴ δεξιὰ κόγχη μὲ ὠμοφόριο, λευκὰ μαλλιὰ καὶ κοντὰ γένια μοιάζει μὲ τὸν εἰκονογραφικὸ τύπο τοῦ ἁγίου *Νικολάου* (πίν. 139γ). Κάτω ἀπὸ καστανοκόκκινη τοξωτὴ ταινία στὴν ἀριστερὴ κόγχη διακρίνεται μισοκαταστραμμένη γυναικεία μορφὴ μὲ ἀνυψωμένα χέρια σὲ στάση δέησης. Ἀριστερὰ διαβάζεται ἡ λέξη *Η ΑΓΙΑ* καὶ δεξιὰ τὸ γράμμα Μ. Ἡ δεόμενη μορφὴ μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὴ Μαρίνα ἐπώνυμη ἁγία τοῦ λαξευμένου παρεκκλησιοῦ.

Τὸν προπλασμὸ τῶν προσώπων σὲ χρῶμα ὤχρας καλύπτει πράσινο γιὰ τὶς σκιάσεις καὶ ἀνοιχτότερη ὤχρα γιὰ τὰ φωτισμένα μέρη. Τὰ περιγράμματα καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ σχεδιάζονται πρῶτα μὲ κυανὸ καὶ μετὰ τονίζονται μὲ κεραμιδί. Ἡ πτυχολογία τῶν ἐνδυμάτων στὰ λίγα σημεῖα ποὺ σώζεται δηλώνε-

1. Οἱ τοιχογραφίες θὰ πρέπει νὰ καθαριστοῦν γιὰ νὰ φανοῦν.

2. Σύμφωνα μὲ τὴ ντόπια παράδοση σὲ περίοδο ἐπιδρομῶν ἀποκλείστηκαν στὴ σπηλιὰ κάτοικοι τῆς περιοχῆς. Λέγεται μάλιστα ὅτι σὲ μιὰ τρύπα ποὺ ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸ χωριὸ ὑπάρχουν ἀνθρώπινα ὀστά.

3. Βλ. παραπάνω σ. 201 σημ. 1 καὶ 2.

ται γραμμικὰ μὲ διαφορετικοὺς χρωματισμοὺς πάνω στὸ τοπικὸ χρῶμα. Ἔτσι στὸ χιτώνα τοῦ Χριστοῦ καὶ στὸ μανδύα τῆς ἁγίας Μαρίνας ποὺ ἔχουν ἀποδοθεῖ μὲ κεραμιδὶ οἱ πτυχώσεις διαγράφονται κυανὲς καὶ τὰ φωτισμένα μέρη μὲ ὤχρα.

Περιορισμένες εἶναι οἱ ἐνδείξεις ποὺ παρέχονται γιὰ τὴ χρονολογικὴ ἔνταξη τῶν ἐλάχιστων τμημάτων ποὺ σώζονται ἀπὸ τὴν πρώτη τοιχογράφηση τοῦ λαξευμένου παρεκκλησιοῦ. Τὸ εὐρὺ πρόσωπο, οἱ στιβαροὶ ὦμοι καὶ τὸ πλατὺ σῶμα τοῦ Χριστοῦ στὴν παράσταση τῆς Βλαχερνίτισσας μποροῦν νὰ συγκριθοῦν μὲ τὴν ἀντίστοιχη μορφὴ στὴν ἀψίδα τοῦ Ἁγίου Βασιλείου «στοῦ Καλοῦ» ποὺ ἔχει χρονολογηθεῖ στὶς δεκαετίες 1270 - 90[1]. Μὲ τὴν ἴδια μορφὴ στὸν Ἅγιο Βασίλειο μοιάζει ὁ τρόπος ποὺ διαμορφώνονται οἱ βόστρυχοι τῶν μαλλιῶν πίσω ἀπὸ τὸν αὐχένα, στοιχεῖο τοῦ 11ου /12ου αἰώνα ποὺ ἐπιζεῖ στὰ ἐπαρχιακὰ ἔργα ἕως τὸ τέλος τοῦ 13ου αἰώνα[2]. Τὸ καθαρὸ γραμμικὸ σχέδιο τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου, τὰ τονισμένα περιγράμματα σὲ συνδυασμὸ μὲ ἕνα λεπτὸ ἐπίπεδο πλάσιμο θυμίζουν μορφὲς στὸ ναὸ τοῦ Ἀρχάγγελου Μιχαὴλ στὸν Πολεμίτα τῆς Μέσα Μάνης (1278)[3].

Τὰ λιγοστὰ ἀπομεινάρια τῆς πρώτης τοιχογράφησης στὴ σπηλιὰ τῆς Ἁγίας Μαρίνας θὰ μποροῦσαν ἐπομένως νὰ ἐνταχθοῦν σ' ἕνα ἐπαρχιακὸ ρεῦμα τοῦ προχωρημένου 13ου αἰώνα πολὺ διαδομένο στὰ μνημεῖα τῆς Μάνης[4] ἀλλὰ καὶ ἄλλων περιφερειῶν[5]. Ἡ τάση αὐτὴ ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ γραμμικότητα καὶ ἐπίπεδο πλάσιμο ἀφομοιώνει ταυτόχρονα κατὰ τρόπο ἐκλεκτικό, ἄλλοῦ περισσότερο καὶ ἀλλοῦ λιγότερο, ὁρισμένα στοιχεῖα τῆς προοδευτικῆς σύγχρονης τέχνης τὰ ὁποῖα ἀποδίδει μὲ πιὸ ἁπλοποιημένη μορφή.

1. Δρανδάκης - Καλοπίση - Παναγιωτίδη, ΠΑΕ 1979, ὅ.π. 157, πίν. 114.

2. Παπαδάκη - Oekland, ὅ.π. 109, πίν. 76, Δρανδάκης - Καλοπίση - Παναγιωτίδη, ΠΑΕ 1979, ὅ.π. 159.

3. Ἀδημοσίευτη.

4. Πρβ. τοὺς ναούς: Ἅγιος Ζαχαρίας Λάγιας, Ἅγιοι Ἀσώματοι στὸ Φλομοχώρι, Ἁι-Γιάννης Ποταμίτης Κοκκάλας, Δρανδάκης - Δωρη - Καλοπίση - Παναγιωτίδη, ΠΑΕ 1978, ὅ.π. 140 - 144, πίν. 116 - 117, σ. 144 - 147, πίν. 118β - 119, σ. 175 - 179, πίν. 129β. Ἅγιος Βασίλειος καὶ Ταξιάρχης ἢ Ἁι-Λουκᾶς «στοῦ Καλοῦ», Ἅγιος Νικόλαος κοντὰ στὴν Κίττα, Ἅγιος Δημήτριος Κέριας, Δρανδάκης - Καλοπίση - Παναγιωτίδη, ΠΑΕ 1979, ὅ.π. 156 - 160, πίν. 114 - 115, σ. 160 - 162, πίν. 116, σ. 186 - 189, πίν. 126β, 127α, σ. 189 - 193, πίν. 127β, 128α, βλ. καὶ πιὸ πάνω σελ. 197.

5. Βλ. ἐνδεικτικὰ τοὺς ναούς: Ἅγιος Νικόλαος Μονεμβασίας, Δρανδάκης, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ὅ.π. 35 - 61, Ἅγιος Γεώργιος στὸ Κούνενι Κισάμου (1284), Κ. Λασσιθιωτάκης, Δύο ἐκκλησίες στὸ Νομὸ Χανίων, ΔΧΑΕ, Περ. 4, τ. 2, 1960 - 61, 38 - 51, M. Chatzidakis, Aspects, ὅ.π. 72, εἰκ. 26, Ἅγιος Γεώργιος Βάρδας (1289 - 90), Α. Κ. Ορλανδος, Βυζαντινοὶ καὶ μεταβυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Ρόδου, ΑΒΜΕ Ϛ', 1948, 114 - 142 καθὼς καὶ πιὸ λαϊκὰ ἔργα ὅπως τὴν Παναγία «στῆς Γιαλλοῦς» (1288/89), Ν. Β. Δρανδάκης, Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ τῆς Νάξου «Παναγία στῆς Γιαλλοῦς», ΕΕΒΣ 33, 1964, 258 - 269.

Β′ φάση: Μισοκαταστραμμένη δίστιχη ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφὴ (πίν. 139β) μὲ κεφαλαῖα γράμματα σὲ λευκὸ βάθος ἀναφέρει:

. . . [. . .]*οδου Μιχαηλ τοῦ Ζτηχοδι ἁμα σημβιω καὶ τῶν ται/*[*κνων*]. . .*ν Παλεολογων ετους εξα*(*κισ*)*χιλιοστο οκτακοσιοστ*[*ὸ*] *πεντηκοστό ἕκτο.*

Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφὴ ἡ δεύτερη φάση τοῦ παρεκκλησιοῦ ἔχει ἀφιερωθεῖ ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ζτηχόδι(;) καὶ τὴν οἰκογένειά του τὸ 1347/48. Τὸ ἐπίθετο τοῦ κτήτορα, ἐφόσον ἀποκαθίστανται σωστὰ τὰ δύο τελευταῖα γράμματα ποὺ δὲν διακρίνονται καλά, δὲν εἶναι γνωστὸ ἀπὸ ἀλλοῦ[1]. Ἡ ξενικὴ ρίζα τοῦ ὀνόματος σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ χρονολογία τῆς ἐπιγραφῆς καὶ τὴν τοποθεσία στὴν ὁποία βρίσκεται ἐπιτρέπουν ἴσως τὴν ὑπόθεση ὅτι πρόκειται γιὰ οἰκογενειακὸ ὄνομα τῶν Μελιγκῶν. Ὅπως εἶναι γνωστὸ ἡ Λαγκάδα βρίσκεται στὴν καρδιὰ τῆς περιοχῆς ποὺ ἐκτείνεται στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ Ταΰγετου ἀπὸ τὸν Πύργο Λεύκτρου ἕως τὴν Πολιάνα, τὸν σημερινὸ Ἅγιο Νίκωνα, καὶ ὀνομάζεται ἀπὸ τὶς βυζαντινὲς πηγὲς ἀλλὰ καὶ στὰ νεώτερα χρόνια, Δρόγγος ἢ Ζυγὸς τῶν Μελιγκῶν[2]. Στὴν περιοχὴ αὐτὴ ἔχουν ἐπισημανθεῖ ἀρκετὲς ἐπιγραφὲς ἀπὸ τὸ δεύτερο τέταρτο τοῦ 14ου αἰώνα ποὺ ἀναφέρουν Μελιγκούς, ἰδιαίτερα τὸν ὀνομαστὸ τζαούσιο Κωνσταντίνο Σπανῆ[3].

Πάνω ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Ἁγίας Μαρίνας τῆς πρώτης φάσης, στὸ μέρος δηλαδὴ ἐκεῖνο ποὺ σ' ἕνα κτιστὸ ναὸ θὰ ἀντιστοιχοῦσε μὲ τὸ μέτωπο τῆς ἁψίδας, ἀπεικονίζονται δύο προτομὲς ἁγίων σὲ δίσκους. Ἀριστερὰ παριστάνεται σύμφωνα μὲ ἐπιγραφὴ ἡ ἁγία *Ἄννα* (πίν. 139β) ἐνῶ ἡ δεξιὰ μορφὴ μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸν *Ἰωακείμ*. Ἡ παράσταση τῶν θεοπατόρων ποὺ

1. Εὐχαριστοῦμε θερμὰ τοὺς κκ. δρ. E. Trapp καὶ H.-V. Beyer ποὺ εἶχαν τὴν καλοσύνη νὰ μᾶς πληροφορήσουν ὕστερα ἀπὸ ἔρευνα στὴν ἀρχειοθήκη τοῦ Prosopographisches Lexikon der Paläologenzeit ὅτι τὸ ὄνομα δὲν εἶναι γνωστὸ ἀπὸ ἀλλοῦ. Ἐπίσης εὐχαριστοῦμε τὸν καθηγητὴ κ. I. Ševčenko γιὰ τὶς πολύτιμες ὑποδείξεις του σχετικὰ μὲ τὴ ἐπιγραφή.

2. Βλ. Σ. Κουγέα, Περὶ τῶν Μελιγκῶν τοῦ Ταϋγέτου ἐξ ἀφορμῆς ἀνεκδότου βυζαντινῆς ἐπιγραφῆς ἐκ Λακωνίας, Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 15, ἀρ. 3, 1950, 6 - 10.

3. Στὸ ἴδιο, 1 - 33, Hélène Ahrweiler - Glykatzi, Une inscription méconnue sur les Mélingues du Taygète, BCH 86, 1962, 1 - 10, Anna Abramea, Ὁ «τζάσις τῶν Μελιγγῶν». Νέα ἀνάγνωσις ἐπιγραφῶν ἐξ Οἰτύλου, Παρνασσὸς 16, 1974, 288 - 300, Μουρικη, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ὅ.π. 12 - 16. Ἐξελληνισμένα σλαβικὰ ὀνόματα ἀπαντοῦν σὲ δύο ἐγχάρακτες ἐπιγραφὲς στὴ Μηλέα ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 11ο αἰώνα, Ν. Β. Δρανδακης, Δύο βυζαντινὲς ἐνεπίγραφες πλάκες Ἁγίας Τράπεζας σὲ ναοὺς τῆς Μεσσηνιακῆς Μάνης, «Μνήμη» Γεωργίου Ι. Κουρμούλη (Ἀθῆναι 1980) ἀνάτυπο 1 - 5.

συνηθίζεται στὸ χῶρο τοῦ βήματος σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ Θεοτόκο τῆς ἀψίδας τονίζει, ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ, τὴν πραγμάτωση τῆς θείας ἐνσάρκωσης καὶ κατ' ἐπέκταση τὴ σωτηρία τῆς ἀνθρωπότητας[1]. Τὸ θέμα ἔχει ἐπισημανθεῖ στὸ χῶρο τοῦ ἱεροῦ σὲ ἀρκετοὺς ναοὺς τῆς Μάνης[2].

Τμῆμα ὀρθιας ὁλόσωμης μορφῆς διακρίνεται κάτω ἀπὸ τὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή. Χάρη στὰ ἴχνη ἐπιγραφῆς (*M. . INA*) ποὺ σώζονται στὸν πράσινο κάμπο ἡ παράσταση ταυτίζεται μὲ τὴν ἐπώνυμη ἁγία τοῦ παρεκκλησιοῦ Μαρίνα.

Ψηλότερα ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ ὁ διάκοσμος τοῦ τοιχώματος τῆς σπηλιᾶς εἶναι διαταγμένος σὲ τρεῖς ὁριζόντιες ζῶνες. Στὴν πρώτη εἰκονίζονται, ἀπὸ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιά, ἡ *Ἀποκαθήλωση* μὲ τὴν ἐπιγραφὴ «ὁ Ἐπιτάφιος Θρῆνος»[3], ἡ *Βάπτιση*, σὲ μεγάλη ἔκταση καταστραμμένη, καὶ ἐλάχιστα ἴχνη ἀδιάγνωστης σύνθεσης. Τὴ μεσαία σειρὰ καταλαμβάνουν οἱ σκηνὲς τῆς *Ὑπαπαντῆς*, τῆς *Καθόδου στὸν Ἅδη* μὲ τὴν ἐπιγραφὴ «ἡ Ἀνάσταση» καὶ τῆς *Μεταμόρφωσης*. Ὁλόκληρο τὸ σωζόμενο τμῆμα τῆς πάνω ζώνης καλύπτει ἡ παράσταση τῆς *Ἀνάληψης* (πίν. 139α).

Τὶς συνθέσεις διακρίνει λιτότητα καὶ σαφήνεια. Ὁ κάμπος ἀποδίδεται μὲ φωτεινὸ πράσινο χρῶμα. Κάποια ἀντίληψη τοῦ βάθους διαφαίνεται στὸν τρόπο ποὺ διατάσσονται οἱ ἀπόστολοι τῆς Ἀνάληψης καὶ τὰ ἀρχιτεκτονήματα τῆς Ὑπαπαντῆς. Οἱ μορφὲς τῶν σκηνῶν στὶς δύο κάτω ζῶνες εἶναι μικρόσωμες καὶ κοντὲς προδίδοντας διάθεση ἀντικλασική[4]. Οἱ ἀναλογίες τους θυμίζουν παραστάσεις ποὺ ἀποδίδονται στὸν ποιοτικὰ πιὸ δεύτερο ἀπὸ τοὺς ζωγράφους ποὺ διακόσμησαν τὸ μικρὸ ναὸ τῶν Ταξιαρχῶν στὴ Δεσφίνα τοῦ Παρνασσοῦ τὸ 1332[5].

Οἱ πτυχώσεις τῶν χιτώνων πέφτουν σὲ κατακόρυφες γραμμὲς ἐνῶ τῶν ἱματίων διαμορφώνονται σπαστές. Κάτω ἀπὸ τὰ ἐνδύματα διαγράφονται τὰ μέλη τοῦ σώματος μὲ σαφήνεια ἰδιαίτερα στὶς μορφὲς τῶν ἀποστόλων στὴν

1. Μουρικη, Ἡ Παναγία καὶ οἱ Θεοπάτορες, ὅ.π. 46 - 49.

2. Δρανδακης - Καλοπιση - Παναγιωτιδη, ΠΑΕ 1979, ὅ.π. 197 - 198. Στοὺς μεταβυζαντινοὺς ναοὺς τῆς Μάνης οἱ θεοπάτορες ἀπεικονίζονται κατὰ κανόνα στὰ ἐσωτερικὰ τοιχώματα τῆς Ὡραίας Πύλης.

3. Τὰ τμήματα τῆς παράστασης πού σώζονται δείχνουν ὅτι πρόκειται γιὰ συμφυρμὸ τῶν δύο σκηνῶν, δηλαδὴ τῆς Ἀποκαθήλωσης καὶ τοῦ Θρήνου.

4. M. Chatzidakis, Classicisme et tendances populaires au XIVe siècle, XIVe Congrès International des Études Byzantines (Bucarest 1971) Raports I (Bucarest 1974) 183 - 186.

5. Μαρια Σωτηριου, Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ βυζαντινοῦ ναϋδρίου τῶν Ταξιαρχῶν Δεσφίνης, ΔΧΑΕ, Περ. 4, τ. 3, 1962 - 63, 175 - 202, πίν. 47 - 50. Μικρόσωμες μορφὲς ἀλλὰ καλλίτερης ποιότητας ἀπαντοῦν στὸ νότιο κλίτος τοῦ Ἁγίου Νικολάου Πλάτσας ὅπου σώζονται δύο ἀφιερωτικὲς ἐπιγραφὲς μὲ τὶς χρονολογίες 1343/44 καὶ 1348/49, Μουρικη, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ὅ.π. 62 - 66, πίν. 23, 39 - 42, 70 - 79, 81.

Ἀνάληψη. Τὰ χρώματα ποὺ κυριαρχοῦν στὰ ροῦχα εἶναι τὸ γαλάζιο, τὸ καστανὸ καὶ τὸ κεραμιδί. Τὰ πρόσωπα ἀποδίδονται σὰν ἄψυχα χωρὶς ρεαλιστικὲς ἀναζητήσεις ἢ ἔκφραση ψυχικῆς ταραχῆς. Ἁπλοποίηση καὶ σχηματικότητα χαρακτηρίζουν τὸ πλάσιμο.

Ἡ ἁπλοϊκότητα στὴ σύνθεση, τὸ λιτὸ ἀρχιτεκτονικὸ βάθος, ἡ ἀντίληψη τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς ἐντάσσουν τὶς τοιχογραφίες τῆς δεύτερης φάσης τῆς σπηλιᾶς τῆς Λαγκάδας σὲ μία τάση ἐπαρχιακὴ ποὺ ἀποδίδει μὲ λιτότητα καὶ κάποια ἀφέλεια τὰ ρεύματα τῆς ἐπίσημης ζωγραφικῆς. Οἱ ἴδιες τάσεις—διακοσμητικὴ ἀντίληψη στὴ διευθέτηση τῶν μορφῶν μέσα στὸ χῶρο, ἁπλοποίηση, ἀφαίρεση, ἤρεμη σχεδὸν ἄψυχη κίνηση — ἀπαντοῦν δύο περίπου δεκαετίες ἀργότερα στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς τῆς Ὑπαπαντῆς στὰ Μετέωρα (1366/67)[1] δείχνοντας τὴν ἐξελικτικὴ πορεία τοῦ ἐπαρχιακοῦ αὐτοῦ ρεύματος.

Ὁ γραπτὸς διάκοσμος τῆς Σπηλιᾶς τῆς Ἁγίας Μαρίνας ἂν καὶ σώζεται σὲ μικρὴ ἔκταση προστίθεται στὰ λίγα γνωστὰ χρονολογημένα παραδείγματα τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τὸ β' τέταρτο τοῦ 14ου αἰ. πλουτίζοντας τὶς γνώσεις μας γιὰ τὴν ἐπαρχιακὴ ἔκφραση τῆς παλαιολόγειας τέχνης σ' αὐτὴ τὴ φάση.

Ἡ καίρια θέση τῆς σπηλιᾶς σὲ στροφὴ ρεματιᾶς ἡ ὁποία συνδέει τὴν παραλία μὲ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς χώρας καὶ ἡ ὕπαρξη ὀχυροῦ τείχους σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ ἄλλα ὀχυρωμένα σπηλιάρια ποὺ σώζονται κατὰ μῆκος τῆς ἀκτῆς[2], ἀποτελοῦν ἐνδιαφέρον κεφάλαιο ἔρευνας γιὰ τὸ ἀμυντικὸ σύστημα τῆς περιοχῆς.

Παραλία Ζυγοῦ

7. *Σπηλιάκι τῆς Ἁγίας*, βόρεια ἀπὸ τὴ Χοτάσια. Ὁ μικρὸς λαξευμένος σὲ βράχο ναός, ὁ ὁποῖος χρησίμευε ὡς παρεκκλήσι μικροῦ ὀχυροῦ ποὺ ὑψώνεται ἐμπρὸς ἀπὸ μιὰ μεγάλη σπηλιά[3], εἶχε διαμορφωθεῖ πάνω σὲ κτισμένο ἀνδηρο διαστάσεων 4 × 2 μ. Στὸ ἀνατολικὸ περίπου τμῆμα του τρία ἀνοίγματα σκαμμένα στὸ βράχο θὰ χρησίμευαν σὰν κόγχες. Ἀπὸ ἐπάνω σώζονται ἐλάχιστα ἴχνη τοιχογραφιῶν. Ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ μόνο μία μισοκατεστραμμένη μορφὴ μὲ ἱμάτιο δεξιὰ ἀπὸ τὴν κόγχη τοῦ διακονικοῦ ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀνήκει στοὺς βυζαντινοὺς χρόνους.

Τὸ ὀχυρωματικὸ τεῖχος, μήκους 13.80 μ. εἶναι κτισμένο ἀπὸ ἀκατέργαστες πέτρες καὶ κονίαμα (πίν. 140α). Στὶς δύο πλευρὲς τῆς πρόσοψης σχηματίζονται ὀρθογώνιοι πύργοι. Ὁ δεξιὸς προστατεύει τὴν εἴσοδο ποὺ βρίσκεται πλάι του στὸ ἄκρο τοῦ κεντρικοῦ τοίχου. Σ' ὅλο τὸ μῆκος τοῦ τείχους ὑπάρχουν πολεμίστρες οἱ ὁποῖες ἀνοίγονται σὲ τρεῖς σειρὲς περίπου καὶ στὴν κορυφὴ ἐπάλξεις ποὺ σήμερα εἶναι καταστραμμένες καὶ δὲν φαίνονται ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ

1. G. Subotić, Počeci monaškog života i crkva manastira Sretenja u Meteorima Zbornik za likovne umetnosti 2, 1966, 127 - 181, πίν. 6 - 11, 13 - 14, 19 κλπ.

2. Βλ. παρακάτω σελ. 215 - 216.

3. Σύμφωνα μὲ τὶς παραδόσεις τῶν κατοίκων τὸ σπήλαιο ἔφτανε μέχρι τὴ Σπάρτη·

πλευρά. Πάνω ἀπὸ τὴν πύλη καὶ στὸ κέντρο τοῦ δεξιοῦ πύργου σώζονται οἱ καταχύστρες. Στὸ ἐσωτερικὸ διατηρεῖται σὲ ὕψος περίπου 1.50 μ., κατὰ μῆκος τοῦ τείχους, στενὸς διάδρομος χτισμένος ἀπὸ ἀκατέργαστες πέτρες, πλάτους 1.20 μ.

8. Σπηλιάρια[1]. Δύο ἀκόμα σπήλαια διαμορφωμένα σὲ παρεκκλήσια ἐπισημάνθηκαν νότια ἀπὸ τὴ Χοτάσια: α) *τὸ Σπηλιάκι τῆς Παναγίας* καὶ β) *τὸ Σπηλιάκι τῶν Ταξιαρχῶν*. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι σὲ ὅλο τὸ μῆκος τῆς παραλίας τοῦ Ζυγοῦ ἀπὸ τὴ Χοτάσια μέχρι τὸν Ἅγιο Δημήτριο ὑπάρχουν πάνω στοὺς βράχους, ποὺ ὑψώνονται ἀπόκρημνοι λίγο πιὸ μέσα ἀπὸ τὴν ἀκτή, πολυάριθμες σπηλιές. Πολλὲς ἀπὸ αὐτές, συχνὰ ἀπρόσιτες, φέρουν ἴχνη κτιστῶν τοιχωμάτων, δεῖγμα ὅτι χρησιμοποιήθηκαν ὡς καταφύγιο σὲ κρίσιμες στιγμὲς ἐπιδρομῶν. Ἀρκετὰ σπηλιάρια μὲ κτισμένη πρόσοψη ἐπισημάνθηκαν στὰ μέσα περίπου τῆς ἀπόστασης ἀνάμεσα στὴν Τραχήλα καὶ στὸν Ἅγιο Δημήτριο. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν α) σπήλαιο μὲ τεῖχος ποὺ σχηματίζει εἶδος πύργου καὶ β) σπήλαιο μὲ τεῖχος πάχους 1 μ. Στὸ πάνω μέρος τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς διασώζεται ὁ διάδρομος τῶν ἐπάλξεων. Πάνω ἀπὸ τὴν πύλη διαμορφώνεται ἀνακουφιστικὸ τρίγωνο. Στὴν ἴδια περιοχὴ κοντὰ στὴ θάλασσα σώζεται μιὰ δωδεκάδα περίπου θολοσκεπῶν κτισμάτων ποὺ ἀνήκουν σὲ παλαιὸ οἰκισμό.

Οἴτυλο

9. *Ἅγιος Δημήτριος*, σὲ μικρὴ ἀπόσταση νότια τοῦ χωριοῦ, πρὸς τὴν Τσίπα, βρίσκεται ὁ μικρὸς ἐρειπωμένος ναὸς ποὺ θὰ ἦταν μονόχωρος μήκους 8.25 μ. καὶ πλάτους 2.10 μ. στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα καὶ 2.55 μ. στὸ δυτικό. Στοὺς τοίχους σώζονται ἴχνη τοιχογραφιῶν σὲ δύο στρώματα ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ πρῶτο φαίνεται ὅτι εἶναι βυζαντινῶν χρόνων.

Ἀπότμημα πλάκας ὕψους 0.25 μ. μὲ κυμάτιο εἶναι ἐντοιχισμένο στὴ νότια ἐξωτερικὴ πλευρὰ καὶ τμῆμα ὀγκηροῦ ἐπιστυλίου, πλάτους 1.25 μ., ὕψους 1.50 μ. καὶ πάχους 0.45 μ., μὲ τέσσερις βαθμιδωτὲς ταινίες βρίσκεται ἀπέξω.

1. Τὰ στοιχεῖα ποὺ ἐπισημάνθηκαν κατὰ τὴν ἔρευνα θὰ μελετηθοῦν ἰδιαίτερα γιὰ νὰ ἐνταχθοῦν σὲ τοπογραφικὸ χάρτη τῆς περιοχῆς καὶ γιὰ νὰ προσδιοριστεῖ ἡ ἐποχὴ τῆς κατασκευῆς τους. Ἐδῶ ὅλα τὰ σπηλιάρια κατατάσσονται στὴ βυζαντινὴ περίοδο, ἐπειδὴ φαίνονται ὅτι βρίσκονται σὲ ἄμεση σχέση μὲ τὰ ὀχυρὰ (Α 6 καὶ Α 7) ποὺ ἔχουν παρεκκλήσια τῶν ὁποίων οἱ τοιχογραφίες ἀνάγονται στὴ βυζαντινὴ ἐποχή.

Β. Ναοὶ Μεταβυζαντινῶν χρόνων [1]

Δολοὶ [2]

1. *Ἁγία Παρασκευή* [3], νοτιοδυτικὰ τῆς Κάτω Χώρας [4] κοντὰ στὸ δρόμο ποὺ ὁδηγεῖ πρὸς τὶς Κιτριές. Ὁ ναὸς (πίν. 140β), κτισμένος ἀπὸ ἀργοὺς λίθους καὶ συνδετικὸ κονίαμα, ἀποτελοῦσε καθολικὸ μοναστηριοῦ ποὺ διαλύθηκε ἀπὸ τοὺς Βαυαροὺς τὸ 1834 [5]. Διατηροῦνται ἐρείπια πύργου, κελλιῶν, στέρνας, ἐλαιοτριβείου καὶ ἄλλων κτισμάτων τῆς μονῆς. Τὸ καθολικὸ παρουσιάζει στὴν κάτοψη τὸ σχῆμα τοῦ ἐλεύθερου σταυροῦ [6] καὶ ἔχει διαστάσεις 7.47 × 5.80 μ. Ὁ ἀρχιτεκτονικὸς αὐτὸς τύπος [7] ἐφαρμόζεται συχνὰ στὰ καθολικὰ μονῶν τῆς Μεσσηνιακῆς Μάνης κατὰ τὸ 17ο καὶ 18ο αἰώνα, ὅπως στὰ δύο γειτονικὰ μοναστήρια τοῦ Σαμουὴλ καὶ τῆς Βαϊδενίτσας ἢ Βοδονίτσας ἀνάμεσα στὸ Ξε-

1. Στὸν κατάλογο περιλαμβάνονται ὅλες οἱ ἐκκλησίες ποὺ καταγράφηκαν κατὰ τὴν ἔρευνα γιὰ νὰ ἔχει ὁ ἀναγνώστης μιὰ πλήρη εἰκόνα τῆς περιοχῆς. Οἱ διαστάσεις τῶν ναῶν ποὺ ἀναφέρονται εἶναι ἐσωτερικές.

2. Τὸ ὄνομα Δολοὶ προέρχεται κατὰ M. Vasmer, Die Slaven in Griechenland, Abhandlungen der preussischen Akademie der Wissenschaften, Philos.-histor.Kl. No. 12 (Berlin 1941) 167, ἀρ. 22, ἀπὸ τὸ σλαβικὸ dolъ ποὺ σημαίνει κοιλάδα.

3. Σ. Β. Κουγέας, Τρεῖς κτητορικαὶ ἐπιγραφαὶ ἐκ Ζαρνάτας, Χαριστήριον εἰς Α. Κ. Ὀρλάνδον, τ. Γ' (Ἀθῆναι 1965) 244 - 247, Μ. Χατζηδάκης, στὴν Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τ. ΙΑ' (Ἀθῆναι 1975), 258.

4. Τὸ χωριὸ Δολοὶ χωρίζεται σὲ Κάτω καὶ Ἐπάνω Δολοὺς ποὺ ὀνομάζονται ἀπὸ τοὺς ντόπιους Κάτω καὶ Ἐπάνω Χώρα, Κουγέας, ὅ.π. 245, σημ. 3. Ἡ διάκριση Κάτω καὶ Ἐπάνω Δολοὶ ἀπαντᾶ ἤδη τὴν ἐποχὴ τῆς Ἐνετοκρατίας, P. A. Pacifico, Breve descrizione corografica del Peloponneso o Morea (Venetia 1704) 134: «Dolus da basso». Ἀναφέρεται ἐπίσης σὲ σιγίλλιο τοῦ Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ἱερεμία Δ' τοῦ ἔτους 1811, Σ. Β. Κουγέας, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ τοπογραφίαν τῆς ΒΔ. Μάνης, Ἑλληνικὰ 6, 1933, 301, 302.

5. Κουγέας, Τρεῖς κτητορικαὶ ἐπιγραφαί, ὅ.π. 245.

6. Βλ. κάτοψη τοῦ ναοῦ στὸ ἴδιο, 245, εἰκ. 1. Γιὰ τὸν τύπο μὲ παραδείγματα ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ περίοδο, Π. Λ. Βοκοτοπουλος, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἤπειρον (Βυζαντινὰ μνημεῖα 2) (Θεσσαλονίκη 1975) 107 - 109. Γιὰ τὴν τυπολογικὴ κατάταξη βλ. Α. Κ. Ορλανδος, Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ρόδου, ΑΒΜΕ Ϛ', 1948, 85 - 98.

7. Ὁ τύπος τοῦ ἐλεύθερου σταυροῦ δὲν εἶναι ἄγνωστος στὴ Μάνη καὶ κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο, βλ. Ταξιάρχης ἢ Ἀι-Στράτηγος στὰ Ἄλικα, Δρανδακης - Καλοπιση - Παναγιωτιδη, ΠΑΕ 1979, ὅ.π. 193 - 196, Ἅγιος Πέτρος Πύργου Διροῦ, R. Traquair, Laconia III, The Churches of Western Mani, BSA 15, 1908 - 09, H. Megaw, Byzantine Architecture in Mani, BSA 33, 1932 - 33, 154 - 155, Ν. Β. Δρανδακης - Ν. Γκιολες - Χ. Κωνσταντινιδη, ΠΑΕ 1979, ὅ.π. 222 - 225, Γκιολες, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Πέτρου Διροῦ, ὅ.π. (τυπώνεται), Ἀι-Λέος στὸ Μπρίκι, Ν. Β. Δρανδακης, Ὁ ναὸς τοῦ Ἀι-Λέου εἰς τὸ Μπρίκι τῆς Μάνης, ΔΧΑΕ, Περ. 4', τ. 6, 1972, 146 - 167.

χώρι καὶ τὴ Σαϊδόνα[1], στὴ μονὴ τῆς Παναγίας Ἀντρουμπεβίτσας ἔξω ἀπὸ τὴ Μάλτα (1704)[2], στὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Νικήτα βόρεια τῶν Δολῶν (1752)[3], στὴ μονὴ τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου Γαϊτσῶν[4] καὶ στὸ μοναστήρι τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς ἔξω ἀπὸ τὴν Ἄνω Βέργα (Ἄνω Σέλιτσα)[5]. Τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ τύπος τοῦ ἐλεύθερου σταυροῦ ἀπαντᾶ καὶ σὲ ναούς, κυρίως καθολικὰ μονῶν, ἄλλων περιοχῶν τῆς Μεσσηνίας[6].

Στὸ κεντρικὸ τετράγωνο ποὺ σχηματίζεται ἀπὸ τὴ διασταύρωση τῶν δύο κεραιῶν τοῦ σταυροῦ ὑψώνεται ραδινὸς ὀκτάπλευρος τροῦλος. Τὴν κάθε πλευρὰ τοῦ τυμπάνου κοσμεῖ τυφλὸ τόξο πάνω ἀπὸ τὸ ὁποῖο διακρίνεται ὑποδοχὴ σκυφίου. Διακοσμητικὴ ταινία περιθέει τὸν τροῦλο κάτω ἀπὸ τὸ γεῖσο. Χαμηλὸς τυφλὸς θόλος μὲ μικρότερη διάμετρο ποὺ ὑψώνεται στὴν κορυφὴ τοῦ τρούλου ὑπογραμμίζοντας τὶς ραδινές του ἀναλογίες σχηματίζει διπλοθόλιο[7]. Στὴ Μάνη τὸ εἶδος αὐτὸ τοῦ τρούλου ἀπαντᾶ τὸ 17ο αἰώνα στὴν Ἁγία Σοφία Γούρνιτσας βορειοανατολικὰ τῆς Καρδαμύλης[8].

Τυφλὰ ἁψιδώματα διαρθρώνουν τὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῆς ἡμικυλινδρικῆς ἁψίδας. Στὴ δυτικὴ πρόσοψη ἀνοίγεται τοξωτὴ θύρα. Τὸ μέτωπο τοῦ τόξου εἰσέχει ἐλαφρὰ ἀπὸ τὴν κατακόρυφη ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου καὶ κοσμεῖται μὲ γραπτὰ γεωμετρικὰ σχέδια. Πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο διαμορφώνεται ἡ κόγχη τοῦ ἐπώνυμου ἁγίου. Στὴν κορυφὴ τοῦ ἀετώματος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ὑψώνεται μισογκρεμισμένο καμπαναριὸ μὲ μονόλοβο ἄνοιγμα καὶ ἴχνη σκυφίου.

Ὁ ναὸς ἔχει ὑποστεῖ πολλὲς φθορὲς ἀπὸ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸ σεισμὸ τοῦ 1944. Διαμπερεῖς ρωγμὲς ἔχουν ἀνοιχτεῖ στοὺς τοίχους καὶ στοὺς θόλους, μεγάλα τμήματα τῶν ὁποίων κινδυνεύουν νὰ καταρρεύσουν.

1. Β. Δ. ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΑΣ, Δίπτυχον τῆς Ἐθνεγερσίας (Ἀθῆναι 1972), 697 - 698.

2. Γιὰ τὸν παλαιότερο ναό, ΕΓΖΕΟΓΛΟΥ, ΑΔ 27, 1972, Β1, ὅ.π. 305 - 306, 28, 1973, Β1, 245 - 246, ἡ ἴδια, Λακωνικαὶ Σπουδαὶ 3, 1977, 469 - 470, 480. Γιὰ τὴν ἐπιγραφὴ τοῦ νεώτερου καθολικοῦ ποὺ κτίστηκε τὸ 1704, Σ. ΚΙΤΣΟΥ, Ἀνέκδοτος κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ τῆς Μονῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου τῆς Ἀντρουμπεβίτσης Ἔξω Μάνης, Πρακτικὰ Α' Λακωνικοῦ Συνεδρίου, Σπάρτη - Γύθειο Ὀκτ. 1977 = Λακωνικαὶ Σπουδαὶ 5 (Πρακτικὰ Β') (Ἀθῆναι 1980) 391 - 394.

3. Ἀδημοσίευτη.

4. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1976, ὅ.π. 234 - 235.

5. Ἀδημοσίευτη.

6. Κ. ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, Βυζαντιναὶ ἐκκλησίαι τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας (Θεσσαλονίκη 1973) 174 - 200, 214 - 220, 223 - 228, 229 - 232.

7. Γιὰ τὴν καταγωγὴ τοῦ τύπου καὶ παραδείγματα St. SINOS, Die sogenannte Kirche des Hagios Elias zu Athen, BZ 64, 1971, 355 - 356, βλ. καὶ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, ὅ.π. 51.

8. Ὁ ναός, ποὺ σύμφωνα μὲ ἐπιγραφὴ χτίστηκε τὸ 1630 καὶ ἁγιογραφήθηκε τὸ 1700, ἀποτελοῦσε καθολικὸ μονῆς, TRAQUAIR, ὅ.π. 208, πίν. XVII, ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΑΣ, ὅ.π. 704 - 707, DORA ELIOPOULOU - ROGAN, Mani. History and Monuments (Athens 1973), 129.

Τοιχογραφίες. Ὁ ναὸς εἶναι κατάγραφος. Στὸ κέντρο τοῦ τρούλου[1] δεσπόζει ἡ μορφὴ τοῦ *Παντοκράτορα* σὲ προτομή. Τὴν περιφέρεια τοῦ δίσκου ποὺ τὸν περιβάλλει διαθέτει ταινία μὲ δυσδιάκριτη *ἐπιγραφή*. Τὸ τύμπανο τοῦ τρούλου διαιρεῖται σὲ τρεῖς ὁμόκεντρες ζῶνες (πίν. 141α). Τὴν πρώτη κοσμοῦν *ἀγγελικὲς δυνάμεις* μὲ τὴ *Θεοτόκο* καὶ τὸν *Ἰωάννη τὸν Πρόδρομο* ἀνάμεσά τους. Ἡ μεσαία περιλαμβάνει ἕξι σκηνὲς ἀπὸ τὸ *θεομητορικὸ κύκλο*, τὴ *Θυσία τοῦ Ἀβραὰμ* καθὼς καὶ τὴν *Ἁγία Τριάδα* κατὰ τὸ δυτικὸ εἰκονογραφικὸ τύπο ποὺ παριστάνεται στὸ κεντρικὸ διάχωρο τοῦ δυτικοῦ τμήματος. Τὴν κάτω ζώνη τοῦ τυμπάνου καταλαμβάνουν ὁλόσωμες μορφὲς *προφητῶν* ἐνῶ ταινία μὲ δυσανάγνωστη *ἐπιγραφὴ* περιθέει τὴ στεφάνη τοῦ τρούλου. Σύμφωνα μὲ τὸ καθιερωμένο πρόγραμμα οἱ τέσσερεις *εὐαγγελιστὲς* κοσμοῦν τὰ σφαιρικὰ τρίγωνα. Ἡ παράσταση τοῦ *Μανδηλίου* τοποθετεῖται στὸ μικρὸ διάχωρο ἀνάμεσα στὸ ΒΑ καὶ ΝΑ λοφίο (πίν. 141α).

Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας δεσπόζει ἡ *Πλατυτέρα τῶν Οὐρανῶν* ἔνθρονη βρεφοκρατοῦσα ἀνάμεσα στοὺς ἀρχαγγέλους *Μιχαὴλ* καὶ *Γαβριήλ*. Ἡ *Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων* καὶ τέσσερις συλλειτουργοῦντες *ἱεράρχες* κοσμοῦν τὸν ἡμικύλινδρο τῆς ἀψίδας. Οἱ πλάγιοι τοῖχοι τοῦ ἱεροῦ διαιροῦνται σὲ ἐπάλληλες ζῶνες. Στὴν πάνω παριστάνεται ἡ *Οὐράνια Λειτουργία*, στὴ μεσαία οἱ τελευταῖοι τέσσερις οἶκοι ἀπὸ τὸν *Ἀκάθιστο ὕμνο* (πίν. 141β) καθὼς καὶ δύο σκηνὲς ἀπὸ τὸ *βίο τοῦ Ἰωάννη τοῦ Πρόδρομου*. Πιὸ κάτω στὸ νότιο τοῖχο εἰκονίζονται τρεῖς συλλειτουργοῦντες *ἱεράρχες*. Τὴν ἀντίστοιχη θέση τῆς βόρειας πλευρᾶς κοσμεῖ τὸ *Ὅραμα τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας* καὶ μέσα σὲ ἀβαθεῖς κόγχες ὁ *Μελχισεδὲκ* καὶ ἡ *Ἄκρα Ταπείνωση* μὲ τὸ Χριστὸ ἀνάμεσα στὴν Παναγία καὶ στὸν Ἰωάννη τὸ Θεολόγο[2]. Στὸ βόρειο τοῖχο διακρίνονται ἐπίσης τὸ βραβεῖο τοῦ ναοῦ, ὁ *Ἄρειος ὁ ἄφρων* καὶ ὁ προφήτης *Ἰωνᾶς*. Τὴν πλευρὰ τοῦ τέμπλου ποὺ βλέπει πρὸς τὸ ἱερὸ καταλαμβάνουν μορφὲς *ἱεραρχῶν*, *διακόνων* καὶ τοῦ *Δανιὴλ Στυλίτη*[3].

Τὸ κτιστὸ τέμπλο διατρυπᾶται ἀπὸ δύο ἰσοϋψεῖς τοξωτὲς θύρες. Τὸ κεντρικὸ τμῆμα ἀνάμεσα στὶς δύο πύλες κοσμεῖ ἡ *Θεοτόκος* ἔνθρονη βρεφοκρατοῦσα μὲ τὴν ἐπιγραφὴ («ἡ ἐλπὶς τῶν χριστιανῶν»). Δεξιὰ ἀπὸ τὴν Ὡραία Πύλη εἰκο-

1. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τῶν μεταβυζαντινῶν τρούλων, Suzy Dufrenne, Les programmes iconographiques des coupoles dans les églises du monde byzantin et post-byzantin, L'Information d'Histoire de l'Art 5, 1965, 196 - 199.

2. Γιὰ τὴν παραλλαγὴ αὐτὴ τῆς Ἄκρας Ταπείνωσης ποὺ εἶναι πολὺ συνηθισμένη στὰ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Μάνης βλ. Pallas, ὅ.π. 283 - 286, Θεοπιστη Λιβα - Ξανθακη, Οἱ τοιχογραφίες τῆς Μονῆς Ντίλιου (Ἑταιρεία Ἠπειρωτικῶν Μελετῶν 6) Ἰωάννινα 1980, 27, Γ. Γουναρης, Οἱ τοιχογραφίες τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων καὶ τῆς Παναγίας Ρασιώτισσας στὴν Καστοριά, (Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη 56) (Θεσσαλονίκη 1980) 109 - 110.

3. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τῶν στυλιτῶν, Α. Ξυγγοπουλος, Οἱ στυλῖται εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην, ΕΕΒΣ 19, 1949, 116 - 129.

νίζεται ἔνθρονος ὁ *Χριστὸς* στὸν τύπο τοῦ βασιλέως τῶν βασιλευόντων καὶ μεγάλου ἀρχιερέως. Νοτιότερα παριστάνεται ὁ *Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος* μὲ φτερὰ[1] καὶ ὡς πάριση μορφὴ στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ τέμπλου ὁ *Ἰωάννης ὁ Θεολόγος*. Στὸ διάχωρο ποὺ βρίσκεται δεξιὰ ἀπὸ τὸ Θεολόγο θὰ πρέπει νὰ εἰκονιζόταν ἡ ἐπώνυμη ἁγία τοῦ ναοῦ *Παρασκευή*[2]. Τὴν ἐπάνω ζώνη τοῦ τέμπλου καταλαμβάνει ἡ *Μεγάλη Δέηση* μὲ τὶς μορφὲς τῶν ἀποστόλων κάτω ἀπὸ τοξοστοιχία καὶ ψηλότερα διαβάζεται μεγαλογράμματη ἐπιγραφή: *Τὸ στερέωμα τῶν ἐπὶ σοὶ πεποιθότων}σοι}* [στερέωσον] *Κύριε τὴν ἐκκλησίαν* [ἣν ἐκτήσω] *τῷ τιμίῳ σου }τῷ τιμίῳ σου τῷ τιμίῳ σου} αἵματι*[3].

Οἱ τοῖχοι τοῦ κυρίως ναοῦ χωρίζονται σὲ τέσσερις ἐπάλληλες ζῶνες. Στὴν κατώτερη εἰκονίζονται ὁλόσωμες μορφὲς *ἁγίων*. Ἡ ἀμέσως ἑπόμενη περιλαμβάνει σκηνὲς *μαρτυρίων*. Τὴν τρίτη σειρὰ καλύπτουν οἱ *οἶκοι τοῦ Ἀκάθιστου ὕμνου*[4] ποὺ ἀρχίζουν ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς νότιας κεραίας, διαθέουν ὅλους τοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ καὶ καταλήγουν στὸ νότιο τοῖχο τοῦ βήματος (πίν. 141β). Στὴν τέταρτη ζώνη καθὼς καὶ στὶς καμάρες τῶν κεραιῶν ἁπλώνεται ὁ *χριστολογικὸς κύκλος* μὲ ἀναλυτικὴ εἰκονογράφηση τῶν *θαυμάτων* καὶ τοῦ *Πάθους*.

Τέσσερις σκηνὲς ἀπὸ τὴν *Παλαιὰ Διαθήκη* περιλαμβάνονται στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τῆς βόρειας κεραίας ἐνῶ στὴν ἀνατολικὴ καμάρα μεταξὺ τῶν χριστολογικῶν σκηνῶν παρεμβάλλονται θέματα ἀπὸ τὸ *θεομητορικὸ κύκλο* (*Γέννηση, Εἰσόδια, Εὐλόγηση τῶν ἱερέων*).

Στὴ δυτικὴ πλευρὰ πάνω ἀπὸ τὴν πόρτα εἶναι ζωγραφισμένη ἐντεκάστιχη,

1. Γιὰ τοὺς τύπους τῶν παραστάσεων τοῦ τέμπλου, βλ. παρακάτω σ. 236 σημ. 2, 3 καὶ 4.

2. Τὸ τμῆμα αὐτὸ καλύπτεται σήμερα ἀπὸ εἰκόνα μεγάλων διαστάσεων τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς.

3. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ τοῦ ἐκ ΦΟΥΡΝΑ, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης, ἔκδ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΕΡΑΜΕΩΣ, (ἐν Πετρουπόλει 1909), 215 § 7. Πρόκειται γιὰ καταβασία ποὺ περιλαμβάνεται στὸ Μηναῖο Ἰανουαρίου καὶ ψάλλεται στὸν ὄρθρο τῆς ΙΖ', Κ', ΚΒ', ΚΖ' καὶ Λ' Ἰανουαρίου, πρβ. Sv. GROZDANOV, La peinture murale d'Ohrid au XIVe siècle (Beograd 1980) εἰκ. 13.

4. Ὁ κύκλος τοῦ Ἀκάθιστου Ὕμνου ἁπαντᾶ συχνὰ στὰ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Μάνης, ὅπως στὸν Ἅγιο Κωνσταντίνο τοῦ Κουτήφαρη (1699), ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1974, σ.π. 132, στὴ Μονὴ Ἰωάννη Προδρόμου Μηλέας (1706), ὁ ἴδιος, ΠΑΕ 1976, σ.π. 229, στὸ ναὸ τοῦ Ζωοδότου κοντὰ στὴ Γέρμα (1725), ὁ ἴδιος, ΠΑΕ 1974, σ.π. 134, στοὺς Ἁγίους Θεοδώρους τοῦ Κάμπου Ἀβίας (1760), ἀδημοσίευτη, γιὰ τὴν ἐπιγραφὴ ΚΟΥΓΕΑΣ, Τρεῖς κτητορικαὶ ἐπιγραφαί, σ.π. 250 - 252, στὸν Ἅγιο Ἰωάννη Πρόδρομο Πλάτσας (ἐπιγραφὴ βραβείου 1782), ἀδημοσίευτη, στὴν Κοίμηση Θεοτόκου στὸ Σταυροπήγι (1786), ἀδημοσίευτη, στὸν Ἅγιο Βασίλειο τοῦ κάστρου τῆς Κελεφᾶς, ἀδημοσίευτη, στὴν Παναγία στὸ Κουσκούνι τῆς Ἀρεόπολης (1789), ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαί, σ.π. 170, στὸν Ἅγιο Νικόλαο τῆς οἰκογένειας Ἀλευρᾶ στὸ Οἴτυλο (18.1), στὸ ἴδιο, 161, σημ. 2, κ.ἄ.

μεγαλογράμματη, κτητορικὴ ἐπιγραφή, σήμερα φθαρμένη σὲ ἀρκετὰ σημεῖα, ποὺ ἔχει δημοσιευτεῖ ἀπὸ τὸν Σωκράτη Κουγέα [1] (πίν. 142γ).

1. + Ἀνοιστορίθη ὁ θεῖος οὗτος καὶ πάνσεπτος ναὸς τῆς
ἁγίας ὁσιοπαρθενωμάρτυρος Παρασκευῆς δι' ἐξόδου τ[ε]
πόνου καὶ κόπου παρὰ τοῦ πανοσιωτάτου κυροῦ [Παρθε-] [2]
νίου Λουκάκυ Χαμάρτω [3] ἐκ χόρας Δολλοὺς καὶ τοῦ [κυρ Ἀν-]
5. τώνι Ζέπω ἐκ χόρας Πύργω κ[αὶ] τῆς ὁσίας. . .
. . .[4] ἐκ χόρ(ας) Κάμπω εἰς ψυχικὴν αὐ[τῶν]
σωτιρίαν καὶ τ(ῶν) γονέ(ων) αὐτ(ῶν) ἐν ἔτι ,ζ̄ς̄ ηνδικ
τηῶνος Σ' ἀπὸ δὲ Χ(ριστο)ῦ ,α'χξη' χὺρ Πανα-
γιοτήου Μπενιζέλου [5] ἐν μηνὶ Αὐγού-
10. στω εἰς ταῖς Ε' ἡμέρα Σ' εἰς μνή-
μόσινων ἐώνιον. ἔστε δύκεοι.

Ἡ διάταξη τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος εἶναι σαφὴς καὶ ἡ ἀκολουθία τῶν σκηνῶν κανονικὴ ἰδιαίτερα στὸν κυρίως ναό. Ὁ κύκλος τῆς ἐπώνυμης ἁγίας περιορίζεται σὲ δύο παραστάσεις τοῦ μαρτυρίου της στὸ βόρειο τοῖχο τῆς βόρειας κεραίας. Μικρὸς εἶναι καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν σκηνῶν ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη [6], ἐνῶ σημαντικὴ θέση κατέχει ὁ μαρτυρολογικὸς κύκλος ποὺ καταλαμβάνει ὁλόκληρη τὴ δεύτερη ζώνη τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ. Ἰδιαίτερη ἔμφαση

1. Τρεῖς κτητορικαὶ ἐπιγραφαί, ὅ.π. 246 - 247. Παλαιότερα, μὲ ἀρκετὰ ὅμως λάθη, τὴν εἶχε δημοσιεύσει ὁ Δ. ΔΟΥΚΑΚΗΣ, Μεσσηνιακὰ καὶ ἰδίᾳ περὶ Φάρων καὶ Καλαμάτας ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ Καποδιστρίου, τεῦχος Β', Ἀθῆναι 1908, 143.

2. Οἱ συλλαβὲς «Παρθε» ποὺ διαβάζει ὁ Κουγέας δὲν διακρίνονται πιά.

3. Γιὰ τὴν οἰκογένεια τῶν Χαμαρέτων ἢ Χαμάρτων, Ν. Α. ΒΕΗ, Οἱ Χαμάρετοι, ἱστορικὸν καὶ γενεαλογικὸν σημείωμα (Ἀθῆναι 1903), Δ. Β. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, Βυζαντινὰ ὀνόματα καὶ ἐπώνυμα ἐκ Μάνης, Πελοποννησιακὰ 3 - 4, 1958 - 59, 216, Κουγέας, ὅ.π. 246.

4. Ὁ ΚΟΥΓΕΑΣ, στὸ ἴδιο, 246 - 247 διαβάζει Κ. . .ρίτσας καὶ ὑποθέτει ὅτι πρόκειται γιὰ ἕνα ἀπὸ τὰ γνωστὰ οἰκογενειακὰ ὀνόματα Κοτροναρίτσα ἢ Κουτηφαρίτσα ποὺ ἀπαντοῦν συχνὰ στὴ Μεσσηνιακὴ Μάνη.

5. Γιὰ τὴ γνωστὴ ἀρχοντικὴ οἰκογένεια τῶν Μπενιζέλων, ποὺ φαίνεται ὅτι ἔχει σχέση μὲ ἐπιφανεῖς οἰκογένειες τοῦ Μυστρᾶ καὶ γενικὰ τῆς Πελοποννήσου βλ. Δ. ΓΡ. ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ, Ἀθηναϊκὸν Ἀρχοντολόγιον, Α' Οἱ ἄρχοντες Μπενιζέλοι (Ἀθῆναι 1921). Ὁ ζωγράφος Παναγιώτης Μπενιζέλος δὲν εἶναι γνωστὸς ἀπὸ ἀλλοῦ. Τὸ 1735 ἀναφέρεται στὴν κτητορικὴ ἐπιγραφὴ τῆς Φανερωμένης στὴ Σαλαμίνα ὁ Νικόλαος Μπενιζέλος ὡς μαθητὴς τοῦ Ἀργείου ζωγράφου Γεωργίου Μάρκου, στὸ ἴδιο, 140 - 141, Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ ἐν Σαλαμῖνι Μονὴ τῆς Φανερωμένης, ΕΕΒΣ 1, 1924, 121, σημ. 2.

6. Περιορίζεται στὸν τροῦλο καὶ τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τῆς βόρειας κεραίας, βλ. παραπάνω σ. 219 καὶ 220.

δίνεται στὸ θεομητορικὸ κύκλο μὲ τὴν ἀπεικόνιση ὄχι μόνο τῶν 24 οἴκων τοῦ Ἀκάθιστου Ὕμνου ἀλλὰ καὶ ἀρκετῶν μαριολογικῶν σκηνῶν στὸν τροῦλο καὶ στὸ ἱερό, τὰ δύο δηλαδὴ σημαντικότερα μέρη ἑνὸς ναοῦ. Χαρακτηριστικὴ ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ εἶναι ἡ διάταξη τῶν παραστάσεων τοῦ τέμπλου ὅπου σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ καθιερωμένα ἡ μορφὴ τῆς Θεοτόκου παίρνει κεντρικὴ θέση[1]. Τὴ μεγαλύτερη ὅμως ἔκταση στὴν εἰκονογραφία τοῦ ναοῦ καταλαμβάνει ὁ χριστολογικὸς κύκλος ποὺ εἶναι ἰδιαίτερα λεπτομερὴς καὶ ἀναλυτικός.

Ἡ παρεμβολὴ μιᾶς ζώνης μὲ μαριολογικὲς σκηνὲς στὸν τροῦλο δίνει μία ἰδιαίτερη ἀπόχρωση στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα. Οἱ παραστάσεις ἀπὸ τὸ βίο τῶν Θεοπατόρων καὶ ἡ Καιομένη Βάτος — συμβολικὴ ἀπεικόνιση τῆς Θεοτόκου — ὑπογραμμίζουν τὸ ρόλο τῆς Παναγίας γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῆς Ἐνανθρώπησης ἐνῶ ἡ Θυσία τοῦ Ἰσαὰκ προεικονίζει τὴ θυσία τοῦ ἐνσαρκωμένου Λόγου γιὰ τὴ σωτηρία τῆς ἀνθρωπότητας. Συγχρόνως ἡ παράσταση τῆς Ἁγίας Τριάδας στὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ τρούλου συνοψίζει τὸ δόγμα τῆς τριαδικῆς θεότητας ποὺ τονίζεται γιὰ δεύτερη φορὰ μὲ συμβολικὴ μορφὴ στὴ σκηνὴ τῆς Φιλοξενίας τοῦ Ἀβραὰμ ἀκριβῶς ἀπέναντι στὸ ἀνατολικὸ τύμπανο πάνω ἀπὸ τὴν ἁψίδα.

Ἂν καὶ ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφὴ ἀναφέρει μόνο ἕνα ζωγράφο, τὸν Παναγιώτη Μπενιζέλο, εἶναι φανερὸ ὅτι ἕνα ἀρκετὰ μεγάλο μέρος τοῦ γραπτοῦ διακόσμου εἶναι ἔργο βοηθοῦ. Οἱ περισσότερες μορφὲς — στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἁψίδας, στὴ βόρεια κεραία, στὴν κάτω ζώνη τοῦ ναοῦ κ.ἀ. — ἔχουν σκοτεινὸ καστανὸ προπλασμὸ στὸ πρόσωπο ποὺ ἀφήνεται ἀκάλυπτος γιὰ τὴ δήλωση τῶν σκιῶν. Τὸ πλάσιμο τῆς σάρκας εἶναι ἐνιαῖο καὶ πραγματοποιεῖται μὲ ἀνοιχτὴ ὤχρα ποὺ τοποθετεῖται σὲ παχὺ στρῶμα πάνω ἀπὸ τὸν προπλασμὸ (πίν. 142α). Ἀραιὲς παράλληλες γραμμὲς ἀπὸ πηχτὴ ἀνοιχτόχρωμη ὤχρα δηλώνουν τὰ φῶτα. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου τονίζονται μὲ γκρίζο. Οἱ μορφὲς μὲ τὸ ἐνιαῖο πλάσιμο στὰ πρόσωπα, ποὺ ἀντιπροσωπεύουν τὴν πλειονότητα τῶν παραστάσεων τοῦ ναοῦ, θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν στὸν ἐπικεφαλῆς ζωγράφο τοῦ ἐργαστηρίου.

Ὁ ἄλλος τεχνίτης ποὺ ἔχει ἐργαστεῖ στὴ νότια καμάρα, στοὺς ἁγίους τῆς κάτω ζώνης τοῦ ἱεροῦ, στὸ τέμπλο κ.ἀ. ξεχωρίζει ἀπὸ τὶς πολὺ σκληρὲς καστανὲς γραμμὲς ποὺ κατακερματίζουν τὴν ἐνιαία ἐπιφάνεια τοῦ προσώπου δηλώνοντας τὶς ρυτίδες (πίν. 142β) ἀκόμα καὶ σὲ νεανικὰ πρόσωπα. Τὴν ἴδια σκληρότητα παρουσιάζει καὶ ἡ ἀπόδοση τῶν ἐνδυμάτων. Οἱ δύο τεχνίτες ἀντιπαρατίθενται μὲ σαφήνεια στὴν παράσταση τῆς Δέησης τοῦ τέμπλου ὅπου τὸ ἀριστερὸ τμῆμα ἔχει ἐκτελέσει ὁ πρῶτος ζωγράφος καὶ τὸ δεξιὸ ὁ βοηθός.

Γιὰ τὴν ἀξιολόγηση τοῦ ἐργαστηρίου ποὺ δούλεψε στὴν ἐκκλησία τὸ 1698 καὶ τοῦ ζωγράφου Παναγιώτη Μπενιζέλου, ἀπὸ τόν ὁποῖο γιὰ τὴν ὥρα δὲν

1. Βλ. παραπάνω σ. 219.

εἶναι γνωστὰ ἄλλα ἔργα, θὰ πρέπει νὰ προχωρήσει ἡ μελέτη τῶν μνημείων τῆς Μάνης αὐτῆς τῆς περιόδου ποὺ βρίσκεται ἀκόμα στὴν ἀρχή της[1].

Σαϊδόνα

2. *Γέννηση τοῦ Χριστοῦ*, στὸ κέντρο τοῦ χωριοῦ. Μεγάλος μονόχωρος ναὸς κτισμένος τὸ 1896 στὴ θέση μικρότερης ἐκκλησίας, σύμφωνα μὲ πληροφορίες τῶν κατοίκων. Καταγράφηκαν α) 12 εἰκόνες τοῦ τέλους τοῦ 19ου καὶ ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰώνα ἀπὸ τὶ ὁποῖες ἡ ἀξιολογότερη (18ος;) παριστάνει τὸ Γενέσιο τῆς Θεοτόκου (0.36 × 0.28 μ.), β) Μηναῖα, ἔκδ. Ν. Γλυκέως, Βενετία 1820, καὶ Φοίνικος, Βενετία 1845, γ) δύο ξύλινες λειψανοθῆκες μὲ μετάλλινη ἐπένδυση ποὺ φέρουν παραστάσεις. Ἡ μικρότερη (μῆκος 0.20 μ., πλάτος 0.15 μ., ὕψος 0.12 μ.) ἔχει τὴ χρονολογία 1819 καὶ ἡ μεγαλύτερη (μῆκος 0.25 μ., πλάτος 0.16 μ., ὕψος 0.13 μ.) 1850.

3. *Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου*, μέσα στὸ χωριό. Μονόχωρος ναὸς (6 × 2.28 μ.) μὲ δίρρυτη ὀροφὴ ἀπὸ καλάμια. Διατηροῦνται τ ο ι χ ο γ ρ α φ ί ε ς τοῦ 18ου αἰώνα.

4. *Ἅγιος Νικόλαος*, στὰ βόρεια τοῦ χωριοῦ. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς μὲ νάρθηκα συνολικοῦ ἐσωτερικοῦ μήκους 14.80 μ., καὶ πλάτους 3.75 μ. τῆς οἰκογένειας Ταβουλαρέα. Διατηροῦνται τ ο ι χ ο γ ρ α φ ί ε ς τοῦ 1863/64. Καταγράφηκαν 5 εἰκόνες τέλους 19ου καὶ ἀρχῶν 20οῦ αἰώνα.

5. *Σωτήρας*, σὲ μικρὴ ἀπόσταση βορειοδυτικὰ τοῦ χωριοῦ. Μονοκάμαρος ναὸς (3.60 × 2.10 μ.) μὲ ἐγχάρακτη ἐπιγραφὴ στὸ δυτικὸ τοῖχο «... 1826 Νοεμβρίου διὰ χειρὸς Ἀναστασίου καὶ Θεοδώρου κτίτορος». Διατηροῦνται δύο τ ο ι χ ο γ ρ α φ ί ε ς μὲ τὴ χρονολογία 1863.

6. *Παναγία* (Κοίμηση Θεοτόκου), δυτικὰ τοῦ χωριοῦ. Μονοκάμαρη ἐκκλησία (3.10 × 2.40 μ.) μὲ τ ο ι χ ο γ ρ α φ ί ε ς τοῦ 1794.

Μεταξὺ Σαϊδόνας καὶ Καστάνιας

7. *Φανερωμένη*, σὲ μικρὴ ἀπόσταση νοτιοδυτικὰ τῆς Σαϊδόνας. Ὁ ναὸς (πίν. 143α) (10.70×7 μ.), ποὺ ἀποτελοῦσε κατὰ πληροφορίες τῶν κατοίκων καθολικὸ μονῆς, εἶναι ἐγγεγραμμένος σταυροειδὴς μὲ τροῦλο καὶ παρουσιάζει ἐπιμήκυνση τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ. Ἕως τὸ ὕψος τῶν στεγῶν τῶν γωνιακῶν διαμερισμάτων οἱ τοῖχοι εἶναι ἐπιμελημένα κτισμένοι κατὰ τὸ ἰσοδομικὸ σύστημα δομῆς. Στὰ ψηλότερα μέρη ἡ τοιχοδομία εἶναι πιὸ ἀκατάστατη καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀργοὺς λίθους καὶ συνδετικὸ κονίαμα. Ἡ κεντρικὴ ἁψίδα καθὼς καὶ οἱ κόγχες τῆς πρόθεσης καὶ τοῦ διακονικοῦ διαμορφώνονται τρί-

1. Ἄλλο ρεῦμα ζωγραφικῆς ἀντιπροσωπεύει τὸ περίπου σύγχρονο ἐργαστήρι ποὺ ἁγιογράφησε τὶς γειτονικὲς μονὲς τοῦ Καβελλάρη (Β49) καὶ τοῦ Φιλιατροῦ (Β50) κοντὰ στὴ Λαγκάδα τὸ 1688, βλ. παρακάτω σ. 234 - 241.

πλευρες. Ὁ τροῦλος ἔχει ψηλὸ τύμπανο ποὺ κοσμεῖται μὲ τυφλὴ τοξοστοιχία. Οἱ στέγες τῶν κεραιῶν εἶναι δίρρυτες καὶ ἔχουν ἐπισκευαστεῖ μὲ τσιμέντο. Τὰ πλάγια διαμερίσματα καλύπτονται μὲ μονόρρυτες στέγες ἀπὸ σχιστολιθικὲς πλάκες. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ ἀνοίγεται θύρα εἰσόδου ποὺ ἀπολήγει σὲ ἡμικυκλικὸ τόξο. Τὸ μέτωπο τῶν θολιτῶν τοῦ τόξου εἰσέχει ἐλαφρὰ ἀπὸ τὴν κατακόρυφη ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου ἐνῶ ἀπὸ πάνω σχηματίζεται μὲ τοῦβλα τόξο ἐλαφρὰ ὀξύληκτο. Παρόμοια διαμόρφωση παρουσιάζει καὶ ἡ εἴσοδος τῆς νότιας πλευρᾶς. Ἴχνη διακόσμου διακρίνονται στὸ τόξο καὶ στὸ περίθυρο τῆς δυτικῆς εἰσόδου καθὼς καὶ στὴν κόγχη τοῦ ἐπώνυμου ἁγίου. Πάνω ἀπὸ τὸ ἀέτωμα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ὑψώνεται κωδωνοστάσιο μὲ δίλοβο ἄνοιγμα.

Ὁ τροῦλος στηρίζεται ἀνατολικὰ σὲ δύο πεσσοὺς τοὺς ὁποίους συνδέουν τόξα μὲ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο καὶ δυτικὰ σὲ δύο κίονες. Ἡ δυτικὴ κεραία τοῦ σταυροῦ ἐπεκτείνεται μὲ τὴ βοήθεια ζεύγους κιόνων ἔτσι ὥστε νὰ σχηματίζεται στὸ δυτικὸ τμῆμα ἕνας τρίκλιτος χῶρος. Τὰ πλάγια διαμερίσματα τοῦ ναοῦ στεγάζονται μὲ ἡμικυλινδρικὲς καμάρες ποὺ βαίνουν κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ.

Τ ο ι χ ο γ ρ α φ ί ε ς. Στὸ κέντρο τοῦ τρούλου παριστάνεται ὁ *Παντοκράτορας* στηθαῖος μέσα σὲ δίσκο, περιστοιχισμένος ἀπὸ *ἀγγελικὲς δυνάμεις*. Ἀκολουθεῖ ζώνη σὲ μεγάλη ἔκταση καταστραμμένη ποὺ περιλαμβάνει, ἀπ' ὅσο μπορεῖ νὰ διακρίνει κανείς, σκηνὲς τοῦ *μαριολογικοῦ κύκλου*[1]. Ὁλόσωμοι *προφῆτες* μὲ ξετυλιγμένα εἰλητάρια κοσμοῦν τὸ τύμπανο. Στὰ σφαιρικὰ τρίγωνα παριστάνονται οἱ τέσσερις *εὐαγγελιστές*.

Μνημειακὴ παράσταση τοῦ *Ἐπὶ σοὶ χαίρει* καλύπτει ὁλόκληρο τὸ τεταρτοσφαίριο καὶ τὸ μέτωπο τῆς ἁψίδας (πίν. 143β) ποὺ ἀποτελοῦν ἐδῶ, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν καθιερωμένη διάταξη τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος τῶν ναῶν, ἕνα ἐνιαῖο διακοσμητικὸ χῶρο. Στὸ κέντρο εἰκονίζεται ἡ Παναγία ἔνθρονη βρεφοκρατοῦσα μέσα σὲ δίσκο ποὺ περιστοιχίζεται ἀπὸ πλῆθος ἀγγέλων σὲ ἡμικυκλικὴ διάταξη. Κάτω ἀπὸ *τὸ σύστημα* τῶν ἀγγέλων παριστάνεται *ἀνθρώπων τὸ γένος*. Δεξιὰ διακρίνεται ὅμιλος ἀπὸ πατέρες τῆς ἐκκλησίας[2] μὲ ἐπικεφαλῆς ἱεράρχη ποὺ ξετυλίγει εἰλητὸ ὅπου διαβάζεται *κατέδεξα τῶν ἀΰλων τάξεις*. Ἀριστερὰ ξεχωρίζει ἡ μορφὴ τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ, ποὺ κρατεῖ ἁπλωμένο εἰλητάριο μὲ τὴν ἐπιγραφὴ *ἐπὶ σοὶ χαίρει κεχαριτωμένη πᾶσα ἡ κτίσις*.

Ὁ ὕμνος τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ *Ἐπὶ σοὶ χαίρει*[3] περιέχεται στὴ λει-

1. Σκηνὲς ἀπὸ τὸ θεομητορικὸ κύκλο περιλαμβάνονται καὶ στὴ μεσαία ζώνη τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου στὴν Ἁγία Παρασκευὴ Δολῶν, βλ. παραπάνω σ. 219.

2. Οἱ φθορὲς στὸ κάτω μέρος τῆς παράστασης δὲν ἐπιτρέπουν ταυτίσεις τῶν ἄλλων ὁμάδων.

3. «*Ἐπὶ σοὶ χαίρει, κεχαριτωμένη, πᾶσα ἡ κτίσις, ἀγγέλων τὸ σύστημα καὶ ἀνθρώ-

τουργία τοῦ ἁγίου Βασιλείου[1]. Ἡ εἰκονογράφηση τοῦ ὕμνου[2] εἶναι θέμα ἀγαπητὸ στὴ μεταβυζαντινὴ ζωγραφικὴ τοῦ ρωσικοῦ[3] καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου[4] καὶ περιγράφεται μὲ λεπτομέρειες ἀπὸ τὸν Διονύσιο ἐκ Φουρνᾶ[5]. Στὴ Μάνη ἀπαντᾶ συχνὰ σὲ μνημεῖα τοῦ 18ου αἰώνα, ὅπως στὸ ναὸ τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου Σταυροπηγίου (1786)[6], στὸ καθολικὸ τῆς ὁμώνυμης μονῆς στὶς Γαϊτσές[7], στὸ ναὸ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς τῆς Ζαρνάτας (1787)[8], στὸν ἅγιο Βασίλειο Κελεφᾶς[9] κ.ἀ.

Ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ, ἡ παράσταση τοῦ *Ἐπὶ σοὶ χαίρει* τοποθετεῖται τὶς περισσότερες φορὲς στὸ χῶρο τοῦ νάρθηκα ἢ τοῦ κυρίως ναοῦ[10]. Ὡς θέμα ποὺ κοσμεῖ τὸ τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης ἔχει ἐπισημανθεῖ καὶ σὲ δύο ἄλλα καθολικὰ μονῶν ἀφιερωμένων στὴ Ζωοδόχο Πηγή: στὴ μονὴ Γόλας Λακεδαίμονος (1632)[11] καὶ στὴ μονὴ Μαρδακίου Ἀλαγονίας στὴ Μεσσηνία (1635)[12].

Ἡ παράσταση τῆς Φανερωμένης ἀκολουθεῖ ἐκεῖνο τὸν εἰκονογραφικὸ τύπο κατὰ τὸν ὁποῖο ἡ σύνθεση ἀναπτύσσεται γύρω ἀπὸ ἕνα κεντρικὸ κυκλικὸ θέμα. Ὁ τύπος αὐτὸς ταιριάζει ἰδιαίτερα σὲ ἡμικυκλικὲς ἐπιφάνειες, ὅπως τὸ τεταρτοσφαίριο καὶ τὸ τύμπανο, ἀπαντᾶ ὅμως καὶ σὲ φορητὲς εἰκόνες[13]. Διαφο-

πων τὸ γένος, ἡγιασμένε ναὲ καὶ παράδεισε λογικέ, παρθενικὸν καύχημα, ἐξ ἧς Θεὸς ἐσαρκώθη καὶ παιδίον γέγονεν ὁ πρὸ αἰώνων ὑπάρχων Θεὸς ἡμῶν».

1. F. E. Brightman, Liturgies Eastern and Western, τ. I, Eastern Liturgies (Oxford 1896), 406.

2. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τῆς σύνθεσης E. Georgievskij - Družinin, Les fresques du monastère de Thérapon. Études de deux thèmes iconographiques στὸ L'art byzantin chez les Slaves (dédié à la mémoire de Th. Uspenskij) II (Paris 1932), 121 - 128, J. Myslivec, Liturgické Hymny jako námety ruskych ikon, Byzslav. 3, 1931, 491 - 495, Benetia Κωττα, Περὶ σπανίας παραστάσεως τῆς Θεοτόκου ἐπὶ εἰκόνος τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, ΑΕ 1937, Π, 673 - 686, Κ. Καλοκυρη, Ἡ Θεοτόκος εἰς τὴν εἰκονογραφίαν Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως (Θεσσαλονίκη 1972) 207 - 210.

3. Georgievskij - Družinin, ὅ.π. 121 - 128, Myslivec, ὅ.π. 491 - 495, Κωττα, ὅ.π. 674 - 675, σημ. 1.

4. Βλ. παρακάτω σημ. 13 καὶ σ. 226, σημ. 2.

5. Ἔκδ. Α. Παπαδοπουλου - Κεραμεως, ὅ.π. 146 - 147, § 11.

6. Ἀδημοσίευτη.

7. Δρανδακης, ΠΑΕ 1976, ὅ.π. 235.

8. Στὸ ἴδιο, 234. Γιὰ τὴν ἐπιγραφὴ Κουγεας, Συμβολαί, ὅ.π. 288.

9. Ἀδημοσίευτη.

10. Καλοκυρης, Βυζαντιναὶ ἐκκλησίαι, ὅ.π. 181, Γουναρης, ὅ.π. 156.

11. Καλοκυρης, ὅ.π. 181. Γιὰ τὴν ἐπιγραφὴ Κ. Ζησιου, Ἐπιγραφαὶ χριστιανικῶν χρόνων τῆς Ἑλλάδος, Βυζαντὶς 1, 1909, 427 - 428.

12. Καλοκυρης, Ἡ Θεοτόκος εἰς τὴν εἰκονογραφίαν, ὅ.π. 209, πίν. 296Α, ὁ ἴδιος, Βυζαντιναὶ ἐκκλησίαι, ὅ.π. 180 - 181.

13. Βλ. ἐνδεικτικὰ εἰκόνα 15ου αἰώνα στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν, G. de Jerphanion, Icône du Musée Chrétien d'Athènes, BZ 30, 1929 - 1930, (Festgabe A. Heisenberg) 608 - 612 καὶ La Voix des monuments, N. S., Rome - Paris 1938, 179 -

ρετικὴ εἶναι ἡ ἀπόδοση τοῦ θέματος στὴν ἑρμηνεία τοῦ Διονυσίου ἐκ Φουρνᾶ[1] καὶ σὲ εἰκόνες τῶν κρητικῶν ζωγράφων τοῦ 17ου αἰώνα[2].

Ὁ ἡμικύλινδρος τῆς ἁψίδας καὶ οἱ πλάγιοι τοῖχοι τοῦ ἱεροῦ χωρίζονται σὲ δύο ἐνιαῖες ζῶνες. Στὴν πάνω σειρὰ παριστάνεται ἡ *Οὐράνια Λειτουργία*. Ἡ πομπὴ τῶν ἀγγέλων ποὺ πλαισιώνει τὸ κεντρικὸ θέμα τῆς Ἁγίας Τράπεζας μὲ τὸ Χριστὸ ἐπεκτείνεται καὶ στοὺς πλάγιους τοίχους τοῦ βήματος. Ὁλόκληρη τὴν κάτω ζώνη τοῦ ἡμικύλινδρου καὶ τῶν πλαϊνῶν τοίχων καλύπτει ἡ παράσταση τῆς *Κοινωνίας τῶν Ἀποστόλων*.

Πλατιὰ ταινία ποὺ περιλαμβάνει τρεῖς μορφὲς περιστοιχισμένες ἀπὸ δόξα σὲ σχῆμα ἀχιβάδας διαθέει τὴν καμάρα τῆς ἀνατολικῆς κεραίας κατὰ μῆκος τοῦ κλειδιοῦ. Τὰ διάχωρα ποὺ διαμορφώνονται στὸ βόρειο καὶ νότιο τμῆμα τοῦ ἀνατολικοῦ θόλου καλύπτονται μὲ *χριστολογικὲς σκηνές*, κυρίως ἀπὸ τὴ βρεφικὴ καὶ νεανικὴ ἡλικία τοῦ Χριστοῦ καθὼς καὶ ἀπὸ τὸν κύκλο μετὰ τὴν Ἀνάσταση. Τὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς ἀνατολικῆς κεραίας κοσμεῖ ταινία μὲ συνεπτυγμένη παράσταση τοῦ *Ἄνωθεν οἱ Προφῆται*[3].

Ἡ εἰκονογράφηση τῶν ἡμικυλινδρικῶν θόλων τῆς βόρειας καὶ νότιας κεραίας (πίν. 144α) ἀκολουθεῖ παρόμοια διάταξη ὅπως καὶ ἡ ἀνατολικὴ καμάρα. Κατὰ μῆκος τοῦ κλειδιοῦ δηλαδὴ ὑπάρχει ταινία μὲ τρεῖς προτομὲς ἁγίων μέσα σὲ δόξα ποὺ ἔχει τὴ μορφὴ ἀχιβάδας ἐνῶ τὴν ἄκρη τῆς κάθε καμάρας πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου τοῦ ναοῦ κοσμεῖ ζώνη μὲ ἕξι στηθαῖες

184, Κωττα, ὅ.π. 673 - 686, K. Weitzmann - M. Chatzidakis - S. Radojčić, Die Ikonen, Sinai, Griechenland und Jugoslawien, Herrsching - Ammersee 1977, 83, πίν. 118, 119, εἰκόνα Γεωργίου Κλόττζα στὸ Ἑλληνικὸ Ἰνστιτοῦτο Βενετίας, M. Chatzidakis, Icônes de Saint-Georges des Grecs et de la collection de l'Institut Hellénique de Venise (Bibliothèque de l'Institut Hellénique d'Études Byzantines et Postbyzantines de Venise - N. 1 (Βενετία 1962) 75 - 77, ἀρ. 50, πίν. VI, 37, εἰκόνα Θεόδωρου Πουλάκη στὸ ναὸ Κοιμήσεως Θεοτόκου στὰ Γιάννινα (1654), Ε. Τσιγαριδας, Παρατηρήσεις πάνω σὲ μιὰ εἰκόνα τοῦ Πουλάκη, «Κέρνος», Τιμητικὴ προσφορὰ στὸν καθ. Γ. Μπακαλάκη (Θεσσαλονίκη 1972) 180 - 186, Ι. Κ. Ρηγοπουλος, Ὁ ἁγιογράφος Θεόδωρος Πουλάκης καὶ ἡ φλαμανδικὴ χαλκογραφία (Ἀθῆναι 1979) 149, ἀρ. 1, εἰκόνα τοῦ ἴδιου στὸ Μουσεῖο Μπενάκη, ἀρ. Γ, 94, στὸ ἴδιο, 23 - 45, 153, ἀρ. 12, πίν. 38 - 39, 52 - 53.

1. Βλ. παραπάνω σ. 225 σημ. 5.

2. Βλ. εἰκόνα Θεόδωρου Πουλάκη στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν, ἀρ. 1514, Γ. Σωτηριου, Ἡ Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ εἰκονογραφία, Θεολογία 27, 1956, 18, εἰκ. 22, Μ. Χατζηδακης στὴν Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τ. Ι' (Ἀθῆναι 1975), 435, Ρηγοπουλος, ὅ.π. 89 - 97, 163, ἀρ. κατ. 42, πίν. 116 - 117, 121, 123, εἰκόνα τοῦ ἴδιου στὴ Μονὴ Θεολόγου Πάτμου, Μ. Χατζηδακης, Εἰκόνες τῆς Πάτμου (Ἀθήνα 1977) 171 - 172, ἀρ. 149, πίν. 70 - 71, Ρηγοπουλος, ὅ.π. 164, ἀρ. 44.

3. Παριστάνονται μόνον ἕξι προφῆτες σὲ κάθε πλευρὰ τῆς Παναγίας. Οἱ ἐπιγραφὲς στὰ εἰλητάρια καὶ ὁ συνδυασμὸς προφητῶν καὶ συμβόλων τῆς Θεοτόκου δὲν συμφωνοῦν μὲ τὴν Ἑρμηνεία τοῦ Διονυσιου ἐκ Φουρνα, ἔκδ. Παπαδοπουλου - Κεραμεως, ὅ.π. 146, § 10. Γιὰ τὸ θέμα βλ. παρακάτω σ. 236.

μορφὲς μέσα σὲ πλούσιο φυτικὸ διάκοσμο. Ἀπὸ πέντε σκηνὲς διαταγμένες σὲ δύο σειρὲς καταλαμβάνουν τὸ ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ τμῆμα τῆς κάθε καμάρας. Τὰ θέματα προέρχονται ἀπὸ τὸ *χριστολογικὸ κύκλο* μὲ ἔμφαση στὶς σκηνὲς τοῦ *Πάθους*.

Τὸ κτιστὸ τέμπλο κοσμεῖ στὴν ἐπάνω ζώνη ἡ *Μεγάλη Δέηση* καὶ κάτω στὴ θέση τῶν δεσποτικῶν εἰκόνων ἡ *Παναγία* ἔνθρονη βρεφοκρατούσα, ἡ Θεοτόκος ὡς *Ζωοδόχος Πηγή*, ὁ *Χριστὸς* ἔνθρονος, ὁ *Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος* καὶ ἡ *Κοίμηση*.

Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τῆς Φανερωμένης εἶναι ἀναλυτικὸ καὶ συχνὰ παρουσιάζει ἀνακολουθίες ὡς πρὸς τὴ χρονολογικὴ παράθεση τῶν σκηνῶν. Ὁ ζωγράφος συνδυάζει τὴν παραδοσιακὴ διάταξη τῶν σκηνῶν σὲ διάχωρα περιορισμένων διαστάσεων μὲ μία τάση γιὰ μνημειακὲς συνθέσεις ὅπου ἑνοποιεῖ ἐπιφάνειες ποὺ στὴν καθιερωμένη εἰκονογραφία καταλαμβάνονται ἀπὸ ξεχωριστὲς παραστάσεις. Ἔτσι στὸ βῆμα τὸ τεταρτοσφαίριο καὶ τὸ μέτωπο τῆς ἁψίδας ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, ὁ ἡμικύλινδρος τῆς κόγχης καὶ οἱ πλάγιοι τοῖχοι τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἀποτελοῦν συνεχόμενες διακοσμητικὲς ἐπιφάνειες ποὺ εἰκονογραφοῦνται ἑνιαῖα.

Ὁ χριστολογικὸς κύκλος ἐπικρατεῖ ἀριθμητικά. Ἔμφαση δίνεται ὅμως καὶ στὰ μαριολογικὰ θέματα καὶ μάλιστα σὲ καίρια σημεῖα τοῦ ναοῦ ὅπως ὁ τροῦλος καὶ τὸ βῆμα μὲ ἀποκορύφωμα τὴ θριαμβευτικὴ παράσταση τοῦ *Ἐπὶ σοὶ χαίρει* στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἁψίδας.

Οἱ σκηνὲς εἶναι πολυπρόσωπες, τὰ ἀρχιτεκτονήματα τοῦ βάθους πλούσια μὲ διάθεση προοπτικῆς ἀπόδοσης. Ἰδιαίτερα τονίζεται τὸ τοπίο ποὺ διαμορφώνεται σύμφωνα μὲ τὴν παλαιολόγεια παράδοση. Χαρακτηριστικὲς εἶναι οἱ γραφικὲς λεπτομέρειες ὅπως ἡ ἀπεικόνιση μιᾶς γάτας στὴ σκηνὴ τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου (πίν. 144α).

Οἱ τοιχογραφίες τῆς Φανερωμένης, ποὺ γιὰ τὰ πλαίσια τῆς Μάνης εἶναι σχετικὰ καλῆς ποιότητας, μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν στὸ 18ο αἰώνα καὶ νὰ θεωρηθοῦν σύγχρονες μὲ τὴν ἀνέγερση τοῦ καθολικοῦ. Ὁ γραπτὸς διάκοσμος τοῦ τέμπλου θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ πρὸς τὸ τέλος τοῦ περασμένου αἰώνα.

Στερεωμένες στὸ κτιστὸ τέμπλο διατηροῦνται δύο δεσποτικὲς εἰκόνες[1] ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἀνῆκαν στὸ ἀρχικὸ ξύλινο εἰκονοστάσιο.

α) *Εἰκόνα Ὁδηγήτριας* (εἰκ. 144β), διαστάσεων 0.85 × 0.67 μ., ζωγραφισμένη σὲ ἐπίπεδο ξύλο μὲ ὕφασμα. Διατηρεῖται ἀρκετὰ καλὰ μὲ μικρὲς φθορὲς κατὰ τόπους καὶ ἰδιαίτερα στὴν κάτω ἄκρη.

Στὸ χρυσὸ κάμπο ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ κεφάλι τῆς Παναγίας εἶναι γραμμένο μὲ κόκκινα κεφαλαῖα γράμματα *Η ΟΔΗΓΗΤΡΙΑ* καὶ πιὸ κάτω διαβάζεται

1. Γιὰ σύγχρονες εἰκόνες ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Μεσσηνιακῆς Μάνης, βλ. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1976, ὅ.π. 247 - 249.

ἑπτάστιχη μικρογράμματη ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή: *Δέησις τοῦ δούλου τοῦ θ(εο)ῦ | Παρθενίου ἱερομον(ά)χου | κ(αὶ) ἡγουμένου τοῦ ἐπίκ(λην) | Ἀνδαλάκη εἰς βο|ήθειαν αὐτοῦ κ(αὶ) [ψ]υ|χικήν του σω|(τη)ρία ,αφπδ'.*

β) *Εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ*, διαστάσεων 0.84 × 0.68 μ., ζωγραφισμένη σὲ ἐπίπεδο ξύλο μὲ ὕφασμα. Διατηρεῖται καλὰ μὲ μικρὲς φθορὲς κατὰ τόπους. Στὸ χρυσὸ κάμπο διαβάζονται οἱ παρακάτω ἐπιγραφές:

Μνήστητι Κ(ύρι)ε τοῦ δούλου|σου καπετὰν Κων|σταντῆ Ντουράκη.
Διὰ χειρὸς ἐμοῦ τοῦ ταπινοῦ|κ(αὶ) ἀναξείου δούλου ἀναγνώστη|
Κακαλετρίκη ἐκ Πραστείου[1] *| 178. Ἰου. . . 12*
Μνήστητι Κ(ύρι)ε τοῦ δού|λου σου Παρθε}νε}|νίου ἱερομονά|χου Ἀνδαλά|κη.

Ὁ Χριστὸς παριστάνεται στηθαῖος μετωπικὸς καὶ κρατάει ἀνοιχτὸ τὸ εὐαγγέλιο ὅπου εἶναι γραμμένο τὸ εὐαγγελικὸ χωρίο Ἰωάν. 6, 35 - 36.

8. Ἐρειπωμένος μονόχωρος ναὸς σὲ πολὺ μικρὴ ἀπόσταση δυτικὰ τῆς Φανερωμένης. Διατηρεῖται μόνο ἡ ἁψίδα καὶ τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τῶν πλάγιων τοίχων. Τὸ ἐσωτερικὸ πλάτος τοῦ ναοῦ εἶναι 2.88 μ.

9. *Ἅγιοι Θεόδωροι*, νοτιοδυτικὰ τῆς Φανερωμένης. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς (2.60 × 1.42 μ.).

10. *Ἅγιοι Σαράντα*. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς (3.48 × 2.10 μ.), μὲ ἁψίδα λαξευμένη στὸ βράχο. Ἴχνη τοιχογράφησης σώζονται στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο.

11. *Ἄσπρη Ἐκκλησία* (Παναγία), νοτιοδυτικὰ τῆς Καστάνιας. Μονόχωρος ναὸς (2.20 × 1.65 μ.), μὲ δίρρυτη στέγη ἀπὸ καλάμια.

12. *Ἅγιος Δημήτριος*, στὰ δυτικὰ τῆς Καστάνιας. Μονόχωρη ἐκκλησία (4 × 2.35 μ.), μὲ δίρρυτη στέγη ἀπὸ καλάμια.

13. *Ἅγιος Τρύφων*. Μονόχωρη ἐκκλησία μὲ στέγη ἐπίπεδη ἀνακαινισμένη.

14. *Ἅγιος Μάμας*, νότια τῆς Καστάνιας, πάνω στὸ βουνό. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναΐσκος (2.40 × 1.65 μ.).

Καστάνια (βλ. καὶ σ. 188 κέ.)

15. *Ἅγιος Νικόλαος*, στὸ κέντρο τοῦ χωριοῦ. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς (6.30 × 3.50 μ.), μὲ νάρθηκα (4.62 × 3.25 μ.), ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι εἶναι μεταγενέστερη προσθήκη. Ἡ ἁψίδα ἐξωτερικὰ εἶναι τρίπλευρη.

1. Σύγχρονος ζωγράφος ἀπὸ τὸ Πραστεῖο ἐπισημάνθηκε κατὰ τὴν πανεπιστημιακὴ ἔρευνα τοῦ 1981 στὸ ναὸ τῆς Κοίμησης στὸ Σταυροπήγι. Ἐδῶ ἐργάστηκε σύμφωνα μὲ τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφὴ τὸ 1786 ὁ ἀναγνώστης Καλλιέργης ἐκ Πραστείου. Ὁ ἴδιος προφανῶς ζωγράφος («Καλειεργάκης ἐκ Πραστείου») μαρτυρεῖται καὶ στὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφὴ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς στὸ κάστρο τῆς Ζαρνάτας, ΚΟΥΓΕΑΣ, Συμβολαί, ὅ.π. 288.

Στὸ κέντρο περίπου τοῦ νότιου τοίχου ὑψώνεται τὸ καμπαναριό[1], τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕνα ὀρθογώνιο τμῆμα μὲ δίλοβο ἄνοιγμα ποὺ στενεύει βαθμιδωτὰ καὶ καταλήγει σὲ κόλουρη πυραμίδα μὲ μονόλοβο ἄνοιγμα[2]. Στὴν κορυφὴ ὑπάρχει σταυρός. Ταινίες μὲ ἀνάγλυφα κοσμήματα, ποὺ βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ παράδοση, ὀδοντωτὰ ἢ ἡμικυκλικὰ θέματα, ἔξεργοι ρόδακες, ἀστερίσκοι καὶ σχηματοποιημένα ἀγγελάκια, στολίζουν τὸ κωδωνοστάσιο.

Ἡ τοιχοποιία τοῦ ναοῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀργοὺς λίθους, κονίαμα καὶ σποραδικοὺς κεράμους, ἐνῶ τὸ καμπαναριὸ ἔχει γίνει ἀπὸ κανονικὰ λαξευμένες ὀρθογώνιες πέτρες. Στὴ νότια πλευρὰ τῆς ἐκκλησίας ἔχουν ἐντοιχισθεῖ γλυπτὰ μέλη μαρμάρινου τέμπλου ποὺ ἀποδίδονται στὸ Νικήτα τὸ μαρμαρᾶ ἢ στὸ ἐργαστήρι του[3]. Ἡ ἐκκλησία ἐσωτερικὰ ἔχει δύο ἐνισχυτικὲς ζῶνες.

Τοιχογραφίες. Ἡ *Παναγία δεόμενη* μέσα σὲ ὀξυκόρυφο τόξο *μὲ τὸ Χριστὸ* μπροστὰ στὸ στῆθος, ἐπίσης δεόμενο μέσα σὲ ὀξυκόρυφο τόξο διακοσμεῖ τὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἁψίδας. Σὲ μιὰ δεύτερη ζώνη παριστάνεται ἡ *Κοινωνία τῶν ἀποστόλων* καὶ στὸν ἡμικύλινδρο εἰκονίζεται ὁ *Μελισμός*[4]. Στὴν κόγχη τῆς πρόθεσης ὁ *Ἐπιτάφιος θρῆνος* καὶ ἀπὸ κάτω ἡ *Ἄκρα Ταπείνωση* μὲ τὴν ἐπιγραφὴ *Ἀποκαθήλωσις*[5]. Τὰ μέτωπα τῶν ἐνισχυτικῶν τόκων διακοσμοῦν παραστάσεις *προφητῶν*. Στὸ κέντρο τοῦ θόλου τοῦ ἀνατολικοῦ μέρους τοῦ ναοῦ, μεταξὺ τῶν σφενδονίων, δεσπόζει ὁ *Παντοκράτορας* μέσα σὲ κύκλο ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ τὴ συνηθισμένη ἐπιγραφὴ *ἐξ οὐρανοῦ ἐπί-*

1. Δρανδάκης, ΠΑΕ 1974, 137, ὅ.π. ὁ ἴδιος, Ἄγνωστα γλυπτὰ τῆς Μάνης ἀποδιδόμενα στὸ μαρμαρὰ Νικήτα ἢ στὸ ἐργαστήρι του, ΔΧΑΕ, περ. 4, τ. 8, 1975 - 1976, εἰκ. 11β. Ἀνάλογο ἀλλὰ πιὸ μνημειακὸ εἶναι τὸ κωδωνοστάσιο τῆς Παναγίας στὸ Κουσκούνι Ἀρεόπολης, Traquair, ὅ.π. 206, εἰκ. 9.

2. Χαρικλεια Μπαρλα, Μορφὴ καὶ ἐξέλιξις τῶν βυζαντινῶν κωδωνοστασίων (ἐν Ἀθήναις 1959) 50 - 52.

3. Δρανδάκης, ὅ.π. 24 - 25, πίν. 11β, 12α.

4. Ὁ Χριστὸς ἀνάμεσα στοὺς συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες εἰκονίζεται σὲ στάση δέησης ἕως τοὺς μηροὺς μέσα σὲ δισκοπότηρο. Ὁ τύπος ἁπαντᾶ συχνὰ στὶς μεταβυζαντινὲς ἐκκλησίες τῆς Μάνης, ὅπως π.χ. στοὺς Ἁγίους Πάντες τῆς Πλάτσας (1783), στὸν Ἅγιο Χαράλαμπο καὶ στὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου (1786) Σταυροπηγίου, στὴν Παναγία Μεσοσπορίτισσα καὶ στοὺς Ἁγίους Θεοδώρους Κάμπου (1760). Οἱ ἐκκλησίες εἶναι ἀδημοσίευτες. Γιὰ τοὺς Ἁγίους Θεοδώρους βλ. Κουγεας, Τρεῖς κτητορικαὶ ἐπιγραφαί, ὅ.π. 250 - 252.

5. Γιὰ τὴν Ἄκρα Ταπείνωση στὴν πρόθεση βλ. πιὸ πάνω σ. 207 σημ. 7. Ἡ ἐπιγραφὴ «Ἀποκαθήλωσις» συνοδεύει τὴν παράσταση τῆς Ἄκρας Ταπείνωσης στὴν Ἑρμηνεία Διονυσιου τοῦ ἐκ Φουρνα, ἔκδ. Α. Παπαδοπουλου - Κεραμεως, ὅ.π. 216. Γιὰ τὸ θέμα Pallas, ὅ.π. 289, Θ. Λιβα - Ξανθακη, ὅ.π. 25 - 27, Γουναρης, ὅ.π. 109 - 110. Στὴ μονὴ τῶν Φιλανθρωπηνῶν ἡ ἐπιγραφὴ Ἀποκαθήλωσις εἶναι νεώτερη ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ διακόσμηση, Μυρταλη Αχειμαστου - Ποταμιανου, Ἡ μονὴ τῶν Φιλανθρωπηνῶν καὶ ἡ πρώτη φάση τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς (Ἀθήνα 1980), Ι, 225, σημ. 57.

βλεφον ὁ Κύριος...[1] καὶ ἀπὸ μία κυκλικὴ ζώνη μὲ *ἀγγέλους, θρόνους, χερουβεὶμ* καὶ *σεραφείμ*. Τὶς ἐπιφάνειες ποὺ σχηματίζονται καθὼς ὁ κύκλος ἐγγράφεται σὲ τετράγωνο μεταξὺ τῶν πλευρῶν του καὶ τῶν τεταρτοκυκλίων καλύπτουν *τὰ σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν*. Κατόπιν στὴ βόρεια καὶ νότια πλευρὰ σχηματίζονται δύο σειρὲς μὲ παραστάσεις *προφητῶν* καὶ ἀκολουθοῦν *εὐαγγελικὲς σκηνὲς* ποὺ συνεχίζονται ἀντίστοιχα καὶ στὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ ναοῦ. Πιὸ κάτω εἰκονίζονται *θαύματα ἢ μαρτύρια* ἐμπνευσμένα ἀπὸ τοὺς βίους ἁγίων ποὺ παριστάνονται ὄρθιοι μετωπικοὶ στὴν τελευταία ζώνη.

Τὸ θόλο τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ ναοῦ μετὰ ἀπὸ τὸ δεύτερο σφενδόνιο καταλαμβάνει ἡ παράσταση τῶν *Αἰώνων* (*Τὸ Πᾶσα Πνοή*, Ψαλμοὶ 148 - 150)[2]. Ἀκολουθεῖ στὸ βόρειο καὶ νότιο τοῖχο, ζώνη μὲ *εὐαγγελικὲς σκηνές*. Στὴ βόρεια πλευρὰ κάτω εἰκονίζεται ὁ *ἀρχάγγελος Μιχαήλ*. Τὸ δυτικὸ τοῖχο διακοσμοῦν ἐπάνω ἡ *Σταύρωση*[3] καὶ πιὸ κάτω σκηνὲς ἀπὸ τὴ *Δεύτερη Παρουσία* (πίν. 145α).

Ὁ ναὸς διασώζει ξυλόγλυπτο τέμπλο μὲ τὶς δεσποτικὲς εἰκόνες τοῦ *Χριστοῦ*, τῆς *Παναγίας*, τοῦ *ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου* καὶ τοῦ *ἁγίου Νικολάου*, οἱ ὁποῖες χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ 1789. Ἀπὸ πάνω εἶναι τοποθετημένες εἰκόνες ποὺ διαμορφώνουν τὴ *Μεγάλη Δέηση*[4] καὶ στὴν κορυφὴ σταυρὸς[5] μὲ τὴν παράσταση τοῦ *Σταυρωμένου* ἀνάμεσα στοὺς εὐαγγελιστὲς ποὺ εἰκονίζονται στὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν του.

Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τῆς ἐκκλησίας εἶναι συνηθισμένο γιὰ τοὺς

1. Ψαλμοὶ 32 (33) 13 - 14, ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ἐκ ΦΟΥΡΝΑ, ὅ.π. 261. Στὴ Μάνη ἡ παράσταση εἶναι πολὺ συνηθισμένη, ὅπως π.χ. στὸν Ταξιάρχη στὸ Δρυαλὶ (1763), στὶς τοιχογραφίες τοῦ Φραγκάκου κ.ἀ. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΔΩΡΗ - ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ΠΑΕ 1978, ὅ.π. 161, 168 - 9.

2. Γιὰ τὸ θέμα ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ἐκ ΦΟΥΡΝΑ, ὅ.π. 128. H. DELIYANNI-DORIS, Die Wandmalereien der Lite der Klosterkirche von Hosios Meletios (München 1975), 10 - 14. Στὴ Μάνη ἡ παράσταση ἁπαντᾶ συχνὰ ὅπως στὴ μονὴ Δεκούλου (1765), TRAQUAIR, ὅ.π. 199, πίν. XIII, στὸν Ἅγιο Ἰωάννη τὸν Πρόδρομο Πλάτσας (βλ. πιὸ κάτω σ. 231 σημ. 4) στὴ Ζωοδόχο Πηγὴ μέσα στὸ κάστρο τῆς Ζαρνάτας (1787), ΚΟΥΓΕΑΣ, Συμβολαί, ὅ.π. 288, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1976, ὅ.π. 234, στὸν Ἅγιο Νικόλαο Πραστείου (1789), στὸ ἴδιο, 224, στὴν Κοίμηση Θεοτόκου Σταυροπηγίου (1786) ἀδημοσίευτη, στοὺς Ἁγίους Θεοδώρους Κάμπου (1760) (βλ. πιὸ πάνω σ. 229 σημ. 4), στὸ Σωτῆρα κοντὰ στὴ Γωνέα, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1974, ὅ.π. 131, πίν. 102β, κ.ἀ.

3. Κατὰ τὸ συνηθισμένο στὴν ὄψιμη (ἀπὸ 18ο αἰώνα) μεταβυζαντινὴ περίοδο πολυπρόσωπο τύπο, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο εἰκονίζονται δύο ἔφιπποι στρατιῶτες οἱ ὁποῖοι λογχίζουν τὸ Χριστό, ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ἐκ ΦΟΥΡΝΑ, ὅ.π. 107 - 8. Στὴ Σταύρωση τοῦ παρεκκλησίου τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν στὴ μονὴ Βαρλαὰμ τῶν Μετεώρων (1637) εἰκονίζονται στὸ βάθος τέσσερις ἔφιπποι στρατιῶτες, Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Σχεδίασμα τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν ἅλωσιν (Ἀθῆναι 1957) 193 - 194, πίν. 49,2.

4. M. CHATZIDAKIS, L'évolution de l'icône, ὅ.π. 338, 343 - 352.

5. Στὸ ἴδιο, 353 - 4.

ναοὺς τοῦ 17ου, 18ου καὶ 19ου αἰώνα στὴ Μάνη. Ὁ Παντοκράτορας τοῦ τρούλου προσρμόζεται στὸ χῶρο τῆς καμάρας, σύμφωνα ἄλλωστε καὶ μὲ τὴν Ἑρμηνεία[1] καὶ οἱ Αἶνοι διακοσμοῦν τὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ θόλου, ἐφόσον ὁ ναὸς ἀρχικὰ δὲν εἶχε νάρθηκα[2]. Ἡ ζωγραφικὴ ἔχει λαϊκὸ χαρακτήρα. Ἡ σκίαση τῶν γυμνῶν μερῶν γίνεται ἀπότομα, τὰ χαρακτηριστικὰ ἀποδίδονται ἔντονα καὶ ἡ πτυχολογία εἶναι σκληρὴ καὶ ἄκαμπτη. Οἱ μορφὲς εἶναι σχετικὰ κοντές, ζωηρὲς καὶ ἐκφραστικές. Τὸ σύνολο θυμίζει ἄλλες τοιχογραφίες τῆς περιοχῆς ποὺ χρονολογοῦνται μὲ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὸ 18ο αἰώνα, ὅπως π.χ. τῆς μονῆς Δεκούλου στὸ Οἴτυλο[3] (1765), τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Πρόδρομου στὴν Πλάτσα[4], τῶν Ἁγίων Θεοδώρων στὸν Κάμπο (1760)[5] κ.ἄ. Ἀπὸ τὸ 18ο αἰώνα χρονολογοῦνται, ὅπως ἀναφέρθηκε, καὶ οἱ δεσποτικὲς εἰκόνες τοῦ τέμπλου. Σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ περίπου θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ καὶ τὸ κτίσμα. Ἡ χρονολόγηση τῆς Παναγίας στὸ Κουσκούνι μὲ τὸ παρόμοιο κωδωνοστάσιο στὸ 1789[6] ἀποτελεῖ μία παραπάνω ἔνδειξη.

Μέσα στὴν ἐκκλησία καταγράφηκαν: α) Δεκατρεῖς εἰκόνες ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ ἕνδεκα, ὁμοίων διαστάσεων (0.36 × 0.27 μ.) καὶ τεχνικῆς, προέρχονται ἀπὸ τέμπλο β) ξυλόγλυπτα τμήματα τέμπλου καὶ γ) λειτουργικὰ βιβλία: Εὐαγγελιστάριο τοῦ ὁποίου ἡ στάχωση εἶναι διακοσμημένη μὲ παραστάσεις ἀπὸ τὴ Σταύρωση καὶ τὴν Ἀνάσταση, τέσσερα Μηναῖα, ἔκδοσης Βενετίας, 1781, 1788 καὶ 1790.

16. *Παναγία*, κοντὰ στὸν Ἅγιο Νικόλαο. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναΐσκος (3.15 × 1.75 μ.), μὲ τοιχογραφίες ἀπὸ τὸν εὐαγγελικὸ κύκλο ποὺ μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν στὸ 18ο αἰώνα. Μέσα στὸ ναὸ καταγράφηκαν τρεῖς εἰκόνες τοῦ 19ου αἰώνα.

17. *Ἁγία Τριάδα*, στὰ βόρεια τοῦ χωριοῦ. Ὁ ναὸς ἔχει πρόσφατα κτιστεῖ πάνω στὰ ἐρείπια παλαιότερου, σύμφωνα μὲ τὶς πληροφορίες τῶν κατοίκων.

18. *Ἅγιος Σπυρίδωνας*, στὰ βορειοδυτικὰ τοῦ χωριοῦ. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς (4.35 × 2.55 μ.). Στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα μόλις διαγράφεται ὁ ἡμικύλινδρος τῆς ἁψίδας.

19. *Ἁγία Παρασκευή*, στὰ βορειοδυτικὰ τοῦ χωριοῦ. Μονόχωρη ἐκκλησία

1. Ἔκδ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, ὅ.π. 324.

2. Στὸ ἴδιο, 220. Ὁ νάρθηκας τῆς ἐκκλησίας φαίνεται, ὅπως ἀναφέρθηκε, ὅτι δὲν εἶναι ὁ ἀρχικός.

3. Traquair, ὅ.π. 198 - 201, πίν. XIII, Eliopoulou - Rogan, Mani, ὅ.π. 125 - 126, τελευταῖος πίνακας.

4. Ἀδημοσίευτη, ὑπάρχει ἐπιγραφὴ στὸ Βραβεῖο τῆς Ἐκκλησίας μὲ χρονολογία 1782.

5. Ἀδημοσίευτη. Γιὰ τὴν ἐπιγραφή, Κουγέας, Τρεῖς κτητορικαὶ ἐπιγραφαί, ὅ.π. 250 - 252.

6. Δρανδάκης, Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαί, ὅ.π. 170 - 1.

ἐξωτερικῶν διαστάσεων 3.90 × 3.25 μ. Ἡ στέγη πρόσφατα ἐπισκευασμένη, εἶναι ἐπίπεδη.

20. *Ἅγιος Παντελεήμονας*, στὰ δυτικὰ τοῦ χωριοῦ. Μονοκάμαρη ἐκκλησία (3 × 2.10 μ.), κτισμένη πάνω σὲ βράχο, στὴν ὄχθη ρεματιᾶς.

21. *Ἅγιος Ἀθανάσιος*, στὸ Κοιμητήρι, δυτικὰ τοῦ χωριοῦ. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς (5.17 × 3.64 μ.), ποὺ θὰ πρέπει νὰ κτίστηκε πρὶν ἀπὸ ἑκατὸ περίπου χρόνια.

22. *Κοίμηση τῆς Θεοτόκου*, στὰ δυτικὰ τοῦ χωριοῦ. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς (4.64 × 3.02 μ.), μὲ τοιχογραφίες ποὺ μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν στὸ 19ο αἰώνα.

23. *Ἁι-Γιάννης*, μισοερειπωμένη ἐκκλησία στὰ νότια τοῦ προηγούμενου ναοῦ.

24. *Ἁγία Παντάνασσα*, στὸ νότιο ἄκρο τοῦ χωριοῦ. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς (7.10 × 2.92 μ.) μὲ δίρρυτη, ξύλινη ὀροφή. Τοιχογραφίες ποὺ μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν στὸ 19ο αἰώνα σώζονται στὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ.

25. *Ἅγιοι Ἀνάργυροι*, στὰ νοτιοανατολικὰ τοῦ χωριοῦ. Μονόχωρος ναΐσκος (3.81 × 2.10 μ.), ἐπισκευασμένος πρόσφατα, μὲ ἴχνη τοιχογραφιῶν στὸν ἡμικύλινδρο τῆς ἁψίδας.

Θαλάμες[1] (Κουτήφαρη)

26. *Ἅγιος Δημήτριος*, μέσα στὸ χωριό. Ἐρειπωμένος μονόχωρος ναός. Οἱ τοῖχοι σώζονται σὲ ὕψος 1.50 μ.

27. *Κοίμηση Θεοτόκου*, στὴ βόρεια ἄκρη τοῦ χωριοῦ. Μονοκάμαρη ἐκκλησία (10.60 × 3.61 μ.) μὲ ἐπισκευασμένη ξύλινη ὀροφή. Διατηροῦνται τοιχογραφίες τοῦ 18ου αἰ. καὶ 3 φορητὲς εἰκόνες τοῦ περασμένου αἰώνα. Ἡ εἰκόνα τοῦ Ἰωάννη Πρόδρομου (0.87 × 0.65 μ.) φέρει ἐπιγραφὴ *διὰ χειρὸς .ηλο Ἀκακίου καὶ δαπάνῃ αὐτοῦ καὶ τοῦ ἐπιτρόπου*.

28. *Ἅγιος Ἰωάννης*. Ἡ ἐκκλησία, ἀφιερωμένη στοὺς ἁγίους Ἰωάννη, Δημήτριο καὶ Παρθένιο, ἀνακαινίστηκε σύμφωνα μὲ πληροφορίες τῶν κατοίκων στὰ 1880. Στὸ ναὸ καταγράφηκαν μεταξὺ ἄλλων α) εἰκόνα τοῦ Ἰωάννη Πρόδρομου μὲ τὴν ἐπιγραφὴ *χεὶρ Π. Πετρίδη 1850*, β) εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ μὲ τὴν ἐπιγραφὴ *1862 χεὶρ Πετρίδη*, γ) ξυλόγλυπτο βημόθυρο, μὲ τὴ χρονολογία 1863, ἔργο τῶν Παναγιώτη καὶ Γεωργίου Γεννηματέα, δ) τρία ἑξαπτέρυγα τοῦ 19ου αἰ., ε) τρεῖς εἰκόνες τοῦ 19ου αἰ., στ) ἐσταυρωμένος καὶ λυπητερὰ τέμπλου κ.ἄ.

29. *Προφήτης Ἠλίας*, βορειοδυτικὰ τοῦ νεκροταφείου. Μονόχωρος κα-

1. Ἡ περιγραφὴ τῶν ἐκκλησιῶν τῶν Θαλαμῶν ἔγινε ἀπὸ τὴ Βικτωρία Κέπετζη ποὺ εἶναι ἐπιστημονικὴ συνεργάτις στὸ Ἀρχαιολογικὸ Σπουδαστήριο.

μαροσκέπαστος ναὸς (6.56 × 3.50 μ.), μὲ τοιχογραφίες ποὺ μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν στὸ 19ο αἰώνα.

30. *Μεταμόρφωση τοῦ Σωτήρα*, στὸ κέντρο τοῦ χωριοῦ. Ἀνακαινισμένη ἐκκλησία τῆς ὁποίας ὁ βόρειος τοῖχος, μὲ τοιχογραφίες ποὺ μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν στὸ 19ο αἰώνα, ἀνήκει στὸ παλαιότερο κτίσμα. Μέσα στὸ ναὸ σώζονται: α) εἰκόνα τῆς Παναγίας *ἡ Πάντων Χαρὰ* (1.05 × 0.76 μ.) μὲ ἐπιγραφὴ ποὺ ἀναφέρει τὸ ἔτος 1862 καὶ τοὺς ντόπιους ζωγράφους Παναγιώτη καὶ Γεώργιο Γεννηματᾶ, β) εἰκόνα τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Πρόδρομου (1.06 × 0.76 μ.) ἔργο τοῦ ζωγράφου Δημαγγέλου ἀπὸ τό Κουτήφαρη[1], τοῦ ἔτους 1862, γ) ξυλόγλυπτα ἐξαπτέρυγα, ἀρτοφόριο καὶ δύο δράκοντες ἀπὸ ἐπίστεψη τοῦ τέμπλου.

31. *Γενέσιο τῆς Θεοτόκου*. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς τοῦ ὁποίου ἡ ὀροφὴ ἔχει ἀνακαινιστεῖ, μὲ τοιχογραφίες ποὺ μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν στὸ 18ο αἰ.

Λαγκάδα (βλ. καὶ σ. 211κέ.)

32. *Ἁγία Παρασκευὴ* μέσα στὸ χωριό, στὸ δρόμο πρὸς τὴν Ἁγία Σοφία. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς (5.87 × 3.01 μ.). Καταγράφηκαν δύο εἰκόνες τοῦ 19ου αἰώνα.

33. *Παναγίτσα*, στὰ βόρεια τοῦ χωριοῦ. Μισοερειπωμένος μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς (7.03 × 2.95 μ.), μὲ ἴχνη τοιχογραφιῶν.

34. *Ἅγιος Σπυρίδωνας*, βορειοανατολικὰ τοῦ χωριοῦ στὸ κτῆμα Κοκκινέα. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς (6.37 × 2.66 μ.).

35. *Ἅγιος Γεώργιος*, ἐρειπωμένος μονόχωρος ναὸς (μήκους 5.87 μ.), κοντὰ στὸν προηγούμενο.

36. *Ἅγιος Βασίλειος*, βόρεια τοῦ χωριοῦ, στὸ βουνό. Ὁ ναὸς φαίνεται ὅτι ἔχει ξαναχτιστεῖ σὲ παλαιὰ θεμέλια.

37. *Ἁι-Μάμας*, ἀνατολικὰ τοῦ χωριοῦ, κοντὰ στὰ κυπαρίσσια. Ἐρειπωμένος μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς (4.74 × 2.20 μ.).

38. Ἐρειπωμένη ἐκκλησιὰ (4.70 × 2 μ.) σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀνατολικὰ τοῦ χωριοῦ.

39. *Ἅγιος Νικόλαος*, στὸ ρέμα, ἀνατολικὰ τοῦ χωριοῦ. Ὁ ναός, ποὺ κατὰ πληροφορίες τῶν κατοίκων ἀνῆκε σὲ οἰκογενειακὸ κοιμητήρι, εἶναι ξαναχτι-

1. Τὸ ὄνομα τοῦ ζωγράφου Δημαγγελέα ἀπὸ τὸ Κουτήφαρη, ἀναφέρεται στὴν κτητορικὴ ἐπιγραφὴ τῆς μονῆς Δεκούλου (1765) TRAQUAIR, ὅ.π. 200 καὶ τοῦ δίδυμου ναοῦ τῶν Ἁγίων Σπυρίδωνα καὶ Βασιλείου στὸ Πραστεῖο (1743), ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1976, ὅ.π. 244 - 45. Ἐπιγραφὴ «χεὶρ Ἀν. Δημανγέλου» μὲ τὴ χρονολογία 1853 ὑπάρχει καὶ σὲ τοιχογραφία τῆς Παναγίτσας ἢ Μεταμόρφωσης στὴ Χειμάρα τῆς Προσηλιακῆς Μάνης, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΔΩΡΗ - ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ΠΑΕ 1978, ὅ.π. 163.

σμένος. Ἀπὸ τὴν παλαιὰ ἐκκλησία ἔχει διατηρηθεῖ μόνο ἡ πρόθεση μὲ παράσταση τῆς *Ἄκρας Ταπείνωσης* ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στὸ 19ο αἰώνα.

40. *Παναγίτσα*, στὰ ἀνατολικὰ τοῦ χωριοῦ, ἐρειπωμένη (4 × 3.10 μ.).

41. *Σωτήρας*, ἀνατολικὰ ἀπὸ τὸν οἰκισμὸ Τσικουλιάνικα. Ἐπισκευασμένος μονοκάμαρος ναὸς (ἐσωτερικὸ μῆκος 6.95 μ.), μὲ τοιχογραφίες τοῦ 1765.

42. *Παναγία*, στὰ Τσικουλιάνικα. Μονοκάμαρη ἐκκλησία (4.88 ἐσωτερικὸ μῆκος ἕως τὸ τέμπλο × 3.30 μ.) μὲ τοιχογραφίες τοῦ τέλους τοῦ 18ου /ἀρχῶν 19ου αἰώνα.

43. *Ἁι-Στράτηγος* νεκροταφείου. Μονοκάμαρος ναὸς (8 × 2.70 μ.), μὲ τοιχογραφίες τοῦ 18ου αἰώνα.

44. *Φανερωμένη*, στὰ νοτιοανατολικὰ τοῦ χωριοῦ. Μονόχωρη καμαροσκέπαστη ἐκκλησία (5 × 1.94), μὲ τοιχογραφίες τοῦ 18ου αἰώνα.

45. *Ἅγιος Ἠλίας*, στὰ νότια τοῦ χωριοῦ. Μονοκάμαρη ἐκκλησία (4.51 × 2.52 μ.) μὲ τοιχογραφίες τοῦ τέλους τοῦ 18ου /ἀρχῶν 19ου αἰώνα.

46. *Ἅγιος Σπυρίδωνας*, στὰ νότια τοῦ χωριοῦ. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς (6.30 × 2.40 μ.), μὲ τοιχογραφίες ποὺ μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν στὸ 18ο αἰώνα.

47. *Ἅγιος Ἀθανάσιος*, σὲ μικρὴ ἀπόσταση νότια τῆς προηγούμενης ἐκκλησίας. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς (6.59 × 2.25 μ.).

48. *Ἁι-Γιάννης*, σὲ μικρὴ ἐπίσης ἀπόσταση νότια τῆς προηγούμενης ἐκκλησίας. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς (5.10 × 2.05 μ.).

49. *Παναγία στὸ Μοναστήρι τοῦ Καβελλάρη*, νοτιοανατολικὰ ἀπὸ τὴ Λαγκάδα πάνω σὲ μιὰ κατάφυτη πλαγιὰ τοῦ Ταΰγετου. Ἀπὸ τὸ ἐρειπωμένο μοναστήρι[1] σώζονται τὸ διαβατικό, μερικὰ κτίσματα καὶ τὸ καθολικὸ ποὺ εἶναι ἀφιερωμένο στὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου. Εἶναι μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς (8.80 × 2.68 μ.), μὲ ἁψίδα τρίπλευρη στὰ ἀνατολικὰ καὶ εἴσοδο στὰ δυτικά, ἡ ὁποία ἀπὸ πάνω ἔχει κόγχη διακοσμημένη μὲ τὴν παράσταση τῆς Παναγίας βρεφοκρατούσας. Ἐνισχυτικὲς παραστάδες ποὺ φθάνουν ὡς τὴ γένεση τοῦ θόλου χωρίζουν τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ σὲ ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ τμῆμα. Τὸ τέμπλο εἶναι κτιστό.

1. Γιὰ τὸ μοναστήρι ὁ Π. Κ(ανελλίδης), Μάνη καὶ Μανιάται, Ἑβδομὰς Δ′, 1887, ἀρ. 33, σ. 3, ἀναφέρει ὅτι ἦταν ἰδιωτικὸ καὶ ἀνῆκε στὴ μεγάλη οἰκογένεια τῆς Λαγκάδας τῶν Ἀλεξιάνων, ποὺ καταγόταν ἀπὸ τὴ Μονεμβασία, καὶ ὅτι εἶχε πλούσια βιβλιοθήκη ποὺ ὑπῆρχε ὡς τὰ χρόνια τοῦ ἀγώνα, ἡ ὁποία καταστράφηκε ἀπὸ πυρκαγιά. Λέγει μάλιστα ὅτι σώζονταν ὡς τὴν ἐποχή του ἐπιστολὲς βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, τοῦ Δανδόλου καὶ τοῦ Μοροζίνη πρὸς τὴν οἰκογένεια, ἐπίσης ὅτι ὑπῆρχαν δύο καταστραμμένα χειρόγραφα ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἕνα περιεῖχε ἱστορικὰ τῆς Αἰγύπτου καὶ Λιβύης, καθὼς καὶ μεγάλη μεμβράνη ἡ ὁποία διέσωζε ἔκθεση τῆς ἅλωσης τῆς Κωνσταντινούπολης. Διηγεῖται μάλιστα ὅτι οἱ κάτοικοι τὴν εἶχαν μετατρέψει σὲ κυνηγετικὸ σακκίδιο.

Τοιχογραφίες. Ὁ ναὸς εἶναι κατάγραφος. Ἡ *Παναγία* σὲ στάση δέησης μὲ τὸ *Χριστὸ* μπροστά της, δεόμενο ἐπίσης μὲ αὐτοκρατορικὴ στολή, διακοσμεῖ τὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἁψίδας. Ἀπὸ κάτω εἰκονίζεται ἡ *Κοινωνία τῶν ἀποστόλων* καὶ στὸν ἡμικύλινδρο τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες. Τὸ μέτωπο καταλαμβάνει ἡ παράσταση τῆς *Πεντηκοστῆς* ἀνάμεσα στοὺς δύο *προφητάνακτες* καὶ πιὸ κάτω εἰκονίζονται διάκονοι. Ἡ *Ἄκρα Ταπείνωση* ποὺ φέρει τὴν ἐπιγραφὴ *Ἀποκαθήλωσις* διακοσμεῖ, ὅπως εἶναι καθιερωμένο, τὴν κόγχη τῆς πρόθεσης[1] καὶ τὸ μέτωπο καλύπτει παράσταση μὲ τὸ *Ὅραμα τοῦ ἁγίου Πέτρου Ἀλεξανδρείας* καὶ τὸ *Βραβεῖο τῆς ἐκκλησίας*. Ἀπέναντι στὸ νότιο τοῖχο εἰκονίζονται τὸ *Μαρτύριο τοῦ ἁγίου πρωτομάρτυρος Στεφάνου*, ὁ *ἅγιος Σπυρίδων Τριμυθοῦντος* καὶ ὁ *ἅγιος Δανιὴλ ὁ Στυλίτης* καὶ στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ τέμπλου ὁ *ἅγιος Κύριλλος Ἀλεξανδρείας*, ὁ *ἅγιος Ζωσιμᾶς* καὶ *ἁγία Μαρία ἡ Αἰγυπτία*.

Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ ἀπεικόνιση ἑνὸς *πελεκάνου* μέσα σὲ φωλιὰ μὲ τέσσερις νεοσσοὺς στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ ἱεροῦ. Ἡ παράσταση δὲν εἶναι συνηθισμένη, ὅσο μποροῦμε νὰ ξέρουμε, στὴν εἰκονογραφία τοῦ ἱεροῦ ἀλλὰ ἁπαντᾶ ξυλόγλυπτη ἢ ζωγραφισμένη ἀπὸ τὸ 17ο αἰώνα στὰ τέμπλα, ὅπου τοποθετεῖται σὰν ἐπίστεψη ἢ κάτω ἀπὸ τοὺς μεγάλους κεντρικοὺς σταυρούς[2]. Θεωρεῖται μάλιστα ὅτι ὀφείλεται σὲ ἐπίδραση τῆς δυτικῆς τέχνης[3], ὅπου εἶναι ἰδιαίτερα ἀγαπητὴ ἀπὸ τὸ 13ο αἰώνα καὶ μετὰ σὰν σύμβολο τοῦ Σταυρωμένου Χριστοῦ ἢ σπανιότερα τοῦ Πατέρα[4]. Τὸ θέμα πάντως εἶναι γνωστὸ καὶ στὴν ἀνατολικὴ ὑμνογραφία, γιατὶ ἕνα ἀπὸ τὰ ἐγκώμια τοῦ Ὄρθρου τοῦ Μεγάλου Σαββάτου ἀναφέρει: *Ὥσπερ πελεκὰν τετρωμένος τὴν πλευράν σου Λόγε, σοὺς θανέντας παῖδας ἐξώωσας ἐπιστάξας ζωτικοὺς αὐτοῖς κρουνούς*[5].

Τὰ τοιχώματα τῆς Ὡραίας Πύλης διακοσμοῦν οἱ παραστάσεις τοῦ *Ἰωακεὶμ* καὶ τῆς *Ἄννας*. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ τέμπλου σώζεται ἐπάνω πολὺ ἐξίτηλη

1. Βλ. πιὸ πάνω σ. 229 σημ. 5.

2. Mirjana Ljubinković, Duborezin ikonostasi XVII veka na svetoj Gori, Hilandarski Zbornik, 1, 1966, 119 - 134, πίν. 7. Παραδείγματα ἔχει συγκεντρώσει ὁ κ. Χ. Κουτελάκης στὴ διδακτορικὴ διατριβὴ τὴν ὁποία ἑκπονεῖ μὲ τίτλο: Ξυλόγλυπτα τέμπλα τῆς Δωδεκανήσου μέχρι τὸ 1700 (δακτυλογραφημένο κείμενο).

3. Ljubinković, ὅ.π. 127.

4. Βλ. πρόχειρα L. Réau, Iconographie de l'art chrétien (Paris 1955) I 94 - 96, Gertrud Schiller, Ikonographie der Christlichen Kunst 2, 148 - 9, Lexikon der christlichen Ikonographie 3, στ. 390 - 392.

5. Β' Στάσις, Τριῴδιον. Ἀναφορὰ στὴν ταπεινότητα τοῦ πελεκάνου γίνεται στὸν ψαλμὸ 101 (102)7 καὶ ἡ θυσία του γιὰ τὰ παιδιά του παραδίδεται ἀπὸ τὸ φυσιολόγο J. Strzygowski, Der Bilderkreis des griechischen Physiologus des Kosmas Indikopleustes und Oktateuch nach Handschriften der Bibliothek zu Smyrna (Leipzig 1899) 66 - 67, Helen Woodruff, The Physiologus of Bern, a Survival of Alexandrian Style in a Ninth Century Manuscript, Art B. XII, 1930, 247.

ἡ συνηθισμένη ἐπιγραφὴ *Ὁρῶν τὸ βῆμα τῆς Τραπέζης*...[1], ἀκολουθεῖ ἡ *Μεγάλη Δέηση* καὶ πιὸ κάτω στὴ θέση τῶν δεσποτικῶν εἰκόνων παριστάνονται δεξιὰ ὁ *Χριστὸς ὡς Βασιλεὺς τῶν Βασιλευόντων καὶ Μέγας 'Αρχιερεὺς*[2] μὲ τὸ φτερωτὸ Πρόδρομο[3] δεόμενο σὲ στάση τριῶν τετάρτων πλάι του καὶ ἀριστερὰ ἡ *Παναγία* ἔνθρονη βρεφοκρατούσα, *ἡ ἐλπὶς τῶν Χριστιανῶν*[4] μὲ τὸν *ἅγιο Νικόλαο* στραμμένο ἐπίσης κατὰ τὰ τρία τέταρτα[5].

Τὸ κλειδὶ τῆς καμάρας διατρέχει ταινία μὲ φυτικὸ κόσμημα, ἡ ὁποία διακόπτεται στὸ κέντρο περίπου ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ *Ἄνωθεν οἱ Προφῆται* ποὺ καταλαμβάνει ἐγκάρσια πρὸς τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ ναοῦ ὅλο τὸ ἐσωράχιο τοῦ θόλου, διαιρώντας τον σὲ δύο τμήματα, τὸ ἀνατολικὸ καὶ τὸ δυτικό. Ἡ σύνθεση ἀκολουθεῖ τὸν τύπο τῆς Ἑρμηνείας τοῦ Διονυσίου ἐκ Φουρνᾶ[6] μὲ μικρὲς διαφορὲς κυρίως στὶς παραφράσεις τῶν χωρίων ποὺ περιέχουν τὰ εἰλητάρια τῶν προφητῶν ἢ σὲ ἐπὶ μέρους εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα[7]. Πλάι στὴν παράσταση πρὸς τὰ δυτικὰ εἶναι γραμμένη σὲ λευκὸ βάθος δίστιχη ἐπιγραφή, ἡ ὁποία ἀναφέρεται στὶς συμβολικὲς ἀπεικονίσεις τῆς Παναγίας, ὅπως τὶς ὁραματίστηκαν οἱ προφῆτες.

Τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ θόλου κοσμοῦν σκηνὲς ἀπὸ τὸ *Δωδεκάορτο* στὶς ἐπάνω ζῶνες καὶ παραστάσεις *μαρτυρίων* στὶς πιὸ κάτω ποὺ ἔχουν σχέση πιὸ πολλὲς φορὲς μὲ τοὺς ὁλόσωμους ἁγίους ποὺ ἀπεικονίζονται χαμηλότερα. Μπροστὰ ἀπὸ τὸ τέμπλο ἔχουν τοποθετηθεῖ τὰ *Εἰσόδια* ὅπως εἶναι τυπικὸ

1. Ἡ ἐπιγραφὴ ἀπαντᾶ συχνὰ στὰ τέμπλα τῶν μεταβυζαντινῶν ἐκκλησιῶν τῆς Μάνης, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαί, ὅ.π. 138, σημ. 3, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΔΩΡΗ - ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ΠΑΕ 1978, ὅ.π. 161, 162, 168, Βλ. καὶ παρακάτω σ. 240.

2. Γιὰ τὸν τύπο, Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Ὁ Ἐμμανουὴλ Τζάνε Μπουνιαλῆς θεωρούμενος ἐξ εἰκόνων του σωζομένων κυρίως ἐν Βενετίᾳ (ἐν Ἀθήναις 1962), 94 - 5, πίν. 37, Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Οἱ μεταβυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Πάρου, ΑΒΜΕ Ι', 1964, 81 - 82.

3. Γιὰ τὸν τύπο LAFONTAINE - DOSOGNE, Une icône d' Angélos... Bul. des musroyaux d'art et d'hist. (48 année 1976) 122 - 144.

4. Ἡ προσωνυμία ἀπαντᾶ σὲ ποίημα τοῦ Ἰωάννου Εὐχαΐτων τοῦ Μαυρόποδος, Κανὼν 4ος στ. 226, Σ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, Θεοτοκάριον (Chennevières - sur - Marne 1931) 19.

5. Ἡ τοποθέτηση τοῦ ἁγίου Νικολάου πλάι στὴν Παναγία τοῦ τέμπλου δὲν εἶναι σπάνια γιὰ τοὺς μεταβυζαντινοὺς ναοὺς τῆς Μάνης, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΔΩΡΗ - ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, 168, κ.ἀ. Γιὰ τὸν ἅγιο Νικόλαο ποὺ συχνὰ συνοδεύει τὸ Τρίμορφο, ΦΑΝΗ ΔΡΟΣΟΓΙΑΝΝΗ, Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι ἐντὸς λαξευτοῦ τάφου ἐν Βεροίᾳ, Χαριστήριον εἰς Α. Κ. Ὀρλάνδον Β' (Ἀθῆναι 1966) 394 - 6.

6. Ἐκδ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΕΡΑΜΕΩΣ, ὅ.π. 146, 282. Γιὰ τὸ θέμα τοῦ «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται» ΝΤΟΥΛΑ ΜΟΥΡΙΚΗ, Αἱ βιβλικαὶ προεικονίσεις τῆς Παναγίας εἰς τὸν τροῦλλον τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρᾶ, ΑΔ 25, 1970, 241 - 251, ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, Ἡ Θεοτόκος εἰς τὴν εἰκονογραφίαν, ὅ.π. 191 - 194.

7. Ὁ Σολομὼν π.χ. κρατᾶ τὸ ναὸ ἀντὶ κλίνης, S. DER NERSESSIAN, Le lit de Salomon, Zbornik Radova 8, 1 (Mélanges G. Ostrogorsky, 1) 77 - 82, A. XYNGOPOULOS, Au sujet d'une fresque de l'église de Saint-Clément à Ochrid, στὸ ἴδιο, 301 - 306.

στὴ βόρεια πλευρὰ καὶ τὸ *Γενέσιο τῆς Θεοτόκου* στὴ νότια. Μεταξὺ τῶν παραστάσεων τῆς κάτω σειρᾶς καὶ τῶν μαρτυρίων τῆς προτελευταίας, ὅπου περίπου βρίσκεται ἡ γένεση τοῦ θόλου, ὑπάρχει ἐπιγραφὴ ἡ ὁποία προέρχεται ἀπὸ συμφυρμὸ χωρίων τῶν *Παροιμιῶν* (Θ′ 1 - 4)[1], τὰ ὁποῖα διαβάζονται κατὰ τὸ Μεγάλο Ἑσπερινὸ τῆς 15ης Αὐγούστου[2].

Στὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ ναοῦ, τὶς τέσσερις κορυφαῖες ζῶνες τῆς καμάρας καταλαμβάνουν ἀνὰ ἕξι οἱ *Οἶκοι τοῦ Ἀκαθίστου*[3] (πίν. 146α). Ἡ ἑπόμενη σειρὰ τῆς νότιας πλευρᾶς ἀπὸ ἀνατολικὰ πρὸς τὰ δυτικὰ περιλαμβάνει σκηνὲς τοῦ πάθους ποὺ ἀρχίζουν ἀπὸ τὸ *Μυστικὸ Δεῖπνο* (πίν. 146β) καὶ τελειώνουν στὸν *Ἐλκόμενο* (πίν. 146γ) καὶ ἡ ἀντίστοιχη βόρεια ζώνη εἰκονογραφεῖται μὲ εὐαγγελικὰ ἐπεισόδια ποὺ γιορτάζονται τὶς πέντε πρῶτες Κυριακὲς μετὰ τὴν Ἀνάσταση, ἀπὸ τὴν *Ψηλάφηση τοῦ Θωμᾶ* δηλαδὴ ὡς τὴ *Θεραπεία τοῦ τυφλοῦ*[4]. Πιὸ κάτω ὁ ναὸς εἶναι διακοσμημένος μὲ παραστάσεις ὁλόσωμων ἁγίων. Στὸ δυτικὸ τοῖχο ἐπάνω εἰκονίζεται μνημειακὴ ἡ *Σταύρωση* καὶ ἀκολουθεῖ ἐξίτηλη κτητορικὴ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴν ὁποία διαβάζεται στὸν τέταρτο στίχο τῆς νότιας πλευρᾶς τὸ ἔτος (,αχπη′). Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν πόρτα ἔχουν τοποθετηθεῖ οἱ ἀρχάγγελοι *Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ*.

Ἡ διάταξη τῶν παραστάσεων μέσα στὸ μικρὸ χῶρο τῆς ἐκκλησίας ποὺ εἶναι ἀφιερωμένη στὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου ἐκφράζει μιὰ ἰδιαίτερη προβολὴ τῆς λατρείας τῆς Παναγίας. Τὸ «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται» στὸ κέντρο ἐπιστέφει τοὺς οἴκους τοῦ Ἀκαθίστου ποὺ διακοσμοῦν τὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ θόλου καὶ στὸ ἀνατολικὸ διασώζεται ἐπιγραφὴ μὲ χωρίο τῶν Παροιμιῶν ποὺ διαβάζεται κατὰ τὸ Μεγάλο Ἑσπερινὸ τοῦ Δεκαπενταύγουστου. Παράλληλα ὅμως τὸ πρόγραμμα τοῦ ναοῦ ὁλοκληρώνεται μὲ τὸ χριστολογικὸ κύκλο στὴν κορυφὴ τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ θόλου καὶ στὶς πλευρικὲς ζῶνες τοῦ δυτικοῦ. Ἡ τοποθέτηση τοῦ πελεκάνου ἐξάλλου ποὺ συμβολίζει τὴ θυσία τοῦ Χριστοῦ μέσα στὸ ἱερό, δείχνει τὴν ἴδια εὐαισθησία στὸ εἰκονογραφικὸ νόημα τῶν παραστάσεων.

Στὸ ναὸ φαίνεται ὅτι ἔχουν ἐργαστεῖ δύο ζωγράφοι. Στὸν πρῶτο θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα. Γιὰ νὰ ἐπιτύχει τὸ πλάσιμο τῶν γυμνῶν μερῶν ἐπάνω στὴν ἀρχικὴ ὤχρα χρησιμοποιεῖ ἀρκετὸ κόκκινο καὶ πράσινες ἔντονες σκιάσεις καὶ δηλώνει τὰ φῶτα μὲ λευκὲς παράλληλες γραμμές. Στὰ ἐν-

1. Στὴ Μάνη τὸ χωρίο εἶναι γραμμένο πάλι στὴ γένεση τοῦ θόλου τῆς Εὐαγγελίστριας στὸ Σταυροπήγι (18ου αἰ.), ἀδημοσίευτη.

2. Μηναῖον Αὐγούστου.

3. Βλ. πιὸ πάνω σ. 220 σημ. 4.

4. Στὴ Μάνη ἡ εἰκονογράφηση ἐπεισοδίων ποὺ γιορτάζονται τὶς Κυριακὲς πρὶν καὶ μετὰ τὸ Πάσχα στοὺς Ἁγίους Θεοδώρους τοῦ Κάμπου (1760), βλ. πιὸ πάνω σ. 231 σημ. 5 καὶ στὸν Ἅγιο Βασίλειο Κελεφᾶς (18ος αἰ.), ἀδημοσίευτη.

δύματα βάζει λευκὸ ἐπάνω στὸ τοπικὸ χρῶμα, ἀφήνοντας ἀκάλυπτες τὶς σκιασμένες ἐπιφάνειες καὶ ἀποδίδει τὶς φωτισμένες ἀκμὲς τῶν πτυχώσεων μὲ λευκὲς ἢ ὠχρὲς γραμμές. Τὰ χρώματα ποὺ μεταχειρίζεται εἶναι τὸ κεραμιδί, τὸ πράσινο, τὸ κυανὸ πρὸς τὸ γκρί. Οἱ μορφὲς εἶναι σχετικὰ ψηλές, εὐγενικές, συγκρατημένες ἀλλὰ τόσο οἱ ἐκφράσεις ὅσο καὶ οἱ κινήσεις ἀποδίδονται μὲ τρόπο μανιεριστικὸ (πίν. 145β). Ἀντίθετα ὁ ζωγράφος τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ ναοῦ, ποὺ ἔχει φαίνεται ἐκτελέσει καὶ τὶς «δεσποτικὲς εἰκόνες» τοῦ τέμπλου, πλάθει τὰ πρόσωπα μὲ ὠχρα καὶ λευκό, χρησιμοποιεῖ πράσινες ἀλλὰ ὄχι ἔντονες σκιάσεις καὶ ἀποδίδει τὰ φῶτα μὲ λευκὲς παράλληλες γραμμές, ἐνῶ μὲ κόκκινο τονίζει μόνο λίγο τὰ μάγουλα. Μεταχειρίζεται τὰ ἴδια χρώματα μὲ τὸν πρῶτο μάστορα ἀλλὰ σὲ πιὸ σκοτεινοὺς τόνους. Ζωγραφίζει τὶς παραστάσεις μὲ ζωηρὴ κίνηση καὶ ἔντονη ἔκφραση καὶ ἔχει διάθεση νὰ ἀποδώσει τὴν προοπτική. Τὰ πόδια ὅμως τῶν περισσότερων μορφῶν εἶναι κομμένα, γιατὶ φαίνεται πὼς δὲν μπορεῖ νὰ προσαρμόσει καλὰ τὰ πρότυπά του στὸν προσφερόμενο χῶρο, στοιχεῖο ποὺ δὲν ἀποκλείει τὴν πιθανότητα νὰ πρόκειται γιὰ ζωγράφο φορητῶν κυρίως εἰκόνων (πίν. 146α - 146γ).

Παρόλα αὐτὰ οἱ διαφορὲς ποὺ παρουσιάζονται στὰ χέρια ποὺ ἐργάστηκαν στὸ ναὸ δὲν εἶναι πολὺ ἔντονες καὶ τὰ πρόσωπα ποὺ φαίνεται πὼς προέρχονται ἀπὸ κοινὰ πρότυπα μοιάζουν ἰδιαίτερα. Μεγάλη ἐξάλλου τεχνοτροπικὴ καὶ εἰκονογραφικὴ ὁμοιότητα ἔχουν οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καβελλάρη μὲ τὸ γειτονικὸ μετόχι στὸ Φιλιατρὸ ποὺ εἶναι ἄλλωστε καὶ σύγχρονες (Β,50). Μποροῦν μάλιστα νὰ ἀποδοθοῦν ἂν ὄχι μὲ βεβαιότητα στοὺς ἴδιους ζωγράφους ὁπωσδήποτε σὲ κοινὸ ἐργαστήρι [1].

50. *Παναγίτσα* (Κοίμηση Θεοτόκου), νοτιοανατολικὰ ἀπὸ τὸ χωριὸ Λαγκάδα, στὴ θέση Φιλιατρό, κοντὰ στὴ Μονὴ Καβελλάρη (Β49), τῆς ὁποίας σύμφωνα μὲ πληροφορίες τῶν ντόπιων ἦταν μετόχι. Ἀπὸ τὸ ἐγκαταλειμμένο μοναστήρι σώζονται τὸ διαβατικό, ἕνα διώροφο κτίριο καὶ ἐρείπια ἄλλων κτισμάτων. Ἡ μονόκαμαρη ἐκκλησία (7.50 × 2.75 μ.), ἀφιερωμένη στὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου, ἔχει τρίπλευρη ἁψίδα. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο διαμορφώνεται κόγχη ὅπου διακρίνονται ἴχνη ζωγραφικῆς. Ψηλότερα ὀρθώνεται κωδωνοστάσιο μὲ μονόλοβο ἄνοιγμα. Ἡ στέγη εἶναι ἐπισκευασμένη.

Τοιχογραφίες. Ὁ ναὸς εἶναι κατάγραφος. Ἡ μορφὴ τῆς *Πλατυτέρας τῶν Οὐρανῶν* μὲ τὸ Χριστὸ μπροστὰ στὸ στῆθος ἀνάμεσα σὲ δύο ἀγγέλους καταλαμβάνει τὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἁψίδας. Τὸν ἡμικύλινδρο κα-

1. Ἀντίθετα οἱ τοιχογραφίες τῆς ἴδιας ἐποχῆς σὲ ἄλλες ἐκκλησίες τῆς Μάνης ὅπως εἶναι ἡ Ἁγία Παρασκευὴ στοὺς Δολοὺς (Β1 σ. 219-223), ἡ Παναγία ἡ Γιάτρισσα στὴν Πηγὴ (1693), ὁ Ἅγιος Κωνσταντίνος στὸ Κουτήφαρη (1699), ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ὅ.π. ΠΑΕ 1974, 131 - 2, εἰκ. 105β, διαφέρουν ἂν καὶ πρόκειται σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις γιὰ ἔργα λαϊκὰ ποὺ τὶς περισσότερες φορὲς μάλιστα χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἐκφραστικὴ δύναμη καὶ πηγαία ζωντάνια.

λύπτουν στὴν ἐπάνω ζώνη τρεῖς παραστάσεις ἀπὸ τὸ *μαριολογικὸ κύκλο* — *Εἰσόδια Θεοτόκου*, *Εὐαγγελισμὸς* καὶ *Φλεγομένη Βάτος* — καὶ στὴν κάτω ἡ σκηνὴ τοῦ *Μελισμοῦ*, ὅπου διαβάζεται ἐπιγραφή, ποὺ περιέχεται στὴν ἀκολουθία τῆς Μετάληψης: *Θεουργὸν αἷμα φρίξον, ἄνθρωπε, βλέπων· ἄνθραξ γάρ ἐστι τοὺς ἀναξίους φλέγων· θεοῦ τὸ σῶμα με καὶ θεοῖ με καὶ τρέφει· θεοῦ τὸ πνεῦμα, τὸν δὲ νοῦν τρέφει ξένως*[1]. Τὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας κοσμοῦν πέντε χερουβείμ. Στὸ βόρειο τοῖχο τοῦ ἱεροῦ εἰκονίζονται τὸ *Ὅραμα τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας*, ὁ *Μελχισεδέκ*, τὸ *Βραβεῖο* τοῦ ναοῦ καὶ ἡ *Ἄκρα Ταπείνωση* μὲ τὴν ἐπιγραφὴ «Ἀποκαθήλωσις»[2] μέσα στὴν κόγχη τῆς πρόθεσης.

Τοὺς ὑπόλοιπους τοίχους τοῦ βήματος καὶ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ κτιστοῦ τέμπλου κοσμοῦν μορφὲς *ἱεραρχῶν* ὁλόσωμων ἢ σὲ προτομή. Ἡ ζώνη ποὺ ἐκτείνεται κατὰ μῆκος τῆς γένεσης τῆς καμάρας στὸ χῶρο τοῦ ἱεροῦ καλύπτεται ἀπὸ *μαριολογικὲς* σκηνὲς — *Γενέσιο τῆς Θεοτόκου* καὶ *Εὐλόγηση τῶν ἱερέων* στὴ βόρεια πλευρά, *Ἀποστροφὴ τῶν δώρων* καὶ *Προσευχὴ τοῦ Ἰωακεὶμ καὶ τῆς Ἄννας* στὴ νότια. Κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση *διακόνου* στὸ νότιο τμῆμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου εἶναι γραμμένη ἡ παρακάτω μικρογράμματη κτητορικὴ ἐπιγραφή:

+ ὅποιος εὑρίσκεται / προεστώς, νὰ ἔχει ἔννοιαν/
νὰ σκεπάζῃ τὴν ἐκκλησί(αν) / διὰ νὰ μὴν ἐμπέ(ν)η νερὸν κ(αὶ) /
χαλάη ἡ ζωγραφία. /εἰ δὲ κ(αὶ) ἀμελεῖ κ(αὶ) δὲν τήν/
σκεπάζῃ νὰ ἔχει τὴν Πα/ναγίαν ἀντίδικον, ψυ-/
χικῶς κ(αὶ) σωματικῶς. / ἀκόμι κ(αὶ) ὅποιος σαρώ(ν)η/
νὰ τ(ήν) βρέχει πρῶτον καλὰ /ὁλοῦθεν, νὰ μὴν συκώνετ(αι / κορνιοκτὸς
κ(αὶ) μουντέ(ν)η ἡ τοι/ούτη ζωγραφία[3]. εἰ δὲ κ(αὶ) δὲν/ τὴν βρέχ(ει)
ὁμοίως νὰ ἔχει τ(ὴν) Θ(εοτό)κον / ἀντίδικον, ἀμ(ὴν) ,αχπη/
+ χεὶρ πελοποννησία.

Τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ τέμπλου κοσμοῦν στὴ θέση τῶν δεσποτικῶν εἰκόνων ἡ *Παναγία* ἔνθρονη βρεφοκρατοῦσα ἀριστερὰ καὶ ὁ *Χριστὸς* στὸν τύπο τοῦ

1. Ὡρολόγιον τὸ Μέγα, ἔκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἑλλάδος (Ἀθῆναι 1967) 518. Ἡ ἴδια ἐπιγραφὴ ἀπαντᾶ στὸ βῆμα τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων στὴν Καστοριὰ (1547), ΓΟΥΝΑΡΗΣ, ὅ.π. 34.

2. Βλ. πιὸ πάνω σ. 229 σημ. 5.

3. Ἐπιγραφὲς μὲ ἀνάλογο περιεχόμενο ἀπαντοῦν συχνὰ στὶς ἐκκλησίες τῆς Μάνης, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1976, ὅ.π. 243, σημ. 1, 246, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΔΩΡΗ - ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ΠΑΕ 1978, ὅ.π. 161, 169, πίν. 125α, βλ. καὶ ναὸ Ἁγίων Πάντων στὴν Πλάτσα (1783), ἀδημοσίευτη.

βασιλέως τῶν βασιλευόντων δεξιά. Πιὸ ψηλὰ κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς *Μεγάλης Δέησης* ὑπάρχει ταινία μὲ τὴν πολὺ συνηθισμένη στὰ μνημεῖα τῆς Μάνης ἐπιγραφή [1]:

+ *ὁρῶν τὸ βῆμα τῆς τραπέζης Κυρίου στῆθι τρέμων ἄνθρωπε καὶ κάτω νεύων· Χριστὸς γὰρ ἔνδον θύεται καθ' ἑκάστην καὶ πᾶσα τάξις τῶν ἀΰλων τρέμο(ντες) προστρέχουσι μετ' εὐλαβείας. Οὗτος ὁ οἶκος ὃν ἡμεῖς καθορῶμεν, οἶκος Θεοῦ ἐστὶ προσευχῆς καὶ νηστείας».*

Πρόκειται γιὰ συμπίλημα Πατερικῶν κειμένων, ποὺ δὲν ἀναφέρεται στὴν ἑρμηνεία τοῦ Διονυσίου ἐκ Φουρνᾶ.

Στὸ κέντρο τοῦ θόλου τῆς ὀροφῆς δεσπόζει ὁ *Παντοκράτορας* στηθαῖος μέσα σὲ δίσκο. Περιστοιχίζεται ἀπὸ ζώνη ὅπου εἰκονίζονται ἡ *Παναγία*, ὁ *Πρόδρομος* καὶ *ἀγγελικὲς δυνάμεις*. Τὰ *σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν* κοσμοῦν τὰ διάχωρα ποὺ σχηματίζονται ἀνάμεσα στὴν κυκλικὴ αὐτὴ ζώνη καὶ τὸ τετράγωνο στὸ ὁποῖο ἐγγράφεται.

Τὸ ἀνατολικὸ καὶ τὸ δυτικὸ τμῆμα τῆς καμάρας χωρίζονται μὲ διακοσμητικὴ ταινία σὲ τέσσερα συνολικὰ μέρη ποὺ στὸ καθένα παριστάνονται πέντε ὁλόσωμοι *προφῆτες*. Ἡ εἰκονογραφία τῆς καμάρας τῆς ὀροφῆς ποὺ συμφωνεῖ μὲ τὴν ἑρμηνεία τοῦ Διονυσίου ἐκ Φουρνᾶ [2] ἀποτελεῖ στὸ σύνολό της προσαρμογὴ τοῦ προγράμματος τοῦ τρούλου στὸν ἡμικυλινδρικὸ θόλο τοῦ μονοκάμαρου τύπου.

Τὴ γένεση τῆς καμάρας κοσμεῖ ζώνη μὲ σκηνὲς τοῦ *Δωδεκάορτου*. Πιὸ κάτω στενὴ ταινία μὲ μεγαλογράμματη ἐπιγραφὴ [3] περιθέει τοὺς τρεῖς τοίχους τοῦ κυρίως ναοῦ. Τὴν εἰκονογραφία τοῦ τέμπλου συμπληρώνουν στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ βόρειου τοίχου ἡ *Κοίμηση τῆς Θεοτόκου*, στὴν ὁποία εἶναι ἀφιερωμένος ὁ ναός, καὶ ἀντίστοιχα στὸ νότιο τοῖχο ἡ μορφὴ τοῦ *Ἰωάννη τοῦ Πρόδρομου*. Τὸ ὑπόλοιπο τμῆμα τῆς κάτω ζώνης τῶν τοίχων καταλαμβάνουν

1. Βλ. πιὸ πάνω σ. 236 σημ. 1.

2. Ἔκδ. Παπαδοπουλου - Κεραμεως, ὅ.π. 224.

3. Σὲ μεταγραφή: *«Κύριε Ἰησοῦ Χριστὲ ὁ Θεὸς ἡμῶν, υἱὲ καὶ Λόγε τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος, οὔκ ἐστι Θεὸς ὡς σὺ ἐν τῷ οὐρανῷ ἄνω καὶ ἐπὶ τῆς γῆς κάτω· εἰ οὐρανὸς τοῦ οὐρανοῦ οὐκ ἀρκέσουσι πῶς ὁ οἶκος οὗτος ὃν ᾠκοδομήσαμεν ἐν τῷ ὀνόματι τῆς Παναχράντου σου μητρός. Πλὴν καὶ ἐπιβλέπων ἐπὶ τὴν δέησιν ἡμῶν τῶν ἁμαρτωλῶν, Κύριε Παντοκράτορ, τοῦ εἶναι τοὺς ὀφθαλμούς σου ἀνεῳγμένους εἰς τὸν οἶκον τοῦτον, τοῦ εἰσακούειν τῆς δεήσεως ἧς οἱ δοῦλοι σου προσ. . . τὸν. . . ἡμέρας καὶ νυκτὸς καὶ ἄγαν προσευχόμεθα εἰς τὸν ἅγιον ναόν σου τοῦτον δε. . . ω. Εἰσάκουσον Χριστὲ ὁ Θεὸς καὶ οὗ προστρέχοντος καὶ εἰσιομένου μετ' εὐλαβείας καὶ φόβου καὶ κατανύξεως καὶ ἐκ τοῦ ὑπερβολικοῦ κακοῦ διαφύλαξον καὶ τὸ πανάγιόν σου πνεῦμα δὸς ἡμῖν τοῦ φωτίζειν καὶ ὁδηγεῖν ἡμᾶς εἰς πᾶν ἔργον ἀγαθὸν καὶ σωτήριον καὶ ἐπὶ τοῦ φοβουμένου τὸ ὑπεράγιόν σου ὄνομα, γλυκύτατε υἱέ, ἔλεος γενοῦ ἐν τῷ νῦν αἰῶνι καὶ ἐν τῷ μέλλον(τι) διὰ πρεσβειῶν τῆς παναμώμου μητρός σου καὶ πάντων τῶν ἁγίων. Ἀμήν».*

ὁλόσωμες μορφὲς *ἁγίων*. Πολυπρόσωπη σκηνὴ τῆς *Σταύρωσης* (πίν. 147α) καλύπτει τὸ τύμπανο τοῦ δυτικοῦ τοίχου. Ἀπὸ κάτω, δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου, εἰκονίζονται οἱ φύλακες ἄγγελοι *Μιχαὴλ* καὶ *Γαβριήλ*[1].

Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τῆς μονῆς τοῦ Φιλιατροῦ συνδυάζει τὸ χριστολογικὸ κύκλο μὲ σκηνὲς ἀπὸ τὸ βίο τῆς Παναγίας στὴν ὁποία εἶναι ἀφιερωμένος ὁ ναός. Τὴ διάταξη τῶν παραστάσεων χαρακτηρίζει σαφήνεια καὶ συνέπεια στὴ χρονολογικὴ ἀκολουθία. Ὁ κυρίως ναὸς περιλαμβάνει χριστολογικὰ θέματα ἐνῶ οἱ θεομητορικὲς σκηνὲς περιορίζονται στὸ βῆμα. Τὴν ἁρμονικὴ σύζευξη τῶν δύο κύκλων ἀπηχεῖ καὶ ἡ δεητικὴ ἐπιγραφὴ ποὺ περιθέει τοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ.

Ἡ τοιχογράφηση τοῦ ναοῦ στὸ Φιλιατρὸ παρουσιάζει κατὰ τὴ διάταξη τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος, τὴν ἀντίληψη τῆς εἰκονογραφίας τῶν σκηνῶν, τὴ διαμόρφωση τῶν ἀρχιτεκτονημάτων τοῦ βάθους καὶ τὴν ἀπόδοση τῶν μορφῶν τόσα κοινὰ στοιχεῖα μὲ τὸ γραπτὸ διάκοσμο τῆς μονῆς Καβελλάρη[2] ὥστε εἶναι πιθανότατο ὅτι καὶ οἱ δύο ναοὶ ζωγραφήθηκαν ἀπὸ τὸ ἴδιο συνεργεῖο. Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ δύο μονὲς ἁγιογραφήθηκαν ὅπως μαρτυροῦν οἱ ἐπιγραφὲς τὴν ἴδια χρονιά, τὸ 1688, καὶ ὅτι τὸ Φιλιατρό, σύμφωνα μὲ τὴ ντόπια παράδοση ἦταν μετόχι τῆς μονῆς Καβελλάρη.

Τραχήλα (βλ. καὶ σ. 216)

51. *Ἅγιος Πολύκαρπος*, βόρεια ἀπὸ τὴν Τραχήλα, ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ δημόσιο δρόμο ποὺ ὁδηγεῖ πρὸς τὸ χωριὸ Ἅγιος Δημήτριος. Μονόχωρη καμαροσκέπαστη ἐκκλησία (4.30 × 1.75 μ.) κτισμένη μὲ ἀργολιθοδομή. Ἡ ἡμικυλινδρικὴ ἀψίδα μόλις προεξέχει.

52. *Ἅγιος Ἰωάννης*, στὸ κέντρο τοῦ χωριοῦ. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς μὲ τοιχογραφίες τοῦ 18ου αἰώνα.

53. *Παναγία*, βόρεια ἀπὸ τὴν Τραχήλα. Ἐπισκευασμένη ἐκκλησία (4.50 × 2.60 μ.). Ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ ναὸ ποὺ θὰ ἦταν μονόχωρος καμαροσκέπαστος σώζεται μόνο τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα, ὅπου διατηροῦνται τοιχογραφίες μὲ τὴ χρονολογία 1767.

54. *Κοίμηση Θεοτόκου*, στὰ ἀνατολικὰ τοῦ χωριοῦ, πάνω στὸ βουνό. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς μὲ ἐγχάρακτη χρονολογία 1804 στὴ νότια πλευρά, πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο. Κατακόρυφος τοῖχος ἀπὸ ἀργοὺς λίθους καὶ συνδετικὸ κονίαμα ὑψώνεται πάνω ἀπὸ τὴ στέγη στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ βόρειου καὶ νότιου τοίχου, καθὼς καὶ πάνω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο (πρβ. Σωτήρα τοῦ Γάλλου Β 56 σ. 242). Διατηροῦνται τοιχογραφίες στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ ναοῦ καὶ στὸ κτιστὸ τέμπλο.

1. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ἐκ ΦΟΥΡΝΑ, ὅ.π. 219.
2. Βλ. παραπάνω σ. 234 - 238.

55. *Παναγία (Ζωοδόχος Πηγή)*, στὸ δρόμο πρὸς τὴ Σωτήρα τοῦ Γάλλου. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς (5.95 × 2.37 μ.). Τοιχογραφίες ποὺ μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν στὸ 18ο αἰώνα διασώζονται σὲ μεγάλη ἔκταση ἀλλὰ εἶναι κακῆς ποιότητας, μὲ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα χωρὶς τάξη, στὸ ὁποῖο ἀνακατώνονται παραστάσεις ἀπὸ τὸν *εὐαγγελικὸ* καὶ τὸ *μαριολογικὸ κύκλο*. Στὸ δάπεδο τῆς ἐκκλησίας εἶναι τοποθετημένες δύο πλάκες ἀνάγλυφες, ἴδιων περίπου διαστάσεων (0.46 × 0.46 μ.). Ἡ πρώτη ἀρκετὰ φθαρμένη φέρει διακόσμηση ἀπὸ ρόδακες καὶ ἡ δεύτερη δικέφαλο ἀετὸ μὲ στέμμα.

56. *Σωτήρα τοῦ Γάλλου*, καθολικὸ μοναστηριοῦ, ἀνάμεσα στὴν Τραχήλα καὶ στὸν Ἅγιο Νίκωνα (Πολιάνα). Ὁ ναὸς (6.50 × 3.60 μ.), ποὺ ἐσωτερικὰ φέρει ἐγκάρσια καμάρα μὲ δύο ἐνισχυτικὰ τόξα στὴν ἀνατολικὴ καὶ δυτικὴ πλευρά, ἐξωτερικὰ καλύπτεται μὲ δικλινὴ στέγη. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρά, πάνω ἀπὸ τὴ στέγη, ὑψώνεται κατακόρυφος τοῖχος, ἑνὸς καὶ πλέον μέτρου σὰν στηθαῖο, τοῦ ὁποίου ἡ χρήση δὲν εἶναι σαφὴς (πρβ. Κοίμηση Θεοτόκου, Β54 σ. 241). Τοιχογραφίες ποὺ μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν στὸ 18ο αἰώνα σώζονται στὸ κτιστὸ τέμπλο.

Ἅγιος Νίκων (Πολιάνα)

57. *Παναγίτσα (Κοίμηση τῆς Θεοτόκου)* τοῦ νεκροταφείου. Μονόχωρος, καμαροσκέπαστος ναὸς (6.30 × 2.94 μ.) μὲ λιγοστὲς τοιχογραφίες ποὺ μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν στὸ 18ο - 19ο αἰώνα. Μέσα στὸ ναὸ καταγράφηκαν ἑπτὰ εἰκόνες τῆς ἴδιας μὲ τὶς τοιχογραφίες περίπου ἐποχῆς καὶ ἕνα Εὐαγγέλιο τυπωμένο στὴν Ἀθήνα, τὸ 1898.

Χοτάσια (βλ. καὶ σ. 215 - 216)

58. *Παναγία*. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς τοῦ ὁποίου τὸ δυτικὸ τμῆμα ἔχει ἀνακαινιστεῖ. Οἱ ἐσωτερικὲς διαστάσεις τῆς ἐκκλησίας ὅπως ἔχει διαμορφωθεῖ εἶναι 6 × 3.40 μ. Φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦσε τὸ καθολικὸ μοναστηριοῦ ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώζονται κάποια ἐρείπια. Διατηροῦνται τοιχογραφίες ποὺ μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν στὸ 18ο αἰώνα.

Οἴτυλο (βλ. καὶ σ. 216)

59. *Ἅγ. Σπυρίδωνας*, μέσα στὸ χωριό. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς (4.57 × 2.78 μ.) μὲ τοιχογραφίες ποὺ μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν στὸ 19ο αἰώνα.

60. *Προφήτης Ἠλίας*, στὸ οἰκόπεδο Παναγιωτούνη. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς (5.30 × 2.74 μ.), μὲ τοιχογραφίες ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἀναχθοῦν στὸ 19ο αἰώνα.

61. *Ταξιάρχης*, μέσα στὸ χωριό. Ναὸς τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰώνα μὲ σύγχρονη τοιχογράφηση. Τὸ γλυπτὸ τέμπλο καὶ τὰ ὑπέρθυρα μιμοῦνται ἀνάλογα βυζαντινὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη. Στὴ δυτικὴ πρόσοψη ἔχει ἐντοιχιστεῖ γλυπτὴ πλάκα μὲ τὴν παράσταση δύο ἀρχαγγέλων καὶ χρονολογία 1889.

62. *Ἅγιος Σώζων*, μέσα στὸ χωριό. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς (6.40 × 3.08 μ.), ἐπισκευασμένος, μὲ τοιχογραφίες ποὺ μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν στὸ 18ο - 19ο αἰώνα.

63. *Ἁι-Γιαννάκης*, στὰ δυτικὰ τοῦ χωριοῦ. Μικρὸς ναὸς λαξευμένος σὲ βράχο μὲ ἴχνη μεταβυζαντινῶν τοιχογραφιῶν. Καταγράφηκαν ἀποκρουσμένα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη.

64. *Παναγίτσα τοῦ Ραζέλου*[1], στὰ δυτικὰ τοῦ χωριοῦ. Ὁ ναὸς (7.30 × 4.43 μ.) ποὺ ἦταν ἀρχικὰ καθολικὸ μονῆς, εἶναι λαξευμένος σὲ βράχο. Ἀνήκει στὴν οἰκογένεια τῶν Γιατριάνων. Κάτω ἀπὸ τὴν ἐκκλησία ἔχει διαμορφωθεῖ ἄλλος σπηλαιώδης χῶρος μὲ κόγχες, ποὺ ἴσως νὰ χρησίμευε γιὰ ὀστεοφυλάκιο. Τοιχογραφίες διασώζονται σὲ ἀρκετὰ μεγάλη ἔκταση. Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα εἶναι τυπικὸ γιὰ τοὺς ὕψιμους μεταβυζαντινοὺς χρόνους. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ προβολὴ τῆς παράστασης τοῦ *ἁγίου Τρύφωνα* ποὺ εἶναι τοποθετημένος μέσα σὲ διακοσμημένο πλαίσιο στὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ βόρειου τοίχου, πλάι στὶς *εὐαγγελικὲς σκηνές*, στοιχεῖο ποὺ θὰ πρέπει νὰ σχετιστεῖ μὲ κάποια ἰδιαίτερη τιμὴ στὸν ἅγιο. Οἱ τοιχογραφίες ἀνάγονται στὸ 18ο αἰώνα, σύμφωνα ἄλλωστε καὶ μὲ τὴ δεητικὴ ἐπιγραφὴ στὸν ἅγιο Ἀνδρέα, ὅπου ἀναφέρεται ἡ χρονολογία *ἀψμζ'*[2].

65. *Ἁι-Πετράκης*, στὸ νοτιοδυτικὸ ἄκρο τοῦ χωριοῦ, ἰδιοκτησία τῆς οἰκογένειας Παπαδέα. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς (5.55 × 2.90 μ.) ἐπισκευασμένος. Διατηρεῖται στὴν πρόθεση ἡ *Ἄκρα Ταπείνωση*[3]. Ὁ ναὸς διασώζει δύο δεσποτικὲς εἰκόνες τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Χριστοῦ μὲ χρονολογία 1888.

66. *Ἅγιος Σπυρίδωνας*, στὰ νοτιοδυτικὰ τοῦ χωριοῦ. Ναὸς λαξευμένος σὲ βράχο. Καταγράφηκαν: α) κιονίσκος μὲ σύμφυτη βάση καὶ κιονόκρανο ἀποκρουσμένο (ὕψους 0.34 μ.), β) τμῆμα κιονοκράνου (ὕψους 0.16 μ.) μὲ γλυπτὴ ἀνθεμόσχημη διακόσμηση, γ) τμῆμα ἀρχιτεκτονικοῦ μέλους μὲ γλυπτὴ διακόσμηση ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρά, δ) τμῆμα κιονοκράνου ἐντοιχισμένο στὴν κόγχη.

67. *Παναγιὰ στὴ Μιάμιτσα*, στὰ νότια τοῦ χωριοῦ, ἰδιοκτησία τῆς οἰκογένειας Τσαπατσάρη. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς μὲ τοιχογραφίες ποὺ μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν στὸ 19ο αἰώνα. Μέσα στὴν ἐκκλησία βρίσκεται μαρ-

1. Στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸ Οἴτυλο ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τοῦ ζωγράφου Ἀντωνίου Π (;) Ραζέλου ἀπὸ τὸ Οἴτυλο, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαί, ὅ.π. 162, σημ. 2, σ. 161.

2. Στὸ ἴδιο, 161, σημ. 1.

3. Βλ. πιὸ πάνω σ. 229 σημ. 5.

μάρινο ἀρχιτεκτονικὸ μέλος (βάση Ἁγίας Τράπεζας;) καὶ στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ νότιου τοίχου ἔχει ἐντοιχιστεῖ ἀπότμημα πεσσίσκου μὲ σύμφυτο κιονίσκο.

68. *Σταύρωση*, σὲ μικρὴ ἀπόσταση πρὸς Νότο τῆς Μονῆς Δεκούλου [1]. Μονοκάμαρος ναὸς (3.87 × 2.05 μ.), μὲ τοιχογραφίες τοῦ 18ου/19ου αἰώνα.

Λιμένι

69. *Παναγία ἡ Εὐρέτια*, στὰ βόρεια τοῦ οἰκισμοῦ. Μισοερειπωμένο σταυρεπίστεγο καθολικὸ μονῆς, τύπου Α1 κατὰ Ὀρλάνδο [2], μὲ τοιχογραφίες ποὺ μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν στὸ 18ο αἰώνα. Ἀπὸ τὴν ἐγκαταλειμμένη μονὴ ποὺ ἀνήκει στὴν οἰκογένεια τῶν Μαυρομιχαλαίων διατηρεῖται τὸ διαβατικό, πύργος καὶ διάφορα ἄλλα βοηθητικὰ κτίσματα. Στὴ βάση τοῦ κωδωνοστασίου ποὺ ὑψώνεται πάνω ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρά, εἶναι ἐντοιχισμένα δύο μαρμάρινα τμήματα ἐπιστυλίου διαστάσεων 0.63 × 0.23 μ. καὶ 0.67 × 0.24 μ. (πίν. 147β). Ἡ ἀνάγλυφη ἐπιφάνεια χωρίζεται σὲ τετράγωνα διάχωρα διακοσμημένα μὲ τετράφυλλα, σταυρό, ἄκανθα, ἔξεργα κομβία ἀπὸ συμπλεκόμενη τρισχιδὴ ταινία ἢ πυροστρόβιλο καὶ ἄλλα θέματα. Τὰ γλυπτὰ θυμίζουν κατὰ τὴν ποιότητα καὶ τὴν τεχνικὴ τὰ τμήματα ἐπιστυλίου τέμπλου ποὺ σώζονται στὸ ναὸ τῆς Μεταμόρφωσης Χριστιάνου [3].

70. *Ἅγιος Νικόλαος*. Κοιμητηριακὸς ναὸς (9.06 × 4.03 μ.), μονόχωρος καμαροσκέπαστος, τῆς οἰκογένειας τῶν Μαυρομιχαλαίων, μὲ τοιχογραφίες τοῦ 8ου αἰώνα.

71. *Ἅγιος Σώστης*, στὴ νότια ἄκρη τοῦ χωριοῦ. Κοιμητηριακὸς ναὸς (8.86 × 2.86 μ.), μονόχωρος, καμαροσκέπαστος, μὲ ἴχνη τοιχογραφιῶν τοῦ 18ου αἰώνα. Στὸ δάπεδο ἔχει τοποθετηθεῖ πλάκα μὲ ἀνάγλυφο δικέφαλο ἀετό.

Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - Σ. ΚΑΛΟΠΙΣΗ - Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ

1. Βλ. πιὸ πάνω σ. 231 σημ. 3.
2. Ὅ.π. ΑΒΜΕ Α', 1935, 42 - 44.
3. E. Stikas, L'église byzantine de Christianou en Triphylie (Peloponnèse) et les autres édifices de même type (Paris 1951), 28 - 29, 52 - 53, εἰκ. 36 - 38.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΝΑΩΝ
ΚΑΤΑ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΥΣ ΤΥΠΟΥΣ

Βυζαντινῶν χρόνων

ΣΤΑΥΡΕΠΙΣΤΕΓΟΙ

Καστάνια: Ἅγιος Νικόλαος «στῆς Μαρούλαινας», Α1, σ. 189 κέ.

ΔΙΩΡΟΦΟΙ

Καστάνια: Ἁι-Νικολάκης, Α4, σ. 204 κέ.

ΜΟΝΟΧΩΡΟΙ ΚΑΜΑΡΟΣΚΕΠΑΣΤΟΙ

Καστάνια: Ἅγιος Γεώργιος, Α2, σ. 137 κέ., Ἅγιος Γεώργιος, Α5, σ. 210 κέ., Ἅγιος Προκόπιος, Α3, σ. 200 κέ.

Οἴτυλο: Ἅγιος Δημήτριος, Α9, σ. 216.

ΛΑΞΕΥΜΕΝΟΙ ΣΕ ΒΡΑΧΟ

Λαγκάδα: Ἁγία Μαρίνα, Α6, σ. 211 κέ.

Παραλία Ζυγοῦ: Σπηλιάκι τῆς Ἁγίας, Α7, σ. 215 κέ.

Μεταβυζαντινῶν χρόνων

ΣΤΑΥΡΟΕΙΔΕΙΣ ΕΓΓΕΓΡΑΜΜΕΝΟΙ ΜΕ ΤΡΟΥΛΟ

Μεταξὺ Σαϊδόνας καὶ Καστάνιας: Φανερωμένη, Β7, σ. 223 κέ.

ΤΥΠΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥ

Δολοί: Ἁγία Παρασκευή, Β1, σ. 217 κέ.

ΣΤΑΥΡΕΠΙΣΤΕΓΟΙ

Λιμένι: Παναγία ἡ Εὑρέτια, Β69, σ. 244.

ΜΟΝΟΧΩΡΟΙ ΚΑΜΑΡΟΣΚΕΠΑΣΤΟΙ

Ἅγιος Νίκων (Πολιάνα): Παναγίτσα, Β57, σ. 242.

Θαλάμες (Κουτήφαρη): Γενέσιο τῆς Θεοτόκου, Β31, σ. 233, Κοίμηση Θεοτόκου, Β27, σ. 232, Προφήτης Ἠλίας, Β29, σ. 232 κέ.

Καστάνια: Ἁγία Παντάνασσα, Β24, σ. 232, Ἅγιος Ἀθανάσιος, Β21, σ. 232, Ἅγιος Νικόλαος, Β15, σ. 228 κέ., Ἅγιος Παντελεήμονας, Β20, σ. 232, Ἅγιος Σπυρίδωνας, Β18, σ. 231, Κοίμηση Θεοτόκου Β22, σ. 232, Παναγία, Β16, σ. 231.

Λαγκάδα: Ἁγία Παρασκευή, Β32, σ. 233, Ἅγιος Ἀθανάσιος, Β47, σ. 234, Ἅγιος Ἠλίας, Β45, σ. 234, Ἅγιος Σπυρίδωνας, Β34, σ. 233, Ἅγιος Σπυρίδωνας, Β46, σ. 234, Ἁι-Γιάννης, Β48, σ. 234, Ἁι-Μάμας, Β37, σ. 233, Ἁι-Στράτηγος, Β43, σ. 234, Παναγία, Β42, σ. 234, Παναγία μονῆς Καβελλάρη, Β49, σ. 234 κέ., Παναγίτσα, Β33, σ. 233, Παναγίτσα στὸ Φιλιατρό, Β50, σ. 238, Σωτήρας, Β41, σ. 234, Φανερωμένη, Β44, σ. 234.

Λιμένι: Ἅγιος Νικόλαος, Β70, σ. 244, Ἅγιος Σώστης, Β71, σ. 244.

Οἴτυλο: Ἅγιος Σπυρίδωνας, Β59, σ. 242, Ἅγιος Σώζων, Β62, σ. 243, Ἁι-Πετράκης, Β65, σ. 243, Παναγιὰ στὴ Μιάμιτσα, Β67, σ. 243, Προφήτης Ἠλίας, Β60, σ. 242, Σταύρωση, Β68, σ. 244.

Σαϊδόνα: Ἅγιος Νικόλαος, Β4, σ. 223, Παναγία, Β6, σ. 223, Σωτήρας, Β5, σ. 223.

Μεταξὺ Σαϊδόνας καὶ Καστάνιας: Ἅγιοι Θεόδωροι, Β9, σ. 228, Ἅγιοι Σαράντα, Β10, σ. 228, Ἅγιος Μάμας, Β14, σ. 228.

Τραχήλα: Ἅγιος Ἰωάννης, Β52, σ. 241, Ἅγιος Πολύκαρπος, Β51, σ. 241, Κοίμηση Θεοτόκου, Β54, σ. 241, Παναγία, Β53, σ. 241, Παναγία, Β55, σ. 242.

Χοτάσια: Παναγία, Β58, σ. 232.

ΜΟΝΟΧΩΡΟΙ ΜΕ ΔΙΡΡΥΤΗ ΟΡΟΦΗ

Σαϊδόνα: Εἰσόδια Θεοτόκου, Β3, σ. 223.

Μεταξὺ Σαϊδόνας καὶ Καστάνιας: Ἅγιος Δημήτριος, Β12, σ. 228, Ἄσπρη Ἐκκλησία, Β11, σ. 228.

ΛΑΞΕΥΜΕΝΟΙ ΣΕ ΒΡΑΧΟ

Οἴτυλο: Ἅγιος Σπυρίδωνας, Β66, σ. 243, Ἁι-Γιαννάκης, Β63, σ. 243.

Παναγίτσα τοῦ Ραξέλου: Β64, σ. 243.

Ἐπισημάθηκαν ἐπίσης ναοί:

ΕΡΕΙΠΩΜΕΝΟΙ

Θαλάμες: Ἅγιος Δημήτριος, Β26, σ. 232.

Καστάνια: Ἁι-Γιάννης, Β23, σ. 232.

Λαγκάδα: Ἅγιος Γεώργιος, Β35, σ. 233, ναὸς Β38, σ. 233, Παναγίτσα Β40, σ. 234.

Μεταξὺ Σαϊδόνας καὶ Καστάνιας: ναός, Β8, σ. 228.

ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΜΕΝΟΙ

Θαλάμες: Ἅγιος Ἰωάννης, Β28, σ. 232, Μεταμόρφωση Σωτῆρα, Β30, σ. 233.

Καστάνια: Ἁγία Παρασκευή, Β19, σ. 231 κέ., Ἁγία Τριάδα, Β17, σ. 231, Ἅγιοι Ἀνάργυροι, Β25, σ. 232.

Λαγκάδα: Ἅγιος Βασίλειος, Β36, σ. 233, Ἅγιος Νικόλαος, Β39, σ. 233 κέ.

Σαϊδόνα: Γέννηση τοῦ Χριστοῦ, Β2, σ. 233.

Μεταξὺ Σαϊδόνας καὶ Καστάνιας: Ἅγιος Τρύφων, Β13, σ. 228.

21. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟ ΤΗΓΑΝΙ ΤΗΣ ΜΑΝΗΣ

(Παρένθ. πίν. Η΄ καὶ πίν. 148 - 149)

Συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφὴ στὸ ἀκρωτήρι Τηγάνι τῆς Μέσα Μάνης*. Ἀνασκάφηκε πλήρως ὁλόκληρο τὸ μεσαῖο κλίτος ἀπὸ τὸ ὕψος τοῦ μεσοβυζαντινοῦ δαπέδου μέχρι τοῦ φυσικοῦ βράχου. Ἡ ἀνασκαφὴ ἄρχισε ἀπὸ τὴ ΒΔ γωνία τοῦ ἡμικυκλικοῦ βάθρου τοῦ συνθρόνου τῆς βασιλικῆς, ὅπου πέρυσι κατὰ τὴ διάνοιξη δοκιμαστικῆς τάφρου εἶχε ἐπισημανθεῖ τάφος[1]. Ἀποκαλύφθηκε ὁ νότιος τοῖχος τῆς ἀρχικῆς δεξαμενῆς[2] καὶ 29 κιβωτιόσχημοι τάφοι, ποὺ περιεῖχαν πολὺ σημαντικὰ παλαιοχριστιανικὰ ἀντικείμενα μικροτεχνίας (παρένθ. πίν. Η΄).

Ὁ νότιος τοῖχος τῆς δεξαμενῆς: Σὲ ἀπόσταση ±1.55 μ. πρὸς Ν τοῦ στυλοβάτη τῆς βόρ. κιονοστοιχίας τῆς βασιλικῆς καὶ παράλληλα μὲ αὐτὸν ἀποκαλύφθηκε τοῖχος πάχους ±0.80 μ., ποὺ ἐκτείνεται σὲ μῆκος π. 8.65 μ. δυτικὰ ἀπὸ τὸν βατήρα τοῦ μεσοβυζαντινοῦ τέμπλου[3]. Ἡ βόρ. πλευρὰ τοῦ τοίχου εἶναι ἐπιχρισμένη μὲ τρία ἐπάλληλα στρώματα ἀπὸ σκληρὸ ὑδραυλικὸ κονίαμα, ὅμοιο μ' αὐτὸ ποὺ καλύπτει τὴ νότια πλευρὰ τῆς βάσης τοῦ βόρ. τοίχου τῆς βασιλικῆς σὲ ὕψος ±0.70 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο, ποὺ ἀποκαλύφθηκε τὸ 1978[4]. Ὁ τοῖχος αὐτὸς σὲ βάθος ±0.20 μ. ἀπὸ τὸ σωζόμενο ὕψος του διευρύνεται πρὸς Β καὶ

*Τὴν ἀνασκαφὴ παρακολούθησαν ὁ φοιτητὴς Θ. Διονυσόπουλος, οἱ φοιτήτριες Ἐ. Γαρέζου, Φ. Κακριδῆ, Χ. Μερκούρη, Π. Δεληκάρη, Ἀ. Κουνᾶ, Β. Παπαδημητροπούλου καὶ ἡ δρ. Β. Κέπετζη. Τὴν ἔκθεση οὐσιαστικὰ συνέταξε ὁ ἐπιμελητὴς τῆς Ἔδρας τῆς Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας κ. Νίκος Γκιολὲς ποὺ εἶχε τὴν ἐποπτεία τῶν φοιτητῶν.

1. ΠΑΕ 1979, 219.

2. Πρβ. ΠΑΕ 1978, 186.

3. Ἀπὸ τὸν βατήρα τοῦ μεσοβ. τέμπλου παραμένουν στὴ θέση τους δύο μαρμάρινα κομμάτια: τὸ ἕνα στὴ Ν ἄκρη του (διαστ. 0.85 × 0.50 × 0.50 μ.) καὶ τὸ ἄλλο στὴ Β (1.25 × 0.75) ΠΑΕ 1979, εἰκ. 1. Τὰ δύο ὀγκώδη ἀπὸ τεφρὸ μάρμαρο ἐπιμήκη ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἴσως προχριστιανικοῦ κτίσματος, διαστάσεων α) 2.44 × 0.50 β) 1.55 × 0.50 καὶ πάχους 0.23 ποὺ βρίσκονταν πρόχειρα πεσμένα πάνω στὸν παραπάνω βατήρα μετακινήθηκαν. Τὸ μεγαλύτερο κομμάτι στὴ ΒΔ γωνία τοῦ μεσαίου κλίτους καὶ τὸ μικρότερο πάνω στὸ στυλοβάτη τῆς βόρ. κιονοστοιχίας. Μετακινήθηκαν ἐπίσης οἱ δύο ἀρράβδωτοι κίονες ποὺ βρίσκονταν πρόχειρα τοποθετημένοι δίπλα στὴ μέση περίπου τοῦ νότ. στυλοβάτη τοῦ ναοῦ (ΠΑΕ 1977, 203, εἰκ. 1). Ὁ ἕνας τοποθετήθηκε πάνω στὸν παρακείμενο στυλοβάτη κι ὁ ἄλλος κυλίστηκε στὴ ΒΔ γωνία τοῦ μεσαίου κλίτους.

4. ΠΑΕ 1978, 186.

σχηματίζει πατούρα πλάτους ±0.65 μ. Στὸ ἀνατολικό του ἄκρο ὁ τοῖχος κάμπτεται σὲ ὀρθὴ γωνία πρὸς Β, φθάνει μέχρι τὸ θεμέλιο τοῦ στυλοβάτη τῆς βόρ. κιονοστοιχίας καὶ φαίνεται ὅτι συνεχίζεται καὶ πιὸ πέρα. Πάνω στὸ τμῆμα τοῦτο εἶναι θεμελιωμένο τὸ βόρ. σωζόμενο κομμάτι τοῦ βατήρα τοῦ μεσοβυζ. τέμπλου. Ὁ νότιος τοῖχος φαίνεται ὅτι κάμπτεται πρὸς Β καὶ στὴ δυτική του ἀπόληξη, εἶναι ὅμως στὸ σημεῖο αὐτὸ πολὺ καταστραμμένος. Ἔτσι συνάγεται πὼς ἡ ἀρχικὴ δεξαμενὴ εἶχε διαστάσεις: μῆκ. π. 8.65 μ. καὶ πλάτ. 4.80 μ. Τὸ ὕψος της, ὅπως δείχνουν τὰ κατάλοιπα στὸ βόρ. τοῖχο, βρισκόταν σὲ ψηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς βασιλικῆς καὶ ὕστερα μειώθηκε, ὅταν κτίστηκε ὁ ναός. Τότε περιορίστηκε ἡ δεξαμενὴ μόνο στὸ βόρ. κλίτος. Τὸ ὅτι ἡ δεξαμενὴ προϋπῆρχε τῆς βασιλικῆς ποὺ ἔχει μέχρι στιγμῆς ἀνασκαφεῖ, μαρτυρεῖ πλέον μὲ κάθε σαφήνεια τὸ κτίσιμο τοῦ βόρ. στυλοβάτη τῆς βασιλικῆς μέσα στὴ δεξαμενή[1]. Ἡ δεξαμενὴ αὐτὴ ὑπῆρχε φαίνεται καὶ πρὶν ἀπὸ τοὺς τάφους, γιὰ τοὺς ὁποίους θὰ μιλήσουμε ἀμέσως παρακάτω. Τοῦτο προδίδει ἡ διάταξη τῶν τάφων ποὺ βρίσκονται κατὰ μῆκος τοῦ νότιου (τάφοι 5, 9, 10, 14, 24) καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ (τάφοι 3, 8) τοίχου τῆς στέρνας καὶ ἀκολουθοῦν τὴν περίμετρό της.

Τάφοι: Στὸ μεσαῖο κλίτος τῆς βασιλικῆς ἀνασκάφηκαν 29 τάφοι[2]. Βρίσκονται σὲ βάθος ±0.40 μ. ἀπὸ τὸ μεσοβυζαντινὸ δάπεδο. Στρωματογραφικὰ ἡ μεταξὺ τῶν ἐλάχιστων καταλοίπων τῶν πλακῶν τοῦ μεσοβυζ. δαπέδου καὶ τῆς ὀροφῆς τῶν τάφων ἐπίχωση ἔχει ὡς ἑξῆς[3] (εἰκ. 1): Κάτω ἀπὸ τὶς πλάκες

1. Καὶ οἱ μεταγενέστερες βάσεις τῶν πεσσῶν τοῦ μεσοβυζαντινοῦ ναοῦ.

2. Ὁ 29ος ἀνασκάφηκε μόνο κατὰ τὸ ἀνατ. του μισό, γιατὶ τὸ δυτ. βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸ βαρὺ κατώφλι τῆς βασιλείου πύλης καὶ ὑπῆρχε κίνδυνος κατάρρευσής του. Τάφοι δὲν ὑπάρχουν: α) κάτω ἀπὸ τὸ βάθρο τοῦ συνθρόνου, ὅπως ἀπέδειξε δοκιμαστικὴ τάφρος ἀπὸ Β - Ν, μήκους 1.50 μ., πλάτους 0.80 μ. στὴ μέση τοῦ βάθρου. Σὲ βάθος +0.60 βρέθηκε ὁ φυσικὸς βράχος καὶ ἡ ἐπίχωση ἦταν φερτή, β) νότια τῶν τάφων 1 καὶ 2, ποὺ μέρος τους βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸ ΒΔ τμῆμα τοῦ βάθρου τοῦ συνθρόνου. Ἐκεῖ βρέθηκαν μόνο κατάλοιπα ἀπὸ σχιστολιθικὸ δάπεδο ἐπιχρισμένο μὲ ἀσβεστοκονίαμα πάχους ±0.03 μ., γ) πρὸς Β τοῦ νότ. τοίχου τῆς στέρνας καὶ δ) κατὰ μῆκος τοῦ δυτ. τμήματος τῆς βόρ. κιονοστοιχίας, ὅπου διαπιστώθηκε ἡ ὕπαρξη σαθρῶν τοίχων. Οἱ τάφοι 2, 3, 5, 8, 9, 11, 13, 15, 16, 18, 21, 22, 23, 24, 25 (πάνω τμῆμα), 26, 27, 28 εἶναι εἴτε καταστραμμένοι ἐν μέρει ἀπὸ τὴ θεμελίωση τοῦ νότ. στυλοβάτη τῆς βασιλικῆς (τάφος 13) ἢ τῶν πεσσῶν τοῦ μεσοβυζ. ναοῦ, εἴτε ἡ ὀροφή τους εἶχε καταπέσει ὁλόκληρη ἢ εἶχε ἀφαιρεθεῖ καὶ οἱ τάφοι εἶχαν μπαζωθεῖ. Ὁ τάφος 24 αὐξήθηκε σὲ ὕψος κατὰ 0.43 μ. καὶ σὲ πλάτος στὴ βόρ. πλευρά του κατὰ 0.20 μ. σὲ μεταγενέστερη φάση μὲ πρόχειρα κτισμένα πουριὰ καὶ ἔφθασε ἔτσι στὸ ὕψος τοῦ ὑποστρώματος τοῦ μεσοβυζαν. δαπέδου. Ἀνέπαφη σωζόταν ἡ ὀροφὴ μόνον στοὺς τάφους 6, 7, 14, 29. Στοὺς ὑπόλοιπους (1, 4, 10, 12, 17, 19, 20) ἡ ὀροφὴ εἶχε σπάσει, τὸ ἐσωτερικὸ ὅμως τῶν τάφων ἦταν ἀνέπαφο.

3. Δεῖγμα ἀφέθηκε στὴ μέση τοῦ ἀνατ. τμήματος τοῦ κεντρικοῦ κλίτους, ὅπου ὑπῆρχε ἐνσωματωμένο στὸ μεσοβυζ. δάπεδο μὲ φορὰ ἀπὸ Α - Δ, στενόμακρο (1.60 × 0.50) τεφρὸ μάρμαρο μὲ ἐπιμήκη τόρμο πάνω (ΠΑΕ 1979, εἰκ. 1).

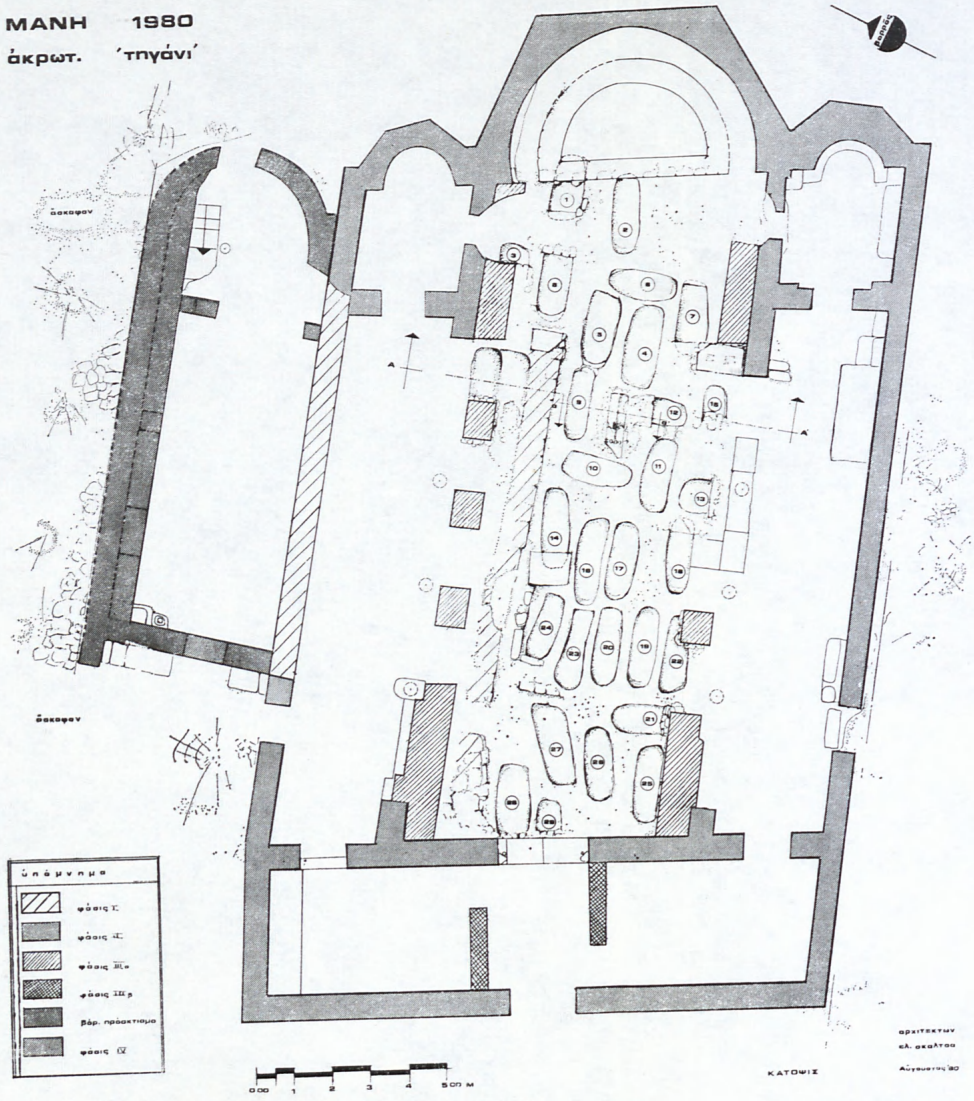

Κάτοψη τῆς βασιλικῆς στὸ Τηγάνι.

τοῦ μεσοβυζαντινοῦ δαπέδου ὑπάρχει τὸ ὑπόστρωμά του ἀπὸ ἀσβεστοκονίαμα πάχους ±0.06 μ. 'Ακολουθεῖ στρῶμα ἀπὸ μαῦρο χῶμα πάχους ±0.08 μ. καὶ κάτω ἀπ' αὐτὸ στρῶμα πάχους ±0.29 μ. ἀπὸ κοκκινωπὸ χῶμα, ἀσβέστες, χαλίκια, βήσσαλα καὶ μικρὲς πέτρες. 'Η στρωματογραφία αὐτὴ δείχνει ὅτι ἀφοῦ ἀφαιρέθηκαν οἱ πλάκες τοῦ δαπέδου τῆς βασιλικῆς, ποὺ φαίνεται ὅτι

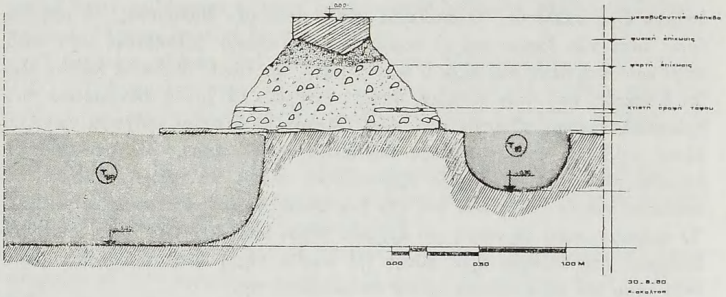

Εἰκ. 1. 'Ακρωτήριο Τηγάνι. Τομὴ αα'.

ἦταν κολλημένες πάνω στὴν ὀροφὴ τῶν τάφων, μπαζώθηκε ὁ χῶρος μὲ ἀσβεστοχώματα προκειμένου νὰ στρώσουν νέο δάπεδο. Τὸ δεύτερο ὅμως στρῶμα ἀπὸ μαῦρο χῶμα ποὺ μαζεύτηκε μὲ τὸν καιρὸ μαρτυρεῖ ὅτι πέρασε ἀρκετὸς χρόνος ἀπὸ τὴν προετοιμασία τοῦ χώρου γιὰ νέα ἀνοικοδόμηση μέχρι τὸ κτίσιμο τοῦ μεσοβυζαντινοῦ ναοῦ (12ος αἰ.)[1].

'Η ὀροφὴ τῶν τάφων ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐγκάρσια τοποθετημένες σχιστολιθικὲς πλάκες[2] ποὺ καλύπτονται μὲ παχὺ στρῶμα ἀσβεστοκονιάματος πάχους ±0.10 μ., στὸ ὁποῖο παρεμβάλλονται σειρὲς ἀπὸ χοντρὲς πλίνθους. 'Η ἐπιμελημένη αὐτὴ στεγανοποίηση τῶν τάφων καθὼς καὶ ὁ συνωστισμός τους μαρτυροῦν ἴσως ὅτι αὐτοὶ βρίσκονταν σὲ ἐσωτερικὸ χῶρο, πιθανῶς παλιότερης βασιλικῆς.

Οἱ τάφοι ἀνήκουν στὴν κατηγορία τῶν κιβωτιόσχημων μὲ ἀποστρογγυλευμένες τὶς γωνίες τους, ὥστε νὰ παίρνουν τὴ μορφὴ λουτήρα. Οἱ διαστάσεις τους κυμαίνονται: μῆκος ±2.30 - 1.50 μ., πλάτος ±0.90 - 0.60 μ., βάθος ±0.70 - 0.45. Οἱ κάθετες πλευρές τους εἶναι κτισμένες μὲ μικρὲς πέτρες καὶ τοῦβλα καὶ εἶναι ἐπιχρισμένες μὲ σκληρὸ κουρασάνι. Τὸν πυθμένα τους ἀποτελεῖ ὁ φυσικὸς βράχος. Οἱ περισσότεροι εἶναι προσανατολισμένοι ἀπὸ Α - Δ. 'Υπάρ-

1. Ὅπως συνάγεται καὶ ἀπὸ χρονολόγηση ἐπιγραφῆς (ΠΑΕ 1978, 190).

2. Μόνον ὁ τάφος 14 καλύπτεται στὸ δυτ. τμῆμα ἀπὸ ἄσπρη μαρμάρινη πλάκα 1.05 × 0.82 καὶ πάχους 0.05.

χουν ὅμως καὶ μερικοὶ μὲ φορὰ ἀπὸ B - N (τάφοι 6, 10, 12, 13, 21). Τὸ τελευταῖο ἐπέβαλε ἡ στενότητα τοῦ χώρου καὶ ἡ τυχὸν ὕπαρξη σκληροῦ βράχου.

Ὅλα τὰ ὀστὰ ποὺ βρέθηκαν ἦταν ἀνακατεμένα. Οἱ περισσότεροι τάφοι περιεῖχαν σαφῶς ὀστὰ περισσότερων ἀπὸ ἕνα νεκρό[1]. Μόνο στὸν κάτω «ὄροφο» τοῦ «διωρόφου» τάφου 25, ποὺ βρίσκεται στὴ ΝΔ γωνία τοῦ μεσαίου κλίτους, ὑπῆρχε ἕνας σκελετός. Ὁ σκελετὸς αὐτὸς ἦταν μὲν διαλυμένος, τὰ μεγάλα ὅμως ὀστὰ τῶν ἄκρων καὶ τὸ κομματιασμένο κρανίο βρίσκονταν λίγο πολὺ στὴν κανονικὴ θέση ποὺ εἶχε ὁ νεκρὸς κατὰ τὴν ταφή. Φαίνεται λοιπὸν ἐδῶ ὅτι ὁ νεκρός, ποὺ ἦταν γυναίκα, ὅπως μαρτυροῦν τὰ χρυσὰ σκουλαρίκια ποὺ βρέθηκαν, τάφηκε σ' αὐτὸν τὸν τάφο. Ἀργότερα ἔκτισαν πρόχειρο τοιχάριο ὕψους ±0.23 μ. στὴν περίμετρο τοῦ πυθμένα τοῦ τάφου, κάλυψαν ξανὰ τὰ λείψανα τῆς νεκρῆς μὲ ἐνιαία σχιστολιθικὴ πλάκα, καὶ χρησιμοποίησαν τὸ ὑπόλοιπο τμῆμα τοῦ τάφου γιὰ τὴν ἐναπόθεση ὀστῶν περισσότερων νεκρῶν. Ὁ σεβασμὸς πρὸς τὴ νεκρὴ τοῦ ἀρχικοῦ τάφου ἴσως ὀφείλεται στὴν ἰδιαίτερη ἐκτίμηση ποὺ ἔτρεφαν πρὸς αὐτὴν (οἱ οἰκεῖοι της;) ὥστε ν' ἀφήσουν μέσα στὸν τάφο καὶ τὰ πολύτιμα χρυσὰ σκουλαρίκια της.

Ὅλα τὰ ὀστὰ ποὺ βρέθηκαν ἦταν πολὺ σαθρά, τὰ περισσότερα κονιορτοποιημένα. Εἶχε καταβληθεῖ προσπάθεια νὰ τοποθετήσουν τὰ κρανία στὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ τάφου ἢ στὸ βόρειο στοὺς τάφους μὲ φορὰ B - N καὶ τὰ μεγάλα ὀστὰ τῶν ἄκρων στὸ δυτικὸ ἢ νότιο ἀντίστοιχο τμῆμα τους. Δίπλα στὰ κρανία ὑπῆρχαν στοὺς περισσότερους τάφους γυάλινα φιαλίδια ἢ μερικὲς φορὲς καὶ στὴ μέση τοῦ τάφου (τάφοι 16.25)[2].

Στοὺς περισσότερους τάφους βρέθηκε ἕνα ἢ περισσότερα μικρὰ κομμάτια ἡφαιστειακῆς λάβας (;) καὶ πολλὰ κομμάτια κάρβουνο σκορπισμένα πάνω στὸ σωρὸ τῶν ὀστῶν. Στὴ μέση τοῦ τάφου 20 βρέθηκαν τὰ ὀστὰ ἀπανθρακωμένα. Τοῦτο ἴσως δείχνει ὅτι ἄναβαν φωτιὰ καὶ ἔκαιγαν θυμίαμα. Ὅλοι οἱ τάφοι, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ ὁμοιομορφία τῶν κοσμημάτων ἀνήκουν στὴν ἴδια ἐποχή. Ἀνάλογοι τάφοι μὲ πολλὰ ὀστὰ συσσωρευμένα ἀπὸ ἀνακομιδὴ πιθανόν, μὲ γυάλινα ἀγγεῖα δίπλα στὰ κρανία καὶ παρόμοια κοσμήματα καὶ πόρπες ἀνασκάφηκαν στὸ βουνὸ S. Mauro τῆς περιοχῆς Caltagirone στὴ Σικελία. Οἱ τάφοι αὐτοὶ μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν, μὲ βάση τὰ νομίσματα τοῦ Τιβερίου Β' καὶ τοῦ Μαυρικίου ποὺ βρέθηκαν, στὸ τέλος τοῦ 6ου - ἀρχὲς 7ου αἰ.[3] Παρόμοιοι εἶναι καὶ οἱ τάφοι ποὺ ἀνασκάφηκαν στὸν Ἀφιώνα τῆς Κέρκυρας καὶ χρονολογοῦνται στὸν 6ο - 7ο αἰ.[4]

1. Πιθανότατα ἀπὸ ἀνακομιδή.
2. Πρβ. J. Nikolajević, Necropoles et tombes chrétiennes en Illyricum oriental, Εἰσηγήσεις τοῦ 10ου Διεθν. Συνεδρ. Χριστ. Ἀρχαιολογίας (1980) 354 κέ.
3. P. Orsi, Byzantina Siciliae, BZ 19, 1910, 73 κέ.
4. H. Bulle, Ausgrabungen bei Aphiona auf Korfu, AM 49, 1935, 119 κέ.

Τὰ ἀξιολογότερα εὑρήματα

Α. Μαρμάρινα γλυπτὰ

1. Κομμάτι ἀπὸ ἄσπρο μάρμαρο (0.113 × 0.19 καὶ πάχους 0.09). Κοσμεῖται μὲ διπλὸ κοιλόκυρτο κυμάτιο ἐπιμελημένης λάξευσης. Μάλλον παλαιοχριστιανικό. 'Ανήκει ἴσως σὲ θωράκιο ἄμβωνα [1].

2) Κομμάτι πλάκας ἀπὸ ἄσπρο μάρμαρο (0.22 × 0.28 μ. καὶ πάχους 0.055 μ.). Κοσμεῖται κάτω μὲ ἁδρὰ λαξευμένο κοιλόκυρτο κυμάτιο, πάνω στὸ ὁποῖο στηρίζεται σταυρὸς μὲ πλατυσμένη τὴν ἄκρη τῆς κάτω κεραίας, ποὺ σώζεται.

3) Κομμάτι θωρακίου ἀπὸ ἄσπρο μάρμαρο (0.42 × 0.16 × 0.04 μ.). Κοσμεῖται στὴ γωνία μὲ ὄρθιο πτηνὸ (πέρδικα) καὶ πίσω ἀπ' αὐτὸ μὲ ἀκανθόφυλλο. Ἡ λάξευση ἀβαθής. Μεσοβυζαντινό.

4) 'Οκταγωνικὸς κιονίσκος μὲ συμφυὲς τετράπλευρο κιονόκρανο ἀπὸ ἄσπρο μάρμαρο, σὲ τρία κομμάτια, συνολικοῦ μήκους 0.82 μ. διαμ. 0.08 μ. Μεσοβυζαντινός.

5) Μῆλο ἴσως πεσσίσκου πύλης τέμπλου ἀπὸ ἄσπρο μάρμαρο ὕψ. 0.13 μ., διάμ. 0.15 μ. Καρπόσχημο μὲ αὐλακώσεις ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν κορυφή. Μεσοβυζαντινό.

6) Τρία θραύσματα μὲ διάτρητο διάκοσμο ἀπὸ τρισχιδὴ ταινία. Διαστάσεις: α) 0.045 × 0.03, β) 0.034 × 0.030, γ) 0.055 × 0.026 μ.

7) Γωνιαῖο λοξότμητο κομμάτι περιθυρώματος μήκ. 0.35, 0.22 μ., πλάτ. 0.24 μ., 0.15 μ., πάχους 0.11 μ. ἀπὸ ἄσπρο μάρμαρο. Κάτω βαθμιδωτὴ διαμόρφωση τὴν ὁποία ἀκολουθεῖ κοιλόκυρτο κυμάτιο. Μεσοβυζαντινό [2].

β) Κομμάτι λοξότμητου γείσου τέμπλου ἀπὸ ἄσπρο μάρμαρο μήκ. 0.045 μ., 0.40 μ., πλάτ. 0.24 μ., 0.40 μ. Στὴ κάτω πλευρὰ ὑπάρχει ἀβαθὴς τετράπλευρος τόρμος (0.15 × 0.14 μ.). Ἡ λοξότμητη πλευρὰ κοσμεῖται μὲ σηρικοὺς τροχοὺς ποὺ ἐγκλείουν πεντάφυλλα ὄρθια ἀνθέμια. Ἂν καὶ τὸ ἀνάγλυφο εἶναι ἀρκετὰ φθαρμένο μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ πὼς ἡ ἐκτέλεσή του εἶναι ἀρκετὰ πλαδαρὴ καὶ τὸ θέμα ἁπλοποιημένο σὲ σχέση μὲ τὰ γλυπτὰ τοῦ β' μισοῦ τοῦ 11ου αἰώνα τῆς περιοχῆς, ὅπως αὐτὰ τοῦ Ταξιάρχη τῆς Χαρούδας [3] καὶ τοῦ Ταξιάρχη Γλέζου [4].

1. Πρβ. ΠΑΕ 1974, πίν. 108δ.

2. Πρβ. ΠΑΕ 1978, 187, πίν. 131γ.

3. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, 'Ο Ταξιάρχης τῆς Χαρούδας καὶ ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή του, Λακωνικαὶ Σπουδαὶ 1, 1972, 281, πίν. Κ'.

4. Τοῦ ἴδιου, Νικήτας Μαρμαρᾶς, Δωδώνη 1, 1972, πίν. 1β.

Β. Γυάλινα ἀγγεῖα

1) Μυροδοχεῖο (τ. 1)[1] ὕψ. 0.075 μ., διάμ. βάσης 0.046 μ. Σφαιρικὴ κοιλία πιεσμένη πάνω καὶ κάτω. Στὴ μέση τοῦ λαιμοῦ δακτύλιος.

2) Μυροδοχεῖο (τ. 1) ὕψος 0.085 μ. διάμ. βάσης 0.044 μ. Σφαιρικὴ κοιλία μὲ ἀνάγλυφες κατακόρυφες νευρώσεις. Στὴ μέση τοῦ λαιμοῦ δακτύλιος.

3) Ἄνω μισὸ μυροδοχείου (τ. 16) ὕψ. 0.065 μ. Σφαιρικὴ κοιλία, λαιμὸς χωρὶς δακτύλιο.

4) Φιαλίδιο κωνικοῦ σχήματος (1.10) ὕψ. 0.163 μ., διάμ. βάσης 0.069 (πίν. 148β).

5) Φιάλη (τ. 6) ὕψ. 0.225 μ. διάμ. κοιλίας 0.15 μ. Σφαιρικὴ κοιλία, ψηλὸς λαιμὸς ὕψ. 0.086 μ.

6) Φιάλη (τ. 18) ὕψ. 0.16 μ., διάμ. βάσης 0.052 μ. Σφαιρικὴ κοιλία, βάση ἐλαφρῶς κοίλη, ψηλὸς λαιμὸς ὕψ. 0.087 (πίν. 148γ).

7) Φιάλη (τ. 19) ὕψ. 0.22 μ., διάμ. βάσης 0.9 μ. Ἡ κοιλία διευρύνεται στὸ πάνω μέρος. Ὁ λαιμός, ὕψ. 0.075 μ., ἔχει ἀνάγλυφο σπειροειδὴ διάκοσμο (πίν. 148α).

8) Φιάλη (τ. 25) ὕψ. 0.15 μ., διάμ. βάσης 0.058 μ. Σφαιρικὴ κοιλία, βάση κοιλόκυρτη, ψηλὸς λαιμός, ποὺ πλαταίνει πάνω, ὕψ. 0.07 μ.

9) Φιάλη (τ. 25) ὕψ. 0.016, διάμ. βάσης 0.55 μ., ὕψ. λαιμοῦ 0.08 μ. Ἴδια μὲ τὴν προηγούμενη. Βρέθηκε ραγισμένη.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω βρέθηκαν σὲ ὅλους σχεδὸν τοὺς τάφους θραύσματα παρόμοιων γυάλινων ἀγγείων. Ὅλα εἶναι μονόχρωμα πρασινωποῦ ἢ κυανοῦ ἀνοικτοῦ χρώματος.

Γυάλινα ἀγγεῖα παρόμοιων σχημάτων βρέθηκαν στὸ νεκροταφεῖο τῆς Callatis στὴ Ρουμανία καὶ ἀνάγονται στὸν 4ο αἰ.[2] Ἴδιοι λαιμοὶ μὲ τοὺς λαιμοὺς τῶν ὑπ' ἀρ. 1, 2 ἀγγείων βρέθηκαν στὴν Κόρινθο[3]. Ὅμοιου σχήματος μὲ τὴν ὑπ' ἀρ. 7 φιάλη βρέθηκε στὶς Σάρδεις (6ος - 7ος αἰ.)[4].

Γ. Μεταλλικὰ ἀντικείμενα

1) Ζευγάρι χρυσῶν σκουλαρικιῶν (τ. 25). Ἀποτελοῦνται (πίν. 148ε) ἀπὸ λεπτὸ σύρμα ποὺ θηλυκώνεται διαγράφοντας κύκλο διαμ. 0.034 μ. μὲ δύο συμπλεκόμενα ἄγκιστρα στὶς ἀπολήξεις. Στὸ κάτω μέρος εἶναι προσκολλημέ-

1. τ. 1 = τάφος 1.

2. Πρβ. C. Preda, Callatis. Necropola romano-bizantina (1980) 31 κέ., πίν. LIV.M22, LXIV.M122.1, LXXIX. M298, M299.

3. Corinth XII. ἀρ. 775, 176 D. Davidson - Weinberg, A Medieval Mystery: Byzantine Glass Production, Journal of Glass Studies 17, 1975, 135, εἰκ. 15.

4. A. Von Saldern, Glass from Sardis, AJA 66, 1962, 11 ἀρ. 15, πίν. 7, 18 καὶ σχ. πίν. 10. J. Philippe, Le monde byzantin dans l'histoire de la verrerie, Ve - XVIe siècle (1970) εἰκ. 36.15.

νος μικρὸς κύκλος, στὸν ὁποῖο ἐγγράφεται σταυρὸς ἀπὸ φιλιγκράνα ποὺ οἱ ἄκρες τῶν κεραιῶν του ἀπολήγουν σὲ δυὸ κύκλους καὶ στὴ διασταύρωση τῶν κεραιῶν του ρόδακας. Τρία «σταφύλια» προσκολλῶνται στὴν ἐξωτερικὴ περίμετρο τοῦ κύκλου. Βρέθηκε δίπλα στὰ κατάλοιπα τοῦ κρανίου στὸ κάτω τμῆμα τοῦ τάφου 25. Κομμάτια ἀπὸ ὅμοια ἀσημένια σκουλαρίκια μὲ πέντε συνήθως «σταφύλια», βρέθηκαν στοὺς περισσότερους τάφους. Ὅμοια βρέθηκαν στὴ Σικελία (6ος - 7ος αἰ.)[1]. Παρόμοιο ὑπάρχει στὸ Μουσεῖο τοῦ Brooklyn (μὲ τρία ὅμως ἀνθέμια) 5ος - 6ος αἰ.[2]

2) Ἀσημένιο σκουλαρίκι (τ. 10) ἐλλειπτικοῦ σχήματος μεγαλύτερης διαμ. 0.039 μ. (πίν. 148δ). Στὸ κάτω μισὸ τῆς ἔλλειψης μεταξὺ δύο σφαιριδίων στὴν ἐξωτερικὴ περίμετρο κόσμημα ἀπὸ ἐναλλασσόμενους 4 μικροὺς κύκλους μὲ 5 «σταφύλια». (Λείπει 1 κύκλος καὶ 1 «σταφύλι».) Στὴ μέση τῆς ἐσωτερικῆς περιμέτρου μεγαλύτερος κύκλος μὲ 5 «σταφύλια» γύρω καὶ στὴ μέση ὄρθιος καυλός. Βρέθηκε καὶ τμῆμα ἀπὸ τὸ ταίρι του. Παρόμοια ἔχουν βρεθεῖ στὴ Σικελία[3] καὶ στὴν Κόρινθο (6ος - 7ος αἰ.)[4].

3) Τρία ἀσημένια σκουλαρίκια μορφῆς ἁπλῶν κρίκων διαμ. 0.035 - 0.030 καὶ τμήματα ἄλλων. Ὅμοια βρέθηκαν στὴ Νεμέα σὲ νεκροταφεῖο τοῦ 6ου αἰ.[5] καὶ στὸν 'Αφιώνα τῆς Κέρκυρας (6ος - 7ος αἰ.)[6].

4) Χάλκινο σκουλαρίκι (τ. 14). 'Απὸ χοντρὸ σύρμα ποὺ διαγράφει κύκλο διαμ. 0.015 μ. καὶ ἀπολήγει σὲ σφαιρίδιο (πίν. 148ζ). Ὅμοια βρέθηκαν στὸ νεκροταφεῖο τῆς Callatis στὴ Ρουμανία, 5ος - 6ος αἰ.[7]

1. P. Orsi, Byzantina Siciliae, BZ 19, 1910, πίν. II.1,8. Τοῦ ἴδιου, Giojelli bizantini della Sicilia, Mélanges M. G. Schlumberger (1924) τ. II, εἰκ. 64. Πρβ. M. Tatić - Djurić, Zlatni nalaz iz Višnjice, Zbornik Harodnog Muzeja 4, 1964, 190 κέ. πίν. I. 6.

2. J. D. Cooney, Pagan and Christian Egypt, Egyptian Art from the first to the tenth Century A.D., Brooklyn Museum (Κατάλογος ἐκθέσεως) 1941, ἀρ. 136. Πρβ. καὶ τὸ δισκάριο στὸ περιδέραιο ἀρ. 6 (7ος αἰ.), M. C. Ross, Catalogue of the Dumbarton Oaks Collection II, 1965, πίν. XII καὶ τὰ ἁπλούστερα σκουλαρίκια: Στὸ ἴδιο, ἀρ. 61 (7ος αἰ.) πίν. XIVG, ἀρ. 85 (6ος αἰ.) πίν. XLVIII, τῆς Σικελίας (P. Orsi, BZ 19, 1910, 474 εἰκ. 16) ποὺ βρέθηκαν σὲ τάφο μὲ νομίσματα τοῦ Τιβερίου Β' (574 - 584), τοῦ Sadovsko - Kale στὴ Β. Βουλγαρία, 6ος αἰ. (I. Wilkow, Eine Gotenfestung bei Sadowetz (Nordbulgarien), Germania 19, 1935, 151 κέ., πίν. 17.2, 6. Αὐτὰ ποὺ βρέθηκαν στοὺς βαρβαρικοὺς τάφους τῆς περιοχῆς Keszthely τῆς Οὐγγαρίας (N. Fettich, Archäologische Studien zur Geschichte der späthunnischen Metallkunst, Arch. Hung. 31, 1951, 171, πίν. XXXIX. 5, 6) καὶ στὴ Čadjavica τῆς Κροατίας (Στὸ ἴδιο, 116, πίν. X 6, 7, 6α, 7α) καὶ χρονολογοῦνται στὸν 6ο - 7ο αἰ. εἶναι χοντροειδή, τὸ δισκάριο μὲ τὸ κόσμημα συμπαγές. Αὐτὰ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὅτι ἔχουν σὰν πρότυπο βυζαντινὰ τοῦ τύπου τοῦ Τηγανιοῦ.

3. P. Orsi, BZ 19, 1910, εἰκ. 1 - 3, πίν. II 2, 7. Τοῦ ἴδιου, Melanges Schlumberger, εἰκ. 66.

4. Corinth XII, ἀρ. 2036, 2039.

5. S. G. Miller, Excavation at Nemea 1979, Hesperia 49.2, 1980, 192, πίν. 43α.

6. H. Bulle, ὅ.π. εἰκ. 26.2.

7. C. Preda, ὅ.π. 47 - 48, πίν. LIX ἀρ. M 741.2.

5) Χάλκινος σταυρὸς-ἐγκόλπιο (τ. 2). μήκ. 0.07 μ., πλ. 0.035 μ., πάχους 0.006 μ. 'Αποτελεῖται ἀπὸ δύο συνενωμένους μὲ θηλύκωμα ὅμοιους σταυροὺς ποὺ ἀφήνουν μεταξύ τους κενὸ γιὰ τὴν τοποθέτηση φυλακτοῦ. Παρόμοιοι βρέθηκαν στὴν Κόρινθο[1].

6) Δύο χάλκινοι σταυροὶ (τ. 22): α) 0.25 × 0.015 μ. β) 0.015 × 0.023 μ. Κοσμοῦνται μὲ ἐγχάρακτους κύκλους μὲ στιγμὴ στὸ κέντρο. Ἴδιοι σταυροὶ ὑπάρχουν στὴ Συλλογὴ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Princeton[2]. Σταυροὶ ὅμοιου τύπου εἶναι ἐνσωματωμένοι σὲ δύο χάλκινα θυμιατὰ τοῦ 6ου - 7ου αἰ. τῆς Συλλογῆς Dumbarton Oaks[3]. Σταυρὸς ὅμοιου σχήματος κοσμεῖ πήλινο λύχνο τοῦ 4ου αἰ. ἀπὸ τὴν 'Αρχαία 'Αγορὰ στὴν 'Αθήνα[4].

7) Χάλκινο κλειδὶ (τ. 9). 'Αποτελεῖται ἀπὸ ἁπλὸ κρίκο διαμ. 0.021 μ. ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἐξαρτᾶται τὸ σχήματος L κλειδὶ μήκ. 0.006 μ. (πίν. 149β). Στὴ γλωσσίδα του, πλάτους 0.016 μ., δύο κατακόρυφες αὐλακώσεις καὶ δύο τρύπες. Παρόμοιο ὑπάρχει στὴ Menil Foundation Collection τοῦ Houston[5]. Παρόμοιο βρέθηκε στὴ Δῆλο[6] καὶ στὴ βασιλικὴ τοῦ Κρανείου στὴν Κόρινθο (π. 500)[7].

8) Δύο χρυσὰ σφαιρικὰ κουμπιὰ (τ. 10). Ὅμοια βρέθηκαν στὴ νεκρόπολη τῆς Gradešnica στὴ Βουλγαρία[8] (πίν. 148στ').

9) Χάλκινη διαμπερὴς δακτυλήθρα μήκ. 0.019 μ., διαμ. 0.020 μ., 0.017 μ. (τ. 11). Ὅμοιες βρέθηκαν στὴν Κόρινθο[9].

10) Χάλκινη κόπιτσα μήκ. 0.015 μ. (τ. 22).

11) Χάλκινο «κόσμημα» ἐλλειπτικοῦ σχήματος, διαμ. 0.020 μ., 0.012 μ., ποὺ κρεμόταν ἀπὸ περιδέραιο. Διακοσμεῖται ἀπὸ ἔκτυπους κύκλους στὴ μία πλευρὰ οἱ ὁποῖοι διαγράφουν σταυρὸ (τ. 22). Ἔχει σύμφυτο κρίκο γιὰ ἀνάρτηση.

12) Δακτυλίδια διαμ. ±0.020. 'Απὸ τὰ πολλὰ ποὺ βρέθηκαν ἀκέραια εἶναι 25 χάλκινα, 7 ἀσημένια κακῆς διατήρησης καὶ 6 σιδερένια. Σὲ πολλὰ ἀπὸ τὰ

1. Corinth XII, ἀρ. 2067.

2. The Walters Art Gallery. Early Christian and Byzantine Art, Baltimore 1947 (Κατάλογος ἔκθεσης) ἀρ. 449.

3. M. C. Ross, Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection I (1962) ἀρ. 48, 49.

4. A. Frantz, From Paganism to Christianity in the Temples of Athens, DOP 19, 1965, 189, εἰκ. 4.

5. G. Vikan - J. Wesbitt, Security in Byzantium, Locking, Sealing and Weighing, Dumbarton Oaks 1980, 3, εἰκ. 4 καὶ ἐξώφυλλο γιὰ τὴ μορφὴ τοῦ κρίκου.

6. Délos XVIII, πίν. LXXIX. 670.

7. ΠΑΕ 1977, 178 ἀρ. 1, πίν. 111 στ. 4.

8. S. Mašov, La necropole médiévale près du village Gradešnica (Culture et art en Bulgarie médiévale (VIIIe - XIVe s.), Izv. Arch. Inst. 33, 1979, εἰκ. 15.

9. Corinth XII, ἀρ. 1285, 1289.

χάλκινα ποὺ εἶναι καλῆς διατήρησης, ὑπάρχουν στὴ σφενδόνη ἐγχάρακτα κοσμήματα, ὅπως α) σταυρωτὰ τοποθετημένοι 4 κύκλοι μὲ στιγμὴ στὴ μέση. Ὅμοιο βρέθηκε στὴν Κόρινθο (4ος - 6ος αἰ.)[1], β) ὅμοιοι κύκλοι χιαστὶ βαλμένοι, γ) τρία ζευγάρια ἀπὸ ἁπλὲς στιγμές. Ὅμοια ὑπάρχουν στὴν Κόρινθο (5ος - 6ος) αἰ.[2], δ) σταυρὸς μὲ κάθετες γραμμὲς στὶς ἀπολήξεις τῶν κεραιῶν. Παρόμοιο βρέθηκε στὸ παλαιοχριστιανικὸ νεκροταφεῖο τῆς Νεμέας (6ος αἰ.)[3], ε) ἁπλὸς σταυρός, στ) σχηματοποιημένο πτηνό. Παρόμοιο βρέθηκε στὴν Κόρινθο[4] καὶ στὴ Gradešnica[5], ζ) πεντάλφα, παρόμοια βρέθηκαν στὴν Κόρινθο (6ος - 7ος αἰ.)[6]. Ἕνα ἀσημένιο (σπασμένο) κοσμεῖται μὲ πράσινη πέτρα, ἐνῶ σ' ἄλλα ἀσημένια διασώζεται μόνο ἡ θέση, ὅπου θὰ στερεώνοταν ἡ πέτρα.

13) Δέκα ἀκέραιες καὶ μία σπασμένη χάλκινες πόρπες:

α) Σταυρόσχημη (πίν. 149ε) μήκ. 0.08 μ. πλάτ. 0.03 μ. καὶ πάχους 0.004 μ. (τ. 2) μὲ πλατύτερες τὶς ἄκρες τῶν κεραιῶν ποὺ ἀπολήγουν σὲ γλωσσίδια. Τὸ μεσαῖο γλωσσίδιο τῆς κάτω κεραίας ἐπιμηκύνεται καὶ ἀπολήγει σὲ δισκάριο. Παρόμοιες πόρπες βρέθηκαν σὲ τάφους τῆς Σικελίας τοῦ 5ου - 6ου αἰ.[7]

β) Στρογγυλὴ (πίν. 149α) διαμ. 0.031 μ., μῆκ. γλωσσίδας 0.05 μ. (τ. 11). Ἴδιου τύπου πόρπη βρέθηκε σὲ τάφο τῆς Κορίνθου τοῦ 5ου - 6ου αἰ.[8]

γ) Ὀρθογώνιου τύπου μήκ. 0.043 μ., πλάτ. 0.022 μ. (τ. 13). Ἔχει διάτρητο σῶμα· στενόμακρη ἐγκοπὴ στὴν ἄκρη γιὰ νὰ προσαρμόζεται στὴ ζώνη, δύο στρογγυλὲς τρύπες στὴ μέση καὶ δυὸ τετράπλευρες κοντὰ στὸ θηλύκωμα. Ἴδιου τύπου πόρπη βρέθηκε στὴν Ἀρχαία Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν[9].

δ) Στενόμακρη μήκ. 0.067 μ. πλάτ. 0.017 μ. (τ. 13). Ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο τμήματα συνενωμένα μὲ ἄξονα. Τὸ ἕνα ἔχει τὴ μορφὴ τῆς προηγούμενης πόρπης γ μὲ διάτρητο σῶμα ἀπὸ μιὰ στενόμακρη ἐγκοπὴ γιὰ τὴν προσαρμογὴ τῆς ζώνης καὶ ἀπὸ δύο στρογγυλές. Τὸ δεύτερο τμῆμα ἔχει γλωσσοειδὴ μορφὴ καὶ ἀπολήγει σὲ μικρὴ σταγόνα.

ε) Τετράπλευρη (πίν. 149δ) μὲ ἐλαφρὰ συγκλίνουσες τὶς μακριὲς πλευρὲς

1. Corinth XII, ἀρ. 1850.
2. Corinth XII, ἀρ. 18, 52, 1865. Πρβ. καὶ C. Preda, ὅ.π. πίν. XXV, ἀρ. M 350.2.
3. S. G. Miller, ὅ.π. 194, πίν. 43b.
4. Corinth XII, ἀρ. 1933.
5. S. Mašov, ὅ.π. εἰκ. 95.
6. Corinth XII ἀρ. 1928, 1927.
7. P. Orsi, BZ 21, 1912, 199, εἰκ. 11.
8. J. Wiseman, Excavation in Corinth. The Gymnasium Area, 1967 - 1968, Hesperia 38, 1969, 79, πίν. 25c. Βλ. γιὰ τὴν χρονολόγηση καὶ τοῦ ἴδιου στὴν Hesperia 36, 1967, 417. Πρβ. καὶ αὐτὲς στὸ Corinth XII, ἀρ. 2179, πίν. 113 (4ου αἰ.) καὶ τὶς ὑπ' ἀρ. 2223, 2222.
9. K. M. Setton, The Bulgars in the Balkans and the Occupation of Corinth in the seventh century, Speculum 25, 1950, παρένθετος πίνακας (κάτω δεξιά). Δ.Ι. Παλλας, Αἱ «βαρβαρικαὶ» πόρπαι τῆς Κορίνθου, Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθν. Βυζ. Συνεδρίου (1955) Α', 356, πίν. 66β.

(0.027 × 0.026). Λείπει ἡ γλωσσίδα (τ. 15). Ἴδιου τύπου σιδερένια βρέθηκε σὲ τάφο τῆς Κορίνθου μὲ συνευρήματα τοῦ 5ου αἰ.[1]

στ) Μικρὴ πόρπη μὲ σῶμα μορφῆς τρίφυλλου «ἀνθεμίου» πολὺ σχηματοποιημένου (0.022 × 0.026 μ.) (τ. 18). Παρόμοιες βρέθηκαν στὴ Σικελία[2] καὶ στὴν Κόρινθο (6ος - 7ος αἰ.)[3].

ζ) Τριγωνικοῦ τύπου πόρπη (πίν. 149ε). Ἔχει διάτρητο σῶμα (0.067 × 0.03 μ.) ποὺ ἀπολήγει σὲ δισκάριο (τ. 25). Ὁ τύπος αὐτὸς πορπῶν εἶναι πολὺ διαδεδομένος[4]. Ἀξιοσημείωτο ὅτι βρέθηκαν ἴδιες σὲ τάφους τῆς Σικελίας τοῦ 5ου - 6ου αἰ.[5] καὶ τῆς Κέρκυρας ποὺ ἀνάγονται στὸν 6ο - 7ο αἰ.[6] καθὼς καὶ στὴν Κόρινθο, 6ος - 7ος αἰ.[7]

η) Ἐμπρόσθιο μισὸ ὅμοιας μὲ τὴν προηγούμενη (τ. 13).

θ) Μικρὴ πόρπη μὲ σῶμα παρόμοιο μὲ τῆς ὑπ' ἀρ. στ' (0.027 × 0.018) καὶ στρογγυλὸ κρίκο διαμ. 0.010 μ. (τ. 25).

ι) Γλωσσοειδὴς 0.055 × 0.025 μ. (τ. 26) μὲ μόλις διακρινόμενο «λυρόσχημο»(;) ἐγχάρακτο διάκοσμο (πίν. 149ζ).

ια) Γλωσσοειδὴς 0.05 × 0.024 (τ. 28). Κοσμεῖται μὲ ἐγχάρακτο συσπειρωμένο πτηνὸ (παγόνι). Ἴδιου τύπου πόρπες μὲ ἐγχάρακτο διάκοσμο βρέθηκαν στὴ Σικελία σὲ τάφους τοῦ 5ου - 6ου αἰ.[8]

14) Κρίκοι: ἕνας ἀσημένιος διαμ. 0.007 μ., δύο σιδερένιοι ἀκέραιοι διαμ. 0.018 μ., 0.022 μ., δύο σπασμένοι καὶ ἑπτὰ ἀκέραιοι χάλκινοι. Ἕνας ἀπὸ τοὺς χάλκινους διαμ. 0.032 μ., πάχους 0.006 μ. ἔχει στρογγυλὸ ἔξαρμα στὴ μέση διαμ. 0.066 μ. καὶ ἀπέναντι ἀπ' αὐτό, στὸ σημεῖο ποὺ κλείνει ὁ κύκλος, ὑπάρχουν κατάλοιπα ὀξιδωμένου σιδήρου. Πιθανὸν κρεμόταν ἀπὸ τὸν κρίκο σιδερένιο κλειδί. Οἱ ὑπόλοιποι εἶναι ἁπλοὶ διαμ. 0.027 μ., 0.023 μ., 0.029 μ., 0.023 μ., 0.010 μ., 0.020 μ.

15) Σιδερένια περόνη (τ. 8) μήκ. 0.135 μ. Στὴ μία της ἄκρη ἀνακάμπτεται καὶ σχηματίζει δακτύλιο, εἶναι σπασμένη στὰ δύο.

16) Χάλκινο ἀντικείμενο ἀπὸ ἔλασμα συνεπτυγμένο σὲ σχῆμα κώνου μήκ. 0.034 μ. διαμ. 0.015 μ. (τ. 4). Παρόμοια βρέθηκαν στὴν Κόρινθο[9].

1. Corinth XII, 266 καὶ 270, πίν. 113 ἀρ. 2180. Πρβ. καὶ τὴν ὑπ' ἀρ. 2183 στὸ ἴδιο καὶ Δ.Ι. Παλλα, ὅ.π. 344, πίν. 64.1α.

2. P. Orsi, BZ 21, 1912, 203 - 204, εἰκ. 25. 72.

3. H. S. Robinson, Excavation at Corinth: Temple Hill, 1968 - 1972, Hesperia 45, 1976, 222, πίν. 57.

4. Βλ. Δ. Ι. Παλλα, ὅ.π. 347 κέ. καὶ ὑποσ. 4.

5. P. Orsi, BZ 21, 1912, 199, εἰκ. 12 καὶ BZ 19, 1910, 72.

6. H. Bulle, ὅ.π. 226, πίν. 26.20, 27.

7. H. S. Robinson, ὅ.π. 222, πίν. 57.

8. P. Orsi, BZ 21, 1912, 199, εἰκ. 11, 12. Πρβ. καὶ εἰκ. 13 - 18 καὶ τοῦ ἴδιου, BZ 19, 1910, 72.

9. Corinth XII, ἀρ. 1470, 1471.

Δ. Λοιπὰ ἀντικείμενα

1) Κομμάτι ὀστέινης ἀνάγλυφης πλάκας (0.044 × 0.018) μ. πάχους καὶ 0.003 μ. Παρόμοιο βρέθηκε στὴν Κόρινθο [1].

2) Ὀστέινο κυλινδρικὸ κουμπὶ μήκ. 0.021 μὲ σπειροειδὲς χάραγμα (πίν. 149γ). Στὴ μέση βαθιὰ ἐγκοπὴ γιὰ νὰ δένεται (τ. 21). Ἴδια βρέθηκαν στὴν Κόρινθο [2].

3) Ἕξι χάντρες ἀπὸ ὑαλόμαζα.

4) Καμέος ἀπὸ καφεκόκκινο λίθο ἐλλειπτικοῦ σχήματος (διαστ. 0.009 × 0.007 μ. τῆς διακοσμημένης ἐπιφάνειας). Φέρει ἐγχάρακτη βαδίζουσα ἀνδρικὴ μορφὴ ποὺ κρατάει σταφύλι. Ἑλληνιστικῶν χρόνων(;).

5) Ἕξι χάλκινα νομίσματα βρέθηκαν στὰ μπάζα ἢ σὲ τάφους ποὺ εἶχαν ἀπὸ παλιὰ ἀνοιχθεῖ. Τὰ καλύτερα διατηρούμενα ἀπ' αὐτὰ εἶναι: tornesello τοῦ Antonio Venier (1380 - 1400), tornesello τοῦ Andreo Contarini (1368 - 1382), tornesello τοῦ Andrea Dandalo (1343 - 1354) [3].

Τὰ σημαντικότερα πορίσματα τῆς ἀνασκαφῆς εἶναι: Μεταξὺ τῆς ἐποχῆς κατασκευῆς τῆς ἀρχικῆς δεξαμενῆς καὶ τῆς βασιλικῆς ποὺ ἔχει μέχρι στιγμῆς ἀνασκαφεῖ παρεμβάλλεται ἕνα παλαιοχριστιανικὸ νεκροταφεῖο. Τὰ ἀντικείμενα μικροτεχνίας ποὺ βρέθηκαν στοὺς 29 κιβωτιόσχημους τάφους παρουσιάζουν μεγάλη συγγένεια καὶ ὁμοιότητα μὲ αὐτὰ ποὺ κατὰ καιροὺς ἔχουν βρεθεῖ σὲ τάφους τῆς Κορίνθου. Τοῦτο ἴσως προδίδει ἐξάρτηση τοῦ κάστρου τοῦ Τηγανιοῦ ἀπὸ τὸ διοικητικὸ κέντρο τῆς ρωμαϊκῆς ἐπαρχίας τῆς Ἀχαΐας, τὴν Κόρινθο [4], ἀπὸ τὴν ὁποία προερχόταν πιθανὸν ἡ φρουρὰ τοῦ Κάστρου τῆς Μάνης. Στὶς ἀνασκαφὲς τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ νεκροταφείου στὴν περιοχὴ τοῦ Ἀσκληπιείου, τῆς Κρήνης τῆς Λέρνας καὶ τοῦ Γυμνασίου στὴν Κόρινθο παρατηρήθηκε ὅτι τοῦτο ἦταν σὲ χρήση ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. μέχρι τὰ μέσα περίπου τοῦ 6ου αἰ. [5] Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ μέχρι τὸν προχωρημένο 7ο αἰ. παρατηρεῖται ἄτονη ζωὴ στὴν περιοχή. Τοῦτο καθὼς καὶ ἡ μαζικὴ ταφὴ στὴ δεξαμενὴ V τῆς Κρήνης ἑρμηνεύτηκε ἀπὸ τοὺς ἀμερικανοὺς ἀνασκαφεῖς τῆς Κο-

1. Corinth XII, ἀρ. 947.

2. Corinth XII, ἀρ. 2589.

3. Ὁ καθαρισμός τους ἔγινε στὴ Νομισματικὴ Συλλογὴ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, ὅπου παραδόθηκαν, καὶ ἡ ἀναγνώρισή τους ἀπὸ τὴ διευθύντρια κ. Μάντω Οἰκονομίδου - Καραμεσίνη, τὴν ὁποία εὐχαριστοῦμε θερμά.

4. Ἐξάρτηση κατὰ τὰ μεσοβυζαντινὰ χρόνια ἀπὸ τὴν Κόρινθο, ποὺ ἦταν ἕδρα τοῦ στρατηγοῦ Πελοποννήσου μαρτυρεῖ ἔμμεσα ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ 12ου αἰ. (ΠΑΕ 1978, 190 - 191).

5. F. J. De Waele, The Fountain of Lerna and the Early Christian Cemetery at Corinth, AJA 39, 1935, 36 κέ. C. Roebuck, The Asklepieion and Lerna, Corinth XIV, 1951, 164. J. Wiseman, Excavations of Corinth. The Gymnasium Area, 1965, Hesperia 36, 1967, 31 κέ. καὶ τοῦ ἴδιου στὸ Hesperia 38, 1969, 79 κέ.

ρίνθου ὡς ἑξῆς: Μετὰ τὸ λοιμὸ ποὺ ἀποδεκάτισε τὴν Κόρινθο τὸ 542 καὶ τοὺς δύο μεγάλους σεισμοὺς τοῦ 522 καὶ 551 οἱ κάτοικοι ἐγκατέλειψαν τὴν κάτω πόλη τῆς Κορίνθου. Ἡ πόλη ἀρχίζει πάλι νὰ ἀκμάζει ἀπὸ τὸν προχωρημένο 7ο αἰώνα. Τοῦτο ὀφείλεται σὲ νέο ἐποικισμὸ τῆς πόλης καὶ στὴν ἵδρυση τοῦ θέματος Ἑλλάδος μὲ πρωτεύουσα τὴν Κόρινθο μεταξὺ τοῦ 687 καὶ 695[1]. Κάτι ἀνάλογο φαίνεται νὰ συμβαίνει καὶ στὸ κάστρο τοῦ Τηγανιοῦ. Μπορεῖ οἱ πολλοὶ νεκροὶ τῆς ἴδιας ἐποχῆς νὰ ὀφείλονται στὸν ἴδιο λοιμὸ ποὺ ἀποδεκάτισε κατὰ τὸν Προκόπιο τὴν Κόρινθο. Ὁ σεισμὸς τοῦ 551 ποὺ ἀκολούθησε ἴσως κατέστρεψε τὴν παλιὰ ἐκκλησία μέσα στὴν ὁποία θὰ βρίσκονταν οἱ τάφοι. Τὸ κάστρο θὰ ἐγκαταλείφθηκε ἀπὸ τὴ φρουρὰ καὶ τοὺς κατοίκους του μαζὶ μὲ τὴν ὑποχώρηση τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας στὴν Κόρινθο καὶ θὰ παρέμεινε γιὰ πολὺ χρονικὸ διάστημα ἀκατοίκητο μέχρι τὴν ἀναδιοργάνωση τῆς Πελοποννήσου μὲ τὴν ἵδρυση τοῦ θέματος Ἑλλάδος πρὸς τὸ τέλος τοῦ 7ου αἰ. Τότε φαίνεται ἐγκαταστάθηκε ξανὰ ἡ φρουρὰ στὸ Τηγάνι καὶ κτίστηκε ἡ βασιλικὴ ποὺ ἀνασκάφηκε μέχρι τώρα καὶ πού, ὅπως ὑποστηρίξαμε πέρυσι, εἶναι ἁπλοποιημένη ἀρχιτεκτονικὴ μορφὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ὁσίου Νίκωνος στὴ Σπάρτη, 7ου αἰ.[2] καὶ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ κοντὰ σ' αὐτήν.

Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - Ν. ΓΚΙΟΛΕΣ

1. G. Ostrogorsky, Postanak tema Helada i Peloponez, Zbornik Radova 1, 1952, 65 κέ. The Cambridge Medieval History IV/1 (1966) 489. Πρβ. A. Bon, Le Péloponnèse byzantin jusque en 1204 (1951) 49 κέ. F. J. de Waele, ὅ.π. 357 - 358.
2. ΠΑΕ 1979, 219.

22. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΝΑΞΟΥ

(Πίν. 150 - 158)

Στὴ Νάξο συνεχίστηκε ἐφέτος ἡ ἀνασκαφὴ τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας ἀπὸ τὸν καθ. Β. Λαμπρινουδάκη, μὲ πιστώσεις τῆς 'Εταιρείας καὶ τοῦ Πανεπιστημίου 'Αθηνῶν, σὲ δύο σημεῖα: α) στὸν ἀπαλλοτριωμένο χῶρο τῆς Γρόττας (οἰκόπεδα Κοντοπίδη καὶ Σκορδίλη) καὶ β) στὸ οἰκόπεδο 'Ιάκ. Βασιλάκη, κοντὰ στὸ ἐκκλησάκι τῆς 'Ελεούσας, ὅπου ὁ Ν. Κοντολέων εἶχε καὶ παλαιότερα ἐρευνήσει τὴν ἐπίχωση.

ΓΡΟΤΤΑ

Στὸ ΝΑ τμῆμα τοῦ ἀπαλλοτριωμένου χώρου τῆς Γρόττας, ἀμέσως πρὸς τὰ ΒΑ τῆς ἐκκλησίας τοῦ 'Αγ. Γεωργίου, εἶχε ἤδη ἀποκαλυφθεῖ ἀπὸ τὸν Ν. Κοντολέοντα τὸ 1972 ἕνα μέρος κτιριακοῦ συγκροτήματος τῆς ὕστερης ἀρχαιότητας. Μὲ τὴν ἐφετινὴ ἀνασκαφὴ φάνηκε ὅτι ἕνα ἀρχικὸ οἰκοδόμημα, ποὺ διέθετε μακροὺς τοίχους (ἕνας τοῖχος του, μὲ διαδρομὴ ἀπὸ Α πρὸς Δ, βλ. εἰκ. 1 καὶ πίν. 150, ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 10 μ.) κατασκευάσθηκε πρῶτο στὸ σημεῖο αὐτὸ πρὸς τὸ τέλος τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. 'Η χρονολόγησή του στηρίζεται στὶς ἐνδείξεις ἀπὸ τὰ ὄστρακα τῆς τάφρου θεμελιώσεως τοῦ τοίχου, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τεμάχιο ἐμπορικοῦ ἀμφορέα μὲ ἐπιγραφὴ στὴν ὁποία διακρίνεται ἡ λέξη *Ἑλλὰς* (πίν. 151α). Σὲ μεταγενέστερους χρόνους τὸ κτίριο αὐτὸ ἄλλαξε χρήση, καὶ ἐπεκτάθηκε πρὸς τὰ Β μὲ μικροὺς πλακόστρωτους χώρους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἕνας σώθηκε ἐν μέρει κάτω ἀπὸ ἕνα χονδρότερο πλακόστρωτο χῶρο μιᾶς τρίτης φάσεως, ποὺ ἐκτεινόταν μὲ παχύτατα θεμέλια πρὸς Β. Τὶς μεταγενέστερες αὐτὲς φάσεις χαρακτήριζαν δύο πηγάδια ποὺ συνδυάσθηκαν μὲ ἕνα δίκτυο μικρῶν καὶ μεγάλων ἀγωγῶν. Τὸ ἕνα ἀπ' αὐτὰ κατέστρεψε ἐν μέρει τὸν τοῖχο τῆς πρώτης φάσεως, γιὰ τὸ ἄλλο βλ. ΠΑΕ 1978, 211. Πηγάδια ὑπῆρχαν καὶ κατὰ τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους στὸ ἴδιο μέρος τῆς πόλεως. 'Επειδὴ τὰ ὕστερα λείψανα στὸ σημεῖο αὐτὸ παρέχουν κάπως ὁλοκληρωμένη εἰκόνα καὶ ἡ ἐπίχωση κάτω ἀπ' αὐτὰ εἶναι βαθιὰ ταραγμένη (βλ. ΠΑΕ, ὅ.π.) κρίθηκε ὅτι ἡ ἀνασκαφὴ δὲν πρέπει νὰ προχωρήσει ἐδῶ σὲ βαθύτερα στρώματα.

Πρὸς τὰ Δ ἀντιθέτως τῆς περσινῆς τάφρου ἐρευνήθηκε ἐπὶ 3×6 περ. μ. ἡ ἐπίχωση μὲ τὰ σπαράγματα γειτονικοῦ γεωμετρικοῦ καὶ ἀρχαϊκοῦ νεκροταφείου, ποὺ ἦταν καὶ ἐφέτος πλούσια σὲ μικρὰ τεμάχια μαρμαρίνων ἀρχαϊκῶν

ἀγαλμάτων, τεμάχια ἀναγλύφων πίθων (πίν. 151β) καὶ κυρίως γεωμετρικῶν γραπτῶν ἀγγείων (πίν. 151γ-δ, 152α), ἰδιαίτερα σημαντικῶν γιὰ τὴ γνώση τῶν κυκλαδικῶν ἐργαστηρίων, ὅπως τὰ ἄφθονα ὄστρακα τῆς κατηγορίας Délos XV Aa (πίν. 152β, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ δεύτερο ἀριστερά), ἢ τῶν ντόπιων θεματικῶν ποικιλιῶν τῆς διακοσμήσεως, ὅπως ὁ ἐλεύθερος συνδυασμὸς ὁμοκέντρων κύκλων καὶ πουλιοῦ (πίν. 152γ, κάτω). Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίχωση αὐτή, περὶ τὰ 0.30 μ. ψηλότερα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῶν μυκηναϊκῶν λειψάνων (ΠΑΕ 1978 κέ.) καὶ πρὸς τὰ δυτικά τους, διατηρήθηκαν τὰ θεμέλια πρωτογεωμετρικοῦ σπιτιοῦ (εἰκ. 1, κάτω ἀριστερὰ καὶ πίν. 153) ποὺ ὅπως ἔδειξε ἡ ἀνασκαφὴ χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τοὺς πρώιμους μέχρι τοὺς μέσους πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους. Ἡ ὕπαρξη ἑνὸς ἀγωγοῦ ποὺ ἐξυπηρετεῖ τὸ γειτονικὸ παγοποιεῖο μέσα στὸν ἀπαλλοτριωμένο χῶρο δυστυχῶς δὲν ἐπέτρεψε πρὸς τὸ παρὸν τὴν ἐπέκταση τῆς ἀνασκαφῆς πρὸς τὰ δυτικά. Ἔτσι ἀποκαλύφθηκαν τὰ θεμέλια τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τμῆμα τῶν θεμελίων τοῦ βόρειου τοίχου (5 × 2.5 μ.) ἑνὸς χώρου ποὺ στρώθηκε δυὸ φορὲς μὲ λεῖα τυκτὰ δάπεδα. Τὸ πρῶτο δάπεδο, λίγο πιὸ πάνω ἀπὸ τὴ βάση τοῦ θεμελίου, ἀντιστοιχεῖ στὴν πρώτη περίοδο χρήσεως, ποὺ ἔληξε φαίνεται μὲ βίαιη καταστροφὴ (σεισμό;), ἀφοῦ μερικὲς ἀπὸ τὶς πέτρες τῶν τοίχων βρέθηκαν πεσμένες πάνω σ' αὐτὸ μὲ τὴ σειρὰ ποὺ εἶχαν πάνω στὸν τοῖχο. Οἱ πέτρες αὐτὲς σκεπάστηκαν κατὰ τὴ δεύτερη περίοδο χρήσεως μὲ τὸ καινούργιο δάπεδο ποὺ στρώθηκε γύρω στὰ 20 ἑκ. ψηλότερα. Τὸ κτίριο φαίνεται ὅτι ἐπισκευάσθηκε πολὺ πρόχειρα, μὲ ἀντιστηρίξεις στὰ τμήματα ποὺ δὲν χρειάστηκε νὰ ξαναχτιστοῦν, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ πρόχειρο παχύτερο θεμέλιο στὸ νότιο τμῆμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (πίν. 154 α-β). Κάτω ἀπὸ τὸ δεύτερο δάπεδο βρέθηκαν ἐπίσης κομμάτια ἀπὸ τὶς ὠμὲς πλίνθους τῆς ἀνωδομῆς. Ἔξω καὶ πρὸς τὰ βόρεια αὐτοῦ τοῦ χώρου, μέχρι τὶς τάφρους τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς, διατηρήθηκε ἄλλο ἕνα τμῆμα δαπέδου τῆς ἴδιας περιόδου, πάνω στὸ ὁποῖο σώθηκαν τὰ ἴχνη μιᾶς περιορισμένης (1 περ. μ. διαμ.) πυρᾶς.

Ἡ γνώμη τοῦ Κοντολέοντος ὅτι ἡ ἀγορὰ τῆς πόλεως δὲν βρισκόταν μακριὰ ἀπὸ τὸ σημεῖο τῆς ἀνασκαφῆς ἐνισχύθηκε καὶ ἐφέτος ἀπὸ τὴν ἀνεύρεση ἐνεπιγράφων λίθων ποὺ χρησιμοποιήθηκαν στὶς μεταγενέστερες κατασκευὲς τῆς περιοχῆς: Ἀπὸ τὸ βορειότερο πηγάδι τῆς ὕστερης ἀρχαιότητας προέρχεται στήλη, πάνω στὴν ὁποία σώζεται ὁλόκληρο σχεδὸν τὸ κείμενο ψηφίσματος τοῦ δήμου τῶν Ναξίων γιὰ τὴν ἀπόδοση τιμῶν στὸ Μεγαρέα Στίλβωνα, ἐπειδὴ *ἀνὴρ ἀγαθός ἐστι περὶ τὸν δῆμον τῶν Ναξίων καὶ εὖ ποιεῖ τοὺς ἀφικνουμένους Ναξίων εἰς Μέγαρα* (πίν. 155). Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ συνέχεια κατὰ τοὺς πρώιμους ἑλληνιστικοὺς χρόνους, ποὺ μαρτυρεῖται τώρα μὲ τὸ ψήφισμα, γνωστῶν παλαιοτέρων σχέσεων μεταξὺ τῶν δύο πόλεων. Ἀπὸ τὴν κατεδάφιση τῆς οἰκίας Σκορδίλη (προκειμένου νὰ ἀνασκαφεῖ ὁ χῶρος) προέρχεται ἄλλη ἐπιγραφή, ποὺ τὸν 18ο αἰ. εἶχε ἤδη δεῖ στὶς Μέλανες ὁ Pasch van Krienen

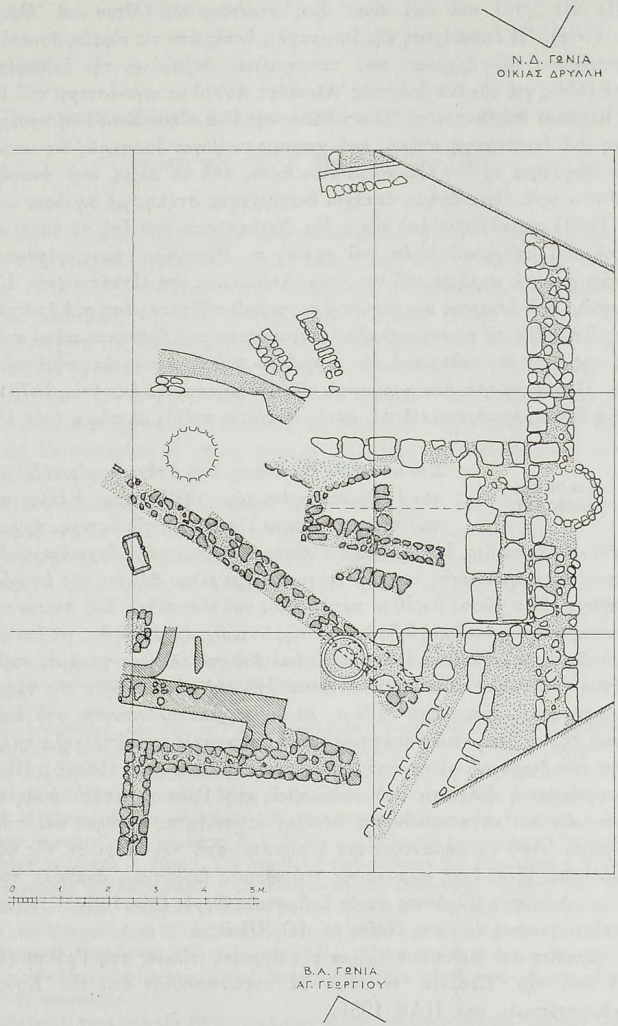

Εἰκ. 1. Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Γρόττας 1978 - 1980.

(= IG XII 5,56) καὶ πού εἶναι *ὅρος τεμένους τοῦ Οὔτου καὶ Ἐφιάλτου* (πίν. 156α). Ἡ ἐπανεύρεση τῆς ἐπιγραφῆς, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς εὐρεῖες δυνατότητες μετακινήσεως τῶν ἀρχαίων πού τεκμηριώνει, βεβαιώνει τὴν ἐνδιαφέρουσα γραφὴ *Οὖτος* γιὰ τὸν ἕνα ἀπὸ τοὺς Ἀλωάδες, πού οἱ μεταγενέστεροι τοῦ Pasch van Krienen διόρθωσαν σὲ Ὦτος. Ἀπὸ τὴν ἴδια οἰκία Σκορδίλη προέρχεται ἀκόμη μιὰ ἐνεπίγραφη στήλη, πού χρησιμοποιήθηκε δυστυχῶς ὡς κατώφλι. Ἔτσι σβήστηκε σχεδὸν ὅλο τὸ κείμενο ἐκτὸς ἀπὸ τὸ μέρος πού ἀναφέρεται σὲ κάποιο ἱερό. Ἕνα ἀκόμη τεμάχιο ἐνεπίγραφης στήλης μὲ δημόσιο κείμενο (πίν. 156β) παραδόθηκε ἀπὸ τὸν κ. Ντ. Δελλαρόκκα, ἐνῶ ἀπὸ τὸ ὑπόγειο τοῦ σπιτιοῦ τοῦ καθολικοῦ ἱερέα τοῦ νησιοῦ π. Ρεμούνδου ἀποτοιχίσθηκε ἕνα κομμάτι ἀπὸ τὰ κυμάτια τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος στὰ Παλάτια (πίν. 157α). Ἀσφαλῶς ἀπὸ ἄπειρους ἀρχαιοκαπήλους τοποθετήθηκαν μέσα στὰ ἐρείπια τῆς οἰκίας Σκορδίλη τὰ πρωτοκυκλαδικὰ ἀντικείμενα πού βρέθηκαν πάνω στὸ πάτωμά της κατὰ τὸν καθαρισμὸ τῶν τμημάτων πού εἶχαν κατεδαφισθεῖ πρὶν ἕνα χρόνο. Πρόκειται γιὰ ἕνα μαρμάρινο εἰδώλιο μήκους 52 ἑκ. (πίν. 157β), μιὰ κεφαλὴ ἄλλου μαρμάρινου εἰδωλίου καὶ μιὰ πήλινη πυξίδα μὲ πῶμα (πίν. 157γ).

ΟΙΚΟΠΕΔΟ ΒΑΣΙΛΑΚΗ

Στὸ οἰκόπεδο Βασιλάκη, πού ἀπέχει περίπου 50 μ. ἀπὸ τὸν ἀπαλλοτριωμένο χῶρο τῆς Γρόττας, ἡ ἐπίχωση πού καλύπτει τὰ λείψανα τῆς ἐποχῆς τῆς ὕστερης ἀρχαιότητας φθάνει ἤδη τὰ 3 μ. ὕψους. Μέσα σ' αὐτὴν βρέθηκαν πάλι, ἀρχαιότεροι ὅμως, οἱ τάφοι τῆς μεσαιωνικῆς ἐποχῆς. Λόγω τοῦ μεγάλου βάθους τῆς ἐπιχώσεως ἐρευνήθηκε μόνο χῶρος 3×10 μ. κατὰ μῆκος τοῦ οἰκοπέδου. Στὸ βόρειο τμῆμα του διατηρήθηκε ἡ ὑποδομὴ ἑνὸς δρόμου τῆς ὕστερης ἀρχαιότητας, μὲ ἕνα φαρδὺ ἀγωγὸ δίπλα στὰ θεμέλια ἑνὸς τοίχου καὶ δυὸ παράλληλες γραμμὲς πηλίνων σωλήνων. Τὸ τμῆμα αὐτὸ δὲν διαλύθηκε, ἐνῶ στὸ νότιο τμῆμα τῆς τάφρου ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε μέχρι τὰ 5 μ. σὲ βάθος, ἀποκαλύπτοντας στὸ ἐπίπεδο περίπου τῆς στάθμης τοῦ θαλάσσιου νεροῦ καὶ χαμηλότερα ἐπάλληλα τμήματα τοίχων τῶν διαφόρων φάσεων τῆς μυκηναϊκῆς πόλεως (πίν. 158α-β). Ἡ γεωμετρικὴ-ἀρχαϊκὴ ἐπίχωση πού μεσολαβεῖ στὴ Γρόττα μεταξὺ μυκηναϊκῶν κατασκευῶν καὶ κατασκευῶν τῆς ὕστερης ἀρχαιότητας βρέθηκε καὶ στὸ σημεῖο αὐτό. Ἀπὸ τὰ σημαντικότερα εὑρήματα, ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τῆς ὄψιμης ἀρχαιότητας, εἶναι ἕνας μαρμάρινος κυλινδρικὸς βωμίσκος, ἀνάθημα τοῦ ἱερέως τοῦ Διονύσου Εὐφάνους στοὺς Σεβαστοὺς Θεούς (πίν. 158γ). Ἡ λατρεία αὐτὴ εἶναι γνωστὴ ἤδη στὴ Νάξο, βλ. IG XII 5,54.

Οἱ ἐργασίες στὸ βυθισμένο τμῆμα τῆς ἀρχαίας πόλεως στὴ Γρόττα (ΠΑΕ 1979) ἀπὸ τὴν Ἐφορεία Ἐναλίων θὰ παρουσιασθοῦν ἀπὸ τὸν Ἔφορο κ. Παπαθανασόπουλο στὰ ΠΑΕ 1981.

Β. Κ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

23. ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΗΝ ΠΑΡΟ

(Παρένθ. πίν. Θ′ - Ι′ καὶ πίν. 159 - 170)

Γιὰ πέμπτο κατὰ σειρὰ χρόνο συνεχίσθηκαν καὶ φέτος οἱ ἐργασίες τοῦ κλιμακίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὴν Πάρο ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ γράφοντος[1]. Οἱ ἔρευνες περιέλαβαν τὴν καταγραφὴ ἐπιφανειακῶν εὑρημάτων ἀπὸ ἀρχαίους οἰκισμοὺς τῆς ἐκτεταμένης ἀρχαιολογικῆς ζώνης τῆς ΒΑ Πάρου καὶ τὴ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς στὴν μυκηναϊκὴ ἀκρόπολη τῶν Κουκουναριῶν, ὅπου οἱ ἐκεῖ ἐργασίες ἔφεραν στὸ φῶς ἐκτεταμένο συγκρότημα δωματίων καὶ ὀχυρωματικῶν ἔργων κάτω ἀπὸ τὰ ἐρείπια οἰκισμοῦ τῶν πρωτογεωμετρικῶν καὶ γεωμετρικῶν χρόνων. Οἱ ἐργασίες διεξήχθησαν στὴ διάρκεια τοῦ Αὐγούστου καὶ Σεπτεμβρίου μὲ τὴ συμμετοχὴ φοιτητῶν πανεπιστημιακῶν τμημάτων ἀρχαιολογίας[2].

Εἰδικὰ ἡ ἀνασκαφὴ διενεργήθηκε κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ μηνὸς Αὐγούστου, ἐνῶ μέρος τοῦ Σεπτεμβρίου ἀφιερώθηκε στὴν ταξινόμηση καὶ μελέτη τοῦ πολυπληθοῦς ὑλικοῦ ποὺ ἀνακαλύφθηκε στὴν ἀκρόπολη. Παράλληλα μὲ τὴν ἀποδελτίωση συνεχίσθηκε καὶ ἡ συστηματικὴ φωτογράφηση τῶν ἀντικειμένων

1. Πρὸς τὸ Συμβούλιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἐκφράζονται θερμὲς εὐχαριστίες γιὰ τὴν ἀμέριστη συμπαράσταση στὴ διεξαγωγὴ τῆς ἀνασκαφῆς Κουκουναριῶν Πάρου τὸ 1980.

2. Τὸ ἀνασκαφικὸ κλιμάκιο τοῦ 1980 περιλάμβανε πέραν τοῦ ἐργατικοῦ προσωπικοῦ τοὺς παρακάτω ἐπόπτες τομῶν: E. Brulotte, M. Duguay, P. Mccombs, P. Syme-Foster (Τμῆμα Κλασσικῶν Σπουδῶν Πανεπ. Ὀττάβας), G. Harrison (J. Hopkins Univ.), A. Strunk (Univ. of Cincinnati). Στὴν ἀνασκαφὴ συμμετεῖχαν ἐπίσης ἡ ἀρχαιολόγος τοῦ ΥΠΠΕ Μ. Παναγοπούλου καὶ ὁ καθηγ. E. Bloedow τοῦ Πανεπ. τῆς Ὀττάβας.

Ἐπίσης συμμετεῖχαν ἡ γεωλόγος E. Behl καὶ ὁ εἰδικὸς στὴ μελέτη σκελετῶν ζώων καὶ θαλασσίων ὀστράκων D. Reese. Τὴν ἀνασκαφὴ ἐπισκέφθηκαν γιὰ ἐνημέρωση ἡ B. Bohen τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Κεραμεικοῦ, ὁ Ch. Podzuweit τῶν ἀνασκαφῶν Τίρυνθας καὶ ὁ εἰδικὸς στὴ μελέτη πηλῶν J. Rilley. Τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν ἀποτύπωση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν ὑπολειμμάτων εἶχε ἡ ἀρχαιολόγος Ἔλση Σπαθάρη καὶ γιὰ τὴ φωτογραφικὴ κάλυψη τῆς ἀνασκαφῆς ὁ D. Connely τοῦ Πανεπ. Princeton τῶν Η.Π.Α. Πρὸς τοὺς παραπάνω καθὼς καὶ πρὸς τὸ ζεῦγος F. Merle-Smith ἐκφράζονται θερμὲς εὐχαριστίες γιὰ τὴ συμβολή τους στὴν ἐπιτυχία τῆς ἀνασκαφῆς.

Οἱ φοιτητές, πέρα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφική τους ἐργασία παρακολούθησαν διαλέξεις ἀνασκαφικῆς μεθοδολογίας καὶ τακτικὰ ἀπογευματινὰ σεμινάρια ἀφιερωμένα σὲ εἰδικὰ προβλήματα καὶ τὴν πρόοδο τῆς ἀνασκαφῆς.

τῶν Κουκουναριῶν ποὺ βρίσκονται στὸ Μουσεῖο τῆς Πάρου ἀπὸ τὸ φωτογράφο τῆς ἀνασκαφῆς κ. D. Connelly.

Στὴν ἀρχὴ τὸ κλιμάκιό μας ἐπισκέφθηκε καὶ κατέγραψε στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὸν τεράστιο χῶρο τῶν λατομείων ποὺ ἀνοίγονται καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς τοῦ ἀμαξιτοῦ δρόμου, ὁ ὁποῖος ἀφοῦ διακλαδώνεται μὲ τὸν αὐτοκινητόδρομο Παροικίας-Λευκῶν ἀνεβαίνει ἐλισσόμενος στὸ βουνὸ μέχρι τὴ μονὴ Θαψανῶν (πίν. 159). 'Απὸ ἐκεῖ στὴ συνέχεια ὁδηγεῖ στὴν ὑψηλότερη κορυφὴ τοῦ βουνοῦ, γνωστὴ σὰν κορυφὴ τῶν 'Αγίων Πάντων (ὑψόμ. 755 μ.)[1]. Γενικὰ ἡ περιοχὴ ἐκτείνεται χαμηλότερα ἀπὸ τὴ μονὴ καὶ εἶναι σήμερα γνωστὴ γιὰ τὰ σύγχρονα λατομεῖα της. Τελευταῖες παρατηρήσεις ὁδηγοῦν στὴ διαπίστωση ὅτι λατομεῖα μαρμάρου εἶχαν ἀνοιχθεῖ ἐκεῖ ἐπίσης καὶ στὴν ἀρχαιότητα. Ἡ πρώτη μας ἐπίσκεψη στὴν περιοχὴ ἔγινε στὶς 5 'Οκτωβρίου 1979 μὲ τὴν καθοδήγηση τοῦ ἀείμνηστου παριανοῦ Γεωργίου Ναυπλιώτη[2]. Ὁ Ναυπλιώτης εἶχε ἀσχοληθεῖ μὲ τὴν ἐξόρυξη μαρμάρου καὶ τὴν ἐκμετάλλευση λατομείων σὲ ἀρκετὲς θέσεις τῆς περιοχῆς ἀπὸ τὸ 1962 καὶ γιὰ 6 στὴ συνέχεια χρόνια. Ἡ μακροχρόνια ἐργασία του στὴν περιοχὴ τὸν εἶχε κάνει γνώστη ὅλων τῶν λατομείων καὶ ἦταν σὲ θέση νὰ περιγράψει μὲ σαφήνεια λεπτομέρειες καὶ γεγονότα ποὺ ἀφοροῦσαν καθένα ἀπὸ αὐτά. Κατὰ τὸν Ναυπλιώτη, ἡ θέση τῶν σύγχρονων στὴν περιοχὴ λατομείων ἐπελέγη μὲ βάση ἀρχαῖα ὀρύγματα ἐξόρυξης μαρμάρου ποὺ προϋπῆρχαν. Ὁ ἴδιος ποὺ πίστευε ἀρχικὰ ὅτι τέτοιες θέσεις ἦταν οἱ καταλληλότερες γιὰ τὴν ἀνακάλυψη κοιτασμάτων λευκοῦ λυχνίτη ἀντιλήφθηκε ἀργότερα ὅτι οἱ ἀρχαῖοι προκάτοχοι ἐγκατέλειπαν κατὰ κανόνα τὸ λατομεῖο ἀφοῦ εἶχε ἐξαντληθεῖ σὲ ὅλη της τὴν ἔκταση ἡ στρώση τοῦ ἐκμεταλλεύσιμου μαρμάρου. Τὴν ὀρθότητα τῆς παρατήρησης αὐτῆς εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ ἐπαληθεύσει ὁ Ναυπλιώτης σὲ λατομεῖα ποὺ θέλησε νὰ ἐπαναφέρει σὲ λειτουργία μετὰ ἀπὸ διακοπὴ αἰώνων. Μεταξὺ τῶν θέσεων ποὺ μᾶς ὑπέδειξε περιλαμβάνεται καὶ μία στὰ ἀριστερὰ τοῦ δρόμου ἀνηφορίζοντας πρὸς τὰ Θαψανά, ποὺ ἀποτελεῖ καὶ ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα λατομεῖα τῆς περιοχῆς. Εἴχαμε τὴν εὐκαιρία νὰ μελετήσουμε λεπτομερῶς τὸ χῶρο σὲ ἐπίσκεψη τῆς 1ης Αὐγούστου 1980. Πρόκειται γιὰ τεράστιο ὄρυγμα στὴν πλαγιὰ τοῦ βουνοῦ (πίν. 161), μήκους 70 μ., πλάτους τουλάχιστον 35 μ. καὶ ὕψους κάθετου μετώπου 36 μ. περίπου. 'Ανάλογα ὀρύγματα ἀνοίγονταν τὸ ἕνα πάνω ἀπὸ τὸ ἄλλο σὲ βαθμιδωτὴ διάταξη στὴν πλαγιὰ τοῦ βουνοῦ, ἀκολουθώντας τὶς στρώσεις τοῦ μαρμάρου. Κατὰ τὴν ἔναρξη τῆς ἐξόρυξης θραύσματα ἀκατάλληλου μαρμάρου καὶ ἀπολεπίσματα ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν χρήσιμων ὄγκων μαρμάρου ἀπορρίπτονταν καὶ πολλὲς φορὲς συσσωρεύονταν σὲ σχῆμα εὐδιάκριτου λόφου χαμηλότερα

1. Βλ. A. Philippson, Peterman Mitt. 134, 1901, 63, 68.

2. Σχετικὰ μὲ τὴ δραστηριότητα τοῦ Γ. Ναυπλιώτη καὶ τὸ ἐνδιαφέρον του πρὸς τὴ γλυπτική, βλ. ἄρθρο στὴν τοπικὴ 'Εφημ. «Παριανὴ Γνώμη» τεῦχος 'Απριλίου 1980.

ἀπὸ τὸ λατομεῖο. Παρατηρήθηκε ὅτι κατὰ κανόνα στὴν κατηγορία τῆς κατακόρυφης ὑπαίθριας λατόμευσης ὅπως ἡ παραπάνω τὰ ἄχρηστα προϊόντα ἐξόρυξης τοῦ μαρμάρου, ὅπως λατύπες κ.ἄ. ἀπορρίπτονταν στὸ ὄρυγμα τοῦ παλαιότερου ὀρύγματος. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο διαπιστώθηκε ὅτι κάθε λατομεῖο εἶχε μπαζωθεῖ μὲ τὰ ὑλικὰ διάνοιξης τοῦ ἀμέσως ὑπερκειμένου. Στὴν περίπτωση τοῦ παραπάνω λατομείου ὁ σωρὸς λατύπης διακρίνεται στὰ δεξιὰ τοῦ ἀνερχόμενου δρόμου, πρὸς τὸ φαράγγι. Στὴν ἴδια πλευρὰ τοῦ δρόμου διακρίνεται οἴκημα μὲ συσσωματωμένα ἡμίεργα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ὅπως παραλληλόγραμμες μαρμάρινες πλίνθοι καὶ μέλη κιόνων. Σφόνδυλος κίονα περιορισμένων διαστάσεων, ἔχει ὕψος 0.20 καὶ διάμ. 0.33 μ. 'Επὶ τῆς ὁρατῆς ἐπιπέδου ἐπιφανείας τοῦ σφονδύλου διακρίνεται πλατιὰ ταινία ἀναθύρωσης περιβάλλουσα κυκλικὸ χῶρο διαμ. 0.18 μ. 'Επίσης σώζεται καὶ θραῦσμα χονδροειδῶς λαξευμένου ἐχίνου δωρικοῦ κιονοκράνου ὕψους 0.34 καὶ διαμ. 0.44 μ. Στὰ μέτωπα τοῦ ὀρύγματος διακρίνονται διάφορα σημεῖα μὲ ἐμφανὴ τὰ ἴχνη τῆς προεργασίας γιὰ τὴν ἀπόσπαση τῶν ὄγκων μαρμάρου (πίν. 160α). 'Η κοίτη ἀποσπάσεως τοῦ μαρμάρου δείχνει ὅτι ἐξορύσσονταν ὀρθογώνια πρίσματα, ἐνῶ ἡ λάξευση τῶν μετώπων καθεμιᾶς ἀπὸ αὐτὲς ἀποκαλύπτει τὴ μέθοδο ἐξόρυξης. 'Ο ὄγκος μαρμάρου ἀπεκολλᾶτο λαξεύοντας κάθετες αὔλακες κατὰ τὸ περίγραμμα τοῦ πρίσματος μὲ τὴ βοήθεια ἐργαλείου μὲ ὀξεία ἀκμή, ὅπως ἡ τυπίδα (πικούνι) ἢ τὸ βελόνι[1]. Γιὰ τὴν ἀπόσπαση τοῦ μαρμάρου ἀπὸ τὴν κοίτη του χρησιμοποιοῦνταν σιδερένιες σφῆνες, ὅπως εἶναι ἐξάλλου γνωστὸ ἀπὸ ἄλλα ἀρχαῖα λατομεῖα[2]. Κατὰ τὴν ἀφήγηση τοῦ Ναυπλιώτη, ἡ διάνοιξη τοῦ παραπάνω λατομείου τῆς Πάρου ἔφερε στὸ φῶς καὶ ἄλλα διαφωτιστικὰ στοιχεῖα. Μετὰ τὴν ἀποκομιδὴ τῆς λατύπης ἀπὸ τὸ τεράστιο ὄρυγμα καὶ τὴν ἀπομάκρυνση μεγάλων ὄγκων βράχου ποὺ εἶχαν καταπέσει ἀκριβῶς στὴ βάση τοῦ κάθετου μετώπου τοῦ λατομείου, οἱ ἔκπληκτοι ἐργάτες ἔφεραν σὲ φῶς τουλάχιστον τρεῖς συνθλιμμένους ἀνθρώπινους σκελετούς ποὺ θὰ ἀνῆκαν βεβαίως σὲ ἀρχαίους λατόμους, πιθανῶς μάλιστα σὲ δούλους. Μαζὶ μὲ τοὺς σκελετοὺς ἀνακαλύφθηκε καὶ σιδερένια σφήνα, πάχους 3 ἑκ. καὶ μήκους 15 ἑκ. περίπου[3].

Δεύτερο λατομεῖο ὑψηλότερα καὶ πρὸς δεξιὰ τοῦ πρώτου ἔχει μῆκος 30 μ., πλάτος 34 μ. καὶ ὕψος κάθετου μετώπου γύρω στὰ 20 μ. Ὅπως στὸ προηγούμενο ὄρυγμα οἱ λατύπες εἶχαν ἀπομακρυνθεῖ καὶ ἀπὸ αὐτὸ τὸ λατομεῖο μὲ μηχανικὸ φορτωτήρα, στὴν προσπάθεια τοῦ Ναυπλιώτη νὰ ἐντοπίσει κατάλληλα κοιτάσματα μαρμάρου.

1. Α. Ορλανδος, Τὰ 'Υλικὰ Δομῆς (2: 1958) 116.

2. Ὅ.π. 86.

3. Τὸ εὕρημα δώρησε ὁ Ναυπλιώτης σὲ Γερμανοὺς γεωλόγους (ἢ ἀρχαιολόγους;) ποὺ ἐπισκέφθηκαν τὸ χῶρο, σύμφωνα μὲ προσωπική του μαρτυρία.

Τὸ ὄρυγμα βρέθηκε ἐκκενωμένο ἀπὸ χώματα καὶ λατύπες κατὰ τὴν ἐπίσκεψή μας. Τὸ κοῖλο του εἶχε διανοιγεῖ ὅπως καὶ ἐκεῖνο τοῦ πρώτου λατομείου μέσα στὴν πλευρὰ τοῦ βουνοῦ. Ὅπως πληροφορηθήκαμε ἀπὸ τὸν Ναυπλιώτη, κατὰ τὴν ἀποκομιδὴ τῶν μπάζων ἀνακαλύφθηκαν πολλὰ μαρμάρινα ἀντικείμενα ποὺ θὰ πρέπει νὰ εἶχαν λαξευθεῖ ἐπὶ τόπου. Πράγματι, σχεδὸν στὴ μέση τοῦ χώρου ὑπῆρχαν συγκεντρωμένα σὲ ὁμάδα ἡμίεργα μαρμάρινα ἀντικείμενα μεταξὺ τῶν ὁποίων ξεχώριζαν πλάκα ἀκανόνιστου κυκλικοῦ σχήματος (πίν. 160β), διαμ. 0.35 μ. μὲ ἐπίπεδη τὴν ἄνω ἐπιφάνειά της στὸ μέσο τῆς ὁποίας ἀνοίγεται τόρμος διαμ. 0.15 καὶ βάθους 0.03 μ., καὶ δεύτερη κυκλικὴ πλάκα διαμ. 0.79 καὶ πάχους 0.12 μ., προερχόμενη προφανῶς ἀπὸ ἡμιτελὴ λεκάνη περιρραντηρίου (πίν. 160β)[1]. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν πρώτη πλάκα τὸ ἀντικείμενο αὐτὸ κατασκευάσθηκε ἀπὸ ὄγκο λεπτόκοκκου μαρμάρου. Ἡ ἀπὸ κάτω ἐπιφάνεια διαγράφεται κυρτὴ ἐνῶ ἡ ἐπάνω εἶναι ὁριζόντια καὶ σώζει ἐλαφριὰ κατεργασία, προφανῶς προσπάθεια ποὺ ἀπέβλεπε στὴν κοίλανση τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς λεκάνης. Μεταξὺ τῶν εὑρημάτων σώζεται τὸ κατὰ μῆκος ἥμισυ συμπαγοῦς κυλινδρικοῦ κορμοῦ μαρμάρου μήκους 0.30, διαμ. 0.17 καὶ πάχους 0.08 μ. μὲ σαφὴ κοίλανση ἐγκάρσια πρὸς τὸ μῆκος τῆς κυρτῆς ἐπιφάνειας (πίν. 160β). Προφανῶς τὸ ἀντικείμενο χρησίμευε σὰν ὑπομόχλιο γιὰ τὴ διευκόλυνση τῆς διακίνησης μεγάλων λίθων, παρεμβαλλόμενο μεταξὺ τοῦ μοχλοῦ τοῦ λατόμου καὶ τοῦ πρὸς μετακίνηση ὄγκου[2]. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ, πάντα κατὰ τὴν ἀφήγηση τοῦ Ναυπλιώτη, ὅτι κατὰ τὴν ἀπομάκρυνση μπάζων ἀπὸ τὸ χῶρο, οἱ τροχοὶ μηχανικοῦ φορτωτήρα ἔπεσαν ξαφνικὰ σὲ κενό, τὸ ὁποῖο διαπιστώθηκε ὅτι ὀφειλόταν στὴν ὑποχώρηση καὶ τὸν κατακερματισμὸ τοῦ τοιχώματος προφανῶς τελετουργικοῦ μνημείου, τεράστιας λεκάνης, διαμ. 2 - 3 μ., ποὺ κρυβόταν κάτω ἀπὸ τὰ χώματα. Δυστυχῶς τὸ σημαντικὸ αὐτὸ ἔργο ἐξαφανίσθηκε καὶ κανένα θραῦσμα του δὲν ἐντοπίσθηκε στὸ λατομεῖο. Τὸ σχῆμα του παρομοίασε ὁ Ναυπλιώτης μὲ ἐκεῖνο λεκάνης ποὺ σώζεται ἐκτεθειμένη στὴν ὀροφὴ μηχανοστασίου τοῦ γειτονικοῦ ἐργοστασίου κατασκευῆς ἀμμοχάλικου τοῦ ἰατροῦ Πατέλη ἀπὸ τὴν Παροικία τῆς Πάρου. Ἡ λεκάνη ἐκτίθεται σὲ μικρὴ ἀπόσταση πρὸς Νότο καὶ μάλιστα στὰ δεξιὰ τῆς ἀνάβασης πρὸς τὰ παραπάνω λατομεῖα (πίν. 160γ). Πρόκειται γιὰ λεκάνη διαμ. 0.86 μ. ποὺ ἔχει δεχθεῖ ἀδρομερὴ λάξευση μὲ σφύρα. Ἔχει διαμορφωμένη τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ ἐνῶ τὸ ἐσωτερικό της εἶναι κοῖλο. Περιφερειακὲς αὔλακες ποὺ περιτρέχουν τὸ

1. Ἡ χρονολόγηση τῶν μνημείων αὐτῶν εἶναι προβληματική. Ἐὰν τὰ εὑρήματα αὐτὰ ἀνήκουν πράγματι στὴν κατηγορία τῶν περιρραντηρίων, ὅπως καὶ πιστεύεται, τότε ἡ χρονολόγησή τους, ποὺ πρέπει νὰ ἀνάγεται στὴν κλασικὴ ἢ καὶ σὲ μεταγενέστερη περίοδο, συνεπάγεται τὴν τυπολογική τους ἐξέλιξη ἀπὸ τὰ γνωστὰ περιρραντήρια τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων· βλ. J. Boardman, Greek Sculpture (1978) 25 - 26.

2. Ορλανδος, ὅ.π. 129.

ἐσωτερικὸ προέκυψαν ἀπὸ κατεργασία μὲ βελόνι ποὺ ἀκολούθησε σὲ δεύτερη φάση τὴ χονδροειδὴ πελέκηση, ὅπως ἐκείνη τοῦ πυθμένα[1].

Σημαντικὴ εἶναι καὶ ἡ πληροφορία ὅτι σὲ μικρὴ ἀπόσταση πρὸς Ν τοῦ λατομείου μὲ τοὺς σκελετοὺς βρέθηκε κεραμικὸς κλίβανος ποὺ καταστράφηκε κατὰ τὴν ἀποκομιδὴ τῶν μπάζων ἀπὸ τὸ συνεργεῖο τοῦ Ναυπλιώτη. Πράγματι κατὰ τὴν ἐξέταση τοῦ ὑποδειχθέντος σημείου ἐντοπίσθηκε κάτω ἀπὸ σωρὸ λατύπης στὰ ἀριστερὰ τοῦ δρόμου ποὺ ἀνέρχεται πρὸς τὰ Θαψανά, στρώση μὲ ὄστρακα ἀγγείων ποὺ ἀπὸ πρόχειρη ἐξέταση φαίνονται νὰ χρονολογοῦνται στοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους[2]. Τὰ ἐρείπια τοῦ κλιβάνου ἔχουν ἀφανισθεῖ, παρότι ἡ ἀνεύρεση τῆς κεραμικῆς ἐπιβεβαιώνει ἔμμεσα τοὺς ἰσχυρισμοὺς τοῦ Ναυπλιώτη. Πηλὸς κατάλληλος γιὰ τὴν παραγωγὴ ἀγγείων ἐξορυσσόταν στὴν ἀρχαιότητα ἐπὶ τόπου στὸ λατομεῖο, γιατὶ στὶς κάθετες ρωγμὲς μεταξὺ τῶν μετώπων μαρμάρου εἶναι συνηθέστατη ἡ συσσώρευση ἀργιλοφόρων κοιτασμάτων. Βέβαια, ἡ παλαιὰ θεωρία τοῦ Rubensohn ὅτι ἡ Πάρος δὲν παρῆγε πηλὸ κατάλληλο γιὰ τὴν κατασκευὴ ἀγγείων στερεῖται βάσεως[3], καὶ ὅπως προκύπτει ἀπὸ πορίσματα τῆς ἀνασκαφῆς μας ἡ ντόπια παραγωγὴ κεραμεικῆς ἦταν ἀξιόλογη[4]. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι βεβαίως στὴν παραπάνω περίπτωση ἡ παρατήρηση ὅτι δίπλα στὰ κλιμάκια τῶν λατόμων ἐργάζονταν παράλληλα καὶ ἀγγειοπλάστες ποὺ ἐξασφάλιζαν τὸν πηλὸ ἀπὸ τὰ γειτονικὰ λατομεῖα μαρμάρου.

Βέβαια λατομεῖα μαρμάρου εἶχαν διανοιχθεῖ σὲ πολυάριθμα σημεῖα τῆς Πάρου στὴν ἀρχαιότητα. Τὰ λατομεῖα μαρμάρου στὸ Μαράθι ἔγιναν πασίγνωστα ἐξαιτίας τῶν τεράστιων σηράγγων του, χωρὶς ὅμως αὐτὸ νὰ σημαίνει οὔτε ὅτι ἦταν τὰ μοναδικὰ στὴν Πάρο, οὔτε ὅτι ἡ μέθοδος ἐξόρυξης περιοριζόταν ἀποκλειστικὰ στὴ λατόμευση ὑπόγειων σηράγγων[5]. Ὅπως ἀποδεικνύει ἡ ἐντόπιση τῶν λατομείων τοῦ δρόμου πρὸς τὰ Θαψανά, τεράστιες ἐκτάσεις τοῦ νησιοῦ καλύπτονταν ἀπὸ λατομεῖα ποὺ ἐφάρμοζαν τὴ μέθοδο τῆς ὑπαί-

1. Σὲ ἐπίσκεψη τῶν λατομείων τὸ θέρος 1981 ἡ λεκάνη εἶχε ἐξαφανισθεῖ ἀπὸ τὴ θέση της. Παρὰ τὶς προσπάθειές μας δὲν κατορθώσαμε νὰ τὴν ἐντοπίσουμε καὶ πάλι.

2. Τὸ θραῦσμα μελαμβαφοῦς δακτυλιόσχημης λαβῆς ποὺ χαρακτηρίζεται γιὰ τὸ ζεῦγος διακοσμητικῶν, φυλλόσχημων στοιχείων τὰ ὁποῖα προσφύονται ἐγκάρσια πρὸς τὴ ράχη της, μοιάζει μὲ τὸ σχῆμα τῶν λαβῶν τοῦ κανθάρου P 18542 τῆς 'Αγορᾶς. Ὁ κάνθαρος προέρχεται ἀπὸ τὴν πυρὰ Β 19:5 καὶ χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 4ου ἢ τὴ μετάβαση ἀπὸ τὸν 4ο στὸν 3ο π.Χ. αἰ. Βλ. Hesperia 20, 1951, πυρὰ 8, ἀριθ. 3, πίν. 52b. Σημειώνεται ὡστόσο ὅτι ἄλλα μελαμβαφῆ ὄστρακα ποὺ συνελέγησαν στὸ χῶρο τοῦ λατομείου προέρχονται ἀπὸ ἀνοιχτὰ σχήματα καὶ χρονολογοῦνται στὸν 5ο π.Χ. αἰ.

3. Pauly-Wissowa, RE, XVIII (1949) στ. 1796.

4. Οἱ ἀνασκαφὲς στὸ γεωμετρικὸ οἰκισμὸ τῶν Κουκουναριῶν ἔχουν φέρει στὸ φῶς κεραμικὴ ποὺ γιὰ τὸν πηλὸ καὶ τὴ διακοσμητική της εἶναι παριανή. Βλ. ΠΑΕ 1978, 209 καὶ 1979, 248.

5. Philippson, ὅ.π. 69. Γιὰ τὸ ἀνάγλυφο μὲ τὴν ἐπιγραφὴ στὴν εἴσοδο μιᾶς ἀπὸ τὶς πλέον γνωστὲς σήραγγες, βλ. E.W. Bodnar, S. J., Archaeology 26, 1973, 270 - 277.

θριας ὁριζόντιας ἐξόρυξης. Παρότι ὁ ἀρχαῖος δρόμος γιὰ τὴν καταβίβαση τῶν μαρμάρων ἀπὸ τὰ παραπάνω λατομεῖα δὲν ἐντοπίσθηκε πιστεύεται ὅτι πρέπει νὰ ὑπῆρχε ἕνας ποὺ ἀκολουθοῦσε τὴν πορεία τοῦ ποταμοῦ Ἔλητα, ὁδηγώντας τελικὰ στὸ λιμάνι τῆς ἀρχαίας Πάρου[1].

Ὅπως ἦταν φυσικὸ ἡ περισυλλογὴ στοιχείων συνεχίσθηκε καὶ στὴ ΒΑ περιοχὴ τῆς Πάρου, ὅπου ἐργασίες τοῦ κλιμακίου μας ὁδήγησαν ἀπὸ τὸ 1973 καὶ μετὰ στὴν ἀνακάλυψη νέων ἀρχαιολογικῶν θέσεων γύρω στὸν κόλπο τῆς Νάουσας καὶ κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς παραλίας τοῦ ΒΑ ἄκρου τοῦ νησιοῦ[2] (εἰκ. 1). Ἐκεῖ ἔχουν καταγραφεῖ μέχρι στιγμῆς πολυάριθμες ἀξιόλογες θέσεις μὲ ἐπιφανειακὰ εὑρήματα, ἑπτὰ ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶναι σημαντικότατες. Πλὴν τοῦ ὀχυρωμένου μυκηναϊκοῦ κέντρου ποὺ ἀνασκάπτεται στὶς Κουκουναριές, λόφου ποὺ βρίσκεται κοντὰ σὲ μυχὸ τῆς ΝΔ πλευρᾶς τοῦ μεγάλου κόλπου τῆς Νάουσας, ἄλλες ἀξιόλογες θέσεις εἶναι ὁ γεωμετρικὸς οἰκισμὸς τῶν Λιβαδερῶν, ὁ πρωτοκυκλαδικὸς οἰκισμὸς στὸ λόφο τῆς Σκλαβούνας, ἡ ἀκρόπολη τῶν Σαρακίνικων μὲ διπλὸ ὀχυρωματικὸ τεῖχος, ὁ οἰκισμὸς τῆς νήσου τοῦ Οἰκονόμου μὲ θαυμάσια σωζόμενο ὀχυρωματικὸ περίβολο καὶ μοναδικὸ ἀψιδωτὸ ναό[3], τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα κτιρίων τοῦ ἀκρωτηρίου τῆς Καργαδούρας[4], καὶ ὁ ἰδιαίτερου ἐνδιαφέροντος γεωμετρικὸς οἰκισμὸς τῆς νησίδας Φιλίζι[5]. Οἱ δύο τελευταῖες θέσεις ἀποτέλεσαν τὸ ἀντικείμενο νέων ἐπισκέψεων μὲ στόχο τὴ μελέτη τῆς τοπογραφίας τους καὶ τὴν περισυλλογὴ στοιχείων ποὺ θὰ συντελοῦσαν στὴ χρονολόγηση τῶν λειψάνων.

Σειρὰ ἀεροφωτογραφιῶν ποὺ λήφθηκαν τὸ 1979 ἀπὸ τὴν ὁμάδα τοῦ καθηγ. W. Myers τοῦ Πανεπιστημίου Michigan ἀποτέλεσαν ἐξαιρετικὸ βοήθημα στὴ μελέτη τῶν ἐρειπίων τοῦ ἀκρωτηρίου τῆς Καργαδούρας[6]. Ἡ ἐξέταση τῶν θέσεων διευκολύνθηκε σημαντικὰ ἀπὸ τὴν ταυτόχρονη παραβολὴ τῶν ἀεροφωτογραφιῶν. Περιγράμματα οἰκοδομημάτων καὶ τοῖχοι ποὺ παρέμεναν ἀθέατοι στὸ μελετητὴ ἔγινε δυνατὸν νὰ ἐντοπισθοῦν στὶς φωτογραφίες. Κατόπι, οἱ παρατηρήσεις ἐπαληθεύτηκαν μὲ συστηματικὴ μελέτη τῶν ἐρειπίων ἐπὶ τόπου.

Ἡ Καργαδούρα κεῖται στὰ ΒΑ τοῦ χωριοῦ τῆς Νάουσας ποὺ ἐκτείνεται στὸ μέσο τῆς νότιας παραλίας τοῦ ὁμώνυμου γραφικοῦ κόλπου. Πρόκειται γιὰ

1. O. Rubensohn, AM 26, 1901, 189 - 190. Ἐπισημαίνεται ἐπίσης ὅτι σὲ πρόσφατες ὑποβρύχιες ἔρευνες στὸ λιμάνι τῆς Παροικίας ἀνακαλύφθηκε μεγάλος ἀριθμὸς ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν γιὰ τὰ ὁποῖα διατυπώθηκε ἡ ὑπόθεση ὅτι εἶχαν συγκεντρωθεῖ στὴν ἀρχαία προκυμαία προκειμένου νὰ φορτωθοῦν σὲ πλοῖα γιὰ νὰ μεταφερθοῦν σὲ ὑπερπόντιες ἀγορές· βλ. G. Papathanassopoulos - D. Schilardi, Nautical Archaeology 10, 1981, 136 - 137.

2. Βλ. D. Schilardi, JFA 2, 1975, 88 κέ., ΠΑΕ 1975, 205 κέ.

3. Δ. Σκιλάρντι, ΠΑΕ 1975, 208.

4. Δ. Σκιλάρντι, ΠΑΕ 1979, 237, JFA 2, 1975, 94 - 95.

5. Δ. Σκιλάρντι, ΠΑΕ 1975, 209.

6. ΠΑΕ 1979, 236.

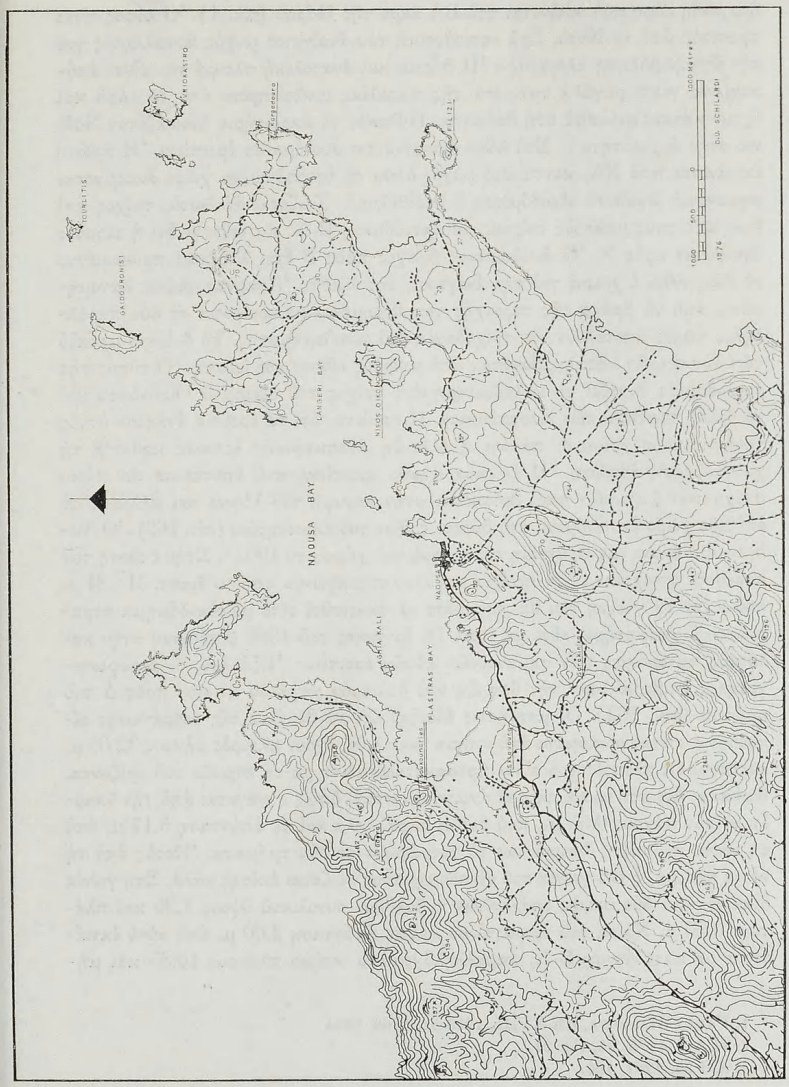

Εἰκ. 1. Ὁ κόλπος τῆς Νάουσας μὲ τὶς θέσεις τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων.

βραχώδη λόφο ποὺ ὑψώνεται στὸ ΒΑ ἄκρο τῆς Πάρου (εἰκ. 1). Ὁ λόφος εἶναι προσιτὸς ἀπὸ τὸ Νότο. Στὰ νοτιοδυτικά του ἀνοίγεται μυχὸς κατάλληλος γιὰ τὴν ἀγκυροβόληση πλοιαρίων. Ἡ βόρεια καὶ ἀνατολικὴ πλευρά του εἶναι ἀπόκρημνες γιατὶ μεγάλα τμήματα τῆς παραλίας ἀποκόπηκαν ἀπὸ τὸ λόφο καὶ ἔχουν κατακρημνισθεῖ στὴ θάλασσα. Πιθανῶς τὸ ἀκρωτήριο ὀνομαζόταν Σούνιο στὴν ἀρχαιότητα[1]. Στὸ λόφο διακρίνονται δύο ὁμάδες ἐρειπίων. Ἡ πρώτη ἐκτείνεται στὰ ΝΔ, κοντὰ στὸ μυχό, ὅπου σὲ ἰσοπεδωμένο χῶρο διακρίνεται σημαντικὸ ἀψιδωτὸ οἰκοδόμημα ἢ περίβολος[2]. Σώζεται ἀψιδωτὸς τοῖχος καὶ ἕνας ἀπὸ τοὺς μακροὺς τοίχους μὲ κατεύθυνση Β-Ν· πιστεύεται ὅτι ἡ εἴσοδος ἀνοιγόταν πρὸς Ν. Ὁ ἀνυψωμένος βράχος πρὸς Β ἔχει λαξευθεῖ προκειμένου νὰ διευρυνθεῖ ὁ χῶρος γιὰ τὴν ἀνέγερση τῆς ἀψίδας. Ἀπεργες πλάκες λατομημένες ἀπὸ τὸ βράχο τῆς περιοχῆς τοποθετημένες κατακόρυφα σὲ δύο παράλληλες σειρὲς ἀποτελοῦν τὴν τοιχοδομία τοῦ οἰκοδομήματος. Τὸ διάκενο μεταξὺ τῶν δύο σειρῶν καταλαμβανόταν ἀπὸ μικροὺς λίθους καὶ λάσπη. Ὁ τύπος τῆς τοιχοδομίας θυμίζει τὸ καλοδιατηρημένο τεῖχος τοῦ οἰκισμοῦ Οἰκονόμου καὶ τὸ διπλὸ περίβολο τῶν Σαρακίνικων. Πιστεύεται ὅτι τὰ ἐρείπια ἀνήκουν στοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους, παρότι ἡ ἐλλειψη ἀνασκαφικῆς ἔρευνας καθιστᾶ τὴ χρονολόγηση ἀβέβαιη. Ἡ δεύτερη ὁμάδα ἐρειπίων, ποὺ ἀποτέλεσε τὸν κύριο στόχο τῶν ἐργασιῶν μας, βρίσκεται στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου καὶ μάλιστα σὲ ἐπίπεδο χῶρο ἐκτεινόμενο στὸ βόρειο τμῆμα τοῦ ἀκρωτηρίου (πίν. 162). Ὁ Rubensohn ἔκανε μία πρόχειρη περιγραφὴ τοῦ χώρου τὸ 1901[3]. Στὴν ἔκθεσή του παρέθεσε στοιχεῖα γιὰ τὰ θεμέλια μεγάλου τετραγώνου κτιρίου διαστ. 31×31 μ. ποὺ κατὰ τὴ γνώμη του θὰ μποροῦσε νὰ ταυτισθεῖ εἴτε μὲ οἰκοδόμημα στρατιωτικοῦ χαρακτήρα, εἴτε μὲ ἱερό. Οἱ ἐργασίες τοῦ 1980 βοήθησαν στὴν καλύτερη κατανόηση τῶν σημαντικῶν αὐτῶν ἐρειπίων. Ἐξάλλου, οἱ ἀεροφωτογραφίες ἐπιβεβαίωσαν τὴν ὕπαρξη καὶ δεύτερου μεγάλου κτιρίου πρὸς Δ τοῦ πρώτου (πίν. 162). Οἱ μετρήσεις ἔδειξαν ὅτι τὰ θεμέλια τῆς τετράγωνης οἰκοδομῆς, κατασκευασμένα ἀπὸ ντόπιο πωρόλιθο, ἔχουν πλευρὲς μήκους 32.65 μ. περίπου. Οἱ πλευρές του εἶναι προσανατολισμένες μὲ τὰ σημεῖα τοῦ ὁρίζοντα. Φαίνεται ὅτι στὴ νότια πλευρὰ ἀνοιγόταν στοά, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὴν ὕπαρξη τοίχου πάχους 0.55 μ., ποὺ βαίνει παράλληλα καὶ σὲ ἀπόσταση 5.17 μ. ἀπὸ τὴ νότια πρόσοψη, διαιρώντας τὸ τετράγωνο σὲ δύο τμήματα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ νότια πλευρά, ἡ ΒΔ γωνία τοῦ οἰκοδομήματος σώζεται ἐπίσης καλά. Στὴ γωνία διακρίνονται δύο σειρὲς ἐπάλληλων κυβολίθων συνολικοῦ ὕψους 1.35 καὶ πλάτους 0.80 μ. Νότια τοῦ τετραγώνου καὶ σὲ ἀπόσταση 2.60 μ. ἀπὸ αὐτὸ ἐκτείνεται μὲ κατεύθυνση Β-Ν, παραλληλόγραμμο κτίριο πλάτους 10.85 καὶ μή-

1. Pauly-Wissowa, RE XVIII, 1949 στ. 1800, 1854.
2. JFA 2, 1975, 94, εἰκ. 21.
3. AM 26, 1901, 164.

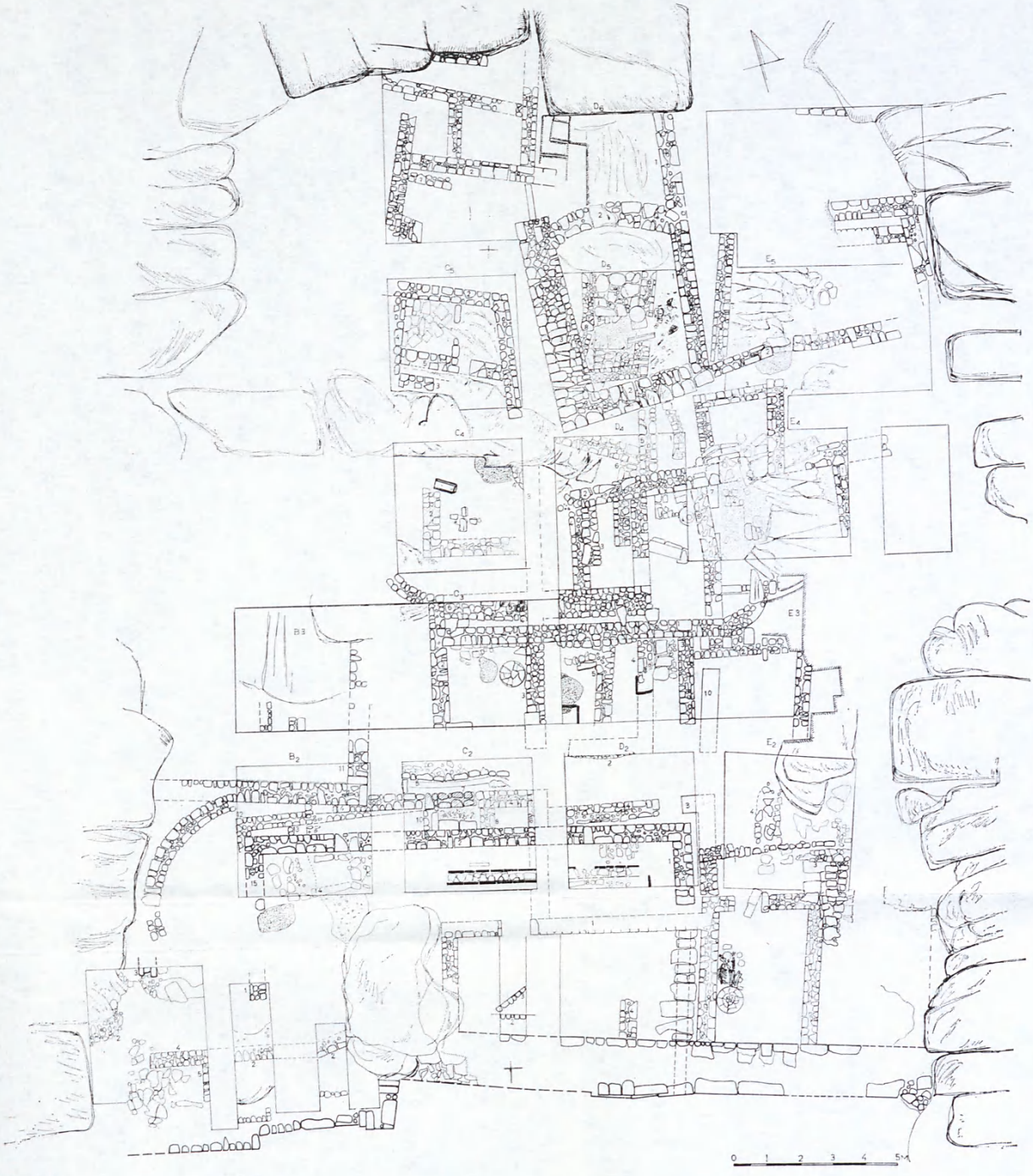

Κάτοψη τῶν ἐρειπίων στὴν κορυφὴ τῆς ἀκροπόλεως τῶν Κουκουναριῶν. Φάσεις μυκηναϊκή, πρωτογεωμετρικὴ καὶ γεωμετρική.

κους 27.20 μ. ποὺ διαιρεῖται μὲ δύο μεσοτοιχίες σὲ τρία διαμερίσματα· τὸ βόρειο μήκους 14.01, τὸ μεσαῖο 5 καὶ τὸ νότιο 8.19 μ. Σημειώνεται ὅτι σὲ ἀπόσταση 10.45 ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ ἐντοπίζεται ἡ θέση καὶ ἄλλου παράλληλου τοίχου, μὲ κατεύθυνση B-N, ὁ ὁποῖος δὲν ἔχει διαπιστωθεῖ ἂν ἀποτελοῦσε περαιτέρω προέκταση τοῦ οἰκοδομήματος πρὸς Α ἢ ἂν ὅριζε τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ δρόμου. Γιὰ νὰ διαπιστωθεῖ ὁ χαρακτήρας καὶ ἡ μορφὴ τῶν οἰκοδομημάτων θὰ ἀπαιτηθεῖ ἡ ἀνάληψη συστηματικῆς ἀνασκαφικῆς ἐρεύνης. Δυστυχῶς, πέραν τῶν θεμελίων δὲν ἔχουν σωθεῖ λείψανα τῆς ἀνωδομῆς. Ὡστόσο διακρίνονται σκορπισμένα στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους ἀπολεπίσματα μαρμάρου, ποὺ βεβαιώνουν τὴν ὕπαρξη μαρμάρινων κατασκευῶν. Τὴν ἔλλειψη μαρμάρινων εὑρημάτων σημείωσε καὶ ὁ Rubensohn[1]. Ὑπενθυμίζεται ὡστόσο ὅτι σὲ τάφρους ποὺ ἀνοίχτηκαν τὸ 1973 ἀπὸ ἀρχαιοκαπήλους μέσα στὸ τετράγωνο κτίριο ἦλθαν στὸ φῶς μεγάλα τεμάχια μαρμαρολίθων[2]. Σὲ παλαιότερη ἔκθεσή μας ἀναφερθήκαμε καὶ σὲ θραῦσμα μαρμάρινης πλίνθου ποὺ βρισκόταν κοντὰ στὴ θέση τῆς ἐρειπωμένης παλαιᾶς μικρῆς ἐκκλησίας τῆς Σάντα Μαρία[3]. Τὸ θραῦσμα ἔχει τώρα ἐξαφανισθεῖ ἀπὸ τὴν περιοχή. Ὡστόσο οἱ σημειώσεις μας ἀναφέρουν ὅτι αὐτὸ περιλάμβανε τὸ μέτωπο καὶ μία ἀπὸ τὶς πλάγιες πλευρὲς κυβολίθου ἀπὸ χονδρόκοκκο παριανὸ μάρμαρο. Στὸ μέτωπο τὸ θραῦσμα εἶχε σωζ. ὕψος 0.22 καὶ πλάτος 0.39 μ. Ἡ πλευρὰ ἕδρασης ἔσωζε διαστάσεις 0.42 × 0.43 μ. Περιτένεια πλάτους 0.21 μ. τόνιζε στὸ μέτωπο τὴν κάτω καὶ μία ἀπὸ τὶς ὁριζόντιες πλευρὲς τῆς πλίνθου· ὁ περικλειόμενος χῶρος εἶχε λαξευθεῖ μὲ τὸ βελόνι.

Ἀπὸ τὴν περισυλλογὴ ἐπιφανειακῶν εὑρημάτων πλουτίσθηκε ἀκόμα περισσότερο ἡ ὁμάδα ἀντικειμένων ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν Καργαδούρα. Στὸ γλυπτὸ διάκοσμο τῶν μαρμάρινων οἰκοδομημάτων ἀνήκει μαρμάρινο ἀπολέπισμα 0.18 × 0.07 μ. μὲ παράσταση κυματοειδοῦς βοστρύχου ἢ ἄλλου ἀκαθόριστου ἀντικειμένου (πίν. 163α). Ἐπίσης ἀπὸ τὴν Καργαδούρα προέρχεται θραῦσμα ἀπὸ τὸν κορμὸ μεγάλου πιθαμφορέα μὲ τὴ χαρακτηριστικὴ παριανὴ διακόσμηση ἐγχάρακτων τριγλύφων ἐναλλασσόμενων μὲ μετόπες πληρωμένες μὲ κόσμημα Χ καὶ ἐμπίεστους κύκλους μεταξὺ τῶν κεραιῶν[4]. Ἀπὸ τὸ χῶρο προέρχονται ἐπίσης θραύσματα κεραμικῆς τῶν ἀρχαϊκῶν καὶ κλασικῶν χρόνων. Ἡ ὕπαρξη μαρμάρινου οἰκοδομήματος καὶ μάλιστα σημαντικῶν διαστάσεων, ὅπως τὸ τετράγωνο στὸ ὑψηλότερο σημεῖο τοῦ ΒΑ ἀκρωτηρίου τῆς Πάρου ἀπέναντι ἀπὸ τὴ Νάξο, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν εὕρεση θραυσμάτων εἰδωλίων[5] στὸ χῶρο

1. AM 26, 1901, 164.
2. JFA 2, 1975, 95.
3. Αὐτ. σ. 95.
4. Γιὰ τὸν τύπο τῆς διακόσμησης βλ. ΑΑΑ 6, 1973, 264, εἰκ. 7.
5. Στὴ συλλογὴ τοῦ ἰατροῦ καὶ ἀρχαιοδίφη κ. Ὀ. Κάπαρη ὑπάρχει θραῦσμα εἰδωλίου

φανερώνουν ὅτι τὸ κτίσμα εἶχε πιθανότατα θρησκευτικὸ χαρακτήρα καὶ ὄχι στρατιωτικό, ὅπως θὰ μποροῦσε νὰ ὑποτεθεῖ.

Κατὰ τὴν ἀεροφωτογράφηση ἀρχαιολογικῶν χώρων ἀπὸ τὴν ὁμάδα τοῦ καθηγ. Myers τὸ 1979 καλύφθηκαν ἀπὸ ἀέρος, ἐκτὸς τῶν ἐρειπίων τῆς Καργαδούρας, τὰ ἐντυπωσιακὰ λαξεύματα τοῦ βράχου κατὰ μῆκος τοῦ κόλπου τοῦ Φιλιζίου[1] πρὸς ΝΔ, καὶ ὁ οἰκισμὸς τῆς νησίδας τοῦ Οἰκονόμου[2] στὰ δυτικὰ τῆς χερσονήσου. Κατὰ τὴν ἀεροφωτογράφηση τοῦ κόλπου τοῦ Φιλιζίου εἶχε ἐπιχειρηθεῖ καὶ ἡ κάλυψη τοῦ σπουδαιότατου οἰκισμοῦ ποὺ σώζεται στὴν ὁμώνυμη νησίδα, ὅμως ὑψηλοὶ ἄνεμοι ματαίωσαν τὴν τελευταία στιγμὴ τὴν ὁλοκλήρωση τοῦ ἐγχειρήματος. Ὡστόσο σύντομη ἐπίσκεψή μας στὸν οἰκισμό, ποὺ ὅπως εἶναι γνωστὸ καταλαμβάνει τὴν κορυφὴ χαμηλοῦ λόφου στὸ νότιο τμῆμα τῆς νησίδας, παρότι στερημένη τοῦ πολύτιμου φωτογραφικοῦ ὑλικοῦ, ὁδήγησε στὴν περισυλλογὴ ἐνδιαφερόντων θραυσμάτων μελαμβαφῶν ἀγγείων ποὺ προέρχονται ἀπὸ ἀνοιχτὰ σχήματα (κυρίως κύπελλα) καὶ φαίνεται νὰ χρονολογοῦνται στὸν 9ο καὶ 8ο π.Χ. αἰ. Ἡ ἀποκλειστικὴ σχεδὸν ἀνεύρεση κεραμικῆς τῆς παραπάνω κατηγορίας ὁδηγεῖ στὴ συναγωγὴ τοῦ συμπεράσματος ὅτι ἡ περίοδος εὐημερίας τοῦ οἰκισμοῦ περιορίζεται ἐνδεχόμενα στοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους.

Στὴν ὀχυρωμένη μυκηναϊκὴ ἀκρόπολη τῶν Κουκουναριῶν οἱ ἐργασίες τοῦ κλιμακίου μας συνεχίσθηκαν τὸ 1980 γιὰ πέμπτο κατὰ σειρὰ ἔτος[3]. Ὁ λόφος ὑψώνεται σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴ ΝΔ παραλία τοῦ κόλπου τῆς Νάουσας στὴ ΒΑ πλευρὰ τῆς Πάρου. Παλαιὲς ἐπιφανειακὲς ἔρευνες γύρω στὴν ἀκρόπολη καὶ ἡ ἀνασκαφὴ ποὺ διενεργεῖται ἀπὸ τὸ 1976 στὸ πλάτωμα, ποὺ ἐκτείνεται στὸ ψηλότερο σημεῖο τοῦ λόφου, ἔδειξαν ὅτι στὶς Κουκουναριὲς ἀναπτύχθηκε στὴν πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΓ φάση σημαντικότατο μυκηναϊκὸ κέντρο. Κυκλώπειες ἀναλημματικὲς ὀχυρώσεις προορισμένες στὴν ἐνίσχυση τῆς ἀσθενοῦς νότιας πλευρᾶς, ὅπου ἐλίσσεται ἡ κύρια ἀνάβαση πρὸς τὴν κορυφή, καθὼς καὶ ἡ ἀποκάλυψη ἐκτεταμένου οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος ποὺ κάλυπτε τὸ πλάτωμα, μὲ τὴ νότια ὄψη ἐνισχυμένη μὲ ἰσχυρὸ τεῖχος, βεβαίωσαν ὅτι οἱ Κουκουναριὲς ἀποτελοῦσαν ὀχυρωμένη ἀκρόπολη τῆς ὁποίας ἡ σπουδαιότητα ἔγινε προφανὴς μὲ τὴ διεξαγωγὴ τῆς ἀνασκαφῆς (παρ. πίν. Θ′). Πέρα ἀπὸ τὴν ἰδιαίτερη σημασία ποὺ περικλείουν τὰ μυκηναϊκὰ ἐρείπια, ἡ ἀποκάλυψη ἐπάλληλων οἰκοδομικῶν φάσεων πάνω ἀπὸ τὸ μυκηναϊκὸ στρῶμα προσφέρει διαφωτιστικὰ

ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν κτιρίων. Ἡ συλλογή, ποὺ πιστεύεται ὅτι κάποτε θὰ ἀποτελέσει τὸν πυρήνα τοπικοῦ μουσείου, βρίσκεται στὴ Νάουσα τῆς Πάρου.

1. ΠΑΕ 1979, 237 - 8.

2. ΠΑΕ 1975, 205 - 9.

3. Γιὰ ἐκθέσεις σχετικὲς μὲ τὴν ἀνασκαφὴ στὶς Κουκουναριές, βλ. ΠΑΕ 1976, 287 κέ., 1977, 363 κέ., 1978, 197 κέ., 1979, 238 κέ.

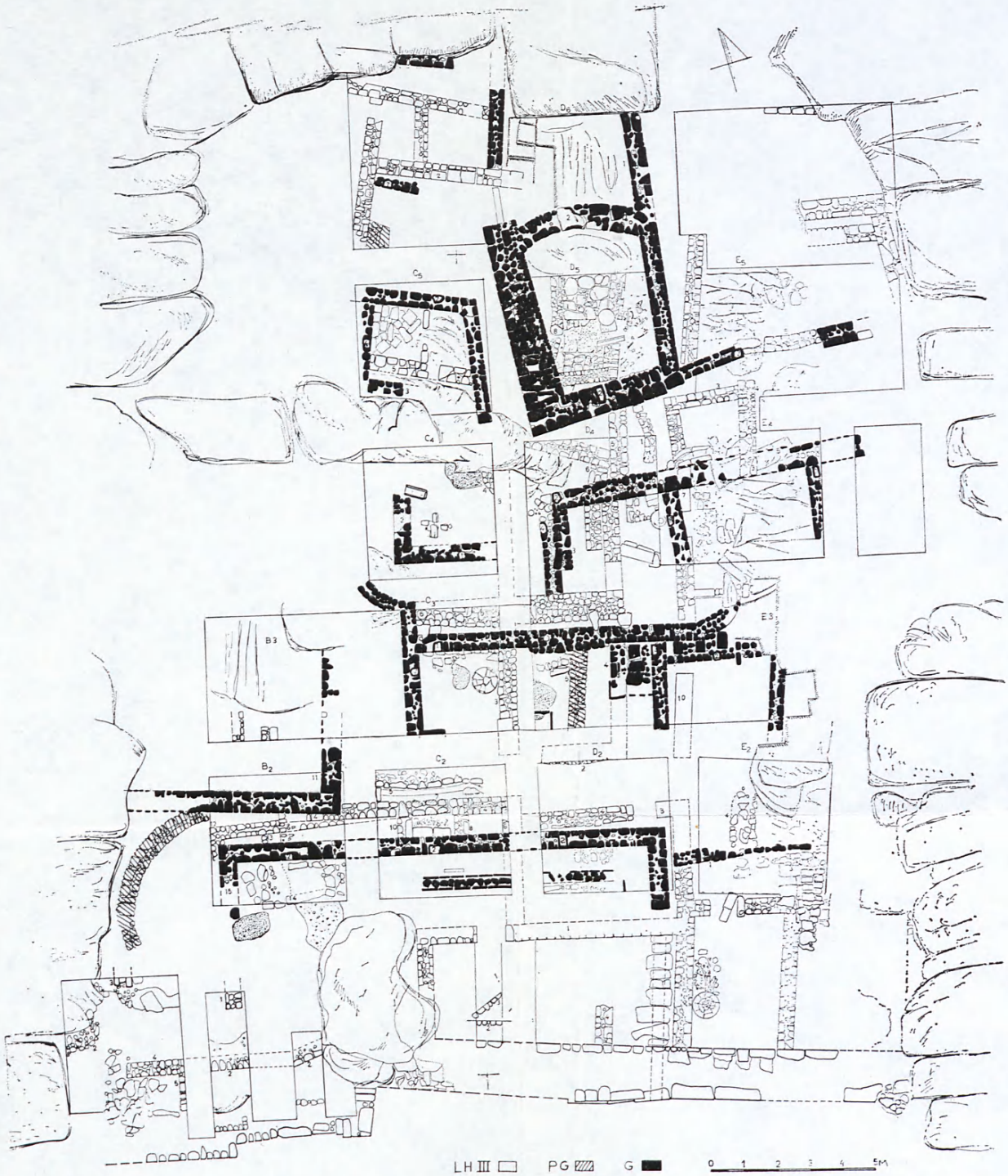

Πρωτογεωμετρική καὶ γεωμετρική φάση τῶν ἀντίστοιχων ἐπάλληλων οἰκισμῶν τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου τῶν Κουκουναριῶν.
(ἡ πρωτογεωμετρική φάση ἀπεικονίζεται μὲ τοὺς τοίχους διαγραμμισμένους).

στοιχεῖα στὴ μελέτη τῆς ἀρχαιολογίας τῆς Πάρου κατὰ τὴ διάρκεια τῶν πρωτογεωμετρικῶν καὶ τῶν γεωμετρικῶν χρόνων (παρ. πίν. Γ').

Εἰδικὲς λεπτομέρειες γιὰ τὸ σύμπλεγμα μυκηναϊκῶν δωματίων ποὺ μαζὶ μὲ τὸ τεῖχος ἀποτελοῦσαν ὀργανωμένο ἀρχιτεκτονικὸ σύνολο ἔχουμε παραθέσει ἤδη ἀλλοῦ [1], παρότι νεώτερα στοιχεῖα θὰ προστεθοῦν στὴν ἔκθεση ποὺ ἀκολουθεῖ. Σημειώνεται ὅτι οἱ ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις πείθουν ὅτι τὸ συγκρότημα τῆς κορυφῆς, ποὺ πιστεύεται ὅτι ἀνῆκε στὴν ἀνώτατη πολιτικὴ ἐξουσία τῆς ἀκροπόλεως, ὕστερα δὲ ὁλόκληρης τῆς Πάρου, καταστράφηκε βίαια στὴ διάρκεια ἐχθρικῆς ἐπιθέσεως ποὺ κατάληξε στὴν πυρπόλησή του κατὰ τοὺς πρώιμους ΥΕ ΙΙΙΓ χρόνους, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὴ σχετικὴ κεραμική [2].

Στὴ νότια πλευρὰ τοῦ συγκροτήματος καὶ μάλιστα πίσω ἀπὸ τὸ τεῖχος ποὺ εἶχε ὀχυρωματικὸ καὶ ἐπίσης ἀναλημματικὸ χαρακτήρα ἐκτείνονται παραλληλόγραμμοι θάλαμοι ποὺ ταυτίστηκαν μὲ ἀποθῆκες, γιατὶ στὸ ἐσωτερικό τους ἀνακαλύφθηκαν τεράστιες ποσότητες πίθων, γραπτῆς κεραμικῆς, χάλκινων ὅπλων καὶ ἐργαλείων καὶ διάφορων ἄλλων ἀντικειμένων [3]. Μέσα στὶς τάφρους C1 καὶ D1 ἀνακαλύφθηκε ἡ πρώτη ἀποθήκη, ἐνῶ ἀμέσως ἀνατολικά της ἐκτεινόταν ἡ δεύτερη ἀποθήκη, κάτω ἀπὸ τὴν τάφρο E1. Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς γειτονικῆς F1 τὸ 1980 βεβαίωσε τὴν ὕπαρξη καὶ τρίτης ἀποθήκης, ἀμέσως πρὸς Α τῶν δύο προηγούμενων (παρ. πίν. Θ'). Ἀποκαλύφθηκε παραλληλόγραμμος θάλαμος διαστάσεων 3.30 × 4.25 μὲ κατεύθυνση Β-Ν, ποὺ μοιραζόταν μὲ τὴ δεύτερη ἀποθήκη τὴν ἴδια μεσοτοιχία. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι καὶ οἱ τρεῖς ἀποθῆκες ἦταν ὑπόγειες καὶ ὅτι ἀπὸ πάνω τους ἐκτείνονταν οἱ θάλαμοι ἄλλου ὀρόφου, χτισμένου στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τοὺς ἰσόγειους θαλάμους ποὺ βρίσκονται πρὸς Β, ἐκεῖ ποὺ ὁ βράχος ἀνυψώνεται ἀπότομα. Ἐκεῖ πάλι ἀπὸ τὶς τρεῖς παράλληλες πτέρυγες δωματίων ποὺ εἶναι οἰκοδομημένες μὲ κατεύθυνση Β-Ν, ἡ μεσαία καλύπτει ἐπίσης ὑπόγειους θαλάμους χτισμένους μέσα σὲ ἐπιμήκη κοιλότητα ποὺ διασχίζει τὸ βραχῶδες ὑπέδαφος μὲ τὴν ἴδια κατεύθυνση.

Στὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς τῆς F1, ἀποφασίστηκε γιὰ τὴν προφύλαξη τῆς μεσοτοιχίας μεταξὺ δεύτερης καὶ τρίτης ἀποθήκης νὰ ἀφεθεῖ κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς ἀνατολικῆς ἀποθήκης λωρίδα χώματος ποὺ θὰ ἀφαιρεθεῖ ἀργότερα, ὅταν θὰ ἔχει ἀποπερατωθεῖ ἡ ἀναστήλωση τοῦ σχετικὰ ἀσθενοῦς τοίχου. Στὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου τοῦ 1976 εἶχε ἀπομακρυνθεῖ τὸ ἐπιφανειακὸ στρῶμα τῆς τάφρου E1. Στὴν ἴδια ἐπέμβαση εἶχαν διερευνηθεῖ σὲ ἀρκετὸ βάθος οἱ στρώσεις μὲ τὴ βοήθεια δοκιμαστικῶν τομῶν,

1. ΠΑΕ 1979, 246.
2. ΠΑΕ, 1978, 206 - 7.
3. ΠΑΕ 1977, 367.

μιᾶς διαστάσεων 2 × 1 μ. (B-N) ποὺ ἀνοίχθηκε στὴ ΒΔ γωνία τῆς τρίτης ἀποθήκης καὶ μιᾶς ἄλλης ποὺ ἀνασκάφηκε πρὸς Α τοῦ ἀνατολικοῦ πέρατος τοῦ θαλάμου, μὲ κατεύθυνση B-N καὶ διαστάσεις 4 × 1.[1] Στὴν ἐπακολουθήσασα ἔρευνα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς F1 τὸ 1980, ἀνασκάφηκαν στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἀποθήκης, τῆς ὁποίας τὸ περίγραμμα συμπίπτει μὲ ἐκεῖνο τῆς τάφρου F1, δεκαέξι στρώσεις. Ἡ στρώση 3 περιεῖχε μετακινημένους λίθους ποὺ ἀνῆκαν στὸ βόρειο τοῖχο τοῦ θαλάμου (πίν. 163β). Οἱ λίθοι βρέθηκαν πεσμένοι μὲ κλίση 45° στὸ ΒΔ μέτωπο τῆς τάφρου, σχηματίζοντας παραστάδα θύρας. Ἀνάλογες θύρες ἀνακαλύφθηκαν καὶ στὶς δύο γειτονικὲς ἀποθῆκες. Ἡ δυτικὴ παραστάδα τῆς θύρας βρίσκεται καλυμμένη κάτω ἀπὸ τοῖχο μὲ κατεύθυνση B-N, ποὺ ἀνήκει σὲ φάση μεταγενέστερη ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ συγκροτήματος. Ἐπίσης ἀπὸ τὴ στρώση προέρχονται ὄστρακα ποὺ ἔχουν ἐκτεθεῖ σὲ φωτιά, κροκάλες διαφόρων διαστάσεων[2], θραύσματα ὀστῶν καὶ ὀψιανοῦ, θαλάσσια ὄστρακα καὶ τέλος μικρὰ τεμάχια ἐπιχρίσματος, ὅλα ἀναμειγμένα μὲ πλῆθος πεσμένων λίθων, ἄλλων πελεκημένων ἢ ὄχι καὶ σχιστολιθικῶν πλακῶν. Ἡ πιὸ κάτω στρώση 4 περιεῖχε ὑλικὸ ποὺ ἀναλογοῦσε ἀπόλυτα μὲ ἐκεῖνο τῆς 3. Ἡ στρώση 5 ἀντιπροσωπευόταν ἀπὸ λίθους τοίχων καὶ πλάκες, γραπτὰ καὶ ἀδιακόσμητα ὄστρακα ἀγγείων καὶ λεπίδες ὀψιανοῦ. Τὸ σημαντικότερο εὕρημα ἦταν τὰ θραύσματα πήλινης ἀδιακόσμητης ἀσαμίνθου ποὺ ἀνακαλύφθηκαν σὲ μιὰ ὁμάδα στὸ βόρειο τμῆμα τῆς ἀποθήκης (πίν. 164α). Ἡ ἀνεύρεσή της στὰ ψηλότερα στρώματα δείχνει βεβαίως ὅτι ἡ ἀσάμινθος βρισκόταν στὸν ἐπάνω ὄροφο ποὺ ὅταν κατέρρευσε στὴ διάρκεια τῆς πυρκαϊᾶς συμπαρέσυρε καὶ αὐτὴν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ὑπογείου. Ἡ 6 περιλάμβανε κατακρημνισμένους λίθους ὅπως στὶς 4 καὶ 5, συμπεριλαμβανομένης καὶ πλάκας ποὺ διέσωζε τὸν κυκλικὸ τόρμο κατωφλίου. Μεταξὺ τῶν λίθων καὶ δίπλα σὲ σχιστολιθικὲς πλάκες μπηγμένες κάθετα, διακρίνονταν τὰ ὀστὰ μικροῦ ζώου, ἴσως αἰγας, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὴν ἀνεύρεση τῶν κεράτων της. Στὴν ἴδια στρώση παρατηρήθηκαν καμένα ὀστά, σβόλοι πηλοῦ καὶ ὄστρακα ἀγγείων, ἐλάχιστα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἦταν γραπτά. Ἐπίσης βρέθηκαν λεπίδες ὀψιανοῦ, θαλάσσια ὄστρακα, θραύσματα κονιάματος[3] καὶ τεμάχια μεγάλων πίθων μὲ τὴν τυπικὴ σχοινοειδὴ διακόσμηση[4]. Ἡ στρώση 9 περιεῖχε πεσμένους λίθους καὶ γενικὰ εὑρήματα τοῦ ἴδιου χαρακτήρα ὅπως τῆς 8. Ἐπίσης μέσα σ' αὐτὴν ἀνακαλύφθηκαν πολλὰ θραύσματα μεγάλων πίθων, τὸ σχιστολιθικὸ κυκλικὸ κάλυμμα πίθου (πίν. 164β), καὶ ἐνδιαφέροντα ἀντικείμενα ὅπως θραῦσμα ὀρείας κρυστάλλου, θραύσματα κυλί-

1. ΠΑΕ 1976, 291, εἰκ. 1.
2. ΠΑΕ 1978, 207 - 8.
3. ΠΑΕ 1976, πίν. 192α.
4. Ζωγραφικὴ διακόσμηση στὰ κονιάματα δὲν ἔχει παρατηρηθεῖ μέχρι στιγμῆς. Κονιάματα σὲ σωρὸ ἀνακαλύφθηκαν στὸ ΒΑ τμῆμα τῆς δεύτερης ἀποθήκης· βλ. ΠΑΕ 1979, 242.

κων καὶ πήλινης ἀρύταινας καὶ τέλος θραῦσμα χείλους σκύφου μὲ διακόσμηση τριγλύφου[1] καὶ ἐξαρτημένων ἡμικυκλίων — ἀπὸ ἕνα ζεῦγος ἑκατέρωθεν κάθε τριγλύφου — καὶ τὸ ἐσωτερικὸ καλυμμένο μὲ κοκκινωπὸ γάνωμα. Πιὸ κάτω, ἡ στρώση 11 περιλάμβανε ὑπολείμματα τέφρας καὶ πηλοῦ, εὐδιάκριτα στὴ Β καὶ Α πλευρά· βρέθηκαν ἐπίσης θραύσματα πίθων, μεγάλες κροκάλες, ἐλλειπτικὸς τρίπτης ἀπὸ γρανίτη, θραύσματα κονιάματος καὶ ὀγκόλιθοι ἐπιμελῶς λαξευμένοι ποὺ πιστεύεται ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὸ τεῖχος τῆς νότιας πλευρᾶς. Ἀπὸ τὴ στάθμη τῆς στρώσης αὐτῆς περιορίστηκε ἡ ἔρευνα στὸ νότιο τμῆμα τῆς ἀποθήκης, ἐνῶ τὸ βόρειο ἀφέθηκε σκόπιμα ἄσκαπτο γιὰ μελλοντικὴ ἀνασκαφή. Στὸ βόρειο τμῆμα διακρίνεται ὡστόσο ὁ βόρειος τοῖχος τῆς ἀποθήκης θεμελιωμένος στὸ βράχο ποὺ ταπεινώνεται ἀπότομα πρὸς Ν. Ἡ ἐπίχωση 12 περιεῖχε λίθους καὶ ἀντικείμενα, ὅπως θραύσματα πίθων καὶ ἀγγείων, λεπίδες ὀψιανοῦ, θραύσματα κονιάματος κ.ἄ. Ἡ ἀποκάτω στρώση 13 περιεῖχε λιγότερους λίθους. Ἡ ἀνασκαφή της ἀπέδωσε πολλὰ θραύσματα πίθων, λίθινων ἀντικειμένων καὶ γραπτῶν ἀγγείων, ὅπως κυλίκων, σκύφων, λεκανίδων μὲ προχοὴ[2] κ.ἄ. Ἡ στρώση 14, χρώματος καστανοῦ καταλάμβανε τὸ νότιο ἥμισυ τῆς ἀποθήκης· τὸ βόρειο τμῆμα καταλαμβάνεται ἀπὸ ὄγκο βράχου. Κοντὰ στὸ μέτωπό του, στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς τομῆς ἀνακαλύφθηκε κέρας ἐλάφου καλῆς διατήρησης. Ἡ γραπτὴ κεραμικὴ εἶναι ἀξιόλογη καὶ περιλαμβάνει σχήματα ὅπως κύπελλα, σκύφους καὶ κύλικες. Ἡ διερεύνηση τῆς 15 ἔφερε σὲ φῶς σειρὰ λίθων ποὺ σχηματίζουν χαμηλὸ ἔδρανο, Β-Ν, σ' ἐπαφὴ μὲ τὸ βράχο ποὺ περιτρέχει τὸ ἀνατολικὸ πέρας τῆς ἀποθήκης. Ἡ στρώση 16 σχετίζεται μὲ τὴν περίοδο χρήσης τοῦ θαλάμου· περιεῖχε περιορισμένο ἀριθμὸ λίθων, ἴχνη ἀποτεφρωμένων ὀργανικῶν ὑλῶν, θραύσματα πίθων καὶ κονιάματος κ.ἄ. Στὴ βάση τοῦ ἐδράνου ἡ σκαπάνη ἔφερε σὲ φῶς ἐνδιαφέρουσα ἀμφίστομη κεφαλὴ πέλεκυ, διάτρητη κατὰ τὸ πλάτος γιὰ τὴν πρόσφυση στειλεοῦ, διαστάσεων: μῆκος 0.17, πλάτος 0.06, πάχος 0.028 μ.[3] (πίν. 165α). Δύο μεγάλοι πίθοι μὲ κατακερματισμένα τοιχώματα βρέθηκαν πλαγιασμένοι καὶ συμπιεσμένοι ὁ ἕνας ἐπάνω στὸν ἄλλο κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς (πίν. 165β). Θραύσματα γραπτῆς κεραμικῆς, ἀνάλογα μὲ ἐκεῖνα τῶν ὑπερκείμενων στρώσεων, ἀνῆκαν σὲ ἀνοιχτὰ σχήματα (κύπελλα, σκύφοι, κύλικες) μὲ διακόσμηση τῆς πρώιμης ΥΕ ΙΙΙΓ φάσεως[4]. Ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον εἶναι καὶ θραῦσμα πίθου μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση, διαστάσεων 15 × 14 ἑκ. (πίν. 166α). Τὸ θραῦσμα σώζει κάτω ἀπὸ ταινιωτὴ διακόσμηση τοῦ τοιχώματος πτηνὸ μὲ μακρὺ λαιμὸ κεκαμμένο πρὸς τὰ ἀριστερά. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ τεχνικὴ

1. FM 75: 28.
2. Γιὰ τὸν τύπο βλ. ΠΑΕ 1977, πίν. 186β (μέσον).
3. Γιὰ τὸν τύπο, βλ. H. G. Buchholtz-V. Karageorghis, Prehistoric Greece and Cyprus (1971), πίν. 278, ἀριθ. 738.
4. ΠΑΕ 1978, 206, σημ. 2.

τῆς διακόσμησης ποὺ συνίσταται στὴν ἐπικόλληση πηλοῦ στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου μὲ πίεση, ὅταν ὁ πηλὸς ἦταν ἀκόμα ἄψητος. Ἡ τεχνικὴ αὐτὴ θυμίζει βέβαια τὴ μέθοδο διακόσμησης τῶν γνωστῶν πιθαμφορέων τῆς ἀνατολίζουσας περιόδου ποὺ γνώρισαν ἀργότερα ἐξαιρετικὴ διάδοση στὶς Κυκλάδες.

Τὸ περιεχόμενο τῆς F1 ἀποδεικνύει ὅτι τὰ ἐρείπια ποὺ βρέθηκαν ἀνήκουν σὲ ὑπόγεια ἀποθήκη. Συγκριτικὰ μὲ τὰ εὑρήματα τῶν ἄλλων ἀποθηκῶν ἡ τρίτη ἀποθήκη περιεῖχε μικρὴ ποσότητα γραπτῶν ὀστράκων καὶ ὄχι ὁλόκληρα ἀγγεῖα. Τὰ πολλὰ θραύσματα πίθων καὶ τὰ δύο καλὰ διατηρημένα δείγματα ἀποδεικνύουν τὸν ἀποθηκευτικὸ χαρακτήρα τοῦ θαλάμου. Ἡ ἀνεύρεση τῆς πήλινης ἀσαμίνθου στὰ ψηλότερα στρώματα δείχνει ὅτι ἐπάνω ἀπὸ τὴν ἀποθήκη ἐκτεινόταν θάλαμος ποὺ περιλάμβανε ἀντικείμενα οἰκιακῆς χρήσης. Ἡ ἀνακάλυψη τοῦ ἀνοίγματος τῆς θύρας σὲ ὑψηλὲς στρώσεις σὲ σχέση μὲ τὸ δάπεδο τοῦ ὑπογείου ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι γιὰ τὴν κατάβαση στὸ ἐσωτερικό της χρησιμοποιοῦνταν ξύλινη σκάλα. Σημειώνεται ὅτι τὸ ὑπόγειο δὲν ξαναχρησιμοποιήθηκε σὲ μεταγενέστερη περίοδο, ἐφόσον οἱ στρώσεις βρέθηκαν ἀδιατάρακτες καὶ ἡ κεραμικὴ ἀνῆκε στὴν ἴδια φάση.

Ἐνδιαφέρουσα ὑπῆρξε ἡ ἀνασκαφὴ καὶ στὴν τάφρο Ε3, πρὸς Β. Ἡ τάφρος περιλαμβάνει θάλαμο ποὺ ἀποτελεῖ τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο παραλληλόγραμμου οἰκοδομήματος τῶν ὕστερων γεωμετρικῶν χρόνων, ποὺ ἐκτείνεται στὶς τάφρους C3, D3 καὶ Ε3 (παρ. πίν. Γ'). Ἡ διερεύνηση τῶν στρωμάτων κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ θαλάμου καὶ μάλιστα κάτω ἀπὸ σημαντικὸ ἀποθέτη τῶν πρωτογεωμετρικῶν χρόνων[1] (πίν. 166γ), ἔφερε στὸ φῶς τὸ μυκηναϊκὸ τοῖχο 10, τοῦ ὁποίου λίγοι λίθοι εἶχαν φανεῖ στὴν περυσινὴ ἀνασκαφὴ (πίν. 167α). Ὁ τοῖχος φάνηκε στὴ στρώση 7 καὶ ἔχει πλάτος 0.45 μ.· ἔχει κατεύθυνση Β-Ν καὶ χαρακτηρίζεται γιὰ τὴ χρήση δύο σειρῶν λίθων μεσαίου μεγέθους, κυρίως λίθων γρανίτη, μὲ τὸ ἐνδιάμεσο κενὸ γεμισμένο μὲ λάσπη καὶ μικρὲς πέτρες, κατὰ τὸν καθιερωμένο τρόπο κατασκευῆς τῶν μυκηναϊκῶν τοίχων τοῦ συμπλέγματος. Ὁ τοῖχος βαίνει πρὸς Β, κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο 2 τοῦ γεωμετρικοῦ θαλάμου. Ἐκτείνεται σὲ μῆκος 1.70 μ. ἀπὸ τὸ νότιο διάδρομο καὶ μετὰ διακόπτεται, πράγμα ποὺ ὑποδηλώνει ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ ὑπάρχει ἄνοιγμα θύρας. Κυκλικὴ πλάκα σχιστολίθου ποὺ βρέθηκε ἐπάνω στὸν 10 ἀνήκει σὲ κάλυμμα πίθου. Ἡ διάμετρός της εἶναι 0.46 μ. καὶ γι' αὐτὸ κατατάσσεται μεταξὺ τῶν μεγαλύτερων τοῦ εἴδους της.

Τονίστηκε παραπάνω ὅτι ἡ μεσαία καὶ πιὸ σημαντικὴ πτέρυγα τοῦ συγκροτήματος περιλάμβανε καὶ ὑπόγειους θαλάμους. Ἡ ὕπαρξη εὐρύχωρης κοιλότητας στὸ βράχο συνέβαλε στὴν κατασκευὴ τῶν ὑπογείων. Ὅμως ἐπειδὴ ὁ βράχος ὑψώνεται ἀπότομα πρὸς Α καὶ Δ οἱ δύο πτέρυγες, μία στὴν κάθε πλευρά, στεροῦνταν ὑπογείων. Ἔτσι οἱ θάλαμοί τους ἐκτείνονταν στὸ ἴδιο ἐπίπεδο

1. ΠΑΕ 1979, 247.

μὲ τοὺς θαλάμους τοῦ ἰσογείου τῆς μεσαίας πτέρυγας. Ὁ τοῖχος 10 τῆς Ε3 τέμνει κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο δύο ὁριζόντια ἐπίπεδα· τὸ ἐπίπεδο τῶν ἰσόγειων θαλάμων πρὸς Α καὶ ἐκεῖνο τῶν ὑπόγειων θαλάμων πρὸς Δ. Ἡ θύρα τοῦ τοίχου 10, ἔδινε τὴ δυνατότητα ἐπικοινωνίας ἀπὸ τὸ ἐπάνω ἐπίπεδο μὲ τὸ ὑπόγειο. Τὸ ἴδιο πράγμα παρατηρήθηκε κατὰ τὴ στρωματογραφικὴ μελέτη τοῦ βόρειου τμήματος τῆς ἀνατολικῆς παρειᾶς τῆς D2, στὰ ΝΔ τῆς τάφρου Ε3. Ὁ παραπάνω τοῖχος 10 τῆς Ε3 δὲν συνεχίζεται ἐκεῖ μέχρι τὴν ἀνατολικὴ παραστάδα 3 τῆς θύρας τοῦ τοίχου 4 ὅπως θὰ ἀναμενόταν, ἀλλὰ διακόπτεται σὲ κάποιο σημεῖο ἀφήνοντας ἄνοιγμα ποὺ βέβαια ἐξυπηρετοῦσε τὴν ἐπικοινωνία κατὰ τὸν ἄξονα Α-Δ. Ἀντίστοιχη θύρα ἐντοπίστηκε στὸν ἴδιο ἄξονα πρὸς Δ κατὰ τὴ μελέτη τῆς στρωματογραφίας στὸ βόρειο τμῆμα τῆς ἀνατολικῆς παρειᾶς τῆς τάφρου C2. Δύο ἀπὸ τοὺς κύριους τοίχους τοῦ συγκροτήματος μὲ κατεύθυνση Β-Ν, βαίνουν κάτω ἀπὸ τοὺς διαδρόμους τῶν τάφρων D2, Ε2 καὶ C2, D2, ἀντίστοιχα καὶ συμβάλλονται κάθετα μὲ τὸ βόρειο τοῖχο τῶν ἀποθηκῶν, διαχωρίζοντας ταυτοχρόνως τὸ μεσαῖο τμῆμα ἀπὸ τὶς πλάγιες πτέρυγες. Οἱ παραπάνω δύο θύρες ἐξυπηρετοῦσαν μὲ τὴ βοήθεια διαδρόμου κατεύθυνσης Α-Δ στὴν ἐπικοινωνία ἀπὸ τὰ πλάγια μὲ τὸν ὑπόγειο διάδρομο Β-Ν τῆς μεσαίας πτέρυγας (πρβ. εἰκ. 2).

Ὑπενθυμίζεται ὅτι ὅπως ἀπέδειξε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1979 στοὺς θαλάμους τοῦ ὑπογείου ἀνήκει τὸ δωμάτιο ποὺ ἀνασκάφηκε κάτω ἀπὸ τὰ γεωμετρικὰ ἐρείπια τῆς τάφρου D3. Τὸ δωμάτιο, ἐσωτ. διαστάσεων 3.90 × 2.95 μ. περίπου, ἀνήκει στὴ μεσαία πτέρυγα[1]. Πιστεύεται μάλιστα μὲ βάση τὰ εὑρήματα τῶν ἐπιχώσεων, θραῦσμα ἐλεφαντοστοῦ κ.ἄ., ποὺ εἶχαν καταρρεύσει στὸ ἐσωτερικό του, ὅτι ἐπάνω του ἐκτεινόταν ὁ θάλαμος τοῦ ἡγεμόνα τῆς ἀκρόπολης τῶν Κουκουναριῶν.

Ἡ ἀνασκαφὴ στὴν πρὸς Β τάφρο Ε4 καὶ στὸ διάδρομο ποὺ παρεμβάλλεται ἀνάμεσα σ' αὐτὴν καὶ τὴν Ε3 πρόσφερε συμπληρωματικὲς ἐνδείξεις σχετικὰ μὲ τὴν ἐπικοινωνία τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγας μὲ τὸ ὑπόγειο. Ἡ συνέχιση τῆς ἔρευνας κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ γεωμετρικοῦ οἰκοδομήματος ποὺ ἐκτείνεται στὶς τάφρους D4-E4, ἔδειξε ὅτι ὁ βράχος, προεξέχοντας ψηλὰ στὸ ΝΑ τμῆμα τῆς Ε4, ταπεινώνεται ἀπότομα στὴ δυτικὴ πλευρά. Ἡ φετινὴ καθαίρεση τοῦ διαδρόμου μεταξὺ τῶν D4 καὶ Ε4, ἔφερε στὸ φῶς τὰ ὑπολείμματα τοῦ τοίχου 8, κατεύθυνσης Β-Ν, ποὺ λειτουργοῦσε σὰν διαχωριστικὴ μεσοτοιχία τοῦ γεωμετρικοῦ οἰκοδομήματος (πίν. 167β). Ὁ 8 εἶχε θεμελιωθεῖ ἐπάνω σὲ μυκηναϊκὸ τοῖχο τῆς ἴδιας κατεύθυνσης, τὸν 7, ὁ ὁποῖος συνεχίζεται κάτω ἀπὸ τὴν Ε3 σὰν τοῖχος 10 καὶ μᾶς ἀπασχόλησε παραπάνω. Μὲ τὸν τοῖχο 7 τῆς Ε4 σχετίζεται καὶ ὁ 4, κατεύθυνσης Α-Δ, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ πρὸς Β πέρας κλιμακοστασίου κατεύθυνσης Α-Δ, μὲ βαθμίδες λαξευμένες στὸ βράχο. Πρὸς Ν ὁ χῶρος

1. ΠΑΕ 1979, 243.

ποὺ περιλαμβάνει τὸ κλιμακοστάσιο ἐκτείνεται ὡς τὸν τοῖχο 9, ὁρίζοντας θάλαμο ποὺ κατὰ τὸ μῆκος εἶναι 2.50 μ. περίπου. Τὸ κλιμακοστάσιο ὁδηγοῦσε ἀπὸ τὸ ἰσόγειο τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγας στὸ ὑπόγειο, μέσω ἀνοίγματος θύρας, πλάτους 0.90 μ. τοῦ τοίχου 7 (πίν. 168α). Ἡ θύρα σώζεται σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση· ὁδηγοῦσε κάτω σὲ διάδρομο κατεύθυνσης B-N καὶ πλάτους 1.70 μ. ποὺ περιέτρεχε τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῶν ὑπόγειων θαλάμων. Φαίνεται ὅτι ὁ διάδρομος συνεχίζεται νὰ ὑψώνεται βαθμιαῖα πρὸς Β καὶ ἐκτείνεται πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ μεγάλου συγκροτήματος. Ἡ μελέτη τῶν ἀρχιτεκτονικῶν εὑρημάτων ὁδηγεῖ στὴ διαπίστωση ὅτι τὰ πρὸς Β ὁριά του διαγράφονταν στὸν ἄξονα τοῦ διαδρόμου μεταξὺ C4-C5 καὶ E4-E5, ἐκεῖ ὅπου ὁ βράχος σχηματίζει ἀπότομη ἀναδίπλωση. Παρότι ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ μέχρι τὸ βόρειο ἄκρο τοῦ πλατώματος ἡ διάταξη τῶν θαλάμων εἶναι χαλαρή, ὁ διάδρομος συνεχιζόταν σὰν ὑπαίθριος δρόμος ποὺ κατάληγε στὸ ἄκρο τοῦ πλατώματος σὲ στενὴ ἀτραπό, ἡ ὁποία κατέρχεται τὶς ἀπότομες πλευρὲς τοῦ γρανίτινου λόφου γιὰ νὰ καταλήξει μέσα ἀπὸ πέρασμα βράχων στὴ θάλασσα. Ἐπειδὴ ἡ διαφορὰ ἐπιπέδων ἀπὸ τὸ κατώφλι τῆς θύρας τοῦ τοίχου 7 (E4) καὶ τοῦ ὑπόγειου διαδρόμου εἶναι περισσότερο ἀπὸ 1.50 μ., ἔχοντας σὰ δεδομένο τὴ στενότητα τοῦ χώρου, τὴν ἐπικοινωνία πρέπει νὰ πετύχαιναν μὲ ξύλινη σκάλα ἀκουμπισμένη στὴν κατακόρυφη παρειὰ τοῦ τοίχου. Σημειώνεται ἐπίσης ὅτι στὴ μελέτη τοῦ χώρου τοῦ κλιμακοστασίου διαπιστώθηκαν μεταγενέστερες ἐπεμβάσεις ποὺ συνέβησαν μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ συγκροτήματος. Ἔτσι ὁ τοῖχος 6, ὁ ὁποῖος εἶναι παράλληλος καὶ ἐκτείνεται ἀμέσως πρὸς Β τοῦ 4, ἀνήκει στοὺς μετὰ τὴν καταστροφὴ χρόνους. Στὴ φάση αὐτὴ φράχτηκε μὲ τὴν κατασκευὴ τοίχου τὸ ἐρειπωμένο ἄνοιγμα τῆς θύρας τοῦ τοίχου 7. Ἐπίσης στὴν ἴδια περίοδο ἀνήκουν πλάκες δαπέδου καὶ ἡ ἀκέραιη τριποδικὴ χύτρα ποὺ ἀνακαλύφθηκαν στὴ γειτονικὴ τάφρο D4[1], εὑρήματα ποὺ βεβαιώνουν πὼς μετὰ τὴν ὁλικὴ καταστροφὴ τῶν Κουκουναριῶν στὴν ΙΙΙΓ φάση, εἴτε εἰσβολεῖς ἐγκαταστάθηκαν στὰ ἐρείπια[2] τοῦ καταστραμμένου συγκροτήματος, εἴτε λίγοι ἀπὸ τοὺς διασωθέντες παλαιοὺς κατοίκους. Τὰ εὑρήματα δείχνουν μάλιστα ὅτι ἡ φάση αὐτὴ εἶχε σύντομη διάρκεια.

Ἡ ἔρευνα στράφηκε ἐπίσης στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου ποὺ πλαισιώνεται ἀπὸ μικρὸ τραπεζιόσχημο δωμάτιο ποὺ ἐκτείνεται κάτω ἀπὸ τὸν κοινὸ διάδρομο τῶν τάφρων E4 καὶ E5 (πίν. 168β), ἀμέσως πρὸς Β τῆς παραπάνω θύρας τοῦ τοίχου 7 (E4) καὶ τὸν τοῖχο 5 τῆς D4. Τὸ τραπεζιόσχημο δωμάτιο ὁρίζει τὸ πρὸς Β πέρας τοῦ συγκροτήματος. Ἡ σχέση τοῦ δωματίου μὲ τὸν τοῖχο 5 (D4) ἐνέβαλε ὑπόνοιες ὅτι τὸ διάστημα ποὺ παρεμβάλλεται ἀποτελοῦσε συνέχεια τοῦ διαδρόμου τοῦ ὑπογείου. Σὲ ἐνίσχυση αὐτοῦ εἶναι καὶ ἡ παρατή-

1. ΠΑΕ 1978, 202, πίν. 138β.
2. ΠΑΕ 1978, 202 (τάφροι C2 καὶ E2).

ρηση ὅτι ἀμέσως πρὸς Β ὁ διάδρομος διακρίνεται νὰ συνεχίζεται μεταξὺ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου 6 τοῦ θαλάμου τῆς τάφρου D5 καὶ τοῦ τοίχου Ε5. Στὴν ἀνασκαφὴ ποὺ ἀκολούθησε βρέθηκε παχιὰ στρώση καταστροφῆς (στρώση 7) κάτω ἀπὸ τοὺς λίθους ποὺ πρέπει νὰ ἀνῆκαν σὲ κρημνισμένο τοῖχο ποὺ κατέπεσε στὸ σημεῖο αὐτὸ (τοῖχος 1 τῆς D4). Ἡ στρώση ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ διάσπαρτους λίθους, πεσμένες πλάκες καὶ πολυάριθμα θραύσματα πίθων (πίν. 169α). Μεγάλη ὁμάδα ὀστράκων στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ ἀνήκει σὲ κατακερματισμένους πίθους μὲ ἀνάγλυφη σχοινοειδὴ διακόσμηση, ποὺ φαίνεται ὅτι κατέπεσαν ἀπὸ τὸν ἐπάνω ὄροφο, καὶ μάλιστα μὲ φορὰ ΒΔ-ΝΑ. Ἀνάμεσα σὲ θραύσματα γραπτῶν πρώιμων ΥΕ ΙΙΙΓ σκύφων καὶ κυλίκων, σφονδυλίων ἀπὸ στεατίτη κ.ἄ. συγκαταλέγεται καὶ χάλκινη τοξωτὴ πόρπη, μέτριας διατήρησης, σωζ. μήκους 0.06 μ. Ἡ διερεύνηση τῆς στρώσης 7 δὲν ἔχει ἐξαντληθεῖ. Φαίνεται βέβαια ὅτι οἱ ἐπιχώσεις συνεχίζονται σὲ βάθος μέχρι τὸ δάπεδο τοῦ ὑπογείου.

Μέχρι στιγμῆς περιγράψαμε τομὲς ποὺ ἀνοίχτηκαν σὲ θέσεις τοῦ ὑπογείου καὶ τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγας. Ὅμως ἡ ἀνασκαφὴ ἐπεκτάθηκε καὶ στὴν τάφρο C4, ὅπου ἦλθαν στὸ φῶς ἐρείπια ποὺ σχετίζονται μὲ τὴ δυτικὴ πτέρυγα τοῦ μυκηναϊκοῦ συγκροτήματος (πίν. 169β). Ὅπως στὴν Ε4 ἔτσι καὶ στὴ C4, ἡ στάθμη τοῦ δαπέδου ἐκτείνεται κατὰ ἕνα ὄροφο ψηλότερα ἐκείνης τοῦ ὑπογείου. Στὴν ἀνασκαφὴ τῶν παλαιότερων ἐτῶν εἶχε ἀνακαλυφθεῖ πρωτογεωμετρικὸς ἀποθέτης[1] στὴ ΒΑ γωνία, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ κάθετο μέτωπο τοῦ βράχου, τάφος παιδικὸς κιβωτιόσχημος[2] τῆς ἴδιας περιόδου καὶ τέλος δύο τοῖχοι, οἱ 1 καὶ 2, ποὺ συμβάλλοντας σὲ ὀρθὴ γωνία δημιουργοῦν τὸ περίγραμμα θαλάμου διαστάσεων 2.50 × 2.60 μ. Ἐπίσης κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ διάδρομο τῆς C4 εἶχε παρατηρηθεῖ ἡ ὕπαρξη μυκηναϊκοῦ τοίχου Β-Ν, τοῦ 3[3], ὁ ὁποῖος ἀφοῦ κατέρχεται μέχρι τὶς ἀποθῆκες πρὸς Ν διαιρεῖ τὴ δυτικὴ πτέρυγα ἀπὸ τὸ ὑπόγειο (πίν. 169β). Ἀντίστοιχος αὐτοῦ ὅπως περιγράψαμε παραπάνω εἶναι ὁ τοῖχος 7 τῆς Ε4. Μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν χωμάτων ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὸν πρωτογεωμετρικὸ ἀποθέτη τῆς ΒΑ γωνίας ἀνακαλύφθηκε ὁ χαμηλὸς τοῖχος 4 (πίν. 169β), ὕψους 0.20 μ., ποὺ διαγράφει τοξοειδὴ καμπύλη συνενώνοντας τὸ μέτωπο τοῦ βράχου μὲ τὸν τοῖχο 3. Ὁ σχηματιζόμενος ἀναβαθμὸς χρησίμευε προφανῶς στὴν ἐνίσχυση τοῦ 3 στὸ σημεῖο ὅπου αὐτὸς προσαρτᾶται στὸ βράχο. Φυσικὰ ἐπειδὴ ὁ 4 καλυπτόταν ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ μυκηναϊκοῦ θαλάμου, δὲν ἦταν ὁρατός. Συνεχίζοντας τὴν ἀνασκαφὴ στὸ ἄσκαπτο νότιο τμῆμα τοῦ θαλάμου διαπιστώθηκε ὅτι ὁ χῶρος ἔβριθε ἀπὸ ἄπεργους καὶ λαξευμένους λίθους κρημνισμένων τοίχων ποὺ βρίσκονταν μέσα σὲ στρώση τῶν πρωτογεωμετρικῶν χρόνων. Διαπιστώθηκε ἐπίσης ὅτι ὁ τοῖχος 1 ποὺ θεωρεῖται μυκηναϊ-

1. ΠΑΕ 1978, 202 - 3 καὶ 1979, 244.
2. ΠΑΕ 1978, 203, πίν. 140α.
3. ΠΑΕ 1979, 245.

κὸς[1] ἀνήκει καὶ αὐτὸς στοὺς πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους, γιατὶ ὁ ἴδιος εἶναι θεμελιωμένος ἐπάνω σὲ μυκηναϊκὰ ἐρείπια, ἐνῶ ὁ δυτικὸς τοῖχος 2 εἶναι ἀδιαμφισβήτητα μυκηναϊκός. Ἡ στρωματογραφικὴ μελέτη τῆς θέσης τοῦ τοίχου 1 σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ σύνδεσή του πρὸς τοὺς παράλληλους τοίχους 2 καὶ 3 βεβαιώνει ὅτι ἐπειδὴ οἱ δύο τελευταῖοι τοῖχοι σώζονταν στοὺς πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους, γι'αὐτὸ οἱ νέοι κάτοικοι τοὺς χρησιμοποίησαν μὲ τὴν προσθήκη τοῦ 1 γιὰ νὰ καλύψουν τὶς ἀνάγκες τῆς ἐγκατάστασής τους. Ἡ μυκηναϊκὴ στρώση 13 (πίν. 169β), ποὺ ἐκτεινόταν κάτω ἀπὸ τὸν 1 περιεῖχε τέφρα, καμένα ὀστά, γραπτὰ ὄστρακα ἀγγείων, θραύσματα πίθων, καὶ ἐπίσης δύο ἀπὸ τὰ σχιστολιθικὰ καλύμματά τους. Ἡ στρώση περιεῖχε ἐπίσης στὴ ΝΑ γωνία κονιορτοποιημένα θραύσματα κονιάματος καὶ ἐργαλεῖο κοκάλινο σὰν στυλὸ μὲ ὀξὺ τὸ ἕνα ἄκρο καὶ πεπλατυσμένο τὸ ἄλλο[2]. Ἡ ἀπὸ κάτω στρώση 14 ποὺ ἀντιπροσωπεύει τὸ δάπεδο τοῦ μυκηναϊκοῦ δωματίου εἶναι σκληρὴ καὶ περιέχει ἀργιλοφόρες προσμείξεις. Στὴν ἐπιφάνεια τοῦ δαπέδου βρέθηκαν ἴχνη πεσμένου κονιάματος καὶ καλύμματα πίθων.

Στὴ φετινὴ ἔρευνα διαπιστώθηκε ἐπίσης ἡ διαδοχὴ στὶς φάσεις τῶν συμπλεκόμενων τοίχων ὁμάδας δωματίων ποὺ ἐκτείνονταν στὴν τάφρο C6, στὸ ΒΔ τμῆμα τοῦ πλατώματος[3]. Ἐπιβεβαιώθηκε ὅτι ἡ παλαιότερη φάση περιλαμβάνει ὁμάδα δωματίων ποὺ κατασκευάσθηκαν στὴ διάρκεια τῆς ἀκμῆς τοῦ μυκηναϊκοῦ συγκροτήματος. Στοὺς πρωτογεωμετρικοὺς καὶ γεωμετρικοὺς χρόνους οἱ ἴδιοι θάλαμοι ξαναχρησιμοποιήθηκαν μὲ τὴν προσθήκη νέων τοίχων (βλ. κατωτ.). Ἡ ἔρευνα τοῦ 1980 πιστοποίησε ὅτι στὴ μυκηναϊκὴ φάση ἀνήκουν δύο δωμάτια στὸ βόρειο τμῆμα τῆς C6, τῶν ὁποίων τὸ περίγραμμα ὁρίζεται ἀπὸ τοὺς τοίχους 2, 11, 8 καὶ 3 (πίν. 170α). Ὁ τοῖχος 3 ἐκτείνεται πρὸς τὴ γειτονικὴ D6, γιὰ νὰ προσκολληθεῖ κατόπιν στὸ μέτωπο τοῦ βράχου, ποὺ ἔχει λαξευθεῖ κάθετα στὸ σημεῖο αὐτό. Πρὸς Δ ὁ ἴδιος τοῖχος βαίνει κάθετα πρὸς τὸν 3, ὁ ὁποῖος προεκτεινόμενος πρὸς Ν περνάει στὰ δυτικὰ τῆς C5. Ἡ θέση τῶν τοίχων 2 καὶ 3 τῆς C6 σὲ σχέση μὲ τὸν 5 τῆς C5, ὁδηγεῖ στὴ διαπίστωση ὅτι ὁ ἐνδιάμεσος χῶρος ἀνῆκε σὲ ἐκτεταμένο συνεχὴ θάλαμο. Ὡστόσο δὲν εἶναι ἀπόλυτα σαφὲς ἂν αὐτὸς ἐκτεινόταν μέχρι τὸ πρὸς Α μικρὸ δωμάτιο τῆς τάφρου D5[4]. Γιὰ νὰ κατανοηθεῖ καλύτερα ὁ χαρακτήρας τῶν μυκηναϊκῶν ἐρειπίων προχώρησε ἡ ἀνασκαφὴ στὸ δυτικότερο ἀπὸ τὰ δύο δωμάτια, στὸ βόρειο τμῆμα τῆς C6. Οἱ διαστάσεις του ἀνέρχονται μόλις στὰ 1.10 × 1.80 μ. καὶ περιβάλλεται ἀπὸ τοὺς τοίχους 2, 3, 11 καὶ 8. Ἡ περυσινὴ ἀνασκαφὴ εἶχε φθάσει μέχρι τὴ στρώση 5, ποὺ χαρακτηρίζεται γιὰ τὴ σκληρότητά της. Περιεῖχε μικρὲς σχιστολιθικὲς πέτρες, θαλασσινὰ ὄστρακα καὶ σβόλους λευκῆς

1. ΠΑΕ 1979, 245.
2. Βλ. ΠΑΕ 1976, πίν. 192β καὶ ΠΑΕ 1977, 367.
3. ΠΑΕ 1979, 245.
4. ΠΑΕ 1978, 201, πίν. 138α.

ἀργιλώδους ὕλης. Κάτω ἀπὸ τὴν 5 ποὺ μοιάζει μὲ δάπεδο βρέθηκε ἡ 6 στρώση καταστροφῆς καθόσον περιέχει κρημνισμένους λίθους καὶ πλάκες σχιστολίθου. Στρωματογραφικὰ ἡ στρώση σχετίζεται μὲ τὸ στρῶμα καταστροφῆς ποὺ κάλυπτε τὸ πρὸς Ν μεγάλο συγκρότημα. Ἡ ἀπὸ κάτω στρώση 8 μὲ σκληρὸ χῶμα καὶ θαλασσινὰ ὄστρακα ἀνήκει ἀσφαλῶς στὴ φάση χρήσεως τοῦ θαλάμου. Ἡ στρώση ἐκτείνεται ἐπάνω σὲ πλάκες ποὺ ἔχουν προσαρμοσθεῖ μὲ ἐπιμέλεια καὶ ἀποτελοῦν τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου[1]. Σὲ δοκιμαστικὴ τομὴ ποὺ ἀνοίχτηκε στὴ ΒΔ γωνία διαπιστώθηκε ὅτι κάτω ἀπὸ αὐτὲς ὑπῆρχε στρώση σκληροῦ πατημένου χώματος μὲ ἐλάχιστα ὄστρακα καὶ θραύσματα ὀψιανοῦ. Δοκιμαστικὴ τομὴ ποὺ ἀνοίχτηκε πρὸς Ν καὶ σ' ἐπαφὴ μὲ τὸν τοῖχο 3, ἐκεῖ ποὺ αὐτὸς γωνιάζει μὲ τὸ γεωμετρικὸ 7, βεβαίωσε ὅτι ὁ 3 ἔχει θεμελιωθεῖ στὸ βράχο. Πιὸ πάνω ἡ στρώση 8, σκληρὴ καὶ μὲ τεμάχια γρανιτολίθου καὶ σχιστολίθου ἀνήκει στὸ πάτωμα. Ἡ στρώση περιεῖχε θραύσματα ὀστῶν, ἀγγείων καὶ καμένου πηλοῦ.

Ἀνακεφαλαιώνοντας σημειώνεται ὅτι οἱ ἐργασίες τοῦ 1980 ἐπαλήθευσαν τὰ ἀνασκαφικὰ συμπεράσματα προηγούμενων ἐτῶν, σύμφωνα μὲ τὰ ὁποῖα τὰ μυκηναϊκὰ δωμάτια ἀνήκουν σὲ ὀργανωμένο οἰκοδομικὸ συγκρότημα, ἐκτεινόμενο ἀπὸ τὸ κυκλώπειο τεῖχος τῆς νότιας πλευρᾶς μέχρι τὸ θάλαμο τοῦ διαδρόμου μεταξὺ Ε4 καὶ Ε5 (εἰκ. 2). Ὑπάρχουν τρεῖς παράλληλες πτέρυγες δωματίων ποὺ ἐκτείνονται κάθετα πρὸς τὸ τεῖχος. Ἡ μεσαία πτέρυγα περιλαμβάνει ὑπόγειους χώρους μὲ διάδρομο τοῦ ὁποίου ἡ δυτικὴ πλευρὰ ἐπικοινωνεῖ μὲ παραλληλόγραμμα δωμάτια. Οἱ ἀποθῆκες τοῦ συγκροτήματος βρίσκονται στὴ Ν πλευρά, ἐσωτερικὰ τοῦ τείχους. Οἱ ἀποθῆκες ἦταν καὶ αὐτὲς ὑπόγειες καὶ ἐκτείνονταν κάτω ἀπὸ σειρὰ θαλάμων ποὺ ἔχουν καταστραφεῖ. Τὸ ἀρχικὸ ὕψος τοῦ τείχους, πίσω ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐκτείνονταν ὑπόγεια καὶ ὑπερκείμενοι θάλαμοι, μπορεῖ νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι ἀνερχόταν στὰ 8-9 μ. Εἴσοδοι στοὺς ὑπόγειους θαλάμους ἀνοίγονταν σὲ τρία σημεῖα: μία στὸ βόρειο πέρας τοῦ συγκροτήματος, ὅπου καταλήγει στενὸς δρόμος, μία δεύτερη στὴ δυτικὴ πλευρά, ἀμέσως πρὸς Ν τοῦ τοίχου 3 τοῦ θαλάμου μὲ τὸ ἐλεφαντοστὸ (D3) καὶ τέλος μία τρίτη στὴν ἀνατολικὴ πλευρά, ὅπως δείχνει τὸ ἄνοιγμα στὸν τοῖχο τῆς Ε4. Ἡ σημασία τοῦ συγκροτήματος τῶν Κουκουναριῶν ἔχει ἤδη τονιστεῖ διεξοδικὰ ἀλλοῦ[2]. Οἱ μεγάλες διαστάσεις τοῦ οἰκοδομήματος ποὺ μετράει μῆκος 22 μ. καὶ πλάτος ἄνω τῶν 16.50 μ., ὑπογραμμίζουν τὴ σημασία τῶν ἐρειπίων. Ἡ ἀνέγερση τοῦ συγκροτήματος στὴν πιὸ ἐξέχουσα θέση τῆς ἀκρόπολης, τὰ πάμπολλα εὑρήματα τῶν ἀποθηκῶν, τὸ ἐπιβλητικὸ τεῖχος καὶ ἄλλες λεπτομέρειες

1. Ἡ ἀνεύρεση ὀργανικῶν ὑπολειμμάτων στὴν 7 ἀποκλείει τὴν ὑπόθεση ὅτι τὰ μικρὰ δωμάτια τῆς C6 χρησίμευαν γιὰ τὴν περισυλλογὴ ὄμβριων ὑδάτων, ὅπως προτάθηκε πέρυσι (ΠΑΕ 1979, 246).

2. ΠΑΕ 1978, 207 καὶ D. Schilardi ἐν Papers in Cycladic Prehistory (J. Davis -J. Cherry, Editors), Monograph XIV, Institute of Archaeology, University of California (Los Angeles), 177.

ὁδηγοῦν στὴ διαπίστωση ὅτι ἡ σκαπάνη ἔφερε στὸ φῶς ἡγεμονικὸ οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο καταλάμβανε ξεχωριστὴ θέση μεταξὺ τῶν σύγχρονων μυκηναϊκῶν

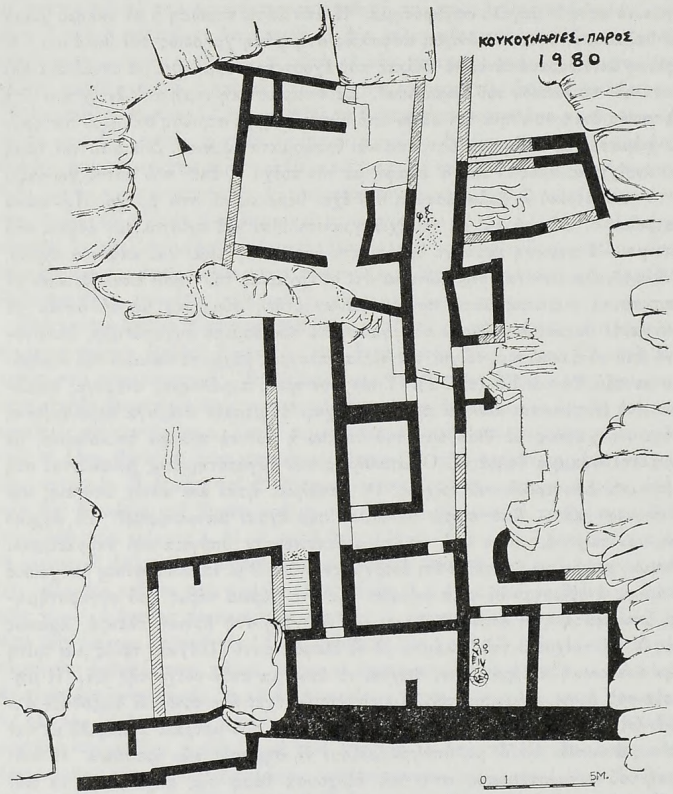

Εἰκ. 2. Κάτοψη τοῦ ἡγεμονικοῦ συγκροτήματος τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων στὴν κορυφὴ τῆς ἀκρόπολης τῶν Κουκουναριῶν.

κέντρων τῶν Κυκλάδων. Ἐνδείξεις ποὺ νὰ ἀνατρέπουν παλαιότερα συμπεράσματα σχετικὰ μὲ τὰ αἴτια καὶ τὴν περίοδο τῆς καταστροφῆς δὲν προέκυψαν [1].

1. ΠΑΕ 1978, 206, σημ. 2, 1979, 239 - 240.

Οἱ σκελετοὶ ἀνθρώπων ποὺ ἀνακαλύφθηκαν στὶς στρώσεις καταστροφῆς ἀνήκουν στοὺς τελευταίους ὑπερασπιστὲς τοῦ πλατώματος [1]. Ἐξάλλου, ὅλως παρατηρήθηκε στὴν περυσινὴ ἔκθεση, ἡ ἀνακάλυψη καὶ σκελετῶν ζώων, μάλιστα δὲ ζώων δυσκίνητων ὅπως βοοειδή, σημαίνει ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς ἀκρόπολης διαισθανόμενοι τὸν ἐπερχόμενο κίνδυνο ὑποχρέωσαν τὰ κτήνη τους νὰ ἀναρριχηθοῦν στὴν ἀπόκρημνη κορυφὴ τοῦ λόφου προκειμένου νὰ τὰ διασώσουν ἀπὸ τὸν ἐχθρό [2]. Ἡ κεραμικὴ ἀπὸ τὰ στρώματα καταστροφῆς ἀνήκει τυπολογικὰ στὴν πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΓ φάση, καὶ ἑπομένως σὲ περίοδο λίγο μεταγενέστερη ἀπὸ ἐκείνη ποὺ κατὰ κοινὴ ὁμολογία συνδέεται μὲ τὶς καταστροφὲς τῶν μεγάλων ἀνακτορικῶν κέντρων τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος [3].

Σχετικὰ μὲ τὸν ἀδιαμφισβήτητο μυκηναϊκὸ χαρακτήρα τῆς ἀκρόπολης καὶ τὴ μὴ ἀνεύρεση μεγάρου μυκηναϊκοῦ τύπου, ὅπως λ.χ. στὴ Φυλακωπὴ τῆς Μήλου [4], πρέπει νὰ τονιστεῖ ὅτι πρόσφατες παρατηρήσεις τῶν σωζόμενων ἐρειπίων δὲν ἀποκλείουν καθόλου ἀνάλογο ἐνδεχόμενο. Πιστεύεται μάλιστα ὅτι τὸ σημαντικότερο ἐνδιαίτημα τοῦ συγκροτήματος, πιθανὸν μάλιστα μεγαροειδοῦς τύπου, ἐκτεινόταν στὴ μέση τοῦ πλατώματος, ἀκριβῶς ἐπάνω ἀπὸ τοὺς ὑπόγειους θαλάμους τῶν τετραγώνων D2, D3 καὶ D4. Ἑρμηνεύεται ἔτσι ἡ ἀπουσία τοῦ μεγάρου σὰν συμπτωματικὸ γεγονὸς ποὺ ὀφείλεται στὴν ὁλοκληρωτικὴ καταστροφὴ τῆς ἰσογείου μεσαίας πτέρυγας καὶ τὴ διάσωση μόνον τῶν ἀπὸ κάτω ὑπογείων.

Τέλος, σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν ἀκρόπολη, καταβλήθηκαν προσπάθειες ἐντοπισμοῦ τῆς ἀρχαίας πηγῆς ἀπ' ὅπου ὑδροδοτοῦνταν τὸ πλάτωμα. Πιθανὴ θέση ὅπου θὰ μποροῦσε νὰ ἀναβλύζει νερὸ στὸ λόφο ὑπάρχει μόνο στὸ χαμηλότερο πλάτωμα 3, ποὺ ἐκτείνεται σὲ κοιλότητα τῶν βράχων πρὸς Α τῆς κορυφῆς [5]. Τὸ πλάτωμα 3 καλύπτεται ἀπὸ παχιὲς ἐπιχώσεις, ἔχει σχῆμα ἐλλειπτικὸ καὶ περιβάλλεται ἀπὸ ὄγκους βράχων τοῦ λόφου. Ἡ ΝΑ πλευρά του στενεύει καὶ ὁδηγεῖ σὲ ἀπότομη ἀτραπὸ ποὺ κατέρχεται μέσα ἀπὸ τοὺς βράχους στὸν κόλπο. Δεύτερο εὐρὺ ἄνοιγμα διαγράφεται στὴ ΒΑ πλευρά. Ἀτραπὸς ποὺ κατεβαίνει σχετικὰ ὁμαλότερα περνάει κοντὰ ἀπὸ χαμηλότερο μικρὸ πλάτωμα, τὸ πλάτωμα 4, γιὰ νὰ καταλήξει στὴν παραλία τοῦ ΝΔ μυχοῦ τοῦ κόλπου τῆς Νάουσας. Γιὰ τὴν ἐντόπιση τῆς πηγῆς ἀνασκάφηκε δοκιμαστικὴ τομὴ διαστάσεων 1.25 × 5 μ. κοντὰ στὴ ΝΑ ἔξοδο τοῦ πλατώματος 3. Ἡ τομὴ ἀνοίχτηκε σὲ θέση ὅπου ὑπῆρχε βλάστηση ὑδρόβιων φυτῶν. Ἀνασκάφηκαν στρώσεις (1-2) μὲ ὑψηλὴ περιεκτικότητα ἄμμου καὶ στρώση μὲ προσμείξεις ἀργίλου καὶ θραυσμάτων κε-

1. Ὅ.π. σ. 281 σημ. 2, σ. 176 καὶ ΠΑΕ 1978, 208, 1979, 239.
2. ΠΑΕ 1979, 240.
3. ΠΑΕ 1978, 206, σημ. 2.
4. J. T. Hooker, Mycenaean Greece (1976) 112. Βλ. ἐπίσης R. Barber, BSA 69, 1974, 51, 53.
5. ΠΑΕ 1977, πίν. 182 (ἄνω δεξιά).

ραμικῆς καὶ λεπίδων ὀψιανοῦ. Ἀνακαλύφθηκε ἀπὸ κάτω ὁ βράχος χωρὶς νὰ ἐντοπιστεῖ ἡ φλέβα τοῦ νεροῦ. Παρότι οἱ δυσχέρειες εἶναι μεγάλες θὰ ἐπιχειρηθεῖ συνέχιση τῆς ἔρευνας στὴν προσεχὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο. Ὑπενθυμίζεται ὡστόσο ὅτι ἡ κατάβαση ἀπὸ τὸ πλάτωμα 4 πρὸς τὴ θάλασσα ὁδηγεῖ στὴ βάση τοῦ λόφου, σὲ σημεῖο ὅπου πηγάζει νερὸ ἀκόμα καὶ στοὺς θερινοὺς μῆνες. Ἴσως ἡ πηγὴ αὐτὴ νὰ χρησίμευσε στὴν τροφοδοσία τῆς μυκηναϊκῆς ἀκρόπολης καὶ τοῦ γεωμετρικοῦ οἰκισμοῦ, χωρὶς αὐτὸ νὰ εἶναι ἐξακριβωμένο. Τὸ μονοπάτι ποὺ κατεβαίνει μέχρι τὴ θάλασσα ὁδηγεῖ καὶ σὲ ὑπήνεμους ὅρμους τῆς ΝΔ παραλίας τοῦ κόλπου. Διάφορες ἐνδείξεις πιστοποιοῦν ὅτι ὁ κόλπος εἰσχωροῦσε πολὺ βαθύτερα ἀπὸ τὴ σημερινὴ γραμμὴ τῆς παραλίας στὰ ΝΑ τῶν Κουκουναριῶν (θέση Λίμνες). Ὡστόσο ἡ μορφολογία παρέμεινε βασικὰ ἀναλλοίωτη στὸ βόρειο τμῆμα τοῦ ὅρμου τοῦ Πλαστηρᾶ. Στὴ θέση αὐτὴ ὑπάρχουν ἀξιόλογοι ὅρμοι κατάλληλοι γιὰ τὴν προσόρμιση πλοιαρίων. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι σὲ ἔρευνες ποὺ διεξήχθηκαν στὴν ἴδια περιοχὴ στὶς ἀρχὲς Σεπτεμβρίου 1979 ἀπὸ τὴν Ἐφορεία Ἐναλίων Ἀρχαιοτήτων μὲ τὴ συνεργασία τοῦ κλιμακίου μας μελετήθηκαν δύο ἀρχαῖοι μῶλοι ποὺ σχετίζονται βέβαια μὲ τὴ ναυτικὴ δραστηριότητα τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς στὴν ἀρχαιότητα [1].

Μετὰ τὴ μεγάλη καταστροφὴ τῆς πρώιμης ΥΕ ΙΙΙΓ φάσης ὁ λόφος ξανακατοικήθηκε γιὰ σύντομο χρονικὸ διάστημα [2]. Ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω, ἡ ἐπανεγκατάσταση ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ λίγα ἀρχιτεκτονικὰ ὑπολείμματα, τοίχους ποὺ θεμελιώθηκαν κατευθείαν ἐπάνω στὶς στρώσεις καταστροφῆς. Στὴ φάση αὐτὴ ἀνήκει ἡ λιθοδομὴ ποὺ σφράγισε τὴ θύρα τοῦ τοίχου 7 τῆς τάφρου Ε4 (πίν. 168α). Στὸ τετράγωνο C4 παρατηρήθηκε διαταραχὴ ἀκριβῶς ἐπάνω στὸν καταστραμμένο μυκηναϊκὸ τοῖχο 3. Σὲ λάκκο μὲ τέφρα ποὺ εἶχε ἀνοιχθεῖ στὸ σημεῖο αὐτὸ βρέθηκαν ὑπολείμματα ὀστῶν, ὀργανικῶν ὑλῶν καὶ θραύσματα μυκηναϊκῶν ἀγγείων τῶν ὁποίων ἡ μελέτη δὲν ἔχει ἀποπερατωθεῖ ἀκόμα.

Γενικότερα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς ἔρευνας προκύπτει ὅτι ὑπῆρξε μία διακοπὴ στὴν κατοίκηση τοῦ λόφου μέχρι τὸ 950 π.Χ. περίπου (παρένθ. πίν. Γ΄). Ἡ ἔλευση τῆς πρωτογεωμετρικῆς περιόδου ὁδήγησε σὲ νέα ἄνθηση τὶς Κουκουναριές. Στὸ πλάτωμα τῆς κορυφῆς ἀναπτύχθηκε οἰκισμὸς ἀπὸ τὸν ὁποῖο διασώθηκαν τοῖχοι καὶ ἀποθέτες μὲ σημαντικὲς ποσότητες ὀστράκων. Ἀνάμεσα στὰ σημαντικὰ ἐρείπια τῆς περιόδου συγκαταλέγεται εὐθύγραμμος τοῖχος Β-Ν, ὁ 5 τῆς τάφρου D3 καὶ ὁ ἀψιδωτὸς τοῖχος στὰ ΝΔ τοῦ πλατώματος. Ἡ ἔρευνα τοῦ 1980 πρόσφερε συμπληρωματικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν πρωτογεωμετρικὸ οἰκισμό. Ὁ τοῖχος 1 τῆς τάφρου C4 ἀνάγεται στὴν ἴδια περίοδο. Μαζὶ μὲ τοὺς μυκηναϊκοὺς 2 καὶ 3 ἀποτέλεσε θάλαμο ποὺ χρησιμοποιήθηκε στοὺς

1. G. Papathanassopoulos-D. Schilardi, Nautical Archaeology, ὅ.π. εἰκ. 8 καὶ 11.
2. Ὅ.π. σ. 281 σημ. 2, σ. 176, 178.

πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους (πίν. 169β). Στὴν πρὸς Β τάφρο C6 τὸ μικρὸ βάθρο ποὺ διακρίνεται στὴ ΝΔ γωνία προσαρτημένο στὸ μυκηναϊκὸ τοῖχο 3 ἀνήκει καὶ αὐτὸ στοὺς ἴδιους χρόνους ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ στρωματογραφία τοῦ χώρου. Προφανῶς οἱ παλαιοὶ μυκηναϊκοὶ θάλαμοι χρησιμοποιήθηκαν καὶ πάλι μὲ τὴν προσθήκη τῆς κατασκευῆς αὐτῆς. Σὲ δοκιμαστικὴ τομὴ ποὺ ἀνοίχτηκε κάθετα πρὸς τὸ μυκηναϊκὸ τοῖχο 2, στὸ ἀνατολικὸ πέρας τοῦ 7, παρατηρήθηκε ὅτι πρωτογεωμετρικὸς ἀποθέτης μὲ τέφρα καὶ πλῆθος ὀστράκων εἶχε διαταράξει τὶς μυκηναϊκὲς ἐπιχώσεις (πίν. 170β). Σημαντικὴ ἦταν τέλος ἡ ἀνακάλυψη συμπληρωματικῶν θραυσμάτων στὴν ὁμάδα ἀγγείων ποὺ προέρχονται ἀπὸ ἄλλον ἀποθέτη μὲ τέφρα (πίν. 166γ) ποὺ ἐκτείνεται πρὸς Α τοῦ τοίχου 3 τῆς τάφρου Ε3. Ἀνακαλύφθηκαν θραύσματα ποὺ συνανήκουν στὸν κρατήρα, τὸ σκύφο καὶ τὸ κύπελλο τῆς ὁμάδας [1]. Δίπλα στὸν τοῖχο 2 βρέθηκαν θραύσματα ἀπὸ τὸν ἀναστραμμένο ἄνω κορμὸ πίθου μὲ τὸ σχιστολιθικὸ κυκλικὸ κάλυμμά του ἀκριβῶς ἀπὸ κάτω. Ἀπομακρύνοντας τὰ θραύσματα ἐντοπίστηκε καὶ ἄλλο θραῦσμα τοῦ μεγάλου πρωτογεωμετρικοῦ κρατήρα.

Στὴ διάρκεια τῶν μέσων καὶ ὕστερων γεωμετρικῶν χρόνων ὁ οἰκισμὸς τῶν Κουκουναριῶν γνωρίζει τὴ μεγαλύτερη ἐξέλιξή του. Μεμονωμένα οἰκοδομήματα ἀνεγείρονται στὸ πλάτωμα μὲ προσανατολισμὸ Α-Δ καὶ τὴν εἴσοδο πρὸς Ν. Τὸ μυκηναϊκὸ οἰκοδόμημα τῆς C6 συνεχίζει νὰ χρησιμοποιεῖται καὶ στὰ γεωμετρικὰ χρόνια, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὴν προσθήκη τοῦ ἑδράνου 7. Τὸ γεωμετρικὸ οἰκοδόμημα ποὺ ἐκτείνεται κάτω ἀπὸ τὶς τάφρους D4-E4 μὲ κατεύθυνση Α-Δ ἀποτέλεσε τὸ ἀντικείμενο μελέτης καὶ στὸ 1980. Κατὰ τὴν καθαίρεση τοῦ διαδρόμου μεταξὺ τῶν δύο τάφρων, ἀνακαλύφθηκε πάνω ἀπὸ τὸ μυκηναϊκὸ 7 ὁ τοῖχος 8, μὲ κατεύθυνση Β-Ν καὶ πλάτος 0.45 μ. (πίν. 167β). Ὁ τοῖχος ἀποτελοῦσε προφανῶς τὴ μεσοτοιχία ποὺ διαιροῦσε σὲ δύο θαλάμους τὸ οἰκοδόμημα. Ἡ στρωματογραφία τῆς λωρίδας ποὺ ὑπῆρχε σ' ἐπαφὴ μὲ τὸ ἀνατολικὸ μέτωπο τοῦ 8 ἔδειξε ὅτι ὁ τοῖχος ἔθιξε παλαιότερες στρώσεις κατὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ θεμελίου του. Ἐνῶ ἡ μεσοτοιχία αὐτή, ὅπως καὶ τὸ λοιπὸ οἰκοδόμημα, ἀνήκει στοὺς ὕστερους γεωμετρικοὺς χρόνους, τὸ δάπεδο τοῦ ἀνατολικοῦ ἀπὸ τοὺς δύο θαλάμους κάλυψε παλαιότερο λάκκο μὲ τέφρα καὶ θραύσματα κεραμικῆς, ὅπως κύπελλα, οἰνοχόες, σκύφοι κ.ἄ. τῆς μέσης γεωμετρικῆς ΙΙ περιόδου [2]. Ἡ στενὴ γειτνίαση τοῦ οἰκοδομήματος μὲ δεύτερο σύγχρονό του ποὺ ἐκτείνεται πρὸς Ν μὲ κατεύθυνση Α-Δ (τάφροι C3-E3), ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ εἴσοδός του βρισκόταν στὴν ἀνατολικὴ ἢ τὴ δυτικὴ πλευρά. Τέλος στὴν ἀνασκαφὴ ποὺ διενεργήθηκε στὸν ἀνατολικὸ θάλαμο τοῦ γεωμετρικοῦ οἰκοδομήματος τῶν τάφρων C3-E3, διαπιστώθηκε ὅτι ὁ τοῖχος 3 ἀποτελεῖ διαχωριστικὴ μεσοτοιχία ποὺ ἀνεγέρθηκε ἀφοῦ εἶχε ἤδη ἀποπερατωθεῖ ἡ κατασκευὴ τοῦ οἰκοδομήματος. Τὸ ἔδρανο 2 ποὺ περι-

1. ΠΑΕ 1979, 247, πίν. 151α.
2. ΠΑΕ 1978, 203 - 4.

τρέχει τὴ βόρεια πλευρὰ ἔχει κτιστεῖ ἐπάνω στὸ δάπεδο ποὺ ἐκτείνεται ἀπὸ κάτω. Σκύφοι ζωγραφισμένοι μὲ κοσμήματα ὅπως τεθλασμένες καὶ τελεῖες, σαφῶς τοῦ παριανοῦ ὕστερου γεωμετρικοῦ θεματολογίου[1], βρέθηκαν κάτω ἀπὸ τὸ δυτικὸ πέρας τοῦ 2, δείχνοντας ὅτι ἡ ἐπέμβαση ἔγινε στὴν ἴδια περίοδο. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ δωματίου βρέθηκε ἐπάνω στὸ γεωμετρικὸ δάπεδο μικρὸς φακοειδὴς σφραγιδόλιθος στεατίτη, διαμ. 0.017 καὶ πάχους 0.007 (πίν. 166β). Ὁ σφραγιδόλιθος ἔχει διατρηθεῖ κατὰ τὸ πάχος γιὰ ἀνάρτηση. Ἡ μία του πλευρὰ στερεῖται διακόσμησης ἐνῶ ἡ ἄλλη ἔχει χαραχθεῖ μὲ γεωμετρικὸ κόσμημα ποὺ διαιρεῖται σὲ δύο τμήματα. Τὸ ἕνα ἀπὸ αὐτὰ παριστάνει φυτικὸ κόσμημα, ἐνῶ τὸ ἄλλο σχηματοποιημένη προτομὴ ζώου, ἴσως ἵππου. Πρὸς Δ τοῦ ὕστερου γεωμετρικοῦ κτιρίου συνεχίσθηκε ἡ ἀνασκαφὴ στὸ διάδρομο μεταξὺ τῶν τάφρων Β3 καὶ Γ3. Ὁ χῶρος ἀνήκει σὲ δρόμο πλάτους 1.95 μ. ποὺ πλαισιώνεται στὰ Α ἀπὸ τὸ παραπάνω κτίριο τῶν τάφρων Γ3-Ε3 καὶ στὰ δυτικὰ ἀπὸ σημαντικὸ οἰκοδόμημα ποὺ ἐκτείνεται ἀπὸ τὴ Β3 στὴ γειτονικὴ Β2. Κάτω ἀπὸ τὶς ἐπιφανειακὲς στρώσεις 1 καὶ 2 ἀποκαλύφθηκε ἐκτεταμένη στρώση σχιστολιθικῶν πλακῶν καὶ λίθων ποὺ ὅπως φαίνεται πρέπει νὰ κατέρρευσαν ἀπὸ τοὺς γειτονικοὺς τείχους. Ἐπίσης στὴ δυτικὴ πλευρὰ ἀποκαλύφθηκε ὁ τοῖχος 1, μὲ κατεύθυνση Β-Ν ποὺ ἀνήκει στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ οἰκοδομήματος τῶν Β2 καὶ Β3. Ἀμέσως πρὸς Α τοῦ τοίχου 1 διακρίνεται δεύτερος τοῖχος ὁ 2, μὲ κατεύθυνση Β-Ν καὶ κακῆς διατήρησης. Ὁ τοῖχος εἶναι ἐλαφρὰ καμπυλόγραμμος καὶ ἀπέχει 0.30 μ. περίπου ἀπὸ τὸν 1. Ἡ προχειρότητα τῆς κατασκευῆς τοῦ 2 δείχνει προσωρινὸ χαρακτήρα. Ἴσως σχετίζεται μὲ προσπάθεια δημιουργίας ὑποτυπώδους ἀγωγοῦ γιὰ τὴν ἐπαγωγὴ τῶν ὀμβρίων ὑδάτων πρὸς Ν. Στρωματογραφικά, κεραμικὴ ποὺ σχετίζεται μὲ τὸ δρόμο δείχνει ὅτι ἡ πτώση τῶν τοίχων στοὺς ὁποίους ἀνήκει ἡ στρώση τῶν σχιστολίθων καὶ ἡ ἐπ' αὐτῶν κατασκευὴ τοῦ τοίχου 2 συνέβησαν στὴ διάρκεια τῶν ὕστερων γεωμετρικῶν χρόνων.

Στὴν ἑπόμενη ἀνασκαφικὴ φάση θὰ συνεχισθεῖ ἡ μελέτη καὶ ἀποκάλυψη τῶν ἐρειπίων τῶν διαφόρων φάσεων στὸ πλάτωμα τῆς ἀκροπόλεως. Ὁπωσδήποτε πιστεύεται ὅτι ὁ γεωμετρικὸς οἰκισμὸς ἐγκαταλείφθηκε στὸ τέλος τῆς γεωμετρικῆς φάσης, πρὶν νὰ διαδοθεῖ ὁ ἀνατολίζων ρυθμός, παρότι ἡ ὀρθότητα τῆς σημαντικῆς αὐτῆς διαπίστωσης θὰ χρειαστεῖ νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ ἀπὸ νέα ἀνασκαφή. Ἐλπίζεται ἐπίσης ὅτι στὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο τοῦ 1981 θὰ καταστεῖ δυνατὸν νὰ διερευνηθεῖ μὲ δοκιμαστικὲς τομὲς ἕνα ἀπὸ τὰ ἀναλήμματα στὴ νότια πλευρὰ τῆς ἀνάβασης προκειμένου νὰ ἐξακριβωθεῖ ἂν ἄλλα οἰκοδομήματα εἶχαν ἀνεγερθεῖ στὰ βαθμιδωτὰ ἐπίπεδα ποὺ ἐκτείνονται κάτω ἀπὸ τὸ πλάτωμα.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΣΚΙΛΑΡΝΤΙ

1. ΠΑΕ 1978, 209.

24. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ ΑΓ. ΑΝΔΡΕΟΥ ΣΙΦΝΟΥ

(Πίν. 171 - 172)

Εἰς τὴν ἀκρόπολιν Ἁγίου Ἀνδρέου Σίφνου (εἰκ. 1) συνέχισεν ἡ Ἑταιρεία τὴν ἀνασκαφήν της (πίν. 171).

Αἱ ἐργασίαι περιωρίσθησαν εἰς ἓν δωμάτιον τοῦ κτηρίου Ι. Εἰς τὴν γεωμετρικὴν ἐποχὴν τὸ δωμάτιον αὐτὸ παρουσιάζεται εὐρύχωρον, μὲ δάπεδον ἀπὸ σκληρὰν πατημένην γῆν καὶ μὲ μεγάλην θύραν, τῆς ὁποίας σώζεται τὸ κατώφλιον (πίν. 172α). Κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν ὅμως ἐποχήν, βράχοι ὕψους 1.50 μ. καταλαμβάνουν τὸ μεγαλύτερον τμῆμα του. Εἰς τὸν ἐναπομείναντα κενὸν χῶρον εὑρέθησαν τὰ κάτω μέρη δύο πίθων, τὰ πώματά των, τεμάχια κυλίκων, πόδες τριποδικῶν μαγειρικῶν σκευῶν καὶ ὀστᾶ ζώων. Ἴσως, λόγῳ τῆς παρουσίας τῶν βράχων, νὰ μὴ ἦτο στεγασμένος ὁ χῶρος οὗτος. Τέλος, εὑρέθησαν τεμάχια πρωτογεωμετρικοῦ κρατῆρος μὲ κωνικὸν πόδα τοῦ 10ου π.Χ. αἰ. εἰς τὸ σημεῖον ὅπου ἐχωρίζετο ἡ γεωμετρικὴ ἀπὸ τὴν μυκηναϊκὴν ἐπίχωσιν (πίν. 172β).

ΒΑΡΒΑΡΑ ΦΙΛΙΠΠΑΚΗ

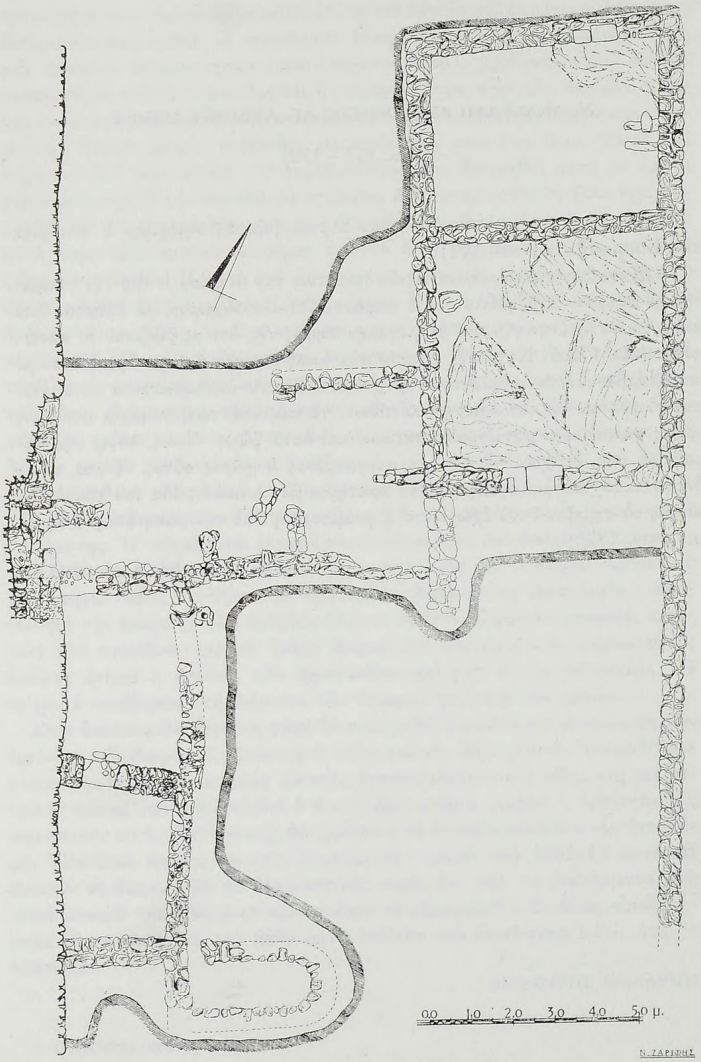

Εἰκ. 1. Ἡ ἀκρόπολις Ἁγ. Ἀνδρέου Σίφνου.

25. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΘΗΡΑΣ

(Παρένθ. πίν. ΙΑ′ καὶ πίν. 173 - 180)

Οἱ ἐργασίες καὶ κατὰ τὸ 1980 συνεχίστηκαν μέσα στὰ πλαίσια τοῦ γενικοῦ προγράμματος ποὺ χάραξε ἡ Ἐπιτροπὴ ποὺ παρέλαβε τὴν ἀνασκαφὴ ἀμέσως μετὰ τὸν ἀδόκητο θάνατο τοῦ ἀειμνήστου Μαρινάτου (ἀριθμ. ἀποφ. ΥΠΠΕ/Διοικ/Α/Φ91/58039/25-19-1974).

Οἱ ἐργασίες αὐτὲς ἀναλύονται ὡς ἑξῆς: α) ἀνασκαφή, β) συντήρηση εὑρημάτων, γ) προστασία καὶ συντήρηση χώρου καὶ ἐγκαταστάσεων.

Α. ΑΝΑΣΚΑΦΗ [1]

Γιὰ τὴ συμπλήρωση τῆς μελέτης καὶ τὴν προώθηση τῆς συντήρησης κινητῶν καὶ ἀκινήτων εὑρημάτων ἡ ἀνασκαφὴ συνεχίστηκε στοὺς ἑξῆς τομεῖς: 1) Δυτικὴ Οἰκία, 2) Ξεστὴ 3 καὶ 3) Χῶρος μεταξὺ Δυτικῆς Οἰκίας καὶ Οἰκίας Γυναικῶν.

1. ΔΥΤΙΚΗ ΟΙΚΙΑ

Στοὺς ἰσόγειους χώρους 3α, 3β καὶ 3γ [2] ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀνασκαφὴ καὶ ἀποκαλύφθηκε πλήρως τὸ σχέδιο τοῦ ἰσογείου κάτω ἀπὸ τὸ μεγάλο δωμάτιο 3 τοῦ ὀρόφου (εἰκ. 1).

Ὁ *χῶρος 3α* προσιτὸς ἀπὸ τὸ χῶρο 1/2 μὲ πόρτα στὴ ΝΔ γωνία του φαίνεται πὼς ἦταν τὸ μαγειρεῖο τοῦ σπιτιοῦ, καθὼς μαρτυρεῖ ἡ τετράπλευρη κτιστὴ ἐξέδρα ὕψ. περίπου 30 ἑκατοστῶν, ποὺ ἀκουμπισμένη στὸ δυτικὸ τοῖχο τοῦ χώρου ἀποτελοῦσε τὴν ἑστία τοῦ σπιτιοῦ. Τόσο πάνω στὴν ἑστία ὅσο καὶ σὲ ἀρκετὴ ἀπόσταση γύρω ἀπ' αὐτὴν ἐπισημάνθηκαν ἔντονα ἴχνη στάχτης. Ἡ παρουσία τῆς ἀσαμίνθου ἐγκιβωτισμένης στὸ δάπεδο τοῦ δωματίου 3α κατὰ τὴ ΒΑ γωνία του ἐνισχύει τὴν ἑρμηνεία τῆς ταπεινῆς ἐξέδρας ὡς ἑστίας. Παρόμοιες ἐγκαταστάσεις σὲ συνδυασμὸ ἐξέδρας καὶ λεκάνης ἢ λουτήρα ἔχουν

1. Συνεργάτες τῆς ἀνασκαφῆς κατὰ τὸ 1980 ἦταν οἱ ἀρχαιολόγοι Χαρ. Σιγάλας, Ἰ. Ντούσκου, Α. Μιχαηλίδου, Ε. Παναγιωτοπούλου, ἡ ἀρχιτέκτων Καλλιρρόη Πλυβοῦ - Μαυροειδῆ, οἱ συντηρητὲς Σ. Περράκης, Π. Δρίτσας, Α. Στρατσιάνης, Α. Γέροντας, Α. Βούλγαρης, Σ. Βούλγαρη, Μ. Στρατσιάνη, Γ. Νουκάκης, Γ. Περράκης, Κ. Ἠλιογάμβρου, Β. Ἀλεφραγκῆς καὶ μεγάλος ἀριθμὸς ἐργατῶν καὶ φοιτητῶν. Σὲ ὅλους ἐκφράζονται καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ θερμὲς εὐχαριστίες.

2. Βλ. ΠΑΕ 1979, 263 - 4.

ΔΥΤΙΚΗ ΟΙΚΙΑ

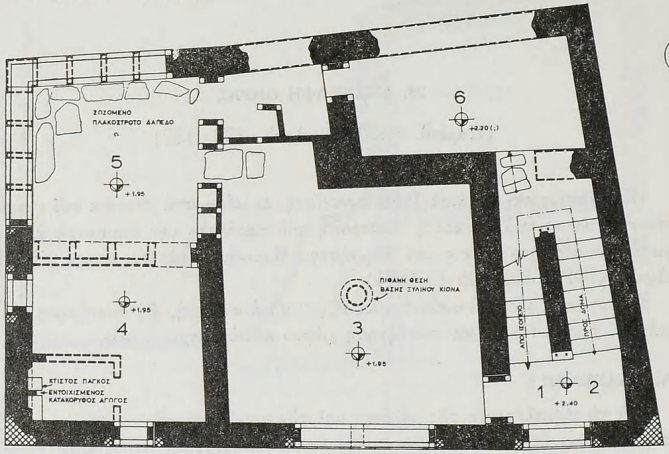

ΚΑΤΟΨΗ ΟΡΟΦΟΥ

0 0.50 1.00 2.00 5.00 Μ.

ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ: Κ. ΠΑΛΑΙΟΥ ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 1981

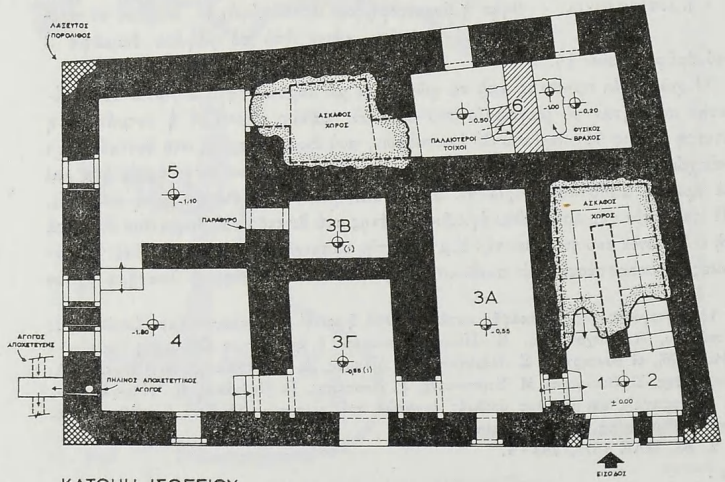

ΚΑΤΟΨΗ ΙΣΟΓΕΙΟΥ

Εἰκ. 1. Δυτικὴ Οἰκία.

βρεθεῖ στὰ ἰσόγεια δωμάτια Α1 (Ἀποθήκη Πίθων)[1], καὶ Δ1/α. Ἔτσι ἐπιβεβαιώνεται ἡ ἄποψη πὼς ἡ παρουσία δοχείου μὲ νερὸ κοντὰ στὴν ἑστία ἦταν ἀπαραίτητη τόσο γιὰ λόγους πυρασφαλείας ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἐξοικονόμηση τῆς φωτιᾶς[2].

Ὁ μικρὸς *χῶρος 3β* εἶχε ἐπίχωση ποὺ τὴν ἀποτελοῦσαν ριχτὲς πέτρες καὶ χῶμα. Πεσμένο παράλληλα μὲ τὴ νότια παρειὰ τοῦ δωματίου βρέθηκε καὶ ἀφέθηκε στὴ θέση του τμῆμα μωσαϊκοῦ δαπέδου τοῦ ὀρόφου (πίν. 173α). Ἡ ἀπουσία θύρας πρὸς τὸ χῶρο αὐτὸ δυσχεραίνει τὴν ἑρμηνεία του, ἡ ὁποία ἐλπίζεται ὅτι θὰ διευκολυνθεῖ μὲ τὸν τελικὸ καθαρισμὸ τῆς Δυτικῆς Οἰκίας καὶ τὴ λεπτομερή του ἀποτύπωση.

Ἀκόμη στὴ Δυτικὴ Οἰκία συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ δωματίου 6 καὶ ἀφαιρέθηκαν σημαντικὸς ἀριθμὸς ἀγγείων ἀπὸ τὸ ἰσόγειο. Τόσο στὴ ΝΑ γωνία, ὅσο καὶ στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ δωματίου παρέμειναν ἀρκετὰ ἀγγεῖα στὴ θέση τους γιὰ λόγους ἀσφαλείας τῶν παρακείμενων τοίχων ποὺ σώζονται σὲ μεγάλο ὕψος, ἀλλὰ ὄχι σὲ καλὴ κατάσταση. Τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου 6 ἀποτελεῖται ἀπὸ λεπτὸ στρῶμα (0.03 μ.) πατημένου χώματος διευθετημένου πάνω σὲ ἐπίχωση ἀπὸ χαλίκια καὶ πέτρες. Ἡ ἐπίχωση αὐτή, πάχους γύρω στὰ 0.75 μ. φτάνει ὡς τὸ φυσικὸ βράχο καὶ φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖ προϊὸν ἰσοπεδώσεως ἐρειπίων ἀπὸ παλαιότερη καταστροφή[3].

Τέλος στὴ Δυτικὴ Οἰκία, μετὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ ἐξαφανισθέντος ξύλινου πλαισίου της, ἀπελευθερώθηκε ἀπὸ τὴν ἐλαφρόπετρα ποὺ τὴν ἔκλεινε ἡ θύρα ποὺ συνδέει τὸν προθάλαμο (1/2) μὲ τὸ δωμάτιο 3α (εἰκ. 1). Ἡ ἀποκατάσταση τοῦ πλαισίου τῆς θύρας ἔγινε μὲ βάση τὰ ἀποτυπώματά του καὶ μὲ χρήση ὁπλισμένου σκυροδέματος.

2. ΞΕΣΤΗ 3

Στὸ οἰκοδόμημα αὐτὸ ἡ ἀνασκαφὴ περιορίστηκε σὲ ὅσους καθαρισμοὺς ἐπέβαλε ἡ ἀνάγκη στερεώσεως τῶν τοίχων. Ἔτσι καθαρίστηκε ἐξωτερικὰ καὶ ἀποκαταστάθηκε τὸ πλαίσιο τοῦ βόρειου παραθύρου στὸ χῶρο 8 (εἰκ. 2). Καὶ ἐδῶ ἡ ἐργασία βασίστηκε στὰ ἀποτυπώματα τῶν ξυλοκατασκευῶν ποὺ ἔφερε στὸ φῶς ὁ καθαρισμός. Ἡ ἀποκατάσταση ἔγινε μὲ ὁπλισμένο σκυρόδεμα (πίν. 173β).

Στὸ δωμάτιο 7 ἡ ἀνασκαφὴ εἶχε διακοπεῖ κατὰ τὸ 1979 γιὰ νὰ ὑποστυλωθεῖ ὁ τοῖχος τοῦ ἄνω ὀρόφου μεταξὺ τῶν δωματίων 4, 7 καὶ 6[4]. Προσεκτικὸς καθαρισμὸς ἀποκάλυψε τὰ ἀποτυπώματα τοῦ ξύλινου πλαισίου ἀπὸ τὸ πολύθυρο ποὺ ὑποβάσταζε τὸν παραπάνω τοῖχο. Μὲ βάση τὰ ἀποτυπώματα αὐτὰ ἀποκαταστάθηκε τὸ πολύθυρο χωρὶς νὰ ἀφαιρεθοῦν οἱ ἐπιχώσεις τῶν ἀνοιγμά-

1. Σ. Μαρινατος, ΠΑΕ 1967, 137.
2. Χ. Ντουμας, ΠΑΕ 1975, 226.
3. Χ. Ντουμας, ΠΑΕ 1978, 221 - 22.
4. Χ. Ντουμας, ΠΑΕ 1979, 262.

των. Ἡ ἐργασία αὐτὴ ἀπέδειξε ὅτι τὸ πολύθυρο τὸ ἀποτελοῦσε ἀξιόλογη ξυλοκατασκευή, ἡ ὁποία ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πλαίσιο κάθε παραστάδας, εἶχε καὶ ἀπὸ δύο ὁριζόντιες δοκοὺς σὲ κάθε πλευρὰ τοποθετημένες τὴ μιὰ λίγο πιὸ πάνω ἀπὸ τὴν ἄλλη (εἰκ. 3, πίν. 174α). Ἔτσι ἐξασφαλιζόταν μεγαλύτερη ἀντοχὴ στὸ βάρος τοῦ ὑπερκείμενου τοίχου.

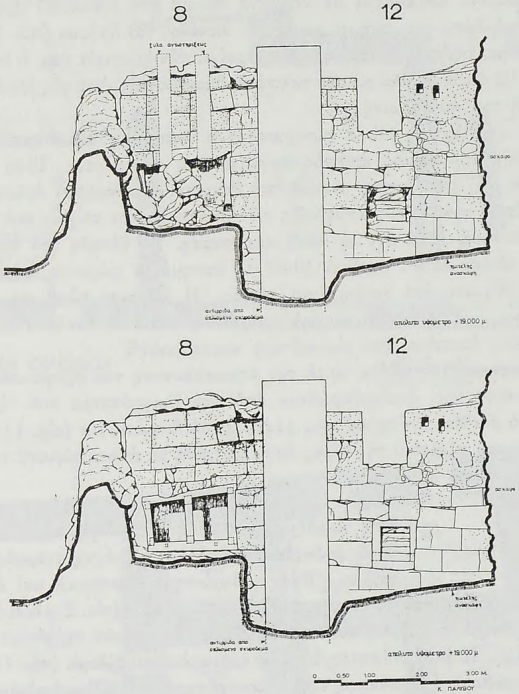

Εἰκ. 2. Ξεστὴ 3. Βόρειο παράθυρο χώρου 8.

3. ΧΩΡΟΣ ΜΕΤΑΞΥ ΔΥΤΙΚΗΣ ΟΙΚΙΑΣ ΚΑΙ ΟΙΚΙΑΣ ΓΥΝΑΙΚΩΝ

Μέσα στὸ πρόγραμμα γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση ὅσο γίνεται περισσότερης θηραϊκῆς γῆς, ὥστε νὰ μεγαλώνει ἡ ἀπόσταση μεταξὺ στέγης καὶ ἐδάφους, οἱ ἐργασίες κατὰ τὸ 1980 περιορίστηκαν στὸ χῶρο ἀνάμεσα στὴ Δυτικὴ Οἰκία καὶ τὴν Οἰκία Γυναικῶν. Πρὶν ἀπὸ τὴν ἔναρξη τῆς ἐργασίας ἡ ἐπιφάνεια τῆς θηραϊκῆς γῆς βρισκόταν μόλις 0.20 μ.

χαμηλότερα ἀπὸ τὰ ὁριζόντια μεταλλικὰ δοκάρια dexion τοῦ στεγάστρου. Ἡ μεγάλη ἀπόσταση ἀπὸ τὴν εἴσοδο τῆς ἀνασκαφῆς καὶ ἡ συνεχὴς παρουσία πολυάριθμων ἐπισκεπτῶν στὸ χῶρο δὲν ἐπέτρεπε τὴν ἀποκομιδὴ τῶν χωμάτων

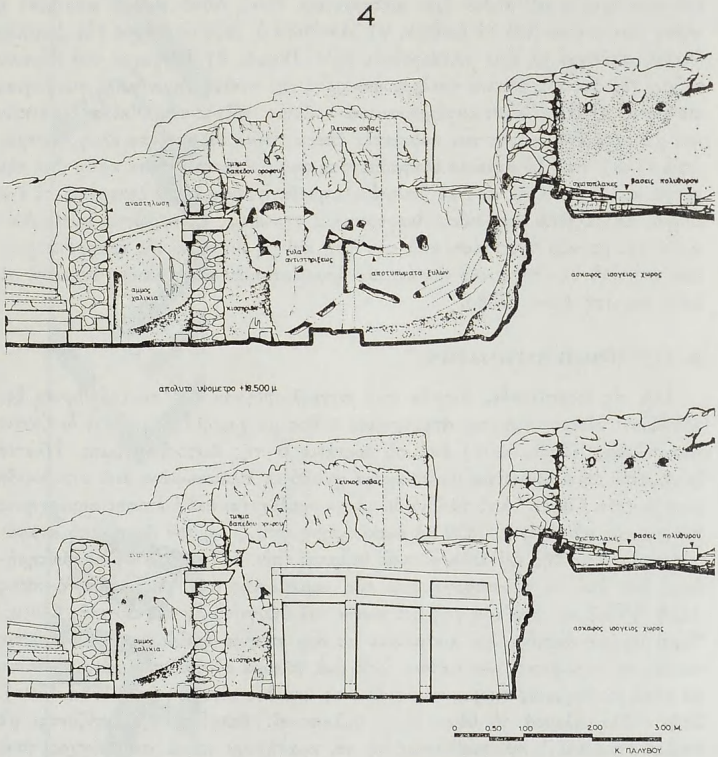

Εἰκ. 3. Ξεστὴ 3. Δυτικὸ πολύθυρο δωματίου 4.

μὲ καροτσάκια. Ἐξάλλου ἡ μεγάλη ὑψομετρικὴ διαφορὰ (ἔφτασε τελικὰ τὰ 6 - 8 μέτρα) ἐμπόδιζε τὴ χρησιμοποίηση ζεμπιλιῶν καὶ σκαλωσιᾶς. Γιὰ τὴν ἐξοικονόμηση λοιπὸν χρόνου καὶ ἐργατικῶν χεριῶν καὶ γιὰ τὴ μὴ παρεμπόδιση τῶν ἐπισκεπτῶν τοῦ χώρου, ἀγοράστηκε καὶ χρησιμοποιήθηκε ἠλεκτροκίνητο ἀναβατόριο μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ὁποίου ἀφαιρέθηκε μόνο ἡ ἡφαιστειακὴ ἐπίχωση

(ἄσπα καὶ ἐλαφρόπετρα). Ἡ ἀφαίρεση τοῦ ὑλικοῦ αὐτοῦ (γύρω στὰ 1000 μ³) ἀποκάλυψε τὰ ἑξῆς:

α) Τὴν ὕπαρξη ἀνεξάρτητου οἰκοδομήματος ἀνάμεσα στὴ Δυτικὴ Οἰκία καὶ τὴν Οἰκία Γυναικῶν (Παρ. πίν. ΙΑ΄). β) Σημαντικὸ τμῆμα τῆς νότιας πτέρυγας τοῦ οἰκοδομήματος αὐτοῦ ἔχει καταρρεύσει πρὸς Νότο καθὼς μαρτυρεῖ ἡ κλίση τῶν σωρῶν ἀπὸ τὰ ἐρείπια. γ) Ἀντίθετα ὁ βόρειος τοῖχος τῆς Δυτικῆς Οἰκίας φαίνεται νὰ ἔχει καταρρεύσει πρὸς Βορρά. δ) Τμήματα τοῦ βόρειου τοίχου τῆς Δυτικῆς Οἰκίας κατέρρευσαν μετὰ τὴν πτώση σημαντικῆς ποσότητας κισήρεως. ε) Πρὸς Νότο κατέρρευσε καὶ ὁ νότιος τοῖχος τῆς Οἰκίας Γυναικῶν καὶ μάλιστα ἕνα τμῆμα του συμπαγὲς ἔπεσε πάνω σὲ στρῶμα ἐλαφρόπετρας (πίν. 174β). στ) Τὸ στρῶμα ἐλαφρόπετρας ποὺ βρίσκεται πάντα κάτω ἀπὸ τὴν τέφρα καὶ ἔχει πάχος ποὺ σὲ ὁρισμένα σημεῖα φτάνει ἢ καὶ ξεπερνάει τὸ ἕνα μέτρο, ἀποτελεῖται ἀπὸ πέντε διαφορετικὲς στρώσεις. Οἱ στρώσεις αὐτὲς διακρίνονται μεταξύ τους τόσο ἀπὸ τὴν ὑφὴ καὶ τὴ διατομὴ τῆς ἐλαφρόπετρας, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν παρουσία ποσότητας θρυμματισμένων χαλικιῶν ἀνάμεσα σὲ κάθε στρώση (πίν. 175β).

Β. ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ

Ἀπὸ τὶς ἑκατοντάδες ἀγγεῖα ποὺ συγκολλήθηκαν καὶ συντηρήθηκαν ξεχωρίζουν: Μικρὸς τρίωτος ἀπιόσχημος πίθος μὲ χαμηλὸ λαιμὸ καὶ ὁριζόντιο περιχείλωμα (ἀριθ. 5201) ἀπὸ τὸ δωμάτιο 6 τῆς Δυτικῆς Οἰκίας. Πλατιὰ ζώνη στὸν ὦμο κοσμεῖται μὲ ἱπτάμενα χελιδόνια πλαισιωμένα ἀπὸ σπειροειδὴ μοτίβα (πίν. 176α). Ἀπὸ τὸ ἴδιο δωμάτιο προέρχεται καὶ ὁ ἐπίσης ἀπιόσχημος προχυτικὸς πίθος ἀριθ. 5350 μὲ διακόσμηση στὴ ζώνη τοῦ ὤμου ἀπὸ σταφύλια, στάχυα κριθῆς καὶ ἄλλα φυτικὰ θέματα (πίν. 177α - β). Τέλος συντηρήθηκε ἕνα ἀπὸ τὰ ἀριστουργήματα τῆς κεραμεικῆς στὸ Ἀκρωτήρι, ὁ πίθος (ἀριθ. 4854) ποὺ βρέθηκε στὴ ΒΔ γωνία τοῦ ὑπογείου 3γ τῆς Δυτικῆς Οἰκίας. Ἔχει σχῆμα ὠοειδὲς καὶ κοσμεῖται μὲ δύο σκηνὲς ὁριζόμενες ἀπὸ κάθετες ταινίες στὴν περιοχὴ τῶν λαβῶν. Στὴ μιὰ πλευρὰ εἰκονίζεται μέσα σὲ τοπίο μὲ φυτὰ ἐπιβλητικὸς ταῦρος πλαισιωμένος ἀπὸ δύο αἰγοειδὴ (πίν. 178α, 179α). Στὴν ἄλλη πλευρὰ τὸ θέμα εἶναι θαλασσινό: δελφίνια χαριεντίζονται μὲ πουλιὰ (γλάρους;) προσπαθώντας νὰ τὰ κρατήσουν πάνω στὸ ρύγχος τους (πίν. 178β, 179β).

Ὁλοκληρώθηκε ἐπίσης ἡ ἀναζήτηση τεμαχίων στὸ τοιχογραφικὸ σύνολο τῶν «Κροκοσυλλεκτριῶν» (πίν. 180α - β). Μὲ τὴν ἐργασία αὐτὴ διαπιστώθηκε ὅτι πρόκειται γιὰ δύο διαφορερικὲς συνθέσεις. Στὴ μία σύνθεση ἀνήκουν οἱ δύο πεπλοφόρες[1] καὶ ἡ καθιστὴ πληγωμένη μορφὴ[2] καὶ στὴν ἄλλη ἀνήκουν οἱ γυναῖ-

1. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Ἀνασκαφαὶ Θήρας VII, 1973,34 πίν. 58 καὶ 35 πίν. 62 - 63.
2. Ὅ.π. 35 πίν. 64.

κες ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὴ συλλογὴ τοῦ κρόκου[1]. Ἀπὸ τὶς διαστάσεις καὶ τὸ σχῆμα τῶν ἀποκαταστα θέντων τμημάτων συνάγεται ὅτι ἡ πρώτη σύνθεση

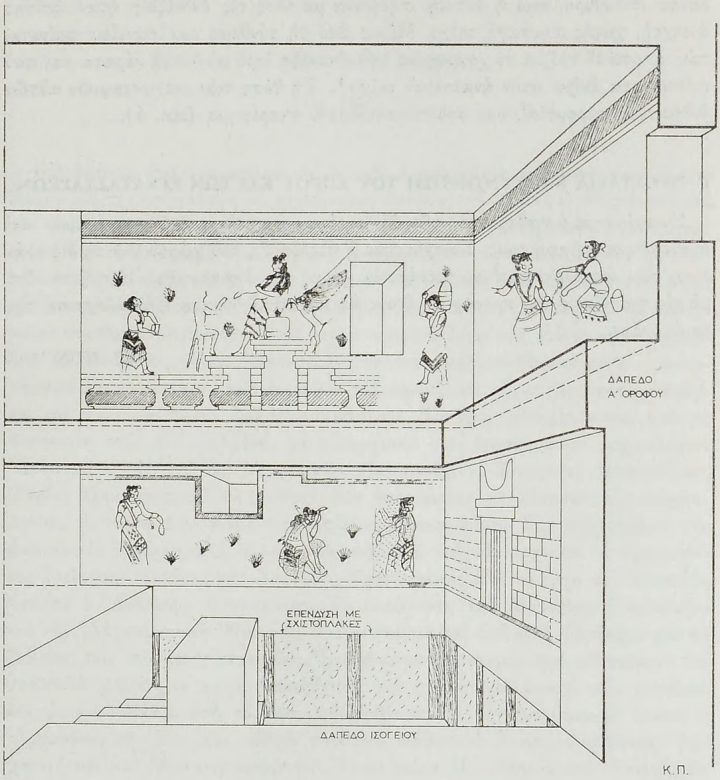

ΞΕΣΤΗ 3, "ΔΕΞΑΜΕΝΗ ΚΑΘΑΡΜΟΥ"
ΠΡΟΟΠΤΙΚΟ ΣΚΑΡΙΦΗΜΑ ΒΟΡΕΙΟΥ ή ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΥ ΤΟΙΧΟΥ
ΜΕ ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

Εἰκ. 4. Ἐνδεικτικὴ διάταξη τῆς τοιχογραφίας τῶν «κροκοσυλλεκτριῶν».

κοσμοῦσε τὸ βόρειο τοῖχο στὸ ἰσόγειο τῆς «δεξαμενῆς καθαρμοῦ» στὴν Ξεστὴ 3, ἐνῶ οἱ καθαυτὸ κροκοσυλλέκτριες ἀνήκουν στὸν ὄροφο τοῦ ἴδιου χώρου. Καὶ οἱ

1. Ὅ.π. 33 - 35 πίν. 59 - 61.

δύο συνθέσεις φαίνεται ὅτι κάλυπταν τὸ βόρειο καὶ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς «δεξαμενῆς καθαρμοῦ» δεδομένου ὅτι τὴ νότια πλευρὰ τοῦ χώρου τὴν ἀποτελοῦσε πολύθυρο, ἐνῶ ἡ δυτικὴ σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς ἐνδείξεις ἦταν ἐπίσης ἀνοιχτή, χωρὶς συμπαγὴ τοῖχο. Μέρος ἀπὸ τὴ σύνθεση τοῦ ἰσογείου φαίνεται πὼς ἀποτελεῖ τμῆμα τοιχογραφίας ποὺ εἰκονίζει ἱερὸ μὲ διπλὰ κέρατα καὶ ποὺ πιθανότατα ἀνῆκε στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο[1]. Τὴ θέση τῶν τοιχογραφιῶν αὐτῶν ἐνδεικτικὰ παρουσιάζουμε στὸ παρατιθέμενο σκαρίφημα (εἰκ. 4).

Γ. ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΝ

Συνεχίστηκε ὁ καθαρισμὸς τῶν ὀξιδωμένων τμημάτων τοῦ στεγάστρου καὶ ἀνανεώθηκε ἡ βαφή τους. Συνεχίστηκε ἡ περίφραξη τοῦ χώρου γιὰ τὴ διασφάλιση τῶν ἀπαλλοτριωμένων ἐκτάσεων χάριν τῆς ἀνασκαφῆς. Ἐλπίζεται ὅτι μὲ τὶς πιστώσεις τοῦ προσεχοῦς ἔτους θὰ καταστεῖ δυνατὴ ἡ ὁλοκλήρωση τῆς περίφραξης.

ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ

1. Πρβ. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ὅ.π. 34.

26. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΖΑΚΡΟΥ

(Πίν. 181 - 202)

Γιὰ δέκατη ὄγδοη ἀνασκαφικὴ περίοδο συνεχίσθηκε ἡ ἔρευνα στὴν Κάτω Ζάκρο γιὰ τὴν ἀποκάλυψη σὲ μεγαλύτερη ἔκταση τοῦ μινωικοῦ ἀνάκτορου καὶ τῶν κτιρίων ποὺ τὸ περιβάλλουν σὰν βοηθητικὲς ἐργαστηριακὲς ἐγκαταστάσεις ἢ σὰν οἰκήματα ἀξιωματούχων ἢ ἀνακτορικῶν τεχνιτῶν καὶ γιὰ τὴν ἀποκάλυψη τῆς δυτικῆς αὐλῆς καὶ τῶν νότιων περιβόλων, ὅπου ἁπλώνονταν, ὅπως φαίνεται, οἱ βασιλικοὶ κῆποι. Παράλληλα ἀναζητήθηκαν, ὅπως καὶ σὲ παλιότερες ἀνασκαφικὲς περιόδους, τὰ λείψανα παλιότερων τῆς τρίτης νεοανακτορικῆς μινωικῶν περιόδων. Ὅπως πάντοτε, πραγματοποιήθηκαν ἔργα στερέωσης καὶ ἀποκατάστασης τῶν ἐρειπίων στὰ σημεῖα ποὺ εἶχαν περισσότερο ἀνάγκη καὶ ἀναστηλώθηκαν δυὸ κλιμακοστάσια. Τὰ ἔργα γίνηκαν κάτω ἀπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ ὑπογραφόμενου μὲ συνεργασία τῶν ἐπιστημόνων ἀρχαιολόγων Ἀναστασίας Πλάτωνος, Ἀγγελικῆς Παπαστερίου, Κατερίνας Παπανθίμου, Μαρίας Πλάτωνος καὶ τὴ βοήθεια τῶν ἀσκούμενων σπουδαστῶν τῆς ἀρχαιολογίας Λευτέρη Πλάτωνος καὶ Στέλλας Χρυσουλάκη. Σὰν ἀρχιτέκτων τῆς ἀνασκαφῆς ἐργάσθηκε ὁ Ἠλίας Μαυροδόντης καὶ σὰν τεχνικοὶ οἱ ἀρχιτεχνίτες Γιῶργος Ἠλιάκης καὶ Χαρίλαος Σφακιανάκης ἐνῶ τὸ ἔργο τοῦ ἐπιστάτη ἄσκησε ὁ Ἀντώνης Παπαδάκης. Τὴ Διεύθυνση τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου καὶ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία εὐχαριστοῦμε καὶ ἀπὸ ἐδῶ ἰδιαίτερα γιὰ τὴ διάθεση τῶν πιὸ πάνω τεχνικῶν. Ἕνα ἀνατρεπόμενο φορτηγὸ αὐτοκίνητο καὶ σκαπτικὸ μηχάνημα χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν μεγάλων ἐπιχώσεων. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ποσὸ ποὺ διάθεσε γιὰ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, εἰδικὸ κονδύλιο διάθεσε ἡ Γενικὴ Διεύθυνση Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν τόσο γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ ὅσο καὶ γιὰ τὴ στερέωση καὶ ἀποκατάσταση τῶν ἐρειπίων καὶ τὴν προμήθεια τῶν ἀπαραίτητων ὑλικῶν. Γιὰ τὴ στέγαση τοῦ ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ καὶ τὴν προσωρινὴ διαφύλαξη τῶν εὑρημάτων χρησιμοποιήθηκε ὁ οἰκίσκος τῶν ἀνασκαφῶν καὶ ἡ μικρὴ ἀποθήκη, ποὺ κατασκευάσθηκαν μὲ δαπάνη τοῦ Ἱδρύματος Ψύχα καὶ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Τὰ κτίρια αὐτὰ συμπληρώθηκαν καὶ ἐφοδιάσθηκαν μὲ τὸν κατάλληλο ἐξοπλισμό. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς πολλοὶ δικοί μας καὶ ξένοι ἐπιστήμονες ἐπισκέφθηκαν τὸν χῶρο καὶ κατὰ ἕνα μέρος παρακολούθησαν τὴν ἐρευνητικὴ ἐργασία.

"Οπως πάντοτε, ἡ ἐργασία ἄρχισε μὲ τὸν ὁλοκληρωτικὸ καθαρισμὸ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου ἀπὸ τοὺς σωροὺς τῶν χωμάτων, τὶς πέτρες ποὺ γκρεμίσθηκαν ἀπὸ τοὺς τοίχους καὶ ἀπὸ τὶς βοτάνες ποὺ ἰδιαίτερα βλάστησαν στὰ σημεῖα ποὺ ἀναβλύζουν καὶ λιμνάζουν τὰ νερά. 'Απομακρύνθηκαν μεγάλοι λιθοσωροὶ ἀπὸ τὰ σημεῖα ποὺ ξάπλωσε ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, ἰδιαίτερα στὰ ὅρια τοῦ ἀπαλλοτριωμένου χώρου καὶ σὲ ὁρισμένα σημεῖα καὶ πέρα ἀπ' αὐτά. Πρόγραμμα τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας ὁρίσθηκε: α) ἡ συνέχιση τῆς ἀποκάλυψης τοῦ παχιοῦ περιβόλου καὶ τοῦ κυκλικοῦ κτιρίου ποὺ ἁπλώνει νότια ἀπὸ τὸ Νότιο ἐργαστηριακὸ συγκρότημα καὶ τὴν Τυκτὴ κρήνη τοῦ ἀνακτόρου, πιθανὴ περιοχὴ τῶν βασιλικῶν κήπων· β) ἡ πιὸ πέρα ἔρευνα τῆς Δυτικῆς αὐλῆς τοῦ ἀνακτόρου μὲ τὶς ἀνδηρώσεις της· γ) ἡ συνέχιση τῆς ἔρευνας στὰ κτίρια τῆς Β πλευρᾶς τοῦ Δρόμου τοῦ λιμανιοῦ· δ) ἡ ἐπέκταση τῆς ἔρευνας στὸ ἀκραῖο ἀνατολικὸ κτίριο στὴ Ν πλευρὰ τοῦ Δρόμου τοῦ λιμανιοῦ· δ) ἡ συμπληρωματικὴ ἔρευνα στὸ Δρόμο τοῦ λιμανιοῦ· ε) ἡ συνέχιση τῆς ἔρευνας στὴν περιοχὴ τῶν Σπιτιῶν Α καὶ Β τοῦ Hogarth, ἰδιαίτερα γιὰ τὴ συμπλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς τῶν σπιτιῶν Α, Β καὶ Δ. Παράλληλα προγραμματίσθηκε ἡ συνέχεια τῆς στερέωσης καὶ ἀποκατάστασης τῶν κτιρίων ὁλόκληρου τοῦ μέχρι σήμερα ἀνασκαμμένου χώρου.

ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ ΝΟΤΙΑ ΤΟΥ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑΚΟΥ ΤΟΜΕΑ ΤΟΥ ΑΝΑΚΤΟΡΟΥ (εἰκ. 1)

Μὲ ἐπίβλεψη τῆς ἀρχαιολόγου 'Αγγελικῆς Παπαστεριου καὶ κατὰ τὶς τελευταῖες ἡμέρες τῆς βοηθοῦ Στέλλας Χρυσουλάκη συνεχίσθηκε ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Δ παχιοῦ σκέλους τοῦ περιβόλου ποὺ ξαπλώνει νότια ἀπὸ τὸν Νότιο ἐργαστηριακὸ τομέα τοῦ 'Ανάκτορου. Τώρα παρακολουθήθηκε ἐπιμελέστερα ἡ κρηπίδα ποὺ ἀρχίζει ἔξω ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία τοῦ ἐργαστηριακοῦ τομέα καὶ προχωρεῖ σὲ εὐθεία γραμμὴ παράλληλα μὲ τὸ κύριο Δ σκέλος (πίν. 181α). 'Αποτελεῖ ἡ κρηπίδα αὐτή, ὅπως φαίνεται, τὴ βάση τοῦ παλαιότερου, ἴσως ΥΜ ΙΑ, περίβολου. Στὸ σημεῖο ποὺ ἀρχίζει ἀπέναντι ἀπὸ τὴ Ν πρόσοψη, κατὰ τὴν ἐκεῖ σχηματιζόμενη διάβαση, ὕστερα ἀπὸ ἰσχυρὴ γωνία κτισμένη μὲ πελεκητοὺς πωρόλιθους, τὸ παχὺ σκέλος, ἡ κρηπίδα ἔπαθε ἰσχυρὴ καθίζηση, ἴσως ἐξαιτίας τοῦ χαλαροῦ ἐδάφους καὶ ὕστερα ἀπὸ ἰσχυρὴ σεισμικὴ δόνηση. 'Ο παχὺς περίβολος, ποὺ φθάνει σὲ μῆκος τὰ 16 περίπου μέτρα ὡς τὴ στρογγυλούμενη ΝΔ γωνιά του δυνάμωσε τὸν ἀρχικὸ τοῖχο (πίν. 181β). 'Ο τελευταῖος, ὕστερα ἀπὸ διαδρομὴ τουλάχιστο 18 μέτρων, σχηματίζει γωνιὰ ποὺ ἐξέχει, παίρνει μεγαλύτερο πάχος ποὺ φθάνει τὰ 1.70 μ. καὶ προχωρώντας πρὸς τὰ νότια καμπυλώνεται γιὰ νὰ κυκλώσει τὸ στρογγυλὸ οἰκοδόμημα, ποὺ ἀνακαλύφθηκε κατὰ τὴν προηγούμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο (πίν. 182α-β). Στὸ τελευταῖο αὐτὸ τμῆμα οἱ μεγάλες πέτρες τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς ξέφυγαν ἀπὸ τὴ θέση τους καὶ βρέθηκαν σὲ σειρὰ πεσμένες σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο. Γενικὰ οἱ κρηπίδες τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ περι-

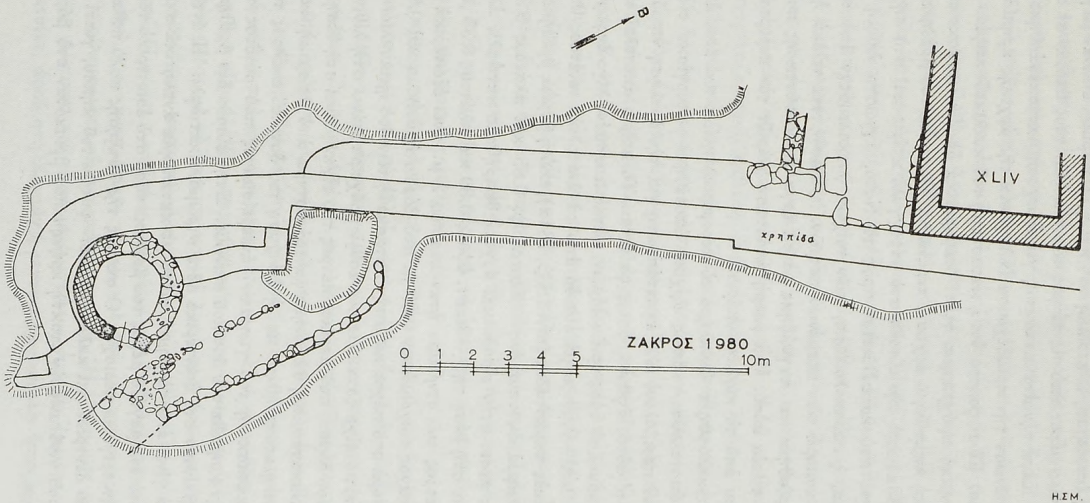

Εἰκ. 1. ΝΑ. περίβολος. Τὸ παχὺ δυτικὸ σκέλος μὲ τὴν κρηπίδα του.

βόλου, τόσο ἡ ἐσωτερικὴ-ἀνατολικὴ ὅσο καὶ ἡ ἐξωτερική, ἔπαθαν μεγάλη διάσειση καὶ μεγάλο μέρος ἀπὸ τὶς πέτρες τῶν πλευρῶν τους ἔπεσαν σὲ παράλληλους σωρούς. Κατὰ τὴν ἀνακατασκευὴ γιὰ ἐνίσχυση κατασκευάσθηκε γωνιακὴ ἀντηρίδα ποὺ ἔνωσε τὴν προεξέχουσα ΝΑ γωνία τῆς ἀρχικῆς κρηπίδας μὲ τὸ κυκλικὸ κτίριο. Εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ κατασκευὴ τοῦ κυκλικοῦ κτιρίου ἦταν στὸ ἀρχικὸ οἰκοδομικὸ πρόγραμμα, γιατὶ διαφορετικὰ δὲν θὰ κατασκευαζόταν μὲ προσαρμοστικὴ καμπύλη ὁ ἀρχικὸς περίβολος. Τὸ τέρμα του βρέθηκε λίγο πιὸ νότια (πίν. 183α) ἀπὸ τὴν εἴσοδο στὸ στρογγυλὸ κτίριο καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ βρέθηκε τοῖχος ποὺ κατευθύνεται πρὸς τὸ Νότο, ἄγνωστο ἀκόμη γιὰ ποιὸ σκοπό. Γενικά, ἡ παρακολούθηση τῶν τοίχων δυσκολευόταν ἀπὸ τὴ μεγάλη καὶ πυκνὴ διασπορὰ τῶν πεσμένων πετρῶν. Ὅπωσδήποτε τελικὰ ἡ ὅλη διάταξη ξεκαθαρίσθηκε καὶ παγιώθηκε μὲ τὰ ἔργα ἀποκατάστασης ποὺ ἐκτελέσθηκαν στὸν τομέα αὐτό. Μιὰ μικρὴ ἀπόσταση χώριζε τὸν περιφερικὸ τοῖχο τοῦ περιβόλου ἀπὸ τὸ κυκλικὸ κτίριο.

Τελικὰ ἀποκαλύφθηκε ὁλόκληρο τὸ περιφερικὸ κτίριο καὶ ἔτσι ἀποδείχθηκε ὅτι δὲν ἀποτελοῦσε — ὅπως ἀρχικὰ ὑποτέθηκε — πυργίσκο εἰσόδου στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ περιβόλου, ἀλλ' ἐγκατάσταση γιὰ τὴν ἄντληση νεροῦ ποὺ ἀνάβλυζε μέσα σ' αὐτό, ἄφθονο, ὅπως φαίνεται. Τὸ κτίριο ἀποτελεῖ οὐσιαστικὰ στηθαῖο πηγαδιοῦ σὲ ὕψος τριῶν δόμων, κατασκευασμένο λίγο ἐκφορικά, συνολικοῦ ὕψους 0.70 - 0.80 μ. μὲ εἴσοδο ἀπὸ τὰ ἀνατολικὰ πλάτους 0.75 μ., μὲ δυὸ πωρολιθικὲς παραστάδες (πίν. 183β, 184α), ποὺ ἡ βόρεια βρέθηκε στὴ θέση της, μόνο ἐλαφρὰ ἐκτοπισμένη — διαστ. ὕψ. 0.85 καὶ πλάτους 0.30 —, ἐνῶ ἡ νότια εἶχε πέσει στὴν εἴσοδο καὶ ἀρχικὰ θεωρήθηκε κατώφλι, ἀλλὰ τελικὰ τοποθετήθηκε στὴ θέση της — διαστ. ὕψους 0.80 καὶ πλάτους 0.35 μ. Ἡ ἐσωτερικὴ διάμετρος τοῦ στηθαίου ἦταν περίπου 2 μ., ἐνῶ ἐξωτερικὰ ἔφθανε τὰ 3.20 μ. μὲ πάχος τοιχωμάτων 0.65 μ. στὸ βόρειο ἡμικύκλιο καὶ 0.50 στὸ νότιο. Ἡ διαφορὰ στὸ πάχος καὶ στὴν κατασκευὴ τῶν δυὸ ἡμικυκλίων ὀφειλόταν στὸ ὅτι τὸ νότιο εἶχε ξανακατασκευασθεῖ πρόχειρα πάνω στὴ λίθινη κρηπίδα τοῦ κατώτερου δόμου, ποὺ μερικὲς πέτρες του εἶχαν μείνει στὴ θέση τους (πίν. 184β). Ἡ ἀνακατασκευὴ θὰ γίνηκε φανερὰ ὕστερα ἀπὸ σεισμικὴ καταστροφή, τότε ποὺ πραγματοποιήθηκε καὶ ἡ ἐνίσχυση τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ περιβόλου καὶ ἡ κατασκευὴ τοῦ γωνιακοῦ ἀντερείσματος ποὺ σύνδεσε τὸ κυκλικὸ κτίριο μὲ τὴν κρηπίδα τοῦ δυτικοῦ σκέλους. Στὴν εἴσοδο δὲν βρέθηκαν βαθμίδες νὰ κατεβαίνουν στὸ ἐσωτερικὸ οὔτε στρωμένο κατώφλι. Ἡ ἄντληση νεροῦ μποροῦσε νὰ γίνει ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ μὲ κατάλληλα ἀντλητικὰ σκεύη δεμένα μὲ σχοινί, ποὺ ἕνα μεγάλο μέρος του βρέθηκε τόσο στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ πηγαδιοῦ ὅσο καὶ στὴν τριγύρω περιοχή. Ὁ σκοπὸς τῆς ἄντλησης πολὺ πιθανὰ ἦταν τὸ πότισμα τῶν δέντρων καὶ καλλωπιστικῶν φυτῶν τοῦ κήπου, γιατὶ ἡ ἄντληση πόσιμου νεροῦ γινόταν στὴν «τυκτὴ κρήνη» ποὺ βρισκόταν στὸ βόρειο πλευρὸ τοῦ περιβόλου.

Ξεκινώντας 2.80 περίπου μέτρα ἀνατολικὰ τῆς Β παραστάδας τοῦ κυκλικοῦ κτιρίου μὲ κατεύθυνση πρὸς τὰ ΒΔ μακρὸς ἐσωτερικὸς τοῖχος μικρότερου περιβόλου ἔκλεινε τὴν περιοχὴ ποὺ βρισκόταν στὸ πηγάδι τοῦ ποτίσματος (πίν. 185α - β). Ὁ τοῖχος αὐτός, οὐσιαστικὰ μονὸς ὕστερα ἀπὸ τὸ πέσιμο τῶν πετρῶν τῆς ἐσωτερικῆς του, δυτικῆς, πλευρᾶς, διασωζόμενου πλάτους στὸ μεγαλύτερο μέρος μόλις 0.60 μ., ὕστερα ἀπὸ διαδρομὴ 4 περίπου μέτρων καμπυλώνεται καὶ προχωρεῖ σχεδὸν κάθετα πρὸς τὸ δυτικὸ σκέλος γιὰ νὰ σταματήσει σὲ παραστάδα ὕστερα ἀπὸ τρία περίπου μέτρα. Ἐκεῖ σχηματίζεται πλατιὰ εἴσοδος στὸ περίφραγμα μὲ τὸ πηγάδι, πλάτους 1.35 μ. Κάθετος πρόβολος ἀπὸ πελεκητὲς πέτρες προχωρεῖ σὲ μῆκος 3 μέτρων κάθετα πρὸς τὴν παραστάδα τῆς εἰσόδου καὶ παράλληλα πρὸς τὸ Δ. σκέλος. Παράλληλα πρὸς τὸ τὸ Α σκέλος τοῦ ἐσωτερικοῦ περιβόλου μονὴ σειρὰ πετρῶν προχωρεῖ ἀκανόνιστα σὲ ἀπόσταση ποὺ κυμαίνεται ἀνάμεσα σὲ 1 - 1.50 μ. Θεωρήθηκε ἀρχικὰ ὅτι σχημάτιζε στενὴ διάβαση, ἀνάλογη ἐκείνης τοῦ νότιου περιβόλου τῆς Δυτικῆς πτέρυγας τοῦ 'Ανάκτορου. Τελικὰ διαπιστώθηκε ὅτι ἡ σειρὰ αὐτὴ τῶν πετρῶν δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἀποτελεῖ ὑπόλειμμα τοίχου, ἀλλ' ὅτι εἶχαν αὐτὲς ἐκεῖ ξεπέσει ἀπὸ τὸν Α τοῖχο. 'Ανάμεσα στὶς δυὸ σειρὲς ἄλλωστε εἶχαν πέσει πολλὲς σκόρπιες πέτρες ποὺ στὴν ἀρχὴ τοῦ τοίχου ἀποτελοῦσαν πραγματικὸ φράγμα, τὸ ὁποῖο πολὺ πιθανὰ σκέπαζε ἑνωτικὸ τοῖχο μὲ τὴν εἴσοδο τοῦ κυκλικοῦ κτιρίου. Οἱ πέτρες τοῦ τελευταίου αὐτοῦ φράγματος δὲν εἶχαν ἀπομακρυνθεῖ γιὰ λόγους πρόνοιας ὡς τὸ τέλος τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου. Σὲ χαμηλότερο ὅμως ἐπίπεδο παρουσιάσθηκαν τοῖχοι πρὸς διάφορες κατευθύνσεις ποὺ προχωροῦσαν καὶ κάτω ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ κυκλικοῦ κτιρίου καὶ ποὺ φανερὰ ἀνῆκαν, ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὰ ὄστρακα τῶν βαθιῶν αὐτῶν ἐπιχώσεων, στὴν παλαιοανακτορικὴ περίοδο.

Πολὺ χαρακτηριστικὰ γιὰ τὴ χρήση τοῦ στρογγυλοῦ κτιρίου σὰν πηγαδιοῦ γιὰ τὴν ἄντληση νεροῦ ποὺ ἀνάβλυζε ἀπὸ φλέβα, ὅπως ἀναβλύζει ἀκόμη καὶ σήμερα, εἶναι ἄφθονα κομμάτια ἀγγείων ποὺ ἀνήκουν στὴν κατηγορία τῶν μεγάλων ἀμφορέων, ἰδιαίτερα ἐκείνων ποὺ ἀνήκουν στὸ εἶδος τῶν χαναναϊκῶν, μὲ τὶς γωνιακὲς λαβὲς ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ τὴ μέση τοῦ κυλινδρικοῦ λαιμοῦ καὶ ὕστερα ἀπὸ γωνίωση φθάνουν στοὺς γυρτοὺς κάπως ὤμους, πρὶν νὰ ἀρχίσει ἡ φουσκωτὴ κοιλιὰ ποὺ στενεύει πρὸς τὰ κάτω γιὰ νὰ καταλήξει σὲ κόμπο ἢ αἰχμή. Τὸ σχῆμα εἶχε ἤδη ἀναγνωρισθεῖ στὴν προηγούμενη περίοδο, ὅταν βρέθηκε τὸ πάνω μέρος μὲ τὴ χαρακτηριστικὴ λαβὴ στὴν ἐσωτερικὴ βόρεια ἐπίχωση. Τώρα βρέθηκαν πάρα πολλὰ κομμάτια ποὺ παράλλαζαν στὴ μορφὴ τῶν λαβῶν καὶ τοῦ ὀξυνόμενου πυθμένα, κομμάτια ποὺ ἐπιβεβαίωσαν ἀπὸ τὸ εἶδος τοῦ κιτρινωποῦ ἢ κιτρινοπράσινου πηλοῦ καὶ ἀπὸ τὸ χαρακτηριστικὸ κάτω τμῆμα τὴν προέλευση ἀπὸ τὴ χαναναϊκὴ περιοχή. Ἡ εἰσαγωγή τους γινόταν, ὅπως καὶ στὴν Αἴγυπτο, γιὰ τὸ περιεχόμενό τους, ποὺ δὲν ἀποκλείεται νὰ ἦταν κρασὶ μὲ ρετσίνα, ἀφοῦ στὴ Χαναὰν ἡ ρετσίνα τῶν κέδρων ἦταν κύριο προϊόν.

Σὲ αἰγυπτιακὲς τοιχογραφίες ἀγγεῖα τοῦ εἴδους αὐτοῦ εἰκονίζονται ἀποθηκευμένα σὲ μεγάλες ποσότητες. Ἄδεια θὰ ἦταν πολὺ κατάλληλα σὰν ἀντλητικὰ σκεύη ἐξαιτίας τῆς μεγάλης τους χωρητικότητας καὶ τοῦ εὔκολου δεσίματος γιὰ τὸ κατέβασμα στὴ στάθμη τοῦ νεροῦ μὲ σχοινί. Στὴν ἐσωτερικὴ ἐπίχωση τοῦ πηγαδιοῦ συλλέχθηκαν πολλὰ κομμάτια μὲ κυματιστὴ ἐπιφάνεια, λαβὲς μὲ κεντρικὴ αὐλάκωση, λαβὲς ποὺ ἀποτελέσθηκαν ἀπὸ δυὸ κολλητὰ ραβδιὰ ποὺ κάμπτονταν γωνιακά. Τὰ περισσότερα ἦταν ἀπὸ κιτρινωπὸ ἢ κιτρινοπράσινο πηλό. Ἀνάλογα βρέθηκαν καὶ στὴν ἐπίχωση τῆς εἰσόδου καὶ τῆς Ν παραστάδας, κατὰ τὴν ἐπανατοποθέτησή της. Τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ ὅμως κομμάτια χαναναϊκῶν ἀμφορέων ἀνακαλύφθηκαν σὲ διάφορα σημεῖα σὲ σχετικὰ βαθειὰ ἐπίχωση, μαζὶ μὲ ἄλλα χαρακτηριστικὰ κομμάτια καὶ ὄστρακα τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου. Στὴ φάση αὐτὴ ἀνήκουν λοιπὸν καὶ οἱ χαναναϊκοὶ ἀμφορεῖς τῆς περιοχῆς.

Στὴν περιοχὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ περιβόλου, στὴν ἐπίχωση τῶν λίθων ἀνάμεσα στὶς δυὸ παράλληλες σειρές, περισυλλέχθηκαν κομμάτια μὲ ἀνάγλυφες ὁριζόντιες στολιδώσεις, χαρακτηριστικὴ λαβὴ μὲ ἔντονη αὐλάκωση καὶ ἀνάλογα τμήματα βρέθηκαν βαθύτερα στὴν περιοχὴ τοῦ μπαζώματος τῆς ἀρχῆς τους, ὅπου διακρινόταν παλαιότερος τοῖχος μὲ κατεύθυνση ΝΑ-ΒΔ. Στὴν ἐπίχωση τῆς περιοχῆς τοῦ μπαζώματος τῆς ἀρχῆς τῶν δύο παράλληλων σειρῶν συλλέχθηκαν μαζὶ μὲ τμήματα ἄλλων μεγάλων ἀγγείων μακριὰ κυρτεπίπεδη λαβὴ μὲ ράχη, γωνιούμενες λαβὲς μὲ διπλὴ χάραξη καὶ ἄλλα κομμάτια χαναναϊκοῦ ἀμφορέα ἀπὸ ἀνοικτὸ πρασινωπὸ πηλό. Ἀμέσως μετὰ τὸ φράγμα περισυλλέχθηκαν πολλὰ κομμάτια χαναναϊκῶν ἀμφορέων μὲ γωνιούμενες κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος λαβὲς ποὺ κατεβαίνουν στοὺς στρογγυλούμενους ὤμους, ἑνὸς ἀπὸ πρασινοκίτρινο πηλό, ἄλλου ἀπὸ ἀνοικτὸ καστανό· διακρίνονται ἀνάγλυφοι δακτύλιοι στὴ βάση τῶν λαιμῶν δύο τέτοιων ἀγγείων. Σὲ μεγαλύτερο βάθος τῆς περιοχῆς τοῦ Α τοίχου τοῦ ἐσωτερικοῦ περιβόλου, συλλέχθηκε τὸ κατώτερο τμῆμα χαναναϊκοῦ ἀμφορέα ποὺ θολώνεται πλατιὰ καὶ καταλήγει κάτω σὲ δισκοειδὴ κόμβο· τὰ τοιχώματα ἀνοίγουν πρὸς τὰ πάνω χωρὶς κύρτωση. Στὴν ἐπίχωση ἔξω ἀπὸ τὴν Α πλευρὰ τοῦ Α τοίχου τοῦ ἐσωτερικοῦ περιβόλου συλλέχθηκε τμῆμα χείλους, λαιμοῦ καὶ γωνιούμενης λαβῆς, ἴσως χαναναϊκοῦ ἀμφορέα, ὅπως καὶ τμήματα ἄλλου μὲ ἀντίστοιχες λαβὲς ἀπὸ κιτρινωπὸ πηλό. Ἐπίσης μεγάλη ποσότητα κομματιῶν χαναναϊκῶν ἀμφορέων συλλέχθηκε ἔξω ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνιὰ τῶν παράλληλων σειρῶν πετρῶν τοῦ ἐσωτερικοῦ περιβόλου. Εἶναι ἀπὸ κιτρινωπὸ πηλὸ καὶ ξεχωρίζουν ἀπὸ τὶς μακρὲς κατακόρυφες λαβὲς μὲ δυὸ ἢ τρεῖς κυρτὲς νευρώσεις. Κάτω ἀπὸ τὶς πεσμένες πέτρες ἀνάμεσα στὶς δυὸ σειρὲς βρέθηκαν καὶ ἄλλα κομμάτια παρόμοιων ἀμφορέων ἀπὸ ἀνοικτὸ κιτρινωπὸ πηλό, μὲ μακρὲς γωνιούμενες λαβές, καὶ παρόμοιων ἀγγείων τμήματα ἀπὸ τὰ τοιχώματα ποὺ ἀνοίγουν σὰν χοάνες καὶ μιὰ ἄλλη βάση, ὅλα ἀπὸ κιτρινωπὸ πηλό, συλλέχθηκαν ἔξω ἀπὸ τὸν καμπτόμενο Α τοῖχο.

Στὴν ἐσοχὴ ποὺ δημιουργεῖται μετὰ ἀπὸ τὸ φράγμα τῆς ἀρχῆς τοῦ ἐσωτερικοῦ περιβόλου, στὴ βαθειὰ ἐπίχωση, βρέθηκαν ἄλλα κομμάτια χαναναϊκοῦ ἀμφορέα ἀπὸ κιτρινωπὸ πηλό, ὄχι ὅμως πολὺ χαρακτηριστικοῦ σχήματος· ἄλλα μαζεύθηκαν στὴν ἀπόληξη τοῦ νότιου ἡμικυκλίου τοῦ πηγαδιοῦ, ἐπίσης ὄχι τόσο χαρακτηριστικά. Ἀπόλυτα ὅμως χαρακτηριστικὰ ἦταν τὰ κομμάτια χαναναϊκῶν ἀμφορέων ποὺ συλλέχθηκαν στὴν κάτω ἐπίχωση τῆς καμπῆς τοῦ Α σκέλους τοῦ ἐσωτερικοῦ περιβόλου, ἀπὸ κιτρινωπὸ πηλό· δυὸ βάσεις τους, μιὰ θολωτὴ ποὺ καταλήγει σὲ δισκοειδὴ κόμπο καὶ ἄλλη ποὺ βαθμιαῖα ὀξύνεται σὲ αἰχμή, μαζὶ λαβὴ ἀπὸ διπλὸ ραβδί, βεβαιώνουν χαρακτηριστικὲς μορφὲς τέτοιων ἀγγείων. Στὴν ἴδια περιοχή, κάτω ἀπὸ τὶς πεσμένες πέτρες τοῦ Α τοίχου συλλέχθηκαν καὶ ἄλλα κομμάτια χαναναϊκῶν ἀμφορέων, μαζὶ μὲ στρογγυλούμενη βάση μὲ δισκοειδὴ κάτω προεξοχή. Στὸ τέρμα τοῦ ἴδιου Α τοίχου τέλος μαζεύθηκαν κομμάτια, λαβὲς καὶ βάση ἄλλου παρόμοιου χαναναϊκοῦ ἀμφορέα. Ἡ παρουσία τόσων χαναναϊκῶν ἀμφορέων στὴν ἄμεση περιοχὴ τοῦ περιφερικοῦ πηγαδιοῦ ἐπιβεβαιώνει τὴν ἀρχικὴ ὑπόθεση ὅτι αὐτὸ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν ἄρδευση ὁπωρόκηπου ποὺ ἁπλωνόταν στὴν περιοχὴ νότια ἀπὸ τὴν «τυκτὴ κρήνη».

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς χαναναϊκοὺς ἀμφορεῖς ἄφθονη κεραμεικὴ σὲ κομμάτια, ἄλλα συναρμοζόμενα, ἄλλα ὄχι, περισυλλέχθηκαν σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ τοίχου τοῦ περιβόλου, τοῦ κυκλικοῦ πηγαδιοῦ καὶ τοῦ μικρότερου ἐσωτερικοῦ περιβόλου. Ἔτσι ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ πηγαδιοῦ ἀνάμεσα στὰ χαρακτηριστικὰ κομμάτια συλλέχθηκαν μέρος ἀπὸ λαβὴ κουτάλας—ἀρύταινας—μὲ κεντρικὴ νεύρωση, κοῖλος πάτος κυπέλλου μὲ τὰ σημεῖα ὁμόκεντρων κύκλων ἀπὸ τὴν ἀποκοπὴ μὲ σπάγκο, χεῖλος μὲ γωνιούμενο περιχείλωμα καὶ μέρος ἀπὸ τὸ τοίχωμα κάδου μὲ διπλὴ ταινία ἐμπίεστου σχοινιοῦ, ἐπίσης τμῆμα λαιμοῦ καὶ χείλους πρόχου ἢ ἀμφορέα, δυὸ κυλινδρικὰ πόδια ἀγγείων, ταινιόσχημη λαβὴ πρόχου, χεῖλη τετραγωνικῆς τομῆς, ἴσως σκύφου, πάνω μέρος ἀγγείου μὲ κάθετο λεπτὸ περιχείλωμα καὶ τροχαλιόσχημο λαιμό. Μερικὰ ὄστρακα ἦταν χωρὶς ἄλλο παλαιοανακτορικά. Λίγα κόκαλα ζώων βρέθηκαν συναμίκτα.

Βαθύτερα στὸ μπάζωμα τοῦ κυκλικοῦ κτιρίου συλλέχθηκαν ἀνάμεσα σ' ἄλλα τμήματα κοινῆς χρήσης ἀγγείων τῆς μεταβατικῆς ΜΜ ΙΙΙΒ-ΥΜ ΙΑ καὶ τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου, βάσεις ἀγγείων ποὺ καταλήγουν σὲ δακτυλίδι ποὺ ἐξέχει γύρω, πόδι ἀγγείου ποὺ κυρτώνεται σὲ ἀνάλογο δακτύλιο, ταινιόσχημες λαβὲς μὲ κεντρικὴ νεύρωση, λαβὲς μὲ χαραγὴ στὴ βάση ἢ σ' ὁλόκληρο τὸ μῆκος, πλακωτὸ πόδι χύτρας, κυρτεπίπεδο χεῖλος ἀγγείου μὲ κυρτὸ περιχείλωμα καὶ ἀναθύρωση στὸ σημεῖο ποὺ ἀρχίζει ἡ κοιλιά, ἄλλο στόμιο ἀγγείου μὲ τετραγωνικῆς τομῆς περιχείλωμα καὶ ἀναθύρωση κάτω ἀπ' αὐτό, μὲ δυὸ ραβδώσεις ἐσωτερικά. Σὲ βαθὺ στρῶμα πρὸς τὸ πρόχειρα κτισμένο Ν ἡμικύκλιο μαζεύτηκαν ὄστρακα μὲ ἐγχάρακτη πυκνὴ διακόσμηση. Στὴν ἐπίχωση τῆς βάσης τῆς Β παραστάδας τῆς εἰσόδου συλλέχθηκαν τμῆμα λεπτοῦ ἀγγείου μὲ λεπτὸ

περιχείλωμα κάθετο, μὲ ὁριζόντια ἀνάγλυφη νεύρωση καὶ ἐσωτερικὰ ταινιωτὴ ἐσοχὴ καὶ τμῆμα βάσης ἀγγείου μὲ τοιχώματα ποὺ γέρνουν ἔντονα πρὸς τὰ ἔξω, μὲ δακτυλίδι γύρω στὸν πάτο ἔντονα ταινιόσχημο. Στὸ ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου βρέθηκαν ἄφθονα ὄστρακα κοινῶν ἀγγείων, δισκοειδὴς βάση, μέρη τοιχωμάτων ἀγγείων μόλις γυρτὰ πρὸς τὰ μέσα καὶ μὲ ἐντομὴ στὴν ἄκρη τοῦ χείλους. Ἔξω ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ κυκλικοῦ κτιρίου ἀνάμεσα σὲ τμήματα κοινῶν ἀγγείων συλλέχθηκαν σαγόνι μεγάλου ζώου μὲ τρία συνεχόμενα δόντια, ἴσως βοοειδοῦς, ἄλλο παρόμοιο σαγόνι βοοειδοῦς. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση ἀμέσως ΒΔ τοῦ κύκλου προέρχεται τμῆμα λεκανίδας μὲ ἐπίπεδο περιχείλωμα, τμῆμα βάσης ἀγγείου μὲ ἀναθύρωση. Ἀνατολικότερα, πάνω ἀπὸ λοξὸ ΠΑ τοῖχο, βρέθηκε τμῆμα ἀγγείου μὲ ἐλαφρὰ κυρτὸ περιχείλωμα. Στὴν ἐπίχωση τοῦ νότια ἀπὸ τὸν κύκλο νέου σκέλους ποὺ κατευθύνεται πρὸς τὰ νότια ἀνάμεσα στὰ χαρακτηριστικὰ ὄστρακα ἦταν τμήματα ἀπὸ τὸ τοίχωμα χονδροῦ ἀγγείου μὲ δυὸ σχοινινες ἐμπίεστες ταινίες, ἄλλου μὲ ὅμοια ταινία, μέρος λαιμοῦ ἀμφορέα ἢ πρόχου μὲ ἐντομὲς στὸ περιχείλωμα, χείλη καὶ μέρος τοῦ τοιχώματος ἀγγείου μὲ ἐπίπεδο περιχείλωμα μὲ ἐξωτερικὴ αὐλάκωση ποὺ ὁ λαιμὸς συναντᾶ τὸν ὦμο κατὰ γωνία, ἄλλου τμῆμα μὲ ἐπίπεδο περιχείλωμα κυρτὸ πλάι, τμῆμα πεπλατυσμένης λαβῆς καὶ χείλους λύχνου.

Στὴν ἐπίχωση ἀνάμεσα στὶς διασκορπισμένες πέτρες ποὺ σκέπαζαν τὸ Δ σκέλος τῆς κρηπίδας ποὺ περιέκαμπτε δυτικὰ τὸ στρογγυλὸ κτίριο συλλέχθηκαν ἀνάμεσα σ' ἄλλα τὰ ἀκόλουθα χαρακτηριστικὰ κομμάτια: Στενὴ σωληνωτὴ βάση μὲ πάνω τοιχώματα ποὺ γέρνουν ἔντονα πρὸς τὰ ἔξω· βάσεις ἀνοιχτῶν ἀγγείων· πλατὺ περιχείλωμα· ὄστρακα μὲ κυματιστὴ ἐπιφάνεια· τμῆμα λύχνου παλαιοανακτορικοῦ τύπου μὲ τμῆμα τῆς ὁριζόντιας λαβῆς του· βάση ἴσως πυραύνου μὲ ἀναθύρωση τριγύρω, γόμφο κάτω γιὰ προσαρμογὴ σὲ στέλεχος καὶ ἀνώμαλη ἐσωτερικὰ διαμόρφωση, τέλος κομμάτια ἀπὸ ἐπιχρίσματα χωρὶς χρῶμα.

Στὴν περιοχὴ τοῦ σκέλους τοῦ ἐσωτερικοῦ περιβόλου, ἀνάμεσα στὶς πεσμένες μεταξὺ τῶν παράλληλων σειρῶν πέτρες συλλέχθηκαν χαρακτηριστικὰ κομμάτια: ταινιόσχημη λαβὴ μὲ νεύρωση καὶ δυὸ δισκάρια λεπτά, κυρτὸ ραβδὶ ἀπὸ στεατίτη μὲ σειρὰ ἐντομῶν, μέρος τοιχώματος ἀγγείου μὲ κίτρινο ἐπίχρισμα, καὶ δυὸ παράλληλες ἐντομές, δυὸ ἄλλα μὲ κιτρινωπὸ ἐπίχρισμα πάνω σὲ κοκκινωπὸ πηλό, μέρη κυρτοῦ χείλους μὲ περιχείλωμα ποὺ προεξέχει, δυὸ κομμάτια ἀπὸ τὸ ἴδιο ἀγγεῖο μὲ ἐλαφρὰ ἀνάγλυφη ταινία καὶ μαῦρο ἐπίχρισμα. Στὴν ἐπίχωση ἔξω ἀπὸ τὴν Α πλευρὰ τοῦ τοίχου τοῦ ἐσωτερικοῦ περιβόλου ἀνάμεσα σὲ πολλὰ ὄστρακα δυὸ τμήματα βάσεων μὲ τονισμένο περιχείλωμα καὶ τοιχώματα ποὺ γέρνουν πρὸς τὰ ἔξω, κάτω μέρος ποτηριοῦ τύπου tumbler, μέρος ἀπὸ μόλις κυρτὸ λαιμὸ ποὺ καταλήγει σὲ ἐπιπεδούμενο περιχείλωμα καὶ τοίχωμα κοιλιᾶς ποὺ κυρτώνεται πρὸς τὰ ἔξω. Ἀνάμεσα στὰ ὄστρακα τοῦ ΒΔ τμήματος τῶν παράλληλων τοίχων τοῦ ἐσωτερικοῦ περι-

βόλου βρέθηκε ἰδιόρρυθμη κουτάλα — ἀρύταινα — μὲ ἡμισφαιρικὸ δοχεῖο ποὺ τὰ χείλη του γέρνουν πρὸς τὰ ἔξω καὶ μὲ πεπλατυσμένη κυρτὴ λαβή. Κάτω ἀπὸ τὶς πεσμένες ἀνάμεσα στὶς παράλληλες σειρὲς πέτρες μαζεύθηκε τμῆμα ἀπὸ τὸ περιχείλωμα καὶ τὸ τοίχωμα ἀγγείου καὶ λαβὴ κυπέλλου ἢ κυάθου μὲ κάθετα τοιχώματα, μὲ εἶδος κόμβου στὸ σημεῖο τῆς κάμψης καὶ ἀνάγλυφη διακόσμηση μὲ ἐξογκώματα σὲ κυκλικὴ διάταξη καὶ μελανὸ ἐπίχρισμα. Στὸ μπλοκάρισμα τῆς ἀρχῆς τῶν παράλληλων τοίχων συλλέχθηκε τμῆμα θολωτοῦ καλύμματος μεγάλου ἀγγείου καὶ πόδι χύτρας μὲ κεντρικὴ νεύρωση.

Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ περιφερικοῦ τμήματος τῆς κρηπίδας ποὺ περιζώνει τὸ κυκλικὸ κτίριο συλλέχθηκαν τμήματα λεπτῶν ἀγγείων μὲ μελανὸ ἐπίχρισμα, ἄλλων μὲ κοκκινωπό, τμῆμα ἀγγείου μὲ μαῦρες ταινίες, ὄστρακο μὲ ἐμπίεστη σχοινινη ταινία καὶ ἀπὸ τὴ ΝΑ περιοχὴ τοῦ ἴδιου περιφερικοῦ τοίχου βάση ποτηριοῦ τύπου tumbler καὶ ἀνάγλυφο τοίχωμα ἴσως τετράπλευρου μὲ τέσσερα ἐσωτερικὰ κοιλώματα κέρνου ποὺ εἰκονίζει ἁπλωτὸ πολύλοβο κλαδί· θυμίζει ἀνάγλυφα σκεύη μεταγενέστερης ἐποχῆς ποὺ βρέθηκαν στὸ Ἰδαῖο ἄντρο, ἀλλ' ἡ προέλευσή του ἀπὸ ἀδιατάρακτη βαθειὰ ἐπίχωση τὸ χρονολογεῖ στὴν ΥΜ ΙΑ περίοδο. Ἀπὸ τὴ Ν καὶ Α ἐπίχωση ἔξω ἀπὸ τὸ κυκλικὸ κτίριο προέρχονται: εἶδος μικρῆς κουτάλας — ἀρύταινας — μὲ μικρὸ δοχεῖο ποὺ καταλήγει σὲ λεπτὸ περιχείλωμα, χεῖλος πρόχου μὲ στρογγυλὸ στόμιο, ἐσωτερικὴ ἀναθύρωση μὲ ἐγκοπὴ καὶ στόμιο πρόχου μὲ περιχείλωμα λίγο γυρτὸ πρὸς τὰ μέσα. Στὴν ἐπίχωση κάτω ἀπὸ τὴ νότια παραστάδα τῆς εἰσόδου στὸ κυκλικὸ κτίριο ἀνάμεσα σὲ ἄφθονα ὄστρακα συλλέχθηκαν βάση κάδου καὶ τὸ κάτω μέρος ἀνοιχτοῦ ἀγγείου σὰ δακτυλίδι μὲ κόκκινο γυαλιστὸ ἐσωτερικὸ ἐπίχρισμα.

ΔΥΤΙΚΗ ΑΥΛΗ ΤΟΥ ΑΝΑΚΤΟΡΟΥ (εἰκ. 2)

Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίβλεψη τῆς ἀσκούμενης ἀρχαιολόγου Στέλλας Χρυσουλάκη συνεχίσθηκε ἡ ἐργασία ἔρευνας τοῦ χώρου. Ἡ ὅλη προσπάθεια ἦταν νὰ παρακολουθηθεῖ ὁ ἀντερεισματικὸς τοῖχος τοῦ πρώτου ἀνδήρου, οἱ κάθετες πρὸς τὰ βόρεια διακλαδώσεις καὶ νὰ βρεθεῖ ἡ διάβαση ποὺ πιθανὰ πλεύριζε τὰ διαδοχικὰ ἄνδηρα τῆς αὐλῆς γιὰ νὰ φθάσει στὸ ΒΔ κλιμακωτὸ δρόμο. Τὸ ἀποτέλεσμα ἐπιβεβαίωσε τὶς ἀρχικὲς ὑποθέσεις, ἀλλὰ ξεκαθάρισε καὶ πολλὲς λεπτομέρειες τῆς συνολικῆς διάταξης.

Ὁ ἀντερεισματικὸς τοῖχος ἔχει πάχος 0.80 μ., μῆκος πάνω ἀπὸ 10 μ. καὶ ὕψος 2 μ. ἀπὸ τὸ κατώτερο ἐπίπεδο τῆς αὐλῆς. Σὲ μῆκος 8.20 ὑπάρχει ἡ πρώτη κάθετη διακλάδωση καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἡ δεύτερη (πίν. 186α). Ἀναμεταξύ τους μένει στενὸς χῶρος μόλις 0.25 - 0.30 μ., ὁ ὁποῖος πολὺ πιθανὰ χρησιμοποιήθηκε σὰν ἀποχετευτικὸς ἀγωγός, ἀφοῦ στὸ κάτω τέρμα του, ἀμέσως μπροστὰ ἀπὸ τὸν ἀνδηρωτὸ τοῖχο στρέφει κατὰ ὀρθὴ γωνία καὶ δημιουργεῖ πλευρικὸ ἄνοιγμα πρὸς τὴ Δ διάβαση. Ἀκριβῶς στὸ σημεῖο τῆς πρώτης κά-

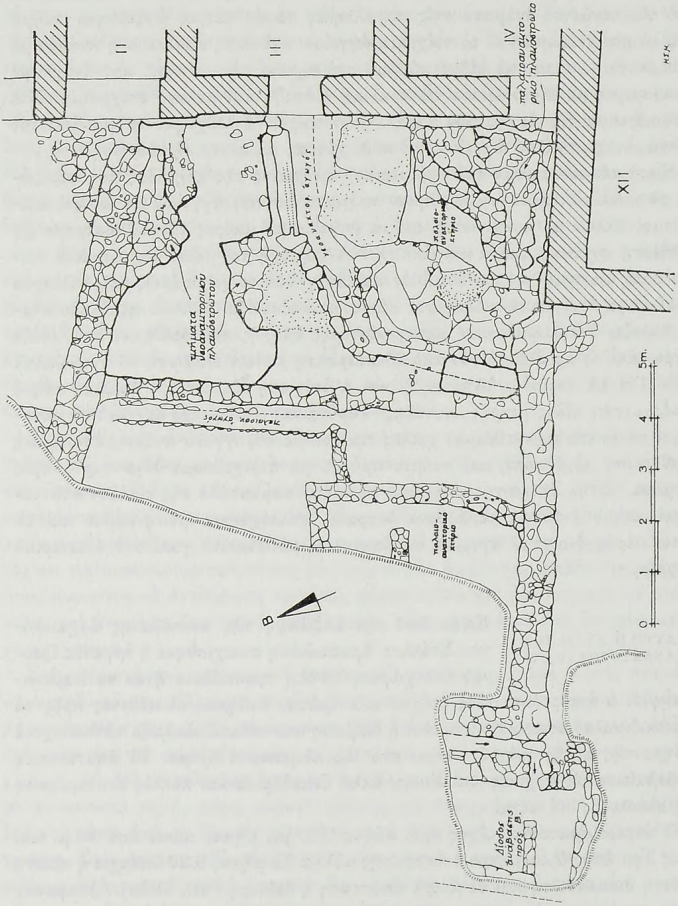

Εἰκ. 2. Κάτοψη Δυτικῆς αὐλῆς Ἀνάκτορου.

θετης διακλάδωσης, τῆς ἀνατολικότερης, κτίσθηκε σὰν ὑλικὸ δομῆς γούρνα μὲ διπλὸ κοίλωμα, ἕνα μεγαλύτερο καὶ ἕνα μικρότερο μὲ πλευρικὸ ἄνοιγμα ἐκροῆς ποὺ ἀποκόπηκε κοιλότητες ποὺ ἐπικοινωνοῦν ἀναμεταξύ τους (πίν. 186β). Ἡ γούρνα εἶναι πωρολιθικὴ καὶ θυμίζει σκάφη νεροχύτη. Οἱ διαστάσεις της εἶναι 0.78 × 0.60 μ. Τὸ πλάτος τῶν δυὸ κάθετων τοίχων εἶναι 0.55 καὶ 0.50 μ. Οἱ κάτω πέτρες τοῦ ἀνδήρου στὸ δυτικό του τμῆμα ἐξέχουν καὶ ἴσως δὲν ἦταν ὁρατές. Πραγματικὰ ὁ δυτικότερος κάθετος τοῖχος φαίνεται σὰν νὰ ἐπεκτείνεται πρὸς τὸ Νότο, ἀφήνοντας ἕνα πέρασμα ποὺ ἔχει πιὸ χαμηλὴ κρηπίδα. Ὁ νότιος αὐτὸς τοῖχος συναντᾶ ἄλλον σὲ μικρὴ ἀπόσταση ποὺ κατευθύνεται ἀπὸ Α πρὸς Δ. Ἡ πιὸ πέρα πρὸς τὸ Νότο καὶ τὰ δυτικὰ συνέχεια δὲν κατορθώθηκε νὰ παρακολουθηθεῖ, ἀλλ' ἀνατολικότερα ἀπὸ τὴ διάβαση, πρὸς τὸ ἐπίπεδο τῆς κάτω αὐλῆς, παρακολουθήθηκε ὁ παχὺς λοξὸς τοῖχος ποὺ εἶχε φανεῖ στὸ ΒΔ ἄκρο τοῦ κάτω ἐπιπέδου ἀπὸ τὸ 1964 καὶ εἶχε σωστὰ χρονολογηθεῖ στὴ ΜΜ ΙΑ — τέλος τῆς προανακτορικῆς — περίοδο.

Ἀμέσως δυτικὰ τῶν δυὸ κάθετων τοίχων ποὺ κατευθύνονται πρὸς τὸ Βορρὰ ἀνακαλύφθηκε ἡ διάβαση ποὺ σχηματίζεται μὲ κάθετο τοῖχο πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση. Αὐτὸς στὴ γραμμὴ τοῦ πρώτου ἀνδήρου ἔχει πρόβολο κάθετο ποὺ δημιουργεῖ στενότερη πρόσβαση. Στὴ διάβαση, ποὺ ἔχει πλάτος 1.30 μ. στὴ βαθιὰ ἐπίχωση, ἔπεσαν σὲ σειρὰ πολλὲς μεγάλες πέτρες ποὺ ἀρχικὰ ἔδιναν τὴν ἐντύπωση ἀνώμαλου τοίχου (πίν. 187α). Ἡ προέκταση τοῦ Α σκέλους συναντᾶ στιβαρὸ τοῖχο ποὺ κατευθύνεται σὲ ὀρθὴ γωνία πρὸς τὰ δυτικά. Τὸ Α σκέλος σχηματίζει πρὸς τὸ Β του τμῆμα στενὸ ἄνοιγμα πέρα ἀπὸ τὸ ὁποῖο συνεχίζει τὴν πορεία του. Τὸ μῆκος ποὺ ἀποκαλύφθηκε φθάνει τὰ 3.50 μ. Τοῦ προβόλου ποὺ ἔχει μῆκος 0.90 μ. καθαρίσθηκε μόνο ἡ βόρεια πλευρά. Οἱ πεσμένες στὴ διάβαση πέτρες παρέμειναν στὴ θέση τους. Κάτω ἀπ' αὐτὲς φανερώθηκε ἀναβαθμὸς ἴσως ἕνας ἀπὸ τοὺς πολλοὺς ποὺ ἀποτελοῦν τὴ ράμπα ποὺ ἀνεβαίνει πρὸς τὸ ΒΔ κλιμακωτὸ δρόμο. Γιὰ νὰ γίνει εὐκολότερη ἡ ἀπομάκρυνση τῶν βαθειῶν ἐπιχώσεων στὰ ἐπάνω διαδοχικὰ ἄνδηρα ἀφαιρέθηκε μέρος τους ἐπιφανειακὰ μὲ μικρὴ σκαπτικὴ μηχανή.

Ἄφθονη κεραμεικὴ ἀνακαλύφθηκε στὶς βαθειὲς ἐπιχώσεις ποὺ σκέπαζαν τὴ δυτικὴ αὐτὴ περιοχή. Τὰ περισσότερα κομμάτια ἀνῆκαν στοὺς μεταβατικοὺς ΜΜ ΙΙΙ Β - ΥΜ ΙΑ χρόνους καὶ στὴν ΥΜ ΙΑ περίοδο. Πολὺ λίγα ὅμως βρέθηκαν σχετικὰ καλὰ διατηρούμενα ἀγγεῖα. Ἀπὸ τὴ βαθειὰ ἐπίχωση μπροστὰ στὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ πρώτου ἀντερεισματικοῦ τοίχου περισυλλέχθηκαν ἀνάμεσα σὲ πολλὰ κομμάτια σκευῶν κοινῆς χρήσης πολλὲς βάσεις ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων, κάτω μέρη ποτηριῶν τύπου tumbler, ἀνοιχτὰ κύπελλα, κομμάτια καδίσκων, τμῆμα τροχαλιόσχημου λαιμοῦ πρόχου, τμῆμα ἀπὸ προεξέχον ἐπιπεδούμενο χεῖλος λεκανίδας, μέρος δισκόμορφου καλύμματος μὲ κομβιοειδὴ κοίλη λαβή, πλατειὰ λαβὴ ἀμφορέα μὲ ἀπόφυση στὴ βάση της, χαρακτηριστικὰ κομμάτια ἀπὸ ΥΜ ΙΑ κύπελλα, πυθμένας ἄωτου κωνικοῦ κυπέλλου μὲ ἴχνη

ἀποκοπῆς μὲ σπάγκο κάτω του, τμῆμα κυάθου μὲ καστανὲς ταινίες, τμῆμα λαιμοῦ πιθαμφορέα μὲ δακτυλιοειδὴ ἀναθύρωση στὴ βάση του μὲ ἴχνη τῆς τοξωτῆς λαβῆς, τῆς μεταβατικῆς περιόδου, τμῆμα τριποδικῆς χύτρας ποὺ διασώζει τὸ ἕνα πόδι, τμῆμα μὲ μαστοειδὴ ἀπόφυση καὶ μελανὸ ἐπίχρισμα, πόδι μικρῆς χύτρας μὲ ἐμπίεστη κάθετη σχοίνινη ταινία, τμῆμα χείλους πιθοειδοῦς κάδου μὲ ἀναθύρωση, τμῆμα κυάθου μὲ κοιλαινόμενο περιχείλωμα, πυθμένας πλατιοῦ κυπέλλου μὲ λεπτὴ ἀναθύρωση καὶ καστανὸ ἐπίχρισμα, τὸ κάτω μέρος παλαιοανακτορικοῦ μελανογάνωτου κυπέλλου, ὄστρακα μὲ λεπτὲς ἀνάγλυφες στολιδώσεις, δυὸ μικρὰ κομμάτια ΥΜ ΙΑ ἀγγείων μὲ λείψανα σπειρῶν, τμῆμα κυρτεπίπεδης λαβῆς ἢ ποδιοῦ σκεύους ἀπὸ μαύρη πέτρα. Μαζὶ μ' αὐτὰ συλλέχθηκαν αὐγόμορφος τριπτῆρας, ἄμορφα κομμάτια ἀπὸ ἀσβεστοκονίαμα, λείψανα ἀπὸ κάρβουνα, λεπτὰ κόκαλα ζώων, θαλασσινὴ κόγχη καὶ λείψανα ποικίλων στρειδιῶν.

Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση ἀνάμεσα στοὺς δυὸ κάθετους τοίχους ποὺ ἀπέχουν πολὺ λίγο προέρχονται σχετικὰ λίγα ὄστρακα, κομμάτια ποδιῶν δυὸ τουλάχιστο χυτρῶν, τμῆμα ἀπὸ δισκοειδὴ βάση πλατιοῦ ἀγγείου μὲ κάθετα τοιχώματα καὶ μαῦρο ἐπίχρισμα, τμῆμα ἀπὸ τὸ στόμιο ἀνοικτοῦ ἀγγείου μὲ γυρτὸ χεῖλος καὶ μαῦρο ἐπίχρισμα, μέρη ἀπὸ τὸ τοίχωμα ἀγγείου μὲ διακόσμηση λευκὴ λοξῆς ταινίας ἀνάμεσα σὲ γραμμὲς καὶ χαμηλὰ ταινίας μὲ λεπτὲς ἀνάγλυφες γραμμές. Ἐπίσης κόκαλα ζώων στὴν ἐπίχωση Ν ἀπὸ τὸ Α σκέλος, τμῆμα χείλους πιθαριοῦ μαζὶ μὲ κόκαλα ζώων καὶ στὴν περιοχὴ τῶν δυὸ κάθετων τοίχων κομμάτι χείλους ὠοκέλυφου παλαιοανακτορικοῦ κυάθου μὲ μελανὴ ταινία, τμῆμα γεφυρόστομης προχοῆς καὶ τμῆμα ἀπὸ τὴν κυρτὴ πρόχυση χονδροῦ ἀγγείου. Πέρα ἀπὸ τοὺς κάθετους τοίχους καὶ τὶς πεσμένες στὴ διάβαση πέτρες συλλέχθηκαν: στόμιο πρόχου μὲ λοξὴ ἀπότμηση (cut-away), δυὸ λαβές, τμῆμα μελανογάνωτου κυάθου μὲ ὑπερβολικὰ στενούμενη βάση, μεγάλη κάθετη τοξοειδὴς λαβὴ πίθου, τμῆμα κυλινδρικοῦ ὑδραγωγοῦ σωλήνα μὲ περιλαίμιο προσαρμογῆς, τμήματα μεγάλου ἀγγείου μὲ κόκκινη ταινία, τμῆμα χείλους λεκανίδας μὲ περιχείλωμα τραπεζοειδοῦς τομῆς, μὲ γραπτὴ στολίδωση καὶ κατὰ τὰ λοιπὰ μελανογάνωτη, τμήματα κυπέλλων, κυάθων, λοπαδίων μὲ ἐπίπεδο περιχείλωμα, ἄλλα ΥΜ ΙΑ ὄστρακα μὲ μελανὲς ἢ κοκκινωπὲς ταινίες. Στὴν ἐπίχωση νότια ἀπὸ τὸν Α τοῖχο τῆς διάβασης ποὺ προεκτείνεται πρὸς τὸ Νότο βρέθηκαν λίγα ὄχι τόσο χαρακτηριστικὰ ὄστρακα, ὅπως βάσεις ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων, μαζὶ γλωσσοειδὴς τριπτῆρας καὶ κόκαλα ζώων. Στὸ αὐλάκι ἐκροῆς στὴ βάση τοῦ 2ου κάθετου σκέλους βρέθηκε κάτω μέρος λαβῆς μὲ βαθειὰ ἐντομή, τμῆμα λεπτοῦ χείλους εὐρύστομου σφαιρικοῦ ἀγγείου καὶ ἄλλο ἀνάλογου σκεύους μὲ κόκκινη ταινία ποὺ τὸ περιζώνει. Στὴν ἐπίχωση τῆς προέκτασης πρὸς Ν τοῦ τοίχου αὐτοῦ συλλέχθηκαν: ἀνάμεσα σὲ κομμάτια κοινῆς χρήσης σκευῶν πόδια χυτρῶν μὲ ἀνάγλυφη ἢ ἐμπίεστη σχοίνινη ταινία, τμήματα διώροφων κυπέλλων, κυρτεπίπεδος πάτος κυάθου, κομμάτι μὲ ἐσω-

τερικὲς ταινίες, τμῆμα λαιμοῦ τρίωτου πιθαμφορέα μὲ ἐπιπεδούμενο χεῖλος καὶ ἀναθύρωση στὴ βάση του. Στὸ στενὸ χῶρο ἀνάμεσα στὸ 2ο κάθετο σκέλος καὶ τὸν τοῖχο τοῦ πρώτου ἀνδήρου συλλέχθηκαν τὰ χείλη καὶ μέρος ἀπὸ τὸ τοίχωμα λεπτοῦ κυάθου μὲ διακόσμηση ἐλισσόμενου βλαστοῦ, στόμιο πρόχου καὶ διάφορες λαβὲς κυπέλλων, κυάθων, πρόχων μάλλον παλαιοανακτορικῶν. Στὴν ἐπίχωση τῆς δυτικῆς διάβασης βρέθηκε πήλινο πῶμα μικροῦ ἀγγείου μὲ χάραγμα σὲ σχῆμα διαπερασμένου ἀπὸ κεραία τριγώνου ποὺ ἴσως παριστάνει αἰχμή. Μπροστὰ ἀπὸ τὸ Δ τοῖχο τῆς διάβασης μαζεύθηκαν κομμάτια στρειδιῶν, ἐλαφρόπετρας καὶ κόκαλα ζώων. Ἀνάμεσα σὲ τμήματα κοινῆς χρήσης ἀγγείων, πόδια χυτρῶν, τμῆμα λοπάδας, βάση πλατιοῦ παλαιοανακτορικοῦ κυπέλλου, βάση ποτηριοῦ ποὺ ἐξέχει τριγύρω μὲ μαῦρο ἐπίχρισμα, τὸ κάτω μέρος κάθετης λαβῆς ἀπὸ λευκὸ πηλό, τμῆμα βάσης γαστροειδοῦς σκεύους ποὺ ἐξέχει τριγύρω σὲ δακτυλίδι, τμῆμα θολωτοῦ καλύμματος μὲ κομβιοειδὴ λαβὴ καὶ διακόσμηση μηνοειδῶν, ἴσως τῆς μεταβατικῆς φάσης ΜΜ ΙΙΙΒ - ΥΜ ΙΑ καὶ τέλος τὸ κάτω μέρος ποτηριοῦ τύπου tumbler μὲ δακτυλίδια τριγύρω.

ΔΡΟΜΟΣ ΤΟΥ ΛΙΜΑΝΙΟΥ (εἰκ. 3)

Μὲ τὴν ἐπίβλεψη τῆς ἀρχαιολόγου Κατερίνας Παπανθίμου παρακολουθήθηκε πιὸ πέρα στὴν πρὸς τὰ ΒΑ πορεία του ὁ Δρόμος τοῦ λιμανιοῦ, ποὺ περνοῦσε ἀνάμεσα στὶς προσόψεις τῶν ἀνατολικῶν σπιτιῶν, βόρεια καὶ νότια ἀπὸ τὸ δρόμο (πίν. 187β). Πάνω στὸ πλακόστρωτό του εἶχαν γκρεμισθεῖ πολλὲς μεγάλες ὀγκώδεις πέτρες τῶν δυὸ προσόψεων, ποὺ καθαρίσθηκαν ἐπὶ τόπου καὶ φωτογραφήθηκαν προτοῦ ἐκτοπισθοῦν. Ἀπὸ ἕνα σημεῖο καὶ πέρα ὁ δρόμος πλαταίνει μὲ τὴν ὀπισθοχώρηση τῶν προσόψεων (πίν. 188α). Αὐτὸ φαίνεται ὅτι ἔγινε σὲ δεύτερο στάδιο, γιατὶ μιὰ ζώνη τοῦ δρόμου, ἀπὸ τὴ γωνιὰ ποὺ εἰσέχει καὶ πέρα ἔμεινε ἄστρωτη. Αὐτὸ δὲν δικαιολογεῖται μόνο ἀπὸ τὴν ὕπαρξη ρείθρου, ἀφοῦ τὸ κανονικὸ ρεῖθρο ἔχει πολὺ μικρότερο πλάτος. Πέτρες τῆς Β πρόσοψης εἶχαν κρεμάσει πρὸς τὰ ἔξω. Στὴν περιοχὴ αὐτὴ δὲν ἀνακαλύφθηκε καμιὰ εἴσοδος πρὸς τὰ βόρεια ἀνατολικὰ κτίρια. Στὴ νότια πρόσοψη, ἀμέσως πρὶν ἀπὸ τὸ μεγαλύτερο ἄνοιγμα τοῦ δρόμου, μακρὸ φράγμα μήκους 1.76 μ. στὴν ἀρχὴ δυσδιάκριτο, μὲ λοξὴ κατεύθυνση, ἔκλεινε τὴν εἴσοδο τοῦ ἀκραίου νότιου ἀνατολικοῦ σπιτιοῦ. Τὸ φράξιμο, ὅπως φαίνεται, γίνηκε σὲ δεύτερο στάδιο. Τὸ κατάστρωμα τοῦ δρόμου εἶναι σχεδὸν ἐπίπεδο, μὲ ἐλαφριὰ κλίση πρὸς τὰ ΒΑ, ἔτσι ὥστε νὰ φαίνεται ὅτι ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ ἀρχίζει νὰ κατηφορίζει. Ἡ νότια πρόσοψη ἀποτελέσθηκε ἀπὸ μεγάλους καλὰ προσαρμοσμένους δόμους. Διατηρεῖται σὲ ὕψος 0.80 μ. ἀπὸ τὸ κατάστρωμα. Κάτω ἀπὸ τὸ φράγμα, ἐσωτερικὰ διακρίνεται τὸ ἀρχικὸ κατώφλι ἀπὸ δυὸ μεγάλες πωρολιθικὲς πλάκες ποὺ ἐξέχουν πρὸς τὸ ἐσωτερικό. Ἄλλο παλαιότερο κατώφλι σὲ χαμηλότερη στάθμη διακρίνεται στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τοίχου δυτικότερα.

Στὴν ἐπίχωση τοῦ δρόμου συλλέχθηκαν λίγα μόνο χαρακτηριστικὰ κομμά-

τια ἀπὸ πήλινα σκεύη καὶ λίγα ἄλλα ἀντικείμενα. Ἕνα ἰδιόρρυθμο σκεῦος, ποὺ θυμίζει λαμπάδα μὲ τὴ βάση της ποὺ καταλήγει στὴ μέση σὲ φούσκωμα, εἶναι λειψὸ πάνω καὶ κάτω· τὸ φουσκωτὸ μέρος ἀποτελοῦσε μέρος δοχείου ποὺ ἀποκόπηκε τριγύρω. Εἶναι ἀπὸ κιτρινωπὸ πηλὸ ἢ μαλακὴ κιτρινωπὴ πέτρα. Στὴν ἴδια ἐπίχωση βρέθηκαν δυὸ κομμάτια στεατίτη καὶ πυρήνας ὑψιανοῦ. Πάνω στὸ λιθόστρωτο συλλέχθηκαν ἀγνύθα τραπεζοειδοῦς σχήματος καὶ μικκύλο κακοσχημάτιστο γυναικεῖο εἰδώλιο, μὲ χέρια ποὺ ἁπλώνουν μπροστά. Κομμάτια γουδιοῦ ποὺ σχεδὸν ὁλοκληρώθηκε, ἀπὸ πωρόλιθο, ἔχει ὕψος 0.11 καὶ πάχος τοιχωμάτων 0.05 μ. Ἀπὸ τὴν κάτω ἐπίχωση συλλέχθηκαν τμήματα, τὰ περισσότερα χονδρά, σκευῶν κοινῆς χρήσης, πολλὰ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, κομμάτι πυριατηρίου καὶ τμῆμα ἀγνύθας τοῦ παραλληλεπίπεδου τύπου, ἐπίσης κυλινδρικὸ τμῆμα ποδιοῦ τράπεζας προσφορῶν ἢ ψηλοῦ λύχνου ἀπὸ ἄσπρη πέτρα.

ΑΚΡΑΙΟ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΣΠΙΤΙ ΒΟΡΕΙΑ ΤΟΥ ΔΡΟΜΟΥ ΤΟΥ ΛΙΜΑΝΙΟΥ (εἰκ. 3)

Ἀνατολικότερα ἀπὸ τὸ Σπίτι τῆς ράμπας ἐρευνήθηκε σὲ τρία διαδοχικὰ ἀνισοϋψῆ ἄνδηρα (πίν. 188β) τὸ Ἀκραῖο ἀνατολικὸ κτίριο ποὺ διαχωρίζεται ἀπὸ τὸ προηγούμενο μὲ τὸν μακρὸ Β-Ν ἀνατολικὸ τοῖχο. Ἡ ἐξερεύνηση τοῦ κτιρίου αὐτοῦ δὲν κατορθώθηκε νὰ ὁλοκληρωθεῖ γιατὶ ὁ ἰδιοκτήτης πρόβαλε ἀντιρρήσεις παρόλο ποὺ εἶχε προκηρυχθεῖ ἡ δοκιμαστικὴ ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου. Ἔτσι ἀνασκάφηκε μέρος μόνο τοῦ πάνω καὶ τοῦ μέσου ἀνδήρου καὶ στὸ κατώτερο ἐπίπεδο ἡ ἔρευνα δὲν προχώρησε περισσότερο πρὸς τὰ ἀνατολικὰ κατὰ μῆκος τοῦ Δρόμου τοῦ λιμανιοῦ. Ἡ ἐργασία πραγματοποιήθηκε μὲ τὴν ἐπίβλεψη τῆς ἀρχαιολόγου Κατερίνας Παπανθίμου. Ἀφαιρέθηκαν πολὺ μεγάλοι ὀγκόλιθοι ποὺ εἶχαν ἀπὸ παλιὰ χρόνια τοποθετηθεῖ ἀπὸ τοὺς καλλιεργητὲς πάνω στὸ μεγάλο Β-Ν τοῖχο, ὅπως καὶ στοὺς ἀνδηρωτοὺς τοίχους τῶν δυὸ ψηλότερων ἰσοπέδων. Οἱ κάθετοι τοῖχοι πρὸς τὸν μακρὸ Β-Ν τῶν πάνω ἀνδήρων παρακολουθήθηκαν λίγο στὴν πρὸς τὰ ἀνατολικὰ πορεία τους. Οἱ πέτρες τους ἔχουν καλὴ συναρμογή, ἂν καὶ διαταράχθηκαν κάπως ἀπὸ σεισμοὺς καὶ μερικοὶ ὀγκόλιθοι ἔπεσαν μπροστὰ σ' αὐτούς. Στὸ ἀνώτερο ἰσόπεδο γίνηκε καθαρισμὸς τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ παχιοῦ διαχωριστικοῦ πρὸς τὸ Σπίτι τῆς ράμπας τοίχου καὶ ἀνακαλύφθηκε τὸ ἀπὸ πηλάσβεστο δάπεδο σὲ μικρὸ βάθος (πίν. 189α). Τὸ βορειότερο τμῆμα του βρέθηκε διασπασμένο καὶ πρὸς τὰ ἀνατολικὰ καὶ νότια ἦταν σχεδὸν ὁλοκληρωτικὰ καταστρεμμένο ἀπὸ τὴ βαθειὰ καλλιέργεια. Στὴ ΒΔ γωνιὰ τοῦ πάνω ἀνδήρου ἀνακαλύφθηκε ἡμικυκλικὸ περίφραγμα κλεισμένο μὲ ὄρθια τοποθετημένες πλακωτὲς πέτρες. Ἡ χρησιμοποίησή του σὰν ἑστίας δὲν φαίνεται πιθανή, γιατὶ δὲν βρέθηκαν ἐκεῖ στάκτες ἢ κάρβουνα, ἂν καὶ ἀνάμεσα στὰ λίγα ἀγγεῖα ποὺ ἦταν ἐκεῖ τοποθετημένα — λίγα ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, τμήματα ἀπὸ προχοὴ καὶ πρόχυση, τμῆμα λοπαδίου μὲ ἐπιπεδούμενα χείλη, μερικὰ χαρακτηριστικὰ ΥΜ ΙΑ ὄστρακα καὶ τμήματα κυάθου μὲ σπεῖρες καὶ ἄλλου

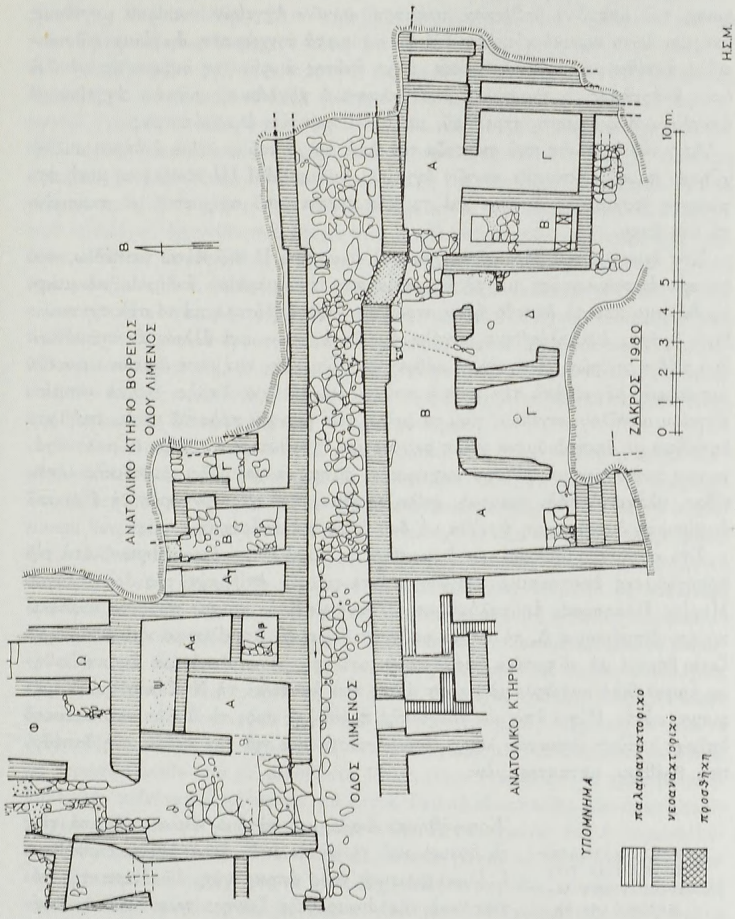

Εἰκ. 3. Τὰ κτίρια βόρεια καὶ νότια τοῦ Δρόμου τοῦ λιμανιοῦ.

παχύτερου — βρέθηκε τμῆμα κεντρικὸ θολωτὸ μὲ τρυπητὸ κάτω διάφραγμα ἀπό πυριατήριο ἢ θυμιατήρι· μαζὶ συλλέχθηκαν πολὺ λίγα κόκαλα. Στὴν ἐπίχωση τοῦ δαπέδου βρέθηκαν τμήματα κοινῶν ἀγγείων ποικίλου μεγέθους, ἀκέραιο ἄωτο κωνικὸ κύπελλο ΥΜ ΙΑ μὲ κυρτὰ τοιχώματα, ἀμφίκυρτη δισκοειδὴς ἀγνύθα μὲ κεντρικὴ τρύπα, ἄλλη ἐπίσης ἀμφίκυρτη δισκοειδὴς μὲ δυὸ ὀπὲς ἀνάρτησης, 5 τριπτῆρες ἀπὸ θαλασσινὰ χοχλάκια, κομμάτι ἀγγείου μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση στρειδιοῦ, μαζὶ καὶ κομμάτι ἐλαφρόπετρας.

Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση ποὺ σκέπαζε τὸν Δ-Α τοῖχο τοῦ μεσαίου ἀνδήρου συλλέχθηκαν ποικίλα ὄστρακα κοινῶν ἀγγείων, τμῆμα ΜΜ ΙΙΙ κυπέλλου, μισὴ ἀμφίκυρτη δισκοειδὴς ἀγνύθα καὶ τριβεῖο ἐλλειπτικοῦ σχήματος μὲ σπασμένο τὸ ἕνα ἄκρο.

Στὸ ἄνοιγμα τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ δωματίου Β τοῦ κάτω ἐπιπέδου, ποὺ φανερὰ ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὰ διαμερίσματα τοῦ μεσαίου ἀνδήρου, σὲ μικρὸ προθάλαμο ποὺ τὸ δάπεδο ἦταν στρωμένο λίγο ψηλότερα πάνω στὸ σχιστολιθικὸ βράχο, ἀνακαλύφθηκε μεγάλη ὁμάδα ἀγγείων καὶ ἄλλων ἀντικειμένων: δυὸ πόδια χυτρῶν μὲ σχοινινη κάθετη διακόσμηση, τμήματα ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων, μέρος ἀπὸ τὴν κοιλιὰ πρόχου μὲ τὰ ἴχνη λαβῆς, τμῆμα στομίου ἀγγείου μεγάλου μεγέθους ποὺ τὰ χείλη του γέρνουν πρὸς τὰ μέσα, τμήματα λοπάδων μὲ ἐπιπεδούμενα χείλη ρηχότερων ἢ βαθύτερων, τμήματα μελανογάνωτων κυπέλλων μὲ κάθετα τοιχώματα, τμήματα χαμηλῆς τριποδικῆς λεκανίδας, πλακωτὸ πόδι σκεύους, χείλη κυαθίων ποὺ γέρνουν πρὸς τὰ ἔξω καὶ ἀμφίκυρτη δισκόμορφη ἀγνύθα μὲ δυὸ ὀπὲς γιὰ ἀνάρτηση.

Στὸ κατώτερο ἰσόπεδο τῶν δωματίων Α, Β καὶ Γ ποὺ ἐρευνήθηκαν κατὰ τὴν προηγούμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο, πάντα μὲ τὴν ἐπίβλεψη τῆς ἀρχαιολόγου Μαρίας Πλάτωνος, ἀποκαλύφθηκε ὁ διαχωριστικὸς τοῖχος πρὸς τὸ ἀνατολικότερο διαμέρισμα Δ, τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι εἶναι στενόμακρο καὶ ἀντιστηρίζεται βόρεια μὲ τὸ φυσικὸ βράχο ποὺ προεξέχει. Ἀνατολικότερα ἀποκαλύφθηκε πωρολιθικὸ κατώφλι μὲ παραστάδες, ποὺ ἀποτελεῖ τὴ Ν εἴσοδο στὸ διαμέρισμα αὐτό. Πίσω ἀπὸ τὸν τοῖχο τῆς πρόσοψης πρὸς τὸ Δρόμο τοῦ λιμανιοῦ ὑπῆρχε λατύπη σπαστῶν λίθων, ἴσως ὑπόστρωμα γιὰ τὴν κατασκευὴ δαπέδου ποὺ βρέθηκε καταστρεμμένο.

ΑΚΡΑΙΟ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΣΠΙΤΙ ΝΟΤΙΑ ΤΟΥ ΔΡΟΜΟΥ ΤΟΥ ΛΙΜΑΝΙΟΥ (εἰκ. 3)

Ἐρευνήθηκαν διαδοχικὰ τὰ δυὸ κύρια τμήματά του, τὸ δυτικὸ καὶ τὸ ἀνατολικό, ἀλλὰ δὲν κατορθώθηκε ἡ ὁλοκληρωτική τους ἀποκάλυψη, ἰδιαίτερα τῆς νότιας καὶ τῆς ἀνατολικῆς ζώνης· τελευταία ἀνασκάφηκε ἡ ἀκραία δυτικὴ ζώνη, πλάι στὸ διαχωριστικὸ τοῖχο ποὺ τὸ χωρίζει ἀπὸ τὸ Ἀνατολικὸ σπίτι μὲ τὸ πολυδώματο παλαιοανακτορικὸ κτίριο. Ἡ ζώνη αὐτὴ ἀποτελοῦσε τὴν πρόσβαση πρὸς τὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο ἀμέσως μετὰ τὸ ἐκδοτήριο εἰσιτηρίων.

Ἡ εἴσοδος ἀπὸ τὸ Δρόμο τοῦ λιμανιοῦ στὸ δυτικὸ τμῆμα γίνεται μὲ πλατειὰ εἴσοδο καὶ τρίβαθμη κρηπίδα ποὺ κατεβαίνει πρὸς τὸ ἀκραῖο Α τμῆμα τοῦ δωματίου Β (πίν. 189β). Ἀπὸ τὴν ἴδια κλιμακίδα γινόταν προσβατὸ καὶ τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ σπιτιοῦ μέσα ἀπὸ ἄνοιγμα στρωμένο μὲ σειρὰ πλακῶν. Σ' αὐτὸ ξεχωρίζει βάθυσμα γιὰ τὴ Ν παραστάδα. Τὸ ἄνοιγμα τῆς ἐξωτερικῆς θύρας εἶχε φραχθεῖ μὲ τὸ λοξὸ φράγμα πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ Δρόμου τοῦ λιμανιοῦ, γιὰ τὸ ὁποῖο γίνηκε ἤδη λόγος. Τὸ πωρολιθικὸ κατώφλι διακρίνεται ἐσωτερικά, ἀποτελούμενο ἀπὸ δυὸ πλάκες συνολικοῦ μήκους 0.76 μ. Δεύτερη εἴσοδος, σὲ χαμηλότερη στάθμη, ἀντίστοιχη μὲ τὸν ἐκεῖ ἀνερχόμενο δρόμο, ὑπῆρχε πρὸς τὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ ἴδιου δωματίου Β, πάλι μὲ πώρινο κατώφλι ποὺ προεξέχει. Κρηπίδα ποὺ ἐξέχει ἀπὸ τὸν Β τοῖχο πλάι στὴν τρίβαθμη κρηπίδα εἰσόδου, ἀποδείχθηκε ὅτι ἦταν γιὰ τὴ στήριξη ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ ποὺ κατεβαίνει ἀπὸ τὸ δρόμο καὶ ποὺ διάσχιζε λοξὰ τὸ δωμάτιο Β γιὰ νὰ περάσει τελικὰ σὲ χαμηλότερη στάθμη σὲ ἄνοιγμα τοῦ Ν τοίχου. Ἐνῶ ἐξωτερικὰ ὁ Β τοῖχος, πρὸς τὸ δρόμο, ἦταν κτισμένος μὲ καλὰ προσαρμοσμένους κυβολίθους, ἐσωτερικὰ εἶχε κτισθεῖ μὲ μικρὲς πέτρες ποὺ οἱ περισσότερες ἐξέπεσαν ἀπὸ τὴν ἀρχική τους θέση ἢ ἔπεσαν μέσα στὰ Β δωμάτια. Οἱ πάνω στὸν τοῖχο τῆς πρόσοψης ξέταιρες πέτρες ἀπομακρύνθηκαν.

Τὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ σπιτιοῦ ἀποτελεῖται — ὡς τώρα — ἀπὸ τέσσερα διαμερίσματα, Α-Δ (πίν. 190α-β). Τὸ Α ἄπλωνε κατὰ μῆκος τοῦ Δ διαχωριστικοῦ ἰσχυροῦ τοίχου. Συνδεόταν μὲ πλατὺ ἄνοιγμα χωρὶς θύρα μὲ τὸ στενόμακρο διαμέρισμα Β καὶ στὸ Ν τμῆμα του σχημάτιζε εἶδος χαμηλῆς κρηπίδας, μὲ ἄνοιγμα πρὸς τὰ ἀνατολικά. Τρεῖς χαμηλὲς κρηπίδες σ' ὁλόκληρη τὴ Ν πλευρὰ ἴσως ἀποτελοῦν διπλὸ τοῖχο καὶ παρατοίχιο θρανίο σὲ νοτιότερο διαμέρισμα ποὺ τὸ δάπεδό του ἦταν σὲ χαμηλότερη στάθμη ἢ διαδοχικὲς βαθμίδες καθόδου (πίν. 191α). Τὸ δωμάτιο Β εἶχε θύρες ἐπικοινωνίας πρὸς τὰ δωμάτια Γ καὶ Δ ποὺ ὁ νότιος τοῖχος τους δὲν ξεκαθαρίσθηκε ἀκόμη ὁλόκληρος, ἀλλ' ἴσως ἀποτελοῦσε προέκταση τοῦ διπλοῦ Ν τοίχου τοῦ Α. Ὑπῆρχαν θύρες ἐπικοινωνίας τῶν δωματίων Α, Γ καὶ Δ στὸ νότιο μέρος τῶν τοίχων ποὺ τὰ διαχωρίζουν. Στὸν Α τοῖχο τοῦ Δ λεπτὸ διαχώρισμα, κάθετο στὸν Α τοῖχο, μὲ στρωτὸ δάπεδο ἀπὸ χαλικάσβεστο δίπλα, εἶναι ἄγνωστο σὲ τὶ χρησιμοποιήθηκε. Δὲν φαίνεται νὰ πρόκειται γιὰ ἑστία. Γενικὰ οἱ κρηπίδες τῶν ἐσωτερικῶν τοίχων σώθηκαν σὲ χαμηλὸ ὕψος καὶ πολὺ διαταραγμένες καὶ ἡ παρακολούθησή τους, ἀνάμεσα σὲ τόσες πεσμένες πέτρες, γίνηκε μὲ πολὺ μεγάλη δυσκολία. Δάπεδα ἀπὸ πηλόχωμα, κι αὐτὰ ἰσχυρὰ διαταραγμένα, φάνηκαν σὲ πολλὰ σημεῖα. Πολὺ μεγάλες πέτρες ἔπεσαν ἀπὸ τὸν Δ διαχωριστικὸ τοῖχο στὸ Δ τμῆμα τοῦ δωματίου Α. Πλάκες βρέθηκαν στρωμένες στὸ ἄνοιγμα τῆς Ν κρηπίδας τοῦ ἴδιου δωματίου, ἀλλὰ δὲν φάνηκαν παραστάδες γιὰ νὰ βεβαιωθεῖ ἐκεῖ ὕπαρξη θύρας. Ἴσως αὐτὴ ἦταν νοτιότερα, στὸν διπλὸ τοῖχο ποὺ σώζεται σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο.

Ἀπὸ τὴν πάνω ἐπίχωση Ν ἀπὸ τὸν Β τοῖχο τῆς πρόσοψης συλλέχθηκαν τμῆμα ἀγγείου μὲ σπείρα, κάτω τμῆμα μελανογάνωτου ποτηριοῦ τύπου tumbler καὶ τριπτήρας σὲ σχῆμα πέλματος. Στὸ βόρειο μισὸ τοῦ δωματίου Α, στὴν ἀκραία δυτικὴ ζώνη, συλλέχθηκαν κομμάτια δυὸ κυάθων μὲ ἐλαφρὴ ἀπόφυση, μικρὸ κομμάτι καδοειδοῦς σκεύους μὲ ἐπιπεδούμενο χεῖλος καὶ σχοινινη ἐμπίεστη ταινία, τοξωτὴ αὐλακωτὴ λαβή, τὸ 1/3 περίπου ἀπιδόμορφης προχοΐσκης, κομμάτι ἀπὸ χονδρὸ πέτρινο σκεῦος, μικρὴ πέτρινη σπάτουλα, ἀμφίκυρτη δισκοειδὴς ἀγνύθα μὲ κεντρικὴ τρύπα καὶ κομμάτια ἐπιχρισμάτων, ἕνα γωνιούμενο, ἴσως ἀπὸ τράπεζα προσφορῶν.

Τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ σπιτιοῦ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ περισσότερα ἀπὸ 4 διαμερίσματα μὲ δάπεδα διαμορφωμένα σὲ τρία διαφορετικὰ ἐπίπεδα ποὺ ὅμως δὲν εἶχαν μεγάλη διαφορὰ μεταξύ τους, ψηλότερο στὸ Α, πιὸ χαμηλὸ στὰ Β καὶ Γ καὶ ἀκόμη χαμηλότερο στὴν περιοχὴ τοῦ Δ. Τὸ δωμάτιο Α ἦταν στενόμακρο, ἀρκετὰ εὐρύχωρο, διαστάσεων 4 μ. × 1.65 μ. Τὸ δάπεδό του ἦταν ἀπὸ πηλόχωμα. Κολλημένο στὸν Β τοῖχο, 3 μ. ἀπὸ τὴ ΒΔ γωνιὰ καὶ σὲ βάθος 0.75 μ. ἀπὸ τὴν πάνω διασωζόμενη ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου, ἀνακαλύφθηκε μικρὸ χαλκὸ μονόστομο μαχαίρι μὲ ἴσια ράχη καὶ κυρτὴ κόψη, στενὴ λαβὴ μὲ περιχείλωμα ποὺ συγκρατοῦσε τὴν ξύλινη ἐπένδυση μὲ δυὸ καρφάκια, μήκους 0.12 καὶ πλάτους 0.02 μ. Πολὺ κοντὰ βρέθηκε κομμάτι πολὺ χονδρῆς περόνης ἴσως ἀπὸ ἀσήμι. Στὴν ἐπίχωση τοῦ δαπέδου συλλέχθηκαν ἄωτα κωνικὰ κύπελλα καὶ ἀγγεῖα μέσου μεγέθους κοινῆς χρήσης καὶ στρωμένα στὸ δάπεδο κομμάτια καὶ κομματιασμένα ὑπολείμματα δυὸ ἢ περισσότερων μέσου μεγέθους ἀγγείων.

Στὸ δυτικὸ πλευρὸ τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος ἀποκαλύφθηκε ὁ χῶρος Β, ἰδιόρρυθμος μὲ τὸ σχηματισμὸ εἴδους κόγχης σὲ σχῆμα Π κατὰ τὸ Β ἄκρο, μὲ κονιαμένο δάπεδο. Τὸ Δ σκέλος τῆς κόγχης προχωροῦσε παράλληλα μὲ τὸν Δ τοῖχο πρὸς Ν ὅπου συναντοῦσε κρηπίδα τοίχου μὲ δυὸ ξυλοδεσιές. Ὁ ἐνδιάμεσος χῶρος, νότια ἀπὸ τὴν κόγχη, ἦταν στρωμένος μὲ ἀκανόνιστο πλακόστρωτο ποὺ διατηρήθηκε μόνο στὸ βόρειο μισὸ τοῦ δωματίου (πίν. 191β, 192α). Στὸ νότιο τμῆμα διασώθηκε μόνο ἡ λατύπη ἀπὸ θλαστὴ πέτρα ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ ὑπόστρωμα τοῦ πλακόστρωτου. Φανερὰ ἡ κρηπίδα κοντὰ στὸ Δ τοῖχο καὶ ὁ Ν τοῖχος, ποὺ συνεχιζόταν σὲ χαμηλὴ στάθμη καὶ στὴ Ν πλευρὰ τοῦ δωματίου Γ, ἀποτελοῦσαν, ὅπως ἔδειχνε καὶ ἡ κεραμεική, λείψανα τοῦ κτιρίου τῆς ΥΜ ΙΑ φάσης. Ὁ κύριος Β-Ν τοῖχος ποὺ θεμελιώθηκε ψηλότερα πλάι στὴ Δ κρηπίδα ἀνήκει στὴν τελικὴ ΥΜ ΙΒ φάση. Ἀπὸ τὸ χῶρο Ν τοῦ πλακόστρωτου συλλέχθηκε λεπίδα ὀψιανοῦ καὶ μικρὸ τμῆμα ἀγγείου ἀπὸ πρασινωπὴ πέτρα. Ἄλλο τμῆμα χείλους ἀγγείου ἀπὸ πρασινόμαυρη πέτρα συλλέχθηκε στὴ ΝΔ γωνία τοῦ ἴδιου δωματίου. Ἡ πλακόστρωση καὶ ἡ διαμόρφωση κόγχης πραγματοποιήθηκε στὴν τελικὴ φάση, ἀφοῦ τὸ πλακόστρωτο κάλυψε κατὰ ἕνα μέρος τὸν παλαιότερο τοῖχο. Κάτω ἀπὸ τὴ λατύπη μαζεύθηκαν κομμάτια χονδρῶν μάλλον μεγάλων ἀγγείων, ὅπως λεβητόμορφης χύτρας μὲ ὁριζόντιες

τοξοειδεῖς λαβὲς καὶ μακρουλὲς γλωσσοειδεῖς προεξοχὲς κάτω ἀπ' αὐτὲς ὄχι πρακτικὰ χρήσιμες. Στὰ μπάζα κατασκευῆς τοῦ δαπέδου βρέθηκαν καὶ χαρακτηριστικὰ ΥΜ ΙΑ κομμάτια κυάθου. Στὴν ἐπίχωση τῶν νότιων διαμερισμάτων συλλέχθηκε ἀγνύθα τοῦ ἀμφίκυρτου δισκόμορφου τύπου. Στὴν ἐπίχωση τοῦ νότιου τοίχου τῶν δωματίων Β καὶ Γ χαρακτηριστικὰ ἦταν ὄστρακα Light on Dark μὲ στενὲς λευκὲς ταινίες καὶ τμῆμα πέτρινης λεκανίδας, μὲ τὴν ἀρχὴ πρόχυσης. Βόρεια ἀπὸ τὸ δάπεδο μὲ κονίαμα τοῦ δωματίου Β συλλέχθηκε κομμάτι ἀπὸ τὸ δισκοειδὲς πάτο ποτηριοῦ κωνικοῦ σχήματος ἀπὸ μαύρη πέτρα, τμῆμα ἀπὸ δισκοειδὲς πήλινο κάλυμμα μὲ κομβιόσχημη λαβὴ καὶ στὴν ἐπίχωση τοῦ θεμελιακοῦ τοίχου, δυτικὰ ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο, κομμάτι πήλινου λεκανιδίου.

Ὁ νότια τῶν δωματίων Β καὶ Γ χῶρος ἦταν προσιτὸς ἀπὸ τὰ δυτικὰ ἀπὸ θύρα μὲ πλακόστρωτο κατώφλι θύρας, ποὺ αὐτὸ καὶ οἱ παραστάδες του σώθηκαν μισοκαταστρεμμένα. Τὸ δάπεδο δὲν διασώθηκε, εἶναι ὅμως ὁρατὸ τὸ ὑπόστρωμα ἀπὸ σπαστὴ πέτρα ποὺ ἐκτείνεται δυτικὰ μιᾶς μικρῆς ἰδιόρρυθμης ἐγκατάστασης — δωμάτιο Δ — ποὺ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ θεωρήθηκε μικρὸ ἀποχωρητήριο (πίν. 192β). Πραγματικὰ μετὰ τὸ ἄδειασμα τοῦ ἐσωτερικοῦ μπαζώματος ἀποκαλύφθηκε διαχώρισμα ποὺ διαιρεῖ τὸ χῶρο σὲ δυό, σχηματίζοντας πολὺ μικρὸ προθάλαμο μὲ εἴσοδο ἀπὸ τὰ δυτικὰ καὶ στενόχωρο διαμέρισμα ἀνατολικά, μὲ βόθρο ποὺ προχωρεῖ καὶ κάτω ἀπὸ τὸν Α τοῖχο, φανερὰ μὲ πρὸς τὴν πλευρὰ αὐτὴ ἀποχέτευση (πίν. 193α). Ὁ βόθρος φαίνεται στὸ βάθος κυκλικὸς ἢ ἐλλειψοειδὴς καὶ βρίσκεται μάλλον πρὸς τὴ ΒΑ γωνία. Ἡ ἐσωτερικὴ στάθμη δαπέδου εἶναι πολὺ χαμηλή. Τόσο στὸ μπάζωμα τῶν σπαστῶν λίθων ὅσο καὶ στὸ ἐσωτερικὸ μικρὸ δωμάτιο Δ τὰ ὄστρακα — τὰ περισσότερα ἀγγείων κοινῆς χρήσης — ἦταν ΥΜ ΙΑ καὶ φαίνεται ὅτι ἡ ἐγκατάσταση τοῦ ἀποχωρητηρίου δὲν χρησιμοποιήθηκε μετὰ τὴν ΥΜ ΙΑ φάση.

Ἀνατολικὰ τοῦ δωματίου Γ ὑπῆρχε σὲ μικρὴ ἀπόσταση, 2.70 μ., παράλληλος τοῖχος ποὺ σχημάτιζε μὲ τὸν Α τοῖχο τοῦ Γ πολὺ στενὸ διάδρομο (πίν. 193β). Στὸ Β τέρμα του, λίγο ἀνατολικότερα, σχηματίζεται πολὺ πιὸ μικρὸ ὀρθογώνιο δωμάτιο ἄγνωστης χρήσης, διαστάσεων 1.60×0.90 μ. Ἡ ἔρευνα δὲν προωθήθηκε στὴν πλευρὰ αὐτὴ καὶ δὲν μπορεῖ ἔτσι νὰ δοθεῖ ἱκανοποιητικὴ ἑρμηνεία τῶν στενόχωρων αὐτῶν διαμερισμάτων. Στὴν ἐπίχωση τοῦ τμήματος αὐτοῦ βρέθηκαν μόνο κομμάτια ἀγγείων κοινῆς χρήσης καὶ ἄφθονα ἄωτα κωνικὰ κύπελλα.

Στὸ καθάρισμα ἐξωτερικὰ ἀπὸ τὸν Β τοῖχο τῆς πρόσοψης συλλέχθηκε μαύρη ἀκανόνιστη πέτρα, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀποσπάσθηκε κυλινδρικὸς πυρήνας.

ΠΕΡΙΟΧΗ ΣΠΙΤΙΩΝ Α ΚΑΙ Β ΤΟΥ HOGARTH (εἰκ. 4)

Στὴν περιοχὴ τῶν Σπιτιῶν Α καὶ Β τοῦ Hogarth συνεχίσθηκε ἡ ἔρευνα κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίβλεψη τῆς ἀρχαιολόγου Ἀναστασίας Πλάτωνος, βοηθούμενης ἀπὸ τὸν ἀσκούμενο σπουδαστὴ Λευτέρη Πλάτωνα, στὰ δυὸ σπίτια ποὺ ἀρχικὰ ἐρευνήθηκαν τὸ ἔτος 1901 ἀπὸ τὸν Hogarth καὶ πιὸ

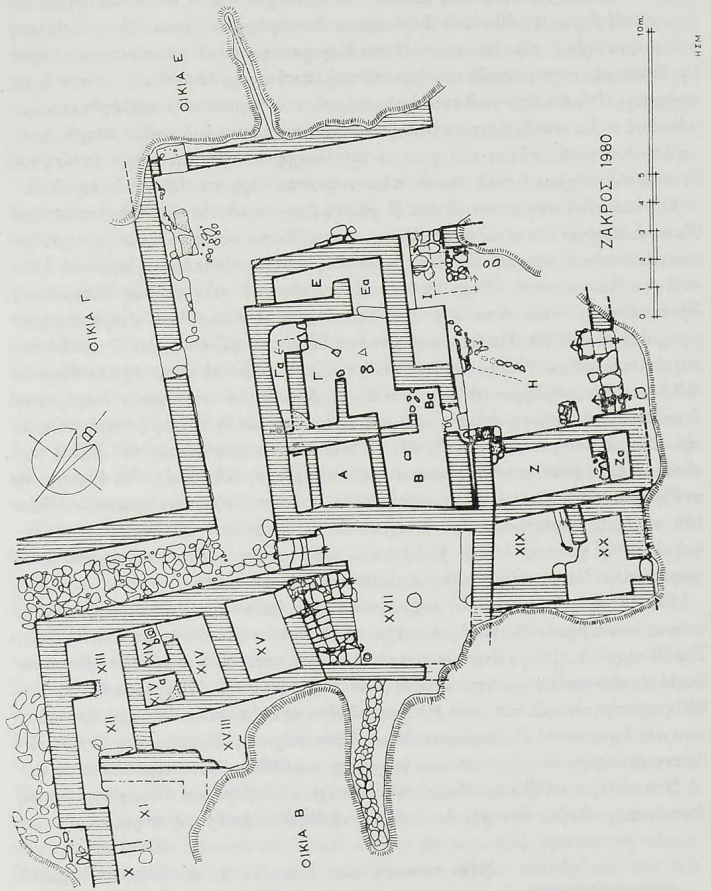

Εἰκ. 4. Ἡ περιοχὴ τῶν οἰκιῶν Β καὶ Δ Hogarth.

πέρα στὴν περιοχὴ τοῦ γειτονικοῦ Σπιτιοῦ Δ, ἀμέσως ἀνατολικὰ ἀπὸ τὸ Σπίτι Β. Κατὰ τὴν ἀποκατάσταση καὶ ἀναστήλωση τοῦ κλιμακοστασίου XVI τοῦ Σπιτιοῦ Β γίνηκε ἡ ἐξαγωγὴ τῶν πεσμένων στὴ sottoscala γιὰ τὴν ἐπανατοποθέτηση σκαλοπατιῶν, καθαρίσθηκε ὁ μικρὸς τοῖχος τῆς ὑποστήριξης τοῦ δεύτερου σκέλους καὶ ἀπὸ τὸ γειτονικὸ δωμάτιο XV περισυλλέχθηκε ἐπίσης ἡ πρὸς τὴ ΝΔ γωνιὰ στρωμένη πλάκα, ἀφοῦ ἀποδείχθηκε ὅτι καὶ αὐτὴ ἦταν ἕνα ἀπὸ τὰ πεσμένα σκαλοπάτια τῆς σκάλας. Κάτω ἀπ' αὐτὴ βρέθηκε φωλεόσχημο κυρτεπίπεδο σκεῦος. Σὲ πωρολιθικὸ σκαλοπάτι ποὺ βρέθηκε στὴν ἀπὸ βαθυπράσινη πέτρα sottoscala ὑπῆρχε χαρακτὸς διπλὸς πέλεκυς. 'Απὸ τὸν ἴδιο χῶρο συλλέχθηκαν τμῆμα πήλινου ὀρθογώνιου κιβωτίου, μικρὸς ὡραῖος πυραμιδικὸς τριπτήρας ἀπὸ μαύρη πέτρα μὲ ἐσωτερικὰ φυλλίδια μαρμαρυγία, τμήματα μικρῶν καὶ μεγάλων ἀγγείων κ.ἄ.

Ὁ λοξὸς τοῖχος ποὺ καθόταν πάνω στὸν ἀρχικὸ νότιο τοῖχο τοῦ δωματίου τῆς κολόνας XVII ἀποδείχθηκε μεταγενέστερη προσθήκη καὶ καθαιρέθηκε. 'Εκεῖ περισυλλέχθηκαν κομμάτια μικροῦ κάδου μὲ χείλη ποὺ προεξέχουν, κομμάτια προχοΐσκης καὶ κομμάτι ἐλαφρόπετρας.

Νότια ἀπὸ τὸ δωμάτιο XVII ἀποκαλύφθηκαν σὲ δυὸ διαφορετικὰ χαμηλότερα ἐπίπεδα δυὸ μικρὰ ὀρθογώνια δωμάτια, τὰ XIX καὶ XX, λίγο λοξὰ σχετικὰ μὲ τὸ δωμάτιο XVII τοποθετημένα χωρὶς ἄμεση ἐπικοινωνία μ' αὐτὸ (πίν. 194α). Εἶναι χωρὶς ἄλλο ὑπολείμματα τῆς πρώτης φάσης τοῦ Κτιρίου Β, δηλαδὴ τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου, ὅπως καθαρὰ φάνηκε ἀπὸ τὰ εὑρήματα. Τὸ δωμάτιο μάλιστα XIX ἀποδείχθηκε ὅτι εἶχε δυὸ ἐπάλληλα δάπεδα ἀπὸ στιβακτὸ πηλάσβεστο ποὺ ἀπεῖχαν μόνο 0.25 - 0.30 μ. ἀναμεταξύ τους. Τὸ ἄνοιγμα ἐπικοινωνίας βρισκόταν στὸ Α τμῆμα τοῦ Ν τοίχου. Στὴν ἐπίχωσή του, κάτω ἀπὸ τὶς πεσμένες ἀπὸ τὸν Β τοῖχο πέτρες, περισυλλέχθηκε ὁμάδα μικρῶν ἀγγείων, ὅπως 2 - 3 κύαθοι, μερικὰ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, κάτω μέρος ἀγγείου, ἴσως σκύφου, ποὺ τὰ τοιχώματά του ἀνοίγουν σὰν χοάνη πρὸς τὰ ἐπάνω, κομμάτια χονδροῦ ἀγγείου, ἴσως κάδου, μὲ διακόσμηση ἐμπίεστης σχοινόμορφης ταινίας, καὶ ἀγνύθα τοῦ δισκόμορφου ἀμφίκυρτου τύπου μὲ κεντρικὴ τρύπα. 'Απὸ τὴν κατώτερη ἀνάμεσα στὰ δυὸ δάπεδα ἐπίχωση συλλέχθηκαν πολλὰ κομμάτια χαρακτηριστικὰ τῆς ΥΜ ΙΑ φάσης, ὅπως λεπτὸ ὄστρακο μὲ καστανὲς ταινίες στὸ ἐσωτερικό του καὶ μικρὸ κομμάτι σκυφωτοῦ λύχνου. Στὸ Ν τμῆμα τοῦ δωματίου περνοῦσε κάπως λοξὰ ἀποχετευτικὸς πρόχειρα κατασκευασμένος ἀγωγὸς μὲ δυὸ σειρὲς λίθων ποὺ τέλειωνε στὸ ἄνοιγμα τοῦ Ν τοίχου μὲ κατεύθυνση ἀπὸ τὰ Α στὰ Δ. Στὸ βαθύτερο αὐτὸ στρῶμα, πάχους 0.40 μ. βρέθηκαν χαρακτηριστικὰ ὄστρακα τῆς ΜΜ ΙΙΙ φάσης: ὅπως λεπτὰ κύπελλα Dark on Light μὲ λεπτὲς λευκὲς ταινίες, ἄωτο κωνικὸ κύπελλο μὲ κυρτωμένα τοιχώματα, διάφορα κόκαλα καὶ δόντια ζώων, τμήματα ἀπὸ σαγόνια αἰγοειδῶν μὲ τρία καὶ πέντε δόντια, ραβδοειδὴς τριπτήρας ἀπὸ πέτρα μὲ λευκὲς φλέβες μὲ παχυνόμενο ἄκρο, ἀρκετὰ κομμάτια ἐλαφρόπετρας, λίγα

θαλασσινὰ στρείδια. Σὲ βαθύτερη στρώση στὸ ΝΔ ἄκρο, σὲ 0.10 μ. πάνω ἀπὸ τὸ χαμηλότερο δάπεδο, στὴν περιοχὴ τοῦ στομίου τοῦ ὀχετοῦ, βρέθηκαν στενὸ κομμάτι χάλκινης λαβῆς ἐργαλείου ἢ καλλωπιστικοῦ σύνεργου μὲ δυὸ μικρὲς τρυπίτσες καρφιῶν καὶ μικρὸ κομμάτι λεπτοῦ ἀγγείου ἀπὸ μαύρη πέτρα. Ἀνατολικὰ ἀπὸ τὸν ἀγωγὸ συλλέχθηκε μεγάλη φυσικὴ πορφύρα.

Ὁ Δ τοῖχος τοῦ δωματίου XIX εἶναι διπλὸς καὶ ὁ ἐξωτερικὸς προεκτείνεται σὰν δυτικὸς τοῦ δωματίου XX, ἀλλὰ ἐκεῖ οἱ πέτρες του στηρίχθηκαν στὸ λαξευτὸ βράχο καὶ πολὺ λίγες ἔμειναν στὴ θέση τους. Διπλὸς εἶναι καὶ ὁ Α τοῖχος τοῦ δωματίου XX, ὁ ἐξωτερικὸς κατὰ προέκταση τοῦ Α τοίχου τοῦ δωματίου XIX, ποὺ ἀποτελεῖ τὸν διαχωριστικὸ πρὸς τὸ δωμάτιο τοῦ Ζ τοῦ Σπιτιοῦ Δ. Ἡ ἐξωτερικὴ θύρα τοῦ δωματίου XX ἀνακαλύφθηκε στὸ Δ ἄκρο τοῦ Ν τοίχου, ἐφοδιασμένη μὲ μονόλιθο κατώφλι. Μέρος τοῦ δωματίου μὲ τὸν Ν τοῖχο του καὶ ὁλόκληρος ὁ ἐξωτερικὸς χῶρος εἶχε σκεπασθεῖ ἀπὸ τὰ μπάζα τῆς παλαιότερης ἀνασκαφῆς καὶ χρειάσθηκε αὐτὰ νὰ μετατοπισθοῦν. Σ' αὐτὰ βρέθηκε καὶ περισυλλέχθηκε ἐλλειπτικοῦ σχήματος κυρτὸ τριβεῖο. Στὰ μπάζα τοῦ Δ τοίχου συλλέχθηκαν κομμάτι πέτρινου γουδιοῦ καὶ σφαιρικὸς τριπτήρας, ἐνῶ ἀπὸ τὸ μπλοκάρισμα τοῦ Α τοίχου τὸ ἕνα τέταρτο πώρινης γουρνίτσας. Στὴν ἐπίχωση τοῦ δωματίου περισυλλέχθηκαν: τρία κομμάτια μεγάλου γεφυρόστομου σκύφου μὲ χεῖλος ποὺ γέρνει λοξὰ πρὸς τὰ ἔξω σὰν συνέχεια τοῦ σώματος τοῦ ἀγγείου, μὲ προχοὴ στενόμακρη, ἀκέραιη πρόχους μὲ αὐγοειδὴ κοιλιὰ καὶ τρίφυλλο στόμιο — ἡ λαβή της δὲν βρέθηκε—, τμῆμα μικκύλης προχοΐσκης ἢ πιθίσκου, κομμάτι μικροῦ σφαιρικοῦ δοχείου, μὲ λαβὴ ἐλισσόμενη σὲ σπείρα μὲ διακόσμηση Light on Dark παχειᾶς λευκῆς ζώνης καὶ ἀρχῆς σπείρας, κομμάτι ἠθμοῦ ἀγγείου, τμῆμα ἴσως βάσης κυπέλλου μὲ περιτρέχουσες ταινίες, μέρος λεκανοειδοῦς σκεύους μὲ κάθετη στολίδωση καὶ ταινία περὶ τὸ χεῖλος, κομμάτι σκυφωτοῦ λύχνου, ἄωτο κωνικὸ κύπελλο, κυλινδρικὴ πήλινη στάθμη, κομμάτι μαύρης πέτρας ἀπὸ τὴν ὁποία ἀποσπάσθηκε κυλινδρικὸς πυρήνας, μαζὶ μ' αὐτὰ κομμάτι σαγονιοῦ ζώου μὲ τρία δόντια, ἄλλα κόκαλα καὶ δόντια ζώων, μερικὰ κομμάτια ἐλαφρόπετρας, δυὸ πορφύρες, κομμάτια λευκῶν ἐπιχρισμάτων κ.ἄ. Σὲ βαθύτερα στρώματα τοῦ δωματίου XX συλλέχθηκαν κομμάτια μικρῶν ἀγγείων, ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, τμήματα κυάθου μὲ ἀπόφυση, κάτω μέρος ἀγγείου μὲ κυλινδρικὴ βάση, λαβὴ κυπέλλου ποὺ στενεύει κάτω, μαζὶ καὶ κόκαλα μεγάλα ζώων, κομμάτια ἀπὸ κάρβουνο καὶ μικρὴ ἐλαφρόπετρα.

Τὸ δωμάτιο XX στὸ ΒΔ του μέρος προεκτείνεται σὲ εἶδος κόγχης ἀνάμεσα στὸ Δ τοῖχο καὶ τὸν Ν λοξὸ τοῖχο τοῦ XIX ποὺ προβάλλει λίγο νοτιότερα. Ἐκεῖ ἀνακαλύφθηκαν ὁμάδες ἀγγείων, ὅπως ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων καὶ τμημάτων κυάθων, ἑνὸς μὲ ταινιωτὴ λαβὴ καὶ σκοτεινὸ ἐπίχρισμα μὲ περιχείλωμα ποὺ γέρνει πρὸς τὰ ἔξω, ἄλλου ἡμισφαιρικοῦ ἄωτου, μέρη ἀπὸ μεγαλύτερο κύαθο μὲ σφαιρικὸ σῶμα καὶ περιχείλωμα ποὺ γέρνει πρὸς τὰ ἔξω, ποὺ

τοῦ λείπει ἡ λαβή, τρία ἄλλα ἄωτα κύπελλα, τὸ ἕνα ἄτεχνο μὲ κυματιστὸ τοίχωμα, κομμάτια κάδου μὲ σχοίνινη ἐμπίεστη ταινία καὶ κάθετη λαβή, 5 - 6 κομμάτια ἀπὸ τὸν πάτο μέσου μεγέθους ἀγγείων (πίν. 194β). Λίγο νοτιότερα ἀνακαλύφθηκε φυσικὸς τρίτωνας μεγάλου μεγέθους — μήκους 0.26 μ. — καὶ ἀρκετὰ κόκαλα ζώων (πίν. 195α). Στὴν κάτω ἐπίχωση τοῦ Δ μέρους τοῦ δωματίου βρέθηκαν δυὸ ἀγνύθες, μιὰ τοῦ ἀμφίκυρτου δισκοειδοῦς τύπου καὶ ἡ ἄλλη ἐλλειπτική. Στὴ ΝΔ γωνία μαζεύθηκαν δυὸ ἄλλα κωνικὰ ἄωτα κύπελλα. Τὸ κατώτερο στρῶμα τοῦ δωματίου ἦταν μελανὸ ἀπὸ τὴν τέφρα ποὺ ξάπλωνε σ' ὁλόκληρη τὴν ἔκτασή του. Στὴ ΒΔ κόγχη συλλέχθηκε ἀρκετὴ ποσότητα ἐλαφρόπετρας· λιγότερη συλλέχθηκε στὸ ὑπόλοιπο δωμάτιο. Στὴ μέση τοῦ δωματίου, στὸ κατώτερο στρῶμα, βρέθηκε μικρὸ πήλινο ἀνδρικὸ εἰδώλιο μὲ κυλινδρικὸ σῶμα καὶ ἀκρωτηριασμένα τὰ χέρια ποὺ προβάλλονται πρὸς τὰ ἐμπρός, μὲ ἐπιπεδωμένο κεφάλι καὶ τρύπα γιὰ ἀνάρτηση ἀπὸ τὸ σαγόνι στὴν κορυφὴ τοῦ κεφαλιοῦ· διακοσμεῖται στὴ ράχη μὲ γραμμὲς καὶ ἔχει συνολικὸ μῆκος 0.05 μ. Κοντὰ συλλέχθηκαν δυὸ κομμάτια ἀγγείου, ἀπὸ τὴ βάση πέτρινου κυπέλλου καὶ ἀπὸ τοίχωμα ἄλλου, ἐπίσης κυρτὰ κομμάτια μαύρου στεατίτη, λεπίδα καὶ ἀπολέπισμα ὀψιανοῦ καὶ τμῆμα αἰχμῆς ἀπὸ πυριτόλιθο. Στὸ στρῶμα τῆς στάχτης βρέθηκε κομμάτι σκυφωτοῦ λύχνου μὲ χαραγὲς στὸ χεῖλος, προχοὴ μικροῦ ἀσκοῦ, ψηλὴ βάση κυλινδρικοῦ κυπέλλου ποὺ ἀνοίγει πρὸς τὰ κάτω, χαρακτηριστικὰ ὄστρακα χονδρά, κάτω μέρος τριποδικοῦ σκεύους χωρὶς τὰ πόδια του, τμῆμα ἴσως κάδου, μὲ διακόσμηση ἐμπίεστης σχοίνινης ταινίας καὶ διασταυρούμενες ἐσωτερικὲς χαραγές, κομμάτι μεγάλου σκεύους μὲ μέρος τοῦ χείλους καὶ τῆς κάθετης τοξοειδοῦς ραβδωτῆς λαβῆς, ὄστρακα ἀγγείου μέσου μεγέθους μὲ μελανὸ ἐπίχρισμα καὶ ὁριζόντια ἀνάγλυφη στολίδωση, κομμάτι ἀπὸ τὸ τοίχωμα καὶ τὴ βάση χονδροῦ ἀγγείου μὲ γραπτὴ στολίδωση καὶ ταινία στὸ κάτω μέρος, διάφορα ποικίλα λεπτὰ ὄστρακα, ὅπως μέρος χείλους ἀγγείου μὲ διακόσμηση συνεχόμενων σπειρῶν καὶ παχειᾶς ταινίας γύρω ἀπὸ τὸ χεῖλος, κομμάτι χείλους κυπέλλου μὲ ταινιωτὴ λαβὴ ποὺ στενεύει κάτω, δυὸ-τρία ὄστρακα μὲ τμήματα σπειρῶν, βλαστῶν καὶ ταινιῶν, ἄλλο μικρὸ κομμάτι μὲ διακόσμηση μηνοειδῶν ποὺ σχηματίζουν ρόδακα, κομμάτι μὲ διακόσμηση Light on Dark ἴσιας καὶ κυρτῆς λευκῆς ταινίας. Στὸ ΝΔ τμῆμα τοῦ ΧΧ, ἐκτὸς ἀπὸ ἄωτο κωνικὸ κύπελλο, συλλέχθηκαν κομμάτι ἀπὸ τὸ παχὺ τοίχωμα ἀγγείου ἀπὸ μαύρη πέτρα, μικρὸ κομμάτι ἀπὸ τὸ παχὺ τοίχωμα λεκάνης μὲ μέρος τοῦ χείλους ἀπὸ λευκὴ μαλακὴ πέτρα ἢ φαγεντιανή. 'Αμέσως ἔξω ἀπὸ τὸ Ν ἄνοιγμα μαζεύθηκε τμῆμα ἀπὸ τὴ βάση καὶ τὸ κυρτὸ τοίχωμα ἡμισφαιρικοῦ δοχείου ἀπὸ λευκὴ μαρμαρόπετρα καὶ τρία κομμάτια λεπτῶν ἀγγείων μὲ μέρη διακοσμήσεων μὲ βλαστούς, φυλλίδια καὶ ταινίες. Στὸ σταχτὶ στρῶμα συλλέχθηκε ποσότητα ἀπὸ κόκαλα ζώων.

ΣΠΙΤΙ Δ, ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΣΠΙΤΙΩΝ HOGARTH (εἰκ. 4)

'Ερευνήθηκε σχεδὸν ὁλόκληρο τὸ Σπίτι Δ, ἀμέσως ἀνατολικὰ ἀπὸ τὸ σπίτι Β, μὲ βόρειο ὅριο τὴν ὁδικὴ διακλάδωση ποὺ περνᾶ μπροστὰ στὸ Σπίτι Γ, τὸ ὁποῖο δὲν ἀνασκάφηκε ἀκόμα. Εἶχε μιὰ δεκάδα διαμερίσματα καὶ ὅπως ἀποδείχθηκε, ἦταν σὲ χρήση σὲ δυὸ διαδοχικὲς φάσεις, τὴν ΥΜ ΙΑ καὶ τὴν ΥΜ ΙΒ. Οἱ τοῖχοι τοῦ κτιρίου τῆς δεύτερης φάσης εἶναι κτισμένοι ψηλότερα καὶ πατοῦν πάνω σὲ ἐνδιάμεση ἐπίχωση. Μιὰ ἐπέκταση πρὸς τὰ ἀνατολικά, πρὸς τὴ διακλάδωση τοῦ Α δρόμου πραγματοποιήθηκε χωρὶς ἄλλο στὴ δεύτερη φάση.

'Η εἴσοδος τοῦ σπιτιοῦ κατὰ τὴ δεύτερη φάση ἦταν ἀπὸ τὸ Νότο, ἀπὸ θύρα μὲ μεγάλο πωρολιθικὸ κατώφλι ποὺ πάνω του ξεχωρίζει χαρακτὸς διπλὸς πέλεκυς. 'Ο μικρὸς τετραγωνικὸς προθάλαμος Βα ὁδηγεῖ μὲ πλατὺ ἄνοιγμα στὰ δωμάτια Β καὶ Α πρὸς τὰ δυτικὰ καὶ στὰ δωμάτια Δ καὶ Γ πρὸς τὰ βόρεια ἀπὸ δίδυμη πόρτα. Τμῆμα μεγάλου κάδου περισυλλέχθηκε σ' αὐτόν.

Διαχωριστικὸς τοῖχος χωρίζει τὸ Δ τμῆμα στὰ δωμάτια Α καὶ Β. 'Ανήκει, φαίνεται, στὴν ΥΜ ΙΑ φάση, ὅπως καὶ ὁ νότιος ποὺ φθάνει ὡς τὴν εἴσοδο. 'Ο δυτικὸς ποὺ εἶναι ψηλότερα θεμελιωμένος πάνω σὲ χῶμα καὶ ὁ πιὸ νότιος λίγο λοξὸς τοῖχος ἀνήκουν στὴν τελικὴ ΥΜ ΙΒ φάση. Μὲ ἄλλο Β διαχωριστικὸ τοῖχο, ποὺ ἀνήκει καὶ αὐτὸς στὴν ΥΜ ΙΑ φάση, διαχωριζόταν ἄλλο, στενόμακρο αὐτὸ διαστάσεων 2.50 × 0.46 μ. διαμέρισμα, ἄγνωστης χρήσης. Στὸ Α του ἄκρο ὁ τοῖχος αὐτὸς σωζόταν σὲ πολὺ χαμηλότερο ὕψος καὶ ἀρχικὰ ὑποτέθηκε ὅτι ὑπῆρχε πρὸς τὴν πλευρὰ αὐτὴ ἄνοιγμα ἐπικοινωνίας, τόσο πιὸ πολὺ ὅσο μιὰ μαύρη πέτρα ἐξεῖχε σὰν νὰ ἀποτελοῦσε παραστάδα. Πρὸς τὴ ΒΔ γωνία μὲ χαμηλὸ τοιχίο πάχους 0.38 μ. διαχωριζόταν εἶδος ἀποθέτη, διαστάσεων 1 μ.× 0.46 μ., ἀλλὰ δὲν βεβαιώθηκε ὅτι ἦταν ἑστία παρόλο ποὺ συλλέχθηκαν ἐκεῖ μέρος τριποδικῆς χύτρας μὲ μέρος ἀπὸ τὰ δυὸ πόδια καὶ τμῆμα ἄλλης μὲ μαστοειδὴ ἀπόφυση. Πρὸς τὴ ΒΔ γωνία συλλέχθηκαν κομμάτια λεπτοῦ κυάθου μὲ σπεῖρες καὶ ταινίες καὶ στὸ βαθύτερο στρῶμα ἄωτο κωνικὸ κύπελλο.

Στὴ μέση ἐπίχωση τοῦ δωματίου Α συλλέχθηκαν τμήματα σκευῶν τῆς μεταβατικῆς ΜΜ ΙΙΒ - ΥΜ ΙΑ περιόδου καὶ τῆς φάσης ΥΜ ΙΑ τῶν δυὸ ρυθμῶν Dark on Light καὶ Light on Dark, ὅπως καὶ μονόχρωμων, δυὸ ὄστρακα μὲ διακόσμηση κάθετων καὶ ὁριζόντιων ταινιῶν ἀπὸ κύαθο, ἄλλο μὲ λευκὲς ὁριζόντιες ταινίες σὲ σκοτεινὸ βάθος μὲ ἴχνη λαβῆς, κάθετη ταινιωτὴ λαβή, μὲ μέρος ἀπὸ τὸ τοίχωμα κυάθου, ὄστρακα μὲ ἐλαφρὰ ἀνάγλυφη στολίδωση, τὸ κεντρικὸ θολωτὸ μέρος πυριατηρίου ἢ θυμιατηρίου μὲ τρυπητὸ κάτω διάφραγμα μὲ μικρὴ ὀπὴ εἰσαγωγῆς τῶν κάρβουνων. Πρὸς τὸ Δ τοῖχο στὴν πάνω ἐπίχωση συλλέχθηκαν κομμάτια ἄλλης χύτρας μὲ μαστοειδὴ ἀπόφυση καὶ στὴ μέση ἐπίχωση μικρὸς ὀρθογώνιος χρωστικὸς πίνακας ἀπὸ σχιστόλιθο μὲ κυρτὲς πλευρές· ἡ μιὰ ἐπιφάνεια εἶναι γυαλιστή, ἡ ἄλλη ξεφλουδισμένη. Στὴν κάτω ἐπίχωση τῆς ἴδιας περιοχῆς συλλέχθηκαν κομμάτια καμένης χύτρας ποὺ σώζουν δυὸ ἀπὸ τὰ πόδια καὶ μέρος ἀπὸ τὸν πάτο.

Στὸ κάτω στρῶμα Β ἀπὸ τὸ πρῶτο διαχώρισμα, στὴ μέση ἐπίχωση, μαζεύτηκαν πολλὰ κομμάτια μέσου καὶ μικροῦ μεγέθους ἀγγείων. Νότια ἀπὸ τὸ διαχώρισμα κοντὰ στὸν τοῖχο μισὸ περίπου δισκοειδὲς πῶμα καὶ κομμάτι ἄλλου ὅμοιου λεπτοῦ μὲ διακόσμηση ἰσοπαχῶν ταινιῶν καὶ λεπτότερο ἀπὸ κουκίδες σὲ ἐναλλαγή, ἐπίσης μέρος κυάθου μὲ περιχείλωμα καὶ βαθυκάστανη ταινία.

Σὲ βαθύτερο στρῶμα τῆς ΒΔ γωνίας βρέθηκε τὸ ὑπόλοιπο τῆς χύτρας μὲ ἕνα ἀκόμη πόδι, κομμάτια καδίσκου μὲ γυριστὸ χεῖλος καὶ τοξωτὴ ὁριζόντια λαβή, καὶ ἀμέσως πλάι τὸ κάτω μέρος μεγάλου ἀγγείου, ἴσως κάδου, καὶ λίγο ἀνατολικότερα δυὸ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα. Κοντὰ στὴ ΒΔ γωνία, σὲ βάθος 0.65 μ. ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ Β τοίχου βρέθηκε τὸ μισὸ περίπου πολὺ λεπτοῦ κυαθίου μὲ διακόσμηση μεγάλων σπειρῶν καὶ ταινίας γύρω ἀπὸ τὸ περιχείλωμα, τῆς ΥΜ ΙΑ φάσης. Κάτω ἀπὸ τὴ χύτρα τῆς ΒΔ γωνίας βρέθηκαν τὰ κομμάτια μεγάλου ἀγγείου, ἴσως κάδου, ἀπὸ τὴ βάση καὶ τὴ μιὰ τοξοειδὴ ραβδοειδὴ λαβὴ καὶ πλάι τὰ κομμάτια μεγαλύτερου κάδου μὲ χονδρὰ τοιχώματα καὶ τρία ἄωτα κωνικὰ κύπελλα.

Πρὸς τὸν Δ τοῖχο, 2.25 μ. ἀπὸ τὴ ΒΔ γωνία, συλλέχθηκε ἄλλο μεγάλο ἀγγεῖο, ἴσως κάδος, ἄωτο κωνικὸ κύπελλο καὶ δυὸ αὐγοειδεῖς τριπτῆρες ἄνισου μεγέθους καὶ τρίτος ραβδοειδής, ἐπίσης πολὺ μικρὸ γουδὶ ἀπὸ ἄσπρη πέτρα, διαμ. μόλις 0.11 μ. Πρὸς τὸ κέντρο τοῦ δωματίου Α, σὲ ψηλὴ ἐπίχωση ἀνατολικὰ τοῦ κάδου βρέθηκε ὡραῖος νεολιθικὸς πέλεκυς ἀπὸ βαθυπράσινη πέτρα καὶ μαζὶ τρεῖς ἄλλοι τριπτῆρες ἀπὸ γλωσσοειδὴ βότσαλα, δυὸ μικροὶ αὐγόμορφοι, μισὸς σφαιρικὸς καὶ ἕνας ὀρθογώνιος. Πρὸς τὸν Α τοῖχο συλλέχθηκαν σφαιρικὸ μικκύλο ἀγγεῖο μὲ στρογγυλὸ στόμιο καὶ σὲ μισὸ μ. περίπου ἀπόσταση ἀπὸ τὸν Δ τοῖχο καὶ ἕνα περίπου μ. ἀπὸ τὸν Β κομψὸ κυαθόμορφο σκεῦος μὲ σφαιρικὸ σῶμα πάνω σὲ δισκόμορφο πόδι μὲ γεφυρόστομη προχοὴ καὶ ἀνορθωμένες τοξοειδεῖς λαβές· διακοσμεῖται μὲ συνεχόμενες σπεῖρες χαρακτηριστικὲς τῆς ΥΜ ΙΑ φάσης. Ταινία γύρω ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ ἄλλες ταινίες σκεπάζουν τὸ λοιπὸ σῶμα. Ἀπὸ τὴ μέση ἐπίχωση τοῦ ἴδιου δωματίου προέρχεται κομμάτι χείλους πλατύστομου ἀγγείου μὲ ἀπόφυση μαστοειδή. Σὲ ψηλὸ στρῶμα τοῦ μέσου τοῦ δωματίου, πρὸς τὸ Δ τοῖχο, συλλέχθηκαν ἀπολέπισμα ὀψιανοῦ καὶ τμῆμα φυσικοῦ τρίτωνα. Στὸ κατώτερο στρῶμα τοῦ Β στενόμακρου χώρου ἀνάμεσα στὰ χαρακτηριστικὰ ὄστρακα ἦταν τὸ κάτω μέρος μεγάλου κυπέλλου μὲ ἐξωτερικὸ καὶ ἐσωτερικὸ ἐπίχρισμα, ἕνα κομμάτι μὲ ἐσωτερικὲς ταινίες καὶ ἀνάλογες ἴσως στὸ ἐξωτερικό, μονόχρωμα ὄστρακα, ἄλλο ὄστρακο μὲ σκοτεινὴ ταινία στὸ χεῖλος καὶ ἄλλες παράλληλες στὸ ἐσωτερικὸ καὶ δυὸ-τρεῖς χαρακτηριστικὲς λαβές. Ἀπὸ τὸ κατώτερο στρῶμα τοῦ ἴδιου διαμερίσματος ἄωτο κωνικὸ κύπελλο, κύαθος καὶ κυαθίσκος καὶ πρὸς τὸ κέντρο τὸ κάτω μέρος κυάθου καὶ ταινιωτὴ λαβὴ σιγμοειδής, ἴσως λαβὴ παλαιοανακτορικοῦ κυπέλλου καὶ ὄστρακο μὲ κόκκινη καμπύλη ταινία σὲ μαῦρο βάθος. Τὸ

στρῶμα αὐτὸ εἶναι ὁλόκληρο παλαιοανακτορικὸ καὶ περνᾶ κάτω ἀπὸ τὸ Β τοῖχο καὶ ἀπὸ τὸ πρῶτο διαχώρισμα. Ἀπὸ τὴν πάνω ἐπίχωση τοῦ τελευταίου μαζεύθηκαν καὶ ἄλλα κομμάτια τοῦ κάδου, μὲ μέρος τοῦ χείλους, ἐλαφρὴ ἀναθύρωση καὶ ὁριζόντια τοξοειδὴ λαβὴ κοντὰ στὸ χεῖλος· ἀπὸ τὸ ἴδιο σκεῦος προέρχονταν ἄλλα κομμάτια ποὺ βρέθηκαν στὸ Α ἄκρο· φανερὰ τὸ σκεῦος ἔπεσε ἀπὸ τὸν ἐπάνω ὄροφο καὶ σκόρπισε. Κάτω ἀπὸ τὴν πλάκα τῆς ΒΔ γωνίας βρέθηκαν μακρὰ χάλκινη λεπτὴ βελόνα καὶ μικρὸ σὰν σπάτουλα ὀστέινο ἐργαλεῖο καὶ μικρὸ κομμάτι λαδόχρωμου στεατίτη. Ἀνάλογο ὀστέινο ἐργαλεῖο βρέθηκε στὸ Ν διαχωριστικὸ τοῖχο καὶ κοντὰ σ' αὐτὸν δισκόμορφο μικρὸ πῶμα — ἕνα κομμάτι — μὲ κομβιόσχημη λαβὴ ἀπὸ ἄσπρη πέτρα. Νότια ἀπὸ τὸ διαχώρισμα μαζεύθηκαν λεπτὰ κονιάματα ἀπὸ τράπεζα προσφορῶν μὲ κόκκινη, λευκὴ καὶ μαύρη ζώνη καὶ ὁμόκεντρη μαύρη, ἐπίσης τοξοειδὴς μικροσκοπικὴ λαβὴ μικκύλου δοχείου καὶ μεγάλο κομμάτι ἐλαφρόπετρας, ἀμφίκυρτη δισκόμορφη ἀγνύθα μὲ κεντρικὴ τρύπα καὶ κόκκινο ἐπίχρισμα, μέρος ὅμοιας ἄλλης καὶ τρίτη κυβική. Συνέχεια στὸ κατώτατο στρῶμα τοῦ βόρειου στενόμακτου χώρου συλλέχθηκαν καὶ ἄλλα παλαιοανακτορικὰ ὄστρακα, ὅπως τὸ κάτω μέρος μελανογάνωτου σκύφου μὲ κόκκινη ταινία καὶ ἀρχὴ σπείρας, κομμάτι χείλους μὲ κόκκινη ταινία, τμῆμα προχοΐς μὲ κάθετες λευκὲς ταινίες, ὄστρακο μὲ κόκκινη σπείρα, ἄλλα μὲ παράλληλες τοξωτὲς ταινίες, τοξωτὴ λαβὴ ἴσως σκύφου, μαύρη γεφυρόστομη προχοὴ μὲ κόκκινες καὶ λευκὲς ταινίες, ἄλλη μελανογάνωτη καὶ χεῖλος μὲ κόκκινη ταινία καὶ μέρος σπείρας. Λίγο ψηλότερα μαζεύθηκαν κομμάτια ἀγγείων τῆς ΜΜ ΙΙΙ φάσης, ὅπως ὄστρακο σκύφου μὲ ἀψιδωτὴ ταινία καὶ ἴχνη σπείρας ποὺ ἄφησε τὰ ἴχνη της σὲ κοκκινωπὸ βάθος, ἄλλα κομμάτια Dark on Light μὲ παράλληλες ταινίες ἄνισου πάχους, μέρος σκυφωτοῦ λύχνου στὴ ΒΑ γωνία, σφαιρικὸς τριπτήρας ἀπὸ ὀφείτη, ἄλλοι ἀπὸ μαύρη πέτρα καὶ μικρὴ λεπίδα ὀψιανοῦ.

Ἀπὸ τὸ στρῶμα δαπέδου τοῦ δωματίου Α συλλέχθηκε ὁμάδα ὀκτὼ ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων, κύαθος καὶ σφαιρικὸς κυαθίσκος μὲ κάθετη λαβὴ καὶ πρὸς τὰ ΝΔ ἄλλη ὁμάδα κυπέλλων καὶ κυάθων. Στὴ μέση περίπου κομμάτι δαπέδου ἀπὸ χαλικάσβεστο. Ὁμάδα ἀγγείων δαπέδου πρὸς τὴ Δ πλευρὰ συλλέχθηκε: πρόχους ἀπιδόσχημη μέσου μεγέθους μὲ κωνικὴ ἀπόφυση, λεπτὸ χεῖλος, τοξωτὴ λαβὴ καὶ διακόσμηση σπειρῶν, σειρὰ ἀπὸ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, τουλάχιστο δέκα — ὅμως πολλὰ ἄλλα ξάπλωναν σ' ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ δωματίου —, κύαθοι, οἱ περισσότεροι λειψοί, ἕνας μὲ ταινίες καὶ λοξὰ λογχοειδὴ φυλλίδια, τμήματα ἀμφορέα μὲ ἐλλειψοειδὲς στόμιο καὶ λαβὲς τοξωτὲς ποὺ ὑψώνονται πάνω ἀπὸ τὸ χεῖλος, ἄλλα κομμάτια ἀγγείων μέσου μεγέθους, λαβές, βάση, κάτω τμῆμα ἀγγείου μὲ καστανὲς ταινίες, ἕνα κομμάτι μὲ βλαστοὺς ποὺ ἐλίσσονται μὲ δισκόμορφα φύλλα, τροχαλιόσχημος λαιμὸς μικροῦ μελανογάνωτου ἀγγείου, μαζὶ μ' αὐτὰ ἀγνύθα τοῦ δισκόμορφου ἀμφίκυρτου τύπου μὲ κεντρικὴ τρύπα, κομμάτι κάρβουνου, ἐλαφρόπετρα, κόκαλα καὶ ἀστράγαλοι ζώων.

Σὲ κοιλότητα τοῦ ἐδάφους βρέθηκε σχεδὸν ἀκέραιη τριποδικὴ προχοΐσκη μὲ σχοίνινη ταινία μὲ ἐντομὲς στὴ βάση (πίν. 195β).

Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ Β τοίχου τοῦ δωματίου Β προέρχονται: μικρὴ ἀπιδόσχημη πρόχους μὲ ἐλλειψοειδὲς στόμιο καὶ τοξωτὴ λαβή, ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία ὅμοια μικρότερη ἀπὸ κοκκινωπὸ πηλὸ καὶ στὸ στρῶμα δαπέδου ἕξι ἀγνύθες τοῦ ἀμφίκυρτου δισκόμορφου τύπου, ἀμφίκοιλη σφαιρικὴ πεπιεσμένη μύλη θύρας, μακρουλὸ κυρτεπίπεδο ἐλλειπτικὸ τριβεῖο ποὺ σώζεται κατὰ τὰ 2/3, μικρὰ κομμάτια ἐπιχρισμάτων μὲ ἴχνη κόκκινου καὶ μαύρου χρώματος, ἀρκετὰ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα καὶ μεγάλη πλατύστομη πρόχους μὲ κοντὸ λαιμό, χεῖλος μὲ μαστοειδὴ ἀπόφυση καὶ τοξωτὴ λαβὴ μὲ βάθυσμα στὴ ρίζα της. Στὸ ἴδιο δωμάτιο συλλέχθηκαν πέτρινο δισκόμορφο πῶμα μὲ κομβωτὸ ἔξαρμα, τμῆμα ἀπὸ πέτρινο πωρολιθικὸ γουδὶ μὲ μακρουλὴ ὁλμοειδὴ κοιλότητα, στάθμη ἀπὸ βότσαλο καὶ στὴν ἐπίχωση τοῦ Β τοίχου 5 ἄωτα κωνικὰ κύπελλα.

Στὸ ἄνοιγμα πρὸς τὸν προθάλαμο Βα συλλέχθηκαν μικρὴ ἀπιδόσχημη προχοΐσκη, κομμάτι ἐλαφρόπετρας, κομμάτι δαπέδου ἀπὸ χαλικάσβεστο καὶ πεταλίδα. Στὴν περιοχὴ τοῦ προθαλάμου, ποὺ εἶχε πέσει μεγάλη παραλληλεπίπεδη ὀρθογώνια πλάκα, συλλέχθηκε τὸ κάτω μέρος μεγάλου ἀνοικτοῦ ἀγγείου, στρογγυλεμένο χεῖλος μεγάλου σκεύους, ἴσως τοῦ ἴδιου, καὶ μικρὴ σχιστολιθικὴ πλάκα.

Τὰ δωμάτια Δ καὶ Γ, προσιτὰ ἀπὸ τὸν προθάλαμο Βα μὲ δίθυρο, ἦταν μακρόστενα καὶ διαχωρίζονταν ἀναμεταξύ τους μὲ μακρὸ λεπτὸ πρόβολο ποὺ ξεπρόβαλε ἀπὸ τὸν Δ τοῖχο καί, ὅπως φαίνεται, μὲ δίθυρο στὸ ἄνοιγμα στὴ συνέχειά του, ὅπως δείχνει ἡ πλάκα ποὺ στήριζε τὴ Δ παραστάδα καὶ ἄλλη πλάκα ποὺ στήριζε τὴν κεντρική. Βόρεια πρὸς τὸ δωμάτιο Γ διαχωριζόταν μὲ τὸν Β διαχωριστικὸ τοῖχο στενόμακρο διαμέρισμα ποὺ χωρὶς ἄλλο ἦταν κλιμακοστάσιο μὲ γωνιακὸ σκέλος ξύλινης σκάλας. Σειρὰ πλακῶν ἦταν στὴ βάση τοῦ σκέλους ποὺ προχωροῦσε πρὸς τὸ Β γιὰ νὰ στρίψει ἀμέσως κατόπι πρὸς τὰ δυτικά. Ὁ κλωβὸς τῆς σκάλας βρέθηκε μπλοκαρισμένος μὲ ἄφθονη πεσμένη πέτρα. Ἀπὸ τὴν πάνω σὲ ἐπίχωση θεμελίωση τοῦ διαχωρίσματος φαίνεται ὅτι ἡ κατασκευὴ τοῦ κλιμακοστασίου ἀνήκει στὴν τελικὴ φάση. Ἀνάμεσα στὶς πέτρες βρέθηκε τμῆμα σκαλοπατιοῦ ἀπὸ μαύρη πέτρα, ἴσως τὸ πρῶτο τῆς στροφῆς τῆς κλίμακας. Στὸ μπάζωμα συλλέχθηκαν κομμάτια μεγάλων ἀγγείων, λίγα κομμάτια πρόχου μὲ κωνικὴ ἀπόφυση, ὄστρακα χαρακτηριστικὰ τῆς μεταβατικῆς ΜΜ ΙΙΒ - ΥΜ ΙΑ περιόδου, χεῖλος χονδροῦ ἀγγείου μὲ τμῆμα προχοΐς, ἀκανόνιστη μύλη θύρας ἀπὸ μαλακὴ πέτρα, δισκίο λαβῆς, ἴσως σκύφου, καὶ μικρὰ κομμάτια ἐλαφρόπετρας.

Ὁ Α τοῖχος τῶν δωματίων Γ, Γα καὶ Δ, ἀρχικὰ ἐξωτερικός, εἶναι κάθετος πρὸς τὸ Β τοῖχο τοῦ σπιτιοῦ. Στὴν ἐπίχωση τοῦ δωματίου Γ συλλέχθηκαν κομμάτια μεγάλου πίθου μὲ ζώνη μὲ χαρακτὸ ψαροκόκαλο καὶ τὴν ἀρχὴ κάθετης λαβῆς, ὅπως καὶ κομμάτι μεγάλου κυρτοῦ ἀντικειμένου ἀπὸ κροκαλοπαγὴ

πέτρα μὲ ἐπιφανειακὸ ψαμμολιθικὸ στρῶμα καὶ κομμάτι δαπέδου ἀπὸ χαλικάσβεστο. Χαμηλότερα συλλέχθηκαν ὄστρακο μὲ σκοτεινὲς ταινίες, θαλασσινὸς τρίτωνας καὶ κομμάτι ἐλαφρόπετρας.

Στὸ δωμάτιο Δ, ποὺ ὁ Ν τοῖχος του βρίσκεται βορειότερα ἀπὸ τὸν προθάλαμο Βα, ὑπάρχουν στὸ κέντρο περίπου δυὸ πλάκες, ἴσως γιὰ τὴ δοκὸ τῆς στήριξης τοῦ ἐπάνω ὀρόφου. Στὸ Δ διαχώρισμα πρὸς τὸ δωμ. Β σχηματίζεται μέσα σὲ προεξοχὲς εἶδος κόγχης, δὲν ἀποκλείεται γιὰ τοποθέτηση ξύλινου ντουλαπιοῦ. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση περισυλλέχθηκαν πολὺ μακρουλὸς αὐγόμορφος τριπτήρας ποὺ ἐπιπεδώνεται κάτω, παχὺς πάτος πυραύνου μὲ ξέβαθες ἐσωτερικὲς κοιλότητες, στρείδια καὶ μικρὸ κομμάτι χαλικωτοῦ δαπέδου.

Ἀμέσως ἀνατολικὰ τῶν δωματίων Γ καὶ Δ διαμορφωνόταν τὸ πρόσθετο τμῆμα τοῦ δωματίου Ε μὲ τὸν προθάλαμό του Εα, ποὺ εἶχε μεγάλο καὶ παχὺ πωρολιθικὸ κατώφλι. Ὁ Α τοῖχος προχωρεῖ λίγο λοξά, χωρὶς ἄλλο γιὰ νὰ προσαρμοσθεῖ παράλληλα μὲ τὴν πρόσοψη τοῦ ἀπέναντι σπιτιοῦ Ε καὶ νὰ σχηματισθεῖ ἔτσι ἰσοπλατὴς διακλάδωση δρόμου πρὸς τὸ Νότο. Ἀρχικὰ ὑποτέθηκε ὅτι τὸ διαμέρισμα Ε ἦταν κλωβὸς κλιμακοστασίου. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση ὅμως τοῦ ἐσωτερικοῦ μπαζώματος ἀνακαλύφθηκε δάπεδο ἀπὸ χαλικάσβεστο, τραπεζοειδοῦς κάπως σχήματος ἐξαιτίας τῆς ἀπόκλισης τοῦ Α τοίχου, σὲ βάθος 0.65 μ. ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ Β τοίχου, ποὺ σχηματίζει γωνιὰ καὶ ἐσοχὴ μὲ τὸν λοιπὸ Β τοῖχο τῆς Β πρόσοψης. Ἰσχυρὸ ἦταν τὸ μπλοκάρισμα τοῦ προθάλαμου, μὲ πολὺ μεγάλη πεσμένη ἀσβεστολιθικὴ πέτρα ἀμέσως μετὰ τὸ πώρινο κατώφλι. Στὴν εἴσοδο περισυλλέχθηκαν ἐλλειπτικὸ τριβεῖο καὶ σφαιρικὸς πεπιεσμένος τριπτήρας. Ἡ ΝΑ γωνία εἶχε καταστραφεῖ μὲ τὴν ἀφαίρεση μεγάλων λίθων. Στὴν ἐξωτερικὴ Α πρόσοψη χαμηλὰ εἶχε τοποθετηθεῖ σειρὰ πελεκητῶν πωρολίθων, ἴσως σὲ δεύτερη χρήση, ποὺ ἕνας τους ἔχει χαρακτὸ τὸ σῆμα τοῦ διπλοῦ πέλεκυ. Πάνω σ' αὐτοὺς στηρίχθηκαν δόμοι ἀπὸ κυανόμαυρο ἀσβεστόλιθο.

Στὴν ἐπίχωση τοῦ δωματίου Ε συλλέχθηκαν, ἀνάμεσα σὲ ποικίλα ἄλλα ὄστρακα κοινῆς χρήσης ἀγγείων, κομμάτια μεγάλου ἀγγείου, ἴσως πρόχου, μὲ κυρτὰ τοιχώματα καὶ μαστοειδὴ ἀπόφυση, μικρὴ ταινιωτὴ λαβὴ ποὺ στενεύει πρὸς τὰ κάτω, διάφορα κομμάτια ἐλαφρόπετρας, μικρὸς ἐλλειψοειδὴς τριπτήρας, λεῖο ὀρθογώνιο πλακίδιο, θαλασσινὸ ὄστρεο καὶ σὰν ὄστρακα δαπέδου χαρακτηριστικὰ ΥΜ ΙΑ μὲ σπεῖρες, τρίγωνα καὶ συστήματα λεπτῶν ταινιῶν. Στὴν ἐπίχωση τοῦ προθαλάμου Εα ἐκτὸς ἀπὸ τμήματα κοινῶν ἀγγείων συλλέχθηκαν κομμάτια δαπέδου μὲ κροκάλες καὶ μεγάλο κομμάτι ἀπὸ ἐλαφρόπετρα. Δάπεδο ἀπὸ πηλάσβεστο διαμορφωνόταν λίγο κάτω ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ πώρινου κατωφλίου. Δοκιμὴ κάτω ἀπ' αὐτὸ ἀποκάλυψε παλαιοανακτορικὸ στρῶμα μὲ χαρακτηριστικὰ παλαιοανακτορικὰ ὄστρακα στὸ ἐπιφανειακὸ καὶ μερικὰ ΥΜ ΙΑ, ὅπως ἕνα μὲ καστανὲς ταινίες καὶ μαύρη τροχαλιόσχημη προχοή. Στὸ στρῶμα αὐτὸ φάνηκε παλαιοανακτορικὸς τοῖχος παράλληλος τοῦ

ἀνατολικοῦ· πάνω ἀπ' αὐτὸν διαμορφωνόταν στρῶμα σπαστῶν χαλικιῶν, ὑπόστρωμα κατασκευῆς δαπέδου. Ἔξω ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνιὰ συλλέχθηκαν κομμάτι ἐλλειπτικοῦ τριβείου, τὰ 2/3 τοῦ συνόλου, καὶ σφαιρικὸς πεπιεσμένος τριπτήρας μὲ μέρος στάθμης ἀπὸ φυσικὴ πέτρα.

Τὸ νότιο μέρος τοῦ Σπιτιοῦ Δ, ποὺ τὸ ἀποτελοῦσαν τὰ δωμάτια Ζ καὶ Η καὶ ἡ εἴσοδος Ι μὲ κλιμακοστάσιο καὶ sottoscala, ἦταν ἀποτέλεσμα ἀναπροσαρμογῆς τμήματος κτιρίου τῆς πρώτης φάσης ΥΜ ΙΑ σὲ νέα κατάσταση κατὰ τὴ διάρκεια τῆς τελικῆς φάσης ΥΜ ΙΒ. Τὸ δωμάτιο Ζ νότια τοῦ δωματίου Β, μὲ διαχωρισματικὸ τοῖχο στὸ Ν μέρος του, ποὺ μὲ ἄνοιγμα ὁδηγοῦσε σὲ πολὺ στενὸ χῶρο, Ζα, ἦταν πρὶν ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ λίγο λοξοῦ Β τοίχου προσιτὸ ἀπὸ δίβαθμη Α εἴσοδο στὸ Β ἄκρο τοῦ Α διαχωρισματικοῦ τοίχου ποὺ τὸ διαχώριζε ἀπὸ τὸ δωμάτιο Η. Μὲ τὴν οἰκοδόμηση τοῦ Β λοξοῦ τοίχου ἕνα μέρος τῆς εἰσόδου αὐτῆς φράχθηκε καὶ ἔτσι γίνηκε πολὺ στενή. Πάνω σ' αὐτὴ διαμορφώθηκε μικρὸς περιφερικὸς ἀποθέτης μάλλον παρὰ ἑστία, ἀφοῦ ἐκεῖ δὲν βρέθηκαν στάχτες ἢ κάρβουνα. Τὴν ἀρχικὴ χρήση τῆς εἰσόδου βεβαίωσε στρωμένη μύλη τοῦ ἄξονα τῆς θύρας μὲ κοιλότητα γιὰ τὸ σύρτη. Ἐκεῖ κοντὰ συλλέχθηκε δισκόμορφη στάθμη ἀπὸ μολύβι.

Στὴν πάνω ἐπίχωση τοῦ δωματίου Ζ συλλέχθηκαν ἀρκετὰ ψηλὸ κωνικὸ ἄωτο κύπελλο, ὁλόκληρο ἄλλο ἄωτο, χεῖλος κυάθου, ἀπολέπισμα ὀψιανοῦ καὶ θαλασσινὸ ὄστρεο. Ἀπὸ τὸ στρῶμα δαπέδου βγῆκαν πυθμένας πιθίσκου ἢ κάδου μὲ ἐσωτερικὰ βαθύσματα καὶ ἐξωτερικὰ σχοίνινη ταινία, διάφορα ἄλλα κομμάτια του, χείλη μεγάλου ἀγγείου ποὺ κυρτώνονται πρὸς τὰ ἔξω, μὲ ἀναθύρωση κάτω ἀπὸ αὐτὰ καὶ τοξωτὴ λαβή, δυὸ τριβεῖα, ἕνα κυρτεπίπεδο ποὺ σώζεται κατὰ τὰ 2/3 καὶ ἕνα ἐπίπεδο, αὐγόμορφος τριπτήρας καὶ ἄλλος μακρουλός. Στὴν ἐπίχωση τοῦ Α τοίχου συλλέχθηκαν σφαιρικὴ προχοΐσκη καὶ στὸ ἐσωτερικὸ ἄλλη μικρότερη πεπλατυσμένη μὲ μεγάλη τοξοειδὴ λαβή, καὶ οἱ δυὸ μὲ στρογγυλὸ στόμιο· ἐπίσης τροχαλιόσχημη προχοή, μέρος κωνικοῦ κυπέλλου μὲ κυματιστὸ τοίχωμα, κομμάτια μεγάλου ἀγγείου ἴσως κάδου, μέρος πήλινου πυραύνου, σφαιρικὸς πεπιεσμένος τριπτήρας, ἄλλος μικκύλος κωδωνόσχημος, ἴσως γιὰ τρίψιμο χρωμάτων, μέρος ἀμφίκυρτης δισκόμορφης ἀγνύθας, κομμάτι δισκόμορφης στάθμης καὶ ἄλλη μικρὴ κυλινδρική. Στὴν ἐπίχωση τοῦ Α τοίχου συλλέχθηκαν ἐπίσης μέρη δυὸ ἐλλειπτικῶν τριβείων καὶ δυὸ τριπτῆρες, ὁ ἕνας αὐγόμορφος, ὁ ἄλλος γλωσσοειδής, καὶ τὸ μισὸ ἄλλου σφαιρικοῦ ἀπὸ πρασινωπὴ πέτρα. Στὴ βαθύτερη ἐπίχωση, ἴσως κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο ἀπὸ πηλόχωμα, συλλέχθηκαν παλαιοανακτορικὰ ἢ ΜΜ ΙΙΙ ὄστρακα, ὅπως βάση κυπέλλου ποὺ ἐξέχει τριγύρω καὶ ποὺ ἀπὸ κάτω προβάλλει δίσκος στὴ μέση τοῦ δακτυλιδιοῦ. Ἀπὸ τὰ ριγμένα νότια ἀπὸ τὸ δωμάτιο Ζ μπάζα συλλέχθηκαν τρία κυρτεπίπεδα τριβεῖα καὶ αὐγόμορφος τριπτήρας. Τὸ δωμάτιο Η εἶναι πολὺ μεγάλο (πίν. 196α), γιατὶ δὲν βρέθηκε διαχώρισμα, ὅπως θὰ ἦταν πιὸ φυσικό, νὰ διαχωρίζει τὸ ἀκραῖο Α τμῆμα πίσω ἀπὸ τὴν πρόσοψη πρὸς

τὴ διακλάδωση τοῦ δρόμου Α. Ὁ νότιος τοῖχος του, ποὺ κατὰ ἕνα μέρος ἀποτελοῦνταν ἀπὸ πελεκητοὺς κυβόλιθους, ἀποτελοῦσε μέρος τῆς ἐξωτερικῆς πρόσοψης, λίγο πιὸ ἐσωτερικὰ ἀπὸ τὸ τμῆμα ποὺ ἀποτελεῖ τὴ Ν πρόσοψη στὴν περιοχὴ τοῦ δωματίου Ζ - Ζα. Ἔξω ἀπ' αὐτὴν δὲν φάνηκαν ἄλλοι τοῖχοι, ἂν καὶ τὰ μπάζα ἀπὸ τὴν παλαιότερη ἀνασκαφὴ μόνο κατὰ ἕνα μέρος ἀπομακρύνθηκαν. Δυὸ βαθμιδωτὲς εἴσοδοι, μιὰ δίβαθμη, πλάτους ἑνὸς μέτρου (πίν. 196β), δεύτερη τοῦ ἴδιου σχεδὸν πλάτους μὲ 3 - 4 σκαλοπάτια ποὺ εἰσχωροῦν καὶ μέσα στὸ δωμάτιο, πολὺ καταστρεμμένα, καὶ στὶς δυὸ μὲ πλακάκια στρωμένα στὸ ἐσωτερικό τους τέρμα, ἔδιναν πρόσβαση στὸ εὐρύχωρο δωμάτιο. Ἡ ἄλλη εἴσοδος — ἡ ἀνατολικὴ Ι — ἐξυπηρετοῦσε τὸν πάνω ὄροφο. Στὸν Δ τοῖχο μὲ προβόλους δημιουργήθηκε μικρὸς ὀρθογώνιος ἀποθέτης μέσα στὸ ὁποῖο τοποθετήθηκε ἀρκετὰ μεγάλο πιθοειδὲς ἀγγεῖο λίγο πλαγιαστό, ποὺ τὸ πάνω του μέρος βρέθηκε καταστρεμμένο. Ἡ βάση τοῦ σκεύους εἶχε στερεωθεῖ τριγύρω μὲ πέτρες. Βρέθηκαν μερικὰ τμήματα ἀπὸ τὸ στενὸ κυρτὸ περιχείλωμα ποὺ δείχνουν ὅτι τὸ σχῆμα ἦταν μάλλον καδοειδές. Κοντὰ συλλέχθηκε τὸ κάτω μέρος μικρῆς πρόχου ἢ σκύφου. Μέσα στὸ μεγάλο ἀγγεῖο βρέθηκαν τρία ἄωτα κωνικὰ κύπελλα. Ἄλλος μικρὸς ὀρθογώνιος ἀποθέτης εἶχε διαμορφωθεῖ ἐσωτερικὰ ἀπὸ τὴν εἴσοδο τῆς ΒΑ γωνίας πρὸς τὸ δωμάτιο Ζ, κοντὰ στὸ κατώφλι τοῦ προθαλάμου Βα. Στὸν ἀποθέτη δὲν βρέθηκε τίποτα τὸ χαρακτηριστικό. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ δωματίου Η προέρχονται κομψὴ τροχαλιόσχημη προχοὴ μὲ στρογγυλὸ στόμιο μὲ διακόσμηση ταινιῶν, δυὸ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα μὲ κυρτὰ τοιχώματα, κομμάτια ποικίλων ἄλλων ἀγγείων, λαβὲς τοξωτὲς ὁριζόντιες μεγάλου ἀγγείου, ὕσως κάδου, κομμάτια μεγάλου ἀγγείου, πρόχου ἢ ἀμφορέα, μαζὶ μ' αὐτὰ κυρτεπίπεδο τριβεῖο. Ἀπὸ τὸ ἔξω ἀπὸ τὸ νότιο τοῖχο μπάζωμα συλλέχθηκαν μεγάλο κομμάτι μακρουλοῦ τριπτήρα καὶ ἀκανόνιστο ἐπίπεδο τριβεῖο. Παράλληλα μὲ τὴν ὑψηλὴ κρηπίδα ποὺ διαμορφωνόταν στὴν ἐσοχὴ τῆς γωνιᾶς τοῦ Β τοίχου καὶ κατόπι λοξὰ πρὸς τὸ κέντρο τοῦ δωματίου σχηματιζόταν μὲ δυὸ σειρὲς πλακωτὲς πέτρες, ποὺ κατὰ ἕνα μέρος ξέπεσαν, ἀποχετευτικὸς ἀγωγός. Ἕνα μεγάλο μέρος του καταστράφηκε. Νότια ἀπ' αὐτὸν συλλέχθηκαν κομμάτι πιθίσκου μὲ δυὸ παράλληλες ἐμπίεστες σχοίνινες ταινίες καὶ κομμάτι ἀπὸ τὸν πάτο ὕσως κάδου.

Ἡ ἀνατολικὴ εἴσοδος στὸ Κτίριο Δ (πίν. 197α) ἀποκαλύφθηκε μετὰ τὴ διάλυση πρόχειρου τοίχου - κρηπίδας νότια ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ γωνία τοῦ προθαλάμου Εα. Ἔξω ἀπὸ τὴν εἴσοδο, πρὸς τὴν Α διακλάδωση τοῦ δρόμου, εἶχαν στρωθεῖ μερικὲς πλάκες. Ἀμέσως μετὰ τὸ κατώφλι βρέθηκαν πεσμένες δυὸ μεγάλες πωρολιθικὲς πλάκες καὶ μιὰ στρογγυλωπὴ μπλὲ πέτρα. Φανερὰ ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ ἄρχιζε τὸ σκέλος μιᾶς ξύλινης σκάλας ποὺ ἡ συνέχειά της πρὸς τὰ δυτικὰ καὶ τὸ κεφαλόσκαλο στηριζόταν στὴν κρηπίδα τῆς ἐσοχῆς τῆς γωνίας στὸ Β τοῖχο τοῦ δωματίου Η· ἀπὸ ἐκεῖ θὰ ἄρχιζε σὲ παράλληλη κατεύθυνση ἀπὸ τὰ δυτικὰ πρὸς τὰ ἀνατολικὰ τὸ δεύτερο σκέλος· κάτω ἀπ' αὐτό, μὲ βάθος

γωνιακὸ διατοίχισμα, δημιουργοῦνταν ὁ ἀποθηκευτικὸς χῶρος τῆς sottoscala μέσα στὸν ὁποῖο βρέθηκε in situ τὸ κάτω μέρος δυὸ μικρῶν διαμ. 0.40 ἀποθηκευτικῶν πίθων. Τὸ πάνω μέρος τους εἶχε ὁλοκληρωτικὰ καταστραφεῖ. Ἡ ἀνακάλυψή τους γίνηκε στὸ τέλος τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου καὶ ἔτσι ἐπιχώσθηκαν πάλι καὶ παράμειναν στὴ θέση τους. Στὸ μπάζωμα καὶ τὴν ἐπίχωση τοῦ κλωβοῦ συλλέχθηκαν πολλὰ μελανογάνωτα ὄστρακα ἀγγείων, βάση κωνικοῦ κυπέλλου, ἄλλη κυλινδρικὴ ψηλοῦ ποτηριοῦ, λαιμὸς πρόχου ἢ ἀμφορέα, λαβὴ ταινιωτὴ κυπέλλου ποὺ στενεύει κάτω, ἄλλη μὲ ἀμυδρὴ διακόσμηση Dark on Light, ἄλλα τμήματα κοινῶν ἀγγείων, μερικὰ ἀπὸ λαιμοὺς πρόχων ἢ ἀμφορέων μελανογάνωτων, τέλος κυλινδρικὸ κομμάτι λαβῆς ἀπὸ λευκὸ εὔθρυπτο λίθο ἢ φαγεντιανή.

ΠΑΝΩ ΙΣΟΠΕΔΟ ΤΟΥ ΣΠΙΤΙΟΥ HOGARTH (εἰκ. 5)

Μὲ τὴν ἐπίβλεψη τῆς ἀρχαιολόγου Μαρίας Πλάτωνος ἄρχισε ἡ ἔρευνα στὸ ἐπάνω ἰσόπεδο τοῦ Σπιτιοῦ Α, τοῦ ὁποίου τὸ νότιο τμῆμα ἐρεύνησε τὸ ἔτος 1901 ὁ Hogarth μὲ τόσο λαμπρὰ ἀποτελέσματα, κυρίως τὴν ἀνακάλυψη τῶν φημισμένων σφραγισμάτων. Στὸ ἰσόπεδο αὐτὸ ἁπλωνόταν ὁ ἐπάνω ὄροφος τοῦ σημαντικοῦ οἰκήματος καὶ αὐτὸ ἦταν φανερὸ ἀπὸ τὴν ἐπέκταση τοῦ δυτικοῦ καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, τῶν ὁποίων τὰ λείψανα διακρίνονταν στὴν ἐπιφάνεια, ἂν καὶ σκεπασμένα ἀπὸ μεγάλους λιθοσωρούς. Ἔτσι ὁ καθαρισμὸς αὐτὸς ἄρχισε μὲ τὴ διάλυση τῶν λιθοσωρῶν καὶ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν πολὺ μεγάλων ὀγκολίθων ποὺ κάθονταν ἰδίως πάνω στὸν ἰσχυρὸ B-N δυτικὸ τοῖχο, πάχους 1.10 μ., ποὺ ἦταν οἰκοδομημένος μὲ μεγάλους κυβολίθους (πίν. 197β). Πολὺ παχὺς ἦταν καὶ ὁ Α τοῖχος, ὁ ὁποῖος προχωροῦσε σὲ χαμηλὸ ὕψος πρὸς τὰ βόρεια. Μὲ ἄλλον παράλληλο ποὺ βρισκόταν λίγο ἀνατολικότερα σχηματιζόταν εἶδος διάβασης ἢ στενοῦ διάδρομου μὲ δάπεδο ἀπὸ πηλόχωμα στρωμένο πάνω στὸ φυσικὸ βράχο (πίν. 198α). Δυτικότερα τῶν δυὸ αὐτῶν τοίχων, ἡ ἐπίχωση ἦταν βαθειὰ καὶ βυθίσματα τοῦ δαπέδου κοντὰ στὸν N ἀντερεισματικὸ τοῖχο, Β ἀπὸ τὸ κτίριο ποὺ ἔσκαψε ὁ Hogarth, μαρτυροῦσε τὴν ὕπαρξη βαθιῶν διαμερισμάτων, ἴσως ἀνάλογων ἐκείνων ποὺ σκάφηκαν στὸ N αὐτὸ τμῆμα. Στὴν ἐπίχωση δυτικὰ τῶν παχιῶν Α τοίχων συλλέχθηκαν ἀμφίκοιλη διάτρητη μύλη θύρας, λίγα ὄστρακα κοινῶν ἀγγείων, ταινιωτὴ λαβή, τμῆμα χείλους καὶ τοῦ τοιχώματος σκύφου μελανογάνωτου μὲ ἀπόφυση. Σὲ τομὴ 2.40 μ. ἀπὸ τοὺς Α τοίχους καὶ 3.50 μ. ἀπὸ τὸ N τοῖχο βρέθηκε ὡραῖο πήλινο κομμάτι μὲ ἀνάγλυφα στρείδια καὶ βραχάκια, ἀπὸ τὸ χεῖλος ἀνάγλυφου ΜΜ ΙΙΙ σκεύους. Στὸ ΒΑ μέρος τοῦ παχιοῦ Α τοίχου συλλέχθηκαν κομμάτια δαπέδου ἀπὸ χαλικάσβεστο. Στὸν ἄκρο Α παράλληλο τοῖχο ἀνακαλύφθηκε εἴσοδος μὲ πλατὺ πωρολιθικὸ κατώφλι, 6 μ. ἀπὸ τὸν Β τοῖχο τοῦ Κτιρίου Α τοῦ Hogarth. Τὸ μεταξὺ τῶν δυὸ παράλληλων τοίχων τμῆμα εἶχε μπαζωθεῖ. Τελικὰ ἀνακαλύφθηκε κάθετος τοῖχος πρὸς τὸ δυτικότερο ἀνατολικό, ἀλλ' ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε λίγο πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή.

Στὸν ἀκραῖο ἰσχυρὸ Β-Ν δυτικὸ τοῖχο δὲν διακρίνεται κανένα ἄνοιγμα πλὴν ἴσως σὲ ὑψηλὸ σημεῖο λίγα μέτρα ἀπὸ τὴ ΒΔ γωνία, ὅπου ἀποκαλύφθηκε στρωμένη πλάκα, μάλλον κατωφλίου. 'Απὸ τὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ ξεκινοῦν τρεῖς κάθετοι διαχωρισματικοὶ τοῖχοι, οἱ ὁποῖοι ὅμως προχωροῦν λίγο καὶ διακόπτονται γιατὶ καταστράφηκε ἡ πρὸς τὰ ἀνατολικὰ συνέχειά τους (πίν. 198β).

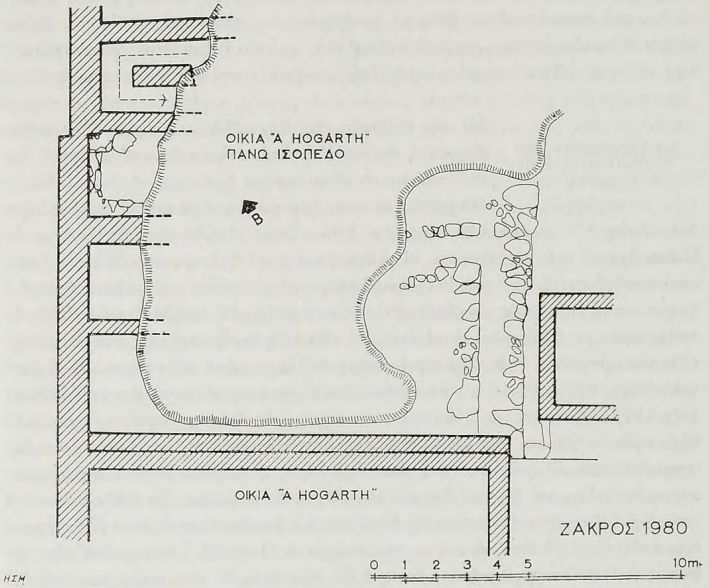

Εἰκ. 5. Οἰκία Α Hogarth. Πάνω ἰσόπεδο.

Μὲ αὐτοὺς σχηματίζονταν διαδοχικὰ διαμερίσματα ἀπὸ τὸ Νότο πρὸς τὸ Βορρά. Τελευταῖος κάθετος ποὺ ξεκινᾶ ἀπὸ τὴ ΒΔ γωνία προχωρεῖ πολὺ περισσότερο, ἀλλὰ δὲν πραγματοποιήθηκε ἡ πιὸ πέρα παρακολούθησή του γιατὶ σκεπάζεται ἀπὸ λιθοσωροὺς καὶ μεγαλύτερες ἐπιχώσεις. Στὰ ἐνδιάμεσα τῶν κάθετων τοίχων ἔπεσε μεγάλη ποσότητα ἀπὸ ὀγκόλιθους τοῦ Δ τοίχου, ποὺ χρειάσθηκε νὰ ἐκτοπισθεῖ. Τὸ τρίτο διαχώρισμα ἀπὸ τὸ Νότο εἶχε ὁλότελα σκεπασθεῖ ἀπὸ τὶς μεγάλες πεσμένες πέτρες. 'Ανάμεσα στὸ δεύτερο καὶ τρίτο πρόβολο σχηματιζόταν ὀρθογώνιο διαμέρισμα καὶ στὸ Β τμῆμα του ἀνακαλύφθηκε μεγάλη ποσότητα κεραμεικῆς, ἀγγείων ἀπροσδιόριστου σχήματος καὶ

ἰδίως κυπέλλων καὶ κυάθων. Μαζὶ μ' αὐτὰ περισυλλέχθηκαν πολλὰ λεπτὰ ἐπιχρίσματα. Στὸ Ν διαχώρισμα τοποθετήθηκε μιὰ ἀπὸ τὶς ὀγκώδεις δίπλα πεσμένες πέτρες. Στὸ ἀκραῖο ΒΔ διαμέρισμα, στὸ ὁποῖο ἔπεσε μεγάλη ποσότητα ὀγκολίθων (πίν. 199α - β) ὑπῆρχε, φαίνεται, μεγάλο κλιμακοστάσιο μὲ δυὸ σκέλη στὶς δυὸ πλευρὲς μεσαίου διαχωρίσματος (εἰκ. 5). Ἡ ἀρχὴ τῆς σκάλας ἦταν στὸ Α μέρος τοῦ Β σκέλους καὶ τὸ κεφαλόσκαλο διαμορφωνόταν στὸ Δ ἄκρο, πλάι στὸν ἐξωτερικὸ Δ τοῖχο. Ὁ λεπτὸς τοῖχος ποὺ πλευρίζει ἐσωτερικὰ τὸν τελευταῖο ὑποστήριζε ἴσως τὸ κράσπεδο τοῦ μακρόστενου κεφαλόσκαλου. Στὸ Ν τμῆμα τοῦ κεφαλόσκαλου ὑπῆρχε τὸ λεῖο κατώφλι καὶ ἡ ἔξοδος πρὸς τὸ γειτονικὸ χῶρο. Μερικὰ κομμάτια στρωμένων πλακῶν σ' αὐτὸ τὸ ψηλὸ ἐπίπεδο ἀνήκουν ἴσως στὴ στρώση τοῦ κεφαλόσκαλου. Ὁ διαχωριστικὸς τοῖχος τοῦ κλωβοῦ ἔγειρε πρὸς τὸ Βορρά, ἴσως ἀπὸ σεισμό. Στὴν περιοχὴ τῶν πολλῶν πεσμένων πετρῶν περισυλλέχθηκαν πολλὰ ὄστρακα Light on Dark μὲ ὁριζόντιες λευκὲς ταινίες, ἀνορθωμένες τοξοειδεῖς λαβὲς μεγάλων ἀγγείων, ἄλλες ταινιωτὲς ἑλισσόμενες μελανογάνωτες, δυὸ κάθετες τοξοειδεῖς κυλινδρικές, μιὰ λαβὴ μὲ δήλωση καρφιοῦ, πόδι τριποδικῆς χύτρας, κομμάτια κυάθων, τέλος γλωσσοειδὲς πήλινο ἀντικείμενο μὲ αὐλάκωση στὴ μιὰ πλευρά. Οἱ πεσμένες στὸν κλωβὸ τοῦ κλιμακοστασίου πέτρες τελικὰ ἔμειναν στὴ θέση τους. Στὸ δωμάτιο τῶν κυπέλλων-κυάθων ἀποκαλύφθηκε στὸ τέλος τῆς ἐργασίας χαμηλὸ θρανίο κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ καὶ τοῦ νότιου τοίχου, πλάτους 0.50 μ. (πίν. 200α). Καὶ ἐκεῖ συλλέχθηκαν μερικὰ ἄωτα κύπελλα καὶ κομμάτια κυάθων, ἐπίσης μιὰ ἀγνύθα τοῦ δισκόμορφου ἀμφικυρτου τύπου μὲ κεντρικὴ τρύπα καὶ ἄμορφη βαθυπράσινη πέτρα ἀπὸ τὴν ὁποία ἀποσπάσθηκε κυλινδρικὸς πυρήνας. Βόρεια τοῦ δεύτερου διαχωρίσματος μαζεύθηκαν κομμάτια ἐλαφρόπετρας καὶ κόκαλα ζώων. Τμῆμα τριπτήρα συλλέχθηκε στὸ τρίτο διαχώρισμα. Ἡ ἐργασία σταμάτησε στὸ σημεῖο αὐτό.

ΕΡΓΑ ΣΤΕΡΕΩΣΗΣ, ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗΣ

Μὲ γενικοὺς τεχνικοὺς ἐπιβλέποντες τὸν Γιῶργο Ἡλιάκη καὶ τὸν Χαρίλαο Σφακιανάκη γίνηκαν τὰ ἀκόλουθα ἔργα στερέωσης, ἀποκατάστασης καὶ ἀναστήλωσης:

Α) *Στὸ 'Ανάκτορο*: 1) Ἡ ἀποκατάσταση τῶν ζημιῶν τοῦ κατωφλιοῦ τῆς καθαρτήριας δεξαμενῆς. 2) Ἡ στερέωση τῶν κονιαμάτων τῶν κύριων δωματίων τῆς Δ πτέρυγας τοῦ 'Ανάκτορου. 3) Ἡ στερέωση καὶ συμπλήρωση τοίχων τοῦ 'Ανάκτορου, ἰδιαίτερα στὰ σημεῖα ποὺ εἶχαν δημιουργηθεῖ μεγάλες τρύπες. 4) Ἡ στερέωση τῶν διαφραγμάτων τῶν ἀποθετῶν σκευῶν τῆς Δ. πτέρυγας. 5) Ἡ στερέωση τῶν κονιαμάτων, τῶν παραστάδων, κατωφλιῶν τῶν βαθειῶν ἀποθηκῶν τῆς Δ πτέρυγας καὶ ἡ ἐπιδιόρθωση τῶν τεσσάρων σκαλοπατιῶν τῆς καθόδου σ' αὐτές. 6) Ἡ ἀνακατασκευὴ τῆς κλιμακωτῆς ἀνόδου ἀπὸ τὸ μαγειρεῖο στὸ ἀνώτερο ἰσόπεδο, πλάι στὸ δωμάτιο τοῦ ἀλάβαστρου. 'Ανακατα-

σκευάσθηκαν οἱ 4 πρῶτες βαθμίδες (πίν. 200β), τὸ ἔξω ἀπὸ τὴ θύρα τοῦ Δωματίου τοῦ ἀλάβαστρου ἰσόπεδο καὶ συμπληρώθηκαν μὲ βάση τὰ σωζόμενα λείψανα οἱ ψηλόπετρες 7 βαθμίδες. 7) Στὸ νότια ἀπὸ τὸν Ν ἐργαστηριακὸ τομέα Δ σκέλος τοῦ περιβόλου γίνηκε στερέωση τῶν λίθων τῆς ἐσωτερικῆς κρηπίδας καὶ τοῦ κύριου σκέλους σ' ὁλόκληρο τὸ μῆκος καὶ στὸ τμῆμα ποὺ ζώνει τὸ κυκλικὸ κτίριο (πίν. 181α-β, 182α). Στὸ τελευταῖο στερεώθηκαν οἱ πέτρες τῆς Β παραστάδας καὶ ἡ Ν παραστάδα τοποθετήθηκε στὴν ἀρχική της θέση (πίν. 183β). 8) Στὴν περιοχὴ τοῦ πηγαδιοῦ τῆς ΝΑ γωνιᾶς τῆς κεντρικῆς αὐλῆς γίνηκαν ἐργασίες τοποθέτησης τῶν πεσμένων λίθων τοῦ κρασπέδου καὶ τοῦ πηγαδιοῦ (πίν. 201α). 9) Στὸ Ν ἐργαστηριακὸ τομέα τοποθετήθηκαν μεγάλοι κυβόλιθοι στὴ ΝΑ γωνία καὶ τὴν Α πλευρά.

Β) *Στὰ σπίτια τῆς πόλης*: 10) Ἐπανατοποθετήθηκαν πεσμένοι κυβόλιθοι στὶς προσόψεις τῶν σπιτιῶν τοῦ καινούριου τμήματος τοῦ Δρόμου τοῦ λιμανιοῦ. 11) Στὸ σπίτι Β τῆς περιοχῆς Hogarth ἀναστηλώθηκε τὸ κλιμακοστάσιο XVI μὲ τὴ στερέωση τῶν τριῶν βαθμίδων τοῦ εἰσαγωγικοῦ σκέλους καὶ τοῦ πρώτου κεφαλόσκαλου (πίν. 201β), τὴν ἀναστήλωση τοῦ δεύτερου σκέλους μὲ τὰ πεσμένα στὴ sottoscala καὶ στὸ διπλανὸ δωμάτιο XV σκαλοπάτια (πίν. 202α), τέλος μὲ τὴν τοποθέτηση τῆς πρώτης βαθμίδας τοῦ τρίτου σκέλους μετὰ τὴν ἀνακατασκευὴ τοῦ δεύτερου κεφαλόσκαλου (πίν. 202β). Τὸ τοιχίο τῆς ὑποστήριξης τῆς σκάλας συμπληρώθηκε καὶ διευθετήθηκε ὁ χῶρος τῆς sottoscala. Τὸ ὕψος τοῦ δαπέδου τοῦ πάνω ὀρόφου ὑπολογίσθηκε σὲ 2.70 - 3 μ. Ἴσως οἱ ὑπόλοιπες βαθμίδες τοῦ τρίτου σκέλους ἦταν ξύλινες, γιατὶ καμιὰ ἀπ' αὐτὲς ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πρώτη δὲν βρέθηκε. Οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς βαθμίδες ἦταν ἀπὸ κυανωπὴ ἀσβεστολιθικὴ πέτρα, οἱ ἀρχικὲς καὶ τελικὲς τῶν δυὸ πάνω σκελῶν ἀπὸ πωρόλιθο, τὸ πρῶτο κεφαλόσκαλο ἀπὸ κοινὴ πέτρα μὲ ἐπαναχρησιμοποίηση καὶ ἑνὸς πλακωτοῦ τριβείου, τὸ δεύτερο κεφαλόσκαλο ἀπὸ πωρολιθικὲς πλάκες.

Τελικὰ συμπληρώθηκε καὶ ἀποκαταστάθηκε ἡ πρόχειρη περίφραξη τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου. Ἡ εἴσοδός του ἔμεινε προσωρινὰ στὴν ἴδια θέση.

Ν. ΠΛΑΤΩΝ

27. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΙΕΡΑΠΕΤΡΑΣ

(Παρένθ. πίν. ΙΒ' - ΙΓ')

Εἰς τὸ Κεφάλι παρὰ τὸ χωρίον Βασιλικὴ Ἱεραπέτρας συνεχίσθη δι' ἐνάτην ἀνασκαφικὴν περίοδον ἡ ἔρευνα τοῦ μινωικοῦ οἰκισμοῦ ὑπὸ τὴν κοινὴν διεύθυνσιν τοῦ γράφοντος καὶ τοῦ ἀρχαιολόγου κ. Χρίστου Μόρτζου, ἐπιστημονικοῦ συνεργάτου εἰς τὸ Ἀρχαιολογικὸν Τμῆμα τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων. Ὑπεύθυνοι τῶν ἐπὶ μέρους τομέων τῆς ἀνασκαφῆς ἦσαν οἱ ἀρχαιολόγοι Νάσια Μαγιάκου καὶ Μιχάλης Σακκαλῆς (περιοχὴ ΝΔ), Κλέλια Μπουραντᾶ (Ἀνατολικὴ Πεζούλα) καὶ ἡ ἀρχιτέκτων - ἀρχαιολόγος Βασιλικὴ Φώτου (περιοχὴ Ρ), ἡ ὁποία ἀνέλαβε καὶ τὴν ἀποτύπωσιν τοῦ συνόλου τῆς ἀνασκαφῆς. Ἔλαβον ἐπίσης μέρος καὶ ἐβοήθησαν εἰς τὴν ἀνασκαφὴν ἡ ἱστορικὸς Μαριέτα Οἰκονομοπούλου καὶ οἱ φιλόλογοι Ὄλγα Μιχαηλίδου καὶ Νίκος Νικολάου. Τεχνικὸς συνεργάτης ἦτο καὶ πάλιν ὁ ἀρχιτεχνίτης τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου κ. Ἰωάννης Μεραμβελιωτάκης.

Περιοχὴ ΝΔ: Δωμάτια ΝΔ - Οἰκία Χ - Κτήριον Ο (εἰκ. 1, παρένθ. πίν. ΙΑ' - ΙΒ')

Ἡ ἀποκάλυψις καὶ στερέωσις τῶν χώρων 10 - 12 καὶ 17 - 27 τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς Seager ἐπροχώρησε (πρβ. ΠΑΕ 1979, 325 - 326, εἰκ. 3) μὲ τὴν πλήρη ἀποχωμάτωσιν καὶ στερέωσιν τῶν περισσοτέρων. Εἰς τὸ νέον σχέδιον διετηρήθη ἡ ἀρίθμησις Seager μὲ προσθήκας τινάς. Σημαντικὸν ἀποτέλεσμα τῆς ἐφετινῆς ἐργασίας ἦτο ἡ πιστοποίησις ἐνταῦθα καὶ εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον πρὸς τὰ ΠΜ ΙΙβ δωμάτια καταλοίπων οἰκίας τῆς ΜΜ Ια περιόδου, τὴν ὁποίαν ὠνομάσαμεν *Οἰκίαν Χ*. (Τὸ δυτικώτατον τμῆμα τῆς οἰκίας, ὁ χῶρος Χ1 εἶχεν ἀνευρεθῆ κατὰ τὰς δοκιμὰς τοῦ 1978, ἴδε ΠΑΕ 1978, κτίσμα VIβ, σελ. 306 καὶ εἰκ. 3.) Τῆς Οἰκίας σώζονται ἐλάχιστα λείψανα καθόσον τὸ πλεῖστον τῶν θεμελίων αὐτῆς κατεστράφη ἀλληλοδιαδόχως κατὰ τὴν ἑλληνορρωμαϊκὴν ἐποχὴν (ὄστρακα ρωμαϊκὰ εὑρέθησαν εἰς τινα σημεῖα μέχρι τοῦ βράχου), κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν Seager καὶ ὑπὸ τῆς συγχρόνου καλλιεργείας. Λείψανα ἀδιαταράκτων ἐπιχώσεων (στρωμάτων θεμελιώσεως προφανῶς) μὲ καθαρὰ σύνολα ΜΜ Ια ὀστράκων (κυρίως μελαμβαφῶν κυπέλλων εἰς κακὴν κατάστασιν) εὑρέθησαν ἐντὸς (1980) καὶ πέριξ (1978) τοῦ χώρου Χ1 καὶ τοῦ χώρου Χ3 (1980). Ἡ Οἰκία Χ εἶναι ἡ τρίτη ὑπὸ τῆς νέας ἀνασκαφῆς πιστοποιουμένη ΜΜ Ια οἰκία, ὥστε, συναριθμουμένων καὶ τῶν δύο τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς, αἱ μέχρι τοῦδε

γνωσταὶ οἰκίαι τῆς περιόδου αὐτῆς ἐν Βασιλικῇ ἀνέρχονται εἰς 5 (Οἰκίαι Α,Β,Γ, Φ,Χ), ἐξ ὧν ὁραταὶ εἶναι μόνον αἱ τρεῖς τῆς νέας ἀνασκαφῆς (Γ,Φ,Χ) (εἰκ. 1).

Ἡ χρονολόγησις τῶν δωματίων 10 - 12 καὶ 17 - 27 εἰς τὴν ΠΜ Πβ περί-

Εἰκ. 1.

οδον ἐβεβαιώθη περαιτέρω διὰ τῆς συγκεντρώσεως καὶ ἐξετάσεως τοῦ συνόλου τῶν κινητῶν εὑρημάτων τὰ ὁποῖα εἶχον ἐγκαταλειφθῆ ὑπὸ τοῦ Seager ἐντὸς τῶν ἀνεσκαμμένων χωμάτων. Μία σημαντικὴ ὁμὰς εὑρημάτων εἶχε τοποθετηθῆ ὑπὸ τοῦ Seager ἢ τῶν ἐργατῶν του εἰς τὸν βόρειον μυχὸν τοῦ χώρου 27α, ὅπου, ὡς φαίνεται εἶχε παραμείνει ἐκτεθειμένη ἐπ' ἀρκετὸν διάστημα: ἡ ὁμὰς

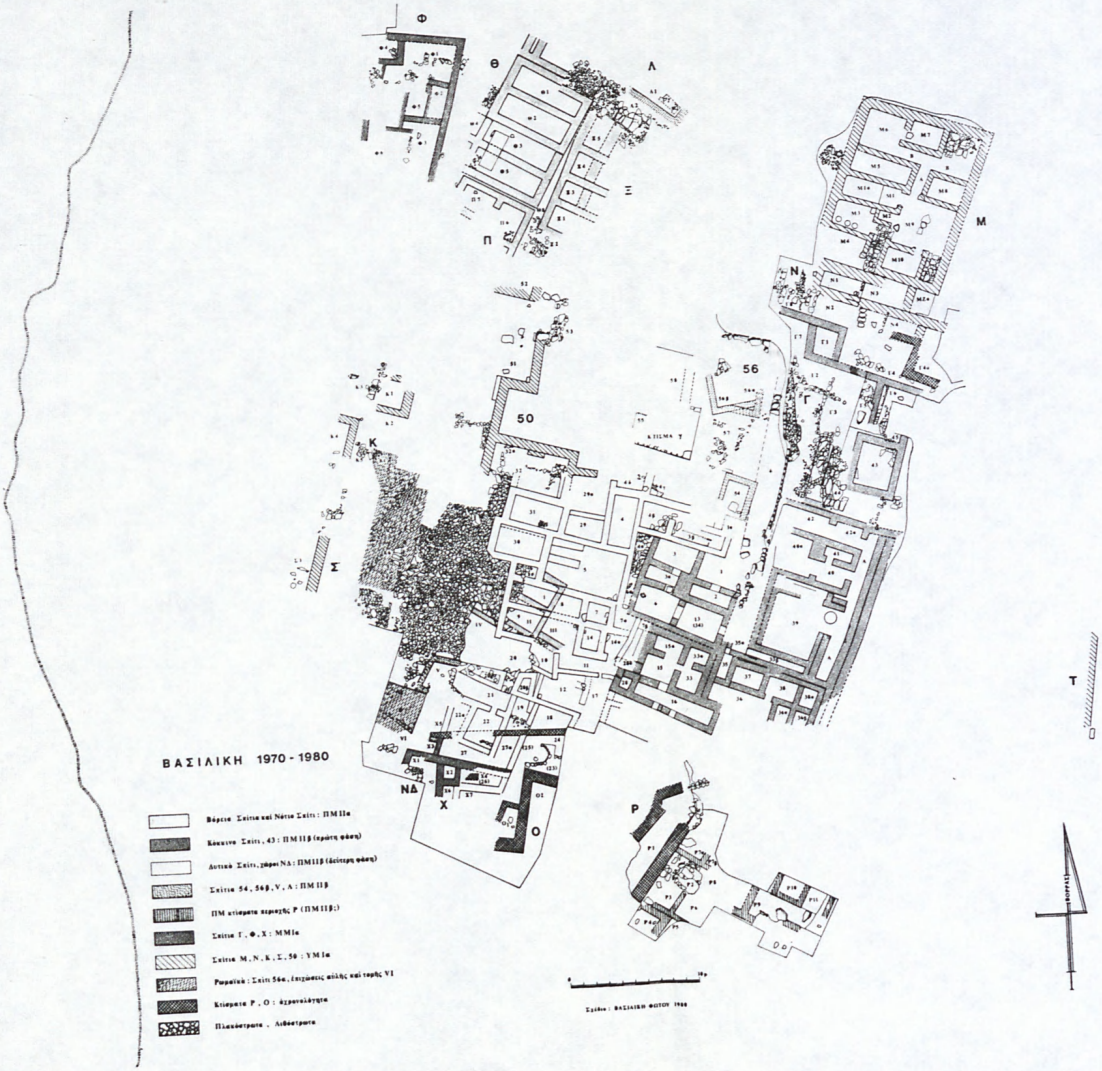
Φ
Θ
Λ
Ξ
Π
Μ
Ν
56
50
Γ
Κ
Σ
Τ
ΝΔ
Χ
Ο
Ρ
ΒΑΣΙΛΙΚΗ 1970 - 1980
Βόρεια Στοά και Νότια Στοά : ΠΜΙΙα
Κεντρική Στοά , 43 : ΠΜΙΙβ (πρώτη φάση)
Δυτική Στοά, χώρος ΝΑ : ΠΜΙΙβ (δεύτερη φάση)
Στοά 54 , 56β , V , Α : ΠΜ ΙΙβ
ΠΜ κτίσματα περιοχής Ρ (ΠΜ ΙΙβ;)
Στοά Γ , Φ , Χ : ΜΜΙα
Στοά Μ , Ν , k , Σ , 56 : ΥΜΙα
Ρωμαϊκά : Στοά 56α , ύστερους αιώνες και τοιχος VI
Κτίσματα Ρ , Ο : άχρονολόγητα
Πλακόστρωτα , Λιθόστρωτα

αὐτή, ἀποτελουμένη ὑπὸ μεγάλου ἀριθμοῦ ὑφαντικῶν βαρῶν καὶ ἀρκετῶν ὀστράκων, ἐφαίνετο κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν ὡσεὶ ἀποτεθειμένη ὑπὸ ἀρχαῖον δάπεδον ἐκ σκληρᾶς κτυπητῆς γῆς, ἀλλ' ἡ πρόοδος τῆς ἐργασίας ἔδειξεν ὅτι ἐπρόκειτο πράγματι περὶ λεπτῶν στρωμάτων ἐκ φερτῶν ὑπὸ διαδοχικῶν βροχῶν καθαρῶν χωμάτων, ὥστε εἶναι φανερὸν ὅτι συνεκέντρωσαν μὲν οἱ ἐργάται τοῦ Seager τὰ εὑρήματα εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο, ἀλλ' ἡ ἐπιχωμάτωσις τοῦ χώρου δι' αὐτῶν τῶν χωμάτων τῆς ἀνασκαφῆς ἐγένετο μετὰ παρέλευσιν χρόνου. Τὰ ὑφαντικὰ βάρη εἶναι πλέον τῶν 100, ἐξ ὧν 72 ἀκέραια διαμοιραζόμενα εἰς διαφόρους τύπους· τὰ πλεῖστα, σφαιρικὰ ἢ σφαιροειδῆ πεπλατυσμένα ἢ κωδωνοειδῆ, εἶναι μᾶλλον ΠΜ ΙΙβ, ὡς ἐμφαίνεται ὑπὸ τοῦ ἐν μέρει διατηρουμένου ἐρυθροῦ ἐπιχρίσματος, ἐνῷ περὶ τὰ 15 κυβοειδῆ, καλύτερον ὠπτημένα, πιθανῶς εἶναι ΜΜ (β. Ἔργον 1980, εἰκ. 100).

Ἡ ἔρευνα εἰς τὸ ἰσχυρὸν *Κτίσμα Ο* εἰς τὴν αὐτὴν περιοχὴν ἐπροχώρησε διὰ τοῦ καθαρισμοῦ τῶν ἤδη γνωστῶν τοίχων. Εἰς τὴν Δ πλευρὰν τοῦ κεντρικοῦ τοίχου εὑρέθη πρόσκτισμα (Χῶρος Ο1) ἀποτελούμενον ἀπὸ δύο λεπτοὺς τοίχους ἐκ μικρῶν λίθων, τὸ ὁποῖον ἐκ πρώτης ὄψεως δὲν φαίνεται νὰ ἔχῃ σχέσιν πρὸς τοὺς καλῶς ἐκ μεγάλων λίθων ᾠκοδομημένους τοίχους τοῦ κτηρίου. Ἡ ἐφετινὴ ἔρευνα οὐδὲν στοιχεῖον προσέθεσε πρὸς χρονολόγησιν τοῦ Κτηρίου Ο. Ἐλπίζεται τὸ πρόβλημα νὰ λυθῇ διὰ τῆς ἀνευρέσεως ἀδιαταράκτων ἐπιχώσεων εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευράν. Πράγματι ἡ ἀνερεύνητος περιοχὴ μεταξὺ Ο, Ρ καὶ δωμ. 16 ἔχει βαθείας ἐπιχώσεις, αἱ ὁποῖαι παρὰ τὴν διαταραχὴν των ὑπὸ τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς ὑποκρύπτουν ἀσφαλῶς σημαντικὰ ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα, πιθανώτατα δὲ καὶ τμήματα ἀσκάφων ἐπιχώσεων. Διὰ τοῦ καθαρισμοῦ τῆς περιοχῆς θὰ λυθῇ ἴσως καὶ τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως τοῦ *Κτηρίου Ο* καὶ τοῦ ὁμοίας ἰσχυρᾶς κατασκευῆς *Κτηρίου Ρ* (ἤτοι τῶν πλαισιουσῶν τὸν χῶρον Ρ1 ἰσχυρῶν θεμελιώσεων).

Περιοχὴ Ρ (εἰκ. 2)

Ἡ ἐφετινὴ ἐργασία εἰς τὴν περιοχὴν Ρ φαίνεται διανοίγουσα νέαν προοπτικὴν πρὸς καλυτέραν μελέτην στοιχείων τῆς ΠΜ ἀρχιτεκτονικῆς καὶ γενικώτερον τῆς ἱστορίας τοῦ οἰκισμοῦ. Ἡ ἀνασκαφὴ ἐπεκταθεῖσα πρὸς Α ἀπεκάλυψε ἐν μέρει μὲν ἀνεσκαμμένα καὶ δὴ εἰς ἀρκετὸν βάθος ἀρχαιολογικὰ στρώματα (περὶ τῶν ὁποίων δὲν ὑπάρχουν εἰδήσεις εἰς τὰς ἐκθέσεις Seager) ἐν μέρει δὲ καὶ ἄσκαφα, τῶν ὁποίων ἡ ἔκτασις δὲν ἔχει ἀκόμη διαπιστωθῇ. Λόγῳ τῆς μεγάλης σημασίας τὴν ὁποίαν ἀποδίδομεν εἰς τὴν ἔρευναν τῆς περιοχῆς Ρ ἐκρατήσαμεν λεπτομερῆ στοιχεῖα μὲ ἐπαλλήλους ἀποτυπώσεις τῆς καταστάσεως τῆς ἀνασκαφῆς εἰς τὰ διάφορα αὐτῆς στάδια.

Τὰ ἰσχυρὰ ὑποστρώματα θεμελιώσεως ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐπικρατεῖ ὁ ρυθμὸς Βασιλικῆς (μὲ ἀρκετὰ συχνὴν τὴν παρουσίαν καὶ τοῦ λευκοῦ ρυθμοῦ, ἀραι-

οτέραν δὲ τοῦ ρυθμοῦ Κουμάσας) ἐπανεμφανίζονται εἰς τὸν χῶρον P9 πλησίον τοίχων θεμελίων, ἐκ τῶν ὁποίων καλύτερον διατηροῦνται οἱ τοῦ χώρου P10. Τὸ βάθος τοῦ ἐντυπωσιακοῦ στρώματος τῶν μικρῶν λίθων δὲν ἔχει ἀκόμη

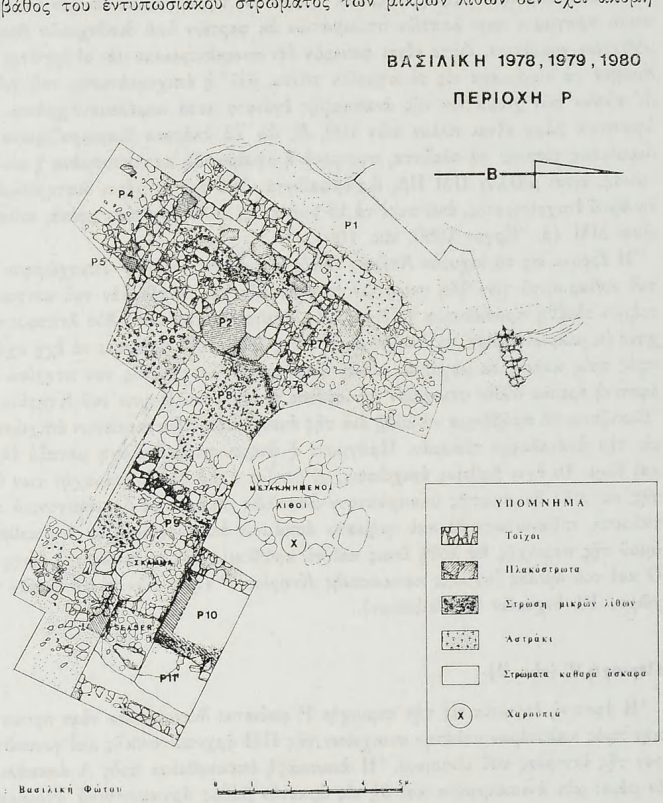

Σχέδιο : Βασιλικὴ Φώτου

Εἰκ. 2.

διαπιστωθῆ ἀλλ' εἰς τὸν χῶρον P8 φαίνεται νὰ ὑπερβαίνῃ τὰ 50 ἑκ. μ. Τὸ ἰσχυρὸν στρῶμα τῶν μικρῶν λίθων (μετὰ ἀμμωδῶν χωμάτων, ὀστράκων κεραμεικῆς καὶ κατὰ τόπους μεγαλυτέρων ποταμολίθων — «παιπαλῶν»—) ἀποτελεῖ μετὰ τῶν τοιχαρίων ἐνιαίαν κατασκευὴν θεμελιώσεως εἰς ἐπίπεδον χαμηλότερον τῶν (μὴ εὑρεθέντων) δαπέδων. Εἶναι ἤδη σαφὲς ὅτι κτίσματα

καλῆς κατασκευῆς τῆς (ἀπερχομένης) ΠΜ Πβ περιόδου ὑπῆρχον εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τοῦ λόφου, ὅπου βραδύτερον ἀνηγέρθη τὸ ὑπὸ τοῦ ἰσχυροῦ τοίχου Ρ καὶ τῶν παρ' αὐτὸ (ΒΔ αὐτοῦ) θεμελίων ἀντιπροσωπευόμενον μέγα κτήριον, εἰς τὸ ὁποῖον ἀνῆκον καὶ οἱ νῦν διάσπαρτοι μεγάλοι λίθοι. Ἡ ὑπό τινων στοιχείων διαφαινομένη ΠΜ ΙΙΙ ἡλικία τοῦ μεγάλου κτηρίου Ρ ἀποδεικνυομένη, θὰ προσέθετε ἐξαιρέτου σπουδαιότητος στοιχεῖον εἰς τὴν ἔρευναν τῆς προβληματικῆς ὡς πρὸς τὰ ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα περιόδου ταύτης. Ὑπενθυμίζω ὅτι ἡ μόνη ποτὲ καθ' ἅπασαν τὴν Κρήτην εὑρεθεῖσα σαφὴς στρωματογραφικὴ διαδοχὴ ΠΜ Πβ - ΠΜ ΙΙΙ στρωμάτων ἦτο εἰς τὴν παρὰ τὴν περιοχὴν Ρ περιοχὴν τῶν «ΝΑ δοκιμῶν» τῆς ἀνασκαφῆς Seager («περίοδος IV» καὶ «περιοχὴ IV») (Πρβ. Ζώης, Βασιλικὴ Ι, 56 - 58 καὶ σχέδια IV - V).

Ἀνατολικὴ πεζούλα: Περιοχὴ Οἰκιῶν Γ καὶ Ν (παρένθ. πίν. ΙΓ')

Λόγῳ τῶν ἰδιαζουσῶν δυσχερειῶν, τὰς ὁποίας συνήντησε ἡ περυσινὴ ἀνασκαφὴ εἰς τὴν περιοχὴν τῶν χώρων Γ4 - Γ5 - Ν4, ὅπου συμπλέκονται κατάλοιπα ΠΜ, ΜΜ καὶ ΥΜ (ἰδὲ ΠΑΕ 1979, 328-330 καὶ παρένθ. πίν. Θ') ἀπεφασίσθη νὰ μετατοπισθῇ ἡ ἔρευνα ὀλίγα μέτρα δυτικώτερον καὶ νὰ ἐρευνηθῇ ἡ ἄσκαφος ἔκτασις δυτικῶς τῶν πιστοποιημένων κατὰ τὰς ἐργασίας τοῦ 1970 καὶ 1979 χώρων τῶν οἰκιῶν Γ (ΜΜ Ια) καὶ Ν (ΥΜ Ια), ὅπου ἡ διάκρισις ΜΜ καὶ ΥΜ ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων ἦτο ἤδη σαφὴς ἡ δὲ ἀβαθὴς ἐπίχωσις ἦτο γνωστὸν ὅτι ἦτο ἀδιατάρακτος (ἰδὲ ΠΑΕ 1972, 288 - 293, εἰκ. 1 καὶ παρένθ. πίν. Ζ'). Εἰς τὴν περιοχὴν ὑπάρχουν μεγάλοι ἀποκυλισθέντες τῆς ἀρχικῆς των θέσεως λίθοι τοῦ «Κυκλωπείου» τινὲς τῶν ὁποίων μετετοπίσθησαν (χωρὶς νὰ ἀπομακρυνθοῦν) πρὸς διευκόλυνσιν τῆς ἐργασίας.

Εὐθὺς ὑπὸ τὸ ἐπιφανειακὸν εὑρέθη σκληρὰ ἀρχαιολογικὴ ἐπίχωσις μικροῦ βάθους (ἀπὸ 10 ἕως c. 30 ἑκ., παχυνομένη κατὰ τὴν ἀνωφέρειαν, ἤτοι πρὸς Δ) καὶ ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα διαφόρων περιόδων. Ὁ Β τοῖχος τοῦ χώρου Γ1 εὑρέθη συνεχιζόμενος πρὸς Δ εἰς μῆκος 3 μ. Εἰς τὸν χῶρον Γ8 (ἤτοι δυτικῶς τῶν χώρων Ν2 - Ν1) εὑρέθησαν τμήματα πλακοστρώτων καὶ λιθοστρώτων εἰς κακὴν κατάστασιν, ἀνήκοντα προφανῶς εἰς δύο περιόδους. Καὶ τὰ μὲν ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ βράχου θεμελιωμένα εἶναι ΠΜ ἐνῷ τὰ νεώτερα συνδέονται πρὸς τὴν ΜΜ Ια Οἰκίαν Γ. Τῆς Οἰκίας ταύτης ἠρευνήθη καὶ μικρὸν τμῆμα ἀδιαταράκτου ἐπιχώσεως κατὰ τὸ κέντρον τοῦ Δ τμήματος τοῦ χώρου Γ2 (ἐκ τῶν ὑπολειφθέντων τῆς ἀνασκαφῆς 1970, 1972, 1974, πρβ. ΠΑΕ 1972 πίν. 246, 1974, 220 - 221), ἡ ὁποία δύναται νὰ ἑρμηνευθῇ ὡς στρῶμα θεμελιώσεως μᾶλλον ἢ καταστροφῆς ἐφ' ὅσον κεῖται εὐθέως ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ κατωφεροῦς βράχου (ἀλλὰ τὸ πρᾶγμα θὰ ἐπανεξετασθῇ σὺν τῇ προόδῳ τῆς ἀνασκαφῆς). Ἡ ἀφαιρεθεῖσα ἐπίχωσις (κέντρον Δ τμήματος χώρου Γ2) ἀπετε-

λεῖτο ἀπὸ συμπαγῆ μᾶζαν λίθων, χωμάτων καὶ ἀφθόνου κεραμεικῆς, ἀμιγῶς ΜΜ Ια. Πλὴν τῶν ὀστράκων ὑπῆρχον καὶ μερικὰ ἀκέραια ἢ σχεδὸν ἀκέραια ἀγγεῖα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ δύο καλὰ κύπελλα μὲ λευκὴν διακόσμησιν, ἓν τοῦ τυπικοῦ ΠΜ ΙΙΙ λευκοῦ ρυθμοῦ (χρῶμα διακοσμήσεως λευκὸν-κρὲμ ἐπὶ μαύρου ἐπιχρίσματος) καὶ ἕτερον τυπικὸν ποτήριον (tumbler) τοῦ ΜΜ Ια ρυθμοῦ (χρῶμα διακοσμήσεως λευκὸν ἐπὶ ἐρυθρωποῦ, σχεδὸν φλογωτοῦ ἐπιχρίσματος). Ἡ συνεύρεσις τῶν δύο τούτων διαφόρου τεχνικῆς κυπέλλων ἀποτελεῖ ἐνδιαφέρον στοιχεῖον εἰς τὴν μελέτην τῶν σχετικῶν πρὸς τὸν λευκὸν ρυθμὸν προβλημάτων (εἰκ. 3).

Εἰκ. 3. Κεραμεικὴ ἐκ τῆς Οἰκίας Γ.

Ἡ ἔρευνα πρὸς Δ τῶν χώρων Γ3 - Γ2 ἀπεκάλυψε συνέχειαν τοῦ ὑπὸ τὴν θεμελίωσιν τοῦ «Κυκλωπείου» λιθοστρώτου (πρβ. ΠΑΕ 1972, 286) καὶ πρὸς αὐτὸ συναπτόμενον τοιχάριον ἐκ μονῆς σειρᾶς λίθων μὲ πρόσωπον πρὸς Α. Πρόκειται μᾶλλον περὶ τμήματος ἀνόδου πρὸς τὸ κέντρον τοῦ ΠΜ ΙΙβ οἰκισμοῦ ἐκ τῆς περιοχῆς τῆς πλακοστρώτου βαθμιδωτῆς αὐλῆς 44, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται καὶ πρωιμωτέρα, ΠΜ ΙΙα, χρονολογία τῆς ἀνόδου ταύτης (ὡς ἐμφαίνεται ὑπὸ τῶν συλλεγέντων ὀστράκων), παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι αὕτη εὑρίσκεται εἰς ἐπίπεδον κατά τι ὑψηλότερον τῆς αὐλῆς 44. Ἡ ἐργασία ἐνταῦθα ἔφθασεν εἰς τὸ στρῶμα θεμελιώσεως τοῦ «Κυκλωπείου», ἀποτελουμένου ἐκ κοινῆς λάσπης καὶ μικρῶν λίθων, ἀφῃρέθη μάλιστα μικρὸν τμῆμα τῆς θεμελιώσεως ταύτης μὲ σκοπὸν τὴν πιστοποίησιν τοῦ χρόνου ἱδρύσεως τοῦ «Κυκλωπείου», ἀλλ' ἡ ἐργασία αὐτὴ δὲν ἀπέδωσε, καθ' ὅσον τὰ συγκεντρωθέντα ἐλάχιστα ὄστρακα δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ χρονολογηθοῦν μὲ ἀκρίβειαν.

ΑΝΤΩΝΗΣ Α. ΖΩΗΣ

28. ΤΟ ΙΕΡΟ ΚΟΡΥΦΗΣ ΓΙΟΥΧΤΑ (1979 - 1980)

(Παρένθ. πίν. ΙΔ′ καὶ πίν. 203 - 215)

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ ἱερὸ Γιούχτα συνεχίσθηκε καὶ κατὰ τὰ ἔτη 1979 - 1980[1] γιὰ τέσσερις συνολικὰ ἑβδομάδες. Στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἔτους 1979 ἐβοήθησε ἡ Δρ. τῆς ἀρχαιολογίας Π. Μεταξᾶ-Muhly, ὁ τεχνίτης τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου Π. Συναδινάκης καὶ οἱ φύλακες τῆς περιοχῆς Ἑλ. Συναδινάκης καὶ Ν. Κουτουλάκης.

Ἡ κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς (παρένθ. πίν. ΙΔ′) ἐκπονήθηκε ἀπὸ τὸν D. Smythe, συνεργάτη τῆς Ἀγγλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν, ποὺ συμπλήρωσε τὴν παλαιότερη κάτοψη γιὰ τὴν ὁποία ἔχουν ἐργαστεῖ σταδιακὰ οἱ ἀρχιτέκτονες Χρ. Τζομπανάκη (1974 - 1977) καὶ Γ. Μαρίνου - Ν. Ζαρίφης (1978)[2]. Ἐπὶ μέρους ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια ἔγιναν ἀπὸ τὴν ἀρχιτέκτονα Ἑλ. Καμπέλη καὶ τὴ σχεδιάστρια τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου Αἰκ. Ἀστρινάκη. Τέλος οἱ στρωματογραφικὲς τομὲς ποὺ περιλαμβάνονται στὴν ἔκθεση σχεδιάσθηκαν ἀπὸ τὶς συναδέλφους Ν. Δημοπούλου - Ρεθεμιωτάκη, Π. Μεταξᾶ - Muhly καὶ τὴν ὑπογράφουσα.

Τὰ κύρια ἀποτελέσματα τῆς ἕκτης καὶ ἕβδομης ἀνασκαφικῆς περιόδου ἦταν σὲ γενικὲς γραμμὲς τὰ ἑξῆς:

1. Ἐξακριβώθηκε ἡ ὕπαρξη ἑνὸς νέου ἀνδήρου ἐμπρὸς στὴν πτέρυγα τῶν δωματίων, σὲ ἐπίπεδο χαμηλότερο ἀπ' αὐτὰ (παρένθ. πίν. ΙΔ′, ἄνδηρο ΙΙΙ). Θεωρεῖται ἐπίσης πιθανὴ ἡ ὕπαρξη ἑνὸς τέταρτου ἀνδήρου μὲ τὴν ἴδια κλιμακωτὴ διάταξη, ἀνατολικὰ τοῦ προηγουμένου.

2. Ἀποκαλύφθηκαν παλαιοανακτορικὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα κάτω ἀπὸ τὰ δάπεδα τῶν δωματίων ΙΙΙ - V. Συμπληρώθηκε ἡ στρωματογραφικὴ ἔρευνα

1. Γιὰ λόγους ἀνεξαρτήτους τῆς θελήσεώς μου δημοσιεύονται συνοπτικὰ στὸν τόμο αὐτὸ τὰ κυριότερα συμπεράσματα τῆς ἔρευνας τῶν ἐτῶν 1979 - 1980. Γιὰ τὴν ἔρευνα τῶν τελευταίων ἐτῶν βλ. Α. Καρετσου, Τὸ ἱερὸ κορυφῆς Γιούχτα, ΠΑΕ 1974, 228 - 239, 1975 Β′, 330 - 342, 1976 Β′, 408 - 418, 1977 Β′, 419 - 420, 1978, 232 - 258, «Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age», Op. Ath., The Peak Sanctuaries of Mt. Juktas (τυπώνεται).

2. Ἐκφράζονται θερμὲς εὐχαριστίες σὲ ὅλους καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτή. Ἰδιαίτερα εὐχαριστῶ τὸν κ. D. Smythe γιὰ τὴν ἀκριβὴ ἐργασία του σὲ μιὰ θέση ὅπου κατὰ κανόνα ἐπικρατοῦν δυσμενεῖς καιρικὲς συνθῆκες.

τῶν δωματίων IV καὶ V (εἰκ. 3, 4, 5). Στὰ βόρεια τοῦ ἀνδήρου II ἦλθαν σὲ φῶς ἄφθονα χρωματιστὰ κονιάματα (εἰκ. 8, πίν. 214β).

3. Ὁλοκληρώθηκε ἡ ἐπίπονη καὶ πολυδάπανη ἐπίσης ἀποτύπωση τοῦ περι-

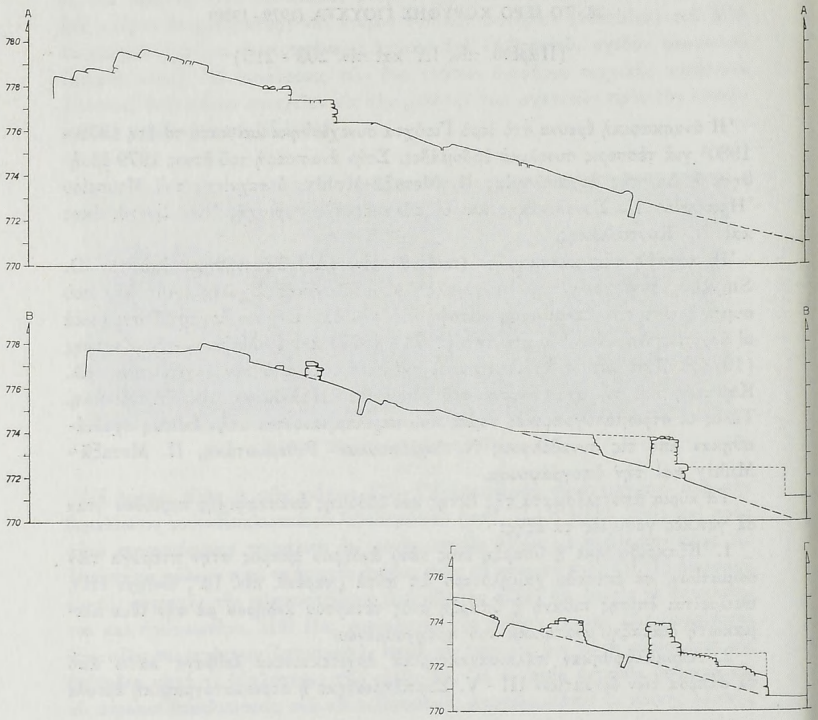

Εἰκ. 1. Τομὲς Α - Α, Β - Β, Γ - Γ.

μετρικοῦ περιβόλου ποὺ περιβάλλει τὸ μινωικὸ ἱερὸ καὶ τὴν «Ὑψηλὴ Κορφὴ» τοῦ Γιούχτα.

Τὸ νέο ἐπίμηκες τραπεζοειδὲς ἄνδηρο βρίσκεται ἀνατολικὰ τῆς πτέρυγας τῶν δωματίων καὶ σ' ἐπαφὴ μὲ αὐτά. Εἰδικότερα ἐρευνήθηκε συνολικὰ ἔκταση 40 τ.μ. περίπου, σὲ βάθος 0.20 - 0.40 μ. περ. ἀνατολικὰ τοῦ δωματίου V μὲ ἄξονα ἀπὸ δυτικὰ πρὸς τὰ ἀνατολικὰ (πίν. 203α). Στὸ τμῆμα αὐτὸ καὶ

σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ ἄσκαφου χώρου, ποὺ βρίσκεται στὴν ἴδια πλευρά, ἡ ἐπίχωση παρουσιάζει ἔντονη κλίση ἀπὸ τὰ δυτικὰ πρὸς τὰ ἀνατολικά.

Τὸ νέο ἄνδηρο (ἄνδηρο ΙΙΙ) βρίσκεται στὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ χώρου ποὺ ἐρευνήθηκε (παρένθ. πίν. ΙΔ', εἰκ. 1). 'Εκτείνεται ἐμπρός, δηλ. ἀνατολικὰ τοῦ δωματίου V. Στὸν ἴδιο χῶρο ἀποκαλύφθηκε σὲ ἔκταση 3.70 × 4 μ. ἕνα πυκνὸ τεχνητὸ μπάζωμα ἀπὸ λίθους πολὺ μικρούς, ἕως μεσαίου μεγέθους. Ἔνας ἰσχυρὸς ἀναλημματικὸς τοῖχος συγκρατεῖ ἀνατολικὰ αὐτὸ τὸ μπάζωμα. Ὁ τοῖχος αὐτὸς βρέθηκε στὸ βορειότερο μέρος τῆς τομῆς σὲ μῆκος 4.05 μ. Τὸ πλάτος του εἶναι 0.60 - 0.70 μ. 'Ερευνήθηκε σὲ ὕψος 0.70 μ.

Τὸ ἄνδηρο ΙΙΙ ἔχει τὴν ἴδια κατασκευὴ μὲ τὰ ἄνδηρα Ι καὶ ΙΙ ποὺ ἀποκαλύφθηκαν τὸ 1974[1]. Αὐτὸ φαίνεται μὲ σαφήνεια στὴν ἀνατολικὴ καὶ βόρεια πλευρὰ τῆς τομῆς ἡ ὁποία διανοίχθηκε τὸ 1977, κατὰ μῆκος τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου τῶν δωματίων Ι-V (εἰκ. 2, πίν. 203β). Μεγάλοι λίθοι ἀκατέργαστοι ἢ ὀγκώδη κομμάτια βράχου ἔχουν τοποθετηθεῖ στὴν ἐπιφάνεια τοῦ φυσικοῦ βράχου, κυρίως σὲ σημεῖα ποὺ ὑπάρχουν κοιλότητες ἢ βαθιὲς ρωγμὲς (πίν. 204α). 'Απὸ τὸ βράχο πρὸς τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀνδήρου ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ συνεχῶς μικρότεροι λίθοι (εἰκ. 2, πίν. 204α - β).

'Ανάμεσα στὸ λιθολόγημα αὐτοῦ τοῦ ἀνδήρου δὲ βρέθηκε συνδετικὸ ὑλικὸ ἀλλὰ χῶμα κι αὐτὸ σποραδικά, ποὺ δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι χρησιμοποιήθηκε μόνο γιὰ τὴ στερέωση τῶν λίθων τοῦ γεμίσματος ἕως ὅτου συμπιεσθοῦν φυσικὰ καὶ ἀποτελέσουν μία ἐνιαία, στέρεη κατασκευή. Σποραδικὰ ἐπίσης βρέθηκε ὑπόλευκο κουσκουρόχωμα τὸ ὁποῖο ἕως τώρα ἔχουμε συναντήσει κυρίως ὡς συνδετικὸ ὑλικὸ τῶν τοίχων ἢ γιὰ τὴν ἐπίστρωση τῶν δαπέδων. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἀξιοποιήθηκε ἡ ἀργιλική του σύνθεση καὶ ἡ περιεκτικότητά του σὲ «λεπίδα»[2], μὲ σκοπὸ νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ διάβρωση καὶ στὴ συνέχεια ἡ καθίζηση τοῦ ἀνδήρου ἀπὸ τὰ νερὰ τῆς βροχῆς.

Τὸ ἴδιο κτυπητὸ κουσκουρόχωμα ἀλλὰ καὶ μικρὰ κομμάτια ἀπὸ ἀστρακάσβεστο βρέθηκαν ἐπίσης κατὰ τὸν καθαρισμὸ τῶν ἐπιφανειακῶν λίθων τοῦ ἀνδήρου ΙΙΙ. Διαπιστώθηκε δηλ. ὅτι ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τοῦ ἀνδήρου Ι ἔτσι καὶ ἐδῶ ἡ ἐπιφάνεια θὰ εἶχε μία ἐπίστρωση[3] ἀπὸ τὴν ὁποία διατηρήθηκαν μερικὰ ἴχνη.

Στὸ μέτωπο τοῦ νέου ἀναλημματικοῦ τοίχου βρέθηκαν πεσμένοι ἰσχυροὶ δόμοι, οἱ ὁποῖοι ἀναμφίβολα εἶχαν πέσει ἀπ' αὐτόν, ἐνῶ ἄλλοι εἶχαν κυλίσει 2 ἕως 4 μ. ἀνατολικότερα. Ὅπως προαναφέρθηκε, στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ ἄσκαφη ἐπίχωση παρουσιάζει ἔντονη κλίση πρὸς τὰ ἀνατολικά.

1. Βλ. κυρίως ΠΑΕ 1978, 247.

2. Ὅ.π. καὶ σημ. 1.

3. Βλ. πιὸ πάνω σημ. 1 καὶ πρβ. καὶ Σ. ΙΑΚΩΒΙΔΗ, Αἱ Μυκηναϊκαὶ 'Ακροπόλεις ('Αθήνα 1973), 106.

Ἐμπρὸς στὸν ἴδιο τοῖχο καὶ σὲ βάθος 0.40 - 0.45 μ. ἀπὸ τὴ σωζόμενη ἐπιφάνειά του ἦλθε σὲ φῶς ἕνα στρῶμα πυρᾶς. Ἡ ἀκριβὴς ἔκταση τῆς πυρᾶς αὐτῆς θὰ ἀποτελέσει τὸ ἀντικείμενο μελλοντικῆς ἔρευνας. Σημειώνεται μόνο ἡ εὕρεση πλήθους σπονδικῶν κυπέλλων, προχοΐδίων[1] κλπ.

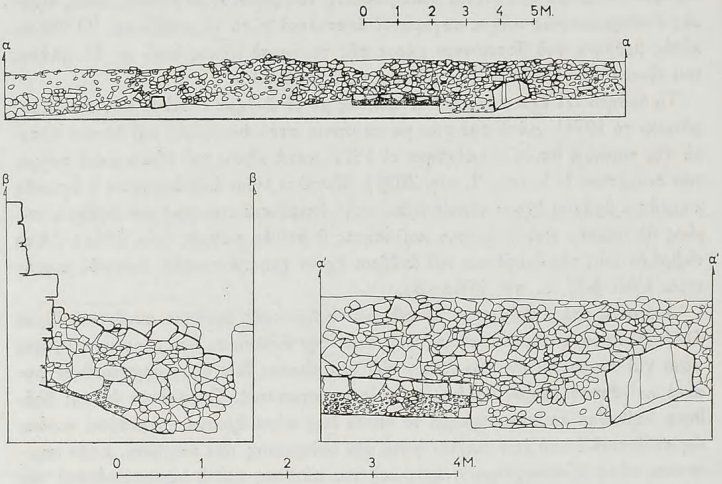

Εἰκ. 2. Ἄνδηρο ΙΙΙ, τομὲς κατὰ μῆκος (α-α, α-α') καὶ κατὰ πλάτος (β-β).

Προκειμένου νὰ ὁλοκληρωθεῖ ἡ εἰκόνα τῶν ἀνασκαφικῶν στοιχείων ποὺ ἔχουμε ἕως τώρα γιὰ τὸ ἄνδηρο ΙΙΙ κρίνεται ἀπαραίτητο νὰ συμπληρωθοῦν καὶ νὰ συνεκτιμηθοῦν ὁρισμένα ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴν ἔρευνα τοῦ 1977. Ὅπως ἀναφέρθηκε κατὰ μῆκος τῆς πρόσοψης τῶν δωματίων ἀνοίχθηκαν πέντε τομεῖς[2] συν. ἐμβαδοῦ 42 τ.μ. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς μικρῆς ἐπιφανειακῆς ἐπίχωσης στὸ νότιο καὶ κυρίως στὸ κεντρικὸ τμῆμα τῆς τομῆς βρέθηκε ἕνα πυκνὸ στρῶμα λίθων (πίν. 205α). Ἀπὸ τὴ θέση τους καὶ τὴ γενικότερη εἰκόνα ποὺ παρουσίαζαν, πιστεύεται ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ λίθους ποὺ ἔπεσαν ἀπὸ τὴν πρόσοψη τῶν δωματίων καὶ κυρίως ἀπὸ τὸ τμῆμα ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ δωμάτιο ΙΙ. Μὲ τὴν ἄποψη αὐτὴ συνηγορεῖ καὶ ἡ ἀνεύρεση λειασμένων πώ-

1. Πρβ. ΠΑΕ 1978, 253, εἰκ. 13,6 - 7.
2. ΠΑΕ 1977 Β', 419 - 420.

ρινων πλακῶν, διαστάσεων 0.40 × 0.30 × 0.8 μ. ἢ 0.45 × 0.50 × 0.12 μ., οἱ ὁποῖες ἐνδεχομένως νὰ εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ ἐπένδυση τῆς πρόσοψης τῶν δωματίων. Βρέθηκαν ἀκόμη, τουλάχιστον τριάντα μικρὰ ἢ μεγαλύτερα κομμάτια ἀπὸ πώρινα ἐπίσης διπλὰ κέρατα συν. ὕψ. 1 μ. - 1.30 μ. περίπου. Ἕνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα κομμάτια τῆς σειρᾶς αὐτῆς ἔχει ὕψος 0.66 μ.

Μετὰ τὴν ἀφαίρεση αὐτοῦ τοῦ στρώματος ἀποκαλύφθηκε ἕνα πεζούλι πλάτους 0.35 - 0.48 μ. κατὰ μῆκος τῆς πρόσοψης τῶν δωματίων (πίν. 205β). Στὴ συνέχεια τῆς ἀνασκαφῆς διαπιστώθηκε ὅτι τὸ πεζούλι αὐτὸ σχηματίζεται[1] στὴ συμβολὴ δύο τοίχων ἀπὸ τὸν ἰσχυρὸ παλαιοανακτορικὸ τοῖχο, πλάτ. 1.40 μ., καὶ τὴν πρόσοψη τῶν νεοανακτορικῶν δωματίων ποὺ χτίσθηκε πάνω στὸν πρῶτο (παρένθ. πίν. ΙΔ΄, εἰκ. 1, πίν. 205β, 206α). Σὲ σχέση μὲ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀνδήρου ΙΙΙ βρισκόταν σὲ ὕψος 0.20 - 0.30 μ., ὅπως μπορεῖ κανεὶς νὰ διαπιστώσει καὶ ἀπὸ τὸ βόρειο τμῆμα τοῦ ἀνδήρου ποὺ διατηρήθηκε γενικὰ σὲ καλὴ κατάσταση (πίν. 203β).

Ὑπενθυμίζεται ἀκόμη ὅτι κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο τοῦ 1977 ἐρευνήθηκε σὲ βάθος 0.40 μ. περ. ἀπὸ τὸ πεζούλι ἕνα παχὺ στρῶμα πυρᾶς[2] πάχους 0.49 - 0.64 μ., ποὺ ἔδωσε ἀφθονότατη ἀνάμεικτη κεραμεικὴ τῶν παλαιοανακτορικῶν καὶ νεοανακτορικῶν χρόνων, κυρίως τῆς ΜΜ ΙΙΙβ - ΥΜ Ι περιόδου, καὶ περισσότερα ἀπὸ 1.800 πήλινα, λίθινα, χάλκινα κ.ἄ. ἀναθηματικὰ ἀντικείμενα. Πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ ἀποτελοῦν ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσες σειρὲς (λ.χ. τὰ πήλινα ἀνθρώπινα εἰδώλια, μία σειρὰ πήλινων σκευῶν μὲ ἐπίστεψη[3], τὰ εἰδώλια τῶν ζώων κ.ἄ.) ἢ σπανίζουν, ὅπως π.χ. τὸ χρυσὸ ἀποτροπαϊκὸ φυλαχτὸ ποὺ εἶναι ἀνάλογο μὲ τὸ γνωστὸ φυλαχτὸ τῆς Ἁγίας Τριάδας[4].

Τὸ πλῆθος καὶ ἡ ποιότητα τῶν εὑρημάτων ἐπέβαλε γιὰ λόγους ἀσφαλείας τὴν πλήρη διερεύνηση τῆς πυρᾶς στὰ ὅρια τῶν τομῶν ποὺ εἶχαν διανοιγεῖ, ἐνῶ θεωρεῖται σχεδὸν βέβαιο ὅτι ἡ ἔκτασή της εἶναι μεγαλύτερη. Ἐρευνήθηκε σὲ μῆκος 17 μ., τὸ πλάτος της ἦταν 0.70 μ. - 1.70 μ. ἀπὸ τὸ πεζούλι ποὺ ἀναφέρθηκε. Τὰ μέχρι σήμερα ἀνασκαφικὰ δεδομένα συνηγοροῦν μὲ τὴν ἄποψη ὅτι ἀπὸ πλευρᾶς λειτουργίας τοῦ ὑπαίθριου ἱεροῦ ἡ πυρὰ γιὰ τὴν ὁποία γίνεται λόγος θὰ πρέπει νὰ ἀποτέλεσε τὴ συνέχεια τοῦ παλαιοανακτορικοῦ ἀποθέτη (Ash Altar»)[5]. Αὐτὸν τὸν τελευταῖο τὸν συναντήσαμε, ὅπως καὶ ἀλλοτε ἔχει ἀναφερθεῖ, πολὺ λιγότερο διαταραγμένο, στὰ ἄνδηρα Ι καὶ ΙΙ στὰ βαθύτερα ἐπίσης στρώματα τῶν δωματίων, κάτω ἀπὸ τὰ δάπεδα ἀλλὰ καὶ ὅπου ἡ ἔρευνα ἔφθασε ἕως τὸ φυσικὸ βράχο.

1. Βλ. ΠΑΕ 1978, εἰκ. 1, τομὴ Γ-Γ΄.
2. ΠΑΕ 1977, 420.
3. Ὅ.π. πίν. 221γ.
4. Ὅ.π. καὶ πίν. 222δ. Πρβ. Mon. Ant. 14, 1904, 735, εἰκ. 35 - 36.
5. Βλ. ΠΑΕ 1978, 247 καὶ σημ. 3.

Τὸ ἴδιο γεγονὸς ἐξακριβώθηκε καὶ κατὰ τὴ διερεύνηση (1980) τῆς ΝΑ ἐξωτερικῆς γωνίας τοῦ δωματίου Ι (πίν. 206β). Σὲ ἔκταση 2 περ. τ.μ. καὶ σὲ βάθος 0.40 - 0.45 μ. ἀπὸ τὸ ὕψος τῆς ΝΑ γωνίας τοῦ δωματίου Ι τὸ στρῶμα τῆς πυρᾶς εἶχε πάχ. 0.20 - 0.25 μ. Ἀπὸ τὸ ἴδιο στρῶμα προέρχονται λίθινος ἀναθηματικὸς κέρνος μήκ. 0.034 μ., πλάτ. 0.019 μ., ὕψ. 0.012 μ. (πίν. 207α) ἀπὸ γκριζοπράσινο λίθο, ἐνῶ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον συγκεντρώνει ἕνα χάλκινο εἰδώλιο λατρευτῆ, συν. ὕψ. 0.089 μ. (πίν. 207β - γ). Ἡ διατήρησή του εἶναι πολὺ καλή. Σώζει ἐπίσης μιὰ βαθυπράσινη πατίνα. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι λείπει σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου ἡ γνωστὴ γιὰ τοὺς «σεβίζοντες» λόρδωση (πίν. 207γ), ἐνῶ ἡ προβολὴ τοῦ ἀριστεροῦ ποδιοῦ εἶναι σαφής. Ὁ κορμὸς εἶναι διαρθρωμένος μὲ τὴν ἔνταση καὶ τὴν καθαρότητα ποὺ συναντᾶμε στοὺς πρώιμους ἑλληνικοὺς χρόνους. Ἀκόμη καὶ τὸ στρογγυλὸ πρόσωπο, τὰ ἐγχάρακτα μάτια, ἡ στρογγυλὴ κεφαλὴ εἶναι χαρακτηριστικὰ ποὺ σπάνια βρίσκουμε στὰ μινωικὰ εἰδώλια. Ἀπὸ τὸ ἴδιο στρῶμα προέρχονται τμῆμα ἀπὸ γραπτὸ τροχήλατο σκεῦος, μὲ ἐπίθετη, πλαστικὴ, ζωόμορφη κόσμηση, ζῶδια, σφαιρίδια μαζὶ μὲ κεραμεικὴ τῆς ΜΜ ΙΙ - ΜΜ ΙΙΙ περιόδου.

Ἐπανεκτιμώντας παλαιὰ καὶ νέα ἀνασκαφικὰ δεδομένα συμπεραίνεται ὅτι τὸ ἄνδηρο ΙΙΙ πρέπει νὰ καλύπτει τὸ μῆκος τῆς πτέρυγας τῶν δωματίων [1]. Τὸ μῆκος του δηλ. ὑπολογίζεται σὲ 25 μ. περ. μὲ διεύθυνση ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο. Τὸ πλάτος εἶναι 4 μ., ὅπως φάνηκε στὸ βόρειο τμῆμα του. Πρέπει νὰ οἰκοδομήθηκε στὸ τέλος τῆς παλαιοανακτορικῆς - ἀρχὴ τῆς νεοανακτορικῆς ἐποχῆς.

Πρὶν σκεφθεῖ κανεὶς γενικότερα θέματα ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς τοῦ ἱεροῦ, ποὺ ἄλλωστε δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἐδῶ διεξοδικά, θὰ πρέπει ἴσως νὰ δεῖ τὸ νέο ἄνδηρο καταρχὴν ὡς ἔργο ὑποδομῆς. Ὅπως καὶ τὰ ἄνδηρα Ι καὶ ΙΙ ἐξυπηρετοῦσε ἀνάγκες διαμόρφωσης τοῦ χώρου, ἀλλὰ καὶ στατικὲς ποὺ ὑπαγορεύονταν ἀπὸ τὴ μεγάλη κλίση τοῦ φυσικοῦ βράχου. Ταυτόχρονα ἡ κατασκευή του ἐξασφάλιζε ἕνα εὐρὺ πλάτωμα τὸ ὁποῖο θὰ μποροῦσε νὰ ἀποτελεῖ μιὰ ἄνετη καὶ μνημειώδη πρόσβαση τόσο στὰ δωμάτια, ὅσο καὶ στὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ ὑπαίθριου ἱεροῦ. Ὑπενθυμίζεται ὅτι τὸ θέμα τῆς εἰσόδου τῶν νεοανακτορικῶν δωματίων ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένει ἀδιευκρίνιστο. Πιθανότατα θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὴν πρόσοψή τους καὶ εἰδικότερα στὸ δωμάτιο Ι, ὅπου ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος διακόπτεται στὴ νότια ἄκρη του (παρένθ. πίν. ΙΔ΄).

Τὸ ἴδιο ἄνδηρο θὰ μποροῦσε ταυτόχρονα νὰ λειτουργεῖ ὡς ἐπέκταση τοῦ ὑπαίθριου χώρου λατρείας. Οἱ συρρέοντες προσκυνητὲς θὰ ἐναπόθεταν τὰ ἀφιερώματά τους στὸ πεζούλι ποὺ ἀναφέρθηκε πιὸ πάνω. Διαφορετικὰ πῶς δι-

1. Ἡ ὕπαρξή του ὑποδηλώνεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι στὴ νότια ἐπέκταση τοῦ ἀποκαλυφθέντος ἀναλημματικοῦ τοίχου ἡ ἄσκαφη ἐπίχωση παρουσιάζει τὴ μεγαλύτερη ἀνωφέρεια, ἐνῶ ἀμέσως μετὰ ἡ κλίση τοῦ ἐδάφους εἶναι ἔντονη.

καιολογεῖται ἡ εὕρεση τόσων νεοανακτορικῶν καὶ ὑστερομινωικῶν εὑρημάτων σύρριζα σ' αὐτό;

Ἡ παρατήρηση αὐτὴ ἀποκλείει νομίζω τὴν πιθανότητα νὰ χρησιμοποιήθηκε τὸ πεζούλι ὡς κάθισμα[1], λ.χ. τῶν προσκυνητῶν. Ἀντίθετα ἡ σκέψη μας ὁδηγεῖται ἀβίαστα στὴ γνωστὴ ἀνάγλυφη παράσταση τοῦ λίθινου ΥΜ Ι ἀγγείου ἀπὸ τὴν Κνωσό[2], στὴν ὁποία ἕνας λάτρης ἱεροῦ κορυφῆς ἀποθέτει ἕνα καλάθι μὲ ἀφιερώματα μπροστὰ σὲ «τριμερὲς οἰκοδόμημα».

Τέλος, σημειώνεται ὅτι ἀπὸ τὰ λίγα, ἀλλὰ ἐνδεικτικὰ στοιχεῖα ποὺ προέκυψαν θεωρεῖται πιθανὴ ἡ ὕπαρξη ἑνὸς ἀκόμη ἀνδήρου, ἀνατολικότερα ἀπὸ τὸ προηγούμενο, ἴσως καταστραμμένου, μὲ τὴν ἴδια κλιμακωτὴ διάταξη.

Ἔτσι, ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς μᾶς ἀποκαλύπτει, μὲ καθαρότητα πλέον, τὴν ἀνδηρωτὴ ἢ μὲ βαθμιδωτὰ ἀναλήμματα διαμόρφωση τῆς πλαγιᾶς τοῦ βουνοῦ ὅπου ἐκτεινόταν τὸ ἱερὸ κορυφῆς. Ὅπως καὶ ἄλλοτε ἀναφέρθηκε, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφὴ τοῦ ἱεροῦ ἀποτελεῖ σημαντικότατο κεφάλαιο τῆς ἔρευνας ποὺ διενεργεῖται διότι, ἂν τὸ ἱερὸ κορυφῆς τοῦ Γιούχτα δὲν ἀποτελεῖ τὸ εἰκονικὸ πρότυπο γνωστῶν παραστάσεων, π.χ. τοῦ ρυτοῦ τῆς Ζάκρου, ἐπιβεβαιώνει ἀναμφίβολα, τὸ δηλωτικὸ χαρακτήρα αὐτῶν τῶν ἀπεικονίσεων.

Ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ νέου ἀνδήρου συγκεντρώθηκε σημαντικὸς ἀριθμὸς σπασμένων κυλίκων τῆς ΥΜ ΙΙ καὶ κυρίως τῆς ΥΜ ΙΙΙ Α2 Β περιόδου τοῦ τύπου Champangne - Glass[3]. Μαζὶ βρέθηκαν πλῆθος ἀπὸ σπασμένα καὶ ὁλόκληρα κωνικὰ κύπελλα, κυρίως τῆς ΜΜ ΙΙΙ περιόδου, ὄστρακα μὲ στολιδωτὴ κόσμηση (Rippling Ware), μόνωτα σπονδικὰ προχοΐδια τῆς ΜΜ ΙΙΙβ - ΥΜ Ι περιόδου κ.ἀ.

Διάσπαρτα μικρὰ κομμάτια ἀπὸ χρωματιστὰ κονιάματα βρέθηκαν σὲ ὅλο τὸ μῆκος τῆς πρόσοψης τῶν δωματίων σὲ βάθος ποὺ ἀντιστοιχοῦσε μὲ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀνδήρου ΙΙΙ. Προφανῶς προέρχονται ἀπὸ τὰ τοιχογραφημένα δωμάτια ποὺ καταστράφηκαν[4] (βλ. καὶ πιὸ κάτω).

Ἀπὸ τὸν ἴδιο χῶρο προέρχεται ὁ κινητὸς δακτύλιος ἑνὸς ἀλαβάστρινου ρυτοῦ, μεγ. διαμ. ΙΙ ἑκ., ποὺ δυστυχῶς δὲ σώθηκε. Ὁ δακτύλιος ἔχει ἀνάγλυφη κόσμηση. Διατηρεῖ τὴ μία ἀπὸ τὶς ὀπὲς στὶς ὁποῖες προσαρμόζονταν τὰ καρφιὰ τοῦ ὤμου τοῦ ρυτοῦ. Βρέθηκαν ἐπίσης πήλινα ἀνθρώπινα εἰδώλια γνωστῶν τύπων, κομμάτια ἀπὸ λίθινες τράπεζες προσφορῶν, κομμάτια ἀπὸ

1. Βλ. K. Branigan, The Foundations of Palatial Crete (London 1970) 105, τὴ συζήτηση γιὰ τὴ χρήση τῶν θρανίων. Θεωρεῖται δηλ. πιθανὸ νὰ ταυτίζεται τὸ πεζούλι ἀπὸ ἄποψη μορφῆς καὶ λειτουργίας μὲ τὰ θρανία ποὺ συχνὰ συναντᾶμε σὲ οἰκιακά, ἀνακτορικὰ καὶ ἄλλα στεγασμένα ἱερά, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν περίπτωση τοῦ ἱεροῦ κορυφῆς Γιούχτα τὸ θρανίο βρίσκεται στὸ ὑπαίθριο τμῆμα τοῦ ἱεροῦ.

2. Κρητ. Χρον. 1959, 346 - 52, πίν. ΛΔ'.

3. Βλ. καὶ ΠΑΕ 1975, 339 εἰκ. 9, πίν. 268γ, ΠΑΕ 1976, 417 εἰκ. 3γ, πίν. 232γ.

4. ΠΑΕ 1975, 333, 1976 413, 1978, 242 - 243.

μεγάλο εἰδώλιο ζώου, εἰδώλιο ἐπίσης χοίρου, πολλὰ δείγματα ἀπὸ τὴν ἐνδιαφέρουσα σειρὰ τῶν πήλινων σκευῶν[1] μὲ ἀνάγλυφη κόσμηση συγκεντρικῶν κύκλων[2], ἔντυπων ἢ ἀνάγλυφων βουκράνων[3] ἢ μὲ πλαστικὴ κόσμηση σχοινιοῦ. 'Ορισμένα ἀπὸ αὐτὰ συγκολλοῦνται μὲ ἄλλα ποὺ βρέθηκαν παλαιότερα.

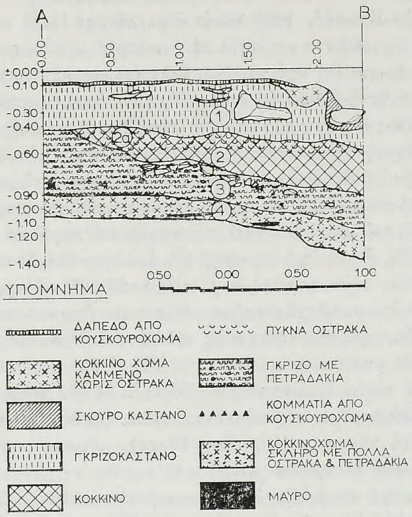

Εἰκ. 3. Στρωματογραφικὴ τομὴ Α - Β.

'Αναφέρονται ἐπίσης χάλκινο λογχοειδὲς ἔλασμα, ὀστέινη περόνη κ.ἄ. Μία χάλκινη ἐλλιπὴς περόνη βρέθηκε ἐπίσης μπροστὰ στὸν ἀναλημματικὸ τοῖχο τοῦ νέου ἀνδήρου.

Στὰ δωμάτια ΙΙΙ, ΙV καὶ V συνεχίσθηκε ἡ στρωματογραφικὴ ἔρευνα ποὺ εἶχε ἀρχίσει ἀπὸ τὸ παρελθὸν ἔτος. 'Αφαιρέθηκε τμηματικὰ ἡ ἐπίχωση ποὺ ὑπῆρχε κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῶν δαπέδων.

Στὸ δωμάτιο ΙΙΙ, εἰδικότερα στὸ δυτικό του τμῆμα, ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀποκάλυψη ἑνὸς παλαιοανακτορικοῦ τοίχου μήκ. 3.10 μ., πλάτ. 1.05 μ., σωζ. ὕψ. 0.30 μ. μὲ διεύθυνση ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο. 'Ο παλαιότερος αὐτὸς τοῖχος, ὅπως ἐξακριβώθηκε καὶ κατὰ τὸ περασμένο ἔτος, συνεχίζεται κάτω ἀπὸ τὸν

1. Βλ. ΠΑΕ 1977, 420, πίν. 221γ.
2. Βλ. ΠΑΕ 1975, 338, πίν. 266γ.
3. Ό.π. εἰκ. 6β.

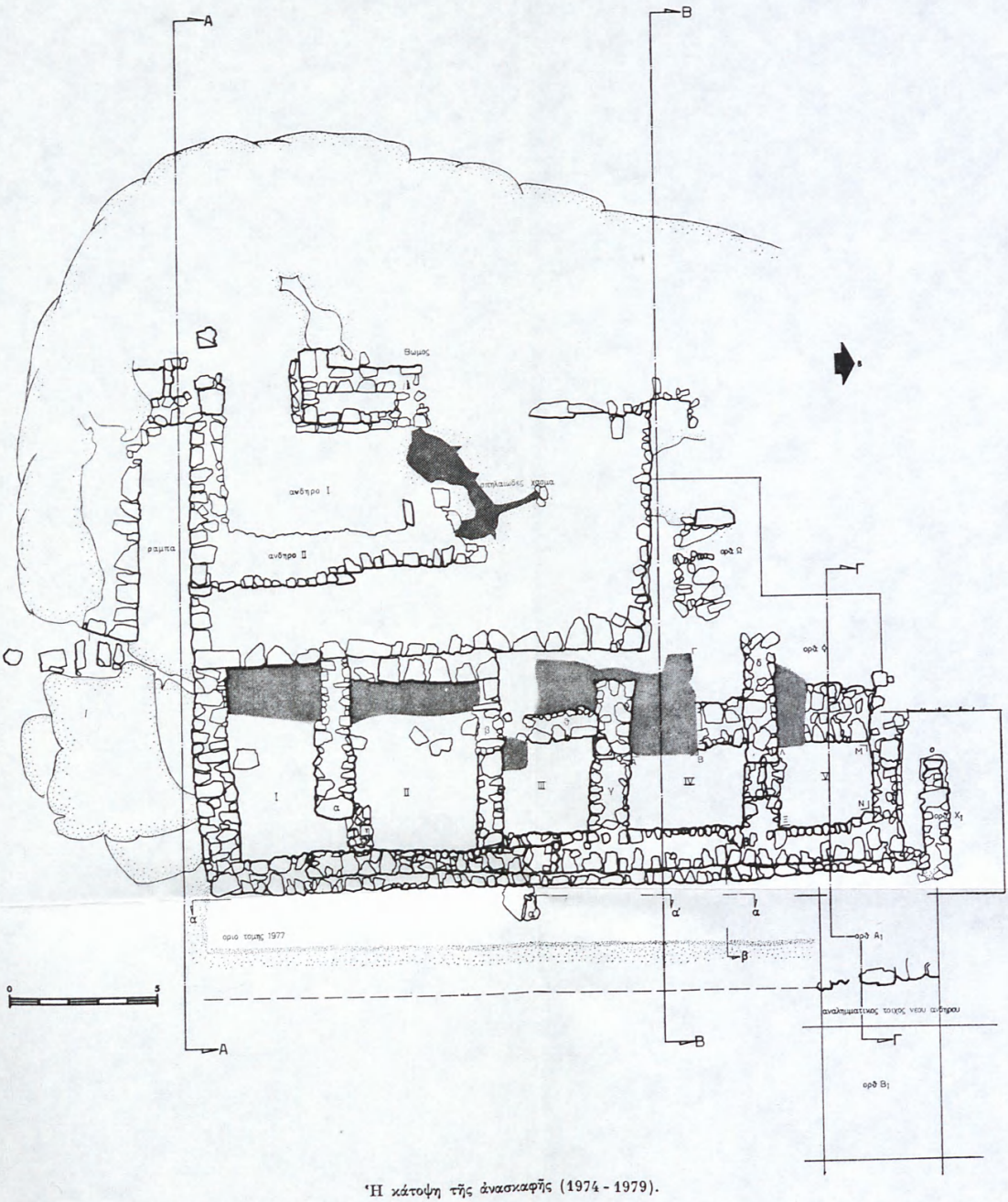

Ἡ κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς (1974 - 1979).

τοῖχο γ (παρένθ. πίν. ΙΔ΄)[1], βρίσκεται σχεδὸν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν πώρινο κίονα ποὺ ἔχει ἐπικαλυφθεῖ ἀπὸ τὸν τοῖχο αὐτὸ καὶ ἀναμφίβολα συνεχίζεται κάτω ἀπὸ τὸ διατηρημένο δάπεδο τοῦ νεοανακτορικοῦ δωματίου IV (πίν. 208α - β). Ὁ ἴδιος τοῖχος ἐνδεχομένως νὰ ἐπεκτεινόταν νοτιότερα, ἀλλ' αὐτὸ θὰ ἐξακριβωθεῖ ἐὰν ἀφαιρεθεῖ ἡ λωρίδα τοῦ δαπέδου ποὺ σώθηκε στὸ δωμάτιο II.

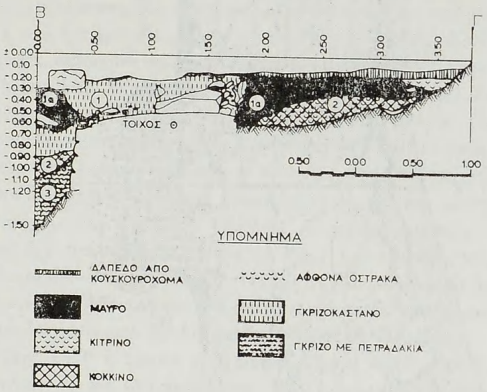

Εἰκ. 4. Στρωματογραφικὴ τομὴ Β - Γ.

Ἡ ἔρευνα στὸ δωμάτιο III προχώρησε 0.40 μ. βαθύτερα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο ποὺ εἶχε σταματήσει τὸ περασμένο ἔτος. Στὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ δωματίου ἀποκαλύφθηκε ὁ βράχος ἐνῶ στὸ κέντρο καὶ στὴν ἀνατολικὴ πλευρά του ἡ ἐπίχωση προχωρεῖ βαθύτερα (πίν. 208α).

Ἀπὸ τὰ ἀποκαλυφθέντα εὑρήματα ἀναφέρονται τρεῖς χάλκινες ἀναθηματικὲς γλυφίδες, δύο λίθινα «θυρεόσχημα» ἀναθηματικὰ σκεύη, ἕνας χάλκινος ἐπίσης ἀναθηματικὸς πέλεκυς[2] μὲ ὀπὴ γιὰ στειλέωση μήκ. 0.7 μ., κ.ἄ. Βρέθηκαν ἀκόμη ἀναθηματικὴ ὀρθογώνια τράπεζα ἀπὸ ἀλάβαστρο, τμῆμα τράπεζας ἀπὸ ὀψιανὸ Νισύρου (πίν. 207δ), μερικὰ φυλλίδια χρυσοῦ, ζῶδια κ.ἄ.

Στὸ δωμάτιο IV ὁλοκληρώθηκε ἡ στρωματογραφικὴ ἔρευνα ποὺ εἶχε ἀρχίσει τὸ περασμένο ἔτος στὴ βόρεια καὶ ἀνατολικὴ πλευρά του (εἰκ. 3 - 4). Ἀφαιρέθηκε συνολικὰ ἐπίχωση ὕψους 1.50 μ. κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου. Ἡ κεραμεικὴ ποὺ συγκεντρώθηκε καλύπτει ἕνα μεγάλο χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὴ ΜΜ Ια ἕως τὴ ΜΜ III - ΥΜ Ι ἐποχή.

1. ΠΑΕ 1978, 245 καὶ 241, 246.
2. ΠΑΕ 1974, 232, πίν. 172α, 173α.

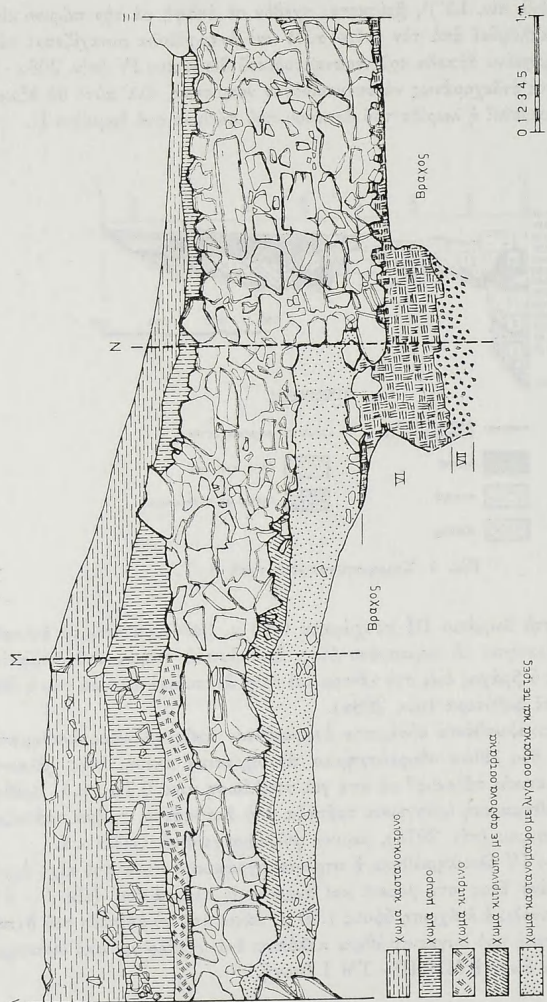

Εἰκ. 5. Στρωματογραφικὴ τομὴ Λ - Μ - Ν - Ξ.

Στὸ μικρότερο δωμάτιο V, διαστάσ. 2 × 3.30 μ., ἡ σκαφὴ ἔφθασε ἕως τὸ φυσικὸ βράχο. Οἱ στρωματογραφικὲς παρατηρήσεις (εἰκ. 5, πίν. 209α - β), ποὺ ἔγιναν στὸ δωμάτιο αὐτὸ εἶναι ἐξαιρετικὰ χρήσιμες, ἀνάλογες τοῦ δωματίου IV. Ὑπογραμμίζονται τὰ ἐνδιαφέροντα δείγματα τῆς κεραμεικῆς τῆς ΜΜ Ια - β περιόδου ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὰ βαθύτερα στρώματα, τὴν ἐπιφάνεια καὶ τὶς ρωγμὲς τοῦ βράχου. Σημαντικὴ ἐπίσης ἦταν ἡ ἀνεύρεση κεραμεικῆς, καλῆς ποιότητας, μὲ κόσμηση θαλάσσιου καὶ φυτικοῦ ρυθμοῦ[1] στὸ ἴδιο στρῶμα καὶ ἡ παρουσία χαρακτηριστικῆς κεραμεικῆς ἀνακτορικοῦ ρυθμοῦ[2] μὲ θέματα παπύρων πάνω σὲ ἐπιφάνεια ποὺ διατηρεῖ τὴν τεχνικὴ τῆς ψήκτρας. Τὸ δωμάτιο V μᾶς ἔδωσε πυκνὲς καὶ ἀλλεπάλληλες ἀποθέσεις κωνικῶν κυπέλλων (πίν. 210α) ποὺ ἀποτελοῦσαν μεγάλες ὁμάδες, κυρίως σύρριζα στὸ δυτικὸ καὶ βόρειο τοῖχο του. Κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ τοίχου βρέθηκε ἕνα πυκνὸ στρῶμα ἀπὸ λιθάρια ἀνάμεσα σὲ κουσκουρόχωμα (πίν. 210α).

Ἐπειδὴ στὸ δωμάτιο V ὁ βράχος παρουσιάζει μεγαλύτερη κλίση ἡ ὑποθεμελίωση τοῦ τοίχου τῆς πρόσοψης βρέθηκε σὲ μεγαλύτερο ὕψος (εἰκ. 5, πίν. 210β). Ὅπως ἔχει ἀναφερθεῖ πιὸ πάνω (σ. 341), ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τῆς πτέρυγας τῶν δωματίων πατάει σὲ μία στέρεη, παλαιοανακτορικὴ ὑποθεμελίωση ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι λειτούργησε καὶ ὡς «ἀναλημματικὸς τοῖχος» ποὺ διαμόρφωσε τὸ ἐπίπεδο πάνω στὸ ὁποῖο οἰκοδομήθηκαν τὰ δωμάτια.

Κατὰ τὸ ἔτος 1979 ἡ ἔρευνα προχώρησε βόρεια καὶ δυτικὰ τοῦ δωματίου V στὰ ὀρθογώνια X_1 καὶ Φ (παρένθ. πίν. ΙΔ΄) μὲ σκοπὸ νὰ ἀποκαλυφθοῦν οἱ ἀντίστοιχοι πλευρικοί του τοῖχοι. Ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ δωματίου, μήκ. 2.60 μ., πλάτ. 1.05 μ. στὴν ἐσωτερική του πλευρὰ ἔχει συν. ὕψ. 1.30 μ., ἐνῶ στὴ βόρεια πλευρά του ἀποκαλύφθηκε σὲ ὕψος 0.50 μ.

Στὸ ὀρθογώνιο X_1 ἀφαιρέθηκε ἐπίχωση συν. 0.70 μ. ἔντονα ταραγμένη ἀπὸ τὶς οἰκοδομικὲς ἐργασίες τοῦ ὑποσταθμοῦ τοῦ Ο.Τ.Ε.[3], ὁ ὁποῖος βρίσκεται σὲ ἀπόσταση μόλις 8 μ. Ἕνας συγκεντρωμένος σωρὸς λίθων ὑπῆρχε στὸ κέντρο περ. τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ δωματίου V, ἐνῶ διάσπαρτοι, μικρότεροι λίθοι, βρέθηκαν πεσμένοι στὸ νοτιοδυτικὸ καὶ βόρειο τμῆμα τοῦ ὀρθογωνίου.

Παρὰ τὴ διατάραξη τῆς ἐπιχώσεως, ἀπὸ τὸ ὀρθογώνιο X_1 προέρχονται ὁρισμένα ἀξιόλογα εὑρήματα. Ἀναφέρεται ἕνα «θυρεόσχημο» ἀναθηματικὸ ἀντικείμενο ἀπὸ χλωρίτη (εἰκ. 6α). Πρόκειται γιὰ ἐνδιαφέρουσα παραλλαγὴ (λύχνου;) στὴ μεγάλη πλέον σειρὰ τοῦ εἴδους[4] αὐτοῦ ποὺ ἔχουμε κυρίως ἀπὸ τὸ ἱερὸ κορυφῆς τοῦ Γιούχτα. Ἀναφέρονται ἀκόμη μία τετράγωνη ἀναθημα-

1. ΠΑΕ 1975, 337 - 338, εἰκ. 5, πίν. 266α, 1978, 255, πίν. 168α - β. Ἔργον 1979, εἰκ. 74.

2. ΠΑΕ 1978, 255 πίν. 168γ.

3. Κρητ. Χρον. 6, 1952, 480.

4. ΠΑΕ 1974, 236, πίν. 179α καὶ σημ. 4, 1975, 337, εἰκ. 4, πίν. 265β, σημ. 1, 1976, 415, 1978, 257.

τική τράπεζα προσφορῶν ἀπὸ λευκὸ φλεβωτὸ ἀλάβαστρο μὲ ἀντίστοιχες ὀρθογώνιες ἐγκοπὲς στὸ μέσο τῆς κάθε πλευρᾶς του διαστ. 0.07 × 0.06 × 0.04 μ. (εἰκ. 6β, πίν. 211α), τμήματα ἀπὸ ἀλαβάστρινα ἀγγεῖα (εἰκ. 6γ-δ), κομμάτια ἀπὸ ὀρθογώνιες καὶ μία στρογγυλὴ τράπεζα προσφορῶν ἀπὸ ὀφείτη [1], ἐνδιαφέροντα γραπτά, τροχήλατα εἰδώλια βοοειδῶν, μεσαίου μεγέθους, ἀκέφαλο ἀνδρικὸ εἰδώλιο μὲ ζῶμα καὶ ξίφος στὴ μέση, σπασμένη ἀναθηματικὴ πήλινη

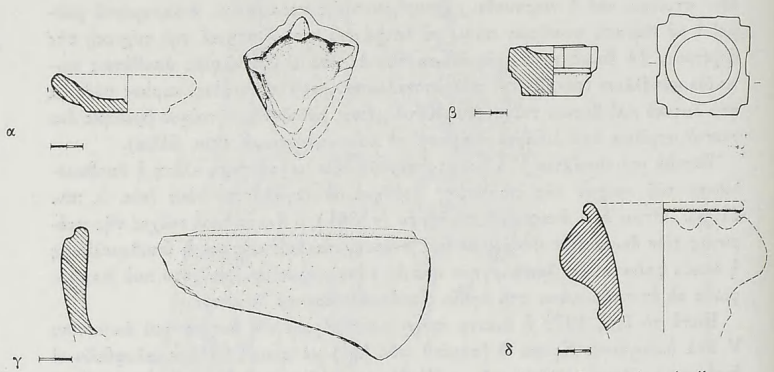

Εἰκ. 6. α. Λίθινο ἀναθηματικὸ ἀντικείμενο ἀπὸ χλωρίτη. β. Ἀναθηματικὴ τράπεζα προσφορῶν ἀπὸ ἀλάβαστρο. γ-δ. Ἀλαβάστρινα ἀγγεῖα.

σφύρα σωζ. μήκ. 0.09 μ. (πίν. 211β). Ἀναφέρεται ἀκόμη τὸ πάνω τμῆμα κεφαλῆς βοοειδοῦς μὲ ἀνθρωποειδὴ χαρακτηριστικά, πιθανὸν ἀπὸ κόσμηση ὑστερομινωικοῦ ἀγγείου (πίν. 211γ).

Ἡ βαθύτερη διερεύνηση τοῦ ἴδιου χώρου ἔφερε σὲ φῶς τμῆμα ἀπὸ ἕναν ἐπίσης ἰσχυρὸ τοῖχο μήκ. 4 μ., πλάτ. 0.80 μ., παράλληλο στὸ βόρειο τοῖχο τοῦ δωματίου V (πίν. 212α, τοῖχ. Ο). Ἡ μεταξὺ τῶν δύο τοίχων ἀπόσταση εἶναι μόνο 0.40 - 0.50 μ. Ἡ πιθανότητα νὰ ἀποτελοῦσε βοηθητικὸ χῶρο ἑνὸς βορειότερου λ.χ. δωματίου, παρὰ τὶς μικρὲς διαστάσεις του, ἐξαλείφθηκε ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἀποσαφηνίσθηκε ὅτι κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς — ἄσκαφης — τομῆς τοῦ ὀρθογωνίου φάνηκαν δύο σειρὲς λίθων ποὺ ἀνήκουν σὲ ἐγκάρσιο τοῖχο. Ἐξακριβώθηκε δηλ. ὅτι ὁ παλαιοανακτορικὸς ἐπιμήκης τοῖχος ποὺ βρέθηκε κάτω ἀπὸ τὰ δάπεδα τῶν δωματίων III - IV καὶ διέρχεται ἀπὸ τὸ δωμάτιο V, συνεχίζεται ἀκόμη βορειότερα (παρένθ. πίν. ΙΔ′) πρὸς τὸ κτίριο τοῦ ὑποσταθμοῦ.

1. Γενικὰ ὁ τύπος αὐτὸς στὸ ἱερὸ κορυφῆς τοῦ Γιούχτα ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ λίγα δείγματα.

Σημειώνεται ἀκόμη, ὅτι ἀπὸ τὸν τρόπο ποὺ ἔχει χτισθεῖ ἡ δυτικὴ ἀπόληξη τοῦ τοίχου Ο (πίν. 212α), θεωρεῖται πολὺ πιθανὸν ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ ὑπάρχει θήρα, ἐνδεχομένως τῶν παλαιοανακτορικῶν δωματίων, ποὺ ἀργότερα καταργήθηκε. Ἡ μελέτη τῆς κεραμεικῆς καὶ ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς θὰ ἀποσαφηνίσουν τὸ θέμα.

Στὸ μέσο τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ τοίχου βρέθηκε πεσμένος πωρόλιθος, ραγισμένος καὶ σπασμένος στὶς στενὲς πλευρές του. Ἀδρὰ δουλεμένος, ἔχει στὴ μία πλευρά του δύο ὀπὲς οἱ ὁποῖες παρὰ τὴν ὀπτική τους συμμετρία εἶναι μάλλον φυσικὲς (πίν. 212α). Ἡ χρήση του εἶναι δυσκαθόριστη. Στὸ ἴδιο στρῶμα βρέθηκαν φωλιὲς ἀπὸ κωνικὰ κύπελλα, σπασμένα ἢ ὁλόκληρα, προχοΐδια κ.ἄ.

Ἡ ἔρευνα στὸ ὀρθογώνιο Φ ἔφθασε ὡς τὸ βράχο (πίν. 212β, παρένθ. πίν. ΙΔ΄). Ἀφαιρέθηκε ἐπίχωση 0.40 μ. ἕως 1.05 μ. Στὸ χῶρο αὐτὸ τὰ ἄφθονα καὶ σημαντικὰ ἀναθηματικὰ ἀντικείμενα βρέθηκαν μαζὶ μὲ σύγχρονα οἰκοδομικὰ ὑλικὰ ἀπὸ τὶς ἐργασίες τοῦ ὑποσταθμοῦ τοῦ Ο.Τ.Ε. ποὺ προαναφέρθηκαν. Ὑπάρχουν ἐνδείξεις γιὰ τὴν ὕπαρξη καὶ VI δωματίου στὸ ὀρθογώνιο αὐτό. Μισοκαταστραμμένο τμῆμα δαπέδου διαστ. 2.50 × 1.10 περ. πατάει πάνω στὴ νότια ἄκρη τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ δωματίου. Ἐνδεικτικὸ τῆς καταστροφῆς ποὺ ἔγινε στὸ χῶρο αὐτὸ κατὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ ὑποσταθμοῦ εἶναι οἱ σαφεῖς μαρτυρίες χρήσεως ἐκρηκτικῶν ὑλῶν ποὺ διαπιστώθηκαν στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ὀρθογωνίου.

Ὁ ἐγκάρσιος τοῖχος τοῦ δωματίου V, μήκ. 3.15 μ. πλάτ. 1.80 μ., δίνει τὴν ἐντύπωση διπλοῦ τοίχου. Ἔχει κτισθεῖ κατὰ μῆκος τοῦ βράχου ὁ ὁποῖος στὸ σημεῖο αὐτὸ παρουσιάζει ἔντονη κλίση. Προκειμένου νὰ συμπληρωθεῖ ἕνα κενὸ ἀνάμεσα στὸ βράχο καὶ τὸν τοῖχο ἐνδεχομένως προστέθηκε κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς του μία λωρίδα πλάτ. 0.40 μ. Μία δεύτερη στενὴ λωρίδα ἀπὸ μικρὰ λιθάρια βρίσκεται ἀκόμα δυτικότερα. Φαίνεται ὅτι μὲ αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὶς τεχνικὲς λύσεις προσπαθοῦσαν νὰ ἀντιμετωπίσουν τὰ προβλήματα ποὺ τοὺς δημιουργοῦσε ἡ ἀνώμαλη ἐπιφάνεια τοῦ βράχου. Λύσεις σὰν τὶς τελευταῖες ἔχουν ἐπανειλημμένα μέχρι τώρα ἐφαρμοσθεῖ σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ ἀποκαλυφθέντος ἱεροῦ, ἀλλὰ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ εἰκόνα εἶναι σαφέστερη (πίν. 212β). Σημαντικὸ εἶναι ὅτι ἀνάμεσα στὰ κοινὰ λιθάρια ποὺ χρησιμοποιήθηκαν βρέθηκε ἕνα ἀξιόλογο κομμάτι ἀπὸ μεγάλο λίθινο, πλαστικὸ ρυτό, ἀπὸ μαῦρο ὀφείτη μὲ λευκὲς φλεβώσεις.

Ἀπὸ τὰ εὑρήματα ἀναφέρονται ὀρθογώνιες ἀναθηματικὲς τράπεζες προσφορῶν ἀπὸ ἀλάβαστρο, πολύχρωμος κροκαλοπαγὴς λίθος, μία ὀρθογώνια τράπεζα ἀπὸ ὀφείτη ποὺ σώζει τρεῖς κοιλότητες, μία δεύτερη ἀπὸ τὸ ἴδιο ὑλικὸ στρογγυλή, νέα «θυρεόσχημα»[1] ἀντικείμενα τῆς σειρᾶς ποὺ ἀναφέρθηκε, νέα ἀλαβάστρινα ἀγγεῖα (εἰκ. 6γ - δ) κ.ἄ.

1. Βλ. πιὸ πάνω σ. 347 σημ. 4.

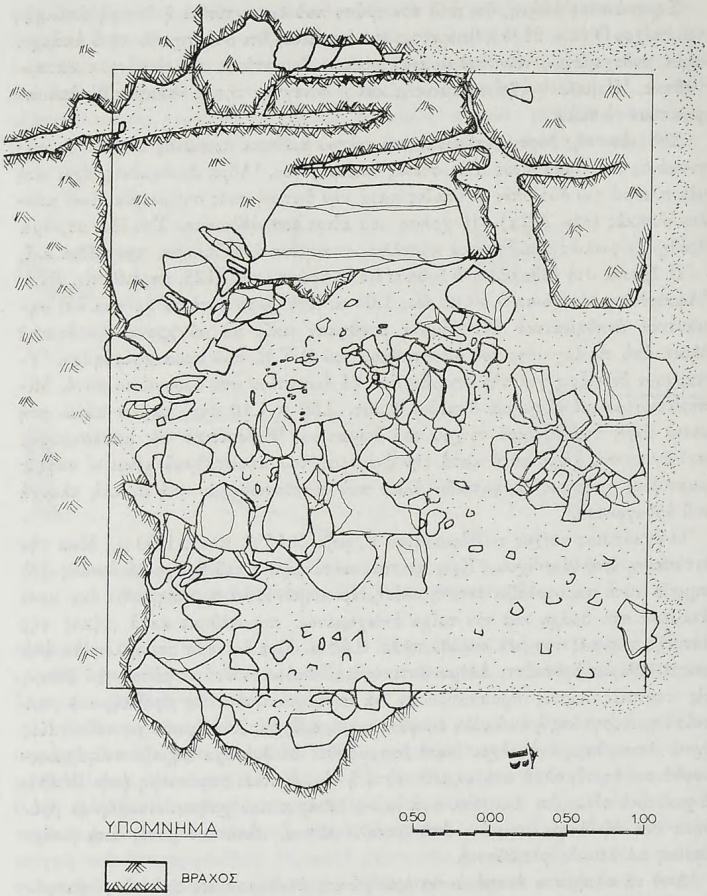

Εἰκ. 7. Κάτοψη ὀρθογωνίου Ω πρὶν τὴν ἀνεύρεση τῶν κονιαμάτων.

Στὴν προσπάθεια νὰ ἐξακριβωθεῖ ὁ ἀκριβὴς ἀριθμὸς τῶν βοηθητικῶν δωματίων τοῦ ἱεροῦ ἐντάχθηκε καὶ ἡ ἔρευνα τοῦ χώρου ποὺ βρίσκεται βόρεια τοῦ ἀνδήρου ΙΙ (παρένθ. πίν. ΙΔ΄). Μὲ ἐξαίρεση τὴν ἀνεύρεση ἑνὸς ἰσχυροῦ πελεκημένου δόμου διαστ. 1.60 × 0.60 μ., ὕψ. 0.70 μ. ποὺ βρέθηκε *in situ*, τὰ ἄλλα

οἰκοδομικὰ λείψανα εἶχαν σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου καταστραφεῖ (πίν. 213α, εἰκ. 7-8). Στὰ ΒΔ τοῦ ἀνδήρου ΙΙ καταστραμμένο τοιχάριο ὁρίζει ἀκανόνιστα φυσικὴ ἐγκοπὴ τοῦ βράχου (πίν. 214α). Τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἔρευνας συγκεντρώθηκε στὴν ἀνεύρεση πλήθους κονιαμάτων ποὺ βρέθηκαν κάτω ἀπὸ τοὺς πεσμένους λίθους τοῦ ὀρθογωνίου Ω (παρένθ. πίν. ΙΔ′).

Σὲ μεγάλο ποσοστὸ τὰ κονιάματα ἀποτελοῦσαν ἕνα συνεχὲς στρῶμα, διαστ. 1.50 × 1.80 περ. μ., ποὺ δὲν ξεπερνοῦσε τὸ πάχος τῶν 0.3 - 0.5 μ. στὸ βορειοανατολικὸ τμῆμα τοῦ ὀρθογωνίου. Μικρὸ μέρος τοῦ ἴδιου στρώματος προχωροῦσε καὶ μέσα στὸ δωμάτιο IV. Σὲ δύο σημεῖα βρέθηκαν συγκεντρωμένα μεγαλύτερα κομμάτια μὲ μαῦρο χρῶμα (εἰκ. 8, Locus Q), βαθὺ μπλέ, καὶ πορφυρὸ (Locus G). Ἀνάμεσά τους ὑπῆρχαν μικρότερα κομμάτια μὲ λευκὸ χρῶμα. Εἰδικὰ στὸ «Locus G» τὰ μεγαλύτερα κομμάτια βρέθηκαν τὸ ἕνα ἐπάνω στὸ ἄλλο. Τὰ λίγα ὄστρακα ποὺ συγκεντρώθηκαν κατὰ τὴν ἀφαίρεσή τους ἀνήκουν σὲ κωνικὰ συνήθη κύπελλα. Ἕνα ἀπ' αὐτὰ εἶχε στολιδωτὴ κόσμηση.

Τὰ κονιάματα πατοῦσαν πάνω σὲ σκοῦρα καστανὰ χώματα μὲ πολλὰ ὄστρακα, ἀνάμεικτα. Τὸ ἴδιο καστανὸ χρῶμα βρέθηκε δυτικότερα κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ βράχου, ἐνῶ ἀνάμεσα σ' αὐτὸ καὶ τὸ προηγούμενο μεσολαβοῦσε ἕνα ἄλλο στρῶμα ἀπὸ λεπτό, σκληρό, κίτρινο, κουσκουρόχωμα, σχεδὸν καθαρὸ (εἰκ. 8). Στὴ συνέχεια τῆς ἀνασκαφῆς τὸ ἴδιο κουσκουρόχωμα ξαναβρέθηκε σποραδικὰ καὶ σὲ διαφορετικὸ βάθος. Σὲ μία ἀπὸ τὶς περιπτώσεις αὐτές, κάτω ἀπὸ τὸ στρῶμα τῶν κονιαμάτων ἕνα κομμάτι διαστ. 18 × 20 ἑκ. διατηροῦσε πάνω του ἕνα λεπτὸ στρῶμα κονιάματος. Αὐτὸ ἀποτελοῦσε τὴ μοναδικὴ ἴσως ἔνδειξη δαπέδου. Ἐξακριβώθηκε δηλαδὴ ὅτι γενικὰ τὰ κονιάματα ἦταν πεσμένοι σοβάδες, μάρτυρες μιᾶς καταστροφῆς ποὺ τὴ συνόδευσε πυρκαϊά. Αὐτὸ ἐπιβεβαιώθηκε ὄχι μόνο στὴν ἀνατολικὴ τομὴ τοῦ ὀρθογωνίου ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀνάμεσα στὰ κονιάματα βρέθηκαν μικρὰ κάρβουνα καὶ τμῆμα καμένου ξύλου.

Στὸ σημεῖο ποὺ ἔφθασε ὁ ἐργαστηριακὸς ἔλεγχος τῶν κονιαμάτων (πίν. 214β) συμπληρώθηκαν γραμμικὰ θέματα, λεπτὲς ἐναλλασσόμενες ταινίες λευκὲς καὶ κίτρινες, ἄλλες ἐλλειψοειδεῖς, κυκλικὸ θέμα κ.ἄ. Τὰ χρώματα εἶναι ζωηρά, κίτρινο, βαθὺ πορτοκαλί, γαλάζιο καὶ συχνότερα μαῦρο καὶ πορφυρό. Ἡ ἀνεύρεση αὐτῶν τῶν κονιαμάτων ἀποτελεῖ ἄλλη μία μαρτυρία τῆς λαμπρότητας τοῦ ἱεροῦ στοὺς χρόνους τῆς ἀκμῆς του.

Κατὰ τὶς ἀνασκαφικὲς περιόδους 1979 - 1980 συμπληρώθηκε ἐπίσης ἡ ἀποτύπωση τοῦ ἐντυπωσιακοῦ περιβόλου[1] ποὺ περιβάλλει τὸ ἱερὸ καὶ τὴν Ψηλὴ Κορφὴ τοῦ Γιούχτα (πίν. 213β, 215). Πρόκειται γιὰ μιὰ κυκλώπεια κατασκευὴ ποὺ ἔχει περίμετρο 735 μέτρα, πλάτος 4 - 550 μ., τὸ ὕψος του σώζεται ἀπὸ 3 ἕως 5 μέτρα. Ὁ Evans ὑποστηρίζει ὅτι ἀνεγέρθηκε στὴ ΜΜ Ια

1. Op. Ath. ἐ.ἀ.

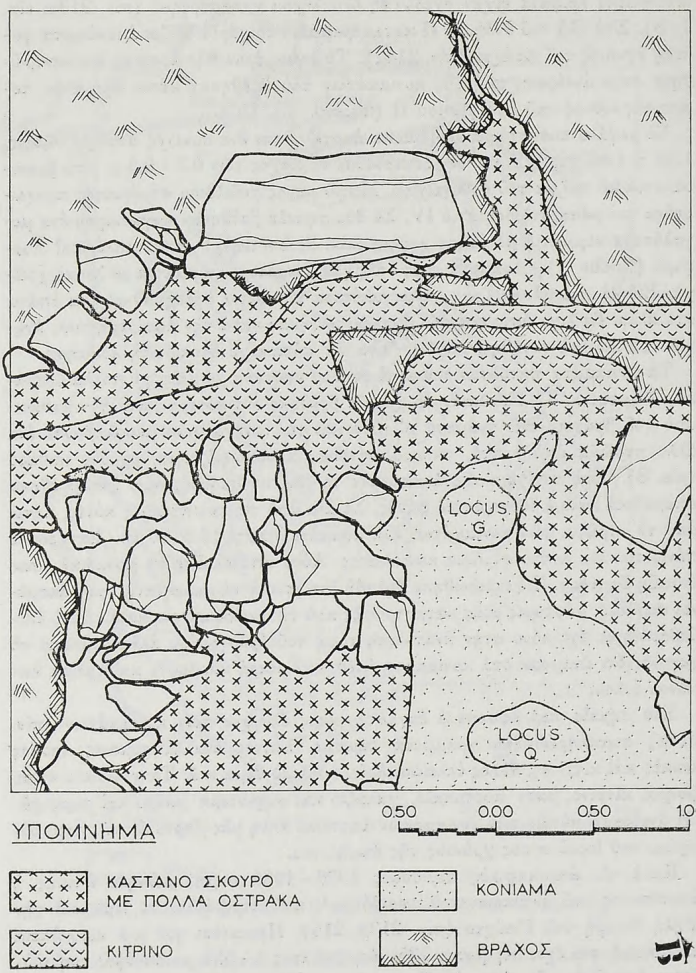

Εἰκ. 8. Κάτοψη τοῦ ὀρθογωνίου Ω, στρῶμα κονιαμάτων.

περίοδο, ἄποψη μὲ τὴν ὁποία συμφωνεῖ ὁ 'Αλεξίου. Ὁ τελευταῖος ἐρευνητὴς ἐπισημαίνει ὅτι ἐνῶ τὸ μινωικὸ ἱερὸ βρίσκεται πολὺ κοντὰ στὴ νότια πλευρὰ τοῦ τείχους, ἀπὸ τὴ βόρεια πλευρὰ (πλευρὰ εἰσόδου) ἀπέχει 400 μ. περίπου.

Γενικὰ τὸ θέμα ποὺ πρέπει νὰ ἐξετασθεῖ εἶναι ἂν ὁ κυκλώπειος χαρακτήρας τοῦ περιβόλου ὑπαγορεύθηκε ἀπὸ τοὺς ἴδιους λόγους ποὺ καθόρισαν καὶ τὸ μνημειῶδες γιὰ τὴν ἐποχὴ οἰκοδόμημα τοῦ ἱεροῦ. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἔχει τὴ θέση τοῦ ἁπλοῦ περιβόλου («τέμενος»). Ὁ τυχὸν ἀμυντικός του προορισμὸς (τεῖχος), ἀκόμη κι ἂν δεχτοῦμε τὴν πρώιμη χρονολόγησή του, ἀπαιτεῖ ἴσως ἐπαρκέστερες ἱστορικὲς μαρτυρίες.

Σχετικὰ μὲ τὸ θέμα τῆς εἰσόδου τοῦ περιβόλου ἀπὸ τὸν Taramelli μέχρι τοὺς νεώτερους ἐρευνητὲς ποὺ ἔχουν ἀσχοληθεῖ μὲ τὸ θέμα, ἔχει γίνει δεκτὸ ὅτι βρίσκεται στὴ βόρεια πλευρά του. 'Εξ ἄλλου στὴν πλευρὰ αὐτὴ «στὰ Σώπατα» καταλήγει καὶ ὁ μινωικὸς δρόμος ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὴν Κνωσό, διέρχεται ἀπὸ τὴ Σύλλαμο καὶ τὰ 'Ανεμόσπηλια καὶ ἀνηφορίζει τὸ βορινὸ φρύδι τοῦ ὄρους [1].

Κατὰ τὸν καθαρισμὸ ποὺ πραγματοποιήθηκε στὸ ἀντίστοιχο τμῆμα τῆς πλευρᾶς αὐτῆς διαπιστώθηκε ὅτι πρόκειται γιὰ ἄνοιγμα ποὺ προέρχεται μάλλον ἀπὸ νεώτερη καταστροφή, ἴσως γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ ὑποσταθμοῦ τοῦ Ο.Τ.Ε. Δὲν σώθηκε κανένα ἀρχιτεκτονικὸ στοιχεῖο ποὺ νὰ βεβαιώνει τὴν ὕπαρξη εἰσόδου στὸ σημεῖο αὐτό. 'Αντίθετα λίγο δυτικότερα στὴ βόρεια πάντα πλευρά, ἀνάμεσα σὲ σωροὺς ὀγκολίθων διακρίνονται ἀντίστοιχες ὄψεις ἐγκάρσιων τοίχων. Γιὰ νὰ διευκρινισθεῖ τὸ θέμα εἶναι ἀπαραίτητο νὰ μετακινηθοῦν σωροὶ ὀγκολίθων, ὅπως ἀναφέρθηκε, ἐργασία ποὺ πρέπει ὁπωσδήποτε νὰ πραγματοποιηθεῖ μελλοντικά.

Τὰ ὄστρακα ποὺ συλλέγονται ἀνάμεσα στοὺς ἰσχυροὺς δόμους τοῦ τείχους χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν πρώιμη παλαιοανακτορικὴ ἐποχὴ ἕως τὴ ΜΜ ΙΙΙβ ΥΜ Ι περίοδο. Μία στρογγυλὴ λίθινη τράπεζα [2] προσφορῶν τῆς ΜΜ ΙΙΙ - ΥΜ Ι περιόδου ἀποσπάσθηκε μέσα ἀπὸ τοὺς λίθους τοῦ γεμίσματος τοῦ τείχους.

Ὁ τρόπος κατασκευῆς, ἡ ἀκριβὴς χρονολόγηση καὶ ὁ προορισμὸς αὐτοῦ τοῦ ἐντυπωσιακοῦ γιὰ τὴν Κρήτη κυκλώπειου περιβόλου εἶναι θέματα ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν διεξοδικότερα ἀπὸ ἄλλη θέση.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΚΑΡΕΤΣΟΥ

1. Βλ. S. Hood, The Minoans, 128 - 129 καὶ Op. Ath., ὅ.π. τὴ σχετικὴ συζήτηση.
2. Βλ. Ἔργον 1979, 30, εἰκ. 76.

29. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΡΧΑΝΩΝ *

(Πίν. 216 - 223)

Συνεχίστηκε καὶ φέτος γιὰ δέκατη τέταρτη περίοδο ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Ἑταιρείας στὶς Ἀρχάνες, στὸ ἀνακτορικὸ κτήριο στὴ θέση Τουρκογειτονιὰ καὶ στὸ μινωικὸ νεκροταφεῖο στὴ θέση Φουρνί. Στὴν ἀνασκαφὴ πῆραν μέρος ὁμάδα φοιτητῶν τῆς ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν μὲ τοὺς κ. Ε. Νικολόπουλο, Α. Χανιώτη, Ε. Φιτζιτζόγλου καὶ τὶς δ. Ε. Δεληγιάννη, Φ. Ζερβάκη, Π. Ἀραχωβίτου, Ε. Λεμπιδάκη, Ε. Γιαννακουλοπούλου, ὁ φοιτητὴς τῆς ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Aix-en-Provence κ. Δ. Κουρκουμέλης, ὁ φοιτητὴς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Πανεπιστημίου Cornell τῆς Ν. Ὑόρκης κ. Ρ. Οἰκονομάκης, οἱ φύλακες ἀρχαιοτήτων Ἀρχανῶν κ. Ε. Συναδινάκης καὶ Ν. Χριστοδουλάκης, ὁ ἀρχιτεχνίτης τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου κ. Ι. Μεραμβελλιωτάκης καὶ οἱ τεχνίτες κ. Κ. Βιτωράκης, Α. Καροῦσος καὶ Π. Συναδινάκης.

Στὴ φετινὴ ἔκθεση γιὰ τὸ μινωικὸ νεκροταφεῖο στὸ Φουρνὶ δημοσιεύονται

* Γιὰ τὰ ἀποτελέσματα παλαιοτέρων ἀνασκαφικῶν περιόδων, βλ. Ι. Α. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΑΔ 20, 1965, Β' Χρον., 557 - 567· 21, 1966, Β' 2, 411 - 419. Kadmos 4, 1965, 177 - 180. ILN 26 Μαρτίου 1966. Archaeology 20, 1967, 276 - 281. ΠΑΕ 1966, 174 - 184· 1967, 151 - 161· 1971, 276 - 283· 1972, 310 - 353, 360 - 362· 1973, 167 - 187· 1974, 207 - 212· 1975, Β', 255 - 321. Γ. - Ε. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1976, 342 - 399· 1977, 459 - 482· 1978, 309 - 322· 1979, 331 - 392.

Ἐξάλλου δημοσιεύθηκαν τὰ ἑξῆς ἄρθρα ποὺ ἀναφέρονται σὲ εὑρήματα τῶν Ἀρχανῶν: Ι. Α. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, Ὑστερομινωικὸ κενοτάφιο στὶς Ἀρχάνες, ΑΔ 20, 1965, 110 - 118. Die neuen Hieroglyphensiegel vom Phourni, Archanes, Kadmos 5, 1966, 109 - 114. Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς σημειωθείσης εἰς Ἀρχάνας ΥΜ ΙΙΙ θυσίας ταύρου, Πεπραγμένα Β' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, Β', 1967, 238 - 246. Mason's Marks from Arkhanes, Europa, Festschrift für Ernst Grumach, 1967, 277 - 288. Ἐλεφαντοστὰ ἐκ τῶν Ἀρχανῶν, Atti e Memorie del 1o Congresso Internazionale di Micenologia, 1968, 245 - 261. Das Kuppelgrab A von Archanes und das kretisch-mykenische Tieropferritual, PZ 45, 1970, 135 - 218. Ἀποθέτης κεραμεικῆς τῆς τελευταίας φάσεως τῶν προανακτορικῶν χρόνων εἰς Ἀρχάνας, ΑΕ 1972, Β' Χρον., 1 - 11· Die Kykladen und Kreta, J. THIMME, Kunst und Kultur der Kykladeninseln im 3. Jahr. v. Chr., 1976, 149 - 158· τὰ κυκλαδικὰ στοιχεῖα τῶν Ἀρχανῶν, ΑΑΑ 10, 1977, 93 - 115. Χρονολογημένα σύνολα προανακτορικῶν μινωικῶν σφραγίδων ἀπὸ τὶς Ἀρχάνες. Πεπραγμένα Δ' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου Α' (Ἀθήνα 1981) 510 - 531. Τέλος οἱ προανακτορικὲς σφραγίδες ποὺ βρέθηκαν μέχρι τὸ 1965 δημοσιεύτηκαν στὸ CMS II 1, 1969, 442 - 468, ἀρ. 379 - 395.

καὶ τὰ πορίσματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1979[1], ποὺ στάθηκε ἀδύνατο νὰ δημοσιευθοῦν στὰ ΠΑΕ 1979, λόγω τῆς μεγάλης ἔκτασης τῆς ἔκθεσης τῶν ἀνασκαφῶν στὸ ἀνακτορικὸ κτήριο στὴν Τουρκογειτονιὰ καὶ στὸ μινωικὸ ναὸ στὰ Ἀνεμόσπηλια.

ΤΟΥΡΚΟΓΕΙΤΟΝΙΑ ΑΝΑΚΤΟΡΙΚΟ ΚΤΗΡΙΟ

Στὴν Τουρκογειτονιὰ Ἀρχανῶν ἀνασκάφηκε φέτος ὁ χῶρος ὅπου τὸ 1979 εἶχε πραγματοποιηθεῖ συστηματικὴ στρωματογραφικὴ ἔρευνα στὸ τμῆμα ΝΔ τοῦ μεγάλου κτηριακοῦ συγκροτήματος, ποὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1965. Ὅπως εἶχε ἤδη τονιστεῖ τότε[2], μ' αὐτὴ τὴν ἔρευνα, ὅπως καὶ μ' ἐκείνη τῆς δοκιμαστικῆς τομῆς τοῦ 1978 στὴ ΒΔ γωνία τοῦ χώρου[3], εἶχε ἀποδειχτεῖ ἡ συνεχὴς χρήση του ἀπὸ τὰ μινωικὰ μέχρι τὰ βυζαντινὰ χρόνια καὶ τὴν τουρκοκρατία. Μὲ τὴ στρωματογραφικὴ τομὴ εἶχε διαπιστωθεῖ, παρὰ τὶς μερικὲς διαταράξεις, ἡ ὕπαρξη καθαρῶν στρωμάτων γεωμετρικῶν καὶ ὕστερων μυκηναϊκῶν χρόνων, μὲ πλῆθος χαμηλῶν καὶ ψηλῶν κυλίκων, χαρακτηριστικῶν τῆς ΥΜ ΙΙΙα - β φάσης καὶ ἐλάχιστων οἰκοδομικῶν λειψάνων ἑλληνικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων.

Ὁ χῶρος αὐτὸς ποὺ περιλαμβάνει 314 τετραγωνικὰ μέτρα, καλύπτει τοὺς ὑποκανάβους Δ/1-3/50, Δ/1-4/10, Δ/2-3/50, Δ/2-4/10, Δ/3-3/50, Δ/3-4/10, Δ/4-3/50, Δ/4-4/10, Δ/5-3/50, Δ/5-4/10, Δ/6-3/50, Δ/6-4/10, Δ/7-3/50, Δ/7-4/10, Δ/8-3/50, Δ/8-4/10, Δ/9,-3/50, Δ/9-4/10, Δ/10-3/50, Δ/10-4/10, Δ/11-3/50, Δ/11-4/10, Δ/12-3/50, Δ/12-4/10, Δ/13-3/50, Δ/13-4/10, Δ/14-3/50, Δ/14-4/10, Δ/15-3/50, Δ/15-4/10 καὶ Δ/16-3/50 μέχρι Δ/16-4/10. Στὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο ἀνασκάφηκε καὶ ὁ χῶρος ΒΑ τῶν ὑποκανάβων ποὺ προαναφέρθηκαν, γιὰ νὰ ξεκαθαριστεῖ ἡ εἰκόνα τῆς ΒΑ γωνίας τοῦ κυρίως ἀνασκαπτόμενου χώρου καὶ νὰ ἑνοποιηθεῖ ὁ χῶρος τῆς νέας ἀνασκαφῆς μὲ ἐκεῖνον τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1965. Ὁ χῶρος ἀνασκάφηκε ἀρχικὰ ἑνιαῖα, χωρισμένος μόνο σὲ δύο τομεῖς, Ἀνατολικὸ καὶ Δυτικό. Ὁ χωρισμὸς αὐτὸς ἔγινε μὲ ἄξονα τὸν πρῶτο μινωικὸ τοῖχο, ποὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ στὸ τέλος τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου 1979 κάτω ἀπὸ τὰ μυκηναϊκὰ ἐρείπια[4]. Ὁ τοῖχος αὐτὸς ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ Ν πρὸς Β μὲ μικρὴ ἀπόκλιση καὶ χωρίζει τὸν ἀνασκαπτόμενο χῶρο σχεδὸν στὴ μέση, στὸ τμῆμα ἀνατολικὰ τοῦ τοίχου (Ἀνατολικὸς Τομέας) καὶ στὸ τμῆμα δυτικὰ τοῦ τοίχου (Δυτικὸς Τομέας). Οἱ δυὸ τομεῖς ἀνασκάφηκαν ἑνιαῖα μέχρι τὴν ἐμφάνιση καὶ νέων μινωικῶν τοίχων, ποὺ τοὺς διαίρεσαν σὲ πέντε ἰδιαίτερους χώρους.

Ἡ περιγραφὴ στὴν ἔκθεση αὐτὴ ἀναφέρεται: 1) Στὰ ἑνιαῖα στρώματα τοῦ Ἀνατολικοῦ Τομέα, στὴ συνέχεια στοὺς χώρους ποὺ διακριβώθηκαν (Χῶροι

1. Ἔργον 1979, 30 - 1.
2. Γ. καὶ Ε. Σακελλαρακη, ΠΑΕ 1979, 345.
3. Γ. καὶ Ε. Σακελλαρακη, ΠΑΕ 1978, 315 - 319.
4. Γ. καὶ Ε. Σακελλαρακη, ΠΑΕ 1979, 343.

13, 14, 15, 16) καὶ σὲ δύο προεκτάσεις (Προέκταση τῆς ΒΑ γωνίας τοῦ κυρίως ἀνασκαπτόμενου χώρου πρὸς τὰ Α καὶ Προέκταση πρὸς τὰ Ν τῆς Ν πρόσοψης τῆς ἀνασκαφῆς 1964 - 6) καὶ 2) Στὰ ἐνιαῖα στρώματα τοῦ Δυτικοῦ Τομέα καὶ στὸ μοναδικὸ χῶρο ποὺ διακριβώθηκε (Χῶρος 17). Ἡ περιγραφὴ κάθε τμήματος γίνεται φυσικὰ κατὰ στρώματα ἢ βάθη, ἂν τὸ στρῶμα εἶναι μεγάλο σὲ πάχος. Τέλος σὲ κάθε στρῶμα δίνονται ὅλα τὰ ἀπαραίτητα στοιχεῖα.

Ἀνατολικὸς τομέας

Ὁ Ἀνατολικὸς Τομέας εἶναι χῶρος 80 τετραγωνικῶν μέτρων. Στὰ ἀνώτερα στρώματα τοῦ χώρου αὐτοῦ εἶχαν ἔρθει σὲ φῶς τὸ 1979 λείψανα πέντε διαφορετικῶν μυκηναϊκῶν τοίχων[1], κάτω ἀπὸ ἕνα στρῶμα μικρῶν λίθων καὶ βαθύτερα ἄλλο στρῶμα μεσαίου μεγέθους λίθων. Ἀπὸ τὰ στρώματα αὐτὰ τὸ ἕνα εἶχε χρησιμοποιηθεῖ στοὺς νεώτερους χρόνους, προφανῶς γιὰ τὴν ἐξομάλυνση τοῦ χώρου, καὶ τὸ δεύτερο ἀποτελοῦσε χαλάσματα τοίχων. Οἱ πέντε μυκηναϊκοὶ τοῖχοι, κατασκευασμένοι ἀπὸ ἀργοὺς λίθους, βρέθηκαν σὲ τέτοια σχέση, ὥστε φαίνεται πὼς ἀποτελοῦσαν τοίχους διαφορετικῶν δωματίων, ποὺ καταλάμβαναν μεγάλο μέρος ἀπὸ τὸ Α κυρίως τμῆμα τοῦ Ἀνατολικοῦ Τομέα. Ἀνάμεσα στοὺς τοίχους αὐτοὺς εἶχε βρεθεῖ πλῆθος μυκηναϊκῶν ὀστράκων, κυρίως ἀπὸ ψηλὲς καὶ χαμηλὲς κύλικες[2].

Κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο ἀφαιρέθηκαν ἀρχικὰ μερικὲς χαλαρὲς μικρὲς πέτρες καὶ ἀμέσως μετὰ τὴν ἀποτύπωσή τους ἔγινε ἡ ἀφαίρεση τῶν μυκηναϊκῶν τοίχων. Πρῶτα ἀφαιρέθηκε ὁ τοῖχος 4[3]. Τὰ ὄστρακα ἀπὸ τὴ διάλυσή του ἦταν κυρίως μυκηναϊκά, ὅπως π.χ. ἕνα πόδι κύλικας. Ἀνάμεσα σ' αὐτὰ ὅμως ὑπῆρχαν καὶ μερικὰ μινωικά, π.χ. κομμάτια ἀπὸ ἀγνύθες κι ἕνα ὄστρακο ἀπὸ τοίχωμα μελαμβαφοῦς ποτηριοῦ, πρᾶγμα ποὺ σημαίνει ὅτι γιὰ τὸ χτίσιμο τοῦ τοίχου χρησιμοποιήθηκαν καὶ ἀπορρίμματα προηγούμενων περιόδων. Μετὰ τὸν Τοῖχο 4 ἀφαιρέθηκε ὁ Τοῖχος 1. Τὸ χῶμα κυρίως κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο ἦταν μαῦρο, προφανῶς μεταφερμένο ἀπὸ ἀλλοῦ. Τὸ ἰδιαίτερο στοιχεῖο ἐδῶ ἦταν ἡ εὕρεση πλήθους ὀστράκων ἀνάμεσα καὶ κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο. Μεταξύ τους ὑπῆρχε καὶ πάλι πλῆθος ὀστράκων, ποὺ προέρχονταν κυρίως ἀπὸ κύλικες, καθὼς καὶ ἕνα μικρὸ πήλινο εἰδώλιο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώζεται τὸ κεφάλι καὶ τμῆμα τοῦ σώματος (πίν. 216α). Στὴ συνέχεια ἀφαιρέθηκε ὁ Τοῖχος 5, κατὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ὁποίου συλλέχθηκαν ὄστρακα ἀπὸ χονδροειδὴ ἀγγεῖα,

1. Ὅ.π. 338.
2. Ὅ.π. 343.
3. Γιὰ τὴν ὀνομασία τῶν τοίχων, τὴ θέση καὶ τὶς διαστάσεις τους βλ. Γ. καὶ Ε. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1979, 341.

ἄλλα ἀπὸ ψηλὲς καὶ χαμηλὲς μυκηναϊκὲς κύλικες, ὄστρακο μὲ καστανέρυθρες ταινίες ἀπὸ ἀμφορέα καὶ τέλος ὄστρακα ἀπὸ προχοειδή. Ἐδῶ βρέθηκαν καὶ πάλι κομμάτια ἀπὸ ἀγνύθες. Κατὰ τὴ διάλυση τοῦ Τοίχου 3 παρατηρήθηκε ὅτι τὸ χῶμα ἦταν κόκκινο, πράγμα ποὺ ἴσως νὰ ὀφειλόταν σὲ διάλυση πλίνθων ἢ πηλοῦ, ποὺ ἴσως εἶχε χρησιμοποιηθεῖ σὰν συνδετικὸ ὑλικὸ στὸ χτίσιμό του. Τὰ ὄστρακα ποὺ βρέθηκαν ἐδῶ ἦταν ἐλάχιστα καὶ προέρχονταν ἀπὸ ἀγγεῖα μεσαίου κυρίως μεγέθους. Τέλος ἀφαιρέθηκε καὶ ὁ Τοῖχος 2, ποὺ στὸ ψηλότερο σωζόμενο τμῆμα του ἦταν χτισμένος μὲ μικροὺς ἀργοὺς λίθους, χαμηλότερα μὲ μεσαίου μεγέθους καὶ στὰ θεμέλια μὲ μερικοὺς λαξευμένους. Ὁ Τοῖχος 2 σχημάτιζε ἀμβλεία γωνία μὲ τὸν Τοῖχο 6, στὸν ὁποῖο θὰ ἀναφερθοῦμε ἀργότερα. Κατὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ Τοίχου 2 συλλέχθηκαν ὄστρακα ἀπὸ μινωϊκὰ ἀγγεῖα καθὼς καὶ ἀπὸ μυκηναϊκὲς κύλικες.

Μετὰ τὴν ἀφαίρεση καὶ τὸν καθαρισμὸ τῶν λειψάνων τῶν μυκηναϊκῶν τοίχων ἀφαιρέθηκαν σὲ βάθος 1.15 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος, δηλαδὴ σὲ βάθος 1.90 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, ἀρκετοὶ χαλαροὶ λίθοι, συλλέχθηκαν μερικὰ ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα μεσαίου καὶ μικροῦ μεγέθους, κομμάτια κάρβουνου καὶ ὀστὰ ἀπὸ μικρὰ ζῶα. Εἰδικότερα γιὰ κάθε τμῆμα τοῦ Ἀνατολικοῦ Τομέα σ' αὐτὸ τὸ βάθος παρατηρήθηκαν τὰ ἑξῆς: Στὴ ΒΑ γωνία τοῦ χώρου, στοὺς ὑποκανάβους Δ/13-3/50, Δ/13-4/1, Δ/14-4/1, Δ/15-4/1 καὶ Δ/16-4/1 τὸ χῶμα ἦταν κόκκινο καὶ καθαρό. Ὑπῆρχαν ἀρκετὲς σαθρὲς πέτρες, τοῦβλα διαλυμένα καὶ ἀκέραια καὶ ἐλάχιστα κομμάτια σχιστόλιθου. Στὸ κέντρο Α καὶ Δ τὸ χῶμα στὸ ἴδιο βάθος ἦταν σκοτεινὸ καστανό. Ὑπῆρχαν διάσπαρτα ἀπολεπίσματα σχιστόλιθου, ὀστὰ καὶ ἐλάχιστα κομμάτια κάρβουνου. Τὸ στρῶμα χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὶς ἀρκετὲς πεσμένες πέτρες μεσαίου μεγέθους καὶ τὰ σχιστολιθικὰ ἀπολεπίσματα, ποὺ ἐντοπίστηκαν κυρίως στὸ ΒΔ τμῆμα τοῦ Τομέα[1]. Τὰ εὑρήματα σ' αὐτὸ τὸ βάθος ἦταν ἐλάχιστα, μερικὰ κομμάτια κονίαμα κι ἕνα πήλινο καὶ δύο λίθινα ἀντικείμενα. Τὰ ὄστρακα ἦταν κυρίως μυκηναϊκὰ καὶ ἀνάμεσά τους διακρίθηκαν ὄστρακα πίθων, ἄλλα ἀπὸ ψευδόστομους ἀμφορεῖς καὶ σφαιρικὰ κύπελλα, ὄστρακο μὲ διακόσμηση ρακέτας, καθὼς καὶ μερικὰ ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα οἰκιακῆς χρήσης.

Στὸ Ν τμῆμα τοῦ Ἀνατολικοῦ Τομέα καὶ σὲ βάθος καὶ πάλι 1.15 - 1.30 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος δὲν ἦταν τόσο ἔντονη ἡ εἰκόνα τῆς καταστροφῆς. Ὁ χῶρος ἦταν σχεδὸν ἄδειος. Οἱ πεσμένες πέτρες ἦταν ἐπίσης ἐλάχιστες, συγκεντρωμένες κυρίως στὸ ΝΑ τμῆμα τοῦ χώρου. Τὸ χῶμα ἦταν ὅπως καὶ στὸ κέντρο σκοτεινὸ καστανὸ καὶ τὰ ὄστρακα καὶ πάλι κυρίως μυκηναϊκά. Τὰ εὑρήματα περιορίστηκαν σὲ ὀστά, κάρβουνα καὶ ὄστρακα. Ἀμέσως βαθύτερα ἡ εἰκόνα τοῦ χώρου δὲν ἄλλαξε αἰσθητά. Στὴ ΒΑ γωνία παρατηρήθηκε ἐπίσης κόκκινο χῶμα καὶ μερικὲς σαθρὲς πέτρες. Τὰ εὑρήματα ἦταν

1. Ὑποκάναβοι Δ/10-3/50, Δ/11-3/50, Δ/10-4/1, Δ/11-4/1, Δ/12-3/50, Δ/12-4/1.

μερικὰ κομμάτια κονίαμα, κι ἕνα κεραμίδι μὲ ἐγχαράξεις καὶ βαθύνσεις ἀπὸ ἀποτυπώματα καλαμιῶν.

Στὴ ΒΑ γωνία ἔγινε μιὰ μικρὴ προέκταση τῆς ἀνασκαφῆς, κατὰ τέσσερις ὑποκανάβους Β καὶ δύο ὑποκανάβους Α[1]. Ἡ προέκταση αὐτὴ ἔγινε γιὰ νὰ ἐξακριβωθεῖ κατὰ πόσο προχωροῦν Α καὶ Β οἱ δύο κατεργασμένες πλάκες, ἡ μιὰ πράσινη σχιστολιθικὴ καὶ ἡ μία κόκκινη μαρμάρινη, ποὺ εἶχαν ἀναφανεῖ στὴ ΒΑ γωνία στὸ τέλος τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου τοῦ 1979[2]. Σ' αὐτὴ τὴ μικρὴ προέκταση διαπιστώθηκε καὶ πάλι ἡ στρωματογραφία ποὺ εἶχε διακριβωθεῖ στὰ ἀντίστοιχα στρώματα τοῦ κυρίως ἀνασκαπτόμενου χώρου καὶ τὸ 1979. Ἐμφανίσθηκε δηλαδὴ καὶ ἐδῶ μετὰ ἀπὸ ἕνα ἐπιφανειακὸ στρῶμα μὲ σύγχρονα εὑρήματα καὶ ὄστρακα διαφόρων φάσεων, ἕνα στρῶμα μικρῶν λίθων, ποὺ προφανῶς χρησίμευσε, ὅπως καὶ στὸν ὑπόλοιπο χῶρο, σὰν σφράγισμα τῶν κατώτερων στρωμάτων σὲ νεώτερους χρόνους. Τὸ στρῶμα αὐτὸ τῶν μικρῶν λίθων ἀφαιρέθηκε καὶ κάτω ἀπ' αὐτὸ ἀποκαλύφθηκαν πλήρως οἱ δύο παλιότερες πλάκες καὶ βρέθηκε μία ἀκόμη. Ἡ τρίτη αὐτὴ πλάκα ἦταν πεσμένη περίπου 0.80 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος, δηλαδὴ σὲ βάθος 1.55 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἄσπρη, μαρμάρινη πλάκα σπασμένη στὰ δύο, πεσμένη μὲ φορὰ ἀπὸ Β πρὸς Ν, μὲ τὴ μιὰ πλευρά της βυθισμένη πρὸς τὰ κάτω. Ἀνάμεσα στὶς πλάκες βρέθηκαν ὄστρακα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα χαρακτηριστικὰ ἀναφέρεται ἕνα μὲ καστανέρυθρους ὁμόκεντρους κύκλους. Στὸν ἴδιο χῶρο στὸν ὑποκάναβο Δ/15-3/50 ἀναφάνηκε καὶ μιὰ πωρολιθικὴ πέτρα, πεσμένη μὲ φορὰ ἀπὸ τὰ Δ πρὸς τὰ Α, ποὺ φέρει ἐγχάρακτο τὸ τεκτονικὸ σημεῖο τῆς τρίαινας.

Στὸ κέντρο καὶ ἀνατολικά, σ' αὐτὸ τὸ βάθος τῶν 1.45 - 1.60 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος, δηλαδὴ 2.20 - 2.35 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, στοὺς ὑποκανάβους Δ/14-4/4 καὶ Δ/15-4/3 ἐμφανίσθηκαν τὰ θεμέλια ἑνὸς νέου μυκηναϊκοῦ τοίχου, παρόμοιας τοιχοδομίας μὲ τοὺς ἄλλους, ποὺ εἶχαν βρεθεῖ κατὰ τὴν περυσινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο, ποὺ ὀνομάστηκε Τοῖχος 6. Ὁ Τοῖχος 6, μὲ κατεύθυνση ἀπὸ τὰ ΝΔ πρὸς τὰ ΒΑ σχημάτιζε ἀμβλεία γωνία μὲ τὸν Τοῖχο 2. Ἀνάμεσα στοὺς δύο τοίχους βρέθηκαν ὄστρακα μυκηναϊκῶν χρόνων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα διακρίθηκαν ἕνα μὲ διακόσμηση παπυροειδῶν καὶ μερικὰ ἀπὸ κύλικες. Στὸν ἴδιο χῶρο ἐπίσης βρέθηκε τμῆμα λίθινης χάντρας μὲ τρεῖς σωζόμενες ἐγχαράξεις, τμῆμα ἀπὸ περιχείλωμα μαρμάρινου βωμοῦ ἢ τράπεζας προσφορῶν, ἕνα ἄωτο κωνικὸ κύπελλο κι ἕνας τριπτήρας.

Δ καὶ ΒΔ, καὶ εἰδικότερα Ν τῆς πωρολιθικῆς πέτρας, ποὺ εἶχε ἀναφανεῖ ἀπὸ τὸ 1979 στὸν ὑποκάναβο Δ/12-4/1[3], σ' αὐτὸ τὸ βάθος ὑπῆρχαν χαλαρὲς

1. Ὑποκάναβοι Δ/13-3/50, Δ/14-3/50, Δ/15-3/50, Δ/16-3/50, Δ/17-3/50, Δ/17-4/1.
2. Γ. καὶ Ε. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1979, 339.
3. Ὅ.π. 342 - 3.

πέτρες καὶ κάτω ἀπ' αὐτὲς ἀπολεπίσματα σχιστόλιθων. Τὰ ὄστρακα προέρχονταν ἀπὸ κύλικες καὶ ἀπὸ μεγάλα ἀγγεῖα οἰκιακῆς χρήσης. Ἀμέσως ΝΔ αὐτοῦ τοῦ χώρου τὸ στρῶμα ποὺ ἐμφανίστηκε ἦταν χωρὶς τοῦβλα καὶ σχιστόλιθους, σὲ μιὰ μικρὴ ἔκταση, γεγονὸς ποὺ τὸ διαφοροποιεῖ ἀπὸ τὸ γύρω χῶρο.

Σ' αὐτὸ περίπου τὸ βάθος φάνηκε κι ὁ δεύτερος μινωικὸς τοῖχος, ποὺ ὀνομάστηκε τοῖχος Β καὶ καταλαμβάνει τὸ χῶρο λίγο Ν ἀπὸ τὸ κέντρο, μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Α σὲ Δ, κάθετος στὸ γνωστὸ Τοῖχο Α. Ὁ τοῖχος Β ἀποτελεῖται ἀπὸ μεγάλες κατεργασμένες πωρολιθικὲς πέτρες κι εἶναι τῆς ἴδιας τοιχοδομίας μὲ τὸν Τοῖχο Α, γι' αὐτὸ κι εἶναι βέβαιο ὅτι ἀνήκει κι αὐτὸς στὸ ἴδιο κτίριο. Ὁ χῶρος Ν τοῦ τοίχου ἐμφανίζει καὶ πάλι μιὰν ἰδιαίτερη εἰκόνα, ὅπως καὶ στὰ ἀνώτερα ἐπίπεδα. Ἰδιαίτερα παράλληλα μὲ τὸ Ν ὅριο τὸ χῶμα σ' αὐτὸ τὸ βάθος τῶν 1.40 - 1.60 μ. ἦταν κιτρινωπὸ καὶ «σβωλιασμένο», ἴσως ἀπὸ διάλυση πλίνθων, δὲν φάνηκε ὅμως ἄδειος ὁ χῶρος, ὅπως στὸ προηγούμενο στρῶμα. Στὸ χῶρο αὐτὸ βρέθηκαν ἕνας τριπτήρας ἀπὸ ὀφείτη, ἕνα τριβεῖο, ὀστὰ καὶ κομμάτια κάρβουνου. Τὰ ὄστρακα ποὺ συλλέχθηκαν προέρχονται ἀπὸ ἀγγεῖα μεσαίου καὶ μεγάλου μεγέθους οἰκιακῆς χρήσης.

Στὸ Ν ὅριο τοῦ χώρου καὶ παράλληλα μὲ τὸν Τοῖχο Β ἐμφανίσθηκε νέος τοῖχος σὲ βάθος 1.47 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος, δηλαδὴ σὲ βάθος 2.22 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, ποὺ ὀνομάσθηκε τοῖχος Ε. Ὁ νέος αὐτὸς τοῖχος, χτισμένος ἀπὸ ἀργοὺς λίθους, διαφέρει τελείως στὴν τοιχοδομία ἀπὸ τοὺς ἄλλους. Βρέθηκε σὲ ἀπόσταση 1.85 μ. ἀπὸ τὴ Ν πλευρὰ τοῦ Τοίχου Β καὶ 2.69 μ. ἀπὸ τὴ νοητὴ προέκταση τῆς Α πλευρᾶς τῆς πέτρας τοῦ ὑποκανάβου Δ/12-4/1. Ὁ Τοῖχος Ε φαίνεται νὰ συνεχίζεται καὶ κάτω ἀπὸ τὸν ἀσκαφο χῶρο πρὸς Ν.

Σὲ μεγαλύτερο βάθος, 1.60 - 1.65 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος καὶ 2.35 - 2.40 ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους ἡ εἰκόνα τοῦ χώρου διαμορφώθηκε ὡς ἑξῆς: Στὴ ΒΑ γωνία ἐμφανίστηκαν δύο ἀκόμα πλάκες δίπλα στὶς τρεῖς ἄλλες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ μία λευκὴ μαρμάρινη καὶ ἡ μία κόκκινη σχιστολιθική, ποὺ βρέθηκαν ἡ πρώτη στὸ Β καὶ ἡ ἄλλη στὸ ΝΑ σημεῖο τοῦ χώρου, στοὺς ὑποκανάβους Δ/17-3/50 καὶ Δ/17 - 4/1. Ἀνάμεσα στὶς πλάκες συλλέχθηκαν καὶ πάλι ἀρκετὰ καλὰ διατηρημένοι πλίνθοι. Στὸ κέντρο καὶ ἰδιαίτερα στὰ Α ἀνάμεσα στοὺς δύο μυκηναϊκοὺς Τοίχους 2 καὶ 6 τὸ χῶμα κοκκίνιζε ἐλαφρὰ πρὸς τὰ Β, κι ἴσως αὐτὸ ἔχει σχέση μὲ τὸν μινωικὸ πλίνθινο τοῖχο ποὺ θὰ ἀναφερθεῖ ἀργότερα. Τὰ ὄστρακα ποὺ συλλέχθηκαν ἦταν καὶ πάλι, ὅπως καὶ στὸ προηγούμενο στρῶμα, μυκηναϊκά, ὅπως κύλικες. Ὑπῆρχαν ἐπίσης ὄστρακα ἀπὸ σφαιρικὰ καὶ κωνικὰ κύπελλα, καθὼς καὶ ἄλλα ἀπὸ χονδροειδὴ ἀγγεῖα. Ἐδῶ βρέθηκαν ἀκόμα ἕνα κομμάτι λευκοῦ μαρμάρου, μερικὰ τοῦβλα καὶ σχιστόλιθοι. Στὸ κέντρο καὶ Δ, Ν τῆς πωρολιθικῆς πέτρας τοῦ ὑποκανάβου Δ/12-4/1, ἐμφανίστηκαν καὶ πάλι καμένα τοῦβλα, καμένο χῶμα καὶ σχιστόλιθοι. Αὐτὸ τὸ στρῶμα εἶναι κάτω ἀπὸ

ἐκεῖνο τῶν σχιστόλιθων, ποὺ ὑπῆρχε σ' ὁλόκληρο τὸ χῶρο. Ἕνα ἀπὸ τὰ τοῦβλα ποὺ βρέθηκε ἐδῶ ἀνῆκε ἀσφαλέστατα σὲ τοῖχο καὶ εἶχε κανονικὸ ὀρθογώνιο σχῆμα. Ἔτσι ἡ ταυτόχρονη εὕρεση σ' αὐτὸ τὸ χῶρο ξύλου, τούβλων, σχιστόλιθου καὶ χώματος ἀπὸ βάθους 1.15-1.65 δείχνει τὴ σχέση καὶ τῶν τεσσάρων αὐτῶν ὑλικῶν καὶ μάλιστα τὴ σύγχρονη καταστροφὴ τοῦ χώρου ἀπ' ὅπου προέρχονταν.

Κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο ἀναφάνηκε ἀπὸ βάθος 1.60 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος ἡ πρὸς Β προέκταση τοῦ τοίχου Α, τοῦ πρώτου μινωικοῦ τοίχου ποὺ εἶχε βρεθεῖ σ' αὐτὸ τὸ χῶρο. Ὅπως εἶναι γνωστὸ ὁ τοῖχος Α εἶχε ἐμφανιστεῖ στὸ τέλος τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου τοῦ 1979 μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Ν σὲ Β, ἀλλὰ τὰ θεμέλια ποὺ εἶχαν βρεθεῖ καταλάμβαναν μόνο τὸ κεντρικὸ τμῆμα τοῦ χώρου, ἐκτὸς ἀπὸ μία πωρολιθικὴ πέτρα ποὺ προφανῶς ἀνῆκε στὸν τοῖχο, βρισκόταν στὸν ἴδιο ἄξονα μ' αὐτὸν καὶ ἡ Β ἀκμή της ἀκουμποῦσε στὸ Β ὅριο τοῦ ἀνασκαπτόμενου χώρου. Κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο σὲ βάθος 1.60 μ. φάνηκε ἡ πρὸς Β προέκταση τοῦ Τοίχου Α. Οἱ νέες πέτρες ἐμφανίστηκαν σὲ βάθος 0.33 μ. ἀπὸ τὸ ψηλότερο σημεῖο τοῦ τοίχου καὶ 0.31 μ. ἀπὸ τὴν ἀνώτερη ἐπιφάνεια τῆς πέτρας στὸ Β ἄκρο τοῦ τοίχου Α. Οἱ πέτρες ποὺ ἀποτελοῦν τὸν Τοῖχο Α δὲν εἶναι ὅλες ὀρθογώνιες, χτισμένες ἰσοδομικά. Σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις γίνεται χρήση ὀρθογώνιων μικρῶν λίθων τοποθετημένων παράλληλα, μὲ γεμίσματα ἀνάμεσά τους ἀπὸ μικρότερες πέτρες. Πάνω στὶς νέες πέτρες τοῦ Τοίχου Α ἀναφάνηκαν σὲ ἀρκετὰ σημεῖα χαμηλοὶ σωροὶ καμένου χώματος ἢ πλίνθων καὶ συλλέχθηκαν μερικὰ ὀστὰ μικρῶν ζώων.

Μετὰ τὴν ἐμφάνιση τῶν νέων λίθων τοῦ τοίχου Α καὶ τὴν ἀφαίρεση στὸν κεντρικὸ χῶρο μερικῶν ἀπὸ τοὺς πεσμένους λίθους ἐμφανίστηκε πλήρως μιὰ πέτρα τοποθετημένη κάθετα πάνω στὴν Α πλευρὰ τῆς πρώτης ἀπὸ Β πέτρας τοῦ τοίχου Α. Βρίσκεται σὲ βάθος 1.68 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος, στὸν ὑποκάναβο Δ/10-4/2. Ἡ ἀποκάλυψη κι ἄλλων λίθων στὸν ἴδιο ἄξονα Α δείχνει πὼς πρόκειται γιὰ τὸν τρίτο μινωικὸ τοῖχο τοῦ κτηρίου, ποὺ ὀνομάζεται Τοῖχος Γ καὶ εἶναι παράλληλος στὸν Τοῖχο Β. Πάνω στὸν Τοῖχο Γ ἐμφανίστηκε ἕνα συσσωμάτωμα ἀπὸ πηλὸ καὶ μικρὲς πέτρες. Τὸ συσσωμάτωμα αὐτὸ βρισκόταν ἀμέσως Β τοῦ Β ὅριου τοῦ ἀνασκαπτόμενου χώρου καὶ Α τῆς πέτρας τοῦ ὑποκανάβου Δ/12-4/1 καὶ φαίνεται πὼς ἔπεσε πάνω στὸν Τοῖχο Γ μὲ φορὰ ἀπὸ τὰ Α στὰ Δ. Οἱ μεγάλες πέτρες ὅμως ποὺ εἶχαν πέσει πάνω στὸν Τοῖχο Γ στὴ Ν πλευρά του θὰ πρέπει νὰ προέρχονταν ἀπὸ ἄλλο τοῖχο, μὲ φορὰ πτώσης ἀπὸ Ν πρὸς Β, γιατὶ τέτοιου ὄγκου πέτρες δὲν εἶναι πιθανὸ νὰ στηρίζονταν πάνω σὲ τοῦβλα.

Κάθετος στὸν τοῖχο Γ καὶ παράλληλος πρὸς Α τοῦ τοίχου Α εἶναι ἄλλος ἕνας μινωικὸς τοῖχος, ποὺ ὀνομάστηκε Τοῖχος Β. Ὁ τοῖχος Β ποὺ ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ Β πρὸς Ν ὁρίστηκε βασικὰ ἀπὸ μία πέτρα μόνο, ποὺ βρίσκεται στὸν ὑποκάναβο Δ/12-4/1.

Μὲ τὴν ἀποκάλυψη τῶν νέων αὐτῶν μινωικῶν τοίχων στὸν Ἀνατολικὸ Τομέα καθορίστηκαν συγκεκριμένοι χῶροι. Διακρίθηκαν δηλαδὴ τέσσερις χῶροι, ποὺ ὀνομάστηκαν Χῶροι 13 - 16, σὲ ἑνιαία καὶ συνεχὴ ἀρίθμηση μὲ τοὺς χώρους τοῦ μινωικοῦ κτηρίου τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1964 - 6. Χῶρος 13 ὀνομάστηκε ὁ χῶρος Α τοῦ Τοίχου Δ καὶ Β τοῦ Τοίχου Γ. Χῶρος 14 ὀνομάστηκε ὁ χῶρος Α τοῦ Β τμήματος τοῦ Τοίχου Α, Β τοῦ Τοίχου Γ καὶ Δ τοῦ Τοίχου Δ. Χῶρος 15 εἶναι ὁ χῶρος ποὺ βρίσκεται Β τοῦ Τοίχου Β, Α τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τοῦ Τοίχου Α καὶ Ν τοῦ Τοίχου Γ. Τέλος Χῶρος 16 εἶναι ὁ χῶρος Ν τοῦ Τοίχου Β, Ν τοῦ Ν τμήματος τοῦ Τοίχου Α καὶ Β τοῦ μικροῦ Τοίχου Ε, ποὺ ἔχει ἐμφανισθεῖ παράλληλα μὲ τὸ Α τμῆμα τοῦ Ν ὅριου τοῦ ἀνασκαπτόμενου χώρου. Τέλος ὁ χῶρος ποὺ ἑνώνει τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1964 - 6 μὲ τὴ φετινὴ ἀνασκαφὴ ὀνομάστηκε Χῶρος 12.

Χῶρος 13

Χῶρος 13 εἶναι, ὅπως προαναφέρθηκε, ὁ χῶρος Α τοῦ Τοίχου Δ, Β τοῦ Τοίχου Γ καὶ Δ τῆς πρὸς Α προέκτασης τῆς ΒΑ γωνίας τοῦ κυρίως ἀνασκαπτόμενου χώρου. Ἀρχικὰ ὁ Χῶρος 13 ἦταν μόνο τὸ τμῆμα τῆς ΒΑ γωνίας τοῦ ἀνασκαπτόμενου χώρου. Τὸ χαρακτηριστικὸ του ἦταν τὸ κόκκινο χῶμα, ποὺ προερχόταν ἀπὸ λιωμένα τοῦβλα καὶ οἱ πεσμένες ἀπὸ πάνω πολύχρωμες μαρμάρινες καὶ σχιστολιθικὲς πλάκες, ποὺ καταλάμβαναν τὴ ΒΑ γωνία.

Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ μυκηναϊκοῦ Τοίχου 6, σὲ βάθος 1.20 - 1.40 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος, δηλαδὴ σὲ βάθος 1.95 - 2.15 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους στὸν ὑποκάναβο Δ/17 - 3/50, φάνηκε καὶ μιὰ νέα πλάκα, παρόμοια μὲ τὶς πέντες ἄλλες, ποὺ εἶχαν ἤδη ἀποκαλυφθεῖ. Ἡ ἕκτη αὐτὴ πλάκα εἶχε φορὰ πτώσης ἀπὸ Ν πρὸς Β καὶ εἶναι ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο.

Στὸ ἴδιο βάθος, στὸ Α ὅριο τοῦ χώρου, στὸν ἄξονα τοῦ Δ/19 σταμάτησε ἡ ἐμφάνιση τοῦ κόκκινου χώματος, ἔτσι ποὺ φάνηκε πὼς στὸ ἐπίπεδο αὐτὸ εἶχε σταματήσει ὁ πλίνθινος τοῖχος, ποὺ εἶχε διασπαρεῖ σ' ὅλο τὸ Χῶρο 13 καὶ μερικὰ στὸ Χῶρο 15. Οἱ περισσότερες πλίνθοι ποὺ βρέθηκαν διάσπαρτες στὸ χῶρο σώζουν μία ἢ περισσότερες λεῖες ἐπιφάνειες, ἐνῶ ἡ μεγαλύτερη ἔχει διαστάσεις $0.34 \times 0.24 \times 0.09$ μ. καὶ ἡ μικρότερη $0.15 \times 0.13 \times 0.55$ μ. Αὐτὲς οἱ πλίνθοι ἀποτελοῦσαν καὶ τὸ ὑλικὸ δομῆς τοῦ τοίχου, ποὺ μὲ τὴ διάλυσή τους, λόγω τῆς πτώσης του ἀπὸ ἐπάνω ὄροφο ἔδωσε στὸ Χῶρο 13 τὴ χαρακτηριστικὴ αὐτὴ εἰκόνα μὲ τὸ κόκκινο χῶμα. Τὰ εὑρήματα κατὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν τούβλων ἦταν μιὰ σφαιρικὴ χάντρα ἀπὸ κόκκινη φαγεντιανὴ κι ἕνα κωνικὸ κύπελλο. Τὰ ὄστρακα ἦταν πολὺ λίγα, κυρίως ἀπὸ λεπτὰ ἀγγεῖα, ἰσχυρὰ κολλημένα μὲ πηλὸ καὶ χῶμα, πράγμα ποὺ ὀφειλόταν στὴν ἰσχυρὴ φωτιά.

Στὸν ὑποκάναβο Δ/18-3/50, ἀπὸ βάθος 1.40 - 1.50 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος, δηλαδὴ 2.15 - 2.25 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, ἐμφανίστηκε τοῖχος μὲ φορὰ ἀπὸ Β σὲ Β, ποὺ ὀνομάστηκε Τοῖχος Η. Στὸ χῶρο παρατηρήθηκαν ἴχνη ἰσχυρῆς φωτιᾶς. Τὰ ὄστρακα ποὺ συλλέχθηκαν ἦταν λίγα καὶ ἰσχυρὰ συγκολλημένα μεταξύ τους, λόγω ἀκριβῶς τῆς ἔντονης πυρκαϊᾶς. 'Ο Τοῖχος Η θεωρήθηκε καὶ σὰν τὸ Α ὅριο τοῦ Χώρου 13.

Στὸ ἴδιο βάθος, στὸ Δ τμῆμα τοῦ χώρου κυρίως βρέθηκαν 14 ἀγγεῖα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τρεῖς ἀμφορεῖς, τέσσερα ἄωτα κωνικὰ κύπελλα κι ἕνα ἀγγεῖο μὲ γραπτὴ διακόσμηση. Γύρω ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα συλλέχθηκαν καὶ μερικὰ κατεργασμένα τοῦβλα. Κι ἐδῶ ἦταν καθαρὴ ἡ ἔνταση τῆς φωτιᾶς ποὺ κατέστρεψε τὸ χῶρο, γιατὶ τὸ χῶμα ἦταν ἀσβεστοποιημένο κι ἐμφανίζονταν συνεχῶς κομμάτια καμένων ὀστῶν ζώων καὶ μερικὰ λιωμένα τοῦβλα. Στρῶμα χώματος καὶ λιωμένα τοῦβλα ἐμφανίστηκαν καὶ πάνω στὸν Τοῖχο Γ, πράγμα ποὺ δηλώνει ὅτι πρῶτα ἔγινε ἡ καταστροφὴ αὐτοῦ τοῦ τοίχου καὶ στὴ συνέχεια ἡ καταστροφὴ τοῦ πλίνθινου καὶ ἡ πτώση τῶν ἀγγείων. Στὸ ἴδιο σημεῖο συλλέχθηκαν καὶ ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα τοῦ Χώρου 13 καθὼς καὶ μερικὰ κομμάτια κονίαμα, ἕνα στρείδι κι ἕνα κομμάτι ὀψιανοῦ.

Στὸ Α τμῆμα τοῦ Χώρου 13, στοὺς ὑποκανάβους Δ/15-4/1 καὶ Δ/16-4/1 ἐμφανίσθηκε στὸ ἴδιο βάθος μιὰ σειρὰ μικρὲς πέτρες σὲ κυκλικὴ διάταξη καὶ φορὰ πτώσης ἀπὸ Ν πρὸς ΒΔ. Μιὰ ἄλλη σειρὰ ἀπὸ πέτρες στοὺς ὑποκανάβους Δ/14-3/50 καὶ Δ/15-4/1 εἶχε φορὰ ἀπὸ Α στὰ Δ καὶ ἔτεμνε τὴν πρώτη στὸν ὑποκάναβο Δ/15-4/1. Ἴσως πρόκειται γιὰ πεσμένη κατασκευὴ ἀπὸ δεύτερο ὄροφο. Κοντὰ σ' αὐτὲς τὶς πέτρες, ὅπου παρατηρήθηκε ἐπίσης καμένο χῶμα, βρέθηκε καὶ μία λεπίδα ὀψιανοῦ. Παρατηρήθηκε ἀκόμη ὅτι μεταξὺ τοῦ Τοίχου Γ καὶ τῆς ἀπὸ τὰ Α καὶ Δ πεσμένης κατασκευῆς τὸ χῶμα περιεῖχε λείψανα κονιαμάτων σὲ μεγάλο ἀριθμὸ καὶ πυκνότητα. Ἔτσι ἐνισχύθηκε ἡ ἄποψη ὅτι τὰ κομμάτια ἀπὸ σχιστολιθικὲς πλάκες ποὺ βρέθηκαν πάνω στὶς πέτρες τοῦ Τοίχου Γ προέρχονταν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ δαπέδου τοῦ ἐπάνω ὀρόφου τοῦ Χώρου 15. 'Η ἀνεύρεσή τους πάνω στὸν Τοῖχο Γ ἀποδεικνύει τὴν ἀρχικὴ καταστροφὴ τοῦ τοίχου αὐτοῦ καὶ ὕστερα ὅλων τῶν ἄλλων.

Κατὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν ἔξι πλακῶν τῆς ΒΑ γωνίας (2 σχιστολιθικές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες μία κόκκινη καὶ μία πράσινη καὶ 4 μαρμάρινες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες τρεῖς λευκὲς καὶ μία πράσινη), πολλὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἦταν σπασμένες, συλλέχθηκαν ἐκτὸς ἀπὸ σχιστολιθικὰ ἀπολεπίσματα, 20 περίπου κομμάτια τούβλων, ἕνα κομμάτι κόκκινο κονίαμα, ἕνα κομμάτι πράσινου στεατίτη καὶ ὄστρακα ποὺ προέρχονταν ἀπὸ μικρὰ κυρίως ἀγγεῖα. Οἱ πλάκες τῆς ΒΑ γωνίας συμπληρώθηκαν καὶ τοποθετήθηκαν σὲ ξύλινη βάση, ἡ μιὰ δίπλα στὴν ἄλλη, σὲ θέση ἀνάλογη μ' αὐτὴ ποὺ πρέπει νὰ εἶχαν σύμφωνα μὲ τὴ φορὰ πτώσης τους. 'Η εἰκόνα ποὺ σχηματίζεται μετὰ τὴν τοποθέτησή τους δίνει μιὰν ἰδέα γιὰ τὴ θέση ποὺ πρέπει νὰ εἶχαν στὸν ἐπάνω ὄροφο τοῦ χώρου, πρὶν τὴν πτώση τους. Εἶναι

βέβαιο πάντως ὅτι οἱ ἕξι πλάκες ἔδιναν στὸ χῶρο τὴν αἴσθηση τοῦ ἰδιαίτερου καὶ τοῦ πολυτελοῦς καὶ λόγω τῶν ὑλικῶν τους καὶ λόγω τῶν συνδυασμῶν τῶν χρωμάτων.

Σὲ βάθος 1.70 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος στὸ Δ τμῆμα τοῦ Χώρου 13 ἐμφανίσθηκε σειρὰ 5 ἀκέραιων ἀμφορέων μὲ φορὰ πτώσης πρὸς τὰ Ν καὶ ΝΔ. Κοντὰ στὰ ἀγγεῖα αὐτὰ παρατηρήθηκε καὶ πάλι καμένο χῶμα καὶ συλλέχθηκε μιὰ λεπίδα ὀψιανοῦ. Στὸ Α τμῆμα τὰ ἴχνη τῆς φωτιᾶς ἦταν καὶ πάλι ἔντονα, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀσβεστοποίηση τῶν λίθων. Τὰ εὑρήματα ἐδῶ ἦταν ἕνα πήλινο κέρατο ζώου, κομμάτια ἀπὸ κόκκινο κονίαμα κι ἕνα τοῦβλο μὲ λεία τὴ μιὰ πλευρά. Ὅσο ἡ ἀνασκαφὴ προχωροῦσε σὲ βάθος, τὰ ἀγγεῖα ποὺ βρίσκονταν στὸ χῶρο πλήθαιναν διαρκῶς. Ἔτσι σταδιακὰ στὸ Δ τμῆμα τοῦ Χώρου 13 ἐμφανίσθηκαν, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα ποὺ σημειώθηκαν ἀπὸ βάθος 1.40 - 1.50 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος, ἐπιπλέον 34 ἀμφορεῖς, 23 κύπελλα κωνικὰ καὶ σφαιρικά, 7 χύτρες, πολλὰ ἀκόμη ἀγγεῖα ποὺ δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ διακριθεῖ τὸ σχῆμα τους γιατὶ δὲν ἦταν ἀκέραια καὶ τέλος μερικὰ ποὺ ἔφεραν ἴχνη γραπτῆς φυτικῆς διακόσμησης. Τὰ ἀγγεῖα βρέθηκαν πεσμένα στὸ πλάι, τὸ ἕνα πάνω στὸ ἄλλο, μὲ φορὰ συχνὰ πρὸς Ν ἢ ΝΔ. Τὸ σχῆμα ποὺ ἐπικρατοῦσε ἀνάμεσά τους ἦταν κυρίως οἱ ἀμφορεῖς. Εἶχαν κυρίως λεπτὰ τοιχώματα, πολλὲς φορὲς κολλημένα μεταξύ τους ἀπὸ τὴ φωτιά. Ἡ εἰκόνα τῆς πτώσης τῶν ἀγγείων ἔδινε καὶ τὴν εἰκόνα τῆς ἔντονης καταστροφῆς τοῦ χώρου. Προφανῶς τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ ἀποτελοῦσαν τὸ περιεχόμενο κάποιου ἰδιαίτερου ἀποθηκευτικοῦ χώρου, γεγονὸς ποὺ ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὸ πλῆθος καὶ ἀπὸ τὴν ποιότητά τους. Ὁ χῶρος κυρίως στὸ Ν καὶ ΝΔ τμῆμα του παρουσίαζε ἔντονα τὰ ἴχνη τῆς φωτιᾶς. Ἐκεῖ ἀκριβῶς ἦταν καὶ τὸ σημεῖο πτώσης τῶν περισσότερων ἀμφορέων. Τέλος, μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν ἀγγείων αὐτῶν, παρατηρήθηκε ὅτι καὶ ὁ Τοῖχος Γ ἔφερε κρηπίδωμα, ὅπως ἀκριβῶς συνέβαινε καὶ μὲ τὸν Τοῖχο Δ.

Στὸ Α τμῆμα τοῦ χώρου σὲ ἀντίστοιχα βάθη ἀπὸ 1.70 - 2 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος, δηλαδὴ σὲ βάθος 2.45 - 2.75 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, παρατηρήθηκαν τὰ ἑξῆς: Σὲ βάθος 1.70 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος τὸ χῶμα ἦταν ἀκόμη κόκκινο, ὅπως σ' ὅλο τὸ χῶρο τῆς ΒΑ γωνίας ἀπὸ τὴ διάλυση τῶν τούβλων, δὲν ὑπῆρχαν πέτρες καὶ τὰ ἴχνη τῆς φωτιᾶς ἦταν κι ἐδῶ ἔντονα. Τὰ εὑρήματα στὸ ἴδιο βάθος περιορίζονταν σὲ μιὰ λεπίδα ὀψιανοῦ καὶ δύο κομμάτια στεατίτη, ἐνῶ τὰ ὄστρακα προέρχονταν ἀπὸ σφαιρικὰ κυρίως ἀγγεῖα. Βαθύτερα, ἀπὸ βάθος 1.80 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος ὁ χῶρος, κυρίως πρὸς Β, ἦταν ἔντονα καμένος καὶ συγχρόνως παρουσιάζονταν μικρὲς πέτρες. Τὰ εὑρήματα ἦταν μερικὰ τοῦβλα μὲ μιὰ λεία ἐπιφάνεια καὶ δυὸ κομμάτια κόκκινο κονίαμα. Τὰ ὄστρακα προέρχονται κυρίως ἀπὸ μικρὰ ἀγγεῖα, κατὰ μεγάλο ποσοστὸ ἀπὸ βάσεις κωνικῶν κυπέλλων. Σὲ βάθος 1.90 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ

σκάμματος τὸ χρῶμα τοῦ χώματος ἔγινε ἀνοιχτὸ καστανὸ καὶ πολὺ σκληρό, ἐνῶ στὸν τοῖχο Η καὶ κάτω ἀπὸ αὐτὸν ἐμφανίσθηκαν πέτρες, ποὺ ἴσως νὰ ἀποτελοῦν τὸ θεμέλιο τοῦ τοίχου ἢ προγενέστερη κατασκευὴ πάνω στὴν ὁποία θεμελιώθηκε. Στὸ σημεῖο αὐτὸ σὲ βάθος 2 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος καὶ 2.75 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους σταμάτησε ἡ ἀνασκαφὴ στὸ Χῶρο 13. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν ἀγγείων παρατηρήθηκε καλύτερα ὅτι κυρίως στὸ Δ τμῆμα του ὁ χῶρος παρουσίαζε ἔντονα τὰ ἴχνη τῆς φωτιᾶς. Γενικότερα αὐτὸ ποὺ διαπιστώθηκε γιὰ τὸ Χῶρο 13 εἶναι ὅτι δὲν ἀκολουθεῖ σταθερὰ τὴν εἰκόνα τῶν ἄλλων χώρων. Δὲν ὑπάρχουν π.χ. ἐδῶ καθόλου σχιστολιθικὲς πλάκες, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς πεσμένες στὴ ΒΑ γωνία, ποὺ εἶναι κατεργασμένες, σὲ ἀντίθεση μὲ ἐκεῖνες τῶν ἄλλων χώρων. 'Αντίθετα πάλι μὲ τοὺς ἄλλους χώρους ἐδῶ ἐμφανίσθηκε κόκκινο χῶμα καὶ πολλὰ τοῦβλα, σημαντικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν ὕπαρξη πλίνθινων τοίχων ποὺ δὲν θὰ εἶχαν τίποτα κοινὸ μὲ τοὺς ἰσχυροὺς τοίχους, τοὺς πεσμένους ἰδίως στὸ Χῶρο 15. Μὲ βάση αὐτὰ τὰ στοιχεῖα καὶ ἐπιπλέον λόγω τῆς καλῆς τοιχοδομίας, τῆς ἰδιαιτερότητας ποὺ δείχνει ἡ χρήση κατεργασμένων πολύχρωμων πλακῶν καὶ λόγω τοῦ πλήθους τῶν ἀγγείων, εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ πρόκειται γιὰ ἕνα ξεχωριστῆς σημασίας χῶρο.

Χῶρος 14

'Ο Χῶρος 14, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, εἶναι ὁ χῶρος ποὺ βρίσκεται Α τοῦ Β τμήματος τοῦ Τοίχου Α, Β τοῦ Τοίχου Γ καὶ Δ τοῦ Τοίχου Δ. Πρὶν ὁριστεῖ σὰν χῶρος, μέχρι δηλαδὴ βάθος 1.70 μ. τὸ τμῆμα αὐτὸ τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς ἐμφάνισε ἀρχικὰ μερικὰ σχιστολιθικὰ ἀπολεπίσματα καὶ σκοτεινὸ μαῦρο χῶμα. 'Αμέσως βαθύτερα, στὸν ὑποκάναβο Δ/11-4/1, Δ τῆς πωρολιθικῆς πέτρας τοῦ ὑποκανάβου Δ/12-4/1 καὶ σὲ βάθος 0.32 μ. ἀπὸ τὴν ἀνώτερη ἐπιφάνειά της, ἐμφανίσθηκαν χαλαρὲς πέτρες καὶ κάτω ἀπ' αὐτὲς ἀπολεπίσματα σχιστόλιθων. Τὰ ὄστρακα ποὺ συλλέχθηκαν προέρχονταν ἀπὸ μεγάλα ἀγγεῖα, κυρίως οἰκιακῆς χρήσης, ὅπως οἱ χύτρες καὶ ἀπὸ κύλικες. Βαθύτερα, σὲ βάθος περίπου 1.55 - 1.60 μ. φάνηκαν κι ἐδῶ πεσμένοι λίθοι, ποὺ ἀφαιρέθηκαν, ἐνῶ στὸ ἴδιο βάθος περίπου, στὸν ὑποκάναβο Δ/10-4/2 ἐμφανίστηκε καὶ ἡ πωρολιθικὴ πέτρα ποὺ εἶναι κάθετα τοποθετημένη στὴν Α πλευρὰ τῆς πρώτης ἀπὸ τὰ Β πέτρας τοῦ Τοίχου Α καὶ ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὸ Ν ὅριο τοῦ Χώρου 14. Τέλος ἀμέσως βαθύτερα, σὲ βάθος 1.60 - 1.70 μ., συλλέχθηκαν ὄστρακα ἀπὸ λεπτά, μικρὰ κυρίως ἀγγεῖα.

'Η ἀνασκαφὴ τοῦ Χώρου 14, ποὺ ἄρχισε σὲ βάθος 1.70 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος, ἔδωσε τὰ πιὸ κάτω ἀποτελέσματα: Τὸ πρῶτο στρῶμα χώματος ποὺ ἀφαιρέθηκε εἶχε πάχος 0.20 μ., ἔφθασε μέχρι βάθους 1.90 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος καὶ περιεῖχε ἀρκετὸ κουσκουρόχωμα, καθὼς καὶ ἀπολεπίσματα σχιστόλιθων. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ παρουσίαζε

ἔντονη δυσάρεστη μυρωδιά. Στὴ ΝΔ γωνία τοῦ χώρου βρέθηκε καμένη ὕλη, ἕνα καμένο τοῦβλο κι ἀκόμη μερικοὶ σχιστόλιθοι, ποὺ ἔμοιαζαν νὰ εἶναι κανονικὰ τοποθετημένοι. Τὰ εὑρήματα περιορίσθηκαν σ' ἕνα κομμάτι κόκκινου κονιάματος, ἕνα ἄωτο κωνικὸ κύπελλο κι ἕνα προχοΐδιο, ποὺ βρέθηκε ἀναστραμμένο, παράλληλα μὲ τὴ Β πλευρὰ τοῦ Τοίχου Γ. Τὰ ὄστρακα ποὺ συλλέχθηκαν προέρχονταν ἀπὸ ἀγγεῖα μικρὰ μὲ λεπτὰ τοιχώματα. Ἀνάμεσά τους διακρίθηκαν ὄστρακο ἀπὸ σφαιρικὸ κύπελλο μὲ διακόσμηση ripple καὶ ὄστρακα μὲ κόκκινους ὁμόκεντρους κύκλους, ὅπως καὶ στὸ ἀνώτερο στρῶμα.

Ἀμέσως βαθύτερα ἀπ' αὐτὸ τὸ στρῶμα, δηλαδὴ ἀπὸ βάθος 1.85 - 1.90 μέχρι 1.95 - 2 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος ἐμφανίστηκε στὸ χῶρο αὐτὸ κουσκουρόχωμα. Στὴ ΒΔ γωνία ὑπῆρχε χαλικάσβεστο, δεῖγμα πιθανῶς πεσμένου δαπέδου. Ὅσο ἡ ἀνασκαφὴ προχωροῦσε στὰ βαθύτερα ἐπίπεδα τοῦ στρώματος ὑπῆρχε σ' ὅλο τὸ χῶρο μόνο κουσκουρόχωμα. Κάτω ἀπὸ τὴν πέτρα τοῦ ὑποκανάβου Δ/12-4/1, σὲ βάθος 0.73 μ. ἀπὸ τὴν ἀνώτερη σωζόμενη ἐπιφάνεια τοῦ Τοίχου Δ καὶ 0.08 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ χαλικάσβεστου φάνηκε μιὰ σχιστολιθικὴ πλάκα ποὺ εἰσδύει κάτω ἀπὸ τὸν Τοῖχο Δ, μέγ. μήκ. 0.25 μ. Τέλος κάτω ἀπὸ τὰ σχιστολιθικὰ ἀπολεπίσματα ποὺ βρίσκονταν κυρίως στὸ ΝΔ τμῆμα τοῦ χώρου, ἀπὸ βάθος 1.98 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος, φάνηκαν πέτρες ποὺ δείχνουν τοποθετημένες κάτω ἀπὸ τοὺς μεγάλους λίθους τοῦ Τοίχου Α, ἐνῶ τὸ χῶμα δὲν εἶναι πιὰ λευκὸ κουσκουρόχωμα, ἀλλὰ ἀνοιχτὸ καστανὸ ἀμμόχωμα. Τὰ εὑρήματα ἐδῶ περιορίστηκαν σὲ μερικὰ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα. Ἀνάμεσα στὰ ὄστρακα διακρίθηκαν βάση κυπέλλου, ὄστρακο μὲ ripple διακόσμηση, ὅπως καὶ στὰ ἀνώτερα ἐπίπεδα τοῦ στρώματος, σὲ βάθος 1.70 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος, λαβὴ μεγάλου ἀγγείου καὶ τμῆμα κυπέλλου μὲ κάθετα τοιχώματα.

Σὲ βάθος 2.18 - 2.20 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος ἔληξε ἡ ἀνασκαφὴ στὸ Χῶρο 14, ποὺ ἐμφανίστηκε κάπως διαφορετικὸς ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους καὶ ὡς πρὸς τὴ διαδοχὴ τῶν στρωμάτων καὶ ὡς πρὸς τὸ χῶμα. Δὲν σημειώθηκαν π.χ. ἐδῶ τὰ στρώματα σχιστόλιθων καὶ μεγάλων λίθων ποὺ παρατηρήθηκαν στὸ Χῶρο 15, οὔτε τὸ κόκκινο χῶμα τῆς ΒΑ γωνίας, ἀλλὰ ἀντίθετα ἐμφανίστηκε κουσκουρόχωμα καὶ ἀμμόχωμα, ποὺ δὲν ἐντοπίστηκε σὲ μεγάλη ἔκταση ἀλλοῦ στὸν Ἀνατολικὸ Τομέα. Ἡ ἐμφάνιση κεραμεικῆς ripple ὅμως ἀπὸ βάθος 1.70 - 2 μ. δείχνει ὅτι ἡ χρήση ὅλων αὐτῶν τῶν ὑλῶν ἔγινε στὴν ἴδια οἰκοδομικὴ φάση καὶ πιθανῶς πρόκειται γιὰ δάπεδα διαδοχικῶν ὀρόφων.

Χῶρος 15

Ὁ Χῶρος 15, τὸ κεντρικὸ δηλαδὴ τμῆμα τοῦ Ἀνατολικοῦ Τομέα, ἦταν ὁ χῶρος ὅπου βρέθηκαν οἱ περισσότεροι μυκηναϊκοὶ τοῖχοι στὰ προηγούμενα στρώματα, ποὺ σώζονταν καὶ σὲ μεγαλύτερο ὕψος. Σ' αὐτὸ τὸ τμῆμα τοῦ

'Ανατολικοῦ Τομέα συλλέχθηκαν ἄλλωστε καὶ τὰ περισσότερα μυκηναϊκὰ ὄστρακα, κυρίως πόδια ἀπὸ χαμηλὲς καὶ ψηλὲς κύλικες.

Στὴ ΒΑ γωνία τοῦ Χώρου 15, σὲ βάθος 1.55 - 1.60 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος, δηλαδὴ σὲ βάθος 2.30 - 2.35 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, τὸ χῶμα, ποὺ ἦταν κοκκινωπό, ἔμοιαζε μὲ τὸ χῶμα τῆς ΒΑ γωνίας τοῦ κυρίως χώρου. Γι' αὐτὸ δὲν ἀποκλείεται νὰ ἔπεσε μέχρι ἐδῶ ὁ πλίνθινος τοῖχος τῆς ΒΑ γωνίας τοῦ Χώρου 13. Σ' αὐτὴ τὴ ΒΑ γωνία τοῦ Χώρου 15 βρέθηκαν ἕνα πήλινο εἰδώλιο ζώου, ποὺ σώζει τὸ κεφάλι καὶ τὸ λαιμό, ἕνα ἄλλο ποὺ σώζει τὸ σῶμα καὶ τὴν ἔκφυση τῶν μπροστινῶν ποδιῶν καὶ κομμάτια κονιάματος. 'Ανάμεσα στὰ ὄστρακα διακρίθηκαν ἕνα πόδι κύλικας μὲ πλαστικὸ δακτυλίδι, μερικὰ μὲ φυτικὴ διακόσμηση, λίγα ὄστρακα ἀπὸ πήλινη κασέλα καὶ μερικὰ ἀπὸ φρουτοδόχη. Στὸν ἴδιο χῶρο βρέθηκαν ἀρκετὰ τοῦβλα καὶ μερικὲς πεσμένες σχιστολιθικὲς πλάκες, μία ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἔχει διαστάσεις 0.40 × 0.30 μ.

Στὸ ἴδιο βάθος τὸ χῶμα πρὸς τὰ Α, παράλληλα μὲ τὸν Τοῖχο Γ, ἐξακολούθησε νὰ εἶναι κοκκινωπὸ ἀπὸ τὴ διάλυση τῶν πλίνθων, ἐνῶ στὸ κέντρο τοῦ χώρου ἦταν ἀνοιχτὸ καστανό. Σ' αὐτὸ τὸ τμῆμα εἶχαν πέσει καὶ πολλοὶ πωρολιθικοὶ λαξευμένοι λίθοι μεσαίου καὶ μεγάλου κυρίως μεγέθους, ποὺ πιθανότατα προέρχονταν ἀπὸ τοὺς Τοίχους Α, Β καὶ Γ, ποὺ περιβάλλουν τὸ χῶρο. Οἱ λίθοι αὐτοί, ἀφοῦ ἀριθμήθηκαν καὶ σχεδιάστηκαν, τοποθετήθηκαν πάνω στοὺς ἀντίστοιχους τοίχους. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς πεσμένους λίθους φαίνεται ὅτι προέρχονταν ἀπὸ τὸν Τοῖχο Β. Κάτω ἀπὸ τοὺς πεσμένους λίθους συλλέχθηκαν πολλὰ ὄστρακα, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ἀρκετὰ πόδια μυκηναϊκῶν κυλίκων, καθὼς καὶ μερικὰ κομμάτια κυπέλλων, ποὺ ἀναμφίβολα σχετίζονται μὲ τὴν καταστροφὴ τοῦ μυκηναϊκοῦ κτηρίου.

Κάτω ἀπὸ τὶς πεσμένες πέτρες καὶ σὲ βάθος 1.70 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος παρουσιάστηκε νέα σειρὰ σχιστόλιθων, δηλαδὴ σχιστολιθικὲς πλάκες, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν πρώτη σειρὰ σχιστόλιθων ποὺ εἶχε ἐμφανιστεῖ σὲ βάθος 1.60 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος καὶ ἦταν σχιστολιθικὰ ἀπολεπίσματα. Οἱ σχιστολιθικὲς πλάκες ἦταν συγκεντρωμένες κυρίως στὸ κέντρο τοῦ Χώρου 15, ἐνῶ τὰ σχιστολιθικὰ ἀπολεπίσματα σημειώθηκαν διάσπαρτα σ' ὅλο σχεδὸν τὸ χῶρο. Στὸ Δ τμῆμα οἱ σχιστόλιθοι τοῦ δεύτερου στρώματος ἦταν λίγοι. Τὸ χῶμα πρὸς Ν ἦταν ἄσπρο καὶ σκληρό, ἐνῶ κοντὰ στὸν Τοῖχο Γ σκοτεινὸ καστανό. Σημειώνεται ὅτι κάτω ἀπὸ τοὺς μεγάλους λίθους, ποὺ ἀφαιρέθηκαν, συλλέχθηκαν καὶ ἀρκετὰ τοῦβλα. Στὸ στρῶμα αὐτὸ βρέθηκαν καὶ πάλι, ὅπως σ' ὅλο τὸ χῶρο, διάσπαρτα ὀστὰ καὶ κάρβουνα, καὶ στὸ κέντρο ἕνα κεφάλι πήλινου ἀνθρώπινου εἰδωλίου καὶ μερικὰ κομμάτια κονιάματος. Πρὸς τὰ ΝΔ βρέθηκαν μικρὲς συστάδες ἄωτων κυπέλλων. Γύρω ἀπὸ τὰ κύπελλα, παράλληλα μὲ τὸν Τοῖχο Β, ἀλλὰ καὶ στὸ Α κεντρικὸ τμῆμα τοῦ χώρου παρατηρήθηκε καμένο χῶμα. Σημειώνεται ὅτι τὸ

καμένο χῶμα ἐμφανίστηκε στὸ Χῶρο 15 στὸ ἴδιο περίπου βάθος ὅπως καὶ στὸ Χῶρο 16. Τέλος διαπιστώθηκε ὅτι οἱ σχιστολιθικὲς πλάκες τῆς Ν πλευρᾶς εἶχαν πέσει μὲ φορὰ πρὸς Β κι αὐτὲς τῆς Β πλευρᾶς μὲ φορὰ πτώσης πρὸς Ν, πράγμα ποὺ δείχνει τὴν πτώση ἑνὸς δαπέδου ἢ μιᾶς ὀροφῆς μὲ φορὰ πρὸς τὸ κέντρο.

Κάτω ἀπὸ τὶς σχιστολιθικὲς πλάκες, σὲ βάθος 1.80 μ. φάνηκαν κι ἄλλοι μεγάλοι κατεργασμένοι πωρόλιθοι. Κι οἱ νέοι αὐτοὶ μεγάλοι λίθοι τοποθετήθηκαν πάνω στοὺς τοίχους Α καὶ Β, ἀπ' ὅπου προφανῶς εἶχαν πέσει, πάνω στοὺς λίθους τῆς προηγούμενης σειρᾶς. Κάτω ἀπὸ τοὺς νέους μεγάλους πωρόλιθους βρέθηκαν κι ἄλλες σχιστολιθικὲς πλάκες, μεσαίων κυρίως διαστάσεων καὶ καλὰ κατεργασμένες. Χαρακτηριστικὰ ἀναφέρεται μία μὲ τὴ μιὰ πλευρὰ καμπύλη, διαστάσεων 0.40 × 0.24 × 0.07 μ. Αὐτὴ ἡ ὁμάδα τῶν σχιστολιθικῶν πλακῶν ἐμφανίστηκε κυρίως στὸν κεντρικὸ ἄξονα τοῦ χώρου ἀπὸ τὰ Α πρὸς τὰ Δ. Ἀνάμεσα στὰ ὄστρακα ποὺ συλλέχθηκαν ἐδῶ σὲ βάθος 1.84 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος, δηλαδὴ σὲ βάθος 2.59 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, διακρίθηκαν μινωικὰ ὄστρακα, δηλ. ἔξω νεῦον χεῖλος σφαιρικοῦ κυπέλλου μὲ κόκκινη ταινία, ἄλλο ἔξω νεῦον χεῖλος κυπέλλου μὲ παχιὰ τοιχώματα καὶ στόμιο προχοειδοῦς. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση κι αὐτῶν τῶν σχιστολιθικῶν πλακῶν παρατηρήθηκε ὅτι τὸ χῶμα στὰ ΒΑ ἐξακολούθησε νὰ εἶναι κόκκινο, στὰ ΒΔ καὶ στὸ κέντρο ἀνοιχτὸ καστανὸ ἢ καμένο, κυρίως στὰ Ν καὶ Α καὶ τέλος ἄσπρο σκληρό, παράλληλα μὲ τὸν Τοῖχο Β. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἡ πλίνθινη κατασκευὴ τῆς ΒΑ γωνίας ἦταν μινωικῶν χρόνων, ἀφοῦ τὰ ἴχνη της σημειώνονται κάτω ἀπὸ μινωικοὺς τοίχους.

Τὸ κέντρο τοῦ Χώρου 15 καταλάμβανε ἕνας λίθινος ἀγωγός, μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Α σὲ Δ, ποὺ ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 7.03 μ., ἀναμφίβολα ὅμως εἶναι μεγαλύτερος, ἀφοῦ οὔτε ἡ ἀρχὴ τοῦ Α βρέθηκε, ἀλλὰ οὔτε καὶ τὸ τέλος τοῦ Δ, μιὰ καὶ συνεχίζεται κάτω ἀπὸ τὸν Τοῖχο Α, μέσα στὸν Δυτικὸ Τομέα. Τόσο οἱ πλευρὲς τοῦ ἀγωγοῦ, ὅσο καὶ ὁ πυθμένας του ἔχουν κατασκευασθεῖ ἀπὸ λαξευμένες πωρολιθικὲς πέτρες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀποκαλύφθηκαν ἐννέα στὴ Β παρυφή του καὶ δέκα στὴ Ν. Τὸ συνολικὸ πλάτος τῶν πωρολιθικῶν αὐτῶν παρυφῶν τοῦ ἀγωγοῦ εἶναι 0.80 μέχρι 1.20 μ. τὸ ἐσωτερικὸ πλάτος του 0.34 - 0.37 μ. καὶ τὸ βάθος του 0.25 μέχρι 0.30 μ. Δὲν ἀποκλείεται ὁ ἀγωγὸς νὰ ἦταν σκεπασμένος. Εἶναι πάντως βέβαιο ὅτι χρονολογεῖται στὴ νεοανακτορικὴ ἐποχή, ὅπως δείχνουν τὰ ὄστρακα ποὺ συλλέχθηκαν.

Τὸ χῶμα γύρω καὶ μέσα στὸν ἀγωγὸ ἦταν διάφορης ὑφῆς. Ν τῆς πέμπτης πέτρας τοῦ ἀγωγοῦ ἦταν καμένο, ἀλλοῦ μαῦρο, κι ἀλλοῦ πιὸ ἄσπρο. Πάνω στὸν ἀγωγὸ τὸ χῶμα ἦταν πάλι κόκκινο, μὲ πολὺ λίγα ὄστρακα, βαθύτερα ὅμως σκοτεινὸ καστανὸ καὶ Α πιὸ μαῦρο. Μέσα στὸν ἀγωγὸ ψηλότερα βρέθηκαν ἕνα κομμάτι ἀπὸ χάλκινο ἔλασμα καὶ δυὸ τοῦβλα καὶ βαθύτερα ἕνα ἀπολέπισμα ὀψιανοῦ.

Στὸ χῶρο ἀμέσως Α τοῦ Τοίχου Β διαπιστώθηκε ὅτι πρέπει νὰ ὑπῆρχε κάποιο ἄνοιγμα, ἴσως θύρα ἐπικοινωνίας τῶν Χώρων 15 καὶ 16. 'Εδῶ συλλέχθηκαν ἀρχικὰ μερικοὶ σχιστόλιθοι καὶ λίγα τοῦβλα ἀπὸ πτώση ἄνω ὀρόφου. Τὰ εὑρήματα περιορίστηκαν σ' ἕνα πυρήνα ὀψιανοῦ, δυὸ κωνικὰ κύπελλα καὶ μερικὰ ὄστρακα πίθου. Βαθύτερα φάνηκαν κι ἐδῶ πεσμένες πέτρες ποὺ τοποθετήθηκαν πάνω στὸν Τοῖχο Β, ἀπ' ὅπου ἴσως προέρχονταν. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση αὐτῶν τῶν λίθων ἦταν πιὰ δυνατὴ ἡ ἐπικοινωνία μεταξὺ τῶν δύο χώρων. Μ' αὐτὸ τὸ ἄνοιγμα ἴσως εἶχε σχέση καὶ ὁ ὅλμος ποὺ εἶχε βρεθεῖ στὸ Χῶρο 16 παράλληλα μὲ τὸ Ν ὅριό του.

Μετὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ χώρου καὶ σ' αὐτὸ τὸ τμῆμα σταμάτησε ἡ ἀνασκαφὴ στὸ Χῶρο 15. Σύμφωνα μὲ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα μποροῦν νὰ διατυπωθοῦν τὰ ἑξῆς συμπεράσματα γιὰ τὸ χῶρο. Φαίνεται ὅτι στὸ χῶρο αὐτὸ ὑπῆρχαν τουλάχιστον δύο ὄροφοι στὰ μινωικὰ χρόνια. Ἡ σειρὰ μὲ τὴν ὁποία βρέθηκαν σὲ ξεχωριστὰ στρώματα τὰ σχιστολιθικὰ ἀπολεπίσματα, οἱ μεγάλες πέτρες, οἱ σχιστολιθικὲς πλάκες, οἱ μεγάλες πάλι πέτρες κι οἱ σχιστολιθικὲς πλάκες πάνω ἀπὸ τὸν ἀγωγό, δείχνει ὅτι οἱ πρῶτες μεγάλες πέτρες μὲ τὶς πρῶτες σχιστολιθικὲς πλάκες ἀνήκουν σὲ πάνω ὄροφο μὲ σχιστολιθικὸ δάπεδο καὶ οἱ δεύτερες σὲ κάτω ὄροφο μὲ σχιστολιθικὴ ὀροφή. Τὰ κωνικὰ κύπελλα καὶ στὸ Χῶρο 15, ἐλάχιστα σὲ σχέση μ' αὐτὰ ποὺ βρέθηκαν στὸ Δυτικὸ Τομέα, ὅπως θὰ φανεῖ στὴν συνέχεια, ἀνήκουν κι αὐτὰ μάλλον στὸ στρῶμα δαπέδου, ἀφοῦ τὰ περισσότερα βρέθηκαν ἀρκετὰ χαμηλά.

Χῶρος 16

Στὸ Χῶρο 16, διαστάσεων 8 μ. μήκ. καὶ 3 μ. πλάτ., τὸ χῶμα εἶχε χρῶμα ἀνοιχτὸ καστανὸ καὶ ἀρχικὰ ἦταν πολὺ σκληρό. Ἡ ἀποκάλυψη τοῦ τοίχου Ε συνεχίστηκε μέχρι βάθος 1.73 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος. Στὸ ἴδιο περίπου βάθος, 1.72 - 1.78 μ., σὲ ἀπόσταση περίπου 1.10 μ. Δ ἀπὸ τὴν τελευταία πέτρα τοῦ τοίχου Ε ἐμφανίστηκε νέος τοῖχος μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Α σὲ Δ, ποὺ ὀνομάστηκε Τοῖχος Θ, τῆς ἴδιας σχεδὸν κατασκευῆς μὲ τὸν Τοῖχο Ε. Χαρακτηριστικὸ γιὰ τὸ Χῶρο 16 εἶναι ὅτι κυρίως στὸ κέντρο, ἀλλὰ σὲ ὅλα τὰ στρώματα, ἀπὸ βάθος 1.44 μ. μέχρι βάθος 1.90 - 2 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος, ἐμφανίσθηκε καμένο χῶμα καὶ κομμάτια κάρβουνου. Σὲ βάθος 1.75 μ. περίπου συλλέχθηκαν διάσπαρτα ἀπολεπίσματα σχιστόλιθων.

Σὲ βάθος 1.45 μ. περίπου ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος, ἀπὸ ὅπου ἄρχισε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Χώρου 16, συλλέχθηκαν μόνο μερικὰ κομμάτια κονιάματος στὰ Α, ἕνα χρυσὸ ἔλασμα παράλληλα μὲ τὸ Α ὅριο τοῦ χώρου καὶ δυὸ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα. Τὰ ὄστρακα ποὺ βρέθηκαν ἀνήκουν σὲ καδόσχημα ἀγγεῖα, ἐλάχιστα σὲ διακοσμημένα ἀγγεῖα καὶ τέλος ἄλλα σὲ κύπελλα

σφαιρικὰ καὶ κωνικά. Σὲ βάθος 1.55 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος, δηλαδὴ σὲ βάθος 2.30 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, συλλέχθηκαν πάλι κυρίως στὰ Α λεπίδες ὀψιανοῦ καὶ κομμάτια κονιάματος, ἕνα πήλινο κεφάλι ζώου, ἕνα πήλινο εἰδώλιο γυναικείας μορφῆς ἀκέραιο ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὑψωμένα χέρια ποὺ εἶναι σπασμένα (πίν. 216γ) κι ἕνα χάλκινο ἔλασμα. Τὰ ὄστρακα ποὺ βρέθηκαν ἐδῶ ἦταν κυρίως ἀπὸ κωνικὰ κύπελλα, λίγα ἀπὸ σφαιρικά, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ἕνα μὲ διακόσμηση φολιδωτοῦ, μερικὰ ἄλλα διακοσμημένα μὲ ταινίες καὶ ἕνα κομμάτι πηλοῦ μὲ βάθυνση, ἴσως μήτρα. Βαθύτερα σὲ βάθος 1.69 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος, δηλαδὴ σὲ βάθος 2.44 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, συλλέχθηκαν καὶ πάλι κομμάτια κονιάματος, κυρίως στὸ Α τμῆμα τοῦ χώρου, δύο πήλινα εἰδώλια ζώων (εἰκ. 216δ) καὶ ἕνα κομμάτι γυψόλιθου. Σὲ βάθος 1.75 - 1.85 μ. παράλληλα μὲ τὸ Α ὅριο, ὅπου βρέθηκε ἕνας λίθινος ὅλμος θύρας, συλλέχθηκαν τρία ἄωτα κωνικὰ κύπελλα καὶ ἀρκετὰ ὄστρακα, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ἕνα μὲ διακόσμηση ripple. Τέλος σὲ βάθος 1.85 - 2 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος, δηλαδὴ σὲ βάθος 2.60 - 2.75 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, βρέθηκαν καὶ πάλι ἕξι ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, ἕνα πήλινο εἰδώλιο ζώου, κομμάτια κονιάματος, ἕνα μικρὸ πήλινο κέρατο καθιερώσεως, ἕνα τμῆμα πυρήνα ὀψιανοῦ, ἕνα τριβεῖο καὶ πολλὰ ὄστρακα, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα λίγα μὲ λεπτὲς μαῦρες ταινίες, ἕνα μὲ φυτικὴ διακόσμηση καὶ ἕνα μὲ καστανέρυθρες ταινίες. Τέλος κοντὰ στὸν Τοῖχο Θ βρέθηκαν δύο ἀκόμη ἄωτα κωνικὰ κύπελλα καὶ ἕνα καδόσχημο ἀγγεῖο.

Γενικότερα σχετικὰ μὲ τὰ εὑρήματα τοῦ Χώρου 16 παρατηροῦνται τὰ ἑξῆς: Τὰ κωνικὰ κύπελλα ποὺ συλλέχθηκαν στὸ χῶρο ἦταν ἐλάχιστα μέχρι βάθους 1.75 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος, δηλαδὴ μέχρι βάθους 2.50 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Ἔγιναν λίγο περισσότερα σὲ βάθος 1.75 - 1.90 μ. καὶ πλήθυναν σχετικὰ ἀπὸ βάθος 1.90 - 2. μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἴσως σημαίνει ὅτι τὰ κύπελλα ποὺ βρέθηκαν στὸ Χῶρο 16 καὶ κυρίως στὸ κέντρο, ἀνήκουν μάλλον στὸ στρῶμα δαπέδου καὶ τὰ ἐλάχιστα ποὺ βρέθηκαν ψηλότερα ἔχουν πέσει ἀπὸ κάποια κατασκευή, ποὺ στηριζόταν στοὺς τοίχους. Τὰ κομμάτια ἀπὸ τὰ κονιάματα, οἱ λεπίδες ὀψιανοῦ καὶ τὰ ἐλάχιστα λίθινα ἀντικείμενα ποὺ βρέθηκαν στὸ χῶρο συλλέχθηκαν κυρίως παράλληλα μὲ τὸ Α ὅριό του. Παρατηρήθηκε ἀκόμη ὅτι στὸ Χῶρο 16 ἡ μετάβαση ἀπὸ τὰ μυκηναϊκὰ καὶ μινωικὰ στρώματα ἔγινε χωρὶς τὴ μεσολάβηση κάποιου διαπιστωμένου ἀρχιτεκτονικοῦ διαχωριστικοῦ στοιχείου. Στὸ Χῶρο 16 δὲν σημειώθηκαν στρώματα κυπέλλων, ἀγνυθῶν ἢ σχιστόλιθων ποὺ παρατηρήθηκαν στὸ Δυτικὸ Τομέα. Ἡ παρουσία ὅμως τῶν εἰδωλίων, τοῦ χρυσοῦ ἐλάσματος καὶ τοῦ ἔντονα καμένου χώματος συνάπτει τὸ Χῶρο 16 μὲ ἀντίστοιχα εὑρήματα τοῦ Χώρου 17 τοῦ Δυτικοῦ Τομέα.

Προέκταση τῆς ΒΑ γωνίας τοῦ κυρίως ἀνασκαπτόμενου χώρου πρὸς Α

Παράλληλα μὲ τὴν ἀνασκαφὴ στὴ ΒΑ γωνία τοῦ κυρίως ἀνασκαπτόμενου χώρου ἡ ἀνασκαφὴ προεκτάθηκε ἀφ' ἑνὸς πρὸς τὰ Α τῆς ΒΑ γωνίας καὶ πρὸς τὰ Ν ἀργότερα τὰ Ν πρόσοψης τῶν βωμῶν τῆς ἀνασκαφῆς 1964 - 1966. Ἡ προέκταση τῆς ΒΑ γωνίας πρὸς τὰ Α κατέλαβε τοὺς ὑποκανάβους Δ/17-4/1, Δ/17-4/3, Δ/18-4/1, Δ/18-4/3, Δ/19-4/1, Δ/19-4/3, Δ/20-4/1, Δ/20-4/3, Δ/21-4/1, Δ/21-4/3, Δ/22-4/1 καὶ Δ/22-4/3. Ἤδη ἀναφέρθηκε, ὅτι ἀρχικὰ διαπιστώθηκε καὶ στὴν πρώτη προέκταση ἡ εἰκόνα ποὺ ἔδιναν καὶ οἱ ὑπόλοιποι χῶροι, ὅταν ἡ ἀνασκαφὴ βρισκόταν σὲ ἀντίστοιχα βάθη. Ὑπῆρχε δηλαδὴ κι ἐδῶ στὸ ἀνώτερο στρῶμα ἡ ἐπιφανειακὴ διατάραξη καὶ ἀμέσως μετὰ τὸ στρῶμα μὲ τοὺς μικροὺς λίθους, ποὺ εἶχε ἐμφανιστεῖ ὁλοκληρωτικὰ ἢ κατὰ μέρος σ' ὅλο τὸν ὑπόλοιπο χῶρο. Ὅσον ἀφορᾶ τὸ στρῶμα μὲ τοὺς μικροὺς λίθους πρέπει νὰ τονιστεῖ ὅτι σ' αὐτὴ τὴν προέκταση δὲν κάλυπτε ὅλο τὸ χῶρο, ἀλλὰ μόνο ἕνα μικρὸ τμῆμα στὴ Δ πλευρά, σὲ βάθος περίπου 0.25 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Σ' αὐτὸ τὸ βάθος ἐμφανίστηκε στὸν ὑποκάναβο Δ/18-4/1 πωρολιθικὴ πέτρα πεσμένη μὲ φορὰ ἀπὸ τὰ Δ πρὸς τὰ Α καὶ τὰ ὄστρακα ποὺ συλλέχθηκαν ἦταν ἀπὸ χονδροειδὴ ἀγγεῖα, ἐνῶ τὰ εὑρήματα περιορίστηκαν σ' ἕνα κομμάτι ἀπὸ ἔλασμα χαλκοῦ.

Ἀπὸ βάθος 0.50 - 0.65 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους ἐμφανίσθηκαν κομμάτια τούβλων διάσπαρτα καὶ βρέθηκε καὶ ἕνα ἀντικείμενο ποὺ μάλλον ἀποτελεῖ τμῆμα ἀπὸ περιχείλωμα λίθινης τράπεζας, ἢ ἀρχιτεκτονικὸ μέλος. Μερικοὶ σχιστόλιθοι καὶ πλίνθοι συλλέχθηκαν στὸ χῶρο τῆς προέκτασης ἀπὸ βάθος 0.65 - 0.75 μ. ἢ 0.80 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, καθὼς ἐπίσης μιὰ πυραμιδικὴ ἀγνύθα κι ἕνας λίθινος τριπτήρας. Σὲ στρῶμα χώματος ποὺ ἀφαιρέθηκε ἀμέσως βαθύτερα, σὲ βάθος 0.80 - 0.93 μ. βρέθηκε μιὰ πήλινη χάντρα σὲ σχῆμα συμπιεσμένου κυλίνδρου μὲ τέσσερις ἐγχαράξεις καὶ διαμπερὴ τρύπα. Στὸ ἴδιο βάθος ἐμφανίστηκε στὴ ΝΑ γωνία τῆς πρὸς Α προέκτασης τῆς ΒΑ γωνίας τοῦ κυρίως ἀνασκαπτόμενου χώρου στρῶμα λίθων μεσαίου μεγέθους. Παρόμοιο στρῶμα λίθων μεσαίου μεγέθους εἶχε ἐμφανιστεῖ κάτω ἀπὸ τοὺς λίθους μικροῦ μεγέθους στὰ ἀντίστοιχα ἐπίπεδα καὶ στὸν ὑπόλοιπο χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς. Τὰ εὑρήματα περιορίστηκαν σὲ μιὰ ἀμφικωνικὴ ἀγνύθα, ἐνῶ τὰ ὄστρακα ἀνήκουν κυρίως σὲ σύγχρονα καὶ ρωμαϊκὰ ἀγγεῖα μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους. Ἀνάμεσά τους διακρίθηκε βάση δακρυδόχης.

Τὸ στρῶμα τῶν λίθων μεσαίου μεγέθους συνεχίσθηκε καὶ βαθύτερα, ἀπὸ βάθος 0.93 - 1.10 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Στὰ βάθη αὐτὰ τὰ εὑρήματα ἦταν ἕνα κομμάτι κόκκινου μάρμαρου, ἕνας σφόνδυλος, ἀγνύθες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες μιὰ πυραμιδικὴ ἑλληνιστικῶν χρόνων καὶ κομμάτια ἀπὸ μερικὲς πεπλατυσμένες καὶ ἕνας τριπτήρας. Τὰ ὄστρακα προέρχονται ἀπὸ ἀγγεῖα μικροῦ, μεσαίου καὶ μεγάλου μεγέθους, ἀπὸ τὰ ὁποῖα διακρίθηκαν τμήματα κυλίκων καὶ

τμῆμα πίθου. Μέχρι βάθους 1.24 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους συνεχίσθηκε ἡ ἐμφάνιση τῶν λίθων μεσαίου μεγέθους. Τὰ εὑρήματα ἦταν μινωικὲς ἀγνύθες, ἕνας τριπτήρας, ἕνα χάλκινο ἔλασμα κι ἕνα πωρολιθικὸ κέρατο καθιερώσεως μικρῶν διαστάσεων, ἀπὸ τὸ ὁποῖο λείπει τὸ ἕνα σκέλος. Στὸ ἴδιο βάθος ἐμφανίσθηκαν λίθοι μεσαίου μεγέθους καὶ στὴ ΒΑ γωνία κι ὄχι μόνο στὴ ΝΑ, ὅπως γινόταν ἀρχικά. Ἀνάμεσα στὸ στρῶμα τῶν λίθων βρέθηκαν μερικὰ κομμάτια τούβλων, διαστάσεων τὸ μεγαλύτερο 0.24 × 0.25 μ. Τὰ εὑρήματα ἦταν δύο λίθινα τριβεῖα, ἕνα ἀκόνι καὶ τμῆμα πιθανὰ ἀπὸ πήλινο καθιστὸ εἰδώλιο ποὺ σώζει τμῆμα τῶν μηρῶν καὶ τοῦ καθίσματος. Τὰ ὄστρακα προέρχονται ἀπὸ ἀγγεῖα μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους. Ἀνάμεσά τους βρέθηκαν καὶ ὁρισμένα μυκηναϊκὰ ὄστρακα π.χ. πόδι ψηλῆς κύλικας καὶ ταινιωτὴ λαβὴ μὲ αὔλακα.

Ἀπὸ βάθος 1.34 - 1.52 μ. ἤρθαν σὲ φῶς πεσμένες πέτρες παράλληλα μὲ τὸ Δ ὅριο τῆς προέκτασης, ποὺ εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸν μυκηναϊκὸ Τοῖχο 6 καὶ νὰ ἔπεσαν μὲ φορὰ ἀπὸ τὰ ΝΔ πρὸς τὰ ΒΑ. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ χῶρος τῆς προέκτασης ἦταν διάσπαρτος ἀπὸ πέτρες μεγάλου μεγέθους, ἀπὸ γκρεμίσματα τοίχων. Στὸ χῶρο τῆς προέκτασης δὲν σώθηκε κανένας τοῖχος, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Τοῖχο Η, στὸν ὁποῖο θὰ ἀναφερθοῦμε στὴ συνέχεια, ἀλλὰ μόνο μεγάλες πέτρες ἀπὸ διάλυση τοίχων. Πάνω σὲ μιὰ ἀπ' αὐτὲς τὶς πέτρες βρέθηκε σχιστολιθικὴ πλάκα, διαστάσεων 0.43 × 0.28 × 0.07 μ. Βρέθηκαν ἀκόμη ἐδῶ τμῆμα τριβείου, μία ἀγνύθα καὶ τμῆμα ζωομορφικοῦ ἀγγείου, ἴσως ἀγελάδας, ποὺ σώζει τὶς ἀποφύσεις τῶν δύο ποδιῶν καὶ ἴχνη τῶν μαστῶν. Τὰ ὄστρακα προέρχονταν κυρίως ἀπὸ μεγάλα ἀγγεῖα. Ἀνάμεσά τους διακρίθηκαν τὸ ψεύτικο στόμιο ψευδόστομου ἀμφορέα καὶ ἔξω νεῦον χεῖλος πίθου. Στὸ ἴδιο βάθος, δηλαδὴ 1.34 - 1.52 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, στὸν ὑποκάναβο Δ/17 - 4/1 καὶ σὲ τμῆμα τοῦ Δ/18 - 4/1 τὸ χῶμα δὲν ἦταν πιὰ μαῦρο, ὅπως στὸν ὑπόλοιπο χῶρο τῆς προέκτασης, ἀλλὰ κίτρινο. Στὸν ὑποκάναβο Δ/18-4/1 παρουσιάστηκε τμῆμα τῆς ἐπιφάνειας τοῦ μινωικοῦ τοίχου ποὺ ὀνομάστηκε Τοῖχος Η. Γύρω ἀπὸ τὸν Τοῖχο Η παρατηρήθηκαν μικροὶ λαξευμένοι λίθοι ποὺ θὰ πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν Α πλευρά του. Μιὰ πέτρα μὲ κονίαμα, ποὺ σώζει στὴ μιά της πλευρὰ λεπτὴ ταινία ἀπὸ τοῦβλο θὰ πρέπει νὰ ἀνῆκε στὸν Τοῖχο Η, γιατὶ παρόμοια ταινία παρουσιάστηκε καὶ στὴ Δ πλευρὰ τοῦ τοίχου. Ὁ τοῖχος Η εἶναι καὶ τὸ ὅριο ἀνάμεσα στὸ Χῶρο 13 καὶ στὸ χῶρο τῆς προέκτασης. Τὰ ὄστρακα ποὺ συλλέχθηκαν γύρω ἀπὸ τὸν ὑποκάναβο Δ/18-4/1 προέρχονταν ἀπὸ χονδροειδὴ ἀγγεῖα ἢ κύλικες, ὅπως π.χ. ἕνα πόδι ἀπὸ ψηλὴ κύλικα.

Στὸ Δ τμῆμα τῆς προέκτασης σ' αὐτὸ τὸ βάθος ὑπῆρχε μεγάλη συγκέντρωση καμένων τούβλων ποὺ μάλλον ἔχουν σχέση μ' ἐκεῖνα τῆς ΒΑ γωνίας, ἐνῶ στὸ Α τμῆμα συνεχίστηκε ἡ ἀνεύρεση λίθων μεγαλύτερων διαστάσεων ἀπὸ τὰ προηγούμενα. Νέες μεγάλες πέτρες βρέθηκαν στοὺς ὑποκανάβους Δ/20-4/2, Δ/20-4/3,

Δ/20-4/1, Δ/21-4/3 καὶ Δ/22-4/3. Τὰ εὑρήματα ἦταν ἕνα πήλινο ἀντικείμενο μὲ ἴχνη πλαστικῆς διακόσμησης, ἕνα τμῆμα τούβλου ποὺ μάλλον θὰ χρησίμευσε σὰν ὑποδοχὴ δοκοῦ, ἕνα ἄλλο πήλινο ἀντικείμενο, ἴσως κέρατο ζώου, ἕνα ἀκέραιο εἰδώλιο ζώου, ἕνα κομμάτι λευκοῦ μαρμάρου μὲ γαλάζιες φλέβες, δύο λαξευμένα κομμάτια στεατίτη, ἴσως ἀπὸ λύχνο καὶ δύο ἀγνύθες. Ἀπὸ τὰ ὄστρακα ποὺ συλλέχθηκαν σ' αὐτὸ τὸ στρῶμα διακρίθηκαν χεῖλος καὶ προχοὴ γεφυρόστομου ἀγγείου, πόδι ψηλῆς μυκηναϊκῆς κύλικας, ὄστρακο μὲ διακόσμηση ἀπὸ κισσοὺς καὶ ἀνεμῶνες καὶ ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα οἰκιακῆς χρήσης. Ἰδιαίτερα ἐπισημαίνεται ἡ ἐμφάνιση μυκηναϊκῶν ὀστράκων καὶ εἰδωλίων μέχρι βάθους 1.80 μ. ποὺ δείχνουν κάποια λατρευτικὴ χρήση τοῦ χώρου σ' αὐτὰ τὰ χρόνια.

Οἱ λαξευμένοι λίθοι μεγάλου μεγέθους, ποὺ προέρχονται ἀπὸ μινωικοὺς τοίχους καὶ πιθανότατα ξαναχρησιμοποιήθηκαν στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια, συνεχίζονται μέχρι βάθος 1.80 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Σ' αὐτὸ τὸ βάθος τὰ εὑρήματα ἦταν μιὰ μικρὴ πρόχους καὶ λίγα ὄστρακα ποὺ προέρχονται κυρίως ἀπὸ μεγάλα ἀγγεῖα. Ἀνάμεσά τους διακρίθηκαν ἔξω νεῦον χεῖλος πίθου μὲ πλαστικὸ δαχτυλίδι καὶ ὄστρακο ἀπὸ τὸ λαιμὸ προχοειδοῦς, πάλι μὲ πλαστικὸ δαχτυλίδι. Κάτω ἀπὸ τὶς πεσμένες πέτρες, ποὺ ἀφαιρέθηκαν μαζὶ μὲ μερικὲς ἄλλες πέτρες, ποὺ διαπιστώθηκε ὅτι δὲν ἀνήκουν στὸ μυκηναϊκὸ Τοῖχο 6, συλλέχθηκαν μερικὰ ὄστρακα ἀπὸ τὰ ὁποῖα χαρακτηριστικὰ διακρίθηκαν δύο μὲ φυτικὴ διακόσμηση καὶ ἐμφανίστηκαν νέες πεσμένες πέτρες ποὺ πρέπει κι αὐτὲς νὰ ἀποτελοῦν γκρέμισμα τοῦ Τοίχου Η. Τὰ εὑρήματα ἀνάμεσα στὶς νέες πέτρες ἦταν ἕνας τριπτήρας, ἕνα τριβεῖο, ἕνα πήλινο ἀντικείμενο, ἴσως κέρατο ζώου, ἕνα σφαιρικὸ κύπελλο καὶ μιὰ πέτρα μὲ ἴχνη κονιάματος. Τὰ ὄστρακα ἦταν πολλά, κυρίως στὴ ΝΑ γωνία, ἐνῶ στὸν ὑποκάναβο Δ/19-4/1 ὑπῆρχε μεγάλη πυκνότητα σχιστολιθικῶν πλακῶν, ποὺ παρατηρήθηκε καὶ στὸ ἀντίστοιχο στρῶμα τοῦ Χώρου 15. Στὰ βαθύτερα στρώματα, μέχρι βάθους 2 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους τὰ ὄστρακα στὴ ΝΑ γωνία τῆς προέκτασης δὲν ἦταν τόσο πολλά, ὅσα στὰ προηγούμενα στρώματα, ἐνῶ οἱ σχιστολιθικὲς πλάκες στὸν ὑποκάναβο Δ/19-4/1 κάλυπταν μεγάλο μέρος τοῦ Τοίχου Η. Μαζὶ μὲ τὰ ἀγγεῖα ποὺ εἶχαν φανεῖ ἀπὸ ψηλότερα ἐπίπεδα ἀποκαλύφθηκε ἕνα ἀκόμη ποὺ ἔχει δύο πλαστικὲς ἀποφύσεις.

Μιὰ ἄλλη, μικρότερη διεύρυνση τοῦ ἀνασκαπτόμενου χώρου, ἔγινε πρὸς Β, στὸ χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς 1964 - 6. Ὁ χῶρος προεκτάθηκε στοὺς ὑποκανάβους Δ/20-3/48, Δ/20-3/49, Δ/21-3/48 καὶ Δ/21-3/49, μέχρι δηλαδὴ τὴ Ν πλευρὰ τοῦ Ν τοίχου τοῦ μεγάλου δωματίου μὲ τὰ παράθυρα, τῆς ἀνασκαφῆς 1964 - 66. Παράλληλα μὲ τὸν Ν τοῖχο μὲ τὰ παράθυρα τῆς ἀνασκαφῆς 1964 - 66 τὸ χῶμα ἦταν ἀρχικὰ ὅπως καὶ στὸν ἄλλο χῶρο, ἀνοιχτὸ καστανό, ἀλλὰ βαθύτερα ἔγινε ὑποκίτρινο καὶ σὲ μερικὰ σημεῖα ἄσπρο. Σχιστολιθικὲς πλά-

κες ποὺ βρέθηκαν πρὸς τὴ μέση αὐτοῦ τοῦ χώρου, στοὺς ὑποκανάβους Δ/21-3/48 καὶ Δ/21-3/49 συνεχίσθηκαν καὶ κάτω ἀπὸ τὶς πεσμένες πέτρες. Οἱ πλάκες αὐτὲς πρέπει νὰ συσχετισθοῦν μ' αὐτὲς ποὺ βρέθηκαν καὶ ἀλλοῦ στὸ χῶρο τῆς προέκτασης, καθὼς καὶ μὲ ἐκεῖνες τῶν Χώρων 14,15 καὶ τοῦ ΒΑ τμήματος τοῦ Δυτικοῦ Τομέα. Φαίνεται δηλαδὴ ὅτι ὅλες προέρχονται ἀπὸ δάπεδο δεύτερου ὀρόφου. Κάτω ἀπ' αὐτὲς τὶς σχιστολιθικὲς πλάκες διαπιστώθηκε ἡ ὕπαρξη καμένου χώματος καὶ κάρβουνου μὲ λίγα ὄστρακα. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ ἐμφανίστηκε καὶ τὸ κρηπίδωμα τοῦ Ν τοίχου τῆς ἀνασκαφῆς 1964 - 66. Σχιστολιθικὲς πλάκες ἐμφανίστηκαν σὲ βάθος 1.90 - 2 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, δηλαδὴ μεταξὺ τοῦ Τοίχου Η καὶ μιᾶς πέτρας ποὺ βρίσκεται μάλλον στὴ θέση της στοὺς ὑποκανάβους Δ/19-3/50, Δ/19-4/1, Δ/20-3/50 καὶ Δ/20-4/1. Οἱ πέτρες αὐτὲς ἦταν πολλὲς καὶ παρατηρήθηκε ὅτι ἦταν πεσμένες κατακόρυφα. Ἐδῶ βρέθηκε ἕνα κομμάτι γυψόλιθου καὶ ὄστρακα ἀπὸ τὰ ὁποῖα διακρίθηκαν ἕνα στόμιο ἀπὸ ψευδόστομο ἀμφορέα καὶ τμῆμα δίσκου, ἐνῶ ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὶς πλάκες βρέθηκαν κομμάτια πήλινου ἀγωγοῦ καὶ ἕνα ἄωτο κωνικὸ κύπελλο. Ἀξιοπρόσεκτη εἶναι καὶ ἡ ὕπαρξη τεσσάρων - πέντε λίθων, ποὺ καταλαμβάνουν τὸ χῶρο ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ Τοίχου Η μέχρι τὴν πέτρα τῶν ὑποκανάβων Δ/20-3/50, Δ/20-4/1 καὶ περιορίζουν τὴν περιοχὴ ἀνεύρεσης σχιστολιθικῶν πλακῶν. Στὰ βαθύτερα σημεῖα τῆς ἀνασκαφῆς στὸ χῶρο τῆς προέκτασης τῆς ΒΑ γωνίας βρέθηκαν μιὰ σφαιρικὴ ἀγνύθα καὶ μιὰ χάλκινη περόνη, ποὺ σώζει μόνο τὸ στέλεχος.

Ἔγινε ἔτσι φανερὸ ὅτι στὴν ἀνασκαφὴ τῆς προέκτασης τῆς ΒΑ γωνίας τὰ στρώματα δὲν εἶναι ἴδια μὲ ἐκεῖνα τῆς ΒΑ γωνίας, ἀλλὰ σχετίζονται περισσότερο μὲ ἄλλους χώρους π.χ. τὸ Χῶρο 15, ὅπου ἀποκαλύφθηκαν τὰ στρώματα μὲ τοὺς σχιστόλιθους καὶ τοὺς μεγάλους πεσμένους λίθους.

Προέκταση πρὸς τὰ Ν τῆς Ν προσόψης τῆς ἀνασκαφῆς 1964 - 1966

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν προέκταση τῆς ΒΑ γωνίας τοῦ κυρίως ἀνασκαπτόμενου χώρου πρὸς τὰ Α ἔγινε φέτος ἄλλη μιὰ προέκταση στὸ τμῆμα ποὺ βρίσκεται Ν τῆς Ν πρόσοψης τῆς ἀνασκαφῆς 1964 - 66 καὶ εἰδικότερα στὸ χῶρο τῶν ὑποκανάβων Δ/17-4/4, Δ/17-4/7, Δ/18-4/4, Δ/18-4/7, Δ/19-4/4, Δ/19-4/7, Δ/20-4/4, Δ/20-4/7, Δ/21-4/4, Δ/21-4/7, Δ/22-4/4, Δ/22-4/7, Δ/23-3/50 Δ/23-4/7, Δ/24-3/50, Δ/24-4/7, Δ/25-3/50, Δ/25-4/7, Δ/26-3/50, Δ/26-4/7, Δ/27-3/50, Δ/27-4/7, Δ/28-3/50, Δ/28-4/7, Δ/29-3/50, Δ/29-4/7, Δ/30-3/50, Δ/30,4/7, Δ/31-3/50, Δ/31-4/7, Δ/32-3/50, Δ/32-4/7, Δ/33-3/50, Δ/33-4/7, Δ/34-3/50, Δ/34-4/7, Δ/35-3/50, Δ/35-4/7, Δ/36-3/50, Δ/36-4/7. Ἔτσι ἑνοποιήθηκαν οἱ δυὸ τομεῖς τῆς ἀνασκαφῆς 1964 - 1966 μὲ τὸν τομέα τῶν πρόσφατων ἀνασκαφικῶν περιόδων.

Ἡ ἔρευνα στὸ χῶρο αὐτὸ ξεκίνησε ἀπὸ βάθος 0.70 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια

τοῦ ἐδάφους μὲ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος πάχους 0.25 μ. Τὸ χῶμα ἦταν καστανὸ καὶ ὄχι πολὺ σκληρό. Μεγάλο τμῆμα τοῦ χώρου καλυπτόταν ἀπὸ πεσμένες πέτρες ποὺ προέρχονταν μάλλον ἀπὸ τὰ θεμέλια τοῦ σύγχρονου διαχωριστικοῦ τοίχου τῶν οἰκοπέδων τῆς Περιηγητικῆς Λέσχης καὶ τοῦ οἰκοπέδου ΒΑ τῆς οἰκίας Φουντουλάκη. Τὰ εὑρήματα σ' αὐτὸ τὸ βάθος ἦταν ἕνα νόμισμα τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας τοῦ 1926, μερικὲς ἀγνύθες, ἕνας τριπτήρας, ἕνα κομμάτι χάλκινης περόνης (πίν. 216ε) καὶ ἕνας χάλκινος κόλουρος κῶνος. Τὰ ὄστρακα προέρχονταν ἀπὸ ἀγγεῖα κυρίως μεσαίου μεγέθους διαφόρων ἐποχῶν.

Βαθύτερα, ἀπὸ βάθος 0.95 - 1.15 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, τὸ χῶμα ἦταν καὶ πάλι καστανό. Πρόκειται γιὰ τὸ στρῶμα μὲ τοὺς λίθους μεσαίου μεγέθους, ποὺ εἶχε παρατηρηθεῖ κατὰ τὴν περασμένη καὶ τὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ ἀντίστοιχα στρώματα τοῦ ἀνασκαπτόμενου χώρου[1]. Ὁ χῶρος τῆς πρὸς Ν προέκτασης παρουσιάζει τὸν ἴδιο χαρακτήρα καὶ τὴν ἴδια διαδοχὴ τῶν στρωμάτων μὲ τὴ ΒΑ γωνία τοῦ κυρίως ἀνασκαπτόμενου χώρου, δηλαδὴ μὲ τοὺς ὑποκανάβους Δ/14-3/50, Δ/14-4/1, Δ/15-3/50, Δ/15-4/1, Δ/16-3/50, Δ/16-4/1. Παρατηρήθηκε ὅμως ὅτι σὲ βάθος 0.95 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους τὸ στρῶμα τῶν μεσαίου μεγέθους λίθων κάλυπτε μόνο τὸ Δ τμῆμα τῆς προέκτασης. Στὸ Α τμῆμα ὑπῆρχαν πεσμένες πέτρες, ποὺ ἴσως προέρχονταν ἀπὸ τὴν πτώση τῆς πρόσοψης τῆς εἰσόδου τῶν ἀμφικοίλων βωμῶν.

Τὰ εὑρήματα κατὰ τὴν ἀφαίρεση αὐτοῦ τοῦ στρώματος ἀποδεικνύουν καὶ πάλι τὴ διατάραξη. Συλλέχθηκαν πολλὲς ἀγνύθες, κυρίως πεπλατυσμένες, ἰδιαίτερα στὸ κεντρικό, Δ καὶ Ν τμῆμα τῆς προέκτασης, κι ἀκόμη ἕνα τμῆμα σχεδὸν ἀκατέργαστης ὀρείας κρυστάλλου, μιὰ ἀκέραιη κυλινδρικὴ χάντρα ἀπὸ στεατίτη, ποὺ βρέθηκε σὲ βάθος 1.10 μ. περίπου ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, πόδι ἀπὸ μικρὸ πήλινο εἰδώλιο ζώου, διπλωμένο ἔλασμα χαλκοῦ καὶ κομμάτι ἑνὸς ρωμαϊκοῦ γυαλιοῦ. Τὰ ὄστρακα ἦταν πολλὰ καὶ προέρχονταν κυρίως ἀπὸ ἀγγεῖα διαφόρων ἐποχῶν. Τὰ σύγχρονα ὅμως δὲν ἦταν τόσα πολλά, ὅπως τοῦ προηγούμενου στρώματος.

Στὸ τελευταῖο στρῶμα ποὺ ἀφαιρέθηκε φέτος στὸ χῶρο τῆς προέκτασης αὐτῆς, ἀπὸ βάθος 1.25 ἢ 1.30 - 1.45 ἢ 1.50 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, τὸ χῶμα ἦταν σκοτεινὸ καστανὸ καὶ ὑγρό, συνέχεια ἀντίστοιχου στρώματος τῆς ΒΑ γωνίας τοῦ κυρίως ἀνασκαπτόμενου χώρου. Κάτω ἀπὸ τοὺς λίθους μεσαίου μεγέθους τοῦ προηγούμενου στρώματος, ποὺ ὁ ἀριθμὸς μειωνόταν σημαντικά, πρὸς τὰ Α βρέθηκαν σχιστολιθικὰ ἀπολεπίσματα καὶ πεσμένες μεγάλες πέτρες. Τὰ εὑρήματα στὸ στρῶμα αὐτὸ ἦταν ἕνας τριπτήρας, ἕνα τριβεῖο, πολλὲς ἀγνύθες, τμῆμα ἀπὸ γυάλινο ρωμαϊκὸ ἀγγεῖο (πίν. 216β), μιὰ

1. Ὅ.π. 336.

σιδερένια ράβδος, μιὰ σιδερένια λεπίδα, κεφάλι πήλινου ἀνθρώπινου μινωικοῦ εἰδωλίου καὶ ἕνα ἀκόμη ποὺ σώζει τὸ λαιμὸ μὲ τὰ μαλλιὰ δεμένα στὸν αὐχένα (πίν. 217α - β), καὶ τέλος ἕνα κομμάτι λίθινου ἀγγείου. Ἀνάμεσα στὰ ὄστρακα διακρίθηκαν βάσεις σφαιρικῶν ἀγγείων, λαβὲς κυλινδρικὲς καὶ γλωσσοειδεῖς, τμῆμα βάσης μυκηναϊκῆς κύλικας καὶ χεῖλος πίθου. Στὸ ΝΑ τμῆμα τοῦ χώρου ἦταν ἔντονη ἡ παρουσία ὀστῶν, μὲ παράλληλη ἐμφάνιση πολλῶν ὀστράκων, κυρίως ἀπὸ μεγάλα ἀγγεῖα μὲ παχιὰ τοιχώματα.

Μὲ τὴν ἀφαίρεση καὶ αὐτοῦ τοῦ στρώματος σταμάτησε ἡ ἀνασκαφὴ ἐδῶ γιὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο. Ἡ εἰκόνα αὐτῆς τῆς προέκτασης, Ν τῆς πρόσοψης τῆς ἀνασκαφῆς 1964 - 6 ἦταν ἔτσι ὁμοιόμορφη μὲ τῶν ἄλλων χώρων. Μέχρι τὸ βάθος αὐτό, δηλαδὴ 1.50 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους ἐμφανίσθηκε σὲ γενικὲς γραμμὲς ἡ ἴδια στρωματογραφία καὶ ὁ ἴδιος χαρακτήρας τῶν στρωμάτων, ὅπως καὶ στὸν ὑπόλοιπο ἀνασκαπτόμενο χῶρο, κυρίως τοῦ Ἀνατολικοῦ Τομέα.

Δυτικὸς τομέας

Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ Δυτικὸ Τομέα καταλαμβάνει τοὺς ὑποκανάβους ἀμέσως Δ τοῦ μινωικοῦ Τοίχου Α, ποὺ ὅπως ἀναφέρθηκε, ἀποτέλεσε τὸν ἄξονα χωρισμοῦ σὲ Ἀνατολικὸ καὶ Δυτικὸ τομέα, ἀναλυτικὰ τοὺς ὑποκανάβους Δ/1-3/50, Δ/1-4/9, Δ/2-3/50, Δ/2-4/9, Δ/3-3/50, Δ/3-4/9, Δ/4-3/50, Δ/4-4/9, Δ/5-3/50, Δ/5-4/9, Δ/6-3/50, Δ/6-4/9, Δ/7-3/50, Δ/7-4/9, Δ/8-3/50, Δ/8-4/9.

Ὁ Δυτικὸς Τομέας εἶναι χῶρος 80 τετραγωνικῶν μέτρων. Στὸ χῶρο αὐτὸ τὸ 1979 εἶχε ἀνασκαφεῖ, ὅπως καὶ στὸν Ἀνατολικὸ Τομέα, ἕνα ἐπιφανειακὸ στρῶμα μὲ ἀνάμεικτα νεώτερα, τούρκικα, βυζαντινά, κλασικά, γεωμετρικά, μυκηναϊκὰ καὶ μινωικὰ ὄστρακα. Κάτω ἀπὸ τὸ ἐπιφανειακὸ στρῶμα εἶχε ἐντοπισθεῖ ἕνα στρῶμα ἑλληνορωμαϊκῶν χρόνων ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώζονταν στὸ Δυτικὸ Τομέα μόνο ἐλάχιστα οἰκοδομικὰ λείψανα, δηλαδὴ ἕνας τοῖχος μὲ κατεύθυνση ἀπὸ ΒΑ πρὸς ΝΔ, κατασκευασμένος ἀπὸ ἀργοὺς λίθους μεσαίου μεγέθους πρόχειρα συνδεδεμένους, μήκ. 2.50 μ. καὶ πλάτ. ἀπὸ 0.35 - 0.50 μ.[1] Στὸ κέντρο τοῦ Δ τμήματος μὲ κατεύθυνση πρὸς τὰ Ν καὶ Α εἶχαν βρεθεῖ τὸ 1979 πόδια ἀπὸ μυκηναϊκὲς κύλικες, τμήματα πίθων, ἀνάμεικτα ἀρχαϊκὰ καὶ μινωικὰ ὄστρακα καὶ πόδια χυτρῶν. Στὸ ἑπόμενο, μυκηναϊκῶν χρόνων στρῶμα τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου 1979, εἶχαν βρεθεῖ στὴ ΝΔ γωνία τοῦ Δυτικοῦ Τομέα πέντε μεγάλοι λίθοι ἀπὸ τὸ μινωικὸ κτήριο καὶ πολλὰ ὄστρακα. Στὸ ἴδιο στρῶμα εἶχε ἐντοπισθεῖ μιὰ διατάραξη γύρω ἀπὸ τὰ τοιχώματα τῆς τομῆς τοῦ 1978, κυρίως γεωμετρικῆς καὶ ἀνατολίζουσας ἐποχῆς καὶ τέλος λεί-

1. Ὅ.π. 339.

ψανα ἀπὸ ἕνα μυκηναϊκὸ τοῖχο ποὺ βρισκόταν στὸ ΝΑ τμῆμα τοῦ χώρου καὶ ἐκτεινόταν διαγώνια ἀπὸ τὰ ΒΔ πρὸς τὰ ΝΑ, στοὺς ὑποκανάβους Δ/5-4/6, Δ/6-4/6, Δ/6-4/7, Δ/7-4/7, Δ/8-4/7 καὶ Δ/8-4/8[1].

'Η περιγραφὴ τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς γίνεται, ὅπως καὶ στὸν 'Ανατολικὸ Τομέα, κατὰ στρώματα, δηλαδὴ στὰ δυὸ βασικὰ στρώματα ποὺ διακρίθηκαν καὶ ἀκολουθεῖ πάλι ἡ περιγραφὴ τῶν ἰδιαίτερων χώρων, δηλαδὴ τοῦ Χώρου 17.

Π ρ ῶ τ ο σ τ ρ ῶ μ α

Καὶ στὸ Δυτικὸ Τομέα ἡ ἔρευνα ἄρχισε μὲ τὸν καθαρισμὸ καὶ τὴν ἀφαίρεση τῶν παλαιότερων οἰκοδομικῶν λειψάνων, δηλαδὴ τοῦ μοναδικοῦ μυκηναϊκοῦ τοίχου. Κατὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ τοίχου, ποὺ παρουσίαζε χαλαρὴ δομή, συλλέχθηκαν λίγα ὄστρακα. Τὸ πρῶτο στρῶμα ποὺ ἀφαιρέθηκε στὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο στὸ Δυτικὸ Τομέα χαρακτηρίσθηκε σὰν στρῶμα ἀγνυθῶν, γιατὶ βρέθηκε διάσπαρτο κυρίως ἀπὸ δισκοειδεῖς ἀγνύθες. Στὸ στρῶμα αὐτὸ τῶν ἀγνυθῶν ἀλλὰ καὶ στὸ στρῶμα ποὺ βρίσκεται βαθύτερα δὲν βρέθηκαν στὴ θέση τους, ἀλλὰ μόνο διάσπαρτα, λείψανα οἰκοδομικοῦ ὑλικοῦ. 'Η ἀφαίρεση τοῦ στρώματος ἄρχισε ἀπὸ βάθος 1.10 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος. Τὸ χῶμα ἀπ' αὐτὸ τὸ βάθος μέχρι καὶ βάθος 1.20 - 1.24 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος ἦταν σκοτεινὸ γκρίζο, διάσπαρτο ἀπὸ σχιστολιθικὰ ἀπολεπίσματα καὶ παρουσίαζε μεγάλη πυκνότητα λίθων μεσαίου μεγέθους, συσσωματωμάτων πηλοῦ καὶ ὀστράκων. 'Ανάμεσά τους διακρίθηκαν ὄστρακα ἀπὸ τὸ πόδι χαμηλῆς κύλικας καὶ τμῆμα σκυφοειδοῦς ἀγγείου. Τὰ εὑρήματα ἦταν κομμάτια ἀπὸ ἀγνύθες καὶ ἕνα ὀρθογώνιο ἐλεφάντινο πλακίδιο ποὺ βρέθηκε στὸν ὑποκάναβο Δ/8-4/8.

Στὴ ΝΔ γωνία, γύρω ἀπὸ τοὺς λίθους ποὺ προέρχονται ἀπὸ τοὺς διαλυμένους τοίχους τοῦ μινωικοῦ κτηρίου, δηλαδὴ στοὺς ὑποκανάβους Δ/1-4/8, Δ/2-4/8, Δ/3-4/8, Δ/4-4/8, Δ/1-4/9, Δ/2-4/9, Δ/3-4/9 καὶ Δ/4-4/9, τὸ χῶμα ἦταν καὶ πάλι γκρίζο σκοτεινὸ μὲ πολλὰ ὄστρακα, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα καὶ δύο σύγχρονα. Τὰ εὑρήματα ἦταν καὶ πάλι κομμάτια ἀπὸ ἀγνύθες. 'Η ἴδια κατάσταση παρουσιάστηκε καὶ στὰ Ν καὶ Δ τοῦ Δυτικοῦ Τομέα, ὅπου ὑπῆρχαν καὶ ἀρκετοὶ λίθοι μικροῦ κυρίως μεγέθους, καθὼς ἐπίσης συσσωματώματα πηλοῦ καὶ σχιστολιθικὰ ἀπολεπίσματα. 'Ενδιαφέρον εὕρημα ἦταν τμῆμα λίθινου κέρνου, ποὺ σώζει δύο κοτυλίσκους, ἐνῶ καὶ πάλι ἐπισημαίνεται ἡ ἀνεύρεση κομματιῶν ἀπὸ ἀγνύθες. Στὸ ἴδιο βάθος στὸ Δ καὶ κεντρικὸ τμῆμα τοῦ χώρου ὑπῆρχαν πέτρες σὲ μεγάλη πυκνότητα. Κάτω ἀπ' αὐτὲς τὰ εὑρήματα ἦταν καὶ πάλι κομμάτια ἀπὸ ἀγνύθες, καὶ τὰ ὄστρακα κυρίως μυκηναϊκῶν χρόνων, συχνὰ ἀπὸ χονδροειδὴ κόκκινο πηλὸ καὶ σπάνια ἀπὸ κιτρινοπράσινο. Χαρακτηριστικὸ γενικὰ γι' αὐτὸ τὸ βάθος εἶναι ὅτι τὰ ὄστρακα ἐδῶ προέρχον-

1. Ό.π. 336, 339.

ταν ἀπὸ κωνικὰ κύπελλα, βάσεις κυλίκων, ἀνοιχτὰ ἀγγεῖα μὲ ἔξω νεύοντα χείλη, πίθους καὶ ἐλάχιστα ἀπὸ προχοειδή.

Ἀπὸ βάθος 1.20 - 1.35 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος δηλαδὴ 1.95 - 2.10 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους τὸ χῶμα ἦταν γκριζοκάστανο μὲ πολλὲς μικρὲς πέτρες. Εἰδικότερα στὴ ΒΑ γωνία τοῦ τομέα, στοὺς ὑποκανάβους Δ/7-3/50, Δ/7-4/1, Δ/8-3/50, Δ/8-4/1 παρατηρήθηκε ὅτι, κάτω ἀπὸ τὰ σχιστολιθικὰ ἀπολεπίσματα ποὺ ὑπῆρχαν ἐδῶ λίγο ψηλότερα, ἀναφάνηκαν συσσωρευμένες σχιστολιθικὲς πλάκες μεγάλου μεγέθους ἀνάμεσα σὲ πεσμένες πέτρες, ἐνῶ δίπλα καὶ Α τῶν σχιστολιθικῶν πλακῶν ὑπῆρχε μεγάλο συσσωμάτωμα πηλοῦ ποὺ μάλλον εἶχε προκληθεῖ ἀπὸ ἰσχυρὴ διάλυση πλίνθων μετὰ ἀπὸ πυρκαϊὰ καὶ τέλος Ν ἀρκετοὶ μικροὶ λίθοι. Τὰ εὑρήματα στὸ χῶρο αὐτὸ ἦταν κυρίως κομμάτια ἀπὸ ἀγνύθες, ἕνα ἀπολέπισμα ὀψιανοῦ καὶ στὸν ὑποκάναβο Δ/5-3/50 ἕνα πήλινο γυναικεῖο κεφάλι τῆς πρώιμης κλασικῆς περιόδου μὲ καθαρὰ δηλωμένα χαρακτηριστικὰ καὶ στεφάνη (πίν. 217γ). Πρόκειται γιὰ μιὰ γυναικεία μάσκα ποὺ ἀποκαλύφθηκε σὲ μυκηναϊκὸ στρῶμα καὶ σὲ βάθος 1.30 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος, πράγμα ποὺ δείχνει τὴ διατάραξη ἀκόμα καὶ σ' αὐτὸ τὸ βάθος. Ἡ διατάραξη αὐτὴ ἐμφανίζεται στὸ χῶρο γύρω ἀπὸ τὰ τοιχώματα τῆς τομῆς τοῦ 1978. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἀρχαϊκὴ διείσδυση ποὺ ἐντοπίζεται στοὺς ὑποκανάβους Δ/5-3/50, Δ/5-4/1, Δ/5-4/2, Δ/5-4/3, Δ/4-4/3, Δ/3-4/3, Δ/2-4/3, Δ/1-4/3 καὶ μερικῶς στοὺς ὑποκανάβους Δ/4-4/2, Δ/3-4/2, Δ/2-4/2, καὶ Δ/1-4/2. Τὰ ὄστρακα στὸ χῶρο τῆς διείσδυσης ἦταν ἀνάμεικτα μινωικά, ἀρχαϊκὰ καὶ πρώιμα κλασικὰ κυρίως ἀπὸ μελαμβαφὴ μεγάλα ἀγγεῖα καθὼς καὶ ὄστρακα πίθων. Στὸ Δ τμῆμα τῆς διείσδυσης τὰ ὄστρακα ἦταν ἐλάχιστα καὶ βρίσκονταν μόνο πέτρες μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους. Τὸ χῶμα ἦταν σκοτεινὸ καστανό. Τὰ εὑρήματα ἐδῶ ἦταν μιὰ πυραμιδικὴ ἀγνύθα, ἕνα σφονδύλιο, ἕνα κομμάτι πώματος ἀγγείου ἀπὸ ὀφείτη, ἕνα κομμάτι λαξευμένο ἀπὸ κόκκινο μάρμαρο καὶ ἕνα κομμάτι ἐλαφρόπετρας.

Σὲ μεγαλύτερο βάθος γύρω ἀπὸ τὰ τοιχώματα τῆς τομῆς τοῦ 1978 τὸ χῶμα ἦταν καὶ πάλι σκοτεινὸ καστανὸ καὶ εἰδικὰ Δ καὶ Β ἐμφανίσθηκαν λίγα σχιστολιθικὰ ἀπολεπίσματα καὶ τοῦβλα. Τὰ εὑρήματα γύρω ἀπ' τὴν τομὴ σ' αὐτὸ τὸ βάθος ἦταν μόνο μερικὰ κομμάτια ἀπὸ πεπλατυσμένες ἀγνύθες, ἐνῶ ἀπὸ τὰ ὄστρακα διακρίθηκαν ἕνα κομμάτι ἀπὸ πιθάρι, διακοσμημένο μὲ ὁμόκεντρους ἐμπίεστους κύκλους, ἕνα ὄστρακο θαλασσινοῦ ρυθμοῦ, τμῆμα βάσης κλειστοῦ ἀγγείου διακοσμημένου μὲ γραπτὴ φυτικὴ διακόσμηση, βάση μεγάλου ἀγγείου μὲ καστανέρυθρη γραπτὴ διακόσμηση, ἄλλο ὄστρακο διακοσμημένο μὲ καλαμοειδὴ καὶ τέλος ὄστρακο μὲ καστανέρυθρους ὁμόκεντρους κύκλους, θέματα ποὺ ἀποδεικνύουν τὴν ὕπαρξη χαρακτηριστικῆς ΥΜ Ι κεραμεικῆς. Παράλληλα φαίνεται ὅτι ἡ διείσδυση δὲν συνεχίζεται βαθύτερα.

Λίγο Ν, ἀμέσως Α τῆς τομῆς τοῦ 1978, σὲ βάθος καὶ πάλι 1.20 - 1.35 μ.

ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος, τὸ στρῶμα ἐξακολούθησε νὰ εἶναι πυκνὸ σὲ ὄστρακα στὸ μεγαλύτερο τμῆμα τοῦ χώρου ποὺ ἀνασκάπτεται, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία τοῦ τομέα, ὅπου τὰ ὄστρακα ἦταν αἰσθητὰ λιγότερα. Σὲ ἀπόσταση 3 μ. ἀπὸ τὸ Β ὅριο τοῦ φετινοῦ σκάμματος ἐμφανίστηκαν πέτρες μεσαίου καὶ μεγάλου μεγέθους, πεσμένες ἀπὸ τοίχους ποὺ δὲν διασώθηκαν. Οἱ πέτρες εἶχαν συγκεκριμένη κατεύθυνση πτώσης καὶ μερικὲς ἦταν λαξευμένες. Στὸν ἴδιο περίπου χῶρο ἔγιναν λιγότερα τόσο οἱ σχιστολιθικὲς πλάκες ὅσο καὶ τὰ σχιστολιθικὰ ἀπολεπίσματα, ἐνῶ συγχρόνως βρέθηκε κόκκινη σχιστολιθικὴ λεπίδα στὸ ΒΔ τμῆμα τοῦ τομέα. Τὰ εὑρήματα ἐδῶ ἦταν ἕνα τρίλοβο φυλλόσχημο περίαπτο ἀπὸ χαλκηδόνιο μὲ διαμπερὴ τρύπα στὸ ἀνώτερο τμῆμα τῆς στενῆς του πλευρᾶς (πίν. 218α), ἕνα πῶμα λίθινου ἀγγείου ποὺ σώζει καὶ τὴν κομβιόσχημη λαβή, ἕνα ἀπολέπισμα ὀψιανοῦ, δύο χάλκινα ὀξιδωμένα ἐλάσματα καὶ μιὰ κλασικὴ ἀγνύθα σὲ σχῆμα κόλουρης πυραμίδας (πίν. 218β). Σημειώνεται ὅτι ἡ ἀγνύθα βρέθηκε κοντὰ στὴν πήλινη κλασικὴ μάσκα ποὺ ἀναφέρθηκε προηγουμένως. 'Ανάμεσα στὰ ὄστρακα ποὺ συλλέχθηκαν διακρίθηκαν γεφυρόστομη προχοὴ μεγάλου ἀγγείου, ὄστρακα πίθου μὲ πλαστικὴ διακόσμηση καὶ πόδι κύλικας.

ΝΑ τῆς τομῆς τοῦ 1978, στὸ ἴδιο βάθος, δηλαδὴ 1.20 - 1.35 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος φαίνεται καλύτερα τὸ στρῶμα καταστροφῆς μὲ τὶς πεσμένες μινωικὲς πέτρες, ἔτσι ποὺ διαπιστώνεται ὅτι ἡ φορὰ πτώσης τους εἶναι ἀπὸ τὰ ΝΑ πρὸς τὰ ΒΔ. Κατὰ τὴ διερεύνηση τοῦ χώρου κατὰ μῆκος τῆς Δ πλευρᾶς τοῦ Τοίχου Α διαπιστώθηκε ὅτι οἱ ἀνώτερες καὶ μικρότερες πέτρες τοῦ τοίχου περνοῦν πάνω ἀπὸ τὴν τελευταία ἀπὸ τὰ Δ πέτρα τοῦ Τοίχου Β, γεγονὸς ποὺ σημαίνει ὅτι αὐτὸ τὸ τμῆμα τοῦ Τοίχου Α εἶναι μεταγενέστερο τοῦ Τοίχου Β. Δυτικὰ ἀπὸ τὸ σημεῖο ποὺ συνδέονται ὁ Τοῖχος Α καὶ ὁ Τοῖχος Β τὸ χῶμα ἦταν ἔντονα καμένο, ἐνῶ πρὸς Ν ἄρχισε νὰ γίνεται ἐλαφρὰ κοκκινωπό, ὅπως συνέβη στὸ ἀντίστοιχο στρῶμα τοῦ 'Ανατολικοῦ Τομέα. Καὶ σ' αὐτὸ τὸ χῶρο βρέθηκαν σχιστολιθικὰ ἀπολεπίσματα καὶ λίγα κομμάτια καμένου πηλοῦ. Τὰ εὑρήματα ἐδῶ ἦταν τμῆμα λίθινου ἀγωγοῦ ποὺ δὲν βρέθηκε στὴ θέση του, ἕνα χάλκινο ἔλασμα ἀπὸ ἠθμό, ἕνα σφονδύλιο καὶ δύο ἀγνύθες. Τὰ χαρακτηριστικὰ ὄστρακα τοῦ χώρου ἦταν ἕνα μυκηναϊκὸ ὄστρακο μὲ γραπτὴ διακόσμηση παπυροειδοῦς, πόδι ἀπὸ μικρὸ ποτήρι μὲ ἐλαφρὰ βαθμιδωτὴ βάση καὶ τέλος βάση πρόχου. Ἡ ὕπαρξη μυκηναϊκῶν ὀστράκων σ' αὐτὸ τὸ βάθος εἶναι ἀντίστοιχη μὲ τὸν 'Ανατολικὸ Τομέα.

Στὸ ἴδιο βάθος, στὸ κέντρο καὶ πρὸς τὰ ΝΑ, σημειώθηκε ἡ ὕπαρξη καμένης στρογγυλῆς ξύλινης κατασκευῆς, ποὺ σχηματίζει τέλειο κύκλο, διαμ. 0.95 μ. Τὸ κέντρο τοῦ κύκλου ἀπέχει 7.13 μ. ἀπὸ τὸ σημεῖο Δ/1-4/10 καὶ 1.10 μ. ἀπὸ τὴ Δ πλευρὰ τοῦ Τοίχου Α. Ἡ ἀλλαγὴ τῆς ὑφῆς τοῦ χώματος ἦταν ἔντονη, γι' αὐτὸ καὶ ἡ περιφέρεια τοῦ κύκλου διακρίθηκε μὲ μεγάλη σαφήνεια. Τὰ κάρβουνα φαίνεται ὅτι βρίσκονταν στὴν ἀρχική τους θέση καὶ τὸ καμένο

ξύλο συνεχιζόταν καὶ στὰ κατώτερα στρώματα τοῦ χώρου. Στὸν ὑπόλοιπο χῶρο, κυρίως πρὸς τὰ Δ, τὸ χῶμα εἶχε καστανὸ χρῶμα καὶ περιεῖχε ἀρκετὲς μικροῦ μεγέθους πέτρες, ἐνῶ πρὸς τὰ Ν καὶ ΝΔ τῆς καμένης στρογγυλῆς ξύλινης κατασκευῆς ἦταν ἔντονα κιτρινωπό. Σὲ βάθος 1.37 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος, στοὺς ὑποκανάβους Δ/7-4/8, Δ/7-4/9, Δ/8-4/8, Δ/8-4/9, βρέθηκε ἕνα στρῶμα χαλικασβέστου τεσσάρων τετραγωνικῶν μέτρων, ποὺ πιθανότατα ἀνῆκε σὲ δάπεδο τοῦ ἐπάνω ὀρόφου τοῦ κτηρίου. Σημαντικὸ εὕρημα ἦταν μιὰ φακοειδὴς σφραγίδα ἀπὸ ὀφείτη (πίν. 218δ). Στὴ σφραγιστικὴ ἐπιφάνεια μὲ σταυρόσχημη γλυφὴ διαιρεῖται τὸ πεδίο σὲ τέσσερα τεταρτοκύκλια μὲ δύο ζεύγη ὁριζόντιων καὶ κάθετων ἐγχαράξεων ποὺ σχηματίζουν ὀρθὴ γωνία μὲ κορυφὴ πρὸς τὸ κέντρο. Ἀπὸ τὰ ὄστρακα χαρακτηριστικὰ εἶναι ἕνα μὲ διακόσμηση καλαμοειδῶν.

Ἀμέσως Δ τῆς χαλικασβέστου καὶ σὲ ἐπαφὴ μ' αὐτὴν διακρίθηκαν διαλυμένα κομμάτια κούσκουρα, ἐνῶ λίγο ΒΔ ὑπῆρχαν πεσμένες σχιστολιθικὲς πλάκες. Τὰ εὑρήματα ἐδῶ ἦταν κυρίως ἀγνύθες, σφαιρικὲς καὶ πεπλατυσμένες κι ἕνα πήλινο κωνικὸ ἀντικείμενο μὲ διαμπερὴ τρύπα στὸ ἀνώτερο τμῆμα του. Ἡ βάση τοῦ ἀντικειμένου καλύπτεται ἀπὸ μιὰ σφραγιστικὴ ἐπιφάνεια μὲ ζώνη ποὺ περιτρέχει τὴν περιφέρεια μὲ ἐπαναλαμβανόμενα θέματα ζώων γύρω ἀπὸ δυὸ ἀνθρώπινες μορφὲς (πίν. 218γ). Χαρακτηριστικὸ τῆς σφραγιστικῆς ἐπιφάνειας εἶναι ὅτι οἱ μορφὲς ἀποδίδονται θετικὰ κι ὄχι ἀρνητικά, πρᾶγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ἴσως πρόκειται γιὰ μήτρα κι ὄχι γιὰ σφραγίδα. Ἀπὸ τὰ ὄστρακα διακρίθηκαν ἀρκετὰ ἀπὸ προχοειδή, χύτρες καὶ ἕνα ἀπὸ κύπελλο μὲ καστανέρυθρη διακόσμηση μὲ θέμα χταποδιοῦ. Γενικότερα ἐπισημαίνεται ὅτι στὸ Ν τμῆμα τοῦ Δυτικοῦ Τομέα ὑπάρχει συγκέντρωση ΥΜ Ιβ κεραμεικῆς.

Κατὰ μῆκος τῶν λίθων τῆς ΝΔ γωνίας στὸ ἴδιο στρῶμα ἐμφανίσθηκαν πολλὲς μικρὲς πέτρες σὲ πυκνὴ διάταξη. Ἀνάμεσά τους ὑπῆρχαν καὶ λίθοι μεσαίου μεγέθους. Τὰ εὑρήματα ἐδῶ ἦταν καὶ πάλι ἀγνύθες, καθὼς κι ἕνα περίαπτο ἀπὸ στεατίτη μὲ ἐγχαράξεις σὲ σχῆμα στρειδιοῦ (πίν. 218α).

Στὸ ἴδιο στρῶμα, ἀπὸ βάθος πάλι 1.20 - 1.35 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος, παράλληλα μὲ τὸ Δ ὅριο τοῦ χώρου, φάνηκαν τρεῖς λαξευμένοι λίθοι μεσαίου μεγέθους, ποὺ ἀποτελοῦν τμῆμα τοίχου, ὁ ὁποῖος ἐμφανίστηκε καλύτερα στὰ ἑπόμενα στρώματα καὶ ὀνομάστηκε Τοῖχος Ζ.

Τὰ ὄστρακα τοῦ στρώματος εἶναι κυρίως μινωικά, μὲ σχετικὲς καὶ πάλι μυκηναϊκὲς διαταράξεις, ἀπὸ πορτοκαλόχρωμο πηλὸ ἢ κοκκινωπὸ καὶ ἀκάθαρτο γιὰ τὰ ὄστρακα τῶν χονδροειδῶν ἀγγείων. Τὰ ἐπικρατέστερα σχήματα ἀγγείων σ' αὐτὸ τὸ στρῶμα ἦταν κύλικες (πίν. 219), χύτρες, κωνικὰ καὶ σφαιρικὰ κύπελλα καὶ πιθάρια μ' ἐγχάρακτη ἢ πλαστικὴ διακόσμηση ἢ ταινίες μὲ ἰχθυάκανθα. Σὲ καλύτερη κατάσταση καὶ καλύτερης ποιότητας ἦταν τὰ ὄστρακα στὸ ΝΔ τμῆμα τοῦ χώρου κατὰ μῆκος τοῦ Ν ὁρίου, κυρίως ὄστρακα μὲ διακόσμηση ἐρυθρὴ ἢ καστανέρυθρη φυτικοῦ καὶ θαλάσσιου ρυθμοῦ.

Σὲ βαθύτερο ἐπίπεδο, ἀπὸ βάθος 1.40 - 1.55 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος, δηλαδὴ 2.15 - 2.30 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, παρατηρήθηκε ὅτι τὸ χῶμα στὴ ΒΑ γωνία ἦταν σκοτεινὸ καστανό. Μὲ τὴν ἀφαίρεση τῶν λίγων λίθων μικροῦ μεγέθους, ποὺ εἶχαν ἐμφανιστεῖ ἀμέσως ψηλότερα, ἀποκαλύφθηκαν νέοι μεσαίου καὶ μεγάλου μεγέθους, πεσμένοι μὲ τὴν ἴδια φορὰ μὲ τοὺς προηγούμενους. Ἀκριβῶς στὸ χῶρο τῆς ΒΑ γωνίας τοῦ Δυτικοῦ Τομέα ἀποκαλύφθηκαν σ' αὐτὸ τὸ βάθος λίγες ἀκόμη πεσμένες σχιστολιθικὲς πλάκες, Ν ἀπὸ τὴν ὁμάδα τῶν σχιστολιθικῶν πλακῶν ποὺ βρίσκονταν μαζὶ μὲ τὸ συσσωμάτωμα τοῦ πηλοῦ.

Κατὰ μῆκος τοῦ Β ὁρίου τοῦ ἀνασκαπτόμενου χώρου βρέθηκαν δυὸ σύγχρονα ὄστρακα, κομμάτια ἀπὸ σιδερένια κουτιὰ καὶ σύγχρονα ἐγχειρίδια, ποὺ ὀφείλουν τὴν παρουσία τους στὸ γνωστὸ γερμανικὸ χαράκωμα. Τὸ ὑπόλοιπα εὑρήματα τοῦ χώρου, ποὺ βρέθηκαν κυρίως Ν εἶναι δύο ἀγνύθες καὶ ἕνας τριπτήρας. Ἀνάμεσα στὰ ὄστρακα διακρίθηκαν πόδι κύλικας, ἕνα ὄστρακο μὲ πορτοκαλόχρωμη φυτικὴ διακόσμηση κι ἕνα ὄστρακο ἀρχαϊκοῦ πίθου μὲ ἐγχάρακτους ὁμόκεντρους κύκλους.

Στὸ κέντρο καὶ ΝΔ τὸ χῶμα ἐξακολούθησε νὰ εἶναι σκοτεινὸ καστανὸ σ' ὁλόκληρο τὸ χῶρο, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ τμῆμα Ν ἀπὸ τὶς πεσμένες πέτρες καὶ κοντὰ στὸν Τοῖχο Α, ὅπου εἶχε μιὰ κίτρινη ἀπόχρωση, ὅπως συνέβαινε καὶ στὸ ὑπερκείμενο στρῶμα. Ὁ χῶρος μὲ τὶς πεσμένες πέτρες ἀποκαλύφθηκε στὸ σύνολό του καὶ φαίνεται ὅτι συνεχίζεται σὲ βάθος ἡ φορὰ πτώσης τῶν λίθων ἀπὸ ΝΑ πρὸς ΒΔ. Τὸ στρῶμα καταστροφῆς εἶναι φανερὸ κυρίως στὸ Β τμῆμα τοῦ χώρου, ἐνῶ Ν δὲν ἀποκαλύφθηκαν πολλὲς πεσμένες πέτρες. Ἐδῶ συλλέχθηκαν διάσπαρτα κομμάτια κάρβουνου καὶ διάφορα ὄστρακα, ὅπως προχοὴ ἀσκοειδοῦς ἀγγείου καὶ γεφυρόστομη προχοὴ προχοειδοῦς. Στὸ χῶρο Ν τῆς τομῆς τοῦ 1978, στὸ κέντρο τοῦ Δ τμήματος, τὰ εὑρήματα ἦταν τμῆμα ρυτοῦ, μερικὰ στρείδια καὶ βότσαλα, ἕνας ἀκέραιος τρίτωνας, τμῆμα τοιχωμάτων λίθινου σφαιρικοῦ μάλλον ἀγγείου, ἀπολέπισμα μαρμάρου, τμῆμα βάσης λίθινου ἀγγείου, σχεδὸν ἀκέραιη διακοσμημένη κύλικα καὶ λίγα κομμάτια ἀπὸ κύανο. Ἀπὸ τὰ ὄστρακα ἀναφέρεται ἕνα μὲ φυτικὴ διακόσμηση.

Ἀνατολικὰ τοῦ Τοίχου Ζ ἐμφανίσθηκαν πεσμένες πέτρες μικρὲς καὶ μεσαίου μεγέθους. Δ τοῦ Τοίχου Α καὶ Β τῆς ξύλινης καμένης κυκλικῆς κατασκευῆς, στὸν ὑποκάναβο Δ/8-4/7, ἐμφανίσθηκαν πολλὲς πεσμένες πέτρες, ποὺ μοιάζουν μὲ πλακόστρωτο δεύτερου ὀρόφου, ἐνῶ Ν τῆς ξύλινης καμένης κυκλικῆς κατασκευῆς σημειώθηκε ὁμάδα ἀπὸ μικροὺς σχιστόλιθους.

Τὰ εὑρήματα σ' αὐτὸ τὸ βάθος, δηλαδὴ 1.40 - 1.55 ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος, ποὺ συγκεντρώνονταν κυρίως στὸ κέντρο τοῦ Δ τμήματος τοῦ χώρου, ἦταν ἕνα χάλκινο καμπύλο ἔλασμα, κομμάτια κάρβουνου, κομμάτι καμένου μαρμάρου καὶ καμένου πηλοῦ, ἕνα σφαιρικὸ κι ἕνα κωνικὸ κύπελλο, κομμάτι κυλινδρικοῦ καμένου ξύλου καὶ ἕνα ἀπολέπισμα ὀψιανοῦ. Σὲ ἀπό-

σταση 3.20 μ. ἀπὸ τὸ Ν ὅριο τοῦ χώρου ἐμφανίστηκε πεσμένο μὲ φορὰ ἀπὸ τὰ Α στὰ Δ ἕνα σύνολο ἀπὸ μικρὰ ἀγγεῖα καὶ μυκηναϊκὲς κύλικες. Τὸ σύνολο ὅλων αὐτῶν τῶν ἀγγείων δίνουν καλύτερα τὴν εἰκόνα τῆς καταστροφῆς. Χαρακτηριστικὰ ὄστρακα ἀπὸ τὸ χῶρο εἶναι ἕνα μὲ φυτικὴ διακόσμηση, κι ἕνα ὄστρακο ἀπὸ σφαιρικὸ ἀγγεῖο μὲ φολιδωτὴ διακόσμηση. Τὰ μυκηναϊκὰ ὄστρακα ἀντιστοιχοῦν στὴ διατάραξη ποὺ σημειώθηκε σ' αὐτὸ τὸ βάθος στὸν Ἀνατολικὸ Τομέα. Στὸ ὑπόλοιπο πρὸς Ν τμῆμα τοῦ στρώματος, ποὺ εἶχε χρῶμα χώματος ἀνοιχτὸ καστανό, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία τοῦ Δυτικοῦ Τομέα, ὅπου τὸ χῶμα εἶχε κιτρινωπὸ χρῶμα μὲ χαλικάσβεστο, εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἀνεύρεση πολλῶν πεσμένων μικρῶν ἀγγείων σὲ μεγάλη πυκνότητα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα πολλὰ εἶναι ἄωτα κωνικὰ κύπελλα. Ἡ ὁμάδα ὀστράκων ποὺ συλλέχθηκαν στὸ χῶρο αὐτὸ χαρακτηρίζεται κυρίως ἀπὸ ὄστρακα μὲ φυτικὴ διακόσμηση καλαμοειδῶν ἢ μὲ διακόσμηση βράχων καὶ ταινιῶν καὶ δείχνει τὴν ὁμοιογένεια τοῦ στρώματος στὸ Ν τμῆμα ἀπὸ βάθος 1.20 - 1.55 μ.

Δεύτερο στρῶμα

Ἡ ἀφαίρεση τοῦ δεύτερου στρώματος ἄρχισε ἀπὸ βάθος 1.55 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος. Τὸ στρῶμα αὐτό, ὅπου τὸ χῶμα ἦταν σκοτεινὸ καστανό, χαρακτηριζόταν ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν κωνικῶν κυπέλλων. Στὸ Β τμῆμα τοῦ τομέα ἐμφανίστηκαν καὶ κατὰ τὴν ἀφαίρεση αὐτοῦ τοῦ στρώματος μερικὰ σιδερένια ἀντικείμενα καὶ δύο ὄστρακα μὲ ἐφυάλωση, ἔτσι ποὺ ἔγινε φανερὸ πὼς πρόκειται γιὰ τὴ συνέχεια τῆς σύγχρονης διείσδυσης. Στὸ χῶρο Δ τῶν πεσμένων σχιστόλιθων τοῦ ΒΑ τμήματος καὶ ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς καὶ τὶς μεγάλες πεσμένες πέτρες ὁ ἀριθμὸς τῶν ὀστράκων ἦταν ἐλάχιστος. Ἐδῶ βρέθηκαν πολλὰ σχιστολιθικὰ ἀπολεπίσματα, καθὼς κι ἕνα πήλινο εἰδώλιο αἰγοειδοῦς ἢ ταύρου, ἕνα κωνικὸ κύπελλο καὶ ἕνα κέρατο, μάλλον ἀπὸ πήλινο εἰδώλιο ταύρου. Στὸ κέντρο περίπου τοῦ χώρου φάνηκαν πάλι στὸ ἴδιο βάθος, δηλαδὴ 1.55 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος καὶ 2.30 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους λίγες πεσμένες πέτρες καὶ μιὰ μεγάλη σχιστολιθικὴ πλάκα. Τὸ χῶμα ἦταν γενικὰ καστανό, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Α τμῆμα, ὅπου ἦταν κιτρινωπό. Στὸ κέντρο ἐπίσης τοῦ χώρου μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Α σὲ Δ ἀποκαλύφθηκε συστάδα κωνικῶν κυπέλλων. Τὰ κύπελλα αὐτὰ δίνουν σαφὴ εἰκόνα τῆς καταστροφῆς στὸ Δυτικὸ Τομέα κι ὁ τρόπος τῆς πτώσης τους βοηθάει στὴν πιθανὴ ἀποκατάσταση τῆς θέσης τους πρὶν τὴν καταστροφὴ τοῦ κτηρίου. Συγκεκριμένα στὸ Α καὶ κεντρικὸ τμῆμα τοῦ συνόλου τῶν πεσμένων κυπέλλων ἡ πυκνότητα σὲ ἀκέραια ἀγγεῖα καὶ ὄστρακα κωνικῶν κυπέλλων ἦταν μεγάλη, ἐνῶ πρὸς Δ μειωνόταν αἰσθητά. Αὐτὸ ἴσως σημαίνει ὅτι τὰ ἀγγεῖα, ποὺ ἦταν στὸ δεύτερο ὄροφο, βρίσκονταν ἀκουμπισμένα σὲ μιὰ κατασκευὴ μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Α σὲ Δ καὶ πέφτοντας σκορπίστηκαν μέχρι τὸ ἀκρότατο Δ σημεῖο. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε γενικὰ ἡ φορὰ καὶ ἡ κλίση τους εἶναι ἀπὸ Α σὲ Δ. Ἐπισημαίνεται

ὅτι ἡ κεραμεικὴ στὸ κέντρο καὶ πρὸς τὰ ΝΔ εἶναι ἀντίστοιχη μ' ἐκείνη ποὺ βρέθηκε κοντὰ στὸ Ν ὅριο τοῦ χώρου, μὲ χαρακτηριστικὰ ὄστρακα μὲ γραπτὴ διακόσμηση ἄλλοτε κυματοειδῶν γραμμῶν μὲ στιγμὲς κι ἄλλοτε διακόσμηση ἀπὸ βράχια ἢ μὲ φυτικὴ διακόσμηση, ταινιωτὴ ἢ στικτή.

Στὸ Ν τμῆμα τοῦ ἴδιου στρώματος τὸ χῶμα ἦταν σκοτεινὸ καστανό, ἀνοιχτότερο πρὸς Α. Στὸ κέντρο, στὸν ὑποκάναβο Δ/4-4/6, ὑπῆρχαν πέντε πεσμένες πέτρες, ἐνῶ Ν καὶ στὴ νοητὴ προέκταση τοῦ Τοίχου Β πρὸς Δ ἐμφανίστηκαν μεσαίου μεγέθους πέτρες ποὺ ἀνῆκαν σὲ τοῖχο ποὺ ἀποκαλύφθηκε πλήρως στὸ κατώτερο στρῶμα. ΝΔ τοῦ πρώτου συνόλου τῶν κωνικῶν κυπέλλων ἤρθε σὲ φῶς καὶ νέο σύνολο κωνικῶν κυπέλλων ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ περισσότερα εἶναι σπασμένα καὶ ὅσα σώζονται σχεδὸν ἀκέραια ἦταν πεσμένα ἀνάστροφα. Ἀνάμεσά τους συλλέχθηκαν μία ἀγνύθα, ἕνα κομμάτι κόκκινου κονιάματος, ἕνα πῶμα λίθινου ἀγγείου ἀπὸ στεατίτη μὲ λαβή, ἴσως ἀπὸ πυξίδα καὶ τέλος μικρὸ πύραυνο ποὺ δὲ σώζει τὴ λαβή. Πρὸς τὰ Δ τὸ χῶμα ἦταν σκληρότερο καὶ παρουσιάστηκαν μεγάλα κενὰ ἀνάμεσα στὶς πεσμένες πέτρες. Τὸ χρῶμα τοῦ χώματος ἦταν κίτρινο μὲ καστανὴ ἀπόχρωση πρὸς τὰ Δ ἐνῶ ταυτόχρονα γινόταν πολὺ ὑγρὸ καὶ συμπαγές. Ἡ περιεκτικότητα τοῦ χώματος σὲ ὄστρακα ἦταν σχετικὰ μικρὴ στὸ ΝΑ τμῆμα τοῦ χώρου καὶ συνεχῶς αὐξανόταν πρὸς τὰ ΝΔ. Στὸ ΝΔ αὐτὸ τμῆμα βρέθηκαν κομμάτια κονιάματος κόκκινου καὶ πορτοκαλόχρωμου, μιὰ μικρὴ λοπάδα, τέσσερα κωνικὰ κύπελλα, δύο τριπτῆρες καὶ δύο λεπίδες ὀψιανοῦ. Τὰ διακοσμητικὰ θέματα τῶν ὀστράκων περιλαμβάνουν χταπόδια (πίν. 220), σπεῖρες, βράχια, φυτικὰ ἑλικοειδὴ θέματα κι ἀκόμη καμπυλόγραμμες ταινίες, ναυτίλους καὶ φολιδωτὰ δηλαδὴ θέματα τόσο τοῦ θαλάσσιου ὅσο καὶ τοῦ φυτικοῦ ρυθμοῦ. Ἐδῶ βρέθηκαν ἀκόμη 6 κύπελλα, 5 κωνικὰ καὶ 1 σφαιρικὸ καθὼς καὶ ἕνα τριβεῖο.

Στὴ ΝΔ γωνία τοῦ τομέα τὸ χῶμα ἦταν σκληρὸ ἀλλὰ πλούσιο σὲ διακοσμημένη κεραμεικὴ καὶ μὲ ὄστρακα ἀγγείων διαφόρων σχημάτων, σφαιρικὰ κύπελλα, κύλικες καὶ ρυτά. Ἀντίθετα στὴ ΝΑ γωνία ὑπῆρχαν πολλὲς συσσωρευμένες μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους πέτρες ποὺ σχημάτιζαν ἕνα συμπαγὲς στρῶμα μαζὶ μὲ ἀκανόνιστες πλάκες ἀπὸ κούσκουρα, ἐνῶ εἰδικὰ κάτω ἀπὸ τὸ χῶρο ποὺ ἦταν τὸ χαλικάσβεστο στὸ προηγούμενο στρῶμα, ὑπῆρχαν πέτρες μὲ πολλὰ κενὰ χώματος ἀνάμεσά τους. Σὲ βάθος 1.55 - 1.70 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος στὴν ξύλινη στρογγυλὴ καμένη κατασκευή, κάτω ἀπὸ μιὰ μεγάλη πέτρα ποὺ τὴν κάλυπτε, τὸ χῶμα ἦταν ἔντονα μαῦρο μὲ πολλὰ καὶ μεγάλα κομμάτια κάρβουνου. Κάτω ἀπ'αὐτὸ ἐμφανίστηκε καλύτερα ποῦ πατοῦσε ἡ κυκλικὴ κατασκευή, δηλαδὴ πάνω σὲ μικρὲς πλατιὲς πέτρες ποὺ ἔχουν ἀσβεστοποιηθεῖ ἀπὸ τὴν ἰσχυρὴ φωτιά. Τὸ πάχος τοῦ ὑπερκείμενου χώματος μὲ τὰ κάρβουνα ἦταν 0.20 μ. Ἡ κατασκευὴ αὐτὴ διατηρήθηκε στὴ θέση της.

Κατὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν κυπέλλων τοῦ στρώματος διαπιστώθηκε ὅτι μιὰ συστάδα ποὺ φάνηκε πρὸς τὰ Δ πρέπει νὰ ἔχει πέσει ἀπὸ κάποια κατασκευὴ

πού στηριζόταν στὸν Τοῖχο Ζ. Ἡ συστάδα αὐτὴ ἔπεσε χωρὶς νὰ διασκορπιστεῖ, ὅπως ἔγινε μὲ τὶς ὑπόλοιπες συστάδες Α, συνεπῶς πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὸν ἴδιο χῶρο μὲ τὸ σωρό, γεγονὸς πού ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι τὰ κύπελλα ἔχουν πέσει κυρίως ἀνάστροφα καὶ δὲν ἔχουν σπάσει.

Μ' αὐτὲς τὶς παρατηρήσεις σταμάτησε ἡ ἀφαίρεση αὐτοῦ τοῦ στρώματος, πού ὅπως ἀναφέρθηκε ἦταν ἕνα στρῶμα κωνικῶν κυπέλλων, κάτω ἀπὸ ἕνα στρῶμα ἀγνυθῶν. Μετὰ τὴν ἀφαίρεσή του ἡ ἀνασκαφὴ περιορίστηκε σ' ἕνα μόνο τμῆμα, στὸ μέρος τοῦ Δυτικοῦ Τομέα, πού ὀνομάστηκε Χῶρος 17. Ὁ Χῶρος 17 πρὸς τὸ παρὸν ὁρίζεται μὲ τὴ βοήθεια μόνο τριῶν τοίχων ἀφοῦ δὲν βρέθηκε στὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο τὸ Ν ὅριό του. Οἱ τρεῖς αὐτοὶ τοῖχοι εἶναι ὁ Τοῖχος Α, ὁ Τοῖχος Ζ καὶ ὁ Τοῖχος Ι. Ὁ Τοῖχος Ι ἐμφανίστηκε στοὺς ὑποκανάβους Δ/1-4/7, Δ/8-4/7 ἀκριβῶς στὴν εὐθεία τοῦ Τοίχου Β σὰν προέκτασή του πρὸς τὰ Δ, συνδέοντας τοὺς Τοίχους Α καὶ Ζ. Μὲ τὴν πρόοδο τῆς ἀνασκαφῆς ὅμως ἀποδείχτηκε ὅτι εἶναι τελείως διαφορετικὸς στὴν τοιχοδομία ἀπὸ τὸν Τοῖχο Β γιατὶ δὲν ἔχει κατασκευαστεῖ ἀπὸ μεγάλες πέτρες ὅπως ὁ Τοῖχος Β ἀλλὰ ἀπὸ μικρές. Στὴν ἐπίχωση αὐτοῦ τοῦ τοίχου βρέθηκε δισκοειδὴς σφραγίδα ἀπὸ στεατίτη μὲ παράσταση γρύπα πρὸς τὰ ἀριστερὰ (πίν. 218δ).

Χῶρος 17

Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ Χῶρο 17 ἄρχισε ἀπὸ βάθος 1.70 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος, δηλαδὴ 2.45 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Στὸ χῶρο αὐτὸ εἶχε ἐμφανισθεῖ ἤδη ἀπὸ τὰ προηγούμενα στρώματα ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα κεραμεική, δηλαδὴ ὄστρακα μὲ ὀκτώσχημες ἀσπίδες, ναυτίλους, χταπόδια, κρίνα, δικτυωτά, φολιδωτὰ κ.ἄ.

Τὰ πρῶτα σημαντικότερα εὑρήματα ἀπὸ βάθος 1.70 - 1.80 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος στὸ κεντρικὸ καὶ Δ τμῆμα τοῦ χώρου, στοὺς ὑποκανάβους Δ/1 - 4/7, Δ/1-4/8, Δ/2-4/7,Δ/2-4/8, Δ/3-4/7, Δ/3-4/8, ἦταν δυὸ κομμάτια τριποδικῆς ἢ τετραποδικῆς λίθινης τράπεζας ἀπὸ στεατίτη, μεγάλο κομμάτι ψευδόστομου ἀμφορέα, τμῆμα δουλεμένης πλάκας, κομμάτι κόκκινου κονιάματος καὶ κομμάτι γυψόλιθου. Τὰ ὄστρακα πού συλλέχθηκαν στὸν ἴδιο χῶρο προέρχονται ἀπὸ κωνικὰ καὶ σφαιρικὰ κύπελλα, προχοειδὴ καὶ ἀγγεῖα μεσαίου μεγέθους μὲ λεπτὰ κυρίως τοιχώματα. Ἀνάμεσα στὰ διακοσμητικὰ θέματα διακρίθηκαν τόξα καὶ σπεῖρες, τὸ θέμα τοῦ σπόγγου, τῶν ἐνάλληλων γωνιῶν, ἀστέρι μὲ κηλίδα στὸ κέντρο, διπλὸς πέλεκυς μὲ ἱερούς κόμβους, διακόσμηση ripple καὶ ταινίες.

Στὸ κυρίως Δ τμῆμα τοῦ χώρου, στοὺς ὑποκανάβους Δ/1-4/7, Δ/1-4/8, στὸ ἴδιο βάθος, τὰ εὑρήματα ἦταν κύπελλα, ἕνα σφαιρικό, καὶ δύο κωνικά, ἕνα κομμάτι γυψόλιθου, ἕνας τριπτῆρας καὶ τμῆμα λίθινης τράπεζας ἀπὸ στεατίτη. Ἀπὸ τὰ ὄστρακα διακρίθηκε ὅτι μερικὰ ἀνῆκαν σὲ δύο πρόχους, σὲ κύ-

πελλο μὲ καστανέρυθρες ταινίες καὶ σὲ καδόσχημο ἀγγεῖο. Τὰ ὄστρακα ἔχουν τὰ περισσότερα θαλασσινὰ καὶ φυτικὰ θέματα, ὅπως κλαδιά, σπεῖρες μὲ κεντρικὸ ἄνθος μὲ φύλλα, κρίνα ἢ ἀκόμη διπλὸ πέλεκυ καὶ ἱερούς κόμβους. Παρατηρήθηκε ἐπίσης ὅτι τὰ ἀγγεῖα τοῦ χώρου ἦταν ἰσχυρὰ συμπιεσμένα, ἴσως γιατὶ τὸ χῶμα ἀνάμεσά τους ἦταν λεπίδα, σπασμένα ὅμως στὴ θέση τους.

Στὸ ΒΔ κυρίως τμῆμα τοῦ χώρου διαπιστώθηκε ἡ ὕπαρξη στρώματος λεπτῆς λεπίδας, εἴδος δαπέδου, ποὺ εἶναι προφανὴς ἔνδειξη τῆς ὕπαρξης καὶ ἐδῶ δεύτερου πεσμένου ὀρόφου, ποὺ εἶχε ὅμως τελείως διαφορετικὴ χρήση ἀπὸ τὸ ἰσόγειο. Τὸ ἴδιο ἀποδεικνύουν καὶ τὰ εὑρήματα, ποὺ ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ βαθύτερα εἶναι πολὺ διαφορετικὰ ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ βρίσκονταν ψηλότερα, στὰ στρώματα τῶν κυπέλλων καὶ ἀγνυθῶν. Κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς λεπτῆς λεπίδας συλλέχθηκαν στὸ ΒΔ τμῆμα τοῦ Χώρου 17 μικρὸ κομμάτι ἀπὸ χρυσό, κομμάτι τριβείου καὶ τὸ σημαντικότερο εὕρημα τῆς φετινῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου, ἕνα μικρὸ κεφάλι ἀνθρώπου νεαρᾶς ἡλικίας ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο (πίν. 221α), ποὺ σώθηκε ἀκέραιο ἐκτὸς ἀπὸ τμῆμα τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς. Τὰ ἀτομικὰ σχεδὸν χαρακτηριστικὰ ἀποδίδονται ἔντονα, μὲ ἐξογκωμένα μάτια καὶ πολὺ προσεγμένη τὴν ἀπόδοση τῆς μύτης καὶ τοῦ αὐτιοῦ. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἀπόδοση τῆς ἐπιφάνειας τοῦ κρανίου μὲ πλῆθος στιγμῶν σὲ κανονικὴ διάταξη, ποὺ βρίσκει κι ἄλλα μινωικὰ παράλληλα κι ἀκόμη ὁ ἐπιμήκης λαιμὸς ποὺ διαμορφώνεται κάτω σὲ γόμφο, ποὺ σώζεται ἀκέραιος, γιὰ τὴν ἔμπηξη προφανῶς σὲ ξύλινο κορμό. Ἡ χρονολογία τοῦ σπουδαίου αὐτοῦ ἔργου τέχνης εἶναι ἀσφαλῶς οἱ ΥΜ Ιβ χρόνοι, ὅπως δείχνει ἡ παρουσία πλήθους κεραμεικῆς. Ἐδῶ βρέθηκαν περίπου 40 ἀγγεῖα σὲ κομμάτια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα 22 κωνικὰ καὶ 9 σφαιρικὰ κύπελλα, 2 χύτρες, 1 δίσκος ποὺ σώζει ἕνα ἀπὸ τὰ πόδια, 3 πρόχοι καὶ 3 κλειστὰ ἀγγεῖα μεσαίου μεγέθους. Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέροντα εἶναι πολλὰ κύπελλα μὲ διακόσμηση φολιδωτοῦ, κρίνων, ἀκόμη καὶ ἀργοναυτῶν (εἰκ. 1). Στὸν ἴδιο χῶρο συλλέχθηκαν ἀκόμη τρία κομμάτια κονιάματος ἄσπρου καὶ κόκκινου χρώματος καὶ ἕνα κομμάτι στεατίτη. Παρατηρήθηκε τέλος ὅτι στὸν κεντρικὸ χῶρο τοῦ Δ τμήματος, τὸ ποσοστὸ τῶν ὀστράκων μὲ γραπτὴ διακόσμηση ἦταν μικρότερο ἀπ' ὅ,τι στοὺς προηγούμενους χώρους τοῦ ἴδιου τμήματος.

Σὲ βάθος 1.80 μ. - 2 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος, δηλαδὴ 2.55 - 2.75 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, τὰ διακοσμημένα ὄστρακα ἦταν λιγότερα. Τὸ χῶμα ἔγινε περισσότερο ὑγρὸ καὶ γλιστερό, ἐνῶ στὸ Δ μέρος τοῦ Δ τμήματος τοῦ Χώρου 17 παρουσιάστηκαν ὄστρακα σὲ μεγάλη πυκνότητα ἀπὸ λεπτὰ κυρίως ἀγγεῖα, ἐνῶ στὸ Α μέρος ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα μεσαίου μεγέθους. Σ' αὐτὸ τὸ βάθος ἐμφανίστηκαν 9 ἀγγεῖα, 6 ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, 1 φρουτοδόχη, 1 σκυφοειδὲς μὲ προχοὴ καὶ 1 λοπάδα. Συλλέχθηκαν ἀκόμη διάφορα κομμάτια κονιάματος καὶ ἕνα κομμάτι πιθανότατα τοιχογραφίας, ποὺ σώζει σὲ λευκὸ βάθος γαλάζιο χρῶμα ποὺ σχηματίζει καμπύλη καὶ κόκκινο

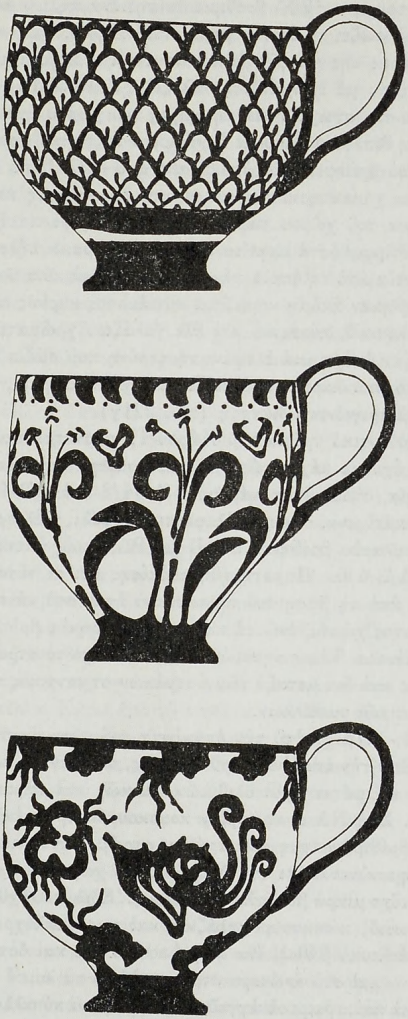

Εἰκ. 1. Τουρκογειτονιά. Χῶρος 17. Κύπελλα μὲ παράσταση φολιδωτοῦ, κρίνων καὶ ἀργοναυτῶν.

ποὺ σχηματίζει τρίγωνο. Ἐδῶ βρέθηκε ἐπίσης ἕνα πήλινο ἀνθρώπινο εἰδώλιο ὕψ. 0.054 μ. ποὺ σώζει τὸ ἐπάνω μέρος τοῦ κορμοῦ, τμῆμα τῶν χεριῶν καὶ τὸ κεφάλι. Τὰ χέρια τῆς μορφῆς ἐκτείνονται καὶ τὸ κεφάλι εἶναι ἐλαφρὰ γερμένο πρὸς τὰ πίσω μὲ ὄχνη ἔνθετης πλεξίδας (πίν. 221β). Τέλος πολὺ σημαντικὸ εὕρημα σὰν στοιχεῖο γιὰ τὴ χρήση τοῦ χώρου ἦταν μιὰ πωρολιθικὴ πυραμιδικὴ βάση διπλοῦ πέλεκυ μὲ ἐγχάρακτο τεκτονικὸ σημεῖο κλαδιοῦ στὴν κάτω πλευρά, ποὺ βρέθηκε στὸν ὑποκάναβο Δ/3 - 4/7. Ἀπὸ τὰ ὄστρακα ἀναφέρονται διάφορα χαρακτηριστικὰ μὲ φυτικὴ διακόσμηση καλαμοειδῶν.

Στὴ ΝΔ γωνία τοῦ χώρου παρατηρήθηκε ὅτι ἡ φωτιὰ ἦταν ἔντονη, ἐκεῖ μάλιστα ποὺ βρέθηκαν ὀστὰ κρανίου ζώου καὶ ὄστρακα πήλινου δίσκου. Ἐδῶ βρέθηκαν 11 ἀγγεῖα ἀπὸ τὰ ὁποῖα πέντε ἄωτα κωνικὰ κύπελλα καὶ τρεῖς φρουτοδόχες. Συλλέχθηκαν ἀκόμη κομμάτια κονιάματος κυρίως στὸ Δ καὶ Ν τμῆμα τοῦ χώρου, λευκοῦ, κόκκινου καὶ ἕνα γαλάζιου χρώματος. Ἐνδιαφέροντα εὑρήματα ὑπῆρξαν ἀκόμη μιὰ ἐλεφάντινη περόνη ποὺ σώζει μόνο τὸ στέλεχος καὶ ἕνα ἀσημένιο σκουλαρίκι, ποὺ σώζεται σχεδὸν ἀκέραιο, διακοσμημένο μὲ τρεῖς κοκίδες σὲ τριγωνικὴ διάταξη (πίν. 221γ).

Γενικὰ γιὰ τὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ Χώρου 17 παρατηρεῖται ὅτι σύμφωνα μὲ τὴν εἰκόνα ποὺ ἔχουμε μέχρι τώρα τὰ περισσότερα κονιάματα βρέθηκαν στὸ Ν καὶ ΝΔ τμῆμα, στοὺς ὑποκανάβους Δ/1 - 4/8 καὶ Δ/2-4/8 καὶ τὰ περισσότερα μικροαντικείμενα, ὅπως τὸ ἐλεφάντινο κεφάλι, ἡ ἐλεφάντινη περόνη καὶ τὸ ἀσημένιο σκουλαρίκι βρέθηκαν στὸ Β καὶ ΒΔ, στοὺς ὑποκανάβους Δ/1-4/6, Δ/2-4/6 καὶ Δ/3-4/6. Παρατηρήθηκε ἐπίσης ὅτι οἱ τέσσερις φρουτοδόχες βρέθηκαν γύρω ἀπὸ τὴ βάση τοῦ πέλεκυ ποὺ ἦταν στὸ κέντρο τοῦ μέχρι σήμερα ἀνασκαφέντος χώρου, ἐνῶ τὰ περισσότερα ἀγγεῖα βρίσκονταν στὸ Δ μέρος σὲ κάποια σύνολα. Τέλος σημειώνεται ὅτι σ' αὐτὸ τὸ στρῶμα δὲν φαίνονταν πεσμένες πέτρες καὶ ὅτι μεταξὺ τῶν ὀστράκων σημαντικὸς ἀριθμὸς εἶναι βάσεις ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων.

Ἀπὸ βάθος 2 - 2.15 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος, δηλαδὴ 2.75 - 2.90 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, στὸ κέντρο καὶ ΝΔ, παρουσιάσθηκαν μερικὰ κομμάτια σχιστολιθικῶν πλακῶν καὶ περισσότερα κάρβουνα στὰ Β καὶ ΒΔ. Στὰ ΝΔ ἀναφάνηκαν κουσκουρόπετρες, ἐνῶ στὴν Α πλευρὰ τοῦ Τοίχου Ζ βρέθηκαν ὄχνη τοῦ πρώτου στρώματος κονιάματος πάνω στὸν τοῖχο. Τέλος σημειώνεται ὅτι στὸ Δ τμῆμα τοῦ χώρου τὸ χῶμα ἦταν σκοτεινότερο καὶ περιεῖχε μικρὰ βότσαλα (τσαϊλάκι). Ἐδῶ συλλέχθηκαν 34 κομμάτια κονιάματος, λευκοῦ, κόκκινου, γαλάζιου καὶ πορτοκαλόχρωμου καὶ ἕνα μὲ μαύρη ταινία σὲ λευκὸ βάθος, ἕνα ἀσημένιο ἔλασμα καὶ ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα ποὺ ἀναφέρθηκαν καὶ στὸ ἀνώτερο στρῶμα. Ἀπὸ τὰ λοιπὰ εὑρήματα διακρίθηκαν 17 κωνικὰ καὶ σφαιρικὰ ἀγγεῖα, ἕνα σφαιρικὸ κύπελλο καὶ μιὰ λοπάδα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα στὸ χῶρο αὐτὸ βρέθηκαν ἐπίσης στὸ ἴδιο βάθος, δηλαδὴ 2 - 2.15 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος, ἕνα κομμάτι λίθινου

ἀγγείου, ἕνα ἀπολέπισμα ἀπὸ ἐλεφάντινο ἀντικείμενο, ἕνα κομμάτι ὀρείας κρυστάλλου καὶ κομμάτι μιᾶς δισκοειδοῦς σφραγίδας, ποὺ σώζει τὰ πόδια ἑνὸς ζώου (πίν. 218δ). Σὲ βάθος 2.25 μ. συλλέχθηκαν κονιάματα, τὰ περισσότερα κοντὰ στὸν Τοῖχο Ζ, δυὸ κομμάτια λίθινων ἀγγείων ἀπὸ στεατίτη, ἕνα πήλινο ἐπίμηκες ἀντικείμενο, κάρβουνο, κυρίως στὸ Β τμῆμα τοῦ χώρου καὶ 33 ἀγγεῖα, ἐπίσης κυρίως στὸ Β τμῆμα τοῦ χώρου, ἀπὸ τὰ ὁποῖα 19 ἁπλὰ κωνικὰ κύπελλα, 6 κωνικὰ μὲ ἔξω νεῦον χεῖλος, 2 σφαιρικά, 1 χύτρα καὶ 1 πρόχους. Τὰ ὄστρακα ποὺ συλλέχθηκαν στὸ κατώτερο ἐπίπεδο τοῦ στρώματος προέρχονται κυρίως ἀπὸ μικρὰ λεπτὰ ἀγγεῖα καὶ δίσκους.

Στὸ Α τμῆμα τοῦ Χώρου 17 ἡ ἀφαίρεση τοῦ χώματος ἄρχισε ἀπὸ βάθος 1.60 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος, δηλαδὴ 2.35 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, στοὺς ὑποκνάβους Δ/5-4,/6, Δ/5-4/7, Δ/5-4/8, Δ/6-4/6, Δ/6-4/7, Δ/6-4/8, Δ/7-4/6, Δ/7-4/7, Δ/7-4/8. Τὸ χῶμα πρὸς τὰ ΝΑ ἦταν συνέχεια σκληρὸ καὶ δὲν ἔμοιαζε καθόλου μὲ τὸ χαλαρὸ καὶ κούφιο σὲ πολλὰ σημεῖα χῶμα τοῦ κεντρικοῦ καὶ Δ τμήματος τοῦ χώρου. Τὰ εὑρήματα στὸ Α τμῆμα ἦταν μόνο ἕνα κωνικὸ κύπελλο, ἐνῶ τὰ ὄστρακα προέρχονταν κυρίως ἀπὸ μικρὰ ἐρυθρὰ καὶ μελαμβαφὴ κύπελλα. Στὸ κέντρο, ἀπὸ βάθος 1.65 - 1.75 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος τὰ εὑρήματα περιορίζονταν σὲ δυὸ κομμάτια γυψόλιθου καὶ τρία ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, ἐνῶ ἀπὸ βάθος 1.75 - 1.85 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος, ἀνάμεσα στὶς πεσμένες πέτρες, βρέθηκαν κατὰ τὴν ἀφαίρεσή τους δύο κομμάτια ἀκατέργαστου στεατίτη, ἕνα ἔλασμα χαλκοῦ, 4 ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, ἕνα κομμάτι πώματος λίθινου ἀγγείου, ἕνα τριβεῖο, κομμάτια κονιάματος, ἕνα ὀστέινο κυλινδρικὸ ἀντικείμενο καὶ 3 κομμάτια ἐλεφαντόδοντου, ποὺ ἴσως προέρχονται ἀπὸ πῶμα πυξίδας. Τὸ ἕνα ἀπὸ αὐτὰ ἔχει τρεῖς τρύπες ποὺ ἴσως δεχόταν ἐκθέσεις. Τὰ ὄστρακα ποὺ συλλέχθηκαν ἀνάμεσα ἀπὸ τὶς πέτρες ἦταν λίγα κι ἀπ' αὐτὰ τὰ περισσότερα προέρχονται ἀπὸ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα. Κάτω ἀπὸ τὸ στρῶμα τῶν λίθων ἀπὸ βάθος 1.85 - 1.95 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος, τὸ χρῶμα τοῦ χώματος ἦταν ἀνοιχτὸ καστανό. Στὸ βάθος αὐτὸ φάνηκε ὅτι μέρος τῆς ξύλινης καμένης κυκλικῆς κατασκευῆς, ποὺ βρισκόταν Δ τοῦ Τοίχου Α, ἦταν πάνω ἀπὸ τὸν Τοῖχο Ι, πρᾶγμα ποὺ σημαίνει ὅτι πρῶτα καταστράφηκε ὁ Τοῖχος Ι καὶ ὕστερα ἔπεσε πάνω σ' αὐτὸν ἡ κυκλικὴ αὐτὴ κατασκευὴ προφανῶς ἀπὸ ἐπάνω ὄροφο. Τὰ εὑρήματα σ' αὐτὸ τὸ βάθος ἦταν κομμάτια ἀπὸ κονιάματα διαφόρων χρωμάτων, τμῆμα λεπίδας ὀψιανοῦ, ἕνα λίθινο ἀντικείμενο, ποὺ ἴσως εἶναι περιχείλωμα ἀπὸ τράπεζα προσφορῶν καὶ ἕνα πήλινο εἰδώλιο ἀδιακρίβωτου ζώου. Ἀξίζει νὰ ὑπομνησθεῖ ἡ ἀνεύρεση εἰδωλίων σὲ ἀντίστοιχα βάθη τόσο στὸν Ἀνατολικὸ Τομέα, στὸ Χῶρο 16, ὅσο καὶ στὸ Δ τμῆμα τοῦ Χώρου 17, ποὺ ἴσως ἔπεσαν ἀπὸ ἐπάνω ὄροφο. Τὰ ὄστρακα, κυρίως ἀδιακόσμητα, προέρχονταν ἰδιαίτερα ἀπὸ μικρὰ ἀγγεῖα. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ τέλος ὅτι στὸ Α τμῆμα τοῦ Χώρου 17 δὲν ὑπῆρχε οὔτε λεπίδα, οὔτε ὄστρακα θαλασσινοῦ καὶ

φυτικοῦ ρυθμοῦ, χαρακτηριστικὰ ποὺ ὑπῆρχαν σὲ ἀντίστοιχα στρώματα τοῦ Δ τμήματος.

Συμπερασματικὰ γιὰ τὸ Δυτικὸ Τομέα παρατηροῦνται τὰ ἀκόλουθα: Ὁ χῶρος παρουσίασε κάτω ἀπὸ τὸ μυκηναϊκὸ στρῶμα ἕνα στρῶμα μινωικό, ποὺ ἀρχικὰ χαρακτηριζόταν ἀπὸ βάθος 1.20 - 1.55 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος ἀπὸ ἕνα πλῆθος ἀπὸ δισκοειδεῖς ἀγνύθες. Κάτω ἀπὸ τὸ στρῶμα τῶν ἀγνυθῶν ὑπῆρχε ἕνα στρῶμα κωνικῶν κυπέλλων, πεσμένων κατὰ τόπους σὲ ὁμάδες, ποὺ εἶχε φορὰ πτώσης κατὰ κανόνα ἀπὸ τὰ Α πρὸς τὰ Δ, ἀπὸ βάθος 1.55 - 1.76 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος. Σ' αὐτὰ τὰ δύο στρώματα ὑπῆρχαν δύο διεισδύσεις, μία σύγχρονη μικρή, ποὺ βρισκόταν παράλληλα μὲ τὸ Β τμῆμα τοῦ τομέα καὶ ἡ ἄλλη διείσδυση ἀρχαϊκῶν καὶ κλασικῶν χρόνων, ποὺ ἐμφανίστηκε κυρίως γύρω ἀπ' τὸ χῶρο τῆς τομῆς τοῦ 1978. Ἐπίσης ἐπισημαίνεται ὅτι σὰν μάρτυρες τῆς καταστροφῆς, ἔχουν διατηρηθεῖ τὰ συσσωματώματα ἀπὸ τοῦβλα καὶ σχιστολιθικὲς πλάκες, ἰδιαίτερα στὸ ΒΑ τμῆμα τοῦ τομέα.

Ὁ Χῶρος 17 ποὺ δὲν ἀποκαλύφθηκε τὸ Ν ὅριό του εἶναι ξεχωριστὸς χῶρος, ὅπως δείχνουν τὰ εὑρήματα καὶ ἡ πλούσια κεραμεική, διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Δυτικοῦ Τομέα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἐκείνη ὅλου τοῦ ἀνασκαπτόμενου χώρου. Ὁ Χῶρος 17 φαίνεται σὰν κάποιος ἰδιαίτερα σημαντικὸς χῶρος καὶ μάλιστα ἱερός, μὲ τὴν ἐμφάνιση τῆς βάσης διπλοῦ πέλεκυ, δίσκου πήλινου θυσίας, ὀστῶν ζώων καὶ φυσικὰ τῆς ἐλεφάντινης κεφαλῆς. Ἰδιαίτερα τὸ Δ τμῆμα του, ὅπου κυρίως κάτω ἀπὸ μιὰ νησίδα λεπίδας ποὺ πρέπει νὰ σημαίνει διαχωρισμὸ δύο ὀρόφων, τὰ εὑρήματα ἦταν περισσότερο σημαντικὰ καὶ ξεχωριστὰ καὶ ἀπὸ ἐκεῖνα τοῦ Α τμήματος τοῦ χώρου ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἐκεῖνα τοῦ ἀνώτερου στρώματος τοῦ Δ τμήματος.

ΦΟΥΡΝΙ ΤΟ ΜΙΝΩΙΚΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ 1979

Τὸ 1979 ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ μινωικὸ νεκροταφεῖο στὸ Φουρνὶ περιορίστηκε σὲ τρία σημεῖα, στὴν περιοχὴ τῶν βράχων, Δ τῶν ταφικῶν κτηρίων 18 καὶ 19, στὰ Β τοῦ ἀνηφορικοῦ πλακόστρωτου δρόμου ποὺ ὁδηγεῖ στὸ ταφικὸ κτήριο 6 καὶ στὰ Β τοῦ κοσμικοῦ κτηρίου 4.

Χῶρος Δ τῶν ταφικῶν κτηρίων 18 καὶ 19

Ὁ πρῶτος τομέας ποὺ σκάφτηκε εἶναι ἕνας χῶρος Δ τῶν ταφικῶν κτηρίων 18 καὶ 19 καὶ συγκεκριμένα ἕνα στενὸ τμῆμα ἀνάμεσα σὲ μεγάλους βράχους καὶ τὸν σύγχρονο τράφο, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ Δ ὅριο τοῦ νεκροταφείου (εἰκ. 2). Πρόκειται γιὰ τὴν πρὸς Β προέκταση τοῦ χώρου ποὺ εἶχε ἀνασκαφεῖ τὸ 1976[1]

1. Γ. καὶ Ε. Σακελλαρακη, ΠΑΕ 1976, 391 - 5.

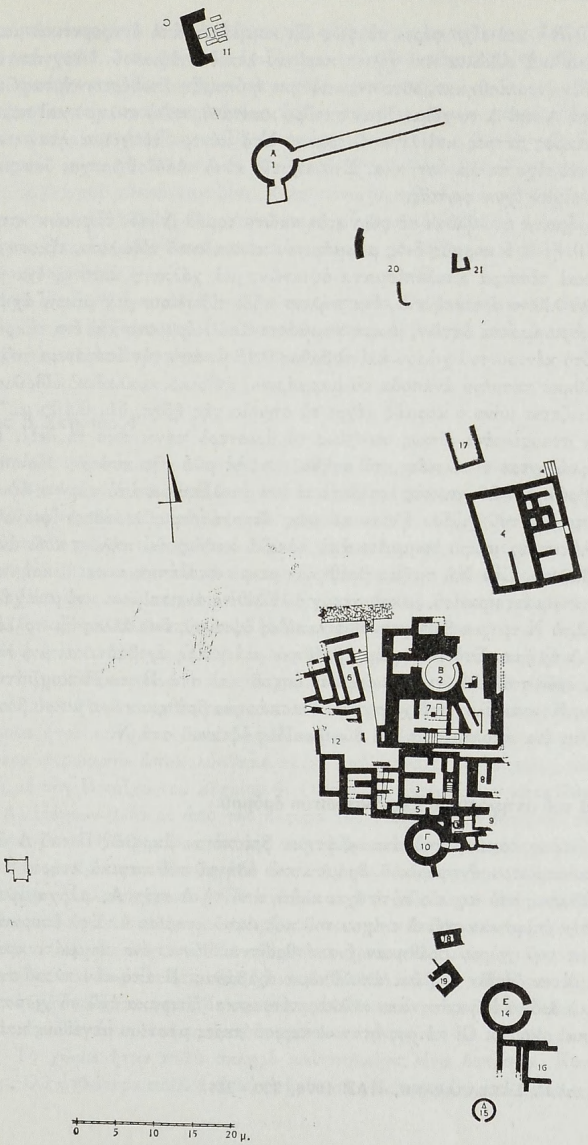

Εἰκ. 2. Κάτοψη τοῦ μινωικοῦ νεκροταφείου στὸ Φουρνὶ Ἀρχανῶν.

καὶ τὸ 1978[1] καὶ εἶχε φέρει σὲ φῶς ἕξι κομμάτια ἀπὸ διαφορετικὰ μαρμάρινα κυκλαδικὰ εἰδώλια καὶ χίλιες περίπου λεπίδες ὀψιανοῦ. Ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα δὲν ἐντοπίσθηκαν, οὔτε σημειώθηκε ἡ ὕπαρξη ἀποθέσεων ἢ ταφῶν στὸ χῶρο. Στὰ Α καὶ Δ τὸ χῶμα ἦταν σκοῦρο καστανό, πολὺ σκληρὸ καὶ περιεῖχε πολλὲς μικρὲς πέτρες καὶ λίγα ὄστρακα. Στὸ κέντρο τὸ χῶμα ἦταν μαῦρο, μαλακὸ καὶ εἶχε πολλὰ ὄστρακα. Στὸ σημεῖο αὐτὸ τόσο οἱ βράχοι ὅσο καὶ τὰ ὄστρακα εἶχαν ἴχνη φωτιᾶς.

Τὰ εὑρήματα ποὺ ἦλθαν σὲ φῶς στὸν πρῶτο τομέα Δ τῶν ταφικῶν κτηρίων 18 καὶ 19 ἦταν ὁ κορμὸς ἑνὸς μαρμάρινου κυκλαδικοῦ εἰδωλίου, εἴκοσι ὀκτὼ λεπίδες καὶ τέσσερα ἀπολεπίσματα ὀψιανῶν, μιὰ χάλκινη περόνη, ἕνα μικρὸ στρογγυλὸ λίθινο ἀντικείμενο, ἕνα πήλινο πόδι εἰδωλίου, μιὰ μικρὴ ἀχιβάδα, δυὸ μικρὰ κομμάτια ὀστῶν, μικρὰ κομμάτια ἀπὸ κάρβουνο καὶ ἕνα μικρὸ βότσαλο. Στὸ κέντρο τοῦ χώρου καὶ σὲ βάθος 0.12 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους βρέθηκε πεσμένο ἀνάποδα τὸ μαρμάρινο, ἀνδρικό, κυκλαδικὸ εἰδώλιο τοῦ ὁποίου σώζεται μόνο ὁ κορμὸς μέχρι τὸ σημεῖο τῆς ἥβης, ὕψ. 0.105 μ. Ἔχει τὰ χέρια σταυρωμένα, ὅπως συνήθως τὸ ἀριστερὸ πάνω ἀπὸ τὸ δεξί. Πλαστικὰ δηλώνονται οἱ κλεῖδες, τὸ στῆθος καὶ οἱ μῦς τῆς κοιλιᾶς. Κοντὰ στὸ εἰδώλιο βρέθηκαν δύο μικρὲς λεπίδες καὶ ἕνα ἀπολέπισμα ἀπὸ πυρήνα ὀψιανοῦ. Στὸ Α τμῆμα τοῦ χώρου ἦλθαν σὲ φῶς δεκατέσσερις λεπίδες ὀψιανοῦ καὶ ἕνα ἀπολέπισμα, μικρὸ κομμάτι ἀπὸ κόκαλο καθὼς καὶ πήλινο πόδι ἀνθρώπινου εἰδωλίου. Στὸ ΝΔ τμῆμα βρέθηκαν μικρὸ ἀπολέπισμα καὶ μικρὴ λεπίδα ὀψιανοῦ, κομμάτι κρανίου, μικρὸ στρογγυλὸ λίθινο ἀντικείμενο καὶ μιὰ χάλκινη περόνη. Στὸ Ν τμῆμα βρέθηκαν δυὸ λεπίδες ὀψιανοῦ, ἐνῶ ἄλλες ἕξι συλλέχθηκαν στὸ Δ τμῆμα. Στὸ ΒΔ τμῆμα βρέθηκε μιὰ μικρὴ ἀχιβάδα καὶ μιὰ λεπίδα ὀψιανοῦ, ἐνῶ στὰ ΒΑ μικρὸ κομμάτι ὀστοῦ καὶ στὰ Β μικρὸ κομμάτι ἀπὸ κάρβουνο. Κοντὰ τέλος στὸ χῶρο ποὺ ἀνασκάφηκε βρέθηκαν ἕνα μικρὸ βότσαλο στὰ ΝΑ κι ἕνα ἀπολέπισμα καὶ δύο λεπίδες ὀψιανοῦ στὰ Ν.

Χῶρος Β τοῦ ἀνηφορικοῦ πλακοστρώτου δρόμου

Ὁ δεύτερος τομέας ποὺ ἀνασκάφτηκε βρίσκεται ἀκριβῶς Β τοῦ Α ἄκρου τοῦ πλακόστρωτου ἀνηφορικοῦ δρόμου ποὺ ὁδηγεῖ στὸ ταφικὸ κτήριο 6 (εἰκ. 2). Τὸ ἔδαφος στὸ σημεῖο αὐτὸ ἔχει κλίση ἀπὸ τὴ Δ στὴν Α, μὲ χαμηλότερο σημεῖο τὴν ἐπιφάνεια τοῦ Δ τοίχου τοῦ κοσμικοῦ κτηρίου 4. Στὰ ἐπιφανειακὰ στρώματα τοῦ χώρου βρέθηκαν ἕνα ἀνθρώπινο δόντι, ἕνα κομμάτι κρανίου, δύο κομμάτια ὀστῶν καὶ ἕνα ἀπολίθωμα ἀχιβάδας. Β ἀπὸ τὸν πλακόστρωτο ἀνηφορικὸ δρόμο ἐμφανίστηκαν πολλὲς πέτρες καὶ ὄστρακα ἐνῶ τὸ χῶμα ἦταν σκληρὸ καὶ σκοῦρο. Οἱ πέτρες ἦταν οἱ περισσότερες μεσαίου μεγέθους καὶ φαί-

1. Γ. καὶ Ε. Σακελλαράκη, ΠΑΕ 1978, 320 - 321.

νονται πεσμένες ἀπὸ Δ. Ὁ λιθοσωρὸς αὐτὸς εἶχε κατεύθυνση ἀπὸ Ν σὲ Β. Ἴσως μιὰ σειρὰ ἀπὸ μεγάλες ὁριζόντιες ἐπίπεδες πέτρες μὲ τὴν ἴδια κατεύθυνση προέρχονται ἀπὸ κάποιο καταστραμμένο κτήριο.

Ἀνάμεσα στὶς πεσμένες πέτρες ἦρθαν σὲ φῶς εἴκοσι μικρὰ ἀγγεῖα ποὺ ἔμοιαζαν νὰ εἶναι ἀποθέσεις. Σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις ἕνα ἀγγεῖο ἦταν τοποθετημένο μέσα σὲ ἄλλο. Ἀπὸ τὰ εἴκοσι ἀγγεῖα δύο εἶναι ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, τὸ ἕνα τοῦ τύπου tumbler, δέκα μόνωτα κυλινδρικὰ μὲ κάθετη ὑπερυψωμένη ταινιοειδὴ λαβή, δύο μεγαλύτερα μόνωτα κύπελλα μὲ τροπιδωτὸ σῶμα, τρεῖς μικρὲς προχοΐσκες καὶ τρία μόνωτα κυλινδρικὰ κύπελλα μὲ βαφὴ μαύρου χρώματος.

Ὅπως ἔδειξε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ δεύτερου τομέα ὁ πλακόστρωτος ἀνηφορικὸς δρόμος δὲν συνεχίζεται στὸ Β. Ἀποκαλύφθηκε ὁ βράχος στὸ Δ τμῆμα, ἐνῶ ἀφέθηκε ἡμιτελὲς ἐπιφανειακὸ στρῶμα στὰ ΒΑ.

Χῶρος Β Κτηρίου 4

Ὁ τρίτος τομέας ποὺ ἀνασκάφηκε εἶναι ἕνας μακρόστενος χῶρος Β τοῦ κοσμικοῦ κτηρίου 4, ποὺ ὁρίζεται ἀπὸ τὸ Β τοῖχο τοῦ κτηρίου, τὴ νοητὴ γραμμὴ ποὺ ἑνώνει τοὺς Δ τοίχους τῶν κτηρίων 4 καὶ 17, τὴ νοητὴ προέκταση στὰ Α τοῦ Ν τοίχου τοῦ κτηρίου 17 καὶ τὴ σκάλα στὴν ἐξωτερικὴ ΒΑ γωνία τοῦ κτηρίου 4 (εἰκ. 2). Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἔγινε γιὰ νὰ ἐρευνηθεῖ καλύτερα ὁ Β τοῖχος τοῦ κτηρίου 4 καὶ νὰ ἐξακριβωθεῖ ἂν ὑπάρχει συνέχεια τῆς σκάλας ἢ κάποιο πλακόστρωτο. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους ἦταν κατηφορικὴ μὲ κλίση ἀπὸ Δ πρὸς Α. Τὸ Δ ψηλότερο σημεῖο βρισκόταν στὸ ἴδιο ὕψος μὲ τὸν Β τοῖχο τοῦ κτηρίου 4 καὶ τὸ χαμηλότερο στὸ τελευταῖο σκαλοπάτι τῆς σκάλας. Στὰ ἐπιφανειακὰ στρώματα συλλέχθηκαν λίγα ὄστρακα, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἦταν σύγχρονα, καὶ ἐμφανίστηκε ὁ κούσκουρας στὸ Δ τμῆμα. Σὲ βαθύτερα στρώματα ἀποκαλύφθηκε σειρὰ ἀπὸ μεγάλες λαξευμένες πέτρες σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν Β τοῖχο τοῦ κτηρίου 4. Οἱ πέτρες αὐτὲς ἔχουν κατεύθυνση ἀπὸ Δ σὲ Α, ἐξέχουν 0.35 μ. ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ τοίχου καὶ ἀποτελοῦν τὴν ὑποθεμελίωσή του. Κατὰ μῆκος ἐπίσης τοῦ Β ὁρίου τοῦ χώρου ἐμφανίστηκε σειρὰ ἀπὸ πέτρες μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Δ σὲ Α, ποὺ ἀνήκουν ἴσως σὲ καταστραμμένο τοῖχο ἢ πλακόστρωτο. Τὰ εὑρήματα στὸ χῶρο ποὺ ἀνασκάφηκε ἦταν κομμάτι ὀρείας κρυστάλλου, μικρὸ ἄωτο κωνικὸ κύπελλο, κομμάτι ἀπὸ κονίαμα, τμῆμα λίθινου ἀγγείου, δύο εὔθρυπτες χρωστικὲς ὕλες, τμῆμα τριπτήρα, δύο λεπίδες καὶ ἕνα ἀπολέπισμα ὀψιανοῦ. Στὸ Α τμῆμα καὶ Β καὶ Δ ἀπὸ τὴ σκάλα ὁ χῶρος ἦταν γεμάτος πέτρες μεσαίου καὶ μικροῦ μεγέθους, μερικὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἦταν λαξευμένες ἢ φαίνονταν πεσμένες μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Δ σὲ Α. Τὸ χῶμα ἦταν πολὺ σκληρὸ καὶ περιεῖχε λίγα ὄστρακα. Κοντὰ στὴ σκάλα ἀλλὰ ψηλότερα πολὺ ἀπὸ αὐτὴ ἦρθε σὲ φῶς κομμάτι ἀπὸ ὀρεία κρύσταλ-

λο, ποὺ ἀποτελοῦσε ἔνθεση σὲ κάποιο ἀντικείμενο. Ἡ μία ἐπιφάνεια τοῦ ἀντικειμένου εἶναι ἐπίπεδη καὶ ἡ ἄλλη διακοσμεῖται μὲ τρία πλαστικὰ φύλλα. Στὸν ἴδιο χῶρο, δηλαδὴ στὸ Α τμῆμα, κοντὰ στὴ σκάλα, βρέθηκαν κομμάτι ἀπὸ τὸ χεῖλος ἀγγείου ἀπὸ διορίτη καὶ τρία κομμάτια ἀπὸ κόκκινο, λευκὸ καὶ πορτοκαλὶ κονίαμα. Βρέθηκαν ἀκόμη τμῆμα λίθινου τριπτήρα, δύο λεπίδες καὶ ἕνα ἀπολέπισμα ὀψιανοῦ καὶ μιὰ εὔθρυπτη χρωστικὴ ὕλη γαλάζιου χρώματος. Στὴ μέση τοῦ χώρου καὶ ἀνάμεσα σὲ ἀρκετὲς μικρὲς πέτρες βρέθηκαν ἕνα ἄωτο κωνικὸ κύπελλο μὲ δαχτυλιόσχημη βάση καὶ μιὰ εὔθρυπτη χρωστικὴ ὕλη γαλάζιου χρώματος. Στὸ Δ τμῆμα ὁ κούσκουρας κάλυπτε ὁλόκληρο τὸ χῶρο ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ στενὴ ζώνη ἀνάμεσα στοὺς βράχους μπροστὰ ἀπὸ τὸ κτήριο 17, ὅπου ὑπῆρχε μπάζωμα ἀπὸ πέτρες. Ἕνα ὄστρακο μὲ ἐφύαλωση κίτρινου χρώματος βρέθηκε στὸ Δ ὅριο τοῦ χώρου ποὺ ἀνασκάφηκε καὶ πάνω σχεδὸν στὸν κούσκουρα σὲ βάθος 0.40 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους.

ΦΟΥΡΝΙ
ΤΟ ΜΙΝΩΙΚΟ
ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ 1980

Τὸ 1980 ἡ ἀνασκαφὴ στὸ Φουρνὶ περιέλαβε δύο τομεῖς, τὸν ἕνα στὸ ταφικὸ κτήριο 16 καὶ τὸν δεύτερο στὴν περιοχὴ τῶν βράχων ΝΔ ἀπὸ τὸ θολωτὸ τάφο Γ. Τὸ 1980 ἔγινε ἀκόμη στερέωση τῶν ταφικῶν κτηρίων 3 καὶ 8 καὶ τοῦ θολωτοῦ τάφου Γ, στὸν ὁποῖο καὶ ἤρθαν σὲ φῶς ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέροντα εὑρήματα.

Ταφικὸ κτήριο 16

Τὸ ταφικὸ κτήριο 16 ἐπισημάνθηκε καὶ ἀνασκάφηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1975[1] (εἰκ. 2).

Τότε ἐμφανίστηκαν οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς τοίχους τοῦ κτηρίου, ποὺ ἐξακριβώθηκε ὅτι χρονολογεῖται στοὺς ΜΜ Ια χρόνους καὶ χρησίμευσε σὰν πρόσκτισμα τοῦ θολωτοῦ τάφου Ε. Τὸ 1975 ἀναγνωρίστηκαν δυὸ χῶροι ὁ χῶρος 1 καὶ ὁ χῶρος 2. Ὁ χῶρος 1 εἶναι σχήματος σχεδὸν ὀρθογώνιου. Τὸ Ν ὅριό του δὲν ἔχει διακριβωθεῖ ἀκόμα. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1975 βρέθηκαν κομμάτια σαρκοφάγων καὶ πίθων, ἐλάχιστες λεπίδες ὀψιανοῦ, μιὰ λεπίδα πυριτόλιθου, λοπάδες καὶ ὄστρακα ἀπὸ λοπαδόσχημα ἀγγεῖα καὶ κύπελλα. Τὸ 1975 ἀφαιρέθηκε ἐπίσης τὸ ἐπιφανειακὸ στρῶμα τοῦ χώρου 2. Συλλέχθηκαν κομμάτια σαρκοφάγων καὶ κομμάτι λεπίδας ὀψιανοῦ.

Ἡ εἰκόνα τοῦ χώρου 2 πρὶν τὴν ἔναρξη τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς ἦταν ἡ ἑξῆς: Τὸ ἔδαφος παρουσίαζε ἔντονη κλίση ἀπὸ ΒΔ πρὸς ΝΑ. Στὸ κέντρο τοῦ χώρου βρισκόταν μιὰ μικρὴ ἐλιὰ καὶ ΝΑ της μιὰ μικρὴ ἄγρια ἀμυγδαλιά, ποὺ ἀφαιρέθηκαν. Στὴν ἐπιφάνεια φαίνονταν κομμάτια σαρκοφάγων, ποὺ πιθανότατα

1. Γ. καὶ Ε. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1975, 307 - 310.

βρίσκονταν στὴ θέση τους καὶ κομμάτια ἀπὸ κόκαλα. Ὁ χῶρος 2 ὁρίζεται ἀπὸ τὸ Β, τὸ Δ καὶ τμῆμα τοῦ Ν τοίχου του. Τὰ Α του ὅρια παραμένουν ἀνεξακρίβωτα. Στὴ διάρκεια τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς, ἐμφανίστηκε τοῖχος μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Δ πρὸς Α ποὺ ἔτεμνε τὸν Δ τοῖχο τοῦ χώρου καὶ διαιροῦσε τὸ χῶρο σὲ δύο τμήματα ἔτσι ἀφοῦ ὁ χῶρος 1 τοῦ 1975 ὀνομάσθηκε δωμάτιο 1, τὸ τμῆμα Β τοῦ νέου τοίχου ὀνομάσθηκε δωμάτιο 2 καὶ τὸ τμῆμα Ν τοῦ νέου τοίχου δωμάτιο 3. Καὶ τὰ δύο νέα δωμάτια εἶναι ταφικά. Βρέθηκαν μάλιστα κανονικὲς ταφές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ περισσότερες σὲ σαρκοφάγους, ἢ πίθους, κι ὄχι ἀποθέσεις.

Δωμάτιο 2

Τὸ ταφικὸ στρῶμα στὸ δωμάτιο 2 ἦταν ἐνιαῖο. Ἡ ἀνασκαφὴ ἄρχισε ἀπὸ βάθος 0.18 μ. ἀπὸ τὴν ἀνώτερη σωζόμενη ἐπιφάνεια τῶν τοίχων στὴ ΒΔ γωνία τοῦ δωματίου, καὶ συνεχίστηκε μέχρι τὸ βράχο. Τὸ χῶμα ἦταν καστανόχρωμο, μαλακὸ καὶ σκαβόταν εὔκολα. Τὸ δωμάτιο 2 περιεῖχε ἕξι σαρκοφάγους κιβωτιόσχημες, σὲ πυκνὴ διάταξη. Στὸ Δ τμῆμα τοῦ δωματίου βρίσκονταν δύο σαρκοφάγοι λοξὰ τοποθετημένες κι ἀνάμεσά τους μιὰ πέτρα, πιθανὸν σκόπιμα τοποθετημένη, σὰν διαχωριστικὴ μεταξύ τους. Στὸ κέντρο περίπου τοῦ δωματίου, μία σαρκοφάγος μικρή, τοποθετημένη μὲ τὸ μακρύ της ἄξονα ἀπὸ Β σὲ Ν, ἔμοιαζε νὰ χωρίζει τὸ δωμάτιο σὲ δύο τμήματα, Α καὶ Δ. Στὸ Α τμῆμα τοῦ δωματίου τρεῖς ἀκόμη σαρκοφάγοι ἦταν τοποθετημένες ἀπὸ Δ στὰ Α, ἡ μία δίπλα στὸ Β τοῖχο καὶ παράλληλα μὲ αὐτόν, ἡ δεύτερη δίπλα καὶ παράλληλα στὸ Ν τοῖχο κι ἡ τρίτη ἀνάμεσά τους. Στὶς σαρκοφάγους βρέθηκαν συνολικὰ 11 κρανία καὶ πολλὰ μηριαῖα καὶ ἄλλα ὀστά. Στὸ χῶρο τοῦ δωματίου 2 ὅμως ἔγιναν καὶ ταφὲς ἔξω ἀπὸ τὶς σαρκοφάγους, δείγματα τῶν ὁποίων ἀποτελοῦν ἄλλα 8 κρανία καὶ κομμάτια μικρῶν ὀστῶν καὶ μηριαίων, ὅπως καὶ 11 κομμάτια σιαγόνων καὶ πολλὰ διάσπαρτα δόντια. Ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς ἀντικειμένων συνόδευε τὶς ταφὲς τοῦ δωματίου 2, ἐντυπωσιακὰ μάλιστα μεγάλος, ἂν σκεφτεῖ κανεὶς τὸ μικρὸ πάχος τῆς ἐπίχωσης στὸ κτήριο 16. Βρέθηκαν 4 σφραγίδες, 2 χάντρες ἀπὸ σάρδιο, ἕνα περίαπτο, ἕνα κομμάτι κατεργασμένο κόκαλο, ἕνα κομμάτι ἐλεφαντόδοντο, ἕνα λίθινο ἀγγεῖο, ἕνα κομμάτι στεατίτη, μιὰ προχοΐσκη, ἕνα χάλκινο ἐνώτιο, ἕνας χάλκινος κοπέας, πέντε λεπίδες ὀψιανοῦ, ἕνα κομμάτι πυριτόλιθου καὶ λίγα μικρὰ βότσαλα. Στὴ συνέχεια ἀναφέρονται ἀναλυτικά, πρῶτα οἱ ταφὲς μέσα στὶς σαρκοφάγους καὶ μετὰ οἱ ὑπόλοιπες, στὸ χῶρο τοῦ δωματίου 2.

Σαρκοφάγος 1. Κιβωτιόσχημη, πλάτους 0.45 μ. Βρέθηκαν κομμάτια ἀπὸ τὸ πῶμα της καὶ κυλινδρικὴ λαβή. Ἡ σαρκοφάγος βρισκόταν στὴ ΒΔ γωνία τοῦ δωματίου 2 σὲ λοξὴ θέση, μὲ τὸ μακρύ της ἄξονα ἀπὸ ΝΑ πρὸς ΒΔ. Περιεῖχε 5 κρανία, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἕνα ἀκουμποῦσε στὸν πυθμένα της. Ἐπίσης περιεῖχε μικρὰ καὶ μεγάλα κομμάτια ὀστῶν, μὲ συσσώρευση στὸ κέντρο περίπου τῆς

σαρκοφάγου, μαζὶ μὲ κρανίο ποὺ βρισκόταν ἐκεῖ καὶ διάσπαρτα δόντια. Στὴ σαρκοφάγο 1 βρέθηκαν ἐπίσης μικρὰ βότσαλα καὶ κομμάτια ὀστῶν ζώων.

Σαρκοφάγος 2. Κιβωτιόσχημη, ἀπὸ πηλὸ ροδόχρωμο μὲ προσμίξεις. Τὸ πάχος τῶν τοιχωμάτων της ἦταν 0.02 μ. Βρέθηκαν δύο κυλινδρικὲς λαβές της. Ἡ σαρκοφάγος 2 βρισκόταν Α τῆς προηγούμενης σαρκοφάγου, τοποθετημένη παράλληλα μὲ τὸ Β τοῖχο τοῦ δωματίου 2. Περιεῖχε 2 κρανία, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἕνα βρισκόταν στὴν Α πλευρὰ τῆς σαρκοφάγου κι ἀκουμποῦσε στὸν πυθμένα, ἐνῶ τὸ ἄλλο στὴ ΒΔ της γωνία. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἄλλα ὀστά, περιεῖχε ἀκόμη τμῆμα λεκάνης, κομμάτια σπονδυλικῆς στήλης καὶ τμῆμα τοῦ πώματός της.

Σαρκοφάγος 3. Κιβωτιόσχημη, πλάτους 0.50 μ. Ἡ σαρκοφάγος βρισκόταν στὴ ΝΔ γωνία τοῦ δωματίου 2, σὲ λοξὴ θέση, τοποθετημένη ἀπὸ ΝΑ πρὸς ΒΔ. Περιεῖχε τρία κρανία, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἕνα βρισκόταν στὴ ΒΑ γωνία, τὸ δεύτερο ἀκουμποῦσε στὸ Β τοίχωμα καὶ τὸ τρίτο καταλάμβανε περίπου τὸ κέντρο τοῦ Δ τμήματος τῆς σαρκοφάγου. Τρεῖς σφραγίδες ποὺ βρέθηκαν στὴ ΝΑ γωνία τῆς σαρκοφάγου, δὲν ἀποκλείεται νὰ σχετίζονται μὲ τὸ κρανίο αὐτό. Ἡ πρώτη (πίν. 222α ἄνω δεξιὰ) εἶναι ἀπὸ ἀνοιχτοπράσινο στεατίτη, κομβιόσχημη, μὲ σχηματικὴ παράσταση ρόδακα. Ἴσως νὰ κρεμόταν στὸ λαιμὸ τοῦ νεκροῦ. Ἡ δεύτερη σφραγίδα εἶναι θηριομορφικὴ ἀπὸ φαγεντιανὴ (πίν. 221δ), μὲ τρύπα ἀνάρτησης κατὰ μῆκος τοῦ σώματος τοῦ ζώου, ποὺ βρίσκεται σὲ ὀκλάζουσα στάση. Τὸ σῶμα τοῦ ζώου ἔχει ἐγχάρακτη γραμμικὴ διακόσμηση. Στὴ σφραγιστική της ἐπιφάνεια δύο φύλλα διάγραμμα ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ὑπάρχουν σπεῖρες. Ἡ τρίτη σφραγίδα εἶναι ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο, σὲ σχῆμα βαθμιδωτῆς πυραμίδας (πίν. 222α, ἄνω σειρά, κέντρο) μὲ σφραγιστικὴ ἐπιφάνεια ποὺ διακοσμεῖται μὲ δύο διάγραμμα φύλλα καὶ ἀνάμεσά τους κόσμημα ἀπὸ κύκλους σὲ σχῆμα ὀκτώ. Ἕνα περίαπτο ἀπὸ μαῦρο στεατίτη (πίν. 223α) καθὼς κι ἕνας χάλκινος κοπέας, τριγωνικοῦ σχήματος, μὲ τρύπα στὴν κορυφὴ τοῦ τριγώνου, ποὺ βρέθηκαν στὴν ἴδια περιοχή, σχετίζονται ἴσως μὲ τὸ ἴδιο κρανίο. Στὴ σαρκοφάγο 3, ποὺ ἀποδείχθηκε πλούσια σὲ κτερίσματα, βρέθηκαν ἐπίσης, ἐκτὸς ἀπὸ ἄλλα ὀστά, δύο κομμάτια λεκάνης, ὀστὸ μὲ μηριαία ἀπόφυση καὶ δόντια, ἕνα μικρὸ κομμάτι ἐλεφάντινης πλάκας καὶ κομμάτι ἐπεξεργασμένου ὀστοῦ καμένου, ἀποκρουσμένου στὰ δύο του ἄκρα, μὲ τριγωνικὴ τομὴ καὶ πλαστικὴ αὔλακα στὴ μία ἐπιφάνεια. Στὴν Α πλευρὰ τῆς σαρκοφάγου βρέθηκε μιὰ ἀκόμη σφραγίδα ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο, σὲ σχῆμα συμπιεσμένου κυλίνδρου, διάτρητη καὶ στὶς τέσσερις ἐπιφάνειές της (πίν. 222α, κάτω ἀριστερά). Στὴ μία της σφραγιστικὴ ἐπιφάνεια ὑπάρχει παράσταση ἀνθρώπου, ποὺ μὲ ἕνα ξύλο περασμένο πάνω ἀπ' τοὺς ὤμους του, μεταφέρει ἴσως δύο ἀγγεῖα, ἐνῶ στὴν ἄλλη φυλλοειδὲς θέμα. Ἕνα λίθινο ἀγγεῖο καρινωτὸ μὲ ἐπίπεδο χεῖλος, ἀπὸ στεατίτη, ἴσως πάλι νὰ σχετίζεται μὲ τὸ κρανίο στὴ ΒΑ γωνία τῆς σαρκοφάγου. Ἀπ' τὴ σαρκοφάγο 3 συλλέχτηκαν τέλος μικρὰ βότσαλα καθὼς καὶ μικρὰ δόντια ζώων.

Σαρκοφάγος 4. Κιβωτιόσχημη, διαστάσεων 0.92 μ. μήκ. καὶ 0.39 μ. πλάτ. Ὁ πηλός της εἶναι τεφρόχρωμος μὲ προσμίξεις. Ἐσωτερικὰ ἔχει ἐπίχρισμα ὑπόλευκο κι ἐξωτερικὰ ροδόχρωμο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ βάση. Οἱ γωνίες της εἶναι στρογγυλεμένες. Πάχος τοιχωμάτων 0.012 μ. Ἡ σαρκοφάγος βρισκόταν στὸ κέντρο περίπου τοῦ δωματίου 2, μὲ ἄξονα ἀπὸ Β πρὸς Ν καὶ μεταξὺ τῶν σαρκοφάγων 2 καὶ 6. Τὰ πλευρικά της τοιχώματα εἶχαν βυθιστεῖ κι ὁ πυθμένας της εἶχε ἀνυψωθεῖ. Περιεῖχε ἕνα μόνο κρανίο στὴ ΝΔ της γωνία, ὀστά, δόντια καὶ μικρὰ βότσαλα. Τὸ μικρὸ σχετικὰ μέγεθος τῆς σαρκοφάγου καὶ ἡ ὕπαρξη ἑνὸς μικροῦ δοντιοῦ, δείχνουν ἴσως ὅτι χρησιμοποιήθηκε γιὰ ταφὴ νεκροῦ νεαρῆς ἡλικίας.

Σαρκοφάγος 5. Κιβωτιόσχημη, πάχους 0.43 μ. Εἶναι κατασκευασμένη ἀπὸ ρόδινο πηλὸ μὲ προσμίξεις. Ἐσωτερικὰ ἔχει ὑπόλευκο ἐπίχρισμα κι ἐξωτερικὰ κίτρινο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ βάση. Βρισκόταν ΝΑ τῆς σαρκοφάγου 2 καὶ παράλληλα πρὸς αὐτὴ καὶ τὸ Β τοῖχο τοῦ δωματίου 2. Δὲν περιεῖχε κανένα κρανίο ἢ κτέρισμα, παρὰ μόνο λίγα κομμάτια ὀστῶν καὶ μερικὰ δόντια, πράγμα ποὺ δείχνει ὅτι ἡ διατάραξη στὸ σημεῖο αὐτὸ ἦταν μεγάλη, λόγω φυσικὰ καὶ τῆς κλίσης τοῦ ἐδάφους.

Σαρκοφάγος 6. Κιβωτιόσχημη, μήκ. 1.08 μ. Ἡ σαρκοφάγος 6 βρισκόταν ΝΑ τῆς σαρκοφάγου 4 καὶ ΝΔ τῆς σαρκοφάγου 5, τοποθετημένη κατὰ μῆκος τοῦ Ν τοίχου τοῦ δωματίου 2. Εἶχε μόνο μερικὰ κόκαλα στὸν πυθμένα της καὶ κομμάτια κρανίου, ὅπως κι ἡ σαρκοφάγος 5.

Ταφὲς στὸ χῶρο τοῦ δωματίου 2 καὶ διάσπαρτα ἀντικείμενα

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κτερίσματα ποὺ συνόδευαν τὶς ταφὲς μέσα στὶς σαρκοφάγους, σὲ μιὰ περίπτωση ἀκόμη ἦταν δυνατὸ ν' ἀποδοθοῦν κτερίσματα σὲ συγκεκριμένη ταφή, στὸ χῶρο τοῦ δωματίου 2. Στὸ μικρὸ τριγωνικὸ χῶρο, ποὺ δημιουργεῖται ἀπ' τὴ ΒΔ γωνία τοῦ δωματίου 2 καὶ τὴ Β μακριὰ πλευρὰ τῆς σαρκοφάγου 1 βρέθηκε ἕνα κρανίο. Ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸ σημεῖο ὅπου θὰ πρέπει νὰ βρισκόταν ὁ λοβὸς τοῦ αὐτιοῦ τοῦ νεκροῦ, βρέθηκε ἕνα χάλκινο ἐνώτιο διαμ. 0.03. Τὰ δύο αἰχμηρὰ ἄκρα του ἦταν ἀκριβῶς κάτω ἀπ' τὸ σημεῖο ὅπου θὰ πρέπει νὰ ἐφάρμοζαν. Στὸ ἴδιο ἐπίπεδο, ἀλλὰ μέσα στὴ σαρκοφάγο 1 εἶχαν βρεθεῖ δύο ἰσομεγέθεις διάτρητες χάντρες ἀπὸ σάρδιο διαμέτρου 0.019 μ. ποὺ ἐπίσης σχετίζονται μὲ τὸ ἴδιο κρανίο (πίν. 223α). Φαίνεται ὅτι πρόκειται γιὰ κανονικὴ ταφή, κι ὄχι ἀπόθεση. Ἴσως σὲ κανονικὲς ταφὲς ἀνήκουν καὶ τὰ τρία ἄλλα κρανία ποὺ βρέθηκαν στὸν ἴδιο τριγωνικὸ χῶρο τῆς ΒΔ γωνίας τοῦ δωματίου 2, ἀπὸ τὴν ὁποία τὸ ἕνα ἐφάπτεται ἐξωτερικὰ στὸ Β τοίχωμα τῆς σαρκοφάγου 3 καὶ τὸ ἄλλο ἦταν στὸ χῶρο ποὺ ὁρίζεται ἀπ' τὴ ΝΔ γωνία τοῦ δωματίου 2 καὶ τὸ Ν τοίχωμα τῆς σαρκοφάγου 3. Ὡστόσο πρόβλημα ἀποτελεῖ ἡ ὕπαρξη λίγων μόνο ὀστῶν γύρω ἀπ' αὐτὰ τὰ κρανία.

Διάσπαρτα στὸ χῶρο τοῦ δωματίου 2 βρέθηκαν τὰ πιὸ κάτω ἀντικείμενα.

Λεπίδα καὶ πυρήνας ὀψιανοῦ μήκ. 0.0257 καὶ 0.0372 ἀντίστοιχα, βρέθηκαν σὲ μικρὴ ἀπόσταση τὸ ἕνα ἀπὸ τὸ ἄλλο, στὸ χῶρο τῆς σαρκοφάγου 2, ἀλλὰ σὲ ἐπίπεδο ἀρκετὰ ψηλότερο ἀπὸ τὸν πυθμένα της, ὥστε νὰ μὴ θεωροῦνται κτέρισμα τῶν ταφῶν της. Δεύτερη λεπίδα ὀψιανοῦ μήκ. 0.0254 μ. βρέθηκε στὴ ΝΑ πλευρὰ τοῦ δωματίου 2, πάνω ἀπὸ τὴ σαρκοφάγο 6 καὶ μιὰ τρίτη μήκ. 0.0319 μ. μεταξὺ τῶν σαρκοφάγων 1 καὶ 2. Εἶναι χαρακτηριστικὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὅλοι οἱ ὀψιανοὶ τοῦ δωματίου 2 βρέθηκαν στὰ ἐπιφανειακὰ στρώματα ὅπως καὶ μιὰ λεπίδα ποὺ βρέθηκε τὸ 1975. Στὸ δωμάτιο 2 συλλέχθηκαν ἐπίσης μικρὰ βότσαλα. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν σαρκοφάγων, ποὺ βρίσκονταν στὸ δωμάτιο 2 ἐμφανίστηκαν σὲ κοιλώματα τοῦ βράχου κομμάτια ὀστῶν, μηριαῖα καὶ τμήματα σιαγόνων καθὼς καὶ δύο κρανία, τὸ ἕνα στὸ κέντρο τοῦ δωματίου καὶ τὸ ἄλλο δίπλα στὸ Ν τοῖχο, ἀνάμεσα στὶς σαρκοφάγους 3 καὶ 4. Κομμάτια σιαγόνας καὶ δόντια ἀτόμου νεαρῆς ἡλικίας βρέθηκαν Ν τῆς σαρκοφάγου 2. Τὰ ὀστὰ ποὺ βρέθηκαν ἀνήκουν ἴσως σὲ ἕξι μέχρι ὀκτὼ ταφές ἀκόμη. Ἴσως πολλὰ ἀπ' τὰ ὀστὰ αὐτὰ νὰ σχετίζονται μὲ τὰ κρανία ποὺ βρέθηκαν ἔξω ἀπὸ τὶς σαρκοφάγους, ἀλλὰ στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ αὐτές. Στὰ κοιλώματα τοῦ βράχου, κάτω ἀπὸ τὴ σαρκοφάγο 2 βρέθηκαν ἀκόμη ἕνα κομμάτι ἐλαιόχρωμου στεατίτη, μερικὰ βότσαλα καὶ μιὰ ἀκέραιη ἄβαφη προχοΐσκη μὲ χαμηλὸ λαιμό, σφαιρικὸ σῶμα καὶ κάθετη κυλινδρικὴ λαβή, ὕψ. 0.069 μ. Κάτω ἀπὸ τὴ σαρκοφάγο 4 βρέθηκε λεπίδα πυριτόλιθου μήκ. 0.019 μ. Συλλέχθηκαν ἀκόμη ὀστὰ ζώου καὶ δύο λεπίδες ὀψιανοῦ, μήκ. 0.0118 καὶ 0.0323 μ.

Δωμάτιο 3

Μετὰ τὴν ἐμφάνιση τοῦ τοίχου ποὺ χώρισε τὸ χῶρο 2 τοῦ κτηρίου 16 σὲ δύο τμήματα, τὸ δωμάτιο 3 ἄρχισε νὰ ἀνασκάπτεται χωριστὰ ἀπὸ τὸ δωμάτιο 2. Ἡ ἀνασκαφή του προχώρησε μέχρι τὸ βράχο. Τὸ χῶμα ἦταν κι ἐδῶ μαλακό, καστανόχρωμο καὶ σκαβόταν εὔκολα. Στὴν ἐπιφάνεια φαίνονταν πολλὰ κομμάτια ἀπὸ σαρκοφάγους, συσσώρευσή τους μάλιστα ὑπῆρχε Ν τῆς μικρῆς ἐλιᾶς, ποὺ βρισκόταν στὸ ΒΑ τμῆμα τοῦ δωματίου.

Στὸ ταφικὸ στρῶμα τοῦ δωματίου 3 παρατηρήθηκε συσσώρευση ταφῶν καὶ κρανίων στὸ Δ τμῆμα ἐνῶ στὸ Α οἱ ταφὲς ἦταν μέσα σὲ μιὰ σειρὰ ἀπὸ τρεῖς πίθους, παράλληλα μὲ τὸ Β τοῖχο τοῦ δωματίου, σ' ἕνα πίθο δίπλα στὸ Ν τοῖχο καὶ κοντὰ στὴ ΝΔ γωνία, καὶ σὲ δύο σαρκοφάγους, μία λουτηροειδὴ καὶ μία κιβωτιόσχημη, ποὺ ἔκλειναν τὸ χῶρο ΝΑ, μὲ ἄξονες περίπου ἀπὸ Β πρὸς Ν. Στὸ δωμάτιο 3 βρέθηκαν συνολικὰ 23 κρανία, ἀπ' τὰ ὁποῖα τὰ 7 μέσα στὶς σαρκοφάγους καὶ τοὺς πίθους καὶ τὰ ὑπόλοιπα 16 στὸ χῶρο, κυρίως στὸ Δ του μέρος, κομμάτια μικρῶν καὶ μηριαίων ὀστῶν, τμήματα τριῶν σιαγόνων κι ἀκόμη 5 ἀγγεῖα, 3 σφραγίδες, 3 περίαπτα, 2 λεπίδες ὀψιανοῦ, ἕνα κομμάτι ὀρείας κρυστάλλου, ἕνα κομμάτι λευκοῦ κονιάματος καὶ βότσαλα. Στὴ συνέχεια θὰ ἐξετασθοῦν ἀναλυτικότερα, πρῶτα οἱ ταφὲς

μέσα στὶς σαρκοφάγους καὶ τοὺς πίθους, καὶ μετὰ οἱ ὑπόλοιπες στὸ χῶρο τοῦ δωματίου.

Σαρκοφάγος 7. Λουτηροειδὴς βρισκόταν στὴν Α πλευρὰ τοῦ δωματίου 3, τοποθετημένη μὲ τὸν κατὰ μῆκος ἄξονά της ἀπὸ Β πρὸς Ν. Περιεῖχε ἕνα κρανίο, τοποθετημένο στὴ ΝΔ της γωνία. Τὸ κρανίο ἦταν πολὺ χοντρὸ καὶ μέσα σ' αὐτὸ βρέθηκε κομμάτι λευκοῦ κονιάματος.

Σαρκοφάγος 8. Κιβωτιόσχημη. Βρισκόταν στὴ μέση περίπου τοῦ δωματίου 3 καὶ πρὸς Ν τοποθετημένη ἀπὸ ΒΑ πρὸς ΝΑ, μὲ τὴ ΝΑ της γωνία νὰ ἐφάπτεται στὴ σαρκοφάγο 7. Περιεῖχε τρία κρανία, ἀπ' τὰ ὁποῖα τὸ ἕνα βρισκόταν στὴ ΒΔ γωνία. Μιὰ μικρὴ κομβιόσχημη σφραγίδα ἀπὸ πράσινο στεατίτη (πίν. 222α, ἄνω ἀριστερά), ποὺ βρέθηκε στὸ σημεῖο ὅπου θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἡ ΒΑ γωνία τῆς σαρκοφάγου 8, ἴσως νὰ σχετίζεται μὲ τὸ κρανίο αὐτό. Στὴ σφραγιστικὴ ἐπιφάνεια τῆς σφραγίδας ἀποδίδονται τέσσερα ζεύγη ὁμόκεντρων κύκλων. Τὸ δεύτερο κρανίο τῆς σαρκοφάγου 8 ἦταν στὴ ΝΔ της γωνία καὶ τὸ τρίτο στὴ ΝΑ.

Πίθος 1. Ἀπὸ κίτρινο, λεπτὸ πηλό, μὲ προσμείξεις. Πάχ. τοιχώμ. 0.012 μ. Σώθηκε μία κυλινδρική του λαβή. Βρισκόταν δίπλα στὸ Β τοῖχο τοῦ δωματίου 3 στὸ Δ μέρος. Περιεῖχε ἕνα κρανίο, δόντια καὶ κομμάτια ὀστῶν.

Πίθος 2. Βρισκόταν στὸ κεντρικὸ τμῆμα τοῦ δωματίου, δίπλα στὸ Β τοῖχο, ἦταν πολὺ σπασμένος καὶ περιεῖχε μόνο κομμάτια ὀστῶν καὶ ὄστρακα ἀγγείου.

Πίθος 3. Βρισκόταν κι αὐτὸς δίπλα στὸ Β τοῖχο, στὸ Α μέρος τοῦ δωματίου. Ἀπὸ τὸ ἐσωτερικό του συλλέχθηκαν κόκαλα, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα καὶ μηριαῖα.

Πίθος 4. Βρισκόταν στὴ ΝΔ γωνία τοῦ δωματίου 3 καὶ περιεῖχε ἕνα κρανίο.

Οἱ ταφὲς μέσα σὲ ταφικοὺς πίθους εἶναι ὁπωσδήποτε μεταγενέστερες ἀπὸ τὶς ταφὲς σὲ σαρκοφάγους καὶ τὶς ταφὲς στὸ χῶρο τοῦ δωματίου 3.

Ταφὲς στὸ χῶρο τοῦ δωματίου 3 καὶ διάσπαρτα ἀντικείμενα. Οἱ ταφὲς ἔξω ἀπὸ τὶς σαρκοφάγους, ἀλλὰ στὸ ἴδιο μὲ αὐτὲς ἐπίπεδο ἦταν συνολικὰ 15, οἱ περισσότερες στὸ Δ τμῆμα τοῦ δωματίου. Πιὸ συγκεκριμένα, παράλληλα μὲ τὸ Δ τοῖχο βρέθηκαν 5 κρανία, τὸ ἕνα στὴ ΝΔ γωνία τοῦ δωματίου. Δίπλα του ἀκριβῶς, στὴ γωνία τοῦ δωματίου, βρέθηκε ἕνα πολὺ μικρὸ μόνωτο μελαμβαφὲς κυλινδρικὸ κύπελλο, ἀκέραιο, ὕψ. 0.035 μ. Τὰ κρανία αὐτὰ συνοδεύονταν ἀπὸ κομμάτια ὀστῶν, κυρίως μηριαίων. Λίγο ἀνατολικότερα, Δ τοῦ πίθου 1 βρέθηκαν ἄλλα δύο κρανία, τὸ ἕνα δίπλα στὸ Β τοῖχο, ἐνῶ κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ ἄλλο βρέθηκε ἄωτο κωνικὸ κύπελλο, ἀκέραιο, μὲ μεγάλη βάση καὶ λεπτὰ τοιχώματα, ὁλόβαφο μὲ καστανέρυθρο χρῶμα, πολὺ προσεγμένο στὴν κατασκευή του, διαμ. χείλ. 0.0755 μ. Κοντά του ὑπῆρχε μικρὴ προχύτσκη, μέγ. διαμ. 0.069 μ. Στὸ χῶρο ἀνάμεσα στοὺς πίθους 1 καὶ στὴ σαρκοφάγο 8, βρέθηκαν τρία κρανία, τὰ δύο δίπλα στὸ Β τοῖχο καὶ τὸ ἄλλο ΒΔ τῆς σαρκοφάγου 8. Τρία περίαπτα (πίν. 222β), ποὺ βρέθηκαν κοντὰ τὸ ἕνα στὸ ἄλλο, στὴ

Β πλευρὰ τοῦ δωματίου 3 σχετίζονται ἴσως μ' ἕνα ἀπ' αὐτὰ τὰ κρανία. Τὸ ἕνα περίαπτο εἶναι κυλινδρικό, ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο, μὲ τρύπα ἀνάρτησης κατὰ μῆκος καὶ δύο τρύπες στὴν ἐπιφάνεια. Τὸ δεύτερο, ἐπίσης ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο, μοιάζει στὸ σχῆμα μὲ δόντι ἀγριόχοιρου. Τὸ τρίτο, ἐλεφάντινο καὶ αὐτό, ἔχει στὴν ἐπιφάνειά του ἐγχάρακτες τριπλὲς γραμμές. Στὸ χῶρο ἀνάμεσα στὸν πίθο 4 καὶ στὴ σαρκοφάγο 8 καὶ στὸ Ν τοῖχο, βρέθηκαν τέσσερα ἀκόμα κρανία. Ν τοῦ πίθου 4 βρέθηκε συσσώρευση μηριαίων ὀστῶν. Τέλος ἕνα ἀκόμη κρανίο βρέθηκε στὴν Α πλευρὰ τοῦ δωματίου 3, ΒΑ τῆς σαρκοφάγου 7. Συλλέχθηκαν ἀκόμη τέσσερα κομμάτια σιαγόνων.

Τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα ἀντικείμενα, ποὺ βρέθηκαν στὸ δωμάτιο 3, στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τοὺς πίθους καὶ τὶς σαρκοφάγους χωρὶς ὅμως νὰ σχετίζονται φανερὰ μὲ μιὰ ἀπὸ τὶς ταφὲς αὐτὲς τοῦ χώρου, εἶναι 2 σφραγίδες. Ἡ πρώτη βρέθηκε Α τοῦ πίθου 3, ἔξω ἀπὸ τὸ χῶρο ποὺ ὁρίζει ὁ Β τοῖχος τοῦ δωματίου. Εἶναι κατασκευασμένη ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο (πίν. 222α, κάτω μέση) σὲ σχῆμα κυλίνδρου μὲ δύο σφραγιστικὲς ἐπιφάνειες. Στὴ μία εἰκονίζονται ζῶα σὲ συστροφὴ καὶ στὴν ἄλλη σπειροειδεῖς ἕλικες. Ἡ δεύτερη σφραγίδα ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο (πίν. 222α, κάτω δεξιὰ) κυλινδρικὴ καὶ κοίλη ἐσωτερικά, μὲ ἔνθετο πῶμα, βρέθηκε Δ τοῦ πίθου 3. Ἔχει δύο σφραγιστικὲς ἐπιφάνειες, μὲ ὁμόκεντρους κύκλους. Στὴν κυλινδρική της ἐπιφάνεια φέρει διακόσμηση ἀπὸ ἐγχάρακτες γραμμές. Λίγα ἀκόμη ἀντικείμενα βρέθηκαν στὸ δωμάτιο 3. Ἕνα τμῆμα πήλινης λεκάνης βρέθηκε ΒΑ τοῦ πίθου 4. Τέλος συλλέχθηκαν κομμάτια ἑνὸς σφαιρικοῦ κυπέλλου μὲ ἔξω νεῦον χεῖλος, μελαμβαφὲς ἐσωτερικὰ κι ἐξωτερικά.

Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν σαρκοφάγων 7 καὶ 8, στὰ κοιλώματα τοῦ βράχου κάτω ἀπὸ αὐτὲς φάνηκαν καὶ συλλέχθηκαν μικρὰ καὶ μεγάλα κόκαλα, δείγματα παλιότερων ταφῶν. Ἀνάμεσά τους βρέθηκαν ἕνα κρανίο στὸ κέντρο περίπου τοῦ δωματίου, τμήματα 7 μηριαίων ὀστῶν καὶ δύο λεπίδες ὀψιανοῦ μήκ. 0.0122 καὶ 0.0251 μ. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ πίθου 1, βρέθηκε κάτω ἀπὸ αὐτὸν κομμάτι ὀρείας κρυστάλλου μήκ. 0.018 μ. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι στὸ δωμάτιο 3 τοῦ ταφικοῦ κτηρίου 16, ἔγιναν ταφὲς σὲ τρεῖς φάσεις, οἱ ταφὲς στὸ χῶρο, οἱ ταφὲς σὲ σαρκοφάγους καὶ οἱ ταφὲς μέσα σὲ πίθους.

Περιοχὴ βράχων ΒΔ τοῦ ταφικοῦ κτηρίου 18 καὶ ΝΔ τοῦ θολωτοῦ τάφου Γ

Ὅπως σημειώθηκε πιὸ πάνω, στὸ χῶρο αὐτὸ τοῦ νεκροταφείου στὸ Φουρνί, ποὺ ἐρευνήθηκε τὸ 1976[1] τὸ 1978[2] καὶ τὸ 1979[3] (εἰκ. 2) δὲν ἔγιναν κανονικὲς ταφές, ἀλλὰ τὰ εὑρήματα, κυρίως ἑκατοντάδες λεπίδων ὀψιανοῦ, ἑπτὰ

1. Γ. καὶ Ε. Σακελλαρακη, ΠΑΕ 1976, 391 - 5.
2. Γ. καὶ Ε. Σακελλαρακη, ΠΑΕ 1978, 320 - 1.
3. ΠΑΕ 1979, 338 κέ.

κομμάτια ἀπὸ διαφορετικὰ μαρμάρινα κυκλαδικὰ εἰδώλια καὶ ἀπὸ ὄστρακα, κυρίως κομμάτια σαρκοφάγων, μεταφέρθηκαν ἐδῶ ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ κάποιων ταφικῶν κτηρίων. Στὰ ἴδια συμπεράσματα ὁδηγεῖ καὶ ἡ φετινὴ ἀνασκαφή.

Ὁ χῶρος τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς, ὁρίζεται Δ ἀπὸ τὸν τάφο, ποὺ κλείνει τὸν ἀνασκαφικὸ χῶρο τοῦ νεκροταφείου, ἀπὸ Ν συνορεύει μὲ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1979 κι ἐκτείνεται πρὸς Β σὲ σχῆμα τραπεζίου, μὲ Δ πλευρὰ μήκ. 5.30 μ. κι Α μήκ. 4.50 μ. Ἡ εἰκόνα τοῦ χώρου εἶναι ἡ ἀκόλουθη: τὸ ἔδαφος κλίνει ἀπὸ ΒΔ πρὸς ΝΑ. Ἐπιφανειακὰ ὑπῆρχαν μεγάλες καὶ μικρὲς πέτρες, χωρὶς νὰ εἶναι δυνατὸ νὰ διαπιστωθεῖ ἂν ἀνῆκαν σὲ τοῖχο ἢ ἦταν πεσμένες. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος, στὸ χῶρο δέσποζε Δ μιὰ σειρὰ ἀπὸ πολὺ μεγάλους βράχους, ποὺ προχωροῦσαν ἀπὸ Β πρὸς Ν, παράλληλα μὲ τὸν τράφο ποὺ ἀποτελεῖ τὸ Δ ὅριο τῆς ἀνασκαφῆς. Οἱ μικρὲς καὶ μεγάλες πέτρες ποὺ γέμιζαν τὸ χῶρο, ἀποτελοῦν ἀπολεπίσματα τῶν βράχων. Τὸ χῶμα στὰ ΝΔ τοῦ τομέα ἦταν σκοῦρο καστανό, πολὺ μαλακό, ἐνῶ ΝΑ ἦταν ἀνοικτότερο πρὸς τὸ κιτρινωπό. Προχωρώντας σὲ βάθος, ΝΔ γινόταν πολὺ σκληρὸ καὶ καμένο, μέχρι βάθος 1.27 μ., μὲ πολὺ λίγα ὄστρακα καὶ χωρὶς καθόλου λεπίδες ὀψιανοῦ. ΝΑ γινόταν κοκκινωπό. Ἡ ἀνασκαφὴ σταμάτησε ὅταν σὲ βάθος 1.60 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους συνάντησε βράχο.

Ἐκτὸς ἀπὸ ἕνα μικρὸ κομμάτι σύγχρονου γυαλιοῦ, ποὺ βρέθηκε κοντὰ στὴν ἐπιφάνεια, στὴν ἀνασκαφὴ βρέθηκαν τὰ ἀκόλουθα ἀντικείμενα. Τμῆμα κυκλαδικοῦ εἰδωλίου, κομμάτια ὀστῶν, 3 κομμάτια δουλεμένης πέτρας, ἕνας μικρὸς πήλινος βόλος, τέσσερα μικρὰ κομμάτια χαλκοῦ, ἕνα μικρὸ κομμάτι ἀπὸ μολύβι, 12 ἀγγεῖα, 13 λεπίδες, 2 ἀπολεπίσματα κι ἕνας πυρήνας ὀψιανοῦ, 2 μικρὰ κομμάτια κάρβουνου, ἕνα στρείδι καὶ λίγα βότσαλα.

Τὸ κεφάλι καὶ ὁ λαιμὸς μαρμάρινου κυκλαδικοῦ εἰδωλίου, βρέθηκαν χωριστὰ σὲ 2 κομμάτια. Τὸ κεφάλι βρέθηκε πεσμένο μπρούμυτα μὲ κατεύθυνση πρὸς Β ἀνάμεσα σὲ μικρὲς πέτρες, σὲ βάθος 0.52 μ. ΒΑ τοῦ βράχου, ποὺ καταλαμβάνει τὸ κέντρο τοῦ χώρου καὶ πολὺ κοντὰ σ' αὐτόν. Δηλώνονται πλαστικὰ τὰ χείλη καὶ ἡ μύτη, ἀπὸ τὴν ὁποία λείπει μικρὸ κομμάτι. Σώζεται ἐπίσης μέρος τοῦ λαιμοῦ. Ὕψ. 0.0882, μέγ. πλάτ. 0.064, ἐλάχ. πλάτ. 0.0382, μέγ. πάχ. 0.02, ἐλάχ. 0.0097 μ. Τὸ ὑπόλοιπο τμῆμα τοῦ λαιμοῦ βρέθηκε πεσμένο μὲ τὸν μεγαλύτερο ἄξονα ἀπὸ ΝΑ πρὸς ΒΔ, σὲ βάθος 1.12 μ. στὸ Ν τμῆμα τοῦ χώρου, σὲ ἀπόσταση 1.79 μ. ἀπὸ τὸ κεφάλι. Ὕψ. 0.0309, πλάτ. 0.03, πάχ. 0.0108 μ. Πρόκειται γιὰ τὸ μεγαλύτερο κυκλαδικὸ εἰδώλιο ποὺ βρέθηκε μέχρι τώρα στὴν Κρήτη. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τὰ δυὸ κομμάτια βρέθηκαν μακριὰ τὸ ἕνα ἀπὸ τὸ ἄλλο καὶ σὲ διαφορετικὸ ὕψος. Ἀναφέρονται ἐνδεικτικὰ ὄστρακα, ποὺ βρέθηκαν τὴν ἴδια μέρα μὲ τὸ κεφάλι τοῦ εἰδωλίου, ὅπως δακτυλιόσχημη βάση ἄωτου κωνικοῦ κυπέλλου, ὄστρακο ἀπὸ πίθο ἢ σαρκοφάγο, μὲ πλαστικὴ ταινία μὲ ἐγχάρακτη διακόσμηση ἰχθυάκανθας καὶ βάση ἀγγείου, μὲ μία τρύπα καὶ ἴχνη δεύτερης, ποὺ ἴσως ἀποτελεῖ τμῆμα τοῦ ρύγ-

χους ζωόμορφου ρυτοῦ. Πολὺ κοντὰ στὸ κεφάλι τοῦ εἰδωλίου βρέθηκαν ἐπίσης κομμάτια ὀστῶν καὶ μιὰ λεπίδα ὀψιανοῦ μήκ. 0.0147 μ. Κοντὰ στὸ λαιμὸ τοῦ εἰδωλίου, βρέθηκαν ἐξ ἄλλου ἕνα μικρὸ κυλινδρικὸ ἀγγεῖο, μὲ δύο προεξοχές, κομμάτια κάρβουνου καὶ μικρὰ βότσαλα. Ὅστὰ δὲν βρέθηκαν στὸ ΝΔ τμῆμα τοῦ χώρου. Στὸν ὑπόλοιπο χῶρο βρέθηκαν διάσπαρτα λίγα καὶ σχετικὰ μικρὰ κομμάτια ὀστῶν. Στὸ ΝΔ τμῆμα τοῦ χώρου δὲν βρέθηκαν ἐπίσης ὀψιανοί, ἂν καὶ Ν εἶχαν βρεθεῖ σὲ παλιότερη ἀνασκαφή, σὲ μεγάλη ποσότητα. Φέτος βρέθηκαν 8 λεπίδες, ἕνα ἀπολέπισμα κι ἕνας πυρήνας, ποὺ προέρχονταν κυρίως ἀπὸ τὸ ΝΑ τμῆμα τοῦ χώρου μήκ. 0.0132, 0.0261, 0.013, 0.0492, 0.014, 0.032 καὶ 0.018 μ. Τέσσερις ἀκόμη λεπίδες καὶ δύο ἀπολεπίσματα, συλλέχθηκαν κατὰ τὸ κοσκίνισμα τῶν χωμάτων μήκ. 0.0178, 0.0121, 0.012, 0.0297, 0.0118 καὶ 0.015 μ. Ἕνα κομμάτι δουλεμένης πέτρας, βρέθηκε στὸ Δ τμῆμα τοῦ χώρου. Ἄλλο κομμάτι δουλεμένης πέτρας βρέθηκε ἐπίσης στὸ κέντρο περίπου τοῦ χώρου. Ἕνα τρίτο κομμάτι, κατεργασμένο, ἀλλὰ ἀκαθόριστου σχήματος βρέθηκε στὰ Α. Ἕνας πήλινος βόλος, διαμ. 0.021 μ. βρέθηκε στὸ ΝΔ τμῆμα ὅπως καὶ δύο μικρὰ κομμάτια χαλκοῦ, ἕνα μικρὸ χάλκινο ἔλασμα στὰ ΝΑ κι ἕνα τρίτο μικρὸ κομμάτι χαλκοῦ, συλλέχθηκε ἀπὸ τὸ κοσκίνισμα τῶν χωμάτων. Ἐπίσης ἀπὸ τὸ κοσκίνισμα, προέρχεται μικρὸ κομμάτι ἀπὸ μολύβι. Μικρὰ βότσαλα βρίσκονταν στὸ ΝΔ κυρίως τμῆμα.

Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα ποὺ βρέθηκαν, συλλέχθηκαν ἀπὸ τὸ Α τμῆμα τοῦ χώρου, ἕνα ἄωτο κωνικὸ κύπελλο, μὲ πολὺ μικρὴ βάση, μιὰ μικρὴ πρόχους, μὲ σχετικὰ πλατὺ στόμιο, ἕνα μόνωτο σφαιρικὸ κύπελλο, μὲ ἐλαφρὰ ἔξω νεῦον χεῖλος, ἕνα μόνωτο κυλινδρικὸ κύπελλο μὲ ταινιωτὴ λαβή, μελαμβαφές, ἕνα τριφυλλόσχημο θυμιατήρι, κι ἕνα μικρὸ ἄωτο κωνικὸ κύπελλο, μὲ πολὺ μικρὴ βάση. Ἀπὸ τὸ ΝΑ τμῆμα τοῦ χώρου, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀγγεῖο ποὺ ἀναφέρθηκε, κοντὰ στὸ κυκλαδικὸ εἰδώλιο, βρέθηκαν ἀκόμη ἕνα μικρὸ ἄωτο κωνικὸ κύπελλο μὲ λεπτὰ τοιχώματα, μιὰ μελαμβαφὴς προχοΐσκη καὶ ἕνα μικρὸ μελαμβαφὲς κύπελλο, ποὺ εἶχε μέσα τρία βότσαλα. Συλλέχθηκαν ἀκόμη ὄστρακα ἀπὸ κύπελλο, ἀμφορέα κλπ.

Στερέωση θολωτοῦ τάφου Γ

Κατὰ τὶς στερεωτικὲς ἐργασίες τοῦ θολωτοῦ τάφου Γ, ποὺ εἶχε ἀνασκαφεῖ κυρίως τὸ 1972[1] καὶ ἡ εἴσοδός του τὸ 1973[2] (εἰκ. 2) καὶ μάλιστα στὸ κατώτερο τμῆμα τῶν ἐσωτερικῶν τοιχωμάτων τῆς θόλου βρέθηκαν δυὸ ἀκέραια μαρμάρινα κυκλαδικὰ εἰδώλια (πίν. 223β), ποὺ εἶχαν ἐναποτεθεῖ τὸ ἕνα πάνω στὸ ἄλλο, τὸ μεγαλύτερο πάνω στὸ μικρότερο. Τὰ εἰδώλια αὐτὰ εἶναι

1. Γ. Σακελλαρακης, ΠΑΕ 1972, 327 - 351.
2. Γ. Σακελλαρακης, ΠΑΕ 1973, 179 - 181.

ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέροντα, ὄχι μόνο γιατὶ εἶναι ἀκέραια, ἀλλὰ καὶ γιατὶ προστίθενται στὰ ἄλλα κομμάτια τῶν 10 κυκλαδικῶν εἰδωλίων, ποὺ βρέθηκαν στὸ θολωτὸ τάφο Γ. Ἔτσι τὰ κυκλαδικὰ στοιχεῖα τῶν Ἀρχανῶν, γιὰ τὰ ὁποῖα ἔγινε τόσος λόγος[1] πλουτίστηκαν καὶ πάλι σημαντικά. Γιατὶ στὰ 12 πιὰ κυκλαδικὰ εἰδώλια τοῦ θολωτοῦ τάφου Γ πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ τὰ 8 τῆς γειτονικῆς περιοχῆς τῶν βράχων, ΝΔ ἀπὸ τὸ θολωτὸ τάφο Γ καὶ Δ ἀπὸ τὰ ταφικὰ κτήρια 18 καὶ 19, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἕνα εἶναι τὸ μεγαλύτερο μέχρι τώρα εἰδώλιο στὴν Κρήτη, κι ἀκόμη ἕνα ποὺ βρέθηκε ἀνάμεσα στὰ ταφικὰ κτήρια 18 καὶ 19 δηλαδὴ 21 συνολικὰ κυκλαδικὰ εἰδώλια, περισσότερα ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἄλλη γνωστὴ μινωικὴ θέση, ποὺ βεβαιώνουν τὴν ξεχωριστὴ σχέση τῶν Ἀρχανῶν μὲ τὶς Κυκλάδες στὴν προανακτορικὴ περίοδο.

ΓΙΑΝΝΗΣ - ΕΦΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ

1. J. A. Sakellarakis, Die Kykladen und Kreta, σὲ J. Thimme, Kunst und Kultur der Kykladeninseln im 3 Jahr. v. Chr. (1976) 149 - 55. Γ. Σακελλαρακη, Τὰ κυκλαδικὰ στοιχεῖα τῶν Ἀρχανῶν, ΑΑΑ 10, 1977, ὅ.π. 93 - 115.

30. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟ ΚΑΣΤΕΛΛΙ ΧΑΝΙΩΝ (Μινωικὴ Κυδωνία)

(Παρένθ. πίν. ΙΕ′ καὶ πίν. 224 - 229)

Συνεχίστηκε τὸ 1980 γιὰ τέταρτη χρονιὰ ἡ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ στὸ οἰκόπεδο Μαθιουδάκη ποὺ βρίσκεται στὴν ἀνατολικὴ ἄκρη τοῦ χαμηλοῦ λόφου «Καστέλλι» καὶ μέσα στὸ χῶρο ὅπου τοποθετεῖται ἡ μινωικὴ Κυδωνία. Στὴν ἔρευνα συμμετεῖχαν ὡς ὑπεύθυνοι ἡ δόκ. Ἐπιμελήτρια Ἀρχαιοτήτων κ. Μαρία Ἀνδρεαδάκη - Βλαζάκη καὶ ἡ ἀρχαιολόγος κ. Βάννα Νινιοῦ - Κινδελῆ, ἐνῶ ἀρχιτεχνίτης ἦταν ὁ πολὺ ἱκανὸς Νίκος Δασκαλάκης.

Κατὰ τὴ φετινὴ περίοδο ἀνοίχτηκε ἡ τάφρος 7 (διαστ. 5 × 2 μ.) βόρεια τῆς 5 καὶ σκάφτηκαν οἱ διάδρομοι ἀνάμεσα στὶς τάφρους 1, 2, 4, καὶ 6 γιὰ νὰ ἑνοποιηθεῖ ὁ χῶρος τῆς ἀνασκαφῆς καὶ νὰ ἐλεγχθοῦν καλύτερα τὰ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα (εἰκ. 1).

Τάφρος 7

Ὅλα τὰ οἰκοδομικὰ λείψανα ποὺ ἤρθαν στὸ φῶς ἀνήκουν χρονικὰ στὴν ΥΜ ΙΙΙΒ φάση (εἰκ. 2, πίν. 225).

Ἀποκαλύφθηκε ἡ συνέχεια τοῦ τοίχου ν τοῦ 1976 (βλ. ΠΑΕ 1976, 463, εἰκ. 2), χτισμένου μὲ πελεκητὲς πέτρες (σωζόμενο ὕψος 1.04 μ., πλάτος 0.70 μ.). Τὸ συνολικό του μῆκος μᾶς εἶναι ἄγνωστο ἀφοῦ προχωρεῖ στὰ βόρεια καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν τάφρο. Ὁ τοῖχος αὐτὸς πατεῖ πάνω στὸ πρωιμότερό του χρονολογικὰ χαλικόστρωτο δάπεδο ΙΙΙ (βλ. ΠΑΕ 1976, 463, εἰκ. 2). Τὸ δάπεδο ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ ν εἶναι τὸ XVI ἀπὸ πηλόχωμα, τὸ ἀνατολικότερο τμῆμα τοῦ ὁποίου ἔχει καταστραφεῖ ἀπὸ τὸ λάκκο Γ ποὺ ἔδωσε ὑστερογεωμετρικὴ καὶ ἀρχαϊκὴ κεραμεική. Τὸ δάπεδο αὐτὸ ἔχει ἔντονη κλίση στ' ἀνατολικὰ (δυτικὴ ἄκρη: 1.25 μ. βάθος, ἀνατολική: 1.40 μ.) καὶ φαίνεται νὰ σχετίζεται μὲ τὰ δάπεδα Ι καὶ IV τῆς τάφρου 5 ποὺ τὸ 1976 εἶχαν χαρακτηριστεῖ ὡς δύο διαφορετικὰ δάπεδα ἐξαιτίας τῆς ὑψομετρικῆς τους διαφορᾶς (βλ. ΠΑΕ 1976, 463, εἰκ. 2).

Τὸ δωμάτιο στὸ ὁποῖο ἀνήκουν ὁ τοῖχος ν καὶ τὸ δάπεδο XVI καταστράφηκε ἀπὸ πυρκαγιὰ καὶ ἴσως εἶχε δεύτερο ὄροφο: Τὸ στρῶμα καταστροφῆς ἄρχισε ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ τοίχου ν καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ σκληρὰ κόκκινο χῶμα ποὺ προέρχεται ἀπὸ διαλυμένες πλίνθους, καθὼς καὶ ἀπὸ χαλαρὸ γκριζοκάστανο χῶμα μὲ μικρὲς πέτρες καὶ πολὺ κάψιμο. Μέσα στὸ στρῶμα

αὐτὸ βρέθηκαν σὲ κομμάτια δύο ψευδόστομοι ἀμφορεῖς, ἕνας μικρὸς ἀσκός, τμῆμα πιθαριοῦ καὶ μιὰ ἀκέραιη τριφυλλόστομη πρόχους ποὺ χρονολογοῦνται στὴν ΥΜ ΙΙΙΑ2 φάση (πίν. 226α - 227β).

Βαθύτερα (0.51/0.54 μ. βάθος) παρουσιάστηκαν πολλὲς πεσμένες πέτρες

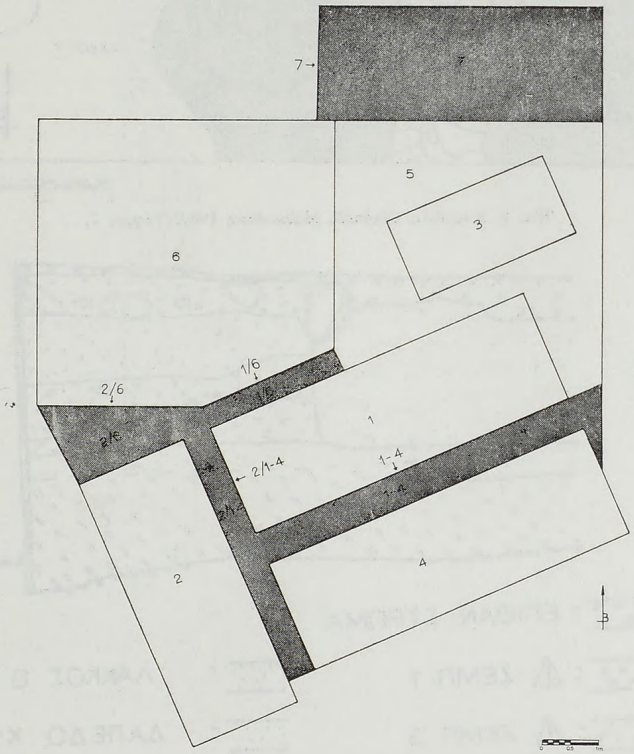

Εἰκ. 1. Καστέλλι. Οἰκόπεδο Μαθιουδάκη 1972 - 1980. Τάφροι 1 - 7.

καὶ τὸ χῶμα ἔγινε παντοῦ κοκκινωπὸ μὲ μικρὲς πλάκες καὶ κίτρινη ἄργιλο. Ἐδῶ βρέθηκε κομματιασμένο ἕνα ἄβαφο σκυφοειδὲς ἀγγεῖο καὶ ὁρισμένα χειροποίητα στιλβωτὰ ὄστρακα (πίν. 228α). Ἕνας σωρὸς ἀπὸ πέτρες καὶ ἡ βάση πιθαριοῦ ἦταν πεσμένα ἀκριβῶς πάνω στὸ δάπεδο XVI.

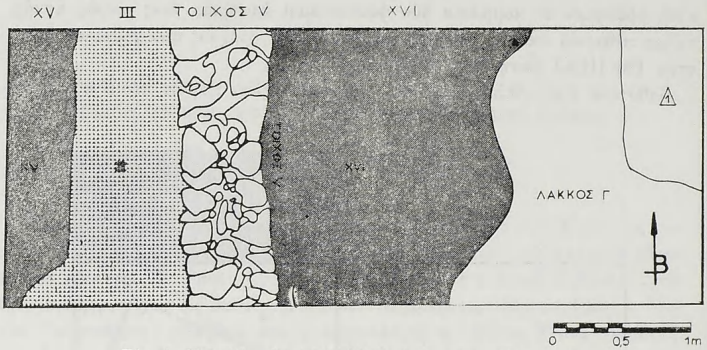

Εἰκ. 2. Καστέλλι. Οἰκόπεδο Μαθιουδάκη 1980. Τάφρος 7.

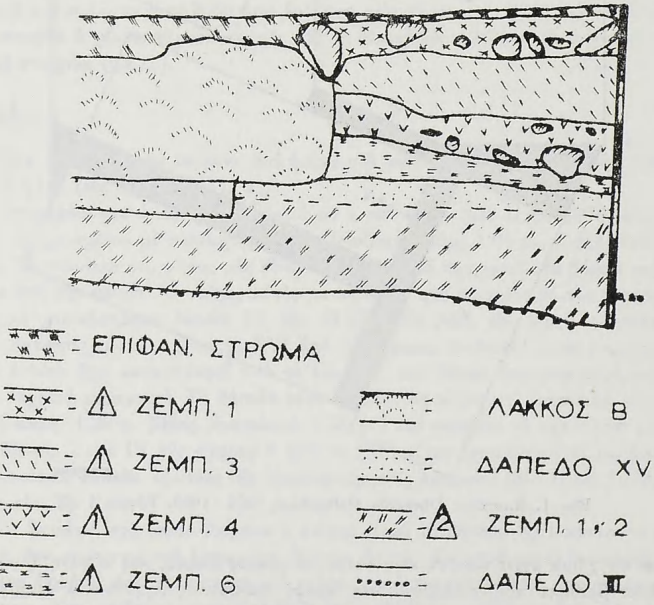

Εἰκ. 3. Καστέλλι. Οἰκόπεδο Μαθιουδάκη 1980. Τάφρος 7, στρωματογραφία δυτικῆς πλευρᾶς.

Στὰ δυτικὰ τοῦ τοίχου ν καὶ σ' ἐπίπεδο ψηλότερο ἀπὸ τὸ δάπεδο XVI (0.93/1.06 μ. βάθος), ἀποκαλύφτηκε ἄλλο δάπεδο τῆς ΥΜ ΙΙΙΒ φάσης, τὸ XV, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς ἀλλεπάλληλες στρώσεις (εἰκ. 3): ἡ ἀνώτερη εἶναι κατασκευασμένη ἀπὸ ἄσπρο ἀσβεστόλιθο καὶ παρουσιάζει ἔντονο κάψιμο, ἡ μεσαία ἀπὸ χοντρόκοκκη ἄμμο μὲ πολὺ ψιλὸ βοτσαλάκι καὶ ἡ κατώτερη ἀπὸ πατημένο χῶμα ποὺ ἐπίσης παρουσιάζει ἔντονο κάψιμο. Ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς στὰ δυτικὰ τῆς τάφρου 7 θὰ δώσει περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὸ δάπεδο αὐτό. Θὰ μποροῦσε πάντως κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι κατὰ τὴν ΥΜ ΙΙΙΑ καὶ Β φάση, στὸ χῶρο αὐτὸ ἀλλὰ καὶ γενικότερα στὸ Καστέλλι παρατηρεῖται οἰκοδομικὸς ὀργασμός.

Διάδρομος 1/4

Ἐδῶ βρέθηκε ἡ συνέχεια ΥΜ ΙΙΙΒ χωματένιου δαπέδου (XVII) ποὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1972 στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τῆς τάφρου 4.

Τὸ σκάψιμο τοῦ διαδρόμου ἔδωσε καινούρια στοιχεῖα γιὰ τὸ δωμάτιο Α, τὸ δωμάτιο δηλ. μὲ τὸ δάπεδο ἀπὸ κονίαμα (ἀρ. δαπέδου: XXII). Ἡ πρώτη του χρήση τοποθετεῖται στὴ ΜΜ ΙΙΙ περίοδο καὶ ἴσως πρόκειται γιὰ ἀκάλυπτο χῶρο (παρένθ. πίν. ΙΕ', πίν. 227γ).

Πάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο XXII ἁπλωνόταν στρώση ἀπὸ βοτσαλάκια, ὄστρακα καὶ λίγες πλάκες (βάθος 1.62/1.64) ποὺ καταλάμβανε μεγαλύτερη ἔκταση ἀπὸ τὸ XXII καὶ ποὺ χαρακτηρίσαμε δάπεδο XXI. Στὸ XXI πάτησαν μεταγενέστερα ἀλλεπάλληλα δάπεδα ποὺ φτάνουν χρονολογικὰ μέχρι τὴν ΥΜ Ιβ φάση:

Δ ά π ε δ ο XX· χωματένιο, μὲ πολὺ κάψιμο, σὲ βάθος 1.59/1.62 μ.

Δ ά π ε δ ο XIX· ἀπὸ καθαρὴ κίτρινη ἄργιλο, σὲ βάθος 1.49/1.52 μ.

Δ ά π ε δ ο XVIII· χωματένιο, μὲ κάψιμο, σὲ βάθος 1.47/1.49 μ.

Ἰδιαίτερα σημαντικὴ εἶναι ἡ διαπίστωση ὅτι τὸ δωμάτιο Α γειτονεύει στὰ νότια μὲ τρίτο δωμάτιο Γ στοὺς δύο τοίχους τοῦ ὁποίου ἀνοίγονται πολύθυρα ἀπὸ ἀμμουδόπετρες (βλ. H. van Effenterre, Le Palais de Mallia et la Cité Minoenne II, εἰκ. 530, 532: maison Delta alpha; εἰκ. 539: maison Zêta alpha; εἰκ. 546: maison Zêta bêta). Οἱ ὑπόλοιπες πλευρὲς τοῦ δωματίου αὐτοῦ δὲν ἔχουν ἀποκαλυφτεῖ μέχρι σήμερα (παρένθ. πίν. ΙΕ', πίν. 228β).

Διάδρομος 2/1-4

Ὑπολείμματα δυὸ ἀκόμα ΥΜ δαπέδων ἀποκαλύφτηκαν στὸ διάδρομο αὐτό.

Τὸ πρῶτο (XXIII) βρέθηκε σὲ βάθος 1.47 μ., στὸ βόρειο τμῆμα τοῦ διαδρόμου καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ καθαρὸ καστανὸ πηλόχωμα. Τὸ δεύτερο (XXIV) βρέθηκε σὲ βάθος 1.58/1.62 μ., στὸ νότιο τμῆμα καὶ εἶναι κι αὐτὸ κατασκευασμένο ἀπὸ πηλόχωμα ποὺ παρουσιάζει ἔντονο κάψιμο. Πάνω ἀπὸ τὸ τελευ-

ταῖο αὐτὸ δάπεδο καὶ μέσα σὲ στρῶμα καταστροφῆς (βάθος 1.46 μ.) βρέθηκε σὲ κομμάτια μιὰ ΥΜ ΙΙΙΒ ἀρύταινα (γιὰ τὴ σπανιότητα τοῦ ἀγγείου βλ. Ath. Kanta, The LM III period in Crete, 260) (πίν. 227δ).

Τμῆμα τρίτου δαπέδου (XXV) τῶν ΜΜ ὅμως χρόνων βρέθηκε σὲ βάθος 1.72 μ. καὶ φαίνεται νὰ σχετίζεται μὲ τὸν «τοῖχο η» τοῦ 1976 καὶ τὸ ἀπομεινάρι δαπέδου στὰ βόρειά του (βλ. ΠΑΕ 1976, 467, εἰκ. 3, πίν. 252β) (παρένθ. πίν. ΙΕ′).

Διάδρομος 2 - 6

Στὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ διαδρόμου καὶ σὲ βάθος 0.88/0.96 μ. ἀποκαλύφθηκε ἡ συνέχεια τοῦ δαπέδου XIII τῆς τάφρου 6 ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ στρωμένα ὄστρακα καὶ πετραδάκια καὶ χρονολογεῖται στὰ ΜΜ ΙΙΙ χρόνια (βλ. ΠΑΕ 1977, 458 πίν. 239)[1].

Στὸ διάδρομο αὐτὸ ἀποκαλύφθηκε καὶ ἡ συνέχεια τοῦ τοίχου αη τῆς τάφρου 2 ποὺ εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ ἀκατέργαστους ὄγκους βράχου καὶ θυμίζει ἐξωτερικὸ τοῖχο κτηρίου. Γιὰ τὴν ὥρα δὲν μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ μὲ ἀκρίβεια ἀλλὰ φαίνεται ὅτι ἔχει τὴν ἴδια κατεύθυνση μὲ τοὺς τοίχους τῶν δωματίων Α-Γ (παρένθ. πίν. ΙΕ′).

Τάφρος 6

Τμῆμα ΜΜ δαπέδου ἀπὸ πηλόχωμα (XXVI) καθὼς καὶ τμῆμα θεμέλιου τοίχου (αθ) βρέθηκαν σὲ βάθος 1.62 μ., κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο Ζ (βλ. ΠΑΕ 1977, 456, εἰκ. 1). Μέσα στὸ δάπεδο εἶναι βυθισμένη ἡ βάση ἀγγείου.

Ἀνατολικότερα τοῦ XXVI σὲ βάθος 1.64 μ. ἀποκαλύφτηκε τμῆμα ἄλλου δαπέδου XXVII, χωματένιου, μ' ἔντονο κάψιμο στὴν ἐπιφάνειά του (παρένθ. πίν. ΙΕ′).

Τὰ δυὸ παραπάνω δάπεδα ἀνήκουν σὲ δωμάτια γειτονικὰ τοῦ Α.

ΟΙΚΟΠΕΔΟ ΣΤΥΛΙΑΝΟΥΔΑΚΗ

Στὸ λόφο τοῦ Καστελλιοῦ, 60 μ. δυτικὰ τοῦ οἰκοπέδου Μαθιουδάκη καὶ 2.14 μ. ψηλότερα ἀπ' αὐτό, βρίσκεται τὸ οἰκόπεδο Στυλιανουδάκη. Ἐδῶ ἔγινε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1980 δοκιμαστικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα.

Σκάφτηκε μία μόνο τάφρος διαστάσεων 3 × 4 μ. (πίν. 229β). Μέχρι τὰ 1.22 μ. βάθος τὸ χῶμα καταλάμβανε ἕνα παχὺ στρῶμα ἀπορριμμάτων τῶν ἱστορικῶν χρόνων ποὺ σὲ δυὸ σημεῖα εἶχε διαταραχτεῖ ἀπὸ ἀσβεστόλακκους.

1. Στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ οἰκοπέδου δὲν ἔχουν βρεθεῖ μέχρι τώρα οἰκοδομικὰ λείψανα τῆς ΥΜ ΙΙΙ περιόδου.

Στὴ ΒΔ γωνιὰ τῆς τάφρου, σὲ βάθος 0.86 μ. ἀποκαλύφθηκε τμῆμα ἀγωγοῦ σχήματος ἀναστραμμένου Π, ἐπιχρισμένου μὲ ὑδροκονίαμα.

Ἀδιατάραχτο μινωικὸ στρῶμα ἄρχισε ἀπὸ βάθος 1.22 μ. μὲ κεραμεικὴ κυρίως τῶν ΥΜ Ι καὶ ΜΜ ΙΙΙ περιόδων.

Στὰ 1.32 μ. βάθος ἀποκαλύφτηκε ἡ γωνιὰ δυὸ τοίχων κατασκευασμένων ἀπὸ πελεκητὲς πέτρες. Φαίνεται ὅμως — καὶ ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς θὰ τὸ ξεκαθαρίσει — ὅτι σώζεται μόνο ἡ ἐξωτερική τους ὄψη ἐνῶ τὸ χῶρο ποὺ περικλείουν καθὼς καὶ γύρω ἀπ' αὐτὸν καταλάμβανε λάκκος τῶν ΜΜ ΙΙΙ/ΥΜ Ι χρόνων.

Τμῆμα ἀπὸ τὸ πιθανὸ θεμέλιο τρίτου πρωιμότερου τοίχου φάνηκε βαθύτερα στὰ 1.45 μ.

Ἡ ἔρευνα σταμάτησε σὲ βάθος 1.65 μ. σὲ καθαρὸ ΜΜ στρῶμα.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΖΕΔΑΚΙΣ

31. ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΣΤΗΝ ΠΡΑΙΣΟ

(Πίν. 230 - 231)

Ἡ Πραισός, στὸ κέντρο τῆς σημερινῆς Ἐπαρχίας Σητείας, ἦταν μία ἀπὸ τὶς πιὸ σημαντικὲς κλασικὲς πόλεις τῆς Ἀνατολικῆς Κρήτης καὶ ἡ πατρίδα τοῦ ἐτεοκρητικοῦ πληθυσμοῦ της, ὅπως εἶναι γνωστό. Ἐδῶ, στὴ λεγόμενη Τρίτη Ἀκρόπολη, εἶχαν βρεθεῖ μερικὰ θραύσματα ἐτεοκρητικῶν ἐπιγραφῶν, γραμμένων στὸ ἑλληνικὸ ἀλφάβητο[1]. Ἀφοῦ ἡ Πραισὸς εἶναι ἡ κύρια πηγὴ αὐτῶν τῶν τόσο σπάνιων ἐπιγραφικῶν τεκμηρίων, ὁ γνωστὸς συλλέκτης ἀρχαιοτήτων Ἡρακλείου μηχανικὸς κ. Ν. Μεταξᾶς, στὴν ἐπιθυμία του νὰ συμβάλει στὴν ἔρευνα τῶν κρητικῶν γλωσσῶν, χορήγησε στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἕνα χρηματικὸ ποσὸ γιὰ τὴν ἐκτέλεση ἐπιφανειακῆς ἔρευνας στοὺς πολυάριθμους λιθοσωρούς («τράφους») ποὺ βρίσκονται στὴν Τρίτη Ἀκρόπολη καὶ σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τῆς ἀρχαίας πόλεως. Ἀτυχῶς, ἡ ἔρευνα ποὺ κάναμε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1980 δὲν πραγματοποίησε τὸν ἀντικειμενικό της σκοπό. Πάντως ἔτσι ἐπιβεβαιώθηκε ὅτι ἐὰν ὑπάρχουν καὶ ἄλλα θραύσματα ἐτεοκρητικῶν ἐπιγραφῶν, πρέπει νὰ εἶναι ἀκόμη θαμμένα στὴ γῆ καὶ ὄχι ἐγκατεσπαρμένα ἐπιφανειακά, καὶ ἑπομένως ὅτι μόνο μία κανονικὴ ἀνασκαφὴ μπορεῖ νὰ τὰ φέρει στὸ φῶς.

Μὲ τὴν εὐκαιρία τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν ἔγινε ἐκτεταμένη περισυλλογὴ διαφόρων λίθινων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καὶ ἄλλων ἀντικειμένων, ποὺ μεταφέρθηκαν στὸ νέο Μουσεῖο Σητείας. Ὅλα αὐτὰ εἶναι φυσικὰ προγενέστερα ἀπὸ τὸ 146 π.Χ., τὸ ἔτος ποὺ ἡ πόλη καταστράφηκε ὁλοκληρωτικὰ ἀπὸ τοὺς δυτικοὺς γείτονες καὶ ἀντιπάλους τῶν Πραισίων, τοὺς Ἱεραπυτνίους. Τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα τεμάχια εἶναι τὰ ἑξῆς:

1. Θραῦσμα πώρινου ἀρχιτεκτονικοῦ μέλους ποὺ ἔχει ἀσυνήθιστο σχῆμα, μὲ δύο συναπτόμενες σπεῖρες ποὺ θυμίζουν ἰωνικὸ κιονόκρανο, ὕψ. 0.30 μ., πλάτ. 0.38 μ. καὶ πάχ. 0.20 μ., ἀπὸ τὴν Τρίτη Ἀκρόπολη (πίν. 230α).

Ἀπὸ τὸ χῶρο ἀνάμεσα στὴν Τρίτη καὶ τὴν Πρώτη Ἀκρόπολη περισυλλέξαμε τὰ ἑξῆς:

2. Θραῦσμα πώρινου ραβδωτοῦ κίονος, σωζ. ὕψ. 1.20 μ. καὶ διαμ. 0.35 - 40 μ. (πίν. 230β).

1. Κυρίως βλ. R. C. Bosanquet, Excavations at Praisos I, BSA 8, 1901 - 2, 231 - 70· 16, 1909 - 10, 281 - 9· IC III. VI 1 - 5.

3. Πολλὰ θραύσματα μύλης ἀπὸ μελανόφαιο λίθο[1] (πίν. 231α).

4. Εὐμεγέθη σπόνδυλο πώρινου κίονος, μήκ. 0.86 μ. καὶ διαμ. 0.57 - 60 μ.

5. Πώρινο ὀγκόλιθο μὲ διάφορες ἐγκοπές, ἀσαφοῦς χρήσεως, ὕψ. 0.45 μ. καὶ μήκ. 0.70 μ.

6. Θραῦσμα πώρινου δωρικοῦ κιονοκράνου, διάμ. 0.49 μ. (πίν. 231β).

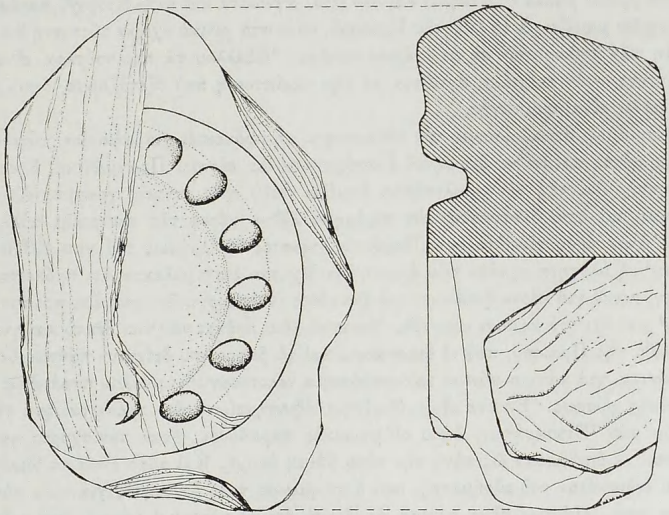

Εἰκ. 1. Τμῆμα κέρνου (;). Κάτοψη καὶ τομή (σχέδιο Καίτης Ἀστρινάκη).

7. Τμῆμα στρογγυλοῦ λίθινου πιεστηρίου(;) διαμ. 1.30 μ. καὶ ὕψ. 0.32 μ.

8. Λίθινη γούρνα ὁλ. διαμ. 0.42 μ., ὁλ. ὕψ. 0.87 μ., μὲ χεῖλος πλ. 0.08 μ. Βάθος 0.48 μ. Κάτω στενεύει καὶ διαμορφώνεται σὲ εἶδος ἐμβόλου, σπασμένου στὸ κάτω τμῆμα του (πίν. 231γ).

9. Ἀσφαλῶς τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον εὕρημα εἶναι τὸ θραῦσμα ἑνὸς ἀσυνήθιστου ὀγκόλιθου, ὁλ. ὕψ. 0.33 μ. (εἰκ. 1, πίν. 231δ). Ὁ λίθος εἶχε σχῆμα τελείως ἀκανόνιστο καὶ ἀρκετὰ ἁδρὰ λαξευμένο. Μεγάλο μέρος τῆς πάνω ἐπιφάνειας εἶναι ἐλαφρὰ ὑπερυψωμένο καὶ διαμορφώνεται σὲ ἕνα εἶδος δίσκου ὄχι κανονικοῦ, διαμ. 0.42 μ., ποὺ σώζεται περίπου ὁ μισός. Στὴν περιφέρεια τοῦ κύκλου ὑπάρχει σειρὰ ἕξι ἐλλειψοειδῶν βαθυσμάτων βάθους 0.6 μ. καὶ διαμ. 0.5 × 0.6 μ.

1. Πρβ. W. Deonna, Le mobilier délien (Délos 18) ἀριθ. 374, 377 - 80 πίν. XLIX-L.

περίπου. Τὰ ἀκραῖα βαθύσματα δὲν διατηροῦνται ὁλόκληρα. Ἀρχικὰ πρέπει νὰ ὑπῆρχαν δώδεκα ἀπὸ αὐτά.

Εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ ὀγκόλιθος αὐτὸς δὲν πρέπει νὰ εἶχε κάποιο πρακτικὸ προορισμὸ βιομηχανικῆς φύσεως. Τὸ πολὺ θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ *σηκώματα*, κοιλότητες μὲ ὁρισμένη χωρητικότητα ὅπου μετροῦσαν κάποιο προϊόν, στάρι, λάδι ἢ καὶ νερό, ὅπως γνωρίζουμε. Τέτοια σηκώματα ἔχουν βρεθεῖ πολλὰ στὴ Δῆλο[1] καὶ δὲν εἶναι ἄγνωστα καὶ στὴν Κρήτη[2], κανένα ὅμως δὲν μοιάζει μὲ τὸ λίθο τῆς Πραισοῦ, οὔτε στὸ γενικὸ σχῆμα οὔτε στὴ διάταξη τῶν κοιλοτήτων σὲ περιφέρεια κύκλου. Ἐξάλλου τὰ περισσότερα εἶναι διάτρητα στὸν πυθμένα, ἀντίθετα μὲ τὴν περίπτωση ποὺ ἐξετάζουμε, ὅπου ὁ πυθμένας εἶναι συμπαγής.

Ἐὰν ὅμως ἀποκλείσουμε τὴν πιθανότητα νὰ πρόκειται γιὰ σήκωμα, τότε ὁ λίθος αὐτὸς πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἀναπόφευκτα ὡς κέρνος. Πραγματικά, ἡ κυκλοτερὴς διάταξη τῶν κοιλοτήτων θυμίζει πολὺ στὶς γενικὲς γραμμὲς ἀλλὰ κάπως καὶ στὶς διαστάσεις τὸν περίφημο λίθινο κέρνο τῆς κεντρικῆς αὐλῆς τοῦ Ἀνακτόρου τῶν Μαλίων. Παρὰ τὶς γνωστὲς ἀντιρρήσεις τοῦ van Effenterre[3], ἡ ὁλότητα σχεδὸν τῶν ἐρευνητῶν δέχεται ἀνεπιφύλακτα ὅτι πρόκειται πραγματικὰ γιὰ κέρνο ἢ πάντως γιὰ ἕνα εἶδος τελετουργικῆς τράπεζας προσφορῶν[4] καὶ ὄχι γιὰ κάποιο παιγνίδι. Ἴσως τὸ ἴδιο πρέπει νὰ γίνει δεκτὸ καὶ γιὰ τὸ λίθο τῆς Πραισοῦ, ποὺ οἱ διαστάσεις καὶ τὸ βάρος του δείχνουν πάντως ὅτι πρόκειται γιὰ κάποιο μόνιμο κατασκεύασμα τελετουργικῆς μᾶλλον παρὰ ἀθυρματικῆς φύσεως. Ἔπειτα εἶναι ἰδιαίτερα ἀξιοσημείωτο ὅτι πρόκειται γιὰ τὴ χώρα τῶν Ἐτεοκρήτων, ὅπου οἱ μινωικὲς παραδόσεις ἦταν πανίσχυρες καὶ πρέπει νὰ ἐπιβιώσαν ὡς αὐτὴ τὴν τόσο ὕψιμη ἐποχή. Καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον τοῦ εὑρήματος, ποὺ ἀποζημίωσε τοὺς ἐρευνητὲς γιὰ τοὺς κόπους τους. Πάντως εἶναι γενικὰ ἀποδεκτὸ ὅτι οἱ κλασικοὶ κέρνοι, ποὺ μᾶς εἶναι γνωστοὶ περισσότερο ἀπὸ φιλολογικὲς πηγὲς παρὰ ἀπὸ εὑρήματα[5], εἶναι καθαρὲς ἐπιβιώσεις μινωικῶν θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων.

1. Deonna, ὅ.π. ἀριθ. 501 - 34 πίν. LIX - LXV. Πρβ. Guarducci, Epigrafia Greca II, 470 κέ.

2. H. van Effenterre, Un sécôma crétois, BCH 84, 1960, 233 - 41, μὲ ἀναλυτικοὺς ὑπολογισμοὺς ποὺ ἀναφέρονται γενικὰ στὴ χωρητικότητα τῶν παρόμοιων κοιλοτήτων.

3. Τελευταῖα βλ. H. van Effenterre, Le palais de Mallia et la cité minoenne (Incun. graeca LXXVI), 1980, σποράδην.

4. Nilsson, MMR² 129 κέ. Πρόσφατα πρβ. P. Warren, The Aegean Civilizations (1974), 101· G. Cadogan, Palaces of Minoan Crete (1976), 116· O. Pelon, Le palais de Malia V (Études crét. XXV), 1980, 157 καὶ σποράδην.

5. Ἴσως τὸ καλύτερο παράδειγμα εἶναι ὁ μεγάλος πήλινος κέρνος ἀπὸ τὴ Λατὼ πρὸς Καμάρα, ὅπου ὁ σημερινὸς Ἅγιος Νικόλαος: St. Xanthoudides, Cretan Kernoi, BSA 12, 1905 - 6, 18 κέ. εἰκ. 4 - 5.

Περίπου ἀνάλογοι λίθοι, κυκλικοὶ ἢ ἐπιμήκεις, μὲ βαθύσματα στὴν πάνω ἐπιφάνεια, ἔχουν βρεθεῖ στὴ Σαρδηνία καὶ θεωρήθηκε ὅτι ἦταν προορισμένοι γιὰ τὴν ὑποδοχὴ ἀναθημάτων[1]. Ὅσο γιὰ τοὺς κρητικοὺς κέρνους, τόσο τοὺς μινωικοὺς ὅσο καὶ τοὺς κλασικοὺς καὶ μεταγενέστερους, βασικὴ παραμένει πάντοτε ἡ σχετικὴ παλαιὰ μελέτη τοῦ Ξανθουδίδη ποὺ εἴδαμε. Ἐδῶ παρατηροῦμε ὅτι ἡ κυκλοτερὴς διάταξη τῶν βαθυσμάτων εἶναι κανόνας σὲ ὅλες τὶς ἐποχές.

ΚΩΣΤΗΣ ΔΑΒΑΡΑΣ

1. Chr. Zervos, La civilisation de la Sardaigne (1954), 317 εἰκ. 395 - 97.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ΄

Α΄ ΤΑΚΤΙΚΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΙΣ

ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1980

Ἐν Ἀθήναις τῇ 20ῃ Ἀπριλίου τοῦ χιλιοστοῦ ἐνακοσιοστοῦ ὀγδοηκοστοῦ ἔτους, ἡμέρᾳ τῆς ἑβδομάδος Κυριακῇ, ὥρᾳ 9.30 π.μ. ἀκριβῶς, συνῆλθον ἐν τῷ μεγάρῳ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, Ἐλευθ. Βενιζέλου 22, ἐκ τῶν ἑταίρων αὐτῆς οἱ ἐν τῷ ἐκλογικῷ καταλόγῳ τοῦ ἔτους 1980 ὑπ' αὔξ. ἀριθ. 152 Μυλωνᾶς Γ., 254 Χριστόπουλος Παναγιώτης, 57 Ἠλιόπουλος Γεώργιος, 239 Φιλιππάκη Βαρβάρα, 200 Πουρναρόπουλος Γεώργιος, 47 Ζακυθηνὸς Δ., 51 Ζέπος Παν., 117 Λαζαρίδης Π., 149 Μπουφίδης Νικ., 246 Χατζηκακίδης Ἀθαν., 2 Ἀδαμίδης Κωνστ., 236 Τωμαδάκης Νικ., 142 Μπέζη Ἑλένη, 107 Κριμπᾶς Κωνσταντῖνος, 121 Λούβαρης Νικόλαος, 216 Σταθάτου Χριστίνα, 84 Κεραμόπουλλος Δημήτριος, Ἀ., 52 Ζερβουδάκη Ἠώ, 250 Χλωρὸς Ἀλέξανδρος, 71 Κανελλόπουλος Παῦλος, 240 Φυλακτόπουλος Γεώργιος, 180 Παπαντωνίου Ροζ., 177 Παπαϊωάννου Ἄγγελος, 106 Κριμπᾶς Ἠλίας, 70 Καλογεροπούλου Ἀθηνᾶ, 208 Σαραντόπουλος Κωνστ., 222 Συριόπουλος Κωνστ., 50 Ζαφειρόπουλος Νικόλαος, 43 Δοντᾶς Γεώργιος, 101 Κούμουλος Γεώργιος, 88 Κόλλιας Ἠλίας, 192 Περαντινὸς Νικόλαος, 205 Σακελλαράκης Ἰωάννης, 12 Βαγιακάκος Δικαῖος, 241 Φωτίου Κωνσταντῖνος, 229 Τραυλὸς Ἰωάννης, 42 Διαπούλης Χαράλαμπος, 191 Πέππα-Δελμούζου Κωνσταντίνα, 69 Καλλιπολίτης Βασ., 136 Μιχαηλίδης Νουάρος Γ., 219 Στίκας Εὐστάθιος, 90 Κονιδάρης Γεράσιμος, 244 Χατζηαναστασίου Γεώργιος, 233 Τσαντίλας Ἰωάννης, 203 Ρωμιοπούλου Αἰκατ., 83 Καψῆς Ἀντώνιος, 95 Κορρὲς Γεώργιος, 112 Κωνσταντίνου Θεόδ., 118 Λαμπρινουδάκης Βασίλειος, 249 Χατζηνικολάου Ἄννα, 143 Μπόνης Κωνσταντῖνος, 197 Πλάτων Νικόλαος, 96 Κορρὲς Στυλιανός, 166 Πάλλας Δημήτριος, 187 Παρλαμᾶ Στυλιανή, 162 Ντούμας Χρίστος, 171 Παντελίδου-Γκόφα Μαρία, 58 Θέμελης Πέτρος, 140 Μπακαλάκης Γεώργιος, 245 Χατζηδάκης Ἐμμανουήλ, 40 Δημητροκάλλης Γεώργιος, 13 Βαλάσης Θωμᾶς, ἤτοι ἐν ὅλῳ ἑταῖροι 62, ἵνα συμφώνως πρὸς τὸ ἄρθρον 31 τοῦ Ὀργανισμοῦ, ἐκλέξωσι τὸ Προεδρεῖον τῆς Συνελεύσεως καὶ τὴν πενταμελῆ Ἐξελεγκτικὴν καὶ ἐπὶ τοῦ Προϋπολογισμοῦ Ἐπιτροπείαν διὰ τὸ ἀρξάμενον ἔτος 1980, ἀκούσωσι τὴν περὶ τῆς οἰκονομικῆς διαχειρίσεως τῆς

Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1979 ἔκθεσιν τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπείας καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ Γεν. Γραμματέως τοῦ Συμβουλίου συνταχθεῖσαν ἔκθεσιν περὶ τῶν πεπραγμένων τοῦ 1979.

Ὁ Πρόεδρος τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑταιρείας κ. Ζέπος Παναγιώτης ἐκήρυξε τὴν ἔναρξιν τῆς Συνεδρίας καὶ ἐκάλεσε τοὺς ἑταίρους εἰς ἐκλογὴν τοῦ Προεδρείου τῆς Συνελεύσεως διὰ φανερᾶς ψηφοφορίας. Ἐξελέγησαν δὲ Πρόεδρος ὁ κ. Τωμαδάκης Νικόλαος, Ἀντιπρόεδρος ἡ κ. Φιλιππάκη Βαρβάρα, Α' Γραμματεὺς ὁ κ. Λαζαρίδης Παῦλος καὶ Β' Γραμματεὺς ἡ κ. Καλογεροπούλου Ἀθηνᾶ. Ὁ ἐκλεγεὶς Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως κ. Τωμαδάκης Ν. ηὐχαρίστησε τοὺς ἑταίρους ἐπὶ τῇ ἐκλογῇ του καὶ ἐνετείλατο νὰ ἀναγνωσθῇ ἡ ἔκθεσις τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπείας ἐπὶ τῆς Οἰκονομικῆς διαχειρίσεως τοῦ ἔτους 1979. Ὁ Γραμματεὺς τῆς Συνελεύσεως κ. Λαζαρίδης Παῦλος ἀνέγνωσε τὴν ἔκθεσιν τῆς Ἐπιτροπείας φέρουσαν τὰς ὑπογραφὰς τῶν ἐλεγκτῶν κ.κ. 1) Κωνσταντίνου Ἀδαμίδη, 2) Δημητρίου Γκόφα, 3) Θεοδώρου Κωνσταντίνου, καὶ 4) Παναγιώτη Χριστοπούλου.

Περαίνουσα τὴν ἔκθεσιν ταύτην ἡ Ἐπιτροπεία προέτεινεν, ὅπως ἡ Συνέλευσις ἐγκρίνῃ τὴν διαχείρισιν τοῦ λήξαντος ἔτους 1979 ὡς ὀρθῶς γενομένην καὶ ἐπικυρώσῃ τὸν ἰσολογισμὸν καὶ ἀπολογισμὸν τοῦ ἔτους τούτου.

Ἡ Συνέλευσις ἀπεδέξατο τὴν πρότασιν τῆς Ἑταιρείας καὶ ἐπεκύρωσε τὸν ἰσολογισμὸν καὶ ἀπολογισμὸν τοῦ ἔτους 1979.

Μετὰ τὴν ἔγκρισιν καὶ ἐπικύρωσιν τῆς ἐκθέσεως τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπῆς ὁ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως Τωμαδάκης Νικόλαος ἐκάλεσε τοὺς ἑταίρους πρὸς ἐκλογὴν τῆς πενταμελοῦς Ἐξελεγκτικῆς καὶ ἐπὶ τοῦ Προϋπολογισμοῦ Ἐπιτροπείας διὰ τὸ ἀρξάμενον ἔτος 1980.

Ὁρισθέντων ψηφολεκτῶν τῶν Κόλλια Ἠλία καὶ Ζερβουδάκη Ἠοῦς προσῆλθον, ἀναγινωσκομένου τοῦ ἐκλογικοῦ καταλόγου καὶ ἐψήφισαν ἑταῖροι 62, γενομένης δὲ διαλογῆς ὡς μέλη τῆς Ἐξελεγκτικῆς καὶ ἐπὶ τοῦ Προϋπολογισμοῦ Ἐπιτροπείας ἔλαβον: α) Ἀδαμίδης Κωνστ. ψήφους 61, β) Γκόφας Δ. ψήφους 60, γ) Κριμπᾶς Ἠ. ψήφους 60, δ) Κωνσταντίνου Θ. 61, ε) Χριστόπουλος Π. 59, στ') Μπακαλάκης Γ. 1, ζ) Ζερβουδάκη Η. 1, η) Κορρὲς Γ. 1, θ) Λαζαρίδης Π. 1, ι) Ρωμιοπούλου Αἰκ. 1, ια) Μυλωνᾶς Π. 1, καὶ ιβ) Λαμπρινουδάκης Β. 1.

Κατὰ ταῦτα ἐξελέγησαν μέλη τῆς Ἐξελεγκτικῆς καὶ ἐπὶ τοῦ Προϋπολογισμοῦ Ἐπιτροπείας διὰ τὸ τρέχον ἔτος 1980 οἱ κ.κ. α) Ἀδαμίδης Κ., β) Γκόφας Δ., γ) Κριμπᾶς Ἠ., δ) Κωνσταντίνου Θ. καὶ ε) Χριστόπουλος Π.

Εἶτα ὁ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως κ. Τωμαδάκης Ν. ἐκάλεσε τὸν Γεν. Γραμματέα τοῦ Συμβουλίου, ὅπως προβῇ εἰς ἀνακοίνωσιν τῆς ὑπ' αὐτοῦ συνταχθείσης ἐκθέσεως περὶ τῶν πεπραγμένων τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1979.

Μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῆς ἐκθέσεως ὑπὸ τοῦ Γεν. Γραμματέως τοῦ Συμβουλίου, ὁ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως ἐκφράζει τὰ συγχαρητήρια τῆς Συνελεύσεως

πρὸς τὸ Διοικητικὸν Συμβούλιον διὰ τὴν γενομένην ἐθνικὴν ἐργασίαν. Εἶτα ἡ Συνέλευσις διελύθη περὶ ὥραν 12.30 μμ.

Ὁ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως
Ν. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

Ὁ Α' Γραμματεὺς
Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

Ἡ Ἀντιπρόεδρος
Β. ΦΙΛΙΠΠΑΚΗ

Ὁ Β' Γραμματεὺς
Α. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ

Οἱ Ψηφολέκται

ΗΩ ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ
ΗΛΙΑΣ ΚΟΛΛΙΑΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'

ΕΚΘΕΣΙΣ

ΤΗΣ ΕΞΕΛΕΓΚΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΠΙ ΤΟΥ ΠΡΟΫΠΟΛΟΓΙΣΜΟΥ ΕΠΙΤΡΟΠΕΙΑΣ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΕΩΣ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1980

Κύριε Πρόεδρε,

Οἱ ὑπογεγραμμένοι, ἀποτελοῦντες τὴν 'Εξελεγκτικὴν 'Επιτροπείαν τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας διὰ τὸ ἔτος 1980, προσκληθέντες διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 214/24-3-1981 ἐγγράφου τοῦ κ. Προέδρου, ἐπελήφθημεν τοῦ ἐλέγχου τῆς οἰκονομικῆς διαχειρίσεως τοῦ λήξαντος ἔτους 1980, ἐκ τῶν ταμειακῶν καὶ λογιστικῶν βιβλίων τῆς ὁποίας ἐξάγονται τὰ ἑξῆς ἀποτελέσματα.

ΜΕΡΟΣ 1

Α' Χρηματικὸν

Ταμεῖον

α) Χρέωσις

1) 'Υπόλοιπον μετρητῶν εἰς τὸ Ταμεῖον τῆς 'Εταιρείας κατὰ τὴν 31ην Δεκεμβρίου 1979	Δρχ.	690.464.—
2) 'Από Ἔσοδα Γ. Προϋπολογισμοῦ 1/1/1980 - 31-12-1980	»	29.343.201.—
3) 'Από Λογαριασμὸν 'Εθνικῆς Τραπέζης Α' no. 480042	»	16.460.101.—
4) 'Από Λογαριασμὸν 'Εθνικῆς Τραπέζης Β' no. 480246	»	27.393.083.—
5) 'Από Εἰδικὴν ἐνίσχυσιν Δημοσίων 'Επενδύσεων, διὰ τὰς ἀνασκαφὰς Θήρας, ἔτους 1980	»	4.000.000.—
6) 'Από Οἰκονομικὴν ἐνίσχυσιν 'Υπουργείου Πολιτισμοῦ δι' ἀνασκαφὴν εἰς Κουκουναριὲς Πάρου ...	»	120.000.—
Εἰς μεταφορὰν	Δρχ.	78.006.849.—

	Ἐκ μεταφορᾶς.....	Δρχ.	78.006.849.—
7)	Ἀπὸ Οἰκονομικὴν ἐνίσχυσιν κ. Β. Γουλανδρῆ διὰ τὸ Μυθολογικὸν Λεξικὸν	»	200.000.—
8)	Ἀπὸ εἰσπράξεις φωτοτυπικοῦ μηχανήματος	»	31.500.—
9)	Ἀπὸ χαρτόσημον τιμολογίων	»	15.913.—
10)	Ἀπὸ Κίνησιν Κεφαλαίων:		
	α) Ἐκ παρακρατηθεισῶν κρατήσεων	»	3.453.330.—
	β) Ἀντίτιμον 510 ἐκποιηθεισῶν μετοχῶν Ε.Τ.Ε.	»	7.889.783.—
	Σύνολον	Δρχ.	89.597.375.—

β) Πίστωσις

1)	Εἰς ἔξοδα Γ. Προϋπολογισμοῦ ἀπὸ 1/1/1980 - 31/12/1980	Δρχ.	28.446.552.—
3)	Εἰς Καταθέσεις παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Τραπέζῃ Α' no. 480042	»	14.778.784.—
3)	Εἰς Καταθέσεις παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Τραπέζῃ Β' no. 480246	»	26.914.682.—
4)	Εἰς Καταθέσεις παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Τραπέζῃ Α' no. 485244	»	18.150.—
5)	Εἰς Καταθέσεις παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Τραπέζῃ Α' no. 485.489	»	650.—
6)	Εἰς Ἀνασκαφὰς ἐξ εἰδικῶν ἐνισχύσεων: Δημοσίων Ἐπενδύσεων δι' ἀνασκαφὰς Θήρας		
	α) παρελθούσης χρήσεως	»	650.000.—
	β) χρήσεως 1980 1	»	3.400.000.—
7)	Εἰς Ἀποδελτίωσιν τοῦ LIMC, ἐκ τῆς οἰκον. ἐνισχύσεως Ντ. & Νικ. Γουλανδρῆ	»	200.000.—
8)	Εἰς Ἀποδελτίωσιν τοῦ LIMC ἐκ τῆς οἰκον. ἐνισχύσεως Βασ. & Ἐλίζας Γουλανδρῆ	»	200.000.—
9)	Εἰς Ἐθνικὴν Τράπεζαν ἐξόφλησις ἀγορασθεισῶν 1.400 νέων μετοχῶν της	»	11.900.000.—
	Εἰς μεταφορὰν	Δρχ.	86.508.818.—

Ἐκ μεταφορᾶς	Δρχ.	86.508.818.—
10) Εἰς Ἔξοδα φωτοτυπικοῦ μηχανήματος	»	72.450.—
11) Εἰς Κίνησιν Κεφαλαίων (ἀπόδοσις κρατήσεων κλπ.)	»	2.481.651.—
12) Εἰς Ἐπιστροφὴν ἐγγυήσεως καταστήματος Λ. Συγγροῦ 162	»	21.845.—
13) Εἰς Προσωρινοὺς λογαριασμούς	»	172.817.—
Σύνολον	Δρχ.	89.257.581.—
Ὑπόλοιπον Ταμείου τῆς 31ης Δεκεμβρίου 1980	Δρχ.	339.794.—
Σύνολον	Δρχ.	89.597.375.—

Β' Γενικὸς Ἰσολογισμὸς Χρήσεως 1980

Τὸ Ἐνεργητικὸν τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὴν 31-12-1980 ἀνήρχετο εἰς δραχμὰς 100.248.181 ἀποτελούμενον ἐκ τῶν κάτωθι μεριδίων:

Ἐνεργητικὸν

Ἀπὸ ἀκίνητα κτήματα (οἰκόπεδα καὶ καταστήματα) ..	Δρχ.	50.000.000.—
Ἀπὸ τὸ Μέγαρον τῆς Ἑταιρείας (Μεῖον ἀποσβέσεις)	»	18.000.000.—
Ἀπὸ Ἔπιπλα καὶ Σκεύη (Μεῖον ἀποσβέσεις)	»	1.000.000.—
Ἀπὸ Μετοχὰς πρὸς φύλαξιν παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Τραπέζῃ Α' (τιμὴ κτήσεως)	»	29.424.790.—
Ἀπὸ Καταθέσεις παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Τραπέζῃ Α'	»	17.161.—
Ἀπὸ Καταθέσεις παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Τραπέζῃ Β'	»	1.326.748.—
Ἀπὸ Καταθέσεις παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Τραπέζῃ Α' Ἰ. Μαρκοπούλου	»	6.300.—
Ἀπὸ Καταθέσεις παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Τραπέζῃ Α' ἐκ δωρεᾶς Ἰ. Ρώμα	»	24.153.—
Ἀπὸ Καταθέσεις παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Τραπέζῃ Α' ἐκ Κληρονομίας Φ. Φαρμᾶ	»	109.235.—
Ἀπὸ Ὑπόλοιπον Ταμείου 31 Δεκεμβρίου 1980	»	339.794.—
Σύνολον	Δρχ.	100.248.181.—

Παθητικὸν

Εἰς Κεφάλαιον	Δρχ. 100.248.181.—
Σύνολον	Δρχ. 100.248.181.—

Γ' Περιουσία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας

Ἡ περιουσία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὴν 31ην Δεκεμβρίου 1980 ἀνήρχετο εἰς τὸ ποσὸν τῶν δραχμῶν 100.248.181, ἀποτελουμένη ἐκ τῶν αὐτῶν ὑπολοίπων τῶν ἐν τῷ Ἐνεργητικῷ ἀναγραφομένων λογαριασμῶν.

Περαίνουσα τὴν ἔκθεσιν ταύτην ἡ Ἐπιτροπεία προτείνει ὅπως ἡ Συνέλευσις ἐγκρίνῃ τὴν ἀνωτέρω διαχείρισιν ὡς ὀρθῶς ἔχουσαν καὶ ἐπικυρώσῃ τὸν Ἀπολογισμὸν καὶ τὸν Ἰσολογισμὸν τοῦ λήξαντος ἔτους 1980 τῆς ἰδίας περιουσίας τῆς Ἑταιρείας.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 6ῃ Ἀπριλίου 1981

Ἡ Ἐξελεγκτικὴ Ἐπιτροπεία

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΔΑΜΙΔΗΣ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΓΚΟΦΑΣ
ΗΛΙΑΣ ΚΡΙΜΠΑΣ
ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΕΣΟΔΩΝ & ΕΞΟΔΩΝ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1980

ΕΣΟΔΑ

Προϋπολογισμοῦ Κεφάλ.	Προϋπολογισμοῦ Ἄρθρον	Εἶδος ἐσόδων	Προϋπολογισθέντα	Εἰσπραχθέντα	Διαφορά: Ἐπὶ πλέον	Διαφορά: Ἐπὶ ἔλαττον
		ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Ι				
		ΤΑΚΤΙΚΑ ΕΣΟΔΑ				
Α′		**Πρόσοδοι ἀκινήτου περιουσίας**				
	1α′ - ζ′	Μισθώματα	6.555.000.—	6.378.500.—	—	176.500.—
	2	Παραχώρησις αἰθουσῶν διαλέξεων	150.000.—	219.500.—	69.500.—	—
Β′		**Πρόσοδοι κινητῆς περιουσίας**				
	1α′ - δ′	Μερίσματα μετοχῶν, τοκομερίδια ὁμολογιῶν	7.556.000.—	7.461.935.—	—	94.065.—
Γ′		**Ἀντίτιμον δημοσιευμάτων**				
	1 - 3	Ἀντίτιμον πωλήσεως ἀντιτύπων ΑΕ, ΠΑΕ, Ἔργου κλπ. δημοσιευμάτων καὶ Ὁδηγῶν ἀρχαίων τόπων	950.000.—	1.421.937.—	471.937.—	—
Δ′		**Εἰσφοραὶ - Δικαιώματα**				
	1	Ὑποχρεωτικὴ ἐτησία εἰσφορὰ ἑταίρων καὶ τέλη ἐγγραφῆς	20.000.—	54.000.—	34.000.—	—
	2	Συμμετοχὴ τῆς Ἑταιρείας ἐπὶ τῶν καθαρῶν κερδῶν τῶν Κρατικῶν Λαχείων	4.000.000.—	4.000.000.—	—	—
	3-4	Ἐκ δωρεῶν καὶ κληροδοτημάτων	200.—	1.977.000.—	1.976.800.—	—
Ε′		**Ἀπρόβλεπτα ἔσοδα**				
	1 - 3	Διάφορα καὶ ἀπρόβλεπτα ἔσοδα	120.200.—	163.815.—	43.615.—	—
	4	Οἰκονομικὴ ἐνίσχυσις Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ ἐκ τοῦ λογ/σμοῦ Δημοσίων Ἐπενδύσεων	2.000.000.—	5.500.000.—	3.500.000.—	—
Ϛ′		**Ἔσοδα παρελθόντων οἰκονομικῶν ἐτῶν**				
	1	Ἐξ ἐπιστροφῆς χρημάτων ἀπὸ ἐντάλματα προπληρωμῆς	50.000.—	20.167.—	—	29.833.—
	2	» » φόρων	2.000.000.—	2.146.347.—	146.347.—	—
		Σύνολον ἐσόδων	23.401.400.—	29.343.201.—	6.242.199.—	300.398.—
		ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΙΙ				
Ζ′		**Κίνησις κεφαλαίων**				
	1	Ἐκ παρακρατήσεως χαρτοσήμου ἐκ μισθωμάτων κλπ.	100.000.—	116.125.—	16.125.—	—
	2α′ - γ′	Ἐκ παρακρατήσεως κρατήσεων ἐπὶ ἀποδοχῶν ἐν γένει.	3.500.000.—	3.637.061.—	137.061.—	—
	3	Ἀνάληψις ἐκ τοῦ παρὰ Τραπέζαις χρηματ. ὑπολοίπου δι' ἐνίσχυσιν τοῦ προϋπολογισμοῦ	3.000.000.—	1.842.033.—	—	1.157.967.—
	—	Ἐκποίησις 510 μετοχῶν Ε.Τ.Ε. δι' ἀγορὰν νέων	—	7.889.783.—	7.889.783.—	—
		Σύνολον	30.001.400.—	42.828.203.—	14.285.168.—	1.458.365.—
Η′		**Ἔσοδα κληρονομίας Φ. ΦΑΡΜΑ**				
	1 - 7	Μερίσματα μετοχῶν, τοκομερίδια ὁμολογιῶν, τόκοι, ἀπρόβλεπτα κλπ. ἔσοδα	100.—	—	—	100.—
		Γενικὸν Σύνολον	30.001.500.—	42.828.203.—	14.285.168.—	1.458.465.—

ΕΞΟΔΑ

Προϋπολογισμοῦ Κεφάλ.	Προϋπολογισμοῦ Ἄρθρον	Εἶδος ἐξόδων	Προϋπολογισθέντα	Συμπληρωματικαὶ πιστώσεις	Σύνολον	Πραγματοποιηθέντα	Διαφορὰ ἐπὶ ἐλάττον
		ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Ι					
		ΤΑΚΤΙΚΑ ΕΞΟΔΑ					
		Ἔξοδα διοικήσεως ἐν γένει					
Α′	1-2	Μισθοί, ἐπιδόματα διοικ. καὶ ἐπιστημ. προσωπικοῦ	3.570.400.—	100.000.—	3.670.400.—	3.527.067.—	143.333.—
Β′	1-2	» » βοηθητ. καὶ τεχνικοῦ »	3.065.100.—	110.000.—	3.175.100.—	3.143.425.—	31.675.—
Γ′	1	» » κατωτ. προσ., ὁδοιπορικά, ἐφ' ἅπαξ	4.185.000.—	1.400.000.—	5.529.000.—	5.529.986.—	55.014.—
Δ′	1-3	Ἔξοδα κινήσεως κλπ., λειτουργίας γραφείων, ἤτοι θέρμανσις, φωτισμός, ὕδρευσις, καθαριότης, Τ.Τ., στολαὶ κλητήρων κλπ., δικαστικὰ ἐν γένει	2.150.100.—	450.000.—	2.600.100.—	2.163.210.—	436.890.—
Δ′		**Ἔξοδα κινητῆς καὶ ἀκινήτου περιουσίας**					
	4α′-η′	Συντήρησις μεγάρου, ἀμοιβὴ συντηρητῶν ἐγκαταστάσεων, ἐπιπλώσεις, φόροι Δημοσίου καὶ Δήμου, ἀσφάλιστρα, φύλακτρα χρεογράφων, ποσοστὰ εἰσπράκτορος κλπ.	1.946.500.—	750.000.—	2.696.500.—	2.041.616.—	654.884.—
Ε′		**Ἔξοδα Βιβλιοθήκης**					
	1	Ἐμπλουτισμὸς Βιβλιοθήκης κλπ. ἔξοδα	700.000.—	150.000.—	850.000.—	805.718.—	44.282.—
Ϛ′		**Ἐκπλήρωσις τοῦ σκοποῦ τῆς Ἑταιρείας**					
	1-6	Ἀνασκαφαί, ἀπαλλοτριώσεις, ἀναστήλωσις ἀρχαίων μνημείων, ἀνέγερσις καὶ ἐπισκευὴ Μουσείων, ἐμπλουτισμὸς βιβλιοθηκῶν Μουσείων κλπ.	6.300.200.—	1.600.000.—	7.900.200.—	7.367.444.—	532.756.—
Ζ′		**Δημοσιεύματα ἐν γένει**					
	1-4	Ἔξοδα ἐκδόσεως ΑΕ, ΠΑΕ, Ἔργου, μελετῶν, διατριβῶν, ἀποζημιώσεις συγγραφέων κλπ.	2.650.000.—	—	2.650.000.—	2.310.272.—	339.728.—
Η′		**Οἰκονομικαὶ ἐνισχύσεις - Ὑποτροφίαι**					
	1-4	Ὑποτροφίαι, ἔξοδα διαλέξεων καὶ συμμετοχῆς εἰς διεθνῆ συνέδρια, ἐνίσχυσις ἐπιστημονικῶν Ἑταιρειῶν	310.100.—	130.000.—	440.100.—	219.910.—	220.190.—
Θ′		**Ἔκτακτα ἔξοδα**					
	1-3	Ἀποζημίωσις ἐκτάκτων βοηθῶν εὑρετηριάσεως ΑΕ. ἐκτάκτων βοηθῶν Λεξικοῦ, ἀπρόβλεπτα, ἐπιστροφαὶ	1.916.868.—	—	1.916.868.—	1.337.904.—	578.964.—
Ι′		**Ἔξοδα παρελθόντων οἰκον. ἐτῶν**					
	1	Ἔξοδα παρελθουσῶν χρήσεων	10.000.—	—	10.000.—	—	10.000.—
ΙΑ′	1-2	**Ἀποθεματικὰ** τ. ἀποθ. 500.000— ἔκτ. » 97.132=597.132 - 597.132—	—	—	—	—	—
		Σύνολον ἐξόδων	26.804.268.—	4.690.000.—	31.494.268.—	28.446.552.—	3.047.716.—
		ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΙΙ					
ΙΒ′		**Κίνησις Κεφαλαίων**					
	1	Ἀπόδοσις κρατήσεων ἐξ ἀποδοχῶν	2.600.000.—	280.000.—	2.880.000.—	2.481.651.—	398.349.—
	2	Ἐξόφλησις ἀγορασθεισῶν 1.400 μετοχῶν Ε.Τ.Ε.	—	—	—	11.900.000.—	—
		Σύνολον	29.404.268.—	4.970.000.—	34.374.268.—	42.828.203.—	3.446.065.—
ΙΓ′		**Ἔξοδα κληρονομίας Φ. ΦΑΡΜΑ**					
	1-4	Ἀνασκαφαί, φύλακτρα, ἀσφάλιστρα καὶ ἀπρόβλεπτα	100.—	—	100.—	—	100.—
		Γενικὸν σύνολον	29.404.368.—	4.970.000.—	34.374.368.—	42.828.203.—	3.446.165.—

Ἀνάλυσις Ἐσόδων: Κεφαλαίου Γ′, ἄρθρ. 1 - 3

Ἀντίτιμον Δημοσιευμάτων

1) Ἀρχαιολ. Ἐφημερίς, Πρακτικὰ Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας, Ἔργον	Δραχ.	369.860.—
2) Διάφορα δημοσιεύματα	»	667.140.—
3) Ὁδηγοὶ Ἐλευσῖνος, Ζάκρου, Θήρας	»	384.937.—
Σύνολον	»	1.421.937.—

Ἀνάλυσις Ἐξόδων: α) Κεφαλαίου Ϛ′, ἄρθρ. 1 - 6

1) Ἀνασκαφαὶ	Δραχ.	7.279.800.—
2) Ἀπαλλοτριώσεις	»	—
3) Ἀναστηλώσεις	»	—
4) Περισυλλογὴ ἀρχαίων	»	—
5) Διάφορα Μουσείου Μεσσήνης	»	12.134.—
6) Ἐμπλουτισμὸς βιβλιοθηκῶν Μουσείων	»	75.510.—
Σύνολον	»	7.367.444.—

β) Κεφαλαίου Ζ′, ἄρθρ. 1 - 4

1) Ἔξοδα ἐκδόσεως ΑΕ, ΠΑΕ, Ἔργου	Δραχ.	1.498.701.—
2) Ἔξοδα ἐκδόσεως μελετῶν, διατριβῶν	»	690.151.—
3) Ἀγοραὶ χάρτου	»	17.842.—
4) Συγγραφικὰ	»	103.578.—
Σύνολον	»	2.310.272.—

Ἐν Ἀθήναις τῇ 31ῃ Δεκεμβρίου 1980

Ὁ Ταμίας
Ν. Γ. ΜΑΧΑΙΡΑΣ

Ὁ Προϊστάμενος τοῦ Λογιστηρίου
Ι. Χ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'

ΚΙΝΗΣΙΣ ΤΩΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΧΡΗΣΙΣ 1980

Α' ΕΚΔΟΘΕΝΤΑ

1)	Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς 1978	ἀντίτυπα	600
2)	ΠΑΕ 1977 (Α' τεῦχος καὶ Β' τεῦχος)	»	500
3)	ΠΑΕ 1978	»	500
4)	Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ ἔτος 1979	»	1000
5)	Λ. Μπούρα· Ὁ γλυπτὸς διάκοσμος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στὸ μοναστήρι τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ	»	600

Β' ΠΩΛΗΘΕΝΤΑ

		Ἀριθ. τόμων		Εἰσπραχθὲν ποσόν
1)	*Περιοδικὰ* (Κεφ. Γ'1)			
	Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς	216		369.860
	ΠΑΕ.....	111		
	Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας	111		
2)	*Μονογραφίαι* (Κεφ. Γ'2)	1053		667.140
3)	*Ὁδηγοὶ ἀρχαίων τόπων*	1484	Δρχ.	384.937
		Σύνολον	»	1.421.937

Γ' ΔΙΑΝΕΜΗΘΕΝΤΑ ΚΑΙ ΕΠ' ΑΝΤΑΛΛΑΓΗ

		Ἀριθ. τόμων
1)	*Περιοδικὰ* (Κεφ. Γ'1)	
	Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς	427
	ΠΑΕ.....	778
	Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας	643
2)	*Μονογραφίες* (Κεφ. Γ'2)	1288
3)	*Ὁδηγοὶ ἀρχαίων τόπων* (Κεφ. Γ'2)	43

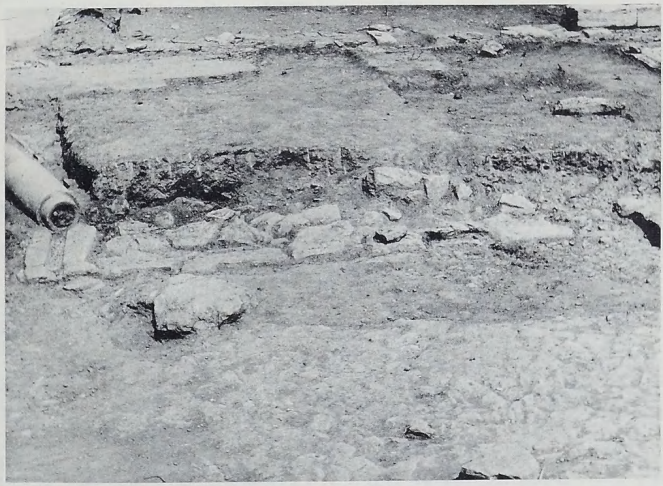

α. Ἡ λιθόστρωσις τοῦ Ν τμήματος τοῦ κτιρίου. β. Ὁ ἀγωγός, ἡ θεμελίωση τῆς κιονοστοιχίας καὶ ἡ λιθόστρωτος αὐλή.

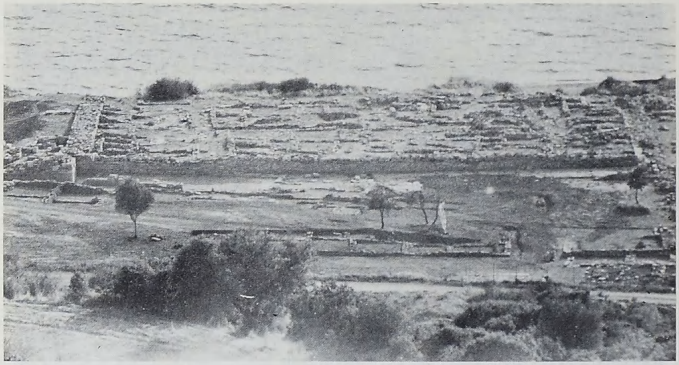

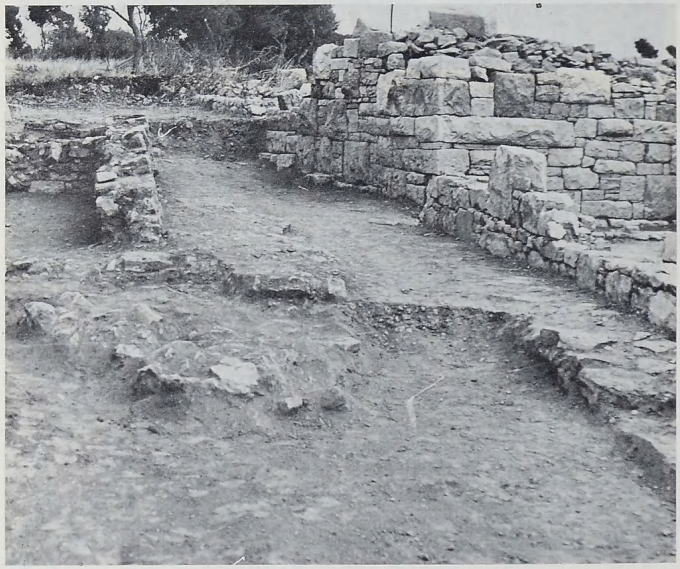

α. Γενικὴ ἄποψις τοῦ περιτειχισμένου οἰκισμοῦ ἀπὸ Βορρᾶ (ἀκρόπολις). β. Κτίσματα βορείως τοῦ ΒΑ Πύργου (Π) ἀπὸ Δυσμῶν.

α. Θεμέλια κτισμάτων βορείως τοῦ περιτειχισμένου οἰκισμοῦ, ἀπὸ Ἀνατολῶν. β. Ἀνατολικῶς τοῦ Νέου Πύργου. Διάφορα κτίσματα καὶ ὁ τάφος-μνημεῖον, ἀπὸ Ἀνατολῶν.

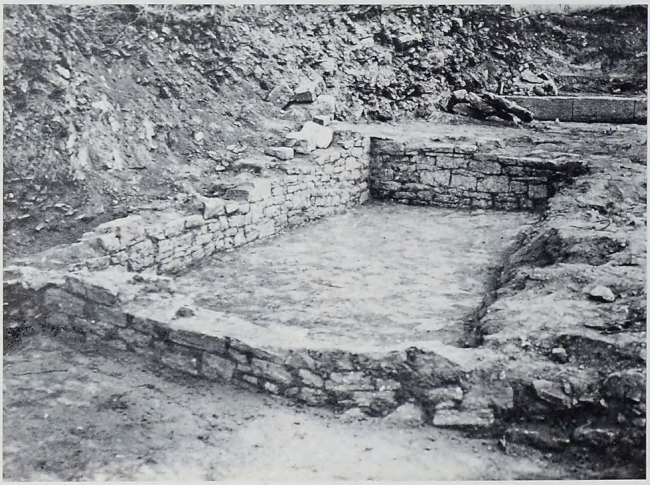

α-β. Ἀνατολικῶς τοῦ Νέου Πύργου: α. Θεμέλια κτισμάτων, ἀπὸ Δυσμῶν. β. Κτίσμα μὲ ἐπιμελημένην τοιχοδομίαν, ἀπὸ Δυσμῶν.

α. Ἀνατολικῶς τοῦ Νέου Πύργου. Διάφορα κτίσματα κατὰ μῆκος τῆς περιφράξεως, ἀπὸ Ἀνατολῶν. β. Νοτία πλευρὰ τῶν ἀνατολικῶς τοῦ Νέου Πύργου ἀποκαλυπτομένων κτισμάτων, ἀπὸ Ἀνατολῶν.

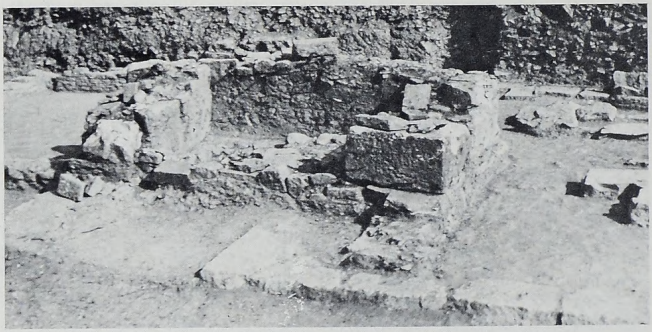

α. Ὁ τάφος-μνημεῖον τοῦ πίν. 3β (λεπτομέρεια), ἀπὸ Νότου. β. Ἀγγεῖα ἐκ τῆς ταφῆς 1. γ. Ἀργυρᾶ βραχιόλια ἐκ τῆς ταφῆς 1.

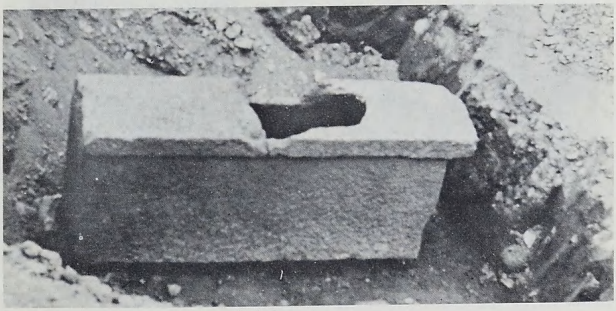

α. Χρυσᾶ εὑρήματα ἐκ τῆς ταφῆς 1. β. Ταφικοὶ πίθοι 1 καὶ 2, ἀπὸ Νότου.
γ. Λιθίνη σαρκοφάγος.

α. Ἀγγεῖα ἐκ τῆς ταφῆς 4. β. Ἐπιτυμβία στήλη ἐνεπίγραφος.

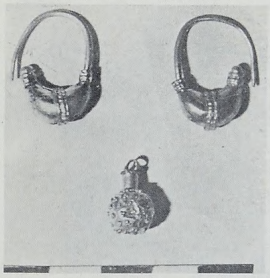

α. Πήλινα κτερίσματα ἐκ τῶν ταφῶν 5 καὶ 6. β. Λεπτομέρεια τῆς ἀνωτέρω εἰκόνος. γ. Χρυσᾶ κτερίσματα ἐκ τῆς ταφῆς 5. δ. Εἰδώλιον Πανὸς καὶ ληκύθιον, ἐκ τοῦ πέριξ τῆς ταφῆς 5 χώρου.

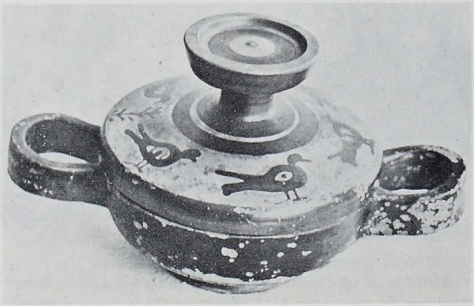

α. Ταφικοὶ πίθοι 5 καὶ 6. β. Ἀγγεῖα ἐκ τῆς ταφῆς 6. γ. Λεπτομέρεια τῆς ἀνωτέρω εἰκόνος.

α. Πήλινα κτερίσματα ἐκ τῶν ταφῶν 5 καὶ 6. β. Ἀγγεῖα ἐκ τῆς ταφῆς 6.

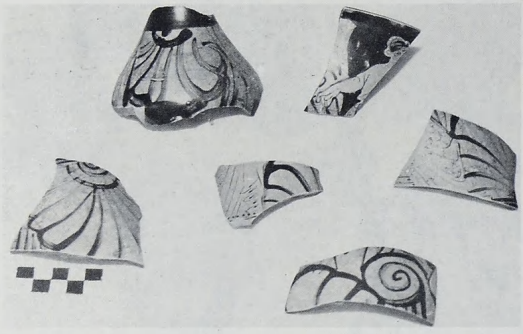

α. Κεραμοσκεπὴς τάφος (7). β. Σποραδικὰ εὑρήματα ἐκ τοῦ νεκροταφείου. Ὄστρακα μελανόμορφα. γ. Ὄστρακα ἐρυθρόμορφα.

α. Τμῆμα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ τείχους. β. Ἡ ἐσωτερικὴ ὄψη τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους.

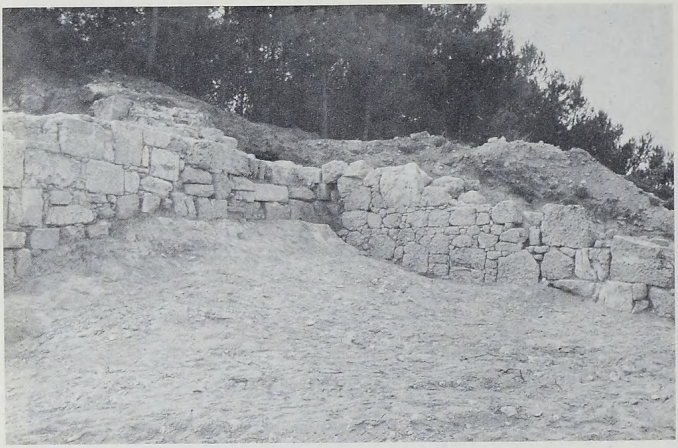

α. Γωνία ἀνατολικοῦ τείχους καὶ βόρειου σκέλους προμαχώνα. β. Κυκλικὸς πύργος-προμαχώνας.

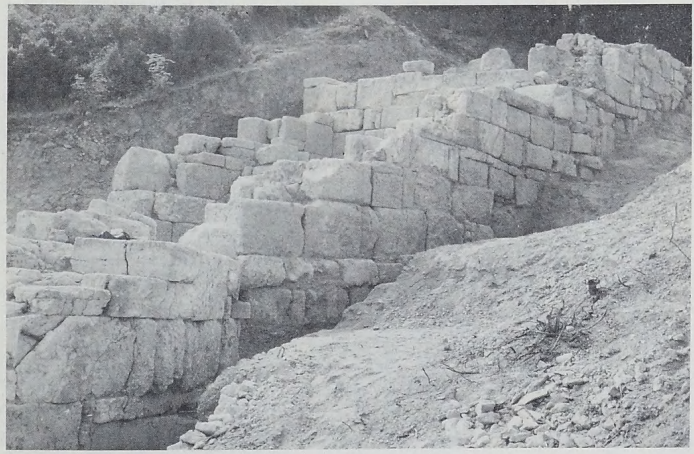

α. Ἄποψη κυκλικοῦ πύργου-προμαχώνα καὶ τοῦ μεταξὺ τῶν σκελῶν χώρου. β. Ἄποψη τῶν δύο σκελῶν πού συνδέουν τὸ τεῖχος καὶ τὸν κυκλικὸ πύργο.

α. Μελαμβαφὲς κυάθιο. β. Ὄστρακα ἀπὸ τὸν πυθμένα μελαμβαφῶν ἀγγείων μὲ ἐμπαιστὴ διακόσμηση ἀνθεμίων.
γ. Ἐνεπίγραφο ὄστρακο μελαμβαφοῦς κανθάρου. δ. Μελαμβαφεῖς λύχνοι.

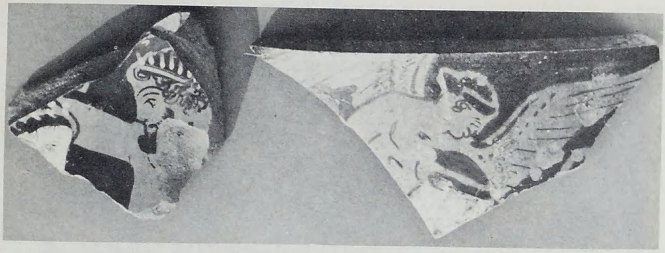

α. Ὄστρακα ἐρυθρόμορφων ἀγγείων ρυθμοῦ Κέρτς. β. Κάλυμμα ἐρυθρόμορφης λεκανίδας. γ. Ὄστρακο ἐρυθρόμορφου ἀγγείου.

α. Ὄστρακα ἐρυθρόμορφων [illegible] θμοῦ Κέρτς. β. Χάλκινο ἀγαλμάτιο συμπτυγμένης μορφῆς ὀκ[illegible]α. γ. Ἐλεφάντινο ἠθοποιοῦ-δούλου ἐπάνω σὲ πουλί.

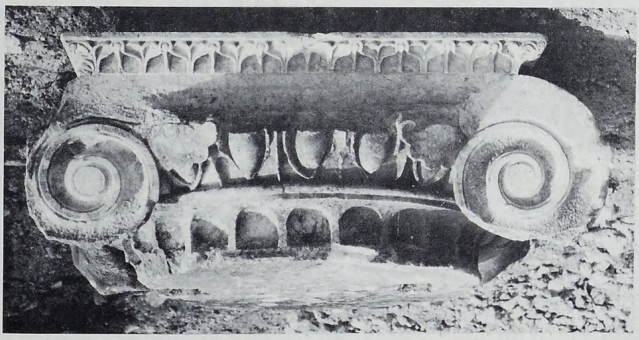

α. Ἀετωματικὴ στήλη μὲ ἀνάγλυφο στεφάνι δρυός. β. Ἡμιτελὲς ἰωνικὸ κιονόκρανο.

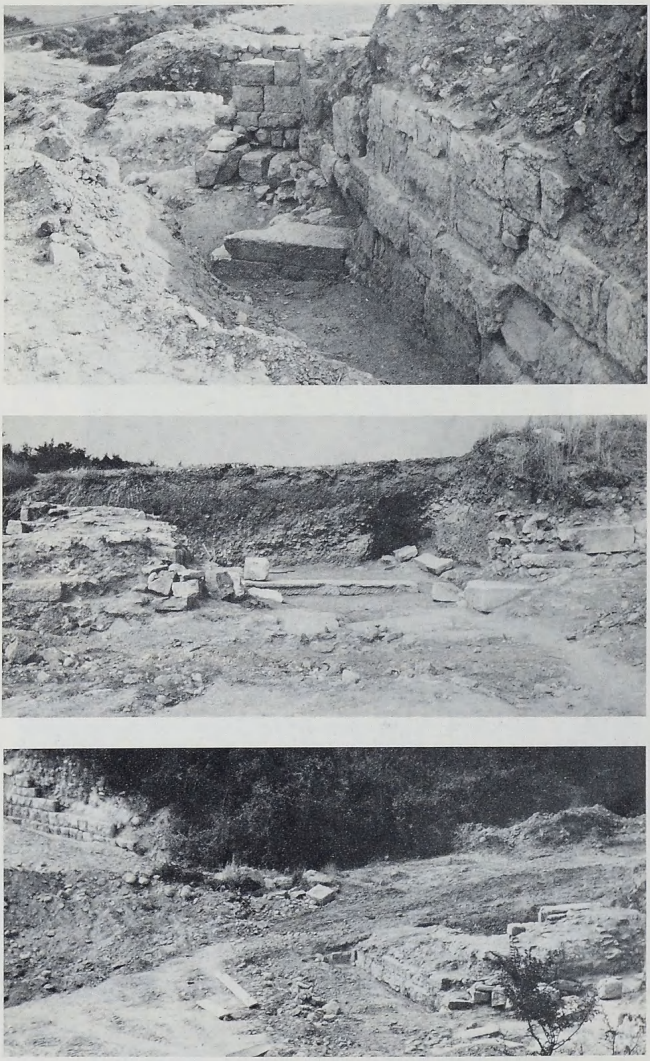

α. Τμῆμα ἀνατολικοῦ τείχους καὶ θεμέλια πύργου ἀπὸ Β. β. Ἡ πύλη Ε τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους. γ. Ἡ πύλη Ε καὶ τὸ ἀνατολικὸ τεῖχος νότια ἀπ' αὐτή.

α. Ἄποψη τῆς πύλης Ε καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους νότια ἀπὸ τὴν πύλη. β. Λιθόστρωτο μπροστὰ στὴν πύλη Ε.

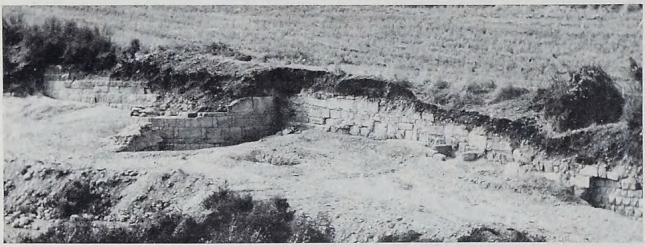

α. Τμῆμα τοῦ ἀνατ. τείχους καὶ πύργος νότια ἀπὸ τὴν πύλη Ε. β. Ἄποψη τοῦ ἀνατ. τείχους καὶ τοῦ ἡμικυκλικοῦ πύργου ἀπὸ Β. γ. Ἄποψη τοῦ ἡμικυκλικοῦ πύργου ἀπὸ Ν.

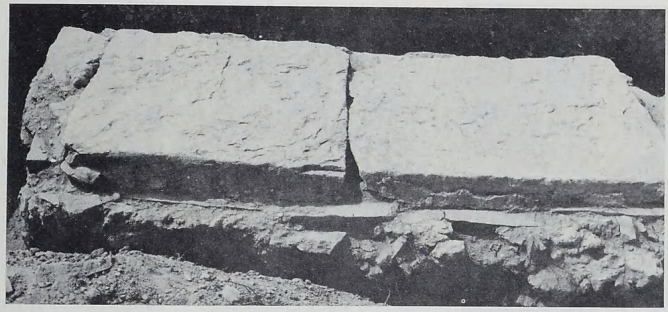

α. Τάφος ἔξω ἀπὸ τὸ ἀνατ. τεῖχος. β. Κεραμοσκεπὴς ταφὴ ἔξω ἀπὸ τὸ ἀνατ. τεῖχος.
γ. Κτερίσματα ταφῆς ἔξω ἀπὸ τὸ ἀνατ. τεῖχος.

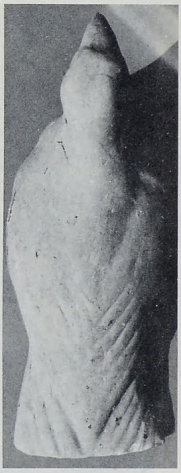

α. Εἰδώλιο πετεινοῦ ἀπὸ τάφο. β. Κεφάλι εἰδωλίου Ταναγραίας. γ. Εἰδώλιο περιστεριοῦ ἀπὸ τάφο. δ. Κεραμοσκεπὴς τάφος μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν κεραμιδιῶν.

α. Γωνία τοίχων μὲ πεσσοὺς στὴν ἐσωτερικὴ ὄψη τοῦ νότιου τοίχου. β. Ἄποψη τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ τοίχου καὶ πεσσοῦ.

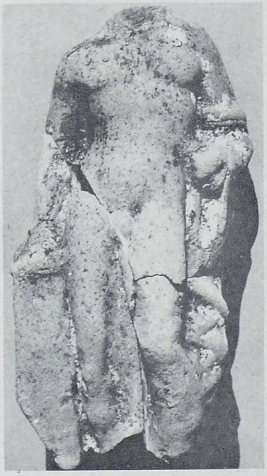

α. Προτομὴ κόρης ποὺ κρατάει πουλί. β. Ἀπότμημα εἰδωλίου σιληνοῦ. γ. Ἀκέφαλο εἰδώλιο γυμνοῦ νέου. δ. Δύο εἰδώλια πετεινῶν.

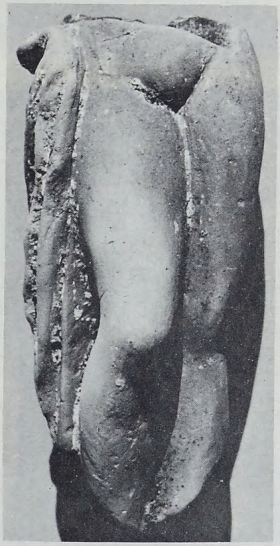

α. Κεφάλι ἀπὸ προτομὴ γυναίκας. β. Κεφάλι εἰδωλίου ἐφήβου. γ. Ἀπότμημα εἰδωλίου γυμνῆς γυναίκας. δ. Ἀπότμημα εἰδωλίου χορεύτριας.

α. Ὁ πρὸ τοῦ κεντρικοῦ ἐξαγώνου τοῦ κτιρίου δυτικὸς χῶρος πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς, ὅπου ἀπεκαλύφθη τὸ αἴθριον. β. Ἄποψις τοῦ περικέντρου παλαιοχριστιανικοῦ κτιρίου ἀπὸ Δύσμῶν. Διακρίνεται τὸ ἀποκαλυφθὲν αἴθριον.

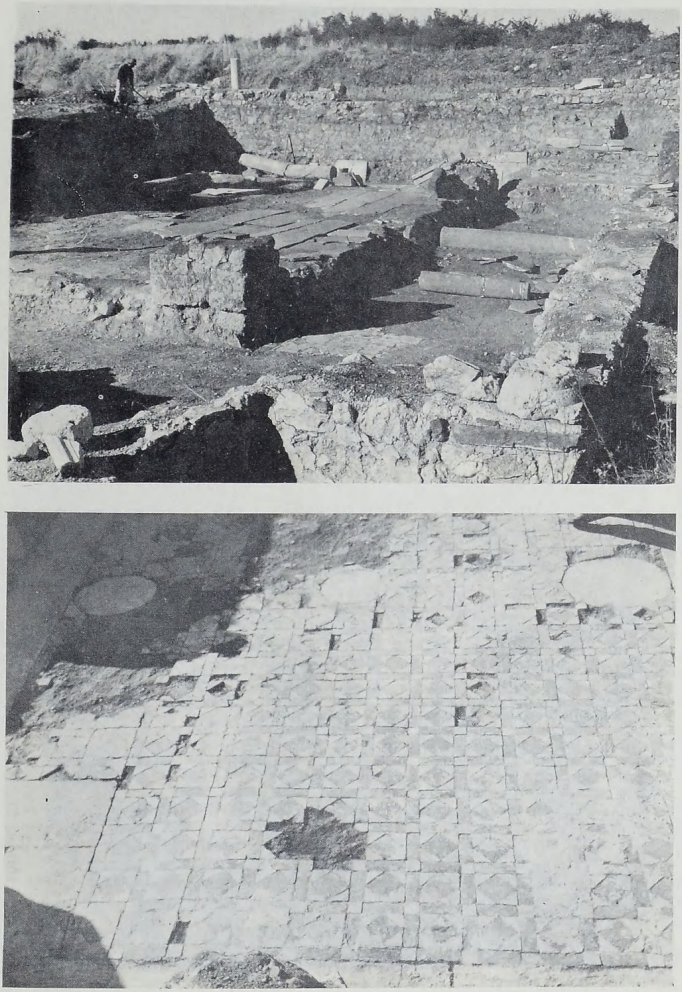

α. Οἱ εἰς τὰς γωνίας τῶν στυλοβατῶν τοῦ αἰθρίου πεσσοί. β. Τὸ δάπεδον τῶν στοῶν τοῦ αἰθρίου μὲ μαρμαροθετήματα.

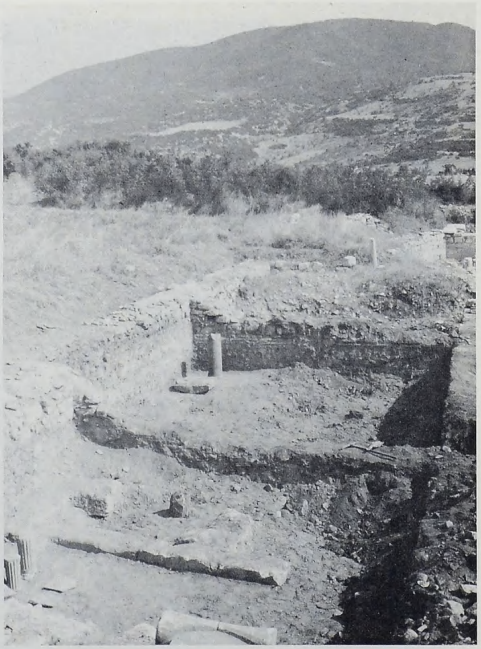

α. Ὁ βόρειος στυλοβάτης τοῦ αἰθρίου ἐπενδεδυμένος διὰ μαρμαρίνων πλακῶν. Εἰς τὸ βάθος φαίνεται ἡ κλῖμαξ καθόδου ἀπὸ τὸν δυτικὸν χῶρον τοῦ κτιρίου. β. Τὰ εἰς τὴν ΒΔ γωνίαν τοῦ κτιρίου ἀποκαλυφθέντα δύο διαμερίσματα.

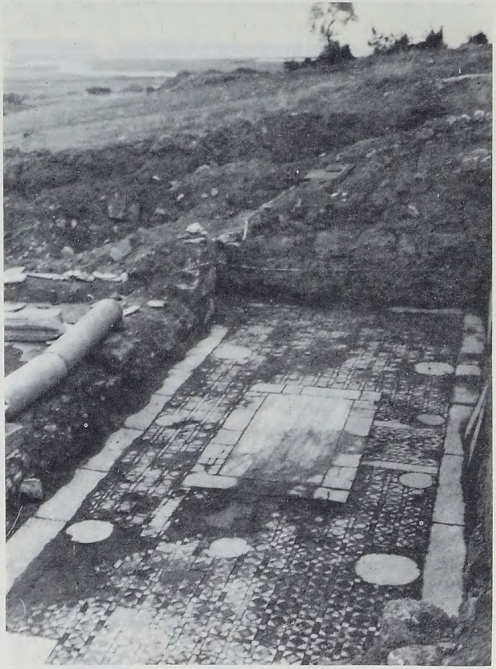

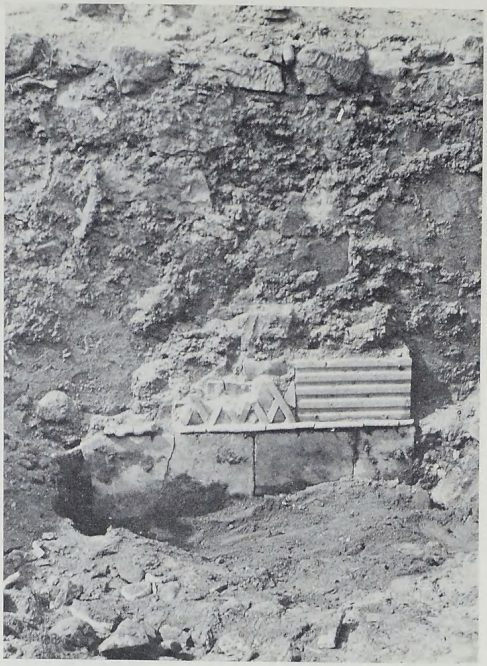

α. Τὸ δάπεδον τῆς Ν στοᾶς τοῦ αἰθρίου. β. Περίκεντρον παλαιοχριστιανικὸν κτίριον. Ἡ ἀποκαλυπτομένη ὀρθομαρμάρωσις τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς δυτικῆς στοᾶς παρὰ τὴν ΒΔ γωνίαν.

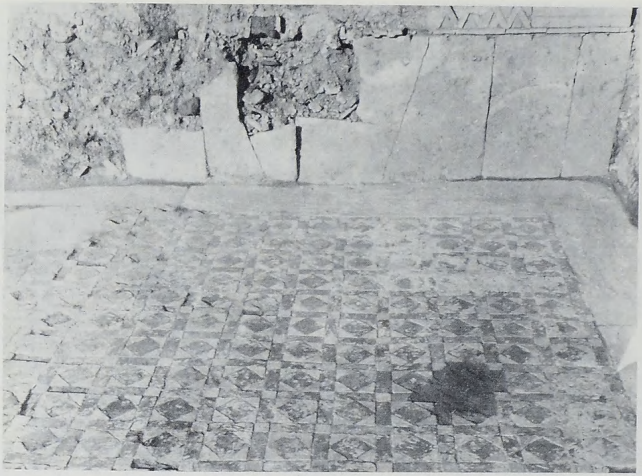

α. Ἡ ὀρθομαρμάρωσις τοῦ δυτικοῦ τοίχου καὶ τὸ δάπεδον μὲ τὰ μαρμαροθετήματα τοῦ δυτικοῦ διαδρόμου (στοᾶς) παρὰ τὴν ΒΔ γωνίαν. β. Τὸ αἴθριον.

α. Μαρμάρινος πεσσὸς τοῦ τέμπλου μὲ συμφυῆ κίονα. β. Μαρμάρινος κυματιοφόρος ὀρθοστάτης (πλαίσιον) θύρας. γ. Κορινθιακὸν κιονόκρανον.

α. Μαρμάρινον κυματιοφόρον ὑπέρθυρον. β. Περιρραντήρια, μαρμάρινον ἐπίκρανον παραστάδος τοίχου, τράπεζα προσφορῶν, ζεύξεις, τεμάχια θωρακίων καὶ τεμάχια κονιαμάτων μὲ ἐγχρώμους ψηφῖδας.

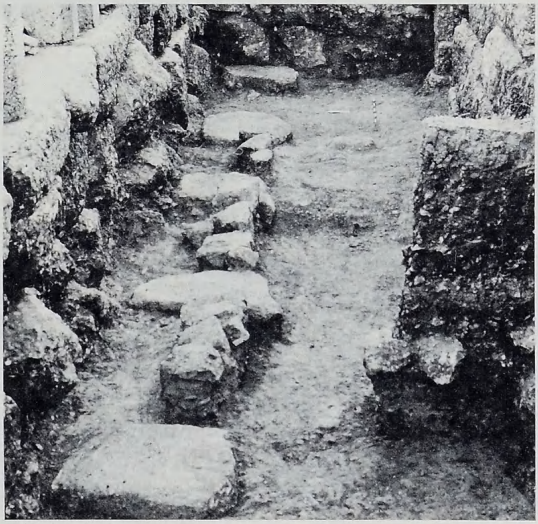

α. Ὁ δρόμος 7 δυτικὰ τοῦ Καταγωγίου. β. Οἱ λίθινες βάσεις γιὰ τοὺς ξύλινους κίονες τῆς νότιας στοᾶς· ἀριστερὰ τὸ θεμέλιο τῆς ἑλληνιστικῆς στοᾶς.

α. Τὸ σπίτι 5 ἀπὸ τὴ νότια πλευρά. β. Σπίτι 5. Κιβωτιόσχημη θήκη (κρύπτη) κάτω ἀπὸ τὸ ρωμαϊκὸ δάπεδο τοῦ χώρου i.

α. Σπίτι 5, δωμάτιο f. Κεραμεικὸς κλίβανος. β. Σπίτι 5, δωμάτιο d. Πιθάρια, ἀμφορεῖς κ.ἄ., στὸ δάπεδο, μετὰ τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ σπιτιοῦ.

α. Γύψινο ἐκμαγεῖο ἀπὸ πήλινη μήτρα λυχναριοῦ μὲ ἀνάγλυφο πρόσωπο νέγρου. β. Πήλινα εἰδώλια. γ. Πήλινο ἔμβλημα φιάλης.

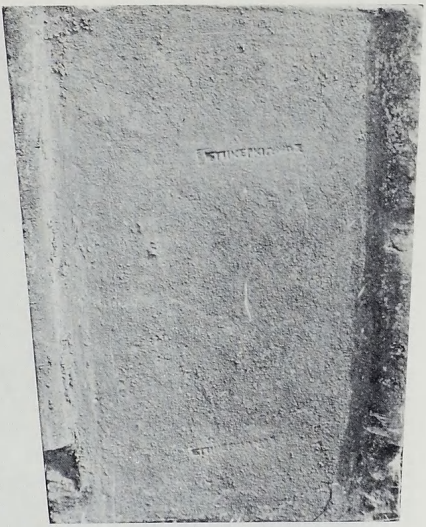

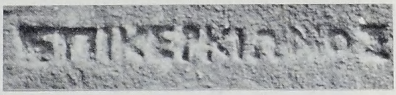

α. Πήλινο ἀγαλμάτιο Ἀθηνᾶς Παρθένου. β-γ. Κεραμὶς μὲ δύο ἔντυπες σφραγίδες. δ-ε. Χρυσὸ τριώβολο τοῦ Πτολεμαίου Α΄ Σωτῆρος.

α. Τμῆμα τοῦ ἀνασκαφέντος τύμβου Β. β. Κιβωτιόσχημος τάφος.

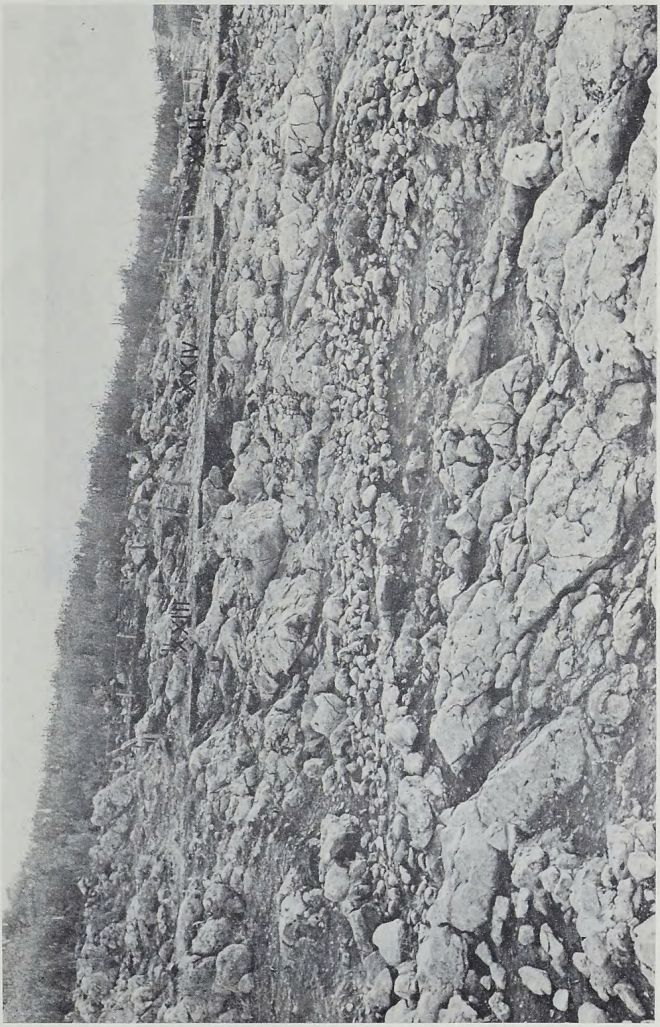

Τά τρία ἐρευνηθέντα τετράγωνα XXII, XXIII καί XXIV.

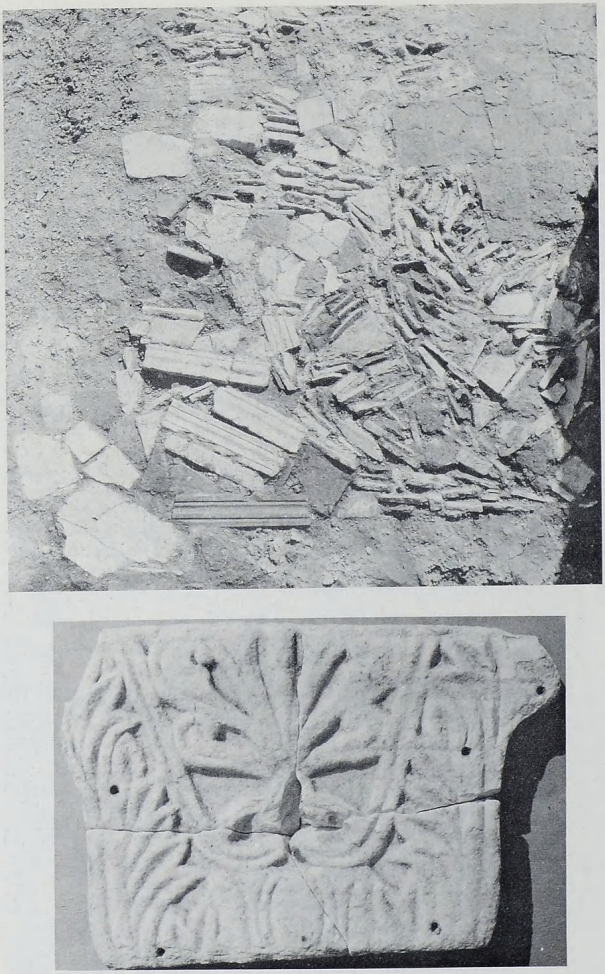

α. Τὸ δάπεδο τοῦ ἀνατολικότερου ἀπὸ τὰ βόρεια προσκτίσματα. β. Μαρμάρινη ἐπένδυση ἐπικράνου.

α. Τὰ βόρεια προσκτίσματα ἀπὸ τὰ ἀνατολικά.
β. Ὁ ἁρμὸς στὸ βόρειο τοῖχο τῶν προσκτισμάτων τῆς βόρειας πλευρᾶς.

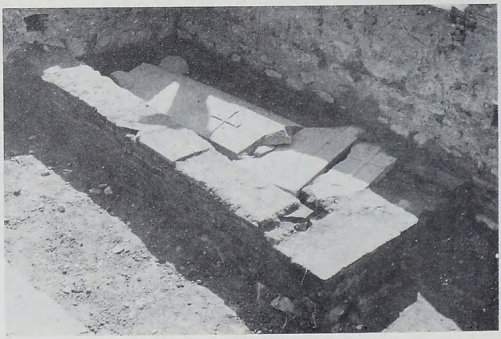

α. Τὸ δωμάτιο μὲ τοὺς τάφους ἀπὸ τὰ ΝΔ. β. Ὁ τάφος Β.

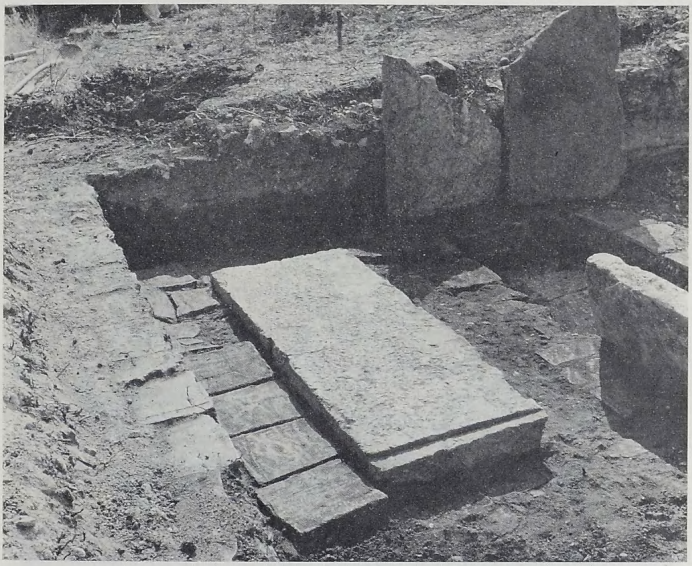

α. Ὁ τάφος Δ. β. Τὸ βόρειο πρόπυλο τοῦ νάρθηκα ἀπὸ τὰ ΒΑ.

α-β. Κολουροπυραμιδοειδὴ ἐπιθήματα.

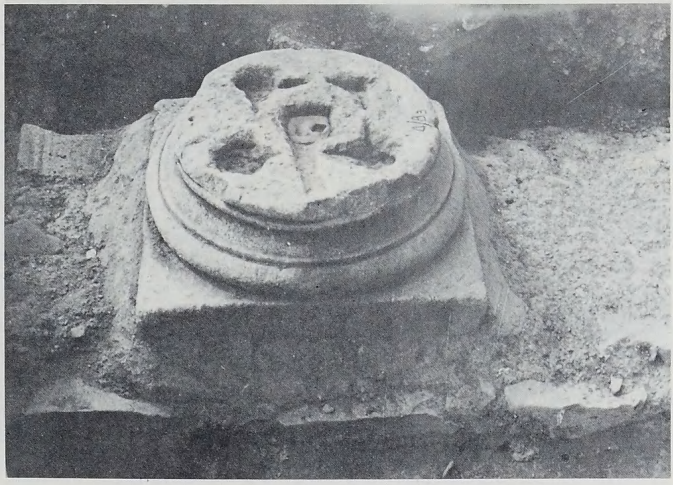

α-β. Βάσεις τῆς δυτικῆς τοξοστοιχίας τοῦ αἰθρίου τῆς βασιλικῆς τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου, σὲ δεύτερη χρήση.

α. Ὁ ἀνατ. τοῖχος τοῦ αἰθρίου τῆς βασιλικῆς τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου, καὶ ἡ προηγούμενη κατασκευή. β. Ἡ δυτικὴ πτέρυγα τοῦ αἰθρίου τῆς βασιλικῆς τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου, ἀπὸ βόρεια.

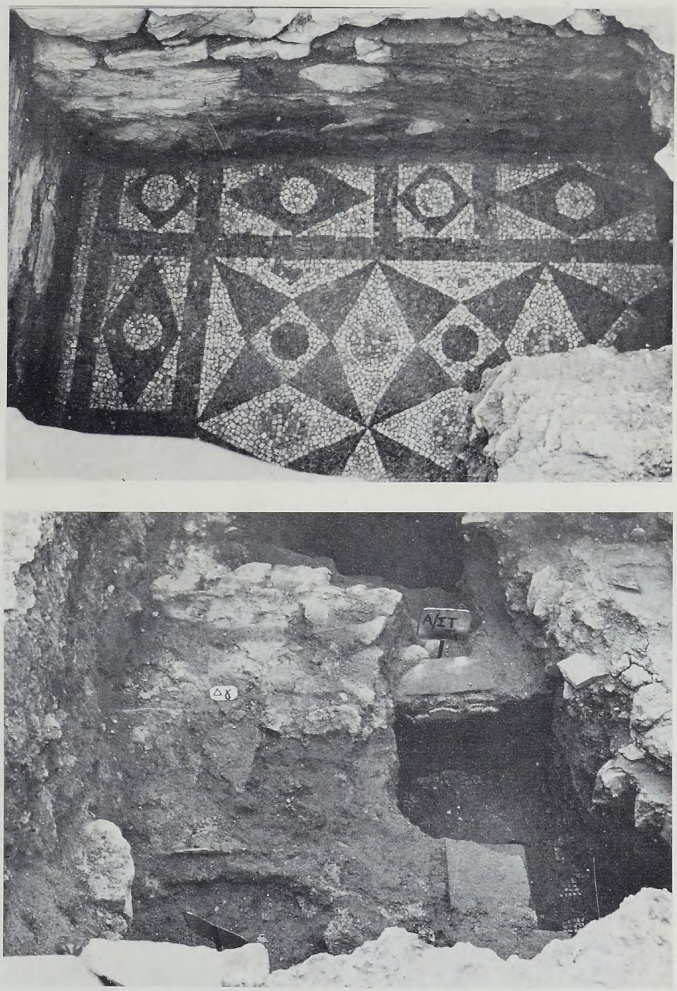

α. Τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο (Δε) ποὺ ἀνήκει σὲ κτήριο προγενέστερο τῶν βασιλικῶν. β. Ὁ ἀνατ. τοῖχος (Α/ΣΤ-Τ1) τοῦ βόρειου κλίτους καὶ ἡ βόρεια γένεση τῆς ἁψίδας τῆς βασιλικῆς τοῦ 4ου αἰ., ἀπὸ δυτικά.

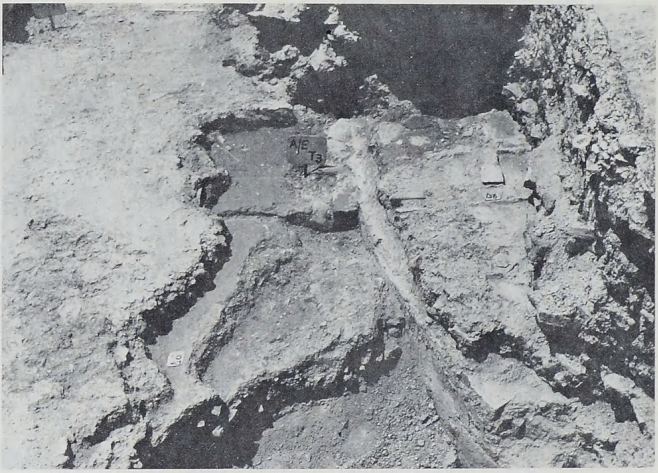

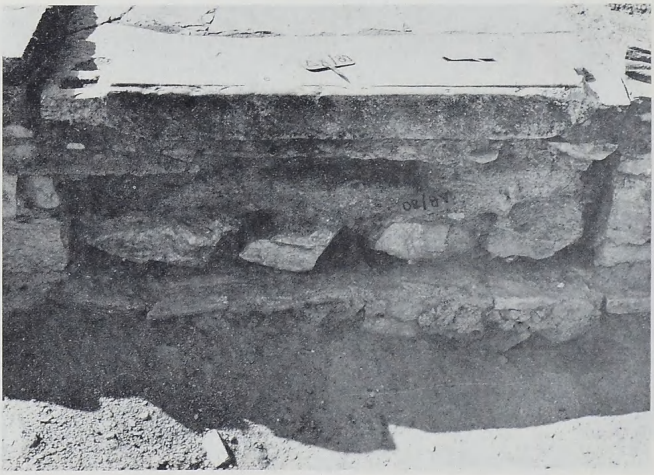

α. Ὁ ἀνατ. τοῖχος (A/E-T3) τοῦ νότιου κλίτους καὶ ἡ νότια γένεση τῆς ἀψίδας τῆς βασιλικῆς τοῦ 4ου αἰ., ἀπὸ ἀνατολικά. β. Ἡ τομὴ Η2 στὴν ἀνατ. θύρα τοῦ νότιου κλίτους τῆς βασιλικῆς.

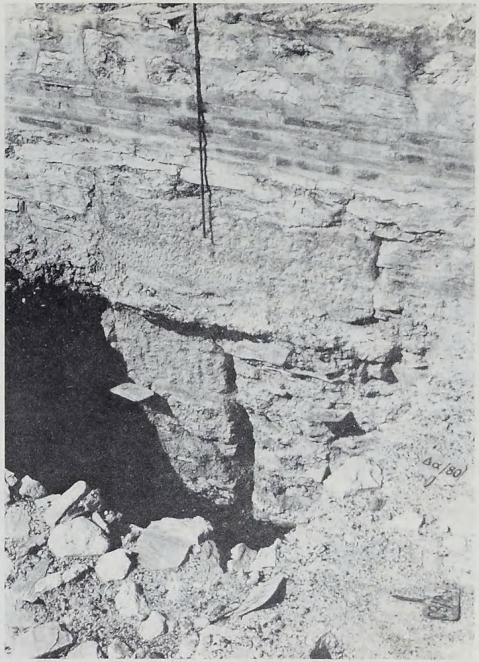

α. Ὁ διαχωριστικος ἁρμὸς τῆς ΝΑ γωνίας τῆς βασιλικῆς τοῦ 5ου αι. (ἀριστερά) καὶ τῆς τοιχοποιίας τῆς βασιλικῆς τῆς γ΄ περιόδου (δεξιά καὶ ἄνω). β. Ὁ διαχωριστικὸς ἁρμὸς τῆς ΝΑ γωνίας τῆς βασιλικῆς τοῦ 4ου αἰ. (ἀριστερά) καὶ τῆς τοιχοποιίας τῆς βασιλικῆς τοῦ 5ου αἰ. (δεξιά).

α. Ὁ στυλοβάτης τῆς νότιας τοξοστοιχίας τοῦ χώρου XVI, ἀπὸ ἀνατολικά. β. Οἱ ἕξι ἑστίες κοντὰ στὸ τεῖχος τῆς πόλης.

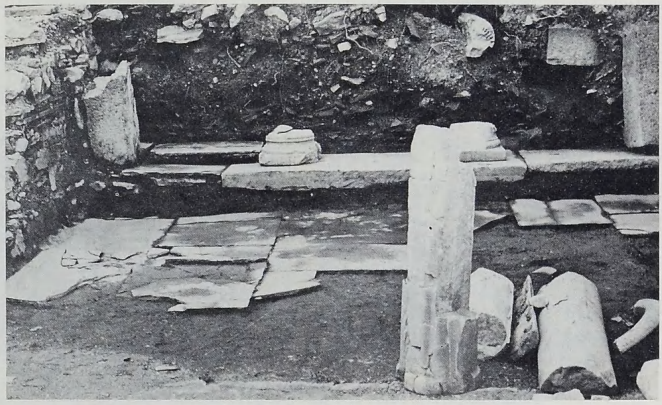

α. Ὁ στυλοβάτης τῆς ἀνατολικῆς τοξοστοιχίας τοῦ χώρου XVI, ἀπὸ βόρεια. β. Τὸ τρίβηλο τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ χώρου XV καὶ ἡ πλακόστρωσή του

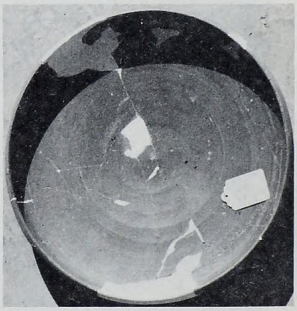

α. Μαρμάρινο δελφίνι πού βρέθηκε στον τομέα ΤΜ-Τ.
β-γ. Πινάκια μετά τή συγκόλληση.

Τανάγρα. Ἀγγεῖα ἀπὸ τὸν τάφο 119.

Τανάγρα. Εὑρήματα ἀπὸ τὸν τάφο 119.

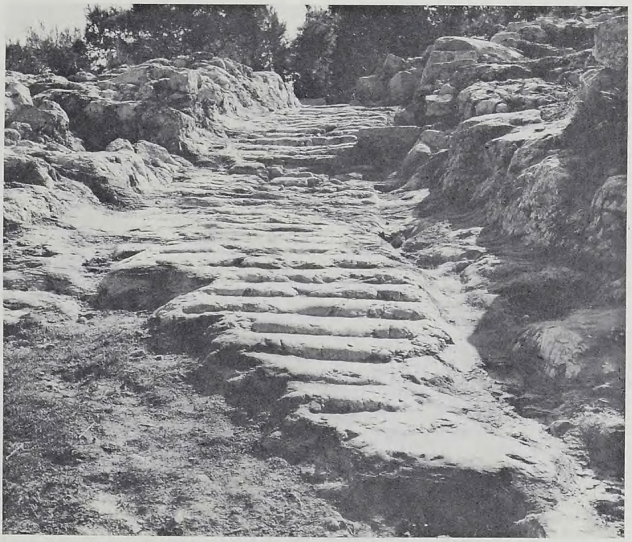

α. Ἄστυδε πύλαι. Δυτικὸ ἄκρο τοῦ περιβόλου. β. Οἱ λαξευμένες στὸ βράχο χαμηλὲς βαθμίδες κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ πρὸς τὴν περιοχὴ Μεγάρων.

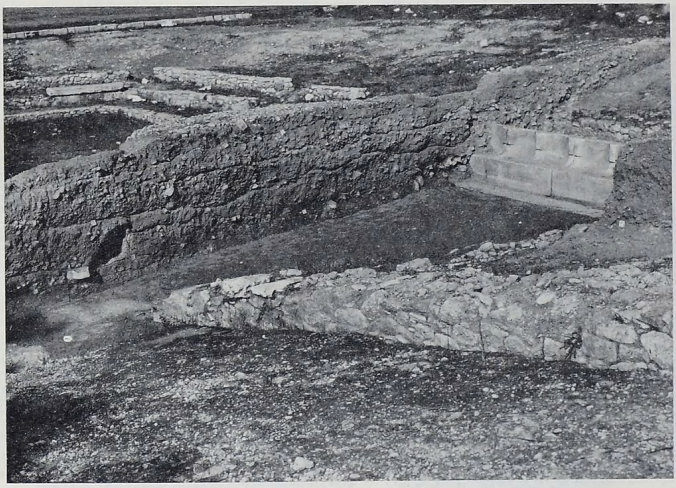

α. Ὁ μάρτυρας στὸ χῶρο τῆς ὀρχήστρας καὶ τοῦ κοίλου τοῦ θεάτρου. β. Τὸ πάνω τμῆμα ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς.

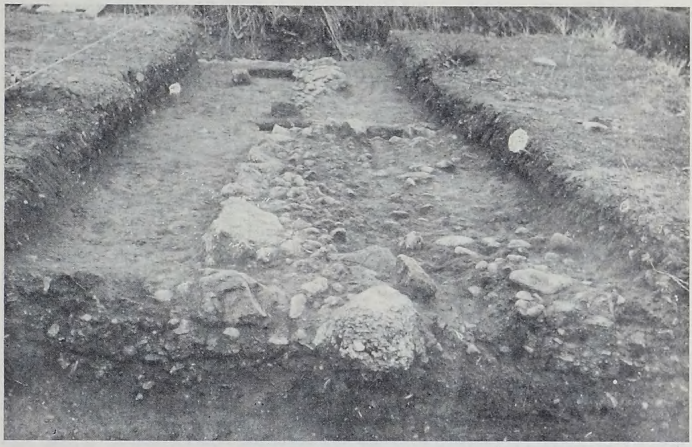

α. Ἀνατ. πλευρὰ κοίλου, τοῖχος ἀμελοῦς κατασκευῆς. β. Ὑπολείμματα μικρῶν λιθοσωρῶν.

α. Ἐξωτερικὴ ὄψη τοίχου στὸ ἱερὸ τῆς Νέμεσης. β. Μαρμάρινη βάση κίονα.

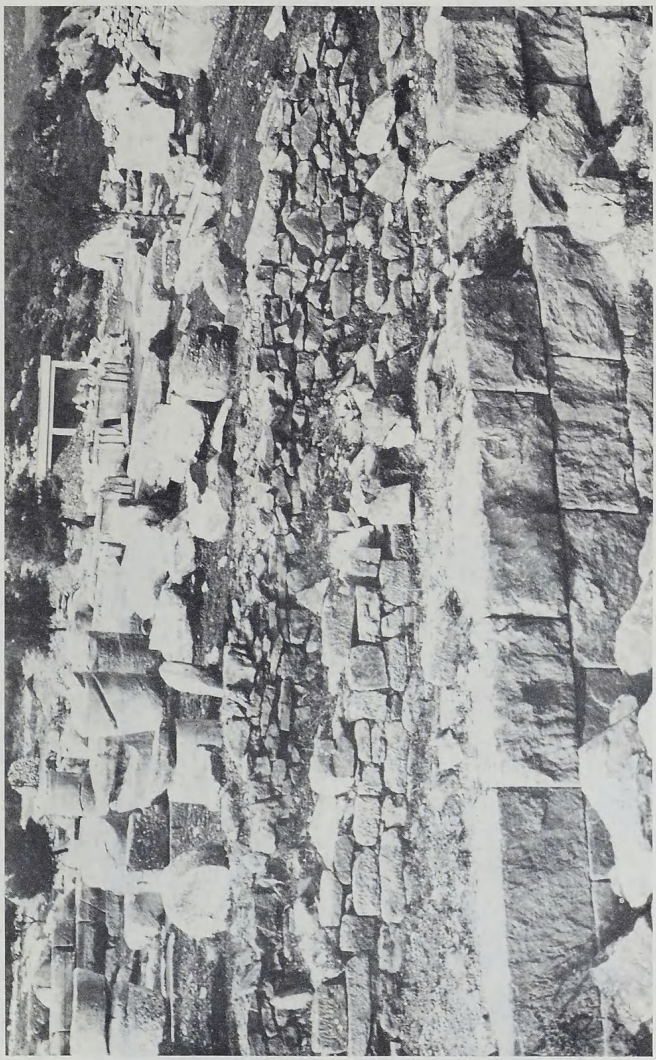

Τά σκορπισμένα στό ἱερό τῆς Νέμεσης μέλη τοῦ μεγάλου ναοῦ.

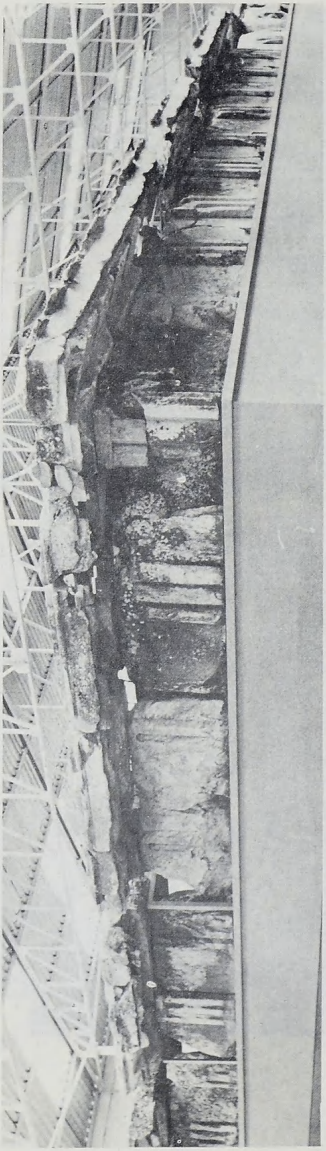

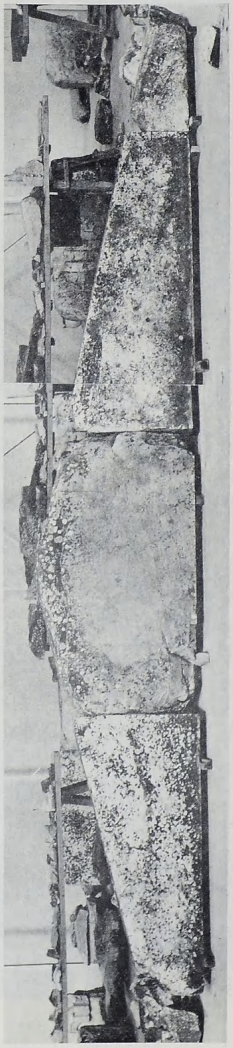

α. Ἡ δυτικὴ καὶ ἡ βόρεια πλευρὰ τοῦ θριγκοῦ τοῦ μεγάλου ναοῦ. β. Τὸ τύμπανο τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος τοῦ μεγάλου ναοῦ.

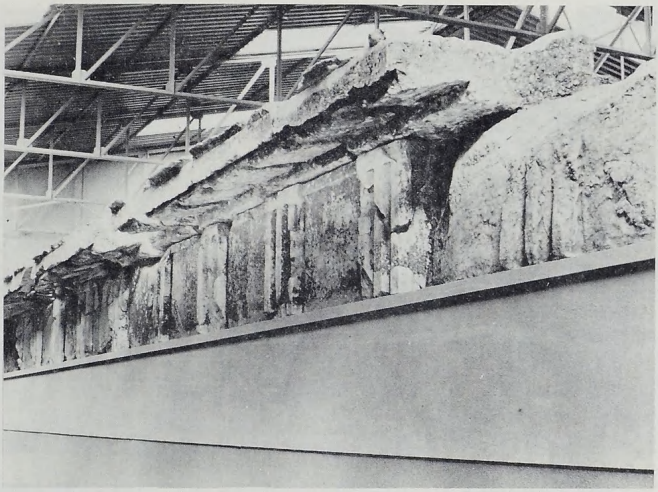

α. Τμῆμα τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ θριγκοῦ τοῦ μεγάλου ναοῦ. β. Τμῆμα τοῦ θριγκοῦ τοῦ ναοῦ τῆς Νέμεσης.

α. Ἡ ΝΑ γωνία τοῦ θριγκοῦ τοῦ μεγάλου ναοῦ. β. Ἡ ΝΔ γωνία τοῦ θριγκοῦ τοῦ μεγάλου ναοῦ.

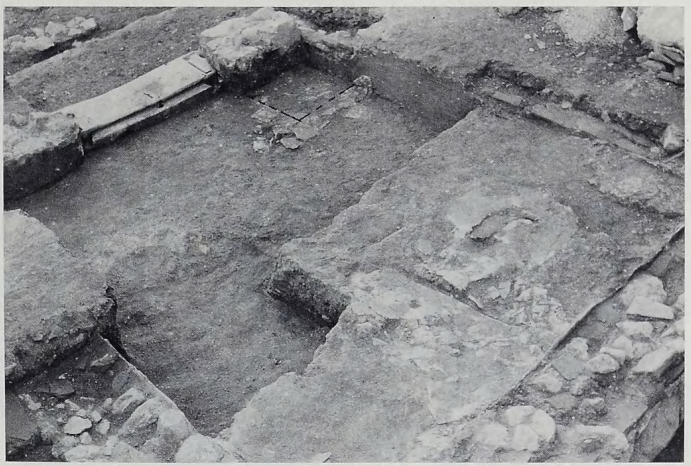

α. Τὸ ἑλληνιστικὸ κτίσμα ἀπὸ Β. β. Δωμάτιο Ε ἑλληνιστικοῦ κτίσματος. Πεσμένα κονιάματα.

α-β. Βαλσαμάρια ἀπὸ τὸν ἑλληνιστικὸ ἀποθέτη. γ. Λάγηνος ἀπὸ τὸν ἀποθέτη. δ. Φυτικὸς διάκοσμος στὸν ὦμο τῆς λαγήνου.

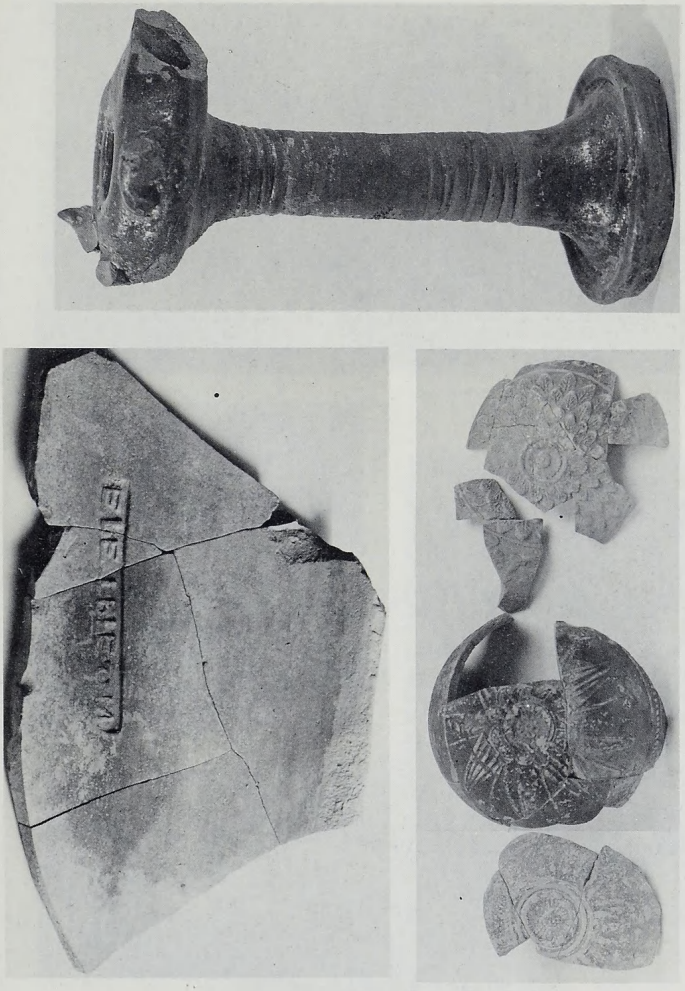

α. Θραῦσμα λακωνικοῦ στρωτήρα μὲ σφράγισμα. β. Θραύσματα μεγαρικῶν σκύφων ἀπὸ τὸν ἀποθέτη. γ. Λύχνος μὲ συμφυὴ λυχνοστάτη ἀπὸ τὸν ἀποθέτη.

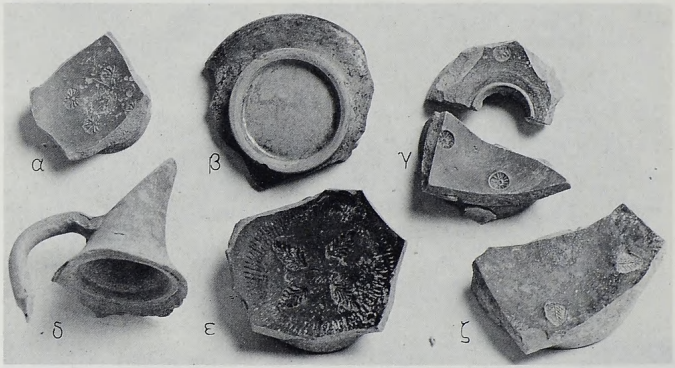

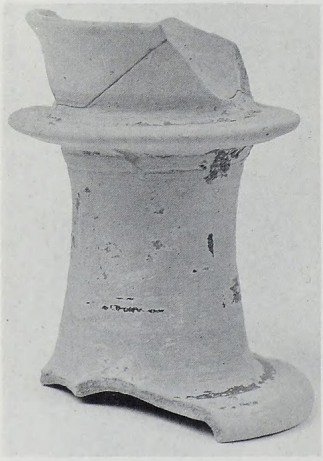

α. Θραύσματα πινακίων καὶ πρόχου ἀπὸ τὸν ἀποθέτη. β. Πήλινο θυμιατήριο ἀπὸ τὸν ἀποθέτη. γ. Κωνικὸ προχοΐδιο ἀπὸ τὸν ἀποθέτη. δ. Βραχίονας γυναικείου εἰδωλίου.

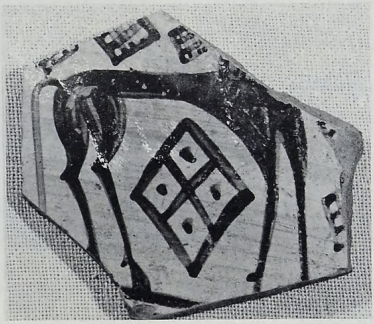

α. Θραύσματα πινακίου μὲ ἀνάγλυφη προτομὴ (ἀπὸ τὸν ἀποθέτη). β. Θραῦσμα ἀγγείου μὲ ἀνάγλυφο κεφάλι σιληνοῦ (ἀπὸ τὸν ἀποθέτη). γ-δ. Λαβὲς ἀμφορέα μὲ σφράγισμα. ε. Θραῦσμα ἀγγείου ἀπὸ τὸ γεωμετρικὸ οἰκοδόμημα (δύο φάσεων).

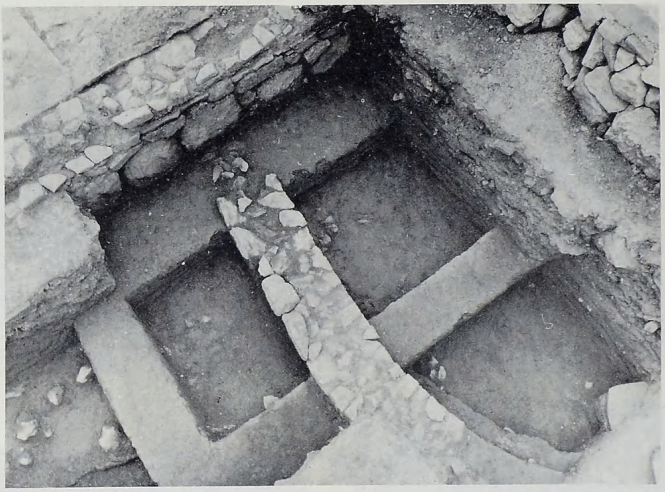

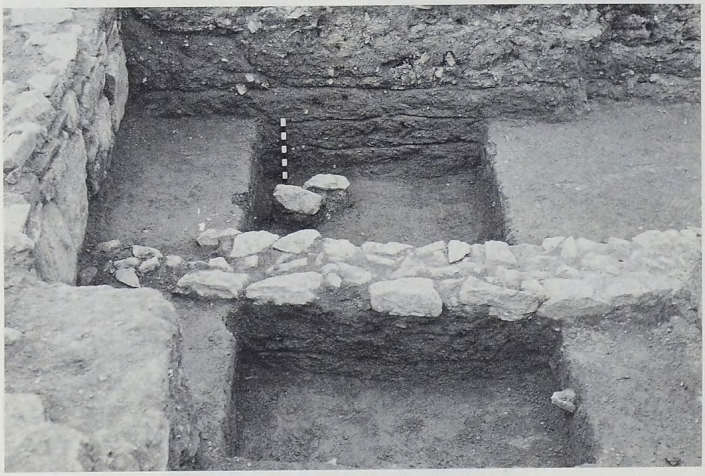

α. Καμπύλος τοῖχος ἀψιδωτοῦ οἰκοδομήματος. β. Τὸ ἀψιδωτὸ κτίσμα ἀπὸ Α. Δοκιμαστικὲς τομὲς καὶ στρώματα.

α. Θραύσματα ἀγγείων ἀπὸ τὸ γεωμετρικὸ οἰκοδόμημα (δύο φάσεων) β. Γεωμετρικὸς σκύφος μὲ πῶμα *in situ*. γ. Ὁ γεωμετρικὸς σκύφος μετὰ τὸν καθαρισμὸ καὶ τὴ συγκόλληση.

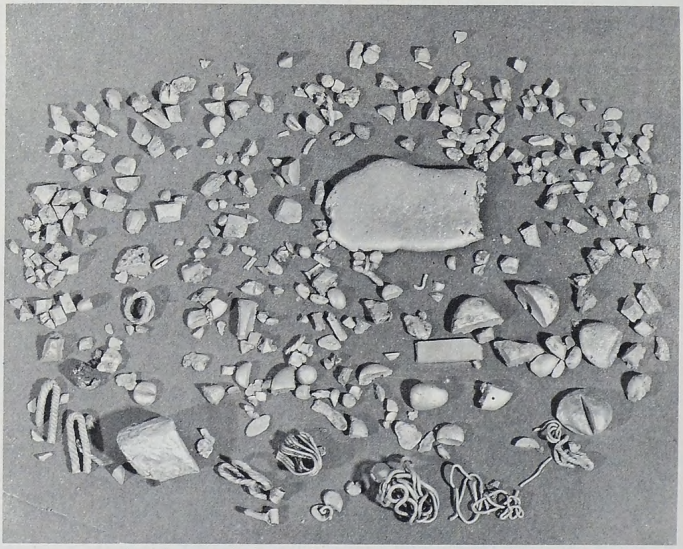

α. Ὁ γεωμετρικὸς σκύφος μὲ τὸ πολύτιμο περιεχόμενό του,
β. Τὸ χρυσάφι ποὺ περιεῖχε ὁ σκύφος ἁπλωμένο.

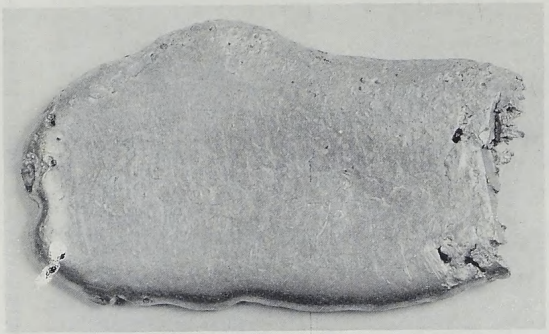

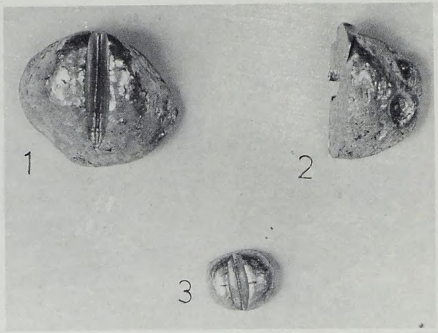

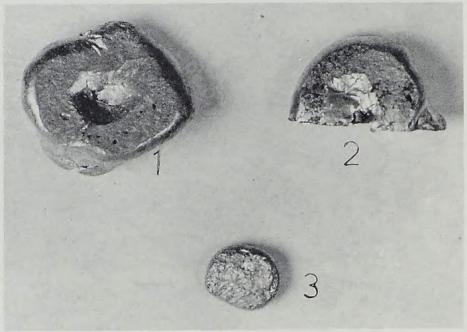

α. Χρυσὸ τάλαντο 112 γρ. Κάτω λεία ἐπιφάνεια. β. Ἡ ἄνω ἁδρὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἴδιου τάλαντου. γ-δ. Ἄνω καὶ κάτω ὄψη ὁλόκληρου καὶ μισοῦ χρυσοῦ τάλαντου σὲ σχῆμα κοχυλιοῦ (1-2) καὶ ἀρτόσχημο τάλαντο (3).

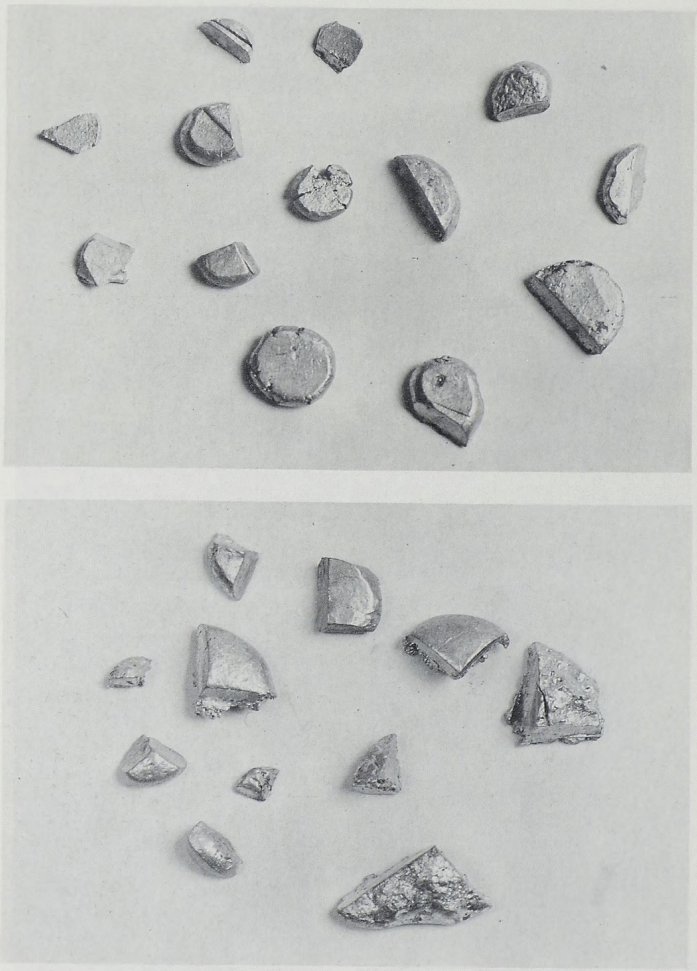

α. Ἀρτόσχημα πεπλατυσμένα χρυσὰ τάλαντα, ἀκέραια καὶ μισά. β. Κομμάτια χρυσῶν ταλάντων (τεταρτημόρια).

Μικρὰ ἀκανόνιστα κομμάτια χρυσῶν ταλάντων.

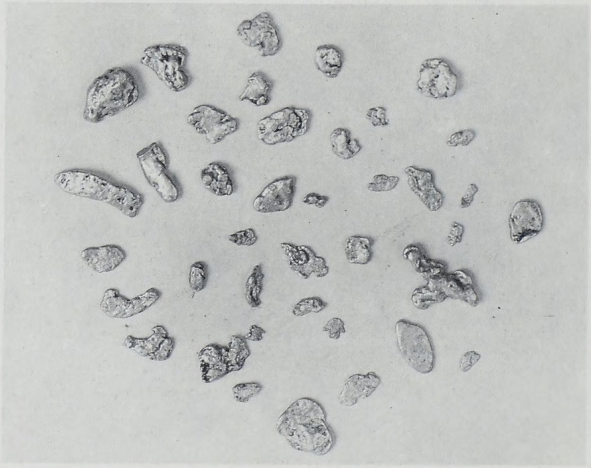

α. Κομμάτια ἀπὸ τάλαντα ἤλεκτρου (μίγμα χρυσοῦ καὶ ἀργυρου). β. Σαράντα ἄμορφες μικρὲς μάζες χυμένου χρυσοῦ.

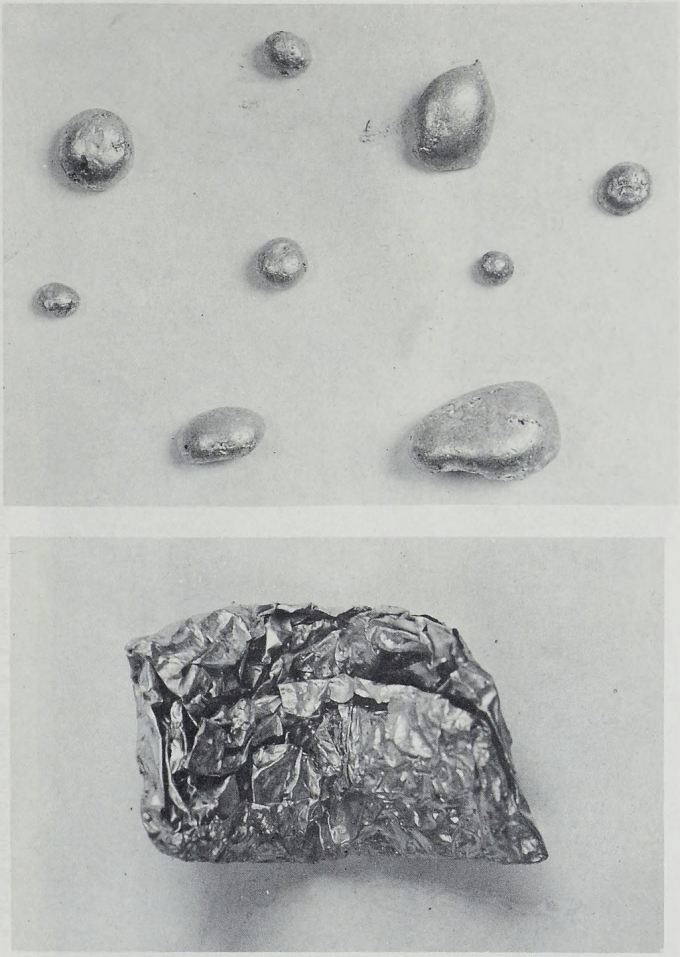

α. Ἐννέα χρυσές σταγόνες. β. Ἀναδιπλωμένο ἔλασμα χρυσοῦ.

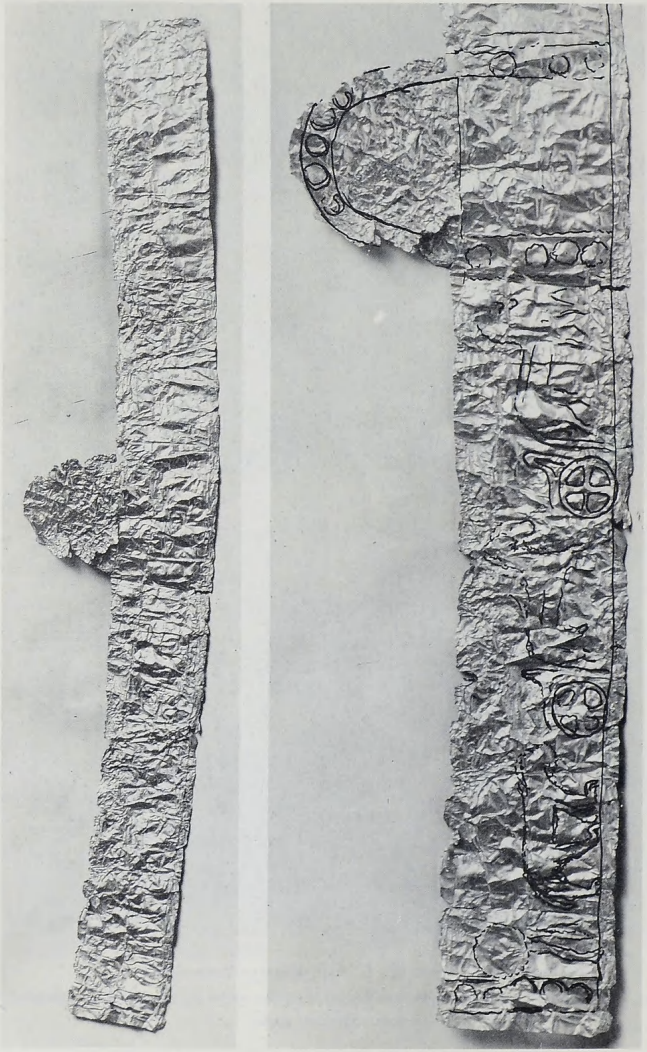

α. Χρυσὸ διάδημα μὲ γλωσσίδι. β. Ἀριστερὸ τμῆμα τοῦ χρυσοῦ διαδήματος μὲ τὶς ἔκτυπες παραστάσεις.

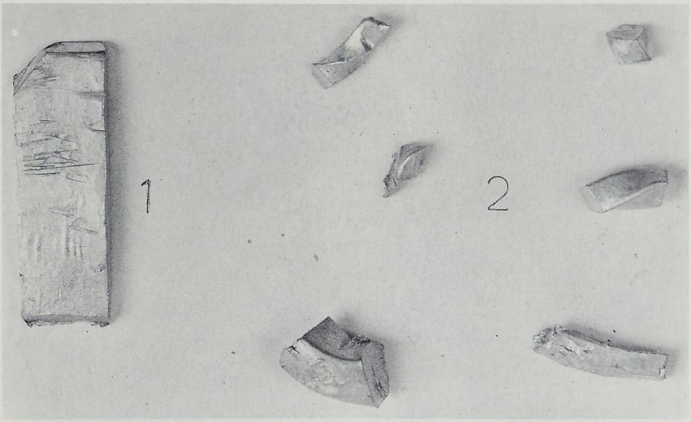

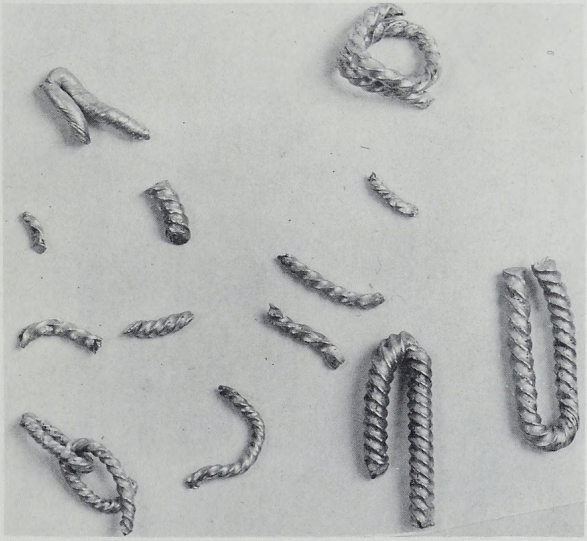

α. Πλάκα χρυσοῦ καὶ θραύσματα ράβδων στριφτά.
β. Θραύσματα χρυσῶν συρμάτων στριφτά.

α. Ἀναδιπλωμένο καὶ στρεβλωμένο συρματερό. β. Ταινία ἀπὸ τρία σύρματα. γ. Θραύσματα ἀπὸ λεπτὸ χρυσὸ σύρμα. δ. Θραύσματα ἀπὸ χρυσὲς τοξωτὲς πόρπες.

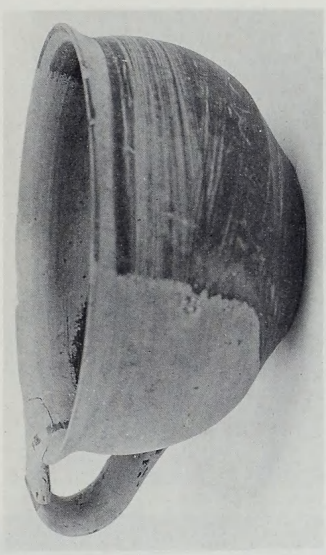

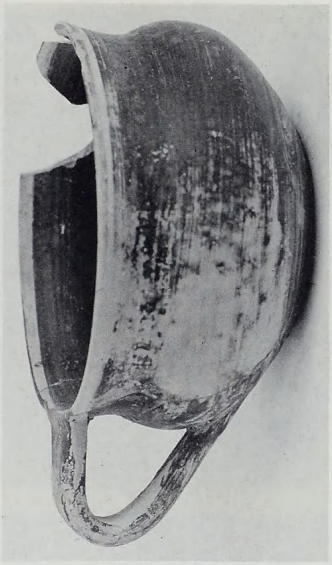

α. Ὁ λακκοειδὴς γεωμετρικὸς τάφος κατὰ τὴν ἀνασκαφή. β-γ. Μόνωτα κύπελλα ἀπὸ τὸν τάφο.

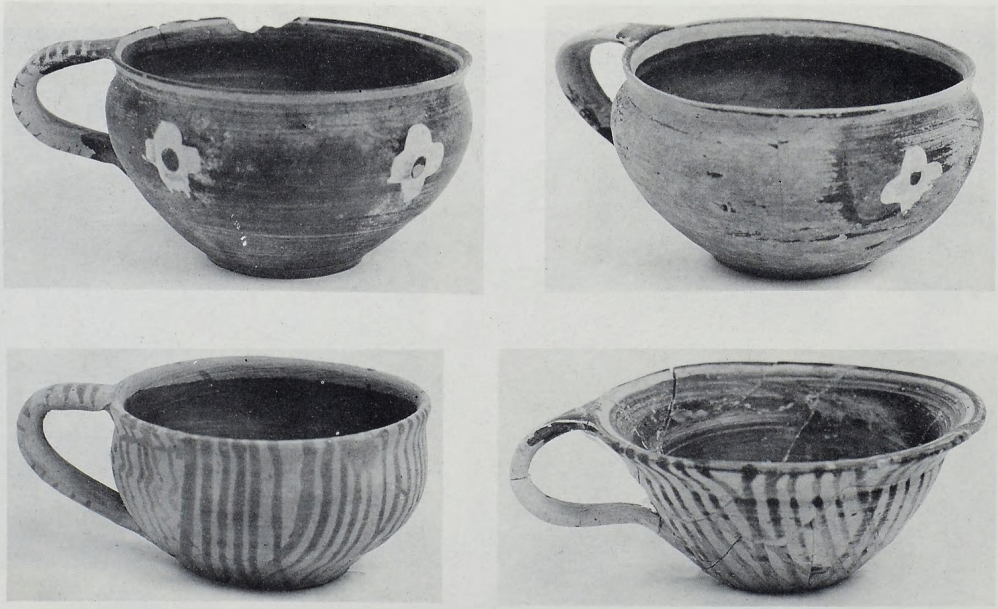

α-β. Μόνωτα κύπελλα μὲ λευκοὺς ρόδακες ἀπὸ τὸν τάφο. γ. Μόνωτο κύπελλο μὲ γραμμικὴ διακόσμηση ἀπὸ ἑξαπλὸ πινέλο.
δ. Καλαθόσχημο κύπελλο μὲ γραμμικὴ διακόσμηση.

α. Ὑπόγειος θάλαμος μὲ λίθινη σκάλα. β. Λεπτομέρεια τῆς λίθινης σκάλας τοῦ ὑπογείου.

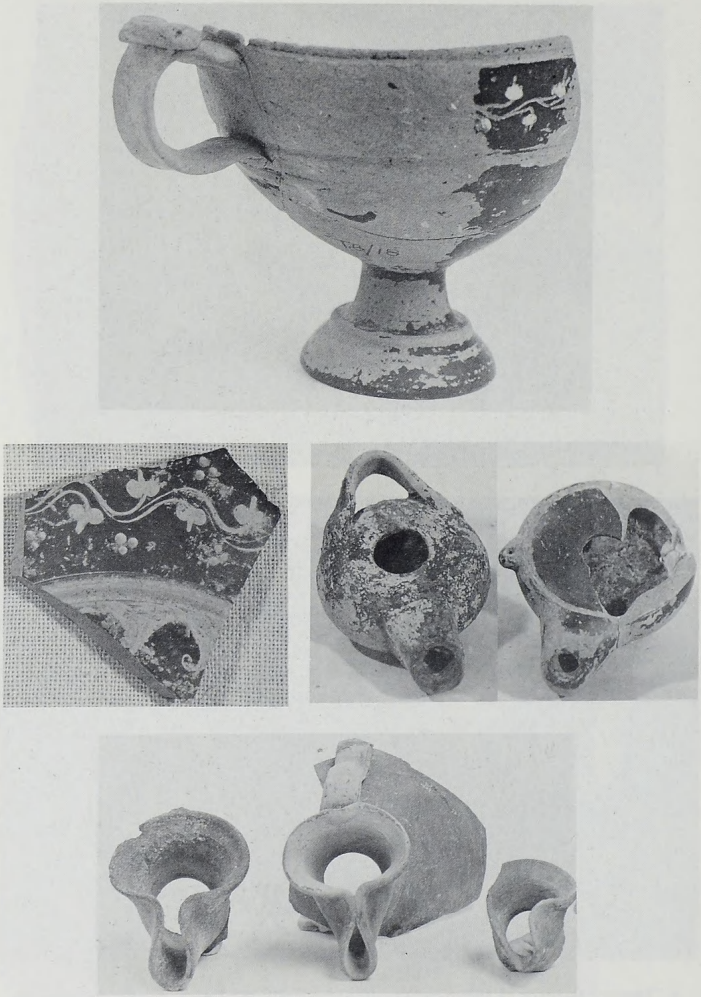

α. Κάνθαρος «δυτικῆς κλιτύος» ἐλλιπής. β. Θραῦσμα πώματος ἀγγείου «δυτικῆς κλιτύος». γ. Δύο λύχνοι ἀπὸ τὸ ὑπόγειο. δ. Θραύσματα ἀπὸ τριφυλλόστομες οἰνοχόες ὑστερορωμαϊκῶν χρόνων.

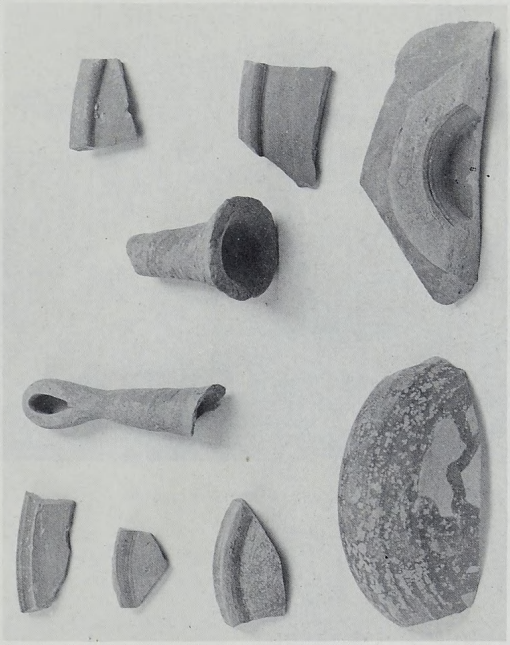

α. Θραύσματα λεπτῆς ἐρυθρόβαφης κεραμικῆς ὑστερορωμαϊκῶν χρόνων. β. Μαρμάρινο ἀγαλμάτιο καθισμένου σὲ βράχο Ἀγαθοῦ Δαίμονος.

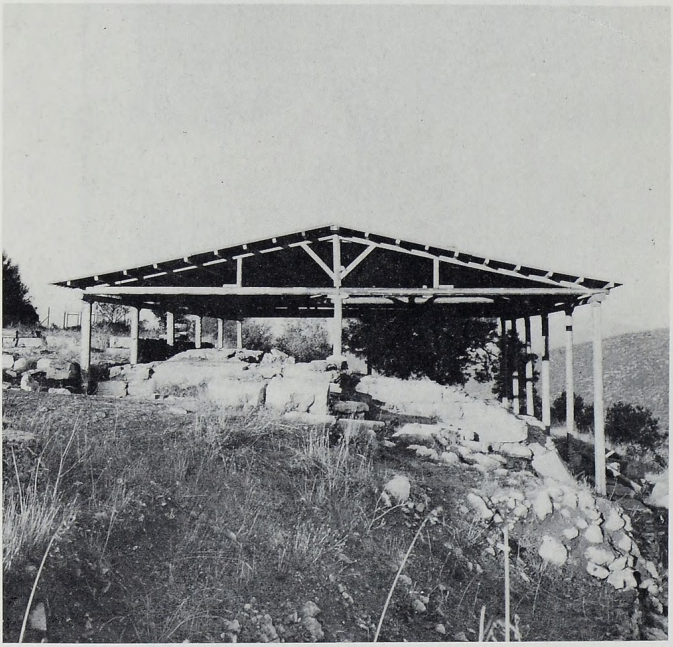

Τὸ κατασκευασθὲν προστατευτικὸ στέγαστρο.

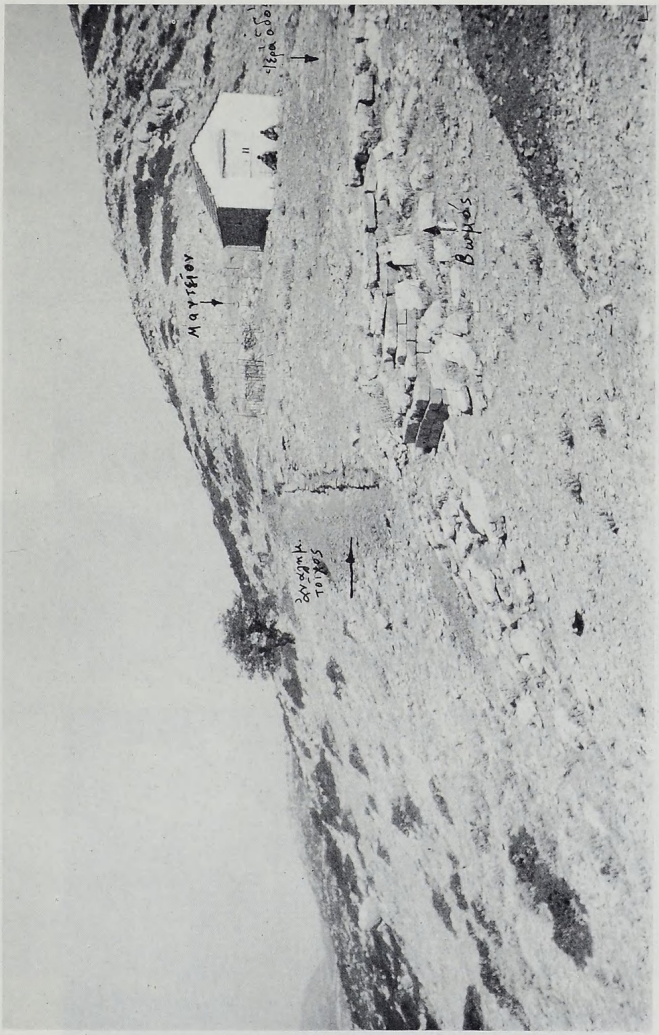

Ἱερὸν καὶ Μαντεῖον Ἀφροδίτης Ἐρυκίνης.

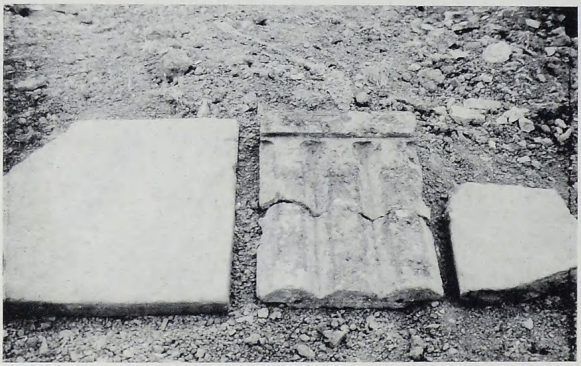

α. Λίθινος ἀγωγός. β. Πήλιναι κέραμοι καὶ τρίγλυφος.

α. Ἄποψις τοῦ μυκηναϊκοῦ νεκροταφείου. β. Ὁ λάκκος τοῦ τάφου Ο.

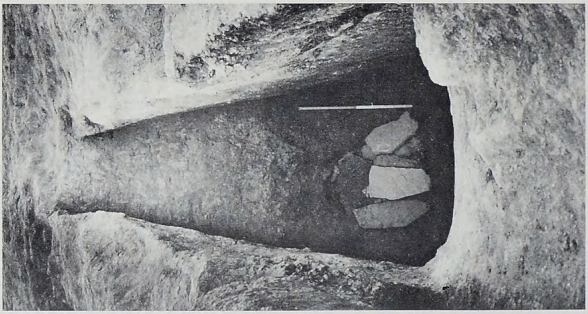

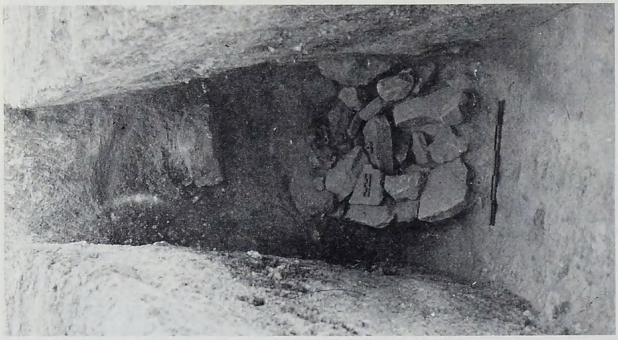

α-β. Οἱ δρόμοι τῶν τάφων Ν, Ξ. γ. Ὁ δρόμος καὶ ἡ ξερολιθιὰ τοῦ τάφου Ο.

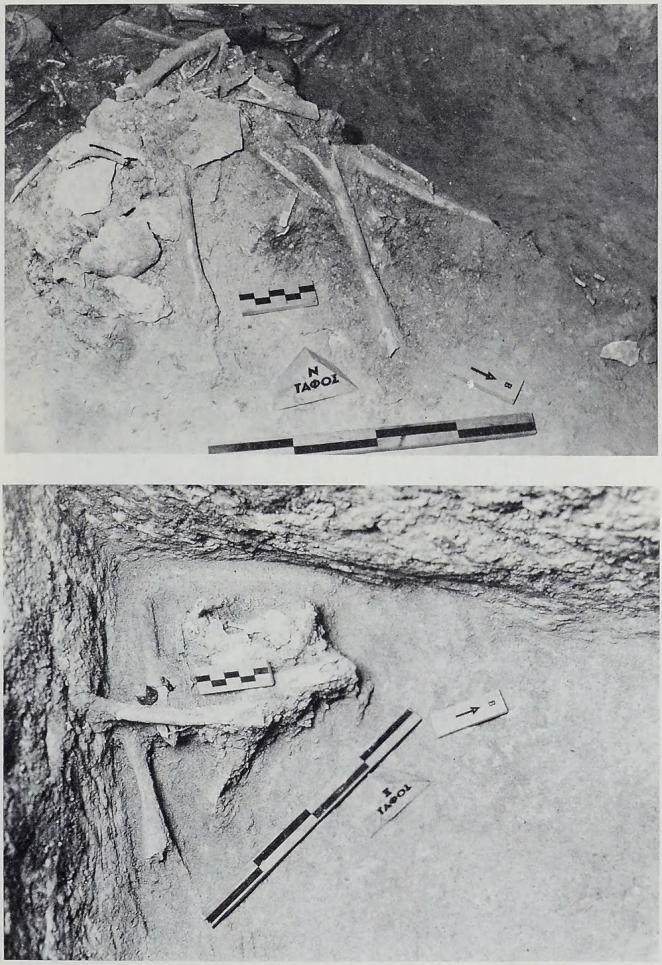

α. ΝΔ γωνία τοῦ θαλάμου τοῦ τάφου Ν. β. Δεξιὰ ἐμπροσθία γωνία τοῦ θαλάμου τοῦ τάφου Ξ μὲ τὸν σωρὸν τῶν ὀστῶν.

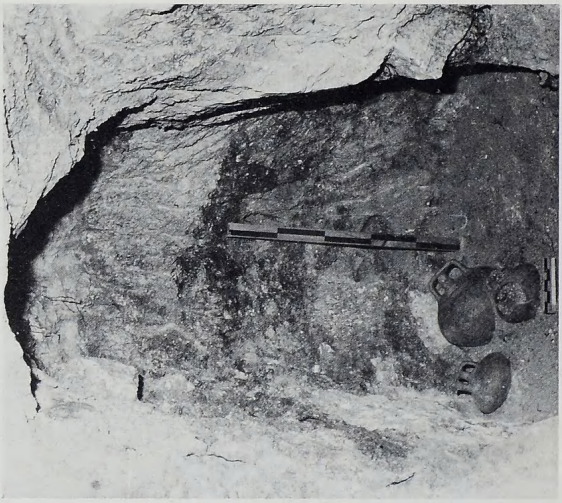

α. Οἱ τρεῖς ψευδόστομοι ἀμφορίσκοι ἀνευρεθέντες εἰς τὸ βάθος τῆς εἰσόδου τοῦ τάφου Ξ. β. Κτερίσματα τοῦ τάφου Ο κατὰ χώραν.

α. Ἡ καῦσις τοῦ τάφου Ο. β. Ἡ φλογόσχημος λόγχη τοῦ τάφου Ο κατὰ χώραν.

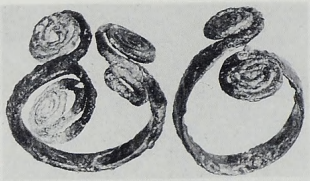

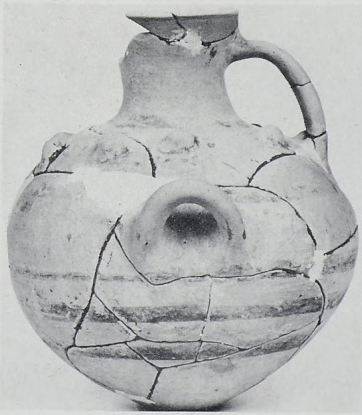

α. Τὰ δύο χάλκινα δακτυλίδια μὲ τὶς σπειροειδεῖς ἀπολήξεις ἀπὸ τὸν τάφον Ο. β. Τὸ τριποδικὸν κύπελλον ἀπὸ τὸν τάφον Ο. γ. Ἡ ὑδρία ἀπὸ τὴν τομὴν πλησίον τοῦ τάφου Ο.

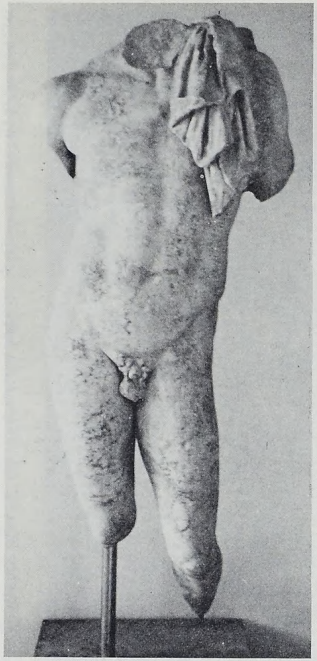

α. Ὁ Ἑρμῆς τῆς Ἠλιδος. β. Ὁ χῶρος τῆς ἀνασκαφῆς ΒΔ τῆς σκηνῆς τοῦ θεάτρου.

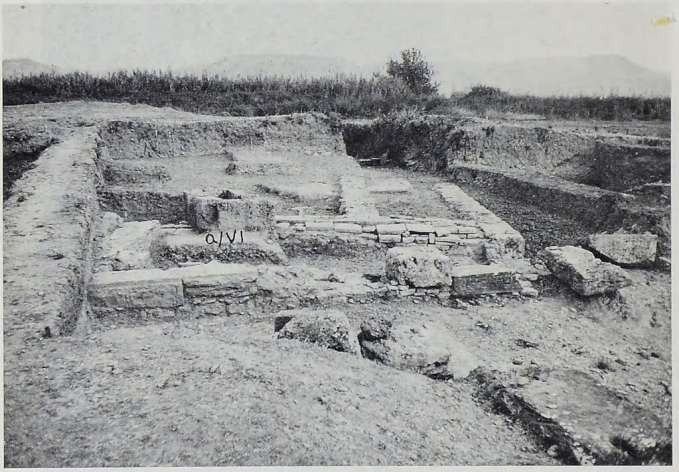

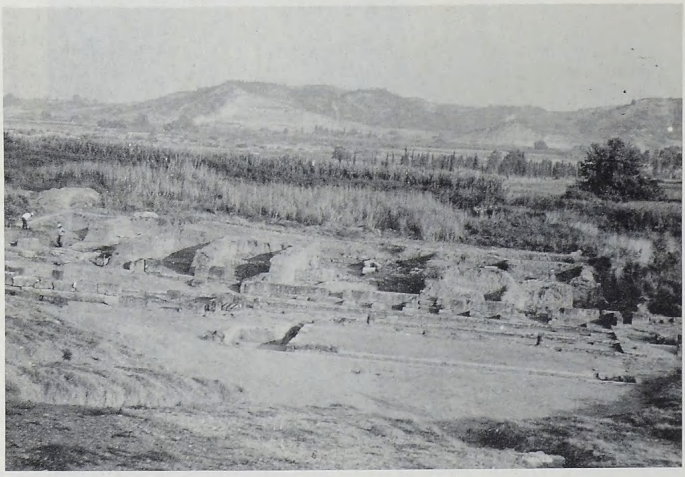

α. Ὁ τοῖχος «Walter» ἀπὸ Ν μετὰ τὴν ἐπανακάλυψή του. β. Γενικὴ ἄποψη τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ θεάτρου πίσω ἀπὸ τὴ σκηνὴ καὶ τὴ δυτικὴ πάροδο.

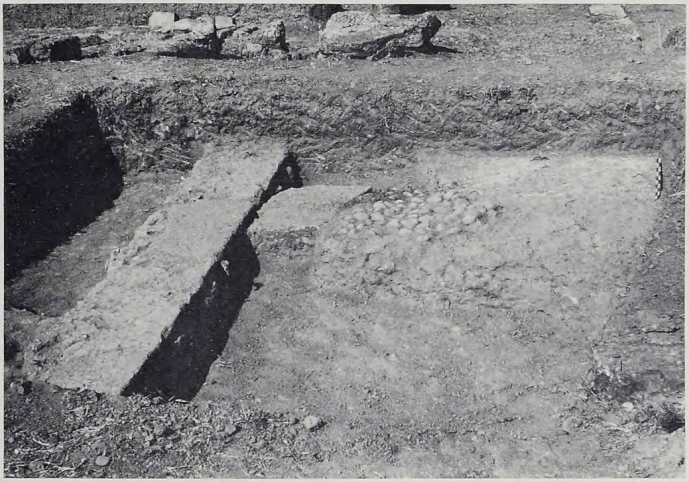

α. Τὸ χαλικόστρωτο δάπεδο τοῦ τετραγώνου α VIII. β. Ἡ τομὴ Τ3/80 ἀπὸ τὰ ΝΔ.

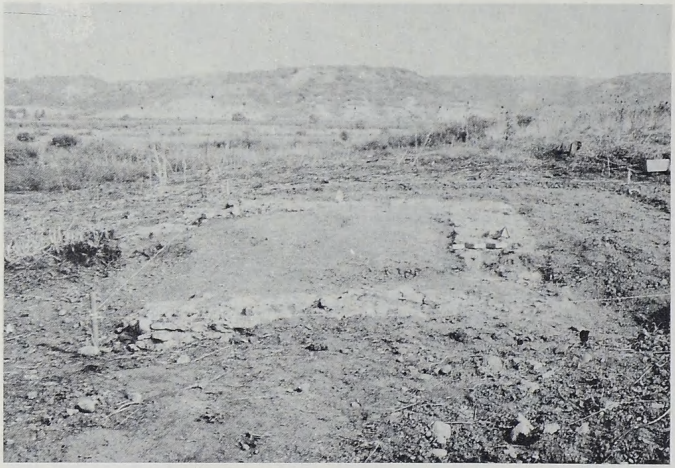

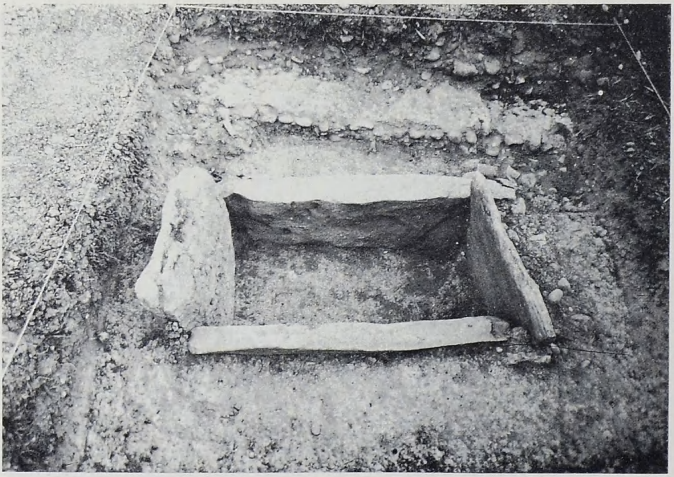

α. Θεμέλια ρωμαϊκοῦ κτιρίου ἀπὸ Ν. β. Κιβωτιόσχημος τάφος προϊστορικῶν χρόνων.

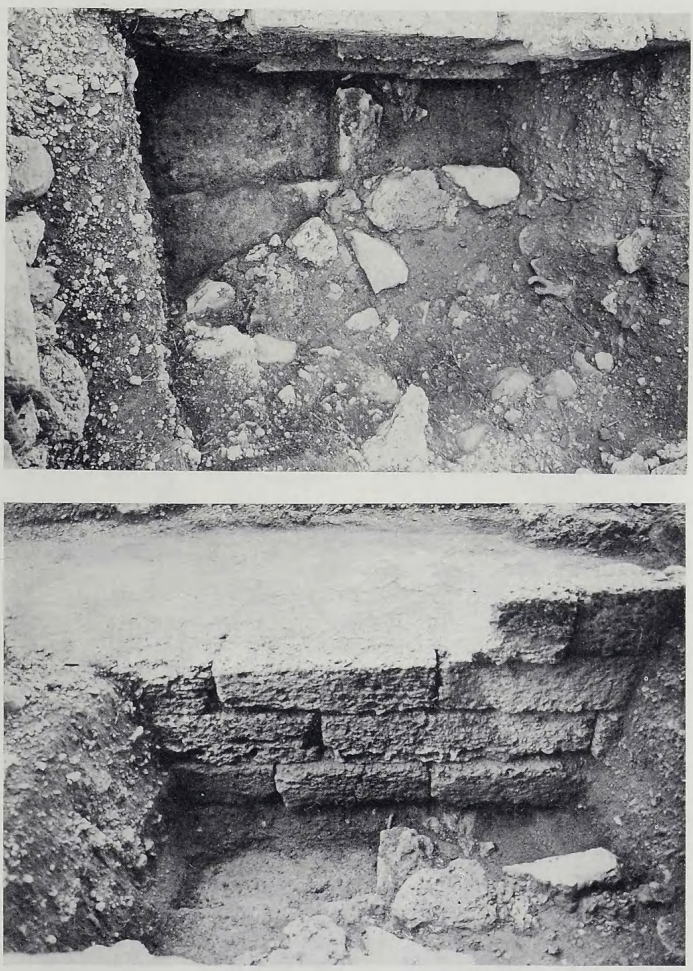

α. Τομὴ Δ1. Ὁ πρώιμος τοῖχος καὶ ὁ λατομημένος βράχος. β. Τομὴ Δ1. Τὸ δυτικὸ θεμέλιο.

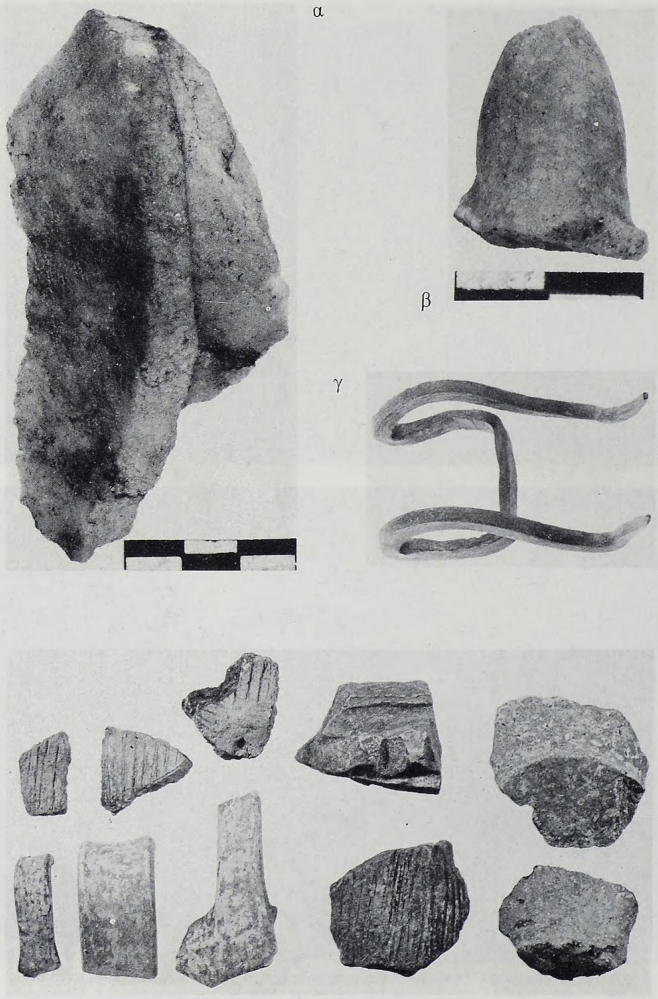

α-β. Θραύσματα ἀπὸ τὰ γλυπτὰ τῶν ἀετωμάτων.
γ. Χάλκινη λαβὴ (;) ἀπὸ τὴν Δ2. δ. Προϊστορικὰ ὄστρακα ἀπὸ τὴν Δ2.

α. Ἀρχιτεκτονικὰ μέλη στὸ δυτικὸ μέρος τῆς βόρειας πλευρᾶς. β. Ἀρχιτεκτονικὰ μέλη στὸ κέντρο τῆς βόρειας πλευρᾶς.

α-β. Ἀνατολικὸ περιστύλιο. Ἐργασίες συντήρησης.

Ἀεροφωτογραφία ἐξάρματος Καμινίων (J.W. Myers).

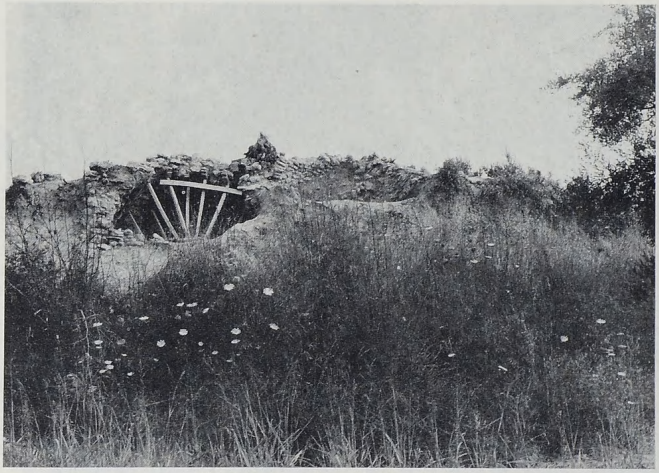

α. Τὸ ἔξαρμα Καμινίων ἀπὸ Ν. β. Οἱ ταφικοὶ πίθοι τοῦ ἐξάρματος Καμινίων.

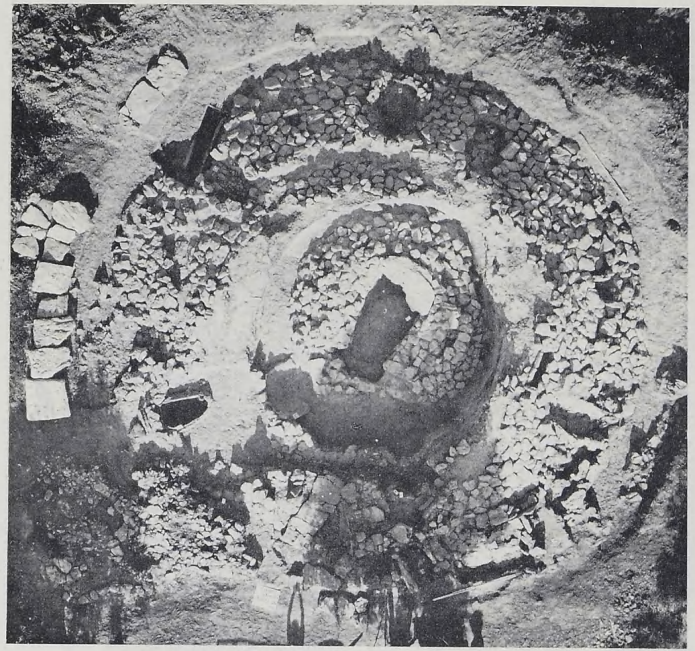

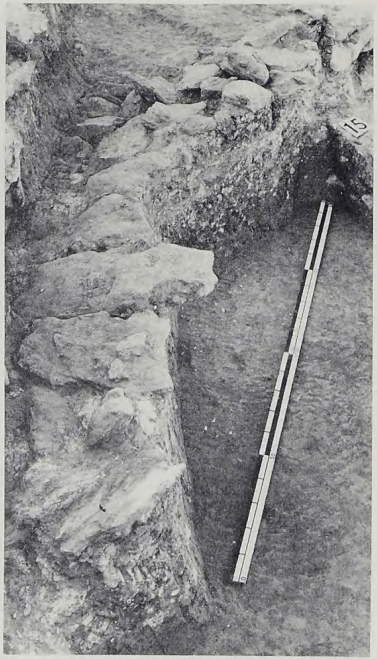

α. Ἀεροφωτογραφία τοῦ τύμβου Ἁγ. Ἰωάννου Παπουλίων (J.W. Myers). β. Τὸ Α-ΑΝΑ τμῆμα τοῦ κατωτέρου μανδύου.

α. Ἡ ἀλληλοδιαδοχὴ τῶν μανδυῶν τοῦ τύμβου. β. Ἡ ἐλευθέρα ταφὴ Α-25.

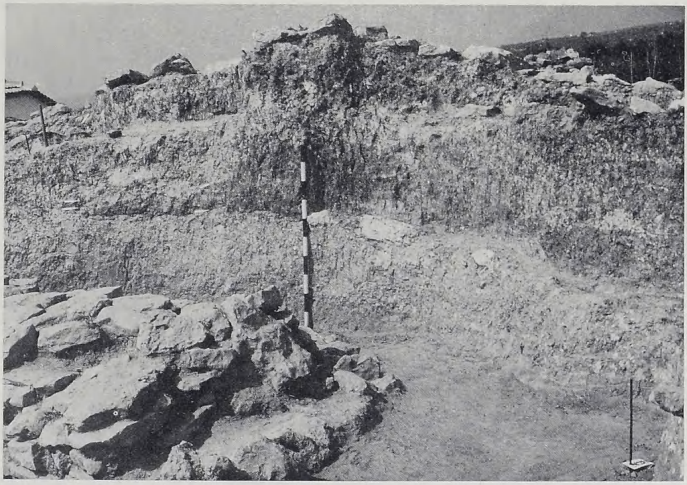

α. Τὰ τρία στρώματα τοῦ τύμβου ἔνδον τῆς κρηπῖδος (Β «μάγουλο»). β. Τὸ Δ τμῆμα τῆς κρηπῖδος μετὰ τῶν μανδυῶν 2 καὶ 3 (ἀριστερᾷ ὁ ταφικὸς πίθος 4).

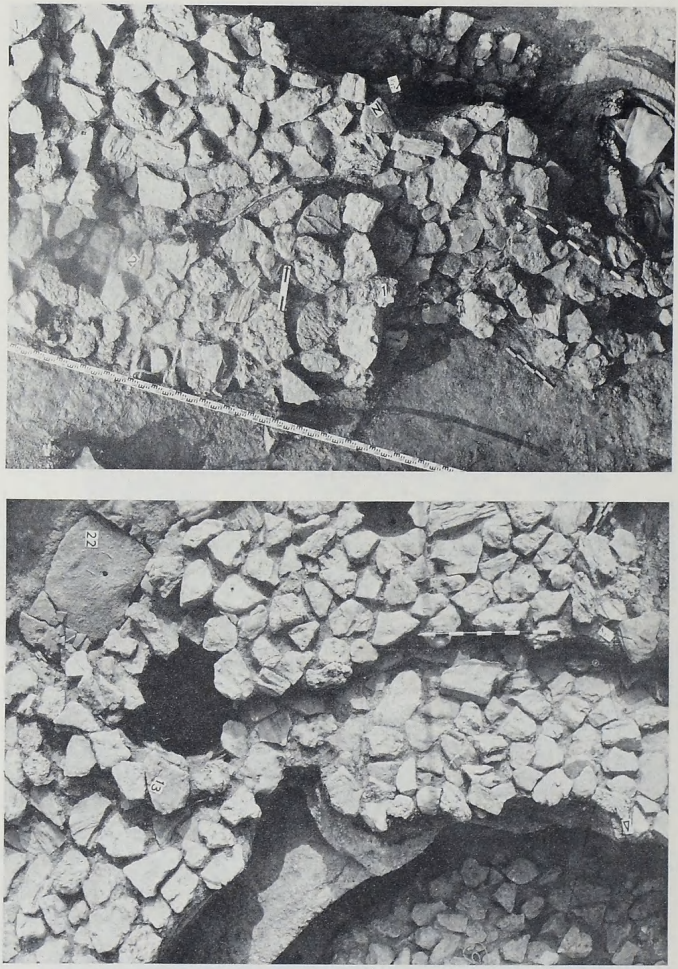

α. Τὸ Ν τμῆμα τῆς κρηπῖδος μετὰ τῶν τριῶν μανδυῶν. β. Τὸ ΝΔ τμῆμα τῆς κρηπῖδος μετὰ τῶν δύο μανδυῶν.

α. Τὸ ΔΒΔ τμῆμα τῆς κρηπῖδος μετὰ τῶν δύο μανδυῶν. β. Τὸ ΒΑ τμῆμα τῆς κρηπῖδος.

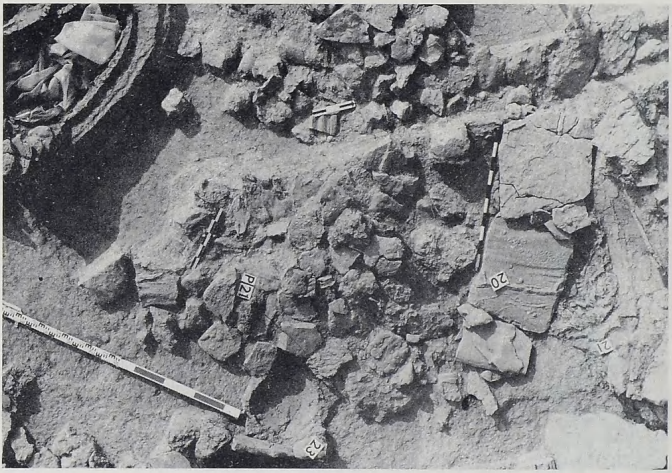

α. Τὸ ΝΑ τμῆμα τοῦ τύμβου. β. Ὁ πίθος 19 ἄνωθεν.

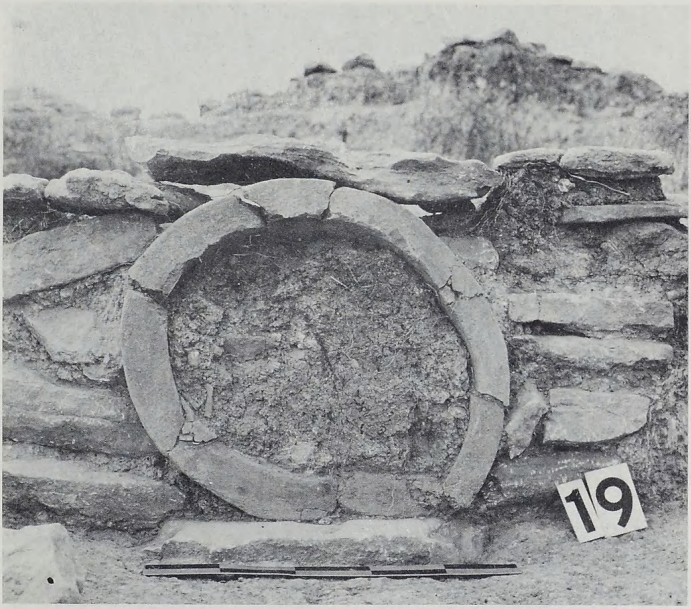

α. Ὁ πίθος 19 ἀπὸ Ν (ἔμπροσθεν). β. Τὰ κτερίσματα τοῦ πίθου 19.

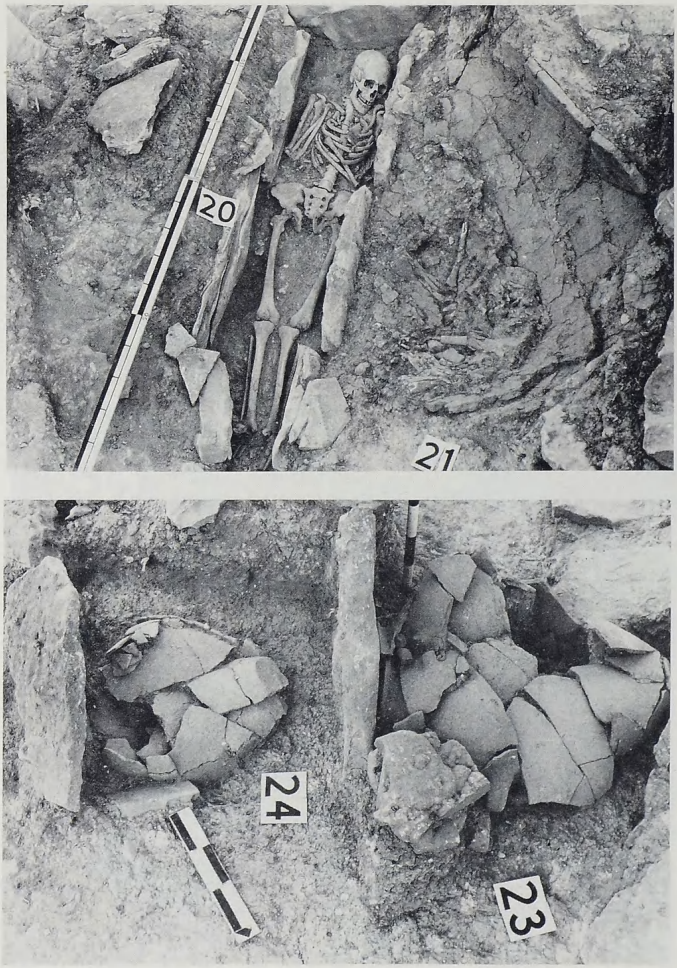

α. Ταφ. πίθος 21 καὶ κιβωτόσχημος τάφος 20. β. Ταφ. πίθοι 23 καὶ 24.

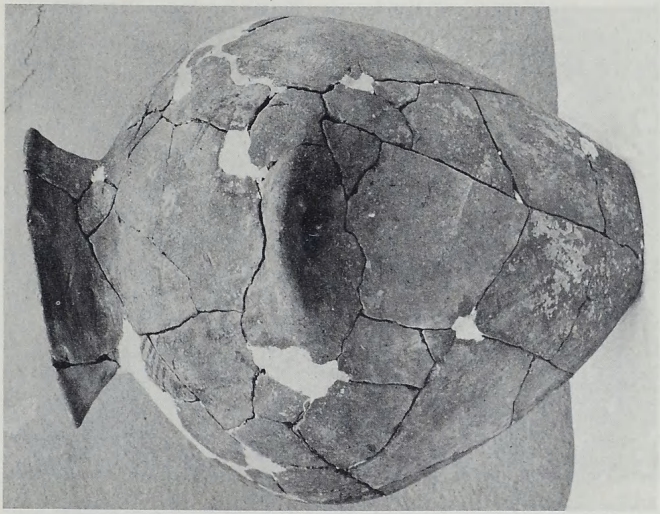

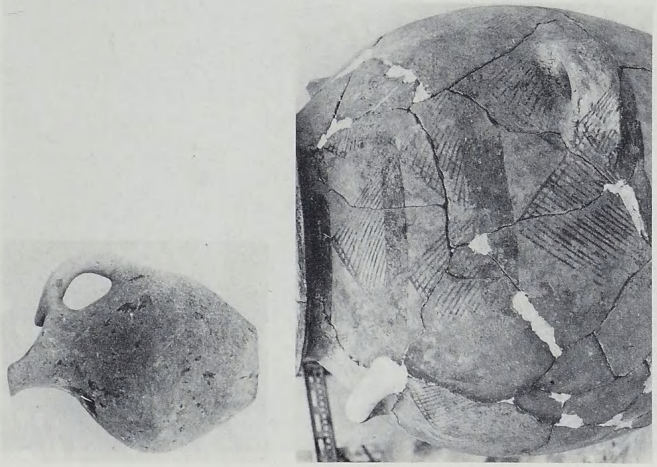

α. Προχοΐδιον ταφ. πίθου 23. β. Ταφ. πίθος 23. γ. Ταφ. πίθος 24.

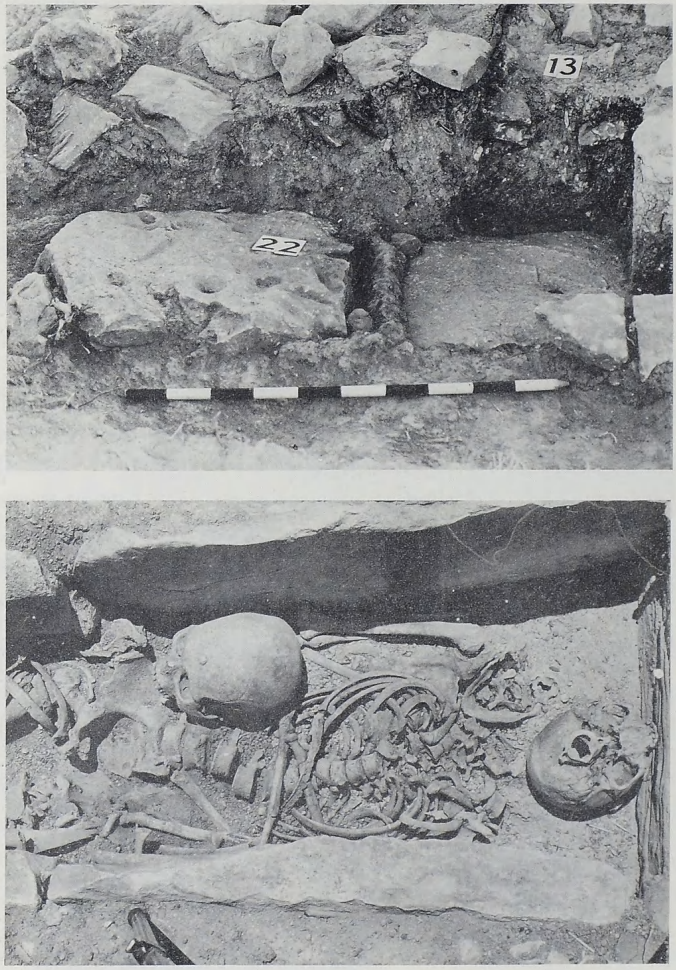

α. Ὁ κιβωτόσχημος τάφος 22. β. Αἱ ταφαὶ τοῦ κιβωτοσχήμου τάφου 22.

α. Τὸ πεταλόσχημον κτίσμα ἀπὸ ΒΒΔ. β. Ὁ τύμβος Παπουλίων ἀπὸ ΝΑ.

α. Ὁ τύμβος Παπουλίων ἀπὸ ΒΑ. β. Ὁ τύμβος Παπουλίων ἀπὸ ΒΔ.

Βοϊδοκοιλιά Πύλας. Ὁ ΠΕ Π οἰκισμός, ὁ ΜΕ Ι τύμβος καὶ ὁ ΥΕ Ι θολ. τάφος (J.W. Myers).

α. Ὁ N-NNA τομεὺς ἀπὸ ἀέρος (J.W. Myers). β. Τὰ ΠΕ ΙΙ φιαλίδια ἐκ τῆς ΝΑ ἀποθήκης.

α. Ἡ ἀνατ. παραστὰς τοῦ στομίου τοῦ θολ. τάφου. β. Ἡ ΝΑ ἀποθήκη ἀπὸ Α.

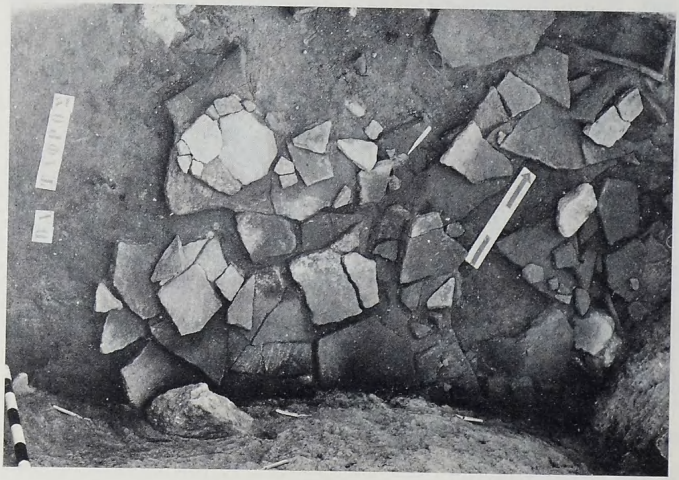

α. Καθαρισμοί εἰς ΑΝΑ-ΝΑ τομέα. β. Τὸ στρῶμα καταστροφῆς τῆς ΒΑ τάφρου.

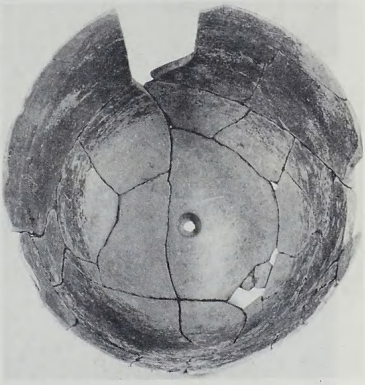

α. Τραγάνα. Σφραγὶς μὲ παράστασιν γρυπός. β. Βοϊδοκοιλιά. Ἡ ΠΕ ΙΙ κύμβη τῆς ΒΑ τάφρου. γ. Τὸ ὕστατον ΠΕ ΙΙ ἄωτον κύπελλον. δ. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ κυπέλλου. ε. Ἡ πηλίνη ἑστία τῆς ΒΑ τάφρου.

α. Προσαρμογὴ τοῦ ΒΒΑ τμήματος τῆς θόλου μετὰ τοῦ τύμβου. β. Προσαρμογὴ τοῦ ΑΒΑ τμήματος τῆς θόλου μετὰ τοῦ τύμβου. (Ἀμφότεραι κατὰ Σεπτέμβριον 1980).

α. Ἡ ΒΑ τάφρος ἀπὸ ὕψους μὲ δύο ἀνασκαπτόμενα στρώματα. β. Ἡ Β διεύρυνση τῆς ΒΑ τάφρου (ἀπὸ ΝΔ). (Ἀμφότεραι κατὰ Σεπτέμβριον 1980).

Ὁ ΒΔ τομεὺς ἀπὸ ἀέρος (J.W. Myers).

Ὁ Δ-ΑΝΔ τομεὺς ἀπὸ ἄέρος (J.W. Myers).

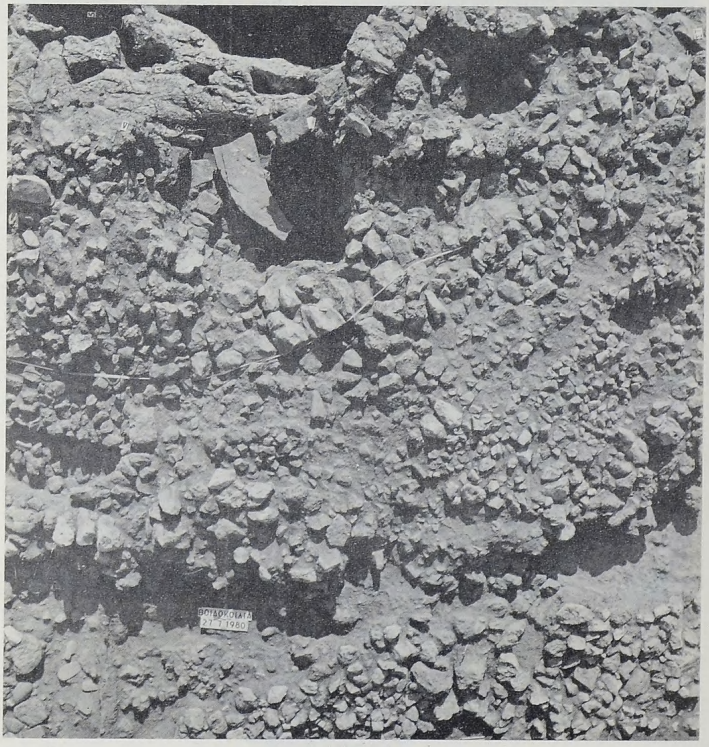

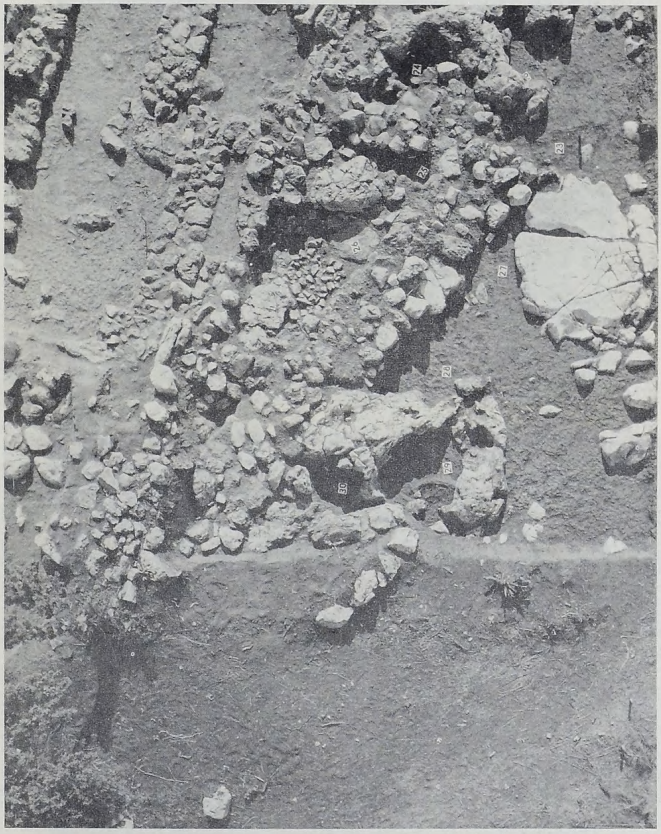

Ό. ΝΝΔ τομεὺς ἀπὸ ἀέρος (J.W. Myers).

α. Προσαρμογὴ τοῦ ΔΝΔ τμήματος τῆς θόλου μετὰ τοῦ τύμβου. β. Ὁ πίθος τοῦ τύμβου τοῦ Προφ. Ἠλία.

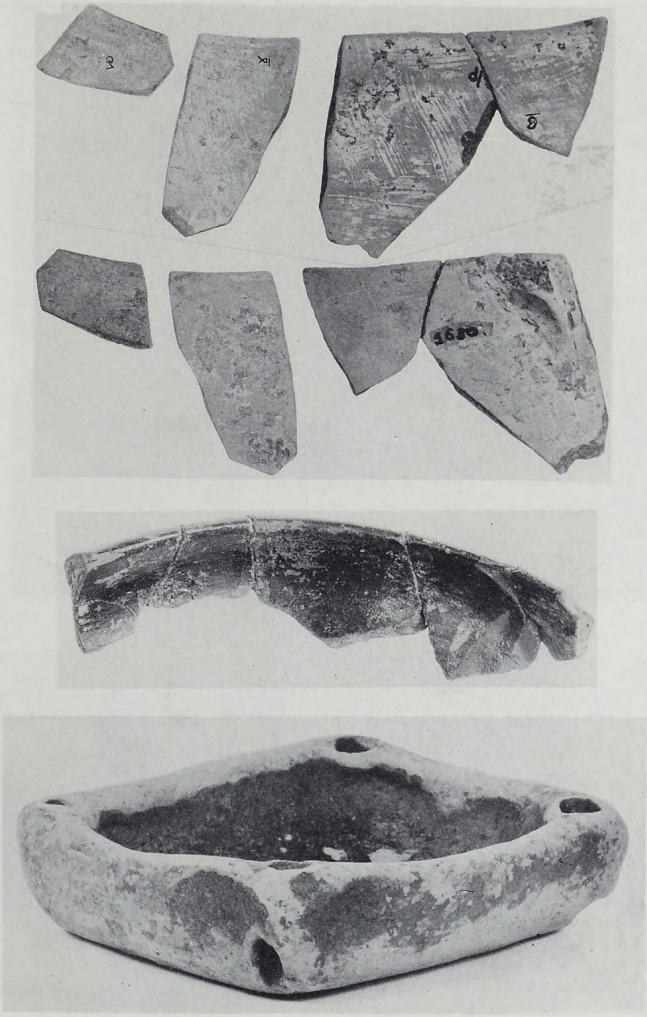

α. Ὄστρακα ΠΕ ΙΙΙ κύμβης (Smear ware). β. Πρώιμον ΠΕ ΙΙ φιαλίδιον. γ. Πήλινος ΠΕ χρωματοτρίπτης.

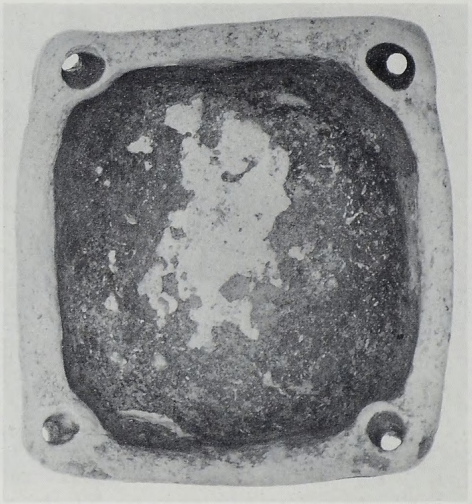

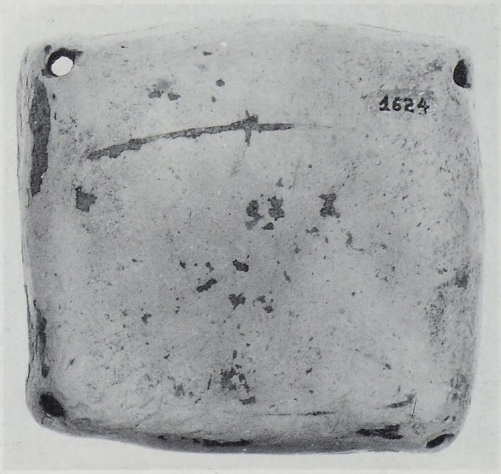

α-β. Πήλινος ΠΕ χρωματοτρίπτης.

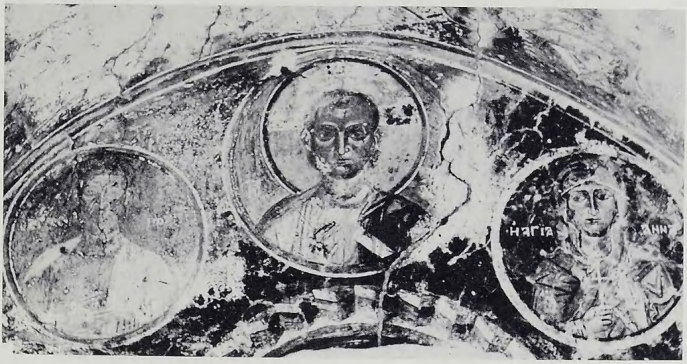

Καστάνια, Ἅγ. Νικόλαος «στῆς Μαρούλαινας»: α. Ἄποψη τοῦ ναοῦ ἀπὸ ΒΔ. β. Ἐμμανουὴλ καὶ θεοπάτορες.

Καστάνια, Ἅγ. Νικόλαος «στῆς Μαρούλαινας»: α. Ὁ ἅγιος Νικόλαος στὸ σχολεῖο. β. Ἡ χειροτονία τοῦ ἁγίου Νικολάου ὡς διακόνου.

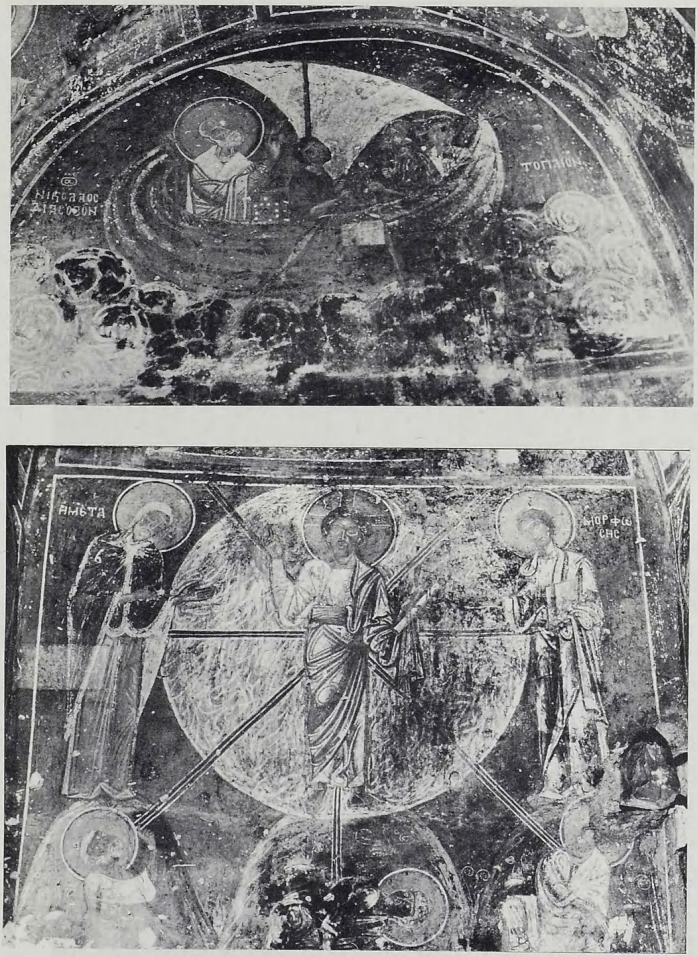

Καστάνια, Ἅγ. Νικόλαος «στῆς Μαρούλαινας»: α. Θαλασσινὸ θαῦμα. β. Μεταμόρφωση.

Καστάνια, Ἅγ. Νικόλαος «στὴς Μαρούλαινας». α. Κάθοδος στὸν Ἅδη. β. Ὁ Ἰωάννης καὶ ὁ ἑκατόνταρχος, λεπτομέρεια ἀπὸ τὴ Σταύρωση.

α. Καστάνια. Ἅγ. Νικόλαος «στῆς Μαρούλαινας»: ἅγιος Μάμας. β. Καστάνια, Ἅγ. Γεώργιος: ἡ Νικοποιὸς στὴν ἁψίδα.

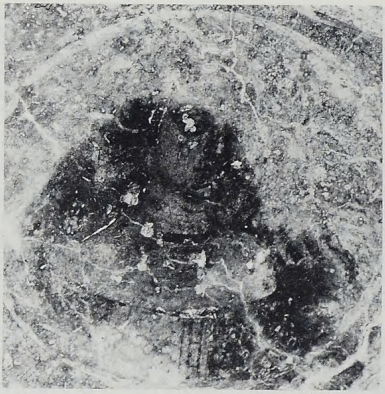

Καστάνια, Ἅγ. Προκόπι · α. Ὁ ἀρχάγγελος Μιχαὴλ στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἁψίδας. β. Ὀκταγωνικὸς κιονίσκος μὲ σύμφυτο κιονόκρανο. γ. Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου.

Καστάνια, Ἁι-Νικολάκης: α. Ἄποψη τοῦ ναοῦ ἀπὸ ΒΔ. β. Ἡ Βλαχερνίτισσα τῆς ἁψίδας.

Καστάνια, Ἁι- Νικολάκης: α-β. Ἅγιοι.

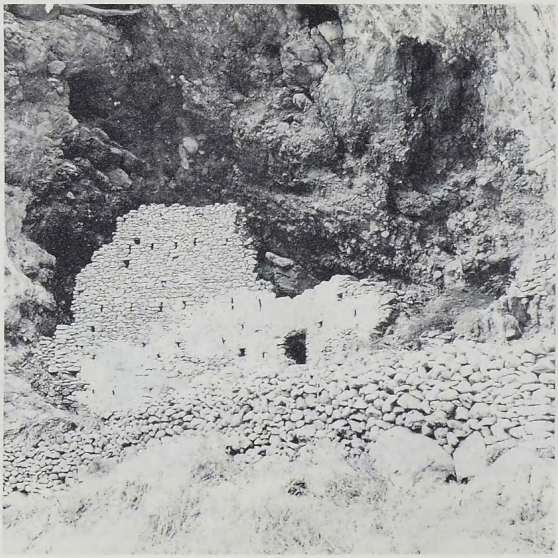

γ. Λαγκάδα, Ἁγία Μαρίνα: ἐξωτερικὴ ἄποψη τοῦ τείχους.

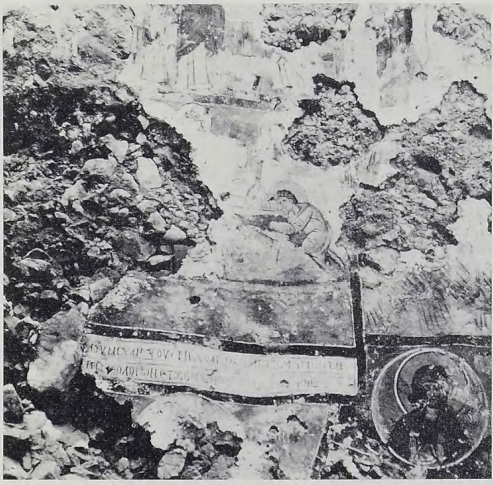

Λαγκάδα, Ἁγ. Μαρίνα: α. Γενικὴ ἄποψη τοιχογραφιῶν. β. Ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή, Ἐπιτάφιος Θρῆνος, Ἁγία Ἄννα. γ. Ἅγιος.

α. Παραλία Ζυγοῦ, Σπηλιάκι τῆς Ἁγίας: ἐξωτερικὴ ἄποψη τοῦ τείχους. β. Δολοί, Ἁγ. Παρασκευή: ἄποψη τοῦ ναοῦ ἀπὸ ἀνατολικά.

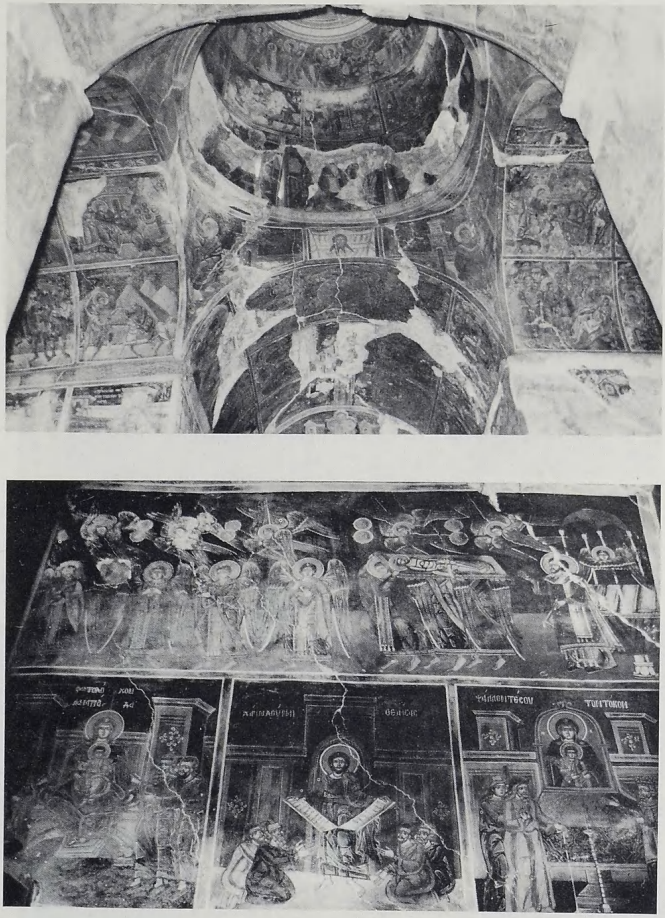

Δολοί, Ἁγ. Παρασκευή: α. Γενικὴ ἄποψη τοιχογραφιῶν πρὸς τὰ ἀνατολικά. β. Οὐράνια Λειτουργία καὶ Οἶκοι τοῦ Ἀκαθίστου.

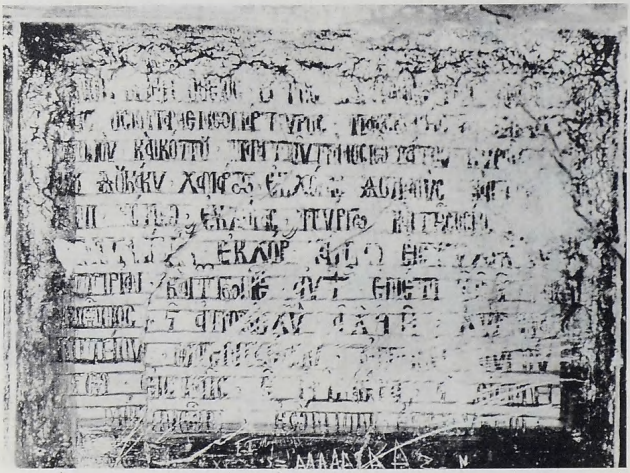

Δολοί, Ἁγ. Παρασκευή: α. Ἅγ. Ἀνδρέας. β. Ἅγ. Ἰάκωβος. γ. Ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή.

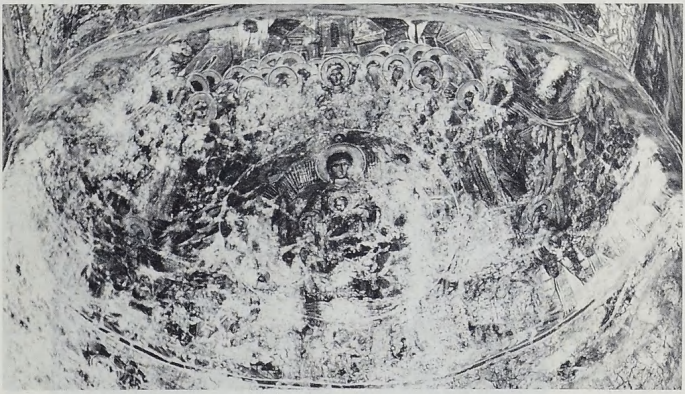

Μεταξὺ Σαϊδόνας καὶ Καστάνιας, Φανερωμένη: α. Ἄποψη τοῦ ναοῦ ἀπὸ ἀνατολικά. β. Τὸ «Ἐπὶ σοὶ χαίρει» στὴν ἁψίδα.

Μεταξὺ Σαϊδόνας καὶ Καστάνιας, Φανερωμένη: α. Μεταμόρφωση. Ἔγερση τοῦ Λαζάρου, Νιπτῆρας, Μυστικὸς Δεῖπνος.
β. Φορητὴ εἰκόνα βρεφοκρατούσας.

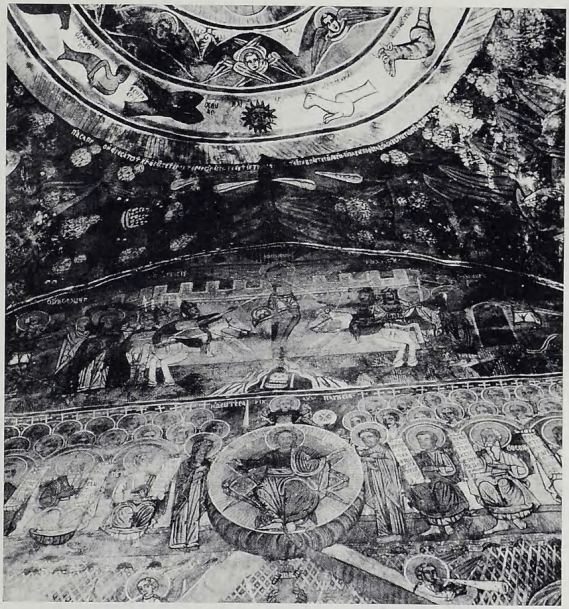

α. Καστάνια. Ἅγ. Νικόλαος: Αἴνοι (λεπτομέρεια), Σταύρωση, Δεύτερη Παρουσία (λεπτομέρεια). β. Λαγκάδα, Μοναστήρι τοῦ Καβελλάρη: ὁ ἅγιος Δημήτριος.

Λαγκάδα, Μοναστήρι τοῦ Καβελλάρη: α. Οἶκοι τοῦ Ἀκαθίστου. β. Μυστικὸς Δεῖπνος, Προδοσία. γ. Μαστίγωση, Ἑλκόμενος.

α. Λαγκάδα, Παναγίτσα στὸ Φιλιατρό: Σταύρωση. β. Λιμένι, Παναγία Εὐρέτια: τμῆμα ἐπιστυλίου ἐντοιχισμένο στὸ κωδωνοστάσιο.

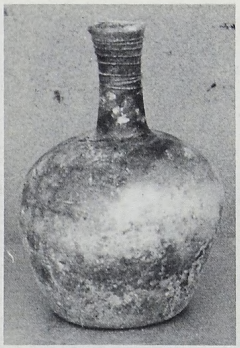

α-γ. Γυάλινα ἀγγεῖα. δ. Ἀσημένιο σκουλαρίκι. ε. Ζευγάρι χρυσὰ σκουλαρίκια. στ΄. Χρυσὰ κουμπιά. ζ΄. Χάλκινο σκουλαρίκι.

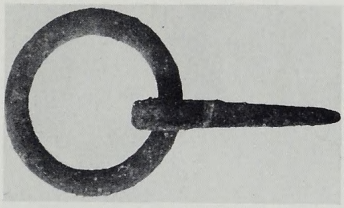
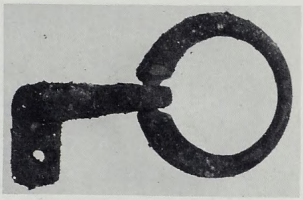

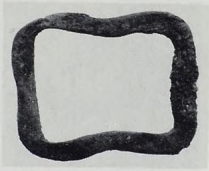

α. Χάλκινη πόρπη. β. Χάλκινο κλειδί. γ. Ὀστέινο κουμπί. δ. Χάλκινη πόρπη. ε-ζ. Χάλκινες πόρπες.

Τὰ οἰκοδομικὰ λείψανα ἀπὸ τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα στὴ Γρόττα.

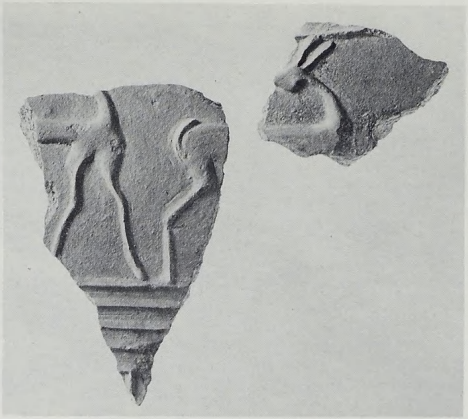

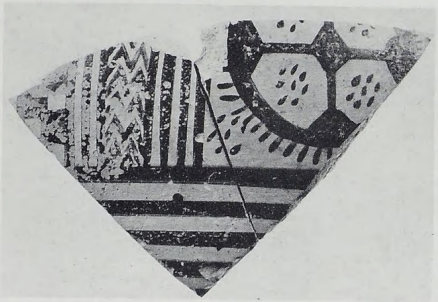

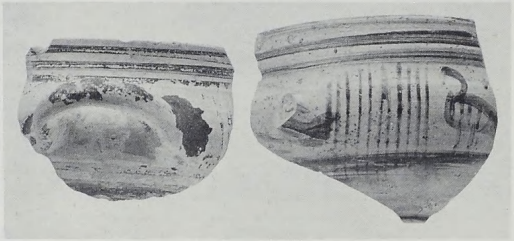

α. Τεμάχια ἀμφορέα τῆς ὄψιμης ἀρχαιότητας μὲ ἐπιγραφή. β. Νέο τεμάχιο (μὲ τὴν κεφαλὴ) τοῦ πίθου μὲ τὶς δορκάδες (ΠΑΕ 1972, πίν. 128β). γ-δ. Τεμάχια γεωμετρικῶν ἀγγείων ἀπὸ τὴ Γρόττα.

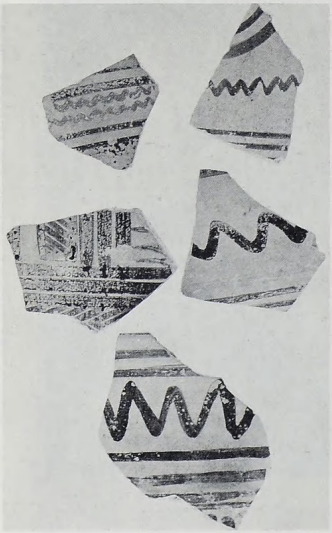

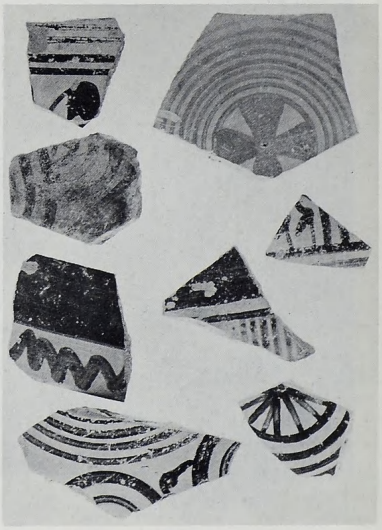

α-γ. Τεμάχια γεωμετρικῶν ἀγγείων ἀπὸ τὴ Γρόττα.

Γρόττα. Θεμέλια πρωτογεωμετρικής οἰκίας.

α-β. Τὰ λείψανα τῆς πρωτογεωμετρικῆς οἰκίας μὲ καὶ χωρὶς τὶς ἐνδείξεις καταστροφῆς τῆς πρώτης φάσεως. Ἀριστερὰ διακρίνονται οἱ μάρτυρες τοῦ ἐπιπέδου τῶν δύο δαπέδων.

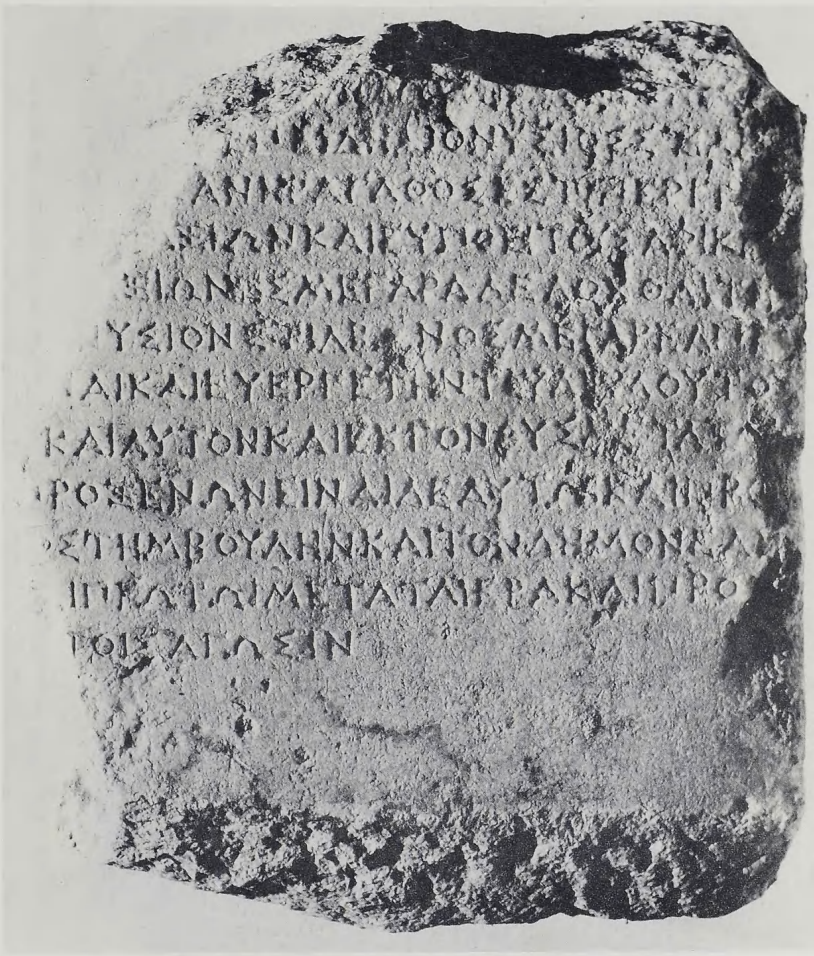

Τὸ ψήφισμα τοῦ δήμου τῶν Ναξίων πρὸς τιμὴν τοῦ Στίλβωνος.

α. Ὅρος τεμένους Οὔτου καὶ Ἑρμάλτου. β. Τεμάχια ἐπιγραφῆς στήλης ἀπὸ τὴν οἰκία Ντ. Δελλαρόκκα.

α. Τεμάχια κυματίου τοῦ ἀρχαϊκοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος. β. Πρωτοκυκλαδικὸ εἰδώλιο ἀπὸ τὴν οἰκία Σκορδίλη. γ. Πήλινη πρωτοκυκλαδικὴ πυξίδα ἀπὸ τὴν οἰκία Σκορδίλη.

α-β. Οἰκόπεδο Βασιλάκη: α. Ἡ τάφρος ἀπὸ τὰ Ν. β. Ἡ τάφρος ἀπὸ τὰ Β. γ. Ἀναθηματικὸς βωμίσκος τοῦ ἱερέως Εὐφάνους.

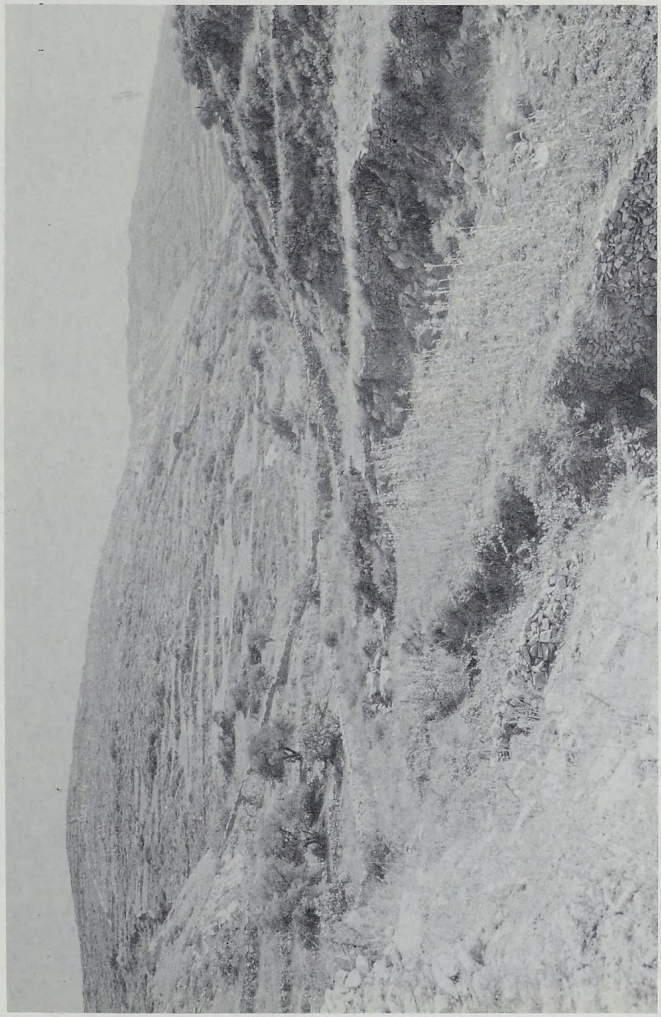

Τὸ βουνὸ τῶν Ἁγίων Πάντων καὶ ἡ περιοχὴ τῶν λατομείων τῶν Θαψανῶν ἀπὸ Δ.

α. Ὄρυγμα ἀποσπάσεως πρίσματος μαρμάρου. β. Ἡμίεργα μαρμάρινα ἔργα: τεμάχιο μὲ τόρμο, κυκλικὴ πλάκα καὶ κάτω ἀριστερὰ ὑπομόχλιο. γ. Ἡμίεργη μαρμάρινη λεκάνη.

Ἄποψη ἀρχαίου λατομείου.

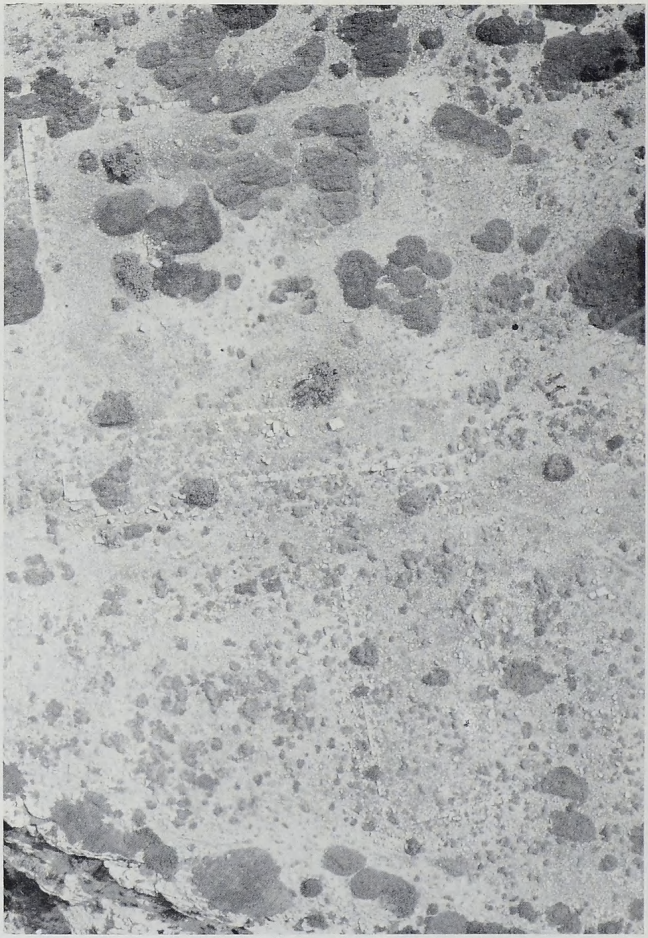

Ἀεροφωτογραφία τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου τῆς Καργαδούρας μὲ τὰ ἐρείπια τῶν μεγάλων οἰκοδομημάτων.

α. Μαρμάρινο θραῦσμα ἀπὸ τὴ γλυπτὴ διακόσμηση μνημείου ἀπὸ τὴν Καργαδούρα. β. Κρημνισμένη παραστάδα θύρας τοῦ βόρειου τοίχου τῆς τρίτης ἀποθήκης.

α. Θραύσματα πήλινης ἀσαμίνθου κατὰ χώραν μέσα στὴν τρίτη ἀποθήκη. β. Τὸ ἐσωτερικὸ τῆς τρίτης ἀποθήκης μὲ τὴν ἐπίχωση καταστροφῆς, ἀπὸ Α.

α. Τὸ ἐσωτερικὸ τῆς τρίτης ἀποθήκης ἀπὸ Δ. Διακρίνεται ἀμφίστομος χάλκινος πέλεκυς ἐμπρὸς σὲ λίθινη κατασκευὴ τῆς ΝΑ γωνίας. β. Πίθοι τῆς τρίτης ὑπογείου ἀποθήκης κατὰ χώραν.

α. Θραῦσμα πίθου μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση πτηνοῦ. β. Σφραγιδόλιθος. γ. Πρωτογεωμετρικὸ ἀγγεῖο κατὰ χώραν ὑπὸ τὰ θεμέλια γεωμετρικοῦ οἰκοδομήματος.

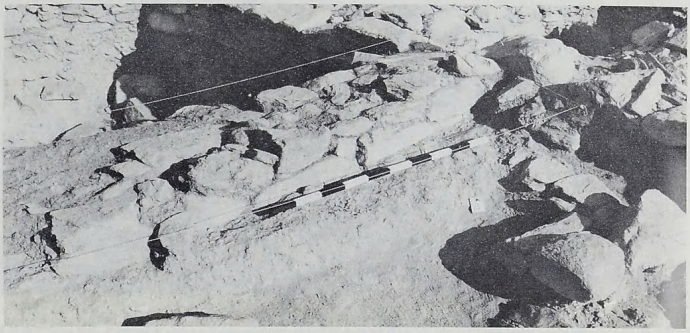

α. Μυκηναϊκὸς τοῖχος κάτω ἀπὸ τὰ ἐρείπια οἰκοδομήματος τῶν ὕστερων γεωμετρικῶν χρόνων. β. Ἡ μεσοτοιχία τοῦ γεωμετρικοῦ οἰκοδομήματος τῶν τάφρων Δ4 καὶ Ε4 ἀπὸ Α.

α. Ἡ θύρα τοῦ μυκηναϊκοῦ τοίχου κάτω ἀπὸ τὸ διάδρομο μεταξὺ τῶν τάφρων Δ4 καὶ Ε4. β. Μυκηναϊκὸς θάλαμος μεταξὺ τῶν τάφρων Ε4 καὶ Ε5. Ἄποψη τῆς ΒΔ γωνίας.

α. Μυκηναϊκὴ στρώση καταστροφῆς πρὸς Δ τοῦ θαλάμου τοῦ πίν. 168β. β. Ἄποψη τῆς τάφρου C4 ἀπὸ Δ.

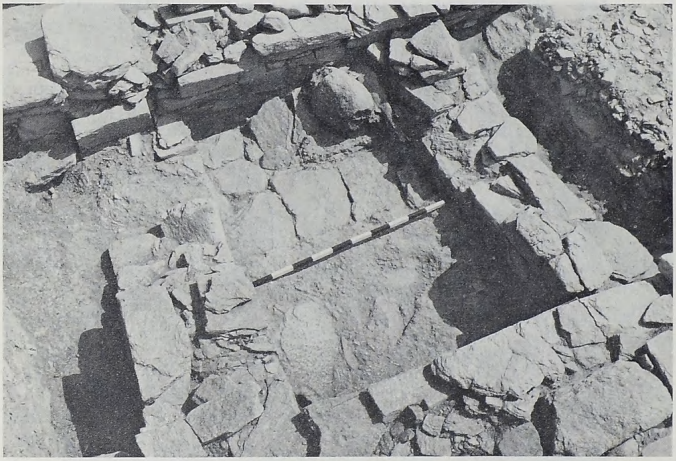

α. Μυκηναϊκὸς θάλαμος τῆς τάφρου C6 ἀπὸ ΝΔ. β. Πρωτογεωμετρικὸς ἀποθέτης πρὸς Ν τοῦ μυκηναϊκοῦ οἰκοδομήματος τῆς τάφρου C6.

Ἅγ. Ἀνδρέας: Πρῶτο πλάνο, κτήριον Θ, δωμάτιον 1, πίσω: κτήριον Ι, δωμάτια 1 καὶ 2.

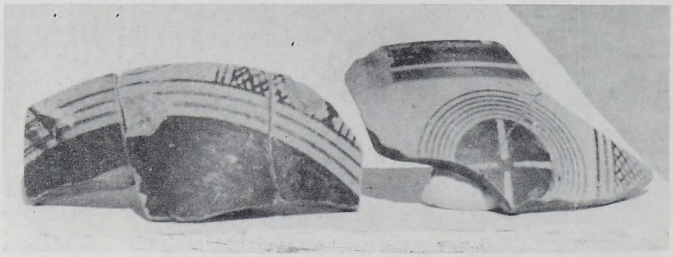

α. Κτήριον Ι, δωμάτιον 2, ΝΔ γωνία. Τὸ κατώφλιον τῆς θύρας εἰς τὸν νότιον τοῖχον. β. Πρωτογεωμετρικὸς κρατὴρ ὑστέρου 10ου π.Χ. αἰ.

α. Δυτικὴ Οἰκία. Ἰσόγειο 3β. β. Ξεστὴ 3. Παράθυρο δωματίου 8 μετὰ τὴν ἀποκατάσταση.

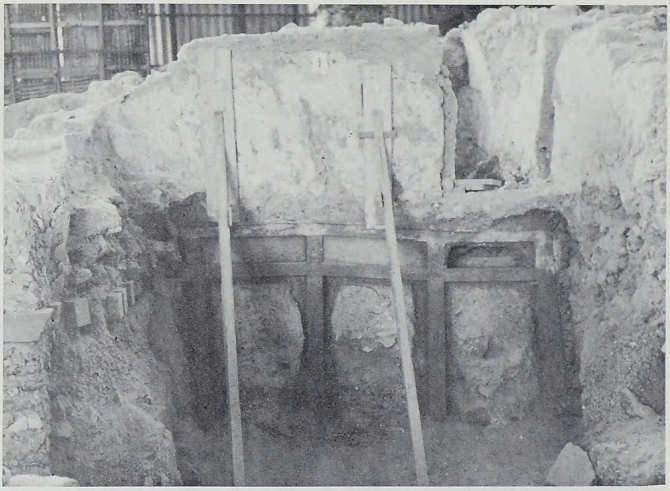

α. Ξεστὴ 3, δωμάτιο 4. Δυτικὸ πολύθυρο μετὰ τὴν ἀποκατάσταση. β. Τμῆμα τοῦ νότιου τοίχου τῆς Οἰκίας Γυναικῶν πεσμένου πάνω σὲ στρῶμα ἐλαφρόπετρας.

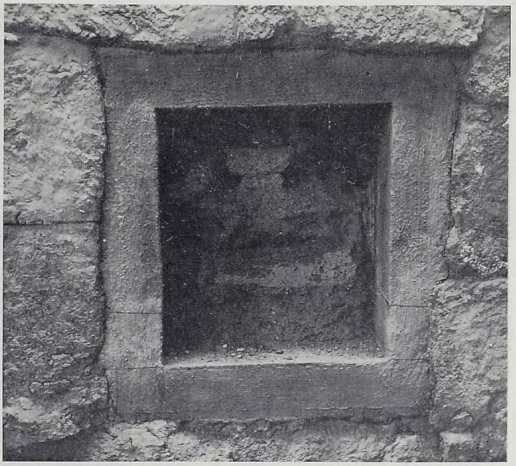

α. Συμπλήρωση ξύλινου πλαισίου παραθύρου μὲ ὁπλισμένο σκυρόδεμα. β. Στρώματα ἐλαφρόπετρας ἀντιπροσωπευτικὰ ἰσάριθμων παροξυσμῶν τῆς ἐκρήξεως.

α. Δυτ. Οίκία, δωμάτιο 6. Πίθος άριθ. 5201. β. Προχυτικός πίθος με γραπτή διακόσμηση.

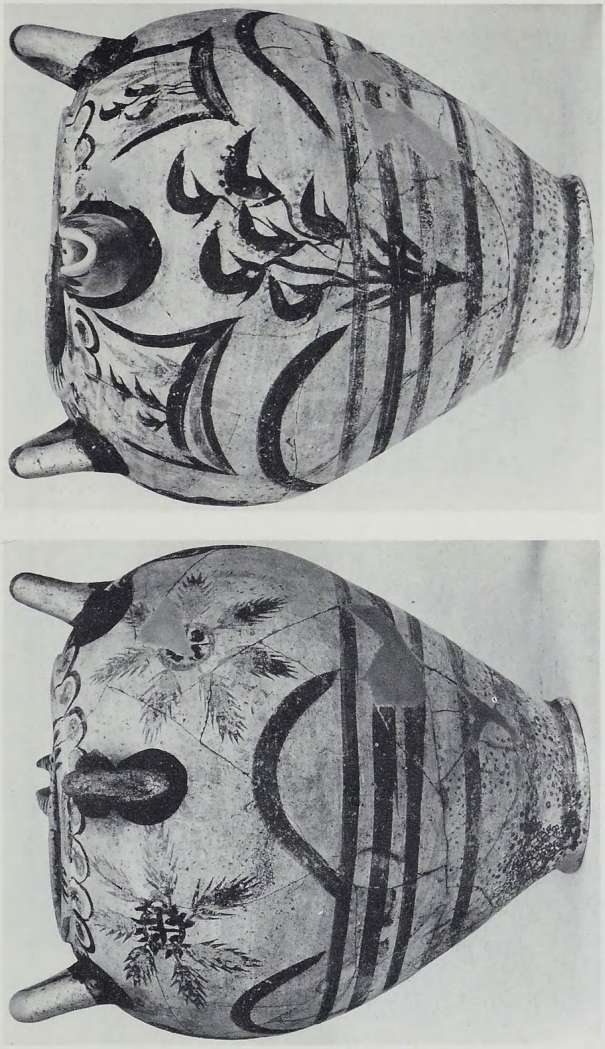

α-β. Δυτ. Οίκία, δωμάτιο 6. Πίθος άριθ. 5350.

α. Πίθος ἀριθ. 4854 μὲ παράσταση ταύρου στὴ μία ὄψη. β. Παράσταση δελφινιῶν στὴν ἄλλη ὄψη τοῦ πίθου τῆς εἰκ. 178α.

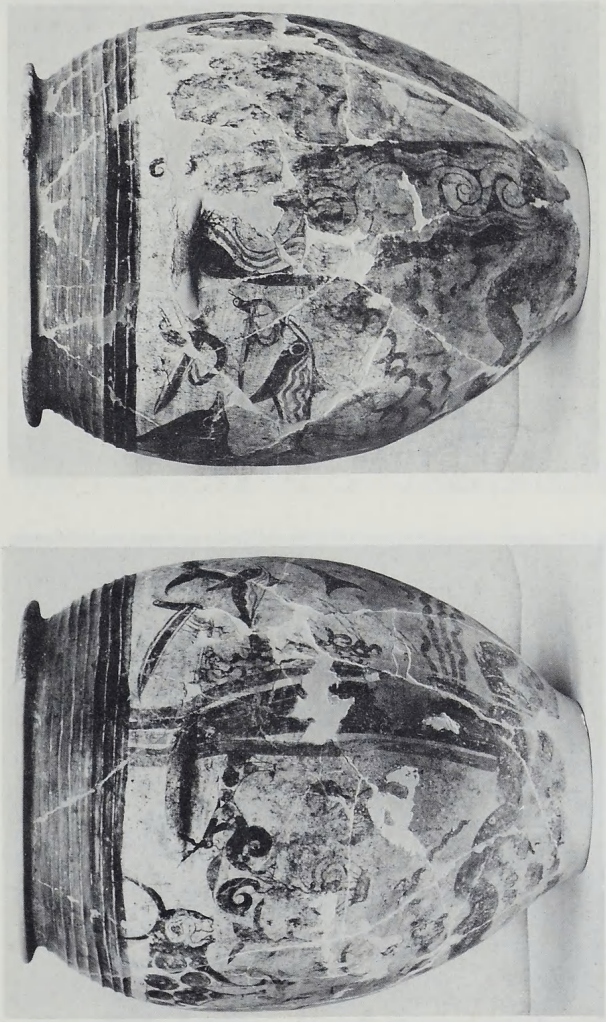

α-β. Δυτ. Οίκία, δωμάτιο 3γ. Πίθος αριθ. 4854.

α-β. Λεπτομέρειες άπό τό τοιχογραφικό σύνολο τῶν Κροκοσυλλεκτριῶν.

α. Τὸ δυτικὸ σκέλος τοῦ ΝΑ περιβόλου μετὰ τὴν ἀποκατάσταση. β. Τὸ δυτ. ἰσχυρὸ σκέλος τοῦ ΝΑ περιβόλου καὶ ἡ παρατοίχια κρηπίδα μετὰ τὴν ἀποκατάσταση, ἀπὸ Β.

α. Γενικὴ ὄψη τοῦ ΝΑ περιβόλου πρὸς τὸ ἀποκαταστημένο ἰσχυρὸ σκέλος, ἀπὸ Ν. β. Τὸ ἰσχυρὸ δυτ. σκέλος, ὁ περιφερικὸς περίβολος καὶ τὸ πηγάδι, ἀπὸ ΝΑ.

α. ΝΑ περίβολος. Τὸ Α τμῆμα τοῦ πηγαδιοῦ, ἀπὸ Ν καὶ ἐξωτερικὰ τὸ τέρμα τοῦ περιφερικοῦ περιβόλου. β. Κυκλικὴ δεξαμενή.

α. Τὸ πηγάδι καὶ τὸ περιφερικὸ τμῆμα τοῦ ΝΑ περιβόλου, ἀπὸ Δ. β. Τὸ πρόχειρα κτισμένο τμῆμα τοῦ κυκλικοῦ πηγαδιοῦ, ἀπὸ ΒΑ.

α. Τὸ περιφερικὸ τμῆμα τοῦ περιβόλου, τὸ πηγάδι, ὁ ἐσωτερικὸς περίβολος, ἀπὸ ΒΔ. β. Ὁ ἐσωτερικὸς περίβολος καὶ οἱ πεσμένες πέτρες, ἀπὸ ΒΔ.

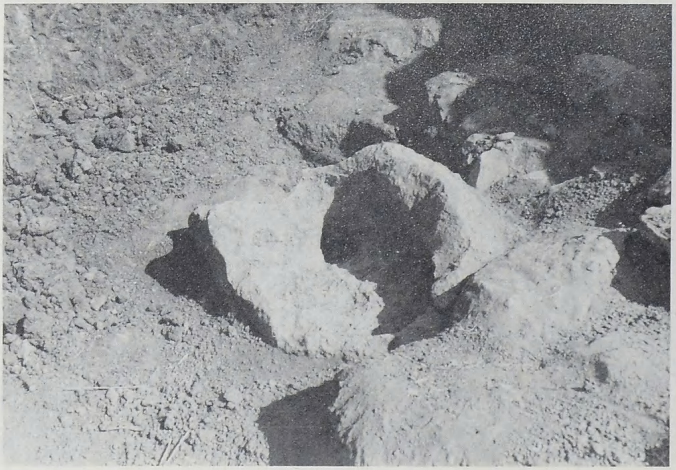

α. Δυτ. αὐλή. Ὁ ἀντερεισματικὸς τοῖχος τοῦ πρώτου ἀνδήρου καὶ κάθετοι τοῖχοι. β. Δυτ. αὐλή. Ἡ γούρνα-νεροχύτης κτισμένη στὴ γωνία τοῦ τοίχου ἀντιστήριξης τοῦ 1ου ἀνδήρου, ἀπὸ ΝΑ.

α. Δυτ. αὐλή. Ἡ ἄνοδος πρὸς τὸ Β. μὲ τὸ λιθοσωρό, ἀπὸ ΒΔ. β. Ὁ δρόμος τοῦ Λιμανιοῦ, ἀπὸ Ἀ.

α. Ὁ δρόμος τοῦ Λιμανιοῦ. Καθάρισμα τοῦ τμήματος ἀνάμεσα στὰ δύο ἀκραῖα Α. κτίρια, ἀπὸ Δ. β. Α. ἀκραῖο κτίριο Β. τοῦ δρόμου τοῦ Λιμανιοῦ. Τὰ δύο ἀνώτερα ἰσόπεδα ἄνδηρα, ἀπὸ Ν.

α. Ἀ. ἀκραῖο κτίριο Β. ἀπὸ τὸ δρόμο τοῦ Λιμανιοῦ. Τὸ ἀνώτερο ἰσόπεδο μὲ τὸ κονιαμένο δάπεδο καὶ τὸ γωνιακὸ ἀποθέτη ἀπὸ ΝΑ. β. Ἄκρα Ἀ. οἰκία Ν. τοῦ δρόμου τοῦ Λιμανιοῦ (δυτ. τμῆμα). Ἡ βαθμιδωτὴ κρηπίδα ἀνόδου πρὸς τὴ φραγμένη ἄνοδο, ἀπὸ Ν.

α. Ἄκρα Ἀ. οἰκία Ν. τοῦ δρόμου τοῦ Λιμανιοῦ (δυτ. τμῆμα). Ὄψη πρὸς τὰ δωμάτια Β,Δ,Γ ἀπὸ Ἀ. β. Τὸ δυτ. τμῆμα –δωμάτια Α,Β,Γ,Δ– ἀπὸ ΝΑ. τῆς ἴδιας οἰκίας.

α. Ἄκρα Ἀ. οἰκία Ν. τοῦ δρόμου τοῦ Λιμανιοῦ (δυτ. τμῆμα). Οἱ παράλληλοι τοῖχοι (βαθμίδες) Ν. τοῦ δωματίου Α, ἀπὸ ΝΑ. β. Ἄκρα Ἀ. οἰκία Ν. τοῦ δρόμου τοῦ Λιμανιοῦ (ἀνατ. τμῆμα). Ὄψη ἀπὸ Ν. τοῦ πλακόστρωτου διαμερίσματος Β μὲ κόγχη στὸ βάθος.

α. Ἀκραῖο Ἀ. κτίριο Ν. τοῦ δρόμου τοῦ Λιμανιοῦ (ἀνατ. τμῆμα). Τὸ πλακόστρωτο δωμάτιο Β ἀπὸ Ν. β. Ὁ χῶρος τοῦ δωματίου Ε τοῦ ἀκραίου οἰκοδομήματος Ν. τῆς ὁδοῦ Λιμένος.

α. Ἄκρα Ἀ. οἰκία Ν. τοῦ δρόμου τοῦ Λιμανιοῦ (ἀνατ. τμῆμα). Τὸ μικρὸ ἀποχωρητήριο Δ ἀπὸ ΝΑ. β. Οἱ δύο ἀκραῖοι παράλληλοι Ἀ. τοῖχοι καὶ τὸ Β ἀπ' αὐτοὺς μικρὸ διαμέρισμα, ἀπὸ ΝΔ. τῆς ἴδιας οἰκίας.

α. Κτίριο Β περιοχῆς Hogarth. Τὰ δωμάτια XIX καὶ XX ἀπὸ ΝΑ. β. Οἰκία Β Hogarth Δωμ. XX, κόγχη. Ὁμάδα ἀγγείων, πάνω στρῶμα ἀπὸ ΝΑ.

Οἰκία Β Hogarth. Δωμ. ΧΧ κόγχη. Ὁμάδα ἀγγείων, κάτω στρῶμα μὲ μεγάλο τρίτωνα, ἀπὸ ΝΑ. β. Κτίριο Δ περιοχῆς Hogarth. Προχοΐσκη ἀπὸ κοιλότητα δαπέδου τοῦ δωματίου Α.

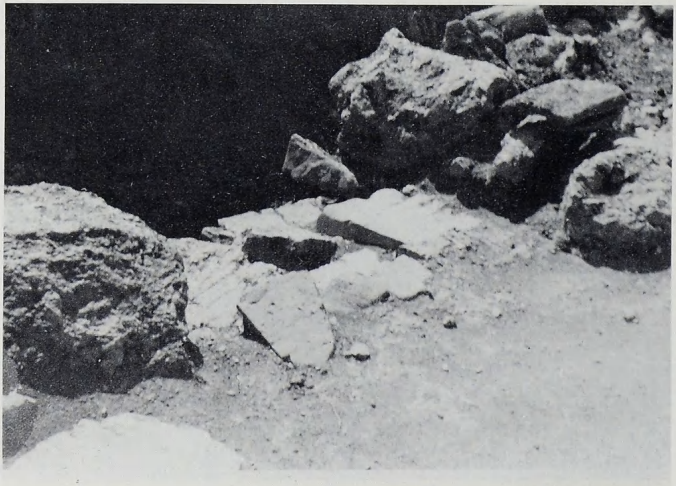

α. Τὸ κτίριο Δ περιοχῆς Hogarth. Τὸ δωμάτιο Η ἀπὸ Α (στὸ πρῶτο ἐπίπεδο ὁ ἀποχετευτικὸς ἀγωγός). β. Ἡ πρώτη νότια βαθμιδωτὴ εἴσοδος τοῦ δωματίου Η ἀπὸ ΒΑ. τοῦ ἴδιου κτιρίου.

α. Κτίριο Δ περιοχῆς Hogarth. Ἡ Α. εἴσοδος μὲ τὶς πεσμένες βαθμίδες ἀπὸ Α. β. Κτίριο Α Hogarth, ἄνω ἰσόπεδο. Ὁ Δ. τοῖχος μὲ τοὺς προβόλους του, ἀπὸ ΝΔ.

Κτίριο Α Hogarth, ἄνω ἰσόπεδο: Οἱ δύο Α. τοῖχοι μὲ τὴν ἀρχὴ διαδρόμου εἰσόδου ἀπὸ ΒΔ. β. Ὁ Δ. ἰσχυρὸς τοῖχος μὲ τοὺς προβόλους του ἀπὸ ΝΑ.

Κτίριο Α Hogarth ἄνω ἰσόπεδο: α. Οἱ ΒΔ χῶροι, ἴσως κλιμακοστάσιο γεμάτοι ἀπὸ πεσμένη πέτρα ἀπὸ Ἀ. β. Ὁ ἀκραῖος ΝΔ. χῶρος (κλιμακοστάσιο;) γεμάτος πεσμένη πέτρα, ἀπὸ ΝΑ.

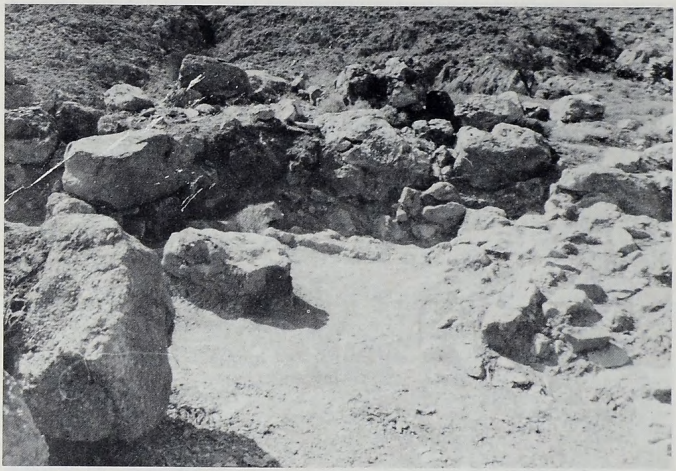

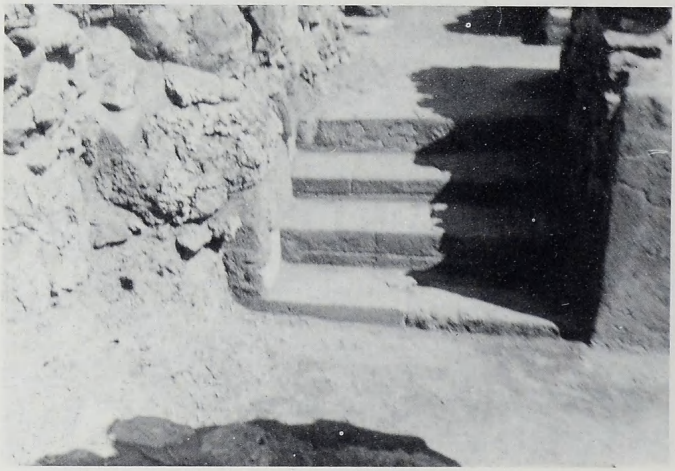

α. Κτίριο Α Hogarth ἄνω ἰσόπεδο. Τὸ κεντρικὸ δυτικὸ διαμέρισμα κοντὰ στὸν Δ ἰσχυρὸ τοῖχο, ἀπὸ Α. β. Ἀνάκτορο. Οἱ 4 βαθμίδες ποὺ κατέβαιναν στὶς δυτ. ἀποθῆκες μετὰ τὴν ἀποκατάσταση, ἀπὸ Δ.

α. Ἀνάκτορο. Τὸ πηγάδι-πηγὴ στὸ ΝΑ. ἄκρο τῆς κεντρικῆς αὐλῆς, ἀπὸ Ν. β. Ἡ κλίμακα XVI τῆς οἰκίας Β Hogarth, μετὰ τὴν ἀποκατάσταση.

α. Κτίριο Β περιοχῆς Hogarth. Τὸ δεύτερο σκέλος τῆς κλιμακίδας XVI μετὰ τὴν ἀποκατάσταση, ἀπὸ Ἀ. β. Κτίριο Β περιοχῆς Hogarth. Τὸ πάνω σκέλος τῆς κλίμακας XVI, μετὰ τὴν ἀποκατάσταση, ἀπὸ Ἀ.

α. Ἄποψη τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ ΒΑ. Ἐμπρὸς τμῆμα τοῦ ἀνδήρου ΙΙΙ (μὲ τὸ βέλος σημειώνεται ὁ νέος ἀναλημματικὸς τοῖχος). 1) Πρόσοψη τῶν δωματίων. 2) Ἀναλημματικὸς τοῖχος τοῦ ἀνδήρου ΙΙ. β. Βόρειο τμῆμα τοῦ ἀνδήρου ΙΙΙ ἀπὸ τὴν πρόσοψη τοῦ δωματίου V.

α. Ἄποψη τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ Β. Στὸ βάθος ἡ τομὴ τοῦ 1977. Ἐμπρὸς τμῆμα τοῦ ἀνδήρου ΙΙΙ.
β. Τμῆμα ἀπὸ τὸ μπάζωμα τοῦ ἀνδήρου ΙΙΙ ἀπὸ Δ.

α. Διερευνητική τομή στὴν πρόσοψη τῶν δωματίων, ἀπὸ Ν. β. Διερευνητικὴ τομὴ στὴν πρόσοψη τῶν δωματίων, ἀπὸ Β. Δεξιὰ τῆς εἰκ. ἡ πρόσοψη τῶν δωματίων, τὸ πεζούλι καὶ τὸ στρῶμα πυρᾶς.

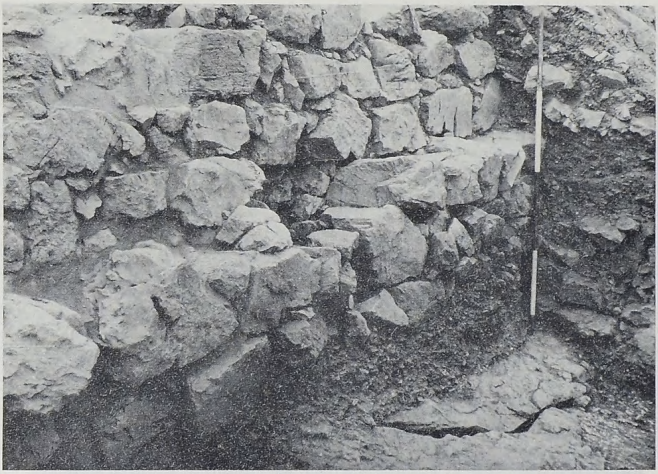

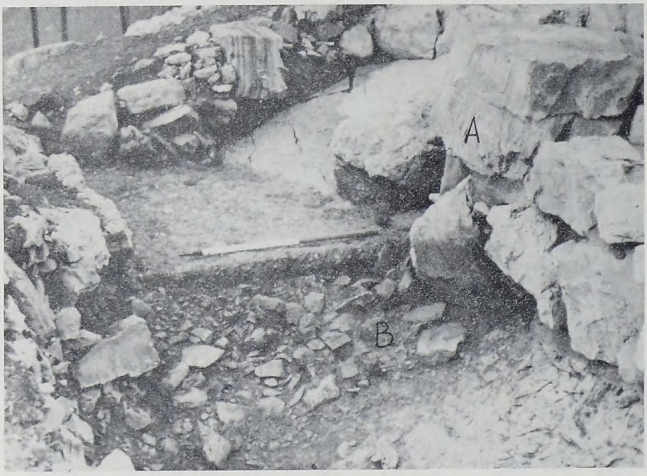

α. Τμῆμα ἀπὸ τὴν πρόσοψη τῶν δωματίων καὶ τὸ χαμηλότερο παλαιοανακτορικὸ τοῖχο, ἀπὸ ΝΑ. β. Α: ΝΔ ἐξωτ. γωνία τοῦ δωμ. Ι. Β: τὸ σημεῖο ποὺ βρέθηκε ὁ χάλκινος λάτρης.

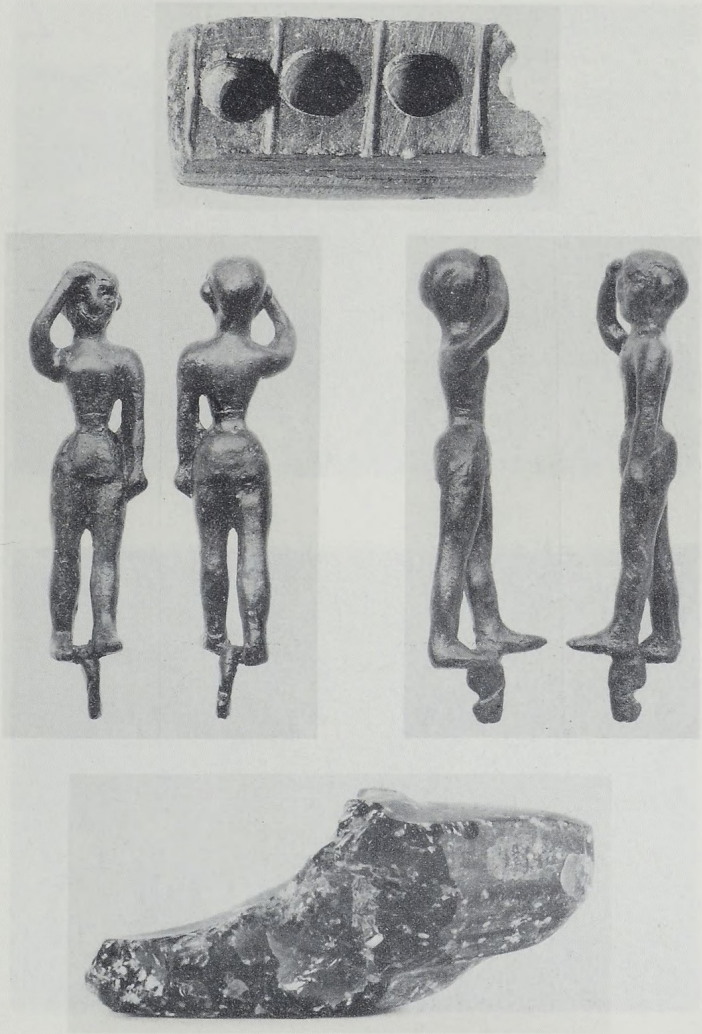

α. Λίθινος ἀναθηματικὸς κέρνος. β-γ. Χάλκινο εἰδώλιο λατρευτῆ. δ. Τμῆμα τράπεζας προσφορῶν ἀπὸ ὀψιανὸ Νισύρου.

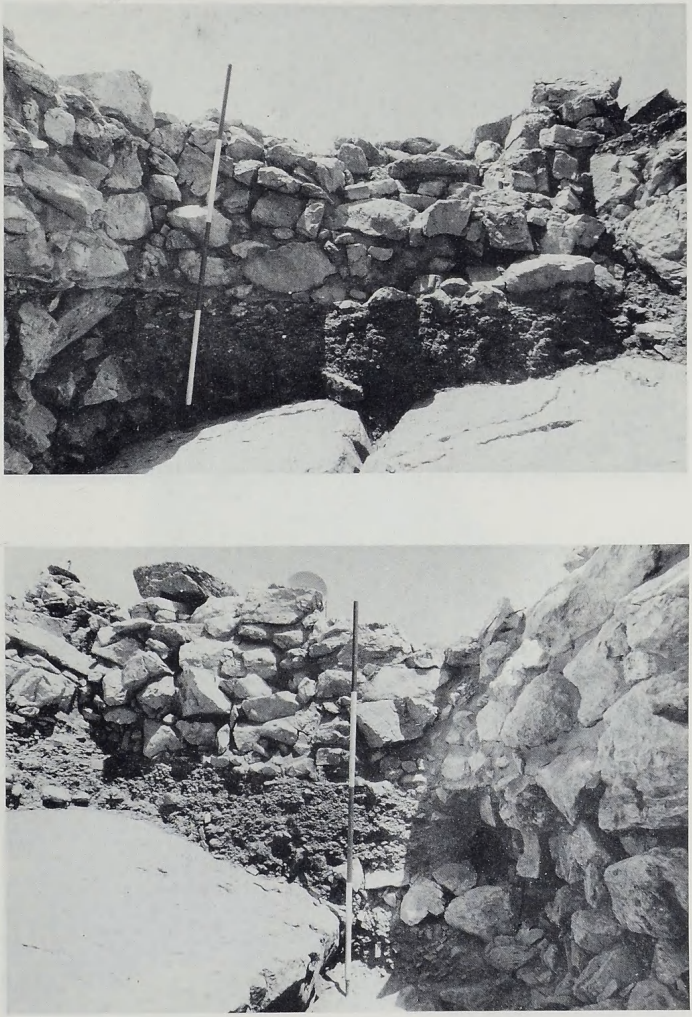

α. Νότιο τμῆμα τοῦ δωματίου V ἀπὸ Β. β. Βόρειο τμῆμα τοῦ δωματίου V ἀπὸ Ν.

α. ΒΔ γωνία τοῦ δωματίου V ἀπὸ Ν. β. Δωμάτιο V, ἐσωτ. ὄψη τοῦ ἀνατ. τοίχου.

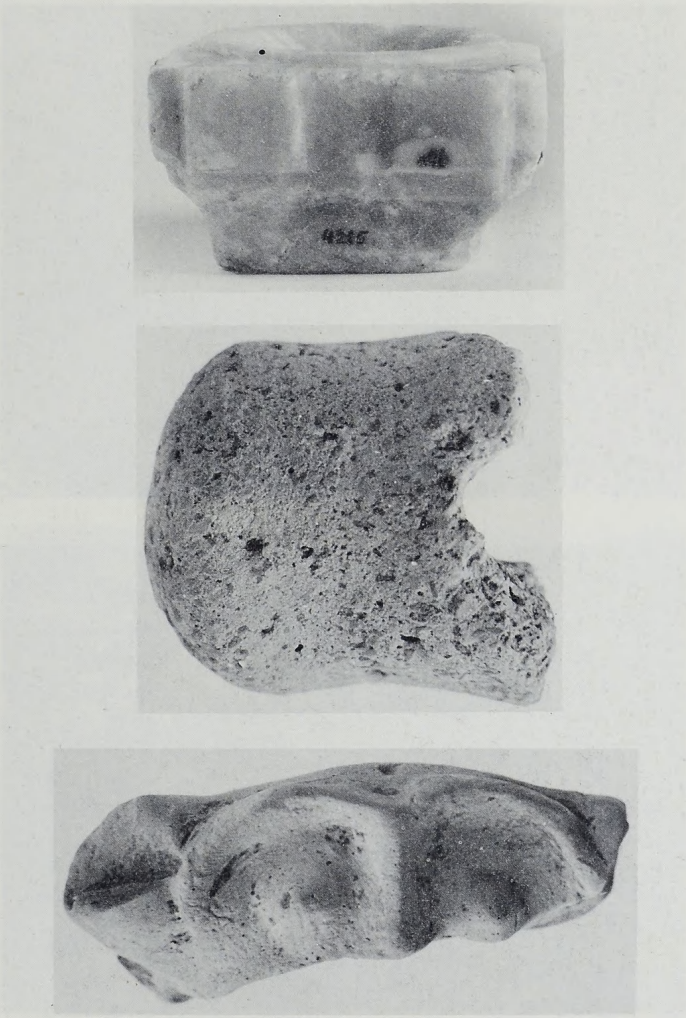

α. Ἀναθηματικὴ τράπεζα προσφορῶν ἀπὸ ἀλάβαστρο. β. Πήλινη ἀναθηματικὴ σφύρα. γ. Πήλινη κεφαλὴ βοοειδοῦς.

α. Ἄποψη τοῦ ὀρθογωνίου Χ1 ἀπὸ ΒΔ. β. Τὸ ὀρθογώνιο Φ, ἀπὸ Δ.

α. ΒΔ ἄποψη τοῦ ἱεροῦ. β. Τμῆμα ἀπὸ τὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ περιβόλου.

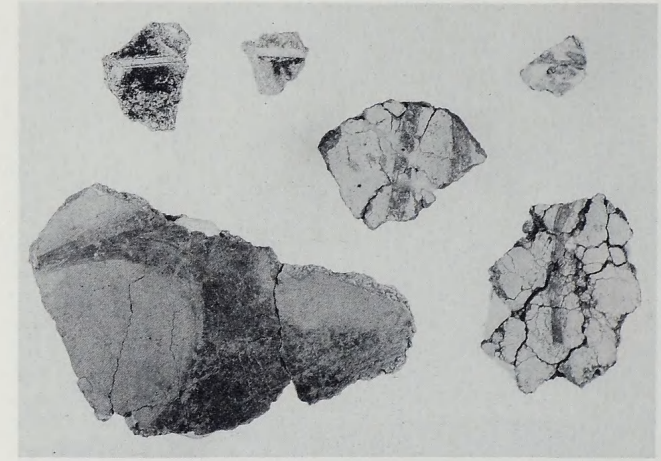

α. Καταστραμμένα παλαιοαναχτορικά λείψανα στά ΒΔ τοῦ ἀνδήρου Π. β. Πολύχρωμα κονιάματα.

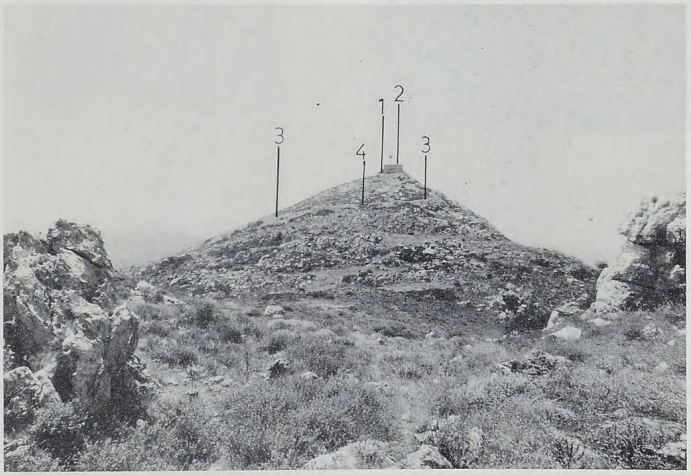

α. Ἄποψη τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ Γιούχτα. 1. ὁ περίβολος, 2. ἡ εἴσοδος, 3. Κνωσός. β. Γενικὴ ἄποψη τῆς Ψηλῆς Κορυφῆς τοῦ Γιούχτα ἀπὸ τὸ βορινὸ πλάτωμα (Σώπατα). 1. ὁ χῶρος τῆς ἀνασκαφῆς (ὕψ. 811μ.). 2. ὁ ὑποσταθμὸς τοῦ ΟΤΕ. 3. βορινὴ πλευρὰ τοῦ περιβόλου. 4. ἡ θεωρουμένη εἴσοδος τοῦ περιβόλου.

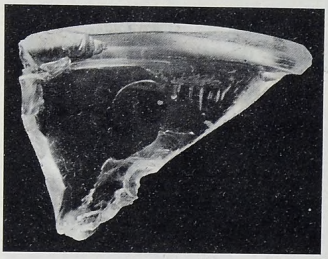

α-ε. Τουρκογειτονιά: α. Ἀνατολικὸς τομέας. Ἀνώτερο τμῆμα πήλινου εἰδωλίου. β. Προέκταση πρὸς τὰ Ν τῆς Ν πρόσοψης τῆς ἀνασκαφῆς 1964-6. Κομμάτι γυάλινου ἀγγείου ρωμαϊκῶν χρόνων. γ. Χῶρος 15. Πήλινο εἰδώλιο γυναικείας μορφῆς. δ. Χῶρος 16. Πήλινα εἰδώλια ζώων. ε. Προέκταση πρὸς τὰ Ν τῆς Ν πρόσοψης ἀνασκαφῆς 1964-6. Χάλκινη περόνη.

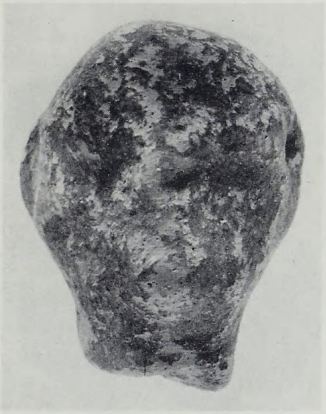

α-γ. Τουρκογειτονιά: α-β. Προέκταση πρὸς τὰ Ν τῆς Ν πρόσοψης τῆς ἀνασκαφῆς 1964-6. Πρόσθια καὶ ὀπίσθια ὄψη κεφαλῆς πήλινου εἰδωλίου. γ. Δυτικὸς τομέας. Πρῶτο στρῶμα. Κεφάλι πήλινου εἰδωλίου.

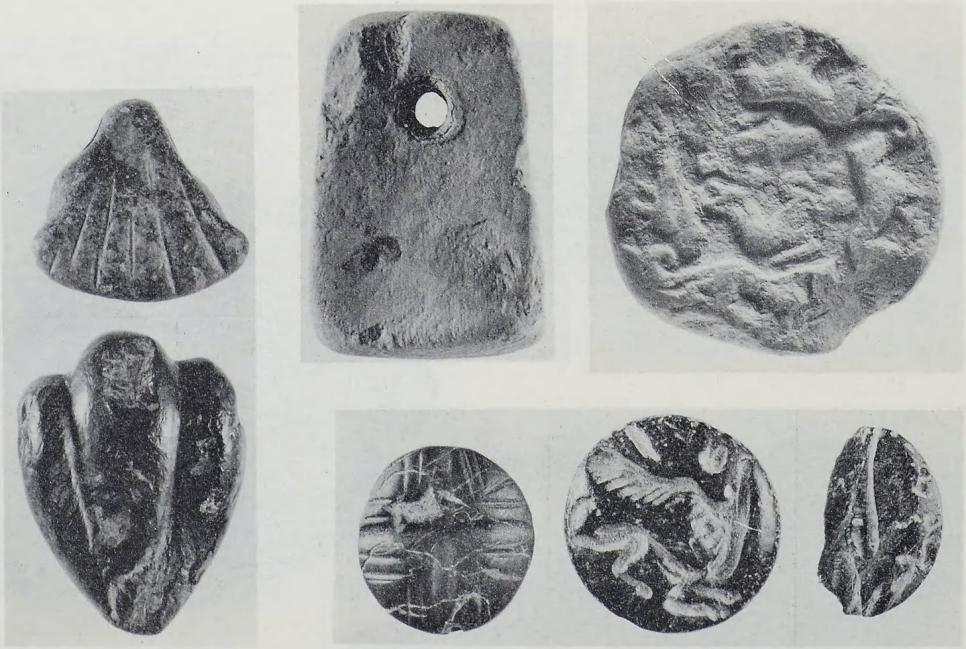

α-δ. Τουρκογειτονιά: Δυτικὸς τομέας. Πρῶτο στρῶμα. α. Περίαπτα, πάνω ἀπὸ στεατίτη σὲ σχῆμα στρειδιοῦ, κάτω τρίλοβο ἀπὸ χαλκηδόνιο. β. Ἀγνύθα. γ. Πήλινο ἀντικείμενο μὲ παράσταση ἀνθρώπων καὶ ζώων. δ. Ἀριστερὰ φακοειδὴς σφραγίδα ἀπὸ ὀφείτη μὲ γραμμικὸ θέμα, στὴ μέση φακοειδὴς σφραγίδα ἀπὸ στεατίτη μὲ παράσταση γρύπα, δεξιὰ κομμάτι φακοειδοῦς σφραγίδας μὲ παράσταση ζώου.

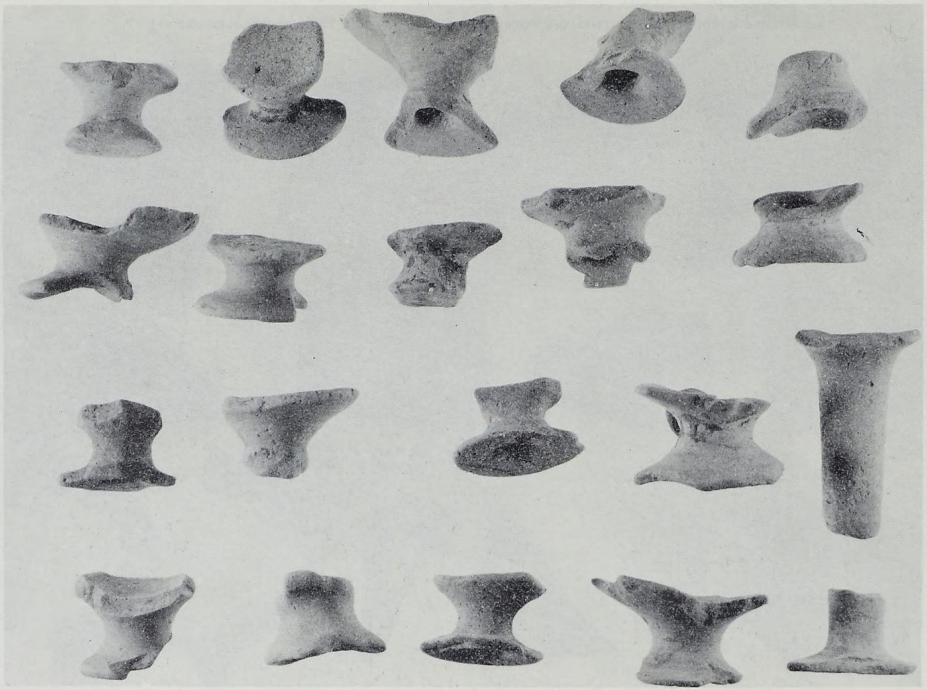

Τουρκογειτονιά. Δυτικὸς τομέας. Πρῶτο στρῶμα. Πόδια μυκηναϊκῶν κυλίκων.

Τουρκογειτονιά. Δυτικὸς τομέας. Δεύτερο στρῶμα. Ὄστρακα μὲ διακόσμηση χταποδιῶν.

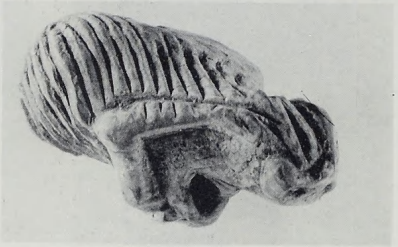

α-γ. Τουρκογειτονιά. Χῶρος 17. α. Κεφάλι ἀνθρώπινου εἰδωλίου ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο. β. Ἀνώτερο τμῆμα πήλινου εἰδωλίου. γ. Ἀσημένιο ἐνώτιο. δ. Φουρνί. Κτήριο 16. Δωμάτιο 2. Σαρκοφάγος 3. Θηριομορφικὴ σφραγίδα ἀπὸ φαγεντιανή.

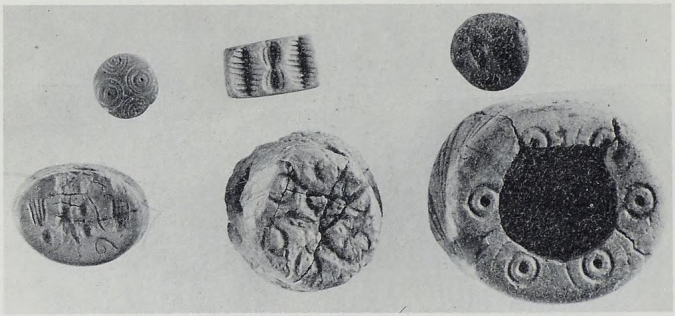

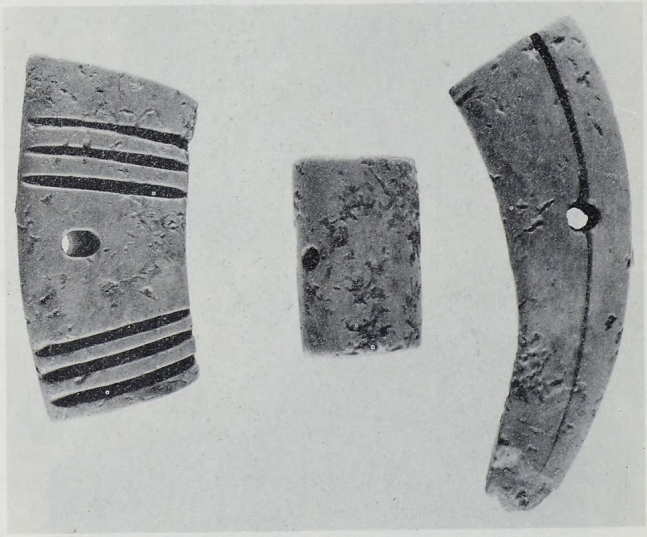

α-β. Φουρνί. α. Κτήριο 16. Δωμάτιο 2. Σαρκοφάγος 3. Οἱ σφραγίδες ἄνω μέση καὶ δεξιὰ καὶ κάτω ἀριστερά. Δωμάτιο 3. Οἱ σφραγίδες, ἄνω ἀριστερὰ καὶ κάτω μέση καὶ δεξιά. β. Κτήριο 16. Δωμάτιο 3. Ἐλεφάντινα περίαπτα.

α. Φουρνί. Κτήριο 16. Δωμάτιο 3. Χάντρες περιδεραίου καὶ περίαπτο. β. Φουρνί. Θολωτὸς τάφος Γ. Μαρμάρινα κυκλαδικὰ εἰδώλια.

Λείψανα ποὺ ἀνήκουν σὲ δωμάτιο ΥΜ ΙΙΙ Α2 περιόδου.

Οἰκόπεδο Μαθιουδάκη. Τάφρος 6. Δάπεδο XXVI.

α-β. Οικόπεδο Μαθιουδάκη. α. Τάφρος 7. ΥΜ ΙΙΙ Α2 *άγγεία* in situ. β. Τάφρος 7. ΥΜ ΙΙΙ Α2 *άγγεία* in situ (1. ψευδόστομος άμφορέας, 2. πρόχους).

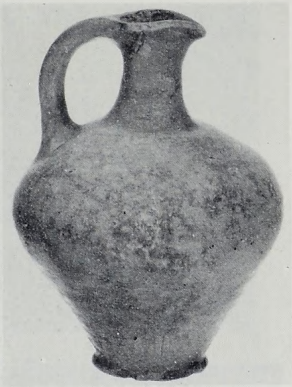

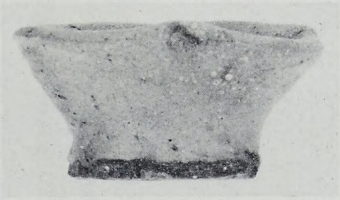

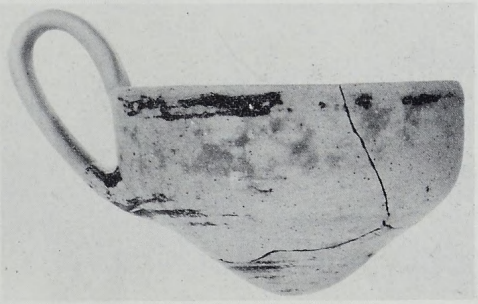

α-δ. Οἰκόπεδο Μαθιουδάκη. α. Τάφρος 7. ΥΜ ΙΙΙΒ ψευδόστομος ἀμφορέας. β. Τάφρος 7. ΥΜ ΙΙΙΒ πρόχους. γ. ΜΜ ΙΙΙ σκουτέλι πάνω στὸ δάπεδο. δ. Διάδρομος 2/1-4. ΥΜ ΙΙΙΒ ἀρύταινα.

α-β. Οἰκόπεδο Μαθιουδάκη. α. Τάφρος 7. ΥΜ ΙΙΙΒ σκυφοειδές, in situ. β. Τάφρος 4 καὶ 2 ἀπὸ Α. Διακρίνονται οἱ ἀμμουδόπετρες τῶν πολυθύρων.

α. Οἰκόπεδο Μαθιουδάκη. Τάφρος 6. Δάπεδο XXVI. β. Οἰκόπεδο Στυλιανουδάκη. Τάφρος 1 ἀπὸ Β.

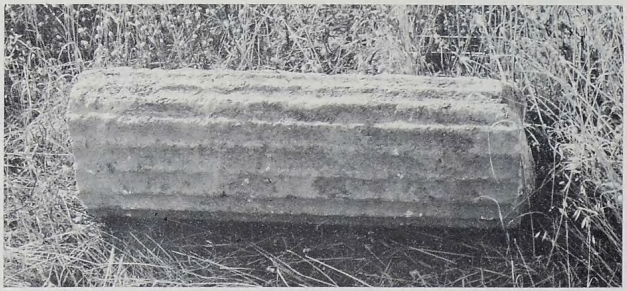

α. Ἀρχιτεκτονικὸ μέλος μὲ σπεῖρες. β. Ραβδωτὸς κίων.

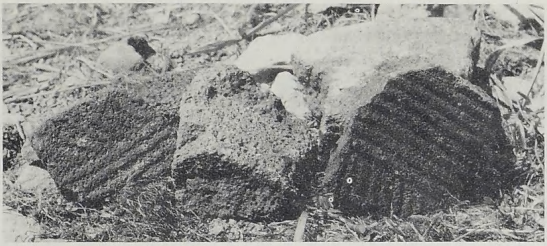

α. Θραύσματα μύλης. β. Πώρινο δωρικὸ κιονόκρανο. γ. Λίθινη γούρνα. δ. Τμῆμα κέρνου.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΣΤ'

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ (1837 - 1982)

Α. ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

Δραχμαί

1. ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ (ΕΑ) 1837-1909, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ (ΑΕ) 1910 - 1976 (1 - 115: πρβ. πινάκιον παρὰ ⟨Β. Λεονάρδῳ⟩, Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος λεύκωμα, σ. 1 - 3). Σχῆμα 4ον ..... —

Περίοδος Α' : τόμος 1 - 16 (1837 - 1860): *1837*: τεύχη 4 (Ὀκτώβριος, Νοέμβριος καὶ Δεκέμβριος α' καὶ β'), (*1838 - 1857* ἐξηντλήθησαν), *1858*, τεῦχος 50, *1859*, τεῦχος 51 (*1860* ἐξηντλήθη)· ἕκαστον τεῦχος ..... 600.—

Περίοδος Β' : τόμος 17 - 21 (1862 - 1874): *17 (1862)*: τεύχη α' - ιβ' (τὰ τεύχη θ' - ιβ' ἐξεδόθησαν τὸ 1863)· ἕκαστον τεῦχος ..... 600.—
18 - 21 (1869 - 1874): 18 (1869): τεῦχος ιγ'· 19 (1870): τεῦχος ιδ'· 20 (1872): τεύχη ιε' καὶ ιΓ' (τὸ ιΓ' ἐξεδόθη τὸ 1873)· 21 (1874): τεῦχος ιζ'· ἕκαστον τεῦχος ..... 600.—

Περίοδος Γ' : τόμος 22 - 62 (1883 - 1923): *22 - 62 (1883 - 1923)*: 1883 - 1884, (1885 - 1893 ἐξηντλήθησαν), 1894, (1895 - 1897 ἐξηντλήθησαν), 1898 - 1899, (1900 - 1904 ἐξηντλήθησαν), 1905 - 1918· εἷς τόμος κατ' ἔτος (ἐκ τεσσάρων τευχῶν συγκείμενος)· ἕκαστος τόμος ..... 600.—
1919 - 1923· εἷς τόμος κατ' ἔτος· ἕκαστος τόμος ..... 600.—

Περίοδος Δ' : τόμος 63 κέ. (1924 κέ.): *63 - 75 (1924, 25/26, 27/28, 29, 30, 31, 32, 33, 34/35 - 1936)*, εἷς τόμος κατ' ἔτος· ἕκαστος τόμος ..... 1000.—
76 (1937): πανηγυρικὸς τόμος ἑκατονταετηρίδος εἰς 3 μέρη ἑκατὸν εἴκοσι περίπου τυπογραφικῶν φύλλων· α', β' καὶ γ' μέρος· ἕκαστος τόμος 1000.—
77 - 91 (1938, 39/41, 42/44, 45/47, 48/49, 50/51 - 1952)· ἕκαστος τόμος .. 1000.—
92/3 (1953 - 1954): Εἰς μνήμην ΓΕΩΡΓΙΟΥ Π. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Α' μέρος, Β' καὶ Γ' μέρος· ἕκαστος τόμος ..... 1000.—
94 - 103 (1955 - 1964)· ἕκαστος τόμος ..... 1000.—
101 (1962) ἐξηντλήθη ..... —
104 - 111 (1965 - 1972)· ἕκαστος τόμος ..... 1000.—
112 - 113 (1973 - 1974)· ἕκαστος τόμος ..... 1500.—
114 - 118 (1975 - 1979)· ἕκαστος τόμος ..... 2000.—
119 (1980) ..... 2000.—

Δραχμαί

Εὑρετήριον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος τῆς τρίτης περιόδου ὑπὸ **Ἀλεξάνδρου Λαμπροπούλου**· τόμος 1ος: 1883 - 1887. Σχῆμα 4ον, σελίδες η΄ + στῆλαι 550. 1902 ..... 600.—

Εὑρετήριον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος τῆς πρώτης καὶ δευτέρας περιόδου (1837 - 1874) ὑπὸ **Ἀθηνᾶς Γ. Καλογεροπούλου** καὶ **Μαρίας Προύνη - Φιλίπ**· τόμος 1ος. Σχῆμα 4ον, σελίδες ροθ΄ + 243. 1973 ..... 1100.—

2. ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ 1837 - 1975 (ΠΑΕ 1 - 131: πρβ. πινάκιον ἐν ΠΑΕ 1921, σ. 77 - 79).

Περίοδος Α΄ : τόμος 1 - 13 (1837 - 1848/9) : *1 - 3 (1837 - 1837/8, 1838/9):* Σύνοψις τῶν πρακτικῶν ⟨τῆς Α΄ - Γ΄ συνεδριάσεως⟩ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τῶν Ἀθηνῶν ⟨Ἔκδοσις 1η⟩. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 93. 1840. (Ἐξηντλήθη) ..... —

4 (1840/41): Πρακτικὰ τῆς Δ΄ συνεδριάσεως τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ⟨Ἔκδοσις 1η⟩. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 77. 1840. (Ἐξηντλήθη) ..... —

5 (1840/1): Πρακτικὰ τῆς Ε΄ Γενικῆς συνεδριάσεως τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ⟨Ἔκδοσις 1η⟩. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 87. 1841. (Ἐξηντλήθη) ..... —

6 (1841/2): Πρακτικὰ τῆς Ζ΄ (γράφε: Γ΄) Γενικῆς συνεδριάσεως τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ⟨Ἔκδοσις 1η⟩. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 31. 1842. (Ἐξηντλήθη) ..... —

7 - 11 (1842/3 - 1846/7): Δὲν ἐξετυπώθησαν ἰδιαιτέρως ..... —

1 - 11 (1837 - 1846/7): Σύνοψις τῶν πρακτικῶν ⟨τῆς Α΄ - ΙΑ΄ Γενικῆς συνεδριάσεως⟩ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τῶν Ἀθηνῶν ⟨Ἔκδοσις 2α⟩. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 8ον, σελίδες 325, πίναξ 1. 1846 (1847). (Ἐξηντλήθη) ..... —

12 (1847/8): Πρακτικὰ τῆς ΙΒ΄ Γενικῆς συνεδρίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 8ον, σελίδες 31. 1848. (Ἐξηντλήθη) ..... —

13 (1848/9): Πρακτικὰ τῆς ΙΓ΄ Γενικῆς συνεδριάσεως τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 8ον, σελίδες 37. 1849. (Ἐξηντλήθη) ..... —

Περίοδος Β΄ : τόμος 14 - 25 (1858/9 - 1869/70) : *14 (1858/9):* Συνοπτικὴ ἔκθεσις τῶν πράξεων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Σχῆμα 8ον, σελίδες α + 43. 1858/9. *15 - 25 (1859/60 - 1869/70):* Γενικαὶ συνελεύσεις τῶν ἑταίρων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1859/60, 1860/1, 1861/2, 1862/3 (ἐξεδόθη τὸ 1864), (1863/4, 1864/5 ἐξηντλήθησαν), 1865/6, (1866/7, 1867/8 ἐξηντλήθησαν), 1868/9, 1869/70. Σχῆμα 8ον· ἕκαστον τεῦχος ..... 300.—

Περίοδος Γ΄ : τόμος 26 - 74 (1870/1 - 1916/9) : *26 - 74 (1870/1 - 1916/9):* Πρακτικὰ Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (1870/1, 1872/3 ἐξηντλήθησαν), 1871/2, 1873/4, 1874/5, 1876 - 1882, (1883 - 1884 ἐξηντλήθησαν), 1885, (1886 - 1887 ἐξηντλήθησαν), 1888, 1889, (1890), 1891, 1892, 1893, (1894 - 1909

Δραχμαί

ἐξηντλήθησαν), 1910, 1911, (1912 - 1914 ἐξηντλήθησαν), 1915 - 1916/9. Σχῆμα 8ον· ἕκαστος τόμος ..... 600.—

Περίοδος Δ' : τόμος 75 κέ. (1920 κέ.) : *75 - 107 (1920 - 1951):* Πρακτικὰ Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1920, 1921, 1922/4, 1925/6, 1927, 1928, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1934, 1935, 1936, 1937, 1938, 1939, 1940, 1941/44, 1945/8, 1949, 1950, 1951. Σχῆμα 8ον· ἕκαστος τόμος ..... 600.—

108 (1952) ..... 600.—

109 - 110 (1953 - 1954)· ἕκαστος τόμος ..... 600.—

111 - 115 (1955 - 1959)· ἕκαστος τόμος ..... 600.—

116 (1960) ..... 900.—

117 (1961) ..... 900.—

118 (1962) ..... 900.—

119 (1963) ..... 900.—

120 (1964) ..... 900.—

121 (1965) ..... 900.—

122 (1966) ..... 900.—

123 (1967) ..... 900.—

124 (1968) ..... 900.—

125 (1969) ..... 900.—

126 (1970) ..... 900.—

127 (1971) 128 (1972) 129 (1973)· ἕκαστος τόμος ..... 1500.—

130 (1974) ..... 1500.—

131 (1975) Α' τεῦχος (ἐξηντλήθη) καὶ Β' τεῦχος ..... 2000.—

132 (1976) Α' τεῦχος καὶ Β' τεῦχος ..... 2000.—

133 (1977) Α' τεῦχος καὶ Β' τεῦχος ..... 2000.—

134 (1978) ..... 2000.—

135 (1979) ..... 3000.—

3. ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ [ἐπιμελείᾳ **Ἀναστασίου Κ. Ὀρλάνδου**] κατὰ τὰ ἔτη 1954, 1955, 1956, 1957, 1958, 1959· ἕκαστον τεῦχος ..... 300.—

» » » 1960, 1961, 1962, 1963, 1964, 1965, 1966,

» » » 1967, 1968, 1969, 1970, 1971, 1972, 1973,

» » » 1974, 1975, 1976, 1977· ἕκαστον τεῦχος ..... 500.—

κατὰ τὸ ἔτος 1978, 1979, 1980, 1981 ..... 300.—

Β. ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

4. *Ἐπιγραφαὶ ἀνέκδοτοι,* ἀνακαλυφθεῖσαι καὶ ἐκδοθεῖσαι ὑπὸ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ συλλόγου. Φυλλάδιον (1ον: 1851, σελίδες 12, πίνακες 15· ἐξηντλήθη), 2ον: 1852 (σελίδες ια' + 22 + 5, πίνακες 8), 3ον: 1855 (σελίδες 60, πίνακες 4). Σχῆμα 4ον· τὸ φυλλάδιον ἑκάτερον. (Ἐξηντλήθη) ..... —

Δραχμαί

5. *Πρακτικὰ τῆς ἐπὶ τοῦ Ἐρεχθείου ἐπιτροπείας* ἢ ἀναγραφὴ τῆς ἀληθοῦς καταστάσεως τοῦ Ἐρεχθείου, γενομένη κατ' ἐντολὴν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ συλλόγου. Σχῆμα 4ον, σελίδες 12, πίνακες 8. 1853. (Ἐξηντλήθη) ..... —

6. *Ἐπιγραφαὶ Ἑλληνικαί*, κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνέκδοτοι. Φυλλάδιον α' (ἄλλο δὲν ἐξεδόθη). Σχῆμα 4ον, σελίδες β'+34, πίνακες 9. 1860. (Ἐξηντλήθη) ..... —

7. **Εὐθύμιος Καστόρχης**· *Ἱστορικὴ ἔκθεσις τῶν πράξεων τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτῆς τῷ 1837 μέχρι ταῦ 1879 τελευτῶντος.* Σχῆμα 8ον, σελίδες Γ'+130. 1879. (Ἐξηντλήθη) ..... —

7α. *Κατάλογος τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* (Τεῦχος 1ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 124, 1887 (Τεῦχος 2ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 126. 1906. (Ἐξηντλήθησαν) ..... —

8. **A. G. Lolling**· *Κατάλογος τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐπιγραφικοῦ μουσείου*· τόμος 1ος. Ἐπιγραφαὶ ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως, τεῦχος α': Ἀρχαϊκαὶ ἀναθηματικαὶ ἐπιγραφαί. Σχῆμα 4ον, σελίδες η'+στῆλαι 152+η', πίναξ 1. 1899 ..... 500.—

9. **Π. Καββαδίας**· *Τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν Ἐπιδαύρῳ καὶ ἡ θεραπεία τῶν ἀσθενῶν.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 304, εἰκόνες 9, πινακες 10, ὧν εἷς τοπογραφικός. 1900. (Ἐξηντλήθη) ..... —

10. **Π. Καββαδίας**· *Ἱστορία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τῆς ἐν ἔτει 1837 ἱδρύσεως αὐτῆς μέχρι τοῦ 1900.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 115. 1900 ..... 500.—

10α. ⟨**Βαλέριος Στάης**⟩· *Τὰ εὑρήματα τοῦ ναυαγίου τῶν Ἀντικυθήρων* (=ΑΕ 1902, στήλη 145 - 173/4), εἰκόνες 21, πίνακες 8 (παρένθετοι)+11. (Ἐξηντλήθη) ..... —

11. *Comptes rendus du Congrès international d'archéologie, Ière session: Athènes 1905.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 400, μετ' εἰκόνων. 1905 ..... 500.—

12. *Μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος*· τόμος 1ος: Γλυπτὰ ἐκ τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως (συντάκται: **Καββαδίας, Καστριώτης, Κουρουνιώτης, Lechat, Λεονάρδος, Schrader, Schroeder, Στάης, Σωτηριάδης, Wolters**). Σχῆμα 4ον, σελίδες β'+στῆλαι 118, πίνακες 36 (ἀρ. 1 - 33). 1906 (Ἐξηντλήθη) ..... —

13. **P. Kavvadias+G. Kawerau**· *Die Ausgrabung der Akropolis vom Jahre 1885 bis zum Jahre 1890.* **Π. Καββαδίας + Γ. Καβεράου**· *Ἀνασκαφὴ τῆς Ἀκροπόλεως ἀπὸ τοῦ 1885 μέχρι τοῦ 1890.* Ἑλληνιστὶ καὶ γερμανιστί. Σχῆμα φύλλου, στῆλαι 150+σελίδες 2, εἰκόνες 14, πίνακες 13. 1906 - 1907 [1974].. 1800.—

14. **Χρῆστος Τσούντας**· *Αἱ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου.* Σχῆμα 4ον, στῆλαι IF+432, εἰκόνες 312, πίνακες 47. 1908 ..... 1200.—

15. **Γεώργιος Α. Παπαβασιλείου**· *Περὶ τῶν ἐν Εὐβοίᾳ ἀρχαίων τάφων μετὰ παραρτήματος Εὐβοϊκῶν ἐπιγραφῶν.* Σχῆμα 4ον, στῆλαι β'+108, εἰκόνες 53, πίνακες 21. 1910 ..... 500.—

Δραχμαί

16. **Κωνσταντῖνος Κουρουνιώτης**· *Κατάλογος τοῦ Μουσείου Λυκοσούρας.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 72, εἰκόνες 74. 1911 ..... 500.—

16α. **Βασίλειος Λεονάρδος**· *Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος ἀναγραφή.* Σχῆμα 4ον, σελίδες 4. 1912. (Ἐξηντλήθη) ..... —

16β. **Βασίλειος Λεονάρδος**· *Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος λεύκωμα.* Σχῆμα 4ον, σελίδες 8. (Ἐξηντλήθη) ..... —

17. **Γεώργιος Π. Οἰκονόμος**· *Ἐπιγραφαὶ τῆς Μακεδονίας*· τεῦχος 1ον. Σχῆμα 4ον, σελίδες 40, εἰκόνες 29. 1915 ..... 300.—

18. **Γεώργιος Κ. Γαρδίκας**· *Μελετήματα ἀρχαιολογικά.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 48. 1915 ..... 300.—

19. **Ἀντώνιος Δ. Κεραμόπουλλος**· *Τοπογραφία τῶν Δελφῶν*· τεῦχος 1ον. Σχῆμα 8ον, σελίδες 113, εἰκόνες (παρένθετοι) 11, πίνακες 3. 1912 - 17. (Ἐξηντλήθη). —

20. **Βαλέριος Στάης**· *Τὸ Σούνιον καὶ οἱ ναοὶ τοῦ Ποσειδῶνος καὶ Ἀθηνᾶς.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 55, εἰκόνες 14, πίνακες 5. 1920. (Ἐξηντλήθη) ..... —

21. **Georgius P. Oeconomus**· *De profusionum receptaculis sepulcralibus inde ab antiquissimis temporibus usque ad nostram fere aetatem usitatis.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 63, εἰκόνες 17. 1921 ..... 300.—

22. **Ἀντώνιος Δ. Κεραμόπουλλος**· *Ὁ ἀποτυμπανισμός,* συμβολὴ ἀρχαιολογικὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ποινικοῦ δικαίου καὶ τὴν λαογραφίαν. Σχῆμα 8ον, σελίδες 144, εἰκόνες 21, ἐξ ὧν 7 παρένθετοι. 1923. (Ἐξηντλήθη) ..... —

23. **Ἀπόστολος Σ. Ἀρβανιτόπουλος**· *Γραπταὶ στῆλαι Δημητριάδος - Ναγασῶν.* Σχῆμα 2ον, σελίδες 179, εἰκόνες 203, πίνακες παρένθετοι 7, πίνακες ἐν τέλει ἔγχρωμοι 10. 1928 ..... 1800.—

24. **Γεώργιος Ἐ. Μυλωνᾶς**· *Ἡ νεολιθικὴ ἐποχὴ ἐν Ἑλλάδι.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 174, εἰκόνες 86, πίνακες 2, γεωγραφικοὶ χάρται 3. 1928. Ἀνατύπωσις μετὰ προσθήκης. 1975 ..... 500.—

25. **Ἰωάννης Γ. Γεννάδιος**· *Ὁ Λόρδος Ἔλγιν καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς Ἀθήνας ἰδίως ἀρχαιολογήσαντες ἐπιδρομεῖς 1440 - 1837.* Σχῆμα 8ον, σελίδες κΓ'+257, πίνακες 5. 1930 ..... 500.—

26. **Ἰωσὴφ Χατζιδάκις**· *Ἱστορία τοῦ Κρητικοῦ Μουσείου καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν ἐν Κρήτῃ.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 74. 1931 ..... 400.—

26α. **Γεώργιος Σωτηρίου**· *Χριστιανικαὶ Θῆβαι* (=ΑΕ 1929). Σχῆμα 4ον, σελίδες 256, εἰκόνες 270, πίνακες 5. 1931. (Ἐξηντλήθη) ..... —

27. **⟨Γεώργιος Π. Οἰκονόμος⟩**· *Τὸ ἔργον τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὴν πρώτην αὐτῆς ἑκατονταετίαν 1837 - 1937,* ἐν ἀλφαβητικῇ διατάξει. Σχῆμα 8ον, σελίδες 104. 1938 ..... 300.—

Δραχμαί

28. **Γεώργιος Π. Οἰκονόμος**· *Τὰ ἑκατὸν ἔτη τῆς ἐν 'Αθήναις 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας.* Λόγος πανηγυρικὸς τοῦ Γραμματέως τοῦ Συμβουλίου, ρηθεὶς τῇ 23ῃ 'Οκτωβρίου 1938 ἐν τῷ Παρθενῶνι κατὰ τὴν πανηγυρικὴν συνεδρίαν τῆς 'Εκατονταετηρίδος. Σχῆμα 4ον, σελίδες 14 [1942] ..... 300.—

28α. *Λεύκωμα τῆς 'Εκατονταετηρίδος τῆς ἐν 'Αθήναις 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας 1837 - 1937.* Σχῆμα 4ον, 62 + (51). 'Εν 'Αθήναις (1937 - 1952) ..... 700.—

29. **Νικόλαος Μ. Κοντολέων**· *Τὸ 'Ερέχθειον ὡς οἰκοδόμημα χθονίας λατρείας.* Σχῆμα 8ον, σελίδες δ' + 102, εἰκὼν 1. 1949. 'Ανατύπωσις 1975 ..... 300.—

30. **Φοῖβος Δ. Σταυρόπουλλος**· *Ἡ 'Ασπὶς τῆς 'Αθηνᾶς Παρθένου τοῦ Φειδίου.* Σχῆμα 8ον, σελίδες η' + 84, εἰκόνες 31, παρένθετος πίναξ 1. 1950 ..... 500.—

31. **'Ανδρέας Ξυγγόπουλος**· *Συλλογὴ 'Ελένης 'Α. Σταθάτου. Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν εἰκόνων, τῶν ξυλογλύπτων καὶ τῶν μεταλλίνων ἔργων τῶν Βυζαντινῶν καὶ τῶν μετὰ τὴν "Αλωσιν χρόνων.* Σχῆμα 4ον, σελίδες η' + 47, πίνακες 27. 1950 800.—

32. **Κωνσταντῖνος Θ. Συριόπουλος**· *'Ο Στερεοβάτης τοῦ Παρθενῶνος.* Σχῆμα 8ον, σελίδες Γ' + 121, εἰκόνες 8. 1951 ..... 300.—

33. **Κωνσταντῖνος Α. Ρωμαῖος**· *Κέραμοι τῆς Καλυδῶνος. Συμβολὴ εἰς ἀκριβεστέραν θεώρησιν τῆς 'Ελληνικῆς τέχνης.* Σχῆμα 4ον, σελίδες Γ' + 144, εἰκόνες 76. 1951 ..... 800.—

34. **Γεώργιος** καὶ **Μαρία Σωτηρίου**· *Ἡ βασιλικὴ τοῦ 'Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης.* Κείμενον καὶ λεύκωμα. Σχῆμα 4ον, σελίδες ιβ' + 278, εἰκόνες 98, πίνακες VII + 102. 1952 ..... 2000.—

35. **Μάρκελλος Μιτσός**· *'Αργολικὴ προσωπογραφία.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 211. 1952 ..... 600.—

36. **'Αναστάσιος Κ. 'Ορλάνδος**· *Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης.* Σχῆμα 4ον, Τόμ. Α' (1952) + Β' (1954), σελίδες 605 + κη', εἰκόνες 549, πίνακες Α + Β καὶ «Εὑρετήριον» τοῦ Α' καὶ τοῦ Β' τόμου (1957), σελίδες 136. 'Ανατύπωσις 1974 ..... 2500.—

Τόμος Α' ..... 1000.—

Τόμος Β' ..... 1000.—

Εὑρετήριον. ('Εξηντλήθη) ..... —

37. **'Αναστάσιος Κ. 'Ορλάνδος**· *Τὰ ὑλικὰ δομῆς τῶν ἀρχαίων 'Ελλήνων καὶ οἱ τρόποι ἐφαρμογῆς αὐτῶν κατὰ τοὺς συγγραφεῖς, τὰς ἐπιγραφὰς καὶ τὰ μνημεῖα.* Σχῆμα 4ον ..... 2400.—

Τχ. 1ον. *Τὸ ξύλον καὶ ὁ πηλός.* Σελίδες 154, εἰκόνες 64. 1955 ..... 1200.—

Τχ. 2ον. *Τὰ μέταλλα, τὸ ἐλεφαντοστοῦν, τὰ κονιάματα, καὶ οἱ λίθοι.* Σελίδες 426, εἰκόνες 405. 1959 - 60 ..... 1200.—

38. **Νικόλαος Κ. Μουτσόπουλος**· *Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν μοναστηρίων τῆς Γορτυνίας.* Σχῆμα 8ον, σελίδες ιε' + 238, εἰκόνες 142. 1956 ... 500.—

39. **Γεώργιος 'Ε. Μυλωνᾶς**· *'Ο πρωτοαττικὸς ἀμφορεὺς τῆς 'Ελευσῖνος.* Σχῆμα 4ον, σελίδες ιε' + 135, εἰκόνες 39, πίνακες 16 καὶ ἔγχρωμοι Α + Β. 1957. 1000.—

Δραχμαί

40. **Ἀνδρέας Ξυγγόπουλος**· *Σχεδίασμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν ἅλωσιν*. Σχῆμα 4ον, σελίδες μς'+380, πίνακες 72. 1957 ..... 1700.—

41. **Ἰωάννα Κ. Κωνσταντίνου**· *Ρυθμοὶ κινήσεων καὶ λοξαὶ στάσεις εἰς τὴν ἀρχαιοτέραν ἑλληνικὴν πλαστικήν*. Σχῆμα 8ον, σελίδες ια'+58, εἰκόνες 31, πίνακες 16. 1957 ..... 300.—

42. **Νικόλαος Μ. Βερδελῆς**· *Ὁ πρωτογεωμετρικὸς ρυθμὸς τῆς Θεσσαλίας*. Σχῆμα 8ον, σελίδες η'+102, εἰκόνες 25, πίνακες 15. 1958 ..... 300.—

43. **Ἰωάννης Δ. Κοντῆς**· *Τὸ ἱερὸν τῆς Ὀλυμπίας κατὰ τὸν Δ' π.Χ. αἰῶνα*. Σχῆμα 8ον, σελίδες η'+120, πίνακες 17. 1958. (Ἐξηντλήθη) ..... —

44. **Βασίλειος Γ. Καλλιπολίτης**· *Χρονολογικὴ κατάταξις τῶν μετὰ μυθολογικῶν παραστάσεων ἀττικῶν σαρκοφάγων τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς*. Σχῆμα 8ον, σελίδες 79+πίνακες 6. 1958 ..... 300.—

45. **Χαρίκλεια Μπάρλα**· *Μορφὴ καὶ ἐξέλιξις τῶν βυζαντινῶν κωδωνοστασίων*. Σχῆμα 8ον, σελίδες 52, εἰκόνες 12, πίνακες 14. 1959 ..... 300.—

46. **Γεώργιος Σ. Δοντᾶς**· *Εἰκόνες καθημένων πνευματικῶν ἀνθρώπων εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν τέχνην*. Σχῆμα 8ον, σελίδες 108+πίνακες 40. 1960 ..... 500.—

47. **Δημήτριος Λαζαρίδης**· *Πήλινα εἰδώλια Ἀβδήρων*. Σχῆμα 8ον, σελίδες 83+ πίνακες 34. 1960 ..... 500.—

48. **Σέμνη Καρούζου**· *Τὰ ἀγγεῖα τοῦ τύμβου Ι τοῦ Ἀναγυροῦντος*. Σχῆμα 4ον, σελίδες ις'+140, εἰκόνες 98, πίνακες 93 καὶ 9 ἔγχρωμοι. 1963 ..... 1800.—

49. **Χρυσούλα Καρδαρᾶ**· *Ροδιακὴ Ἀγγειογραφία*· Σχῆμα 4ον, σελίδες ια'+ 310, εἰκόνες 287, παρένθ. πίν. Α+Β, πίνακες 14. 1963 ..... 1000.—

50. **Νικόλαος Δρανδάκης**· *Ὁ Ἐμμανουὴλ Τζάνε Μπουνιαλῆς θεωρούμενος ἐξ εἰκόνων του σῳζομένων κυρίως ἐν Βενετίᾳ*. Σχῆμα 8ον, σελίδες η'+182, πίνακες 70. 1962 ..... 500.—

51. **Κωνσταντῖνος Θ. Συριόπουλος**· *Ἡ προϊστορία τῆς Πελοποννήσου*. Σχῆμα 8ον, σελίδες XLVIII+633, εἰκόνες 10, χάρται I - VI, πίνακες I - VIII. 1964. (Ἐξηντλήθη) ..... —

52. **Ἀναστάσιος Κ. Ὀρλάνδος**· *Ἡ Παηγορήτισσα τῆς Ἄρτης*. Σχῆμα 4ον, σελίδες 183, εἰκόνες 157, πίνακες 30 (1 - 20 ἔγχρωμοι), μετὰ συντόμου γαλλικῆς μεταφράσεως ἐκ σελίδων XLII. 1963 ..... ἄδετον ..... 2000.—
δεμένον ..... 2400.—

53. **Σωτήριος Ἰ. Δάκαρης**· *Οἱ γενεαλογικοὶ μῦθοι τῶν Μολοσσῶν*. Σχῆμα 8ον, σελίδες β'+169, πίνακες 5. 1964 ..... 500.—

54. «**Χαριστήριον εἰς Α. Κ. Ὀρλάνδον**»· Τόμ. Α' (1965), Β' καὶ Γ' (1966), Τόμ. Δ' (1967 - 68)
ἕκαστος τόμος ..... 1200.—

55. **Ἀριστείδης Πασαδαῖος**· *Ἐπὶ δύο βυζαντινῶν μνημείων τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀγνώστου ὀνομασίας*. Σχῆμα 4ον, σελίδες 108, παρένθ. πίνακες Α - ΚΖ', πίνακες 16. 1965 ..... 700.—

Δραχμαί

56. **Στυλιανὸς Ἀλεξίου**· *Ὑστερομινωικοὶ τάφοι λιμένος Κνωσσοῦ (Κατσαμπᾶ).* Σχῆμα 4ον, σελίδες ια' + 85, εἰκόνες 38, παρένθετοι πίνακες 6, πίνακες 38 (ὁ πίναξ προμετωπίδος καὶ οἱ πίνακες 6 καὶ 20 ἔγχρωμοι). 1966 ..... 800.—

57. **Φώτιος Μ. Πέτσας**· *Ὁ τάφος τῶν Λευκαδίων.* Σχῆμα 4ον, σελίδες 192, εἰκόνες 43, παρένθετοι πίνακες 3, ἔγχρωμοι πίνακες Α' - Γ', πίνακες 45. 1966 ... 1200.—

58. **Ἀναστάσιος Κ. Ὀρλάνδος**· *Ἡ ἀρκαδικὴ Ἀλίφειρα.* Σχῆμα 4ον, σελίδες 274, εἰκόνες 175, παρένθ. πίνακες 1 - 5. 1967 - 68 ..... 1200.—

59. **Ἐμμανουὴλ Πρωτοψάλτης**· *Ἱστορικὰ ἔγγραφα ἀναφερόμενα εἰς τὰς ἀρχαιότητας καὶ λοιπὰ μνημεῖα τῆς Ἱστορίας κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ τοῦ Καποδίστρια.* Σχῆμα 4ον, σελίδες μδ' + 296, πίνακες Ι - ΧΙΧ. 1967 1200.—

60. **Σεραφεὶμ Χαριτωνίδης**· *Αἱ ἐπιγραφαὶ τῆς Λέσβου. Συμπλήρωμα.* Σχῆμα 4ον, σελίδες 106, εἰκόνες 48, πίνακες 46. 1968 ..... 800.—

61. **Κωνσταντῖνος Θ. Συριόπουλος**· *Ἡ προϊστορία τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος.* Σχῆμα 8ον, σελίδες L + 540, εἰκόνες 10, χάρται Ι - VI, πίνακες 8. 1968 ..... 1200.—

62. **Μ. Ἀνδρόνικος**· *Βεργίνα Ι. Τὸ νεκροταφεῖον τῶν τύμβων.* Σχῆμα 4ον, σελίδες ζ' + 298, εἰκόνες 108, παρένθ. πίν. Α - ΚΓ (ΚΓ 1 - 5), πίνακες 135. 1969.. 1300.—

63. **Βασίλειος Χ. Πετράκος**· *Ὁ Ὠρωπὸς καὶ τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀμφιαράου.* Σχῆμα 8ον, σελίδες ιδ' + 222, εἰκόνες 43, παρένθ. πίν. Α, πινακες 63. 1968. ..... 800.—

64. Μεταφέρεται εἰς τὸ Κεφάλαιον Γ, ἀριθ. 4.

65. **Εὐστάθιος Γ. Στίκας**· *Τὸ οἰκοδομικὸν χρονικὸν τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος.* Σχῆμα 4ον, σελίδες ια' + 299, εἰκόνες 135, παρένθ. πίν. Α - ΙΒ', πίνακες 184 + ἔγχρωμος πίναξ προμετωπίδος καὶ Α - Γ. 1970 ..... 1200.—

66. **Ἀντώνιος Ζώης**· *Προβλήματα χρονολογίας τῆς Μινωικῆς κεραμεικῆς — Γοῦρνες, Τύλισος, Μάλια.* Σχῆμα 4ον, σελίδες ζ' + 99, πίνακες 47 + Α - Β ἔγχρωμοι. 1969 ..... 500.—

67. **Σπυρίδων Ε. Ἰακωβίδης**· *Περατή. Τὸ νεκροταφεῖον.* Σχῆμα 4ον. Τόμ. Α - Γ.

Α'. *Οἱ τάφοι καὶ τὰ εὑρήματα.* Σελίδες ια' + 473, σχέδια 155. ..... 1800.—
Β'. *Γενικαὶ παρατηρήσεις.* Σελίδες ιθ' + 485, εἰκόνες 161, ἔγχρωμοι πίνακες Ι - IV ..... 1800.—
Γ'. *Πίνακες* 1 - 190 + σελίδες 1 - 38). 1969 - 1970 ..... 1200.—

68. **Χαρὰ Τζαβέλλα - Evjen**· *Τὰ πτερωτὰ ὄντα τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς τοῦ Αἰγαίου.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 132, πίνακες 40. 1970 ..... 400.—

69. **Θεοδώρα Γ. Καράγιωργα**· *«Γοργείη Κεφαλή» (Καταγωγὴ καὶ νόημα τῆς γοργονικῆς μορφῆς ἐν τῇ λατρείᾳ καὶ τῇ τέχνῃ τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων).* Σχῆμα 8ον, σελίδες ις' + 158, πίνακες 23. 1970 ..... 500.—

Δραχμαί

70. **Δέσποινα Παπακωνσταντίνου - Διαμαντούρου**· *Πέλλα Ι. Ἱστορικὴ Ἐπισκόπησις καὶ μαρτυρίαι.* Σχῆμα 4ον, σελίδες ι' + 257, πίνακες 40 + Α - Β ἔγχρωμοι. 1971 ..... 600.—

71. **Ἔφη Σαπουνᾶ - Σακελλαράκη**· *Μινωικὸν Ζῶμα.* Σχῆμα 8ον, σελίδες κγ' + 259, εἰκόνες 77, πίνακες 54 + Α - Γ, ἔγχρωμοι καὶ χάρτης 1. 1971 .... 600.—

72. **Θεόδωρος Σπυρόπουλος**· *Ὑστερομυκηναϊκοὶ ἑλλαδικοὶ θησαυροί.* Σχῆμα 4ον, σελίδες ιε' + 233, εἰκόνες 1-37, πίνακες 37. 1972 ..... 600.—

73. **Γεώργιος Ε. Μυλωνᾶς**· *Ὁ ταφικὸς Κύκλος Β τῶν Μυκηνῶν.* Σχῆμα 4ον.
Τόμος Α', σελίδες κδ' + 442, εἰκόνες 30, ἔγχρωμοι πίνακες ε-ιβ' ..... 1800.—
Τόμος Β', πίνακες 1-249 + σελίδες δ-ις'). 1973 ..... 1200.—

74. **Γρηγόριος Κωνσταντινόπουλος**· *Ὁ Ροδιακὸς Κόσμος. Ι Λίνδος.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 82, εἰκόνες 4. 1972 ..... 300.—

75. **Στυλιανὸς Πελεκανίδης**· *Καλλιέργης. Ὅλης Θετταλίας ἄριστος ζωγράφος.* Σχῆμα 4ον, σελίδες ι' + 175, εἰκόνες 3, πίνακες 1 - 83, ἔγχρωμοι πίνακες Α - ΚΑ, ἔγχρωμος πίναξ προμετωπίδος + παρένθετος πίναξ Ι. 1973. (Ἐξηντλήθη). —

76. **Ἀριστείδης Πασαδαῖος**· *Ὁ κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος τῶν βυζαντινῶν κτηρίων τῆς Κωνσταντινουπόλεως.* Σχῆμα 4ον, σελίδες Ι - ΧΙΙ + 84, πίνακες 50 + παρένθ. πίν. Α - Β. 1973 ..... 900.—

77. **Ἀγγελικὴ Πιερίδου**· *Ὁ πρωτογεωμετρικὸς ρυθμὸς ἐν Κύπρῳ.* Σχῆμα 4ον, σελίδες ις' + 112, εἰκόνες 5, σχήματα 23, πίνακες 35. 1973 ..... 800.—

78. **Γεώργιος Στ. Κορρές**· *Ἡ βιβλιογραφία τοῦ Ἐρρίκου Σλῆμαν.* Σχῆμα 8ον, σελίδες ις' + 200, πίνακες 16. 1974 ..... 400.—

79. **Μάντω Καραμεσίνη-Οἰκονομίδου**· *Ἡ νομισματοκοπία τῆς Νικοπόλεως.* Σχῆμα 4ον, σελίδες κ' + 200, εἰκόνες 2, πίνακες 71. 1975..... 1400.—

80. **Εὐστάθιος Στίκας**· *Ὁ κτίτωρ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ.* Σχῆμα 4ον, σελίδες κ' + 158, εἰκόνες 35, πίνακες 33, ἔγχρωμοι πίνακες Α' - Θ', ἔγχρ. πίναξ προμετωπίδος + παρένθετοι πίν. Α' - Γ'. 1975 ..... 1200.—

81. **Γεώργιος Μυλωνᾶς**· *Τὸ Δυτικὸν Νεκροταφεῖον τῆς Ἐλευσῖνος.* Σχῆμα 4ον.
Τόμος Α', σελίδες ιθ' + 357, σχέδια 91, ἔγχρωμοι πίν. θ' - ιβ' ..... 2200.—
Τόμος Β', σελίδες ιγ' + 355, σχέδια 135 ..... 2200.—
Τόμος Γ', πίνακες Α - Μ καὶ 1 - 91 + σελίδες λθ' 1975. (Οἱ τόμοι διατίθενται καὶ κεχωρισμένως) ..... 1700.—

82. **Ἰουλία Κουλεϊμάνη - Βοκοτοπούλου**· *Χαλκᾶ κορινθιουργεῖς πρόχοι.* Σχῆμα 4ον, σελίδες κς' + 205, εἰκόνες XXIII, πίνακες 56, ἔγχρ. πίναξ 1. 1975. 1200.—

83. **Ἀντώνης Ζώης**· *Βασιλικὴ Ι.* Σχῆμα 4ον, σελίδες 134, πίνακες 59, σχέδια 7 ἐντὸς φακέλλου. 1976 ..... 1200.—

84. **Ἰωάννης Βολανάκης**· *Τὰ παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια τῆς Ἑλλάδος.* Σχῆμα 4ον, σελίδες κδ' + 154, εἰκόνες Ι - Χ, πίνακες 9. 1976 ..... 800.—

Δραχμαί

85. **Νικόλαος Πλάτων - W. C. Brice**· *Ἐνεπίγραφοι πινακίδες καὶ πίθοι Γραμμικοῦ συστήματος Α ἐκ Ζάκρου. Inscribed Tablets and Pithos of Linear A System from Zakro.* Σχῆμα 4ον, σελίδες 236, εἰκόνες 16, πίνακες 41, ἔγχρ. πίν. προμετωπίδος. 1975 ..... 1200.—

86. **Ἀναστάσιος Κ. Ὀρλάνδος**· *Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Παρθενῶνος.* Τόμος Α': Πίνακες 103 (σχῆμα 2ον). 1976. Βιβλιοδεσία πολυτελής (καταλογογραφημένα) —
Βιβλιοδεσία ἁπλῆ ..... 7000.—
Ἐντὸς θήκης ..... 6000.—
Τόμοι Β'-Γ': Κείμενον (σχῆμα 4ον) ἕκαστος 2000.—
Τόμος Β': σελίδες κβ' + 1 - 348, εἰκ. 232, πίν. XV. Τόμος Γ': σελίδες η' + 349 - 778, εἰκ. 233 - 505, πίν. XVI - XXXII.

87. **Ἰ. Α. Παπαποστόλου**· *Τὰ σφραγίσματα τῶν Χανίων.* Σχῆμα 8ο, σελίδες ις' + 182, πίνακες 46. 1977 ..... 800.—

88. **Χρυσούλα Καρδαρᾶ**· *Ἀπλώματα Νάξου. Κινητὰ εὑρήματα τάφων Α καὶ Β.* Σχῆμα 4ον, σελίδες ιε' + 97, πίνακες 58. 1977 ..... 900.—

89. **Εὐγενία Γιούρη**· *Ὁ κρατήρας τοῦ Δερβενιοῦ.* Σχῆμα 4ο, σελίδες 76, ἔγχρ. πίν. Α - Η, πίν. 107. 1978 ..... 1000.—

90. **Στέφανος Κουμανούδης**· *Θηβαϊκὴ προσωπογραφία.* Σχῆμα 8ο, σελίδες η' + 222. 1979 ..... 800.—

91. **Θεοδοσία Στεφανίδου - Τιβερίου**· *Νεοαττικά. Οἱ ἀνάγλυφοι πίνακες ἀπὸ τὸ λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ.* Σχῆμα 4ο, σελίδες ιθ' + 203, εἰκόνες VIII, πίνακες 63. 1979 900.—

92. *Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines.* Σχῆμα 8ο, Τόμος Ι, σελίδες 480, πίνακες LXIV. 1979 ..... 1100.—
Τόμος ΙΙΑ - Communications, σελίδες 8 + 438. 1981 ..... 1100.—
Τόμος ΙΙΒ - Communications, σελίδες 439 - 1032. 1981 ..... 1100.—

93. **Γιάννης Σακελλαράκης**· *Τὸ ἐλεφαντόδοντο καὶ ἡ κατεργασία του στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια.* Σχῆμα 8ο, σελίδες ια' + 125, εἰκόνες 101. 1979 ..... 400.—

94. **Ἀναστάσιος Κ. Ὀρλάνδος**· *Λεξικὸν τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν ἀρχιτεκτονικῶν ὅρων καί τινων συγγενῶν πρὸς αὐτοὺς γενικῶν τεχνικῶν ὅρων.* (Ὑπὸ ἔκδοση) —

95. **Λασκαρῖνα Μπούρα**· *Ὁ γλυπτὸς διάκοσμος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στὸ μοναστήρι τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ.* Σχῆμα 4ο, σελίδες ιθ' + 147, εἰκόνες 190. 1980 900.—

96. **Ἀριστείδης Πασαδαῖος**· *Ἡ Πόλη τοῦ Βοσπόρου. Σύντομος συστηματικὸς ὁδηγός.* Σχῆμα 8ο, σελίδες 121, πίνακες 46. 1981 ..... 500.—

97. **Γιῶργος Δεσπίνης**· *Παρθενώνεια.* Σχῆμα 4ο, σελίδες 119, πίνακες 71. 1982 900.—

98. **Φανὴ Α. Δροσογιάννη**· *Σχόλια στὶς τοιχογραφίες τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου στὴ Μεγάλη Καστάνια τῆς Μάνης.*

99. **Κωνσταντῖνος Συριόπουλος**· *Οἱ μεταβατικοὶ χρόνοι ἀπὸ τῆς μυκηναϊκῆς εἰς τὴν ἀρχαϊκὴν περίοδον, 1200 - 700 π.Χ.*

Γ. ΑΡΧΑΙΟΙ ΤΟΠΟΙ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Δραχμαί

1. **Ἀντώνιος Δ. Κεραμόπουλλος**· *Ὁδηγὸς τῶν Δελφῶν*. Σχῆμα 16ον, σελίδες 144, εἰκόνες 100, χάρται 3. 1935. (Ἐξηντλήθη) ..... —

2. **K. Kourouniotes**· *Eleusis. A Guide to the Excavations and the Museum*. Σχῆμα 16ον, σελίδες 127, εἰκόνες 71, χάρτης 1. 1936 ..... 300.—

3. **Νικόλαος Μ. Κοντολέων**· *Ὁδηγὸς τῆς Δήλου*. Σχῆμα 16ον, σελίδες 185, εἰκόνες 109, χάρτης 1. 1950. (Ἐξηντλήθη) ..... —

4. **Spyridon Marinatos**· *Excavations at Thera I (1967 season)*. Σχῆμα 8ον, σελίδες 59, εἰκόνες 88, πίνακες A - C (A - B ἔγχρωμοι). 1968. Ἀνατύπωσις 1976. 400.—
Excavations at Thera II (1968 season). Σχῆμα 8ον, σελίδες 54, εἰκόνες 44, σχέδια I - XI, πίνακες 41 + A - E ἔγχρωμοι. 1969. Ἀνατύπωσις 1976. 400.—
Excavations at Thera III (1969 season). Σχῆμα 8ον, σελίδες 68, εἰκόνες 45, σχέδια I - VIII, πίνακες 62 + A - B ἔγχρωμοι. 1971. Ἀνατύπωσις 1973. 500.—
Excavations at Thera IV (1970 season). Σχῆμα 8ον, σελίδες 54, εἰκόνες 4, σχέδιον 1, πίνακες 126 + A - H ἔγχρωμοι. 1971. Ἀνατύπωσις 1977. 500.—
Excavations at Thera V (1971 season). Σχῆμα 8ον, σελίδες 47, εἰκόνες 6, σχέδια 1, πίνακες 104 + A-J ἔγχρωμοι. 1972. Ἀνατύπωσις 1973. 500.—
Excavations at Thera VI (1972 season). Σχῆμα 8ον, σελίδες 60, εἰκόνες 7, πίνακες 112. 1974. Ἀνατύπωσις 1977. ..... 500.—
Thera VI Colour Plates and Plans. Σχῆμα 4ον, ἔγχρωμοι πίνακες 11, σχέδια 7. 1974. Ἀνατύπωσις 1977 ..... 500.—
Ἀνασκαφαὶ Θήρας VI (1972). Σχῆμα 8ον, σελίδες 52, εἰκόνες 7, πίνακες 112. 1974 ..... 500.—
Θήρα VI, ἔγχρωμοι πίνακες καὶ σχέδια. Σχῆμα 4ον, ἔγχρωμοι πίνακες 11, σχέδια 7. 1974 ..... 500.—
Ἀνασκαφαὶ Θήρας VII (1973). Σχῆμα 8ον, σελίδες 37, εἰκόνες 4, παρένθετοι πίνακες 2, πίνακες 66 + A - IB ἔγχρωμοι. 1976. ..... 500.—
Excavations at Thera VII (1973 season). Σχῆμα 8ον, σελίδες 38, εἰκόνες 4, παρένθετοι πίνακες 2, πίνακες 66 + A - L ἔγχρωμοι. 1976. ..... 500.—

5. **Νικόλαος Πλάτων**· *Ζάκρος. Τὸ νέον μινωικὸν ἀνάκτορον*. Σχῆμα 8ον, σελίδες 334, εἰκόνες ἔγχρωμοι καὶ μαυρόασπροι 141 + παρένθ. πίναξ. 1974 .... 2000.—

Δ. ΦΩΤΟΜΗΧΑΝΙΚΑΙ ΑΝΑΤΥΠΩΣΕΙΣ ΑΛΛΩΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΩΝ

1. **Ἀναστάσιος Κ. Ὀρλάνδος**· *Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική* ..... 1200.—

Ε. ΑΛΛΑΙ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ

Δραχμαί

1. *Ὀργανισμὸς τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.* (Τεῦχος 1ον), σχῆμα 16ον, σελίδες 16. 1848. (Τεῦχος 2ον), σχῆμα 16ον, σελίδες 8. 1876. (Τεῦχος 3ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 24. 1894. (Τεῦχος 4ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 48. 1896. (Τεῦχος 5ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 24. 1899. (Τεῦχος 6ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 41. 1912. (Δὲν πωλοῦνται)... —

2. *Ὁ περὶ ἀρχαιοτήτων νόμος καὶ αἱ σχετικαὶ πρὸς αὐτὸν ἐγκύκλιοι ὑπουργικαὶ καὶ ἄλλα τινά,* ἐκδιδόμενα ὑπὸ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας πρὸς χρῆσιν τῶν κατὰ τὸ Βασίλειον ἀρχῶν καὶ αὐτῶν τῶν πολιτῶν. Σχῆμα 8ον, σελίδες 43. 1872. (Δὲν πωλεῖται)..... —

3. Νέος Ὀργανισμὸς καὶ ἐσωτερικὸς κανονισμὸς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Σχῆμα 8ον, σελίδες 41. 1949. (Δὲν πωλεῖται)..... —

4. Νέος Ὀργανισμὸς καὶ ἐσωτερικὸς κανονισμὸς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Σχῆμα 8ον, σελίδες 51. 1966. (Δὲν πωλεῖται) ..... —

Ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας πωλεῖται καὶ τὸ ἑξῆς σύγγραμμα:

Βασίλειος Λεονάρδος· *Ἡ Ὀλυμπία.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 352, πίνακες 2. 1901 ..... 500.—

Ἐξεδόθη ὁ παρὼν (136) τόμος τῇ 21ῃ Νοεμβρίου 1982

Αἱ ἀνωτέρω τιμαὶ τῶν δημοσιευμάτων τῆς Ἑταιρείας ἰσχύουν διὰ τὴν πώλησιν αὐτῶν ἐν τῷ μεγάρῳ αὐτῆς (Λεωφόρος Βενιζέλου [Πανεπιστημίου] 22)· περὶ τῆς ἐκτὸς τοῦ μεγάρου τῆς Ἑταιρείας ἀποστολῆς τῶν ἀγοραζομένων παρακαλοῦνται νὰ φροντίζουν οἱ ἐνδιαφερόμενοι.

ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1980
ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΣΕ 500 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΜΕ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΣΤΙΣ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
"*Κ. ΜΙΧΑΛΑΣ*" *Α.Ε.*
ΜΕΤΑΛΛΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ ΕΝΤΟΣ ΚΕΙΜΕΝΟΥ
Κ. ΧΑΛΚΙΟΠΟΥΛΟΥ